

Székely Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2010 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM . MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2010 sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2010

A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztőbizottság:

Benkő Elek (Budapest), Egyed Ákos (Kolozsvár), Kósa László (Budapest),
László Attila (Iași), Pozsony Ferenc (Kolozsvár), Sárkány-Kiss Endre (Kolozsvár)

A néprajzi fejezetet lektorálta:

Tánczos Vilmos (Kolozsvár)

Főszerkesztő:

Kinda István

Szerkesztők:

Boér Hunor és Kinda István, valamint

Kocs Irén (természettudományok), Szőcsné Gazda Enikő (néprajz),

Bordi Zsigmond Lóránd, Méder Lóránt László, Sztáncsuj Sándor József (régészet),

Csáki Árpád, Demeter Lajos (történettudományok)

Román és angol kivonatokat fordított és ellenőrzött:

Hubbes Kinga, Hubbes László

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:

Mednyánszky Emese, Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2010

© Az egyes cikkek szerzői, 2010

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843-8385

Székely Nemzeti Múzeum

Kovászna Megye Tanácsa

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Tartalom

Vargha Mihály: <i>A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése (2009. november – 2010. október)</i>	7
Múzeum és örökség	
Tóth Zsuzsanna: <i>Az Apor-kódex restaurálása (2009–2010)</i>	33
Dimény Erika: <i>A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2009–2010-es múzeumpedagógiai foglalkozásai</i>	73
Természettudományok	
Székely, Viorica: <i>Catalogul colecției de plante „Pap Sámuel” a Muzeului „Molnár István” din Cristuru Secuiesc</i>	85
Petráss Katalin – Máti Attila – Berde Lajos: <i>Az aldrovanda (<i>Aldrovanda vesiculosa</i>) a Rétyi Nyírben</i>	99
Kocs Irén: <i>A Magyar Természettudományi Múzeum Bogárgyűjteményében található, Székelyföldön gyűjtött ormányosalkatú bogarak fajlistája (Coleoptera: Curculionoidea)</i>	105
Rozner István: <i>Adatok Erdély, Partium és a Bánság dögbogár, sutabogár és sajkbogár faunájához (Coleoptera: Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae)</i>	123
Urák István – Samu Ferenc – Máthé István – Balog Adalbert: <i>Arachnológiai (Arachnida: Araneae) kutatások a Mohos-tözezlápban</i>	127
Molnár Lídia: <i>Adatok az erdei fülesbagoly (<i>Asio otus</i> L.) téli táplálkozásához Sepsiszentgyörgyön köpetvizsgálatok alapján</i>	145
Barti Levente: <i>First record of <i>Pipistrellus kuhlii</i> (Chiroptera: Vespertilionidae) from Transylvania and a morphological approach to the lepidus taxon</i>	155
Régészet – Történettudományok	
László, Attila – Sztáncsuj, Sándor József: <i>Vase cu torti pastilate, descoperite în aria Ariușd-Cucuteni – Unele probleme privind evoluția și cronologia culturii Ariușd în sud-estul Transilvaniei</i>	171
Bordi, Zsigmond Lóránd – Zăgreanu, Radu Iustinian: <i>Auxilia de la Olteni – Controverse și interpretări</i>	195
Deac, Dan: <i>Trei statuete egiptene de tip ushabti din colecția Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe</i>	219
Puskás József: <i>16–17. századi kályhaszemek és kályhacsempe-töredékek egy nyújtódi pincéből (Kovácsna megye)</i>	227
Coroi Artur: <i>A háromszéki kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713 (II. rész)</i>	235
Csáki Árpád: <i>Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban</i>	277
B. Garda Dezső: <i>A gyergyói szarvasmarha útja</i>	289
Rákóczy Rozália: <i>A katonarenden lévők szabályozása Csíkszéken a Székely Határország iratainak tükrében</i>	301
Demeter Lajos – Demeter László: <i>Háromszéki honvédek, nemzetörök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban III. Angyalos</i>	311
Bán Attila: <i>Az ágyúgyártás különös nehézségei Háromszéken 1848–1849-ben</i>	323
Süli Attila: <i>A Brassó-vidéki kormánybiztosság története 1849-ben</i>	339
Bordi Zsigmond Lóránd: <i>A második kökösi csata, 1849. július 2.</i>	355
Szalkai Gábor: <i>A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken</i>	395

Nagy Botond: <i>Megélhetési taktikák válság idején: kézdivásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák-magyar–román vámháború körülményei között</i>	417
Dimény Attila: <i>Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig</i>	445
Tóth Szabolcs Barnabás: <i>A Sepsiszentgyörgyi Olvasóegylet/Kaszinó története (1835–1946)</i>	459
Pénzes Lóránd: <i>A sepsiszentgyörgyi Sancta Maria-intézet: zárda, árvaház, óvoda, elemi leányiskola, leánygimnázium, óvónőképző</i>	481

Néprajz

Szacsvay, Éva: <i>Die Botschaft der Bilder in der dekorativen Kunst. Kalvinistische Kirchenkunst – ungarische Volkskunst</i>	499
Demeter Éva: <i>Hímzés Felsőrákosról, mintarajzok Alsórákosról, Vargyasról</i>	515
Lovász Réka: <i>Szemelvények a mezőpaniti református egyházközség 19. századi életéből a levéltári források tükrében</i>	523
Pozsony Ferenc: <i>Orbaiszéki települések társadalmának változása</i>	535
Szőcsné Gazda Enikő: <i>Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken. A kovásznai fürdők példája</i>	565
Buzás Miklós – Vass Erika: <i>Két kép. Lozsád népi építészet, 1908, 2008</i>	579
Kinda István: <i>Az élettér és lakáskultúra főbb sajátosságai a háromszéki cigányoknál</i>	589
Zolyomi Emőke-Gyöngyvér: <i>A pránanadi gyógyítók tevékenysége Borszéken</i>	609
Olosz Katalin: <i>Újabb adatok a meggyilkolt csendőr (Butyka Imre) balladájához</i>	623
Konsza Samu: <i>Önéletrajzi írások</i> (közlő: Konsza Júlia)	651
Szőcs Levente: <i>„Életrajzom a Szinpadon”</i> <i>A gyergyócsomafalvi Köllő Teréz népi önéletrajzának értelmezése</i>	669
Albert Ernő: <i>A csíkdánfalvi huszár Lukács Károly népi kéziratok füzete (1910–1913)</i>	681
Zsigmond Júlia: <i>Kéziratok füzete Márkosfalváról az 1940-es évekből</i>	705
Boér Hunor: <i>A történeti Erdély magyar népességének területi tagolódása 2002-ben</i>	715

Nekrológ

<i>Coroi Artur (1948–2010)</i> (Coroi Zsolt)	731
--	-----

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE (2009. NOVEMBER – 2010. OKTÓBER)

Szokásos, éves számvetésünk idején szeretnék köszönetet mondani minden munkatársamnak, valamint mindazoknak, akik szellemileg és anyagilag támogattak bennünket alkotó munkánkban.

1. Általános kérdések

A 2009. november – 2010. október időszak sok szempontból nehezebbnek tűnt, mint a megelőző: az országos gazdasági-pénzügyi válság mélyült, ennek hatására csökkentenünk kellett költségvetésünket, fizetéseket kellett lefaragnunk, állásokat veszítettünk el, és alkalmazott munkatársunkat voltunk kénytelenek elbocsátani.

Mégsem zárhatjuk keserű szájjal az évet: a sepsiszentgyörgyi Bazár épületében kiállítóterrel bővültünk, ahol képzőművészeti életünket dinamizáló rendezvényeket szervezhettünk. Ezt a célt szolgálta a Székely Nemzeti Múzeum koordinálásával zajló egész éves rendezvénysorozat, a Képzőművészet Éve Háromszéken 2010 is. Szakmai és közművelődési rendezvényeink, tudományos megvalósításaink sora pedig az előző években megszokott gazdagságot mutatja.

1.1. Az intézmény a közgyűjteményi szférában

A Székely Nemzeti Múzeum regionális intézmény, fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Könyvtári, természettudományi, régészeti–történelmi és néprajzi osztállyal működik, valamint sepsiszentgyörgyi képzőművészeti (Gyárfás Jenő Képtár, Magma Kiállítóter), baróti (Erdővidék Múzeuma), csernatonai (Haszmann Pál Múzeum), kézdivásárhelyi (Céhtörténeti Múzeum) és zabolai (Csángó Néprajzi Múzeum) külső egységekkel. 2010. évi költségvetése 350 000 lej, melyet látogatói belépti díjból, régészeti felügyeleti díjakból, valamint külső támogatók és pályázatok útján igyekeztünk kiegészíteni. Ezt a forrásbiztosító munkát a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány és több támogató szervezet továbbra is hatékonyan segíti. A múzeumot a tárgyalt időszakban 45 527 látogató kereste fel.

1.2. Munkaerő- és szervezeti kérdések

A gazdasági válság tetőzése múzeumunk életében átszervezést: 18 állásunk felszámolását, 2 előrehozott nyugdíjaztatást és 1 elbocsátást is hozott. Munkatársaink számára fájdalmas intézkedés volt a bérek 25%-os csökkentése. Szerződéses munkatársaink egy részétől is meg kellett válnunk (PR-menedzser, idegenvezető). Valamennyi munkatársunk részt vesz a közös múzeumi feladatokban és programokban. A kiállítások tárlatvezetését is múzeumi szakembereink látják el, mindenkire évi 4-5 hét jut, de az idén sikerült legalább a csúcsidegyre szakképzett idegenvezetőt alkalmaznunk Bihari Beáta személyében. Adminisztratív személyzetünk, Szabó Anna könyvelő, Tamás Tünde titkárnő, Rátz Judit személyzeti előadó, Zavicsa József gondnok gyakran a szűkebb értelemben vett muzeológiai tevékenységből is kivették a részüket.

– A múzeumpedagógiai programokat a tárgyalt időszakban Bartha Zonga és Demeter Éva látta el. A PR-munkát Csinta Samu újságíró végezte szeptemberig, amikor költségvetési okokból szerződést voltunk kénytelenek bontani vele. A múzeumi honlapot rész munkaidőben Bagoly Róbert rendszergazdánk kezeli.

– A Könyvtár munkatársai Gyenge Gabriella *könyvtáros-konzervátor*, valamint Boér Hunor és Tiboldi Zoltán *könyvtáros-muzeológusok*. (Utóbbi nyugállományban, de rendszeresen bejár, részt vesz az osztály munkájában.)

– A Természettudományi osztályon Kocs Irén *muzeológus* és Nagy Annamária *gyűjteménykezelő* látják el a szakmai teendőket. Az osztály muzeológusa az *Acta Siculica* évkönyvek szerkesztése mellett a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány ügyvezető alelnöki tisztségét is betölti, és a múzeumban dolgozók érdekvédelmi szervezetének képviselője is egyben.

– A Régészeti-történelmi osztályon négy *muzeológus* (Barabás Hajnalka művészettörténész, Bordi Zsigmond Lóránd, Méder Lóránt László és Sztáncsuj Sándor József régészek), Szeles József és (idén szeptemberig) Kellán Tibor *restaurátor*, valamint Mandalian Irén *gyűjteménykezelő* látták el a feladatokat. Szabó Mária *konzervátor* egészségügyi problémái miatt előrehozott nyugdíjazását kérte.

– A Néprajzi osztály két *muzeológussal* (Kinda István és Szőcsné Gazda Enikő) működött. Júniusig Tankó Zoltán egyedül végezte a *gyűjteménykezelői* munkát, júniustól azonban már Lázár Prezmer Kinga Katalin is visszajött a gyereknevelési szabadságáról.

– A Gyárfás Jenő Képtárban új kollégánk, Sántha Imre Géza művészettörténész dolgozott *muzeológusként*. Vinczeffly Orsolya *gyűjteménykezelő* gyermeknevelési szabadságra ment. A Magma Kortárs Kiállítótér szervezőmunkáját Kispál Attila, Kispál Ágnes és Vetró Barnabás végezte, akik egyben a megcsappant létszámú Gyárfás Jenő Képtár kurátorai is.

– A baróti Erdővidék Múzeumban *történész-muzeológus* Demeter László, *gyűjteménykezelő* Hoffmann Edit.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban *muzeológus* ifj. Haszmann Pál, *restaurátor* Haszmann Lajos. Id. Haszmann Gabriella ez év októberében vonult nyugdíjba. A múzeum új honlapját (www.haszmannpal-muzeum.ro) D. Haszmann Orsolya szerkesztette.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeumban *néprajzos-muzeológus* Dimény Attila és Dimény Erika, *művészettörténész-muzeológus* Dobolyi Annamária. *Gyűjteménykezelő* Ercse Laura és Orosz Zoltán. Dimény Attila harmadévi tanulmányait végezte doktori képzés keretében a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia szakán; 2010. máj. 31. – jún. 11. között Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok folytatták a muzeológus szakmai továbbképzőt Bukarestben; Ercse Laura a Bod Péter Tanítóképző keretében egy kétéves technikum elvégzése után könyvtárosi képzést szerzett.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum több mint egy éve alkalmazott személyzet nélkül kénytelen folytatni működését. Dóczé Levente néhány hónapig szerződéses alapon végezte a legsürgetőbb állagmegóvási munkákat, és fogadta a látogatókat. Az alapító Pozsony Ferenc, Kinda István és Dimény Attila múzeumi munkatársaink az intézmény működési feltételeinek pályázati úton történő előteremtése mellett rangos szakmai programokat is szerveztek, és üzemeltették a múzeum honlapját (www.csangomuzeum.ro) is. Dóczé Levente 2010. okt. 4–9. között Székelyudvarhelyen részt vett az *Erdélyi Magyar Restaurátorok XI. Továbbképző Konferenciáján*.

Szakembereink mindig támaszkodhattak a teljes múzeumi személyzet háttérmunkájára és segítőkész hozzáállására.

1.3. Infrastruktúra fejlesztése

– Múzeumunk fejlesztésére egyedülálló, történelminek is nevezhető esély adódott: a szomszédságunkban eladó egy 40 áras telek, amelynek megvételéért sikerrel lobbiztunk Kovászna Megye Tanácsánál. A szakbizottságok kedvező elbírálása nyomán tanácsi határozat született a telek megvételére, és pénzt különítettek el erre a célra. Jelenleg a telekkönyv és a tulajdonjogok vizsgálata folyik, a megvételre még ebben a költségvetési évben sor kerülhet. Ez a terület nemcsak intézményünk, hanem városunk és régióink idegenforgalmának fejlesztését is elősegítené, hiszen itt felépülhet egy modern szabadidő-komplexum, nagyméretű műtárgyak és kiállítások befogadására is alkalmas műcsarnokkal, múzeumvendéglővel, könyv- és ajándékküzzel, raktárakkal, restauráló műhelyekkel, műtermekkel.

– Sepsiszentgyörgy önkormányzata a Csíki utcában egy 240 négyzetméteres ingatlant utalt át 25 évi használatra múzeumunknak, képzőművészeti alkotóterem, restauráló műhely és raktárak számára. Az épület felújítására fenntartónk, Kovászna Megye Tanácsa már jövőre ígéretet tett.

– Erdélyben egyedülálló módon, 2010 áprilisától kortárs képzőművészeti kiállítóteret működtettünk. A Magma Kiállítótér kísérletező kedvű, alternatívákat kereső „fiatal” művészetet mutat be, a Bazár-sor földszintjén, a város legforgalmasabb pontján. Egyben a Gyárfás Jenő Képtár állandó kiállításának, a Panteonnak is tér- és időbeli meghosszabbítása.

– A baróti Erdővidék Múzeuma gyűjteményei által kinőtt múzeumépület bővítési terveinek elkészítésére nagy esély mutatkozott idén, ugyanis Kovászna Megye Tanácsa erre a célra elkülönített 50 000 lejt, de ez az összeg sajnos a megszorító intézkedések áldozatául esett. Az épületbővítést még sürgetőbbé teszi az európai különlegesség Anancus Arvernensis (masztodon)-csontváz méltó körülmények között való kiállításának szükségessége.

– A Haszmann Pál Múzeum ingatlanjára vonatkozó bérbevételi szerződést a tulajdonos halála miatt az örökösökkel hosszabbítottuk meg, jövő év áprilisáig.

1.4. Támogató szervezetek

– Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány: Az alapítvány 11 pályázatot nyújtott be, ebből 7 volt sikeres, egy pedig elbírálás előtt áll: *A város – Sepsiszentgyörgy – arcai, arcuata* című kiadvány megjelentetésére a Nemzeti Kulturális Alap két pályázatot is támogatott; a *Sepsiszentgyörgy képes krónikája* című kiadvány szerkesztését Sepsiszentgyörgy Város Polgármesteri Hivatala támogatta; *A Székely Nemzeti Múzeumi Fototéka üveglemezeinek digitalizálását*, a *Nagy Rajzolás a Múzeumok Őszi Fesztiválján a Székely Nemzeti Múzeumban* című múzeumpedagógiai programot, valamint a *Székelyföldi sgraffito kerámia* műtárgykatalógus tördelését, képszerkesztését a Szülőföld Alap; a *Természettudományos Muzeológusok XXVIII. Találkozója*ra muzeológusunk utazási költségeit a Communitas Alapítvány.

– A baróti Gaál Mózes Közművelődési Egyesület pályázati és más források bevonásával járul hozzá az intézmény fejlesztéséhez, valamint a múzeumi rendezvények költségeinek fedezéséhez.

– Haszmann Pál Közművelődési Egyesület, Bod Péter Közművelődési Egyesület, Csernáton: Az egyesületek célkitűzése a múzeum gyűjteményének gyarapítása, ezen értékek bemutatása, népszerűsítése kiállítások rendezésével, kiadványok segítségével, más múzeumokkal és intézményekkel való tapasztalatcserék megszervezésével. Az új honlap elkészítését az Erdélyi Kézműves Céh segítette.

– Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete a múzeumban szervezett időszakos kiállításokhoz és múzeumpedagógiai foglalkozásokhoz nyújtott fizikai segítséget.

– A zabolai Pro Museum Egyesület a Csángó Néprajzi Múzeum szakmai programjainak (tíznapos néprajzi szeminárium, konferenciák, kiállítások itthon és külföldön) megvalósításához szükséges anyagi forrásokat biztosította pályázati úton, a Communitas Alapítványtól és a Szülőföld Alaptól.

2. Gyűjtemények

2.1. Raktározás, nyilvántartás

– A Könyvtárban a *könyvtármúzeumi anyagok* terén Gyenge Gabriella folytatta a régikönyv-gyűjtemény *Alice 5.50* alatti katalogizálását (2500 tétel), és számos hiányzó/bizonytalan adatot pótol/tisztázott. Az *Alice 5.50* alatt épített új katalógus ezzel elérte a 28 600 tételt. A *szakkönyvtári anyagok* terén a törvényes előírásoknak és a belső rendelkezéseknek megfelelő *kezelési-katalogizálási munkák* folytak, elsősorban *1950 utáni anyagon* (Tiboldi Zoltán, Boér Hunor). A Fototéka anyagát átmenetileg más helyiségbe kellett költöztetni, és nyilvántartásba kerültek Kónya Ádám 1950–1970-es fehér-fekete negatívjai a háromszéki épített örökségről (Gyenge Gabriella).

– A Természettudományi részlegen sikerült új raktárfelületet kiképezni a 2-es számú épület emeletén (25,62 m³). Ide kerül dobozolva a Botanikai gyűjtemény, melynek konzerválása, ábécé-sorrendbe rendezése megkezdődött. A nyilvántartás ellenőrzése a H betűig jutott. 3368 új DocPat leíró cédula készült el, ebből 358 darabot sikerült osztályozni és Bukarestbe küldeni, melyből 32 darabot műkincs és 201 darabot alap kategóriában hagytak jóvá, remélhetőleg az év végéig a többi jóváhagyása is megtörténik.

– A Régészeti–történelmi osztályon összesen 1000 tárgynak készült el a számítógépes (DocPat) leíró cédulája.

– A Néprajzi részleg raktáraiban továbbra is folyik a helyrajzi számozás aktualizálása. Aranyos Sándor debreceni mesteriző hallgató muzeológiai gyakorlatának köszönhetően elkezdődött a több ezres gyermekjátékgyűjtemény revíziója, ennek célja a kollektív leltári számok megszüntetése, a tárgyleírások pontosítása, a játékgyűjtemény digitális fotóinak elkészítése volt. 117 tárgynak elkészült a DocPat leíró cédulája. A Kulturális Minisztérium 58 tárgy osztályozását hagyta jóvá, közülük 42 műkincs, 16 alap kategóriába került. A részleg egyik legnagyobb megvalósítása a nyilvántartás terén a néprajzi fototéka állományának muzeológiai feldolgozása volt. A Szülőföld Alap 2280/2009-es pályázata nyomán több mint 5000 filmkocka nyilvántartásba vétele történt meg. A 2287/2010-es pályázattal ezt a munkát folytatjuk, eddig közel 800 üvegnegatív szkennelése és leltárba vétele történt meg.

– A Gyárfás Jenő Képtárban elkészült 120 DocPat leíró cédula.

– A baróti Erdővidék Múzeumban sikerült kiemelni és beszállítani a múzeumba az Anancus Arvernensis csontváznak a lelőhelyen telelő részét, valamint kéttucatnyi tárggyal is bővült a múzeumi gyűjtemény.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban 5160 tárgyat leltároztak be, 6000-nél több tárgy esetében ellenőrizték és pótolták a leltári számokat. A fő raktárhelyiség, a kúria padlásterének kiürítési munkálatai során történt a tárgyak leltári számainak ellenőrzése és pótlása. Ez a munkát 2010. aug. 20. – szept. 15. közötti időszakra volt betervezve, jelen pillanatban is folyamatban van. A munkát az épület födémének tervezett

javítása miatt vált szükségessé. A nagy mennyiségű tárgyi anyag biztonságos tárolása, raktározása nagyon nagy gondot okoz, hiszen nincsenek megfelelő raktárak, sajnos erre egyelőre kilátás sincs.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban a DocPat számítógépes leltári program alatt eddig összesen 2138 tárgy került nyilvántartásba. Ebből 1466 tétel a néprajzi és kézműves (B) leltárba, 193 tétel a történelmi (A) leltárba, és 473 tétel a képzőművészeti (C) leltárba tartozik. A bevételezéssel, a fotózással és a leírócédulák elkészítésével Dimény Attila, Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok foglalkoztak, a számítógépes feldolgozást Ercse Laura gyűjteménykezelő és Dobolyi Annamária muzeológus végezte. Dimény Attila muzeológus ugyanakkor elkezdte a múzeum tulajdonában lévő fotók digitalizálását és archiválását, egy fotótár kialakítása érdekében. Eddig az F leltárba 261 fotó adatait vezettük be.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum gyűjteménye naprakész leltári rendszerrel rendelkezik. A frissen beérkezett műtárgyak a fertőtlenítés és állagmegóvás után azonnal elektronikus, fényképes leltári nyilvántartásba kerülnek.

2.2. Állagmegőrzés, restaurálás

– A Könyvtár számára a legnagyobb eredmény az *Apor-kódex* restaurálása, utolsó mozzanataira (kötés) 2010 elején került sor a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban (Tóth Zsuzsanna főrestaurátor), a Balassi Intézet támogatásával (a kódexről egy nemesmásolat és számunkra két színes hasonmás kötet is készült).

– A Régészeti–történelmi osztályon Szeles József restaurátor 30, a régészeti, történelmi és néprajzi gyűjteményekhez tartozó tárgyat restaurált. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban megnyílt régészeti kiállítás számára ugyanő további 4 edényt restaurált. Restaurátor munkatársaink részt vettek a raktár rendezésében, elvégezték az időközben bekerült leletek mosását, konzerválását, segédkeztek a SzNM belső (és külső) részlegein rendezett/megvalósított számos más kiállítás és program szervezésében, lebonyolításában.

– A Néprajzi osztályon az új tárgyak fertőtlenítésén kívül a néprajzi filmtár savmentes papírba csomagolását sikerült magvalósítani, több mint 5000 filmkocka sorsát sikerült ezáltal biztonságossá tenni. A nagy-szebeni Astra Múzeum restaurátor laboratóriumának segítségével Lázár Prezsmer Kinga restaurátor 5 darab árapataki varrottas restaurálását végezte el.

– A baróti Erdővidék Múzeumban folytatódott az *Anancus Arvernensis*-csontváz konzerválása Dick Mol (Amszterdam), Katona Lajos Tamás (zirici Bakonyi Természettudományi Múzeum), valamint Vlad Codrea (Kolozsvár) paleontológusok és Tóth Levente (Barót) geológus irányításával.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban az elmúlt időszakban az állagvédelem is számottevő volt, a fertőtlenítés és a tárgyak tartósítása, restaurálása jó ütemben haladt, 3752 fa és fémtárgy tartósítását végezték el. A bélafalvi székely ház (Orbán Sámuel háza, 1726-ból) fertőtlenítési munkálatai 2010. máj. végétől június első feléig zajlottak. Az elvégzett munka jó eredményt mutat.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban 2010. májusában a Zsuzsi és Andris népviseleti gyűjtemény, valamint a múzeumban lévő textíliák fertőtlenítésére (gázosítás) és portalanítására került sor. A munkálatokat Ercse Laura és Orosz Zoltán gyűjteménykezelő, valamint Szóke Éva takarító-teremőr végezte. Orosz Zoltán korszerűsítette a babaméretű népviseleti gyűjtemény tárlóinak megvilágítását is.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeumba frissen bekerült műtárgyak fertőtlenítését és kezelését Dóczé Levente röviddel bekerülésük után az erre a célra elkülönített helyen elvégezte. A fatárgyak konzerválása mellett több darabon statikai-esztétikai jellegű kiegészítő restaurálást is végzett. A fém és textilneműket az egyetemi hallgatók számára júliusban szervezett muzeológiai szakgyakorlat keretében múzeumi szakemberek felügyelete alatt ellenőrizték és konzerválták.

2.3. Gyűjteménygyarapítás

– A Könyvtár gyarapodása a saját kiadványok gyűjtése, vásárlás, adományok és intézményközi csere révén történt. A legnagyobb támogató hagyományosan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a fő cserepartnerek pedig a MTA Történettudományi Intézete, múzeumi testvérintézmények, valamint a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság és Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Debreceni Egyetemi Könyvtár voltak; a szerzeményezés elsődlegesen változatlanul a Székelyföldre vonatkozó (*siculica*) és a kisebbségpolitikai szakirodalomra összpontosított. A Fototéka a Kónya Ádám-hagyatékából megvásárolt, említett fotónegatívokkal gyarapodott.

– A Természettudományi osztály 2010-ben 551 ormányosbogárral gyarapodott. Preparálásuk, meghatározásuk és számítógépes nyilvántartásba vételük úgyszintén folyamatban van.

– A Régészeti–történelmi osztály az elmúlt egy év alatt folytatott régészeti kutatások (ásatások, terepbejárások, helyszíni szemlék) eredményeképpen több ezer tárggyal gazdagodott. Jelentős anyag érkezett be a régésze-

ink által 2010 nyarán végzett kisborosnyó-borzvári ásatásaiból, a jelenleg is folyó sepsiszentgyörgy-avasalji leletmentésből, valamint Sztáncsuj Sándor Józsefnek az Erősd-kultúra lelőhelyein folytatott terepbejárásai kapcsán.

– A Néprajzi osztály az esztendő folyamán 162 tétellel gyarapodott, főleg használati tárgyak, textíliák érkeztek a gyűjteménybe. Kiemelkedő jelentőségű tárgyként értékelünk egy torockói bundalájbít, egy brasói és egy homoródalmási festett bútort, valamint néhány, a bükszádi üvegcsúrból származó üvegedényt.

– A Gyárfás Jenő Képtár szakmai gyarapodásához hozzájárult a Beck Jenőné magánhagyatékából hozzánk került Gyárfás Jenő *Férfifej* című tanulmányrajza, amelyet a rendezéssel megbízott Máté Éva, a veszprémi Zsidó Hitközség elöljárója a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum restaurátora, Koncz Pál javaslatára a Képtárnak ajándékozott; valamint hasonlóan értékes új darabunk Melocco Miklós grafikája Kós Károlyról (Nagy Lászlóné, a Magyar Természettudományi Múzeum munkatársának adománya).

– Erdővidék Múzeumában az Anancus Arvernensis csontváz mellett leltárba vettünk egy Bodosi-féle hozományos ládát, Mike és Társa öntöttvas kályhát, különféle háztartási eszközöket és szerszámokat, fényképeket, imádságos (1851) és más könyveket.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeum 1722 db tárggyal gazdagodott. 910 írott, szellemi anyaggal gyarapodott a levéltári gyűjtemény, amelyek családi és hivatalos okmányokat egyaránt tartalmaznak. Haszmann Gabriellának a térségben folytatott gyűjtőmunkája eredményeként a felírt falvédők gyűjteménye 374 új darabbal gyarapodott.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum gyűjteménye az elmúlt évben 102 darab adományozott tárggyal gyarapodott. 20 néprajzi jellegű tárgy többnyire a viseleti- és étkezési szokások tárgykörébe tartozik és a B leltárba került, 5 tárgyat a történelmi A leltárba soroltunk be, míg 77 darab a képzőművészeti C leltárba került. A múzeum könyvtára egy év alatt 11 kiadvánnyal bővült.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum gyűjteménye az utóbbi évben közel 100 új tárggyal gyarapodott. Folyamatosan bővülő szakkönyvtárának interneten is elérhető katalógusa immár 2414 tételt számlál.

3. Kiállítások, rendezvények

A tárgyalat időszakban látogatottságunk a külső részlegekkel együtt 45 527 volt, ez majdnem 2000 fővel haladta meg az elmúlt tárgyévét.

A látogatók megoszlása múzeumi egységeink szerint:

– sepsiszentgyörgyi központ:	19 833,
– sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár:	1 519,
– baróti Erdővidék Múzeuma: mintegy	1 100,
– csernátoni Haszmann Pál Múzeum:	9 404,
– kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum:	12 221,
– zabolai Csángó Néprajzi Múzeum:	1 450.

Műsorpolitikánk lényege az előző évekhez képest változatlan: minél szélesebb körben népszerűsíteni a saját gyűjteményünkben lévő tárgyakat, forrásokat, anyagokat.

Nagy sikert értünk el 2010. márc. 12-én nyíló felújított saját kiállításunkkal – *In memoriam Gábor Áron (1814–1849)*, melyre Gábor Áron egyetlen eredeti ágyúját is sikerült hazahozni.

a. A sepsiszentgyörgyi központ kulturális rendezvényei

– A Könyvtár meghívására 2009. nov. 18-án Tóth Ferenc (Szombathely) *A rejtőzködő Mikes rejtélyes francia forrásai* című előadásában Francois Baron de Tott emlékiratait mutatta be, Székely László *Emlékezés gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspökről* című könyvét pedig Gyurácz Ferenc ismertette. A Régészeti–történelmi osztállyal és további kollégákkal, valamint külső partnerekkel az osztály társszervezte és kivitelezte a 2010. márciusban megnyílt *In memoriam Gábor Áron (1814–1849)* című kiállítást; az Országos Széchényi Könyvtárral és a kolozsvári BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék munkatársaival pedig ápr. 22-én a múzeum, az OSzK és a Romániai Nemzeti Könyvtár közös programja keretében *Az öt évszázados, megújult Apor-kódex köszöntése* rendezvényt. Fogadta aug. 27-én a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár *Vedd ezeket az iratokat...* levéltári vándorkiállítását, és részt vett *A Képzőművészet Éve Háromszéken* sepsiszentgyörgyi rendezvényeinek keretében a jún. 4-i *Székelyföld képzőművészete – múlt és jelen* nyitott kerekasztal-megbeszélés szervezésében és munkájában. Szept. 2-án a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Társadalomtudományi Osztályának erdélyi tanulmánykirándulását fogadta.

– A Természettudományi osztály a *Madarak és Fák Napja (A madarokról – tárlatvezetéssel összekötött előadás, 2010. máj. 8.)*, a *Múzeumok Éjszakája* (fénycsapdázás előkészítése, fotózás, jún. 24-én), a László

Kálmán Gombászegyesület nyári tábora (*A SzNM László Kálmán, Pázmány Dénes és Váczy Kálmán gyűjteménye* – előadás júliusban) rendezvényekhez járult hozzá, okt. 2-án a László Kálmán Gombászegyesületet fogadta a múzeummal közös szervezésű *Gomba-napon*.

– A Régészeti–történelmi osztály a Könyvtárral és további kollégákkal, mint Cserey Zoltán nyugalmazott muzeológus vagy a Bod Péter Megyei Könyvtártól Demeter Lajos könyvtáros helytörténész, megvalósította az *In memoriam Gábor Aron (1814–1849)* történelmi kiállítást. Utóbbihoz kapcsolódott júl. 2-án a kiállítás munkálataiban is kiemelt szerepű Bordi Zsigmond Lóránd előadása (*Megemlékezés a kököszi csata 161. évfordulóján*). Jún. 24-én, a *Múzeumok Éjszakája* alkalmából Sztáncsuj Sándor József előadást tartott a SzNM Bartók Termében *A tárgyak értéke. Tárgyak – műtárgyak – történelem* címmel. Az osztály segítette a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumot új, a Székelyudvarhely-Lok/Kadicsfalvi-rét lelőhelyen folytatott feltárások anyagából rendezett régészeti kiállítása kialakításában. Tárgyakkal járult hozzá, együtt a Néprajzi osztállyal, a Tulceai Múzeum *Fumatul – un viciu istoric* dohányzástörténeti kiállításának a sikeréhez, amely az elmúlt esztendő során több romániai múzeumban is megfordult (Brassó, Galac, Marosvásárhely). Az ugyancsak a Néprajzi osztállyal közös *Szakerális Művészetek Hete* rendezvényen (szept. 22.) Barabás Hajnalka művészettörténész tartott előadást *Nagyajta szakerális kincseiről*. Ugyanő képviselte az osztályt a máj. 15–16-án zajló budapesti *Múzeumok Majálisán* és az aug. 20–22. közötti *Kolozsvári Magyar Napokon*. Az osztály koordinálta a második világháborús honvédszobor kiemelési és restaurálási munkálatait és a Rétyi Nyír-beli visszahelyezés augusztus 20-i eseményszervezését.

– A Néprajzi osztály az idén két saját kiállítást rendezett. 2010. márc. 23-án megnyitotta az *Agyagcsodák a Székely Nemzeti Múzeum kályhacsempe-gyűjteményéből* című kiállítást, majd a *Madarak és Fák Napja* tiszteletére *A madár a népművészetben* címmel kamarakiállítás készült (mindkettőt Szöcsné Gazda Enikő rendezte). Az osztály meghívására júl. 15-én Furu Árpád kolozsvári műemlékes építész a sepsiszentgyörgyi közönségnek is bemutatta a *Kalotaszeg népi építőművészete* című kiállítást, Kinda István megnyitó beszédével. Ugyancsak Kinda István rendszerező, kiállításrendező munkájával valósult meg aug. 28-án a *Havadtő múltjának tárgyi emlékei* állandó kiállítás a Havadtői Általános Iskolában. Jún. 24-én a *Múzeumok Éjszakája* rendezvényhez az osztály Szöcsné Gazda Enikő előadásával járult hozzá: *Műkincs? Múzeumi tárgyak műkincské nyilvánításának szempontjai*. Szept. 27-én a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum szervezte néprajzi képzést látta vendégül az osztály. 2009. november 6-án Kinda István az *Acta Siculica 2008* múzeumi évkönyvet ismertette a *VII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia* keretében. Az osztály a Régészeti–történelmi osztállyal közösen járult hozzá tárgyakkal a Tulceai Múzeum *Fumatul – un viciu istoric* említett vándorkiállításához, valamint együtt biztosították a *Szakerális Művészetek Hete* rendezvényt (2010. szept. 22.; Kinda István rendhagyó tárlatvezetése). Az osztály az esztendő folyamán könyvbemutatót is szervezett: febr. 16-án *Balázs Lajos: Amikor az ember nincs es ezen a világon* című könyvét Szöcsné Gazda Enikő, *Deák Ferenc Loránd: Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén* című kötetét pedig Kinda István mutatta be.

– A sepsiszentgyörgyi múzeumi központ 2010-es év múzeumpedagógiai eseményeinek megszervezése, illetve lebonyolítása Bartha Zonga múzeumpedagógus és Demeter Éva közművelődésért felelős muzeológus feladata volt. Önálló múzeumpedagógiai programok voltak ápr. 18-án a *Műemlékvédelmi Világnap* (a Sikló Egyesülettel közösen szervezett családi nap, a kovászna-kommandói kisvasút témájához kapcsolódóan gyermekfoglalkoztatóval, előadásokkal, vasútmodell-kiállítással), máj. 15-én a *Múzeumi Világnap* (a restaurátor szakma rejtelméi, restaurátor-játékokkal, műhelytitkok feltárásával); jún. 24-én a *Múzeumok Éjszakája* (műtárgyak szépségversenyével, ásványokról, növényekről, madarokról szóló előadásokkal, a műkincské nyilvánítás szempontjairól szóló prezentációkkal, valamint fénycsapdás lepkegyűjtéssel), szept. 18–19-én a *Kulturális Örökség Napjai* (ingyenes nyitvartással, mesterségbemutatókkal és gyermekjátékokkal), szept. 24-én németországi látogatók kérésére nemezkészítés Lázár Prezsmér Kinga Katalin vezetésével, végül okt. 2-án a már hagyományossá vált, sikeres *Gomba-nap*. Ez évben először szerveztük meg máj. 8-án a *Madarak és Fák Napját* (családi nap, madármozaik-készítéssel, kerti felfedezőjátékkal, madaras témájú néprajzi kiállítással és előadással). A múzeum gyermeknap rendezvényén, jún. 5-én az Árgyelus Színház, vagyis Écsi Gyöngyi, felvidéki (Hetény) mesemondó, énekes és bábművész zenésztársával, Kováts Marcellel (Kassa) mutatták be *Az életnek és a halálnak vize* című mesés bábelőadást. Rendkívüli sikernek örvendett a Bartha Zonga által okt. 10-én szervezett *Nagy sárkányrajzolás a múzeumban* (a nemzetközi *Nagy Rajzolás* mozgalom a *Múzeumok Őszi Fesztiválja* keretén belül, képző- és médiaművészek bevonásával megvalósult egész napos rendezvény, mely során közel 600 alkotni vágyó látogató fordult meg intézményünkben).

Időszakos kiállítások, melyekhez további múzeumpedagógiai tevékenység kapcsolódott: 2009. dec. 15-én a *Történetek, amelyek körberapulták a világot* címet viselő Selma Lagerlöf-emlékkiállítás (vendégkiállítás

a svédországi Värmland testvérmegyéből), 2010. jan. 22-én a budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum vándorkiállítás, a *Démoni ragály, a pestis*, a márc. 15-én megnyílt *In memoriam Gábor Áron (1814–1849)* új állandó kiállítás. Az évek óta hagyományos, máj. 15–16-án zajló budapesti *Múzeumok Majálisán* Barabás Hajnalka és Demeter Éva képviselték a múzeumot (Sovánka István üvegművész munkáival, játékaival, illetve a Tompa-kúria kőtoronca alapján készült háttér előtti családi fényképezkedéssel). Ugyanezekkel a foglalkozásokkal és bútorfestéssel várta az érdeklődőket Barabás Hajnalka és Haszmann Gabriella aug. 20–22. között az első alkalommal megszervezett *Kolozsvári Magyar Napokon*. Fontos megvalósításként értékeljük a honlap múzeumpedagógiai menüponttal való bővítését is, ahol a látogatók az aktuális, családoknak, illetve iskoláknak szóló programokról egyaránt tájékozódhatnak, a gyerekek pedig lepkés memóriajátékkal tehetik próbára ügyességüket. Demeter Éva ezenkívül jún. 1-jén a sepsiszentgyörgyi Váradi József Általános Iskola román tannyelvű III. A. osztályának biztosított gyermeknapi programot (*Gyermekkor a régi időkben*; rendhagyó tárlatvezetés és tárgyfelismerési játékok), valamint júl. 2-án Bordi Zsigmond Lóránd előadásához (*Megemlékezés a kökösi csata 161. évfordulóján: A második kökösi csata*).

– A múzeumi központ további saját rendezvényei: *Karácsonyi Kézműves vásár* (Gál Andrea keramikus és Várallyay Réka művészettörténész, partnerségben a sepsiszentgyörgyi Míves Házsal; 2009. dec. 12–13.); *Kézműves vásár a múzeumkertben – Etsy-közösség* (2010. jún. 20.); *A város – Sepsiszentgyörgy – arcai, arculata* című fotóalbum bemutatója (szept. 30.); *Emlékezzünk együtt 1956-ra* (a Volt Politikai Foglyok Szövetségével közös rendezvény, amelyen Péter Gábor bemutatta a *Bűn és büntetlenség* című filmet is; okt. 23.).

– A múzeumi központ ezenkívül számos külső rendezvénynek biztosított helyet. Vendégül látott kiállítások: *TÉRJEL – Kortárs győri építészet (1989–2008)* (2009. nov. 11.); *Címer és pecsét a Székelyföldön* (2010. ápr. 8.); *Közös tér – közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége* (jún. 18.); *20 éves a Háromszék Táncegyüttes* (szept. 21.); *Adjátok vissza a gyermekkort...* (Kovács Ildikó festményeinek és Sipos László grafikus illusztrációinak kiállítása, bábelőadás és vetítés a budapesti Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet szervezésében; okt. 8.). Vendégkönyvbemutató: *Sas Péter: Kós Károly képeskönyv* (2010. jan. 19.); *Nagy János: Lelkészek és néptanítók a sziguránca és a szekuritáté játékaiban – Író-olvasó találkozó és könyvbemutató* (febr. 10.); a *Rubicon* című történelmi folyóirat bemutatása (ápr. 7.); *Tófalvi Zoltán – 1956 erdélyi mártírjai* (máj. 14.); *Illésfalvi Péter (szerk.): Erdélyi bevonulás, 1940 – a baróti Tortoma Könyvkiadó könyvbemutató körútja* (okt. 1.); *Szebeni Zsuzsa (szerk.): Kovács Ildikó bábrendező* (okt. 8.); Erdélyi Múzeum-Egyesület jubileumi köteteinek bemutatója (okt. 29.). Hangversenyek: *Fuvola és kamarazene – Transilvania Egyetem fuvola és kamarazene osztály diákjainak előadása* (2010. febr. 18.); a *Plugor Sándor Művészeti Líceum diákjainak előadása* (márc. 3.); *Száll a perc – Énekkari hangverseny, Help Egyesület Pitypang kórusa* (márc. 12.); *Bartók Béla és századának zenéje – „Remember Enescu” kamaraegyüttes koncertje* (márc. 19.); *Egyházzene barokktól napjainkig – Szilágyi Zsolt* (máj. 20.); *Kamarazene-est: a brassói Transilvania Egyetem mesteris hallgatói* (jún. 16.); *Dalárdák évszázó hangversenye* (jún. 17.); *Veszprém Város Vegyeskarának hangversenye* (aug. 26.). Vendégelőadások: Péter Gábor: *A gyász (Embervilág-vázlatok előadás-sorozat, 2009. nov. 24.)*; Eröss Zsolt: *Manaslu 2009 – Magyarok a világ nyolcezresein expedíciósorozat* (nov. 25.); *Székelyföldi Civil Napok 2010* (2010. jún. 18–19.); *Hazatalálás – a Csillagörző Egyesület előadás-sorozata* (szept. 9.).

b. A sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár rendezvényei

– 2009. nov. 6-án a Gyárfás Jenő Képtárban nyílt meg a *Barabás Miklós Céh 80 éves jubileumi tárlata, A Képzőművészetek Éve Háromszéken 2010* rendezvénysorozat keretében 2010. jan. 1-jén között a kézdívárshelyi Céhtörténeti Múzeumban állított ki Gyárfás Jenő-émlékiállítást a képtár. Jan. 17-én *A művészet születésnapjának* megünneplésére a Míves Házban került sor, az ETNA Alapítvány szervezésében. További rendezvények: Arday Ildikó budapesti textilművésznő egyéni kiállítása (febr. 17.); Barabás Miklós festőművész emlékére koszorúzás, vetítéses előadás szülőfalujában, Márkosfalván (febr. 22.); *CIPŐ* – témaelemző kiállítás a Gyárfás Jenő Képtárban (márc. 26.); *Grafikai szemle* – nemzetközi grafikai biennálé (máj. 18.); *Mágori Varga Béla (1897–1998) festőművész és kortársai* – emlékiállítás (jún. 3.); *Székelyföldi képzőművészet – múlt és jelen* – nyitott kerekasztal-beszélgetés és a Mágor Varga Béla katalógus bemutatása (jún. 4.); Nagy Tibor grafikai kiállítása (jún. 15.); *Kötések* – képzőművészeti alkotótábor az Erzsébet-parkban (jún. 14–26.); Tamás Klára (USA) textilképzés kiállítása Harry Tavitian fellépésével (jún. 30.); Péterfy Gizella (Veszprém) kiállítása (aug. 6.); *Keresztút* – nemzetközi képzőművészeti szimpózium a svédországi testvérmegyében, Värmlandban (aug. 6–15.); *Jecza Péter térplasztikájának felavatása az Erzsébet-parkban* (aug. 16.); a 2. világháborús katonaszobor visszahelyezése a Rétyi Nyírben (aug. 21.); Gyárfás Jenő egészalakos szobrának leleplezése a Szabadság-téren (okt. 3.); Köllő Margit és Sárosi Csaba kiállítása és könyvbemutatója (okt. 3.).

– A MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítótér rendezvényei: ünnepélyes átadására 2010. ápr. 1-jén került sor. *Mester és tanítványa 1.* – Rónai Péter (Pozsony) és Farkas Roland (Révkomárom) (ápr. 1.); *Mester és tanítványa 2.* – Bartusz György – Radka Macejová (Szlovákia) (ápr. 23.); John G. Boehme (Kanada): *ETNA ARES' 2010 Vendégművész Programja* (máj. 20.); *Merített papír* – csoportos kiállítás (máj. 25.); *Válogatás: Útó Gusztáv-életműkiállítás* négy helyszínen: Gyárfás Jenő Képtár, MAGMA Tér, Míves Ház, Lásbas Ház (jún. 10.); Csíki Csaba (Marosvásárhely) intermédia kiállítása (júl. 27.); *A gyűjtemény* – Válogatás a MAGMA-gyűjteményből (szept. 10.); Damokos Csaba: *Első félidő* (okt. 14.).

c. *A baróti Erdővidék Múzeuma rendezvényei*

2010. márc. 15-én *1848 emlékei régi képeslapokon, bélyegeken* (kiállítás és előadás); május 15–16-án *III. Erdővidéki Középkori és Reneszánsz Napok* (a Gaál Mózes Közművelődési Egyesülettel és a Daniel Kastély Egyesülettel, a múzeumban és Olaszteleken, Vargyason); okt. 30-án *Dénes István Emlékkiállítás XII. Székelyföldi Geológus Találkozó* alkalmából (szervező a Délkeleti Intézet Egyesület és az „Elveszett Világ” Természetvédelmi, Turista és Barlangász Egyesület); valamint a Tortoma Önképző Kör (a nyári hónapokat leszámítva) keddi előadásai és könyvbemutatói.

d. *Csernátoni Haszmann Pál Múzeum*

A múzeumban zajló turistaforgalom, a látogatók fogadása, a hagyományos mesterségek elsajátítására szervezett alkotótáborok, valamint a múzeumpedagógiai foglalkozások zavartalanul működtek, a megszokott rendszerességgel és szakmaisággal. 2009. nov. 1–15. között zajlott a székelykapu-faragó mesterek képzése, felsőháromszéki fafaragómesterek részvételével. A dec. 18–24. közötti időszak a karácsonyi készülődés jegyében zajlott, a gyerekek betlehemes játékokkal ismerkedtek, karácsonyi énekeket tanultak, és karácsonyfadíszeket készítettek természetes anyagokból (nemez, fenyőtoboz, szalma, csuhé). 2010. márc. 15. tiszteletére fotókiállítás nyílt Dimény H. Árpádnak az elmúlt három év csernátoni márc. 15-i ünnepségein készült fotóiból, *Nem féltetek, nemzetem* címmel. Többek között ezzel a kiállítással is képviselte magát a múzeum az Óriáspince-tetőn máj. 1-jén rendezett, *HáromszÉKünk* nevet viselő értékbemutató kiállításon és majálison. A tárlat nagy népszerűségnek örvendett, és Csernáton vitte haza a zsűri különdíját is. Márc. 22. – ápr. 3. között került megszervezésre az immár hagyományossá vált tojásíró tanfolyamot kicsiknek és nagyoknak, Haszmann Gabriella vezetésével. Máj. 9-én Bod Péter emlékünnepségre került sor a múzeumban a kézdívsárhelyi Bod Péter Tanítóképző Főiskola diákjainak és tanárainak részvételével, ahol Haszmann Pál tartott előadást Bod Péter életéről, munkásságáról és művelődéstörténeti jelentőségéről. Jún. 5-én első világháborús fényképekből nyílt fotókiállítás, *Emlékek az I. világháborúból* címmel, D. Haszmann Orsolya rendezésében. Jún. 12–18. között a Mikes Kelemen Líceum 18 kisdíákja vett részt az alkotótábor tevékenységein. Jún. 25. – júl. 8. között a múzeum és népfőiskola vendégei voltak a Pécsi Határon Túli Magyaráért Alapítvány vezetői, képviselői és a Kaptár Egyesület kézművesei, alkotói. Velük harmadik éve működik együtt a múzeum mellett működő Haszmann Pál Közművelődési Egyesület és a Csernátoni Népfőiskola. Jún. 28-án nyílt meg a skanzenben a *Pécs 2010 – Csernáton 2010* című fotókiállítás, három év fotóterméséből. Mánfai György és Hosszú István pécsi fotóművészek az életképeken csernátoni embereket, gyerekeket, a csernátoni életet kapták lencsévégre. Jún. 25. – júl. 8. között minden nap kézműves játszóház volt, a pécsi kézművesekkel közösen, csernátoni gyerekeknek és más érdeklődőknek. Jún. 27. – júl. 4. között budapesti építészhallgatók voltak a múzeum és népfőiskola vendégei, akik Várallyay Réka művészettörténésszel közösen két régi csernátoni kúria felmérését végezték el. Júl. 10–18. között gyulai diákokat – a Harruckern János Közoktatási Intézmény tanulóit és kísérőiket fogadta a múzeum, hagyományos mesterségeket oktató alkotótáborban. Júl. 18–24. között kolozsvári és helybeli alkotók, majd júl. 25–31. között veszprémiek tevékenykedtek a táborban. Júl. 31-én a rétyi *Trabantosok találkozóján* résztvevők vonultak fel a múzeum előtti téren, meglátogatták a gyűjteményeket. Ez az esemény is nagyon sok érdeklődőt vonzott a múzeumba. Júl. 31. – aug. 6. között kisújszállási diákok voltak az alkotótáborban, aug. 8–16. között békési diákok és kísérőik, a Farkas Gyula Közoktatási Intézményből, aug. 17–27. között budapesti felnőtt alkotócsoporthoz, majd tótvázsonyi alkotók, helyi fiatalokkal. A bútorfestő és fafaragó alkotótáborok a hagyományos egy-két hetes turnusokban zajlottak. A szervezett csoportok mellett idén is számos egyéni alkotó tért vissza, de voltak olyanok is, akik idén érkeztek először, fafaragást, bútorfestést, nemezelést vagy más kézműves mesterséget tanulni Haszmann László, Haszmann Lajos, Haszmann Gabriella, Haszmann József, Haszmann Pál és D. Haszmann Orsolya irányításával. A táborok mindig egy-egy rögtönzött kiállítással zárultak, ahol a résztvevők bemutatták az elkészült munkáikat.

e. *Kézdívsárhelyi Céhtörténeti Múzeum*

2010. februárban befejeződött az alapkiállítás átrendezése: a helytörténeti és 1848–49-es kiállítás átalakítása Dimény Attila muzeológus koncepciója és látványterve szerint, a munkaközösség segítségével történt

meg. Időszakos képzőművészeti kiállítások: Vetró András szobrászművész *Vértanúk* című egyéni dombormű-kiállítása a magyar szabadságharc megtorlásának 160. évfordulójára (2009. okt. 6. – dec. 31.), valamint a *Törött rácsok* – Lehel Jenő fotókiállítása az 1956. október végén történt budapesti eseményekről (okt. 23. – nov. 20.) – még megtekinthető volt a tárgyév elején; Gyárfás Jenő- emlékkiállítás Vargha Mihály szervezésében (2009. nov. 26. – 2010. jan. 31.); *Ünnepi tárlat Március 15. tiszteletére*, a kézdivásárhelyi, sepsiszentgyörgyi és brassói képzőművészek közös tárlata (márc. 14. – ápr. 11.); *Brassai – 110* című fotókiállítás (ápr. 14. – máj. 9.); a Nagy Mózes Elméleti Líceum rajztagozatos diákjainak hagyományos évszáró kiállítása (máj. 14. – jún. 15.); *Incitato – Ló a hitvilágban*, a XVIII. Incitato nemzetközi művésztaбор zárókiállítása (júl. 18. – aug. 31.). Saját vándorkiállítás és értékvásár: *A Jó ruhában járni kelni* című kézdivásárhelyi polgári viselettörténeti kiállítás a Veszprém megyei Várpalotán és a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban is bemutatásra került, 2010. márc. 29. – ápr. 30., illetve máj. 17. – aug. 29. között. A kézdivásárhelyi sportcsarnokban megrendezett Székelyföldi Termék- és Értékvásár keretében a Céhtörténeti Múzeum munkatársai egy bemutató kiállításon képviselték a Székely Nemzeti Múzeumot (máj. 14–16.). Könyvbemutatók, író-olvasó találkozók az Incze László Teremben: 2009. dec. 10.: dr. Szöcs Géza: *A szülőföld hangja* kötetének bemutatója és író-olvasó találkozó; dec. 17.: Cserely Zoltán: *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18–19. században* című könyv bemutatója és író-olvasó találkozó; 2010. jan. 21.: Esterházy Péter és Dész László előadestje; 2010. jan. 27.: Balázs Lajos: *Amikor az ember nincs es ezen a világon* és Deák Ferenc Lóránd: *Temetkezési és halottas szokások Csernatonban és környékén* című könyvek bemutatója és író-olvasó találkozó; ápr. 15.: Dr. Szöcs Géza: *Az oskola hangja* című könyv bemutatója és író-olvasó találkozó; máj. 18.: Jakabos Sára: *Fehér köpenyben* című könyvének bemutatója és író-olvasó találkozó.

f. Zabolai Csángó Néprajzi Múzeum

Kiállítás: Petrás Mária: *Mária erejével* című kiállítását a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság szék-házában a zabolai intézmény közreműködésével nyitották meg 2009. nov. 24-én; a *Zabola – egy polgárosult háromszéki falu kulturális öröksége* című kiállítás megnyitója Budapesten máj. 5-én, majd aug. 20-án Zabola testvértelepülésén, Tapolcán. Rendezvények: *Emlékünnepség Fikker Ferenc református lelkipásztor tiszteletére* 2009. nov. 22-én (beszédet mondott Pozsony Ferenc akadémikus); „*Két karácsony*” a Csángó Néprajzi Múzeumban hazai és külföldi (német, olasz, japán) egyetemisták részvételével (2009. dec. 28. – 2010. jan. 2.); *Farsangi felvonulás* 2010. febr. 13-án Dóczé Levente és Aczél Anikó szervezésében; *Páva-konferencia* társszervezése Kolozsváron a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék és a Kriza János Néprajzi Társasággal közösen febr. 26–27-én; *Húsvéti tojásírás* oktatása pusztinai asszonyok meghívásával (ápr. 1.); Nyisztor Tinka – Pákozdi Judit: *Csángó galuska* című kötetének bemutatása (Pozsony Ferenc; ápr. 1.). A Székely Nemzeti Múzeum Alapítvánnyal közösen idén a Csángó Néprajzi Múzeum látta vendégül a *Székelyföldi Múzeumok Majálisát* jún. 14-én. Az intézmény szervezte meg ebben az évben is a Fialat Néprajzkutatók Szemináriumát (VII.), melynek keretében júl. 9–18. között 20 egyetemista múzeumi szakgyakorlaton vett részt, júl. 12-én pedig szakmai konferenciára is sor került, hazai és külföldi múzeumi szakemberek részvételével. Júl. 18. – aug. 6. között *Havasi juhászat Háromszéken* című terepkutatást irányított Pozsony Ferenc. A felsoroltak mellett az intézmény számos diákcsportot látott vendégül, akik a helyi és a moldvai néphagyományok megismerése mellett előadásokat, hanganyagokat hallgattak, rövid dokumentumfilmeket néztek meg.

4. Tudományos élet

4.1. Gyűjtemények feldolgozása, belső és külső kutatómunka

– A Könyvtár szakkönyvvel és egyéb dokumentációs anyaggal, bedolgozással (pl. német szövegek fordításával Gyenge Gabriella) *támogatta a múzeumbeli szakmai tevékenységet*, beleértve a múzeum programjaiba bekapcsolódott külső munkatársakat, *rendelkezésére állt az érdeklődő közönségnek* (kutatók, olvasók, érdeklődők), és ebben az évben is belső és külső munkatársak bevonásával ellensúlyozta munkaerőhiányát (pl. Gyenge Gabriella Kónya Évával, Kocs Irénnel, Tamás Tündével és a Medium Kiadó munkatársaival dolgozott együtt Kónya Ádám irodalomjegyzékén). A *gyűjteményekből*, intézményközi program keretében, a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár folytatta a helyi régi hírlapanyag digitalizálását (*Nemere és Székely Nemzet*, 1880-as évek – a program révén *Nemere*-évfolyamok hozzáférhetővé váltak az Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Archívumában, lásd <http://epa.hu>); a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár (Haáz Rezső Múzeum) muzeológusa, Róth András Lajos pedig a *régikönyvanyag színes belső borítóinak* inventarizálását és digitalizálását; Dukrét Lajos az Erdélyi Kárpát Egyesület programjának keretében gyűjteményünkéből digitalizálta az *Erdély* folyóirat több évfolyamát.

– A Természettudományi osztályon Kocs Irén kutatási területe az ormányosalkatú bogarak biodiverzitása. Az idén sikerült néhányszor terepen gyűjtenie (Csukás-, Baróti-, Hargita-hegység), a mintegy 1000 bogárból preparálás és meghatározás után kerülnek a kiválasztott példányok a gyűjteménybe. Tudománytörténeti kutatásként ugyanő Kolosváry Gábor egyetemi magántanárnak, a Magyar Nemzeti Múzeum őrének a Székely Nemzeti Múzeummal való, 1936–1944. közötti levelezését, a Diószeghy László lepkegyűjteményének a hazaszállításához kapcsolódó levéltári anyagot, a botanikus tanár Barátosi Bibó József könyvgyűjteményét (1914) dolgozta fel, utóbbiakban Nagy Annamária segítette. Kónya Ádám bibliográfiájának összeállításán dolgozott másrészt, Gyenge Gabriella, Nagy Annamária és Tamás Tünde segítségével.

– A Régészeti–történelmi osztály több *régészeti ásatást* valósított meg, illetve dolgozott a bementett leletanyagokon (Csernáton-Ika-vár, 2010. aug.–szept.; Kisborosnyó-Borzvára, 2010. júl.–aug.; Sepsibesenyo-Református templom, 2010. jún.; Sepsiszentgyörgy-Avasalja, 2010. szept.–okt.). *Régészeti felügyeletet* biztosított, és *hatástanulmányt* készített több helyszínen (Kökös-Unitárius templom, tereprendezés; sepsiszentgyörgyi Borvíz és Templom utca, régészeti felügyelet a helyi polgármesteri hivatal megbízásából; Kommandó, régészeti felügyelet mobiltelefon-antenna építésénél). *Terepbejárásra* és további *terepmunkára* került sor közel 40 lelőhelyen. Sztáncsuj Sándor József a brassói és marosvásárhelyi múzeumokban végzett kutatást, melynek során az Erősd-kultúra leletanyagát dokumentálta. Hasonlóan kutatta Méder Lóránt László a csíkszeredai múzeum kora vaskori fémanyagát. Barabás Hajnalka a felsőháromszéki egyházi klenódiák, illetve a térségbeli üvegművesség kutatását folytatta. Folyamatban van a numizmatikai *gyűjtemény* római érméinek *dokumentálása* (Bordi Zsigmond Lóránd, Méder Lóránt László). 2009–2010 folyamán múzeumunk bekapcsolódott a Székelyföld légi régészeti kutatását végző tudományos programokba, melyek során számos, a SzNM gyűjtőterülete alá eső régészeti lelőhelyről készült légi felvétel. Feldolgozásuk, tudományos értékelésük jelenleg is folyamatban van.

– A Néprajzi osztály muzeológusai Csomakőrös, Kovászna, Zágon, Páva, Barátos, Székelypetőfalva, Székelytamásfalva, Szörccse, Orbaitelek, Cófalva, Nagyborosnyó, Zabola, Árkos, Sepsikőröspatak, Kálnok, Csikmadaras, Csikdánfalva, Homoródalmás, Havadtő területén, valamint a sepsiszentgyörgyi levéltárban végeztek néprajzi gyűjtőmunkát. A néprajzi gyűjteményeket számos külső szakember tanulmányozta: a budapesti Magyar Néprajzi Múzeumból Kiss Margit a festett bútorokat, Csupor István a kerámiagyűjteményt, Torma László a bőrneműket és a nyergeket, Vida Gabriella a kerámia- és kályhacsempe-gyűjteményt, Lackner Mónika a festékes szőnyeget és a textilgyűjteményt, a néprajzi fényképtárat; Arday Ildikó budapesti textilművész és Pál Etelka gyergyószentmiklósi textilművész a festékes szőnyeget, Karla Roşca (Astra Múzeum, Nagyszeben) a gyűjteményünk szász kerámiáit, Szentkirályi Imola fazekas a magyarhermányi fazekastermékeket, Aranyos Sándor debreceni mesteriző hallgató a gyermekjáték-gyűjteményt, Seres Bálint az árapataki varrottásokat, Kakas Zoltán az írott-tojás-gyűjteményt, Vidák István kecskeméti textilművész a gyűjteményünk csergetakaróit.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban a múzeum levéltári anyagának rendszerezését Haszmann Pál végezte (régí okmányok, családi levelezések). Folyamatos volt a régi fotóanyag digitalizálása, feldolgozása, rendszerezése. Ezt a munkát D. Haszmann Orsolya végzi az intézmény külső munkatársaként. Haszmann Gabriella az év elejétől kezdte el a múzeum feliratos falvédőinek a feldolgozását. Idén Csernátonban és a közeli településeken is jelentős gyűjtőmunkát végzett. A múzeum kitűnő kapcsolatot ápol a mezőkövesdi Mezőgazdasági Gépmúzeummal. Egy ott készülő kötet számára Haszmann Pál *A monarchia gépgyárai – A gépgyártás próbálkozásai Háromszéken a 19. század derekától a két világháború közti időszakig* címmel állított össze egy dolgozatot.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban Incze László néhai múzeumvezető megjelent írásainak összegyűjtésén és digitalizálásán egy önálló kötet megjelentetése érdekében Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok dolgoztak. A kiadvány szerkesztésével Szabó Judit nyugalmazott muzeológus foglalkozik. Dimény Attila muzeológus Kézdivásárhely polgári világának megismerésén és bemutatásán, Dimény Erika muzeológus a Céhtörténeti Múzeum állandó és időszakos kiállításainak, rendezvényeinek múzeumpedagógiai szempontú bemutatásán dolgozott.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum külső munkatársai (Pozsony Ferenc, Dimény Attila, Kinda István) a havasi juhászat kutatását kezdték el egyetemisták bevonásával, valamint folytatták a helyi népi kultúra feltárását.

4.2. Tudományos konferenciák, egyéb tudományos teljesítmények

– A Könyvtárból Boér Hunor 2009. nov. 7-én részt vett a *Székely jelképek Sepsiszentgyörgyön* könyvbemutatóval egybekötött heraldikai előadások vitáján. Kutatási eredményeket mutatott be az Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezte, *A tudomány szolgálatában* című történelmi konferencián, Szovátn, 2009. nov. 14-én (*Marosvásárhely a magyar skanzenek történetében*), valamint a gyergyószentmiklósi történetészkonferencián, 2010. jún. 2-án (*Az erdélyi magyarság a 2002. évi népszámlálás tükrében – a magyar népesség 2002-es megoszlása a történeti Erdély területén*).

– A Természettudományi osztályról Kocs Irén a Magyar Rovartani Társaság éves ülészakán vett részt (Budapest, 2010. febr. 19–20., előadásának címe: *Köntzei Gerő és a Székely Nemzeti Múzeum, 1933–1947*), a Romániai Lepkészek Társaságának meghívására pedig országos ülészakon képviselte intézményünket Kolozsváron (*Al XX-lea Simpozion Național al Societății Române de Lepidopterologie*, 2010. ápr. 24–25., előadásának címe: *Specii noi de Curculionoidea din fauna României*), ahol entomológiai kutatásaiért diplomával tüntették ki, részt vett továbbá *A Magyar Természettudományos Muzeológusok XXVIII. Találkozásán* (Gyöngös, aug. 24–27.).

– A Régészeti–történelmi osztály szervezésében 2009. november 6–8-án zajlott le a Székely Nemzeti Múzeumban a *VII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia*, amelyet a történelem-régészet részleg munkatársai a kolozsvári székhelyű Pósta Béla Egyesülettel együttműködve szerveztek meg. A rangos rendezvényen több mint száz, magyarországi és romániai régész szakember és egyetemi hallgató vett részt. A konferencia lebonyolításában a SzNM munkaközösségén kívül kolozsvári egyetemi hallgatók is segédkeztek. Munkatársaink előadást is tartottak, az alábbi címekkel/témákban: Bordi Zsigmond Lóránd: *A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása*; Sztáncsuj Sándor József (László Attilával közösen): *Az erősi kultúra időrendjének és kulturális kapcsolatainak néhány problémája*; Sztáncsuj Sándor József és Méder Lóránt László (Sófalvi Andrással közösen): *Régészeti kutatások az oklándi halomsíros temetőben*. 2010 októberében Sztáncsuj Sándor József részt vett és László Attila professzorral közös előadást tartott a Piatra Neamțon megrendezett régészeti, muzeológiai konferencián (*75 de Ani de Muzeografie Neamțeană*) az alábbi előadással: *Vase cu torți pastilate descoperite în aria Ariușd-Cucuteni și unele probleme de cronologie și de sincronisme culturale*. Barabás Hajnalka muzeológus az Erdélyi Magyar Restaurátorok XI. Továbbképző Konferenciáján *Egy felvidéki üvegműves Háromszéken* címmel tartott előadást.

– A Néprajzi osztály muzeológusa, Kinda István *A székelyföldi falvak társadalmi és gazdasági struktúraváltozásai a 20–21. században* című egyéni kutatási projektjével 2010 júniusában elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíját a 2010–2013 közötti időszakra. A rangos posztdoktori ösztöndíjjal megvalósuló kutatás bázisintézményei a Székely Nemzeti Múzeum és a Debreceni Egyetem Néprajz Tanszéke.

A Néprajzi osztály muzeológusai az elmúlt évben is számos konferencián képviselték magukat. Kinda István 2009. nov. 21-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület által szervezett *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* című rendezvényen *A társadalmi kontroll és intézményei a Bákó környéki csángó falvakban. Normák, normaszegők és szankciók* címmel, 2009. nov. 23–25. közt Egerben a Magyar Katolikus Püspöki Konferencián *Erdélyi tégláégető cigányok* címmel, 2010. máj. 18–19. közt Kecskeméten a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága által szervezett Erdélyi kutatások 1990–2010 című konferencián *Természetkielő népi mesterségek Székelyföldön* címmel, 2010. máj. 25-én Budapesten az MTA Néprajzi Kutatóintézetének az erdélyi tudományos műhelyeket ismertető rendezvényén *A Székely Nemzeti Múzeum és kiadványai* címmel, 2010. jún. 18-án a Székelyföldi Civil Napok 2010 keretében *Néprajzi értékek a 21. századi Székelyföldön* címmel, 2010. júl. 10-én Gyergyóremetén a Székely Előfutár Alapítvány (USA) – Székelyföld Fejlesztési Intézet (Csíkszereda) által szervezett *Tudás és helytállás* című konferencián *Néprajzi kutatások Háromszéken* címmel, 2010. júl. 12-én a zabolai Pro Museum Egyesület által szervezett Fiatal Néprajzkutatók VII. Szemináriumán *Hagyomány, érték, kultúra, örökség* címmel, 2010. júl. 21-én a Zabola–Csipkésben szervezett Református Diáktáborban *Népi vallásosság. Hiedelmek, babonák, jelképek* címmel, 2010. aug. 20-án a szelterszi Társadalomtudományi Táborban a *Székelyföldi múzeumok* című panel szervezőjeként *Székely Nemzeti Múzeum* címmel tartott előadásokat. Az osztály másik munkatársa, Szöcsné Gazda Enikő is számos előadást tartott. 2009. okt. 1–3. közt Balatonfüreden a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság által szervezett Népi vallásosság a Kárpát-medencében 8. konferencia keretében *Az együttélés szabályai Háromszéken* címmel, 2010. febr. 27-én Kolozsváron a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum által szervezett Páva-konferencia keretében *Pávai hétköznapiak egy család levelezésének tükrében* címmel, 2010. márciusában a sepsiszentgyörgyi hímszőkőr felkérésére *A székelyföldi keresztiszemes hímsző* címmel,

2010. ápr. 9–10-én Visegrádon a Mátyás Király Múzeum által szervezett Sabján Tibor emlékkonferencián *Az erdélyi cserepes és tartozékai* címmel, 2010. júl. 9–10-én Zabolán a Fiala néprajzkutatók VII. Szemináriuma keretében *Egyén és társadalom – 19. századi hozománylevelek alapján* címmel, 2010. aug. 14-én Szegeden a Szegedi Magyar Egyetel által szervezett *Székelyföld örök* című konferencia keretében *A székelyföldi kerámia* címmel, 2010. szept. 27-én a veszprémi Laczkó Dezső Múzeummal együtt szervezett néprajzi szakági képzés keretében *Háromszéki inventáriumok* címmel tartott előadásokat.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumból Dimény Attila néprajzos-muzeológus *A székelyföldi plébániák kincsei* előadással vett részt a 2010. máj. 18–19-én A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete Erdélyi Kutatások (1990–2010) címen szervezett kecskeméti konferencián. Ercse Laura konzervátor *Mennyire látogatóbarát a kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum* címmel tartott előadást az Erdélyi Magyar Restaurátorok XI. Továbbképző Konferenciáján 2010. okt. 4–9. között.

4.3. Szakközlés

– A Könyvtárból Boér Hunor megjelent dolgozatai: Adatok az Apor-kódex és a Csereyné-kódex kutatástörténetéhez, in: Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza*, Kolozsvár, 2009, II, 267–285; A Székely Nemzeti Múzeum az erdélyi örökségvédelem történetében, 1875–1977, in: N. Kis Tímea (főszerk.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*, ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselő, Budapest, 2009, 37–45, [306]; Egy fél évszázaddal ezelőtti kísérlet: a Székelyföld múzeumi évkönyve, 1957–1959, *Acta Siculica 2009*, 31–40; Csutak Vilmos Székely Nemzeti Múzeuma (1925–1936), *Acta Siculica 2009*, 547–570; gondozásában pedig Roska Márton: A zabolai tör tipológiai és művelődéstörténeti jelentősége (a német kivonat Thomas Şindilariuval és Boér Laurával), *Acta Siculica 2009*, 207–214; Vörösváry Béla: A csiktraplocai Vasfúvó-domb (Papucs Andrásal és Vörösváry Gáborral), *Acta Siculica 2009*, 123–130; Szabó Miklós: Adatok a Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványkincseinek kutatásához (1956), *Acta Siculica 2009*, 113–122. Várallyay Rékával elektronikus formátumban jelent meg tőle *A Székely Nemzeti Múzeum épületegyüttese, Sepsiszentgyörgy és a Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe*, a Transindex portál Erdélyi Magyar Lexikonának Műemlékek rovatában (<http://lexikon.adatbank.transindex.ro/muemlek.php?id=263>, <http://enciclopedie.transindex.ro/monument.php?id=260>); illetve a budapesti ELTE elérhetővé tette elektronikusan *A Székely Nemzeti Múzeum a magyar tudomány és közművelődés történetében (1875–2000)*, ELTE BTK, Budapest, 2008 (doktori.btk.elte.hu/hist/boer/diss.pdf) című dolgozatát. Gondozta évkönyvünkön kívül a múzeum *Panteon* katalógusának bővített második kiadását, és lektorálta a Székely Nemzeti Múzeum magyar wikipédia-szócikkét. A Könyvtár Délkeleti Intézet-programjának eredményeként jelent meg továbbá Dobra Judittól a Tündér szűz leány, Tündér Ilona és Erdély (Az Árgirus-história mint történeti allegória), in: Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza*, Kolozsvár, 2009, I, 161–168; II, 404–407; ugyancsak a Könyvtárban véglegesítette, illetve állította össze Bartha Katalin Ágnes a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* 5/1. kötetének Sepsiszentgyörgy irodalmi élete, illetve Székely Nemzeti Múzeum szócikkét.

– A Természetrizsi osztályról Kocs Irén a Köntzei Gerő levelezése és kapcsolódó levelezés a Székely Nemzeti Múzeummal, 1933–1980 dolgozatot tette közzé (*Acta Siculica 2009*, 145–181).

– A Régészeti–történelmi osztályról Bordi Zsigmond Lóránd közölt évkönyvünkben (Dobó templomai, *Acta Siculica 2009*, 227–260, valamint Méder Lóránt Lászlóval közösen, A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése, uo., 261–282), és Sztáncsuj Sándor Józsefnek jelentek meg tudományos dolgozatai több szakmai kiadványban (Az Erősd-kultúra-emberábrázolásai, *Acta Siculica 2009*, 185–206; Interdisciplinary archaeological Research in South-East Transylvania at the first Half of the 20th Century, in: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi (red.): *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*. Iași, 51–59; Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din sud-estul Transilvaniei. Așezarea culturii Schneckenberg de la Ariușd, in: Berecki S., Németh E. R., Rezi B. (eds.): *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca, 2009, 45–77; Késő rézkori telepnyomok Fialfalva–Alsó-Kövesföld lelőhelyen, in: Körösfői Zs. (szerk.): *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. Molnár István Múzeum Kiadványai I*, Székelykeresztúr, 2009, 15–36; Human Representations of the Ariușd Culture in Transylvania, in: G. Bodi (red.): *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah Oblata*, Iași, 2010, 409–434).

– A Néprajzi osztályról Kinda István önálló kötetet publikált *Ellenőrzött közösségek. Szabályok, vétkek és büntetések a moldvai csángó falvakban* (Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010, 240 oldal), emellett számos tanulmányt is megjelentetett: „A méz az mejen, míg a világ, ment es...” Egy ősrégi népi ipar a 20–21. században, in: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Krizsa*

János Néprajzi Társaság Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok, KJNT, Kolozsvár, 2009, 175–193; Háromszéki cigányok ház- és lakáskultúrája, *Transsylvania Nostra*, Kolozsvár, III, 11, 2009/3, 22–26; Patronok és napszámosok. Hierarchikus magyar–cigány viszonyok a vargyasi mészégetés erőterében, *Néprajzi Látóhatár*, Debrecen, 2009/3, 20–37; Álom, látomás vagy realitás? A halál és a visszajáró halott hiedelemköre egy moldvai csángó család narratíváiban, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009, 711–718; Normasértés és deviancia. Gyakoribb vétségek és bűnök a moldvai csángó közösségekben, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009, 671–694; Terminológia és tipológia a vargyasi mészégetés erőterében, in: Luka Zsuzsanna (szerk.): *Mesterségek a székely közösségekben*. Molnár István Múzeum Kiadványai 2, Székelykeresztúr, 2010, 25–33; Hagyományos mesterségek vonzásában (háromszéki és erdővidéki példa), in: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*, Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Gödöllő, 2010, 155–163.

Szöcsné Gazda Enikő ugyancsak önálló kötettel jelentkezett az év folyamán (*Erdélyi kályhák és kályhacsempék*, Terc Kiadó, Budapest, Népi kultúra sorozat, 2010, 184 oldal). Az önálló könyv mellett több szak tanulmányt is közölt: A szemerjai dohánytermesztés, *Örökségünk*, 2009, III, 3, 15–17; A kézdivásárhelyi faze-kasság végnapjai. Balassa Iván 1942-es kézdivásárhelyi felmérésének margójára, *Acta Siculica 2009*, 595–604; A hozomány mint egyéni interpretáció, *Acta Siculica 2009*, 633–642.

– A baróti Erdővidék Múzeumából Demeter László évkönyvünkben közölt dolgozatot Demeter Lajossal közösen Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban II. Aldoboly címmel (*Acta Siculica 2008*, 369–376).

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeum külső munkatársaként D. Haszmann Orsolya közölt dolgozatot évkönyvünkben (Mit üzennek a múzeumi vendégkönyvek?, *Acta Siculica 2009*, 65–84). A *Csernátoni Füzetek* esetében, mivel a Haszmann család minden tagja tevőlegesen hozzájárult a múzeum munkájához, nem csak az alkalmazott szakemberek szakközlését tüntetjük fel. Az utolsó 12 hónapban, D. Haszmann Orsolya szerkesztésében megjelent öt számból Haszmann Pál (Búcsú a nemzeti könyvkiadás pátriárkájától, 49. sz., 7; A műgyűjtő Cseh Gusztáv, 50. sz., 3; Cséplőgéptulajdonosok Gelencén, 51. sz., 6; Márkosfalván szobor „születik” – A kézdimárkosfalvi Barabás László emlékére, 52. sz., 1–3), D. Haszmann Orsolya (100 éve született néhai Haszmann Pálné Cseh Ida, 48. sz., 4–5; Hogyan élte meg egy fiatal egyetemista a forradalmat, 49. sz., 2–5; Jubileumi számvetés, 50. sz., 1 és 19–20; A csuhé szerelmese, 51. sz., 13–15) és Dimény H. Árpád (A lakodalmi költészet egyéni árnyalatai, 49. sz., 14–15; Tojásíró-tanfolyam kicsiknek és nagyoknak, 51. sz., 10–11; „Egy vén hegedű sír az éjszakában” – interjú Balogh (Csengeri) Lajos primással, 52. sz., 10–11) írásait emeljük ki.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumból Dimény Erika közölt dolgozatot (Múzeumpedagógia a Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban. Együttműködés a múzeum és az iskola között, *Acta Siculica 2009*, 53–64), ugyancsak ő vett részt román fordítással a *Törtött rácsok – Lehel Jenő fotókiállítás* katalógusának összeállításában.

5.4. Szakkiadványok

Szépen alakult múzeumi kiadványaink sora is.

– A tárgyévben a 736 oldal terjedelemben megjelent *Acta Siculica 2009* múzeumi évkönyvön kívül Sarudi Sebestyén József: *A város – Sepsiszentgyörgy – arcai, arculata* (2010) kötetünk jelent meg. A Gyárfás Jenő Képtár tevékenységéhez kapcsolódnak a *Mágori Varga Béla, Köllő Margit, Sárosi Csaba* katalógusok, melyek a Pallas-Akadémia Kiadóval közös kiadásban jelentek meg, valamint a *Plugor Sándor* (2009) kötet, a Kovászna Megyei Művelődési Központtal közös kiadásban. A *Képzőművészet Éve Háromszéken 2010* rendezvénysorozat beharangozásaként kiadásra került egy igényes, színes reprodukciókat és a művészek kétnyelvű életrajzát is tartalmazó naptár, valamint újra kiadtuk a Keöpeczi Sebestyén József: *A Nemes Székely Nemzet Címerei* képeslapgyűjteményt, Kónya Ádám előszavával.

– Változatlanul negyedévi rendszerességgel jelenik meg a csernátoni Haszmann Pál Múzeum munkájának köszönhetően a *Csernátoni Füzetek* honismereti folyóirat (2008-tól kiadója a Csernátoni Haszmann Pál Közművelődési Egyesület, a tárgyévben a 48–52. számok), amely méltó a felsőháromszéki nagyközségnek a településen messze túlmutató eleven és színvonalas művelődési életéhez. A periodika az 50. lapszámmal köszöntötte a 18. évét.

Az *Acta Siculica 2010* olvasóinak tartalmas ismeretszerzést, egyúttal egy sikerekben gazdag boldog új esztendőt kívánunk!

Raportul de activități al Muzeului Național Secuiesc (noiembrie 2009 - octombrie 2010)

În primul rând, țin să mulțumesc munca tuturor angajaților și colaboratorilor muzeului, respectiv ajutorul acordat de prietenii noștri care au fost alături de noi atât în suflet, cât și prin sprijin material și financiar.

1. Probleme generale

Considerând perioada noiembrie 2009 - octombrie 2010, putem declara că efectele crizei economico-financiare ne-au afectat mai grav în multe privințe. Am fost nevoiți să reducem salariile și am pierdut posturi, fiind constrânși să luăm rămas-bun chiar de la colegi angajați.

Totuși, anul acesta ne-a adus și rezultate considerabile: am reușit să ne lărgim activitatea inclusiv în spațiu, prin deschiderea la parterul clădirii Bazarului din Sf. Gheorghe, sub Galeria de Artă „Gyárfás Jenő”, a unei noi galerii, de artă contemporană, ale cărei manifestări culturale ne-au dinamizat viața artistică. Manifestările *Anului Artelor Plastice în Treiscaune* au servit același scop, în toată perioada discutată. De asemenea, viața noastră cultural-științifică a avut aceeași bogăție ca în anii precedenți.

1.1. Statutul muzeului în sfera colecțiilor publice

Muzeul Național Secuiesc este un muzeu regional, subvenționat de Consiliul Județean Covasna. Subunitățile sale cuprind o bibliotecă, secții interne de științele naturii, de arheologie-istorie și de etnografie, o galerie de arte plastice (Galeria de Artă „Gyárfás Jenő”), respectiv unități externe ca cele din Baraolt (Muzeul Depresiunii Baraolt), din Cernat (Muzeul „Haszmann Pál”), din Tg. Secuiesc (Muzeul Breslelor) și cel din Zăbala (Muzeul Etnografic Ceangăiesc). Ne-am străduit să completăm bugetul alocat pe anul 2010 (350.000 RON) prin proiecte, prin atragerea unor sponsori, prin prețul biletelor de intrare, respectiv prin taxe de monitorizare arheologică. Această activitate de colectare de fonduri este ajutată și de Fundația Muzeul Național Secuiesc, respectiv de asociații de sprijin. În perioada discutată muzeul a fost vizitat de 45.527 oaspeți.

1.2. Probleme organizatorice și resursele umane

În condițiile crizei economice am pierdut 18 posturi, am fost nevoiți să lăsăm la pensie 2 angajați și să concediem încă unul. Salariile au fost reduse cu 25%. A trebuit să renunțăm și la o parte din colaboratorii noștri contractuali (manager PR, ghid). La programele muzeale comune participă toți colegii din muzeu. Ghidarea expozițiilor intră în sarcina specialiștilor muzeului (circa 4-5 săptămâni pe an pentru fiecare), dar am reușit să angajăm un ghid calificat măcar pentru perioada de vârf (Beáta Bihari). Personalul nostru administrativ (Anna Szabó, contabil; Tünde Tamás, secretară; Judit Rátz, referent resurse umane; József Zavicsa, administrator), ne-au ajutat adeseori și în munca muzeologică.

– Programele de *pedagogie muzeală* de la sediu au fost asigurate de către Zonga Bartha și Éva Demeter. Sarcinile legate de *relații publice* au fost îndeplinite de Samu Csinta, însă din păcate numai până în septembrie când am fost nevoiți să-i desfacem contractul, din cauze financiare. *Pagina web* a muzeului a fost administrată de administratorul nostru de sistem, Róbert Bagoly.

– Colegii de la Bibliotecă sunt Gabriella Gyenge, *bibliotecar-conservator*, respectiv *bibliotecarii-muzeologi* Hunor Boér și Zoltán Tiboldi – ultimul, deși este pensionar, participă în continuare la munca secției.

– La Secția de Științele Naturii sarcinile sunt îndeplinite de Irén Kocs (*muzeolog*) și Annamária Nagy (*conservator*). Pe lângă faptul că participă și la redactarea anuarului muzeului, Irén Kocs îndeplinește și funcția de vicepreședinte a Fundației Muzeului Național Secuiesc, fiind totodată reprezentantul organizației sindicale a angajaților muzeului.

– În cadrul Secției de Arheologie-Istorie lucrează patru muzeologi (Sándor József Sztáncsu, Loránd Méder, Zsigmond Lóránd Bordi, *arheologi*, respectiv *istoricul de artă* Hajnalka Barabás). *Restauratorii* noștri au fost Tibor Kellán (până în septembrie) și József Szeles, iar *conservator* Irén Mandalian. Conservatorul Mária Szabó a ieșit la pensie din motive de sănătate.

– La Secția de Etnografie lucrează doi colegi *etnografi-muzeologi* (Enikő Szöcsné Gazda și István Kinda), respectiv un *conservator* (Zoltán Tankó) ajutat din iunie la colecții și de *restauratorul* Kinga Lázár Prezsmer, întors din concediul de creștere a copilului.

– În Galeria de Artă „Gyárfás Jenő” munca a fost asigurată de *istoricul de artă muzeolog* Imre Géza Sántha, *conservatorul* Orsolya Vinczeffy fiind în concediu de creștere a copilului.

– În Muzeul Depresiunii Baraolt lucrează *istoricul-muzeolog* László Demeter și *conservatorul* Edit Hoffmann.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat postul de *muzeolog* este ocupat de Pál Haszmann jr., iar cel de *restaurator* de Lajos Haszmann. Gabriella Haszmann sr. a ieșit la pensie recent, în octombrie. Noul site al unității (www.haszmannpalmuzeum.ro) a fost redactat de Orsolya D. Haszmann.

– În Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc *etnografi-muzeologi* sunt Attila Dimény și Erika Dimény, iar *istoric-muzeolog* este Annamária Dobolyi. *Conservatori* sunt Laura Ercse și Zoltán Orosz. Attila Dimény este doctorand în al treilea an de studii la Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară a Universității Babeș-Bolyai; Erika Dimény și Annamária Dobolyi au participat la un curs de perfecționare de muzeologie la București, între 31 mai și 11 iunie 2010; Laura Ercse a obținut calificare de bibliotecar la Institutul Pedagogic „Bod Péter” din Tg. Secuiesc.

– Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala funcționează în prezent fără specialist. Câteva luni, Levente Dóczé a rezolvat urgențele de conservare și a executat serviciul de ghidaj pe baza unui contract de colaborare. Programele profesionale și finanțarea acestora prin granturi, respectiv redactarea site-ului unității (www.csangomuzeum.ro) au fost asigurate de fondatorul Ferenc Pozsony, respectiv de muzeologii noștri, István Kinda și Attila Dimény. Levente Dóczé a participat la *Sesiunea a XI-a de Perfecționare a Restauratorilor Maghiari* de la Odorheiu Secuiesc.

În munca noastră profesională ne-am putut bizui totdeauna pe sprijinul întregului personal al muzeului.

1.3. Dezvoltarea infrastructurii

– Terenul de 0,4 ha din vecinătatea sediului este de vânzare. O astfel de extindere ar însemna o șansă istorică pentru muzeu. Pe baza avizului pozitiv al comisiilor sale de specialitate, Consiliul Județean Covasna a hotărât cumpărarea imobilului. În prezent se verifică cartea funciară și titlurile de proprietate, problema putând fi soluționată încă în acest an bugetar.

– Consiliul Municipal Sf. Gheorghe ne-a pus la dispoziție pentru 25 de ani un imobil în strada Ciucului, pentru a fi folosită ca atelier de artă, laborator de restaurare și magazie. Sperăm să renovăm imobilul anul viitor, cu sprijinul Consiliului Județean Covasna.

– Din aprilie 2010, în cadrul muzeului funcționează o galerie de arte contemporane. Suntem singurii din Transilvania cu această performanță. Galeria MAGMA s-a deschis la parterul Bazarului, în centrul orașului, constituind totodată o extindere în timp și spațiu a expoziției permanente „Panteon” a Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő”.

– Consiliul Județean Covasna a planificat 50.000 RON pentru extinderea clădirii Muzeului Depresiunii Baraolt, astfel s-ar fi rezolvat problema expunerii scheletului de mastodon *Anancus Arvernensis* de la Racoșul de Sus, de interes european. Odată însă cu reducerea bugetului, am pierdut această sumă.

– În ceea ce privește imobilul în care se află Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat, am prelungit contractul de chirie până în aprilie 2011.

1.4. Fundația și asociații de sprijin

Pentru a sprijini Muzeul, Fundația Muzeul Național Secuiesc a elaborat 11 proiecte de finanțare, din care 7 au avut succes, iar unul este în curs de evaluare. „Nemzeti Kulturális Alapprogram” (Ungaria) a sprijinit prin două proiecte editarea catalogului *Fețele și imaginea orașului Sf. Gheorghe*; Primăria Municipiului Sf. Gheorghe redactarea volumului *Cronica ilustrată a orașului Sf. Gheorghe*; Fundația „Szülöföld” (Ungaria) *Digitalizarea fototecii etnografice a Muzeului Național Secuiesc*, programul de pedagogie muzeală *Marea Desenare în Muzeul Național Secuiesc* cu ocazia *Festivalului de Toamnă a Muzeelor*, respectiv editarea volumului *Ceramica sgrăfitată din Ținutul Secuiesc*; Fundația Communitas cheltuielile de transport pentru *Sesiunea a XXVIII-a Muzeologilor Maghiari de Științele Naturii*.

– Asociația Culturală „Gaál Mózes” din Baraolt a contribuit la dezvoltarea unității din Baraolt și la manifestările culturale de aici prin proiecte de finanțare și donații.

– Asociația Culturală „Haszmann Pál” și Asociația Culturală „Bod Péter” din Cernat activează cu scopul de a îmbogăți colecțiile Muzeului „Haszmann Pál”, de a valorifica și mediatiza acestea prin expoziții și publicații, de a organiza schimburi de experiență cu instituții similare. Realizarea site-ului unității a fost ajutată de Breasla Meșteșugarilor din Transilvania.

- Asociația Prietenilor Muzeului Tg. Secuiesc a acordat sprijin fizic la expozițiile și activitățile de pedagogie muzeală din Muzeul Breslelor.
- Asociația Pro Museum din Zăbala a asigurat finanțarea programelor Muzeului Etnografic Ceangăiesc (seminarul etnografic de zece zile, conferințe, expoziții în țară și în străinătate), prin proiecte de finanțare, de la Fundația Communitas și de la Fundația „Szülöföld”.

2. Colecții

2.1. Depozitare, evidență

– În Bibliotecă, în domeniul *colecțiilor muzeale* Gabriella Gyenge a continuat catalogarea colecției de carte veche cu programul *Alice 5.50* și a completat/clarificat numeroase date incomplete/negure. Noul catalog electronic cuprinde în prezent 28.600 de titluri. În ceea ce privește *biblioteca de specialitate* s-au efectuat *lucrările de gestionare-catalogare* prevăzute de reglementările în vigoare, în primul rând pe *materialul de după 1950* (Zoltán Tiboldi, Hunor Boér). Colecția de fotografii a trebuit mutat provizoriu în altă încăpere, respectiv s-a îmbogățit cu fotonegativele lui Ádám Kónya privind moștenirea arhitecturală din Treiscaune, situația din anii 1950-1970 (Gabriella Gyenge).

– Secția de Științele Naturii a amenajat o nouă magazie, de 25,62 m³, la etajul clădirii nr. 2. Aici s-a mutat colecția botanică și i s-a început conservarea și ordonarea alfabetică. Verificarea inventarului a ajuns până la litera H. S-au realizat 3368 fișe descriptive noi, DocPat, din care 32 au fost clasate în categoria tezaur, 201 în categoria fond, alte 125 fiind încă spre aprobare la București.

– La Secția de Arheologie-Istorie au fost procesate fișe noi DocPat pentru 1100 obiecte din colecții.

– La Secția de Etnografie s-a continuat reactualizarea numerelor topografice. Datorită practicii muzeologice a unui masterand-etnograf din Debrecen, Sándor Aranyos, a început revizia colecției de jucării, de mai multe mii de obiecte, în vederea eliminării numerelor colective, a unei descrieri mai amănunțite și a executării fotografiilor digitale pentru fiecare obiect. S-au procesat 117 fișe descriptive DocPat, au fost clasate și aprobate la București 58 obiecte (42 în tezaur, 16 în categoria fond). S-a făcut evidența muzeografică a fototecii etnografice. Datorită Fundației „Szülöföld”, conform proiectului de finanțare nr. 2280/2009 s-au luat în evidență, în paralel cu scanarea lor, peste 5000 de fotografii, iar conform proiectului de finanțare nr. 2287/2010 până acum alte 800, fotonegative pe sticlă.

– În Galeria de Artă „Gyáfás Jenő” s-au realizat 120 fișe DocPat.

– În Muzeul Depresiunii Baraolt s-a reușit transportarea în magazie a scheletului de *Anancus arvernensis* de la Racoșul de Sus, partea care a înierat în cariera de lignit. Colecțiile s-au îmbogățit cu 24 obiecte.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat au fost inventariate 5160 obiecte, iar pentru peste 6000 de obiecte s-a verificat evidența. Programul de evacuare a principalei magazii, din podul conacului, programat inițial pentru 20 august – 15 septembrie 2010, continuă și în prezent. Podul trebuie evacuat în vederea renovării acoperișului.

– În Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc s-au întocmit fișe DocPat pentru 2138 obiecte (1466 obiecte etnografice, 193 obiecte istorice, 473 obiecte de artă plastică). Recepționarea materialului nou, fotografiile și descrierile au fost realizate de Attila Dimény, Erika Dimény și Annamária Dobolyi, procesarea electronică de Laura Erce și Annamária Dobolyi. Attila Dimény a început și digitalizarea și arhivarea fotografiilor din unitate, în vederea unei colecții de fotografii. În inventarul acesteia au intrat până acum 261 fotografii.

– Colecțiile Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala au evidența actualizată. Noile obiecte muzeale sunt luate în evidență electronică și foto imediat după dezinfectare și conservare.

2.2. Conservare, restaurare

– Cea mai semnificativă realizare pentru Bibliotecă a fost restaurarea *Codicelui Apur*, în Biblioteca Națională Széchényi, la Budapesta (de restauratorul principal Zsuzsanna Tóth, cu sprijinul financiar al Institutului Balassi). Restaurarea legăturii s-a finalizat abia la începutul anului 2010, după care s-au realizat și o copie nobilă, respectiv pentru noi două copii facsimile policrom.

– La Secția de Arheologie-Istorie restauratorul József Szeles a restaurat 30 obiecte aparținând secției, precum și Secției de Etnografie, respectiv alte 4 obiecte pentru expoziția arheologică deschisă în Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc. Restauratorii au participat la amenajarea magaziei arheologice, au executat spălarea și conservarea noilor obiecte și au sprijinit numeroase programe ale muzeului.

– În cadrul Secției de Etnografie, în afara dezinfectării obiectelor noi, fototeca etnografică s-a reîmpachetat în hârtie pH-neutră, asigurând păstrarea în condiții corespunzătoare a peste 5000 de fotografii. Kinga Lázár Prezsmer a restaurat cu sprijinul laboratorului de restaurare a Muzeului Astra din Sibiu 5 cusături de la Araci.

– În Muzeul Depresiunii Baraolt a continuat conservarea scheletului *Anancus Arvernensis*, sub îndrumarea paleontologilor Dick Mol (Amsterdam) și Lajos Tamás Katona (Muzeul de Științele Naturii al Masiului Bakony, din Zirc), respectiv Vlad Codrea (Universitatea Babeș–Bolyai, Cluj) și a geologului Levente Tóth (Baraolt).

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat s-au conservat 3752 obiecte de lemn și de metal. Dezinfectarea Casei de la Belani (casa lui Sámuel Orbán, din 1726) a avut loc în mai-iunie 2010.

– În Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc, în mai 2010 s-a executat dezinfectarea și curățarea de praf a colecției de păpuși îmbrăcate în port popular „Zsuzsi și Andris”, respectiv a colecției de textile (conservatorii Laura Erce și Zoltán Orosz, respectiv Éva Szőke). Zoltán Orosz a îmbunătățit și iluminatul de la expoziția „Zsuzsi și Andris”.

– În Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala Levente Dóczé a rezolvat dezinfectarea și conservarea obiectelor muzeale noi, imediat după intrarea în colecții. În cazul obiectelor de lemn a efectuat în afara conservării și restaurare parțială (statică și estetică). Obiectele de metal și textilele au fost verificate și conservate în cadrul practicii muzeografice pentru studenți, organizată în iulie 2010, sub îndrumarea specialiștilor de la sediu.

2.3. Îmbogățirea colecțiilor

– Biblioteca s-a îmbogățit prin colectarea publicațiilor proprii, prin donații, achiziționări și schimb inter-instituțional. Cei mai importanți donatori sunt în mod tradițional Biblioteca Academiei Maghiare de Științe și Biblioteca Universitară din Debrecen (Ungaria), iar principalii parteneri de schimb au fost institutele Academiei Maghiare de Științe, muzeele partenere, respectiv Societatea Etnografică „Kriza János” și Societatea Muzeului Ardelean din Cluj; achiziționările se concentrează în continuare asupra literaturii de specialitate referitoare la Secuime (*siculica*) și la cea de politici minoritare. Fototeca s-a îmbogățit cu negativele foto amintite deja, ale lui *Ádám Kónya*.

– Secția de Științele Naturii s-a îmbogățit cu 551 curculionide, a căror preparare, identificare și catalogare electronică este în curs.

– Secția de Arheologie-Istorie s-a îmbogățit cu mai multe mii de obiecte în urma cercetărilor arheologice efectuate în cursul anului. S-a recepționat un material semnificativ din săpăturile de la Boroșneu Mic-Borzvár, din săpăturile de salvare continuate și în acest an la Sf. Gheorghe-Avasalja, respectiv din periegezele arheologice ale lui Sándor József Sztáncsu la siturile culturii Ariușd.

– În catalogul Secției de Etnografie s-au înregistrat 162 obiecte noi, cele mai importante fiind o vestă de blană de la Rimetea, câte o mobilă pictată din Brașov și din Merești, respectiv câteva produse ale glăjăriei de la Bicsad.

– Galeria de Artă „Gyárfás Jenő” a primit în donație două obiecte de artă deosebit de valoroase pentru muzeul nostru: *Portret de bărbat* de Jenő Gyárfás (desen din colecția Jenő Beck, din partea Bisericii Izraelite din Veszprém, datorită lui Éva Máté și mulțumită restauratorului Pál Koncz); *Károly Kós* de Miklós Melocco (grafică, din partea doamnei László Nagy din Muzeul de Științele Naturii al Ungariei, Budapesta).

– Alături de întregirea scheletului amintit *Anancus arvernensis*, colecțiile din Muzeul Bazinului Baraolt s-au îmbogățit cu o ladă de zestre tip Bodosi, o sobă din fontă Mike și Partenerul, etc.

– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat s-a îmbogățit cu 1722 obiecte, respectiv 910 unități de arhivă. Datorită colectării efectuate în zona Cernatului de Gabriella Haszmann, colecția de păretare s-a îmbogățit de asemenea cu 374 bucăți.

– Colecția Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc s-a îmbogățit cu 102 obiecte primite ca donație (20 obiecte etnografice, în special de domeniul vestimentației, 5 obiecte istorice, 77 obiecte de artă). Biblioteca s-a îmbogățit cu 11 publicații.

– Colecția Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a fost îmbogățită cu aproape 100 de piese muzeale, iar biblioteca sa de specialitate, cu evidența accesibilă pe internet, la 2414 titluri.

3. Expoziții și alte manifestări culturale

În perioada prezentată numărul de vizitatori (45.527 de persoane) a înregistrat o creștere de aproape 2000 față de anul precedent.

Vizitatorii prezintă următoarele rapoarte pentru unitățile noastre muzeale:

– Sediul din Sf. Gheorghe:	19.833,
– Galeria de Artă „Gyárfás Jenő” din Sf. Gheorghe:	1.519,
– Muzeul Depresiunii Baraolt din Baraolt:	1.100,
– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat:	9.404,
– Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc:	12.221,
– Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala:	1.450.

Politica noastră culturală a rămas neschimbată față de anii precedenți: popularizarea pe scară cât mai largă a obiectelor, izvoarelor și materialelor documentare aflate în patrimoniul nostru.

Succesul cel mai mare l-a avut expoziția pașoptistă reînnoită, deschisă la 12 martie 2010: *In memoriam Áron Gábor (1814-1849)*. Datorită parteneriatului cu Muzeul Național de Istorie al României am reușit să aducem acasă, spre a fi expus cu această ocazie, inclusiv singurul tun pașoptist păstrat în țară, turnat la Tg. Secuiesc, acesta devenind obiectul unui veritabil pelerinaj.

a. Sediul din Sf. Gheorghe

– Biblioteca: Prelegerea *Izvoarele franceze ale lui Kelemen Mikes*, de Ferenc Tóth (Szombathely) și prezentarea cărții *În amintirea episcopului János Mikes* de László Székely (18 noi. 2009); *In memoriam Áron Gábor (1814-1849)*, împreună cu Secția de Arheologie-Istorie și parteneri externi (12 martie 2010); *Primirea Codicelui Apor reîntors restaurat*, în cadrul *Zilei Mondiale a Cărții și Zilei Naționale a Bibliotecarilor din România*, împreună cu Biblioteca Națională a României, Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta și Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj (22 apr.); participare la organizarea și lucrările sesiunii *Artele plastice în Ținutul Secuiesc – trecut și prezent* (4 iunie); expoziția ambulantă „*Ia-ți aceste brisoave...*” a Arhivei Arhiepiscopale Romano-Catolice de la Alba Iulia (27 aug.); primirea excursiei de studii a Asociației Bibliotecarilor din Ungaria, Secția Științe Sociale (2 sept.).

– Secția de Științele Naturii: participare la *Ziua Păsărilor și Copacilor (Despre păsări – prelegere și ghidaj special; 8 mai 2010)*; *Noaptea Muzeelor* (program de colectare de insecte și fotografiere; 24 iunie); tabăra de vară organizată de Asociația Micologică „László Kálmán” (prezentarea colecțiilor micologice din muzeu; în iulie); *Ziua Ciupercilor* (împreună cu AMLK; 2 oct.).

– Secția de Arheologie-Istorie: *Sesiunea a VII-a a Arheologilor Maghiari din Transilvania* (împreună cu Asociația „Pósta Béla”; 6-8 noi. 2009); *In memoriam Áron Gábor (1814-1849)* (în colaborare cu Biblioteca și parteneri externi; 12 martie 2010); Zsigmond Lóránd Bordi: *161 ani de la bătălia de la Chichiș* (prelegere; 2 iulie); contribuții la expoziția arheologică a Muzeului „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc, respectiv – împreună cu Secția de Etnografie – la expoziția ambulantă a Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea (*Fumatul – un viciu istoric*, la Brașov, Galați, Tg. Mureș); organizarea comună cu aceeași Secție de Etnografie a *Săptămânii Artelor Sacrale* (prelegerea *Despre comorile sacrale de la Aita Mare*, de Hajnalka Barabás; 22 sept.); prezența la *Maiatele Muzeale* de la Budapesta și la *Zilele Maghiare din Cluj* (Hajnalka Barabás; 15-16 mai, respectiv 20-22 aug.); coordonarea restaurării monumentului eroilor din primul război mondial din Mesteacănișul de la Reci și re-dezvelirea sa, în 20 aug.

– Secția de Etnografie: expozițiile *Minuni din lut – Colecția de cahle a Muzeului Național Secuiesc* (23 martie 2010) și *Pasărea în arta populară* (în cadrul Zilei Păsărilor și Copacilor; 8 mai 2010), ambele concepute de Enikő Szöcsné Gazda; invitată de secție, expoziția *Arhitectura populară din Zona Călatelor*, de Árpád Furu (15 iulie); expoziția *Mărturii istorice din Viforoasa*, de István Kinda (la Viforoasa; 28 aug.); participare la Noaptea Muzeelor cu prelegerea lui Enikő Szöcsné Gazda, *Obiect de patrimoniu? Considerente în clasarea obiectelor muzeale* (24 iunie); *Perfecționare etnografică*, împreună cu Muzeul „Laczkó Dezső” din Veszprém (27 sept.); prezentarea anuarului *Acta Siculica 2008*, cu ocazia *Sesiunii a VII-a a Arheologilor Maghiari din Transilvania* (István Kinda; 6 noi. 2009); participarea, alături de Secția de Arheologie-Istorie, cu obiecte la expoziția Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea (*Fumatul – un viciu istoric*), respectiv la manifestările Săptămânii Artelor Sacrale (ghidajul special al lui István Kinda; 22 sept.); prezentarea volumelor *Când omul nici nu e pe această lume* de Lajos Balázs, respectiv *Obiceiuri legate de moarte și de înmormântare* de Loránd Deák Ferenc (16 febr.).

– Pedagogie muzeală: în organizarea lui Zonga Bartha și Éva Demeter, programe de sine stătătoare pe 18 apr. (*Ziua Internațională pentru Conservarea Monumentelor*; cu tematica transportului feroviar, împreună cu

Asociația Șiclău); 15 mai (*Ziua Internațională a Muzeelor*; despre restaurare); 24 iunie (*Noaptea Muzeelor*; despre obiectele muzeale, etc.); 18-19 sept. (*Zilele Patrimoniului Cultural*; meșteșuguri și jocuri de copii); 24 sept. (pâslărit cu Kinga Lázár Prezsmer); 2 oct. (*Ziua Ciupercilor*). În premieră, anul acesta s-a organizat pe 8 mai *Ziua Păsărilor și Copacilor*, cu descoperirea grădinii muzeului. De *Ziua Copiilor*, pe 5 iunie Teatrul Árgyélus (Slovacia) a prezentat spectacolul de teatru de păpuși *Apa vieții și apa morții*. Pe 10 oct. a avut un succes deosebit *Marea Desenare de Zmei* (în cadrul mișcării *Marea Desenare*, în cuprinsul *Festivalului de Toamnă al Muzeelor*). Alte activități de pedagogie muzeală, legate de expoziții temporare, au avut loc pe 15 dec. 2009 (*Expoziția comemorativă Selma Lagerlöf*, din Värmland, Suedia); 22 ian. 2010 (*O boală demonică: moartea neagră*; expoziția Muzeului de Istoria Medicinii Semmelweis, Budapesta); 12 martie (*In memoriam Áron Gábor (1814-1849)*). Pe 15-16 mai, La *Maiarele Muzeale* de la Budapesta; muzeul a fost reprezentat de Éva Demeter (alături de Hajnalka Barabás, cu sticlărie Sovánka, etc.); același program a fost completat pe 20-22 aug., cu ocazia *Zilelor Maghiare din Cluj*, cu pictare de mobilă (Hajnalka Barabás, Gabriella Haszmann). Site-ul muzeului a fost de asemenea completat, cu oferta de pedagogie muzeală și jocuri on-line. Alte activități de pedagogie muzeală au avut loc pe 1 iunie (Éva Demeter a asigurat program de *Ziua Copiilor* clasei III. A, cu limba de predare română, din Școala Generală „Váradi József” din Sf. Gheorghe); 2 iulie (în completarea prelegerii privind bătălia de la Chichiș, din 1849, de Zsigmond Lóránd Bordi).

– Alte manifestări de la sediu: pe 12-13 dec. 2009 (*Târgul de Meșteșugari de Crăciun*; organizat de Andrea Gál și Réka Várallyay, în colaborare cu Casa „Míves”); 20 iunie 2010 (*Târgul de Meșteșugari al Comunității Etsy*); 30 sept. (prezentarea albumului *Fețele și imaginea orașului Sf. Gheorghe*); 23 oct. (*Comemorarea Revoluției de la 1956*, în parteneriat cu Asociația Foștilor Deținuți Politici).

– De asemenea, sediul a asigurat spațiu și pentru mai mulți organizatori externi: expoziții, prezentări de carte și reviste, prelegeri, concerte de muzică.

b. Galeria de Artă „Gyárfás Jenő”

– Expoziții: pe 6 noi. 2009 (*Expoziția Jubiliară de 80 de ani a Breslei „Barabás Miklós”*), 1 ian. (*Expoziția Memorială Jenő Gyárfás*, în Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc), 17 ian. (serbarea *Zilei de Naștere a Artei*, în Casa „Míves” din Sf. Gheorghe, în organizarea Fundației ETNA), 17 febr. (expoziția de textile a lui Ildikó Arday, Budapesta), 22 febr. (comemorarea pictorului Miklós Barabás, la Mărcușa, cu prelegere), 26 martie (*PANTOFI* – expoziție de analiză tematică), 18 mai (*Bienala Internațională de Grafică*), 3 iunie (expoziția comemorativă *Pictorul Béla Mágori Varga (1897-1998) și contemporanii săi*), 4 iunie (sesiunea *Artele plastice în Ținutul Secuiesc – trecut și prezent*, cu prezentarea catalogului Béla Mágori Varga), 15 iunie (expoziția de grafică Tibor Nagy), 14-26 iunie (*Legături* – atelier de sculptură în aer liber, în Parcul Elisabeta din Sf. Gheorghe), 30 iunie (expoziția de textile Klára Tamás, din SUA, cu un spectacol de jazz de Harry Tavitian), 6 aug (expoziția Gizella Péterfy din Veszprém, Ungaria), 6-15 aug. (*La răscruce de drumuri*, simpozion internațional de arte plastice în Värmland, Suedia, județ înfrățit cu Covasna), 16 aug. (dezvelirea sculpturii lui Péter Jecza, în parcul Elisabeta), 21 aug. (re-dezvelirea monumentului eroilor din primul război mondial, în Mestecănișul de la Reci, împreună cu Secția de Arheologie-Istorie), 3 oct. (dezvelirea statuii lui Jenő Gyárfás, în fața galeriei de artă, respectiv expoziția și prezentarea de album Margit Köllő și Csaba Sárosi).

– Galeria de Artă Contemporană MAGMA, inaugurată pe 1 apr., a organizat manifestări culturale pe 1 și 23 apr. (*Maestrul și ucenicul* 1-2, Péter Rónai și Roland Farkas, respectiv György Bartusz și Radka Macejová, Slovacia), 20 mai (*ETNA ARES' 2010* de John G. Boehme, Canada), 25 mai (*Hârtie manulă*, expoziție colecțivă), 10 iunie (*Opere alese* de Gusztáv Útő, în patru locuri: galeria de artă, Galeria MAGMA, Casa „Míves” și Casa cu Arcade din Sf. Gheorghe), 27 iulie (expoziția intermedia a lui Csaba Csíki, Tg. Mureș), 10 sept. (*Colecția*, opere alese din colecția MAGMA), 14 oct. (Csaba Damokos: *Prima repriză*).

c. Muzeul Depresiunii Baraolt

Pe 15 martie 2010 expoziția și prelegerea *Mărturiile pașoptiste pe vederi și timbre vechi*; pe 15-16 mai *Zilele Medievale și Renascentiste din Bazinul Baraolt*, ediția a III-a (împreună cu Asociația Culturală „Gaál Mózes” și Asociația Castelul Daniel, în muzeu, la Tălișoara și la Vârghiș); pe 30 oct. *Expoziția Memorială István Dénes* (în cadrul *Reuniunii a XII-a a Geologilor din Ținutul Secuiesc*, organizată de Asociația Institutul de Sud-Est și de Asociația „Lumea Pierdută”); respectiv prelegerile și prezentările de carte din Cenaclul Tortoma (în fiecare marți, în afara lunilor de vară).

d. Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat

În perioada 1-15 noi. 2009 a avut loc cursul de inițiere și perfecționare pentru confecționarea porților secuiești, cu instructori din Bazinul Tg. Secuiesc; între 18-24 dec. programe de pedagogie muzeală pentru copii (obiceiuri și cântece de crăciun, confecționare de obiecte pentru sărbătoare); pe 15 martie expoziția de

fotografii a lui Árpád Dimény H. din fotografiile ultimilor trei sărbători de 15 martie (muzeul a participat cu această expoziție și la maiarele județene din 1 mai, de la Moacșa, luând premiul special al juriului); între 22 martie și 3 apr. curs de inițiere în pregătirea ouălor condeiate de Paști (Gabriella Haszmann); pe 9 mai comemorarea Péter Bod, împreună cu Institutul pedagogic „Bod Péter” din Tg. Secuiesc (prelegere de Pál Haszmann); pe 5 iunie expoziția *Mărturii din Marele Război* (fotografii alese de Orsolya D. Haszmann); în perioada 12-18 iunie tabără de creație pentru elevi din Liceul „Mikes Kelemen” din Sf. Gheorghe; între 25 iunie și 8 iulie tabără de creație comună cu Asociația Kaptár (Pécs, Ungaria); pe 28 iunie expoziția *Pécs 2010 – Cernat 2010*, din fotografiile lui György Mánfai și István Hosszú, privind viața cotidiană de la Cernat; între 27 iunie și 4 iulie relevul a două conace din Cernat (studenți de la facultatea de arhitectură din Budapesta; îndrumător: Réka Várallyay); în perioadele 10-18, 18-24, 25-31 iulie, între 31 iulie și 6 aug., între 8-16, 17-27 aug. tabără de creație pentru meșteșuguri tradiționale (elevi din Gyula, Ungaria; meșteri clujeni și locali; elevi și meșteri din Ungaria, de la Veszprém, Kisújszállás, Békés, Budapesta și Tótvázsony – instructori: László, Lajos, Gabriella, József și Pál Haszmann, respectiv Orsolya D. Haszmann); pe 31 iulie *Întâlnirea prietenilor Trabantului*.

e. *Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc*

În febr. 2010 s-a finalizat reorganizarea expoziției de bază (expoziția pașoptistă și cea de istorie locală, pe baza concepției lui Attila Dimény. Expoziții temporare de arte plastice au fost deschise pe 26 noi. 2009 (*Expoziția memorială Jenő Gyárfás*, cu Galeria de Artă „Jenő Gyárfás”), 14 martie (expoziția *15 Martie*, cu artiști plastici din Tg. Secuiesc, Sf. Gheorghe, Brașov); 14 apr. (expoziția de fotografii *Brassai – 110*); 14 mai (expoziția tradițională de la sfârșitul anului școlar, a claselor de desen din Liceul Teoretic „Nagy Mózes”); 18 iulie (expoziția *Calul în mitologie*, a taberei de creație *Incitato*, ediția a XVIII-a). De asemenea, pe 29 martie expoziția de istoria vestimentației citadine, a muzeului, a ajuns și la Várpalota, respectiv Veszprém, Ungaria; muzeul a reprezentat Muzeul Național Secuiesc între 14-16 mai cu o expoziție la Târgul de Produse și de Valori din Tg. Secuiesc; respectiv au avut loc un număr considerabil de prezentări de carte.

f. *Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala*

Expoziții: pe 24 noi. 2009 (Mária Petrás, la Cluj, în colaborare cu Asociația Etnografică „Krizsa János”), 5 mai și 20 aug. 2010 (*Moștenirea culturală a satului Zăbala*, la Budapesta și la Tapolca, Ungaria); alte manifestări culturale: pe 22 noi. 2009 (*În amintirea preotului reformat Ferenc Fikker*), între 28 dec. 2009 și 2 ian. 2010 (*Două Crăciunuri*, cu studenți din țară, respectiv din Germania, Italia, Japonia), pe 13 febr. (*Procesiune de Carnaval*, organizată de Levente Dóczé și Anikó Aczél), 26-27 febr. (Sesiunea Științifică Pava, împreună cu Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară, respectiv AEKJ, la Cluj), 1 apr. (*Ouă condeiate*, cu instructori din Pustiana, jud. Bacău, și prezentarea volumului *ceangăiesc* de Tinka Nyisztor și Judit Pákozdi), 14 iunie (*Maiarele Muzeelor din Ținutul Secuiesc*, împreună cu Fundația Muzeul Național Secuiesc), în perioada 9-18 iulie (*Seminarul Tinerilor Etnografi*, ediția a VII-a – practică muzeologică pentru 20 de studenți), pe 12 iulie (conferință etnografică, cu muzeologi din țară și din străinătate), între 18 iulie și 6 aug. (*Oieritul montan din Treiscaune*, cercetare pe teren sub îndrumarea lui Ferenc Pozsony). De asemenea, numeroase grupuri de studenți au fost primiți cu prelegeri și filme documentare privind obiceiurile locale și din Moldova.

4. Viața științifică

4.1. Prelucrarea colecțiilor, cercetare internă și externă

– Biblioteca a sprijinit cu literatură de specialitate, alte documentații și colaborare *activitatea profesională din muzeu*, inclusiv colaboratorii externi implicați în programele muzeului, și a stat de asemenea la *dispoziția publicului interesat* (cercetători, cititori – deserviți în primul rând de Zoltán Tiboldi). Lipsa de resurse umane a fost contracarată și în acest an prin implicarea unor specialiști colaboratori externi (de exemplu, Gabriella Gyenge a lucrat la bibliografia lui Ádám Kónya împreună cu Irén Kocs, Éva Kónya, Tünde Tamás și colaboratori ai Editurii Medium). În domeniul *colecțiilor* Biblioteca Județeană „Bod Péter” din Sfântu Gheorghe a continuat digitalizarea vechiului material de presă locală (ziarul *Nemere și Székely Nemzet*, din anii 1880), în cadrul unui program inter-instituțional (vezi colecția electronică pe <http://epa.hu> a Bibliotecii Naționale Széchényi din Budapesta; iar muzeologul Bibliotecii Științifice din Odorheiu Secuiesc (al Muzeului „Haáz Rezső”), András Lajos Róth inventarierea și digitalizarea copertelor interioare colorate ale colecției noastre de carte veche; Lajos Dukrét, în cadrul unui program al Asociației Carpatine din Transilvania, a digitalizat mai mulți ani din fosta lor revistă, *Erdély*, din colecția noastră.

– La Secția de Științele Naturii, domeniul de cercetare a colegei noastre Irén Kocs este biodiversitatea curculionidelor. Anul acesta a reușit să colecteze pe teren de câteva ori (în munții Ciucaș, Baraolt, Harghita), dintre cei circa 1000 gândaci exemplarele destinate colecției vor fi catalogate după identificare, preparare și selectare. Pe de altă parte, cercetările ei de domeniul istoriei științei s-au concentrat asupra corespondenței profesorului universitar Gábor Kolosváry cu Muzeul Național Secuiesc în anii 1936-1944, asupra materialului documentar privind aducerea la Sf. Gheorghe a colecției de fluturi Diószeghy, și la inventarierea bibliotecii botanistului József Barátosi Bibó (1914). La ultima, a fost ajutată de Annamária Nagy. La întocmirea bibliografiei lui Ádám Kónya a lucrat împreună cu mai mulți colaboratori, koordinându-i, vezi la Bibliotecă.

– Secția de Arheologie-Istorie a realizat mai multe săpături arheologice, respectiv a lucrat cu materialul colectat (Cernat – Cetatea Ika, aug.-sept. 2010; Boroșneu Mic – Cetatea Borz, iulie-aug. 2010; Pădureni – Biserica Reformată, iunie 2010; Sf. Gheorghe – Avasalja, sept.-oct. 2010). De asemenea, a asigurat *supraveghere arheologică* și a realizat *studii de impact* în mai multe locații (Chichiș – Biserica Unitariană; Sf. Gheorghe – str. Borvív și Bisericii; Comandău). S-a efectuat *perieghetză* și s-au desfășurat *alte activități de teren* la aproape 40 de situri. Sándor József Sztáncuj a efectuat cercetări în muzeele din Brașov, Târgu Mureș, în cursul cărora a documentat vestigiile culturii Ariușd. În mod similar, Lőránt László Méder a făcut investigații pe materialul artefactelor de metal din epoca de fier timpurie în colecția Muzeului din Miercurea-Ciuc. Hajnalka Barabás a desfășurat cercetări în domeniul clenodiilor bisericești din Bazinul Tg. Secuiesc, respectiv în domeniul sticlăriei artizanale. *Documentarea* monedelor romane din *colecția numismatică* s-a continuat de asemenea (Zsigmond Lóránd Bordi, Lőránt László Méder). În 2009-2010 Muzeul a participat la programul de aerodetecție arheologică a Ținutului Secuiesc și s-au făcut aerofotografii pentru mai multe situri din zona cercetată de muzeu. Evaluarea acestora este în curs de desfășurare.

– Secția de Etnografie a efectuat cercetări pe teren la Chiuruș, Covasna, Zagon, Pava, Brateș, Peteni, Tamașfalău, Surcea, Telechia, Țufalău, Boroșneu Mare, Zăbala, Arcuș, Valea Crișului, Calnic, Mădăraș, Dănești, Merești, Viforoasa, respectiv în Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Covasna, din Sf. Gheorghe. Colaboratori externi au fost: de la Muzeul Etnografic Maghiar din Budapesta Margit Kiss (mobila pictată), István Csopor (colecția de ceramică), László Torma (obiectele de piele și șeile), Gabriella Vida (colecția de ceramică și cahlele), Mónika Lackner (colecția de kilim și colecția de textile), respectiv fototeca etnografică; artiste de textil de la Budapesta, Ildikó Arday, respectiv de la Gheorgheni, Etelka Pál colecția de kilim, Karla Roșca (Muzeul Astra, Sibiu) ceramica săsească, olara Imola Szentkirályi ceramica de la Herculan, Sándor Aranyos, masterand din Debrecen, colecția de jucării, Bálint Seres cusăturile de la Araci, colegul pensionar Zoltán Kakas ouăle condeiate, artistul de textil din Kecskemét, István Vidák covoarele de lână.

– În Muzeul Depresiunii Baraolt s-a continuat conservarea scheletului de mastodon de la Racoșul de Sus.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat Pál Haszmann a ordonat colecția de documente arhivistice. S-a continuat digitalizarea și prelucrarea fotografiilor (colaboratorul extern Orsolya D. Haszmann), s-a început prelucrarea păretelor, continuând și colectarea lor (Gabriella Haszmann). Pál Haszmann a elaborat un studiu pentru un volum editat de Muzeul de Mașini Agricole din Mezökövesd (Ungaria): *Fabrici de mașini în Monarhie – Inițiative în Treiscaune, de la mijlocul sec. al XIX-lea și până în perioada interbelică*.

– În Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc, Annamária Dobolyi și Erika Dimény au lucrat la întocmirea unui volum din lucrări alese de fostul conducător al muzeului, László Incze (redactor: muzeologul ieșit la pensie Judit Szabó). Attila Dimény a lucrat la o prezentare a vieții cotidiene burgheze din Tg. Secuiesc, Erika Dimény la prezentarea expozițiilor și activității din muzeu, din punct de vedere al pedagogiei muzeale.

– În Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala colaboratorii externi Ferenc Pozsony, Attila Dimény, István Kinda, împreună cu studenți, au început un program de cercetare privind oieritul montan, respectiv au continuat studierea culturii populare locale.

4.2. Conferințe științifice și de popularizare a științei, alte realizări științifice

– Biblioteca: Hunor Boér a participat pe 7 noi. 2009 la dezbateră *Simboluri secuiești la Sf. Gheorghe*; a prezentat rezultate la sesiunea științifică organizată de Societatea Muzeului Ardelean *În slujba științei (Tg. Mureș în istoria expozițiilor etnografice maghiare în aer liber*, Sovata, 14 noi.), respectiv la sesiunea științifică de la Gheorgheni, pe 2 iunie 2010 (*Distribuția teritorială a populației maghiare din Transilvania s. s., în 2002*).

– Secția de Științele Naturii: Irén Kocs a participat la sesiunea anuală a Societății Entomologice Maghiare (Budapesta, 19-20 febr. 2010), cu lucrarea *Gerő Köntzei și Muzeul Național Secuiesc, 1933-1947*, respectiv la *Al XX-lea Simpozion Național al Societății Române de Lepidopterologie* al Societății Lepidopterologilor din România (Cluj, 24-25 apr.), cu lucrarea *Specii noi de Curculionoidea din fauna României*, fiind distinsă cu

diplomă pentru cercetările sale. De asemenea, a participat la lucrările Sesiunii a XXVIII-a a Muzeologilor Maghiari de Științele Naturii (Gyöngyös, Ungaria, 24-27 aug.).

– Secția de Arheologie-Istorie a organizat împreună cu Asociația „Pósta Béla” din Cluj *Sesiunea a VII-a a Arheologilor Maghiari din Transilvania* (6-8 noi. 2009). Au participat peste o sută de arheologi și studenți din România și Ungaria. Specialiștii secției au participat la sesiune cu lucrările *Cercetarea arheologică a Bisericii Unitariene din Sâncrăieni* (Zsigmond Lóránd Bordi), *Unele probleme ale cronologiei și sincronismelor culturale ale Culturii de la Ariușd* (Sándor József Sztáncsu, alături de Attila László), *Cercetări arheologice în necropola tumulară de la Ocland* (Sándor József Sztáncsu și Lóránt László Méder, împreună cu András Sófalvi). De asemenea, Sándor József Sztáncsu a participat alături de Attila László la sesiunea științifică de arheologie și muzeografie *75 de Ani de Muzeografie Nemțeană* (Piatra Neamț, oct. 2010), cu lucrarea comună *Vase cu torți pastilate descoperite în aria Ariușd–Cucuteni și unele probleme de cronologie și de sincronisme culturale*; Hajnalka Barabás la *Sesiunea a XI-a de Perfecționare a Restauratorilor Maghiari din Transilvania* (Odorheiu Secuiesc, oct.), cu lucrarea *Un maestru sticlar din Părțile de Sus, în Treiscaune*.

– Secția de Etnografie: István Kinda a obținut cu proiectul *Schimbări structurale economico-sociale în satele din Ținutul Secuiesc, sec. XX-XXI* bursa postdoctorală de cercetare „Bolyai János” a Academiei Maghiare de Științe, pentru perioada 2010-2013 (instituții de sprijin: Muzeul Național Secuiesc și Catedra de Etnografie a Universității din Debrecen).

Specialiștii secției au participat la numeroase sesiuni științifice: István Kinda la sesiunea *Ziua Științei Maghiare în Transilvania*, organizată de Societatea Muzeului Ardelean (Cluj, 21 noi. 2009), cu lucrarea *Control social și instituțiile sale în satele ceangăiești din zona Bacău*; la *Conferința Episcopilor Catolici Maghiari* (Eger, Ungaria, 23-25 noi.), cu lucrarea *Țigani cărămidar din Transilvania*; la *Cercetări din Transilvania, 1990-2010*, organizată de Direcția Muzeelor din Județul Bács-Kiskun (Kecskemét, Ungaria, 18-19 mai 2010), cu lucrarea *Meșteșuguri populare în Ținutul Secuiesc, bazate pe resurse naturale*; la prezentarea atelierelor științifice din Transilvania de către Institutul de Etnografie a Academiei Maghiare de Științe (Budapest, 25 mai), cu *Muzeul Național Secuiesc și publicațiile sale*; în *Zilele Civile din Ținutul Secuiesc* (Sf. Gheorghe, 18 iunie), cu *Valori etnografice în sec. al XXI-lea în Ținutul Secuiesc*; la sesiunea *Cunoaștere și prezență responsabilă*, organizată de Fundația Avangarda Secuiească (SUA) și Institutul de Dezvoltare Ținutul Secuiesc (M.-Ciuc) (Remetea, 10 iulie), cu *Cercetări etnografice în Treiscaune*; în *Sesiunea a VII-a a Tinerilor Etnografi*, organizată de Asociația Pro Museum din Zăbala (Zăbala, 12 iulie), cu *Tradiții, valori, cultură, moștenire culturală*; în Tabăra de Elevi Reformați (Zăbala, 21 iulie), cu *Religiozitate populară – credințe populare, superstiții, simboluri*; în *Tabăra de Științe Sociale de la Selters* (20 aug.), ca organizator al panelului Muzeu din Secuime, cu *Prezentarea Muzeului Național Secuiesc*; Enikő Szöcsné Gazda la *Sesiunea a VIII-a de Religiozitate Populară în Bazinul Carpatic*, organizată de Direcția Muzeelor din Județul Veszprém (Balatonfüred, 1-3 oct. 2009), cu *Regulile conviețuirii în Treiscaune*; la Sesiunea Științifică Pava (Cluj, febr. 2010), cu *Viața cotidiană la Pava, în oglinda scrisorilor unei familii*; la invitația Cercului de Brodărit din Sf. Gheorghe (martie 2010), cu *Brodăritul cu punct în cruce în Ținutul Secuiesc*; la *Sesiunea Memorială „Sabján Tibor”*, organizată de Muzeul Regele Matia (Visegrád, Ungaria, 9-10 apr.), cu *Vetre libere ardelene și părțile lor*; la Sesiunea a VII-a a Tinerilor Etnografi (Zăbala, 9-10 iulie), cu *Individ și societate în zestrele din sec. al XIX-lea*; în la cursul de perfecționare de etnografie, organizat cu Muzeul „Laczkó Dezső” din Veszprém (Sf. Gheorghe, 27 sept.), cu *Inventare din Treiscaune*.

– Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc: Attila Dimény a participat la sesiunea *Cercetări din Transilvania, 1990-2010*, organizată de Direcția Muzeelor din Județul Bács-Kiskun (Kecskemét, Ungaria, 18-19 mai 2010), cu lucrarea *Comorile parohiilor din Ținutul Secuiesc*; Laura Ercse la *Sesiunea a XI-a de Perfecționare a Restauratorilor Maghiari din Transilvania* (Odorheiu Secuiesc, 4-9 oct. 2010), cu lucrarea *Cât este de ospitalier Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc?*

4.3. Publicații noi

– În afara anuarului *Acta Siculica 2009*, în ediția muzeului au apărut în acest an albumul *Plugor Sándor* (2009) (ediție comună cu Centrul de Cultură al Județului Covasna), catalogul *A város – Sepsiszentgyörgy – arcai, arcuata* (2010) [*Fețele și imaginea orașului Sf. Gheorghe*], de József Sarudi Sebestyén, respectiv cataloagele *Mágori Varga Béla, Köllő Margit, Sárosi Csaba* (în ediție comună cu Editura Pallas-Akadémia din M.-Ciuc). Cu ocazia deschiderii suitei de manifestări *Anul Artelor Plastice în Treiscaune* a apărut un calendar cu reproduceri de opere de artă și biografii bilingve, respectiv am reeditat colecția de vederi *A Nemes Székely Nemzet Címerei [Stemele Nobile Națiuni Secuiești]* de József Keöpeczi Sebestyén, heraldistul care a elaborat în perioada interbelică stema României.

– Datorită străduinței Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat, revista *Csernátoni Füzetek*, editat de Asociația Culturală „Haszmann Pál”, apare de patru ori pe an (în perioada prezentată numerele 48-52). Odată cu nr. 50, revista a împlinit 18 ani.

Cititorilor anuarului *Acta Siculica 2010* le urez o documentare utilă și un An Nou Fericit!

Activity report of Székely National Museum

(November 2009 – October 2010)

(Abstract)

Székely National Museum is a cultural and scientific institution with regional interest, financed by the County Council Covasna (Kovászna Megye Tanácsa), Romania (almost 350,000 RON a year). It owns in present internal sections in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) – library, sections of natural history, archaeology-history, ethnography, and external units: “Gyárfás Jenő” Art Gallery in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), Museum of Erdővidék (Baraolt Basin) in Barót (Baraolt), “Haszmann Pál” Museum in Csernáton (Cernat), Museum of Guilds in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), Csángó Ethnographical Museum in Zabola (Zăbala). Its base and temporary exhibitions are visited by more than 45,500 tourists and natives a year. In this period, according to the mission of Székely National Museum, we tried to surprise our visitors with innovating and substantial expositions and events. Besides the many manifestations, we did all our best to preserve as carefully and circumspectly as possible the values entrusted to us; we continued to professionally process the collections, to enlarge them by collects and acquisitions. Furthermore, we put information, documents, photographs and object to our visiting researchers’ disposal. Compared to the previous years we have made an important advancement in the expositions organized by our specialists, in the high standard and popularity of traveling exhibitions, the high quality of our publications, and in the management. We tried to react in the most proper way, in the name of openness and partnership to the challenges of the national and international scientific life.

MÚZEUM ÉS ÖRÖKSÉG

Tóth Zsuzsanna

AZ APOR-KÓDEX RESTAURÁLÁSA (2009–2010)

Bevezető

Az *Apor-kódex* egyik legrégebb nyelvemlékünk, egyben irodalmi emlékünk. Közgyűjteménybe 1877-ben, a szakmai nyilvánosságba 1878-ba került, ekkor már a mostani restaurálás előttinél nem sokkal jobb, rongált állapotban.¹ Restaurálásának megszervezésére több kísérlet történt, előbb 1942–43-ban, amikor a világháború körülményei között nem kerülhetett rá sor, majd 1990 után.² Végül az Országos Széchényi Könyvtár, a Székely Nemzeti Múzeum és Románia Országos Könyvtára közös programjaként, a *Magyar Nyelv Éve 2009* programsorozat része „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig* kiállításnak köszönhetően valósult meg, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Balassi Intézet támogatásával.

1. A kódex adatai és leírása

Tulajdonos: Székely Nemzeti Múzeum.

Jelzete: A. 1330.

A táblák mérete: 219 mm × 144 mm.

A fatáblák vastagsága bőr nélkül: 5–6 mm.

A gerincvastagság a fatábla görbülete és a könyv hiányai miatt csak bizonytalanul határozható meg, kb. 33 mm. (1. ábra)

1.1. A kódex tartalma és története

A 15. század végén másolt, magyar nyelvű kézirat, az 56–150. zsolttár fordítását tartalmazza, himnuszokkal és canticumokkal. A zsolttároskönyv az ún. „*Huszita Biblia*”, a fennmaradt legrégebbi magyar bibliafordítás szövegének másolata. Ezt a 16. század elején premontrei apácák használták, és két rövidebb szöveget kötöttek hozzá: a rend tagjaiért és jótévedőikért való imaalkalmakat felsoroló *Három jeles szolgálattatás* és a Szent Anzelm passió-dialógusát.³

A kötésbőr bélyegzői alapján a könyv kötése a Lányi-kódex csoportjába sorolható budai, reneszánsz kötés.

A kódex első ismert újkori birtokosa több mint valószínű, hogy az író báró Apor Péter. 1877-ben ükunokája, Pütkösti Gergelyné báró Apor Zsuzsanna a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta, ma is ott őrzik. (2. ábra)

1.2. A kódex kötésleírása

A kódex vörösesbarna, vaknyomásos, kecskebőrből készült egész bőr kötésben van. (3. ábra) Az elő- és háttábla nyomása megegyezik. A táblák díszítését egyre szűkülő keretek és a kereteket kitöltő nyomás adja. A külső keretbe ötszirmú virágfejeket nyomtak. A következő keretmezőt kétféle palmetta nyomás tölti ki. Fejnél és lábnál a palmetta görgetővel nyomott, és a palmetta a háttérből kidomborodva emelkedik ki. A két oldallal párhuzamos, függőleges sávban a palmetták egyesbélyegzővel készültek, kontúrjuk a bőrbe benyomott. Ugyanebben a függőleges sávban a palmetták közeit szintén egyesbélyegzővel, további növényi ornamentikával díszítették. A következő, szűkebb keret díszítetlen maradt, de sarkait a következő keret sarkaival összekötő léniák osztják. Legfelső keret a tábla közepén téglalap alakú mezőt zár körbe. A középmezőt szintén léniák, dupla léniák osztják háromfelé. A három mező közül a két szélsőt két-két, a keretből kifelé mutató virágtő díszíti, a középső mezőt nagy rozetta. A kereteket alkotó léniák hármasonalból, egy széles és oldalain futó keskeny vonalokból állnak. (4. ábra)

A gerincbőrön a bordák alatti és feletti mezők hálómintával nyomottak. A hálóminta rácsközeiben egymással szembeforduló szíveket láthatunk. A bordák közötti mezőbe három haránt nyomott, a táblák középmezőjében is előforduló virágtő került. A gerincbőrön a bordák nyomással hangsúlyozottak, a nyomás szintén hármasonalakkal történt, ez a nyomás nem fut a táblákra. A bordák duplára kidolgozottak, a dupla bordák hangsúlyozására a borda közepén futó szimpla léniával. A kötet sapkái hiányoznak, ezért formájuk és magasságuk már nem megállapítható. A gerincbőr töredékesen fennmaradt

¹ BOÉR Hunor 2009; SZABÓ Dénes 1942.

² Boér Hunor könyvtáros (Székely Nemzeti Múzeum) szóbeli közlése.

³ MADAS Edit 2009.

szélén látható az a nyomás, mely a bordákhoz hasonlóan az oromszegőt is hangsúlyozta. (5–6. ábra)

A könyv bőrbeütéseit nem léniázták. A beütéseket a bőrfelhúzás után körbevágták, de nem vonalzó mentén. A vágás és a letépett bőrszél nyoma megmaradt a fatáblákon. A bőrborítás beütéseit a sarkoknál behajtották, az egymásra hajló rétegeket egy vágással átmetszették, majd a felesleges és leváló darabokat eltávolították. Az így kialakított sarokbeütések szélei élben illesztettek, a sarokkivágás túlfutása jól megfigyelhető a fatábla belső oldalán. A vágás mentén ma látható rés a bőr összeszáradása és zsugorodása miatt alakult ki. (7–8. ábra)

A beütéseken figyelhető meg az a sötét sáv, amely felveti a nehezen eldönthető kérdést, hogy a kötésbőrt festették-e vagy sem. Abban a korban mindkét mód, a festett és festetlen bőr is általános volt. Ennek oka az, hogy a növényi cserzés eleve színt adott a bőrnek. Ha a kötésbőrt festették, akkor általában már a majdnem kész könyvön, a bőrfelhúzás után tették. Ebben az esetben a beütéseket sokszor csak részben fedti festék. Ilyen sáv látható az egyik beütésen. Ami mégis bizonytalanná teheti a döntést, az az, hogy a kötésbőr a táblákon eleve megsötétedett, és a többszöri beázás a festéshez hasonló, határozott kontúrú nyomokat idézhet elő. (9. ábra)

A fűzés két, dupla, fehér bőrből készült bordára történt, fitzponttal, de a szintén fehér bőrből készült oromszegő alapokat a fűzéssel egy menetben rögzítették az ívekhez. Az íveket végigfűzték, a bordákat a fűzőcérna többszöri tekerésével töltötték fel az ívek vastagságára. A fitzpontnál az egyik ívből lelépve az alatta lévő ív alá hurkoltak, majd láncöltést kialakítva visszaléptek a felső ívbe, és a fűzést folytatva kerültek meg az oromszegő alapot. Az oromszegő alapot többször megkerülve és a kilépő szálat hurkolva léptek át a következő ívbe. A hurkolás gyöngye a metszés felé esik. (10–11. ábra)

A fűzést, szokatlan módon, dupla szállal végezték, oka talán az volt, hogy a fűzőcérnát vékonynak találták. A két szál a fűzés során lazán összesodródott. A fűzőszál sodrata S. (12. ábra)

A fűzés technikája miatt a felfűzött könyvtestet a fűzés után már nem lehetett körbevágni, így az ívek méretre vágása még a kolligátum összeállítása után, de a fűzés előtt történt. Az egyik lap sarka, a 37–38. oldalon, még a vágás előtt visszahajlott, és megőrizte a körülvágás előtti méretét. (13. ábra)

A fűzés elkészülte után varrták meg az előkészített oromszegő alapokra az oromszegőket. A kódexen kétszínű oromszegőt találunk. Az oromszegőket négy-négy szállal, két tüvel varrták. A cérnák színe vörösesbarna és nyers színű. (14. ábra) A fűzés és az oromszegő varrása után a bordák és az oromszegő

alapok gerincen túlnyúló végeit a táblák külső oldalán a számukra kialakított helyre, egy-egy faszöggel rögzítették. (15–16. ábra)

A kötet gerincét valószínű nem, vagy csak nagyon kis mértékben gömbölyítették, így a kötet elkészülésekor a gerinc már egyenes volt. Ez az egyenes gerinc-kialakítás jellemző a kötéstípusra. A gerincet a bordaközökben keskeny pergamencsíkokkal kasírozták, a csíkok gerincen túlnyúló végeit a táblák belső oldalára ragasztották ki. A gerincakasírozó pergamencsíkokon nem találunk írást. (17–18. ábra)

A fatáblák bükkfából készültek, belső oldaluk a metszések mentén rézsútolt, gerincoldalon egyenesen hagyott. A táblák külső oldala gerincoldalon meredeken rézsútolt, a tábla teljes vastagságában, ezért széle éles. A fatábláknak nemcsak a belső oldala rézsútolt, hanem fejnél és lábánál a külső oldala is. A külső oldali rézsútolás alig észrevehető, nem szabályos, szinte csak sűrűfényben látszik.

A táblák rézsútolását fejnél és lábánál, mind a belső, mind a külső oldalon, durva reszelővel alakították ki. Az előoldal és a gerincoldal rézsútolásának kialakítása sokkal simább, bizonyosan kijelenthető, hogy nem ugyanazokkal a szerszámokkal történt.

Az előtábla élén helyet alakítottak ki a csat akadásának, a háttábla élén a szíj fordulásának. Az előtábla élén kialakított hely lényegesen szélesebb a csat szélességénél, e szakasz közepén lépcsőszerűen újabb bemélyítést láthatunk, ez teszi lehetővé a szíjon lévő csat akadását a táblán lévő csat kivágásába. A tábla élének e módon való kialakítása ennél a csattípusnál tipikusnak mondható. (19–20. ábra)

A csatot hordozó szíjak végének helyet alakítottak ki a táblán, így a szíjak a tábla síkjába süllyednek. A borda és az oromszegő szíjainak végét is a táblákba süllyesztették. A bordák alá eső rézsútoláson a bordákat kiemelő kisebb szögű rézsútolást találhatunk, ez valószínű a bordák szebb kidolgozását tette lehetővé. Az oromszegők szíjai alatt nem találunk ilyen kiemelést, sőt, a táblára futás helyénél, bár a kopások megnehezítik a megfigyelést, a sarkok lekerekítését és enyhe íves bemélyítést láthatunk. (21–25. ábra)

A szíjak hajtottak voltak, a behajtott széleket élben illesztették a szíj hátoldalán. A szíjat szélei mentén, a táblák keretelő nyomásával azonos, hármassal, vaknyomásos léniával díszítették. A szíjba erősítésként és a szíj megnyúlásának gátjaként pergamenzalagot hajtottak. (26–27. ábra)

A kötet előzékei fehér merített papírból készültek, belőlük csak a táblák belső oldalára kiragasztott előzéktükrök darabjai maradtak fenn. Az előzék szerkezete töredékessége miatt nem megállapítható. (28–29. ábra)

A könyv csattjai sárgaréz lemezből készültek, a karéjos csattípus 1500 után elterjedt tipikus formájához tartoznak. A táblán lévő csatok lehajtott elejűek, díszítetlenek. A szíjleszorító lemezek, szintén a típusnak megfelelően, egyszerű téglalap alakúak. A csatot és a szíjleszorító lemezeket a táblákra szinte fej nélküli rézszegekkel szerelték fel.

1.3. A kódex ívkiosztása

A könyv szétbontása során lehetőségem nyílt az ívkiosztás meghatározására, illetve összevetésére a szakirodalommal. Az általam talált ívfelosztás, az értékelhető mértékben fennmaradt töredékeket tekintve, megegyezett a Szabó Dénes által meghatározottal.

A kötet elején bizonyíthatóan két ív két lappárjának fűzőszálra tekeredett töredékeit találtam meg, ezenkívül a nyílásban még látható volt legalább egy fűzőszál, de az már nem volt eldönthető, hogy ez a szál egy ívhez tartozott-e, vagy az előzőeket rögzítette. A hiányzó ívek számának meghatározását nehezítette, hogy az íveket dupla szállal fűzték fel, a hiányzó lapok után pedig nagy számban töredékesen fennmaradt lapok következtek. A meghatározást tovább nehezítette, hogy a sérült első ívek papírtöredékei a szintén sérült fűzőcérnákra tapadtak.

A restaurálás során született az a döntés, hogy a bizonyított helyzetű hiányok kiegészítésre kerüljenek. A kiegészített lapok jobban szemléltetik a hiányok mértékét és lehetővé teszik a könyvtest közel eredeti vastagságának helyreállítását.

Lejebb az ebben a szellemben kialakított lappárokat és íveket írom le, feltüntetve a Szabó Dénes által leírt ívkiosztást is. A lappárokat egyesével, *oldalszámozással*, az ívben elfoglalt helyük szerint

1.3.1. Az Apor-kódex ívei

Szabó Dénes: -3 VI (három hiányzó, 6 lappárból álló ív)
Pótlásra csak részben, két ív került:

1. ív
1–2 üres lap — üres lap 7–8 gerincvonalban apró töredékekkel
3–4 üres lap — üres lap 5–6 gerincvonalban apró töredékekkel
2. ív
9–10 üres lap — üres lap 15–16 gerincvonalban apró töredékekkel
11–12 üres lap — üres lap 13–14 gerincvonalban apró töredékekkel

Szabó Dénes: +VI(-1-11-12)

3. ív
17–18 üres lap — üres lap 39–40
19–20 T1 — üres lap 37–38 vízjel nélkül
21–22 T2 — T9 35–36 püspökcalapos vízjellel
23–24 T3 — T8 33–34 vízjel nélkül
25–26 T4 — T7 31–32 vízjel nélkül
27–28 T5 — T6 29–30 püspökcalapos vízjellel

tüntettem fel. (Az íven belül a legalsó sor az ívközép.) Az oldalak jelölésekor a könyvben ceruzával írt oldalszámozást használtam az azonosíthatóság végett. Ez az oldalszámozás azonban nem vette figyelembe a könyv elején lévő töredékes lapokat és a kötetben lévő hiányokat. Ez megnehezíti a hivatkozást és az ívkiosztás értelmezését.

A kezelhetőség miatt ezért a háromszög alakban megmaradt töredékeket T(töredék) betűvel és számozással láttam el, szintén számozást írtam a soklapos hiányok kiegészített lapjaira az utolsó meglévő lap száma után perelve. Ez az ideiglenes jelölés az ívek összeállítását könnyítette meg. Mivel az eredeti lapokra nem akartam új számozást írni, csak az alábbi ívkiosztáson jelöltem a párhuzamos számozást. Valószínű, hogy ez a kiegészített számozás sem fedti pontosan a kódex eredeti oldalszámát. Ez a pontatlanság abból adódik, hogy pótlásra csak a bizonyított hiányok kerültek. A fennmaradt töredékek alapján rekonstruált ívek 356 oldalas kötetet feltételeznek, ebből ma 186 számozott oldal található meg többé-kevésbé teljes terjedelemben, ezenkívül még fennmaradt 42 számozatlan, háromszög alakú írott oldaltöredék. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az utolsó két ívből csak két oldal tartalmazott írást (és 26 nem), a kódex vesztesége akkor is 122 írott oldal...

Az így rekonstruált kódex oldalszáma 60 oldallal, azaz 15 lappárral (14 lappárral a kötet elején, 1 lappárral a kötet végén) kevesebb a Szabó Dénes által készített ívrekonstrúciónál.

A lapok megléte az ívterjedelmek alapján nagyrészt valószínűsíthető, de létük töredékek alapján nem bizonyítható.

Szabó Dénes: +VII(-1-2-13)

4. ív
41–42 üres lap — T20 67–68 vízjel nélkül
43–44 üres lap — üres lap 65–66 (ívközépben keskeny papírtöredék)
45–46 T10 — T19 63–64 püspökcalapos vízjellel
47–48 T11 — T18 61–62 vízjel nélkül
49–50 T12 — T17 59–60 püspökcalapos vízjellel
51–52 T13 — T16 57–58 püspökcalapos vízjellel
53–54 T14 — T15 55–56 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI

5. ív
69–70 T21 — 21–22 91–92 mérleges vízjeltöredékekkel
71–72 1–2 — 19–20 89–90 vízjel nélkül
73–74 3–4 — 17–18 87–88 mérleges vízjellel
75–76 5–6 — 15–16 85–86 vízjel nélkül
77–78 7–8 — 13–14 83–84 mérleges vízjellel
79–80 9–10 — 11–12 81–82 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI(-9-10-11-12)

6. ív

93–94 23–24 — üres lap 115–116 vízjel nélkül
 95–96 25–26 — üres lap 113–114 mérleges
 vízjeltöredékkel
 97–98 27–28 — üres lap 111–112 vízjel nélkül
 99–100 29–30 — üres lap 109–110 mérleges
 vízjeltöredékkel
 101–102 31–32 — 37–38 107–108 mérleges vízjellel
 103–104 33–34 — 35–36 105–106 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI

7. ív

117–118 39–40 — 61–62 139–140 mérleges vízjellel
 119–120 41–42 — 59–60 137–138 vízjel nélkül
 121–122 43–44 — 57–58 135–136 vízjel nélkül
 123–124 45–46 — 55–56 133–134 mérleges vízjellel
 125–126 47–48 — 53–54 131–132 mérleges vízjellel
 127–128 49–50 — 51–52 129–130 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI

8. ív

141–142 63–64 — 85–86 163–164 mérleges vízjellel
 143–144 65–66 — 83–84 161–162 vízjel nélkül
 145–146 67–68 — 81–82 159–160 mérleges vízjellel
 147–148 69–70 — 79–80 157–158 vízjel nélkül
 149–150 71–72 — 77–78 155–156 mérleges vízjellel
 151–152 73–74 — 75–76 153–154 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI (-1-2-3-10-11)

9. ív

165–166 üres lap — üres lap 187–188
 167–168 üres lap — üres lap 185–186
 169–170 üres lap — 99–100 183–184 mérleges
 vízjeltöredékkel
 171–172 87–88 — 97–98 181–182 mérleges vízjellel
 173–174 89–90 — 95–96 179–180 mérleges vízjellel
 175–176 91–92 — 93–94 177–178 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI (-12)

10. ív

189–190 101–102 — üres lap 211–212 mérleges
 vízjeltöredékkel
 191–192 103–104 — 121–122 209–210 vízjel nélkül
 193–194 105–106 — 119–120 207–208 vízjel nélkül
 195–196 107–108 — 117–118 205–206 mérleges vízjellel
 197–198 109–110 — 115–116 203–204 mérleges vízjellel
 199–200 111–112 — 113–114 201–202 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +VI

11. ív

213–214 123–124 — 145–146 235–236 mérleges vízjellel
 215–216 125–126 — 143–144 233–234 vízjel nélkül
 217–218 127–128 — 141–142 231–232 vízjel nélkül
 219–220 129–130 — 139–140 229–230 mérleges vízjellel
 221–222 131–132 — 137–138 227–228 mérleges vízjellel
 223–224 133–134 — 135–136 225–226 vízjel nélkül

Szabó Dénes: -3IV

3 számozatlan ív, ívenként négy lappárral, mancosos állatrajú vízjeltöredékekkel.

A kötetből a lapokat úgy vágták ki, hogy minden lappár töredéke fennmaradt a fűzésben.

12. ív

237–238 üres lap — üres lap 251–252
 239–240 üres lap — üres lap 249–250
 241–242 üres lap — üres lap 247–248
 243–244 üres lap — üres lap 245–246

13. ív

253–254 üres lap — üres lap 267–268
 255–256 üres lap — üres lap 265–266
 257–258 üres lap — üres lap 263–264
 259–260 üres lap — üres lap 261–262

14. ív

269–270 üres lap — üres lap 283–284
 271–272 üres lap — üres lap 281–282
 273–274 üres lap — üres lap 279–280
 275–276 üres lap — üres lap 277–278

Szabó Dénes: +IV(-1-7-8)

15. ív

285–286 üres lap — üres lap 299–300 (középen csík alakú
 töredékkel) vízjel nélkül
 287–288 147–148 — üres lap 297–298 mérleges
 vízjeltöredékkel
 289–290 149–150 — 155–156 295–296 vízjel nélkül
 291–292 151–152 — 153–154 293–294 vízjel nélkül

Szabó Dénes: +IV

16. ív

301–302 157–158 — 171–172 315–316 vízjel nélkül
 303–304 159–160 — 169–170 313–314 püspökcalapos
 vízjellel
 305–306 161–162 — 167–168 311–312 vízjel nélkül
 307–308 163–164 — 165–166 309–310 püspökcalapos
 vízjellel

Szabó Dénes: +III

17. ív

317–318 173–174 — 183–184 327–328 vízjel nélkül
 319–320 175–176 — 181–182 325–326 vízjel nélkül
 321–322 177–178 — 179–180 323–324 püspökcalapos
 vízjellel

Szabó Dénes: +IV(-2-3-4-5-6-7-8)

18. ív

329–330 185–186 — üres lap 343–344 gerincnél apró
 töredékkel, vízjel nélkül
 331–332 üres lap — üres lap 341–342 gerincnél apró
 töredékkel
 333–334 üres lap — üres lap 339–340 gerincnél apró
 töredékkel
 335–336 üres lap — üres lap 337–338 gerincnél apró
 töredékkel

Szabó Dénes: -IV

19. ív

345–346 üres lap — üres lap 355–356 apró, gerincnél lévő
 töredékkel
 347–348 üres lap — üres lap 353–354 apró, gerincnél lévő
 töredékkel
 349–350 üres lap — üres lap 351–352 apró, gerincnél lévő
 töredékkel

Az ívkiosztásnál vastagon szedetten jelöltem a kötetben lévő, ceruzával írt „eredeti” lapszámozást, kiemelés nélkül az általam a töredéklapokra írt oldalszámokat, dőlttel a mellettük lévő rekonstruált oldalszámokat. A továbbiakban a ma a kötetben szereplő lapszámozásra hivatkozom.

A könyvet alkotó művek közül az első, a zsolttárok tartalmazó mű, a 146. oldal alján végződik, ív végén. Ezután a kötetben a kivágott 3 ív csíkjai következnek, ívenként négy lappárral, ismeretlen tartalommal. Majd a következő mű „Jesus maria” kezdőszavakkal kezdődik a 147. oldalon. Ami feltűnő, hogy ez a második mű nem ív elején kezdődik, hanem egy lappal „később”. Az ív elejéről azonban ezt a lapot az előzőekhez hasonlóan egy csík hátrahagyásával kivágták. Készítéstechnikai szempontból az ívek és a művek összeállításakor a kivágott 50 oldalra írt szöveg és a „Jesus maria” kezdőszavakkal induló rész összetartozott. Elképzelhető, hogy a részek tartalmilag nem, vagy csak kevésbé voltak összefüggőek, de megírásukkor a szöveg folyamatosan került a lapokra. Ez a második rész két hiányzó lappal zárul, melyek a 156. oldal után következnek. A harmadik mű, a Szent Anselm passió-dialógusa különálló íven, a 157. oldalon kezdődik, és a szöveg szerint a 186. oldalon végződik, annak ellenére, hogy a 186. oldalt tartalmazó ívvel együtt még töredékesen két ív nyomait lehet megtalálni. Szabó Dénes szerint ezek az oldalak lehet, hogy üresen maradtak.

1.3.2. Az ívek kialakítása

Az egyik lap sarka a 37–38. oldalon visszahajlott, és megőrizte a körülvágás előtti ívméretet. A nyomtatással ellentétben, ahol a teljes papíriveket nyomták meg, majd hajtogatták, és csak fűzés után vágták fel az íveket, ezzel is megkönnyítve a fűzést, az írásra másképp készítették elő a papíriveket. Ez utóbbi esetben a papíriveket lappárnyi méretre vágták, és vagy előre, vagy az íráshoz igazodva, a lappárokat egymásba csúsztatva alakították ki az íveket. Mivel viszonylag szisztematikusan dolgoztak, következhetni lehet arra, hogy egy ív papírból hány lappárt szabtak ki. Az *Apor-kódex* esetében egy ív merített papírt először keresztben kettévágtak, majd mindkét félvét félbehajtották, és egymásba csúsztatták, vagyis egy ívből két lappárt hoztak létre. Erre a vízjelek ritmikus előfordulása és a bordázat alapján lehet következtetni. A félbevágott ív egyik lappárján ugyanis vízjelet találunk, a másikon nem. A kódex nagy részén is egy vízjeles lappár váltakozik egy vízjel nélkülivel. Mivel az ívek lappár-száma részben az írás terjedelméhez igazodik, és mert az írás előtt a még az üres lapok keveredhettek egymással, ez az ismétlődés természetesen nem tökéletes. A különböző típusú és vízjelű

papírivek viszonylag szabványos szitamérete tette lehetővé az egymástól független művek egyesítését is, hiszen a hasonló méretű papírok hasonló módon kialakított lappárjai közelítőleg azonos méretet adtak.

1.4. A könyv vízjelei

A könyv íveit háromféle vízjel variációit ábrázoló papírból állították össze, az egyik vízjel püspökcalapot, a második körbe foglalt csillagos mérleget ábrázol, a harmadik típusú vízjel csak töredékesen maradt fenn, a töredék rajza mancosos állatot, talán sárkányt ábrázolt. A háromféle papír között szemmel alig látható minőségkülönbség van, a püspökcalapos fehérebb és vékonyabb, keményebb papír, mint a mérleges vízjelű, a harmadik típusú papírból pedig csak csíkok maradtak fenn, megjelenésük a mérleges vízjellel ellátott papírhoz áll közelebb. A vízjelek pontos meghatározása egyelőre sikertelen maradt, de Pelbárt Jenő közlése szerint mindhárom motívumot először a fabrianói papírmalom használta, és ezeknek a motívumoknak elterjedt használata csak az 1520-as évek után történt meg. Ez az információ a papír valószínű fabrianói, de mindenképp olasz eredetűre utal. A püspökcalapos vízjelekkel csak a kötet elején kitépett lapok fennmaradt töredékein és a kötet végén találkozunk. A mérleges vízjelek variációi a könyv lapjainak legnagyobb részén előfordulnak, a mancosos állat rajzú vízjel csak a szinte teljesen elpusztult íveken.

A *Lányi-* és az *Apor-kódex* vízjeleit összevetve, mindkét kötetben többféle, körbe zárt, csillagos, mérleges vízjeleket találhatunk. Azonban a vízjelváltozatok, úgy tűnik, nem mutatnak teljes egyezést, bár lehet, hogy azonos malomból származnak, de más szitákkal és más kéz által felrakott vízjellel készültek. (30–32. ábra)

1.5. Az írás előkészítése

A lapokon sok helyen látható az írás előkészítésének nyoma. Egyes helyeken a lapokat megvonalazták, és kijelölték a szövegtükröket is. (33–34. ábra)

Sok lap szélén láthatunk apró, függőleges lyuksorokat. Hasonló lyuksorokkal több nyelvemlékünkben (pl. a *Lányi-kódex*ben is) találkozhatunk, ezek a lyuksorok könnyítették meg a lapok vonalazását, a sorközök kijelölését, azonban az *Apor kódex*ben a lyuksorok nem esnek egybe a sorokkal. Talán a már más műhöz lyukasztással előkészített íveket végül más sorközzel az *Apor-kódex*hez használták fel. (35. ábra)

A kódexet, valószínű több helyen, kétségtelenül több kéz írta, íróiról nem sokat tudunk, de egyikük ujjlenyomata fennmaradt az egyik lapon. (36. ábra)

2. A könyv állapotleírása

A könyv bőrborítása a háttábláról és a gerincről teljesen felvált. A felvált bőr, szélei mentén, a nyomás kereteit is torzítva, összezsugorodott. A kötet sapkái a gerincbőr egy részével együtt elpusztultak. A gerincbőr barkarétege összetöredezett, nyomása alig kivehetővé vált. Az előtábla közepén a bőrt felszakították. A bőr a táblák élén, még a bőr felválása előtt, lekopott, ezért az előtábla elülső élének kivételével a fennmaradt beütések is nagyrészt elváltak a táblák borításától. Az előtáblán, a fejhez eső kivételével, a beütések fennmaradtak. A háttábláról a beütések már hiányoznak, csak lenyomatuk látható. (37–39. *ábra*)

A fűzés a könyv elején és végén a csonkítások és a penészedés miatt megbomlott, az ívek meglazultak. A bőrbordák épek, bár meggyengültek, az oromszegő alapok közül a lábnál lévő ép, a fejnél lévő el-
tört. A bőr oromszegő alapokat rögzítő öltések, mivel a fűzéssel egy menetben készültek, a fűzéssel együtt felbomlottak. (40. *ábra*)

A fatáblák megvetemedtek, ívesre hajoltak, a háttábla berepedt. A táblák keresztirányban jelentős mértékben összezsugorodtak, ezért a könyvtest elől kilóg a kötésből. A gerinc a használatból és a csatok elvesztése miatt meghomorodott. (41–42. *ábra*)

A gerincasírozó pergamencsíkok a gerincről nagyrészt felváltak, és a kötet nyílásában elszakadtak. A táblák belsejére kiragasztott végeik fennmaradtak, részben az előzéktöredékek alatt. (43–44. *ábra*) Az előtáblán csat csak lábnál maradt fenn, fejnél csak a rögzítő szegek és a csat lenyomata figyelhető meg. A csatokat rögzítő szíjak a tábla élénél elszakadtak, szinte csak a kötésbőr alá bújó részük maradt meg. A szíjjakkal együtt a rajtuk lévő csatok is elvesztek.

Az előzések szinte teljes mértékben elpusztultak, csak a táblákra kiragasztott előzékükrök kitépelt maradványai maradtak fenn. (45–46. *ábra*)

A lapokon többszöri beázás sárgás, barnás vízfoltjait láthatjuk. A könyv átnedvesedett lapjait penészfertőzés is érte, ennek szürkés pontjai sok lapszálon megfigyelhetők. Szintén penészfertőzésre utal az, hogy a lapok vízbe merítésekor egyes lapok foltosan, egyenetlenül nedvesedtek. A penész csak a lapok szélének gyengülését okozta, a gyengülés a szövegtükröt nem érintette. Valószínű azonban, hogy szintén a nedvesség és a penész okozta sok lapon a tinta

kötőanyagának meggyengülését és lepergését. A lepergett helyeken az írás barnássá, halványabbá vált. A tinta nagymértékű pergését már Szabó Dénes is megemlíti könyvében. (47. *ábra*)

Ugyanakkor szerencsének tekinthető az, hogy a többszöri beázás sem a kézirat tintáját, sem a piros kiemeléseket nem oldotta fel. A vastagon felhordott piros festék felszíne sok helyen töredezett. (48–49. *ábra*)

A kötet papírjának károsodását kisebb mértékben okozták a beázások és a mechanikai sérülések, a lapok legnagyobb mérvű pusztulását a csonkításokon kívül a kódex írásakor használt tinta okozta. A kódex megírásához több keverésből származó tintát használtak. Feltehetően a többszöri előállítás során a tinta összetevőinek arányát nem tartották be, ez okozta a tinta összetételének változását, és ebből adódóan a tintával megírt lapok különböző mértékű károsodását. A rosszul összeállított tintarecept alapján készült tintával írt részekben a papír az írás körül megbarnult, törékennyé vált, főleg azokon a helyeken, ahol mindkét oldalon írás volt, a papír berepedezett, egyes helyeken a betűk kihullottak, és a kézírás kötési mentén a lapok több centiméter hosszan szétnyíltak. (50–51. *ábra*)

A lapok valódi állapota a könyv szigorú őrzése és óvatos mozgatása miatt csak a restaurálás során derült ki. Ekkor vált láthatóvá, hogy a látszólag ép részekben is a betűk alatt a papír elrepedt, az írás a legkisebb érintésre, mozgatásra is kihullik vagy szétnyílik. (52–55. *ábra*)

A kötet leglátványosabb pusztulását azonban csonkítás vagy csonkítások okozták, melynek során a könyv közel harmada pusztult el. Jelentős csonkítás érte a könyv elejét és középső részét, de ezeken kívül is több helyen hiányzott egy-két lap. A hiányok mértékére részben tartalmi elemzéssel, részben a kötésben fennmaradt töredékek alapján lehet következtetni.

3. A kötet restaurálása

A könyvről a restaurálás megkezdése előtt fényképek, leírás és rajzok készültek.

3.1. A könyvtest kiemelése a kötésből

– Az előzékükrökön lévő beírások oldáspróbája. Apor Zsuzsanna ajándékozási bejegyzése vízben oldódott, alkoholban nem, ezért fixálása lehetővé vált Regnál⁴ alkoholos oldatával. (56. *ábra*)

⁴ Regnál S1 (poli-vinil-butiro-acetát): „A polivinil-alkohol és butiraldehid kondenzációs terméke. Nem az összes OH-csoport acetálózható, a különböző mértékben acetálózott termékek oldatának viszkozitása az acetálózottság mértékével arányosan nő. A Hoechst-cég által gyártott, Mowital B néven forgalmazott poli-vinil-butirált használjuk a restaurálásban, a Regnál S1 nevű, cseh szabadalom által leírt módon. A poli-vinil-butirál rugalmassága kiváló, és sokféle (poláros és apoláros) szerves oldószerben

(alkoholok, aceton, ammil-, etil-, butil-acetát, kloroform, toluol) jól oldódik. Vízben, benzolban, benzinben oldhatatlan... Jó a fényállósága. Nem ereszi át az állati és növényi zsírokat, olajokat, ellenáll a savaknak, lúgoknak, hidrogén-peroxidnak. A megszáradt film 90–100 °C-on jól megolvasztható, sima felületeken is jól tapad. A gyakorlatban legtöbbször etilalkohol oldatát használjuk különféle koncentrációban”. (KASTALY Beatrix 1991, 26–27.)

– Az előzéktükrök leválasztása helyi nedvesítéssel, nedves itatóspapírral történt. (57. ábra)

– A leválasztott töredékeket tiszta, langyos vízben, felületaktív anyag használata nélkül mostam, felületaktív anyag használatára nem volt szükség, mert a papír jól nedvesedett és tisztult, ezenkívül a nedves kezelés időtartamát minél rövidebbre szerettem volna venni, a kézírás védelme érdekében. (58–59. ábra)

– A megtisztított töredékeket szárítás és simítás után a restaurálás befejezéséig félretettem.

– A fatáblák belső oldalán az előzéktükrök maradványai alatt lévő pergamenkasírozások lefejtését, ahol ragasztóanyaguk meggyengült, ott szárazon végeztem, ahol a ragasztás még erős volt, ott pedig nedvesítéssel. A pergamenkasírozás tábla felőli oldalán élénk, rózsaszínes, piros festéknyomok látszottak. A leválasztott töredékeket további tanulmányozásra félretettem.

– A háttáblát rögzítő faszögek kiütése után lehetővé vált a háttábla levétele. (60. ábra)

– Az előtábla bőrét a fatábláról szárazon, csak a bordák mélységében emeltem fel.

– Ezután a bordákat az előtáblával összekötő faszögek kiütésével folytattam a munkát, és leválasztotam az előtáblát is.

3.2. A könyvtest szétbontása

A könyvtestről az íveket egyesével fejtettem le, az egyes íveket lappárokra szétbontva és szétnyitva, egymástól fehér lapokkal elválasztva tettem borítékba. A boríték külső oldalára feljegyeztem a borítékban található lappárokat, a kötetben lévő lapszámozást fogadva el. A lappárok mellé feljegyeztem a lappár állapotát és azt, hogy található-e és milyen vízzel rajta.

Ezután szintén minden, az ívvel történt munkafolyamat elvégzése is a borítékra került. Így folyamatosan lehetett követni a lapokkal történeteket.

A könyv első íveit szinte teljesen kitépték, meglétkre a tartalmi hiányokból és a fűzőszálakra csavarodott és ragadt töredékekből lehetett következtetni. A fennmaradt apró töredékeket szintén külön borítékokban helyeztem el, „ívneként”. Szintén a könyv elején található olyan íveket, amelyeket nem láttak el számozással, ezeket a lapokat T (töredék) betűből és egy számból álló számozással láttam el.

– Ívek lefejtése a fűzőcérna szétvágásával.

– Az ívek lappárokra bontása, portalanítása és borítékba helyezése.

3.3. A lapok nedves kezelése

A könyv megírásához több keverésből származó tintát és ezenkívül kiemelésként piros és zöld festéket

használtak. Az elvégzett oldáspróbák alapján a könyv mosása előtt sem a tinták, sem a festékek nem igényeltek fixálást. A lappárokra szétbontott könyvtesten, a különböző állapotú lapokon Koppán Orsolya pH-mérést és szabad vas ionok kimutatására tesztek végzett. A mért eredmények tájékoztatást adtak a papír állapotáról az írás nélküli és az írott részekben, illetve a mért eredmények igazolták a szemmel láthatóan erősen és kevésbé erősen tintamarásos helyek közötti eltérést. Az erősen tintamarásos részekben a vas teszt által kimutatott értékei nagyon magasak voltak. A mérések helyét a lapokon, és a mért értékeket a kezelés előtt és után, Koppán Orsolya rendezte táblázatba, mely mellékletként a dokumentáció végén olvasható. A vizsgálati eredmények ismeretében történt ezután a lapok további kezelése. A kezelő oldatokat szintén Koppán Orsolya állította össze. (61. ábra)

A vasgallusz-tinta készítésekor gubacs kivonathoz, a tanninhoz vas-szulfátot (Fe(II)SO_4) adnak, ekkor világos barna vas(II)gallát és kénsav keletkezik. Íráskor a papíron a vas(II)gallát a levegő oxigénjével sötétbarna vas(III)galláttá alakul. A vas(III)gallát sötétbarna vagy fekete színű vízdoldhatatlan vegyület. A vasszulfát és tannin keverési aránya befolyásolja a tinta színét és tartósságát, a papír vagy pergamen károsodását. Ha vasszulfát-felesleg van az oldatban, az redox-katalitikus folyamatokat indít el, bekövetkezik a tintamarás. A tinta cellulózlebontó folyamatai során két lényeges reakciómechanizmus indul el. Az egyik a cellulóz savas hidrolízise, melynek okozója a tinta savassága, a másik a cellulóz katalitikus oxidációja, amelyet a szabad Fe^{2+} ionokon keresztül az ún. nem átalakult tinta okoz. A restaurálás során ezt a két folyamatot kell leállítani. A kutatások szerint a fitát⁵ oxidációt leállító hatása savtalanítással kombinálva sikeres. A kalcium-fitát és kalcium-bikarbonát kezelés adja a legjobb eredményt. Ez a kezelés a tintamarás mindkét lebontó reakcióját megállítja.

– a könyv lapjainak pH mérése és szabad vas ionok kimutatása.

3.4. A lapok mosása és a szabad vas ionok lekötése

A kötetet ért többszöri beázás barnás vízfoltjait a tapasztalatok szerint vizes mosással lehet legjobban elhalványítani. A lapok vizes kezelését az esztétikai szempontokon kívül szükségessé tették a vasteszt által a lapokon mért eredmények is. (62. ábra)

– A lappárokat egyesével, szitára helyezve, tiszta vízzel 20 percig mostam, a vizes mosás eltávolította a vízdoldható savas komponenseket, melyek a tinta és a cellulóz bomlásából származtak.

⁵ Fitát: phytat, Myo-inositol-hexakisdihidrogénfoszfát, a fitinsav sója.

– A szitán mozgatva a lapokat, a vízből 20 percre kalcium-fítát fürdőbe helyeztem, a fürdő komplexbe vitte a tintában lévő szabad Fe(II)-ionokat.

– A fitátos fürdő után rövid tiszta vizes öblítés következett, mely a feleslegben maradt fitátot távolította el a lapokból. (63. ábra)

– Utolsó lépésként a lapokat 20 percre kalcium-bikarbonát fürdőbe tettem. A fürdő lúgos csapadék visszamaradásával semlegesítette a lapokat, hosszú ideig tartó védelmet nyújtva a sav katalizálta hidrolízissel szemben.

– A kezelés után a lapokat levegőn, préselés nélkül szárítottam meg. (64. ábra)

A megtisztított lapok szkennelésre kerültek, a restaurálásnak azért ebben a szakaszában, mert ebben az állapotban a lapok már megtisztultak, de javítás még nem került eredeti részekre. A későbbi kutatások során az ekkor készült képeken lehet legjobban tanulmányozni a kódexet.

3.5. A lapok hiányainak kiegészítése

A restaurálás tervezése során a lapok kiegészítését kézi papíröntéssel terveztem, mert ezzel a technikával lehet a hiányok javításánál a legjobb eredményt elérni. A szkennelés után ezért a lapok színéhez igazítva több színű papírpépet kevertem, köztük a lapokon lévő írás színéhez igazított pépeket is, de öntéssel több próbát elvégezve sem sikerült az írott részeket megfelelő eredményt elérnem. Bármennyire igyekeztem, a papírpép túl sokat fedett le az eredeti szövegből. Ezért az öntést eltávolítottam. (65. ábra)

A lapok szélein és nagyobb hiányain viszont szép lett az öntéssel készített kiegészítés. (66. ábra)

Ezután a tintamarás okozta törések és hiányok kiegészítésére más módot kellett kitalálnom. Több próbálkozás után a kézi javítás adta a legjobb eredményt. A hiányok kis mérete, a törések és a tintamarásos papír gyengesége a javításnak csak speciális technikáját tette lehetővé. A javításhoz vékony papírokat öntöttem, az öntött papírokat akvarell festékekkel színeztem a tinták színeihez. A színezett papírokat nagyon apró darabokra téptem és ezeket a „szöszöket” használtam a javításhoz. A kijavítandó lapokat átvilágító lapra helyezve jól láthatóvá váltak a törések

és hiányok. A javításhoz két vékony ecsetet használva először ragasztóval kentem meg a hiányok és törések szélét, majd a másik ecsetet megnedvesítve, az előre lesabott apró darabkák közül kiválasztva a hiánynak megfelelő darabot, a nedves ecsetre tapadó rostot a hiányra ragasztottam. A javítás során, ahol a hiány nem volt nagyobb, mint a betű, igyekeztem a javítást a betűk kontúrjai között tartani. Ez a módszer, noha nagyon munkaigényes volt, a legkisebb mértékben takarta el és változtatta meg az írásképet.

– Az öntéshez SR° 35-ös őrlésfokú lenrostból kevertem papírpépet.

– A papírpép színezése direkt⁶ színezékekkel történt, az eredeti lapok színéhez igazítva.

– A lapok széleit és nagyobb hiányait kézi papíröntéssel pótoltam. (67. ábra)

– A lapokat 1%-os zselatinoldattal utántenyveztem, a zselatin nemcsak a papír enyvezettségét és erősítését biztosítja, hanem a fitátos kezelés során képződött vaskomplex stabilitását is. (68. ábra)

– Az öntött lapokat levegőn, az öntéshez használt szitán szárítottam meg, majd a száradás után a szitáról leválasztva és újrancedvesítve filcek, Bondina⁷ és szűrőpapír felhasználásával préseltem ki. A préselés alakította ki a kiegészítés felületét, vastagságát és tömörségét. (69. ábra)

– Ezután történt a lapok kézi javítása, ami a legtöbb időt vette igénybe a restaurálás során. A javításhoz ragasztóként Glutofix 600⁸-at használtam.

– A kijavított lapokat óvatos préseléssel simítottam ki.

– A kisimított lapokon a kötőanyagát veszített, pergő tinták rögzítése Klucel M⁹ kb. 2%-os alkoholos oldatával történt. (70–77. ábra)

3.6. A hiányzó lapok pótlása

A restaurálás során sor került nem csak a hiányos lapok kiegészítésére és az igazoltan hiányzó lapok pótlására. A pótlás nemcsak jól szemlélteti a hiány mértékét, de lehetővé teszi a könyvtest és a kötés rekonstrukcióját is.

A kiegészítéshez használt lapok szintén kézi öntéssel készültek, színüket a könyv lapjainak színéhez hangoltam. A pépek színezése a papír- és textilgyár-

⁶ Direkt színezékek: Pergasol (Gyártó: Ciba-Geigy, forgalmazó: Ciba-Geigy Hungária KFT, 1056 Budapest, Belgrád rakpart, Hűvösvölgyi út 83.). „A direkt (szubsztraktív) színezékek – a savas színezékekhez hasonlóan – szulfocsoportokat tartalmazó azovegyületek többnyire nátriumsó formájában. Különleges jellemzőjük, hogy a cellulózra – rögzítő anyagok nélkül – közvetlenül felhúznak. A cellulóz rostjaihoz mellék vegyérték-erőkkel kötődnek.” (Dr. PÉTER Ferenc (szerk.) 1968, 420.)

⁷ Nem szövött poliészter textília, a legtöbb restaurálásban használt ragasztóanyag (jelen esetben a zselatin) nem tapad hozzá.

⁸ Glutofix 600 (metil-hidroxi-etil-cellulóz): „Fehér vagy sár-

gásfehér por vagy granulátum formájában kerül forgalomba. A vízben oldható kereskedelmi termék kb. 25–30% -OHCH₃-csoportot tartalmaz, ami glukózegységenként 1,5–2 étercsoportnak felel meg. A 2 étercsoportot tartalmazó termékek nemcsak vízben, hanem meghatározott oldószerkeverékben is oldhatók”. (KASTALY Beatrix 1991, 17.)

⁹ Klucel M (hidroxi-propil-cellulóz). A különböző betűjelű Klucel-ek különböző polimerizációs fokú változatokat jelentenek. A Klucel M a repedezett, leváló festékeknek a hordozóhoz való rögzítéséhez használható leginkább. (KASTALY Beatrix 1991, 19–20.)

tásban használt direkt színezékekkel történt. A lapokat szintén zselatinnal enyveztem meg.

A pótláshoz használt papírokhöz hasonlóan kézi öntéssel készültek az előzőképoltásra szánt papírok is.

3.7. A könyvtest összeállítása

– A kiegészített lappárokat ívekbe rendeztem, és az íveket a pótláshoz készített lapokkal egészítettem ki. A végleges ívkiosztás létrehozásában és a lapsorrend ellenőrzésében Madas Edit nyújtott nagy segítséget. (78. ábra)

– Az öntéssel kiegészített lapokon a kiegészítéseket először fejnél és lábnál egymáshoz igazítva vágtam méretre.

– Az előzékeket a kódex méretére, a korban általánosan elterjedt formára, szintén öntött papírból készítettem el.

– A fűzés előtt az eredeti fűzőcérnához hasonló cérnát választottam, majd fémkomplex színezéket¹⁰ használva színeztem az eredeti cérna színéhez. (79–80. ábra)

– Mivel az eredeti bőrbordák és oromszegő alapok már nem bírták volna egy új kötés megterhelését, az eredetihez hasonló bordákat és oromszegő alapokat szabtam marhabőrből. (81–83. ábra)

– Az íveket az eredeti technika szerint fűztem fel, dupla szállal.

– A fűzés után lehetővé vált az elülső metszésen az öntött kiegészítések pontosabb méretre vágása, ennek során nemcsak az előző lap méretét vettem figyelembe, hanem a kötetből legjobban kilógó eredeti lapot is. Erre azért volt szükség, hogy a kilógó lap széle ne maradjon védtelenül a metszésen.

– Az oromszegő pótlásához használt cérna festéséhez szintén fémkomplex színezékeket használtam.

– Az oromszegő készítéstechnikája és sérülése miatt az eredeti oromszegőt nem lehetett úgy a könyvhöz rögzíteni, hogy ott biztosan rögzítve legyen, eredeti funkcióját betöltse, és megőrizze a kötet eredeti fűzestechnikáját. Ezért az eredetihez hasonló oromszegőt varrtam az eredeti készítéstechnika szerint a kötetre. (84–86. ábra)

– Az oromszegő varrása után a könyvgerincet vékonyan leenyveztem.

– Az elszakadt pergamenkasírozás helyett új kasírozócsíkokat ragasztottam ennyvel a gerincre. (87. ábra)

¹⁰ Fémkomplex színezék: Irgaderm (gyártó: Ciba-Geigy). Az Irgaderm színező oldatok általános jellemzői: folyékony, elsősorban fémkomplex színezékek, homogén, sómentes oldatok, vízzel elegyíthető, környezetvédelmileg biztonságos szerves oldószerekben. (Kivéve az Irgaderm Black N, amely nem tartalmaz szerves oldószert.) Tulajdonságai: az Irgaderm folyadékokat szabadon lehet keverni egymással és vízzel, vagy megfelelő szerves oldószerekkel hígíthatók. Ha lehet, jobb, ha hígításukhoz lágy vizet használunk. Ahol csak kemény víz van, a festőfürdő stabilitását 1-metoxi-2-

3.8. A fatáblák javítása és a kötet betáblázása

Az eredeti fatáblák keresztirányban jelentősen összszezsugorodtak, és a könyvtest kilógott a táblák közül. A zsugorodás pontos mértéke a könyvtest sérülése miatt a könyv szétbontása előtt nem volt meghatározható. A könyvtest újbóli összeállítása után vált láthatóvá, hogy a táblák zsugorodása olyan mértékű, hogy a könyvtest nemcsak a táblák rézsútolására lóg rá, hanem kilóg a táblák közül. Ezért az eredeti fatáblákat csak a táblák megtoldása után lehetett felhasználni. A fatáblák nemcsak összszezsugorodtak, hanem megvetemedtek, és a háttábla hosszában megrepedt. A vetemedés tovább nehezítette a tábla méretezését. Ez a vetemedés hosszú ideig tartó préselés után is, a nyomóerő megszűntével, szinte azonnal visszaállt. A táblák sarkai a használatától megkoptak. A táblák toldását csak a fatáblák hosszanti szétvágása után lehetett végrehajtani, mert a táblák szélei rézsútoltak voltak. A vágás helyét a tábla repedése, illetve a vetemedés helye jelölte ki. A toldásnál figyelembe kellett venni azt a szélességet, amelyet a fűrész pengéje elroncsolt. A kiegészítéshez az eredeti fánál kissé vastagabb bükkfalemezt használtam. A vastagabb fára azért volt szükség, mert a tábla nem volt egyenes vastagságú. (88–89. ábra)

– A könyvtesthez papírtáblákat készítettem, a papírtáblák segítségével könnyebben meghatározhatóvá vált a fatábla zsugorodása, ez a két táblánál különböző mértékű volt, az egyik táblán 12 mm, a másikon 15 mm.

– A fatáblákat az illeszték mentén körfűrészszel fűrészeltem szét.

– A toldólécek lesabása szintén körfűrészszel történt.

– A toldásokat epoxi gyantával¹¹, szorítók segítségével ragasztottam be, a papírtáblát használva illesztékként. (90–91. ábra)

– A ragasztó megkötése után a toldásokat vésővel faragtam az eredeti táblákhoz, a végső felületet csizolópapírral alakítottam ki.

– A sarkokat szintén epoxi gyantával egészítettem ki, és reszelővel alakítottam az eredeti sarkok formájára.

– Az elkészült táblákat a helyükre illesztettem, és a gerincasírozás gerincen túlnyúló végeire ragasztottam ennyvel.

– Az enyv száradása után a bőrbordákat faszeggel rögzítettem a táblákhoz. (94. ábra)

propanollal javíthatjuk. Alkalmazása: a) mindenfajta bőr alapozó festésére (teljesbarkás, svédbőr, nubuk), b) színezett bőrök árnyalatainak mélyítésére, javítására és kiegyenlítésére, c) bőrkikészítő kötőanyagok és lakkok színezésére, d) a bőr színének felfrissítésére.

¹¹ Epoxi gyanta: Artiwood (forgalmazó: Szép Mesterségek Restaurátor Kft., 1082 Budapest, Baross u. 41.). Két komponensű, epoxi gyanta tartalmú, fakiegészítő anyag. Hővel, oldószerral el-távolítható. 24 órás kötés idő után jól faragható, később inkább csiszolható, reszelhető.

3.9. A hiányzó veretek elkészítése

A kötéstáblákon a csatok közül csak az előtáblán lábnál lévő veret maradt fenn, és a háttáblán a szintén lábnál lévő szíjleszorító. A fennmaradt csat és a csattípus jellemzőinek ismeretében hiteles rekonstrukcióra nyílt lehetőség. (95–96. ábra)

– A hiányzó vereteket analógiák alapján terveztem meg.

– A hiányzó vereteket sárgaréz lemezből készítettem el.

– A pótláshoz készített vereteket Schlippe-sóval patináltam.¹²

– A veretek rögzítéséhez a gyári huzalszögeket megreszelve készítettem el az eredetihez hasonló formájú szögeket.

3.10. A kötés

A sérült bőrkötés már nem tudta betölteni funkcióját, ezért az eredeti kötéstáblát megőrizve és felhasználva új bőrkötést kellett készítenem.

– Az eredeti bőr barkázatához hasonló barkázatú kecskebőrt választottam az új kötéshez.

– Az új kötéstáblát fémkomplex alapú bőrfestékekkel festettem meg. (97. ábra)

– A kecskebőrt a könyv méretére szabtam, és széleit elvékonyítottam.

– A betáblázott kötetre felhúztam az új kötéstáblát. (98–99. ábra)

– Az elszakadt szíjak helyett új szíjakat készítettem, az eredeti technika szerint. (100–101. ábra)

– A szíjakat léniázással díszítettem, a fennmaradt töredék nyomásának megfelelően. A szíjon azért pótoltam a nyomást, mert így ezt a kötés-

hez tartozó készítésestechnikai sajátosságot sikerült megőrizni.

– Zsugorodása és a táblák toldása miatt a kötéstáblát csak három részre választás után lehetett esztétikusan visszahelyezni a kötésre.

– Az eredeti kötéstábla széleit is elvékonyítottam. (102. ábra)

– Az eredeti kötéstáblát visszazárasztása előtt likkerrel¹³ puhítottam és nedvesítettem.

– A kötéstábla visszazárasztása az új kötésre rizskeményítővel történt.

– A bőr száradása után az előtáblára az előre elkészített szögekkel felszereltem a vereteket.

– A háttáblán enyvvel helyükre rögzítettem a szíjakat, majd az enyv száradása után az előre reszelt szögekkel rögzítettem is. (103. ábra)

– Az előzékeket rizskeményítővel ragasztottam ki a táblákra.

– Az előzékek száradása után történt a csatok felszerelése a szíjakra.

– Végül az előzékükrök töredékeit ragasztottam vissza a táblák belső tükreire. (104–110. ábra)

4. Tárolási javaslat

A könyv tárolására hűvös, 18 °C fokos, fény- és pormentes, 45–50% relatív páratartalmú hely az ideális. Mivel a tintamarásos helyeken a könyv lapjai továbbra is sérülékenyek, a könyv használata, kiállítása fokozott óvatosságot igényel. A kódexet zárt tárlóban, tárlón kívüli, UV sugárzás mentes, maximum 50 lux fényerejű megvilágítással, megfelelő alátámasztást biztosítva javaslom csak kiállítani.

Tóth Zsuzsanna – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Restauráló és Kötészeti Osztály; toth.zsuzsanna@oszk.hu

¹² Sárgaréz patinázása: a veret gondos zsírtalanítása után, 10%-os nátrium-tiantimonát ($\text{Na}_2\text{SbS}_4 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$, Schlippe-só) vizes oldatában történő főzés a sárgarézet feketésbarnára színezi.

¹³ Likker: 400 cm³ desztillált víz, 30 g pataolaj, 40 g zsíralkohol-szulfát, 10 g lanolin, kevés antioxidáns alkoholban oldva.

Irodalom

- BOÉR Hunor
2009 Adatok az Apor-kódex és a Csereyné-kódex kutatástörténetéhez, in: *Erdély reneszánsza* (szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor), Kolozsvár, II, 267–285.
- HUHSMANN, Enke – HÄHNER, Ulrike
2008 Work standard for the treatment of 18th and 19th century iron gall ink documents with calcium phytate calcium hydrogen carbonate, *Restaurator*, 2008/29, 274–319.
- KASTALY Beatrix
1991 Ragasztóanyagok a könyvkötésben, könyv- és papírrestaurálásban, in: *A könyv és papírrestaurátor tanfolyam jegyzetei*, Országos Széchényi Könyvtár.
- MADAS Edit
2003 Apor-kódex, in: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I, Balassi Kiadó, Budapest, 126–127.
2009 Apor-kódex, in: „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28.*, Budapest, 261.
- MIKESSY Pongrácné
[2002] *A tintamarás kezelésének újabb lehetőségei.* (Az OSZK tudományos ülészakán 2002. december 9-én elhangzott előadás kivonata.)
- MUCKENHAUPT Erzsébet
1996 Az Apor-kódex kötése, *Acta (Siculica)* 1995, 299–314.
- PÉTER Ferenc, Dr. (szerk.)
1968 *Színezék kézikönyv*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ Dénes
1942 *Apor-kódex* (hasonmás kiadás) (*Codices Hungarici*, 2), Kolozsvár.
- SZ. KOROKNAY Éva
1973 *Magyar reneszánsz könyvkötések*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Restaurarea Codicelui Apor (2009-2010)

(Rezumat)

Codicelul Apor figurează între cele mai vechi monumente ale limbii și literaturii maghiare. Face parte dintr-o colecție publică din 1877 și a ajuns cunoscut în lumea științei în 1878. La această dată, starea lui de conservare era deja precară, nefiind mult mai bună decât la începutul restaurării prezentate. Cunoaștem mai multe încercări de a organiza restaurarea codicelui, mai întâi din 1942-43 când proiectul a fost abandonat din cauza condițiilor de război, respectiv tentative de după 1990. Până la urmă restaurarea a fost realizată cu succes în cadrul unui proiect internațional comun al Bibliotecii Naționale Széchényi de la Budapesta, al Bibliotecii Naționale a României și al Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, deținătorul codicelui, în Biblioteca Națională Széchényi, cu sprijinul financiar al Institutului Balassi de la Budapesta și mulțumită programului-cadru *Anul Limbii Maghiare 2009* și expoziției „Látjátok feleim...” *Monumente ale limbii maghiare de la începuturi până în secolul al XVI-lea.*

Restoration of the Codex Apor (2009–2010)

(Abstract)

The *Codex Apor* is one of the earliest relics of Hungarian language and literature. It was included in a public collection in 1877 and it became known in academic circles in 1878. At this date its condition of conservation was quite bad, almost as bad as before the present restoration. We know of more restoration attempts, first in 1942–43 when the restoration was abandoned because of the second World War, then after 1990. The restoration was finally realized at the National Széchényi Library in Budapest as a common project of the National Széchényi Library, the National Library of Romania and Székely National Museum, with the financial support of Balassi Institution, thanks to the exposition “*Látjátok feleim...*” – *Early Relics of the Hungarian Language from the Beginnings till the 16th Century*, organized with the occasion of *The Year of the Hungarian Language 2009*.

Vizsgálati adatlap

Tulajdonos: Székely Nemzeti Múzeum, A.1330.

Cím: Apor-kódex.

Évszám: 15. század vége, 16. század eleje.

Dokumentum típusa: pirossal rubrumozott, vasgallusz tintával írt kézirat.

Károsodás típusa: beázás → víz-, penész-, tintafoltos, tintamarás.

Kezelés módja: Ca-fítát / Ca-bikarbonát / zselatin B.

Vizsgált dokumentum: fejrészen a belső margón	A papír kémhatása		A tinta kémhatása		Fe ²⁺ -teszt*	
	Kezelés előtt	Kezelés után	Kezelés előtt	Kezelés után	Kezelés előtt	Kezelés után
T20 (töredékes) belső margón	pH 5,46	pH 6,91	pH -	pH -	-	-
vízfolton	5,58	6,97				
3. old.	pH 6,05	pH 6,84	pH 5,58 3. sor: '..setek'	pH 6,86	3	0-3
13. old.	pH 6,27	pH 6,3 7,32 (fejnél)	pH 4,15 4. sor: 'mu'	pH 6,74	100-250 !	0-3
25. old.	pH 6,03	pH 7,1	pH 3,66 3. sor: 'oda'	pH 6,64	500 !	0-3
33. old vízfoltos lapszél	pH 5,87 6,17	pH 6,77	pH 3,5 3. sor: 'te most'	pH 6,29	500 !	0-3
43. old.	pH 6,04	pH 6,8	pH 3,73 3. sor: 'pokolhoz'	pH 6,87	100-250	0-3
61. old.	pH 6,1	pH 6,41	pH 4,09 2. sor: 'nemzetekbe'	pH 6,43	50	0-3
69. old.	pH 6,14	pH 6,9	pH 4,36 (barna folt) 2. sor: 'nemzetek'	pH 6,7	10-25	10 (?) (3x vizsgálva!)
81. old.	pH 5,83	pH 6,87	pH 4,6 4. sor: 'elvitessenek'	pH 6,9	0-3	10 (?) (2x vizsgálva!)

Vizsgált dokumentum: fejrészen a belső margón	A papír kémhatása		A tinta kémhatása		Fe ²⁺ -teszt ¹	
	Kezelés előtt	Kezelés után	Kezelés előtt	Kezelés után	Kezelés előtt	Kezelés után
99. old.	pH 5,64	pH 6,27	pH 4,5 5. sor: 'vigassaggal'	pH 6,04	3-10	0-3
105. old.	pH 6,24	pH 6,47	pH a) 3,63 4. sor: 'neved' b) 3,8 6. sor: 'nepet'	pH 6,45 6,5	25-50 100	0-3 0-3
109. old.	pH 6,18	pH 6,6	pH 3,81 5. sor: 'kezedet'	pH 6,2	100	0-3
123. old.	pH 6,15	pH 6,61	pH 3,86 3. sor: 'lelkek'	pH 6,75	50	0-3
139. old.	pH 6,05	pH 6,69	pH 5,7 3. sor: 'mynden'	pH 6,59	(0-3) 1	(0-3) 1
145. old.	pH 6,24	pH 6,55	pH a) 5,74 4. sor: 'fel' b) 5,28 ua: ráfolyt tinta	pH 6,95 7,03	(0-3) 1	(0-3) 1
149. old	pH 6,01	pH 6,46	pH 6,05 3. sor: 'fejedelemason'	pH 6,67	(0-3) 1	0-3
163. old.	pH 6,04	pH 7,15	pH 5,22 2. sor: 'Isten'	pH 7,14	(0-3) 1	0-3
185. old. (utolsó)	pH 5,25	pH 6,61	pH 5,07 2. sor: 'oly'	pH 6,37	(0-3) 2	0-3

1. ábra A kódex előtáblája, háttáblája, gerince

2. ábra A kötetben látható bejegyzések követik az újkori tulajdonosokat

3. ábra A vaknyomással díszített kötéstáblák

4. ábra A kötés bélyegzői: 1. Rozetta; 2. Virágtő; 3. Az egyesbélyegzőkből kialakított palmettasor; 4–5. A gerinc hálómintája megegyezik a *Lányi-kódex* tábláján lévő kerettel (balra); 6. A görgetővel kialakított palmettasor; 7. Ötszirmú virágfej

5. ábra Az *Apor-kódex* kötéstáblája

6. ábra A *Lányi-kódex* kötéstáblája

7. ábra

A bevágott sarok, a képen megfigyelhető a beütések kivágása

8. ábra

A bevágott sarok kialakításának nyoma a fatábla belső oldalán

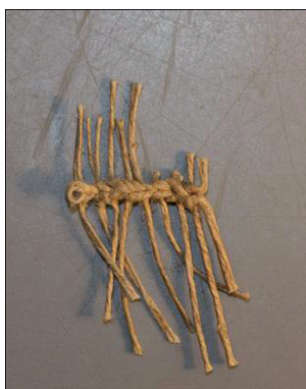

9. ábra Festés nyoma a beütésen

10. ábra

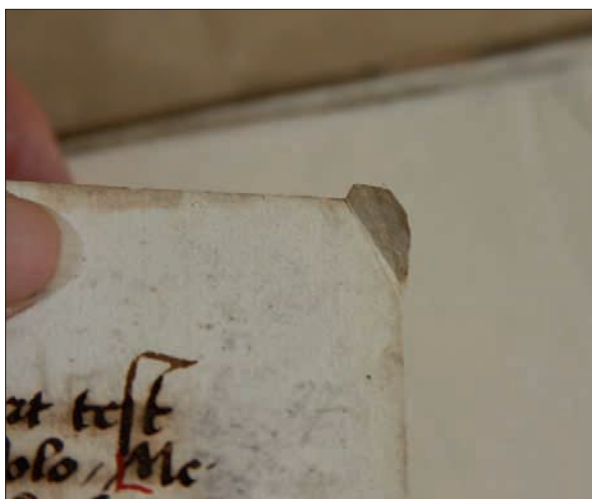
A könyv gerincének részlete az oromszegővel és a fitzponttal

11. ábra A fitzpont láncöltései
(a lebontott ívekről)

12. ábra Az összesodródott fűzőszálak

13. ábra A visszahajlott sarok megőrizte a lap eredeti méretét

14. ábra A kétszínű oromszegő

15–16. ábra A bordák és az oromszegő alapok rögzítése a fatáblák külső oldalán

17–18. ábra A gerincet kásirozó pergamensíkok végét a táblák belső oldalára ragasztották ki

19–20. ábra A csat akadásának kialakított hely a fatábla élén

21–23. ábra A bordák alatt kialakított kiemelés a fatábla rézsútolásán

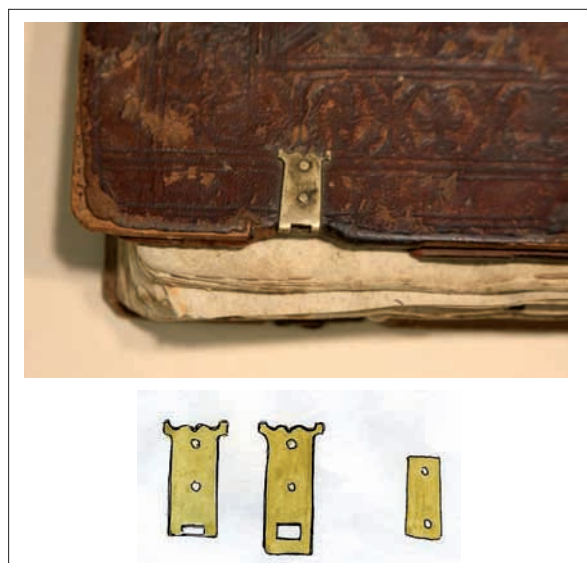
24. ábra Az előtábla belső oldala

25. ábra A háttábla külső oldala

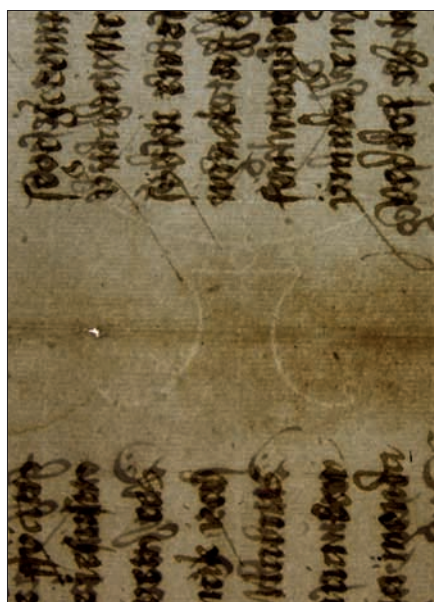
26–27. ábra A léniákkal díszített szíjak töredékei

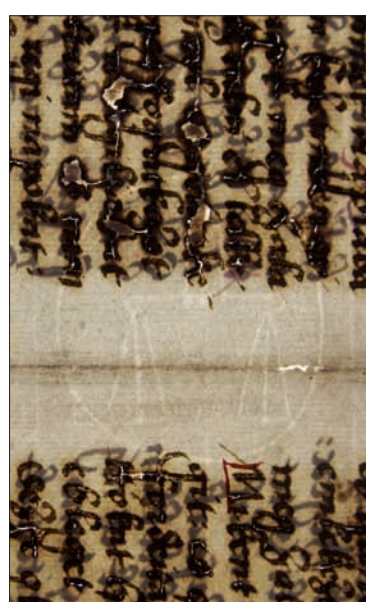
28–29. ábra A karéjos csattípusba tartozó csatok

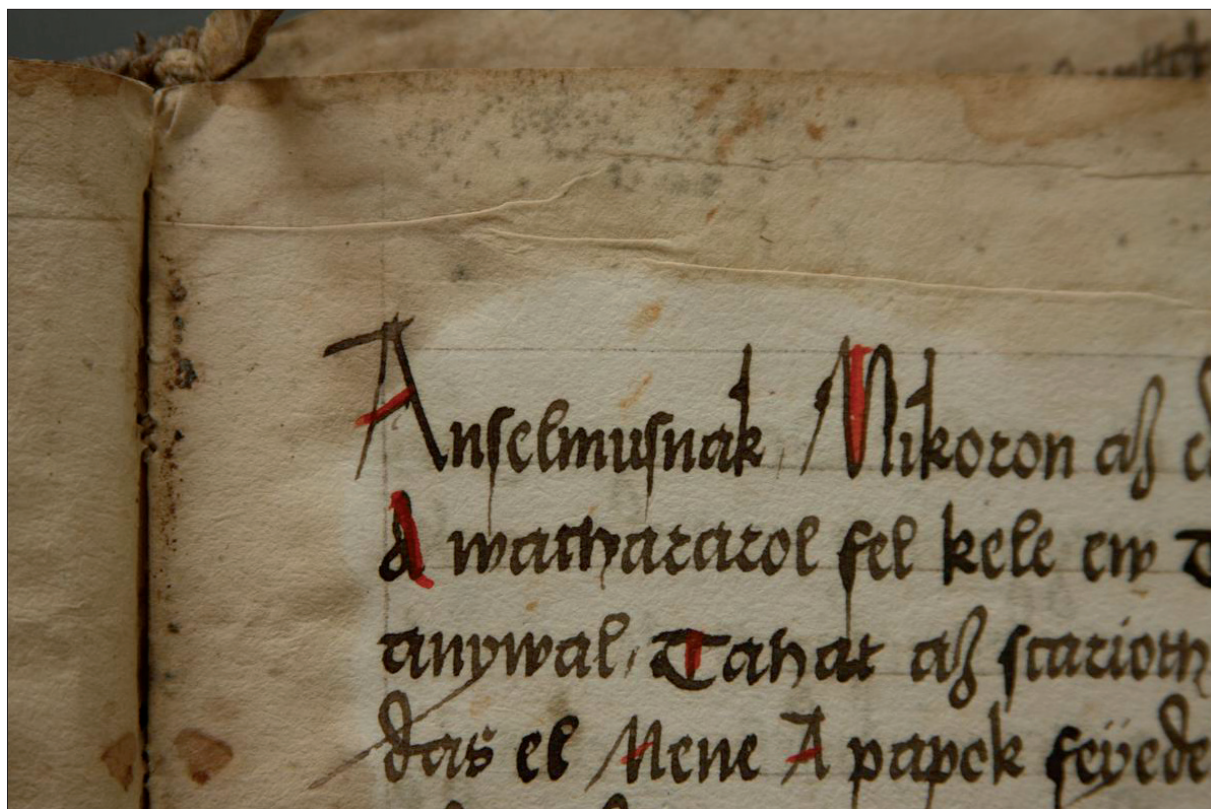
30. ábra A mancsos állatalakos vízjel

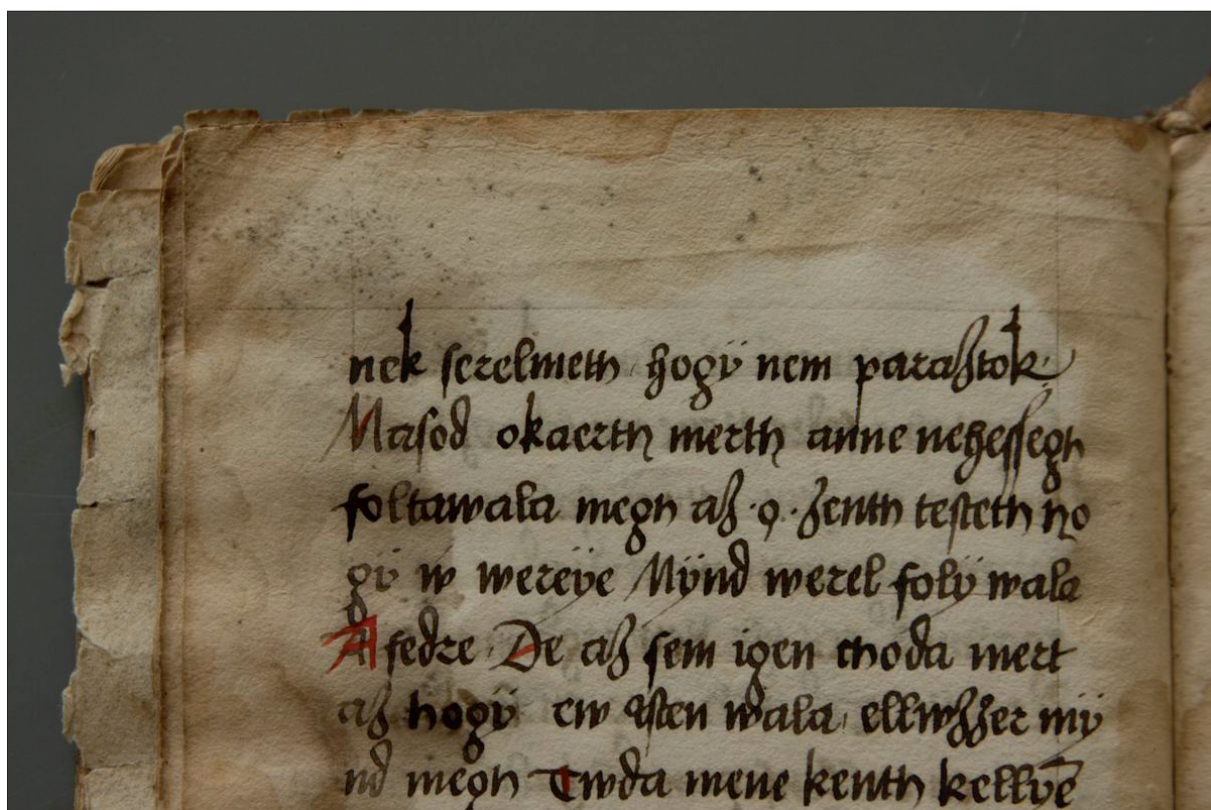
31. ábra A püspökcalapos vízjel

32. ábra A mérleges vízjel

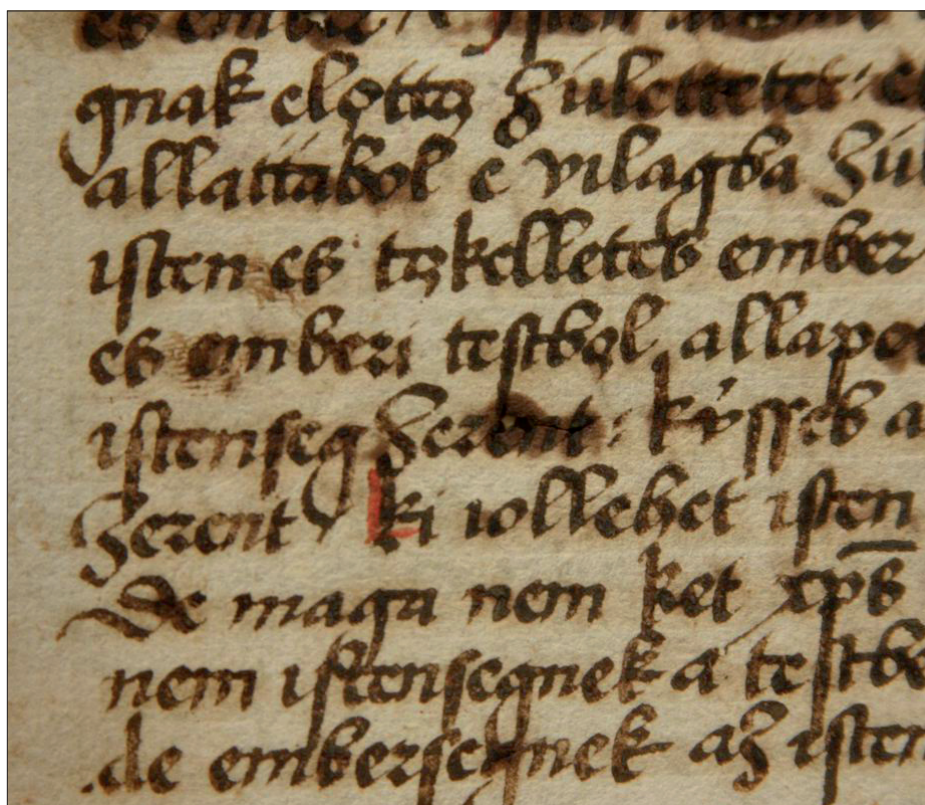
33. ábra A megvonalmazott sorok

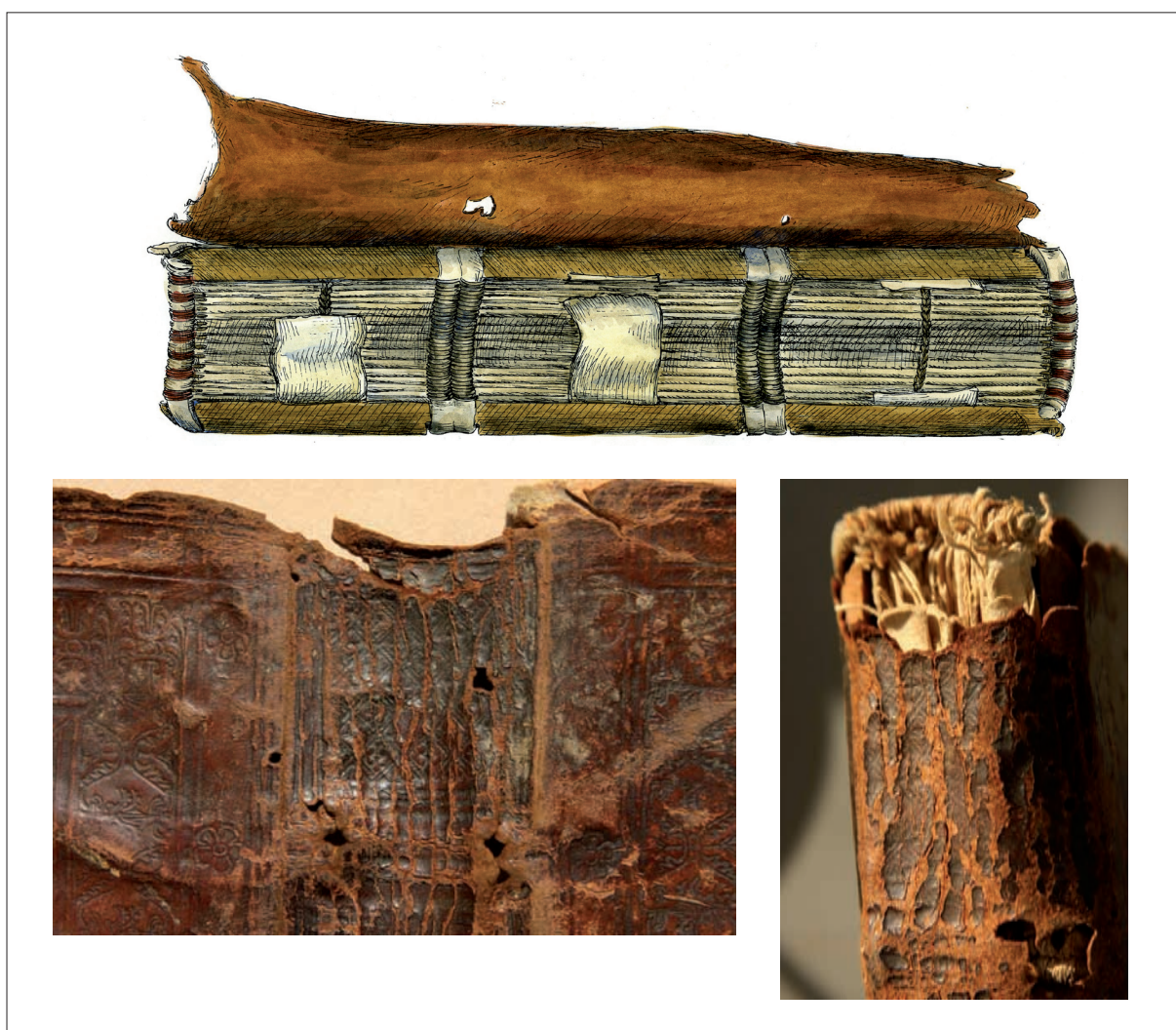
34. ábra A kijelölt szövegtükrök

35. ábra Lyuksor a lap szélén

36. ábra Ujjlenyomat a szövegtükrön

37–39. ábra A felvált, hiányos és összetöredezett kötésbőr

40. ábra A felbomlott fűzés

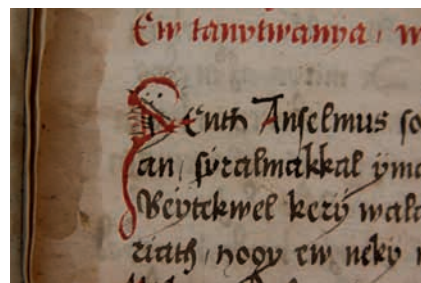
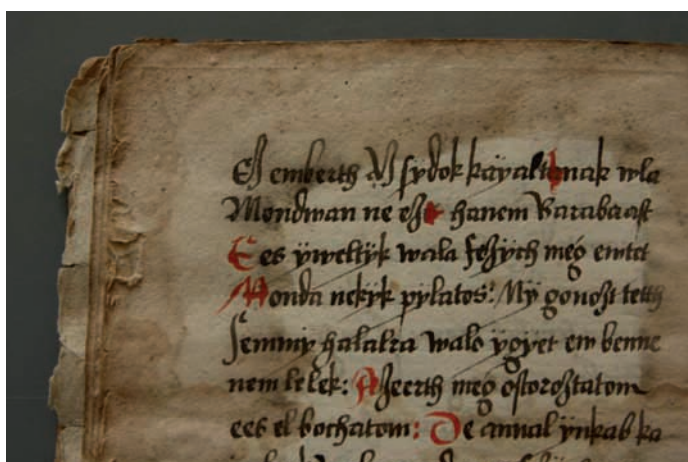
41–42. ábra A könyvtest gerince homorúvá vált, és kilógott a kötéstáblák közül

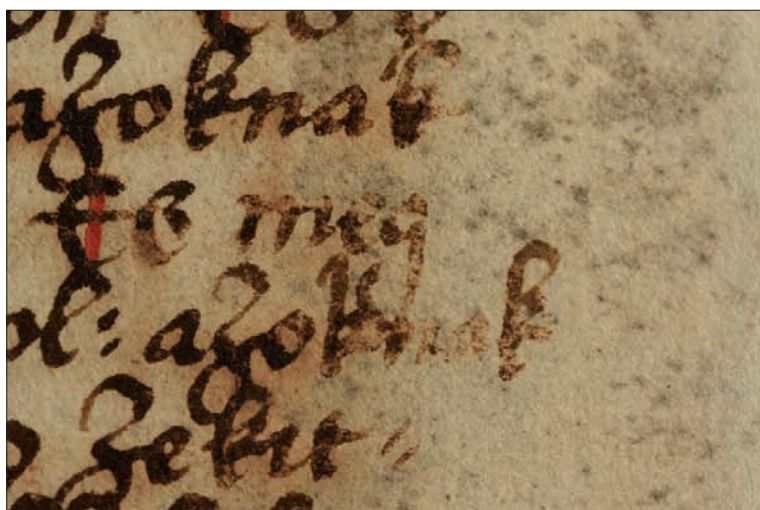
43. ábra A sérült gerinc és a kasírozása

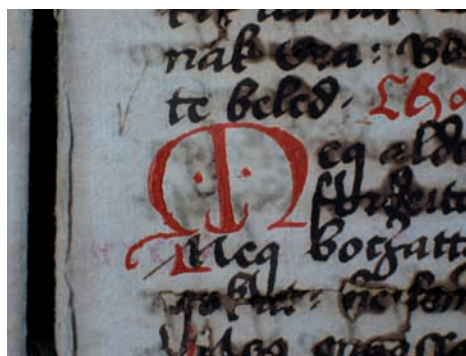
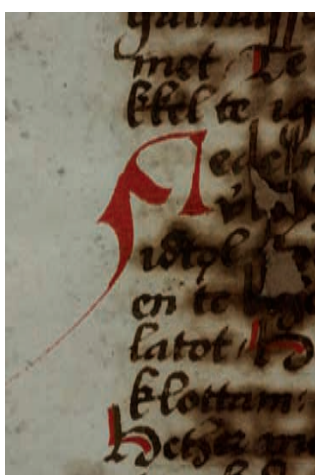
44. ábra Az előtábla belső oldalán csak az előzéktükrök töredékei maradtak fenn

45–46. ábra A többszöri beázástól a lapok szélein sárgás, barnás vízfoltok jelentek meg, a penészfertőzés következtében egyes lapok szélei meggyengültek, szakadozóttá váltak

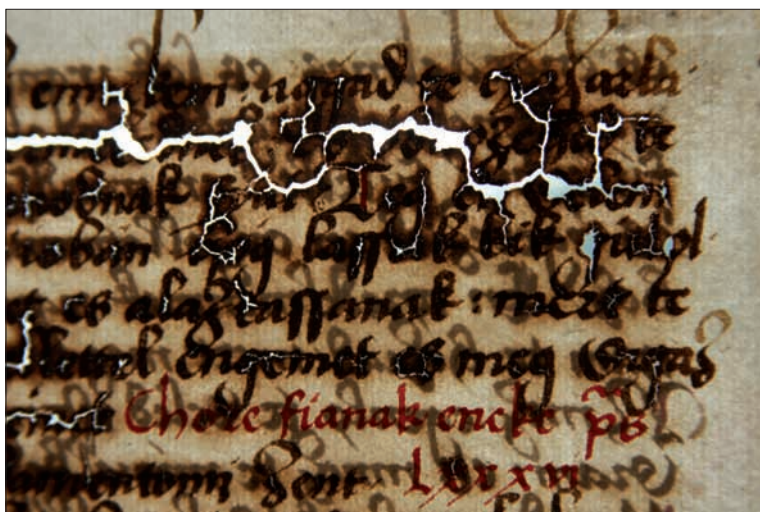
47. ábra A penészfertőzés okozta a lapok szélén lévő szürkés foltokat és a tinta kötőanyagának lebontásával a tinta lepergését is

48–49. ábra A lapokra vastagon felhordott festék megrepedezett

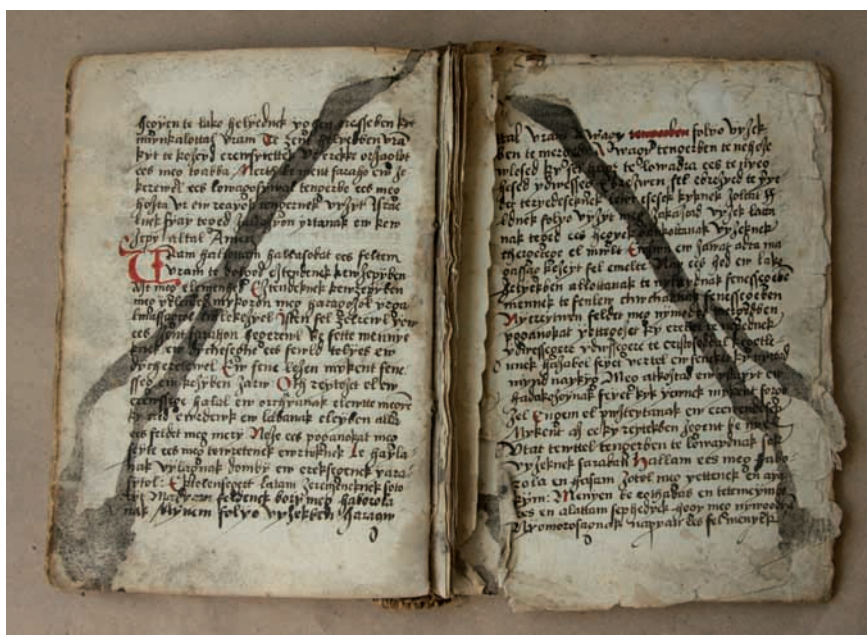
50. ábra A tintamarás szinte „égésnyomokat” okozott a papíron

51. ábra A sorok mentén a papír törékennyé vált, berepedezett és szétnyílt

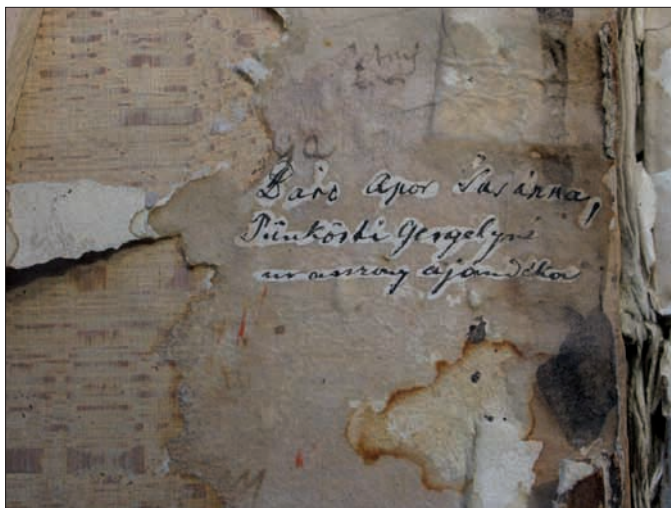
52. ábra A kódex elejét ért csonkítás

53–54. ábra A kötet belsejéből ötven oldalnyi szöveget vágtak ki, a vágás cakkos vonala jól megfigyelhető

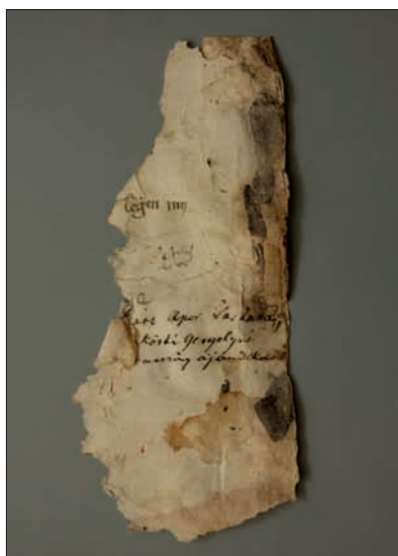
55. ábra A hiányok miatt a könyvttest összeesett, gerince homorúvá vált

56. ábra A fixálás megvédte a vízoldható tintát a nedvességtől

57. ábra Az előzéktükör leválasztása a pergamen kasírozásokkal együtt

58. ábra A leválasztott töredék

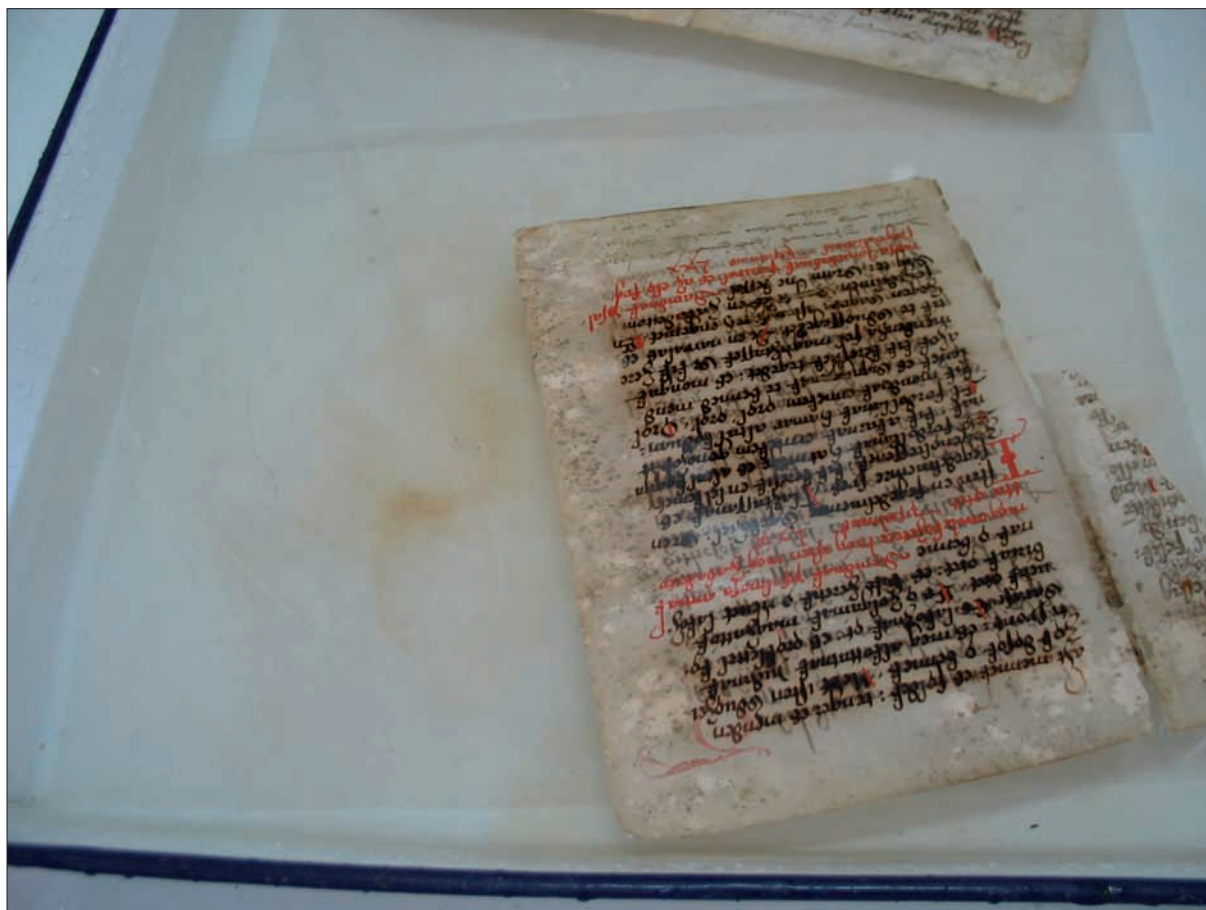
59. ábra A megtisztított töredék

60. ábra A táblák lebontása, a faszög eltávolítása után

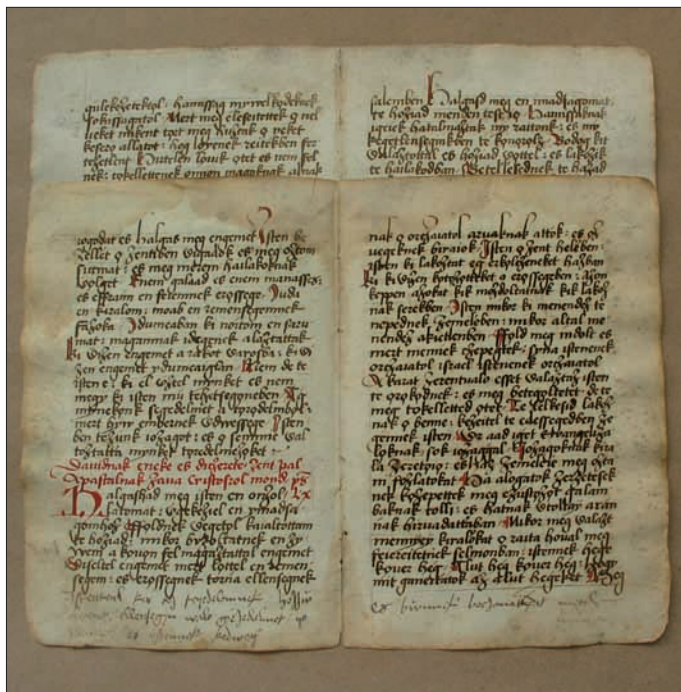
61. ábra Vasteszt végzése a kódex egyik lapján

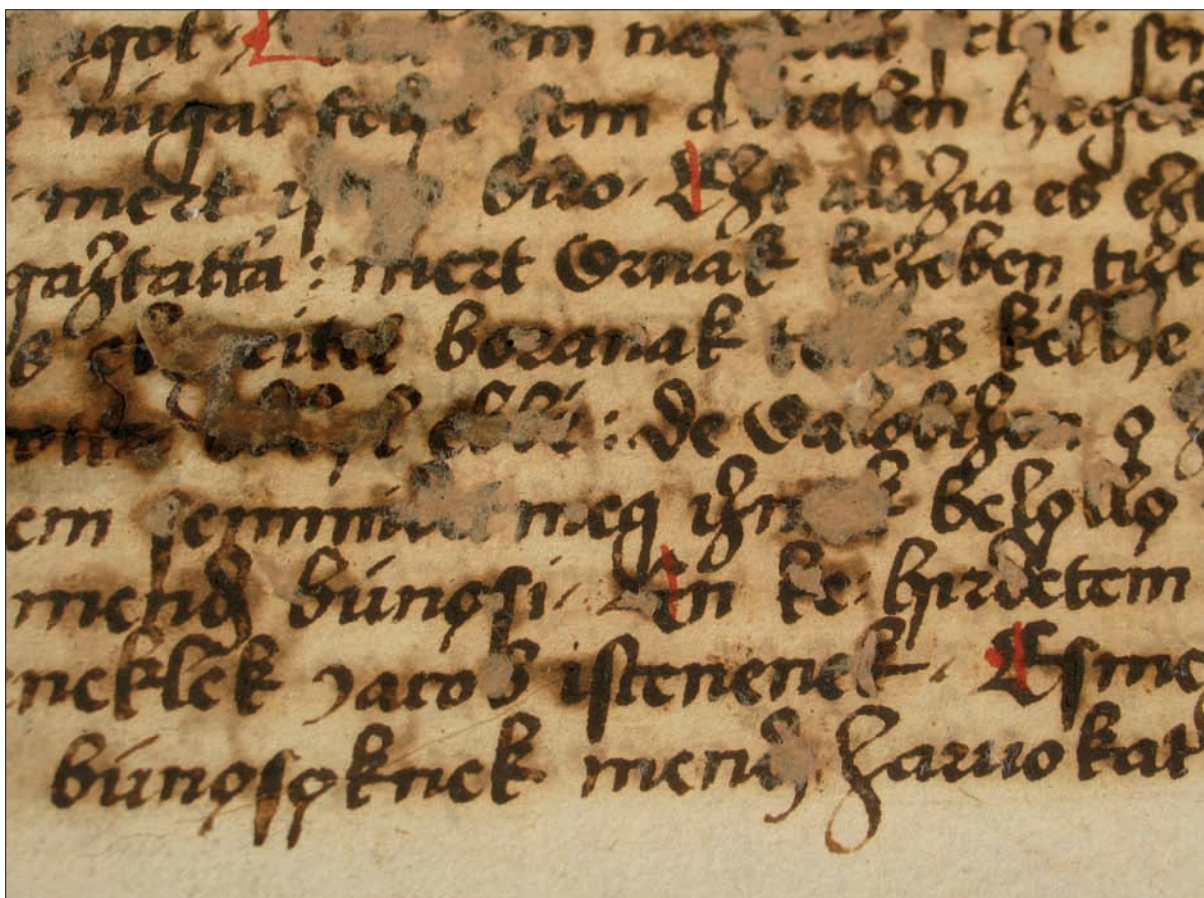
62. ábra A lapok mosása. Megfigyelhető a vízoldható bomlástermékek kioldódása és a penészes papír egyenetlen nedvesedése

63. ábra A kódexlap a fitátós fürdőben

64. ábra Hátral a mosás utáni megtisztult, elől a mosás előtti lap látható, a lapok a kötetben is egymás után következnek

65. ábra A papíróntás túl sokat fedett le az eredeti felületről, és esztétikailag sem nyújtott megfelelő eredményt

66. ábra Öntéssel kiegészített hiány

67. ábra A lapok kiegészítése kézi papírontással

68. ábra A lapok utánnyvezése zselatinnal

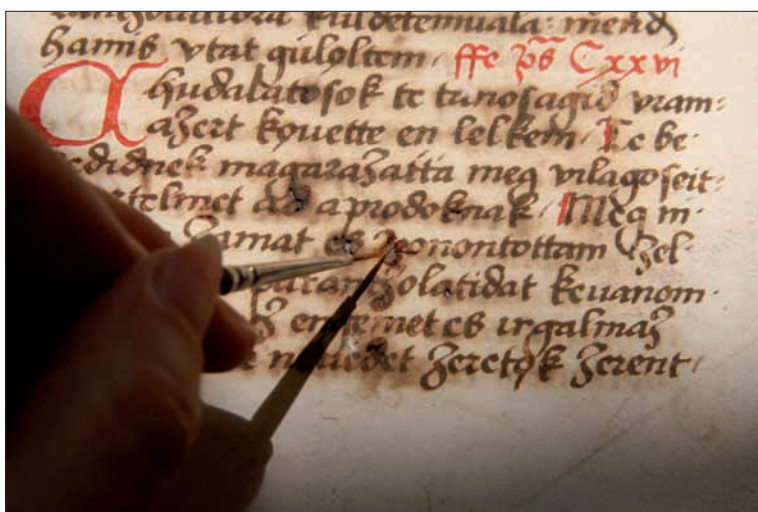
69. ábra A lapok préselése

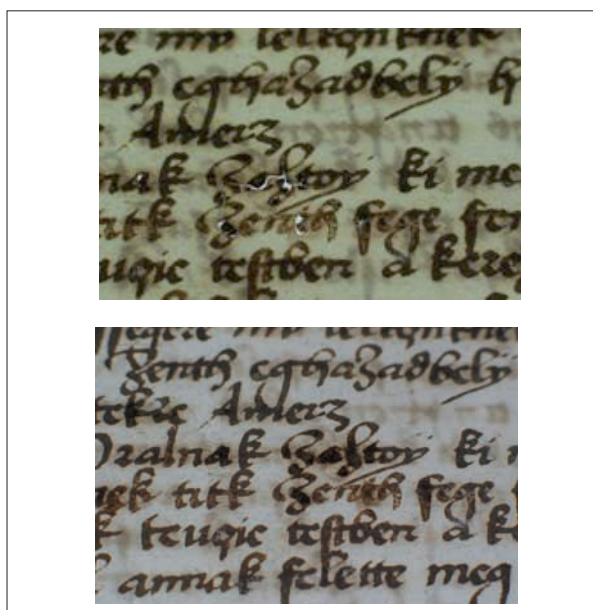
70. ábra A javításhoz, a tinta színéhez festett öntött papír

71. ábra Apró darabkák tépése a kiegészítéshez használt papírból

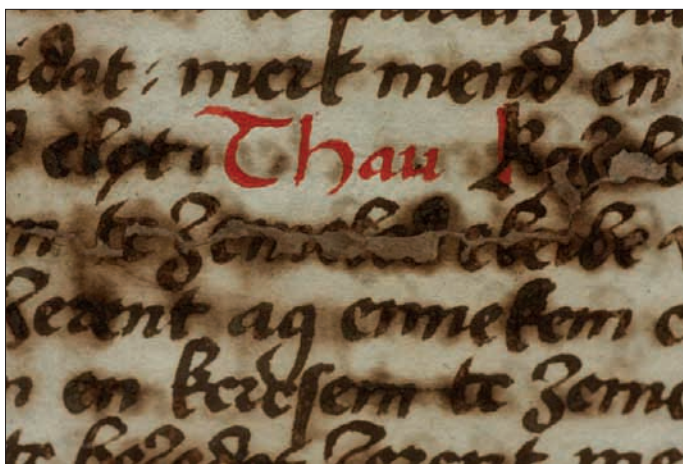
72–73. ábra A lapok kézi javítása

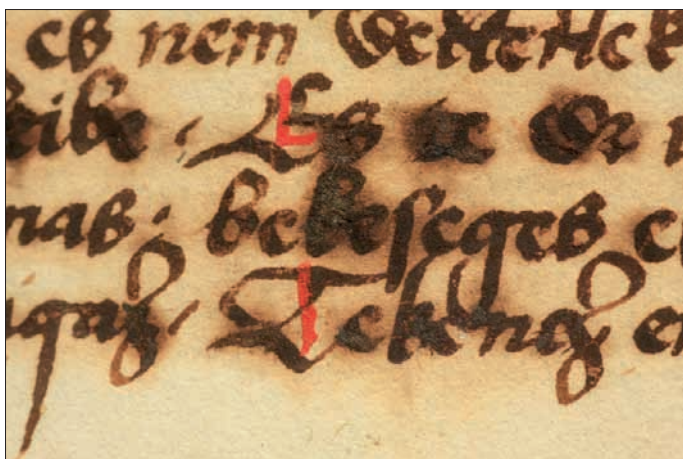
74. ábra Tintamarás javítás előtt és után

75. ábra A javításhoz használt „szöszök”

76. ábra Javítás nagyobb hiány esetén

77. ábra Apró hiány esetén a javítás betűszáron belül maradhatott

78. ábra A kirakott ívek, mindegyik mögött ott van a borítékja

79. ábra Fűzőcérna választása és festése

80. ábra A megfestett oromszegő cérnák szárítása

81–82. ábra Új bordák készítése az eredeti alapján

83. ábra A kódex fűzése

84. ábra Az ívekhez fűzött oromszegő alap

85. ábra Az oromszegő varró cérnák színét az eredetihez igazítottam

86. ábra Oromszegő varrása két tűvel

87. ábra A megkasírozott gerinc

88–89. ábra A könyv a restaurálás előtt és az ívek kijavítása után is kilógott a táblák közül

90. ábra A szétvágott fatábla a vágásba helyezett pótlással

92. ábra A toldás részlete és a sarokkiegészítés

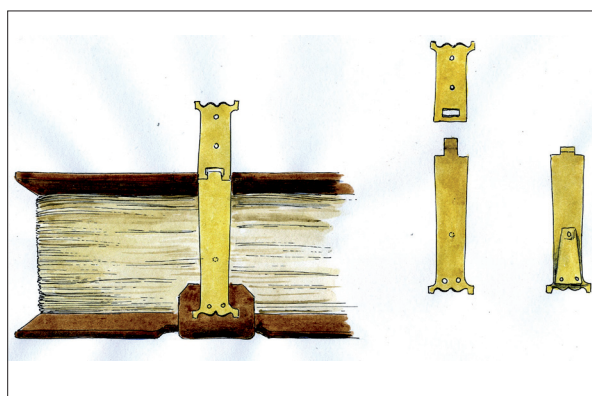
91. ábra A pótlás beragasztása

93. ábra A toldás méretre vésése

94. ábra A betáblázott kötés

95. ábra A kódexhez tervezett csatok

96. ábra A csat körvonalainak kifűrészése a lemezből

97. ábra A kötésbőr festése

98–99. ábra Az új kötésbőr a kódexen

100. ábra Az új, hajtott és a hátoldalán élben illesztett szíj

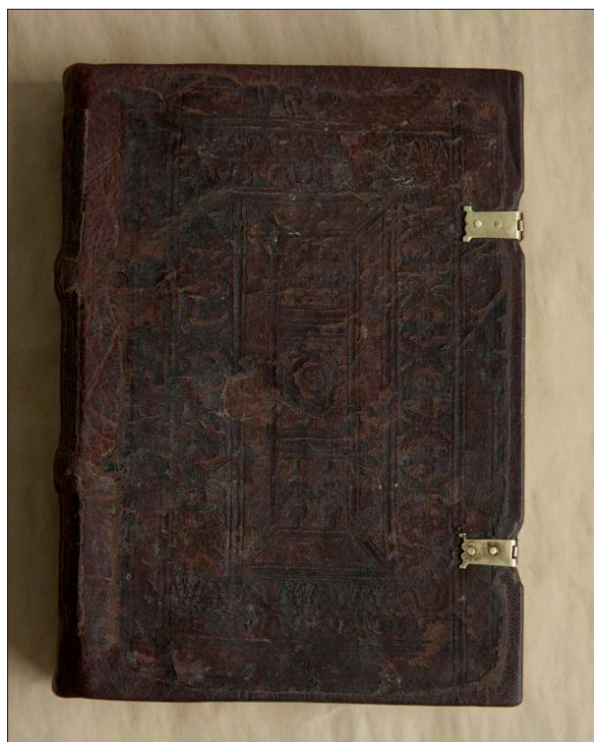
101. ábra A szíj léniázása

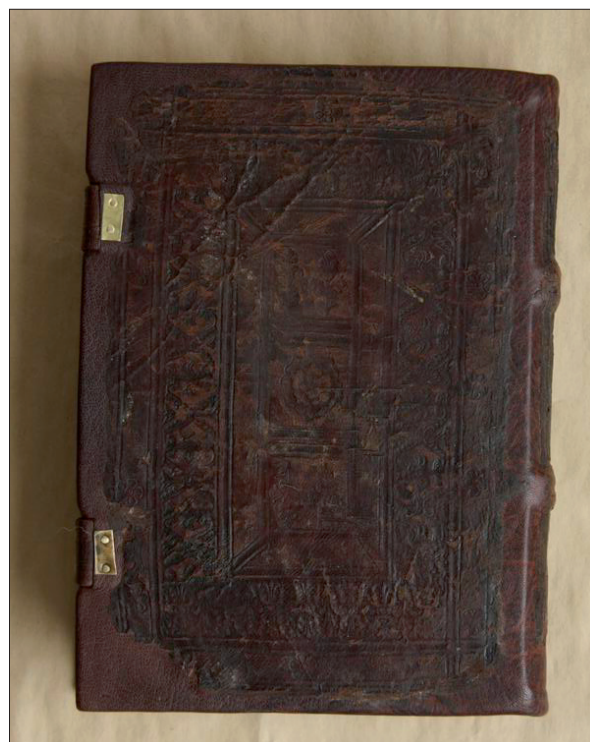
102. ábra Az eredeti kötésbőr széleinek elvékonyítása

103. ábra A szíjleszorító lemez rögzítése

104. ábra Az elkészült kötet elülnézete

105. ábra A háttábla

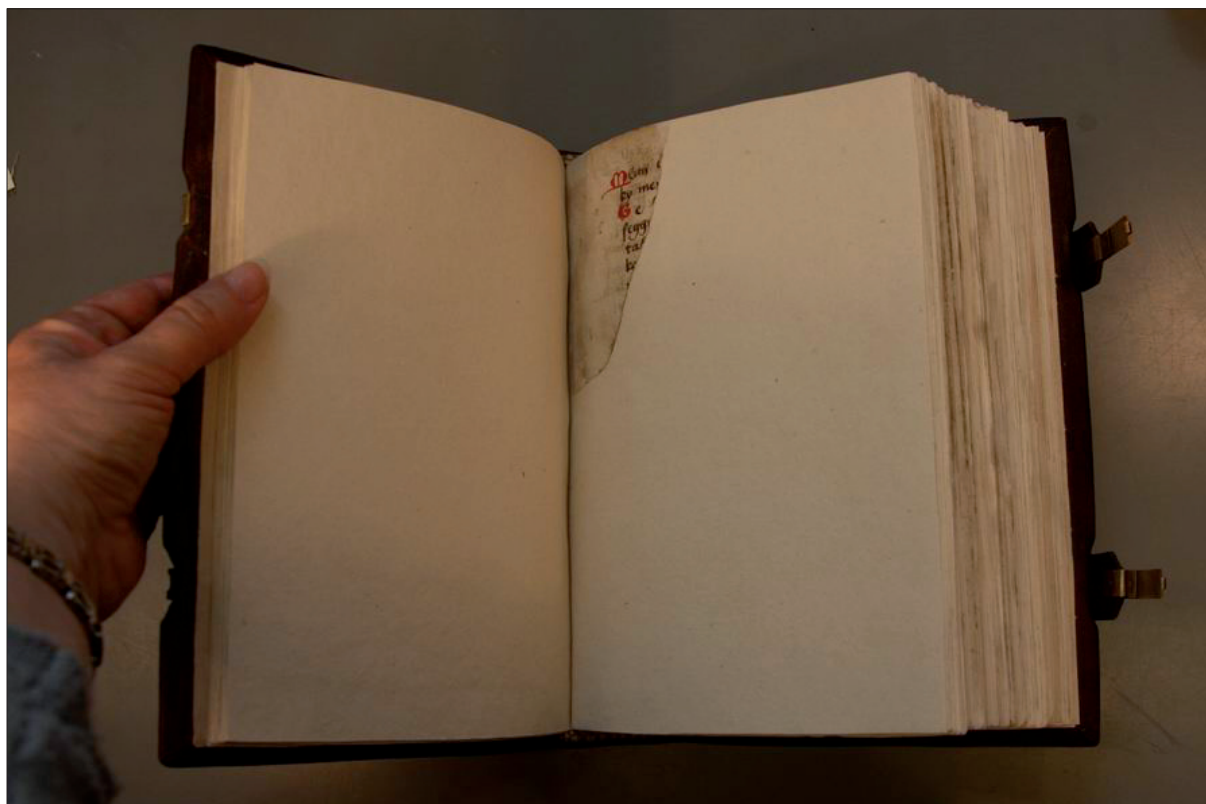
106. ábra A gerinc

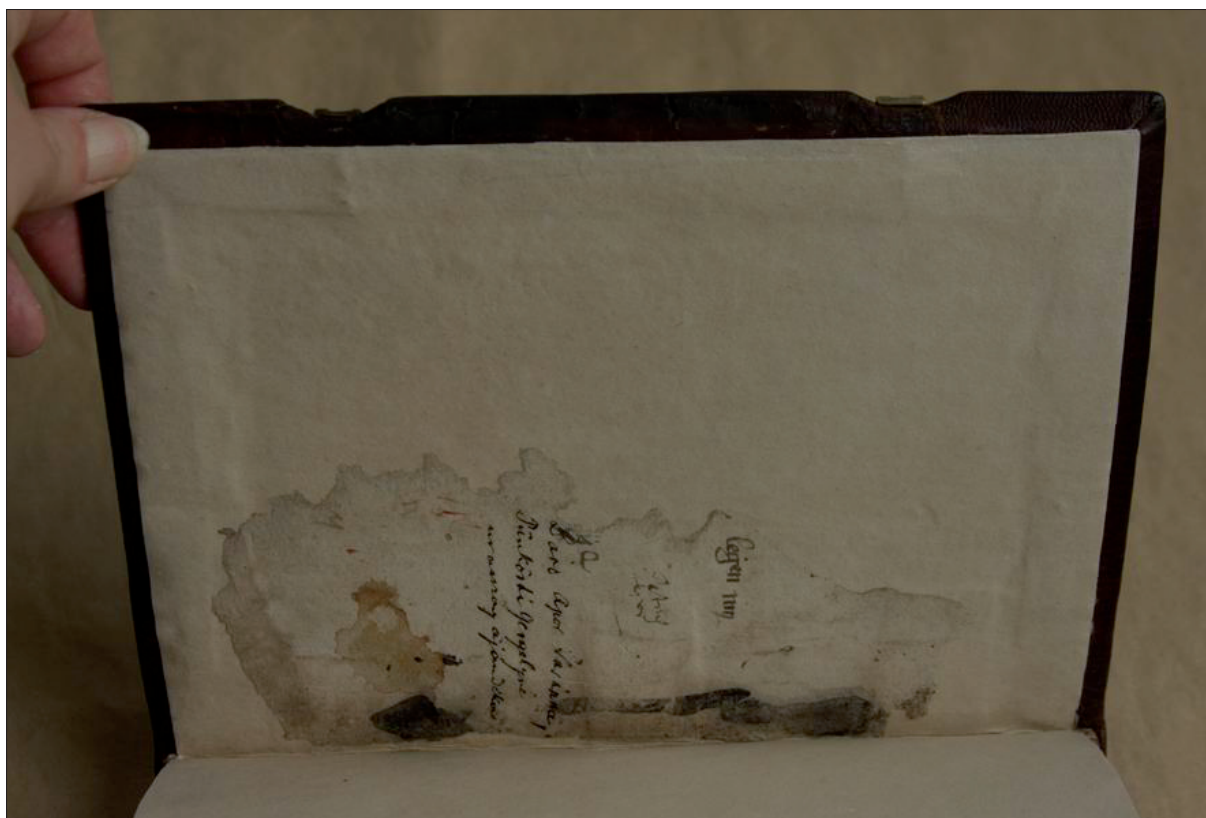
107. ábra A metszés

108. ábra A kódex sarka a kiegészített bőrborítással

109. ábra A kiegészített hiányok a kötetben

110. ábra A visszaragasztott előzéktükör-maradvány

Dimény Erika

A KÉZDIVÁSÁRHELYI CÉHTÖRTÉNETI MÚZEUM 2009–2010-ES MÚZEUMPEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁSAI

A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum tevékenységében fontos helyet foglalnak el azok a rendezvények, foglalkozások, amelyek során a legfiatalabb generációk találkozhatnak a kiállított tárggyal, a múzeum gyűjteményeivel.¹

A helyi és környékbeli pedagógusokat körlevélben, a médiában közölt felhívással több ízben emlékeztettük arra, hogy a Céhtörténeti Múzeum valamennyi kiállítása az iskolán kívüli ismeretszerzés jó alternatívája lehet, ahol lehetőség nyílik a gyerekek ismereteinek felelevenítésére, rendszerezésére, összefüggések keresésére, feltárására, megértésére.

Az egyes konkrét kiállítások mondanivalóján túlmenően a múzeumi látogatások jól alkalmazhatók tananyagkiegészítésre, a téma, a tananyag több oldalú megvilágítására, a személyiség sokirányú fejlesztésére, konkrét nevelési, oktatási, képzési célok elérésére. Ha csak azokra a kulcskompetenciákra gondolunk, amelyek a tudás alapú társadalomban nélkülözhetetlenek: anyanyelvi kommunikáció, idegen nyelvi kommunikáció, matematikai, természettudományi, technológiai és digitális kompetenciák, a tanulás tanulása, személyközi és állampolgári kompetenciák, vállalkozói és kulturális kompetencia, máris látható, hogy a múzeumoknak nagy szerepe lehet a tanulásban, mert szinte mindegyiket lehet fejleszteni a múzeumban akár csoportos, formális oktatási keretek között, akár informálisan, saját késztetésből is, így a múzeum az iskolán kívüli személyiségfejlesztés fontos helyszíne lehet.²

Elképzeléseink szerint a pedagógusokkal összefogva, közösen szervezve meg múzeumpedagógiai tevékenységeinket napjaink oktatási praxismaváltásának jegyében együtt valósíthatunk meg eredményeket a következő fejlesztési területeken és követelmények szintjén:

a) tanulják meg a gyerekek a helyes múzeumi viselkedést, érezzék kötelezőnek a szabályok betartását;

b) tudjanak alkalmazkodni társaikhoz, a múzeumban talált idegen emberekhez is;

c) maradjanak nyitottak az ismeretszerzés iskolán kívüli módjaira;

d) tudják alkalmazni a sajátos múzeumi kommunikációs rendszert ismeretszerzésre, vagyis a múzeumhasználatot mint a tanulás egyik módszerét jól alkalmazzák;

e) fedezzék fel, hogy mindazoknak, amiket a könyvekből megtanulnak, valóságtartalma van. Vessék össze a már megtanult történeteket, fogalmakat, eseményeket a tárgyakban jelentkező konkrét világgal. Ezeken keresztül legyenek képesek alapvető összefüggések felismerésére;

f) ismerjék meg környezetük, lakóhelyük múltjának dokumentumait, tárgyi emlékeit, jelenlegi képét is;

g) legyenek képesek a pontos megfigyelésre;

h) tudják értelmezni térben és időben a természet és társadalom jellemzőit, kölcsönhatásait, összefüggéseit. Vegyék észre a hasonlóságokat és különbözőségeket;

i) az életkori sajátosságaiknak megfelelően legyenek képesek a különböző forrásokból összegyűjtött ismereteik osztályozására, a köztük levő összefüggések megkeresésére, következtetések levonására;

j) a múzeumi kommunikáció során helyesen és jól alkalmazzák az iskolában tanult szakkifejezéseket;

k) legyenek képesek szóban, írásban vagy egyéb módon (rajz, festmény, ének, tánc, drámajáték) élményeikről, tapasztalataikról beszámolni;

l) tudjanak önállóan kérdéseket feltenni;

m) alapozódjon meg értékrendjük, egyéni érték és közösségi érték fogalmainak tisztázása, megértése;

n) mélyüljenek el lakóhelyük megismerésében, ne csak a múlt, hanem a jelen eseményeit is tartsák számon (kulturális rendezvények, koncertek, egyéb rendezvények);

o) a múzeumlátogatások során egyes különleges szakmák és hivatások is felkelthetik a gyerekek érdeklődését, segítve ezzel pályaválasztásukat.

A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum alapkiállításaihoz kapcsolódtak már múzeumpedagógiai tevékenységek.³ Kézdivásárhelyen általában akkor hozzák el az óvónők a gyerekeket a múzeumba, amikor a mesterségekről tanulnak. Mivel nincs lehetőségünk mindig kézműves foglalkozást tartani,

¹ DIMÉNY Erika 2009, 53–64.

² TURBÓK Arnold Bertalan 2009, 15–17.

³ DIMÉNY Erika 2009, 53–64.

ezért inkább beszélgetni szoktunk a gyerekekkel, a kérdésekkel rávezetni őket a helyes válaszokra, aktívalva előzetes tudásukat. A kisebbeknek leginkább a szerszámanyagokról, nyersanyagokról, előállított termékekről szoktunk beszélni. Általában párhuzamot is vonunk a régi és új dolgok között, felfedve az összefüggéseket (pl. mire használhattak egy-egy régi tárgyat, mit használunk ma helyette stb.). Arra készítjük a gyerekeket, hogy kérdezzenek – a múzeumban, az iskolában, és nem utolsósorban otthon a szülőktől, nagyszülőktől is. A bizonyos tárgyakról, mesterségekről szóló versekkel, mesékkel, történetekkel, szólásokkal és közmondásokkal színebbé, játékosabbá, oldottabbá, gyermekközlebbé tehetők ezek a beszélgetések.

A nagyobbaknak általában valamilyen helytörténettel kapcsolatos óra keretében (történelem, kisebbségek történelme és hagyományai) részletesebb tájékoztatót szoktunk tartani a céhekről általában, a kézdivásárhelyi céhes életéről, a város vásáros múltjáról. Helyszüke (kis kiállító termék, nincs hely írni, rajzolni) és az osztályok nagy létszáma miatt (általában 25–30 gyerek) itt is leginkább a frontális beszélgetés alkalmazható leghatékonyabban. Terveink szerint drámajátékokkal, szerepjátékokkal lehetne itt elmélyíteni, személyessé, élményszerűvé tenni a múzeumi tanulást.

A helyi diákok a múzeum történelmi kiállítását leginkább márciusban szokták látogatni. Akkor az 1848–49-es forradalomról és szabadságharcról, annak helyi vonatkozásairól tanulva hozzák el őket, elsősorban a történelem- és magyartanárok. A történelmi események ismertetése mellett a kisebbeknek általában színezést (magyar zászló, címer), kokárdakészítést szoktunk javasolni, a nagyobbaknak a város történelmi emlékhelyeinek, műemlékeinek megtekintését.

Dolgozunk az állandó kiállításokat feldolgozó feladatlapok, kérdőívek elkészítésén, bővítésén, ezeket helyszüke miatt az egyéni látogatóknak, családoknak ajánljuk leginkább.

Nagy érdeklődés az időszakos kiállításokat kísérő, gyakorlati tevékenységgel egybekötött múzeumpedagógiai foglalkozásokat szokta kísérni. Ezek különleges, egyszeri alkamak, amelyek egy-egy érdekes témához, kiállításához kapcsolódnak. A tevékenység időpontjától függően vagy csoportosan, szervezeten jönnek a gyerekek az iskolából – ez, amint már említettem, a nagy osztálylétszámok miatt nehézkessé teszi a tevékenységet –, a délutáni, hétrégi vagy vakációban szervezett alkalmakra pedig inkább a szülők, nagyszülők hozzák el a gyerekeket.

2009-ben három ilyen nagy alkalom volt a Céh-történelmi Múzeumban: április 3-án hagyományos

húsvéti tojásírás, június 17. – július 10. között a *Mi-
niatúr történelem az őskortól 1848-ig* című kiállítás
alkalmából, augusztus 28. – október 16. között pe-
dig az Umling asztalos festő család hagyatékából ren-
dezett kiállítás során.

Április 3-án, húsvét előtt a múzeum *Krisztus
feltámadott! – Húsvéti írott tojások* címmel kiállítást
nyitott a néhai István Mária népművész, a Népmű-
vészet Kiváló Mestere és Kakas Zoltán néprajzkutató
munkáiból, gyűjteményéből. A múzeumpedagógiai
tevékenység korábban, már a kiállítás megnyitója
előtt elkezdődött a nagyteremben, míg a kiállítás
egy kisebb teremben kapott helyet. Abból a meg-
gondolásból tettük délutáni órára a rendezvényt,
hogy ne legyen tanítási időben, tehát az érdeklődő
gyerekeket a szülők hozzák el. Csoportosan a kézdi-
vásárhelyi cserkészek érkeztek, akiknek az őrsi foglal-
kozások ideje egybeesett a tojásírás időpontjával, így
ők szervezeten jöttek el. A résztvevők száma meg-
lepően magas volt, körülbelül 300-an „nyüzsögtek”
a múzeum Incze László kiállítótermében. Legtöbben
a tojásírás alapjait igyekeztek elsajátítani. Ezt Incze
Judit gyógyszerész tanította, aki István Mária ke-
resztánya, tanítványa. Csak hagyományos mintákat
lehetett írni az otthonról hozott főtt tojásokra, vagy
a múzeum által biztosított kifújt tojásokra. A méhvi-
aszt a kézdivásárhelyi Bardócz mészecs család adomá-
nyozta, az írókákat pedig István Sándor készítette.
A megírt tojásokat helyben meg is lehetett festeni,
majd gyertyával leolvastották róla a viaszt. Aki nem
fért a tojásíró asztalhoz, az egy másik központban
rajzolhatott hagyományos tojásmintákat (természe-
tesen azért a kisebbek rajzoltak házat, napot, meg
mindenféle egyebet is), vagy gyűjthetett magának
hagyományos, komoly locsolóverset, sőt, a kislányok
is tanulhattak kis köszönő versikét.

A rajzoltatás, versemásolás során Dimény Erika
néprajzos muzeológus a húsvéti ünnepkör szoká-
sairól, hagyományairól beszélgetett a gyerekekkel.
Meghívtunk volt Kádár Ágnes designer is, akinek
irányításával húsvéti képeslapot lehetett készíteni
különböző technikákkal. A tevékenység olyan szem-
pontból is sikeresnek mondható, hogy a gyerekek
mellett nagyon sok felnőtt írt tojást, rajzolt mintát,
jó néhányan a képeslapkészítésbe is belefeledkeztek.
Rendkívül fontosnak tartom azt, hogy a tevékenység
kiváló alkalomnak bizonyult a gyerek–szülő, gyerek-
nagyszülő közötti kapcsolat erősítésére, lehetőség volt
az együttműködésre, a közös játékra, munkára. Presze
a tökéletes írott tojás készítéséhez sokkal több idő, ta-
pasztalat, gyakorlat szükséges, volt olyan gyerek, aki
elkeseredett, hogy az ő munkája nem olyan, mint
amit a kiállításon látott, de mindenkinek hangsúlyoz-
tuk, hogy a kipróbálás, az aktív részvétel a fontos.

Hasonló sikere volt a Homoki Gyula: *Miniatúr történelem az őskortól az 1848-49-es szabadságharcig* című kiállításához kapcsolódó tevékenységeknek. Ez már a vakációban, június 17.–július 10. között zajlott, tehát ide is egyénileg, szülőikkel érkeztek a gyerekek. Külön sikere volt ennek a rendezvénynek, hogy nem csak a városi gyerekek vettek részt, hanem Lemhényből, Kézdiszentlélekről, Csernátomból és Kászonból is eljöttek néhányan.

A tevékenységek a nagy kiállítóteremben, a kiállítás mellett zajlottak. A kiállítás egy-egy történelmi kort, eseményt kis ólomkatonák segítségével jelenített meg. A tevékenységek során a gyerekeknek lehetősége volt ólomkatonát festeni, origami huszárt, papírhadsereget készíteni, kirakózni, a 48-as szabadságharc résztvevőinek öltözkézt, harci felszerelését bemutató kifestőket színezzni, rajzolni, de be is lehetett öltözni reneszánsz kori katonának. Az akrill festéket, ecsetet, rajzlapot, színes papírt, ollót, ragasztót a múzeum biztosította, a résztvevőknek csak a nyers ólomkatonát kellett megvenni. A három hét alatt 227 gyerek és szülő vett részt a foglalkozásokon. Volt visszatérő kis vendég is, aki egész hadsereget színezt, vágott ki, ragasztott kartonra, majd talpra, amikor meg nagyobb társaság verődött össze, a gyerekek társasjátékoztak, stratégiai játékot játszottak, mesét hallgattak. Azért tartottuk fontosnak többféle tevékenység biztosítását, mert egyrészt az ólomkatonákat meg kellett vásárolni, és lehetőséget akartunk biztosítani azoknak is, akik ezt nem tehették meg, másrészt meg arra is gondoltunk, hogy a kisebbeknek nehezebben fog menni a kis ólomkatonák aprólékos, pontos kifestése. Sok szülő viszont segített gyerekeknek, így ebben az esetben is a végeredmény közös munka gyümölcse volt.

A kiállítással párhuzamosan rajzpályázatot is hirdettünk. Két kategóriában, 3–7, illetve 8–14 éves korosztályban lehetett pályázni a kiállítás által ihletett történelmi jelenetek, jeles személyek ábrázolásával. A pályázaton 35 gyerek vett részt. Valamennyi rajz egy hétig ki volt állítva a múzeumban, az ólomkatonára kiállítás mellett, a nyertesek pedig Homoki Gyula által készített, festett katonát kaptak, illetve a díjazás napján ólomkatonát festhettek. Mindenki kapott részvételi oklevelet és Kézdivásárhely főterét bemutató plakátot, ezeket mindenkinek eljuttattuk. Volt néhány magyarországi résztvevő is, ők egy táborban vettek részt a kiállítás ideje alatt kézdivásárhelyi gyerekekkel közösen, így jöttek el a múzeumba, helyben rajzoltak és itt hagyták a munkájukat, mások meg nagyszülőknél nyaraltak. Ők is megkapták ajándékukat, a helyi ismerősök, rokonok juttatták el nekik. A díjazáson résztvevő gyerekekkel köszönőlevelet ír-

tunk-rajzoltunk Homoki Gyulának, erre a jelen levő szülők is írtak néhány elismerő, köszönő szót.

Az *Umling festő-asztalos család hagyatéka* című kiállítás sokoldalú néprajzi-művészettörténeti megközelítésre kínált lehetőséget. A kiállítás augusztus 28-án, a kézdivásárhelyi városnapok keretében nyílt meg, az utána következő hetekben – előbb még vakációban, majd a tanév első heteiben jöttek a gyerekek kisebb-nagyobb csoportokban kazettát festeni, kiállítást nézni. Most is István Sándor (Kelengye egyesület) segített, a Lamex kft. által felajánlott préselt lemezeket levágta, kékre alapozta. A gyerekek ezen próbálhatták ki a népi bútorfestést kalotaszegi és természetesen felső-háromszéki minták alapján.⁴ Volt, aki időhiány miatt csak a kiállítást nézte meg, volt olyan tanár, aki csak a néprajzi tájékoztatót igényelte (Kalotaszeg mint néprajzi tájegység, elhelyezkedése, települései, népművészete), míg mások kimondottan művészettörténeti megközelítést kértek (egyházművészet, festett templombelső, egyházi bútorzat). Akinek több ideje volt, és főleg a kisiskolások, illetve a Nagy Mózes Líceum rajz tagozatos diákjai, a kékre alapozott lemezekre előrajzolták a kívánt mintát, majd ragasztóval összekevert temperával festették meg. A felszerelést a múzeum biztosította, a gyerekek műveiket hazavihették.

Nyilvántartásaink szerint ezen a rendezvényen is 260 tanuló vett részt a konkrét tevékenységen – a kiállítást többen megnézték –, tehát levonható az a következtetés, hogy egy-egy nagyobb múzeumpedagógiai tevékenységen, rendezvényen Kézdivásárhelyen átlagban 250–300 diák vesz részt, akár iskolából, tanárral, akár szülőikkel, szabadidős programként.

2009 végén, 2010 elején a Gyárfás Jenő kiállítást nézték, tárgyalták a diákok, elsősorban a rajz szakos tanárok hozták el osztályaikat.

2010 februárjában a helytörténeti, valamint az 1848–49-es forradalommal, szabadságharcával kapcsolatos kiállítás átalakítása, korszerűsítése folyt. A munkálatok befejeztével levélben értesítettük a tanintézményeket arról, hogy a kiállítás újra megtekinthető. Márciusban, annak is köszönhetően, hogy az egyetlen eredeti Gábor Áron által készített ágyú tíz napig a kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban volt kiállítva, szinte valamennyi iskola, óvoda megtekintette az ágyút, az új kiállítást és a március 15. tiszteletére rendezett ünnepi tárlatot (körülbelül 1245 diák és óvodás). Főleg a kisebb létszámban érkező óvodások, kisiskolások vették igénybe a manuális tevékenységeket (színezés, kokárdakészítés), a nagy létszámú vagy távolabbról érkező osztályoknak erre nem volt alkalmuk.

Újításként ebben az évben felajánlottuk a tanítóknak és tanároknak, hogy kérésre, előzetes egyeztetés

⁴ HASZMANN Gabriella 2008a, 2008b.

alapján óvodákba, iskolákba is kiszállunk a múzeumból, múzeumi viselkedésről, múzeumi mesterségekről való beszélgetés céljából. Ezek elsősorban a múzeumi látogatást előkészítő beszélgetések lennének, de elképzelhető pl. iskolai múzeumi kiállítás létrehozása is közösen a gyerekekkel. Az iskolába kihelyezett múzeumi tevékenység a magyarországi, illetve a nemzetközi múzeumpedagógiai gyakorlatban már elfogadott, bejáratott eljárás,⁵ nálunk azonban még újszerű, idegen. Még konkrét felkérés nem érkezett, de több tanár jelezte, hogy osztályfőnöki órára, illetve akkorra, mire ez a tananyagában időszerű, aktuális lesz, igénylik majd ezt a tevékenységet. Fontosnak tartom minél inkább tudatosítani a pedagógusokban azt, hogy milyen lehetőségeket kínál a múzeumi óra, az iskolán kívüli tanítás. Jó lenne, ha általában konkrét célkitűzéssel, egy bizonyos témára koncentrálna érkeznének a múzeumba (általában az szokott történni, hogy ha eljönnek, akkor már valamennyi kiállításunkat végignézik). Ezt a folyamatos kapcsolattartással, kommunikációval, együttműködéssel, egymás elvárásainak és kínálatának megismerésével valósíthatjuk meg.⁶ Jelentős előrelépésnek tarom ez

irányban azt, hogy a kézdivásárhelyi Molnár Józsiás Általános Iskolával együttműködési nyilatkozatot írt alá a múzeum. Ennek értelmében a múzeum lehetővé teszi, hogy a pedagógusok órát tartsanak a múzeumban, diákjaikkal részt vesznek rendezvényeinken, az iskola kórusai, együttese, a kis zenészek pedig fellépéseikkel kiállításmegnyitóinkat teszik színesebbé, élvezetesebbé. Ezáltal a gyerekek már fiatal koruktól nem csak fogyasztói, hanem aktív résztvevői is lehetnek a város kulturális életének

Ugyanakkor nyitottunk a környékbeli vidéki iskolák felé is, kiállításainkról, rendezvényeinkről, a lehetőségekről őket is elektronikus levélben tudósítottuk. Erre nekik a szállítás szempontjából is szükségük van, hisz indokolni kell az iskolabusz igénybe vételekor azt, hogy hova, milyen célból történik a kiszállítás.

Természetesen továbbra is a tervezett kiállításainkhoz igyekszünk a gyerekek (és a felnőttek) számára minél érdekesebb, változatosabb tevékenységeket kitalálni, összeállítani. Célunk, hogy a múzeum szervesen beépüljön az ünnep- és hétköznapi életbe, hogy az iskolán kívüli és az egész életen át tartó tanulás egyik fontos színhelye legyen.

Dimény Erika – Céltörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér 1., RO-525400, dimenyerika@yahoo.com

Irodalom

DIMÉNY Erika

2009 Múzeumpedagógia a kézdivásárhelyi Céltörténeti Múzeumban, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 53–64.

HASZMANN Gabriella

2008a A bútorfestés iskolája 2, *Csernátoni füzetek*, 41, 6–7.

2008b A bútorfestés iskolája 3, *Csernátoni füzetek*, 42, 1, 8–9.

SINKÓ István

2009 Iskolába kihelyezett (tanórán kívüli, szakköri, szabadidős stb.) múzeumi tevékenység, in: Vásárhelyi Tamás, dr. (szerk.): *Múzeum és iskola 2009. Múzeumok a közoktatás szolgálatában. Kutatási jelentés*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 73–80.

TURBÓK Arnold Bertalan

2009 A kompetencia alapú képzés és a múzeum – mint az egész életen át tartó tanulás alapja, in: Bereczki Ibolya, dr. és Sági Ilona (szerk.): *Szórakoztatva tanulni, tanulva szórakozni! Projekt módszer a múzeumpedagógiában*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 15–17.

VÁSÁRHELYI Tamás

2009 Iskola és múzeum kapcsolatáról és annak fejlesztéséről, in: Vásárhelyi Tamás, dr. (szerk.): *Múzeum és iskola 2009. Múzeumok a közoktatás szolgálatában. Kutatási jelentés*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 180–193.

⁵ SINKÓ István 2009, 73–80.

⁶ VÁSÁRHELYI Tamás 2009, 180–193.

Raport privind activitățile de pedagogie muzeală în Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc în 2009–2010

(Rezumat)

Lucrarea analizează activitățile de pedagogie muzeală desfășurate în Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc în anul 2009 și la începutul anului 2010. Se accentuează ideea că aceste activități oferă ocazii de a învăța lucruri noi și interesante atât pentru copii, cât și pentru adulți, fiind totodată ocazii excepționale pentru colaborarea dintre generații. Evenimentele sunt totdeauna legate de expoziții permanente sau temporare, însă pe lângă mesajele ocazionale influențează favorabil dezvoltarea personalității copiilor, simțul identității, dezvoltând simțurile, aptitudinile și abilitățile, oferind în același timp posibilități de exprimare creativă.

Report on pedagogy activities in the Museum of the History of Guilds from Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) in 2009–2010

(Abstract)

The paper analyzes the museum pedagogy activities organized in the Museum of the History of Guilds from Kézdivásárhely in 2009 and at the beginning of 2010. It emphasizes the idea that these activities are good opportunities to learn new and interesting things for both children and adults, being also exceptional opportunities for cooperation between generations. The events are always related to permanent or temporary exhibitions, but apart from occasional messages they positively influence children's personality development, their sense of identity, developing their senses, skills and abilities, while providing opportunities for creative expression.

1. ábra Húsvéti képeslapkészítés. Dimény Attila felvétele

2. ábra Iskolások a 48-as kiállításon. Dimény Attila felvétele

3. ábra Játék. Dobolyi Annamária felvétele

4. ábra Elmélyült munka. Dobolyi Annamária felvétele

5. ábra Kazettafestés. Dobolyi Annamária felvétele

6. ábra Kazettafestés az Umling kiállításon.
Dobolyi Annamária felvétele

7. ábra Katonányok.
Dimény Attila felvétele

8. ábra Foglalkozás az Umling kiállításon. Dobolyi Annamária felvétele

9. ábra Óvodások katonát színeznek. Dobolyi Annamária felvétele

10. ábra Képeslapkészítés. Dimény Attila felvétele

11. ábra Múzeumpedagógiai foglalkozás az Umling kiállításon. Dobolyi Annamária felvétele

12. ábra Ólomkatona-színezés. Dobolyi Annamária felvétele

13. ábra Óvodások a Gábor Áron-ágyú mellett. Dimény Attila felvétele

14. ábra Tojásírás Incze Judittal. Dimény Attila felvétele

15. ábra Színezés. Dobolyi Annamária felvétele

16. ábra Tojásírás. Dobolyi Annamária felvétele

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Viorica Székely

CATALOGUL COLECȚIEI DE PLANTE „PAP SÁMUEL” A MUZEULUI „MOLNÁR ISTVÁN” DIN CRISTURU SECUIESC

Dr. Sámuel Pap s-a născut la Roșia Montană, în 1912. A fost elev la Cristuru Secuiesc, student la Cluj. După absolvire este profesor la Cluj, la Cristuru Secuiesc și din nou la Cluj, la Facultatea de Agronomie, apoi la Odorheiu Secuiesc și la Secuieni. Sámuel Pap (Samu Pap) a fost un neobosit și pasionat cercetător al bogățiilor naturale din Ținutul Secuiesc. Munca sa a contribuit la lărgirea substanțială a cunoștințelor științifice asupra florei, vegetației, a bogățiilor subsolului, cu mari perspective practice. Ca botanist de teren a cutreierat aproape toate masivele Carpaților Transilvăneni. S-a preocupat de botanică în toate colțurile din Secuime, descoperind numeroase stațiuni cu plante rare, devenind unul dintre cei mai buni cunoscători ai florei acestui teritoriu. Între anii 1955-1968 a donat – pe lângă muzeul din Odorheiu Secuiesc¹ – mai multe coli de herbariu pentru Muzeul „Molnár István” din Cristuru Secuiesc. A decedat la Bodoaga, în 1969.

În 1957 a predat Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe spre publicare în anuarul comun

al muzeelor din Regiunea Autonomă Maghiară un articol bilingv cu titlul *Contribuții la cunoașterea florei Regiunii Autonome Maghiare*, care din păcate nu s-a publicat, dar varianta românească s-a păstrat în formă de manuscris în biblioteca documentară a muzeului.² Speciile enumerate și în manuscris sunt semnalate cu „*” în prezenta lucrare.

Colecția de plante „Pap Sámuel” a muzeului cuprinde un număr de 710 coli de herbariu determinate, aparținând la 97 familii, 269 genuri și 530 specii. Materialul a fost colectat, prelucrat și determinat între anii 1944-1968 de Pap, excepție făcând un număr de 26 de coli, pe eticheta cărora apare și numele fratelui său, Géza Pap. Plantele au fost colectate în marea lor majoritate din 4 perimetre: Vârghiș (CV), Merești (HR), Munții Rodnei și Retezat. Sistemul de clasificare utilizat în catalog a fost întocmit după lucrarea lui Adrian Oprea³.

Prescurtările folosite în catalog: AB – jud. Alba; CV – jud. Covasna; HR – jud. Harghita; HD – jud. Hunedoara; nr. inv. – număr de inventar; sp. – specie; ssp. – subspecie; var. – varietatea; = – sinonim.

Lista de specii

Lycopodiaceae Pal. & Mirb.

Huperizia selago (L.) Bernh., Schrank & Mart. = *Lycopodium selago* L. – Munții Rodnei, 1946. 07. 02., nr. inv. Bot. 1; Drăgșani, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 2.

**Diphasiastrum alpinum* (L.) Holub = *Lycopodium alpinum* L. – Buta, Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 3.

Selaginellaceae Willk.

Selaginella selaginoides (L.) P. Beauv., Schrank & Mart. – Piule 1700 m, Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 4.

Selaginella helvetica (L.) Spring – Cheia Buta 1000 m, Munții Retezat, 1950. 08., nr. inv. Bot. 5.

Equisetaceae Michx. & DC.

Equisetum sylvaticum L. – Munții Harghita (HR), 1956. 05. 15., nr. inv. Bot. 6.

Ophioglossaceae (R. Br.) C. Agardh

Botrychium lunaria (L.) Sw. – Piule, Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 7.

Thelypteridaceae P. Sermolli

Phegopteris connectilis (Michx.) Watt = *Phegopteris polypodioides* Fée. – Munții Harghita (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 11.

Aspleniaceae Newman

Asplenium trichomanes L. – Munții Rodnei, fără datare, nr. inv. Bot. 30.

Asplenium trichomanes-ramosum L. = *Asplenium viride* Huds. – Piule 1700 m, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 29; Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 27; Piule, Albele, Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 28.

Asplenium scolopendrium L. = *Phyllitis scolopendrium* (L.) Newman – Buta 900 m, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 31.

¹ SZÉKELY, Viorica 2009.

² Cf. SZÉKELY, Viorica 2009, 131–132.

³ OPREA, Adrian 2005.

- Woodsiaceae** (A. Gray) Herter
 **Cystopteris sudetica* A. Braun & Milde = *Cystopteris regia* (L.) Desv. – Piule, Albele, Munții Retezat, 1949. 08. 14., nr. inv. Bot. 8.
Gymnocarpium dryopteris (L.) Newman = *Phegopteris dryopteris* (L.) Fée – Vârghiș (CV), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 9.
Gymnocarpium robertianum (Hoffm.) Newman = *Phegopteris robertiana* (Hoff.) A. Br. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 10.
- Dryopteridaceae** Herter
Polystichum lonchitis (L.) Roth. – Piule 1600-1700 m, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 13; Munții Rodnei, 1949, nr. inv. Bot. 12; Drăgșani, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 14.
Polystichum aculeatum (L.) Roth = *Polystrichum lobatum* (Huds.) Chevall. – Piule 1700 m, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 16, 17; Homoród (HR), fără datare, nr. inv. Bot. 15.
Polystichum x illyricum (Borb.) Hahne – Piule, Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 21, 22; Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 18; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 19, 20, 23.
Polystichum sp. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 25; Munții Harghita (HR), 1958. 07. 21., nr. inv. Bot. 24.
- Blechnaceae** (C. Presl) Copel.
 **Blechnum spicant* (L.) Roth – pe malul pârâului Ivó (Izvoarele, HR), 1958. 07. 25., nr. inv. Bot. 26.
- Polypodiaceae** Berch. & J. Presl
Polypodium vulgare L. – Cristuru Secuiesc (HR), 1967. 08., nr. inv. Bot. 32.
- Pinaceae** Lindl.
Pinus sylvestris L. – Roșia Montană (AB), 1950. 05. 20., nr. inv. Bot. 33.
- Salicaceae** Mirb.
Salix triandra L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 40.
Salix retusa L. – Munții Rodnei, 1946. 07. 02., nr. inv. Bot. 42; Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 43; Albele, Munții Retezat, 1949. 08. 02., nr. inv. Bot. 44.
Salix silesiaca Willd. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 45.
Salix rosmarinifolia L. – Peștera Merești (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 46.
Salix purpurea L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 41.
Salix x chlorophana Anderss. – Piule, Munții Retezat, 1956. 08. 27., nr. inv. Bot. 47.
- Betulaceae** S. F. Gray
Betula pendula Roth = *Betula verucosa* Ehrh. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 35.
Alnus viridis (Chaix) DC. – Munții Retezat, 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 37.
Alnus incana (L.) Mnch. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 36.
- Corylaceae** Mirb.
Carpinus betulus L. – Peștera Merești (HR), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 34.
- Fagaceae** Dum.
Quercus petraea (Matt.) Liebl. = *Quercus sessiliflora* Salisb. – Merești (HR), 1945. 09. 24., nr. inv. Bot. 38.
Quercus robur L. – Merești (HR), 1947. 05. 24., nr. inv. Bot. 39.
- Ulmaceae** Mirb.
Ulmus laevis Pall. – Vârghiș (CV), 1947. 09. 22., nr. inv. Bot. 48.
- Urticaceae** Juss.
Urtica dioica L. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 12., nr. inv. Bot. 49.
- Santalaceae** R. Br.
Thesium alpinum L. – Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08. 10., nr. inv. Bot. 50.
Thesium bavarum Schrank – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 51.
- Aristolochiaceae** Juss.
Asarum europaeum L. – Vârghiș (CV), 1949. 05. 09., nr. inv. Bot. 104.
- Polygonaceae** Juss.
Polygonum arenastrum Boreau = *Polygonum calcatum* Lindm. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 56.
Polygonum hydropiper L. – Vârghiș (CV), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 57.
Polygonum bistorta L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 26., nr. inv. Bot. 58.
Polygonum viviparum L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 59.
Fallopia convolvulus (L.) Á. Löve – Vârghiș (CV), 1946. 09. 24., nr. inv. Bot. 60.
Oxyria digyna (L.) Hill – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 55.
Rumex scutatus L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 54.
Rumex alpestris Jaqu. = *Rumex arifolius* All. – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 53.
Rumex acetosa L. – Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 52.
- Chenopodiaceae** Vent.
Chenopodium bonus-henricus L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 61.
Chenopodium glaucum L. – Vârghiș (CV), 1946. 09. 24., nr. inv. Bot. 62.
Chenopodium hybridum L. – Vârghiș (CV), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 64.
Chenopodium polyspermum L. – Merești (HR), 1946. 08. 12., nr. inv. Bot. 63.
Chenopodium album L. – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 65.
Atriplex tatarica L. – Vârghiș (CV), 1946. 09. 24., nr. inv. Bot. 66.
Salicornia europaea L. = *Salicornia herbacea* (L.) L. – Băile Sărata, Odorheiu Secuiesc (HR), fără datare, nr. inv. Bot. 67.
- Amaranthaceae** Juss.
Amaranthus albus L. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08. 13., nr. inv. Bot. 68.

- Caryophyllaceae** Juss.
Moehringia trinervia (L.) Clairv. – Merești (HR) 900 m, 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 76.
Moehringia muscosa L. – Merești (HR) 700 m, 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 77.
Minuartia verna ssp. *verna* Circ. = *Minuartia gerardii* (Willd.) Hay. – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 75.
Stellaria uliginosa Murray = *Stellaria alsine* Grimm, – Roșia Montană (AB), 1950. 05. 20., nr. inv. Bot. 69.
Cerastium cerastoides (L.) Britt. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 70.
Cerastium arvense ssp. *lerchenfeldianum* (Schur) Asch. & Graebn. = *Cerastium lerchenfeldianum* Schur – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. 74.
Cerastium alpinum L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 72; Piule, Munții Retezat, 1949. 09., nr. inv. Bot. 72; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 73.
Cerastium fontanum ssp. *vulgare* (Hartm.) Greuter & Burdet = *Cerastium caespitosum* Gilib. ex Asch. – Roșia Montană (AB), 1950. 05. 20., nr. inv. Bot. 71.
Scleranthus perennis ssp. *dichotomus* (Schur) Myman = *Scleranthus dichotomus* Schur – Câmpul lui Neag (HD), 1949. 08., nr. inv. Bot. 80.
Paronychia cephalotes (M. Bieb.) Bess. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08., nr. inv. Bot. 79.
Spergularia rubra (L.) J. et C. Presl, – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 78.
Silene italica ssp. *nemoralis* (W. et K.) Nyman = *Silene nemoralis* W. et K. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 84.
Silene nutans ssp. *dubia* (Herb.) Zapal. = *Silene dubia* Herb. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 85.
Silene vulgaris (Mnch) Garcke = *Behen vulgaris* Mnch. – Drăgșani, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 81.
Silene uniflora ssp. *prostrata* (Gaudin) Chater & Walters = *Behen alpinus* (Lam.) Gușul. – Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 82; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 83.
Gypsophila petraea (Baumg.) Rchb. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 86.
Dianthus barbatus ssp. *compactus* (Kit.) Heuff. = *Dianthus compactus* Kit. – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 87.
Dianthus glacialis ssp. *gelidus* (Schott) Tutin = *Dianthus gelidus* Schott – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 92.
Dianthus spiculifolius Schur – Piule, Albele, Scorota, Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 91.
Dianthus tenuifolius Schur – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 88; Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 89; Buta, Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 24., nr. inv. Bot. 90.
- Ranunculaceae** Juss.
Ranunculus repens L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 98.
Ranunculus acris L. = *Ranunculus acer* L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 100.
Ranunculus serpens ssp. *nemorosus* DC. = *Ranunculus nemorosus* DC. – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 99.
Ranunculus sp. – Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 101.
Thalictrum aquilegifolium L. – Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 102.
Thalictrum foetidum L. – Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 103.
- Papaveraceae** Juss.
Papaver alpinum ssp. *corona-sancti-stephani* (Zap.) Borza = *Papaver corona* Zap. – Piule, Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 105.
Papaver sp. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 106.
Corydalis solida (L.) Clairv. – Iorgovan, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 107.
- Brassicaceae** Burn. (Cruciferae Juss.)
Sisymbrium strictissimum L. – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 108.
Alliaria petiolata (M. Bieb.) Cav. & Gran. = *Alliaria officinalis* Andrzej. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 109.
Erysimum wittmannii Zaw. = *Erysimum baumgartenianum* Schur – Merești (HR), 1947. 08. 26., nr. inv. Bot. 110.
Rorippa pyrenaica (L.) Rchb. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 111.
Rorippa palustris (L.) Bess. = *Rorippa islandica* (Oed.) Borb. – Malul Târnavei Mari (HR), 1956. 09. 20., nr. inv. Bot. 112, 113.
Cardamine quinquefolia (M. Bieb.) Schmalh. = *Dentaria bulbifera* L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 116.
Cardamine amara L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 115.
Cardamine impatiens L. – Merești (HR), 1947. 05. 11., nr. inv. Bot. 114.
Cardaminopsis arenosa (L.) Hay. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 117.
Arabis hirsuta (L.) Scop. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 121.
Arabis turrata L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 119.
Arabis recta Vill. = *Arabis auriculata* Lam. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 118.
Arabis alpina L. – Merești (HR), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 120.
Lunaria rediviva L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 122.
Aurinia petraea (Ard.) Schur = *Alyssum petraeum* Ard. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 123; Merești (HR), 1947. 05. 24., nr. inv. Bot. 124.
Alyssum alyssoides (L.) L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 125.
Capsella bursa-pastoris (L.) Medik. – DC, Merești (HR), 1947. 05. 11., nr. inv. Bot. 126.
Thlaspi arvense L. – Merești (HR), 1947. 05. 26., nr. inv. Bot. 128.
Thlaspi perfoliatum L. – Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 127.
Lepidium campestre (L.) R. Br. – Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 129.
Sinapis alba L. – Bodegaia (HR), 1956. 08. 20., nr. inv. Bot. 130, 131.
- Droseraceae** Salisb.
**Drosera rotundifolia* L. – Vârghiș, Hidegászó (CV), 1950. 08. 20., nr. inv. Bot. 134; Vârghiș, Hidegászó (CV), 1958. 07. 21., nr. inv. Bot. 135.
- Crassulaceae** DC.
Sedum sexangulare L. – Merești (HR), 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 160.

- Saxifragaceae** Juss.
Saxifraga rotundifolia L. = *Saxifraga heucherifolia* Gris. & Sch. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 170.
Saxifraga bryoides L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 167.
Saxifraga hirculus L. – Munții Harghita (HR), 1958. 07. 27., nr. inv. Bot. 161.
 **Saxifraga adscendens* L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 162.
Saxifraga androsacea L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 163.
Saxifraga exarata ssp. *moschata* (Wulf.) Cavill. = *Saxifraga moschata* Wulf. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 164; Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 165.
Saxifraga pedemontana ssp. *cymosa* All. = *Saxifraga cymosa* W. & K. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 166.
Saxifraga marginata Sternb. = *Saxifraga rocheliana* Sternb. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 169.
Saxifraga paniculata Mill. = *Saxifraga aizoon* Jacq. – Munții Rodnei, 1949. 08. 02, nr. inv. Bot. 168.
- Parnassiaceae** S. F. Gray
Parnassia palustris L. – Merești (HR), 1948. 08. 23., nr. inv. Bot. 171.
- Grossulariaceae** DC.
Ribes uva-crispa L. = *Ribes grossularia* L. – Merești (HR), 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 172.
- Spiraeoideae** (Juss.) Arn.
Aruncus dioicus (Walt.) Fern. = *Aruncus sylvester* Kost. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 174.
- Rosoideae** (Juss.) Arn.
Rubus saxatilis L. – Piule, Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 177.
Dryas octopetala L. – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 183.
Waldestenia ternata (Steph.) Fritsch – Vârghiș (CV), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 184; Tolvajos pataka, Munții Harghita, (HR), 1958. 07. 21., nr. inv. Bot. 185.
Potentilla inclinata Vill. = *Potentilla adscendens* W. & K. – Merești 900 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 178; Merești 920 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 179.
Potentilla thuringiaca Bernh. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 179.
Potentilla aurea L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 180.
Potentilla aurea ssp. *chrysosapeda* (Lehm.) Nyman = *Potentilla ternata* K. Koch – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 181.
Potentilla cinerea Chaix. & Vill. = *Potentilla arenaria* Borch. – Merești 900 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 182.
Alchemilla fissa Günt. & Schumm. = *Alchemilla glaberrima* Schm. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 186.
Alchemilla xanthochlora Rothm. = *Alchemilla sylvestris* Schu. – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 187.
- Maloideae** Sârbu
Sorbus chamaemespilus (L.) Cr. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 175.
Crataegus monogyna Jacq. – Merești 900 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 176.
- Fabaceae** Lindl. (Leguminosae Juss.)
Gleditsia triacanthos L. – Băile Szejké, Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 09. 03., nr. inv. Bot. 188.
 **Vicia grandiflora* ssp. *grandiflora* Scop. = *Vicia sordida* W. & K. – Bodogaia (HR), 1956. 07. 15., nr. inv. Bot. 196; Cristuru Secuiesc (HR), 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 194.
Trifolium badium Schreb. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 190.
Trifolium spadiceum L. – Ciceu-Harghita (HR), 1958. 07. 02., nr. inv. Bot. 189.
Trifolium pratense L. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 09. 07., nr. inv. Bot. 192;
 Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26, nr. inv. Bot. 191.
Anthyllis vulneraria ssp. *alpestris* (Heget.) Asch. & Graebn. = *Anthyllis alpestris* Rchb. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 193.
- Geraniaceae** Juss.
Geranium sanguineum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 213.
Geranium pratense L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 211.
Geranium phaeum L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 210.
Geranium palustre L. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 11., nr. inv. Bot. 212.
Geranium pyrenaicum Burm. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 214.
Geranium rotundifolium L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 215.
Geranium columbinum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 216.
Geranium robertianum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 217.
Geranium sp. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 218.
- Linaceae** S. F. Gray
Linum sp. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 209.
- Euphorbiaceae** Juss.
Mercurialis perennis L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 95; Vârghiș (CV), 1947. 05. 11., nr. inv. Bot. 96.
Euphorbia epithymoides L. = *Euphorbia polychroma* Kern. – Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 93.
Euphorbia angulata Jacq. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 94.
- Polygalaceae** Juss.
Polygala vulgaris L. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 220.
- Aceraceae** Juss.
Acer platanoides L. – Peștera Merești 700 m (HR), 1947. 04. 05., nr. inv. Bot. 221; Vârghiș (CV), 1947. 05. 26., nr. inv. Bot. 222.
Acer campestre L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 223; Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 224.
 **Acer tataricum* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 26., nr. inv. Bot. 227; fără date, nr. inv. Bot. 228.
Acer pseudoplatanus L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 225; Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10, nr. inv. Bot. 226.

- Balsaminaceae** DC.
Impatiens noli-tangere L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 219.
- Celastraceae** R. Br.
Euonymus europaeus L. – Merești (HR), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 231; Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 232.
Euonymus verrucosus Scop. – Merești (HR), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 229; Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 230.
- Staphyleaceae** (DC.) Lindl.
 **Staphylea pinnata* L. – Bodogaia (HR), 1956. 09. 20., nr. inv. Bot. 233.
- Rhamnaceae** Juss.
Rhamnus catharicus L. – Merești (HR), 1946. 04. 24., nr. inv. Bot. 235; Merești (HR), 1947. 09. 22., nr. inv. Bot. 236.
Rhamnus x schurii Kárpáti = *Rhamnus tinctoria* W. et K. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 237.
Frangula alnus Mill. = *Rhamnus frangula* L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 234.
- Tiliaceae** Juss.
Tilia platyphyllos Scop. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 208.
Tilia cordata Mill. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 207; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 206.
- Malvaceae** Juss.
Hibiscus trionum L. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 205.
- Thymelaeaceae** Juss.
Daphne cneorum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 173.
- Guttiferae** Juss.
Hypericum hirsutum L. – Peștera Merești 580 m (HR), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 158.
Hypericum richeri ssp. *grisebachii* Vill. (Boiss.) Nyman = *Hypericum transsilvanicum* Čel. – Munții Rodnei, 1949. 08. 02., nr. inv. Bot. 159.
- Violaceae** Batsch.
Viola odorata L. – Peștera Merești (HR), 1947. 04. 06., nr. inv. Bot. 136.
Viola hirta L. – Peștera Merești (HR), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 137.
Viola canina L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 138; Peștera Merești 900m (HR), 1947. 08. 09., nr. inv. Bot. 139.
 **Viola canina* ssp. *montana* (L.) Hartm. = *Viola montana* L. – Peștera Merești (HR), 1950. 05. 20., nr. inv. Bot. 140.
Viola jooi Janka – Peștera Merești (HR), 1947. 04. 05., nr. inv. Bot. 142; Peștera Merești (HR), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 141.
Viola alpina Jacq. – Piatra Iorgovanului, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 143.
Viola tricolor ssp. *tricolor* L. = *Viola luteola* Jord. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 146; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 145.
Viola tricolor ssp. *subalpina* Gaud. = *Viola bielziana* Schur – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 151, 152; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 144.
- Viola tricolor* ssp. *subalpina* Gaud. = *Viola saxatilis* Schm. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 147, 148, 149, 150, 153.
Viola arvensis Murr. – Peștera Merești (HR), 1946. 04. 24., nr. inv. Bot. 156; Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 154, 155.
Viola arvensis Murr. = *Viola banatica* Kit. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 157.
- Cistaceae** Juss.
Helianthemum nummularium ssp. *obscurum* (Čel.) Holub = *Helianthemum ovatum* Viv. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 132.
- Tamaricaceae** Link.
Myricaria germanica (L.) Desv. – Câmpul lui Neag (HD), 1949. 08., nr. inv. Bot. 133.
- Lythraceae** Jaume St. Hil.
Lythrum salicaria L. – Merești (HR), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 197.
- Onagraceae** Juss.
Circaea lutetiana L. – Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 203, 204.
Epilobium angustifolium L. = *Chamaenerion angustifolium* (L.) Scop. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 202.
Epilobium parviflorum Schreb. – Merești (HR), 1946. 09. 24., nr. inv. Bot. 198.
Epilobium montanum L. – Merești (HR), 1947. 05. 11., nr. inv. Bot. 199; Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 200; Vârghiș (CV) 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 201.
- Saniculoideae** Burn.
Sanicula europaea L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 238.
Astrantia major L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 239.
Eryngium planum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 240.
- Apioideae** Juss.
Chaerophyllum aromaticum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 241.
Chaerophyllum aureum L. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 243; Scorota, Munții Retezat, 1949. 09., nr. inv. Bot. 244.
Chaerophyllum temulentum L. – fără loc de colectare, 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 242.
Anthriscus sylvestris (L.) Hhöffm. – Peștera Merești 400 m (HR), 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 245.
Pimpinella saxifraga L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 255; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 20., nr. inv. Bot. 257; Munții Rodnei, 1949. 08. 02., nr. inv. Bot. 256.
Aegopodium podagraria L. – Vârghiș 600 m (CV), 1948. 08. 20., nr. inv. Bot. 254.
Seseli libanotis (L.) W. D. J. Koch = *Libanotis montana* Cr. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 261; Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 262, 263.
Seseli annuum L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 260.
Oenanthe banatica Heuff. – Mădăraș-Harghita (HR), 1958. 07. 25., nr. inv. Bot. 264.

- Athamanta turbith* ssp. *hungarica* (Borb.) Tutin = *Athamanta hungarica* Borb. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 259; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 258.
- Pleurospermum austriacum* (L.) Hoffm. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 247.
- Bupleurum falcatum* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 250.
- Bupleurum diversifolium* ssp. *cernuum* (Ten.) Arcang. = *Bupleurum diversifolium* Roch. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 248, 249.
- Trinia glauca* (L.) Dum. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 252, 253; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 251.
- **Ligusticum mutellina* (L.), Cr. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 265.
- **Angelica sylvestris* L. – Vârghiș (CV), 1948. 08. 23., nr. inv. Bot. 267; Băile Szejke, Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08. 13., nr. inv. Bot. 268; Munții Harghita (HR), 1958. 07. 21., nr. inv. Bot. 266.
- Ferulago sylvatica* (Bess.) Rchb. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 269.
- Peucedanum carvifolia* Vill. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 272.
- Peucedanum oreoselinum* (L.) Mnch. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 270.
- Peucedanum cervaria* (L.) Lapeyr. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 271.
- Pastinaca sativa* L. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 13., nr. inv. Bot. 273.
- Heracleum sphondylium* L. – Vârghiș (CV), 1948. 08. 11., nr. inv. Bot. 274.
- Torilis arvensis* (Huds.) Link – Vârghiș (CV), 1946. 09. 11., nr. inv. Bot. 246.
- Ericaceae** Juss.
- Rhododendron myrtifolium* Schott & Kotschy = *Rhododendron kotschyi* Simk. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 282.
- Loiseleuria procumbens* (L.) Desv. – Munții Rodnei, 1946. 07. 02., nr. inv. Bot. 283.
- Andromeda polifolia* L. – Corund (HR), 1950. 05. 05., nr. inv. Bot. 284.
- **Vaccinium oxycoccus* L. = *Oxycoccus quadripetalus* Gilib. – Corund (HR), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 285.
- Empetraceae** S. F. Gray
- **Empetrum nigrum* L. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 286.
- Primulaceae** Vent.
- Primula veris* L. – Merești 850 m (HR), 1947. 04. 06., nr. inv. Bot. 279.
- Primula veris* ssp. *columnae* (Ten.) Lüdi = *Primula columnae* Ten. – Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 280.
- Primula minima* L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 281.
- Androsace lactea* L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 22., nr. inv. Bot. 278.
- Lysimachia vulgaris* L. – Vârghiș (CV), 1948. 08. 20., nr. inv. Bot. 277; Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08., nr. inv. Bot. 276.
- Plumbaginaceae** Juss.
- Limonium gmelini* (Willd.) Kuntze = *Statice gmelini* Willd. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1951. 08., nr. inv. Bot. 275.
- Oleaceae** Hoffmgg. & Link.
- Fraxinus excelsior* L. – Merești (HR), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 434; Merești (HR), 1947. 05. 24., nr. inv. Bot. 435.
- Gentianaceae** Juss.
- Gentiana lutea* L. – Piule, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 420.
- Gentiana asclepiadea* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 425.
- Gentiana cruciata* L. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 423.
- Gentiana acaulis* L. = *Gentiana kochiana* Perr. – Lacul Bucura, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 424.
- Gentiana verna* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 11., nr. inv. Bot. 430; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 429.
- Gentiana nivalis* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 427; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 426.
- Gentiana utriculosa* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 428.
- Gentiana praecox* A. & J. Kern. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 431.
- **Gentianella ciliata* (L.) Borkh. = *Gentiana ciliata* L. – Bodegaia (HR), 1956. 09. 26., nr. inv. Bot. 421, 422.
- Gentiana* sp. – Piule, Munții Retezat, 1961. 08. 03., nr. inv. Bot. 432.
- Menyanthaceae** Dumort.
- **Menyanthes trifoliata* L. – Racoș (HR), 1950. 07. 11., nr. inv. Bot. 419; Băile Szejke, Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08. 03., nr. inv. Bot. 418.
- Asclepiadaceae** R. Br.
- Cynanchum vincetoxicum* (L.) Pers. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 433.
- Rubiaceae** Juss.
- Asperula capitata* Kit. – Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 436.
- Galium album* ssp. *album* Mill. = *Galium erectum* Huds. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 437.
- Galium avisophyllum* Vill. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 438.
- Boraginoideae** Arn.
- Buglossoides purpureoaeerulea* (L.) I. M. Johmst. = *Lithospermum purpureoaeeruleum* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 289.
- Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johmst. = *Lithospermum arvense* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 287; Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 288.
- Echium italicum* L. = *Echium altissima* Jacq. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 14., nr. inv. Bot. 292.
- Echium vulgare* L. – Peștera Merești (HR), 1949. 08. 11., nr. inv. Bot. 290; Peștera Merești (HR), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 291.
- Pulmonaria rubra* Schott – Vârghiș (CV), 1947. 04. 06., nr. inv. Bot. 300; Peștera Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 301.
- Symphytum officinale* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 302; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 20., nr. inv. Bot. 303.
- Symphytum tuberosum* L. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 304; Peștera Merești (HR), nr. inv. Bot. 304.

- Symphytum cordatum* W. & K. – Peștera Merești (HR), 1950. 05. 09., nr. inv. Bot. 305; Lupeni (HR), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 306.
- Symphytum x ullepitschii* Wettst. = *Symphytum cordatum* x *tuberosum* – Peștera Merești (HR), nr. inv. Bot. 307.
- **Asperugo procumbens* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 311.
- Myosotis arvensis* (L.) Hill. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 297.
- Myosotis stricta* Link & Roem. & Schult. = *Myosotis micrantha* Pall. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 298.
- Myosotis alpestris* F. W. Schm. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 296; Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 11., nr. inv. Bot. 295.
- Myosotis scorpioides* L. – Peștera Merești (HR), 1946. 09. 23., nr. inv. Bot. 293; Corund (HR), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 294.
- Myosotis sparsiflora* Mikan & Pohl – Peștera Merești (HR), 1950. 04. 09., nr. inv. Bot. 299.
- Eritrichium nanum* (All.) Schrad. & Gaud. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 11., nr. inv. Bot. 308.
- Lappula squarrosa* ssp. *squarrosa* (Retz.) Dumort. = *Lappula echinata* Frits. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 309.
- Lappula squarrosa* ssp. *heteracantha* (Ldb.) Chater = *Lappula heteracantha* (Ldb.) Grüke – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 310.
- Cynoglossum officinale* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 312.
- Callitricaceae** Link
- **Callitriche cophocarpa* Sendtn. = *Callitriche polymorpha* Lönnr. – fără loc de colectare, 1950. 05. 20., nr. inv. Bot. 97.
- Lamiaceae** Lindl. (**Labiatae** Juss.)
- Ajuga genevensis* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 368; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 367.
- Teucrium chamaedrys* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 370.
- Teucrium montanum* L. – Peștera Merești (HR), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 369.
- Scutellaria alpina* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 372; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 373.
- Scutellaria galericulata* L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 371.
- Melittis melissophyllum* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 378; Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 379.
- Galeopsis ladanum* L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 20., nr. inv. Bot. 385.
- Galeopsis angustifolia* Ehrh. & Hoffm. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 386.
- Lamium maculatum* L. – Peștera Merești (HR), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 383; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 382.
- Lamium maculatum* ssp. *cupreum* (Scott, Nyman & Kotschy) Hadač. – Piule, Munții Retezat, 1948. 06. 12., nr. inv. Bot. 384.
- Lamium album* L. – Albele, Munții Retezat, 1948. 06. 14., nr. inv. Bot. 381.
- Lamium garganicum* ssp. *laevigatum* (L.) Arcang. = *Lamium inflatum* Heuff. = *Lamium bithynicum* Benrh. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 07., nr. inv. Bot. 380.
- Stachys alpina* L. – Munții Rodnei, 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 388; Peștera Merești (HR), 1950. 06. 20., nr. inv. Bot. 387.
- Stachys sylvatica* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 389, 390.
- Stachys recta* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 391; Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 392.
- Stachys* sp. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 393.
- Nepeta nuda* ssp. *nuda* L. = *Nepeta pannonica* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 374.
- Glechoma hederacea* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 375.
- Prunella grandiflora* (L.) Scholl. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 377.
- Prunella vulgaris* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 376.
- Acinos alpinus* (L.) Moench = *Satureja alpina* (L.) Scheele – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 403.
- Acinos alpinus* ssp. *alpinus* (L.) Moench = *Calamintha alpina* ssp. *baumgartenii* (Simk.) Borza – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 402.
- Acinos alpinus* ssp. *majorantifolius* (Mill.) P. W. Ball = *Calamintha hungarica* Simk. – Peștera Merești (HR), nr. inv. Bot. 401.
- Acinos suaveolens* (Sibth. & Sm.) G. Don = *Calamintha x jahniiana* Simk. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 405, 406.
- Acinos arvensis* (Lam.) Dandy = *Satureja acinos* (L.) Scheele – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 400.
- Clinopodium vulgare* L. = *Calamintha vulgaris* (L.) Halácsy – Vârghiș (CV), 1944. 09. 22., nr. inv. Bot. 404.
- Origanum vulgare* L. – Vârghiș (CV), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 407.
- Thymus pulcherrimus* Schur – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 409; Albele, Munții Retezat, 1948. 08. 13., nr. inv. Bot. 410.
- Thymus serpyllum* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 408.
- Lycopus europaeus* L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 13., nr. inv. Bot. 411.
- Mentha aquatica* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 04., nr. inv. Bot. 412.
- Salvia glutinosa* L. – Peștera Merești (HR), 1946. 09. 22., nr. inv. Bot. 394.
- Salvia pratensis* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 396; Peștera Merești (HR), 1950. 07. 13., nr. inv. Bot. 395.
- **Salvia transsylvanica* (Schur & Griseb.) Schur – Bodogaia (HR), 1956. 09. 26., nr. inv. Bot. 397, 398.
- Salvia verticillata* L. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 04., nr. inv. Bot. 399.
- Solanaceae** Juss.
- Scopolia carniolica* Jacq. – Peștera Merești (HR), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 313.
- Scrophulariaceae** Juss.
- Gratiola officinalis* L. – Bodogaia (HR), 1967. 08. nr. inv. Bot. 321.
- Verbascum phlomoides* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 314.
- Verbascum lychnitis* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 316; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 315.

- Scrophularia scopolii* Hoppe – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 319.
- Scrophularia nodosa* L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 320.
- Scrophularia heterophylla* ssp. *laciniata* (W. & K.) Maire & Petitm. = *Scrophularia lasiocaulis* Schur – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 318.
- Linaria vulgaris* Mill. – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 317.
- **Kickxia spuria* (L.) Dum. – Sâmbătești, Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 07. 19., nr. inv. Bot. 357.
- Digitalis grandiflora* Mill. = *Digitalis ambigua* Murr. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 337.
- Veronica serpyllifolia* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 335; Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 336; Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 334.
- Veronica austriaca* ssp. *teucrium* (L.) D. A. Webb = *Veronica pseudochamaedrys* Jacq. = *Veronica teucrium* L. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 328.
- Veronica prostrata* L. – Vârghiș (CV), 1949. 05. 09., nr. inv. Bot. 329.
- Veronica aphylla* L. – Piule, Munții Retezat, 1947. 07. 15., nr. inv. Bot. 330; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 24., nr. inv. Bot. 331.
- Veronica baumgartenii* R. & Sch. – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 28., nr. inv. Bot. 332.
- Veronica chamaedrys* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 326; Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 327.
- Veronica beccabunga* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 333.
- Veronica spicata* ssp. *orchidea* (Cr.) Hayek = *Veronica orchidea* Cr. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 323, 325; Peștera Merești 900 m (HR), 1948. 09. 23., nr. inv. Bot. 324.
- Melampyrum arvense* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 352.
- Melampyrum nemorosum* L. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 354; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 353.
- Melampyrum sylvaticum* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 355.
- Tozzia alpina* L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 356.
- Euphrasia rostkoviana* Hayne – Peștera Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 344.
- Euphrasia stricta* Woff & Lehm. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 342; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 340; Peștera Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 341; Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 337; Peștera Merești 750 m (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 343.
- Odontites verna* ssp. *serotina* (Dumort.) Corb. = *Odontites canescens* Auct. – Peștera Merești 800 m (HR), 1947. 09. 22., nr. inv. Bot. 338.
- Bartsia alpina* L. – Piule, Iorgovan, Munții Retezat, 1956. 06. 26., nr. inv. Bot. 339.
- Pedicularis haquetii* Graf – Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 345; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 24., nr. inv. Bot. 346.
- Pedicularis verticillata* L. – Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 349.
- Pedicularis palustris* L. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 07. 11., nr. inv. Bot. 350.
- Pedicularis comosa* ssp. *campestris* (Gris. & Sch.) Soó – Peștera Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 348.
- Pedicularis baumgartenii* Simk. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 24., nr. inv. Bot. 347.
- Rhinanthus alpinus* Baumg. = *Alectrolophus pulcher* ssp. *alpinus* (Baumg.) – Munții Rodnei, 1949., nr. inv. Bot. 358.
- Rhinanthus* sp. – Peștera Merești 980 m (HR), 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 351.
- Rhinanthus angustifolius* Gmel. = *Alectrolophus angustifolius* (Gmel.) Heynh. – Peștera Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 359; Buta, Munții Retezat, 1948. 08. 11., nr. inv. Bot. 360; Peștera Merești (HR), 1948. 08. 11., nr. inv. Bot. 361.
- Lathraea squamaria* L. – fără loc de colectare, 1947. 04. 05., nr. inv. Bot. 366.
- Orobanchaceae** Vent.
- Orobanche alba* Steph. & Willd. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 363.
- Orobanche reticulata* Wallr. – Peștera Merești 850 m (HR), 1948. 08. 09., nr. inv. Bot. 364.
- Orobanche caryophyllaceae* Sm. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 08. 19., nr. inv. Bot. 365.
- Lentibulariaceae** Rich.
- **Pinguicula vulgaris* L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 362.
- Plantaginaceae** Juss.
- Plantago maritima* L. – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08., nr. inv. Bot. 417.
- Plantago media* L. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 413; Bodogaia (HR), 1956. 07., nr. inv. Bot. 414.
- Plantago atrata* Hoppe = *Plantago montana* Lam. – Drăgșani, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 416.
- Plantago lanceolata* L. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 415.
- Caprifoliaceae** Juss.
- Sambucus ebulus* L. – Merești (HR), 1948. 08. 21., nr. inv. Bot. 439.
- Sambucus racemosa* L. – Merești (HR), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 440.
- Viburnum opulus* L. – Merești (HR), fără datare, nr. inv. Bot. 441.
- Lonicera nigra* L. – Merești 650 m (HR), 1947. 09. 22., nr. inv. Bot. 443; Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 442; Corund (HR), 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 444.
- Lonicera xylosteum* L. – Merești 700 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 445.
- Adoxaceae** Trautv.
- Adoxa moschatellina* L. – Peștera Merești 650 m (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 446, 447; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 448.
- Valerianaceae** Batsch.
- Valeriana officinalis* L. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 449.
- Valeriana officinalis* ssp. *sambucifolia* (Mikan) Čelak. = *Valeriana sambucifolia* Mikan – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 450.
- Valeriana dioica* ssp. *simplicifolia* (Rchb.) Nyman = *Valeriana simplicifolia* (Rchb.) Kabath – fără loc de colectare, 1950. 06. 28., nr. inv. Bot. 456.
- Valeriana tripteris* L. – Lacul Bucura, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 451; Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07.

14., nr. inv. Bot. 455; Peștera Merești (HR), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 452, 453, 454.

Valeriana sp. – fără loc de colectare, 1950. 06. 28., nr. inv. Bot. 457.

Dipsacaceae Juss.

Knautia longifolia (W. et. K.) Koch – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 459; Munții Rodnei, 1949. nr. inv. 458.

Scabiosa lucida Vill. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 462.

Scabiosa ochroleuca L. – Băile Szejke, Odorheiu Secuiesc (HR), 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 461; Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 28., nr. inv. Bot. 460.

Campanulaceae Juss.

Campanula patula ssp. *abietina* (Gris.) Simonk. = *Campanula abietina* Gris. – Merești (HR), 1958. 07. 22., nr. inv. Bot. 479.

Campanula rapunculus L. – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 478.

Campanula persicifolia L. – Merești (HR), 1947. 05. 26., nr. inv. Bot. 477; Merești (HR), 1947. 08. 20., nr. inv. Bot. 476.

Campanula sibirica L. – Merești (HR), 1949. 05. 06., nr. inv. Bot. 463.

Campanula glomerata L. – Albele, Munții Retezat, 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 464; Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 465.

Campanula transsilvanica Schur & Andrae – Drăgșanu, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 466.

Campanula macrostachya W., K. & Willd. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 467.

Campanula trachelium L. – Vârghiș (CV), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 468.

Campanula cochlearifolia Lam. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 469.

Campanula rotundifolia L. – Merești (HR), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 470; Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 471, 472; Vârghiș (CV), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 473; Vârghiș (CV), 1947. 08. 20, nr. inv. Bot. 474.

Campanula kladniana (Schur) Witaš. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 475.

Symphandra wanneri (Roch.) Heuff. – Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 16., nr. inv. Bot. 480.

Phyteuma vagneri A. Kern. = *Phyteuma spiciforme* Roch. – Drăgșanu, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 481.

Phyteuma orbiculare L. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 482.

Phyteuma confusum A. Kern. – Lacul Lia, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 483.

Edraianthus graminifolius (L.) A. DC. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 484.

Eupatorioideae (Cass.) Lindl. (Compositae Giseke)

Aster alpinus L. – Piule, Scorota, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 486; Piule, Scorota, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 08., nr. inv. Bot. 485.

Erigeron alpinus L. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 487.

Inuloideae (Cass.) Lindl.

Omalotheca sylvatica (L.) Sch. Bip. & F. W. Schultz = *Gnaphalium sylvaticum* L. – Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 12, nr. inv. Bot. 492.

**Omalotheca norvegica* (Gunn.) Sch. Bip. & F. W. Schultz = *Gnaphalium norvegicum* Gunn. – Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 494; Ciceu-Siculeni (HR), 1958. 07. 24., nr. inv. Bot. 493.

**Omalotheca supina* (L.) DC. = *Gnaphalium supinum* L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 495; Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 496.

Antennaria dioica (L.) Gaertn. – Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 488.

Leontopodium alpinum Cass. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 489; Piule, Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 491; Piule, Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 490;.

Helianthoideae (Cass.) Lindl.

Bidens tripartita L. – Câmpul lui Neag (HD), 1949. 08., nr. inv. Bot. 497.

Anthemidoideae (Cass.) Lindl.

Achillea ligulata W & K. – Piule, Munții Retezat, 1949. 07. 13., nr. inv. Bot. 499; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 498.

Achillea distans ssp. *stricta* (W. D. J. Koch) Janch. = *Achillea stricta* Schleich. – Munții Rodnei, 1949, nr. inv. Bot. 501.

Achillea distans ssp. *tanacetifolia* (Fiori) Janch. = *Achillea tanacetifolia* All. – Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 502.

Achillea millefolium ssp. *sudetica* (Opiz) Oborny = *Achillea sudetica* Opiz – Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 500.

Tanacetum corymbosum ssp. *subcorymbosum* (Schur) Pawl. = *Chrysanthemum corymbosum* ssp. *clusii* (Fisch.) Dos. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 507.

Leucanthemopsis alpina (L.) Heyw. = *Chrysanthemum alpinum* L. – Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 503.

Leucanthemum vulgare (Vaill.) Lam. = *Chrysanthemum leucanthemum* L. – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 504.

Leucanthemum rotundifolium (Willd.) DC. = *Chrysanthemum rotundifolium* Willd. – Lacul Lia, Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 506; Piule, Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 505.

Artemisia austriaca Jacq. – Bodogaia (HR), 1956. 08. 20., nr. inv. Bot. 508, 509.

Senecionoideae (Cass.) Lindl.

Homogyne alpina (L.) Cass. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 510; Ciceu (HR), 1958. 07. 24., nr. inv. Bot. 511.

Doronicum austriacum Jacq. – Fără loc de colectare, 1950. 05. 28., nr. inv. Bot. 513;

Fără loc de colectare, 1950. 06. 25., nr. inv. Bot. 512.

Doronicum clusii (All.) Tausch = *Doronicum stiriacum* (Vill.) D. T. – Munții Rodnei, 1949, nr. inv. Bot. 514.

Senecio nemorensis L. – Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 520.

Senecio rivularis (W. & K.) DC. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 515.

Senecio subalpinus Koch – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 517; Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 519; Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 14., nr. inv. Bot. 518.

Senecio abrotanifolius ssp. *carpaticus* (Herb.) Nyman = *Senecio carpaticus* Herb. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 516.

- Ligularia sibirica* (L.) Cass. – Munții Harghita (HR), 1958. 07. 21., nr. inv. Bot. 521.
- Carduoideae** Cass. & Sweet
- Sassurea alpina* (L.) DC. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 526.
- Sassurea discolor* (Willd.) DC. = *Sassurea lapathifolia* (L.) – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 527.
- Jurinea glycantha* (Sibth. & Sm.) DC. = *Jurinea macrocalathia* K. Kock = *Jurinea mollis* ssp. *macrocalathia* (K. Kock) Soó – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 528.
- Carduus viridis* A. Kern. – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 13., nr. inv. Bot. 522; Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 523.
- Carduus* sp. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 524.
- Cirsium erisithales* (Jacq.) Scop. – Albele, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 525.
- Centaurea atropurpurea* W. & K. – Iorgovan, Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 534; semințe: Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 535; Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 533.
- Centaurea scabiosa* L. – Merești (HR), 1950, nr. inv. Bot. 532.
- Centaurea uniflora* ssp. *nervosa* (Willd.) Bonn. & Layn. = *Centaurea nervosa* Villd. – Lacul Bucura, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 536; Drăgșanu, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 537.
- Centaurea triumfetti* All. – Piule, Munții Retezat, 1947. 07. 15., nr. inv. Bot. 529; Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 530.
- Centaurea triumfetti* ssp. *aligera* (Gugl.) Dost. = *Centaurea axillaris* Willd. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 531.
- Cichorioideae** (Juss.) Chevall.
- Leontodon montanus* ssp. *pseudotaraxaci* (Schur) Finch & P. D. Sell = *Leontodon pseudotaraxaci* Schur – Piule, Munții Retezat, 1948. 08. 15., nr. inv. Bot. 539; Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 541; Iorgovan, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 540.
- Leontodon hispidus* L. – Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 542.
- Leontodon crispus* Vill. = *Leontodon asper* (W. & K.) Poir. – Piule, Albele, Scorota, Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 543.
- Leontodon* sp. – Piule, Albele, Scorota, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 12., nr. inv. Bot. 544.
- Scorzonera purpurea* ssp. *rosea* (W. & K.) Nyman = *Scorzonera rosea* W. & K. – Bucura, Albele, Buta, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 545.
- Scorzonera humilis* L. – Merești (HR), 1950. 05. 02., nr. inv. Bot. 546.
- Cicerbita alpina* (L.) Wallr. – Piule, Munții Retezat, 1947. 07. 15., nr. inv. Bot. 550.
- Prenanthes purpurea* L. – Piule, Buta, Munții Retezat, 1956. 06. 26., nr. inv. Bot. 554.
- Taraxacum alpinum* Hegetschw. – Ciceu-Siculeni (HR), 1958. 07. 27., nr. inv. Bot. 547; Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 548; Drăgșanu, Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 549.
- Lapsana communis* L. – Buta, Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 538.
- Crepis viscidula* Froel. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 551; Drăgșanu, Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 552.
- Crepis* sp. – Piule, Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 553.
- Hieracium cymosum* L. – Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 555.
- Hieracium pilosum* Froel. = *Hieracium morisianum* Rchb. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 556.
- Hieracium x scorzonerifolium* Vill. – Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 558.
- Hieracium sparsum* Friv. – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 557.
- Potamogetonaceae** Dum.
- Potamogeton* sp. – Câmpul lui Neag (HD), 1949. 08., nr. inv. Bot. 559.
- Liliaceae** Juss.
- Anthericum ramosum* L. – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 561.
- Gagea pratensis* (Pers.) Dumort. – Merești 940 m (HR), 1947. 04. 06., nr. inv. Bot. 562.
- Erythronium dens-canis* L. – Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 577.
- Fritillaria orientalis* Adams = *Fritillaria degeniana* Wagner = *Fritillaria montana* Hoppe – Merești (HR), 1947. 04. 06., nr. inv. Bot. 576.
- Lilium martagon* L. – Piule, Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 574.
- Lilium carniolicum* ssp. *jankae* (A. Kern.) Hayek = *Lilium jankae* A. Kern. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 575.
- Ornithogalum umbellatum* L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 581; Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 580.
- Ornithogalum orthophyllum* ssp. *kochii* (Parl.) Zahar. = *Ornithogalum kochii* Parl. = Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 579.
- Scilla bifolia* L. – Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 578.
- Allium angulosum* L. – Mugeni (HR), 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 571, 572.
- Allium senescens* ssp. *montanum* (Schmidt) Holub = *Allium montanum* Schmidt – Merești (HR), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 568; Piule, Buta, Munții Retezat 1700–1800 m, 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 570; Piule, Munții Retezat, 1957. 07. 27., nr. inv. Bot. 569.
- Allium victorialis* L. – Vârghis (CV), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 563; Piule, Munții Retezat 1800 m, 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 564.
- Allium paniculatum* L. – Vârghis (CV), 1947. 08. 10., nr. inv. Bot. 566; Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 567.
- Allium flavum* L. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 565.
- Allium scorodoprasum* L. – Merești (HR), 1947. 08. 12., nr. inv. Bot. 573.
- Convallaria majalis* L. – Vârghis (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 587.
- Maianthemum bifolium* (L.) F. W. Schm. – Merești 200 m (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 582.
- **Streptopus amplexifolius* (L.) DC. – Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 586.
- Polygonatum verticillatum* (L.) All. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 585.
- Polygonatum multiflorum* (L.) All. – Vârghis (CV), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 584.
- Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce = *Polygonatum officinale* All. – Vârghis (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 583.

- Paris quadrifolia* L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 588.
- Amaryllidaceae** J. St. Hil.
Galanthus nivalis L. – Merești (HR), 1948. 03. 17., nr. inv. Bot. 589.
- Iridaceae** Juss.
Iris ruthenica Ker Gawl. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 598.
Iris graminea L. – Merești (HR), 1947. 05. 24., nr. inv. Bot. 599.
Iris reichenbachii Heuff. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08. 11., nr. inv. Bot. 596; Piule, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 595.
Iris aphylla L. = *Iris hungarica* (W. & K.) Merești (HR), 1947. 05. 10., nr. inv. Bot. 597.
**Crocus vernus ssp. vernus* (L.) Hill = *Crocus heuffelianus* Herb. = *Crocus banaticus* Gay – Merești (HR), 1948. 03. 26., nr. inv. Bot. 591; Merești 200 m (HR), 1948. 09. 22., nr. inv. Bot. 594; Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 590; Șoimoșul Mare (HR), 1956. 09. 20., nr. inv. Bot. 592, 593.
- Juncaceae** Juss.
Juncus trifidus L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 601; Drăgșanu, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 600.
Luzula sudetica (Willd.) DC. – Munții Rodnei, 1946. 08. 20., nr. inv. Bot. 604; Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 603.
Luzula alpinopilosa (Chaix) Breistr. = *Luzula spadicea* (All.) DC. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 602.
- Poeae** R. Br. (**Graminae** Juss.)
Festuca versicolor Tausch – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 668; Albele, Scorota, Munții Retezat, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 669.
Festuca xanthina Roem. & Schult. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 670.
Festuca picta Kit. – Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 671.
Festuca airoides Lam. = *Festuca supina* Schur – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 676.
Festuca arenicola (Prod.) Soó = *Festuca glauca* Lam., = *Festuca cinerea* Vill. – Merești (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 672, 673.
Festuca rupicola ssp. rupicola Heuff. = *Festuca sulcata* (Hack.) Nyman – Piule, Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 674.
Festuca rupicola ssp. saxatilis (Schur) Rausch. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 675.
Festuca sp. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 678; Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 679.
Poa trivialis L. – Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 667.
Poa hybrida Gaud. – Piule, Munții Retezat, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 666.
Poa minor Gaud. – Scorota, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 662, 663.
Poa nemoralis L. – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 665.
**Poa bulbosa* L. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 650.
Poa media Schur – Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 660.
- **Poa alpina* L. – Piule, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08., nr. inv. 651, 652, 653, 654, 655, 656., 657, 658, 659, 661.
Poa glauca Vahl = *Poa caesia* Sm. – Iorgovan, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 664.
Bellardichoa violacea (Bell.) Chiov. = *Poa violacea* Bell. – Munții Rodnei, 1946. 08. 08., nr. inv. Bot. 649; Piule, Munții Retezat 1800 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 647, 648.
- Seslerieae** Koch
Sesleria heufferana Schur – Merești (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 633.
Sesleria rigida Heuff. & Rchb. – Scorota, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 631; Scorota, Munții Retezat, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 632.
Oreochloa disticha (Wulf.) Link – fără loc de colectare, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 634.
Melica picta Koch – Merești (HR), 1950. 04. 30., nr. inv. Bot. 637.
- Bromeae** Dumort.
Bromus riparius Rehm. = *Bromus fibrosus* Hack. – Albele, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 645; Buta, Munții Retezat, 1957. 07. 28., nr. inv. Bot. 644.
- Triticeae** Dumort.
Avenula versicolor (Vill.) M. Laínz = *Avenastrum versicolor* (Vill.) Fritsch – Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 680.
Avenula paniculmis (Schrud.) W. Sauer & Cmel. = *Avenastrum paniculme* (Schrud.) Opiz. – Scorota, Munții Retezat, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 681.
Arrhenatherum elatius (L.) J. & C. Presl – Scorota, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 640.
Koeleria pyramidata (Lam.) P. Beauv. – Scorota, Munții Retezat, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 635.
Koeleria splendens C. Presl – Scorota, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 636.
Trisetum alpestre (Host) P. Beauv. – Scorota, Munții Retezat 1800 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 641.
Trisetum fuscum (Kit. & Schult.) Schult. – Piule, Scorota, Munții Retezat, 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 642.
Deschampsia cespitosa (L.) P. Beauv. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 639; Munții Retezat, 1949. 08. 11., nr. inv. Bot. 638.
Agrostis rupestris All. – Piule, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 628; Munții Rodnei, 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 629; Drăgșanu, Munții Retezat 1700 m, 1949. 08. 15., nr. inv. Bot. 630.
Agrostis stolonifera L. = *Agrostis alba* – Buta, Munții Retezat, 1949. 08. 14., nr. inv. Bot. 627.
Phleum pratense L. – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 27., nr. inv. Bot. 624.
Phleum alpinum L. – Drăgșanu, Munții Retezat 1800 m, 1949. 08., nr. inv. Bot. 625.
Phleum montanum K. Koch = *Phleum ambiguum* Borb. – Câmpul lui Neag 900 m (HD), 1949. 08. 13., nr. inv. Bot. 626.
- Danthoniinae** Fr.
Danthonia decumbens (L.) DC. = *Sieglingia decumbens* (L.) Bernh. – Ciceu-Harghita (HR), 1958. 07. 11., nr. inv. Bot. 643.
- Eragrostidinae** C. Presl
Eragrostis minor Host – Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08. 12., nr. inv. Bot. 646.

- Sparganiaceae** F. Rudol.
Sparganium emersum Rehm. = **Sparganium simplex** Huds. – Cîmpul lui Neag (HD), 1949. 08. 12., nr. inv. Bot. 560.
- Cyperaceae** Juss.
Blysmus compressus (L.) Panz. & Link – Băile Szejke, Odorheiu Secuiesc (HR), 1950. 08., nr. inv. Bot. 607.
Eriophorum vaginatum L. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 605.
Eriophorum scheuchzeri Hoppe. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 606.
Cyperus flavescens L. = **Pycnus flavescens** (L.) Rchb. – Băile Szejke–Odorheiu Sec./HR/, 1950. 08., nr. inv. Bot. 608.
***Carex brizoides** L. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 614.
Carex ovalis Gooden. = **Carex leporina** L. – Buta, Munții Retezat, nr. inv. Bot. 615.
Carex curta Gooden. = **Carex canescens** L. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 616.
Carex curvula All. – Munții Rodnei, 1946. 08. 02., nr. inv. Bot. 611; Munții Rodnei, 1957. 07. 26., nr. inv. Bot. 612.
Carex riparia Curt. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 623.
***Carex flacca** Schreb. = **Carex glauca** Scop. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 619.
Carex lepidocarpa Tausch = **Carex flava** var. **lepidocarpa** Gord. – Corund (HR), 1950. 05. 06., nr. inv. Bot. 622.
Carex digitata L. – Vârghiș (CV), 1950. 04. 29., nr. inv. Bot. 617.
Carex ornithopoda Willd. – Buta, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 618.
Carex sempervirens Vill. – Piule, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 621.
Carex atrata L. – Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 620.
Carex rupestris All. – Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 08., nr. inv. Bot. 609; Piule, Munții Retezat, 1948. 08., nr. inv. Bot. 610.
***Carex appropinquata** Schum. – Corund (HR), 1950. 05. 26., nr. inv. Bot. 613.
- Orchidaceae** Juss.
Cypripedium calceolus L. – Munții Retezat, 1948. 07. 14., nr. inv. Bot. 682.
Epipactis helleborine (L.) Cr. = **Helleborine latifolia** (L.) Druce – Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 706.
Epipactis atrorubens (Hoffm.) Bess. = **Helleborine atropurpurea** (Rof.) Sch. – Piule, Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1944. 08., nr. inv. Bot. 707; Merești (HR), 1947. 08. 11., nr. inv. Bot. 708.
Epipactis sp. – Albele, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 709.
Cephalanthera damasonium (Mill.) Druce – Merești (HR), fără datare, nr. inv. Bot. 704.
Cephalanthera longifolia (L.) Fritsch – Merești 400 m (HR), 1949. 05. 10., nr. inv. Bot. 705.
***Listera cordata** (L.) R. Br. – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 28., nr. inv. Bot. 702; Ciceu (HR), 1958. 07. 24., nr. inv. Bot. 703.
Platanthera bifolia (L.) Rich. = **Platanthera trifoliata** Theleus – Albele, Munții Retezat, 1956. 07. 26., nr. inv. Bot. 701.
Gymnadenia conopsea (L.) R. Br. – Piule, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 698; Merești (HR), fără datare, nr. inv. Bot. 699.
Pseudorchis albida (L.) Á. & D. Löve = **Gymnadenia albida** (L.) Rich. – Lacul Lia, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 695.
Pseudorchis frivaldii (Hampe) Hunt = **Gymnadenia frivaldii** Hampe – Lacul Lia, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 697; Drăgșanu, Munții Retezat, 1949. 08., nr. inv. Bot. 696.
Nigritella nigra (L.) Rchb. – Albele, Piule, Iorgovan, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 694.
Coeloglossum viride (L.) Hartm. – Piule, Munții Retezat, 1948. 07. 15., nr. inv. Bot. 700.
Dactylorhiza sambucina (L.) Soó = **Orchis sambucina** L. – fără loc de colectare, 1950. 05. 25., nr. inv. Bot. 691.
Dactylorhiza incarnata (L.) Soó = **Orchis incarnata** L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 25., nr. inv. Bot. 687.
Dactylorhiza majalis (Rchb.) Hunt & Summ. = **Orchis latifolia** L. – Munții Rodnei, 1946. 08., nr. inv. Bot. 689.
Dactylorhiza cordigera (Fr.) Soó = **Orchis cordigera** Fr. – Lacul Lia, Munții Retezat, 1948. 07. 10., nr. inv. Bot. 690.
Dactylorhiza maculata (L.) Soó = **Orchis maculata** L. – Buta, Munții Retezat, 1956. 07. 25., nr. inv. Bot. 688.
Traunsteinera globosa (L.) Rchb. = **Orchis globosa** L. – Merești (HR), 1947. 05. 27., nr. inv. Bot. 693.
Orchis morio L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 683.
Orchis ustulata L. – Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 684.
Orchis militaris L. – Vârghiș (CV), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 685; Merești (HR), 1947. 05. 09., nr. inv. Bot. 686.

Bibliografie

- JÁVORKA Sándor – CSAPODY Vera
1991 *Iconographia Florae Parti Austro-Orientalis Europae Centrali*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OPREA, Adrian
2005 *Lista critică a plantelor vasculare din România*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- POP, Emil
1937 Semnalări de tinoave și de plante de mlaștini din România, *Bul. Grăd. Bot. și Muz. Bot. de la Univ. Cluj*, XVII, 169–181.
1954 Studii botanice în mlaștinile noastre de turbă, *Bul. Științific secț. de Biologie și Șt. Agricole*, VI/1, 347–406.
1956 Noi contribuțiuni cu privire la mlaștinile și plantele turbicole din R. P. R., *Bul. Științific secț. de Biologie și Șt. Agricole*, VIII/1, 47–68.
- SĂVULESCU, Traian (red.)
1952 *Flora Republicii Populare Române*, I–X, Editura Academiei Republicii Populare Române, București.
- SĂVULESCU, Traian – NYÁRÁDI, Erasmus Gyula (red.)
1966 *Flora Republicii Socialiste România*, XI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
1972 *Flora Republicii Socialiste România*, XII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- SĂVULESCU, Traian – BELDIE, Alexandru (red.)
1976 *Flora Republicii Socialiste România*, XIII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- SZÉKELY, Viorica
2009 Catalogul colecției de plante „Pap Sámuel” de la Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 131–140.

Pap Sámuel növénygyűjteményének katalógusa a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban

(Kivonat)

Pap Sámuelnek a székelykeresztúri múzeumban található növénygyűjteménye 710 feldolgozott herbáriumi lapból áll, melyek 97 családnak, 269 nemhez és 530 fajhoz tartoznak. Az anyagot Pap gyűjtötte és preparálta 1944–1968 között, eredményeit közölni is készült az 1950-es évek végén a Magyar Autonóm Tartomány múzeumainak közös évkönyvében, amely végül nem jelenhetett meg. A jelen dolgozatban „*” jelöli azokat a fajokat, melyek Pap említett kéziratában is szerepelnek. A fajok rendszertani besorolásánál Adrian Oprea *Lista critică a plantelor vasculare din România* kötetet használtam.

The catalogue of the plant collection of Sámuel Pap in Molnár István Museum in Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr)

(Abstract)

The plant collection of Sámuel Pap in the Museum of Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) consists of 710 herbarium files which belong to 97 families, 269 genera and 530 species. The material had been collected and prepared by Pap between 1944 and 1968. He wanted to publish his results at the end of the 1950s in the common yearbook of the Hungarian Autonomous Region, but finally it could not be published. I marked with „*” the data that appeared in his manuscript too. During the revision I used the volume *The Critical List of Vascular Plants from Romania* by Adrian Oprea to define the taxonomic categories of the species.

Petráss Katalin – Mátis Attila – Berde Lajos

AZ ALDROVANDA (ALDROVANDA VESICULOSA) A RÉTYI NYÍRBEN

Néhány adat az aldrovandáról

Az aldrovanda (vagy vízikerek) a felszín közepében lebegő, gyökér nélküli, rovarremésztő vízinövény.¹ Gyökér nélküli hajtása vízben alámerülten úszik, rendszerint 6–10 cm hosszú, rajta a levelek örvökben fejlődnek. Az ék alakú levélnyel végén fejlődő levéllemez csapócsapdává alakult: a kanálszerű képződmény a középér mentén összecukódni képes, majd az így megfogott apró állatok a növény termelte mirigyváladék hatására megemésztődnek. A levél lemeze tehát hasonlóan módosult, mint az amerikai Vénusz légycsapóé (*Dionaea muscipula*), de az összecukódás folyamata még gyorsabb, hiszen a vízi ízeltlábúak által kiváltott inger hatására mindössze 0,2 másodperc alatt záródik a csapda. Élőhelye felvehető nitrogénben és foszforban rendkívül szegény, és a növény ezt a hiányt pótolja a különböző ízeltlábúak megemésztésével és felszívásával. A telet telelőrügy (turion) formájában, rendszerint a víz fenekén, néha részben a víz színén úszva tölti. A telelőrügyek lesüllyedése rendszerint szeptemberben, felemelkedése májusban történik. Melegebb éghajlati körülmények közt nem képez telelőrügyet. Július–augusztus hónapokban virágozik, elég ritkán láthatók zöldesfehér virágai.

Az aldrovandát elsőként Plukenet említi 1696-ban *Lenticula palustris Indica* néven. 1747-ben Monti írta le, és Ulisse Aldrovandi olasz természettudós tiszteletére *Aldrovandiának* nevezte el. 1753-ban Linne átvette Monti leírását a *Species Plantarum*-ba *Aldrovanda vesiculosa* néven.² A faj érvényes neve ma: *Aldrovanda vesiculosa* L. A *Droseraceae* családba elsőként De Candolle (1824) sorolta.³ Nemzetségének egyetlen faja.

Az IUCN vörös listája (*List of rare, threatened and endemic plants in Europe*) kihalófélben levő (CR) fajként tünteti fel. Az Európai Unió 92/43 Élőhely Irányelv⁴ (*Directiva Habitatae*) II. mellékletében mint védett

területek kialakítását igénylő faj, a IV. mellékletében pedig mint szigorú védelmet igénylő faj szerepel.

A faj elterjedése és ökológiája

Az aldrovanda Európában, Ázsiában, Afrikában és Észak-Ausztráliában szabályalanul és ritkán fordul elő, a trópusitól a mérsékelt égövig. Ázsiai és afrikai előfordulásáról hiányoznak a friss adatok, ez alól Japán kivétel, ahol aktív aldrovandakutatás folyik. Ausztráliában csak néhány élőhelyéről tudunk.⁵ A jelenlegi európai populáció eredete máig sem teljesen tisztázott, több elmélet létezik. Egyik elmélet szerint harmadkori relikturnövény, amely nem tűnt el soha egészen a kontinensről. Ezt alátámasztja a számos fosszília, a faj fragmentált elterjedése és a telelőrügyek, amelyeket a növény mérsékelt éghajlathoz való alkalmazkodásaként értelmezhetünk. Egy másik elmélet szerint vonuló madarak hurcolták be Afrikából a telelőrügyeket. Mindkét elmélet magyarázza a faj szabálytalan előfordulását. Szembetűnő egybeesés figyelhető meg az aldrovanda elterjedése és a vándormadarak útvonalai közt,⁶ ugyanakkor ez a tény azt is megmagyarázná, hogy miért nincs aldrovanda az amerikai kontinensen. Az aldrovandával kapcsolatos megfigyelések a 17., de főleg a 19. századtól kezdve jelennek meg a szakirodalomban. Ebben az időszakban Franciaországból, Svájcban, Németországból, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Ausztriából, Magyarországról, Romániából, Fehéroroszországból, a balti államokból, Ukrajnából, Oroszországból, Olaszországból, a volt Jugoszlávia területéről és Bulgáriából jelezték a fajt. Napjainkban már csak magyarországi, romániai, olaszországi, lengyelországi, volt jugoszláviai, oroszországi, ukrániai élőhelyei ismertek. Svájcba visszatelepítették. A legfrissebb élőhelylistát 1986-ban publikálta Degreef,⁷ de mivel nem voltak friss adatai, nagyrészt a Berta által 1961-ben publikált

¹ BERTA, Jan 1961; CASPER, Sigfried Jost – KRAUSCH, Heinz-Dieter 1981.

² BRECKPOT, Christian 1997.

³ DE CANDOLLE, Augustin Pyramus 1824.

⁴ Directiva Habitatae, Directiva Consiliului Europei 92/43

EEC referitoare la conservarea habitatelor naturale și a florei și faunei sălbatice.

⁵ ADAMEC, Lubomir 1997.

⁶ JÄGER, Eckehart 1964.

⁷ DEGREEF, Jean Daniel 1986.

adatokra támaszkodott.⁸ Adamec egyik 1995-ben publikált cikkében azt feltételezi, hogy Oroszországot és Ukrajnát kivéve az aldrovandának Európában alig húszt élőhelye maradt.⁹ Romániában az irodalmi adatok alapján negyvennégy élőhelye volt ismert, de ezek közül az utóbbi nyolc évben csak öt lelőhelyen létezik bizonyítottan.¹⁰ A 2010-ben kiadott romániai edényes növények vörös könyve részletes korológiát és elterjedési térképet közöl.¹¹

Az aldrovanda szűk ökológiájú, stressztűrő, kis versenyképességű faj, amely az adott termőhelytípus érzékeny indikátoraként, illetve az aldrovandás (*Spirodello–Aldrovandetum*) társulás karakterfajaként jelentős ökológiai-cönológiai többletinformáció hordozója. A termőhely minőségében, zavartalanságában, természetességében beálló változásokat a legérzékenyebben jelzi, közepes tápanyagellátottságú, magas humusztartalmú (mezotróf és disztróf) állóvizeket kedveli. Lebegőhínár társulások tagja, nádas jellegű és zsombékos állományokban a lebegőhínárszinuzium alkotója. Szabad, csekély borítottságú vízfelszín, fitoplanktonban szegény átlátszó víztömeget, viszonylag meleg vizet (nyáron 25–28 °C), sekély, 15–60 cm körüli vízszintet (azonban nyáron minimálisan 5–10 cm), a táplálékul szolgáló zooplankton jelenlétét igényli. Rendkívül érzékenyen reagál a fonalas algák és a magasabbrendű hínárfajok nagy tömegű jelenlétére, ezért termőhelyének enyhe árnyékolását igényli.¹²

Populációdinamikájára jellemző, hogy kedvező években nagy tömegben jelenik meg, de szárazság esetén visszaszorul, úgy, hogy évekig nem, vagy alig lehet megfigyelni.

Az aldrovanda története a Rétyi Nyírben

Az aldrovandát a Rétyi Nyírből először Moesz Gusztáv írja le „Adatok az *Aldrovanda vesiculosa* L. ismeretéhez” című munkájában 1907-ben.¹³ Ebben azt írja, hogy egyetlen tóban találta meg, ott azonban nagy tömegben, „megszámlálhatatlan mennyiségben borítá a víz felületét”. Ugyanakkor azt is megemlíti, hogy virágzásban volt, ami érdekes adat, mert több szerző szerint az aldrovanda mérsékelt éghajlaton nagyon ritkán virágzik természetes körül-

mények között.¹⁴ 1910-ben cikket ír a Rétyi Nyírről, amelyben arról számol be, hogy még két tóban megtalálta az *Aldrovanda vesiculosát*.¹⁵ A következő biztos adatot az aldrovanda rétyi előfordulásáról Kovács Sándor szolgáltatja egy 1963-ban megjelent közleményben,¹⁶ Kovács 1953 és 1963 között több tóban is megtalálta (hogy pontosan hányban, az nem derül ki a közleményből), helyenként nagy számban. Ezt a tényt megerősíti 1970-ben megjelent monográfiájában is.¹⁷ A román *Flora (Flora Republicii Populare Române)* Moesz Gusztáv adataira hivatkozik, de azt írja, hogy a tavak kiszáradása miatt az aldrovanda kipusztult a Rétyi Nyírből.¹⁸ Hivatalos közlemény 1960-tól napjainkig nem jelent meg az aldrovanda észleléséről erről az élőhelyről. A 2007-ben kiadott 1964-es számú miniszteri rendeletben,¹⁹ amely a Rétyi Nyírt Natura 2000 hálózat részeként közösségi jelentőségű természetes élőhellyé nyilvánítja, az *Aldrovanda vesiculosa* jelenléte kérdőjellel van feltüntetve, ami szintén jelzi az aldrovanda jelenlétével kapcsolatos bizonytalanságot.

E cikk szerzői 2008. július 26-án a Rétyi Nyír Natura 2000 terület (ROSCI0111) vegetációjának felmérése alkalmával találtak rá az aldrovandára, a mellékelt térképen megjelölt tóban. Az említett tóban a következő két évben szintén jelen volt, bár tömeges előfordulásról nem beszélhetünk. Rövid kutakodás után kiderült, hogy egy magyarországi botanászcsoporthoz (Molnár V. Attila, Sramkó Gábor, Gulyás Gergely) 2004-ben szintén talált aldrovandát a Rétyi Nyír egy másik tavában²⁰ (lásd a térkép 2. pontját), az említett tóban 2009-ben végeztünk felméréseket, és itt is azonosítottuk az aldrovandát.

Élőhelyi jellemzés

Mindkét lelőhelyen tipikusan a *Spirodello – Aldrovandetum* Borhidi et J. Komlodi 1959, lápi hínár társulásban fordul elő.

Élőhelyi besorolás és korrespondancia²¹:

1. Osztály: Felszíni lebegő hínárok
- 1.2. Rend: Nagyrence-hínár
- 1.2.1. Csoport: Rencehínárok
- 1.2.1.1. Aldrovandás

⁸ BERTA, Jan 1961.

⁹ ADAMEC, Lubomir 1997.

¹⁰ SÁRBU, Anca – OPREA, Adrian – SÁRBU, Ioan 1997.

¹¹ DIHORU, Gheorghe – NEGREAN, Gavril 2010.

¹² ADAMEC, Lubomir 1995.

¹³ MOESZ Gusztáv 1907.

¹⁴ BRECKPOT, Christian 1997.

¹⁵ MOESZ Gusztáv 1910.

¹⁶ KOVÁCS, Alexandru 1963.

¹⁷ KOVÁCS, Alexandru 1970.

¹⁸ SĂVULESCU, Traian (edit.) 1952–1976.

¹⁹ ORDIN Nr. 1964 din 13 decembrie 2007 privind instituirea regimului de arie naturală protejată a siturilor de importanță comunitară, ca parte integrantă a rețelei ecologice europene Natura 2000 în România.

²⁰ Sramkó Gábor szóbeli közlése.

²¹ DONIȚĂ, Nicolae et al. 2005.

NATURA 2000: 3150 Natural eutrophic lakes with Magnopotamion or Hydrocharition – type vegetation

EMERALD: 22.41 Free-floating vegetations

CORINE: 22.411 Duckweed (Lemna, Spirodela, Wolffia) covers

PAL.HAB: 22.411 Duckweed covers

EUNIS: C1.221 Duckweed covers

Ez a társulás termofil, szerves humuszanyagokban gazdag disztróf lápvizekben, láposodott vízű tavakban, árnyékolt, csendes vízű tisztásokon jelenik meg. Kevés fajból álló társulás, a víz hőmérsékleti és kémiai viszonyainak megváltozására rendkívül érzékenyen reagál. A disztrófitás megnövekedése (a bemosódó humuszanyag hatására) kedvez az aldrovanda elszaporodásának, a törperák-populáció nagy méretének köszönhetően. Jellemző fajai: *Aldrovanda vesiculosa*, *Spirodela polyrhiza*, *Utricularia minor*, *Utricularia bremii*, *Riccia fluitans*.²²

Az első lelőhelyen (lásd a mellékelt térképen, 1. pont) ez a lebegő hínár társulás tőzegmohás átmeneti láppal érintkezik (*Sphagno – Caricetum rostratae* Steffen 1931), amelynek jellemző fajai: *Carex elata*, *C. nigra*, *C. echinata*, *C. panicea*, *C. lasiocarpa*, *C. rostrata*, *C. vesicaria*, *C. elongata*, *C. pseudocyperus*, *Sphagnum fallax*, *S. angustifolium*, *S. palustre*, *Aulacomnium palustre*, *Calliergonella cuspidata*, *Calliergon cordifolium*, *Drepanocladus sp.*, *Drosera rotundifolia*, *Menyanthes trifoliata*, *Dryopteris cristata*, *Lysimachia thyrsoiflora*, *Phragmites communis*, *Juncus effusus*, *Deschampsia caespitosa*, *Agrostis stolonifera*, *Frangula alnus*, *Comarum palustre*, *Thypha latifolia*, *Calamagrostis neglecta*, *Lythrum salicaria*, *Gallium uliginosum*, *Alnus glutinosa*, *Epilobium palustre*.

A második lelőhelyen (lásd a mellékelt térképen, 2-es pont) az évi vízszíntingadozás jelentősebb, itt oligotróf semlyéktársulással és zsombéksásossal érintkezik az aldrovandás hínaras (*Caricetum elatae* Koch 1926, illetve *Caricetum rostratae* Rübel 1912). Jellemző fajok: *Carex riparia*, *C. pseudocyperus*, *C. acu-*

tiformis, *C. gracilis*, *C. elata*, *C. rostrata*, *C. paniculata*, *Phalaris arundinacea*, *Equisetum palustre*, *Galium palustre*, *Lysimachia vulgaris*, *Scutellaria galericulata*, *Senecio paludosus*, *Stachys palustris*, *Poa palustris*, *Lathyrus palustris*, *Peucedanum palustre*, *Phragmites australis*, *Eleocharis palustris*, *Lycopus europaeus*, *Alisma plantago-aquatica*, *Cicuta virosa*, *Carex diandra*.

Következtetés

Az *Aldrovanda vesiculosa* két tóban biztosan megtalálható a Rétyi Nyírben. Valószínű, hogy a Rétyi Nyír más tavaiban is előfordul, ennek kiderítése további kutatásokat igényel. A jelenleg azonosított állományokat fel kell mérni, minden előfordulási helyen évente cönológiai felvételeket kell készíteni azokból a társulásokból, ahol az aldrovanda éppen előfordul, továbbá állománybecslést kell végezni tőzszámlálás alapján. Ugyanakkor néhány környezeti paramétert (vízmélység, pH, vezetőképesség, hőmérséklet stb.) is kell mérni.

A terület kezelője jelenleg a Kovászna Megyei Környezetvédelmi Ügynökség. A természetvédelmi területnek elkészült egy kezelési terve, amely jelenleg engedélyeztetés alatt áll, de ez nem tartalmaz külön az aldrovandára vonatkozó intézkedéseket. Szükségesnek tartjuk egy aldrovandára vonatkozó kezelési terv kidolgozását.

A legfontosabb veszélyeztető és korlátozó tényezők a szárazság miatt bekövetkező vízszíntingadozás, erősen ingadozó egyedszám, tápanyagfeldúsulás hatására a konkurens lebegőhínár-fajok előretörése, a termőhely természetes benövése, feltöltődése, gyűjtés, a természetes szukcesszióval járó élőhelyváltozás, tájidegen vagy termőhelyidegen fajok előretörése a szukcesszióban. A legfontosabb tennivaló a terület zavartalanságának biztosítása, valamint a természetes növénytársulások maximális védelme, ezt pedig a tóhoz vezető, autóval is járható út lezárásával, valamint a tavak ellenőrzött látogathatóságával lehetne elérni.

Petrás Katalin – Pro Diversitas Egyesület, Sepsiszentgyörgy; office@prodiversitas.ro

Mátis Attila – Román Madártani Egyesület (SOR); matis.attila@sor.ro

Berde Lajos – Pro Diversitas Egyesület, Sepsiszentgyörgy; berdelala@yahoo.com

²² BÖLÖNI János – KUN András – MOLNÁR Zsolt 2003.

Irodalom

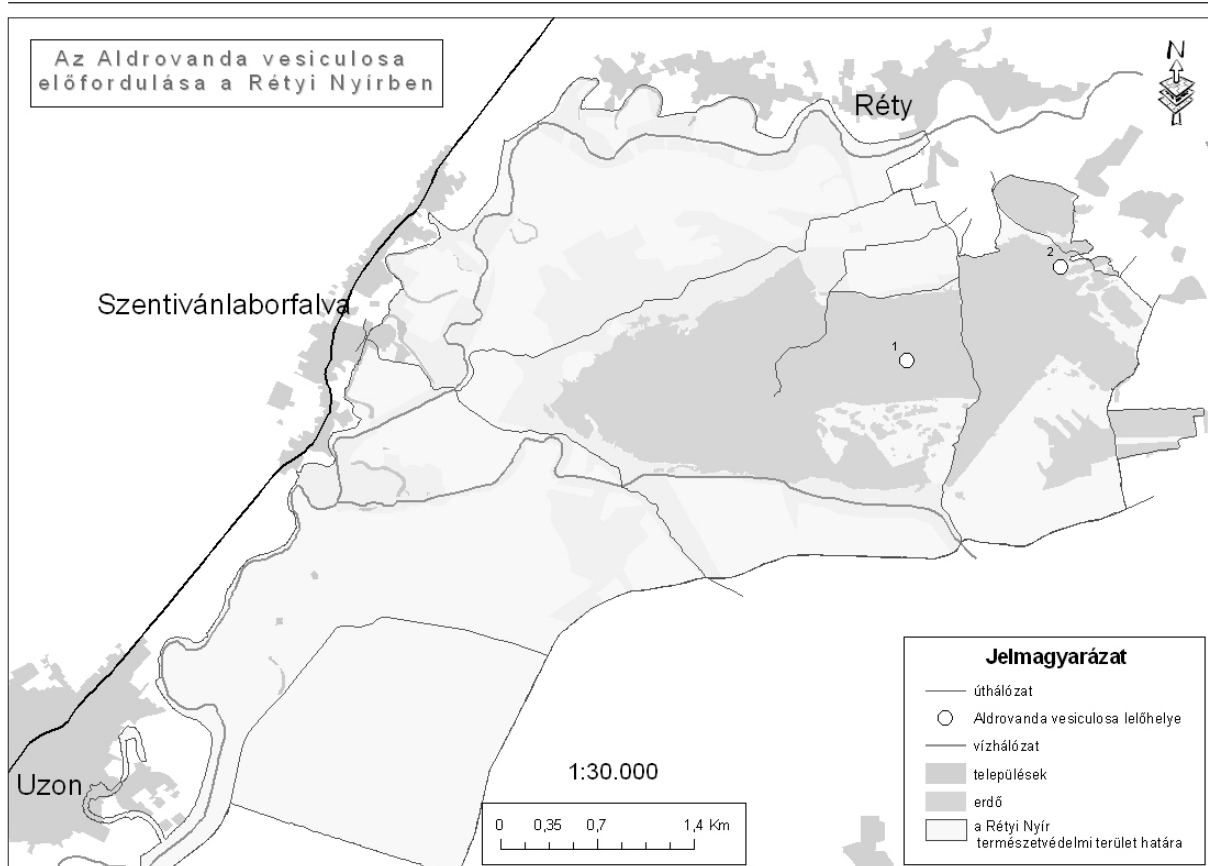
- ADAMEC, Lubomir
 1997 Will the Rare Aquatic Carnivorous Plant *Aldrovanda vesiculosa* Survive in Europe?, *Aquaphyte Newsletter*, 17, Univ. Florida, Gainesville, FL, USA, 4–5.
 1995 Ecological requirements and recent European distribution of the aquatic carnivorous plant *Aldrovanda vesiculosa* L., a review, *Folia Geobotanica et Phytotaxonomica*, 30, 53–61.
- BERTA, Jan
 1961 Beitrag zur Ökologie and Verbreitung von *Aldrovanda vesiculosa* L., *Biológia*, 16, Bratislava, 561–573.
- BÖLÖNI János – KUN András – MOLNÁR Zsolt
 2003 *Élőhelyismereti útmutató 2.0, Magyarország növényzeti örökségének felmérése és összehasonlító értékelése*, Adatminőség-ellenőrzési Munkacsoport, Vácrátót.
- BRECKPOT, Christian
 1997 *Aldrovanda vesiculosa*: Description, distribution, ecology and cultivation, *Carniv. Plant Newslet*, 26, 73–82.
- CASPER, Sigfried Jost – KRAUSCH, Heinz Dietrich
 1981 Süßwasserflora von Mitteleuropa, *Pteridophyta and Anthophyta*, Band 24, VEB Gustav Fischer Verlag, Jena.
- DE CANDOLLE, Augustin Pyramus
 1824 *Prodromus systematicis naturalis regni vegetabilis*, Paris.
- DEGREEF, Jean Daniel
 1986 *Aldrovanda vesiculosa*, Publication of the French Carnivorous Plant Society.
- DIHORU, Gheorghe – NEGREAN, Gavril
 2010 *Cartea Roşie a Plantelor vasculare din România*, Editura Academiei Române, Bucureşti.
- DONIŢĂ, Nicolae – POPESCU, Aurel – PAUCĂ-COMĂNESCU, Mihaela – MIHĂILESCU, Simona – BIRIŞ, Iovu-Adrian
 2005 *Habitatele din România*, Editura Tehnică Silvică, Bucureşti.
- JÄGER, Ekehart
 1964 Zur Deutung des Arealbildes von *Wolffia arrhiza* (L.) Wimm and einiger anderer ornithochorer Wasserpflanzen, *Ber. Deutsch. Bot. Ges.*, 77, 101–111.
- KOVÁCS, Alexandru
 1963 Mestecănişul de la Reci şi vegetaţia acestuia, *Natura*, Seria Biologie, 4, 71–76.
 1970 Mestecănişul de la Reci, Studiu monografic, *Aluta*, 211–267.
- MOESZ Gusztáv
 1907 Adatok az *Aldrovanda vesiculosa* L. ismeretéhez, Ueber *Aldrovanda vesiculosa* L., *Ann. Mus. Nat. Hung.*, 5, 324–399, + táblák.
 1910 A Rétyi Nyír növényzete, *Magy. Bot. Lapok*, IX, 10/12, Budapest, 333–359.
- SÂRBU, Anca – OPREA, Adrian – SÂRBU, Ion
 1997 Plants from the habitat directive – annex IIb, presents in Romania, *Buletinul Grădinii Botanice Iaşi*, Tomul 14, 23–27.
- SÁVULESCU, Traian (edit.)
 1952–1976 *Flora Republicii Populare Române, Flora Republicii Socialiste România*, 1–13, Edit. Acad. Rep. Soc. Rom., Bucureşti.

Aldrovanda vesiculosa în Mestecănişul de la Reci (Rezumat)

Aldrovanda vesiculosa este o specie acvatică periclitată al cărei habitat în Europa se restrânge din ce în ce mai mult din diverse cauze cum ar fi fluctuarea nivelului apei, cauzată de secetă, sau desecarea bălţilor de către om, abundenţa speciilor concurente cauzată de eutrofizarea apei, etc. În România au mai rămas 5 locaţii confirmate, iar Mestecănişul de la Reci (ROSCI0111) este una dintre acestea. Datele privind existenţa speciei în sit din ultima perioadă au fost contradictorii, de aceea, prin prezenta confirmăm existenţa aldrovandeii în Mestecănişul de la Reci şi dorim să atragem atenţia asupra necesităţii unor măsuri de protecţie strictă.

Aldrovanda vesiculosa in Rétyi Nyír (Mestecănişul de la Reci, Romania) (Abstract)

Aldrovanda vesiculosa is a critically endangered species, vanishing from Europe because of various reasons like water level fluctuations caused by draught or abundance of competitor species caused by eutrophication. In Romania 5 sites are known with the presence of the species confirmed and amongst these is the Natura 2000 site, Mestecănişul de la Reci (ROSCI0111). The existing data are discrepant, so we want to confirm the existence of the species on the site and also to underline the importance of severe protection measures, which need to be taken immediately.

1. ábra Az *Aldrovanda vesiculosa* két lelőhelye a Rétyi Nyírben

2. ábra *Aldrovanda vesiculosa*

3. ábra Az *Aldrovanda vesiculosa* egyik élőhelye

Kocs Irén

A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM BOGÁRGYŰJTEMÉNYÉBEN TALÁLHATÓ, SZÉKELYFÖLDÖN GYŰJTÖTT ORMÁNYOSALKATÚ BOGARAK FAJLISTÁJA (COLEOPTERA: CURCULIONOIDEA)

Kutatási témám az ormányosalkatú bogarak biodiverzitásának vizsgálata Székelyföldön. Kutatómunkámat 1984-ben kezdtem az ormányosbogarak (Curculionidae) gyűjtésével. Mint kezdő ormányosbogár kutató 1984-ben vettem fel a kapcsolatot Podlussány Attilával, Közép-Európa elismert ormányosbogár kutatójával. Nagyon sokat köszönhetek neki, ő tanított meg gyűjteni, preparálni, feldolgozni az anyagot, ellátott és ellát szakirodalommal. Mivel 1989 előtt más feladatkörrel ruháztak fel, az alapos kutatás csak 1990-ben kezdődhetett el, előbb Kovászna, majd Hargita megye Curculionidea faunájának feltárásával. Az eredményeket a Székely Nemzeti Múzeum évkönyveiben, az *Acta 1995*¹ és *Acta 1997*-ben² publikáltuk. Kovászna megyében 375 ormányosalkatú bogárfajt gyűjtöttünk. Ez a nagy fajsám arra buzdított, hogy ezt az adatot összehasonlítsam korábbi irodalmakban közölt adatokkal. Az irodalmi munkák közül dr. Karl Petri³ 1912-ben megjelent alapos, összefoglaló munkáját, a *Siebenbürgens Käferfauna*-t használtam fel, melyben 933 ormányosalkatú bogárfaj lelőhely adatait közli Erdély területéről. Petri Kovászna megyéből csak 92 fajt említ, ebből 27 fajt nekünk nem sikerült begyűjtenünk.⁴ Az alapos kutatómunkánkhoz köszönhetően Kovászna megyében 46 olyan fajt sikerült begyűjtenünk, mely nem szerepel a fent említett munkában.

Hargita megyében 475 ormányosalkatú bogárfajt gyűjtöttünk. Elődeink – Karl Petri, Kuthy Dezső⁵, Csiki Ernő⁶ irodalmi munkáik adatai alapján – 197 fajt mutattak ki Hargita megyéből. Ezek közül 41 fajt nekünk nem sikerült begyűjtenünk.⁷

Ha összevetjük a két megye alapvetésének és az *Acta 1996*⁸, valamint az *Acta 2006*-ban⁹ megjelent kiegészítő kutatások eredményeit, akkor 557 fajt gyűjtöttünk Székelyföldön. Elődeink 60 olyan fajt

gyűjtöttek, melyeket nekünk nem sikerült megfognunk. Ha összeadjuk saját gyűjtési adatainkat és az irodalmi adatokat, akkor jelenleg 617 Curculionidea faj ismert a Székelyföldről.

A múltbéli gyűjtési adatokat az irodalmi munkák mellett a múzeumok gyűjteményeiben találhatjuk. A legtöbb régi székelyföldi adat a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) Állattárának Bogárgyűjteményében található.

A Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium közös Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjas programjának jóvoltából 2002–2003-ban másfél hónapot dolgozhattam Közép-Európa legnagyobb gyűjteményében, a Magyar Természettudományi Múzeum Állattárában.

Már a 19. század első felében a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum entomológusai a szebeni Erdélyi Természettudományi Múzeum német munkatársaival alapvető kutatást kezdtek Erdélyben, mely a 20. század első feléig tartott. Eredményeik egy részét a *Matematikai és Természettudományi Közleményekben*¹⁰ és a *Rovartani Közleményekben*¹¹ közzétették. Másik részük publikálatlanul került a Magyar Nemzeti Múzeum, majd innen az MTM gyűjteményébe. Kuthy Dezső 1897-ben megírta a *Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae)* sorozatban a Kárpát-medence bogárfaunájának¹² faunisztikai alapvetését, melyben csupán 75 székelyföldi adatot találtunk. Mivel Kuthy a gyakori fajoknál nem sorolt fel lelőhelyeket, csak azt jelezte, hogy közönséges (Communis) vagy gyakori (Frequens) fajról van szó, ez a fajsám sokkal nagyobb lehetett.

Szórványos faunakutatás az első világháború után is folyt Erdélyben, például Csiki Ernő 1942-ben közzölt két cikke¹³ is érinti Székelyföld területét.

Dr. Endrődi Sebő¹⁴, revideálva az MTM gazdag anyagát, a *Magyarország Állatvilága* sorozat nyolc

¹ PODLUSSÁNY Attila – KOCS Irén 1996.

² PODLUSSÁNY Attila – KOCS Irén 1998.

³ Karl Petri (1852–1932) entomológus.

⁴ Vö. PODLUSSÁNY Attila – KOCS Irén 1996, 58–59.

⁵ Kuthy Dezső (1844–1917) jogász, zoológus, entomológus, múzeumi igazgató.

⁶ Csiki Ernő (1875–1954) állatorvos, múzeumi igazgató.

⁷ Vö. PODLUSSÁNY Attila – KOCS Irén 1998, 65.

⁸ KOCS Irén 1997.

⁹ KOCS Irén 2006.

¹⁰ BALOG Adalbert 2000.

¹¹ Uo.

¹² KUTHY Dezső 1897.

¹³ CSIKI Ernő 1942a, 1942b.

¹⁴ Endrődi Sebő (1903–1984) jogász, zoológus, entomológus, nyugdíjasként a Magyar Természettudományi Múzeum Bogárgyűjteményében dolgozott.

kötetében magyar nyelven publikálta az ormányosalkatú bogarak határozókulcsait.¹⁵ A *Rovartani Közleményekben*¹⁶ folyamatosan közölte az ormányosalkatú bogarak Kárpát-medencei lelőhelyadatait. Sajnos Endrődi csak lelőhelyadatokat közölt, nem lehet tudni a gyűjtés idejét és azt sem, hogy ki gyűjtötte. Endrődi halála után Podlussány Attila, az MTM Állattárának munkatársa az újabb irodalmi munkák alapján javította a faunafüzetek téves adatait, hibás latin neveit. A még határozatlan anyagot determinálta, majd publikálta a *Folia Entomologica Hungarica*-ban, *Magyarország ormányosalkatú bogarainak fajlistája*¹⁷ címen. Ez a lista csak Magyarországon gyűjtött fajokat tartalmazott, de nagy segítség volt Székelyföld faunájának feldolgozásánál is.

Az MTM Bogárgyűjteményében 272 rovarfajból kb. 130 000 darab ormányosalkatú bogár található a történelmi Magyarország területéről. Ezt a nagy anyagot átnéztem és a székelyföldi adatokat kigyűjtöttem. Összesen 3229 darab Székelyföldön gyűjtött példányt találtam, amelyek 407 fajhoz tartoznak. A fajok neveit és rendszertani besorolását Podlussány Attila 1996-os publikációja és a *Fauna Europaea* listája alapján végeztem. A fajlistában csillaggal (*) jelöltem azt a 11 fajt, melyek ez ideig csak irodalmi adatként szerepeltek, és vastag dőlt betűvel írtam azokat a fajokat (53), melyeket csak elődeink gyűjtöttek, és megtaláltam az MTM Bogárgyűjteményében. Ha a 617 fajhoz hozzáadjuk az 53 fajt, melyeket mi nem tudunk megfogni, akkor jelenleg 670 Curculionoidea faj ismert a Székelyföldről. A legrégebbi adat 1886-ból – ami az Ehmann Ferenc-féle¹⁸ gyűjteményre került az Állattárba –, a legújabb gyűjtési adat pedig 1998-ból származik. Az anyag nagy részét az első világháború előtt és 1940–44 között gyűjtötték. Olyan neves entomológusok gyűjtöttek Székelyföldön, mint Kuthy Dezső, Horváth Géza¹⁹, Bíró Lajos²⁰, Méhely Lajos²¹, Csiki Ernő, Fodor Jenő²², Éhik Gyula²³, Dudich Endre²⁴, Székessy Vilmos²⁵, Kaszab Zoltán²⁶, Móczár Miklós²⁷ és még sokan mások. A gyűjteményben nagyon sok ritka faj, endemizmust és néhány holotípust is találtam, közülük néhány fajt külön is megemlítek: *Otiorhynchus (Prilisvanus) mocsaryi* Csiki, 1899 (holotípus), Hargita megyei

endemizmus, ritkaság a Görgényi-hegységből származik, tápnövénye a *Picea abies* (L.); *Bryodaemon rozneri* Podlussány, 1998 (holotípus), mohában él, gyűjtési helye Zeteváralja: Szencsed-patak völgye, elterjedése az Északi- és Keleti-Kárpátok; *Bryodaemon kocsirenae* Podlussány, 1998 (holotípus), mohában élő faj, gyűjtési helye Kommandó, elterjedése Háromszéki-havasok, Kovászna megye és Szlovákia. A *Hemitrichapion (Tinocyba) waltoni* (Stephens, 1839) Románia faunájára nézve új faj.²⁸ Európai elterjedésű, szórványosan előforduló, a ritkább fajok közé tartozik. Tápnövénye a *Hippocrepis comosa* L. Ritkán gyűjthető fajok az *Otiorhynchus (Lolatismus) dacicus* Daniel, 1898, *Otiorhynchus (Magnanotius) peneckianus* Smreczynski, 1963, *Otiorhynchus (Magnanotius) schaumii* Stierlin, 1861, *Otiorhynchus (Nibus) hysibatus* Ganglbauer, 1896, *Otiorhynchus (Prilisvanus) millerianus* Reitter, 1913, *Otiorhynchus (Prilisvanus) obsidianus* Boheman, 1843, *Otiorhynchus (Prilisvanus) rugosus krattereri* Boheman, 1843, *Phyllobius (Phyllobius) transylvanicus* Stierlin, 1894, *Liophloeus herbstii* Gyllenhal, 1834, a Kárpátok endemizmusa. Néhány nagyobb elterjedésű, de Székelyföldön ritkaságnak számító faj a *Ceutorhynchus gallorbenanus* F. Solari, 1949, *Mogulones angulicollis* (Schultze, 1897), *Mogulones geographicus* (Goeze, 1777), *Pelenomus canaliculatus* (Fahraeus, 1843), *Phytobius leucogaster* Marsham, 1802, *Scleroteridius fallax* Otto, 1897, *Tychius crassirostris* Kirsch, 1871, *Orobites cyaneus* Linné, 1758, *Orobites nigrina* Reitter, 1885, *Phloeophthorus spinulosus* Rey & Eichhoff, 1883, *Ips amitinus* Eichhoff, 1871.

A dolgozatban a következő rövidítések szerepelnek: db – darab; leg. – gyűjtötte; coll. – gyűjtemény; = – szinonima; hg. – hegység.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti a Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjas program kuratóriumát és a Magyar Természettudományi Múzeum vezetését, dr. Matskási Istvánt, dr. Mészáros Ferencet és dr. Merkl Ottót, hogy lehetőséget biztosítottak e nagy munka elvégzéséhez. Köszönetemet fejezem ki a lektorálásért Podlussány Attilának.

¹⁵ ENDRŐDI Sebő 1958–1971.

¹⁶ ENDRŐDI Sebő 1957–1970.

¹⁷ PODLUSSÁNY Attila 1996.

¹⁸ Ehmann Ferenc (1851–1913) elemi, majd ipari iskolai tanító, címzetes igazgató.

¹⁹ Horváth Géza (1847–1937) zoológus, a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatója.

²⁰ Bíró Lajos (1856–1931) utazó, gyűjtő, zoológus, entomológus, etnográfus.

²¹ Méhely Lajos (1862–1953) tanár, zoológus, múzeumi osztályigazgató.

²² Fodor Jenő (1888–1976) orvos, entomológus.

²³ Éhik Gyula (1891–1964) tanár, zoológus.

²⁴ Dudich Endre (1895–1971) zoológus, entomológus, 1922–1934 között az Állattár múzeumi őre.

²⁵ Székessy Vilmos (1907–1970) zoológus, fizikus, múzeumigazgató.

²⁶ Kaszab Zoltán (1915–1986) tanár, zoológus, múzeumigazgató.

²⁷ Móczár Miklós (1884–1971) tanár, zoológus, entomológus.

²⁸ TEODOR, A. Lucian – VLAD ANTONIE, Iuliana 2007.

A fajok jegyzéke

COLEOPTERA

CURCULIONOIDEA Latreille, 1802

ANTHRIBIDAE Billberg, 1820

ANTHRIBINAE Billberg, 1820

Anthribus nebulosus Forster, 1771 – Borszék, leg. Biró L., 1886. VII. 8., 1 db; Gyergyószentmiklós, 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 29., VI. 6., VII. 5., 18 db; Somlyósziget (Csík m.), leg. Fodor J., 1 db; Udvarhely (Székelyudvarhely), leg. Fodor J., 1917. VIII. 22., 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 15., 1 db.

**Platyrhinus resinosus* (Scopoli, 1763) – Homoródfürdő, 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8, 28., 1 db.

Platystomos albinus (Linné, 1758) = *Anthribus albinus* (Linné, 1758) – Görgényi-hg. 800 m, leg. Szalóki D., 1980. VII. 28., 1 db.

Tropideres albirostris (Herbst, 1784) – Csíkszentimre, 1892. VII., coll. Csiki E., 1 db.

Dissoleucas niveirostris (Fabricius, 1798) – Kásonfürdő, leg. Fodor J., 1843. VI. 24., 1 db, VIII. 17., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 2 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 21., coll. Csiki E., 1 db.

ATTELABIDAE Billberg, 1820

ATTELABINAE Billberg, 1820

Attelabus nitens (Scopoli, 1763). – Sugásfürdő, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 22–23., 1 db.

APODERINAE Jekel, 1860

Apoderus coryli (Linné, 1758) – Sugásfürdő, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 22–23., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., coll. Csiki E., 2 db; Szentgyörgy (Sepsiszentgyörgy), leg. Tóth L., 1956. V. 15., 1 db.

RHYNCHITIDAE Gistel, 1848

RHYNCHITINAE Gistel, 1848

Byctiscus betulae (Linné, 1758) – Tusnád, 1912. VII. 5., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 23., coll. Csiki E., 1 db; Káson 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db.

Byctiscus populi (Linné, 1758) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 24., 2 db; Káson 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Deporaus betulae (Linné, 1758) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 2., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 3 db; Káson 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db.

Haplorhynchites pubescens (Fabricius, 1775) = *Rhynchites pubescens* (Fabricius, 1775) – Sepsiszentgyörgy, 1 db.

Involulus cupreus (Linné, 1758) = *Rhynchites cupreus* (Linné, 1758) – Nyárádszereda, 1904. V. 15., 1 db.

Involulus aethiops (Bach, 1854) = *Rhynchites aethiops* (Bach, 1854) – Csíksomlyó, 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Temnoceros nanus (Paykull, 1792) = *Pselaphorhynchites nanus* (Paykull, 1792) – Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 2 db.

Temnoceros tomentosus (Gyllenhal, 1839) = *Pselaphorhynchites tomentosus* (Gyllenhal, 1839) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14., coll. Csiki E., 1 db.

APIONIDAE Schönherr, 1823

APIONINAE Schönherr, 1823

Apion cruentatum Walton, 1844 – Csíktapolca, leg. Fodor J., 1916. VIII. 17., 1 db.

**Apion rubiginosum* Grill, 1893 – Réty, leg. Horváth G., 1905., 1 db.

Perapion curtirostre (Germar, 1817) – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Perapion marchicum (Herbst, 1797) – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Perapion violaceum (Kirby, 1808) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 5., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Pseudoperapion brevirostre (Herbst, 1797) – Kakasd, 1908. VII., coll. Ehmann F., 1 db.

Pseudostenapion simum (Germar, 1817) – Sepsibükszád, leg. Györffy J., 1 db.

Ceratapion (Ceratapion) gibbirostre (Gyllenhal, 1813) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1 db.

Ceratapion (Acaneophodus) onopordi (Kirby, 1808) – Marosvásárhely, leg. Györffy J., 1908. VII., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 11., 1917. VII. 28., 2 db; Kásonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db.

Ceratapion (Echinostroma) penetrans (Germar, 1817) – Szováta, leg. Csiki E., 1933. VII., 1 db.

Diplapion stolidum (Germar, 1817) – Sepsibükszád, leg. Györffy J., 1 db.

Omphalapion hookerorum (Kirby, 1808) – Székelyudvarhely, leg. Horváth G., 1916., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györffy J., 1 db.

Exapion (Exapion) compactum (Desbrochers, 1888) – Kakasd, leg. Ehmann F., 1908. VII., 1 db.

Exapion (Exapion) difficile (Herbst, 1797) – Szováta, leg. Csiki E., 2 db.

Exapion (Exapion) formaneki (Wagner, 1929) – Szováta, leg. Csiki E., 1899. VII., 6 db; Sepsiszentgyörgy, leg. Horváth G., 1905., 2 db; Korond, leg. Csiki E., 1 db.

Melanapion minimum (Herbst, 1797) – Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Squamapion atomarium (Kirby, 1808) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 5., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 15., 1 db.

Squamapion cineraceum (Wencker, 1864) – Tusnád, 1895. VIII. 13., 1 db;

Káson, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 30., 2 db.

Squamapion oblivium (Schilsky, 1902) – Tusnád, 1895. VIII., 1 db.

Taenapion urticarium (Herbst, 1784) – Szentlélek, leg. Maros, 1947. IX. 27., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Cyanapion (Cyanapion) columbinum (Germar, 1817) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 25., 1 db; Káson, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI., 1 db.

Cyanapion (Cyanapion) spencii (Kirby, 1808) – Oláhfalú (Kápolnás), leg. Fodor J., 1916. X., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., 1 db, 1917. VIII., 1 db.

Cyanapion (Bothryorrhynchapion) afer (Gyllenhal, 1833) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 28., 1 db; Káson, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.

Cyanapion (Bothryorrhynchapion) gyllenhalii (Kirby, 1808) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db.

- Cyanapion (Bothryorrhynchapion) platalea** (Germar, 1817) – Nagysomlyó, leg. Fodor J., 1943. VI. 30., 1 db.
- Eutrichapion (Eutrichapion) ervi** (Kirby, 1808) – Tusnádfürdő, leg. Györfly J., 1914. VII., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db; Gagy, leg. Györfly J., 1916. IX. 19., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Eutrichapion (Eutrichapion) viciae** (Paykul, 1800) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 28., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 15., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. V., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db.
- Eutrichapion (Cnemapion) vorax** (Herbst, 1797) – Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db.
- Eutrichapion (Psilocallyma) punctigerum** (Paykull, 1792) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 25–26., 3 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 4., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 5., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db.
- Hemitrichapion (Dimesomyops) pavidum** (Germar, 1817) – Tusnádfürdő, leg. Györfly J., 1914. VII., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 15., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 13., 1 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Hemitrichapion (Tinocyba) waltoni** (Stephens, 1839) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db.
- Holotrichapion (Holotrichapion) ononis** (Kirby, 1808) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1948. VI., 1 db.
- Holotrichapion (Apions) pullum** (Gyllenhal, 1833) = *Holotrichapion aestimatum* (Faust, 1891) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 5., 11., 2 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. V., 1 db.
- Holotrichapion (Apions) pisi** (Fabricius, 1801) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 3., 2 db.
- Holotrichapion (Legaricapion) aethiops** (Herst, 1797) – Oláhfalu (Kápolnás), leg. Fodor J., 1916. X. 13., 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 4., 2 db.
- Oxystoma cerdo** (Gerstäcker, 1854) – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.
- Oxystoma cracca** (Linné, 1767) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Balánbánya (Egyeskő), leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 1 db; Madéfalva, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 21., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 25 db; Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db.
- Oxystoma dimidiatum** (Desbrochers, 1897) – Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI., 1 db.
- Oxystoma ochropus** (Germar, 1818) – Hargita (Nagyhomoród-völgy), leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Borszék, leg. Xanthus J., 1 db.
- Oxystoma opeticum** (Bach, 1854) – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Oxystoma pomonae** (Fabricius, 1798) – Hargita (Nagyhomoród-völgy), leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 15 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db.
- Oxystoma subulatum** (Kirby, 1808) – Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db.
- Catapion jaffense** (Desbrochers, 1895) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db.
- Catapion pubescens** (Kirby, 1811) – Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db.
- Catapion seniculus** (Kirby, 1808) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4. 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 27., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 10., 1 db; Tusnádfürdő, leg. Csiki E., 1935. VII., 1 db.
- Ischnopterapion (Ischnopterapion) aeneomicans** (Wencker, 1864) – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Ischnopterapion (Ischnopterapion) fallens** (Marseul, 1888) – Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db.
- Ischnopterapion (Ischnopterapion) loti** (Kirby, 1808) – Tusnádfürdő, leg. Horváth G., 1916., 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 17., 1 db; Homoródfürdő, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII., 1 db.
- Ischnopterapion (Chlorapion) virens** (Herbst, 1797) – Székelyudvarhely, leg. Horváth G., 1916., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1916. VII., 1 db; Sepsiszentgyörgy, leg. Györfly J., 1916. VII., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 10., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 15., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 14. 1 db; Tusnádfürdő, leg. Jermy T., 1957. IX., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnádfürdő, leg. Kuthy D., 1 db.
- Stenopterapion meliloti** (Kirby, 1808) – Kakasd, leg. Ehmann F., 1908. VIII., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 13. 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Stenopterapion tenue** (Kirby, 1808) – Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 17., 1 db.
- Protapion apricans** (Herbst, 1797) – Tusnádfürdő, leg. Györfly J., 1914. VII. 17., 1 db; Sepsiszentgyörgy, 1916. VII. 3., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Horváth G., 1916., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 29., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Szilády Z., 1919. VIII. 17., 1 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII. 2., 1 db; Vargyasa völgye, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Madarasi Hargita, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db.
- Protapion assimile** (Kirby, 1808) – Balánbányai-hg. leg. Csiki E., 1942. VI., 1 db; Torjai-hg. (Büdös), leg. Gerhardt J., 1943. VI., 1 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Protapion filirostre** (Kirby, 1808) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1916. X. 21., 1 db.
- Protapion fulvipes** (Geoffroy, 1785) – Tusnádfürdő, leg. Györfly J., 1914. VII. 17., 1 db; Réty, leg. Horváth G., 1905., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Horváth G., 1916., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 11., 1 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1917. VIII. 22., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI., 1 db; Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 17., 1 db; Homoródfürdő, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db; Marosfő, leg. Jermy T., 1957. IX., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db.
- Protapion interjectum** (Desbrochers, 1895) – Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Csíksomlyó, leg. Szabó L., 1943. VII., 1 db; Homoródfürdő, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII. 8., 28., 2 db; Nagybagmács, leg. Deubel F., 1 db.
- Protapion nigritarse** (Kirby, 1808) – Réty, leg. Horváth G., 1905., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Protapion ononidis (Gyllenhal, 1827) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., 1 db.

Protapion ruficrus (Germar, 1817) – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Protapion trifolii (Linné) – Sepsiszentgyörgy, leg. Horváth G., 1905., 1 db; Réty, leg. Horváth G., 1905., 1 db; Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VI., 1 db; Homorodfürdő, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII., 1 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII., 1 db.

Protapion varipes (Germar, 1817) – Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII., 1 db; Sepsibükszád, leg. Györfly J., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Pseudoptotapion astragali (Paykull, 1800) – Kászon, leg. Kaszab Z., 1943. VI., 1 db.

Pseudoprotapion elegantulum (Germar, 1818) – Marosvásárhely, 1908. VIII., coll. Ehmann F., 1 db; Kakasd, 1908. VIII., coll. Ehmann F., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 17., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Szilády Z., 1919. VIII., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

NANOPHYIDAE Gistel, 1848

NANOPHYINAE Gistel, 1848

Nanomimus hemisphaericus (Olivier, 1807) = *Nanophyes hemisphaericus* (Olivier, 1807) – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Nanophyes marmoratus (Goeze, 1777) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., coll. Csiki E., 6 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Torjai-hg. (Büdös), leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db.

CURCULIONIDAE Latreille, 1802

CURCULIONINAE Latreille, 1802

Archarius crux (Fabricius, 1776) = *Curculio crux* (Fabricius, 1776) Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 25., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db.

Archarius salicivorus (Paykull, 1792) = *Curculio salicivorus* (Paykull, 1792) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 5., 2 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 1 db.

Curculio glandium Marsham, 1802 – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., coll. Csiki E., 1 db; Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Curculio nucum Linné, 1758 – Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 3 db.

Curculio villosus Fabricius, 1781 – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Kakasd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Marosvásárhely, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db.

Acalyptus carpini (Fabricius, 1792) – Szováta, leg. Csiki E., 2 db.; Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 7 db; Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 2 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) chevrolati Desbrochers, 1868 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) pedicularius (Linné, 1758) – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 1 db; Parajd, leg. Podluszány A., 1995. V. 11., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) piri Kollar, 1837 – Sepsiszentgyörgy, leg. Horváth G., 1905., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) rubi (Herbst, 1795) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 28., 1 db; Gyilkos-tó, leg. Tóth L., 1917. VII. 26., 2 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) rufus Gyllenhal, 1836 – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db; Kakasd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Anthonomus (Anthonomus) ulmi (DeGeer, 1775) – Sepsiszentgyörgy, leg. Horváth G., 1905., 1 db.

Anthonomus (Anthomorphus) phyllocola (Herbst, 1795) – Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.

Anthonomus (Anthomorphus) pinivorax Silfverberg, 1977 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 17., VII. 5., VIII. 9., 3 db.

Bradybatus (Bradybatus) creutzeri Germar, 1824 – Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db.

Bradybatus (Bradybatus) kellneri Bach, 1854 – Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 2 db.

Cionus alauda (Herbst, 1784) – Torjai-hg., (Büdös), leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 2 db; Fenyéd 600 m, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII. 27., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 2 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 4 db.

Cionus clairvillei Boheman, 1838 – Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 1 db.

Cionus ganglbaueri Wingelmüller, 1914 – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Cionus hortulanus (Fourcroy, 1785) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 24., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Cionus leonhardi Wingelmüller, 1914 – Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1940. VII. 5., 2 db.

Cionus scrophulariae (Linné, 1758) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 26., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 23., 1 db; Torjai-hg., (Büdös), leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 2 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 2 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 4 db.

Cionus thapsus (Fabricius, 1792) – Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 13 db.

Cionus tuberosus (Scopoli, 1763) – Gyilkos-tó, 1912. VII. 4., coll. Streda, R., 2 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 17., coll. Csiki E., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 2 db; Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Szováta, leg. Erdős J., 1942. VII. 29., coll. Erdős J., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy, 3 db.

Cionus sp. – Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db.

Ellescus bipunctatus (Linné, 1758) – Pogány-havas (Hargita megye), leg. Fodor J., 1917. III. 27., coll. Fodor J., 1 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1917. V. 24., V. 27., coll. Fodor J., 4 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 7 db.

Ellescus infirmus (Herbst, 1795) – Fenyéd 600 m, leg. Éhik Gy. & Loska I., 1943. VII. 27., 2 db.

***Dorytomus (Dorytomus) edoughensis** Desbrochers, 1875 = *Dorytomus affinis* (Paykull, 1800) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 2 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db.

Dorytomus (Dorytomus) schoenherri Faust, 1883 – Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db.

Dorytomus (Dorytomus) taeniatus (Fabricius, 1781) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 25., 1 db; Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 6 db; Hargita-hg. (Ángyos p.), leg. Fodor J., coll. Fodor J., 1 db; Görgényi-hg. 800 m, leg. Szalóki D., 1980. VII. 27., 1 db.

Dorytomus (Euolamus) minutus (Gyllenhal, 1836) – Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 1 db.

Dorytomus (Euolamus) occallescens (Gyllenhal, 1836) – Csíkgyimes, leg. Fodor, 1916. XI. 9., 8 db.

Dorytomus (Olamus) melanophthalmus (Paykull, 1792) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 25., 5 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Dorytomus (Olamus) rufatus (Bedel, 1888) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 29., VI. 5., 4 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db.

- Dorytomus (Olamus) salicinus* (Gyllenhal, 1827) – Csíkyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 1 db.
- Gymnetron beccabungae* (Linné, 1761) – Csíkszentdomokos, 1 db.
- Gymnetron veronicae* (Germar, 1821) – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.
- Gymnetron villosulum* Gyllenhal, 1838 – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.
- Mecinus collaris* Germar, 1821 – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Mecinus labilis* (Herbst, 1795) = *Gymnetron labile* (Herbst, 1795) – Hargita-hg. (Homoród-patak völgye), leg. Rozner I., 1995. V. 8., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Mecinus pyrae* (Herbst, 1795) – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Miarus ajugae* (Herbst, 1795) – Kászonfördő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db.
- Miarus monticola* Petri, 1912 – Kászon 800–1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 1 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 3 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 3 db; Torjai-hg., (Büdös), leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 4 db.
- Rhinusa collina* (Gyllenhal, 1813) = *Gymnetron collinum* (Gyllenhal, 1813) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.
- Rhinusa herbarum* H. Brisout, 1862 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Rhinusa tetra* (Fabricius, 1792) = *Gymnetron tetrum* (Linné) – Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1940. VII. 5., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.
- Isochnus foliorum* (O. F. Müller, 1764) = *Rhynchaenus saliceti* (Paykull, 1792) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. III. 27., 8 db; Kászonfördő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 8 db.
- Isochnus sequensi* (Stierlin, 1894) = *Rhynchaenus populi* (Fabricius, 1792) = *Isochnus populicola* (Silfverberg, 1977) – Tusnád, 1912. VII. 5., coll. Streda, R., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.
- Orchestes (Orchestes) alni* (Linné, 1758) = *Rhynchaenus alni* (Linné, 1758) – Réty, leg. Horváth G., 1905., 4 db; Rétyi Nyír, leg. Kolosváry G. & Fehérváryné, 1941. VI. 18., 1 db; Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 21., 2 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 6 db.
- Orchestes (Orchestes) pilosus* (Fabricius, 1781) = *Rhynchaenus pilosus* (Fabricius, 1781) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db.
- Orchestes (Orchestes) quedenfeldtii* Gerhardt, 1865 = *Rhynchaenus quedenfeldti* Gerhardt, 1865 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- **Orchestes (Orchestes) quercus* (Linné, 1758) = *Rhynchaenus quercus* (Linné, 1758) – Székelykeresztúr, 1 db.
- Orchestes (Orchestes) rusci* (Herbst, 1795) = *Rhynchaenus rusci* (Herbst, 1795) – Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 6 db.
- Orchestes (Salius) fagi* (Linné, 1758) = *Rhynchaenus fagi* (Linné, 1758) – Hargita-hg. leg. Fodor J., 1916. VIII. 30., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Fodor J., 1916. VIII. 31., 1 db; Gagyk, leg. Fodor J., 1916. IX. 17–19., 4 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 28., 2 db, 1916. VIII. 4., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14., coll. Csiki E., 10 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 21., 11 db, 1942. VI. 9., coll. Csiki E., 1 db; Balánbánya, leg. Csiki E., 1942. VI. 8., coll. Csiki E., 3 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 3 db; Csíksomlyó leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 6 db; Kászon leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 90 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 3 db; Görgényi-hg. 800 m, leg. Szalóki D., 1980. VII. 28., 11 db; Görgényi-hg. leg. Rozner I., 1995. V. 11., 1 db; Parajd, leg. Podlussány A., 1995. V. 11., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db; Mezőhavas (Görgényi-hg.), leg. Csiki E., 1 db.
- Pseudorchestes ermischii* (Dieckmann, 1958) = *Rhynchaenus ermischii* (Dieckmann, 1958) – Szováta, leg. Csiki E., 5 db.
- Tachyerges decoratus* (Germar, 1821) = *Rhynchaenus decoratus* (Germar, 1821) – Gyimesbükk, leg. Dudich E., 1943. V. 21–29., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 5 db; Torjai-hg., (Bödös), leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Kászon 950 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21., 3 db; Kászonfördő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 19., 1 db.
- Tachyerges salicis* (Linné, 1758) = *Rhynchaenus salicis* (Linné, 1758) – Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Kászonfördő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Tachyerges stigma* (Germar, 1821) = *Rhynchaenus stigma* (Germar, 1821) – Kakasd, 1908. VII., coll. Ehmann F., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1940. VII. 20., coll. Csiki E., 1 db; Csíksomlyó 1200 m, leg. Kaszab Z., 1942. VI. 18., 31., 2 db; Hargita-hg. 1200 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 4 db; Kászon 950 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21., 1 db; Kászonfördő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Rhynchaenus sp.* – Erdőalja, leg. Csiki E., 2 db.
- Smicronyx jungermanniae* (Reich, 1797) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db.
- Smicronyx reichii* (Gyllenhal, 1836) – Kakasd, leg. Ehmann F., 1908. VIII., coll. Streda, R., 1 db.
- Sibinia pellucens* (Scopoli, 1772) – Torjai-hg., leg. Balogh J. et Kalmár, 1943. VII., 1 db.
- Tychius aureolus* Kiesenwetter, 1851 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 3 db.
- Tychius brevisculus* Desbrochers, 1873 = *Tychius haematopus* Gyllenhal, 1836 – Szováta, leg. Csiki E., 4 db; Korond, leg. Csiki E., coll. Reitter, 1 db.
- Tychius crassirostris* Kirsch, 1871 – Szováta, leg. Csiki E., 2 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Tychius junceus* (Reich, 1797) – Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 7 db.
- Tychius medicaginis* Ch. Brisout, 1862 – Kakasd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 3 db; Nagysomlyó, leg. Fodor J., 1943. VI. 30., coll. Fodor J., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 2 db.
- Tychius meliloti* Stephens, 1831 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Tychius picirostris* (Fabricius, 1787) = *Miccotrogus picirostris* (Fabricius, 1787) – Csíkyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 3 db; Csík (Csíkszereda), leg. Fodor J., 1917. VII. 2., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 29., 3 db, VI. 11., 3 db, VII. 17., 2 db, VII. 30., 2 db, VIII. 13., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 3 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Tusnád-fürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 4., 1 db; Csíkszentdomokos, leg. Soós Á. & Alodiatoris, 1943. VII. 15–16., 1 db; Madéfalva, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 21., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Tychius pumilus* Ch. Brisout, 1862 – Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.
- Tychius quinquepunctatus* (Linné, 1758) = *Aoromius quinquepunctatus* (Linné, 1758) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Málnásfördő, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 24., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.

Tychius squamulatus Gyllenhal, 1836 = *Tychius flavicollis* Stephens, 1831 – Kakasd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Tychius stephensi Schönherr, 1836 = *Tychius tomentosus* (Herbst, 1795) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 11., coll. Fodor J., 2 db, VI. 17–22., 2 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 2 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Tychius sp. – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

BAGOINAE C. G. Thomson, 1859

Bagous lutulentus (Gyllenhal, 1813) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 1 db.

Bagous tempestivus (Herbst, 1795) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 1 db.

BARIDINAE Schönherr, 1836

Limnobaris dolorosa (Goeze, 1777) = *Limnobaris pilistriata* (Stephens, 1831) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 22., 1 db; Kászon 950 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21., 1 db.

CEUTORHYNCHINAE Gistel, 1848

Amalus scortillum (Herbst, 1795) = *Amalus haemorrhous* (Herbst, 1795) – Sepsiszentgyörgy, leg. Horváth G., 1905., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 29., 1 db.

Ceutorhynchus assimilis (Paykull, 1792) = *Ceutorhynchus pleurostigma* – Kakasd 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 17., 1 db; Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 2 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. III. 27., IV. 4., VIII. 15., 4 db; Pogány-havas (Hargita megye), leg. Fodor J., 1917. III. 27., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 2 db.

Ceutorhynchus cochleariae (Gyllenhal, 1813) – Balánbányai-hg. leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 6 db.

Ceutorhynchus gallorhenanus F. Solari, 1949 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 11., coll. Fodor J., 3 db.

Ceutorhynchus erysimi (Fabricius, 1787) – Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., coll. Csiki E., 1 db; Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 21., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 21., 1 db.

Ceutorhynchus interjectus Schultze, 1903 – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Ceutorhynchus minutus (Reich, 1797) = *Ceutorhynchus contractus* (Marsham, 1802) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916, 1917, 2 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 16., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 5 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 1 db; Erősd, 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel F., 1 db; Parajd, leg. Podlussány A., 1995. V. 11., 1 db.

Ceutorhynchus pallidactylus (Marsham, 1802) = *Ceutorhynchus quadridens* (Panzer, 1795) – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 21–25., 4 db.

Ceutorhynchus pectoralis J. Weise, 1895 – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Ceutorhynchus percax J. Weise, 1883 – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. X. 31. 1 db.

Ceutorhynchus pulvinatus (Gyllenhal, 1837) = *Neosirocalus pulvinatus* (Gyllenhal, 1837) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 15., 5 db.

Ceutorhynchus rapae Gyllenhal, 1837 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 15., 1 db.

Ceutorhynchus typhae (Herbst, 1795) = *Sirocalus floralis* (Paykull, 1792) – Balánbánya, 1908. VII. 20., 3 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 28., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J.,

1918. X. 25., 4 db; Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 28., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. V. 3., VI. 24., 2 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 4 db.

Coeliastes lamii (Fabricius, 1792) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 5., 1 db, 1917. V. 28., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 2 db.

Coeliodes rana (Fabricius, 1787) = *Coeliodes dryados* (Gmelin, 1790) = *Coeliodes quercus* Fabr. – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 17., 3 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., 2 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Coeliodes ruber (Marsham, 1802) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., 1 db.

Coeliodes transversalbofasciatus (Goeze, 1777) = *Coeliodes cinctus* Gerth. – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., 3 db.

Coeliodes trifasciatus Bach, 1854 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., 2 db.

Glocianus distinctus (Ch. Brisout, 1870) = *Ceutorhynchus marginatus* (Paykull, 1792) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Glocianus inhumeralis (Schultze, 1897) = *Ceutorhynchus inhumeralis* (Schultze, 1897) – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Glocianus punctiger (C. R. Sahlberg, 1835) = *Ceutorhynchus punctiger* Gyll. – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1916. X. 24., 1 db, 1917. III. 27., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 3 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 7 db.

Hadroplontus trimaculatus (Fabricius, 1775) = *Ceutorhynchus trimaculatus* (Fabricius, 1775) – Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.

Microplontus campestris (Gyllenhal, 1837) = *Ceutorhynchus campestris* (Gyllenhal, 1837) – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 5 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db.

Mogulones abbreviatus (Fabricius, 1792) = *Ceutorhynchus abbreviatus* (Fabricius, 1792) – Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db.

Mogulones angulicollis (Schultze, 1897) – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Mogulones asperifoliarum (Gyllenhal, 1813) = *Ceutorhynchus asperifoliarum* (Gyllenhal, 1813) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 5, VIII. 15., 2 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Mogulones aubei (Boheman, 1845) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 16., coll. Fodor J., 2 db.

Mogulones crucifer (Pallas, 1776) = *Ceutorhynchus cruciger* (Herbst, 1784) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 16., VI. 25., 2 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 2 db.

Mogulones geographicus (Goeze, 1777) = *Ceutorhynchus geographicus* (Goeze, 1777) – Bükszád, coll. Györffy J., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.

Mogulones javetii (Gerhardt, 1867) = *Ceutorhynchus javetii* (Ch. Brisout, 1869) – Tusnád, 1895. VII. 12., 1 db.

Mogulones pallidicornis (Gougelet & Ch. Brisout, 1860) = *Ceutorhynchus pallidicornis* C. Bris. – Tusnád, leg. Kuthy D., 4 db.

Mogulones raphani (Fabricius, 1792) = *Ceutorhynchus symphyti* (Bedel, 1885) – Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db.

Nedys quadrimaculatus (Linné, 1758) = *Cidnorrhinus quadrimaculatus* (Linné, 1758) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 17., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., 9 db; Vargyas-völgy, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db;

Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z., 1943. VI. 21–29., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 2 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 2 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 3 db; Homoród-patak völgye, leg. Rozner I., 1995. V. 8., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Phrydiuchus topiarius (Germar, 1824) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 24., 1 db.

Sirocalodes depressicollis (Gyllenhal, 1813) = *Sirocalus nigerrimus* (Marsham, 1802) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 4., 1 db.

Stenocarus cardui (Herbst, 1784) – Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db.

Stenocarus ruficornis (Stephens, 1831) = *Stenocarus fuliginosus* (Marsham, 1802) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 17., 3 db.

Thamioecolus pubicollis (Gyllenhal, 1837) = *Ceutorrhynchus pubicollis* (Gyllenhal, 1837) – Korond, leg. Csiki E., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Trichosirocalus barnevillei (Grenier, 1867) = *Ceutorrhynchidius barnevillei* (Grenier, 1867) – Gyergyószentmiklós, leg. Horváth G., 1893., 1 db.

Trichosirocalus troglodytes (Fabricius, 1787) = *Ceutorrhynchidius troglodytes* (Fabricius, 1787) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.

Zacladus (Zacladus) geranii (Paykull, 1800) = *Zacladus affinis* (Paykull, 1792) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 6 db; Csíksomlyó, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 1 db; Homoródmás, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII. 9–10., 3 db; Székelyudvarhely, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII. 7., 5 db; Vargyas, 1 db.

Neophytobius quadrinodosus (Gyllenhal, 1813) = *Phytobius quadrinodosus* (Gyllenhal, 1813) – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Pelenomus canaliculatus (Fahraeus, 1843) = *Phytobius canaliculatus* (Fahraeus, 1843) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 1 db.

Pelenomus commari (Panzer, 1794) = *Phytobius comari* (Herbst, 1795) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 2 db.

Pelenomus quadrituberculatus (Fabricius, 1787) = *Phytobius quadrituberculatus* (Fabricius, 1787) – Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII. 21. 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Phytobius leucogaster (Marsham, 1802) = *Litodactylus leucogaster* (Marsham, 1802) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., 1 db.

Rhinoncus castor (Fabricius, 1792) – Gyergyószentmiklós, 1 db.

Rhinoncus pericarpus (Linné, 1758) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20., coll. Csiki E., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 2 db; Homoródfürdő, leg. Zombori L., 1996. V. 31., 1 db.

Rhinoncus perpendicularis (Reich, 1797) – Balánbánya, 1 db.
Rutidosoma globulus (Herbst, 1795) – Borszék, coll. Lichtneckert, 1 db.

Scleropteridius fallax (Otto, 1897) = *Rutidosoma fallax* (Otto, 1897) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. X. 31., 7 db; Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 16., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917. VIII., 3 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. V. 3., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 3 db; Borszék, coll. Lichtneckert, 2 db.

Scleropterus serratus (Germar, 1824) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1917. V. 24., 8 db; Balánbánya, leg. Csiki E., 1942.

VI. 12., coll. Csiki E., 2 db; Görgényi-hg., leg. Rozner I., 1995. V. 11., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 4 db; Borszék, coll. Lichtneckert, 1 db.

CONODERINAE Schönherr, 1833

Coryssomerus capucinus (Beck, 1817) – Rétyi Nyír, leg. Podlussány A., 1992. V. 28., 2 db.

COSSONINAE Schönherr, 1825

Rhyncolus (Rhyncolus) ater (Linné, 1758) = *Rhyncolus chloropus* (Linné, 1758) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 29., 1 db; Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 14., 1 db; Gyergyószentmiklós Hegyeshavas leg. Fodor J., 1918. IX. 10., 1 db; Balánbánya, leg. Csiki E., 1942. VI. 8., coll. Csiki E., 1 db; Hargitafürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 1., 1 db; Tusnádfürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 4., 2 db; Balánbánya 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 1 db.

Phloeophagus turbatus Schönherr, 1845 = *Rhyncolus turbatus* Schönherr, 1845 – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 2 db.

CRYPTORHYNCHINAE Schönherr, 1825

Cryptorrhynchus lapathi (Linné, 1758) – Sepsiszentgyörgy, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 22., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Acalles camelus (Fabricius, 1792) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 31., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 6 db.

Acalles echinatus (Germar, 1824) – Pogány-havas (Hargita megye), leg. Fodor J., 1917. III. 27., coll. Fodor J., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db.

Acalles fallax Boheman, 1844 = *Acalles commutatus* Dieckmann, 1982 – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 17., 1 db; Pogány-havas (Hargita megye), leg. Fodor J., 1917. III. 27., 1 db.

Acallocrates colonnellii Bahr, 2003 = *Acallocrates denticollis* (Germar, 1824) – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 2 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 21., 1 db.

Echinodera (Dieckmannia) valida (Hampe, 1864) = *Acalles validus* (Hampe, 1864) – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 3 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 13 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 7 db.

Rutera hypocrita (Boheman, 1837) = *Acalles hypocrita* (Boheman, 1837) – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db.

ENTIMINAE Schönherr, 1823

Graptus carpathicus (Reitter, 1901) = *Alophus carpathicus* Reitter, 1901 – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 1 db.

Graptus kaufmanni Stierlin, 1884 = *Alophus kaufmanni* Stierlin, 1884 – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 22., coll. Csiki E., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Sepsiszentgyörgy, 1 db.

Graptus triguttatus (Fabricius, 1775) = *Alophus triguttatus* (Fabricius, 1775) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 2 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 9., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20., coll. Csiki E., 1 db; Borszék, leg. Éhik Gy., 1942. VII., 1 db; Kászon 800–1300 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 2 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Hajóss J., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Strophosoma melanogrammum (Forster, 1771) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 14–26., 3 db; Kászon 800–1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 1 db; Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 5 db; Kászon leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 5 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 17., 1 db.

***Barynotus alternans** (Boheman, 1834) – Balánbánya-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 10., coll. Csiki E., 1 db.

Barynotus obscurus (Fabricius, 1775) – Balánbánya, 1908. VII. 20., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 31., VI. 7., 3 db; Kászon 1300 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 23., 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.

Bryodaemon hanakii montanus (Petri, 1912) = *Omius hanaki* Frivaldszky, 1865 – Balánbánya, 1902., 2 db; Madarasi Hargita 1801 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 3 db; Gyimesbükk, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VI. 28. 6 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Rákosi Hargita 1500 m, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 18., 4 db; Görgényi-hg., Bucsin-tető, leg. Horváth E., Kocs I., Podlussány A., Rozner I., 1997. VII. 10–12., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel F., 5 db.

Bryodaemon rozneri Podlussány, 1998 – Zeteváralja, Szencsed-patak völgye, leg. Podlussány A., 1995. VII. 3., 1 db, (holotypus); Zeteváralja, Szencsed-patak völgye, leg. Podlussány A. & Rozner I., 1995. VII. 3., 2 db, (paratypus); Görgényi-hg., Zeteváralja, Szencsed-patak völgye, leg. Horváth E., Kocs I., Podlussány A., Rozner I., 1997. VII. 9., 4 db, (paratypus).

Bryodaemon kocsirenae Podlussány, 1998 – Kommandó, leg. Kocs I., 1992. VIII. 8., 1 db, (holotypus); Kommandó, leg. Kocs I., 1992. VIII. 8., 1 db, (paratypus); Lakóca 1400 m, leg. Kocs I. & Podlussány A., 1985. VII. 10., 1 db, (paratypus); Kommandó, leg. Podlussány A., 1991. VIII. 8., 1 db, (paratypus); Kommandó leg. Szél Gy., 1991. IX. 1., 3 db, (paratypus); Kommandó, Bászka-patak völgye, leg. Horváth E., Kocs I., Podlussány A., Rozner I., 1997. VII. 15., 2 db, (paratypus).

Omius seminulum (Fabricius, 1792) – Rétyi Nyír, leg. Podlussány A., 1992. V. 28., 2 db.

Otiorhynchus (Amosilnus) lavandus Germar, 1824 – Madarasi-Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 18., 1 db.

Otiorhynchus (Choilisanus) raucus (Fabricius, 1776) – Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Otiorhynchus (Cryphiphorus) edentatus Seidlitz, 1891 – Hargita-hg., Nagy Homoród völgy, leg. Gerhardt J., 1943. VII. 2., 1 db.

Otiorhynchus (Cryphiphorus) ligustici (Linné, 1758) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 2 db; Hargitafürdő 1150 m, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 19., 1 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 23 db.

Otiorhynchus (Lolatismus) dacicus Daniel, 1898 – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19., 2 db; Erdőalja, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Madarasi Hargita, 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db.

Otiorhynchus (Magnanotius) austriacus (Fabricius, 1801) – Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1916. X. 31., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8, 1 db.

Otiorhynchus (Magnanotius) equestris (Richter, 1820) – Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1916. X. 31., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 20., 1 db.

Otiorhynchus (Magnanotius) kollari Gyllenhal, 1834 – Bodzai-hg., leg. Méhely L., 1889. VII. 10., 1 db; Gyilkos-tó, 1912.

VII. 4., 2 db; Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., 1 db; Békási szoros, leg. Alodiatoris, 1941. VI. 25., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 12–23, 9 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 1., 1 db; Csiki-hg., Egyeskö 1100 m, leg. Papp J., 1956. VII. 13., 2 db; Gyergyói hg., Békás-patak, leg. Papp J., 1956. VII. 12., 1 db; Balánbánya, Nagy-Hagymás 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15. 1 db; Hargita-hg., Ivó, leg. Rozner I., 1997. V. 24., 1 db.

Otiorhynchus (Magnanotius) peneckianus Smreczynski, 1963 – Kommandó, leg. Kocs I., 1991. VIII. 8., 1 db.

Otiorhynchus (Magnanotius) schaumii Stierlin, 1861 – Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., coll. Fodor J., 2 db.

Otiorhynchus (Majetnecus) lepidopterus (Fabricius, 1794) = *Otiorhynchus salicis* (Ström, 1788) – Erdőalja, leg. Fodor J., 1917. V. 24., coll. Fodor J., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 16–23, 9 db; Balánbánya-hg. leg. Csiki E., 1942. VI. 7., 1 db; Hargitafürdő, leg. Szabó Z. & Dudich E., 1943. VII. 1., 3 db; Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db; Csicsói Hargita 1650 m, 1943. VII. 15., 1 db.

Otiorhynchus (Namertanus) mazuriae Form. – Kászon, Lassúág, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21., 3 db.

Otiorhynchus (Namertanus) pauxillus Rosenhauer, 1847 – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19–29., X. 31., XI. 30., 14 db; Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 14., 6 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1917. V. 24., VIII. 22., 18 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4–5., VII. 5., VIII. 15., 62 db; Erdőalja, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 7 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 5 db; Gyergyószentmiklós leg. Fodor J., 1918. IX. 10., 1 db; Balánbánya-hg., leg. Csiki E., 1942, coll. Csiki E., 5 db; Gyimesbükk, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VI. 28., 1 db; Hargitafürdő 1400 m, 1943. VII. 16., 3 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 7., 1 db; Kászon, Lassúág 950 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21, 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 17–21., 3 db; Gyergyószentmiklós leg. Szél Gy. & Ladár Gy., 1991. VIII. 7., 2 db; Maroshévíz, leg. Podlussány A., 1991. VIII. 6., 8 db; Kommandó, leg. Szél Gy., 1991. VIII. 8., 2 db; Zeteváralja, leg. Podlussány A., 1995. V. 9–10., 2 db; Libánfalva, leg. Podlussány A., 1995. V. 10., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., coll. Csiki E., 1 db.

Otiorhynchus (Nihus) hypsibatus Ganglbauer, 1896 – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 1 db; Hargitafürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 1., 1 db.

Otiorhynchus (Nihus) proximus Stierlin, 1861 – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19., X. 31., 3 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 2 db; Balánbánya, leg. Csiki E., 1942., 2 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 7., 1 db; Rákosi Hargita, 1500 m, 1943. VII. 18., 1 db; Gyergyószentmiklós, leg. Szél Gy. & Ladár Gy., 1991. VIII. 7., 1 db; Kommandó 1200 m, leg. Szél Gy., 1991. VIII. 8., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., 8 db.

Otiorhynchus (Nihus) scaber (Linné, 1758) – Lóhavas (Hargita megye), leg. Csiki E., 1912. VII. 16., 1 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. X. 25., 1 db; Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 16. 3 db; Erdőalja, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 4 db; Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. V. 21., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V., VIII., 29 db; Görgényi-hg., Bucsin völgy, 1941. VII. 17., 1 db; Remete, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., 1 db; Madarasi Hargita, 1801 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 2 db; Balánbánya-hg. leg. Csiki E., 1942., 1 db; Kászon, 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29. 13 db; Madarasi Hargita, 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 2 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 4 db;

- Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 17., 3 db; Gyergyóújfalu, 1967. VII. 18., 1 db; Gyilkos-tó, leg. Peregovits L. & Merkl O., 1982. IX. 17., 1 db; Kommandó, leg. Szél Gy. & Kocs I., 1991. VIII. 8., X. 6., 3 db; Zetevárja, leg. Podlussány A., 1995. V. 9–10., 1 db; Nagy-Hagymás leg. Deubel, F., 3 db; Szováta leg. Fuss K., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Otiorynchus (Otiorynchus) coecus** Germar, 1824 = *Otiorynchus niger* (Fabricius, 1775) – Nagy-Hagymás, leg. Csiki E., 1942. VI. 10., 1 db; Görgényi-hg., leg. Fuss K., 1 db.
- Otiorynchus (Otiorynchus) laevigatus** (Fabricius, 1792) – Jedd, leg. Ehmann F., 1912. VI., 3 db; Koronka, leg. Ehmann F., 1912. VI., 2 db.
- Otiorynchus (Otiorynchus) hungaricus** Germar, 1824 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 6., 1 db; Hargitafürdő, 1150 m, 1943. VII. 19., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 5 db.
- Otiorynchus (Otiorynchus) multipunctatus** (Fabricius, 1792) – Maroshévíz, leg. Nagy I., 1909. VII. 12., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 6., V. 29., 12 db; Balánbányai-hg. leg. Csiki E., 1942. VI. 7., 2 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z., 1943. VI. 21–29., 3 db; Toplița (Maroshévíz), leg. Szél Gy., Ladár Gy. & Podlussány A., 1991. VIII. 8., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., 1 db.
- Otiorynchus (Otiorynchus) tenebricosus** (Herbst, 1783) = *Otiorynchus fuscipes* (Olivier, 1807) – Bálványosfürdő, 1909. VIII. 1, 1 db; Szent Anna-tó 1912. VII. 6., 2 db; Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., 6 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 6., 6 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20–25., 7 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 7–9., 3 db; Szováta, leg. Éhik Gy., 1942. VII., 4 db; Csicsói Hargita 1650 m, 1943. VII. 15., 1 db; Madarasi Hargita, 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 2 db; Hargitafürdő, 1150 m, leg. Szabó Z. & Dudich E., 1943. VII. 1., 19., 3 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy., 1943. VII. 8., 1 db; Szent Anna-tó, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII. 6., 1 db; Balánbánya, Nagy-Hagymás 1500 m, leg. Peregovits L. & Ronkay L., 1981. VII. 26., 1 db; Balánbánya, Nagy-Hagymás 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 3 db; Gyergyószentmiklós, leg. Merkl O., 1982. VIII. 17., 1 db; Gyergyószentmiklós, Hegyeshavas, 1000 m, leg. Szél Gy. & Ladár Gy., 1991. VIII. 7., 2 db; Kommandó 1200 m, leg. Szél Gy., 1991. VIII. 8., 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.
- Otiorynchus (Paracryphiphorus) orbicularis** (Herbst, 1795) – Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé, 6 db.
- Otiorynchus (Pendragon) ovatus** (Linné, 1758) – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1916. X. 21., 1 db, 1917. V. 9–14., 4 db; Sugásfürdő, 1942. VIII. coll. Csiki E., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db; Kommandó, leg. Szél Gy., 1992. V. 1., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Otiorynchus (Phalantorhynchus) morio** (Fabricius, 1781) – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., 1 db; Lóhavas (Hargita megye), 1912. VII. 16., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–10., 7 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 1., 1 db; Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db; Görgényi-hg. leg. Csiki, 1941. VII. 16–22., 3 db; Balánbánya, Nagy-Hagymás 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 1 db; Balánbánya, leg. Fuss K., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Fuss K., 3 db; Mezőhavas (Görgényi-hg.), leg. Csiki E., 1 db.
- Otiorynchus (Phalantorhynchus) winkleri** Solari, 1937 – Balánbánya, Nagy-Hagymás 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 1 db.
- Otiorynchus (Postaremus) nodosus** (Müller, 1764) = *Otiorynchus dubius* (Ström.) – Hargitafürdő 1400 m, 1943. VII. 16., 1 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) asplenii** Miller, 1868 – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., coll. Csiki E., 11 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20–23., coll. Csiki E., 21 db; Madarasi Hargita 1801 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 25., 1 db; Béllbor, leg. Homonnay N., 1943. VII. 5., 1 db; Csicsói Hargita 1650 m, 1943. VII. 15., 1 db; Hargita-hg., Ivó, leg. Rozner I., 1997. V. 24., 5 db; Mezőhavas (Görgényi-hg.), leg. Fuss K., 1 db; Szováta, leg. Fuss K., 2 db.
- ***Otiorynchus (Prilisvanus) corvus** Boheman, 1843 – Csicsói Hargita 1450–1550 m, 1943. VII. 15., 1 db; Madéfalva, Hargita-hg., 1500 m, 1943. VII. 18., 1 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) gemmatus** (Scopoli, 1763) – Görgényi-hg., leg. Rozner I., 1995. V. 11., 2 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) millerianus** Reitter, 1913 – Gyilkos-tó, 1912. VII. 6., coll. Csiki E., 1 db; Gyilkos-tó, leg. Nagy I., 1912. VII. 20., 1 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) mocsaryi** Csiki, 1899 – Görgényi-hg., leg. Fuss K., 1 db (holotypus), 3 db (paratypus), coll. Csiki E., 6 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) obsidianus** Boheman, 1843 – Borszék, 1912. VII. 2., 1 db; Hargita, Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. VIII. 22., coll. Fodor J., 6 db.
- ***Otiorynchus (Prilisvanus) opulentus** Germar, 1837 – Szent Anna-tó, leg. Streda, R., 1912. VII. 6., 1 db; Gyilkos-tó, 1912. VII. 4–10., 6 db; Békás-szoros, 1917. VI., 1 db; Békás-szoros leg. Szilády Z., 1931. VIII. 22., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 9–11., coll. Csiki E., 2 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z. & Dudich E., 1943. VI. 21–29., 2 db.
- Otiorynchus (Prilisvanus) rugosus krattereri** Boheman, 1843 = *Otiorynchus krattereri* Boheman, 1843 – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., 6 db; Szováta, leg. Éhik Gy., 1942. VII., 1 db; Görgény, leg. Fuss K., 3 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., 3 db; Balánbánya, leg. Fuss K., 1 db.
- Otiorynchus (Proremus) coarctatus** (Stierlin, 1861) – Gyilkos-tó, 1912. VII. 4., 1 db.
- Stomodes gyrosicollis** Boheman, 1843 – Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 1 db.
- Argoptochus (Neohenschia) periteloides** (Fuss, 1861) = *Henschia periteloides* (Fuss, 1861) – Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 2 db.
- Phyllobius (Dieletus) argentatus** (Linné, 1758) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 14–16., coll. Csiki E., 2 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 1 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26. 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 6 db; Kászon, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26–30., 7 db; Csíksomlyó leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30. 1 db; Bodoki-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VII. 5., 1 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 3 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 1 db.
- Phyllobius (Metaphyllobius) glaucus** (Scopoli, 1763) = *Phyllobius calcaratus* (Fabricius, 1792) – Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 3 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 17–21., coll. Csiki E., 41 db; Kászon 800–1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 2 db; Kászon leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 2 db; Tusnádfürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 4., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.
- Phyllobius (Metaphyllobius) pomaceus** Gyllenhal, 1834 – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Phyllobius (Nemoicus) oblongus (Linné, 1758) – Csíkszép-víz, leg. Fodor J., 1917. V. 27., 3 db, VI. 25., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 2 db; Korond, leg. Wagner J. & Fehérváryné, 1943. VII. 17, 1 db; Torja, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Parajd, leg. Podlussány A., 1995. V. 11., 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1997. VII. 1., 1 db.

Phyllobius (Phyllobius) arborator (Herbst, 1797) – Gyilkostó, leg. Nagy I., 1912. VII. 20., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 15–25., coll. Csiki E., 6 db; Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 4 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 2 db.

Phyllobius (Phyllobius) betulinus (Bechstein & Scharfenberg, 1805) = *Phyllobius betulae* (Fabricius, 1801) – Jedd. 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Phyllobius (Phyllobius) seladonius Brullé, 1832 – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Phyllobius (Pterygorrhynchus) maculicornis (Germar, 1824) – Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db.

Phyllobius (Subphyllobius) thalassinus Gyllenhal, 1834 = *Phyllobius scutellaris* Redtenbacher, 1849 – Kászon 1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 1 db; Olt völgye, 1 db.

Phyllobius (Phyllobius) transylvanicus Stierlin, 1894 – Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Peregovits L. & Ronkay L., 1981. VII. 22–23., 1 db; Tusnádfürdő 1050 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 10., 1 db; Toplița, (Maroshévíz) leg. Szél Gy., Ladár Gy. & Podlussány A., 1991. VIII. 6., 1 db; Szent Anna-tó, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db.

Liophloeus (Liophloeus) tessulatus (O. F. Müller, 1776) – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 1 db; Sepsiszentgyörgy, 1 db.

Liophloeus (Liophloeodes) lentus Germar, 1824 – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 4 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 3 db.

Liophloeus (Liophloeodes) herbsti Gyllenhal, 1834 = *Liophloeus lentus* var. *herbsti* Gyllenhal, 1834 – Csíkszép-víz, leg. Fodor J., 1917. V. 14., VI. 17., VII. 6., 3 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., 5 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F., 1 db.

***Liophloeus (Liophloeodes) lipтовиensis** (J. Weise, 1894) = *Liophloeus lentus* var. *lipтовиensis* (J. Weise, 1894) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14., 1 db.

Liophloeus (Liophloeodes) pupillatus Apfelbeck, 1928 – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 3 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Polydrusus (Polydrusus) fulvicornis (Fabricius, 1792) = *Polydrusus ruficornis* (Bonsdorff, 1785) – Borszék, 1886. VII. 8., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Kommandó, leg. Szél Gy. & Kocs I., 1991. VIII. 8., X. 6., 1 db.

Polydrusus (Polydrusus) picus (Fabricius, 1792) – Kakasd, 1908. VII., coll. Ehmann F., 1 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db; Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1940. VII. 5., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Szováta, leg. Szökendy, 1943. VI. 19–29., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 6 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Homoródfürdő, leg. Zombori L. 1996. V. 31., 1 db.

Polydrusus (Polydrusus) tereticollis (DeGeer, 1775) = *Polydrusus undatus* (Fabricius, 1781) – Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 17 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 2 db; Vargyas, leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Szent Anna-tó, leg. Tóth L., 1967. VII. 21., 1 db.

Polydrusus (Chlorodrosus) amoenus (Germar, 1824) = *Polydrusus amoenus* (Germar, 1824) – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., coll. Csiki E., 13 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 17–29., coll. Csiki E., 36 db; Mezőhavas (Görgényi-hg.), leg. Csiki E., 24 db; Szováta, leg. Éhik Gy., 1942. VII., 5 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VII. 1., 14 db; Hargitafürdő, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 20., 1 db; Csicsói Hargita 1450–1660 m, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 15–17., 32 db; Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 2 db; Balánbánya 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 1 db; Kommandó 1200 m, leg. Szél Gy., 1991. VIII. 8., 2 db.

Polydrusus (Eudipnus) mollis Ström, 1768 = *Polydrusus mollis* Ström, 1768 – Görgényi-hg., leg. Csiki E. 1941. VII. 17–23., coll. Csiki E., 7 db; Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14. coll. Csiki E., 1 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5, 1 db; Csíksomlyó leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 1 db; Hargita-hg., Cekend-tető, leg. Gerhardt J., 1943. VII. 4., 1 db.

Polydrusus (Chrysoyphis) thalassinus (Gyllenhal, 1834) = *Polydrusus thalassinus* (Gyllenhal, 1834) – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Polydrusus (Eurodrusus) confluens (Stephens, 1831) – Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VI. 24., 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.

Polydrusus (Neoeustolus) cervinus (Linné, 1758) = *Polydrusus cervinus* (Linné, 1758) – Kakasd, 1908. VII., coll. Ehmann F., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 2 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 3 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 3 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z., 1943. VI. 21–23., 1 db.

Polydrusus (Neoeustolus) pilosus (Gredler, 1866) = *Polydrusus pilosus* (Gredler, 1866) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 21., coll. Csiki E., 1 db; Csíksomlyó leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 2 db; Zeteváralja, leg. Podlussány A., 1995. V. 9–10., 1 db.

Polydrusus (Eustolus) corruscus Germar, 1824 – Csíkszép-víz, leg. Fodor J., 1917. VI. 25., 4 db, VIII. 10., 1 db, VIII. 15., 1 db; Gyimesbükk, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VI. 21–29., 2 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 17 db; Fenyéd 600 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 27., 1 db.

Polydrusus (Eustolus) flavipes (DeGeer, 1775) = *Polydrusus flavipes* (DeGeer, 1775) – Tusnádfürdő, leg. Kolosváry G. & Fehérváryné, 1941. VI. 21., 1 db; Kászon 800–1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 2 db.

Polydrusus (Eustolus) pterygomalis Boheman, 1840 = *Polydrusus pterygomalis* Boheman, 1840 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.

Polydrusus (Metallites) impar Des Gozis, 1882 = *Polydrusus impar* Des Gozis, 1882 – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 1 db.

Polydrusus (Metallites) pallidus Gyllenhal, 1834 = *Polydrusus atomarius* Olivier, 1807 – Kommandó, leg. Szél Gy. & Kocs I., 1991. VIII. 8.–X. 6., talajcsapda, 1 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 2 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1 db.

Polydrusus (Poecilodrusus) viridicinctus (Gyllenhal, 1834) = *Polydrusus viridicinctus* (Gyllenhal, 1834) – Kakasd, 1908. VIII., coll. Ehmann F., 2 db; Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 2 db; Kakasd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db.

- Brachysomus (Brachysomus) echinatus** (Bonsdorff, 1785) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 14., VI. 17., VII. 5., 5 db; Erdőalja, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 6 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 6 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.
- Brachysomus (Brachysomus) hirtus** (Boheman, 1845) – Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 27., 2 db.
- Eusomus ovulum** Germar, 1824 – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Torjai-hg, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db.
- Parafoucattia squamulata** (Herbst, 1795) = *Foucattia squamulata* (Herbst, 1795) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F. 1 db; Kakasd 1912. VI. coll. Ehmann F., 1 db; Koronka 1912. VI. coll. Ehmann F., 1 db.
- Sciaphilus asperatus** (Bonsdorff, 1785) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 22., 1 db, 1917. VIII. 22., 1 db; Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 2 db; Homoródfürdő, leg. Fodor J., 1916. X. 15., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. III. 27., 5 db, V. 5–14., 3 db, VII. 5–27., 2 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. V. 8., 5 db; Lisznyó, leg. Fodor, 1918. X. 21–25., 3 db; Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20–23., coll. Csiki E., 2 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 1 db; Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1942. VII. 3–4., 2 db; Gyimesbükk, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VI. 28., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 3 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 2 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 17., 1 db.
- Sitona (Sitona) ambiguus** Gyllenhal, 1834 – Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 1 db.
- Sitona (Sitona) cylindricollis** Fahraeus, 1840. – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 4 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) hispidulus** (Fabricius, 1776) – Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 3 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) humeralis** Stephens, 1831 – Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Csomád-hg., leg. Kovács E., 1956. VII. 26., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 3 db.
- Sitona (Sitona) inops** Gyllenhal, 1832 – Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 11., coll. Fodor J., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) languidus** Gyllenhal, 1834 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 17., 1 db.
- Sitona (Sitona) lateralis** Gyllenhal, 1834 = *Sitona ononidis* Sharp, 1867 – Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db.
- Sitona (Sitona) lepidus** Gyllenhal, 1834 = *Sitona flavescens* (Marsham, 1802) – Makfalva, leg. Nagy I., 1908. VIII. 28., 1 db; Hargita, leg. Fodor J., 1916. VIII. 22., coll. Fodor J., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 15., 2 db, V. 14., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 24., coll. Csiki E., 1 db; Kászon 800–1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 3 db; Kászon, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Bélbör, leg. Homonnay N., 1943. VII. 5., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 9 db.
- Sitona (Sitona) lineatus** (Linné, 1758) – Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 2 db; Torjai-hg, leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Homoródfürdő, leg. Zombori L., 1996. V. 31., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) longulus** Gyllenhal, 1834 – Kakasd, 1908. VII., coll. Ehmann F., 1 db; Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. V. 24., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 24., VII. 30., VIII. 13., 3 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 3 db.
- Sitona (Sitona) macularius** (Marsham, 1802) = *Sitona crenatus* (Herbst, 1795) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. III. 27., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 21–25., 2 db; Gyergyószentmiklós, Hegeyeshavas, leg. Fodor J., 1918. IX. 10., 1 db.
- Sitona (Sitona) puncticollis** Stephens, 1831 – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 15., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Balogh J. & Kalmár, 1942. VII. 7., 1 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) striatellus** Gyllenhal, 1834 = *Sitona tibialis* (Herbst, 1795) – Marosvásárhely, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Csíkgyimes, leg. Fodor J., 1916. XI. 9., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 2 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) sulcifrons** (Thunberg, 1798) – Borszék, 1886. VII. 8., 1 db; Sepsiszentgyörgy, leg. Horvath G., 1905., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 5–27., VIII. 13., 4 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 3 db; Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 2., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db; Csíkszereda, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.
- Sitona (Sitona) suturalis** Stephens, 1831 – Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Trachyphloeus alternans** Gyllenhal, 1834 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 11., 1 db; Bikfalva, leg. Fodor J., 1918. X. 21., 2 db; Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db.
- Trachyphloeus aristatus** (Gyllenhal, 1827) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 9–14., coll. Fodor J., 2 db.
- Tropiphorus elevatus** (Herbst, 1795) = *Tropiphorus carinatus* (Müller, 1776) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 14., coll. Fodor J., 2 db; Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. V. 24., coll. Fodor J., 1 db.
- Tropiphorus micans** Boheman, 1842 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 5., 2 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db.
- ERIRHININAE Schönherr, 1825
- Notaris acridula** (Linné, 1758) – Borszék, 1886. VII. 8., 1 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1912. VI. 4., coll. Fodor J., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VIII. 3., coll. Fodor J., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.
- Tanysphyrus lemnae** (Paykull, 1792) – Rétyi Nyír, leg. Podlussány A., 1992. V. 28., 1 db.
- HYPERINAE Marseul, 1863
- Donus (Antidonus) zoilus** (Scopoli, 1763) = *Phytonomus zoilus* (Scopoli, 1763) = *Hypera zoilus* (Scopoli, 1763) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 31., 1 db; Székelyudvarhely, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VIII. 5., 3 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 2 db; Szováta, leg. Csiki E., 3 db.

Hypera (Dapalinus) meles (Fabricius, 1792) = *Phytonomus meles* (Fabricius, 1792) – Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 2 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 2 db; Borszék, 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Hypera (Eririnomorpha) rumicis (Linné, 1758) – Pogányhavas (Hargita megye), leg. Fodor J., 1917. III. 27., coll. Fodor J., 2 db.

Hypera (Hypera) nigrirostris (Fabricius, 1775) = *Phytonomus nigrirostris* (Fabricius, 1775) – Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 17., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 30., 1 db; Csíkszentdomokos, leg. Soós Á. & Allodiatoris, 1943. VII. 15–16., 1 db; Szent Anna-tó, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Hypera (Hypera) plantaginis (DeGeer, 1775) = *Phytonomus plantaginis* (DeGeer, 1775) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 30., 1 db; Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Hypera (Hypera) postica (Gyllenhal, 1813) = *Phytonomus variabilis* (Herbst, 1795) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 21., 1 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Hypera (Hypera) miles (Paykull, 1792) = *Phytonomus pedestris* (Paykull, 1792) = *Hypera suspiciosa* (Herbst, 1795) – Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Hypera (Hypera) venusta (Fabricius, 1781) = *Phytonomus trilineata* (Marshall, 1802) = *Hypera trilineata* (Marshall, 1802) – Lisznyó, leg. Fodor J., 1918. X. 25., 1 db.

Hypera (Hypera) viciae (Gyllenhal, 1813) = *Phytonomus viciae* (Gyllenhal, 1813) – Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Székelykeresztúr, leg. Móczár M., 1943. VI., 1 db.

Limobius borealis (Paykull, 1792) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 4., 2 db; Csíkszentgyörgy, leg. Soós Á. & Allodiatoris, 1943. VII. 22–28., 2 db.

Neoglanis comatus (Boheman, 1842) = *Hypera comata* (Boheman, 1842) = *Donus comata* (Boheman, 1842) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 14., coll. Csiki E., 5 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 9–11., coll. Csiki E., 2 db; Madarasi Hargita 1801 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Görgényi-hg., leg. Erdős J., 1942. VII. 28., coll. Erdős J., 1 db; Nagy-Hagymás, leg. Deubel, F. 1 db.

Neoglanis elegans (Boheman, 1842) = *Hypera elegans* (Boheman, 1842) = *Donus elegans* (Boheman, 1842) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., coll. Csiki E., 1 db; Gyergyói-hg., leg. Birchler, coll. Fuss K., 1 db.

Neoglanis intermedius (Boheman, 1842) = *Donus intermedius* (Boheman, 1842) = *Hypera intermedia* (Boheman, 1842) – Békás-szoros, leg. Allodiatoris, 1941. VI. 25., 1 db; Tusnád-fürdő, leg. Kolosváry G., 1942. VI. 13–22., 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db.

Neoglanis ovalis (Boheman, 1842) = *Hypera ovalis* Schönh. – Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db.

Neoglanis oxalidis (Herbst, 1795) = *Hypera oxalidis* (Herbst, 1795) = *Donus oxalis* (Herbst, 1795) – Tusnád-fürdő, leg. Csiki E., 1914. VII. 17., coll. Csiki E., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14., coll. Csiki E., 7 db; Hargita-hg. 1500 m, leg. Gerhardt J., 1942. VI. 26., 1 db; Tusnád-fürdő, leg. Kolosváry G., 1942. VII. 13–22., 3 db; Torjai-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 4 db; Tusnád-fürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 4., 1 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z., 1943. VI., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 4 db.

Neoglanis segnis (Capiomont, 1868) = *Donus segnis* (Capiomont, 1868) – Gyilkos-tó, leg. Peregovits L. & Merkl O., 1982. IX. 17., 1 db.

Neoglanis velutinus (Boheman, 1842) = *Hypera velutina* (Boheman, 1842) = *Donus velutinus* (Boheman, 1842) – Gyilkos-tó, leg. Móczár M., 1943. VII., 1 db; Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VII. 2., 1 db; Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 4 db.

LIXINAE Schönherr, 1823

Larinus (Larinomesius) obtusus Gyllenhal, 1836 – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 14., coll. Csiki E., 2 db; Hargita-hg., Cekent-tető, leg. Gerhardt J., 1942. VII. 4., 1 db; Szováta, leg. Erdős J., 1942. VII. 29., coll. Erdős J., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 3 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 27., 3 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 1 db; Szováta, coll. Csiki E., 4 db.

Larinus (Larinus) pollinis (Laicharting, 1781) = *Larinus brevis* (Herbst, 1795) Gyilkos-tó, leg. Nagy I., 1912. VII. 20., 1 db.

Larinus latus (Herbst, 1784) – Dállya, leg. Mocsáry S., 1 db.

Larinus (Phyllonomeus) jaceae (Fabricius, 1775) – Torjai-hg. leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Gyergyói-hg. 1300 m, 1956. VII. 12., leg. Papp J., 1 db.

Larinus (Phyllonomeus) sturnus (Schaller, 1783) – Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 14., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 20., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 27., 1 db; Erdőalja, coll. Csiki E., 1 db.

Larinus (Phyllonomeus) turbinatus Gyllenhal, 1836 – Erdőalja, leg. Csiki E., 1 db.

Lixus (Compsolix) albomarginatus Boheman, 1843 – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db; Csíkszentimre, coll. Csiki E., 1 db.

Lixus (Epimeces) filiformis (Fabricius, 1781) = *Lixus elongatus* (Goeze, 1777) – Jedd, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

Lixus (Eulixus) myagri Olivier, 1807 – Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Rhinocyllus conicus (Frölich, 1792) – Makfalva, leg. Nagy I., 1908. VIII. 28., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 24., 2 db.

Cleonus pigra (Scopoli, 1763) = *Cleonus piger* (Scopoli, 1763) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 3 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 2 db.

Cyphocleonus dealbatus (Gmelin, 1790) = *Cleonus tigrinus* (Panzer, 1781) – Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 1 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 1 db.

Pseudocleonus cinereus (Schrank, 1781) = *Cleonus cinereus* (Schrank, 1781) – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 2 db.

MESOPTILIINAE Lacordaire, 1863

Magdalis (Edo) ruficornis (Linné, 1758) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 28, 5 db.

Magdalis (Magdalis) duplicata Germar, 1818 – Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db.

Magdalis (Magdalis) nitida (Gyllenhal, 1827) – Tusnád, 1895. VI. 29., 1 db.

Magdalis (Magdalis) violacea (Linné, 1758) – Tusnád, 1895. VI., 3 db.

Magdalis (Porrothus) cerasi (Linné, 1758) – Koronka, 1912. VI., coll. Ehmann F., 1 db.

MOLYNTINAE Schönherr, 1823

Anoplus plantaris (Naezen, 1794) – Csíksomlyó, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 30., 19 db; Csíksomlyó, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 6 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. VIII. 19., 2 db; Kászon 800–1200 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 26., 2 db.

Anoplus roboris Suffrian, 1840 – Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1916. VIII. 30., coll. Fodor J., 1 db; Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. X. 31., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. III. 27., 4 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 4 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 1 db; Mezőhavas (Görgényi-hg.), leg. Csiki E., 1 db.

***Liparus coronatus** (Goeze, 1777) – Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 1 db.

Liparus glabrirostris (Küster, 1849) – Torja, 1908. VII. 12., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1941. VII. 13., coll. Csiki E., 2 db; Torjai-hg, leg. Gerhardt J., 1943. VI. 26., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1943. VII. 13., coll. Csiki E., 3 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1943. VII. 20., 1 db; Hargitafürdő, leg. Szabó Z., 1943. VII. 6–7., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 2 db; Vargyasi-szoros, leg. Peregovits L., 1982. IX. 15., 1 db; Hargita-hg., Homorod-patak völgye, leg. Rozner I., 1995. V. 8., 2 db; Görgényi-hg., leg. Rozner I., 1995. V. 11., 1 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Liparus transylvanicus Petri, 1895 – Hargita-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VII. 2., 1 db; Madarasi Hargita 1700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 16., 1 db.

Leiosoma cribrum (Gyllenhal, 1834) = *Liosoma cribrum* (Gyllenhal, 1834) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19., 1917. V. 24., coll. Fodor J., 2 db; Gagy, leg. Fodor J., 1916. IX. 19., 1 db; Gyergyószentmiklós, Hegyeshavas, leg. Fodor J., 1918. IX. 10., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 27., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Leiosoma deflexum (Panzer, 1794) = *Liosoma deflexum* (Panzer, 1794) – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Leiosoma oblongulum (Boheman, 1842) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1917. V. 24., coll. Fodor J., 2 db; Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1917., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

***Plinthus sturmi** Germar, 1818 – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 9., coll. Csiki E., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 23., 2 db; Gyilkos-tó, leg. Móczár M., 1943. VII., 1 db.

Plinthus tischeri Germar, 1818 – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 1., 1 db; Balánbánya 1500 m, leg. Merkl O., 1982. VIII. 15., 2 db.

Hyllobius (Hyllobius) excavatus (Laicharting, 1781) = *Hyllobius piceus* (DeGeer, 1775) – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db.

Hyllobius (Callirus) abietis (Linné, 1758) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 9–23., 3 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VI. 28., coll. Csiki E., 5 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI., coll. Csiki E., 8 db; Korond, leg. Wagner J. & Fehérváryné, 1942. VII. 17., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 5 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VII. 1–7., 6 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 17–21., 5 db; Kommandó, leg. Kolosváry G., 1943. VI. 29., VII. 4., 7 db; Csomád-hg., leg. Gerhardt J., 1943. VI. 30., 1 db; Tusnádfürdő, leg. Dudich E. & Szabó Z., 1943. VII. 4., 2 db; Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 21., 1 db; Balánbánya, leg. Peregovits L. & Ronkay L., 1981. V. 25., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Peregovits L. & Ronkay L., 1981. VI. 22–23., 1 db; Csíkszentkirály leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 2 db; Csíkszereda 800 m, leg. Merkl O., 1998. VI. 30., 4 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 6 db; Borszék 1890 m, 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

Lepyrus capucinus (Schaller, 1783) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 6–25., 3 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 10., 4 db; Hargitafürdő 1950 m, 1943. VI. 19., 1 db; Homoródfürdő 700 m, leg. Éhik Gy. & Loksa I., 1943. VII. 8–28., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10–31., 3 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VII., 1 db; Balavásár, leg. Méhes Gy., 1 db; Sepsiszentgyörgy, coll. Kanabé D., 5 db.

Pissodes harcyniae (Herbst, 1795) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 25., coll. Csiki E., 1 db; Borszék, 1 db; Csíkszentdomokos, 1 db.

Trachodes hispidus (Linné, 1758) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. X. 31., 2 db; Hargita-hg., Tolvajos-patak, leg. Fodor J., 1917. V. 24., coll. Fodor J., 4 db; Kászonfürdő, leg. Fodor J., 1943. V. 3., 1 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 1 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 2 db; Szováta, leg. Merkl O., 1998. VI. 29., 2 db.

OROBITIDINAE C. G. Thomson, 1859

Orobitis cyanea (Linné, 1758) – Csíksomlyó 800–1038 m, leg. Szabó Z., 1943. VII. 5., 1 db.

Orobitis nigrina Reitter, 1885 – Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db.

RHYNCHOPHORINAE Schönherr, 1833

Sitophilus granarius (Linné, 1758) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 9., coll. Fodor J., 1 db; Kézdivásárhely, leg. Fodor J., 1943. VIII. 7., 1 db.

Spheophorus striatopunctatus (Goeze, 1777) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 4 db.

SCOLYTIDAE Latreille, 1804

HYLESININAE Erichson, 1836

Hylastes ater (Paykull, 1800) – Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 21., 1 db.

Hylastes cunicularius Erichson, 1836 – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 14., 28–29., VI. 6., VII. 27., VIII. 16., 22 db; Hidegség (Hargita megye), leg. Fodor J., 1918. IX. 10., 2 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 21., coll. Csiki E., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., coll. Csiki E., 66 db; Hargitafürdő 1400 m, leg. Szent-Ivány J., 1943. VII. 20., 1 db; Hargitafürdő leg. Szabó Z., 1943. VII. 6–7., 6 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 9 db; Kommandó, leg. Kolosváry G., 1943. VI. 26–VII. 4., 18 db; Gyimesbükk, leg. Szabó Z., 1943. VI. 21–29., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 1 db; Madarasi Hargita, leg. Podlussány A., 1995. VII. 3., 1 db; Csíkszereda, leg. Merkl O., 1998. VI. 28–30., 6 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 2 db.

Hylurgops glabratus (Zetterstedt, 1828) – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., coll. Csiki E., 8 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 3 db.

Hylurgops palliatus (Gyllenhal, 1813) – Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 5 db; Rétyi Nyír, leg. Balogh J. & Kalmár, 1943. VI. 21., 2 db.

Pteleobius vittatus (Fabricius, 1787) – Somlyósziget (Csík m.), leg. Fodor J., 1923. III. 27., 5 db.

***Xylechinus pilosus** (Ratzeburg, 1837) – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8., coll. Csiki E., 1 db.

Phloeophthorus spinulosus (Rey & Eichhoff, 1883) – Kászon 1000 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 1 db.

Polygraphus polygraphus (Linné) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 1 db.

SCOLYTINAE Latreille, 1807

Scolytus pygmaeus (Fabricius, 1787) – Remete, leg. Csiki E., 1912. VII. 13., coll. Csiki E., 1 db.

Scolytus ratzeburgii Janson, 1856 – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 2 db.

IPINAE Reitter, 1894

Ips amitinus (Eichhoff, 1871) – Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 22., 1 db; Balánbányai-hg. leg. Csiki E., 1942. VI. 8., coll. Csiki E., 1 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 9 db.

Ips typographus (Linné) – Gyergyótölgyes, leg. Ormay S., 1887. XI. 15., 1 db; Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 14., 10 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 32 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 5–11., VII. 28., 3 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 22–25., coll. Csiki E., 5 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8., coll. Csiki E., 2 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 10 db; Kászon, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18–29., 11 db; Kommandó leg. Kolosváry G., 1943. VI. 29., VII. 4., 2 db; Libánfalva, leg. Podlussány A., 1995. V. 10., 3 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28. 6 db.

Pityogenes chalcographus (Linné, 1761) – Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 14., 5 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 20 db; Udvarhely (Székelyudvarhely), leg. Fodor J., 1917. VIII. 27., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 5., 1 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 25., coll. Csiki E., 3 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., coll. Csiki E., 13 db; Hargitafürdő, leg. Dudich E., 1943. VII. 1., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 2 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 7 db; Gyergyószentmiklós, leg. Merkl O., 1982. VIII. 16., 1 db; Madarasi Hargita, leg. Podlussány A., 1995. VII. 3., 1 db; Zeteváralja, leg. Podlussány A., 1996. V. 22., 1 db; Kelemen-havasok 1000 m, leg. Podlussány A., 1998. VII. 13–14., 1 db.

Orthotomicus laricis (Fabricius, 1792) – Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 14., 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 17 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 4 db.

**Orthotomicus suturalis* (Gyllenhal, 1827) – Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 4 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 14., coll. Csiki E., 1 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 1 db; Kászon leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 1 db.

Dryocoetes autographus (Ratzeburg, 1837) = *Dryocoetes artepunctatus* Egg. – Tusnád, 1895. VI. 29., 1 db; Oláhfalva (Kápolnás), leg. Fodor J., 1916. X. 4–15., 1917. V. 27., 25 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. IV. 4., VI. 20., 2 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 2 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., coll. Csiki E., 58 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 30 db; Kászon 800 m, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 8 db; Kommandó, leg. Kolosváry G., 1943. VI. 29. – VII. 4., 4 db; Torjai-hg., leg. Balogh J. &

Kalmár, 1943. VII., 1 db; Madéfalva 1600 m, leg. Szent-Ivány J., 1943. VI. 17., 1 db; Tusnád, leg. Kuthy D., 1 db; Kommandó 1200 m, leg. Szél Gy., 1991. VIII. 1., 1 db.

Dryocoetes hectographus Reitter, 1913. – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., coll. Csiki E., 8 db; Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 6 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db.

Taphrorychus bicolor (Herbst, 1793) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 1 db.

Crypturgus cinereus (Herbst, 1793) – Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db.

Crypturgus hispidulus (Thomson, 1870) – Hargita-hg., leg. Fodor J., 1916. VIII. 19., 1 db; Oláhfalva (Kápolnás), leg. Fodor J., 1916. X. 4., 2 db.

**Crypturgus pusillus* (Gyllenhal, 1813) – Oláhfalva (Kápolnás), leg. Fodor J., 1916. X. 4., 10 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., 22 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VI. 6., 12 db.

Xyloterus domesticus (Linné, 1758) – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 5 db.

Xyloterus lineatus (Olivieri, 1795) = *Trypodendron lineatum* (Olivieri, 1795) – Sóstelek, leg. Fodor J., 1916. XII. 16., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 5., VIII. 16., 2 db; Görgényi-hg., leg. Csiki E., 1941. VII. 25., coll. Csiki E., 1 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 2., coll. Csiki E., 2 db; Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 8–11., coll. Csiki E., 24 db; Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 20 db; Kászon, leg. Székessy V., 1943. VII. 10., 31., 2 db; Kászon 1300 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 13 db.

**Xyloterus signatus* (Fabricius, 1792) = *Trypodendron signatum* (Fabricius, 1792) – Csíksomlyó, leg. Fodor J., 1916. VIII. 14., coll. Fodor J., 1 db; Csíkszentmihály, leg. Fodor J., 1917. III. 8., coll. Fodor J., 1 db; Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. V. 5., 1 db.

Xyleborus dispar (Fabricius, 1792) – Kászon 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 2 db.

Xyleborinus saxesenii (Ratzeburg, 1837) – Kászon, 800 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 10 db; Szováta, leg. Csiki E., 1 db.

Cryphalus abietis (Ratzeburg, 1837) – Balánbányai-hg., leg. Csiki E., 1942. VI. 11., 1 db.

Cryphalus piceae (Ratzeburg, 1837) – Zeteváralja, leg. Podlussány A., 1995. V. 9–10., 1 db.

Pityophthorus exsculptus (Ratzeburg, 1837) – Csíkszépvíz, leg. Fodor J., 1917. VII. 6., 1 db.

Pityophthorus pityographus (Ratzeburg, 1837) – Kászon 1200 m, leg. Kaszab Z., 1943. VI. 18., 29., 1 db; Madarasi Hargita, leg. Podlussány A., 1995. VII. 3., 1 db; Csíkszentkirály, leg. Merkl O., 1998. VI. 28., 1 db.

Irodalom

- ALONSO-ZARAZAGA, Miguel A.
2004 <http://www.fauna.europaea>. Utolsó letöltés: 2010. 05. 16.
- BALOG, Adalbert
2000 Contribuția entomologilor maghiar la cunoașterea faunei de coleoptere din Transilvania de la început până la 1913, *Buletin de informare, Societatea Lepidopterologică Română*, 10, 1–4/1999, Cluj-Napoca, 159–165.
- BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.)
2002 *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest.
- CSIKI Ernő
1942a Adatok a Görgényi-hegység bogárfaunájának ismeretéhez, *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, 61, 369–384.
1942b A Balánbányai-hegység bogárfaunája, *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, 61, 706–735.
- ENDRŐDI Sebő
1957 Az eszelény-félék (Attelabidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, X, 27, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1958a A szúbogarak (Scolytidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XI, 3, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1958b Eszelények – Attelabidae, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 2, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1959a Szúbogarak – Scolytidae, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 9, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1959b Az ormányosbogarak (Curculionidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai I, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XII, 18, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1960a Ormányosbogarak – Curculionidae II, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 5, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1960b Az ormányosbogarak (Curculionidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai II, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XIII, 2, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1961a *Bestimmungstabelle der Otiorrhynchus-Arten des Karpaten-beckens*, Krajské Nacladatelství v Ostrave.
1961b Ormányosbogarak – Curculionidae I, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 4, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1961c Az ormányosbogarak (Curculionidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai III, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XIV, 18, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1963a Ormányosbogarak – Curculionidae III, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 6, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1963b Az orrosbogarak (Anthribidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XVI, 6, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1968 Ormányosbogarak – Curculionidae IV, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 7, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1969 Az ormányosbogarak (Curculionidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai IV, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XXII, 13, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1970 Az ormányosbogarak (Curculionidae) kárpátmedencei lelőhelyadatai V, *Rovartani Közlemények (Folia Entomologica Hungarica)*, XXIII, 18, Magyar Rovartani Társaság, Budapest.
1971 Ormányosbogarak – Curculionidae V, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, X, 8, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCS Irén
1997 Kiegészítés Kovászna megye Curculionoidea faunájához az 1995–96-os év gyűjtései alapján, *Acta 1996*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 43–48.
2006 Adatok a Csókás–Veczer (Erősd, Kovászna megye) természetvédelmi terület ormányosalkatú bogárfaunájához, *Acta 2006*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 103–108.
- KUTHY Dezső
1897 Coleoptera, *A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae)*, A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Kiadó, Budapest.
- PETRI, Karl
1912 *Siebenbürgens Käferfauna*, Hermannstadt.
- PODLUSSÁNY Attila – KOCS Irén
1996 Kovászna megye Curculionoidea faunájának alapvetése, *Acta 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 57–72.
1998 Hargita megye Curculionoidea faunájának alapvetése, *Acta 1997*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 65–80.
- PODLUSSÁNY Attila
1996 Magyarország ormányosalkatú bogarainak fajlistája (Coleoptera: Curculionoidea), *Folia Entomologica Hungarica*, LVII, Museum Historico-naturale Hungaricum Kiadó, Budapest, 197–225.
- TEODOR, A. Lucian – VLAD ANTONIE, Iuliana
2007 Suprafamilia Curculionoidea, *Lista faunistică a României (specii terestre și de apă dulce)*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 148–168.

Lista faunistică Curculionoidea din Ținutul Secuiesc în colecția Muzeului de Științele Naturii al Ungariei

(Rezumat)

Acest studiu prezintă speciile Curculionoidea colectate din Ținutul Secuiesc ce se regăsesc în Colecția de Insecte a Departamentului Zoologic din Muzeul de Științele Naturii al Ungariei.

Pe baza propriilor noastre culegeri și a datelor din literatura de specialitate până acum se cunosc în total 617 de specii de Curculionoidea de pe teritoriul Ținutului Secuiesc. În Colecția de Insecte a Departamentului Zoologic din Muzeul de Științe Naturale al Ungariei am găsit 3229 de exemplare, aparținând la 407 specii colectate pe teritoriul Ținutului Secuiesc. Dintre acestea nu am reușit să colectăm exemplare din 53 de specii, acestea nu figurează nici în datele literaturii de specialitate. Dacă adăugăm aceste 53 de specii celor 617 cunoscute, atunci în prezent se cunosc 670 de specii de Curculionoidea în Ținutul Secuiesc.

Species list of Curculionoidea collected in Székelyföld in the collection of the Hungarian Natural History Museum

(Abstract)

This study presents the Curculionoidea species collected in Székelyföld (Kovászna, Hargita and partly Maros Counties, Romania) to be found in the Coleoptera Collection of the Zoological Department of the Hungarian Natural History Museum.

Based on our own collectings and data published in the specialty literature we have knowledge of 617 species of Curculionoidea in Székelyföld region until today. In the Coleoptera Collection of the Zoological Department of the Hungarian Natural History Museum I have found 3229 specimens belonging to 407 different species collected from Székelyföld region. From among these we couldn't collect 53 species that are neither mentioned in the specialty literature. If we add these 53 species to the already known 617, then we know today a total of 670 species of Curculionoidea from Székelyföld region.

Rozner István

ADATOK ERDÉLY, PARTIUM ÉS A BÁNSÁG DÖGBOGÁR, SUTABOGÁR ÉS SAJKABOGÁR FAUNÁJÁHOZ (COLEOPTERA: SILPHIDAE, HISTERIDAE, SCAPHIDIIDAE)

A Magyar Rovartani Társaság (Budapest) és a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) kutatói 1985 óta rendszeres rovargyűjtéseket végeztek Erdélyben és a Bánságban. A kutatások súlypontja a székelyföldi megyéket érintették, de a gyűjtések áterjedtek más megyékre is. A kutatások eredményeiről több publikáció is megjelent, de az itt tárgyalt bogárcsaládokról csak szórványos adatok kerültek közlésre.

A dögbogarakról (*Silphidae*) Szél Győző – Rozner István – Kocs Irén¹ közöltek adatokat, amelyek az 1994-ig gyűjtött fajok adatait (9 faj) tartalmazták. Ezek: *Nicrophorus fossor* (Erichson, 1837), *Nicrophorus vespillo* (Linnaeus, 1758), *Nicrophorus vespilloides* (Herbst, 1784), *Thanatophilus rugosus* (Linnaeus, 1758), *Xylodrepa quadripunctata* (Linnaeus, 1758), *Oiceoptoma thoracica* (Linnaeus, 1758), *Phosphuga atrata* (Linnaeus, 1758), *Silpha carinata* (Herbst, 1783), *Silpha obscura* (Linnaeus, 1758).

A Magyar Rovartani Társaság 1998-ban gyűjtőutat szervezett Torockó környékére. A gyűjtött bogarakat Kutasi Csaba – Muskovits József – Rozner István² közleményükben ismertették, ebben 1 dögbogár faj szerepel (*Silpha oblonga*, Küster, 1850). Jelen közleményben 9 Silphida génusz 16 fajt tárgyaljuk. Székessy Vilmos³ szerint a Kárpát-medencében 13 génuszt és 33 fajt képviselnek a dögbogarak. Az 1985 óta folyó gyűjtéseink során előfordult 9 génusz 16 faja közepes gyűjtési eredménynek számít.

A Kárpát-medencében a lényegesen nagyobb fajszámú sutabogarak (*Histeridae*) Slawomir Mazur – Kaszab Zoltán⁴ szerint 104 fajt képviselnek. 1994-ig a gyűjtéseink anyagából Szél Győző – Rozner István – Kocs Irén⁵ közleményükben 11 sutabogár fajnak a lelőhelyeit ismertetik. Ezek a fajok: *Saprinus semistriatus* (Scriba, 1790), *Hister bissexstriatus* (Fabricius, 1801), *Hister quadrimaculatus* (Linnaeus, 1758), *Hister unicolor* (Linnaeus, 1758), *Margarinotus brunneus* (Fabricius, 1775), *Margarinotus ignobilis* (Marseul, 1854), *Margarinotus merdarius* (Hoffmann, 1803), *Margarinotus striola succicola* (Thomson, 1862), *Margarinotus terricola* (Germar, 1824), *Margarinotus ventralis* (Marseul, 1854), *Platysoma minor* (Rossi, 1792). Jelen közleményben 10 Histerida génusz 18 faja szerepel. Az 1985 óta folyó gyűjtések során előkerült 23 sutabogár (*Histeridae*) faj szerény eredménynek számít, viszont megmutatja, hogy a sutabogarak kutatása a jövőben sok eredménnyel járhat.

A sajkabogarakról (*Scaphidiidae*) Szél Győző – Rozner István – Kocs Irén⁶ közleményükben 1 fajt említenek (*Scaphisoma agaricium* Linnaeus, 1758). Ebben a közleményben egy további faj (*Scaphidium quadrimaculatum* Olivier, 1790) lelőhelyadatait tárgyaljuk.

A gyűjtők neveinek rövidítései:

ÁL	=	Ádám László
CZ	=	Czető Zsolt
KCS	=	Kutasi Csaba
KI	=	Kocs Irén
MB	=	Markó Bálint
NB	=	Nagy Barna
NL	=	Nádai László
PA	=	Podlussány Attila
RA	=	Rozner Istvánné
RI	=	Rozner István
RJ	=	Rudner József
SA	=	Salvó Szidonia
SZD	=	Szalóki Dezső

Egyéb rövidítések

Mt.	=	Mount, hegy
p.	=	patak, pataka
ssp.	=	subspecies, alfaj
v.	=	völgy, völgye

¹ SZÉL, Győző – ROZNER, István – KOCS, Irén 1996.

² KUTASI Csaba – MUSKOVITS József – ROZNER István 2000.

³ SZÉKESSY Vilmos 1961.

⁴ MAZUR, Slawomir – KASZAB Zoltán 1980.

⁵ SZÉL, Győző – ROZNER, István – KOCS, Irén 1996.

⁶ Uo.

A fajok jegyzéke

Silphidae Latreille, 1807 – Dögbogarak

Genus: *Nicrophorus* Fabricius, 1775

Nicrophorus fossor (Erichson, 1837) – *Kolozs megye*: Széna-füvek, 1996. V. 18., RJ; *Szeben megye*: Fogarasi-havasok, Poiana Neamțului, 1986. IX. 7., PA – Palearktikus elterjedésű faj. Kisebbségben nagyobb döögökön található. Erdélyben közönséges.

Nicrophorus investigator (Zetterstedt, 1824) – *Hargita megye*: Kelemen-havasok, Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI – Holarktikus faj. Erdélyben szórványosan található, a ritkább fajok közé tartozik. Döögökön található.

Nicrophorus vespillo (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Kelemen-havasok, Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. V. 11., RI; *Fehér megye*: Torockó, Székelykő, 1998. VII. 7., PA – Palearktikus faj, amely Erdélyben közönséges. Döögökön található.

Nicrophorus vespilloides (Herbst, 1784) – *Hargita megye*: Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 500 m, 1995. V. 11., RI; Kelemen-havasok, Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI – Palearktikus faj. Erdélyben nagyon gyakori és közönséges. Döögökön és rothadó gombákban is megtalálható.

Genus: *Necrodes* Leach, 1815

Necrodes littoralis (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Homoródfürdő, fénycsapda, 1997. VII. 9., RI – Európai faj, amelynek elterjedése Közép-Ázsiáig is elér. Erdélyben elterjedt, a ritkább fajok közé tartozik. Nagyobb döögökön található. Fényre repül, így gyűjthető a legjobban.

Genus: *Thanatophilus* Leach, 1815

Thanatophilus rugosus (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Kelemen-havasok, Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI; *Bihar megye*: Királyhágó, 1997. IV. 26., RJ – Palearktikus faj. Erdélyben szélesen elterjedt és közönséges. Döögökön található, néha tömegesen.

Genus: *Oiceoptoma* Leach, 1815

Oiceoptoma thoracicum (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Zeteváralja, Szencsed-p., 1995. V. 9–10., RI; Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 1995. V. 11., RI; Kelemen-havasok, Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI; Persányi-hegység, Vargyas, Hidegaszó v., 2009. V. 20–22., RI; *Krassó-Szörény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 1–2., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben általánosan elterjedt és közönséges. Döögökön, kétélűtek tetemén, ürüléken és gombákban található.

Genus: *Blitophaga* Reitter, 1884

Blitophaga alpicola (Küster, 1849) – *Brassó megye*: Bucsecs-hegység, Cota, 2000 m, 1992. VIII. 23., PA; Bucsecs-hegység, Mt. Dâmbovița, Bușteni, Babele, 1995. VII. 17., NB; *Szeben megye*: Fogarasi-havasok, Kercisóra, Bălea-tó, 2500 m, 1994. VIII. 1., AL, 1995. VI. 25., 2000 m, AL, 1995. VI. 11., NB, 1995. VII. 14., 2000 m, RI – Alpési és kárpáti faj. Erdélyben és a Bánságban a Déli-Kárpátok alhavasi régióiban fordul elő, itt elterjedt és nagyon gyakori. Növényevő faj.

Blitophaga undata (Müller, 1776) – *Szeben megye*: Szebeni-havasok, Kisdísznód, Ezüst-p. v., 1997. VII. 17., RI – Eurázsia nyugati részén elterjedt faj. Erdélyben nem gyakori. Az imágó és

lárvája is növényevő. Tömeges fellépése esetén a répaültetvényekben kárt okoz.

Genus: *Xylodrepa* Thomson, 1859

Xylodrepa quadripunctata (Linnaeus, 1758) – *Krassó-Szörény megye*: Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1983. V. 1–3., SZD – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Megtalálható tölgyön, virágzó cserjéken és gyümölcsfákon is. Különböző lepkefajok hernyóival táplálkozik.

Genus: *Silpha* Linnaeus, 1758

Silpha carinata (Herbst, 1783) – *Hargita megye*: Gyergyói-havasok, Pongrác-tető, Lóduj, 1995. VI. 4–6., RI; Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 1995. VII. 1., RI; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Gyimesfelsőlók, 1996. V. 23., RI; *Fehér megye*: Torockó, Székelykő, 1998. VII. 7., KCS – Eurázsiai faj. Erdélyben szélesen elterjedt és közönséges. A kifejlett bogarak mindenevők, lárvaik csigákra, férgerekre, rovarokra vadásznak.

Silpha carinata carpathica (Reitter, 1901) – *Szatmár megye*: Gutin-hegység, Rozsály, 1963. IX. 14., PA – Az Északi- és az Északkeleti-Kárpátokban élő alfaj. Több szerző külön fajként tekinti. Erdélyben ritka.

Silpha oblonga (Küster, 1851) – *Hargita megye*: Gyimesfelsőlók, 1996. V. 23., RI; *Fehér megye*: Torockó, Székelykő, 1998. VII. 7–9., RI – Kárpáti faj, amely Erdély hegyeiben gyakori, az alacsonyabb régiókban szórványosan megtalálható.

Silpha obscura (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 500 m, 1995. V. 11., RI; Homoródfürdő, 1995. VII. 7., RI; Görgényi-havasok, Bucsin-tető, 2006. VI. 28., RI et SA; Persányi-hegység, Vargyas, Hidegaszó v., 2009. V. 20., RI; *Kolozs megye*: Kolozskörpád, 1995. V. 12., RI; Kolozsvár, Széna-füvek, legelő, 1996. IV. 23., 1996. VII. 5–10., MB; *Krassó-Szörény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 1–2., RI; Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1997. IX. 29., RJ; Mehádiai-hegység, Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 1995. IV. 30., RI; Mt. Domogled, 1000 m, 1995. V. 6., AL; Karánsebes, 1998. IV. 23., RJ; *Maros megye*: Kerelőszentpál, 1997. VII. 6., RI; *Hunyad megye*: Déva, 1996. V. 19., RI; *Kovácsna megye*: Persányi-hegység, Vargyas, Hideg-aszó v., 600 m, 2004. VII. 6–8., 2005. V. 25., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben szélesen elterjedt és közönséges. A kifejlett bogár és lárvája részben ragadozó, részben növényevő. Néha répakártevőként lép fel.

Genus: *Ablattaria* Reitter, 1884

Ablattaria laevigata (Fabricius, 1775) – *Kolozs megye*: Kolozsvár, Széna-füvek, legelő, 1996. VII. 23., MB – Európai faj. Erdélyben gyakori. Az imágó és a lárvája is ragadozó, csigákkal, férgekkel táplálkozik.

Genus: *Phosphuga* Leach, 1817

Phosphuga atrata (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Görgényi-havasok, Bucsin-tető, 1280 m, 1995. V. 11., RI; Libánfalva, Libán-tető, 1995. V. 10., RI; Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 500 m, 1995. V. 11., RI; Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Balánbánya, Jáhoros-p. v., 1995. VII. 5–6., RI; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1992. V. 25., RI; Gyergyói-havasok, Gyilkos-tó, 1995. VII. 13., PA; Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; *Kovácsna megye*: Persányi-hegység, Vargyas, Hidegaszó v., 600 m,

RI; *Hunyad megye*: Klopotíva, 1994. IX. 16., ÁL; *Fehér megye*: Gyalui-havasok, Aranyosronk, 1998. VII. 10., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Főleg az erdőkben található, ahol moha, korhadó fa és fakéreg alól gyűjthető. A bogár lárváival együtt ragadozó, csigákkal, férgekkel táplálkozik.

Histeridae Gyllenhal, 1808 – Sutabogarak

Genus: *Saprinus* Erichson, 1834

Saprinus georgicus (Marseul, 1862) – *Brassó megye*: Szászbuda, 1994. VI. 23., RI – Nyugat-palearktikus elterjedésű faj. Erdélyben szórványosan, ritka. Dögön és trágyában található, ahol rovarlárvákra vadászik.

Saprinus planiusculus (Motschulsky, 1849) – *Hunyad megye*: Déva, 1996. V. 19., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Főként döggön található.

Genus: *Carcinops* Marseul, 1855

Carcinus pumilio (Erichson, 1834) – *Kovácszna megye*: Neme-re-hegység, Veres-p. v., 1998. VII. 23., RJ; Réty, Rétyi Nyír, 1997. VII. 29., RJ – Holarktikus faj. Erdélyi előfordulása szórványos.

Genus: *Paromalus* Erichson, 1834

Paromalus flavicornis (Herbst, 1792) – *Krassó-Szőrény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 2., RI – Eurázsiai faj. A Kárpát-medence, így Erdély erdőiben is közönséges. Száraz fák kérge alatt él, rovarlárvákra vadászik.

Genus: *Epiurus* Erichson, 1834

Epiurus comptus Erichson, 1834 – *Krassó-Szőrény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 2., RI; Herkulesfürdő, Mt. Domogled, 200 m, 1997. IV. 12., RJ – Mediterrán faj. Gyűjtéseink során a bánsági hegyekből került elő. Lombos fák kérge alatt él.

Genus: *Pseudepiurus* Casey, 1916

Pseudepiurus italicus (Paykull, 1811) – *Krassó-Szőrény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 1–2., RI – Mediterrán faj, amely a Kárpát-medencében ritka. Az általunk vizsgált területről eddig csak a Bánságból került elő. Öreg fák kérge alatt és korhadékában él.

Genus: *Hister* Linnaeus, 1758

Hister bissexstriatus (Fabricius, 1801) – *Hargita megye*: Székelyvarság, 1995. V. 9., RI; Gyimesfelsőlók, 1996. V. 23., RI; Csíkszépvíz, 1996. V. 23., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Száradó tehéntrágyában, rothadó, korhadó növények alatt található, ahol más rovarokra és lárvákra vadászik. Néha dögön is előfordul.

Hister funestus (Erichson, 1834) – *Hargita megye*: Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Csíkszépvíz, 1996. V. 23., RI – Euroszibériai faj. Erdélyben a felsorolt lelőhelyekről került elő, nagyon ritka. Száraz tehéntrágyából gyűjthető.

Hister quadrinotatus (Scriba, 1790) – *Kolozs megye*: Kolozsvár, Szénafüvek, legelő, 1996. IV. 23., MB – Eurázsiai faj. Erdélyben mindenütt gyakori. Marhatrágyában él.

Hister unicolor Linnaeus, 1758 – *Hargita megye*: Balánbánya, Olt-part, 1995. VII. 5–6., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Dögön és trágyában található.

Genus: *Margarinotus* Marseul, 1853

Margarinotus obscurus (Kugelann, 1792) (= *stercorarius Hoffmann, 1803*) – *Hargita megye*: Csíkszentmárton, 1996. V. 21., RI; Abásfalva, 1996. V. 24., KI et PA – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Trágyában található.

Margarinotus striola (Sahlberg, 1834) *ssp. succicola* (Thomson, 1862) – *Hargita megye*: Zeteváralja, Szencsed-p., 1996. V. 22., RI – A törzsalak holarktikus elterjedésű. Ez az alfaj Európától Közép-Ázsiáig él. Erdély hegyeiben nem ritka.

Margarinotus ventralis (Marseul, 1854) – *Hargita megye*: Tusnádfürdő, Mt. Nagy-Csomád, Szent Anna-tó, 1997. V. 20., RJ – Euro-szibériai faj. Erdélyben mindenfelé gyakori. Nagyemlősök ürülékében, korhadó növények alatt és döggön található.

Genus: *Atholus* Thomson, 1859

Atholus corvinus (Germar, 1817) – *Seben megye*: Fogarasi-havasok, 400 m, Oltalsósebes, 1995. VIII. 2., RJ – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Trágyában él.

Atholus duodecimstriatus (Schränk, 1782) – *Fehér megye*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RA – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben nagyon gyakori. Marhatrágyában él, ahol rovarlárvákra vadászik.

Atholus duodecimstriatus (Schränk, 1782) *ssp. quatuordecimstriatus* (Gyllenhal, 1808) – *Fehér megye*: Torockó, legelő, 2000. VI. 30., RA – Általában ez az alfaj Távöl-Keleten él, de szórványosan megtalálható a törzsalaktól elkülönülve vagy azzal keveredve a faunaterületünkön, így Erdélyben is.

Genus: *Hololepta* Paykull, 1811

Hololepta plana (Sulzer, 1776) – *Fehér megye*: Kőköz, 1995. V. 12–13., CZ et NL – Eurázsiai faj. Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt és gyakori. Főként a nyárfafajok kérge alatt él, de előfordul más lombosfák kérge alatt is.

Genus: *Platysoma* Leach, 1817

Platysoma minor (Rossi, 1792) [= *frontale* (Paykull, 1798)] – *Krassó-Szőrény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 2., RI – Palearktikus faj. Erdély hegy- és dombvidékein elterjedt és közönséges. Lombosfák kérge alatt található

Scaphidiidae Reitter, 1886 – Sajakbogarak

Genus: *Scaphidium* Olivier, 1790

Scaphidium quadrimaculatum (Olivier, 1790) – *Hargita megye*: Székelymúzsna, talajcsapda, 1992. VII. 4., PA; Libánfalva, Libán-tető, 1994. VI. 26., RI; *Krassó-Szőrény megye*: Mehádiai-hegység, Cserna-p. v., 1995. V. 1–2., RI – Palearktikus faj. Erdély hegy- és dombvidékein elterjedt és közönséges. Gombás fakéreg alatt, fagombákban található.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm meg Kocs Irénnek, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természet-tudományi Osztály muzeológusának és férjének,

Kocs Jánosnak az önzetlen segítségüket, amellyel elősegítették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását. Köszönet illeti a bevezető részben felsorolt gyűjtőket a gyűjtési adataik rendelkezésemre bocsátásáért.

Rozner István – Budapest, XI, Tétényi-út 129., H-1116; irozner@gmail.com

Irodalom

KUTASI Csaba – MUSKOVITS József – ROZNER István

2000 Adatok Torockó és környékének bogárfaunájához (Insecta: Coleoptera) – *Acta (Siculica) 1999/1*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 75–82.

MAZUR, Sławomir – KASZAB Zoltán

1980 Sutabogarak – Histeridae, *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, VII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 14.

SZÉKESSY Vilmos

1961 Holyvaalkatúak I. – Staphylinoidea I., *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)* VII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1.

SZÉL, Győző – ROZNER, István – KOCS, Irén

1996 Contribuții la cunoașterea Coleoptelilor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani, *Acta (Siculica) 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 73–92.

Contribuții la cunoașterea Coleoptelilor (Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae) din Transilvania, Părți și Banat (Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae)

(Rezumat)

Cercetătorii Societății Entomologice din Ungaria (Budapesta) și ai Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe au efectuat cercetări entomologice în Transilvania, Părți și Banat începând din 1985. Acest studiu conține date ale speciilor de Silphidae, Histeridae și Scaphidiidae colectate în cursul acestor expediții. Lista de specii conține datele a 16 specii de Silphidae, 18 specii de Histeridae și 1 specie din subfamilia Scaphidiidae.

Data to the Coleoptera (Silphidae, Histeridae, Scaphidiidae) of Transylvania, Partium and Banat (Romania)

(Abstract)

Researchers of the Hungarian Entomological Society (Budapest, Hungary) and Székely National Museum (Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe, Romania) have made collectings to Transylvania, Partium and Banat since 1985. This paper contains data of Silphidae, Histeridae and Scaphidiidae collected in these trips. Data of the 16 Silphidae, 18 Histeridae and 1 Scaphidiidae are in the list of species.

Urák István – Samu Ferenc – Máthé István – Balog Adalbert

ARACHNOLÓGIAI (ARACHNIDA: ARANEAE)
KUTATÁSOK A MOHOS-TŐZEGGLÁPBAN

Bevezetés

„A Szent Anna-tó fölött 800 lábnyira fekvő, s közel egy órányi kerülettel bíró mocsaras láp ez, melynek felületét a legszebb színvetületű nyír, apró beteges fenyő, nyár és kőrisfa erdő nőtte be... de a vidor zöld talaj csalékony, mint a szirének éneke, s ha az utas ingoványos, hihetőleg víz felett lebegő virányra lép, könnyen elsüllyedhet...” – írja Orbán Balázs a Mohos-tőzeglápról *A Székelyföld leírása* című művében.¹

A Szent Anna-tó a Csomád-hegység legismertebb képződménye, Délkelet-Európa egyedüli krátertava. Ikerkráterében terül el a Mohos-tőzegláp (a helybeliek egyszerűen Kukojzásnak nevezik az itt előforduló sok áfonya miatt, a kukojza az áfonya helyi, népi elnevezése), amelynek flórája számos jégkorszakbeli maradványfajt tartalmaz (harmatfű, tőzegáfonya, tőzegrozaring, álszittyó, fürtös lizinka, lápi nád-típpan, mármorka). A tundrához hasonló táj és az itt előforduló botanikai ritkaságok turisták és kutatók számára egyaránt vonzóerőként hatnak. Biológusok közül főleg a botanikusok látogatták a lápot, és munkájuk eredményeként számos érdekes dolgozat látott napvilágot.² Ennek ellenére a Mohos-tőzegláp még mindig tartogat meglepetéseket a kutatók számára, hiszen komplex zoológiai felmérések csak az utóbbi időben vették kezdetüket.³ E kutatások eredményeiből kiderült, hogy a tőzegláp nemcsak botanikai szempontból érdekes és értékes, hanem egyebek mellett sok ritka ízeltlábúnak is élőhelyet biztosít.

Jelen kutatás témája a pókok faunisztikai és ökológiai tanulmányozása a Mohos-tőzeglápban. A téma kiválasztásában nagy szerepet játszott az a tény, hogy előzőleg arachnológiai felmérések nem történtek a területen. Népszerűsítő írásokban pedig az jelenik meg, hogy „a Mohosban előforduló hét pókfaj közül a *Mitotopus morio* jégkorszakbeli reliktum”.⁴ Ez a kijelentés már azért is téves, mert az említett faj a kaszáspókok (Opiliones) és nem a pókok (Araneae) alosztályába

tartozik, azonkívül valószínűtlen, hogy egy ilyen változatos élőhelyen csak hét pókfaj forduljon elő.

1. A Mohos-tőzegláp ismertetése

1.1. Földrajzi körülhatárolása

A Mohos-tőzegláp a Hargita-hegység legfiatalabb tagjának, a Csomád vulkáni komplexumának ikerkráterében foglal helyet, a Szent Anna-tó szomszédságában, 1050 m tengerszint-feletti magasságban, Tusnádfürdőtől 3 kilométerre délkelet irányban, a Nagy-Csomád (1294 m), Kis-Csomád (1245 m), Mohos (1177 m) és Kukojzás (1110 m) csúcsok által övezve.⁵ Északról dél fele haladva csökken a hegyek magassági szintje, fokozatosan haladva le Bükszád faluig. Földrajzi elhelyezkedése: 46°8'5" északi szélesség, 25°54'2" keleti hosszúság (UTM koordinátái E: 414837, N: 5109264). Alakja nagyjából egy ötszögre hasonlít, amelynek legnagyobb hossza 1000 m, szélessége 800 m, területe 80 ha.⁶

1.2. Geológiai jellemzők

A terület a Keleti-Kárpátok neogén vulkáni tartományával együtt a kalko-alkalikus sorozathoz tartozik, amelynek elengedhetetlen terméke a bazaltos andezit és a hornblendés piroxénes andezit. Ilyen képződmények általában lávaömlésekben vagy dacit-tartalmú boltozatokban fordulnak elő, valamint piroklasztikus kúpokba beékelődve. A vulkáni kőzetek radioaktív kormeghatározási módszerrel való vizsgálata a neogénre és a pleisztocénre datálta a térségbeni vulkáni tevékenységet, amely progresszív módon vándorolt északnyugatról délkelet felé. A Csomád vulkáni tömb kőzetei ennek megfelelően a legfiatalabbak közé tartoznak.⁷

A Csomád egyetlen vulkán két kráterrel, melyek közül a jobb állapotban megmaradt kráterben létrejött a Szent Anna-tó, a régebbi, erodáltabb kráterben pedig a Mohos-tőzegláp. Az utolsó kitörésre

¹ ORBÁN Balázs 1869.

² POP, Emil 1956, 1960; TANTAU, Ioan et alii 2003; JAKAB Gusztáv et alii 2007.

³ MÁTHÉ István et alii 2003; URÁK István et alii 2007; URÁK István – SAMU Ferenc 2008.

⁴ JÁNOSI Ibolya 1995.

⁵ POP, Emil 1960.

⁶ KRISTÓ András 1994, 1–17.

⁷ ANDRÁS Jenő 2003.

35–40 000 évvel ezelőtt került sor.⁸ Utóvulkáni jelenségek napjainkban is megfigyelhetők, a vidéken elég gyakoriak az ásványvíz-források, a szén-dioxidban és kén-hidrogénben gazdag gázfeltörések (mofettákban és szolfatárakban). A kialudt kráter eltemetett tavának hajdani víztükrre négyszerese volt a mai Szent Anna-tó felületének. A Mohos-tó évezredekén át folyamatosan apadt, lassan elmocsarasodott, így változott át magashegyi láppá. A tőzeg az évezredek során elhalt tőzegmohák tömkelegéből halmozódott fel, tőzegmennyiségét 3 millió köbméterre becsülik.

1.3. Éghajlati jellemzők

A terület éghajlata mérsékelt kontinentális, a helyi adottságoknak megfelelő módosulásokkal: hosszú és hideg telek, rövid és viszonylag meleg nyarak. Mind ezt a hegy magassága (1301 m) és a Tusnád-völgy szoros fagyvisszatartó tulajdonsága határozza meg. Januárban az átlaghőmérséklet -5 °C körül van. A fagyos napok évi átlaga eléri a 160-at, míg a hótakarós napok száma 150 körül mozog. A legmelegebb hónap július, amikor Tusnádfürdőn az átlaghőmérséklet 18 °C , míg a Szent Anna-tó szomszédságában 15 °C . A vidékre különösen jellemző a hosszú és napfényes ősz. A napfényes órák száma 1600 óra/év. Az évi átlagos csapadékmennyiség 800 mm körül van.⁹

A kráterudvar medencejellegéből adódóan gyakori a hőmérsékleti inverzió: az éjszakai lehűlések alkalmával a nehezebb hideg levegő leszorul a medence aljára. Magában a lápban a vízzel telített tőzeg szintén hozzájárul a hűvösebb mikroklima kialakulásához.

1.4. Vizrajza

A lápot jelenleg tápláló víz ombrogén jellegű, vagyis a vízutánpótlást a láp felszínére hulló csapadékmennyiség biztosítja. Ezért van az, hogy a vízelátottsága és nedvességi mutatói nagyban függenek az évszaktól és a lehullott csapadék mennyiségétől.

A déli oldalon megvannak a geomorfológiai feltételek a felszíni vizek időszakos jellegű és kisebb mértékű bejutására. Egyes feltételezések szerint beszivárgás is történik, ez azonban elhanyagolható mennyiségű és csak a peremzónában feltételezhető.

A Veres-patak, a láp fő vízvezetője, a Tusnád-patakán keresztül az Olt másodrendű mellékpataka. A patakot tápláló három fő ág: a lápot DNy–ÉK irányban átszelő főcsatorna, illetve az övcsatornából tovább fejlődött, a lápot keleten és északkeleten határoló eróziós völgyek. A főcsatornára szinte merőlegesen négy mellékcsatornát ástak, közülük egyiknek

nincs közvetlen kapcsolata a főcsatornával, az általa összegyűjtött vizet a keleti övárokbba vezeti.¹⁰

A Mohos-tőzegláp sorsa nagymértékben a Veres-patak hátráló eróziós tevékenységének megállításától függ. Mesterséges lecsapolása 1908-ban kezdődött. Ennek eredményeképpen megnövekedett a száraz helyek területe, a tőzegmohás szintje csökkent, akár csak a tavacskák száma.

1.5. Talajviszonyok

A Mohos-tőzegláp területén nem lehet beszélni talajról a szó szoros értelmében. Itt a vulkáni tevékenység befejező fázisában fennmaradt a vulkáni hamu, amelyre fokozatosan rakódott le a tőzeg-tőzegmoha.

Palinológiai és sztratigráfiai vizsgálatok igazolják, hogy a tőzegesedés és a tó feltöltődése már a pinus időszakban megtörtént. Azóta a tőzegmoharétegek egymásra rakódva 15,5 m vastag tőzegtelepet hoztak létre.¹¹

1.6. Növényzetének a jellemzése

A Mohos-tőzegláp vidékén a posztglaciális időszakban masszív lombhullató erdőtársulások voltak, amelyek később lucfenyvesekre cserélődtek ki. Még az 1900-as évek előtt is összefüggő lucfenyvesek alkották a környék erdőségeit. Letarolásuk után újratelepítették az állományt.¹²

A Mohos-tőzegláp vegetációja részben még „primer”, nagyrészt azonban láperdővel benőtt vegyes erdős-mohalápnak tekinthető. Tőzege – botanikai, fizikai, kémiai jellemzői szerint – mohaláptőzeg, túlnyomórészt vegyes mohákat tartalmaz.

Növényzetében olyan glaciális reliktumokat őriz, mint amilyenek az itt előforduló harmatfű fajok (*Drosera rotundifolia*, *D. obovata*), tőzegrozmaring (*Andromeda polifolia*), lápi álszittyó (*Scheuchzeria palustris*), hüvelyes gyapjúsás (*Eriophorum vaginatum*) mármorka vagy fekete varjúbogó (*Empetrum nigrum*), tőzegáfonya (*Vaccinium oxycoccus*). A láp fajstruktúrájára alacsony fajszám, magas egyedszám jellemző. Uralkodó növényzete a gyapjúsásos *Sphagnum*-szőnyeg. Fő növénytársulásai a következők: *Scheuchzerietum*-semlyék, *Andromeda*-semlyék, *Sphagneto-Eriophoretum vaginati* vagy *Eriophoretum-Sphagnetum*, *Pinetum silvestris vaccinietosum*, *Pinetum silvestris-Eriophoretosum vaginati*, *Pineto-Betuletum caricetosum echinatae*, *Alnetum glutinosae caricetosum elongatae* vagy *C. remotae*, *Piceto-Betuletum*, *Betuletum vaccinietosum*.¹³

⁸ MORIYA, Ichio et alii 1996. A paleogeográfiai vonatkozásokat stb. lásd LÁSZLÓ, Atrila 2002.

⁹ KRISTÓ András 1994.

¹⁰ ANDRÁS Jenő 2003.

¹¹ ZÓLYOMI Bálint 1943.

¹² ANDRÁS Jenő 2003.

¹³ POP, Emil 1960; COLDEA, Gheorghe – PLĂMADĂ, Emanuel 1989; FERENCZ Imre 1996; ANDRÁS Jenő 2003.

1.7. Fejlődése és védetté nyilvánítása

Vitatott kérdés, hogy milyen mértékben változott a lóp arculata az utóbbi száz év során: Emil Pop és Nyárády Gyula szerint jelentős változások mentek végbe a lóp állapotában, míg Boros Ádám úgy véli, hogy a lóp mai arculata nem sokat változott.¹⁴

Orbán Balázs így jellemzi a lápot: „mocsaras lóp ez, melynek felületét a legszebb színvegyületű nyír, apró, beteges fenyő, nyár és kőrisfa nőtte be”.¹⁵

Vitos Mózes leírása szerint a Mohos valóságos lópmező, apró tócsákkal. Istvánffy Gyula 1894-ben 29 láptavat számolt meg, Emil Pop 1960-ban mindössze 13-at. A tőzeg vastagságát illetően azt tapasztalta, hogy fúrója 10,5 méterre süllyedt le a tőzegmohába anélkül, hogy teljesen eltőzegesedett anyagra bukkant volna.¹⁶

1908-ban a lápot lecsapolták, „hogy a lóp hatalmas tőzegtelepe kihasználható legyen és a környéken legelő szarvasmarhák ne süppedjenek el ingoványában”. A lecsapolás, valamint a későbbi erdőirtás a lóp szintjének jelentős csökkenéséhez vezetett. A lóp felületének hirtelen behorpadását a helybeliek is észlelték.¹⁷

1941-ben Kolozsváry Gábor arról számolt be, hogy a lápot körülvevő sáncárokban még víz folyik. 1943-ban Boros Ádám mindössze 5-6 lápszemet említ, mélységüket 2-3 m-re teszi, a láppal egyidősen tartja őket. Ugyanebben az évben Zólyomi Bálint 13 láptavat térképezett fel a Mohosban. Szintén a 40-es években Nyárády Gyula egyetlen lápszemet sem talált a lópban. A számbeli eltérések – bár a lóp vízszintje nagyon változó – feltehetőleg hiányos terepbejárással magyarázhatóak.¹⁸

Az 1950-es években Emil Pop végzett megfigyeléseket a lópban, melyekhez alapul a Zólyomi-féle vegetációtérképet használta, megállapításai is többnyire megegyeznek a Zólyomi által leírtakkal. Az ő érdeme többek között az, hogy összeállította a lópban addig leírt összes növény- és állatfaj listáját.¹⁹

A legelső hivatalos előterjesztés, amelyben a Mohos-tőzegláp 240 hektáros területét javasolják védelemre, 1975. december 18-i. A végleges jóváhagyást mint természetvédelmi terület 1980 decemberében kapta meg, a 120-as törvényhatározat alapján. A mostani kategória megnevezése: természetvédelmi rezerváció, ami azonban nem felel meg a nemzetközi elvárásoknak (min. 500 hektár terület, látogatás jól meghatározott körülmények között, tilos a növény- és termésgyűjtés, természetvédelmi ügynökség szakemberei által való ellenőrzés és védettség biztosítása).

2. A mintavételezési területek jellemzése

A mintavételezési pontokat úgy választottuk meg, hogy képviselve legyenek a Mohos-tőzegláp fontosabb élőhelyei. Összesen 3 nagyobb élőhelyen jelöltünk ki gyűjtőpontokat a lópban, és az első évben egy gyűjtőpontot a közeli bükkösben. Utóbbi élőhelyen nem folytattunk a következő években mintavételezést, mivel az első év vizsgálatainak eredményeiből kiderült, hogy ízeltlábú faunája nincs összefüggésben a lóp faunájával.

A rétnek nevezett gyűjtőhely (A) egy semlyék-zsombék rendszer, mikroformákban igen gazdag terület a lóp nyugati oldalán, a Szent Anna-tó felől. Valójában itt található az a természeti ritkaságok, amelyekért a Mohost természetvédelmi területnek nyilvánították. Itt az uralkodó koronaszintet a törpe erdeifenyő (*Pinus silvestris forma turfosa*) alkotja. A gyepszintet, vagyis az aljnövényzetet, a hüvelyes gyapjúsás (*Eriophorum vaginatum*), tőzegmoha (*Sphagnum*), tőzegrozmarin (*Andromeda polifolia*), varjúbogyó vagy más néven mármorka (*Empetrum nigrum*) társulásai képezik. Növény- és szociológiai szempontból alapvetően két különböző fitocönózisból álló komplexumot lehet itt megkülönböztetni. Egymással váltakoznak a nedves vagy vízzel borított mélyedések vagy semlyékek (*Sphagnetum magellanici* (MALCUIT 1929) KÄSTNER & FLÖSSER 1933) és a szárazabb, nyaláb alakú kiemelkedések vagy zsombékok (*Eriophoro vaginatum* – *Sphagnetum recurvi* HUECK 1925). Ily módon képződik egy szabályos térbeli mozaikot alkotó, növénytanilag különböző növénytársulásokkal és eltérő hidrológiai feltételekkel rendelkező semlyék-zsombék rendszer.

A nyíresnek nevezett gyűjtőhely (B) a Mohos-tőzeglápon végighúzódó, 1908-ban létesített fősatorna és a Veres-patak erét képező állandó vízfolyás között található. Ezen a részen a lombkoronaszintet a közönséges nyír (*Betula pendula*) alkotja, az aljnövényzetet a hüvelyes gyapjúsás (*Eriophorum vaginatum*) és fekete áfonya (*Vaccinium myrtillus*) uralja, nagyon dús és hosszú övezetet alakítva ki. Jellemző növénytársulás a *Vaccinio-Betuletum pubescentis* LIBBERT 1933.

A fenyvesnek nevezett gyűjtőhelyet (C) egy főleg erdeifenyőből álló erdő alkotja, aljnövényzetként sűrű áfonyással (*Vaccinio-Pinetum sylvestris* KLEIST 1929 em. MATUSZKIEWICZ 1962).²⁰ Ez a tőzegláp második legnagyobb összefüggő foltja, délkeleten. Mivel nem történik erdőgazdálkodás, sok a kiszáradt, kidőlt fa.

¹⁴ POP, Emil 1960; NYÁRÁDY Erasmus Gyula 1929a, 1929b; BOROS Ádám 1943.

¹⁵ ORBÁN Balázs 1869.

¹⁶ VITOS Mózes 1894; POP, Emil 1960; JÁNOS Ibolya 1995.

¹⁷ BÁNYAI János 1912.

¹⁸ NYÁRÁDY Erasmus Gyula 1929a, 1929b; KOLOZSVÁRY Gábor 1941; BOROS Ádám 1943; ZÓLYOMI Bálint 1943.

¹⁹ ANDRÁS Jenő 2003.

²⁰ COLDEA, Gheorghe 1997.

A bükkösnek nevezett gyűjtőhely (D) a lápot keletéről övező bükkerdő, melyben a bükk gyertyánnal keveredik (*Symphyto cordati* – *Fagetum* VIDA 1963). Mivel a borítottág koronaszinten elég nagy, az aljnövényzet szinte teljesen hiányzik.

3. Célkitűzések

A Mohos-tőzeglápot elsősorban egyedülálló, jégkorszakbeli maradványfajokban (glaciális reliktumokban) igen gazdag növényvilága miatt nyilvánították természetvédelmi rezervátummá. Biológusok közül elsősorban botanikusok látogatták nagy számban a lápot, végeztek növényteni felméréseket, megfigyeléseket, készítettek vegetációs térképeket, és munkájuk eredményeként számos értékes tudományos dolgozat látott napvilágot. Az állatvilágra vonatkozó adatok viszont nagyon hiányosak, komplex zoológiai felmérések nem történtek a lápban. Közben egyre több olyan dolgozat jelent meg, melyek (főleg észak-európai) tőzeglápok florisztikai jelentősége mellett ezek faunisztikai értékét hangsúlyozzák. Európában több olyan felmérés is készült, melyek tőzeglápok pókfaunáját mutatják be, és kiemelik azok természetvédelmi fontosságát és értékét ebből a szempontból is.²¹

Kutatásainkkal mindezen hiányosságok pótlására törekedtünk. Ennek érdekében tűztük ki célul az erdélyi lápok és köztük a Mohos-tőzegláp minél komplexebb ökológiai felmérését, különös hangsúlyt fektetve az ízeltlábú közösségek kutatására. Ennek a programnak képezte fontos részét a Mohos-tőzegláp pókjainak a faunisztikai és ökológiai vizsgálata.

Elsősorban faunisztikai kutatást terveztünk, mivel elsődleges célunk a Mohos-tőzegláp pókfaunájának minél alaposabb felmérése volt. Ezenkívül a mennyiségi mintavételezés lehetővé tette néhány ökológiai mutató kiszámítását. Ezek segítségével jellemezhető a pókközösségek szerkezete, összehasonlíthatók a különböző élőhelyek pókközösségei, és az ökológiai igények ismerete által pontosabb képet kaphatunk az élőhelyek minőségéről is.

4. Anyag és módszerek

A leggyakrabban alkalmazott gyűjtési módszer a talajcsapdázás volt. A talajcsapdákat etilén-glikol oldattal töltöttük fel és havonta ürítettük. A kiszállások alkalmával a talajcsapdázás mellett alkalmaztunk

fűhálózást, talajrostálást és egyelést. 2004-ben egy újabb módszerrel, motoros rovarszívóval (D-vac) is történt mintavételezés. Az általunk használt készülék az általánosan elterjedt motoros levélfűvő szívó változata, speciálisan ízeltlábúak gyűjtésére átalakítva.²² Kétütemű, léghűtéses motor hajtja a 7000 fordulat/perc fordulatszámmal működő műanyag ventilátort. A ventilátor által keltett légáram egy 10 cm átmérőjű szívócsövön át közlekedik. A szívócső két darabból áll, melyeket összecsiszogatva használunk. A két csőrész közé egy finom szövésű hálót helyezünk gyűjtőzsáknak. A szívó légáram folyamatosságát az alsó csődarab végétől 10 mm-re elhelyezett lyukak biztosítják még akkor is, ha a szívócsövet a talajhoz nyomjuk. A gyűjtés folyamán a szívócsövet a talajfelszínre merőlegesen tartjuk, úgy, hogy a lenyomás során a csőnyílás az aljzathoz szorosan illeszkedjen. A kívánt mintanagyság függvényében a szívócsövet többször egymás után, néhány másodpercre nyomjuk a talajra, folyamatos haladás közben. Így minőségi és mennyiségi mintavételezés egyaránt megvalósítható.

A begyűlt biológiai anyagot üvegcsékben, mintánként felcímkézve, 70°-os etil-alkohol oldatban tároltuk. A különböző ízeltlábú-csoportok szétválogatása és meghatározása binokuláris sztereomikroszkóp segítségével történt, laboratóriumban.

A pókokat változatos határozókulcsok alapján azonosítottuk, és Platnick Norman listája alapján rendszereztük. Egyes fajok azonosítása ivarszeri készítmények alapján történt. Az ivarszerket rovarláb segítségével emeltük ki, és 10–20%-os kálium-hidroxid oldatban tisztítottuk le. A fajok ökológiai igényeire vonatkozó adatok Maurer Richard és Hänggi Ambros, valamint Buchar Jan és Rüzicka Vlastimil műveiből származnak.²³

5. Eredmények

A Mohos-tőzeglápban 2003. április és 2005. október időszakban végzett mennyiségi és minőségi mintavételezés során összesen 3165 pókot gyűjtöttünk, amelyből 2360 egyed volt ivarérett, és 805 egyed ivaréretlen. A hímek minden évben nagyobb arányban voltak képviselve a mennyiségi mintákban, mint a nőstények, ami az alkalmazott gyűjtési módszerek és a pókok viselkedése közötti összefüggéssel magyarázható. A tanulmányozott biológiai anyagot nagyrészt talajcsapdákkal gyűjtöttük, melyekbe sokkal nagyobb

²¹ COULSON, J. Christopher – BUTTERFIELD, Jennifer 1986; KÚRKA, Antonín 1990; RELYS, Vyandas et alii 2002; BRUUN, Lars – TOFT, Søren 2004; KOPONEN, Seppo 2004; KOPONEN, Seppo et alii 2004.

²² SAMU Ferenc – SÁROSPATAKI Miklós 1995.

²³ LOKSA Imre 1969, 1972; FUHN, Ion Eduard – NICU-

LESCU-BURLACU, Floriana 1985; STERGHU, Cleopatra 1985; AURER, Richard – HÄNGGI, Ambros 1990; HEIMER, Stefan – NENTWIG, Wolfgang 1991; FUHN, Ion Eduard – GHERASIM, F. Viorel 1995; BUCHAR, Jan – RÜZICKA, Vlastimil 2002; PLATNICK, I. Norman 2009.

eséllyel esnek bele az aktívabb életmódot folytató állatok, a pókoknál pedig ivarérettség elérése után a hímek sokkal aktívabbak, mint a nőstények. Ilyenkor szinte alig táplálkoznak, minden idejüket és energiájukat a nőstények felkutatására fordítják.

5.1. A pókok családok szerinti megoszlása

A begyűjtött pókok meghatározása során összesen 108 fajt azonosítottunk, melyek 21 családot képviselnek. A családok faj- és egyedszám szerinti megoszlása eltérő (1. táblázat).

A legtöbb faj által képviselt családok a vitorlaspókok (Linyphiidae) (39,8%, 43 faj) és a farkaspókok (Lycosidae) (10,2%, 11 faj), míg a többi családot kevesebb, mint tíz faj képviselte a mintákban. Az egyedszám aránya szerint a sorrend fordított, a farkaspókok (Lycosidae) vannak jobban képviselve (48,8%, 1543 egyed), és csak utánuk következnek a vitorlaspókok (Linyphiidae) (27%, 852 egyed). A többi 19 család esetében az egyedszám aránya minden esetben 10% alatt maradt (1. ábra).

A faj és egyedszám ilyen jellegű megoszlását nagymértékben meghatározta, hogy az anyag legnagyobb részét talajscapdázással gyűjtöttük. Ez magyarázza a talajfelszínén élő (epigeikus), általában aktív vadász életmódot folytató pókok magas arányát is a mintákban (73,49%). A fűhálózást, talaj- és avarrostálást, motoros rovarszívóval való gyűjtést és az egyelést csak kiegészítésként használtuk. Utóbbi módszerek használata révén fajlistánk kibővült növényzetben élő (arborikol) fajokkal is (22,89%), melyek talajscapdába egyáltalán nem vagy csak véletlenszerűen kerülnek bele. Az anyag többi részét felszín alatti (endogeikus) életmódot folytató pókok (3,61%) teszik ki (2. ábra). Összehasonlítva a különböző módszerek hatékonyságát, azt találjuk, hogy 63 fajt csak talajscapdázással, 8 fajt csak fűhálózással, 3 fajt csak a motoros rovarszívóval és 14 fajt csak egyeléssel sikerült gyűjteni.

5.2. Románia faunájára új és ritka fajok

Kutatásaink során sikerült kimutatni három Románia faunájára új fajt (*Cnephalocotes obscurus*, *Maro minutus*, *Taranucnus setosus*), bizonyítani két eddig kérdéses faj előfordulását (*Zelotes clivicola*, *Scotina palliardi*), valamint azonosítani két ritka, csak a közelmúltban jelzett fajt (*Notioscopus sarcinatus*, *Gnaphosa nigerrima*).

Cnephalocotes obscurus (Blackwall, 1834) vitorlaspókok (Linyphiidae) holarktikus elterjedésű faj. A nedves élőhelyeket kedveli, gyakran nagy számban for-

dul elő tőzeglápokban. A Mohos-tőzeglápban is elég nagy számban volt képviselve ez a faj a mintákban. Mindhárom évben kerültek elő ivarérett példányok a teljes vegetációs időszakban, a láp nyílt részéből.

Maro minutus O.P.-Cambridge, 1906 (Linyphiidae) egy európai elterjedésű ritka vitorlaspókok faj, mely a nedves élőhelyeket kedveli, főleg mocsaras és lápos területeken fordul elő. Egyes európai országokban szerepel a Vörös Listákon, mint enyhén veszélyeztetett faj. A Mohos-tőzeglápban a nyílt láprészen elhelyezett talajscapdák által volt gyűjtve 2005-ben, májusban és júniusban.

Taranucnus setosus (O.P.-Cambridge, 1863) palearktikus elterjedésű faj, szintén a vitorlaspókok (Linyphiidae) családjából. Kimondottan a nedves élőhelyeket kedveli, főleg tőzeglápokból jelezték eddig, Angliában és Nyugat-Európában, ahol a Vörös Listákon is szerepel, mint veszélyeztetett faj. Egyetlen hím példánya került elő a Mohos-tőzeglápban folytatott három éves arachnológiai felmérések során, 2005 májusában, a nyílt láprészből.

Notioscopus sarcinatus (O.P.-Cambridge, 1872) (Linyphiidae) egy Észak-, Nyugat-, és Közép-Európából ismert, litván és linn tőzeglápokban gyakori, szűk ökológiai tűrőképességű (sztenök), nagy nedvességigényű (sztenohigrofil), talajlakó (epigeikus) pókfaj. Nemrég volt jelezve, mint román faunára új elem, a Nemere-hegységben található lápkomplexumból, ahol a Kerekbikk (as. *Eriophoro vaginati* – *Sphagnetum* POP et al. 1987, *Vaccinio-Pinetum silvestris* KLEIST 1929) valamint a Lassúág (as. *Eriophoro vaginati* – *Sphagnetum recurvi* HUECK 1925) lápkokból kerültek elő példányai. A Mohos-tőzeglápban az erdei-fenyvesből gyűjtöttünk pár egyedet májusban, júniusban és júliusban.²⁴

Gnaphosa nigerrima L. KOCH, 1877 (Gnaphosidae) Észak- és Közép-Európából ismert faj. Nagyon szűk ökológiai tűrőképességű (sztenök) faj, ezért nagyon ritka. Nagyon nagy a nedvességigénye (sztenohigrofil), ezért nedves élőhelyeken, elsősorban oligotróf lápokban fordul elő, ahol endo- és epigeikus életmódot folytat.²⁵ Románia a faj elterjedési területe délkeleti határának számít. Eddig a Szenétei-lápból és a Lassúág-lápból jelezték.²⁶ A Mohos-tőzeglápból előkerült példányokat a központi nyílt területen és a nyíresben gyűjtöttük, májusban és júliusban.

Zelotes clivicola (L. KOCH, 1870) (Gnaphosidae) palearktikus elterjedésű faj. Európa többi részén is fenyőerdőkből és fenyővel benőtt tőzeglápokból ismert.²⁷ Jelenléte Románia faunájában elég sokáig

²⁴ RĚLYS, Vygandas – DAPKUS, Dalius 2002; RĚLYS, Vygandas et alii 2002; GALLÉ Róbert – URÁK István 2002.

²⁵ GRIMM, Ute 1985.

²⁶ GALLÉ Róbert – URÁK István 2001; GALLÉ Róbert – URÁK István 2002.

²⁷ GRIMM, Ute 1985; KREULES, Martin – PLATEN, Ralph 1999; RĚLYS, Vygandas et alii 2002.

kérdéses volt, mivel hiányoztak a bizonyító példányok az arachnológiai gyűjteményekből. Csak a közelmúltban sikerült bebizonyítani a faj jelenlétét, amikor egyszerre több példánya is előkerült egy vegyes erdei- és fekete-fenyvesből (*Pinus sylvestris*, *P. nigra*), a Baróti-hegyekből,²⁸ A Mohos-tőzeglápban folytatott kutatások során újra előkerült a faj a központi nyílt láprészből, a nyíresből és az erdei-fenyvesből is, májustól egészen augusztus végéig.

Scotina palliardi (L. KOCH, 1881) (Liocraniidae) Európában, főleg annak északi részén fordul elő. Kedveli a sziklagyepet, hangásokat és tőzeglápokat. Ritka, egyes országok Vörös Listáján is szerepel, mint veszélyeztetett faj.²⁹ A Mohos-tőzeglápban folytatott arachnológiai felmérések eredményeként sikerült bebizonyítani a faj romániai előfordulását. Elég nagy egyedszámmal gyűjtöttük májustól szeptemberig, a központi nyílt területen és a nyíresben is.

5.3. A pókok gyűjtőhelyek szerinti megoszlása

A különböző mintavételezési területekről (gyűjtőhelyekről) begyűjtött pókok faj- és egyedszáma eltérő. A legtöbb fajt a láp nyílt részén gyűjtöttük. A listán szereplő fajok több mint felét azonosítottuk ezen a mintavételezési területen (67 faj), amely egyedszámban is gazdagnak bizonyult (661 egyed). Utána a nyíres következik, ahol szintén elég sok fajt találtunk (59 faj), de az egyedszám mérsékelt volt (540 egyed). A fenyvesben valamivel kevesebb fajt azonosítottunk (46 faj), viszont az egyedszám itt volt a legnagyobb (996 egyed), ami azzal magyarázható, hogy itt több talajcspadával gyűjtöttünk, mint a többi mintavételezési területen. Faj- és egyedszámban egyaránt legszegényebbnnek a bükkerdő bizonyult (12 faj, 163 egyed). Nagyon kevés pókfaj kedveli az ilyen típusú zárt erdőket (3. ábra).

5.4. A pókok havi dinamikája

A Mohos-tőzeglápban végzett havi mintavételezéseink eredményeit vizsgálva azt vehetjük észre, hogy a faj- és egyedszám havi dinamikája nagyon hasonló, a két görbe szinte párhuzamosan követi egymást. Az első csúcspont júniusban van, mikor mind a fajszám, mint pedig az egyedszám a legnagyobb értékeket éri el (64 faj, 665 egyed). Ez egy kis eltolódást jelent az irodalmi adatokhoz képest, melyek szerint az Európában előforduló pókfajok többsége májusban ivarérett, ezért ebben a hónapban gyűjthetők a legnagyobb számban ivarérett példányok.³⁰ Ez az eltolódás a Mohos-tőzegláp földrajzi fekvésével, tengerszintfeletti magasságával (1050 m) magyarázható, minek következtében itt később tavaszodik. Májusban még

gyakran elég alacsony a hőmérséklet, néha még hó és jég is van, ezért az ízeltlábúak aktivitása valamivel később éri el a csúcspontot, mint más, alacsonyabb fekvésű, melegebb élőhelyeken. Június után úgy a faj-, mint az egyedszám fokozatosan csökken (4. ábra).

5.5. A pókok zoogeográfiai spektruma

A faunaelemek megoszlását döntő módon meghatározza és befolyásolja egy területnek a földrajzi fekvése, de hatással van rá a környezeti tényezők alakulása is: a klíma változásai, a növényzet milyensége, a domborzat.

A Mohos-tőzeglápban előforduló pókok állatföldrajzi (zoogeográfiai) elterjedés szerinti szerkezetét is nagymértékben meghatározza a láp földrajzi fekvése. Így, amint az várható is volt, dominálnak az európai elemek (56,82%), majd következnek a palearktikus (27,27%) és végül a holarktikus (15,91%) faunaelemek (5. ábra).

5.6. A gyűjtőhelyek összehasonlítása a pókközösségek alapján

A különböző élőhelyek, biocönózisok vagy ökoszisztémák összehasonlítására sok elméleti modellt dolgoztak ki, melyek többé-kevésbé megbízhatóan tükrözik a természetben fellelhető helyzetet. A sokféle szimilaritási index közül mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai, de annak a kiválasztásában, hogy mikor milyen indexet használjunk, döntő szerepe lehet a mintavételezésnek, az adatok mennyiségének és minőségének is.

Ahhoz, hogy minél megbízhatóbb eredményeket kapjunk, két szimilaritási index segítségével is összehasonlítottuk gyűjtőhelyeinket.

Figyelembe véve a pókközösségek fajösszetételének a prezencia- és abszencia-hányadosait (Jaccard-index), elmondhatjuk, hogy a nyíres és fenyves fajösszetétele meglehetősen hasonló, míg a semlyékes-zsombékos rét fajösszetétele ettől kismértékben, a bükkerdő fajösszetétele pedig nagymértékben eltér (6. ábra).

Megvizsgálva a vegetációt vagy a különböző környezeti tényezőket, hasonló eredményeket kapunk, tehát a pókok nagyon jól tükrözik a valós területi viszonyokat. Annak ellenére, hogy ragadozók, és elméletileg nem függenek annyira a vegetációtól, mint a növényevők, közvetetten mégis hatnak rájuk ezek a tényezők, amint azt az előbbiekben is láttuk.

Megvizsgálva a szimilaritást (hasonlóságot) a dominanciaviszonyok alapján, a közös domináns fajokat figyelembe véve (Horn index) ugyanazt az eredményt kaptuk, mint az előző esetben (7. ábra).

²⁸ URÁK István – GALLÉ Róbert 2003.

²⁹ HEIMER, Stefan – NENTWIG, Wolfgang 1991; BUCHAR

Jan – RŮŽICKA Vlastimil 2002.

³⁰ TRETZEL, Erwin 1954.

A szimilaritások számításánál logaritmikus transzformációt alkalmazva (\log_{10} Horn) lehet csökkenteni a domináns fajok jelentőségét, és a közepesen gyakori fajok kerülnek előtérbe a hasonlóságok számításánál. Elvégezve így is az összehasonlításokat, az előző két számítással megegyező eredményt kapunk. A két láperdő (fenyves és nyíres) hasonlósága (szimilaritása) a legnagyobb, szinte megegyezik a két élőhely fajösszetétele. Ettől kissé eltér a rét (semlyék-zsombék) illetve nagymértékben a bükkös pókközösségeinek a szerkezete (8. ábra).

A nonmetrikus multidimenzionális skálázás (NMDS) még jobban szemlélteti a különböző gyűjtőhelyek pókközössége közötti hasonlóságokat és különbségeket. A legjobban a bükkös különül el, míg a nyíres nagyjából köztes helyet foglal el a rét és a fenyves között. A legnagyobb különbség a rét (nyílt terület) és a bükkös (zárt) pókközössége között észlelhető, a köztük lévő távolság a legnagyobb a 2. tengely mentén, míg a nyíres részben átfed a nyílt területtel, ugyanakkor elkülönül tőle az 1. tengely mentén (9. ábra).

A pókközösségek szerkezete és az élőhelyek fizikai környezeti paramétereinek közötti szoros összefüggések jobb értelmezhetősége érdekében indikátorfaj-analízist is végeztünk a talajcsapdával gyűjtött mennyiségi minták alapján³¹. Minden gyűjtőhelynek vannak saját indikátor fajtái, melyeket Monte Carlo-teszt segítségével mutattunk ki (szignifikancia szint $P = 0,05$).³² A teszt eredményei is azt mutatják, hogy a bükkös, mint élőhely nagymértékben különbözik a többi élőhelytől (2. táblázat).

Mindezek az eredmények nagyon élethűen tükrözik a valós helyzetet. Mind térben, mind pedig a fizikai környezeti tényezők hasonlóságát tekintve a rét után következik a nyíres, és a nyíres után a fenyves, míg a bükkös van a legnagyobb távolságra, illetve a bükkösre jellemző fizikai környezeti tényezők különböznek a legjobban a többitől. Ezeket a hasonlóságokat és különbségeket a gyűjtőhelyek pókközösségeinek a szerkezetében is fel lehet ismerni.

Összefoglalás és következtetések

A három éves kutatás során a négy gyűjtőhelyről összesen 3165 pókot gyűjtöttünk, amelyből 2360 egyed (74,56%) volt ivarérett és 805 egyed (25,44%) ivaréretlen. Az anyag feldolgozása során 108 fajt azonosítottunk, 21 családból. A legtöbb faj és egyedszám által képviselt családok a vitorlaspókok (Linyphiidae) és a farkaspókok (Lycosidae) voltak.

Összehasonlítva a különböző gyűjtési módszerek hatékonyságát, azt találtuk, hogy 63 fajt csak talajcsapdázással, 8 fajt csak fűhálózással, 3 fajt csak a motoros rovarszívóval és 14 fajt csak egyeléssel sikerült gyűjteni.

A legnagyobb faj- és egyedszám a nyílt láp semlyék-zsombék rendszerében volt, valamivel kisebb a nyíresben és a fenyvesben, míg a bükkerdőben nagyon alacsony.

A legnagyobb faj- és egyedszámot júniusban kaptuk. A fajok többsége kedvelt élőhely-típus szerint epigeikus és plantikol, ökológiai igény szerint mezofototermofil és mezohigrofil, de elég szép számban vannak képviselve a sztenohigrofil fajok is, míg a kimondottan szárazsághedvelő fajok teljesen hiányoznak.

Állatföldrajzi (zoogeográfiai) elterjedésüket tekintve az európai faunaelemek dominálnak, majd következnek a palearktikus és végül a holarktikus elemek.

A legnagyobb egyedszámban gyűjtött, Mohos-tőzeglápra leginkább jellemző domináns pókfaj a *Pirata hygrophilus* nevű farkaspók, a bükkerdőben pedig a *Coelotes inermis* nevű eretnekpók.

A pókközösségek szerkezete alapján összehasonlítva a gyűjtőhelyeket, nagy hasonlóság észlelhető a nyíres és fenyves között, míg a rét (semlyékes-zsombékos nyílt terület) pókközösségének szerkezete ettől kismértékben, a bükkerdőé nagymértékben különbözik.

Sikerült kimutatni három Románia faunájára új fajt (*Cnephalocotes obscurus*, *Maro minutus*, *Tarantulus setosus*), bebizonyítani két eddig kérdéses faj előfordulását (*Zelotes clivicola*, *Scotina palliardi*), valamint két ritka, csak a közelmúltban jelzett fajt (*Notioscopus sarcinatus*, *Gnaphosa nigerrima*).

Az Európában napjainkig megmaradt, lecsapolástól és kitermeléstől megmenekült, elszigetelt tőzeglápok nagyjából már mind védett területek, melyek széles elterjedésű fajok mellett számos tőzeglápra jellemző pókfajnak is élőhelyet biztosítanak.³³ Mindezek bizonyítékul szolgál arra, hogy a pókokat elfogadjuk mint tőzeglápok minőségét jelző ökológiai indikátor csoportot.³⁴ A Mohos-tőzegláp esetében is nagyon jól jelzik a pókok a különböző élőhelyek közötti különbségeket, és egy jól megfigyelhető gradiens alakul ki a nyílt láptól a nyíresen és lucoson át, egészen a zárt bükkösig.

Összegzésként megállapítható, hogy a Mohos-tőzegláp nemcsak botanikai szempontból érdekes és értékes terület, hanem sok ritka és speciális pókfajnak is élőhelyet biztosít. Éppen ezért az itt fellelhető természeti értékek megőrzésére és védelmére jobban oda

³¹ DUFRENE, Marc – LEGENDRE, Pierre 1997.

³² McCUNE, Bruce – MEFFORD, M. J. 1999.

³³ COULSON, J. Christopher – BUTTERFIELD, Jennifer 1986; KÜRKA, Antonín 1990; RELYS, Vyğandas et alii 2002;

BRUUN, Lars – TOFT, Søren 2004; KOPONEN, Seppo 2004; KOPONEN, Seppo et alii 2004; URÁK István – SAMU Ferenc 2008.

³⁴ McGEOCH, A. Melodie 1998.

kellene figyelni. Jelenleg egy civil szervezet gondoskodik a területről, viszont az ő lehetőségeik korlátozottak. A tőzegláp sorsa nagymértékben a Veres-patak hátráló eróziós tevékenységének megállításától függ.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Kerezsi Lászlónak, a természetvédelmi terület gondozásával megbízott cég vezetőjének, aki mindvégig támogatta terepmunkánkat és megteremtette számunkra a mintavételezéshez szükséges feltételeket.

A kutatást anyagilag támogatta a The Rufford Maurice Laing Foundation a *Rufford Small Grant for Nature Conservation* program keretén belül (grant nr. 142/07/04). A biológiai anyag feldolgozását, a pókok meghatározását, az adatbázis elkészítését, az adatok kiértékelését és a tudományos publikáció előkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíja és a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj Program (2009B00026E számú pályázat) tette lehetővé. Támogatásukat ezúttal is köszönjük.

Urak István – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Környezettudományi Tanszék, Déva utca 4., RO-400375 Kolozsvár; istvan.urak@milvus.ro

Samu Ferenc – Magyar Tudományos Akadémia Növényvédelmi Kutatóintézete, Herman Ottó út 15., H-1022 Budapest; samu@julia-nki.hu

Máthé István – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Természettudományi Tanszék, Szabadság tér 1., RO-530104 Csíkszereda; matheistvan@sapientia.sicilorum.ro

Balog Adalbert – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kertészmezői Tanszék, Segesvári utca, 1/C., RO-540053 Marosvásárhely; adalbert.balog@gmail.com

Irodalom

ANDRÁS Jenő

2003 *A Mohos-tőzegláp vegetációjának térképezése és természetvédelmi problémái* (Diplomadolgozat, Nyugat-Magyarországi Egyetem, Növénytan és Természetvédelmi Intézet, Erdőmérnöki Kar, Sopron).

BÁNYAI János

1912 A Mohos-tó pusztulása, *Uránia*, 6–8.

BOROS Ádám

1943 Kokojszás vagy Mohos-tó és a Szent Anna-tó lágja, *Debreceni Szemle*, 17, 113–115.

BRUUN, Lars – TOFT, Søren

2004 Epigeic spiders of two Danish peat bogs, in: SAMU Ferenc – SZINETÁR Csaba (szerk.): *European Arachnology 2002*, Plant Protection Institute & Berzsenyi College, Budapest, 285–302.

BUCHAR, Jan – RŮŽICKA Vlastimil

2002 *Catalogue of spiders of the Czech Republic*, Peres, Praha.

COLDEA, Gheorghe

1997 *Les associations végétales de Roumanie*, Tome 1, *Les associations herbacées naturelles*, Presses Universitaires de Cluj, Cluj-Napoca.

COLDEA, Gheorghe – PLĂMADĂ, Emanuel

1989 Vegetația mlaștinilor oligotrofe din Carpații Românești (Cl. *Oxycocco – Sphagnetea* BR.-BL. et TX. 1943), *Contribuții Botanice*, 29, 37–43.

COULSON, J. Christopher – BUTTERFIELD, Jennifer

1986 The spider communities on peat and upland grasslands in northern England, *Holarctic Ecology*, 9, 229–239.

DUFRENE, Marc – LEGENDRE, Pierre

1997 Species communities and indicator species: the need for a flexible asymmetrical approach, *Ecological Monographs*, 67, 345–366.

FERENCZ Imre

1996 *A Mohos-láp állapotváltozásainak ökológiai vizsgálata*, József Attila Tudományegyetem, Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged.

FUHN, Ion Eduard – GHERASIM, F. Viorel

1995 Fam. Salticidae (*Fauna României*, 5 (5)), Editura Academiei, București.

FUHN, Ion Eduard – NICULESCU-BURLACU, Floriana

1985 Fam. Lycosidae (*Fauna R. S. R.*, 5 (3)), Editura Academiei, București.

GALLÉ Róbert – URÁK István

2001 Contribution to the spiders (Arachnida: Araneae) of upper Mureș river valley with some new data for the Romanian fauna, *Entomologica Romanica*, 6, 141–145.

2002 Faunistical data on the spiders (Arachnida: Araneae) of the Nemira Mountain's bog complex with two new species for the Romanian fauna, *Entomologica Romanica*, 7, 85–88.

GRIMM, Ute

1985 *Die Gnaphosidae Mitteleuropas (Arachnida: Araneae)*, Verlag Paul Parey, Berlin und Hamburg.

- HEIMER, Stefan – NENTWIG, Wolfgang
1991 *Spinnen Mitteleuropas*, Paul Parey Verlag, Berlin und Hamburg.
- JAKAB Gusztáv – CSERGŐ Anna-Mária – AMBRUS László
2007 A Székelyföld flórákutatójának története, *Flora Pannonica, Journal of Phytogeography & Taxonomy*, 5, 105–133.
- JÁNOSI Ibolya
1995 Botanikai rezervációk a Csomád-Büdös hegycsoportban (I. rész). A Mohos tőzezláp, *Erdélyi Gyopár*, 3, 8–9.
- KOLOZSVÁRY Gábor
1941 A Mohos-tó, *Debreceni Szemle*, 15, 261–263.
- KOPONEN, Seppo
2000 Spider fauna of peat bogs in southwestern Finland, in: Toft Søren – Scharff Nikolaj (szerk.): *European Arachnology 2000*, Aarhus University Press, Aarhus, 267–271.
2004 Microhabitats of ground-living spiders in a peat bog, in: Samu Ferenc – Szinetár Csaba (szerk.): *European Arachnology 2002*, Plant Protection Institute & Berzsenyi College, Budapest, 157–161.
- KOPONEN, Seppo – RELYS, Vygandas – WEISS, Ingmar – HOFFMANN, Julia
2004 On the phenology of peat bog spiders, in: Samu Ferenc – Szinetár Csaba (szerk.): *European Arachnology 2002*, Plant Protection Institute & Berzsenyi College, Budapest, 163–170.
- KREBS, J. Charles
1989 *Ecological methodology*, Harper & Row, Publishers, New York.
- KREULES, Martin – PLATEN, Ralph
1999 *Rote Liste der gefährdeten Webspinnen (Arachnida: Araneae) in Nordrhein-Westfalen mit Checkliste und Angaben zur Ökologie der Arten*, Internet: www.lanuv.nrw.de/veroeffentlichungen/loebf/schriftenreihe/roteliste/pdfs/s449.pdf
- KRISTÓ András
1994 A Csomád hegycsoport, *Környezetkultúra*, 4, 1–17.
- KÜRKA, Antonín
1990 The Arachnofauna of Bohemian Peat Bogs. Spiders (Araneida) of the State Nature Reserve Mrtvý Luh, Šumava Mts., *Acta Musei Nationalis Pragae, Series B, Historia Naturalis*, 46, 37–77.
- LÁSZLÓ, Attila
2002 Date asupra evoluției paleogeografice a ariei Harghita de Sud și a sectoarelor limitrofe, in Pleistocen, *Acta (Siculica)* 2001/1, 9–22.
- LOKSA Imre
1969 *Pókok I. – Araneae I. (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, 18/2), Akadémiai Kiadó, Budapest.
1972 *Pókok II. – Araneae II. (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, 18/3), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÁTHÉ István – URÁK István – BALOG Adalbert – BALÁZS Enikő
2003 The community structure of the ground dwelling carabid beetle (Coleoptera: Carabidae) and spiders (Arachnida: Araneae) in peat bog “Mohos” (Transylvania, Romania), *Entomologica romanica*, 8, 95–102.
- MAURER Richard – HÁNGGI Ambros
1990 Katalog der Schweizerischen Spinnen, *Documenta Faunistica Helveticae*, 12, 1–412.
- McCUNE, Bruce – MEFFORD, M. J.
1999 PC-ORD, *Multivariate analysis of ecological data, Version 4.*, Gelenden Beach, Oregon, MjM Software Design.
- McGEOCH A. Melodie
1998 The selection, testing and application of terrestrial insects as bioindicators, *Biological Reviews*, 73, 181–201.
- MORIYA, Ichio – OKUNO, Mitsuru – NAKAMURA, Toshio – ONO, K. – SZAKÁCS, Alexandru – SEGHEDI, Ioan
1996 Radiocarbon ages of charcoal fragments from the pumice flow deposit of the last eruption of Ciomadul volcano, Romania, *Summaries of Researches using AMS at Nagoya University*, VII, 255.
- NENTWIG, Wolfgang – HÁNGGI, Ambros – KROPF, Christian – BLICK, Theo
2000 *Spinnen Mitteleuropas*, Internet: www.araneae.unibe.ch.
- NYÁRÁDY Erasmus Gyula
1929a Régi idők néma tanúi a Hargitában, *Páztortűz*, XV/10, 227–229.
1929b A vizek és a vízben bővelkedő talajok növényzetéről a Hargitában, *Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve*, 557–615.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*, III, Pest.
- PÁL Zoltán
1999 Az emberi beavatkozás örök nyomai a Mohos tőzezlápban – hidrológiai elemzés, *Collegicum Geographicum*, 1, 25–36.
- PETERSCHILKA, Franz
1928 Pollenanalyse einiger Hochmoore Neurumäniens (Vorläufige Mitteilung), *Bericht der Deutschen Botanischen Gesellschaft*, 46/3, 190–197.
- PLATNICK, I. Norman
2009 *The world spider catalog, American Museum of Natural History, Version 9*, Internet: <http://research.amnh.org/entomology/spiders/catalog/>
- POP, Emil
1956 Tinovul Mohoș lângă Tușnad-Băi, *Ocotirea Naturii*, 2, 173–175.
1960 *Mlaștinile de turbă din R. P. R.*, Editura Academiei R. P. R., București.
- RĚLYS, Vygandas – DAPKUS, Dalius
2002 Similarities between epigeic spider communities in a peatbog and surrounding pine forest: a study from southern Lithuania, in: TOFT Søren – SCHARFF Nikolaj (ed.): *European Arachnology 2000*, Proceedings of the 19th European Colloquium of Arachnology, Århus, 207–214.

- RELYS, Vygandas – KOPONEN, Seppo – DAPKUS, Dalius
2002 Annual differences and species turnover in peat bog spider communities, *Journal of Arachnology*, 30/2, 416–424.
- ROBERTS, J. Michael
1985 *The spiders of Great Britain and Ireland*, Volume 1, *Atypidae to Theridiosomatidae*, Harley Books, Colchester, England.
1987 *The spiders of Great Britain and Ireland*, Volume 2, *Linyphiidae and check list*, Harley Books, Colchester, England.
- SAMU Ferenc – SÁROSPATAKI Miklós
1995 Design and use of a hand-hold suction sampler and its comparison with sweep net and pitfall trap sampling, *Folia Entomologica Hungarica*, 56, 195–203.
- STERGHIU, Cleopatra
1985 Fam. Clubionidae, *Fauna R. S. R.*, 5 (4), Editura Academiei, București.
- TANTAU, Ioan – REILLE, Maurice – DE BEAULIEU, Jacques-Louis – FĂRCAȘ, Sorina – GOSLAR, Tomasz –
– PATERNE, Martine
2003 Vegetation history in the eastern Romanian Carpathians: pollen analysis of two sequences from the Mohos crater, *Vegetation History and Archaeobotany*, 12, 113–125.
- TRETZEL Erwin
1954 Reife- und Fortpflanzungszeit bei Spinnen, *Zeitschrift für Morphologie und Ökologie der Tiere*, 42, 634–691.
- URÁK István
2001 Contribuții la cunoașterea faunei de păianjeni (Arachnida: Araneae) din Rezervația Biosferei Parcul Național Retezat, *Buletin de informare Societatea Lepidopterologică Română*, 12/1–4, 241–250.
- URAK István – BALOG Adalbert – PÁL Zoltán
2007 Dramatic decline of glacial refuge Mohos peat bog (Romania, Transylvania), *Entomologica Romanica*, 12, 363–366.
- URÁK István – GALLÉ Róbert
2003 Some new records and rare species for the Romanian spider fauna (Arachnida: Araneae), *Entomologica Romanica*, 8, 91–93.
- URÁK István – SAMU Ferenc
2008 Contribution to the spider fauna of the Mohoș peat bog from Transylvania, with some new data for Romania, *North-Western Journal of Zoology*, 4/1, 50–60.
- URÁK István – WEISS, Ingmar
1997 Nachweise seltener Spinnen in den Klausenburger Heuwiesen (Arachnida: Araneae), *Entomologica Romanica*, 2, 115–117.
- VITOS Mózes
1894 Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez, *Csíkmegyei Füzetek*, Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda.
- WEISS, Ingmar – URÁK István
2000 *Faunenliste der Spinnen Rumäniens. Checklist of the Romanian spiders. (Arachnida: Araneae)*,
Internet: www.arachnologie.info.
- ZÓLYOMI Bálint
1943 A Kukocszás vegetációtérképe 1:2000 méretarányban, *Földtani Közlemények*, 3.

Studii arahnologice (Arachnida: Araneae) în Tinovul Mohoș

(Rezumat)

Tinovul Mohoș se situează în partea centrală a Carpaților Orientali, la 1050 m deasupra nivelului mării. Studiile arahnologice au fost efectuate în perioada aprilie 2003 și octombrie 2005. Probele au fost prelevate cu metoda capcanelor Barber, cu fileul entomologic, cu un aspirator electric special adaptat pentru colectarea artropodelor, cu ciurul, precum și manual.

Materialul analizat a cuprins 3165 exemplare de păianjeni, reprezentând 108 specii din 21 familii. Dintre aceste specii *Cnephalocotes obscurus*, *Maro minutus* și *Taranucnus setosus* au fost semnalate pentru prima dată în fauna României. A fost dovedită prezența speciilor *Scotina palliardii* și *Zelotes clivicola* în fauna României. Speciile *Gnaphosa nigerrima* și *Notioscopus sarcinatus* au fost semnalate recent în fauna României.

Partea centrală deschisă, cu ochiuri de apă, încă activă a tinovului s-a dovedit a fi cea mai bogată în specii, urmată de mestecăniș și de pădurea de pin, care înconjoară tinovul. În pădurea de fag aflată lângă tinovul Mohoș au fost identificate cele mai puține specii de aranee. Fiecare tip de habitat studiat poate fi caracterizat cu specii indicatoare, pădurea de fag fiind cel mai deosebit din acest punct de vedere.

Fauna de aranee a tinoavelor izolate din Europa, pe lângă speciile cu o largă distribuție, conțin și un număr semnificativ de specii rare, pentru care aceste tinoave reprezintă ultimele refugii. Tinovul Mohoș, cu tipuri de habitate bine definite, este bogat în astfel de specii rare, cu o valoare conservativă ridicată.

Arachnological (Arachnida: Araneae) studies in Mohos (Mohoș) peat bog (Romania, Transylvania)

(Abstract)

The present studies were carried out in the Mohos peat bog, located in Transylvania, in the central area of the Eastern Carpathians, 1050 m above sea level. The arachnofauna of this peat bog was examined between April 2003 and October 2005. Spiders were sampled by pitfall traps, by hand, by sweep net, by sieving, by suction sampling and by beating tray for grass and low shrubs.

The material analysed comprised of 3165 spider specimens, belonging to 108 species in 21 families. Out of these species *Cnephalocotes obscurus*, *Maro minutus* and *Taranucnus setosus* were new for the Romanian fauna. The presence of *Scotina palliardii* and *Zelotes clivicola*, which had been so far questionable in Romania, is now confirmed. The presence of other two species: *Gnaphosa nigerrima* and *Notioscopus sarcinatus* were confirmed recently from other Transylvanian peat bogs.

The richest habitats are those situated in the central open area, followed by the birch area and the peripheral Scots Pine area. In the beech forest only 12 species of spiders were found. Every habitat type had its own indicator species, half of these species indicated the beech forest, which was the habitat type that stood most apart from the others.

The spider faunas of isolated European peat bogs contain, in addition to widely distributed generalists, a number of bog specialist species. The spider fauna of the Mohos peat bog is also rich in rare species with high conservation value. Mohos represents well definable habitat types, all of them with special spiders.

1. táblázat A Mohos-tőzeglápban gyűjtött pókok fajlistája
(Table 1. List of spider species collected in Mohos peat bog)

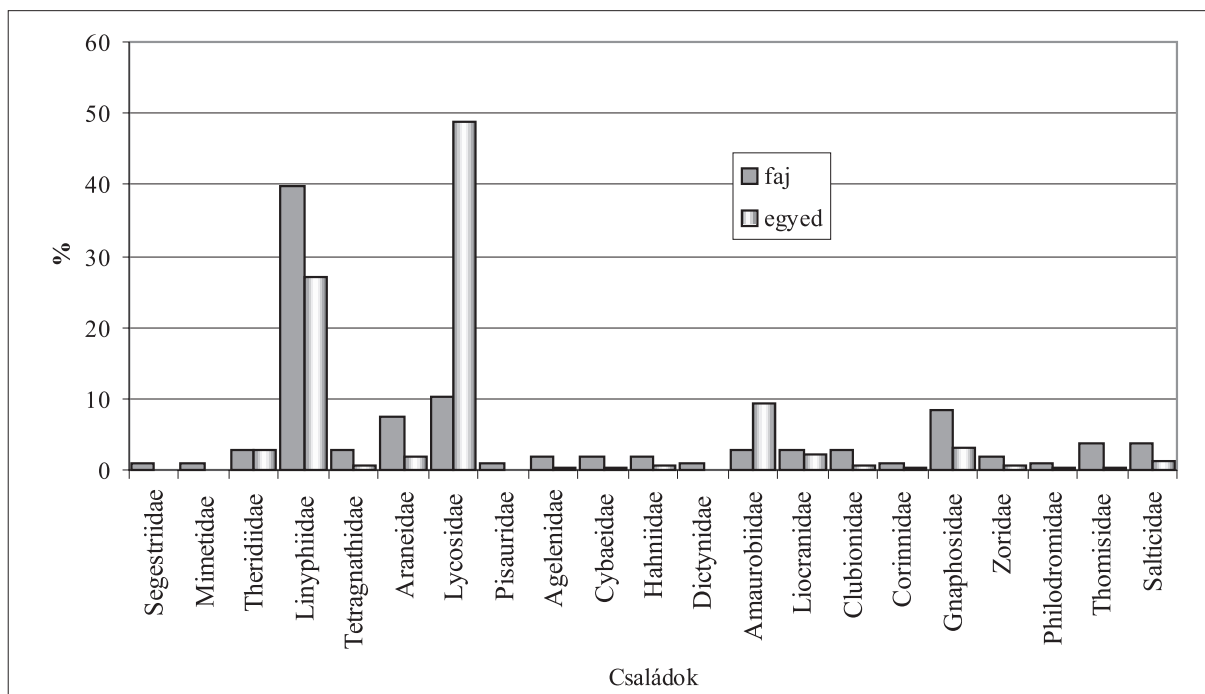
Sz.	TAXON	Gyűjtőhelyek				Össz.
		A	B	C	D	
I.	Segestriidae	1	1			2
1.	<i>Segestria senoculata</i> (Linnaeus, 1758)	1	1			2
II.	Mimetidae		1			1
2.	<i>Ero furcata</i> (Villers, 1789)		1			1
III.	Theridiidae	65	12	8		85
3.	<i>Euryopis flavomaculata</i> (C. L. Koch, 1836)	64	9	4		77
4.	<i>Neottiura bimaculata</i> (Linnaeus, 1767)			1		1
5.	<i>Robertus scoticus</i> Jackson, 1914		3			3
IV.	Linyphiidae	242	192	286	42	762
6.	<i>Agyneta cauta</i> (Cambridge, 1902)	9	17	14		40
7.	<i>Agyneta ramosa</i> Jackson, 1912		1	3		4
8.	<i>Agyneta subtilis</i> (Cambridge, 1863)	2		1		3
9.	<i>Bolyphantes alticeps</i> (Sundevall, 1833)		2			2
10.	<i>Centromerus arcanus</i> (Cambridge, 1873)	19	6	14		39
11.	<i>Ceratinella brevis</i> (Wider, 1834)	3	2			5
12.	<i>Cnephlocotes obscurus</i> (Blackwall, 1834)	46				46
13.	<i>Dicymbium tibiale</i> (Blackwall, 1836)		2	5		7
14.	<i>Diplocephalus latifrons</i> (Cambridge, 1863)				12	12
15.	<i>Diplostyla concolor</i> (Wider, 1834)		28	4		32
16.	<i>Drapetisca socialis</i> (Sundevall, 1833)			1		1
17.	<i>Gonatium rubellum</i> (Blackwall, 1841)	12	2	5		19
18.	<i>Gongylidiellum latebricola</i> (Cambridge, 1871)	4				4
19.	<i>Lepthyphantes leprosus</i> (Ohlert, 1865)				2	2
20.	<i>Lepthyphantes nodifer</i> Simon, 1884		2	4		6
21.	<i>Linyphia triangularis</i> (Clerck, 1757)	2	3	1		6
22.	<i>Macrargus rufus</i> (Wider, 1834)				1	1
23.	<i>Maro minutus</i> Cambridge, 1906	4				4
24.	<i>Maso sundevalli</i> (Westring, 1851)	7				7
25.	<i>Meioneta rurestris</i> (C. L. Koch, 1836)	2				2
26.	<i>Micrargus georgescuae</i> Millidge, 1975		2	6		8
27.	<i>Microlinyphia pusilla</i> (Sundevall, 1830)	1				1
28.	<i>Minicia marginella</i> (Wider, 1834)			2		2
29.	<i>Nerienne emphana</i> (Walckenaer, 1842)		2			2
30.	<i>Nerienne peltata</i> (Wider, 1834)	1	1			2
31.	<i>Nerienne radiata</i> (Walckenaer, 1842)	1				1
32.	<i>Notioscopus sarcinatus</i> (Cambridge, 1872)			10		10
33.	<i>Pityohyphantes phrygrianus</i> (C. L. Koch, 1836)	1				1
34.	<i>Pocadicnemis pumila</i> (Blackwall, 1841)	35	1			36
35.	<i>Porrhomma oblitum</i> (Cambridge, 1870)	1				1
36.	<i>Stemonyphantes lineatus</i> (Linnaeus, 1758)	1				1
37.	<i>Tapinocyba biscissa</i> (Cambridge, 1873)				1	1
38.	<i>Taranucnus setosus</i> (Cambridge, 1863)	28				28

Sz.	TAXON	Gyűjtőhelyek				Össz.
		A	B	C	D	
39.	<i>Tenuiphantes alacris</i> (Blackwall, 1853)	1	48	73	2	124
40.	<i>Tenuiphantes cristatus</i> (Menge, 1866)	11	8	13		32
41.	<i>Tenuiphantes mendei</i> (Kulczynski, 1887)	1				1
42.	<i>Tenuiphantes tenebricola</i> (Wider, 1834)				14	14
43.	<i>Walckenaeria antica</i> (Wider, 1834)		2			2
44.	<i>Walckenaeria atrotibialis</i> Cambridge, 1878	2	17	59		78
45.	<i>Walckenaeria cucullata</i> (C. L. Koch, 1836)	10	7	2		19
46.	<i>Walckenaeria cuspidata</i> Blackwall, 1833		3	23		26
47.	<i>Walckenaeria mitrata</i> (Menge, 1868)	6	2	1		9
48.	<i>Walckenaeria obtusa</i> Blackwall, 1836		2	2		4
V.	Tetragnathidae	17		2		19
49.	<i>Metellina segmentata</i> (Clerck, 1757)	14		2		16
50.	<i>Pachygnatha degeeri</i> Sundevall, 1830	1				1
51.	<i>Tetragnatha extensa</i> (Linnaeus, 1758)	4				4
VI.	Araneidae	53	1	7		61
52.	<i>Aculepeira ceropegia</i> (Walckenaer, 1802)	2				2
53.	<i>Araneus alsine</i> (Walckenaer, 1802)		1			1
54.	<i>Araneus diadematus</i> Clerck, 1757	6				6
55.	<i>Araneus marmoreus</i> Clerck, 1757	2				2
56.	<i>Araniella cucurbitina</i> (Clerck, 1757)	2		1		3
57.	<i>Argiope bruennichi</i> (Scopoli, 1772)	1				1
58.	<i>Mangora acalypha</i> (Walckenaer, 1802)	1				1
59.	<i>Nuctenea umbratica</i> (Clerck, 1757)	1	1			2
VII.	Lycosidae	280	397	807	2	1486
60.	<i>Acantholycosa lignaria</i> (Clerck, 1757)			1		1
61.	<i>Alopecosa aculeate</i> (Clerck, 1757)		1	2		3
62.	<i>Aulonia albimana</i> (Walckenaer, 1805)	84	16	25		125
63.	<i>Pardosa lugubris</i> (Walckenaer, 1802)		10	1	1	12
64.	<i>Pardosa sphagnicola</i> (Dahl, 1908)	22	16	9		47
65.	<i>Pirata hygrophilus</i> Thorell, 1872	13	84	463		560
66.	<i>Pirata latitans</i> (Blackwall, 1841)	2		1		3
67.	<i>Pirata uliginosus</i> (Thorell, 1856)		1			1
68.	<i>Trochosa ruricola</i> (De Geer, 1778)	49	6			55
69.	<i>Trochosa spinipalpis</i> (Cambridge, 1895)	6	22	61		89
70.	<i>Trochosa terricola</i> Thorell, 1856	60	91	84		235
VIII.	Pisauridae	1				1
71.	<i>Pisaura mirabilis</i> (Clerck, 1757)	1				1
IX.	Agelenidae	3	1		2	6
72.	<i>Agelena gracilens</i> C. L. Koch, 1841	2				2
73.	<i>Tegenaria silvestris</i> L. Koch, 1872				1	1
X.	Cybaeidae			4		4
74.	<i>Argyroneta aquatica</i> (Clerck, 1757)	1				1
75.	<i>Cybaeus angustiarum</i> L. Koch, 1868			4		4

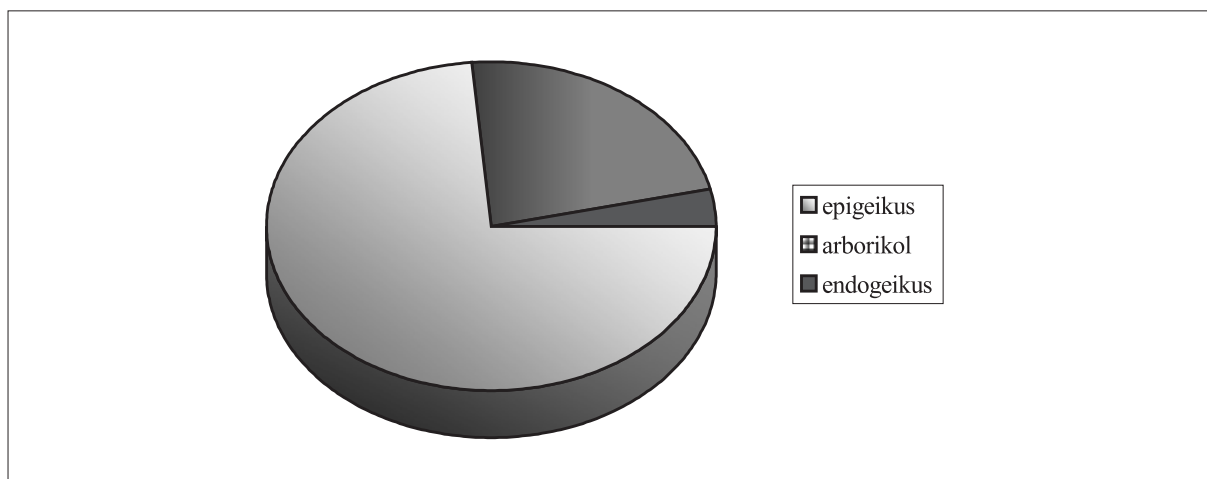
Sz.	TAXON	Gyűjtőhelyek				Össz.
		A	B	C	D	
XI.	Hahniidae	2	3		11	16
76.	<i>Cryphoea silvicola</i> (C. L. Koch, 1834)		2		11	13
77.	<i>Hahnia pusilla</i> C. L. Koch, 1841	2	1			3
XII.	Dictynidae	2				2
78.	<i>Lathys humilis</i> (Blackwall, 1855)	1				1
XIII.	Amaurobiidae	1	63	83	140	287
79.	<i>Callobius claustrarius</i> (Hahn, 1833)		6		9	15
80.	<i>Coelotes inermis</i> (L. Koch, 1855)	1	4	38	43	86
81.	<i>Coelotes terrestris</i> (Wider, 1834)		34	25	66	125
XIV.	Liocranidae	46	18	2		59
82.	<i>Agroeca brunnea</i> (Blackwall, 1833)		3			3
83.	<i>Apostenus fuscus</i> (Westring, 1851)	13	1			14
84.	<i>Scotina palliardi</i> (L. Koch, 1881)	39	8			47
XV.	Clubionidae	13	4	1		18
85.	<i>Clubiona kulczynskii</i> Lessert, 1905	1				1
86.	<i>Clubiona lutescens</i> Westring, 1851		1			1
87.	<i>Clubiona stagnatilis</i> Kulczynski, 1897	8				8
XVI.	Corinnidae		4	1		12
88.	<i>Phrurolithus festivus</i> (C. L. Koch, 1835)	2	7	3		12
XVII.	Gnaphosidae	36	50	14		100
89.	<i>Drassyllus pusillus</i> (C. L. Koch, 1833)	2	1			3
90.	<i>Gnaphosa nigerrima</i> L.Koch, 1877	8	4			12
91.	<i>Haplodrassus signifer</i> (C. L. Koch, 1839)		1			1
92.	<i>Haplodrassus sylvestris</i> (Blackwall, 1833)			3		3
93.	<i>Micaria pulicaria</i> (Sundevall, 1832)			1		1
94.	<i>Zelotes apricorum</i> (L. Koch, 1876)		1			1
95.	<i>Zelotes clivicola</i> (L. Koch, 1870)	12	27	10		49
96.	<i>Zelotes gracilis</i> (Canestrini, 1868)	1				1
97.	<i>Zelotes petrensis</i> (C. L. Koch, 1839)		1			1
XVIII.	Zoridae	3	7	8		18
98.	<i>Zora nemoralis</i> (Blackwall, 1861)	1	1	1		3
99.	<i>Zora spinimana</i> (Sundevall, 1833)	2	5	6		13
XIX.	Philodromidae	4	1			5
100.	<i>Philodromus aureolus</i> (Clerck, 1757)	1				1
XX.	Thomisidae	3	4	2		9
101.	<i>Diaea dorsata</i> (Fabricius, 1777)	1				1
102.	<i>Ozyptila trux</i> (Blackwall, 1846)		3			3
103.	<i>Xysticus audax</i> (Schränk, 1803)			1		1
104.	<i>Xysticus cristatus</i> (Clerck, 1757)		1			1
XXI.	Salticidae	23	5	6		34
105.	<i>Evarcha falcata</i> (Clerck, 1757)	7	3	4		14
106.	<i>Neon valentulus</i> Falconer, 1912	6	2	1		9
107.	<i>Sitticus floricola</i> (C. L. Koch, 1837)	3		1		4
108.	<i>Talavera aequipes</i> (Cambridge, 1871)	1				1
Összesen		661	540	996	163	2360

2. táblázat Indikátor fajok a különböző gyűjtőhelyeken
(Table 2. The indicator species in different habitats)

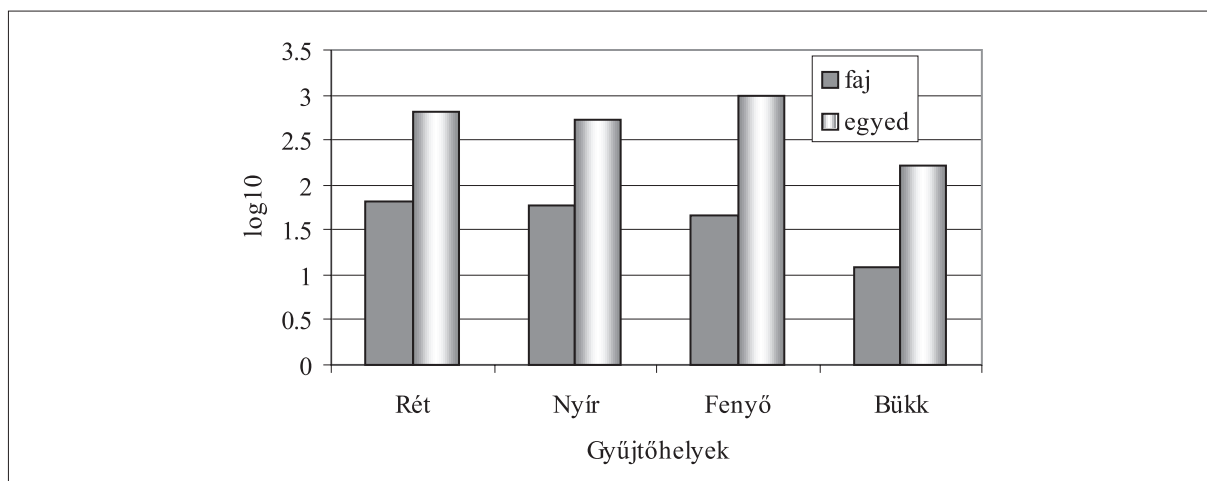
Sz.	Fajnév	Indikált élőhely	IV (%)	P
1.	<i>Euryopsis flavomaculata</i> (C. L. Koch, 1836)	rét	80,6	0,001
2.	<i>Pocadicnemis pumila</i> (Blackwall, 1841)	rét	80	0,001
3.	<i>Trochosa ruricola</i> (De Geer, 1778)	rét	70,1	0,001
4.	<i>Scotina palliardi</i> (L. Koch, 1881)	rét	65,1	0,002
5.	<i>Aulonia albimana</i> (Walckenaer, 1805)	rét	53,1	0,014
6.	<i>Pardosa sphagnicola</i> (Dahl, 1908)	rét	33,7	0,085
7.	<i>Pirata hygrophilus</i> Thorell, 1872	nyíres	42,9	0,037
8.	<i>Trochosa terricola</i> Thorell, 1856	nyíres	40	0,079
9.	<i>Tenuiphantes alacris</i> (Blackwall, 1853)	fenyves	42,8	0,033
10.	<i>Coelotes terrestris</i> (Wider, 1834)	bükkös	100	0,001
11.	<i>Callobius claustrarius</i> (Hahn, 1833)	bükkös	71,4	0,002
12.	<i>Eurocoelotes inermis</i> (L. Koch, 1855)	bükkös	62,9	0,002
13.	<i>Tenuiphantes tenebricola</i> (Wider, 1834)	bükkös	71,4	0,002
14.	<i>Cryphoeca silvicola</i> (C. L. Koch, 1834)	bükkös	57,1	0,009
15.	<i>Diplocephalus latifrons</i> (Cambridge, 1863)	bükkös	42,9	0,023

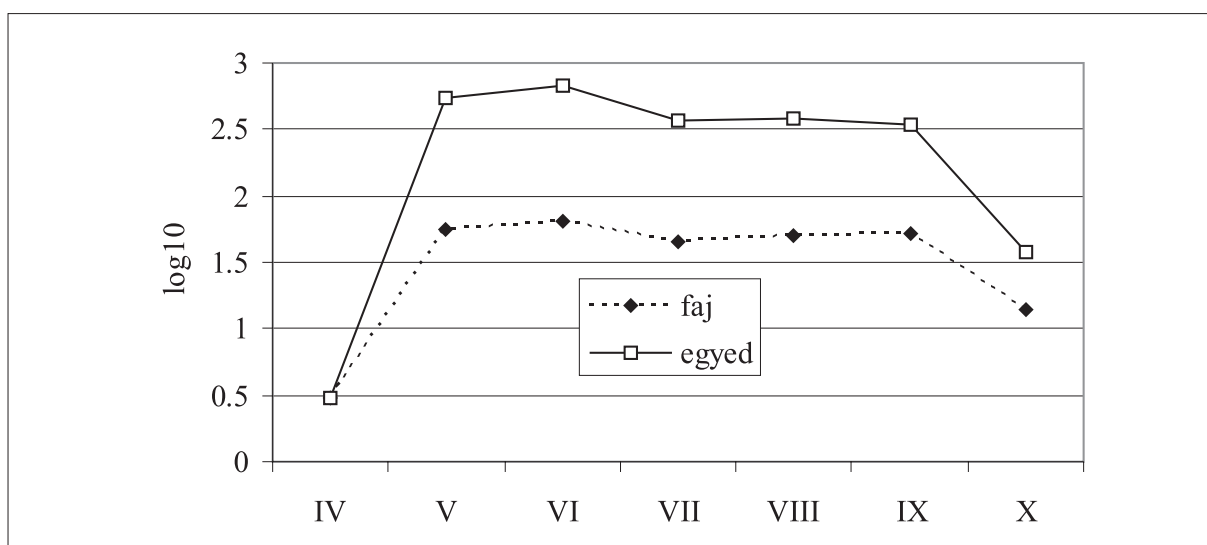
1. ábra A családok faj- és egyedszám szerinti megoszlása
(Figure 1. The percentage representation of the spider families)

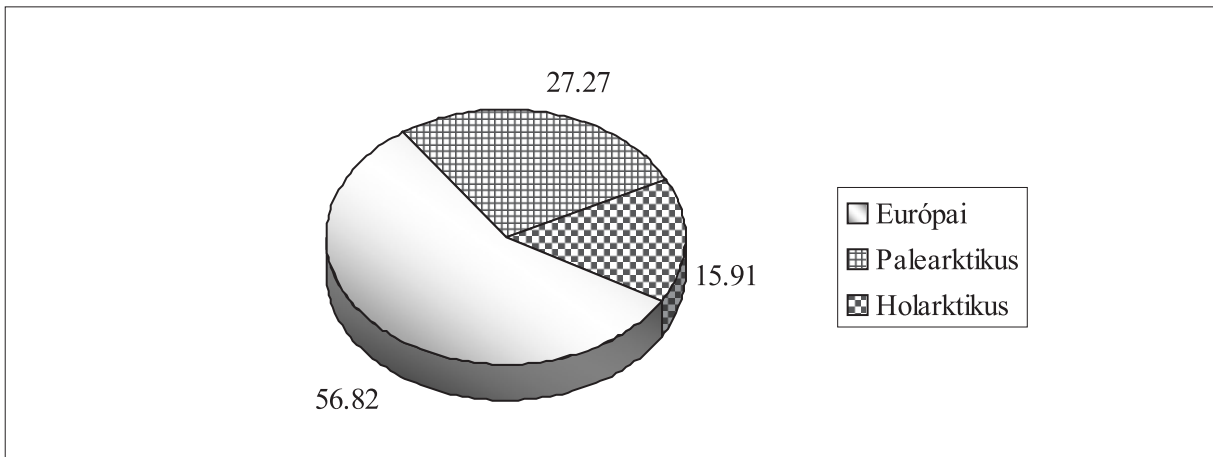
2. ábra A pókok függőleges szintek szerinti százalékos megoszlása
(Figure 2. The vertical stratification of the species)

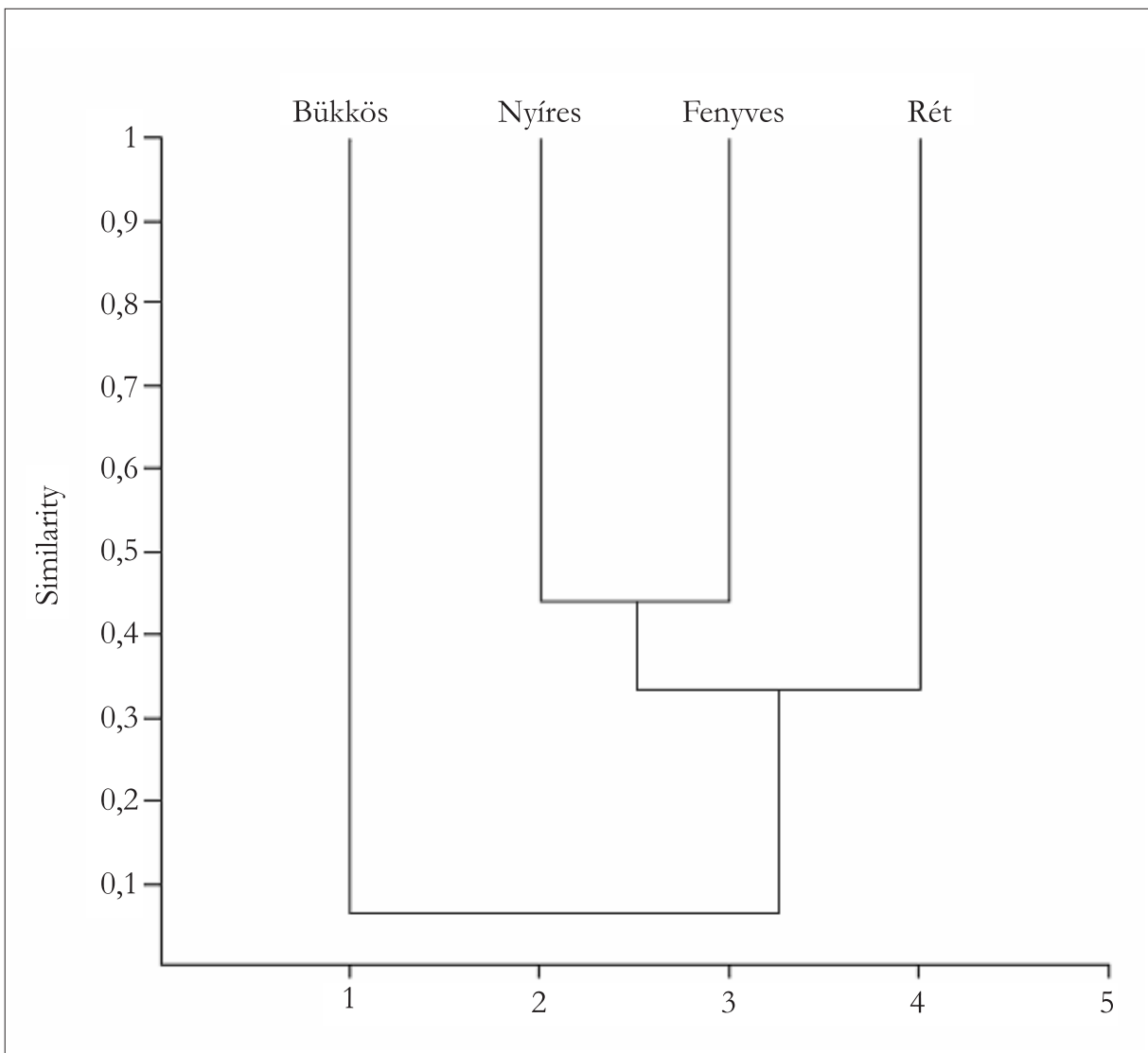
3. ábra A pókok megoszlása a tanulmányozott mintavételezési területeken
(Figure 3. The species number in habitats)

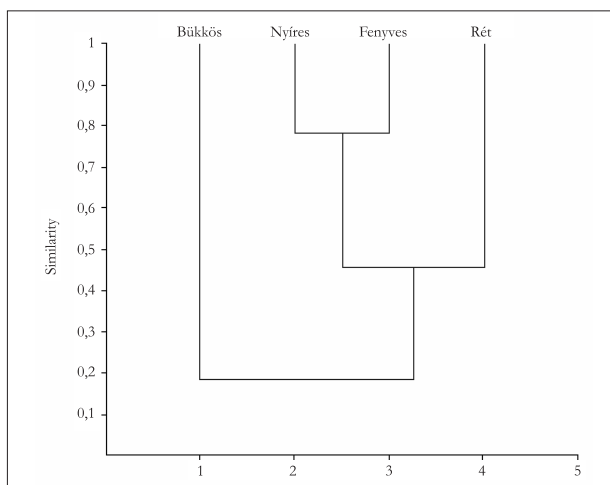
4. ábra A pókok havi dinamikája a Mohos-tőzeglápban
(Figure 4. The monthly dynamics of species in Mohos peat bog)

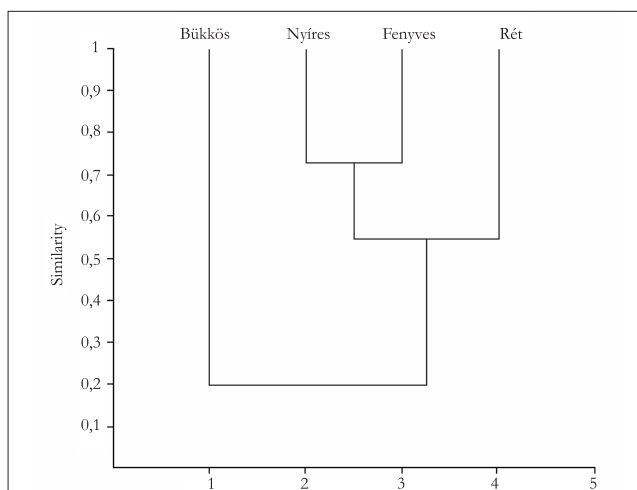
5. ábra A Mohos-tőzeglápban gyűjtött pókok zoogeográfiai spektruma
(Figure 5. The zoogeographical distribution of species)

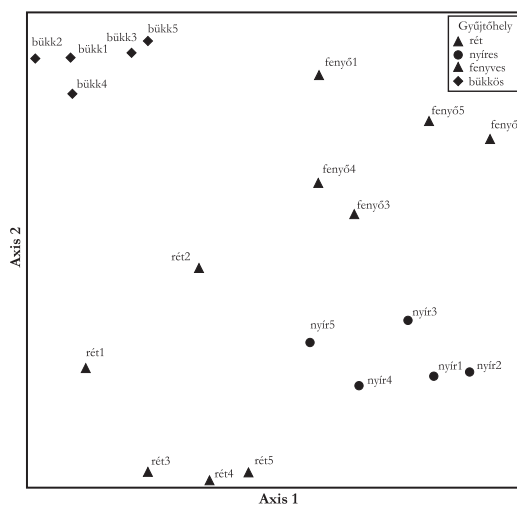
6. ábra A pókközösségek hasonlósága Jaccard-index alapján
(Figure 6. The Jaccard similarity of spider communities)

7. ábra A pókközösségek hasonlósága Horn-index alapján (Figure 7. The Horn similarity of spider communities)

8. ábra A gyűjtőhelyek hasonlósága logaritmált Horn-index alapján (Figure 8. The Horn similarity of spider communities after logarithmic transformation of the data)

9. ábra A gyűjtőhelyek összehasonlítása NMDS ordinációval (Figure 9. NMS ordination plot of the sampling locations)

Molnár Lídia

ADATOK AZ ERDEI FÜLESBAGOLY (ASIO OTUS L.) TÉLI TÁPLÁLKOZÁSÁHOZ SEPSISZENTGYÖRGYÖN KÖPETVIZSGÁLATOK ALAPJÁN

Az erdei fülesbagoly (*Asio otus* L.) táplálékának vizsgálata köpetek alapján sok szakdolgozat témáját képezi kül- és belföldön egyaránt. Ahogy azt már felsoroltam az *Adatok az erdei fülesbagoly (Asio otus L.) táplálkozásához Kovászna megyében köpetvizsgálatok alapján*¹ című dolgozatomban, Erdély területén kevesebb kutatás folyt ebben a témában, Kovászna megyéből pedig a sajtóimmon kívül nem ismerek adatokat.

A gyűjtések helye és ideje

A Milvus Madár- és Természetvédelmi Egyesület 2009–2010 telén országos felmérést indított a településekre behúzódtott erdei fülesbagoly-állományok felmérésére. Sepsiszentgyörgyön december–március hónapokban havonta egyszer (december 13., január 15., február 13., március 11.) számoltam össze az Egészségügy sétány tömbházai között levő zöldövezetbe behúzódtott erdei fülesbaglyokat (2. ábra). Legnagyobb számban (21 példány) decemberben voltak. Ezen alkalmakkal összegyűjtöttem a nappalozó fák alatt található köpeteket (1. ábra).

Az erdei fülesbaglyok főleg örökzöld fákön, luc- és jegenyefenyőn húzódtak meg nappalra, de látni lehetett őket lombjukat vesztett fákön is (3. ábra). pl. a Váradi József Általános Iskola kerítése melletti fűzfán, vagy a közelben található, télire lombját elhullató vörösfenyőkön is. A köpetek vizsgálatából kiderült, hogy a baglyok táplálékuk egy részét a város területén, míg más részét a közelben levő füves területeken vagy az erdőben gyűjtötték.

Munkamódszer

A köpeteket kézzel gyűjtöttem össze, többnyire már összetöredezett formában, így a köpetek számát nem tudtam felmérni. Az épen talált köpetekben levő zsákmányállatok száma alapján átlagban 3,09 példányt számíthatunk egy köpetre. A köpeteket száraz állapotban, egyenként bontottam szét, és azonnal meghatároztam a bennük levő fajokat Schmidt Egon *Bagolyköpetvizsgálatok*² című határozója segítségével.

Az Apodemus fajok esetében a fogazat és koponyafelépítés alapján csak a pirókegér (*Apodemus agrarius*) különíthető el biztonságosan, a többi fajt *Apodemus* sp. név alatt tárgyaltam. A madármaradványok fajig történő meghatározását Dr. Kessler Jenő paleornitológus, a denevérkoponyák azonosítását pedig Barti Levente végezte, illesse köszönet őket.

Eredmények

Az 1. táblázatban és a 4. ábrán foglaltam össze a köpetvizsgálatok eredményeit, külön hónapokra bontva és összesítve is. Az 5. ábra mutatja a zsákmányfajok rendszertani csoportosítását. Ebből kiderül, hogy az erdei fülesbagoly táplálékának 97,5%-át emlőállatok képezték és csak 3,45%-át madarak. Az emlőállatok legnagyobb arányban (69,4%) a pocokfélék, elsősorban a mezei pocok (*Microtus arvalis*) képviselte. Ez az Európa legnagyobb részén honos, rendkívül gyakori kis rágcsáló elterjedési területén mindenütt az erdei fülesbagoly leggyakoribb zsákmányállata. A mezei pocok nagy aránya arra is utal, hogy a télire városba behúzódtott baglyok táplálékuknak nagy részét a várost körülvevő legelőkön szerzik. Nagysági sorrendben a következő emlőscsoportot az igazi egerek képviselik 18,79%-al. Ebből 9,56%-ot az *Apodemus* sp. név alatt szereplő 3 erdei egérfaj képviseli. 5,08%-ban volt jelen a köpetekben a házi egér (*Mus musculus*). Mivel az erdei fülesbagoly sohasem vadászik épületekben, bizonyára a házi egér szabadon élő alfajáról van szó. Mivel a köpetekből nem kerültek elő ép patkánykoponyák, csak töredékesen, vagy csak az állkapcsok, ezért nem sikerült fajra meghatározni őket. Jelenlétük ugyan csekély, de arra utal, hogy az erdei fülesbaglyok a város területén is vadásznak. A cickányfajok 5,27%-ban voltak jelen a köpetekben, jelentősebb arányban (1,95%) a mezei és keleti cickány. A denevérek a szakirodalom szerint csak elvétve és nagyon kis, 1–2 ezreléknyi mennyiségben képezik a baglyok táplálékát, s közülük is főleg a macskabagoly és a gyöngybagoly kap el denevéreket is. Gyöngybagoly köpetekben találtak

¹ MOLNÁR Lídia 1981.

² SCHMIDT Egon 1967.

már időszakosan nagy arányban (36%) korai denevér maradványokat, de ennek megvolt a kézzelfogható magyarázata.³ A sepsiszentgyörgyi köpetekben átlagban 3,26%-ban fordult elő korai denevér (*Nyctalus noctula*), s ennek okát csak találgatni lehet. A korai denevérek előszeretettel tartózkodnak a panelek repedéseiben, üregeiben, ahol át is telelnek. Megtörténhetett, hogy melegebb téli napokon, a téli álmukból időnként feléledő denevéreket mint könnyű zsákmányt elkapták a madarak. A szakirodalom szerint az erdei fülesbagoly nem vadászik épületekben, tehát ki lehet zárni a lehetőségét annak, hogy megrongálódott épületekbe behúzódott denevérkolóniákra vadásztak volna. A 6. ábrán látható a korai denevérek arányának változása a négy hónapban. A madarak aránya az erdei fülesbagoly táplálékában átlagban 3,45% volt, legnagyobb számban házi verebek estek áldozatul (2. táblázat).

A 3. táblázatban összehasonlítottam a Sepsiszentgyörgyön regisztrált adatokat két régebbi felmérés

eredményével, az egyiket 1994–95-ben végezték Jászvárosban (Iași), a másikat 1997–98-ban Bákóban.⁴ A 7. ábrán láthatók a fontosabb táplálékállatok mennyiségi különbségei. Sepsiszentgyörgyön változatosabb volt a baglyok tápláléka. A cickányfajok aránya nagyobb, a korai denevér pedig teljesen hiányzik a két másik városban élő erdei fülesbaglyok táplálékából. Nyilván ebből adódik, hogy a táplálék zömét kitevő mezei pocok aránya kisebb a sepsiszentgyörgyi baglyoknál.

A 4. táblázatban összehasonlítottam az általam ezelőtt harminc évvel végzett felmérések eredményeit a mostaniakkal. 1980-ban a felmérést Rétyen, a Rétyi Nyírben telelő fülesbaglyoknál végeztem,⁵ így nyilván adódnak eltérések a faji összetételben és az egyes fajok mennyiségében is. A Rétyen talált köpetekből hiányzott a földi pocok, a patkány és a korai denevér, valamint a *Neomys* faj, viszont jelen volt a vízi pocok. A 8. ábrán láthatók összehasonlítva a mennyiségileg nagyobb eltérést mutató táplálékállatok.

Molnár Lídia – Sepsiszentgyörgy, molnarlidia@gmail.com

Irodalom

FEHÉR Csaba Endre

1996 Korai denevér (*Nyctalus noctula*) szokatlanul nagyarányú előfordulása gyöngybagoly (*Tyto alba*) köpeteiben, *Denevérkutatás*, 2, 41–42.

LAIU, Luminița – PASOL, Paul – FENERU Florin – MURARIU, Dumitru

2002 The analysis of the winter food structure in *Asio otus otus* l. (Aves: Strigiformes) from Bacau and Iasi towns – Moldavia, Romania, *Travaux du Mustum National d'Histoire Naturelle Grigore Antipa*, XLIV, 423–430.

MOLNÁR Lídia

1981 Adatok az erdei fülesbagoly (*Asio otus* L.) táplálkozásához Kovászna megyében köpetvizsgálatok alapján, *Aluta*, 415–425.

SCHMIDT Egon

1967 *Bagolyköpetvizsgálatok*, Budapest.

³ FEHÉR Csaba Endre 1996.

⁴ LAIU, Luminița et alii, 2002.

⁵ MOLNÁR Lídia 1981.

**Contribuții la cunoașterea hrănirii ciufului de pădure (*Asio otus* L.)
în timpul iernii în orașul Sf. Gheorghe**

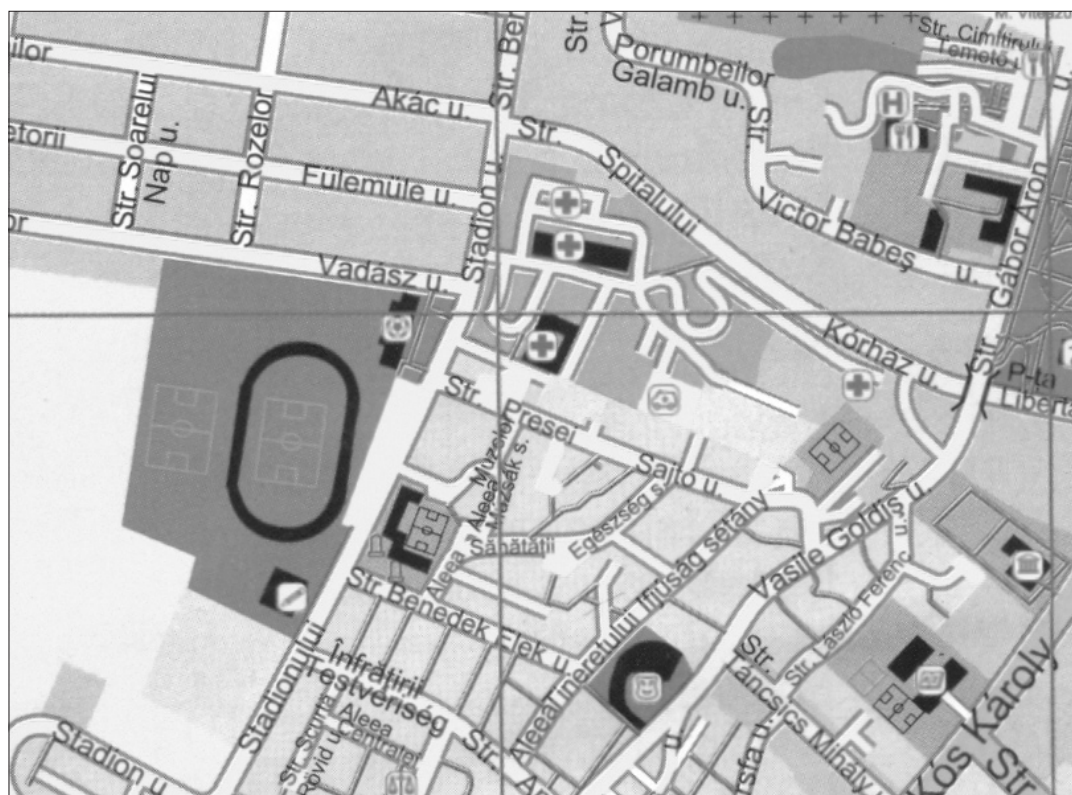
(Rezumat)

Lucrarea cuprinde rezultatele analizei ingluviilor de *Asio otus*, colectate în perioada decembrie 2009 – martie 2010, cu ocazia recensământului acestei specii. În tabelul 1 și figura 1 am cuprins lista speciilor din compoziția hranei ciufului de pădure, în care predomină mamiferele (97,5%). Hrana de bază o constituie *Microtus arvalis*, în procent de 69,35%. S-a constatat prezența în procent de 3,26% a speciei *Nyctalus noctula*, fapt care nu a fost semnalat încă în literatura de specialitate. În lucrare se fac comparații cu compoziția hranei ciufului de pădure din alte două orașe, Iași și Bacău (tabelul 3 și figura 7), precum și cu rezultatele obținute cu treizeci de ani în urmă, când am analizat ingluviile găsite în Mestecănișul de la Reci (tabelul 4).

**Contributions to the knowledge of the long-eared owl (*Asio otus* L.)
winter diet in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe)**

(Abstract)

The study comprises the results of the analyses of *Asio otus* pellets, collected in the period between December 2009 and March 2010 on the occasion of the census of this species. In chart 1. and figure 1. I have included the list of species compounding the long-eared owl's diet, in which mammals prevail (97.5%). The basic food is common vole (*Microtus arvalis*) in a rate of 69.35%. The presence of the common noctule bat (*Nyctalus noctula*) was observed in a rate of 3.26%, a fact that hasn't been registered in the specialty literature so far. In this study comparisons are made between the diet-composition of long-eared owls from other two cities, Iași and Bacău (chart 3. and figure 7.), as well as with the results obtained 30 years earlier, when I have analysed the pellets found in the Rétyi Nyír (Mestecănișul de la Reci) reservation (chart 4).

1. ábra Térkép a baglyok nappalozó helyeivel

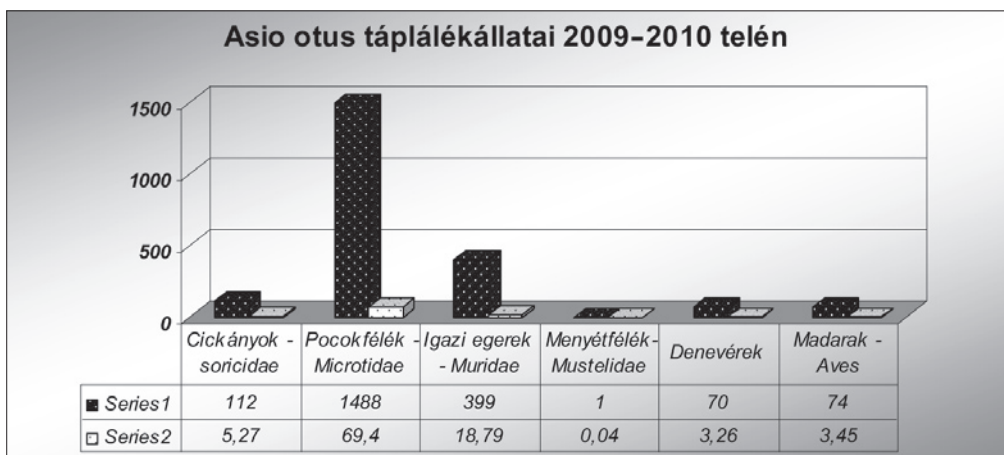
2. ábra Az Egészségügy sétány

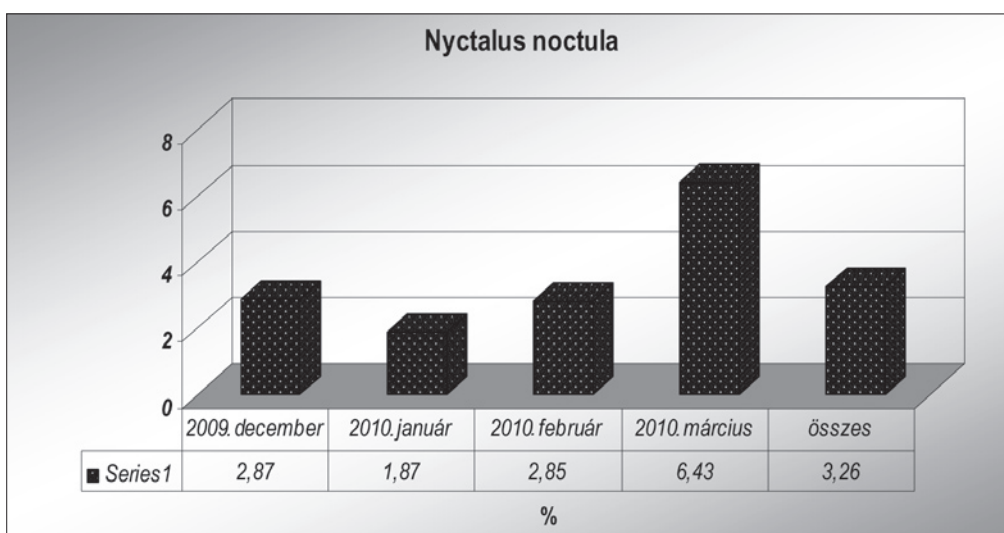
3. ábra Erdei fülesbagoly

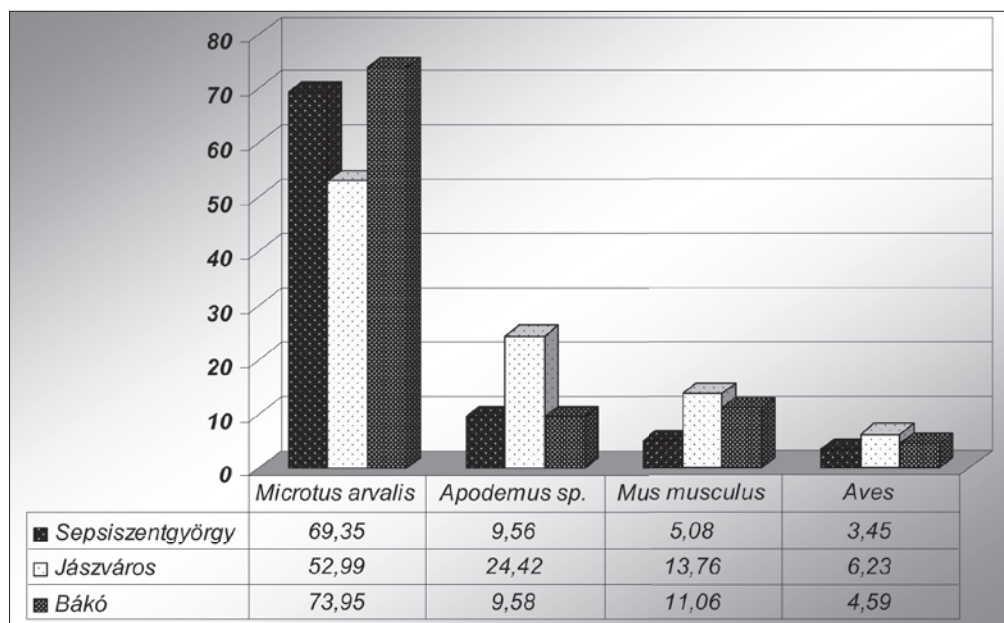
4. ábra

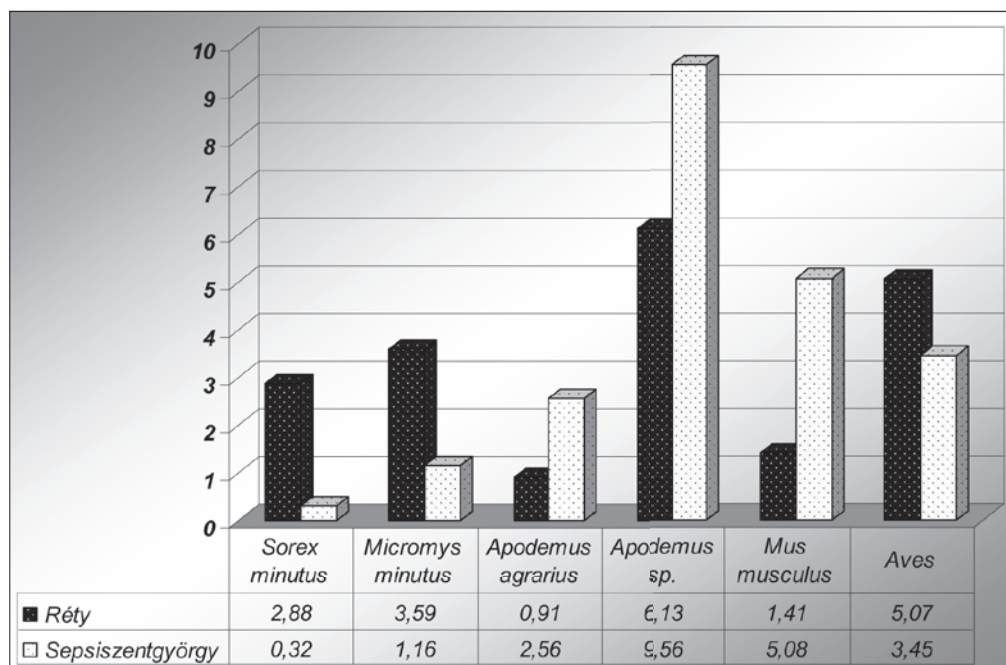
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

1. táblázat

Faj	2009. december		2010. január		2010. február		2010. március		összes	
	darab	%	darab	%	darab	%	darab	%	darab	%
Cickányok – soricidae										
<i>Crocidura suaveolens</i>	10	1,14	12	2,49	17	4,04	3	0,8	42	1,95
<i>Crocidura leucodon</i>	10	1,14	9	1,87	19	4,52	4	1,07	42	1,95
<i>Neomys sp.</i>	-	-	1	0,2	1	0,23	-	-	2	0,09
<i>Sorex araneus</i>	2	0,22	7	1,45	10	2,38	-	-	19	0,88
<i>Sorex minutus</i>	-	-	2	0,41	3	0,71	2	0,53	7	0,32
Pocokfélék – Microtidae										
<i>Pitymus subterraneus</i>	-	-	1	0,2	-	-	-	-	1	0,04
<i>Microtus arvalis</i>	603	69,31	351	72,97	259	61,66	274	73,45	1487	69,35
Igazi egerek – Muridae										
<i>Micromys minutus</i>	11	1,26	4	0,83	7	1,66	3	0,8	25	1,16
<i>Apodemus agrarius</i>	21	2,41	14	2,91	8	1,9	12	3,21	55	2,56
<i>Apodemus sp.</i>	106	12,18	24	4,98	53	12,61	22	5,89	205	9,56
<i>Rattus sp.</i>	1	0,11	-	-	2	0,47	2	0,53	5	0,23
<i>Mus musculus</i>	46	5,28	38	7,9	10	2,38	15	4,02	109	5,08
Menyétfélék – Mustelidae										
<i>Mustela nivalis</i>	-	-	-	-	-	-	1	0,26	1	0,04
Denevérek										
<i>Nyctalus noctula</i>	25	2,87	9	1,87	12	2,85	24	6,43	70	3,26
Madarak – Aves	35	4,02	9	1,87	19	4,52	11	2,94	74	3,45
Összesen	870	100	481	100	420	100	373	100	2144	100

2. táblázat

	2009. december	2010. január	2010. február	2010. március
<i>Rallus aquaticus</i>			1	
<i>Coturnix coturnix</i>			1	1
<i>Passer domesticus</i>	19 54,28%	5 55,55%	10 52,63%	4 36,36%
<i>Passer montanus</i>			1	1
<i>Galerida cristata</i>		1		
<i>Emberiza citrinella</i>	1	1		
<i>Parus major</i>	2	1	1	
<i>Erithacus rubecula</i>	1			
<i>Turdus merula</i>			2	
<i>Turdus pilaris</i>			1	
<i>Sitta europaea</i>				1
<i>Troglodytes troglodytes</i>	1			
<i>Fringilla coelebs</i>	1		1	2
<i>Carduelis chloris</i>	1			
<i>Carduelis carduelis</i>	1		1	
<i>Coccothraustes coc.</i>				1
Indet.	8	1		1
Összesen	35	9	19	11

3. táblázat

Faj	Sepsiszentgyörgy 2009–2010 %	Jászváros 1994–95 %	Bákó 1997–98 %
Cickányok – soricidae			
<i>Crocidura suavolens</i>	1,95	0,26	0,14
<i>Crocidura leucodon</i>	1,95	0,26	0
<i>Neomys sp.</i>	0,09	0	0
<i>Sorex araneus</i>	0,88	0	0
<i>Sorex minutus</i>	0,32	0	0
Pocokfélék – Microtidae			
<i>Pitymus subterraneus</i>	0,04	0,52	0,14
<i>Microtus arvalis</i>	69,35	52,99	73,95
Igazi egerek – Muridae			
<i>Micromys minutus</i>	1,16	0	0,4
<i>Apodemus agrarius</i>	2,56	0,26	0
<i>Apodemus sp.</i>	9,56	24,42	9,58
<i>Rattus sp.</i>	0,23	0	0,14
<i>Mus musculus</i>	5,08	13,76	11,06
Menyétfélék – Mustelidae			
<i>Mustela nivalis</i>	0,04	0	0
Denevérek			
<i>Nyctalus noctula</i>	3,26	0	0
Madarak – Aves	3,45	6,23	4,59

4. táblázat

Faj	1980. tél – Réty %	2010. tél – Sepsiszentgyörgy %
Cickányok – soricidae		
<i>Crocidura suaveolens</i>	0,14	1,95
<i>Crocidura leucodon</i>	0,56	1,95
<i>Crocidura</i> sp.	0,07	0
<i>Neomys</i> sp.	0	0,09
<i>Sorex araneus</i>	0,7	0,88
<i>Sorex minutus</i>	2,88	0,32
Pocokfélék – Microtidae		
<i>Arvicola terrestris</i>	0,14	0
<i>Pitymus subterraneus</i>	0	0,04
<i>Microtus arvalis</i>	78,01	69,35
Igazi egerek – Muridae		
<i>Micromys minutus</i>	3,59	1,16
<i>Apodemus agrarius</i>	0,91	2,56
<i>Apodemus</i> sp.	6,13	9,56
<i>Rattus</i> sp.	0	0,23
<i>Mus musculus</i>	1,41	5,08
Menyétfélék – Mustelidae		
<i>Mustela nivalis</i>	0,21	0,04
Denevérek		
<i>Nyctalus noctula</i>	0	3,26
Madarak – Aves	5,07	3,45

Levente Barti

FIRST RECORD OF *PIPISTRELLUS KUHLII* (CHIROPTERA: VESPERTILIONIDAE) FROM TRANSYLVANIA AND A MORPHOLOGICAL APPROACH TO THE *LEPIDUS* TAXON

I. Introduction

1. The international range of species complex:

Pipistrellus kuhlii (sensu lato, meaning the *Pipistrellus kuhlii* – *P. lepidus* – *P. maderensis* – *P. deserti* group) is a West-Palaearctic and Afrotropical species-group. It apparently has a tropical origin, with a range that extends from North to South Africa along the eastern coast and from the Middle East and Caucasus to Uzbekistan, Turkestan, and Kashmir. In Europe, Kuhl's pipistrelle is distributed from the Atlantic coasts of Portugal and Spain throughout Southern Europe, including the Mediterranean and Atlantic Islands. Recently it has undergone a range expansion northwards in France, Switzerland, Southern Germany, Austria, Hungary, Western, Southern and Eastern Romania, the whole Ukraine and Southwestern Russia.¹ It has also been occasionally recorded in the United Kingdom.²

2. The range of the species complex in Romania:

In Romania, the first valid record of *Pipistrellus kuhlii* (sensu lato) belongs to Limpens,³ who in the summer of 2000 reported the presence of the species in Cefa, near the Hungarian border, using an ultrasound detector. The former data are all faulty based on misidentification and perpetual wrong citations.⁴ In January 2005, a hibernating male was discovered on a balcony of an apartment in Iași, Moldova Region,⁵ this was the first “in hand” specimen from Romania.

In May 2006 a specimen was caught in the staircase of a flat in Constanta city, Dobrogea Region.⁶ In July 2006, a nursery colony of 50 individuals was found in the same city, in a building near the coast of the Black Sea, inhabiting a space between two balconies, confirming the breeding of this species on the territory of Romania. 23 living individuals were released, seven dead individuals (2 adults, 5 juveniles) were collected.⁷

In 2007 Dragu identified the species in Bucharest, three juveniles were captured in a building, and several pictures were taken about some hunting individuals between the panel flats⁸. In July, the same year, Pocora (Ifrim) captured two individuals belonging to the both subspecies along the Prut river in the Lunca Inferioară a Prutului Nature Parc. In August 2007, in January and November 2008 five individuals were found in Iași,⁹ in August 2009 another one in the same city visited the headquarter of the police.¹⁰ In September 2009 a specimen entered in the building of the Parliament in Bucharest.¹¹ In December, the same year, two specimen were found in a house in Rădăuți town, this capture being the northern limit of the range of species in Romania, and the former altitude record from the country (about 360 m a.s.l.).¹² The map of Romanian findings, in order of their date of appearance is represented on the Fig. 1.

¹ SZATYOR Miklós et alii 2003; CEL'UCH, Martin – ŠEVČÍK, Martin 2006; Sachanowicz, Konrad et alii 2006; IFRIM, Irina – VALENCIUC, Nicolai 2006; DRAGU, Anca et alii 2007; DIETZ, Christian et alii 2009.

² BOGDANOWICZ, Wieslaw 2004.

³ LIMPENS, Herman J. G. A. 2000.

⁴ DADAY Jenő 1885, made a confusion identifying the species from six localities in Transylvania. Later MÉHELY Lajos 1900, made a revision in Daday's collections and all of those specimen where reconsidered and identified as *P. pipistrellus*. Unfortunately the following Romanian chiropterological literature didn't realize the change. Another doubtful detection data was reported by GHEORGHIU, Victor – MURARIU, Dumitru 2002, from the village of Cloșani in the Oltenia District.

⁵ IFRIM, Irina – VALENCIUC, Nicolai. 2006.

⁶ Pictures examined from courtesy of SZÉKELY, Paul (det. BARTI, Levente).

⁷ DRAGU, Anca et alii 2007.

⁸ DRAGU, Anca pers.com.

⁹ POCORA, Irina 2009.

¹⁰ Data from news, det. POCORA, Irina: <http://telem.telem.ro/telem/stiri/eveniment/19587.html>.

¹¹ Data from news, det. POCORA, Irina: http://www.realitatea.net/video_972022_batman-de-romania--un-liliac-a-acaparata-deputatilor--dupa-ce-a-intrat-pe-holul-camerei--vezi-video_621147.html.

¹² POCORA, Irina pers. com.: 400 m a.s.l.

3. The preliminary results of the species splitting trials:

The taxonomical status of the *lepidus* form is still subject of controversy. The species was created by Blyth in 1845, the type locality is Kandahar in Afghanistan.¹³

Pipistrellus lepidus is generally considered to be a subspecies of *P. kuhlii*.¹⁴

Other studies regarded the *Pipistrellus lepidus* as a synonym of the *P. kuhlii* Kuhl 1817.¹⁵ Later the eastern form of the species was regarded again as a distinct subspecies.¹⁶ Mayer et al (2007) found several genetical differences between the West-European and Middle-East populations (Israel, Syria, Iran) and recommended the restoration of the Blyth's taxon, introducing *Pipistrellus cf. lepidus* Blyth, 1845.¹⁷ Dietz and Dietz on their homepage revealed that the northern and southern populations of the eastern *lepidus* form present fur color differences like in the case of the western *P. kuhlii*. They recorded the *lepidus* form in Ukraine.¹⁸ Dietz, von Helversen and Nill (2009) declared the high probability that eastwards from Ukraine the animals are belonging to the *lepidus* form and represent a separate species.¹⁹ Unfortunately nobody published a definite species description until this date,²⁰ as a consequence I prefer to use the subspecies level, as the last re-

cognized status of the *lepidus* form, to class the Romanian records.

II. Materials and methods

On 27th of April 2010, at 3.00 PM a schoolboy observed a low-flying bat between the flats of Domb (Dealului) street, Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), about 540 m above sea level, N 45°51.487' E 025°46.628'. The bat finally met an obstacle and landed on a bush, where it was captured and kept overnight in a box.

The day after the specimen (an adult female) was examined, but it presented a low level of vitality. It didn't accept food, next morning its apathy was followed by death. The body was conserved in ethyl-alcohol and can be found in the author's personal collection. Tissue samples were taken for genetic analysis and two minuscule acarions were collected for identification from the wing membrane of the bat.

Observing the morphological characters of this individual a few differences were noticed between the habitus of the main subspecies known from the literature,²¹ and the *lepidus* form, which seems to occur more frequently in the eastern and southern part of Romania.

sich gezeigt, dass die östlichen Tiere (Ukraine, Osttürkei, Israel) vermutlich eine eigene Art darstellen: *Pipistrellus lepidus*. Innerhalb dieser genetisch gut abgrenzbaren Gruppe gibt es allerdings wie bei *Pipistrellus kuhlii* eine deutliche Abstufung der Fell- und Hautfärbung mit der Niederschlagsmenge. Tiere aus der Negev-Wüste sind fahl gefärbt, Tiere aus dem Marongebirge an der Grenze zum Libanon wesentlich dunkler".

¹⁹ DIETZ, Christian et alii 2009, p.302: "In the geographical scope of this book only the nominate form is usually recognised, with a high probability that eastwards from Ukraine animals belong to the form *lepidus* and form a separate species. In the southern and eastern Mediterranean area the present taxonomic classification of the *kuhlii* group is, however, very unsatisfactory; a comprehensive revision with genetical and morphological methods, and if possible including the ecolocation calls, is urgently required. Genetical investigations revealed that *P. kuhlii* in the North African desert area usually regarded as a separate species *P. deserti*, *P. maderensis* of the Atlantic islands, Kuhl's *Pipistrellus* of the Canary Islands, and African *P. hesperidus* classified by Simmons, are very similar. The genetic differences cannot be reconciled with the morphologically justified species classification. Conversely, the east Mediterranean and Pontic forms (cf. *lepidus*) show very strong genetic deviations from the actual *kuhlii*-deserti-maderensis-group. In the future, extensive changes to the species allocation and nomenclature within the *kuhlii*-group should be taken into account".

²⁰ 30. 06. 2010.

²¹ DIETZ, Christian – VON HLEVERSEN, Otto – NILL, Dietmar, 2004.

¹³ BLYTH, Edward 1845.

¹⁴ DEBLASE, Anthony F. 1980: BOBRINSKII et alii in 1965 listed *P. k. lepidus* as the form from the Caucasus and central Asia. GAISLER in 1970 listed *P. k. lepidus* from Iraq, Iran, Afghanistan, and Pakistan. HARRISON in 1964 considered all specimens of this species from the Arabian Peninsula, including those from Iraq, to be *Pipistrellus kuhlii ikhwanius* Cheesman and Hinton, 1924. GAISLER et alii in 1972 considered North Africa specimens to be *Pipistrellus kuhlii marginatus* Cretzschmar, 1830. Both of these latter forms are also distinguished from *P. k. kuhlii* on the basis of lighter color. Comparisons of the three light forms, *lepidus*, *ikhwanius*, and *marginatus*, are absent from the literature.

¹⁵ KOOPMAN, Karl F. 1994; HORÁČEK, IVAN et alii 2000.

¹⁶ WILSON, Don E. – REEDER, DeeAnn M. (eds) 2005.

¹⁷ MAYER, Frieder et alii 2007: "*Pipistrellus cf. lepidus* Blyth, 1845: Individuals of *Pipistrellus kuhlii* that were collected in Israel, Syria and Iran differ on average by 5.2% from western representatives of *Pipistrellus kuhlii*. According to the geographic origin and morphological characters the eastern animals are likely representatives of *Pipistrellus lepidus* Blyth, 1845. This taxon was regarded as a synonym of *P. kuhlii* in the past".

¹⁸ DIETZ, Izabel – DIETZ, Christian 2008: "Die Weißbrandfledermaus *Pipistrellus kuhlii* hat eine weite Verbreitung im gesamten Mittelmeerraum. Dabei unterscheiden sich Populationen der Wüstengebiete und feuchterer Lebensräume deutlich in ihrer Fellfärbung und Größe. Genetisch sind sich Tiere vom Nordrand der Verbreitung und aus der Sahara (*deserti*) allerdings sehr ähnlich. Deutliche und große genetische Unterschiede gibt es aber zwischen west- und ostmediterranen Formen. So hat

Since 2005 several individuals of the species complex were photographed in different places of Romania.²² A striking similar character can be identified on these photos, the shape and width of the white stripe from the margin of the wing membrane, which suggest the existence of a whole wide-spread population showing this character and is not only an isolated fenotypical variation.

III. Results and discussion

1. Morphological observations on the first Transylvanian specimen of *Pipistrellus kuhlii lepidus* compared with other similar individuals from Romania

The external characters of the Transylvanian specimen show a lot of similarities with the other individuals from Moldova, Dobrogea and Bucharest. The dorsal pelage consists of bicolored hair, which is dark-brown at the base with yellowish-brown tips. (Fig. 2, 3.) The color of the ventral side of the body is a little bit lighter (Fig. 4, 7). The ears and the nose are light-brown. (Fig. 5.) The posterior margin of the ear presents a sharp indentation (Fig. 6.) and the length of the tragus is 6,5 mm. The length of the forearm is 36,1 mm and the length of fifth digit is 45 mm.

A well defined yellowish-white stripe is present along the margin of the dactylopatagium, plagiopatagium and uropatagium. (Fig. 7, 4.)

In the early version of the Illustrated identification key to the bats of Europe²³ Dietz and von Helversen did not differentiate the subspecies of *Pipistrellus kuhlii*, declaring that the white stripe along the wing membrane is about 1-2 mm wide but up to 5 mm wide in animals from the south of the range. Later nobody published a study on this matter, but regarding the verbal discussions with other bat workers on this field,²⁴ the width and the shape of this white stripe may be the most important morphological differences between these subspecies.

In the case of subspecies *lepidus* this stripe is wider between the fifth finger and the hind foot, measuring up to 5-6 mm and forming a big white semicircular extension. In the case of the Transylvanian individual the largest width on this semicircular extension is 5,6 mm. (Fig. 7, 8.)

The subspecies *kuhlii* can be recognized by the

existence of an 1-2 mm wide white stripe all along the margin of the membrane.

Another whitish-depigmented area can be found on the wing membrane along the fifth finger and between the proximal endings of the metacarpals of the fourth and fifth fingers. (Fig. 7.)

The pattern of wing venation between the elbow and the 5th finger is one celled on both forms (Fig. 7, 8.); we didn't found any difference regarding this character.²⁵

An other character which deserves to be examined, is the proportion of the first and second upper incisors.

On the *Pipistrellus kuhlii kuhlii* the upper incisors are very small, without magnifying lens it appears that the second one is not breaking through the gums (a well illustrated character in the online determinant of Dietz and von Helversen.²⁶

The upper incisors of *Pipistrellus kuhlii lepidus* seem to be stronger (Fig. 9, 10.) compared to the other neighbouring teeth.

On both of the subspecies the small second premolar (P3) is displaced from the median line of the toothrow. On *Pipistrellus kuhlii kuhlii* in the majority of the cases the last upper premolar (P4) is in contact with the canine, but on the Transylvanian individual the distance between the canine and the big premolar is bigger, and the small premolar is well visible from outside. (Fig. 11.)

Based on the width of the membran stripe, only one native record is known which can be identified as *Pipistrellus kuhlii kuhlii*, an adult male from the Lunca Inferioară a Prutului Nature Parc.²⁷ The other 16 known specimen which were examined, measured or photographed, seem to belong to the other form.

For data comparison some measurement values from other Romanian females: adult individual from Constanța, length of forearm (FA) 35,9 mm, length of fifth digit (5.D) 46,4 mm, maximum width of white stripe (WS) > 5 mm,²⁸ adult individual from Iași, FA 36,3, WS 4,2,²⁹ adult individual from Rădăuți, FA 35,4 mm, 5.D 45,5 mm, WS 5,5.³⁰

2. The theory of the colonisation routes

Pipistrellus kuhlii (sensu lato) is a synanthropic species, characteristic to urban areas, roosting in tree hollows, slits and clefts in rocks and buildings, under roofs, and in other manmade structures,

²² IFRIM Irina, POCORA, Irina, DRAGU, Anca.

²³ DIETZ, Christian – VON HEVERSEN, Otto 2004, 49.

²⁴ GÖRFÖL, Tamás; POCORA, Irina; DRAGU, Anca.

²⁵ The Romanian photos about the wide striped form were compared with Italian pictures about a narrow striped individual (photo: GRAZIOLI, Francesco, www.microvita.it).

²⁶ DIETZ, Christian – VON HEVERSEN, Otto 2004, 55, fig. 182.

²⁷ The individual described in POCORA, Irina 2009.

²⁸ DRAGU, Anca et alii 2007.

²⁹ POCORA, Irina 2009.

³⁰ Dead specimen from POCORA, Irina.

hunting typically over water and along street lights. It is known that females of Kuhl's pipistrelle usually give birth to twins in June or July, which offer a big advantage to the species to enlarge faster its effectives.

The rapidity of the northwards expansion of the Kuhl's pipistrelle is already known from neighbouring countries like Bulgaria, Serbia, Hungary, Ukraine,³¹ and maybe a similar process is going on in Moldavia.

In Bulgaria the first individuals were captured in 1987 from Burgas area, near the Black Sea Coast. In 1995, based on a doubtful record, the species appeared on the Romanian border in Ruse.³²

P. kuhlii was recorded as new for Serbia in 1994 from Beograd, where it became the most frequent bat species during the consecutive years.³³

The first Hungarian specimen were found in 1993 in Keszthely near the Balaton lake, in the south-western part of the country.³⁴ In 1995 the species was caught in Sopron, one of the northernmost cities of the country, and in few years colonized the whole lowland to the line of Tisza river. In 1998 it was recorded from Szeged, in 2000 from Eger.³⁵ Until 2008 78 data of occurrence were collected.³⁶

Only two published records of *P. kuhlii* are known from the Republic of Moldova (2000, Tălmaza near the Dniester river; 2002, Tiraspol), where this species was probably overlooked due to low intensity of bat surveys.³⁷ Recently in 2010 another data of presence was recorded from Cimișlia.³⁸ Taking in account the high frequency of the species in the other side of Prut river.³⁹ Its very possible that this country is part of a broad route of colonisation which starts somewhere in the Middle East, and passes through the southern part of Ukraine.

In Ukraine, *P. kuhlii* was regarded as one of the rarest bat species, limited to Crimea and the coast of the Azov Sea, until the 1990's. Supposedly, during last two decades, it has colonised almost the whole of eastern and probably central parts of Ukraine, reaching northernmost regions (54° latitude) already in 1998. First localities from western Ukraine northwards from the Carpathians (2005, Khotyn

and Kutyshche, in the Dniester valley) extend the species' range and seem to confirm its continuous expansion.⁴⁰

Some isolated captures were recorded in southern part of Poland as well (2004, Warsaw,⁴¹ 2005, Zawiercie⁴²) which may have the same origin, like the Ukrainian and Moldavian individuals, or may be coming from Slovakia, where the species was recorded at first time in 2006.⁴³

The big river valleys like Dnieper, Dniester, Prut and maybe the Danube seem to drive the expansion of the species complex. In this way the Kuhl's pipistrelle reached every country around the Carpathians.

In view of the recent captures of hibernating, foraging and breeding individuals in Iași, Constanța, București, Rădăuți and Galați County,⁴⁴ it was just a matter of time until the first individuals passed the Carpathians and reached the higher territories of the country (maybe the last not colonized plateau on this latitude in Central and Eastern Europe).

As we know, this is the first in-hand specimen captured in Transylvania.

The relative abundance of very similar individuals in Southern and Eastern Romania let us believe that this specimen or this specimen's ancestors are originary from there, its presence being a result of the expansion of the south-eastern form of the species complex. Unfortunately the hypothesis of artificial introduction of the species cannot be excluded, a medium sized trading company of building materials can be found in the same street, about 50 m distance from the finding place. Even the flying route was the same, from the direction of the company's entrance.

However, neither the natural way of species dispersion cannot be excluded, because the distance to the nearest known recording place is less than 190 km, through a densely populated pass with the maximal altitude on 1040 m a.s.l..

A photo-comparison of the shape of white wing stripe extension is presented on the Fig. 12–15. using the known pictures of the other Romanian individuals.

³¹ Godlevsky, Lena et alii 2000; PAUNOVIĆ, Milan – MARINKOVIĆ, Saša 1998; SZATYOR Miklós et alii 2003; BENDA, Peter et alii 2003; ZAGORODNIUK, Igor – NEGODA, Vadym 2001; SACHANOWICZ, Konrad et alii 2006.

³² BENDA, Peter et alii 2003.

³³ PAUNOVIĆ, MILAN – MARINKOVIĆ, Saša 1998; SACHANOWICZ, Konrad et alii 2006.

³⁴ FEHÉR Csaba Endre 1995.

³⁵ SZATYOR Miklós et alii 2003.

³⁶ GÖRFÖL, Tamás et alii 2008.

³⁷ SACHANOWICZ, Konrad et alii 2006.

³⁸ Pictures examined from courtesy of CIOFLEC, Vlad.

³⁹ POCORA, Irina 2009.

⁴⁰ SACHANOWICZ, Konrad et alii 2006.

⁴¹ POPCZYK, Bartolomiej et alii 2008.

⁴² SACHANOWICZ, Konrad et alii 2006.

⁴³ CEL'UCH, Martin – ŠEVČIK, Martin 2006; DANKO, Štefan 2007.

⁴⁴ IFRIM, Irina – Valenciuc, Nicolai 2006; DRAGU, Anca et alii 2007; POCORA, Irina 2009; POCORA, Irina pers. com.; DRAGU, Anca pers. com.

Aknowledgments

I would like to thank Ádám Zsolt Décsei, who found the bat, to his teacher, Károly György for the

precious information, Anca Dragu and Irina Pocora for the photos about other similar individuals.

Barti Levente – Sepsiszentgyörgy, Domb u. 11/B/16., RO-520060; bartilev@yahoo.com

References

- BENDA, Peter – IVANOVA Teodora – HORÁČEK Ivan – HANÁK, Vladimír – ČERVENÝ, Jaroslav – GAISLER, Jiří – GUEORGUIEVA, Antoaneta – PETROV, Boyan – VOHRALÍK, Vladimír
2003 Bats (Mammalia: Chiroptera) of the Eastern Mediterranean, Part 3, Review of bat distribution in Bulgaria, *Acta Societatis Zoologicae Bohemoslovenicae*, 67, 245–357.
- BLYTH, Edward
1845 Description of *Pipistrellus lepidus*, *Journal of Asiatic Society*, Bengal, 14, 340.
- BOGDANOWICZ, Wiesław
2004 *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817) – Weissrandfledermaus, in: *Handbuch der Säugetiere Europas*, Band 4: Fledertiere, Teil II: Chiroptera II. Vespertilionidae, Molossidae, Nycteridae, 875–908, AULA-Verlag, Wiebelsheim.
- CELÚCH, Martin – ŠEVČÍK, Martin
2006 First record of *Pipistrellus kuhlii* (Chiroptera) from Slovakia, *Biologia*, Bratislava, Section Zoology, 61/5, 637–638.
- DADAY Jenő
1885 Jelentés az Erdélyi Országos Muzeum-Egylet igazgató-választmányának megbízásából az 1885-ik év nyarán végzett chiropterológiai gyűjtések eredményéről és az Erdélyi Múzeum-Egylet denevérgyűjteményének jegyzéke [in Hungarian], *Orvos-Természettudományi Értesítő*, Kolozsvár, X (3), 266–276.
- DANKO Štefan
2007 Reproduction of *Hypsugo savii* and *Pipistrellus kuhlii* in eastern Slovakia: further evidence of their spreading northwards [in Slovakian], *Vespertilio*, 11, 13–24.
- DeBLASE, Anthony F.
1980 Bats of Iran. Systematics, Distribution, Ecology, *Fieldiana Zoology*, New series, 4, 219–228.
- DIETZ, Christian – VON HLEVERSEN, Otto
2004 Illustrated Identification Key to the Bats of Europe. Electronic Publication, Version 1.0, Tübingen, 72 pp., www.unitu-ebingen.de/tierphys/Kontakt/mitarbeiter_seiten/dietz.htm.
- DIETZ, Izabel – DIETZ, Christian
2007 Fledermäuse Europas, Nordafrikas und des Nahen Ostens. Die Arten: *Pipistrellus lepidus* [in German], <http://www.fledermaus-dietz.de/bats/bats.html>.
- DIETZ, Christian – VON HLEVERSEN, Otto – NILL, Dietmar
2009 *Bats of Britain, Europe and northwest Africa*, London, A and C Black Publishers Ltd.
- DRAGU, Anca – MUNTEANU, Ioana – OLTEANU, Vlad
2007 First record of *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1817 (Chiroptera: Vespertilionidae) from Dobrogea (Romania), *Arch. Biol. Sci.*, Belgrade, 59, 243–247.
- FEHÉR Csaba Endre
1995 A fehérszélű denevér (*Pipistrellus kuhlii*) első magyarországi adatai [in Hungarian], *Denevérkutatás*, 1, 16–17.
- GHEORGHIU, Victor – MURARIU, Dumitru
2002 *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1819 and *P. pygmaeus* Leach, 1825 (Chiroptera: Vespertilionidae) recently reported in the Romanian vertebrate fauna, *Trav. Mus. Nat. Hist. Grigore Antipa*, Bucharest, 44, 443–454.
- GODLEVSKY, Lena – TYSHCHENKO, Volodymyr – NEGODA Vadym
2000 First Records of *Pipistrellus kuhlii* from Kiev, *Vestn. Zool.*, 34, 3, 78.
- GÖRFÖL, Tamás – ZSEBŐK, Sándor – ESTÓK, Péter – DOMBI, Imre
2008 The distributional patterns of *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1819) and *Hypsugo savii* (Bonaparte, 1837) in Hungary, *XIth European Bat Research Symposium*, Cluj-Napoca, 18-22.08.2008 [poster acces: http://sinus.cosinus.hu/publications/gorfol_et_al_kuhlii_savii.jpg].
- HORÁČEK, Ivan – HANÁK, Vladimír – GAISLER, Jiří
2000 Bats of the Palaearctic region: A taxonomic and biogeographic review, in: Woloszyn B. W. (eds.): *Proceedings of the VIIIth European bat research symposium, Vol. I, Approaches to biogeography and ecology of bats*, Institute of Systematics and Evolution of Animals, Krakow, 11–157.
- IFRIM, Irina – VALENCIUC, Niculai
2006 *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1819, a newly reported species for the chiropteran fauna of Moldavia (Romania), *Trav. Mus. Nat. Hist. Grigore Antipa*, Bucharest, 48, 359–363.
- KOOPMAN, Karl E.
1994 Chiroptera: Systematics, *Handbook of Zoology*, 8, 1–217.
- LIMPENS, Herman J. G. A.
2000 *Report on the program of bat detector training workshop in Bulgaria and Croatia and in Ukraine, Georgia, Slovenia, Romania and Moldova in 2000*, Report to the German Federal Agency for Nature Conservation, Eco Consult and Project Management, Wageningen, 1–24 + 9 appendices.

- MAYER, Frieder – DIETZ, Christian – KIEFER, Andreas
2007 Molecular species identification boosts bat diversity, *Frontiers in Zoology*, 4, 4.
- MÉHELY Lajos
1900 *Magyarország denevéreinek monographiája (Monographia Chiropterorum Hungariae)* [in Hungarian], Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1–372.
- PAUNOVIĆ, Milan – MARINKOVIĆ, Saša
1998 Kuhl's pipistrelle *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1817 (Chiroptera, Vespertilionidae) – a new species in the mammal fauna of Serbia, with data on its Balkan distribution range, status and ecology, *Proceedings of the Fauna of Serbia, Natural and Mathematical Sciences*, 5, 167–180.
- POCORA, Irina
2009 *Răspândirea, ecologia și etologia chiropterelor din estul României* [in Romanian], Teză de doctorat, Univ. Al. I. Cuza, Iași, p. 1–368.
- POPCZYK, Bartolomiej – LESINSKI, Grzegorz – BAUMANN, Anna – WOJTOWICZ, Blazej
2008 Kuhl's pipistrelle, *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817) or *Pipistrellus lepidus* Blyth, 1845, in Central Poland – accidental record or a result of expansion? *Nyctalus*, 13, 4, 27–281.
- SACHANOWICZ, Konrad – WOWER, Agnieszka. – BASHTA, Andriy-Taras
2006 Further range extension of *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817) in Central and Eastern Europe, *Acta Chiropterol.*, 8 (2), 543–548.
- SZATYOR Miklós – ESTÓK Péter – DOMBI Imre – SOMOGYVÁRI Orsolya
2003 Ritka denevérfajok (Chiroptera) újabb előfordulásai Magyarországon [in Hungarian], *Allattani Közlemények*, 88, 69–72.
- WILSON, Don E. – REEDER, DeeAnn M. (eds)
2005 *Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference* (3rd ed.), Johns Hopkins University Press.
- ZAGORODNIUK, Igor – NEGODA, Vadym
2001 Pipistrelle bats of the genus *Pipistrellus* and genus *Hypsugo* [in Ukrainian], *Novitates Theriologicae*, 6, 65–72.

A fehérszélű törpedenevér (*Pipistrellus kuhlii*) első erdélyi adata és a lepidus taxon morfológiai megközelítése

(Kivonat)

A fehérszélű denevér (*Pipistrellus kuhlii*) első erdélyi példánya került kézre 2010. április 27-én, Sepsiszentgyörgyön. Az illető nőstény egyed feltehetőleg a *lepidus* alfajhoz tartozik. Morfológiailag nagy hasonlóságot mutat a Kárpátok ívén kívül, Dél- és Kelet-Romániában élő alak ismert egyedeivel, ami arra enged következtetni, hogy egy délről vagy keletről történő recens kolonizációs kísérletnek lehettünk tanúi. Néhány, alfaj szintű megkülönböztetésre alkalmas morfológiai bélyeg is tárgyalásra kerül, mint a fehér szárnysegélycsáv szélessége és félköríves kiszélesedése, valamint a felső metszőfogak méretaránya a többi fogakhoz képest.

***Pipistrellus kuhlii* capturat pentru prima dată în Transilvania; câteva observații morfologice asupra taxonului lepidus**

(Rezumat)

Pipistrellus kuhlii a fost capturat pentru prima dată în Transilvania, în municipiul Sfântu Gheorghe, la data de 27 aprilie 2010. Femela respectivă aparține cu mare probabilitate subspeciei *lepidus*, fiind similară exemplarelor cunoscute din sudul și estul României. Tindem să credem că am fost martori la o încercare de colonizare recentă a speciei, care vizează extinderea arealului în Transilvania. Sunt prezentate și câteva aspecte morfologice care pot fi utile în delimitarea subspeciilor, cum ar fi lățimea benzii de la marginea membranei aripilor și lărgirea semicirculară a acesteia, precum și proporția dimensiunii incisivilor superiori comparativ cu dimensiunea altor dinți.

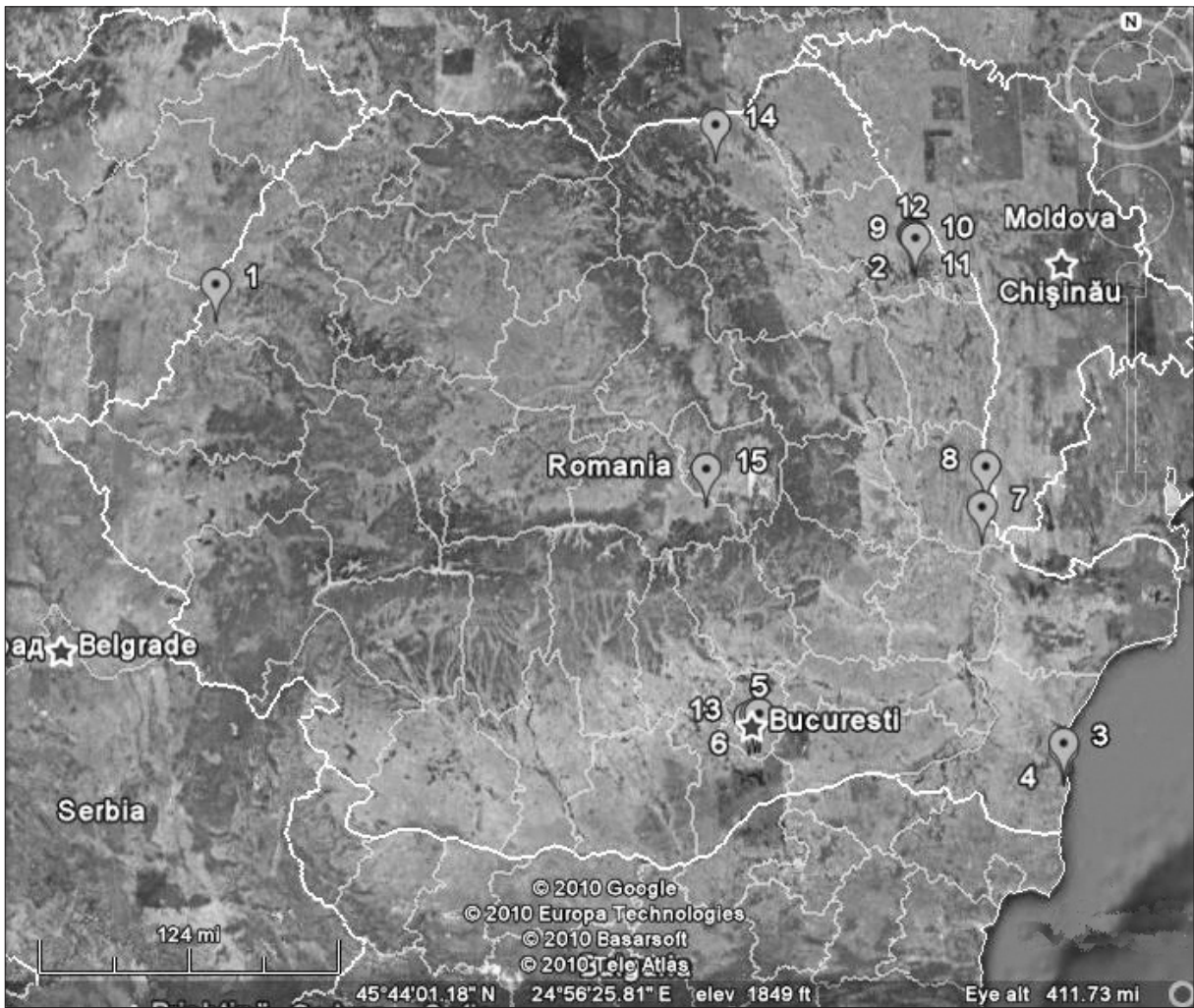

Figure 1.

The map of Romanian findings, in order of their date of appearance:

1. Cefa, Bihor county, 2000 (Limpens, Herman J. G. A. 2000);
2. Iaşi, Iaşi County, 2005 (Ifrim, Irina – Valenciuc, Niculai 2006);
3. Constanţa, Constanţa County, 2006 (photo by Székely, Paul);
4. Constanţa, Constanţa County, 2006 (Dragu, Anca et alii 2007);
- 5–6. Bucharest, 2007 (Dragu, Anca pers. com);
- 7–8. Lunca Inferioară a Prutului Nature Parc, Galaţi County, 2007 (Pocora, Irina 2009);
- 10–11. Iaşi, Iaşi County, 2008 (Pocora, Irina 2009);
12. Iaşi, Iaşi County, 2009 (data from news, det. Pocora, Irina);
13. Bucharest, 2009 (data from news, det. Pocora, Irina);
14. Rădăuţi, Suceava County, 2009 (Pocora, Irina pers. com.);
15. Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy), Covasna County, 2010 (present paper)

Figure 2. The female *Pipistrellus kublii lepidus* from Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Transylvania, with yellowish fur (photo: Levente Barti)

Figure 3. The light dorsal pelage with bicolored hair and the wing with depigmented areas along the fingers (photo: Levente Barti)

Figure 4. The ventral side of the individual and the broad yellowish-white stripe on the folded wing (photo: Levente Barti)

Figure 5. The head of the same *Pipistrellus kuhlii lepidus* (photo: Levente Barti)

Figure 6. The ear and tragus. The posterior margin of the ear with a sharp indentation (photo: Levente Barti)

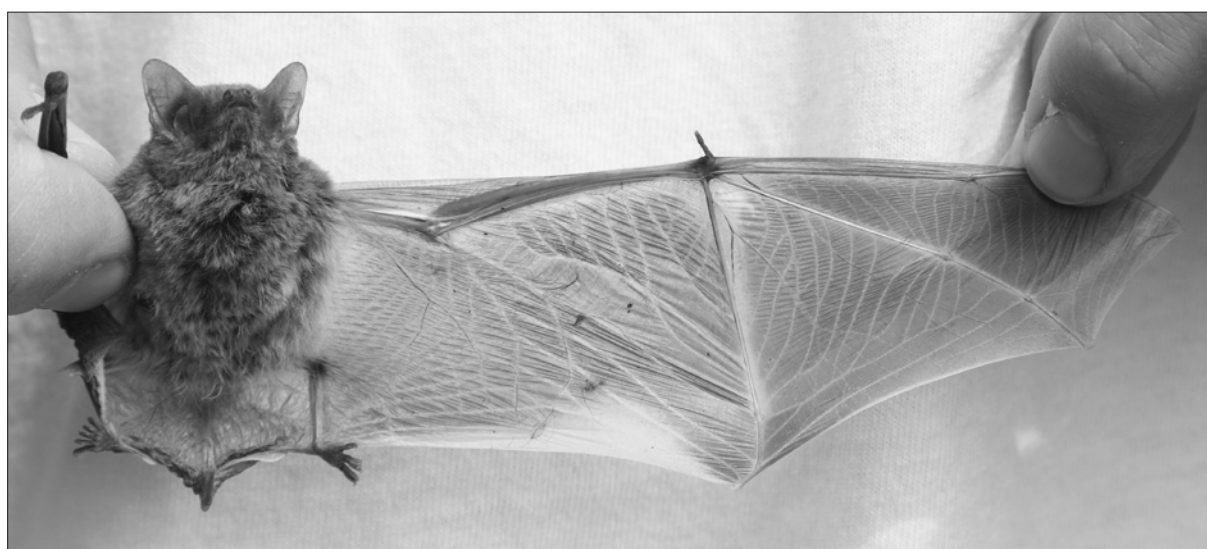

Figure 7. The yellowish-white stripe on the opened wing; the semicircular extension between the hind leg and the 5th finger; the marks on the wing membrane without pigment along the 5th finger and between the metacarpals (photo: Levente Barti)

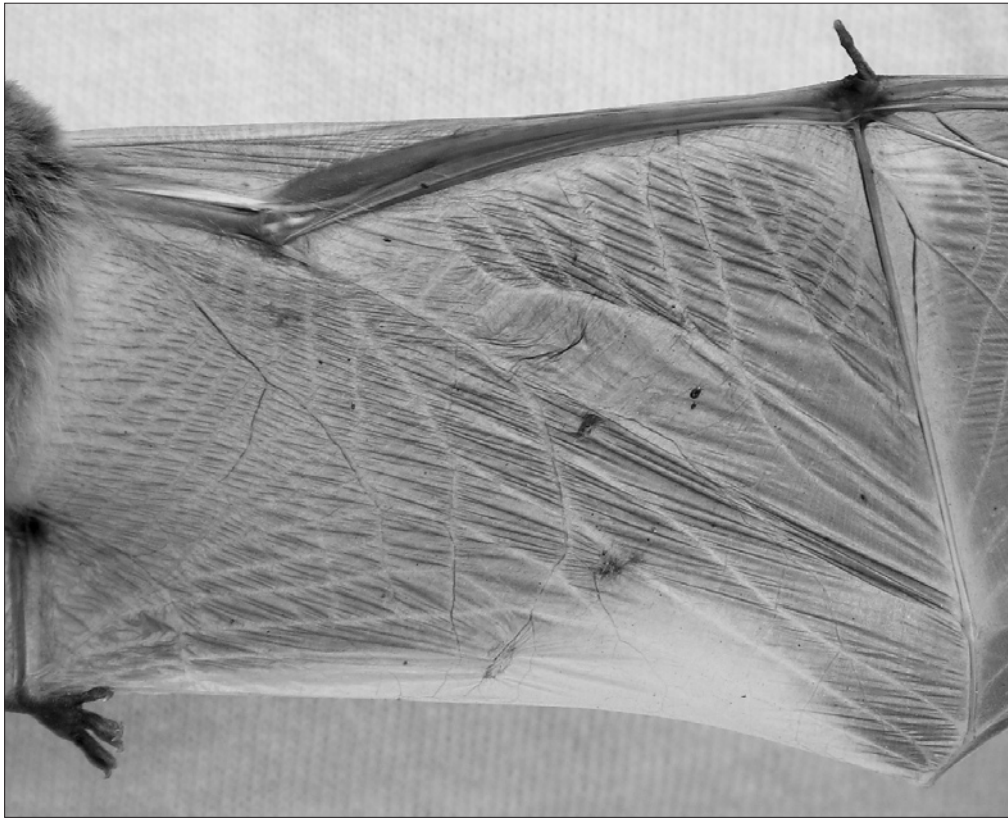

Figure 8. The semicircular extension of the wing stripe between the hind leg and the 5th finger; the one called pattern of wing venation between the elbow and the 5th finger (photo: Levente Barti)

Figure 9. The upper incisors of *Pipistrellus kuhlii lepidus* (photo: Levente Barti)

Figure 10. The upper incisors of *Pipistrellus kublii lepidus* (photo: Levente Barti)

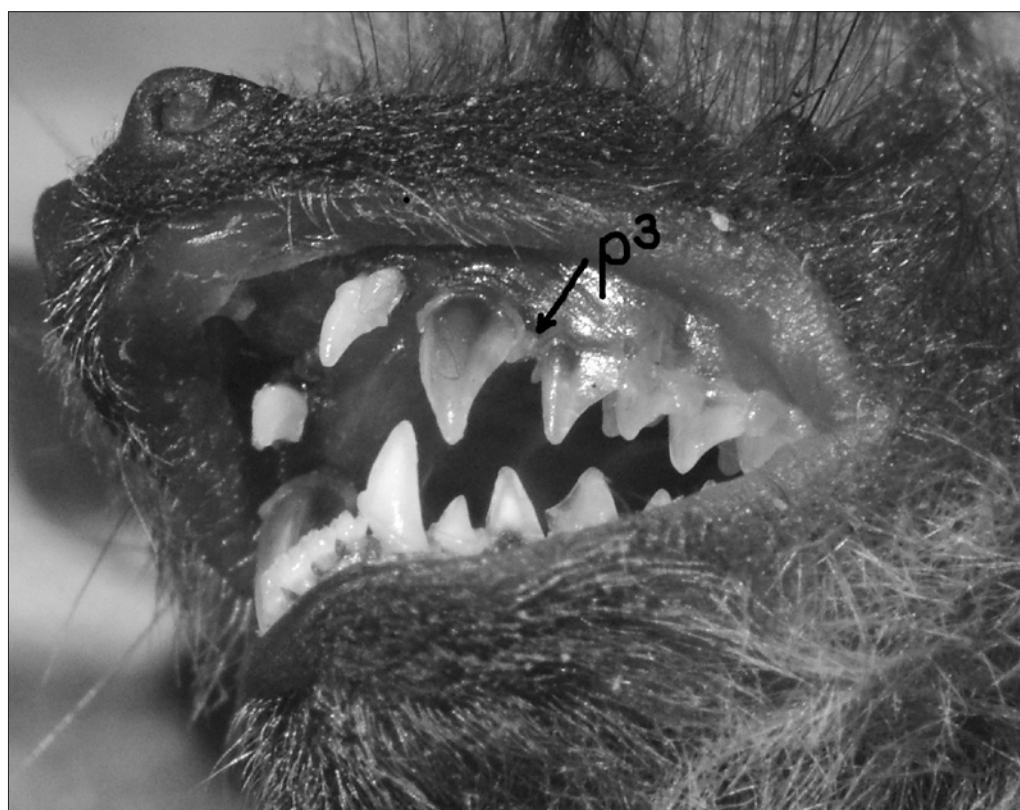

Figure 11. The position of the small second premolar (P3) in the tooththrow (photo: Levente Barti)

Figure 12. The semicircular extension of the wing stripe between the hind leg and the 5th finger on a *Pipistrellus kuhlii lepidus* (?) from Iași, 2005 (photo from courtesy of Irina Pocora)

Figure 13. The semicircular extension of the wing stripe between the hind leg and the 5th finger on a *Pipistrellus kuhlii lepidus* (?) from Constanța, 2006 (photo: Vlad Olteanu, Anca Dragu et al. 2007)

Figure 14. The semicircular extension of the wing stripe between the hind leg and the 5th finger on a juvenile *Pipistrellus kublii lepidus* (?) from București, 2007 (photo: Anca Dragu)

Figure 15. The semicircular extension of the wing stripe between the hind leg and the 5th finger on a *Pipistrellus kublii lepidus* (?) from “Lunca Inferioară a Prutului” Nature Parc, 2007 (photo from courtesy of Irina Pocora)

RÉGÉSZET – TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK

Attila László – Sándor József Sztáncsuj

VASE CU TORȚI PASTILATE, DESCOPERITE ÎN ARIA ARIUȘD-CUCUTENI UNELE PROBLEME PRIVIND EVOLUȚIA ȘI CRONOLOGIA CULTURII ARIUȘD ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

Originea, evoluția și cronologia ramurii transilvănene a marelui complex cultural Ariușd–Cucuteni–Tripolie (pe care o vom numi în continuare cultura Ariușd)¹ prezintă încă multe aspecte nelămurite, chiar în comparație cu cunoașterea ariilor est-carpatică, Cucuteni și Tripolie.² Lumea științifică așteaptă de decenii ca noile cercetări să lămurească mai bine aceste probleme. Din păcate, cele mai multe dintre săpăturile efectuate în a doua jumătate a secolului al XX-lea în aria culturii Ariușd au rămas nepublicate sau au fost publicate sumar ori parțial. Astfel, și despre rezultatele noilor săpături din așezarea eponimă, reluate în anul 1968 sub conducerea profesorului Ion Nestor, dispunem doar de câteva rapoarte scurte.³ În aceste rapoarte se menționează și descoperirea la Ariușd a unui fragment de ceașcă cu toartă pastilată, dar piesa nu a fost ilustrată.⁴ Cu toate acestea, descoperirea nu a rămas fără ecou, fiind scoasă în evidență importanța acestui fragment ceramic ca posibil reper cronologic-cultural.⁵

Recent, piesa a putut fi identificată printre materialele aflate în depozitul Muzeului Național Secuiesc (în continuare: MNS), iar informațiile privind condițiile de descoperire au putut fi completate datorită însemnărilor din jurnalul de săpătură întocmit de d-na dr. Eugenia Zaharia. Mai mult, printre materialele descoperite în săpăturile din anul 1972-1973 și aflate în depozitul MNS au fost identificate încă două fragmente de vase cu torți pastilate.⁶ Vom prezenta în continuare aceste descoperiri ieșite la

iveală în cunoscutul sit arheologic de pe Dealul Tyiszek (*Tyiszek-hegy*) de la Ariușd, jud. Covasna. Vom trece în revistă apoi vasele cu torți pastilate cunoscute la ora actuală din aria culturii Ariușd–Cucuteni. Vom încerca în final să discutăm sistemul de interrelații culturale și cronologice în care pot fi integrate descoperirile de ceramică cu torți pastilate din mediul culturii Ariușd–Cucuteni.⁷

*

În cursul săpăturilor din anii 1972-1973, efectuate în cunoscutul sit arheologic de pe Dealul Tyiszek (*Tyiszek-hegy*) de la Ariușd au ieșit la iveală următoarele descoperiri:

1. Fragmentul unei cești cu corpul globular, umărul articulat, gâtul drept, ușor arcuit (pl. 1/1). Buza este ornamentată cu creștături perpendiculare. Marginea ușor evazată este legată de umărul vasului printr-o toartă în bandă, foarte puțin supraînălțată și poziționată ușor oblic. Pe partea inferioară a torții a fost aplicată, prin apăsare cu degetul, o „pastilă” rotundă în formă de disc sau șaibă (tip de toartă ce a generat termenul de *Scheibenhenkel* în l. germană și *handles with discoid attachments* în l. engleză). Vasul a fost lucrat din pastă poroasă, degresată cu nisip micaceu, care a căpătat, prin ardere, culoarea maronieroșiatică închisă. În ceea ce privește dimensiunile, se poate aprecia că ceașca avea cca 11 cm înălțime, iar diametrul gurii cca 13,5 cm. Potrivit rapoartelor de săpătură sumare, fragmentul a fost descoperit prins

¹ Folosim acest termen pentru concizie și ca expresie a trăsăturilor particulare ale descoperirilor din sud-estul Transilvaniei. În legătură cu problema denumirii vezi DUMITRESCU, Vladimir 1969, 101, n. 1 și, recent, IONIȚĂ, Adrian 2004, 16-17, n. 28.

² Vezi LÁSZLÓ, Attila 1993; 2006; 2009, cu bibliografie.

³ ZAHARIA, Eugenia 1973; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988.

⁴ ZAHARIA, Eugenia 1973, 31; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108.

⁵ LÁSZLÓ, Attila 1993, 65; 2006, 9; 2009, 212-213; MONAH, Dan – MONAH, Felicia 1997, 50 (datorită unei scăpări sau greșeli de traducere, se vorbește despre „a fragment of bowl with a painting...”); MANTU, Cornelia-Magda 1998, 65.

⁶ Fragmentele ceramice au fost identificate în depozitul MNS de Sándor József Sztáncsuj care a examinat și documentația de săpătură. Documentația noilor săpături de la Ariușd a fost cedată MNS datorită generozității regretatei dr. Eugenia Zaharia (Institutul de Arheologie al Academiei Române, București).

⁷ Desigur, în acest cadru limitat nu ne propunem să atingem întreaga problematică a „orizontului” ceramicii cu torți pastilate. Pentru descoperirile din Bazinul Carpatic, legăturile cu Europa Centrală și cu regiunile balcano-egene, inclusiv problema sincronismelor cu fenomenele culturale din Grecia și Anatolia, vezi ROMAN, Petre I. 1971, în spec. 117-103; KALICZ Nándor 1980; RACZKY Pál 1988; 1991; RUTTKAY, Elisabeth 1991; HORVÁTH, László András 1994; PATAY, Pál 2005, în spec. 102-106, 115-132.

în chirpicul unei locuințe mari, care aparține ultimului nivel de locuire al culturii Ariușd. S-a apreciat că, din punct de vedere tipologic, fragmentul corespunde vaselor cu torți pastilate din nivelul C2a de la Băile Herculane.⁸ În jurnalul de săpătură se mai precizează că fragmentul a fost descoperit în suprafața A1/1972 și a ieșit la iveală în cursul demontării lipiturilor arse ale locuinței notate cu A.2.

2. Fragment de ceașcă asemănătoare ca formă cu vasul nr. 1, dar probabil ceva mai mare, cu marginea ușor mai evazată, gura probabil ceva mai largă și umărul mai puțin marcat (pl. 1/2). Buza este ornamentată cu creștături perpendiculare mai rare. Toarta ușor supraînălțată este mai îngustă ca la vasul nr. 1 și prezintă, la mijloc, o creastă verticală scundă. Pastila aplicată la baza torții este ruptă la mijloc. Vasul a fost lucrat din pastă poroasă, degresată cu nisip și ars la roșu deschis. La acest fragment nu se face nicio referire în documentația de șantier, probabil nu a fost remarcat cu ocazia descoperirii. Singura informație privind contextul descoperirii este marcajul de pe fragmentul ceramic discutat, potrivit căruia acesta provine din suprafața E/1973.

3. Fragment din mijlocul unui vas de formă biconică, cu gâtul ușor arcuit (pl. 1/3). Pe umăr este aplicată o toartă orizontală (un „mâner”) în formă de pișcot / 8 culcat, perforat vertical în mijloc. Pe cele două capete lățite ale torții a fost aplicată câte o „pastilă” ovală prin apăsare cu degetul. Vasul a fost lucrat din pastă degresată cu nisip fin, care a căpătat, în urma arderii, o culoare brună închisă-negricioasă. Vasul are suprafața netezită și lustruită cu grijă și a făcut parte, cu siguranță, din categoria ceramicii fine. Potrivit marcajului scris pe ciob, fragmentul a fost descoperit în același context ca și vasul nr. 1, prezentat mai sus. În jurnalul de săpătură există doar un desen schematic al fragmentului, fără alte precizări.

În ceea ce privește poziția stratigrafică a fragmentelor ceramice prezentate mai sus, pe baza informațiilor sumare existente putem să facem următoarele precizări. În cursul noilor săpături, în zona cea mai intens locuită a așezării, unde au fost amenajate două terasări, au fost distinse 12 depuneri arheologice, dintre care 11 aparțin culturii Ariușd, iar cea de a 12-a a fost atribuită fazei B a culturii Schneckenberg

din bronzul timpuriu. S-a apreciat că cele 11 depuneri arheologice ale culturii Ariușd aparțin la cinci niveluri de locuire. Ultimele două depuneri corespund ultimelor două niveluri de locuire. Astfel, depunerea 10 („negru mazăros”) corespunde nivelului IV de locuire, iar depunerea 11 („cenușos roșcat”) nivelului V de locuire. Depunerea 11 (adică nivelul V) acoperă întreaga zonă locuită a sitului. Ultimele două niveluri de locuire sunt caracterizate prin resturi de chirpici masate, provenite din dărâmarea pereților locuințelor. Aceste mase de chirpici acoperă vetre și vase sparte pe loc. Se mai menționează că, în regiunea primei terasări, locuințele ultimului nivel de locuire (V) sunt adâncite în depunerea anterioară (10, „mazăros”, ce corespunde nivelului IV). Din această cauză, stratul de cultură corespunzător nivelului IV de locuire lipsește din regiunea locuinței cu chirpici masat din ultimul nivel de locuire al culturii Ariușd.⁹ În ciuda unor neclarități (cum trebuie să ne imaginăm, de pildă, locuințele adâncite în pământ), din informațiile rezumate mai sus rezultă fără echivoc că fragmentele de vase cu torți pastilate nr. 1 și 3 au fost descoperite sub/printre dărâmurile unei case din ultimul nivel de locuire al culturii Ariușd din așezarea eponimă. Aceeași poziție stratigrafică poate fi presupusă și pentru fragmentul nr. 2. Prezența acestui tip de ceramică în contextul nivelului V de locuire de la Ariușd i-a determinat pe descoperitori să considere că sfârșitul culturii Ariușd se plasează în perioada marcată de apariția vaselor cu torți pastilate, în intervalul de timp corespunzător nivelului C2a de la Băile Herculane.¹⁰

*

Vase cu torți pastilate au fost descoperite și în următoarele situri din aria culturii Ariușd (numerotarea descoperirilor făcându-se în continuarea celor de la Ariușd):

4. Fragment de ceașcă cu corp globular, descoperit în peștera nr. 1200/14 din Cheile Vârghișului (*Peștera Mare*, ung. *Nagy- sau Orbán Balázs-barlang*, germ. *Almaser Höhle*; Merești, ung. *Homoródmás*, jud. Harghita). Vasul are umărul marcat, gâtul tronconic și marginea înclinată în afară. Buza și umărul sunt legate cu o toartă în bandă. Pe baza desenului

⁸ ZAHARIA, Eugenia 1973, 31; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108.

⁹ ZAHARIA, Eugenia 1973, 28-29; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 103-104. Autorii raportului nu au încercat să racordeze observațiile stratigrafice proprii la stratigrafia stabilită în cursul săpăturilor lui Ferenc László, din primele decenii ale secolului al XX-lea. În așezarea de la Ariușd (Erősd)-*Tyiszk-hegy* au fost distinse atunci șapte depuneri arheologice principale („straturi”), numerotate de sus în jos, în interiorul cărora au fost observate mai multe subdiviziuni (niveluri).

Straturile VII-II aparțin culturii Ariușd, iar stratul I aparține culturii Schneckenberg din bronzul timpuriu. Ultimul (cel mai recent) strat al culturii Ariușd este stratul II, numit „humus inferior” sau „stratul de chirpici cel mai de sus” (*legfelső szuvarréteg, couche la plus haute du bousilage argileux*, vezi LÁSZLÓ Ferenc 1914, 291-297, 390-393). Comparativ, acest strat ar trebui să corespundă depunerii 11 (nivelului 5 de locuire) stabilită în cursul noilor săpături.

¹⁰ ZAHARIA, Eugenia 1973, 31; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108.

publicat, se pare că toarta prezintă în partea inferioară o pastilă apăsată cu două degete (pl. 2/4).¹¹ Fragmentul se păstrează în Muzeul Județean Brașov și provine din fosta colecție Julius Teutsch, având indicat ca loc de descoperire *Peștera Almaș*. Ca materiale însoțitoare, alături de fragmente ceramice de tip Ariușd și Coțofeni, este menționat și un fragment din gâtul unui vas („oală de lapte?”), ornamentat cu motive unghiulare realizate în tehnica *Furchenstich* și încrustate cu alb, suprapuse peste un fond hașurat cu linii incizate, precum și lama unui pumnal de aramă.¹²

5. Cească cu corp bitronconic și marginea ușor evazată, descoperită în aceeași peșteră. Buza și gâtul vasului sunt legate de o toartă ușor supraînălțată care se prelungește în jos sub forma unei benzi aplicate până spre umărul vasului. La baza ușor lățită a torții a fost aplicată o „pastilă” rotundă prin apăsare cu degetul (pl. 2/5).¹³ Fragmentul se păstrează în Muzeul Județean din Brașov și provine din sondajul efectuat de Julius Teutsch în 1909 în *Peștera Mare* de la Merești (*Almaser Höhle/Spalthöhle*). Ca materiale preistorice însoțitoare sunt menționate fragmente ceramice aparținând culturilor Coțofeni, Schneckenberg, Wietenberg, Tei și Noua.¹⁴

6. Printre materialele descoperite în peștera nr. 1200/8 din Cheile Vârghișului (ung. *Lócsúr* sau *Lólik*; Merești) și aflate în colecțiile Muzeului Județean Mureș, se găsește și un fragment de vas cu toartă pastilată (pl. 1/4). Printre descoperirile preistorice însoțitoare se întâlnesc fragmente ceramice aparținând culturilor Petrești, Ariușd (ceramică pictată și de uz comun), Coțofeni și Noua.¹⁵

7. Câteva fragmente ceramice cu torți pastilate au fost descoperite și în situl arheologic de pe Dealul Cetății (ung. *Földvár*, germ. *Burg*, *Burgberg*) de lângă Feldioara (ung. *Barcaföldvár*, germ. *Marienburg*), jud. Brașov. Cetatea medievală suprapune un sit arheologic, locuit în aproape tot cursul preistoriei, de la cultura Criș și până în epoca La Tène, care a fost menționat în repetate rânduri în literatura arheologică.¹⁶ Pe baza informațiilor lacunare și nefiind suficient de precise, se pare că fragmentele de vase cu torți pastilate, menționate în literatura de specialitate fără ilustrație, provin din sondajul arheologic efectuat de Florea Costea (1970) și au fost determinate ca atare de Petre Roman.¹⁷ Potrivit datelor lui Roman, frag-

mentele ceramice în discuție au fost descoperite la cca 1 m adâncime și aparțin, stratigrafic, unei perioade care urmează după așezarea culturii Ariușd de la Feldioara.¹⁸ Referindu-se la situl de la Feldioara, cu o lungă succesiune de culturi preistorice, Eugen Comșa afirmă, de asemenea, că urmele acestora au fost descoperite „în straturi de cultură clar delimitate”. În ceea ce privește problema care ne interesează aici, el susține că stratul de cultură Cucuteni–Ariușd (reprezentat prin trei niveluri de locuire) este suprapus de urme de locuire din perioada de tranziție la epoca bronzului. Unele dintre aceste urme de locuire aparțin orizontului cu torți pastilate, iar altele aparțin culturii Coțofeni.¹⁹ Profilul secțiunii săpate în 1965, publicat de Comșa, nu susține afirmațiile din textul autorului, căci, potrivit desenului, stratul de cultură Ariușd este suprapus direct de solul vegetal vechi și actual,²⁰ ceea ce ar trebui să însemne că toate descoperirile post-Ariușd provin din solul vegetal (deranjat de lucrările agricole). Potrivit aceluiași profil, adâncimea de 1 m, menționat de Roman în legătură cu descoperirea fragmentelor ceramice cu torți pastilate, corespunde, în mare, limitei dintre nivelurile 1 și 2 ale stratului de cultură Ariușd!

Cercetările arheologice ulterioare de la Feldioara (1990-1995) nu au confirmat existența unei succesiuni stratigrafice, așa cum a fost prezentată, idealizat, de E. Comșa. Potrivit acestor noi observații, materialele preistorice au fost răvășite de construcțiile medievale și moderne, ele neputând fi separate decât după criteriile tipologice. Printre descoperiri, cultura Ariușd este bine reprezentată, ceramica pictată fiind atribuită fazelor Cucuteni A2-A3. Fac excepție câteva fragmente despre care se afirmă că aparțin mai degrabă fazei Cucuteni A-B. Printre descoperirile rezultate în urma noilor cercetări nu sunt menționate vase cu torți pastilate. Merită atenție, în schimb, un fragment ceramic ornamentat în tehnica *Furchenstich*, în stilul culturii *Bodrogkeresztúr*.²¹

Așezarea de la Feldioara-Dealul Cetății a fost cuprinsă și într-un repertoriu al siturilor neo-eneolitice din Transilvania, ca loc de descoperire al „culturii torților pastilate”, fără să fie oferite alte detalii.²²

8. În sfârșit, Petre Roman a mai inclus în categoria ceramicii cu torți pastilate fragmentul unui vas de mari dimensiuni, aflat în colecția MNS (nr.

¹¹ ROMAN, Petre I. 1971, 102, nr. 21, fig. 33/1.

¹² ROMAN, Petre I. 1971, fig. 33/2; 40/3.

¹³ BOROFFKA, Nikolaus 1994, pl. 96/7.

¹⁴ BOROFFKA, Nikolaus 1994, 56, nr. 271; 372; pl. 91/5-14; 92-96; 97/1-6.

¹⁵ Materialele au fost identificate de S. J. Sztáncsu.

¹⁶ VEZI COMȘA, Eugen 1973; IONIȚĂ, Adrian et al. 2004, 12-18 (N. Boroffka).

¹⁷ VEZI ROMAN, Petre I. 1971, 102-103, nr. 23; COMȘA, Eugen 1973, 45, 52, n. 4.

¹⁸ ROMAN, Petre I. 1971, 102-103.

¹⁹ COMȘA, Eugen 1973, 45-46, 52, n. 2.

²⁰ VEZI COMȘA, Eugen 1973, p. 53; fig. 1.

²¹ IONIȚĂ, Adrian et al. 2004, 12-18 (N. Boroffka).

²² MAXIM, Zoia 1999, 159, nr. 417.

inv. 439/1901), descoperit în situl de pe dealul numit *Eprestető*, de lângă Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy, jud. Covasna). Fragmentul nu este ilustrat; potrivit descrierii vasul prezintă, în partea sa inferioară, o toartă aplicată modelată „în forma unei mustăți” (Schnurbartform).²³ Fragmentul nu a putut fi identificat în colecțiile MNS.

*

În cuprinsul complexului cultural Ariușd–Cucuteni–Tripolie primele vase cu torți pastilate au ieșit la iveală în regiunile est-carpaticе. Din aria culturii Cucuteni cunoaștem următoarele descoperiri:

9. Traian, com. Zănești, jud. Neamț. În situl binecunoscut de la *Dealul Fântânilor*, într-o locuință din complexul V/1956, aparținând fazei Cucuteni A-B, au fost descoperite, printre altele, trei vase de tipuri neobișnuite în acest mediu cultural, care au stârnit, ulterior, vii dispute între specialiști. Lăsând la o parte acum vasul dublu,²⁴ ne vom referi mai întâi la vasul cu torți pastilate, despre care s-a publicat doar o fotografie de slabă calitate, fără descriere și fără precizarea dimensiunilor (pl. 2/2). Judecând după fotografia publicată, suprafața vasului este aspră, iar ca formă acesta are corpul globular, gât scurt, îngustat, și marginea ușor evazată. Partea superioară a corpului vasului este prevăzută cu patru torți-apucătoare, așezate simetric, cu orificiu orizontal. La baza torților, lipită de corpul vasului, a fost aplicată câte o „pastilă” rotundă.²⁵

10. Din același complex provine și un vas lucrat din pastă grosolană, înalt de 18,5 cm (pl. 2/1). Judecând după desenul publicat, vasul are forma de trunchi de con, cu deschidere relativ largă și marginea „ondulată”, modelată în patru loburi. Fiecare lob este ornamentat cu câte o proeminență. Nu se menționează că aceste proeminențe ar fi „pastilate”, dar desenul sugerează existența unei alveolări/apăsări cu degetul. (Chiar și fără torți pastilate, vasul poartă „marca” epocii, după cum va rezulta din discuțiile ce urmează.) Mijlocul vasului este prevăzut cu două torți-apucătoare, cu orificiu orizontal. Potrivit desenului, fundul rotund al vasului pare să treacă într-un picior scurt (patrulat, cu laturile ușor arcuite?), ceea ce nu este marcat în profilul publicat.²⁶

Cele două vase au fost publicate foarte sumar, fără discutarea analogiilor. Mențiunea fugitivă că sunt elemente inedite și că ar putea corespunde unei etape cronologice mai recente,²⁷ a dat prilej la unele speculații ulterioare. La publicare, ca și mai târziu, descoperitorii au subliniat că aceste vase se aflau sub grămezile de chirpici provenie din pereții unor locuințe aparținând fazei Cucuteni A-B 2, fază cu care se încheie locuirea cucuteniană de la Traian-Dealul Fântânilor.²⁸ În acest fel, sunt lipsite de teamei obiectiile exprimate cu privire la apartenența vaselor discutate la perioada Cucuteni A-B.²⁹ Este o altă problemă asupra căreia vom reveni, în ce măsură aceste descoperiri (la care se adaugă și un pandantiv de aur, găsit în 1958) pot indica legături și un sincronism între faza A-B a culturii Cucuteni și cultura Bodrogkeresztúr, așa cum au apreciat soții Dumitrescu,³⁰ sau dacă descoperirile în discuție ar trebui raportate la o perioadă mai târzie a eneoliticului (a epocii cuprului) din regiunile intracarpaticе, după cum cred alți arheologi.³¹

11-13 (?). Ulterior în așezarea Cucuteni A-B de la Traian-Dealul Fântânilor au ieșit la iveală și alte vase cu torți pastilate, care au fost puse în discuție în sprijinul opiniilor exprimate anterior din partea descoperitorilor. Au fost menționate, în trecut, câteva zeci (!) de fragmente ceramice cu torți pastilate, dar, în fapt, se fac referiri la două chiupuri mari, sparte, și la un fragment de vas cu buza lobată, găsite sub chirpicul locuinței I/1/1957, aparținând fazei Cucuteni A-B 2.³² Dintre aceste descoperiri mai recente a fost publicat cu ilustrație doar un chiup care a putut fi întregit (pl. 2/7).³³ Vasul, înalt de 61,5 cm, are corpul piriform alungit, gât relativ înalt, aproape cilindric, și buza abia înclinată în exterior. Vasul este prevăzut cu 12 torți pastilate, dispuse simetric în două șiruri: opt deasupra, iar patru sub diametrul maxim al vasului. În partea lor superioară torțile sunt perforate orizontal, iar în partea inferioară prezintă câte o pastilă rotundă aplicată, după cât se pare, prin apăsare cu degetul. Potrivit descrierii descoperitorului, vasul este lucrat din pastă cucuteniană bine arsă, comună pentru ceramica nepictată de la Traian-Dealul Fântânilor. Se apreciază că și forma (pentru care nu se apelează la alte analogii) este relativ des întâlnită în această așezare. Cât privește

²³ ROMAN, Petre I. 1971, 102, nr. 22.

²⁴ DUMITRESCU, Hortensia 1959, 197, fig. 7/1.

²⁵ DUMITRESCU, Hortensia 1959, fig. 7/2. Potrivit unei mențiuni ulterioare, este vorba de un vas de mici dimensiuni, vezi DUMITRESCU, Vladimir 1981, 29.

²⁶ DUMITRESCU, Hortensia 1959, 197, fig. 8. Vezi și nota 94.

²⁷ DUMITRESCU, Hortensia 1959, 197.

²⁸ DUMITRESCU, Hortensia 1959, 197; DUMITRESCU,

Vladimir 1976, 356-357; 1981, 23-24, 29-30.

²⁹ ROMAN, Petre I. 1971, 112-113; 1978, 220.

³⁰ DUMITRESCU, Hortensia 1961; DUMITRESCU, Vladimir 1968, 47, n. 28; 1976, 356-357; 1981, 23-30.

³¹ ROMAN, Petre I. 1971, 112-113; 1978, 220, n. 27.

³² DUMITRESCU, Vladimir 1976, 356-357; 1981, 24-25.

³³ DUMITRESCU, Vladimir 1981, 24-25, fig. 1: fotografie. Desenul vasului: BEM, Cătălin 2007, fig. 292.

torțile pastilate, se apreciază că acestea au ajuns oarecum „la modă” și în mediul culturii Cucuteni, în etapa Cucuteni A-B 2.³⁴

Vase cu torți pastilate au fost descoperite și în două așezări ale fazei Cucuteni B din regiunea subcarpatică a Moldovei.

14. La Poduri (jud. Bacău), în așezarea multistratificată („tell-ul”) de la *Dealul Ghindaru*, în locuința 14 a fost descoperit un „complex de vase” *in situ*. Acesta cuprindea și un vas de formă bitronconică, cu umărul înalt, gura largă și marginea ușor arcuită spre exterior (pl. 2/6). Marginea și umărul vasului sunt legate prin patru torți, ușor supraînălțate, cu orificiu orizontal. Peste partea inferioară, lățită, a torților, lipită de umărul vasului, a fost aplicată câte o „pastilă” rotundă, probabil prin apăsare cu degetul mare. Vasul a fost lucrat din pastă cu amestec de cioburi pisate, dar are suprafața bine fățuită. Vasul este slab ars, având culoarea gălbui-brună. Dimensiunile nu sunt precizate. Locuința în care a fost descoperit vasul cu torți pastilate, a fost încadrată în faza Cucuteni B 1.³⁵

15. În sfârșit, ultima descoperire de ceramică cu torți pastilate, cunoscută din mediul culturii Cucuteni, provine din așezarea de la Văleni (jud. Neamț). Este vorba de un fragment din partea superioară a unui vas, probabil cu corpul globular sau bitronconic, rupt în zona umărului (pl. 2/3). Dimensiunile nu sunt precizate. Fragmentul a făcut parte din gâtul ușor tronconic și marginea puternic evazată (în formă de pâlnie) a vasului. Marginea și umărul sunt legate printr-o toartă în bandă, foarte puțin supraînălțată. La baza torții a fost aplicată o „pastilă” ovală prin apăsare cu degetul. Vasul a fost lucrat din pastă poroasă, cu amestec de cioburi pisate și nisip, dar arderea este perfectă. Fragmentul ceramic a fost descoperit în locuința 2, datată în faza Cucuteni B 1.³⁶

Având în vedere și descoperirile de la Traian, vasele de la Poduri și Văleni au fost interpretate ca dovezi ale sincronismului între sfârșitul fazei Cucuteni A-B și începutul fazei Cucuteni B, pe de o parte, și cultura Bodrogkeresztúr și „orizontul torților pastilate” (Herculane II), pe de altă parte.³⁷

*

Vasele și fragmentele ceramice cu torți pastilate, cunoscute din aria culturii Ariușd-Cucuteni, prezintă o relativ mare varietate tipologică. (Reamintim că la tipurile de vase prezentate aici ar mai putea fi adăugate încă câteva descoperiri, precum cele de la Feldioara, Sfântu Gheorghe și Traian, menționate doar în treacăt, fără ilustrație, în literatura de specialitate.) Fără a ne propune o analiză tipologică detaliată, putem constata că cele mai multe dintre vasele prezentate mai sus sunt cești sau castronașe adânci, cu corpul globular-tronconic și gâtul aproape cilindric sau elegant arcuit. Marginea, mai mult sau mai puțin înclinată în afară, se leagă de umărul vasului prin (probabil două sau patru) torți în bandă, ușor supraînălțate. Judecând după exemplarele întregi sau reconstituite, aceste vase sunt bine proporționate, cu înălțimea mai mică, dar apropiată de diametrul gurii, care este ușor depășit de diametrul maxim, aflat la cca. 2/3 din înălțimea vasului. Face excepție vasul de la Poduri, cu corp bitronconic, care are înălțimea ceva mai mare în raport cu diametrul gurii și se apropie de tipul ceramic al culturii Hunyadhalom, numit și „situlă” (pl. 5/3).³⁸ Vasele au fost lucrate din pastă poroasă, cu amestec de nisip sau cioburi pisate, dar sunt bine arse (după cât se pare, în mediu oxidant). Cu excepția vasului nr. 3 de la Ariușd, nu fac parte din ceramica fină, dar, având în vedere raritatea lor în acest mediu, au avut probabil o valoare simbolică și un rol sau destinație specială, la nivel individual sau comunitar, probleme asupra cărora nu putem insista aici.

Odată cu menționarea lui (fără ilustrație) în literatura de specialitate, s-a apreciat că primul fragment de ceașcă cu toartă pastilată, descoperit la Ariușd (pl. 1/1), corespunde tipologic ceramicii nivelului C2a de la Băile Herculane.³⁹ Este evident acum că încadrarea propusă inițial este restrictivă, cu atât mai mult cu cât din nivelul menționat de la Băile Herculane a fost publicat doar un singur fragment de ceașcă (pl. 3/12).⁴⁰ Din acest punct de vedere, raportarea descoperirilor de la Poduri și Văleni la perioada Herculane II, în general, este mai aproape de realitate.⁴¹

³⁴ DUMITRESCU, Vladimir 1981, 24-25.

³⁵ MONAH, Dan et al. 1982, 10; CUCOȘ, Ștefan 1999, 116, fig. 12/4; 59/3; BEM, Cătălin 2007, 123, fig. 288/3.

³⁶ CUCOȘ, Ștefan 1981, 49, fig. 17/4; 19/3; 1999, 116, fig. 59/1; BEM, Cătălin 2007, 123, fig. 291/3.

³⁷ CUCOȘ, Ștefan 1981, 53; 1999, 116, 149.

³⁸ PATAY, Pál 2005, 76-78, pl. 13/1-2, 5.

³⁹ ZAHARIA, Eugenia 1973, 31; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108, fără referință la analogii sau bibliografie. Această încadrare a început apoi să circule în literatura arheologică, vezi LÁSZLÓ, Attila 1993, 65; 2006, 9; 2009,

212-213; MONAH, Dan – MONAH, Felicia 1997, 50; MANTU, Cornelia-Magda 1998, 65.

⁴⁰ ROMAN, Petre I. 1971, fig. 31/13. Reamintim, pe scurt, că stratigrafia din Peștera Hoților de la Băile Herculane cuprinde mai multe niveluri (a-e, cu subdiviziuni), dintre care nivelul b reprezintă faza eneolitică Herculane I, nivelurile c 1 și c 2a-b faza Herculane II, iar nivelurile e 1c (poate și e 1a) precum și e 2, faza Herculane III. Este de notat, de asemenea, că numai o parte a materialului descoperit a putut fi ordonat pe niveluri. Vezi ROMAN, Petre I. 1971, 47-76, în spec. 51, 53, 63, 69-70.

⁴¹ CUCOȘ, Ștefan 1999, 149, fără referire la analogii.

Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că ceramica cu torți pastilate are o istorie mai îndelungată. Astfel, în regiunile dunărene, cele mai vechi vase cu torți aplicate/pastilate (cunoscute numai prin fragmente, inclusiv de cești cu profil variat) apar în așezările etapei timpurii a fazei IV a culturii Sălcuța din Oltenia (pl. 3/1-3).⁴² În opinia lui P. Roman, aceste așezări sunt mai târzii decât faza Herculană I, dar mai timpurii în comparație cu perioada Herculană II cu care prezintă, totuși, unele elemente comune, inclusiv vasele cu torți pastilate.⁴³ (Altfel spus, acesta este momentul în care a început răspândirea acestui tip ceramic în afara ariei propriu-zise a culturii Sălcuța, atât spre interiorul Bazinului Carpatic, cât și spre regiunile balcanice.) Vase asemănătoare cu ceștile cu torți pastilate de la Ariușd, Merești, Poduri și Văleni au fost descoperite în diferite niveluri (precizate sau nu) ale sitului de la Băile Herculană și aparțin unui interval de timp mai larg, corespunzător perioadei Herculană II-III (pl. 3/4-12).⁴⁴ Alte analogii pentru vasele aici discutate întâlnim și în nivelul inferior al așezării de la Pecica-Șanțul Mare (ung. Pécska-Nagysánc; pl. 5/4),⁴⁵ ca și în peșterile de la Cheile Turzii (ung. Tordai-hasadék; pl. 5/1, 2),⁴⁶ descoperiri care au fost atribuite perioadei Herculană III.⁴⁷ Ulterior, „complexele” de tip Cheile Turzii au fost echivalente (și) cu perioada Herculană II.⁴⁸ Cești cu corpul bitronconic-globular și două torți ce leagă marginea și umărul vasului (fără „pastile” aplicate!) au fost cuprinse și în repertoriul formelor ceramice ale culturii Bodrogkeresztúr din Transilvania (inclusiv faza de formare, cu presupuse influențe Sălcuța).⁴⁹ În estul Ungariei, vase cu torți pastilate de diferite tipuri, de cele mai multe ori fragmentare, apar în culturile Bodrogkeresztúr (faza B) și Hunyadi-halom, dar vasele

asemănătoare cu ceștile aici discutate vor avea o largă răspândire numai în cultura Hunyadi-halom (vezi pl. 3/13-15 și pl. 4/1-4).⁵⁰ Menționăm, măcar în treacăt, că siturile culturilor Bodrogkeresztúr și Hunyadi-halom, în care apar și vase cu torți pastilate, au fost socotite, inițial, ca fiind contemporane și puternic influențate de cultura Sălcuța IV;⁵¹ ulterior s-a dovedit că cele două culturi se succed în timp, aproximativ în aceeași arie de răspândire.⁵² Raportate la stratigrafia de la Băile Herculană, cultura Bodrogkeresztúr are corespondențe în perioada Herculană II, iar cultura Hunyadi-halom aparține fazei Herculană III.⁵³

Fragmentul ceramic de la Ariușd, din mijlocul unui vas cu profil bitronconic-arcuit și prevăzut cu o toartă pastilată dublă, aplicată orizontal (pl. 1/3), este prea mic pentru a permite o clasificare tipologică precisă. Credem că fragmentul aparține unui tip de vas care nu este străin de repertoriul formelor ceramice de la Ariușd,⁵⁴ dar care se întâlnește și în alte medii culturale.⁵⁵ Aplicarea torții pastilate reflectă, probabil, o marcă a epocii („modă”). Torți pastilate duble, așezate orizontal și, de cele mai multe ori, cu orificiu vertical, sunt frecvent aplicate pe umărul sau mijlocul diferitelor tipuri de vase ale orizontului Herculană II-III, sincronizată cu culturile Bodrogkeresztúr și Hunyadi-halom (pl. 4/5-11).⁵⁶ Cele două chiupuri descoperite la Traian au fost considerate, de la început, ca tipuri obișnuite în repertoriul așezării și lucrate în tehnica ceramicii Cucuteni.⁵⁷ Vasul mare, cu corp piriform alungit și cu gât cilindric îngustat („amfora”) este, într-adevăr, o formă obișnuită în cultura Ariușd-Cucuteni,⁵⁸ dar asemenea vase apar și în alte medii culturale, mai mult sau mai puțin contemporane.⁵⁹ Particularitatea chiupurilor de la Traian constă în adăugarea torților pastilate, ca

⁴² Vezi BERCIU, Dumitru 1961, 316-320, fig. 143/1-13; 144/1-7; 145/1, 3, 7; 146/4. Vezi și ROMAN, Petre I. 1971, 35, 39, fig. 5/8, 11.

⁴³ ROMAN, Petre I. 1971, 81-82.

⁴⁴ ROMAN, Petre I. 1971, fig. 22/19: niv. C2; 31/13: niv. C2a (perioada Herculană II); 26/9-10; 28/11-14: niv. e2 (perioada Herculană III); 31/1-4, 7, 9-12, 16: nestratigrafiate.

⁴⁵ ROMAN, Petre I. 1971, fig. 35/1-3, 5, 9, 11, 15, 19-23.

⁴⁶ BERCIU, Dumitru 1961, fig. 16; ROMAN, Petre I. 1971, fig. 38/4-5, 10-11, 13-18, 21-22; LUCA, Sabin Adrian 1999, fig. 35/6 = MAXIM, Zoia 1999, fig. 160, dreapta.

⁴⁷ ROMAN, Petre I. 1971, 91-94, 101, 117-119.

⁴⁸ ROMAN, Petre I. 1978, 220, nota 27.

⁴⁹ VLASSA, Nicolae 1964, fig. 1/3: Gornești/Gernyeszeg; LUCA, Sabin Adrian 1999, 42-44, pl. XIII/a-b, fig. 1/1: Deva/ Déva; 23/5: Ostrovu Corbului.

⁵⁰ Vezi, spre exemplu, BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1969, fig. 2/3-8; 3/2-4, 6-9; KALICZ Nándor 1980, 47, fig. 3/1, 5, 11, 13; 5/4; PATAY, Pál 2005, 102-106, pl. 41/1, 3, 5-6; 42/1-2, 5; 43/4-7; 44/1-4.

⁵¹ Vezi BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1969.

⁵² Vezi întreaga problemă și bibliografie la KALICZ Nándor 1980; HORVÁTH, László András 1994; PATAY, Pál 2005, în spec. 102-106, 115-132.

⁵³ Vezi ROMAN, Petre I. 1971, în spec. 91-94, 115-119, 130; KALICZ Nándor 1980, 47-52; HORVÁTH, László András 1994, 94-95; PATAY, Pál 2005, 119-122.

⁵⁴ Vezi LÁSZLÓ Ferenc 1927/2007, pl. 2/B 13-14.

⁵⁵ Vezi, de pildă, ROMAN, Petre I. 1971, fig. 8/1, 12: Ostrovul Corbului; 30/3, 13; 32/8: Băile Herculană, nestratigrafiate și fără torți pastilate.

⁵⁶ Vezi ROMAN, Petre I. 1971, fig. 20/6, 13: Băile Herculană, niv. c1; 31/6: Băile Herculană, nestratigrafiate; 35/13; 37/7: Pecica-Șanțul Mare, nivel inferior; 38/26, 31; 39/6: Cheile Turzii; KALICZ Nándor 1980, fig. 3/6; 5/6: Tiszafüred-Majoros; PATAY, Pál 2005, pl. 17/17-18; 24/11; 39/12; 47/4-6; 48/1; 49/8-9: Tiszalúc.

⁵⁷ DUMITRESCU, Vladimir 1981, 24-25.

⁵⁸ Vezi LÁSZLÓ Ferenc 1927/2007, pl. 5/D 2.

⁵⁹ Vezi, de exemplu BERCIU, Dumitru 1961, fig. 124/1: Sălcuța, faza III; BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1963, pl. III/2; ⇒

elemente de influență străină, din aria „complexului” Herculane II-III–Cheile Turzii–Hunyadi-halom.

Fragmentul de perete de vas, care păstrează o toartă pastilată, descoperit în peștera *Lólik* de la Merești (pl. 1/4), ar putea să provină dintr-un vas mare, asemănător chiupurilor de la Traian. Asemenea fragmente, fără posibilitatea precizării formei, dar prevăzute cu torți pastilate, au fost descoperite și în alte situri.⁶⁰

Rămâne, în sfârșit, să vorbim despre celelalte două vase de la Traian, care au putut fi ilustrate aici. Dacă poziția lor stratigrafică (apartenența la locuințele din nivelul de locuire Cucuteni A-B 2) nu poate fi pusă la îndoială (vezi mai sus), au rămas deschise discuțiile privind raportarea acestor vase la cultura Bodrogkeresztúr, problemă importantă și pentru interpretarea descoperirilor din sud-estul Transilvaniei.

Micul vas globular (pl. 2/2) a fost considerat de la început ca un element străin în mediul Cucuteni.⁶¹ Mai târziu s-a apreciat că acest vas prezintă o mare asemănare cu ceramica culturii Bodrogkeresztúr și, chiar dacă nu este o piesă de import, este o dovadă a influențelor Bodrogkeresztúr în arealul Cucuteni A-B din Moldova.⁶² P. Roman a contestat existența unor astfel de influențe, susținând că tipul de vas în discuție este străin și în cultura Bodrogkeresztúr care l-a preluat din cultura Sălcuța IV.⁶³ Vl. Dumitrescu nu a respins această ultimă observație a lui P. Roman, dar și-a exprimat părerea că acest tip nu a putut fi adoptat în aria Cucuteni prin influențele culturii Sălcuța (căci nu au existat contacte între cele două culturi), ci numai prin legăturile cu regiunile aflate la vest de Carpații Orientali, respectiv cu cultura Bodrogkeresztúr.⁶⁴ Mai recent, N. Kalicz și P. Patay au căutat paralele pentru acest vas în cultura Hunyadi-halom (deci într-o perioadă post-Bodrogkeresztúr), dar analogiile citate în favoarea acestor paralele sunt foarte aproximative.⁶⁵ În opinia noastră, vasul în discuție de la Traian poate fi comparat mai degrabă cu unele vase de la Sălcuța⁶⁶ și Pecica (pl. 5/4),⁶⁷ cu un

tip de vas al culturii Hunyadi-halom⁶⁸ și cu un vas cu torți pastilate, descoperit la Mőzs (pl. 5/5), pe malul vestic al Dunării, care poate fi un produs al culturii Hunyadi-halom, chiar dacă ar proveni din mediul grupului Balaton sau Protoboleráz.⁶⁹ Credem că printre formele apropiate vasului de la Traian poate fi menționat și vasul cu corpul globular și gât scurt, cilindric, descoperit în locuința 3 a așezării de la Reci și atribuit, la publicare, culturilor Tiszapolgár–Bodrogkeresztúr (pl. 5/6).⁷⁰ Sperăm să nu greșim dacă apreciem, în concluzie, că vasul globular de la Traian reprezintă un tip ceramic familiar perioadei culturilor Bodrogkeresztúr și, mai ales, Hunyadi-halom, altfel spus, al unui interval mai larg de timp, corespunzător fazelor Herculane II-III ale orizontului vaselor cu torți pastilate.

Vasul cu buza lobată (pl. 2/1), descoperit împreună cu vasul discutat mai sus, pune de asemenea mai multe probleme. Prima privește însuși aspectul vasului. Desenul publicat la prima menționare a descoperirii prezintă vasul atât frontal, cât și văzut de jos.⁷¹ Potrivit acestui desen, circumferința vasului (cel puțin în partea sa inferioară) era rotundă, deci avea corpul în formă de trunchi de con (și nu de trunchi de piramidă), ceea ce rezultă de altfel și din fotografiile publicate ulterior.⁷² În ciuda acestui fapt, piesa a fost (și mai este încă) tratată în literatura de specialitate ca un vas cu corpul în patru muchii.⁷³ Acest „amănunt” (corp rotund sau colțuros) ce poate fi important atunci când se discută mai îndeaproape tipul vasului, a fost mai bine lămurit în decursul polemicii la care ne-am referit deja și în cursul căreia Vl. Dumitrescu a precizat că vasul de la Traian (ca și vasul de la Calu, vezi mai jos) „au lobi pe buză, dar au muchiile rotunjite”.⁷⁴ După cum am arătat, polemica s-a desfășurat în legătură cu raporturile dintre descoperirile de la Traian, respectiv faza Cucuteni A-B, și cultura Bodrogkeresztúr. Vladimir Dumitrescu a considerat că și vasul cu buza lobată constituie o

XXX/7; XLIX/7; LXXI/5: Tiszapolgár-Basatanya; ROMAN, Petre I. 1971, fig. 26/11: Băile Herculane, niv. e2; PATAY, Pál 2005, pl. 30/7, 9: Tiszalúc.

⁶⁰ Vezi ROMAN, Petre I. 1971, fig. 35/13, 18; 37/12: Pecica-Șanțul Mare, nivel inferior; 39/6: Cheile Turzii; KALICZ Nándor 1980, fig. 3/2-3.

⁶¹ DUMITRESCU, Hortensia 1959, 197.

⁶² DUMITRESCU, Vladimir 1968, nota 28; 1969, 102, n. 28, fără precizarea analogiilor.

⁶³ ROMAN, Petre I. 1971, 112, fără prezentarea argumentelor.

⁶⁴ DUMITRESCU, Vladimir 1981, 29.

⁶⁵ Vezi KALICZ Nándor 1980, 51, cu referire la BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1969, fig. 1/1: Hódmezővásárhely–Hunyadi-halom, un vas asemănător mai degrabă cu „situlele”; PATAY, Pál 2005, 122, pl. 13/9; 37/7: două vase de la Tiszalúc, mult diferite chiar între ele.

⁶⁶ BERCIU, Dumitru 1961, fig. 12/3.

⁶⁷ ROMAN, Petre I. 1971, fig. 37/10.

⁶⁸ PATAY, Pál 2005, pl. 17/12: Tiszalúc.

⁶⁹ BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1969, 34, fig. 4/7; KALICZ Nándor 1980, 51, unde se atrage atenția și asupra asemănării între cele două vase, de la Mőzs și Traian; PATAY, Pál 2005, 123-124.

⁷⁰ SZÉKELY, Zoltán 1964, 121-124, fig. 2/2 = pl. 5/6 din prezenta lucrare (foto S. J. Sztáncsu).

⁷¹ DUMITRESCU, Hortensia 1959, fig. 8.

⁷² Vezi MANTU, Cornelia-Magda – DUMITROAIA, Gheorghe 1997, 151, 213, nr. 135.

⁷³ DUMITRESCU, Vladimir 1969, p. 102, nota 28: „Gefäß mit viereckiger Standfläche und kantigem Körper”; 1976, 356; ROMAN, Petre I. 1971, 112: „vierkantiges Gefäß”. Vezi, mai recent, și LUCA, Sabin Adrian 1999, 47; BEM, Cătălin 2007, 122.

⁷⁴ DUMITRESCU, Vladimir 1981, 26.

dovadă a influențelor culturii Bodrogkeresztúr asupra fazei A-B a culturii Cucuteni și, implicit, a contemporaneității celor două perioade.⁷⁵ Autorul și-a văzut concluzia confirmată în urma unei descoperiri similare, făcută în așezarea Cucuteni A-B 2 de la Calu (acum: Piatra Șoimului, jud. Neamț). Este vorba de un vas cu corpul în muchii (rotunjite) și buza în patru lobi, socotit de tip Bodrogkeresztúr, dar modelat din pastă Cucuteni, ars la roșu și pictat în stil Cucuteni A-B (pl. 6/10).⁷⁶ Petre Roman atrage însă atenția asupra faptului că vase cu buza lobată se întâlnesc nu numai în cultura Bodrogkeresztúr, ci și în asociații cu vase cu torți pastilate și, în felul acesta, nu dovedesc sincronismul propus de Vl. Dumitrescu. Ele pot indica doar un sincronism între etapa de sfârșit a fazei Cucuteni A-B și una din etapele „complexului cu torți pastilate”, descoperirile de la Traian și Calu aparținând, după Roman, unei perioade post-Bodrogkeresztúr.⁷⁷ În replica sa, cu mai bine de 20 de ani după prima publicare a vasului cu buza lobată de la Traian, Vl. Dumitrescu a discutat mai pe larg acest tip de vas, insistând asupra analogiilor existente în cultura Bodrogkeresztúr, dar și în faza Herculană II. Admițând că vasele descoperite la Traian nu sunt caracteristice numai culturii Bodrogkeresztúr, el și-a menținut punctul de vedere potrivit căreia descoperirile în discuție nu depășesc, totuși, limitele cronologice ale existenței culturii Bodrogkeresztúr, în cadrul căreia își fac apariția și vasele cu torți pastilate.⁷⁸

„Familia” cuprinzătoare a vaselor cu buza lobată și corp patrolater, numite și vase în formă de trunchi de piramidă, adesea prevăzute cu piciorușe și cu torți plasate lateral, a fost discutată cu diferite ocazii în literatura de specialitate,⁷⁹ ceea ce ne scutește să stăruim aici asupra lor. Pentru problema noastră este important faptul că vasele de acest tip apar atât în faza „clasică”, cât și în faza târzie a culturii Bodrogkeresztúr și devin

apoi foarte caracteristice pentru cultura Hunyadi-halom, fiind prevăzute adesea și cu torți pastilate.⁸⁰ P. Patay a atras atenția asupra unei variante a acestui tip ceramic, reprezentată de vasele în formă de trunchi de con răsturnat (deci cu corpul cu secțiune rotundă), întâlnite mai ales în cimitirele din faza târzie a culturii Bodrogkeresztúr.⁸¹ Vase cu corpul tronconic și buza lobată au fost descoperite și în siturile culturii Bodrogkeresztúr și ale perioadei Herculană II din Transilvania și Banat, putând fi deosebită o variantă scundă („strachina”)⁸² și o formă sveltă („paharul”).⁸³ Varianta sveltă a acestor vase, prevăzută cu torți pastilate, apare și printre descoperirile perioadei Herculană II din peșterile de la Băile Herculană⁸⁴ și Românești⁸⁵ Prin forma și proporțiile sale (înălțime apropiată de diametrul gurii), vasul de la Calu se apropie de vasele tronconice joase ale culturii Bodrogkeresztúr, analogia cea mai bună fiind micul „pahar” cu buza lobată (ondulată) și cu două torți laterale, descoperit în cimitirul de la Tiszavalk.⁸⁶ Vasul de la Traian seamănă mai mult cu paharele svelte de la Băile Herculană (pl. 6/8) și Pecica-Forgaci, a căror înălțime depășește diametrul gurii.⁸⁷

În cultura Hunyadi-halom și în siturile contemporane din Banat și Transilvania sunt caracteristice vasele svelte, cu buza lobată și cu corpul în formă de trunchi de piramidă răsturnat. Numai în așezarea de la Tiszalúc au fost înregistrate 714 fragmente ceramice de acest tip (pl. 6/1-4, 11).⁸⁸ Vase patrolatere svelte, cu buza lobată, cu sau fără torți pastilate, sunt cunoscute și din siturile contemporane din Câmpia de Vest și Transilvania (pl. 6/5-7).⁸⁹ Varianta cu secțiunea rotundă a acestui tip de vas este considerată ca o „abatere” de la forma obișnuită, colțuroasă.⁹⁰ Din așezarea de la Tiszalúc sunt menționate doar trei fragmente ce provin din vase cu corpul în formă de trunchi de con.⁹¹ La acestea mai pot fi adăugate câteva vase care au fundul rotund, dar corpul

⁷⁵ DUMITRESCU, Vladimir 1968, nota 28; 1969, 102, n. 28, fără referire la analogii.

⁷⁶ DUMITRESCU, Vladimir 1974, 135, fig. 140; 1976, 356-357. Vezi și MANTU, Cornelia-Magda – DUMITROAIA, Gheorghe 1997, 146, 208, nr. 114. O piesă comparabilă, aflată în studiu, reprezintă și „fragmentul din colțul unui vas rectangular decorat cu elemente meandrice pictate cu negru pe fond roșu” descoperit la Reci (SZÉKELY, Zoltán 1964, 123, fig. 3/1 și 4/4 = pl. 6/9 din lucrarea de față, foto S. J. Sztánczuj).

⁷⁷ ROMAN, Petre I. 1971, 112-113; 1978, 220 și nota 27.

⁷⁸ DUMITRESCU, Vladimir 1981, în spec. 26-29, cu bibliografia aferentă.

⁷⁹ Vezi KALICZ Nándor 1980, în spec. 43; PATAY, Pál 2005, în spec. 82-84, cu bibliografia problemei.

⁸⁰ Vezi KALICZ Nándor 1980, 43; PATAY, Pál 2005, 82-84. Prin faza „clasică” a culturii Bodrogkeresztúr se înțelege perioada în care nu apar încă elementele orizontului ceramicii cu torți pastilate.

⁸¹ PATAY, Pál 2005, 84: referire, cu bibliografia aferentă, la des-

coveririle din morminte ale cimitirelor de la Paszab, Tiszakeszi, Tiszavalk, Tiszadorogma, Novajdrány.

⁸² Vezi LUCA, Sabin Adrian 1999, 19, fig. 5/16: Pecica-Forgaci, niv. II; 29/3: Ciumești III, context funerar.

⁸³ Vezi LUCA, Sabin Adrian 1999, 21, fig. 11/6; 17/34: Pecica-Forgaci, niv. I-II.

⁸⁴ ROMAN, Petre I. 1971, 65, fig. 24/3: nivelul e1a.

⁸⁵ ROMAN, Petre I. 1971, 83, fig. 33/8.

⁸⁶ PATAY, Pál 1978, 33, fig. 54.

⁸⁷ ROMAN, Petre I. 1971, fig. 24/3; LUCA, Sabin Adrian 1999, fig. 11/6.

⁸⁸ PATAY, Pál 2005, 82.

⁸⁹ Vezi ROMAN, Petre I. 1971, fig. 36/3, 21, 23; 37/5: Pecica-Șanțul Mare, niv. inferior; 39/7: Cheile Turzii; LUCA, Sabin Adrian 1999, fig. 35/1 = MAXIM, Zoia 1999, fig. 160/1: Cheile Turzii.

⁹⁰ PATAY, Pál 2005, 83.

⁹¹ PATAY, Pál 2005, 83, pl. 20/11.

este modelat, odată cu înălțarea pereților, în formă aproximativ patrulateră (pl. 6/2, 4).⁹² Ar mai fi de menționat că, uneori, fundul vaselor este împărțit în sferturi prin două șanțuri perpendiculare, în formă de cruce, prin care se obțin patru piciorușe scunde (pl. 6/1-3, 12; vezi și vasele cu picior, pl. 6/4, 6-8, 11).⁹³ Acest fel de modelare specific (piciorușe, fund și parte inferioară rotunde, corp ce trece într-o formă unghiulară rotunjită) poate fi regăsit și la executarea vasului cu buza lobată de la Traian.⁹⁴ Dar trebuie observat că în timp ce vasele din această familie ale culturii Hunyadi-halom au în general lobii ascuțiți, de formă triunghiulară, marginea vasului de la Traian (și cu atât mai mult buza vasului de la Calu) sunt arcuite/ondulate lin, așa cum se întâmplă adesea și în cultura Bodrogkeresztúr.

Scurta noastră analiză întărește, pe de o parte, concluziile mai vechi cu privire la legăturile strânse, existente între unele forme ceramice (și în același timp între culturile) Bodrogkeresztúr și Cucuteni A-B. Adoptarea unei forme tipice Bodrogkeresztúr și tratarea ei în maniera ceramicii pictate Cucuteni A-B (vasul tronconic cu buza lobată de la Calu) este poate cea mai elocventă dovadă în acest sens, la care ar mai putea fi adăugat, eventual, și fragmentul de vas rectangular, pictat cu motive meandrice negre, descoperit la Reci (pl. 6/9, vezi nota 76). Pe de altă parte, analiza noastră a scos în evidență și anumite afinități existente între vasul globular și vasul cu buza lobată descoperite la Traian, respectiv ceramica culturii Hunyadi-halom, privind atât forma, cât și tehnica de modelare. Având în vedere și aceste trăsături comune, se poate aprecia că faza A-B a culturii Cucuteni a fost în contact nu numai cu perioada mai târzie a culturii Bodrogkeresztúr, ci și cu perioada mai timpurie a culturii Hunyadi-halom. În acest sens poate fi invocat și

pandantivul inelar de aur, descoperit în locuința I/4 a așezării Cucuteni A-B de la Traian.⁹⁵ Descoperitorii au insistat, în repetate rânduri, asupra analogiilor evidente, existente pentru acest pandantiv în cultura Bodrogkeresztúr, ca dovezi ale sincronismului între așezarea de la Traian, respectiv faza Cucuteni A-B, și cultura Bodrogkeresztúr.⁹⁶ În cursul polemicii la care ne-am referit mai sus, Vl. Dumitrescu a susținut că sincronismul propus de el nu este contrazis nici de pandantivele descoperite în cimitirul de la Vajska (Vojvodina), în asociere cu ceramică cu torți pastilate.⁹⁷ Dar nu putem trece cu vederea faptul că cimitirul de la Vajska este atribuit culturii Hunyadi-halom, respectiv fazei Herculane III, altfel spus, unei perioade post-Bodrogkeresztúr.⁹⁸ În felul acesta, răspândirea pandantivelor inelare de aur în cultura Bodrogkeresztúr, dar prezența lor și în necropola mai târzie de la Vajska întărește concluzia formulată mai sus în legătură cu descoperirile ceramice, și anume că în cursul existenței așezării de la Traian, respectiv a fazei Cucuteni A-B, au putut exista contacte nu numai cu cultura Bodrogkeresztúr (târzie?) ci și cu cultura Hunyadi-halom (timpurie?). Contactele cu cultura Hunyadi-halom (perioada Herculane III) au continuat apoi și în cursul fazei Cucuteni B 1, după cum arată vasele cu torți pastilate descoperite la Poduri și Văleni. Nu știm dacă relațiile dintre cele două arii culturale s-au rupt cu adevărat la acest nivel cronologic sau, eventual, au fost menținute în continuare; în orice caz lipsesc deocamdată dovezile directe pentru existența unor contacte și în perioada mai târzie a fazei Cucuteni B.⁹⁹

Oricum, este neîndoielnic că legăturile ariei cucuteniene extracarpatică cu culturile Bodrogkeresztúr și Hunyadi-halom, respectiv cu manifestările culturale legate de „orizontul vaselor cu torți pastilate”

⁹² PATAY, Pál 2005, 83, pl. 20/2, 10.

⁹³ PATAY, Pál 2005, pl. 20/1-3, 10-11 etc.

⁹⁴ Pe o fotografie a vasului restaurat, publicat ulterior (MANTU, Cornelia-Magda – DUMITROAIA, Gheorghe 1997, 151, fig. 135; 213, nr. 35) se poate observa chiar existența unei „șanțuri” a fundului, aidoma vaselor culturii Hunyadi-halom, menționate mai sus.

⁹⁵ DUMITRESCU, Hortensia 1961, 70-71, fig. 1-2; DUMITRESCU, Vladimir 1969, 93, 96, fig. 2/3 și multe alte menționări.

⁹⁶ DUMITRESCU, Hortensia 1961, passim, și fig. 3-5; DUMITRESCU, Vladimir 1969, 93, 96; 1974, 268-269, fig. 291-292; 1976, 360; 1981, 28-29. Ida Bognár-Kutzián a considerat, de asemenea, că cele mai bune paralele ale pandantivului de la Traian sunt pandantivele inelare descoperite în cimitirele fazei B a culturii Bodrogkeresztúr (Jászladány, Magyartés, Pusztastvánháza), vezi BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1972, 201. La acestea se mai poate adăuga și pandantivul descoperit ulterior în necropola Bodrogkeresztúr târzie de la Tiszavalk-Kenderföld, vezi PATAY, Pál 1978, 26, 45, fig. 36.

⁹⁷ DUMITRESCU, Vladimir 1976, 360; 1981, 28-30. Descoperirile de la Vajska: BRUKNER, Bogdan 1970, 2, pl. II/8-9; V/1.

⁹⁸ Vezi ROMAN, Petre I. 1978, 220, n. 27; KALICZ Nándor 1979-1980, 51-52; PATAY, Pál 2005, 122.

⁹⁹ Vezi ROMAN, Petre I. 1978, 220, n. 17, unde se afirmă că sfârșitul fazei Cucuteni B corespunde perioadei Herculane III, în condițiile unui sincronism mai general între fazele Cucuteni A-B și B și perioadele Herculane II-III. Autorul a susținut în repetate rânduri că, în opinia sa, descoperirile din așezarea de la Traian, respectiv faza Cucuteni A-B 2 pot fi sincronizate cu una din etapele post-Bodrogkeresztúr ale orizontului cu torți pastilate. Vezi ROMAN, Petre I. 1971, 112-113; 1978, 220 și n. 27. Alți arheologi admit un sincronism (cel puțin parțial) între faza Cucuteni A-B și chiar B și cultura Bodrogkeresztúr. Vezi BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1972, 206-208; KALICZ Nándor 1980, 51; MANTU, Cornelia-Magda 1998, 65-66, fig. 51: tabel cronologic; CUCOȘ, Ștefan 1999, 116, 149; LUCA, Sabin Adrian 1999, 46-47; PATAY, Pál 2005, 122; BEM, Cătălin 2007, 122-123.

(Herculane II-III–Pecica–Cheile Turzii) au avut loc prin intermediul teritoriului Transilvaniei. Va trebui să examinăm în continuare, mai îndeaproape, descoperirile din această regiune, în special din aria culturii Ariușd.

*

Apariția ceramicii cu torți pastilate în aria culturii Ariușd pune câteva probleme speciale în comparație cu descoperirile de acest tip, făcute în aria Cucuteni extracarpatică. Precizând și discutând analogiile ceramicii cu torți pastilate și ale descoperirilor însoțitoare din așezările de la Traian, Poduri și Văleni, s-a putut stabili existența unor conexiuni între „mediile-sursă” (culturile de tip Bodrogkeresztúr–Herculane II și Hunyadi-halom–Herculane III), pe de o parte, și fazele A-B 2 și B 1 ale culturii Cucuteni, în care se încadrează așezările menționate, pe de altă parte. În schimb, periodizarea culturii Ariușd din sud-estul Transilvaniei și sincronizarea evoluției sale cu fazele de dezvoltare ale altor culturi contemporane, inclusiv cu cele ale culturii Cucuteni, au rămas până astăzi probleme insuficient lămurite. Fără a putea intra aici în detalii, menționăm că ceramica pictată a culturii Ariușd, chiar și în siturile cu mai multe straturi, este relativ unitară, cu alte cuvinte, în evoluția ei *nu au putut fi stabilite perioade stilistice succesive* precum în cultura Cucuteni (sau Petrești). Stilistic, ceramica pictată de tip Ariușd a fost comparată cu precădere cu ceramica fazelor Cucuteni A2-A3 (timpurie), dar mai mulți cercetători au admis că ceramica de acest tip a fost în folosință vreme mai îndelungată în Transilvania și că evoluția culturii Ariușd poate fi urmărită în timp până la sfârșitul fazei A (A4) a culturii Cucuteni.¹⁰⁰

În ceea ce privește „destinul” culturii Ariușd, se pare că evoluția sa ulterioară s-a desfășurat pe căi diferite față de cultura Cucuteni. Descoperirea sporadică în unele situri ale culturii Ariușd a unor vase și fragmente ceramice apreciate ca fiind pictate în stilul fazelor Cucuteni A-B (Ariușd, Cristuru Secuiesc, Doboșeni, Leț, Moacșa, Petriceni, Sânzieni, Turia, Reci) și Cucuteni B (aceleași, la care se mai adaugă Cernatul de Sus și Odorheiu Secuiesc), a fost interpretată de unii cercetători ca dovada existenței în evoluția culturii Ariușd din sud-estul Transilvaniei a acelorași faze (A, A-B și B) ca și în cultura Cucuteni

din Moldova.¹⁰¹ Condițiile de descoperire și mai ales raporturile stratigrafice ale acestor descoperiri sunt însă neclare și, în opinia noastră, nu se poate afirma motivat despre niciunul din nivelurile de locuire ale siturilor menționate că ar aparține fazei A-B sau B a culturii Cucuteni. Descoperirile în discuție ar putea constitui mai degrabă un indicator de timp pentru supraviețuirea culturii Ariușd până la aceste perioade sub forma unui aspect târziu, încă insuficient definit. Acest impas se poate datora și faptului că, după modelul analizei ceramicii culturii Cucuteni, cercetătorii și-au concentrat atenția asupra ceramicii pictate, neglijând celelalte categorii care ar putea fi la fel de relevante din punct de vedere cultural și cronologic. (A se vedea, spre exemplu, vasele de la Mugeni, cu forme ale culturii Ariușd, dar fără pictură, sau ceramica decorată cu impresiuni, de la Ariușd.)¹⁰²

Asocierea ceramicii de tip Ariușd (însoțită uneori și de fragmente sporadice Cucuteni A-B și/sau B) cu ceramica culturii Bodrogkeresztúr (uneori catalogată Tiszapolgár–Bodrogkeresztúr sau „Tisza târzie”) în aceleași situri și chiar în aceleași locuințe, fără remarcarea unor diferențieri stratigrafice, a fost interpretată în diferite chipuri.¹⁰³ S-a vorbit de „importuri” Bodrogkeresztúr în cultura Ariușd,¹⁰⁴ de așezări Bodrogkeresztúr cu elemente Ariușd târziu,¹⁰⁵ sau de așezări care reprezintă rezultatul unor procese de sinteză culturală.¹⁰⁶ Nu este cazul să încercăm să dezlegăm aici această problemă, dar remarcăm că descoperirile discutate pot constitui, și în acest caz, un indicator de timp al existenței unui aspect Ariușd târziu, contemporan cu cultura Bodrogkeresztúr.

În acest context cu multe necunoscute trebuie să încercăm să interpretăm ceramica cu torți pastilate, descoperită în aria culturii Ariușd. Din nefericire, condițiile de descoperire au putut fi precizate doar în cazul fragmentelor de vase cu torți pastilate de la Ariușd, care, potrivit conducătorilor săpăturii, au fost găsite printre rămășițele unor case din ultimul nivel de locuire, apariția lor marcând nu numai sfârșitul așezării, dar și încheierea evoluției culturii Ariușd.¹⁰⁷ Într-o scurtă prezentare, se apreciază că ceramica descoperită în cursul noilor săpături (și împărțită în patru categorii: de uz comun, tricromă, bicromă și ornamentată cu impresiuni) este unitară în toate nivelurile de locuire ale așezării. Acestea pot fi paralelizate cu faza A a culturii Cucuteni, inclusiv

¹⁰⁰ Vezi, cu bibliografia problemei, LÁSZLÓ Attila 2006, în special 7-9, 22-23; 2009, 211-213, 219-222. Vezi și notele următoare.

¹⁰¹ Vezi în special SZÉKELY, Zoltán 1965; 1967, 330-331; 1973, 38-39; 1978, 12-13; 1987, 261; COMȘA, Eugen 1988, 115-116.

¹⁰² Vezi FERENCZI, Géza – FERENCZI, István 1975 (Mugeni); ZAHARIA, Eugenia 1973, 29; SZÉKELY, Zoltán 1987, 102, 107 (Ariușd).

¹⁰³ Vezi în special descoperirile mult discutate de la Târgu Mureș, Reci, Cristuru Secuiesc și Mugeni.

¹⁰⁴ LUCA, Sabin Adrian 1999, 12, 15, 43-44.

¹⁰⁵ SZÉKELY, Zoltán 1964, 124-126; 1967, 321; 1983, 33.

¹⁰⁶ ROMAN, Petre I. 1971, 108-110.

¹⁰⁷ ZAHARIA, Eugenia 1973, 31; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108.

etapa finală (cu ceramică pictată de tip „Fedeleșeni”, atribuită etapei Cucuteni A 4). În cadrul ceramicii pictate tricrom sunt amintite și fragmente de vase, al căror decor este caracteristic stilului fazei Cucuteni A-B.¹⁰⁸ Ceramica de acest tip este cunoscută și din săpăturile mai vechi de la Ariușd. Astfel, unele vase ale cunoscutului tezaur, descoperit în 1910 în stratul IV, au fost determinate ulterior ca fiind caracteristice pentru formele și stilul de pictură al fazei Cucuteni A-B.¹⁰⁹ Se consideră, pe de altă parte, că ceramica de stil Cucuteni A-B nu s-a dezvoltat în cadrul culturii Ariușd, ci reprezintă elemente intrusive, lăsând deschisă problema dacă acestea sunt contemporane sau sunt ulterioare ultimului nivel de locuire de la Ariușd.¹¹⁰ Fără să putem da un răspuns ferm la această întrebare, suntem de părere că dacă acceptăm că ceramica cu torți pastilate aparține, din punct de vedere stratigrafic, ultimului nivel de locuire al culturii Ariușd din așezarea eponimă, așa cum susțin descoperitorii, nu avem niciun motiv să respingem posibilitatea contemporaneității acestui nivel și cu faza A-B a culturii Cucuteni din Moldova. Căci numai în felul acesta ar putea fi explicate conexiunile între aria cucuteniană extracarpatică și „complexul” cultural Herculan II-III–Bodrogkeresztúr–Hunyadi-halom, mediate de lumea culturii Ariușd târzii.

Informațiile cu privire la condițiile de descoperire ale celorlalte fragmente ceramice cu torți pastilate din aria culturii Ariușd sunt mult mai lacunare. În peșterile de la Merești fragmentele de vase cu torți pastilate au fost descoperite împreună cu ceramică neolitică-eneolitică (Petrești, Ariușd, Bodrogkeresztúr, Coțofeni) și din epoca bronzului (Schneckenberg, Wietenberg, Tei, Noua), fără să cunoaștem raporturile lor stratigrafice. În lumina celor discutate mai sus, nu poate fi exclusă o asociere între ceramica cu torți pastilate și cea de tip Ariușd (în peștera *Lócsúr*), respectiv între ceștile cu torți pastilate, ceramica de tip Ariușd și fragmentele de vase de tip Bodrogkeresztúr (în *Peștera Mare/Peștera Orbán Balázs*).¹¹¹

Fragmentele de vase cu torți pastilate din așezarea de la Feldioara provin din săpături arheologice, dar datele privind condițiile de descoperire sunt contradictorii. P. Roman și E. Comșa au susținut că aceste

fragmente ceramice aparțin stratigrafic unei perioade ce urmează după așezarea culturii Ariușd (cu trei niveluri de locuire), respectiv unui nivel de locuire din perioada de tranziție la epoca bronzului.¹¹² În realitate, situația nu este atât de clară, căci, potrivit profilului secțiunii săpate, publicat de Comșa, stratul de cultură Ariușd este suprapus direct de solul vegetal, iar adâncimea de 1 m, indicată de Roman pentru descoperirea fragmentelor ceramice cu torți pastilate, corespunde mijlocului stratului Ariușd.¹¹³ Este demn de remarcat și faptul că în raportul despre săpăturile din anii 1990-1995 (în care nu se semnaleză descoperiri de ceramică cu torți pastilate) autorii subliniază că nivelurile antice au fost răvășite de construcțiile medievale și moderne și că materialele preistorice nu pot fi separate stratigrafic, ci doar pe criterii tipologice.¹¹⁴ Printre aceste materiale se menționează ceramică de tip Cucuteni A, câteva fragmente pictate în stil Cucuteni A-B și un fragment de tip Bodrogkeresztúr, ornamentat în tehnica *Furchenstich*.¹¹⁵ În felul acesta, nici descoperirile de la Feldioara nu exclud posibilitatea unei asocieri de materiale arheologice de tipul celei preconizate pentru Ariușd (ceramică cu torți pastilate, vase de tip Ariușd și Cucuteni A-B) și pentru Merești (ceramică cu torți pastilate, vase de tip Ariușd și Bodrogkeresztúr), altfel spus, posibilitatea unui sincronism (chiar și parțial) Ariușd târziu–Cucuteni A-B–Bodrogkeresztúr–orizontul torților pastilate.

Existența unui asemenea palier cronologic, pe care se pot întâlni fenomenele culturale amintite, este sprijinită și prin observațiile discutate în paginile anterioare cu privire la asocierile de descoperiri de tip Ariușd, Cucuteni A-B și Bodrogkeresztúr. La acest nivel cronologic-cultural au putut fi vehiculate acele tipuri de vase cu torți pastilate, care sunt proprii perioadei Herculan II–Bodrogkeresztúr a orizontului ceramicii cu torți pastilate. Am arătat însă că o parte a descoperirilor din mediul Cucuteni și Ariușd nu poate fi înțeleasă decât în contextul unor inter-relații și cu lumea perioadei Herculan III–Hunyadi-halom–Pecica (nivelul inferior)–Cheile Turzii. Aceste conexiuni trebuie plasate într-o perioadă post-Bodrogkeresztúr, corespunzătoare sfârșitului fazei Cucuteni A-B și fazei Cucuteni B 1, după cum arată descoperirile de la Traian, Poduri

¹⁰⁸ ZAHARIA, Eugenia 1973, 29, fig. 1/7; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 107. Vezi și ZAHARIA, Eugenia 1994 (Ariușd); 1996 (Fedeleșeni).

¹⁰⁹ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 222, 224, fig. 6; 1927/2007, pl. 4/C 15-16; pl. 10/J 2; DUMITRESCU, Vladimir et al. 1954, 452-454; ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108; despre tezaur, recent, SZTÁNCUSJ, Sándor József 2005; 2007.

¹¹⁰ ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988, 108.

¹¹¹ Nu este lipsit de interes faptul că cele câteva fragmente ceramice Bodrogkeresztúr descoperite aici sunt ornamentate cu motive unghiulare în tehnica *Furchenstich*, peste un fond hașurat

cu linii incizate, decor ce apare inclusiv pe un fragment din gâtul unei „oale de lapte”. Vezi ROMAN, Petre I. 1971, 102, fig. 33/1-2; BOROFFKA, Nikolaus 1994, 56, 372, pl. 96/7,16; 2004, 18. Pentru tehnica *Furchenstich* vezi HORVÁTH, László András 1994, 80-83.

¹¹² ROMAN, Petre I. 1971, 102-103; COMȘA, Eugen 1973, 45-46, 52, n. 4.

¹¹³ COMȘA, Eugen 1973, 53, fig. 1.

¹¹⁴ IONIȚĂ, Adrian et al. 2004, 12-18 (N. Boroffka).

¹¹⁵ IONIȚĂ, Adrian et al. 2004, fig. 3-6, 12 (Cucuteni A-B: fig. 5/12; 6/14); 13/22-23: Bodrogkeresztúr).

și Văleni. Din nefericire, existența unui aspect Ariușd târziu, corespunzător acestei perioade (care, comparativ, ar trebui să fie ulterioară așezărilor de la Târgu Mureș, Reci și Cristuru Secuiesc, probabil „de epocă” Bodrogkeresztúr), este foarte vag documentată și poate fi mai degrabă dedus din fragmentele ceramice de stil Cucuteni B, descoperite sporadic în unele situri ale culturii Ariușd. Fragmentele de cești cu torți pastilate, descoperite în ultimul nivel de la Ariușd, care prezintă afinități mai degrabă cu vasele etapei mai târzii (de tip Herculan III–Hunyadi-halom) a orizontului ceramicii torților pastilate, ar putea constitui, ele însele, un alt indiciu pentru existența unui aspect târziu al culturii Ariușd. Dar trebuie să recunoaștem că ne mișcăm în domeniul ipotezelor și că delimitarea mai precisă, în spațiu și timp, ca și umplerea cu conținut a presupuselor faze târzii ale culturii Ariușd nu va fi posibilă decât prin cercetări viitoare, inclusiv prin punerea în valoare, documentat, a rezultatelor săpăturilor inedite sau neglijent publicate. Puncte de sprijin în această privință pot fi așteptate și de la viitoare datări prin radiocarbon, independente de evaluările cronologice bazate pe trăsăturile stilistice ale ceramicii. Oricum, chiar și analiza mai atentă a datelor C-14 deja existente ne atenționează asupra suprapunerilor în timp ale fazelor stabilite pe criterii stilistice, punând sub semnul întrebării valabilitatea modelului unilinear în evoluția complexului Ariușd–Cucuteni–Tripolie.¹¹⁶

*

Pentru a încheia, remarcăm, măcar în treacăt, că înțelegerea fenomenelor discutate din estul Transilvaniei este îngreunată și de cunoașterea precară a eneoliticului (epocii cuprului) din regiunile centrale și vestice ale Transilvaniei. Spre deosebire de descoperirile succesive de tip Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Hunyadi-halom din Câmpia Tisei și din Banat, pentru care dispunem de o schemă de periodizare internă și de cronologie relativă rezonabile, inclusiv prin racordarea la stratigrafia de la Băile Herculan,¹¹⁷ ordonarea culturală, cronologică și chorologică a descoperirilor

similare sau înrudite din Transilvania se lasă încă așteptat. Raporturile dintre culturile cu ceramică pictată (Petrești, Ariușd) și culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr sunt prezentate chiar și în lucrări monografice recente în manieră foarte diferită și contradictorie.¹¹⁸ În ceea ce privește „orizontul” torților pastilate din Transilvania, unii arheologi consideră că acesta se plasează nu numai după culturile cu ceramică pictată Petrești și Ariușd, ci și după cultura Bodrogkeresztúr,¹¹⁹ iar alții apreciază că „aspectul cultural” al ceramicii cu torți pastilate apare încă în faza clasică (A) a culturii Bodrogkeresztúr, se generalizează în faza finală (B) și apoi mai supraviețuiește o vreme,¹²⁰ sau că acest gen de realizare a torților aparține etapei B a „aspectului cultural” Bodrogkeresztúr (care nu ar fi altceva decât faza a treia a culturii Tiszapolgár)¹²¹ etc. În aceste condiții, apartenența culturală și cronologică a celor mai multe descoperiri de ceramică cu torți pastilate din regiunile intracarpătice ale României rămâne incertă (vezi harta, pl. 7, precum și lista descoperirilor). Având în vedere puținele repere de care dispunem și la care am făcut referire pe parcursul lucrării, se poate admite că acel curent cultural de care se leagă vasele cu torți pastilate își are originea în regiunea Dunării de Jos, în mediul cultural Sălcuța IV, și s-a răspândit spre interiorul Bazinului Carpatic începând cu perioada Herculan II prin culoarul Timiș–Cerna, unde se află și situl de la Băile Herculan. Receptat mai întâi în zona Banatului și a Mureșului inferior, acest curent s-a putut propaga apoi atât spre vest, spre Câmpia Tisei, cât și spre Transilvania, în medii culturale cu o evoluție diferită. Conexiunile pe care am încercat să le evidențiem între această lume și lumea Ariușd–Cucuteni, pe baza descoperirilor de ceramică cu torți pastilate, s-au desfășurat pe cele două paliere cronologice succesive, Herculan II–Bodrogkeresztúr și Herculan III–Hunyadi-halom–Pecica (Șanțul Mare, nivel inferior), interval de timp ce poate fi sincronizat, cel puțin parțial, cu perioada de existență a culturii Ariușd târziu și a fazelor Cucuteni A-B 2 și Cucuteni B 1. Natura acestor legături culturale (directe și/sau mediate) nu poate fi încă precizată satisfăcător.¹²²

László, Attila – Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; arch_atticus@yahoo.com

Sztáncsu, Sándor József – Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe; sztancsu_sandor@yahoo.com

¹¹⁶ Vezi LÁSZLÓ Attila 2006, în spec. 18-23 și pl. 4-5; 2009, în spec. 213-216 și fig. 1-2.

¹¹⁷ Vezi mai sus, lucrările citate ale I. Bognár-Kutzián, L. A. Horváth, N. Kalicz, P. Patay. Vezi și ROMAN, Petre I. 1971, passim.

¹¹⁸ Vezi, spre exemplu, MAXIM, Zoia 1999; LUCA, Sabin Adrian 1999; BARTÓK Botond 2005; precum și notele următoare.

¹¹⁹ ROMAN, Petre I. 1971, 102-103, 109-110, 114. Ideile lui Roman sunt repetate de BARTÓK Botond 2005, 19-34.

¹²⁰ LUCA, Sabin Adrian 1999, 44.

¹²¹ MAXIM, Zoia 1999, 124, 126-127.

¹²² **Addenda.** După încheierea studiului de față au ajuns la cunoștința noastră două lucrări monografice care privesc și problemele discutate de noi. În cartea sa *Cultura Tiszapolgár în România (Bibliotheca Brukenthal, XLI, Sibiu, 2009)* Dragoș Diaconescu încearcă să lămurească mai bine unele probleme ale eneoliticului/epocii cuprului din Transilvania, inclusiv raporturile dintre culturile Petrești, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr. În ceea ce

Abrevieri

<i>AI</i>	= <i>Archaeologia Jugoslavica</i> (Beograd)
<i>ActaArchHung</i>	= <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)
<i>ActaMN</i>	= <i>Acta Musei Napocensis</i> (Cluj-Napoca)
<i>ArchHung</i>	= <i>Archaeologia Hungarica</i> (Budapest)
<i>BAI</i>	= <i>Bibliotheca Archaeologica Iassensis</i> (Iași)
<i>BiArh</i>	= <i>Biblioteca de Arheologie</i> (București)
<i>BMant</i>	= <i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i> (Piatra Neamț)
<i>BMAp</i>	= <i>Bibliotheca Musei Apvlensis</i> (Alba Iulia)
<i>BMN</i>	= <i>Bibliotheca Musei Napocensis</i> (Cluj-Napoca)
<i>CA</i>	= <i>Cercetări Arheologice</i> (București)
<i>Dacia N. S.</i>	= <i>Dacia, Nouvelle Série – Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne</i> (București)
<i>Dolg</i>	= <i>Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából</i> (Kolozsvár)
<i>Dolg Ú. S.</i>	= <i>Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új Sorozat</i> (Kolozsvár)
<i>FontArchHung</i>	= <i>Fontes Archaeologici Hungariae</i> (Budapest)
<i>IPH</i>	= <i>Inventaria Praehistorica Hungariae</i> (Budapest)
<i>MAGW</i>	= <i>Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft</i> (Wien)
<i>MCA</i>	= <i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> (București)
<i>MemAnt</i>	= <i>Memoria Antiquitatis</i> (Piatra Neamț)
<i>SCIV(A)</i>	= <i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)</i> (București)
<i>StComSf</i>	= <i>Studii și Comunicări, Muzeul Sfântu Gheorghe – Tanulmányok és Közlemények, Sepsiszentgyörgyi Múzeum</i> (Sfântu Gheorghe) [Aluta, V]
<i>SzMMÉ</i>	= <i>A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve</i> (Szolnok)
<i>ŠtZ</i>	= <i>Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied</i> (Nitra)
<i>UPA</i>	= <i>Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie</i> (Berlin)

Bibliografie

- BARTÓK Botond
2005 *Délkelet-Erdély késő eneolitikuma*, Sepsiszentgyörgy.
- BEM, Cătălin
2007 *Traian-Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, București.
- BERCIU, Dumitru
1961 Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, *BiArh*, V, București.
- BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida
1963 The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya, *ArchHung*, XLII, Budapest.
1969 Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken, *ŠTZ*, 17, 31-60.
1972 The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin, *ArchHung*, XLVIII, Budapest.
- BOROFFKA, Nikolaus
1994 Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa, *UPA*, 19, Bonn.
- BRUKNER, Bogdan
1970 Die Nekropole in Vajska. Ein neuer Beitrag zur kulturellen und chronologischen Determinierung des Äneolithikums Südostpannoniens, *AI*, 11, 1-14.
- COMȘA, Eugen
1973 Câteva date despre așezarea de tip Ariușd de la Feldioara, *StComSf*, 45-56.
1988 Contribuții privind relațiile între cultura Cucuteni și Ariușd, *Aluta*, XVII-XVIII, 115-119.

privește sud-estul Transilvaniei, autorul se îndoiște de prezența de aici a culturii Tiszapolgár, susținând în schimb ideea penetrației comunităților Bodrogkeresztúr, încă în faza timpurie a culturii. În acest context sunt discutate, printre altele, și descoperirile de la Mugeni, Cristuru Secuiesc și Reci. Momentul este paralelizat cu debutul fazei A-B a culturii Cucuteni, fără a se referi explicit la evoluția culturii Ariușd (vezi în spec. p. 83, 259-260). La rândul său, în cartea intitulată simplu *Sălcuța IV–Herculane II-III* (Fundatia „Rădăcinile Europei”, Seria „Monografia” I, Satu Mare, 2008) Ilie Sălceanu își propune să studieze un fenomen ce „se desfășoară pe durata a câtorva secole și pe un spațiu care azi este teritoriul a 14 state din Europa și Orientul Apropiat” (p. 5). Lucrarea pune în circulație, cu ilustrație de

calitate, și multe descoperiri inedite (mai ales din vestul țării și din Transilvania centrală), dar se referă doar fugitiv la aria Ariușd-Cucuteni. Astfel, sunt menționate vag, uneori chiar eronat și fără referințe bibliografice exacte, doar câteva din descoperirile de vase cu torți pastilate, discutate în lucrarea noastră. Vezi, spre exemplu, p. 38, nr. 64: Merești. „Într-una dintre peșteri s-au descoperit materiale arheologice cu toarte pastilate”; p. 40, nr. 94.a: Poduri, județul Iași (sic!). „...în nivelul cu resturi Cucuteni B au fost găsite și materiale ceramice cu toarte pastilate”; p. 140: „...atrag atenția resturile arheologice cu toarte pastilate de la Poduri din județul Iași descoperite în nivelul Cucuteni C” (sic!); p. 42, nr. 118: Traian. „Vasele descoperite aici sunt identice cu cele din orizontul Sălcuța IV–Herculane II-III”.

- CUCOȘ, Ștefan
 1981 Săpăturile de la Văleni-Piatra Neamț (1974-1975), *MemAnt*, VI-VIII, 37-56.
 1999 Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei, *BMAnt*, VI, Piatra Neamț.
- DUMITRESCU, Hortensia
 1959 Șantierul arheologic Traian (r. Buhuși, reg. Bacău), *MCA*, V, 189-201.
 1961 Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilisation of golden pendants, *Dacia N. S.*, V, 69-93.
- DUMITRESCU, Vladimir
 1968 Considerații cu privire la poziția cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine, *Apulum*, VIII, 1, 35-50.
 1969 Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen, *ȘzZ*, 17, 87-103.
 1974 *Arta preistorică în România*, București.
 1976 Probleme privind sincronismele unor culturi eneolitice, *SCIVA*, 27, 3, 355-362.
 1981 Însemnări în legătură cu unele sincronisme, *MemAnt*, VI-VIII, 1974-1976, 23-36.
- DUMITRESCU, Vladimir et alii
 1954 Dumitrescu, Vladimir – Dumitrescu, Hortensia – Petrescu-Dîmbovița, Mircea – Gostar, Nicolae: *Hăbășești. Monografie arheologică*, București.
- FERENCZI, Géza – FERENCZI, István
 1975 Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (Partea I-a), *ActaMN*, XII, 45-68.
- HORVÁTH, László András
 1994 Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene, *ActaArchHung*, 46, 73-105.
- IONIȚĂ, Adrian et alii
 2004 Ioniță, Adrian – Căpățână, Dan – Boroffka, Nikolaus – Boroffka, Rodica – Popescu, Adrian: *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București.
- KALICZ Nándor
 1980 Újabb adatok a rézkori hunyadihalmi csoport időrendjéhez, *SzMMÉ*, 1979-1980, 43-62.
- LÁSZLÓ, Attila
 1993 Le sud-est de la Transylvanie dans le néolithique tardif et le chalcolithique. Nouvelles données et considerations, in: Georgieva, Petya (ed.): *The Fourth Millenium B.C. Proceedings of the International Symposium Nessebur*, 28-30 August 1992, Sofia, 62-76.
 2006 Az Erősd-Cucuteni kultúra időrendjéről, *Dolg Ú. S.*, I (XI), 7-28.
 2009 Radiocarbon dating of Malnaș Băi settlement and some problems of development and chronology of Ariușd-Cucuteni culture, in: Bodi, George (ed.): *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Iași, 211-228.
- LÁSZLÓ Ferenc
 1911 Háromszékvármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék, *Dolg*, II, 175-259.
 1914 Ásatások az erősi őstelepen (1907-1913) – Fouilles à la station primitive de Erősd (1907-1913), *Dolg*, V, 297-417.
 1927 Les types de vases peints d'Ariușd (Erősd), *Dacia*, I, 1924, 1-27.
 2007 Az erősi edények típusai, *Dolg Ú. S.*, II (XII), 31-47.
- LUCA, Sabin Adrian
 1999 Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogkeresztúr, *BMAp*, XI, Alba Iulia.
- MANTU, Cornelia-Magda
 1998 Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături, *BMAnt*, V, Piatra Neamț.
- MANTU, Cornelia-Magda – DUMITROAIA, Gheorghe
 1997 Catalogue, in: Mantu, Cornelia-Magda – Dumitroaia, Gheorghe – Tsaravopoulos, Aris (eds.) *Cucuteni. The last great chalcolithic civilisation of Old Europe*, Thessaloniki, 101-239.
 1997 *Cucuteni. The last great chalcolithic civilisation of Old Europe*, Thessaloniki.
- MAXIM, Zoia
 1999 Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice, *BMN*, XIX, Cluj-Napoca.
- MONAH, Dan – MONAH, Felicia
 1997 The last great chalcolithic civilisation of Old Europe, in: Mantu, Cornelia-Magda – Dumitroaia, Gheorghe – Tsaravopoulos, Aris (eds.) *Cucuteni. The last great chalcolithic civilisation of Old Europe*, Thessaloniki, 17-95.
- MONAH, Dan et alii
 1982 Monah, Dan – Cucuș, Ștefan – Popovici, Dragomir – Dumitroaia, Gheorghe – Antonescu, Sorin: Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău, *CA*, V, 9-22.
- PATAY, Pál
 1978 Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld, *FontArchHung*, Budapest.
 2007 Kupferzeitliche Siedlung von Tizslúc, *IPH*, XI, Budapest.
- RACZKY Pál
 1988 *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában*, Szolnok.
 1991 New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the „Bodrogkeresztúr-Hunyadi-halom” Complex, in: Lichardus, Jan (Hrsg.): *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Teil 1, Bonn, 329-346.

- ROMAN, Petre I.
 1971 Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpatenraum, *Dacia N.S.*, 15, 31-169.
 1978 Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu, *SCIVA*, 29, 2, 215-222.
- RUTTKAY Elisabeth
 1991 Das Ende der Donauländischen Welt und Südosteuropa, *MAGW*, 121, 159-181.
- SZÉKELY, Zoltán
 1964 Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci, *SCIV*, 15, 1, 121-126.
 1965 Contribution à l'étude du développement du Néolithique dans la Transylvanie sud-orientale, *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche*, Vol. II, Roma, 270-274.
 1967 Noi descoperiri de unelte de aramă și de bronz în Transilvania, *SCIV*, 18, 2, 327-332.
 1973 Import cucutenian în aria culturii Ariușd, *StComSf*, 37-39.
 1978 Contribuții la dezvoltarea culturii Ariușd, *Aluta*, VIII-IX, 1976-1977, 11-18.
 1983 Cultura Tisa în valea Tîrnavei Mari, *Aluta*, XIV-XV, 31-42.
 1987 La position d'Ariușd dans le cadre de la civilisation Cucuteni, in: Petrescu-Dîmbovița, Mircea et alii (eds.): *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, *BAI*, I, Iași, 259-261.
- SZTÁNCSUJ, Sándor József
 2005 The Early Copper Age Hoard from Ariușd (Erösd), in: Dumitroaia, Gheorghe et alii (eds.): *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up* (*BMAnt*, XVI), Piatra Neamț, 85-105.
 2007 Az erösd-i kora rézkori kincslet, *Dolg U. S.*, II (XII), 49-66.
- VLASSA, Nicolae
 1964 Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania, *SCIV*, 15, 3, 351-367.
- ZAHARIA, Eugenia
 1973 Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariușd 1968-1973, *StComSf*, 26-35.
 1994 Ariușd, in: C. Preda (coord. științific): *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, București, 109-110.
 1996 Fedeleșeni, in: C. Preda (coord. științific): *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, București, 129.
- ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán
 1988 Raport asupra săpăturilor noi de la Ariușd (jud. Covasna) 1968-1985, *Aluta*, XVII-XVIII, 1985-1986, 101-114.

Korongos tapadású fülű edények az Erösd (Ariușd)–Cucuteni-kultúra területéről

A délkelet-erdélyi Erösd-kultúra fejlődésének és időrendjének néhány kérdése

(Kivonat)

Az erösd-i kultúra a 20. század első évtizedeiben vált ismertté a névadó lelőhelyen és más háromszéki, az Olt felső folyásvidékén található településeken végzett ásatások eredményeképpen. Ezeket az úttörő feltárásokat és publikációkat követően az Erösd-Cucuteni-Tripolje művelődési kör délkelet-erdélyi ágának tanulmányozása nem tartott lépést a Kárpátoktól keletre fekvő vidékeken, Moldvában és Ukrajnában az első világháború után kibontakozó széleskörű kutatásokkal. A tudományos világ az újabb kutatásoktól, főleg az 1968-ban újraindított erösd-i ásatások eredményeitől várt választ az olyan vitás kérdésekre, mint pl. az erösd-i kultúra időrendje, a Cucuteni-Tripolje művelődés részleteiben is kidolgozott periodizációjához, fejlődési szakaszaihoz való viszonya. Az Erösd-*Tyiszk-hegyi* új ásatásokról mindeddig csupán néhány rövid, előzetes jelentés látott napvilágot, de a leletanyag és az ásatási dokumentáció ma már rendelkezésre áll a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban. A jelentések megemlítik egy korongos tapadású fülű csésze töredékét is, ami a névadó lelőhelyen, az erösd-i kultúra utolsó települési szintje egyik lakóházának maradványai között került elő. Az ásató régészek szerint a csésze, melyről nem közöltek illusztrációt, Herkulesfürdő/Băile Herculane C2a szintjének kerámiatípusaihoz tartozik és előfordulása az erösd-i település végét jelzi.

A csészét sikerült beazonosítani a SzNM raktárában, mi több, a leletek között két újabb korongos tapadású fülű edény töredéke is előbukkant. Az ásatási dokumentáció szerint két töredék az erösd-i legfelső települési szint egyik házában maradványai között került elő, és nagy valószínűséggel a harmadik is onnan származik. A dolgozat első részében ezeket mutatjuk be (*lásd 1. tábla 1-3*). A továbbiakban a Homoródalmás közelében fekvő Vargyas-szoros barlangjaiban (Orbán Balázs-b., Lócsúr-b.) előkerült három, korongos tapadású fülű edény töredékét ismertetjük (*lásd 1. tábla 4; 2. tábla 4-5*). Ezek lelőkörményei, stratigráfiai helyzete ismeretlen. A kísérő leletek között Petrești, Erösd, Bodrogkeresztúr, Coțofeni típusú, valamint bronzkori kerámia fordul elő. Az irodalomban az erösd-i kultúra területéről még a barcaföldvári (Feldioara, Marienburg) többretegű településről és a Sepsiszentgyörgy melletti Epreștetőről említenek korongos tapadású fülű edénytöredékeket. Ezekről nincs illusztráció és mindeddig a leleteket sem sikerült beazonosítani a múzeumi raktárakban.

A Cucuteni kultúra területén legelőször a Moldva szubkárpati övezetében fekvő Traian-Dealul Fântânilor lelőhelyen kerültek elő korongos tapadású fülű edények (*2. tábla 2, 7*), egy karéjos permű, lekerekített

szögletes testű edény társaságában (2. tábla 1), amelyek jelenlétét a bodrogkeresztúri kultúra hatásával magyarázták. A leletek a Cucuteni A-B 2 fázishoz tartozó lakóházak maradványai között kerültek elő. A település kutatói szerint ezek az edények, valamint az ugyanott előkerült aranycsüngő, a Cucuteni A-B és a bodrogkeresztúri kultúra kapcsolatáról és egyidejűségéről tanúskodnak. Később, ugyancsak a szubkárpáti övezetben, Poduri és Văleni lelőhelyeken a Cucuteni B 1 fázishoz tartozó házmaradványok között kerültek elő korongos tapadású fülű edények (2. tábla 3, 6). Anélkül, hogy a kérdés alaposabb tárgyalására kitértek volna, a traiani, poduri-i és văleni-i leleteket úgy értelmezték, mint annak bizonyítékát, hogy a Cucuteni A-B fázis vége és a Cucuteni B fázis eleje egykorú volt és kapcsolatban állt a bodrogkeresztúri kultúrával valamint a korongos tapadású fülű edények Herkulesfürdő/Herculane II típusú „horizontjával”.

A dolgozat második felében az Erősd-Cucuteni kultúra területén előkerült korongos tapadású fülű edények és egyes kísérő leleteik párhuzamait tárgyaljuk. Ezek egy tágabb időszakhoz tartoznak, mint ahogy eddig gondolták, amelyet a Kárpát-medence keleti régióiban az egymást követő Bodrogkeresztúr- és Hunyadi-halom kultúra, valamint az ún. Herkulesfürdő/Herculane II-III-Pécska/Pecica–Tordai-hasadék/Cheile Turzii „horizont” leletei jellemeznek. Ennek az időszaknak a traiani, poduri-i és văleni-i településen felbukkanó egyes jellemző leletei a Cucuteni-kultúra A-B 2 és B 1 periódusához tartoznak. Az említett két régió közötti kapcsolatok természetesen az erődsi kultúra kelet-, délkelet-erdélyi területének közvetítésével valósultak meg. A dolgozat harmadik részében azt taglaljuk, hogy e kapcsolatok értelmezésében gondot okoz, hogy az erődsi kultúra fejlődésében nem sikerült olyan, jól elkülöníthető szakaszokat megállapítani, mint a Cucuteni-kultúra esetében. A szakemberek többnyire lehetségesnek tartják, hogy a Cucuteni A edényfestési stílussal rokon festett kerámia itt tovább élhetett, mint Moldvában, de az erődsi kultúra késői periódusának és a Cucuteni A-B és B fázishoz való viszonyának pontosabb meghatározása még a jövő feladata.

Az erődsi kultúra „környezetében” több lelőhelyen (magán Erősdön is) találtak Cucuteni A-B és/vagy Cucuteni B jelegű kerámiát. Egyes településeken az erődsi kultúra leletanyaga bodrogkeresztúri típusú kerámiával együtt került elő. Az ilyenszerű lelet-társulásokat különbözőképpen értelmezték („import”, keveredés, új művelődési „szintézis”). Úgy gondoljuk, hogy az erődsi „környezetben” előforduló Cucuteni A-B, B valamint bodrogkeresztúri és korongos tapadású fülű kerámiának időjelző szerepe lehet. Ha elfogadjuk az Erősdön ásató régészek megállapítását, miszerint a korongos tapadású fülű edénytöredékek az erődsi kultúra utolsó települési szintjéhez tartozó lakóházak romjai között, hiteles rétegtani pozícióban kerültek elő, nem utasíthatjuk el azt a lehetőséget, hogy az erődsi kultúra megérhette a Cucuteni-kultúra A-B és B fázisainak időszakát. Tulajdonképpen csak így válnának érthetővé azok a kapcsolatok, amelyeket a korongos tapadású fülű edények előfordulása alapján igyekeztünk kimutatni a Keleti-Kárpátok belső és külső lábainál elterjedt Erősd-Cucuteni művelődés és a Kárpát-medence két, egymást követő, Herkulesfürdő/Herculane II–Bodrogkeresztúr és Herkulesfürdő/Herculane III–Pécska/Pecica–Hunyadi-halom kulturális-kronológiai „horizontja” között.

Vessels with handles with discoid attachments discovered in the Ariuşd (Erősd)–Cucuteni area

Some problems of the development and chronology of the Ariuşd (Erősd) culture

(Abstract)

The Ariuşd (Erősd) Culture became known in the first decades of the 20th century due to the archaeological excavations carried out on the eponymous settlement and other sites in the Upper Olt Valley in South-East Transylvania. Following these pioneering excavations, the study of the south-east Transylvanian branch of the Ariuşd-Cucuteni-Tripolye cultural complex was left behind, comparative to the large scale research in Moldova and Ukraine. The scientific world expected and still expects from new research to better clear some issues like the chronology of the Ariuşd culture and its relations with the internal periodization of the Cucuteni-Tripolye complex. Most of the results of the excavations performed at the eponymous settlement, Ariuşd-Tyiszk-hegy (Tyiszk Hill), were only briefly or partially published in a few reports, but their materials are still available in the Székely National Museum. These reports make reference to the discovery at Ariuşd of a fragment of a cup with handle with discoid attachment, discovered among the ruins of a house belonging to the last habitation level of the Ariuşd culture. The presence of this type of pottery within the last habitation level determined the discoverers to consider that the end of the Ariuşd culture arose with the occurrence of discoid attachment handle vessels during the period corresponding to the C2a level in Băile Herculane.

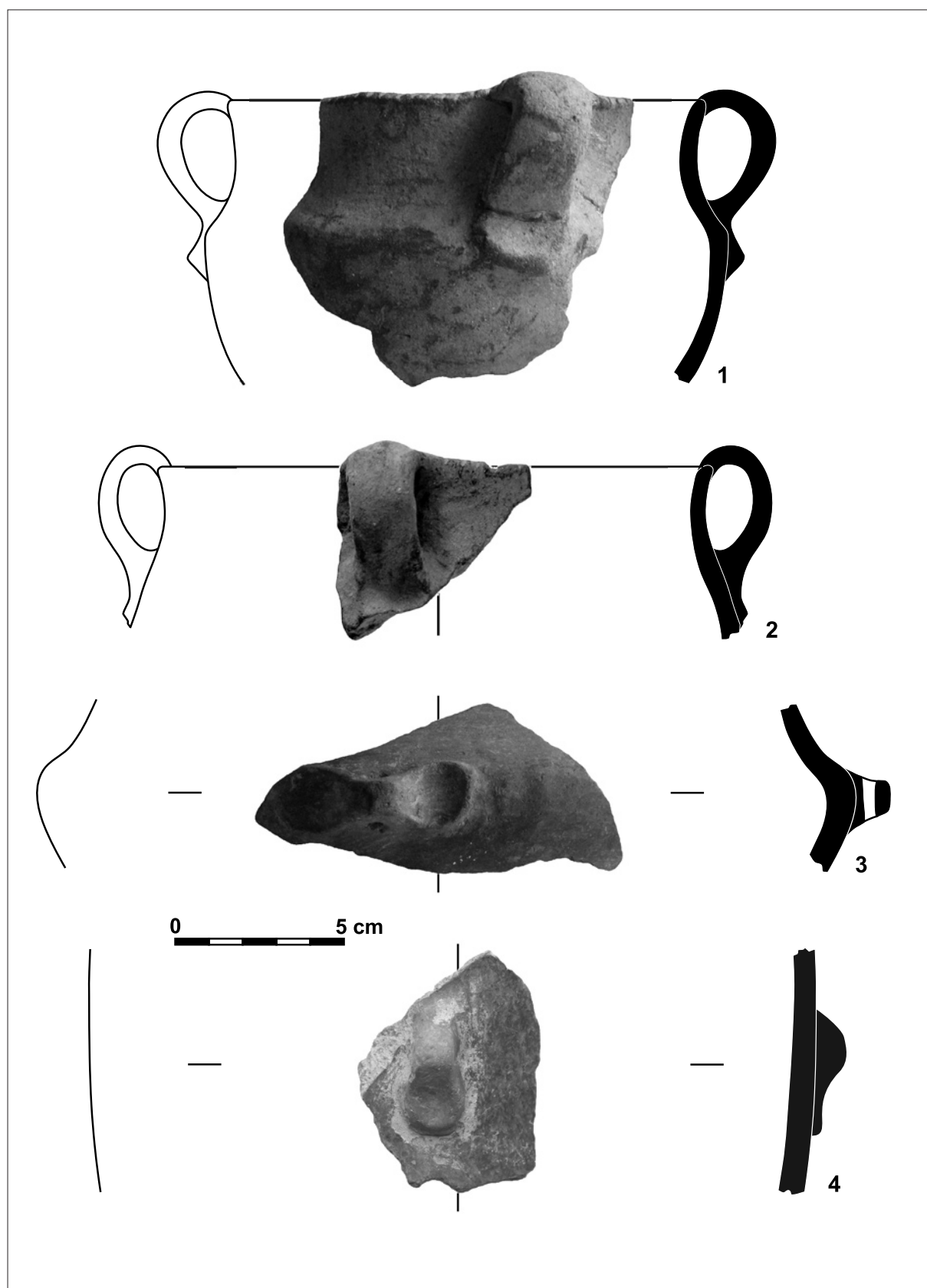
The piece has been recently identified among the material found in the collection of the Székely National Museum. Moreover, among the material found during the new excavations, two more fragments of vessels with discoid attachment handles have been identified. According to the excavation records, the first two fragments of discoid attachment handled vessels were discovered among the ruins of a house belonging to the last habitation level of the Ariușd culture and the same stratigraphic position may be presupposed for the third piece. We present hereunder, for the first time, these discoveries (*fig. 1/1-3*), reviewing then the vessels with discoid attachment handles from the area of the Ariușd-Cucuteni culture, which are known at present, discovered in two caves (“Orbán Balázs” and “Lócsűr”) located in the Vargyas (Vârghiș) Gorge (*fig. 1/4, 2/4-5*). The finding circumstances of these pieces are unknown. Some of the accompanying prehistoric findings are potsherds belonging to the Petrești, Ariușd (painted and current use pottery), Coțofeni and Noua cultures. Some pieces of discoid attachment handled pottery were also discovered in the archeological sites of *Cetatea Hill* near Feldioara and *Eprestetű* near Sfântu Gheorghe. Unfortunately these finds haven't been published and could not be identified in the museum collections.

In the Sub-Carpathian region of Moldavia, in the area of the Cucuteni culture, the first findings of the discoid attachment handled vessels (*fig. 2/2, 7*) were discovered at Traian–Dealul Fântânilor, together with a vessel with a “scalloped” (waved, lobed) rim (*fig. 2/1*). These vessels were lying under heaps of burnt clay daub resulting from the demolition of dwelling units belonging to the Cucuteni A-B2 phase. The publishers stated that these findings may indicate some relationships and a synchronicity between the A-B phase of Cucuteni culture and the Bodrogkeresztúr culture. Later, also in the Sub-Carpathian region at Poduri and Văleni sites further discoid attachment handled vessels (*see fig. 2/3, 6*) were unearthed among dwelling remains belonging to the Cucuteni B1 phase. Without going into a deeper analysis of the issue, the findings of Traian, Poduri and Văleni have been interpreted as an evidence that the end of the Cucuteni A-B phase and the beginnings of the Cucuteni B phase were contemporary with the Bodrogkeresztúr culture and that there was a connection between these two cultures, and also with the the “horizon” of the discoid attachment handled vessels of Herculan II type.

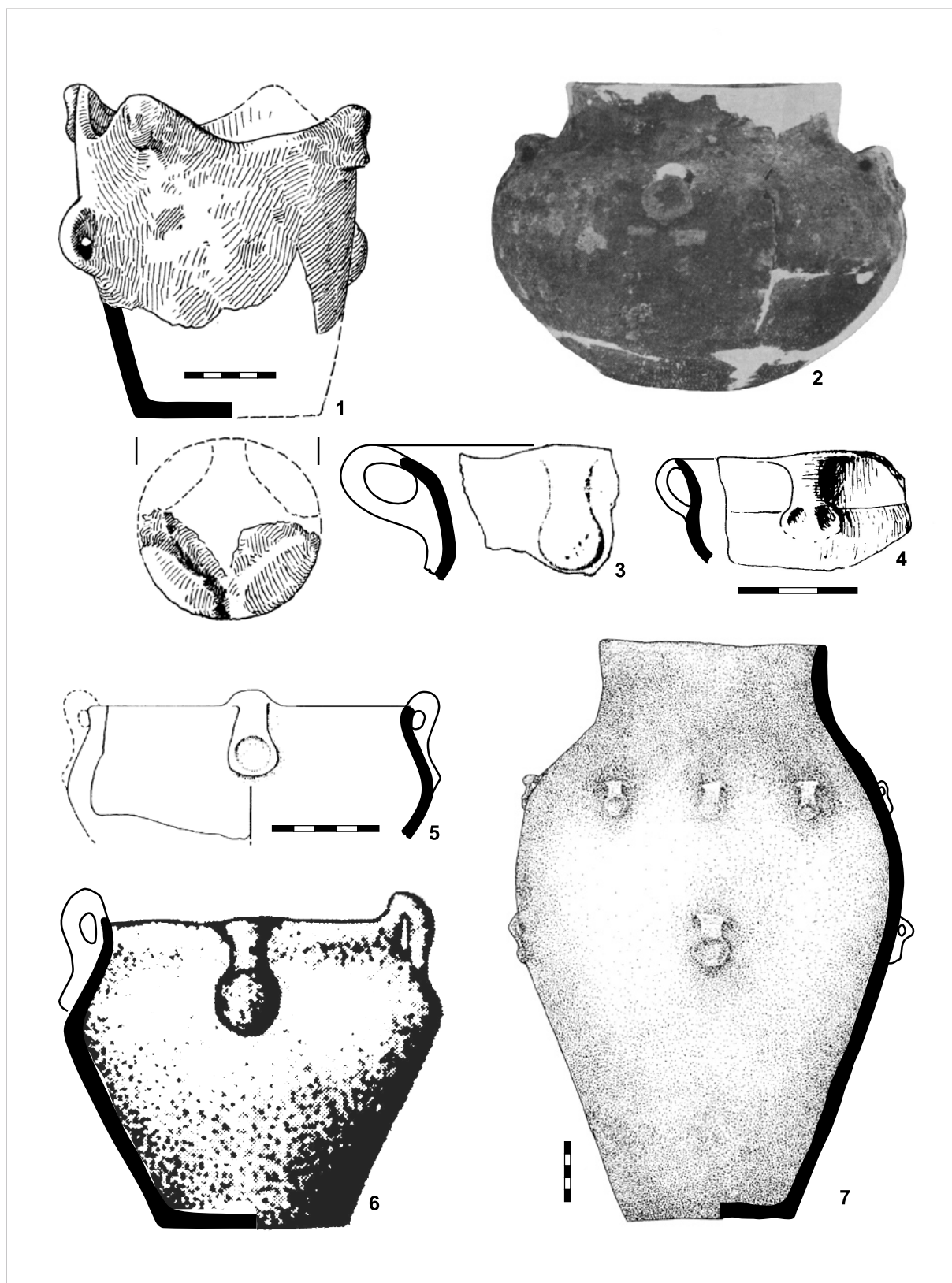
In the second part of the study, we discuss the parallelisms of the discoid attachment handled vessels and some of their associated finds that have been unearthed on the territory of the Ariușd-Cucuteni culture. These belong to a wider period than thought before, which is characterized by the findings belonging to the consecutive cultures of Bodrogkeresztúr and Hunyadi-halom, then the so-called *Herkulesfürdő/Herculan II-III–Pécska/Pecica–Tordai-hasadék/Cheile Turzii* “horizons” following each other in the eastern regions of the Carpathian Basin. Certain characteristic findings occurring in the sites of Traian, Poduri and Văleni belong to the phases A-B2 and B1 of the Cucuteni culture. The connections between the two mentioned regions were naturally realized through the mediation of the Eastern, South-Eastern Transylvanian territory of the Ariușd culture.

In the third part of the study we argue that problems are raised in the interpretation of these connections by the fact that in the case of the Ariușd culture we haven't been able to delimitate so clear phases as within the Cucuteni culture. Specialists usually think possible that the painted pottery similar to the Cucuteni A phase ceramics style had survived longer than in Moldavia, but the more accurate definition of the late phase of the Ariușd culture and its relation to phases A-B and B of the Cucuteni culture is still to be worked out.

On more sites of the Ariușd culture “environs” (including the site of Ariușd/Erősd itself) pottery fragments were found belonging to phases A-B and/or B of the Cucuteni culture. In some sites the Ariușd culture material was found together with ceramics typical of Bodrogkeresztúr culture. These kinds of assemblages of artifacts have been interpreted in different ways (“importing”, “mixing”, new cultural “synthesis”). In our opinion, the occurrence of Cucuteni A-B, B and Bodrogkeresztúr type pottery and discoid attachment handled vessels in Ariușd culture “environment” may have a timepiece function. If we accept the affirmation of archaeologists excavating at the site of Ariușd/Erősd, according to which the fragments of discoid attachment handled pottery have been unearthed among the remains of dwelling belonging to the last settlement-level of Ariușd culture, in authentic stratigraphic position, we cannot reject the possibility that the Ariușd culture may have lived the phases A-B and B of the Cucuteni culture. In fact only this way may become understandable those relations that we strived to point out based on the occurrence of the discoid attachment handled vessels between the Ariușd-Cucuteni culture spread at both the outer and inner foothills of the Eastern Carpathians and the two consecutive *Herkulesfürdő/Herculan II–Bodrogkeresztúr* and the *Herkulesfürdő/Herculan III–Pécska/Pecica–Hunyadi-halom* cultural-chronological “horizons” in the Carpathian Basin.

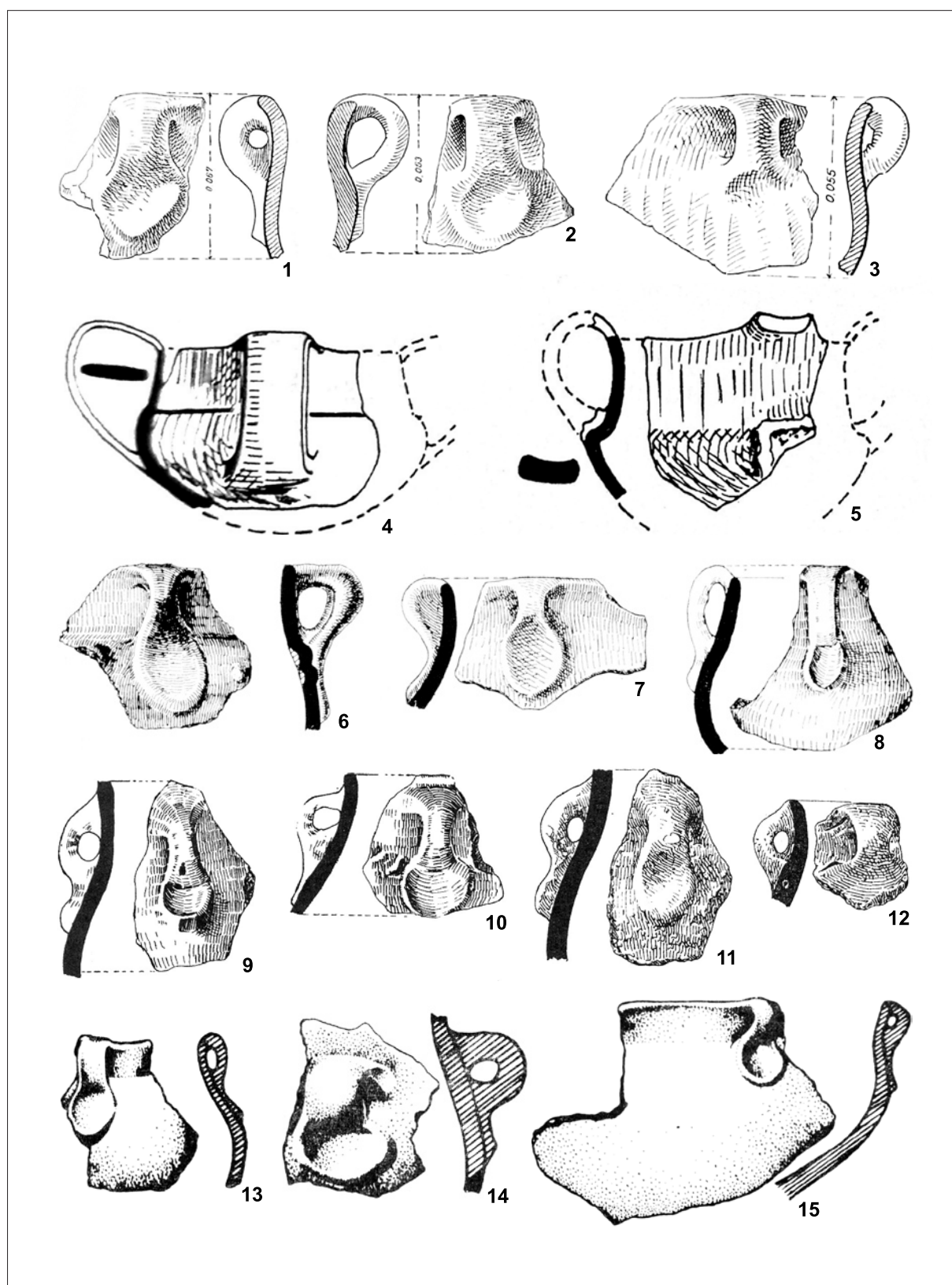

Plansa 1
1-3. Ariuşd-Tyiszk-hegy; 4. Mereşti-Peştera „Lócsúr”

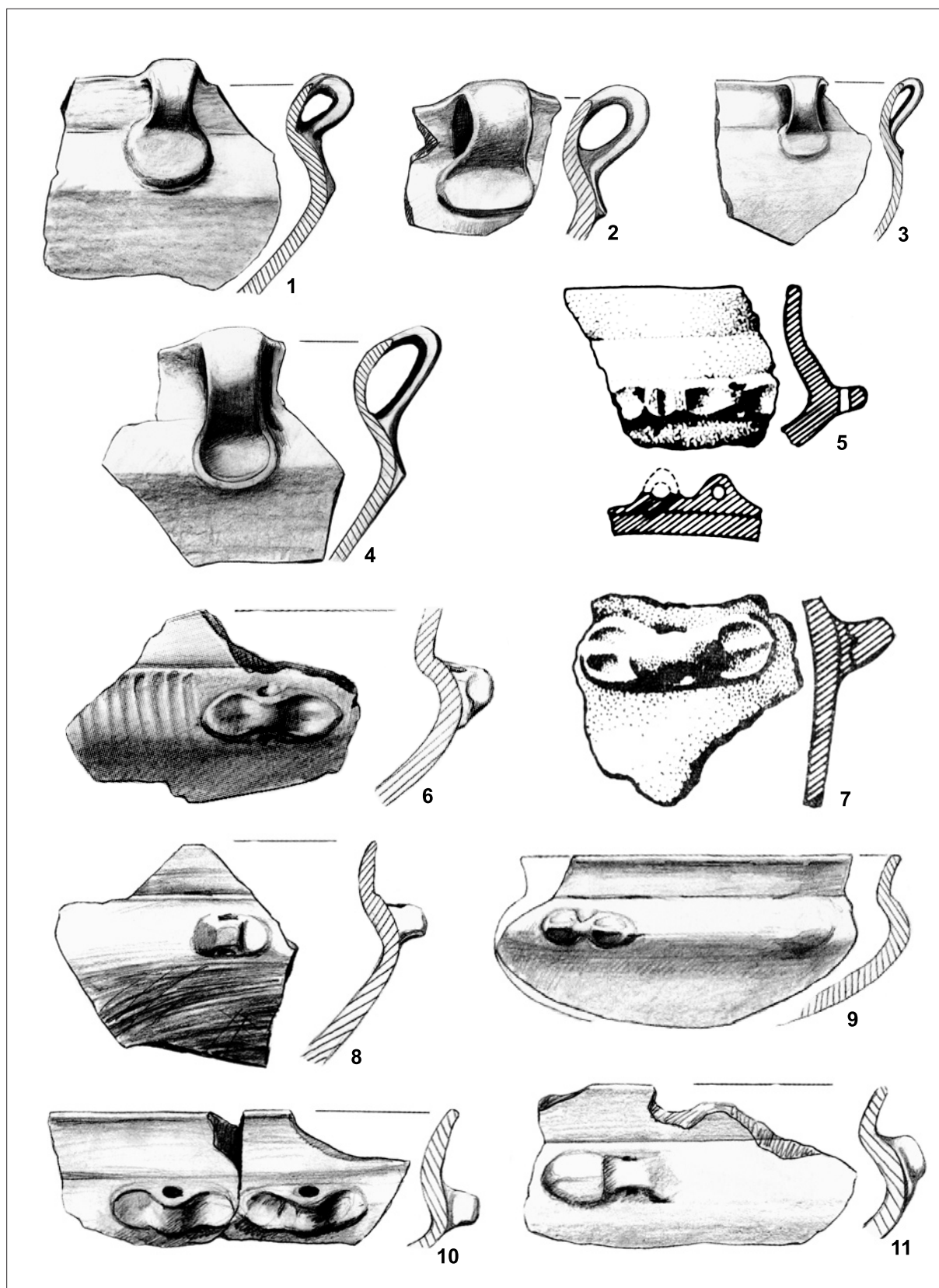
Planșa 2

1-2, 7. Traian-Dealul Fântânilor; 3. Văleni-Piatra Neamț; 4-5. Merești-Peștera „Orbán Balázs”; 6. Poduri-Dealul Ghindaru
 (1-2. Apud DUMITRESCU, Hortensia 1959; 3, 6. Apud CUCOȘ, Ștefan 1999; 4. Apud ROMAN, Petre I. 1971;
 5. Apud BOROFFKA, Nikolaus 1994; 7. Apud BEM, Cătălin 2007 – Scări diferite)

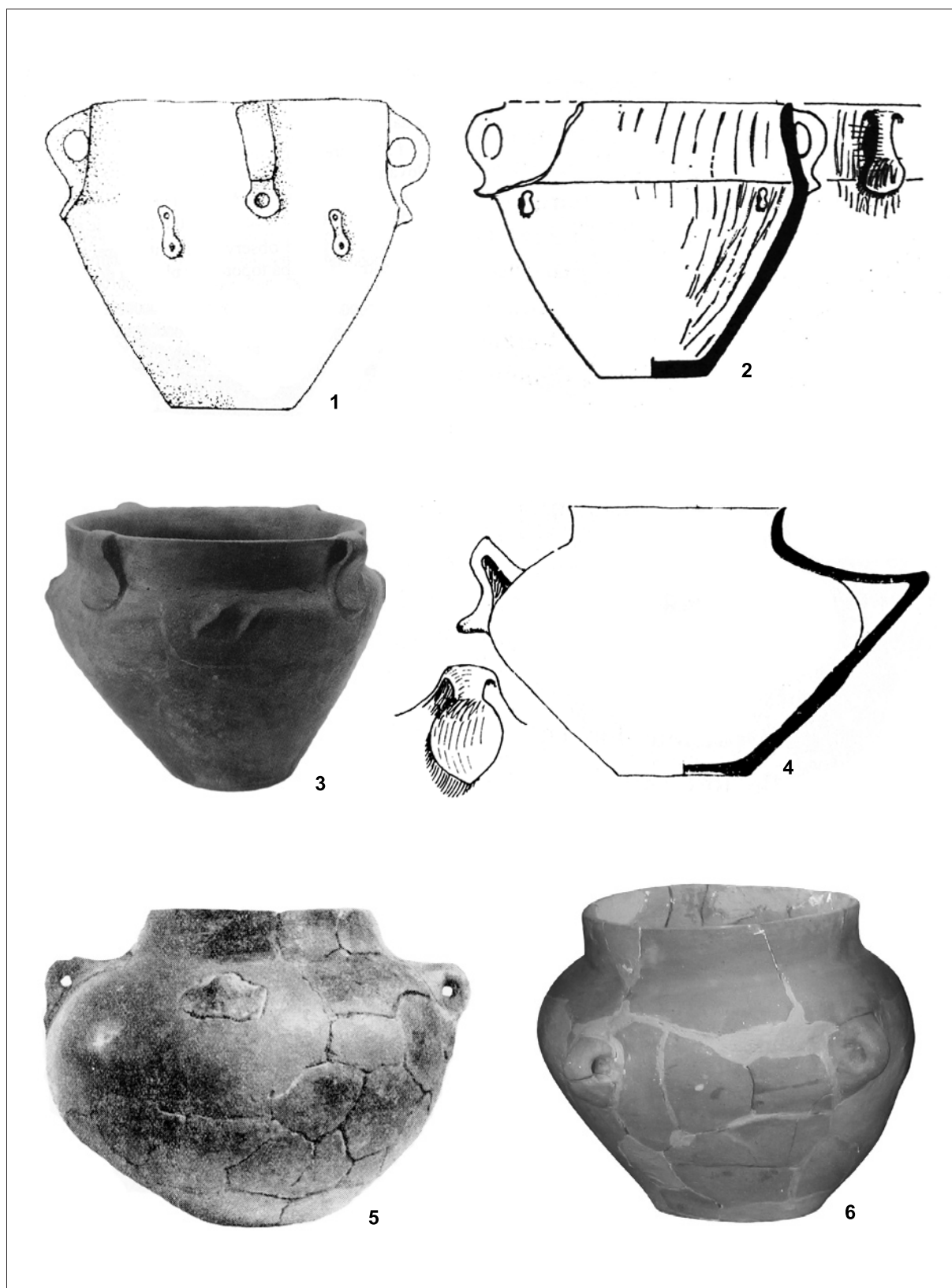
Planşa 3

1-3. Sălcuța-Piscul Cornișorului, cultura Sălcuța, faza IV; 4-12. Băile Herculane-Peștera Hoșilor (12. faza Herculane II; 5. faza Herculane III; 4, 6-11. nestratigrafiat); 13-15. Tiszafüred-Majoros, cultura Hunyadi-halom (1-3. Apud BERCIU, Dumitru 1961; 4-12. Apud ROMAN, Petre I. 1971; 13-15. Apud KALICZ Nándor 1980 – Scări diferite)

Planșa 4

1-4, 6, 8-11. Tiszalúc-Sarkad, cultura Hunyadi-halom; 5, 7. Tiszafüred-Majoros, cultura Hunyadihalom
(1-4, 6, 8-11. Apud PATAY, Pál 2005; 5, 7. Apud KALICZ Nándor 1980 – Scări diferite)

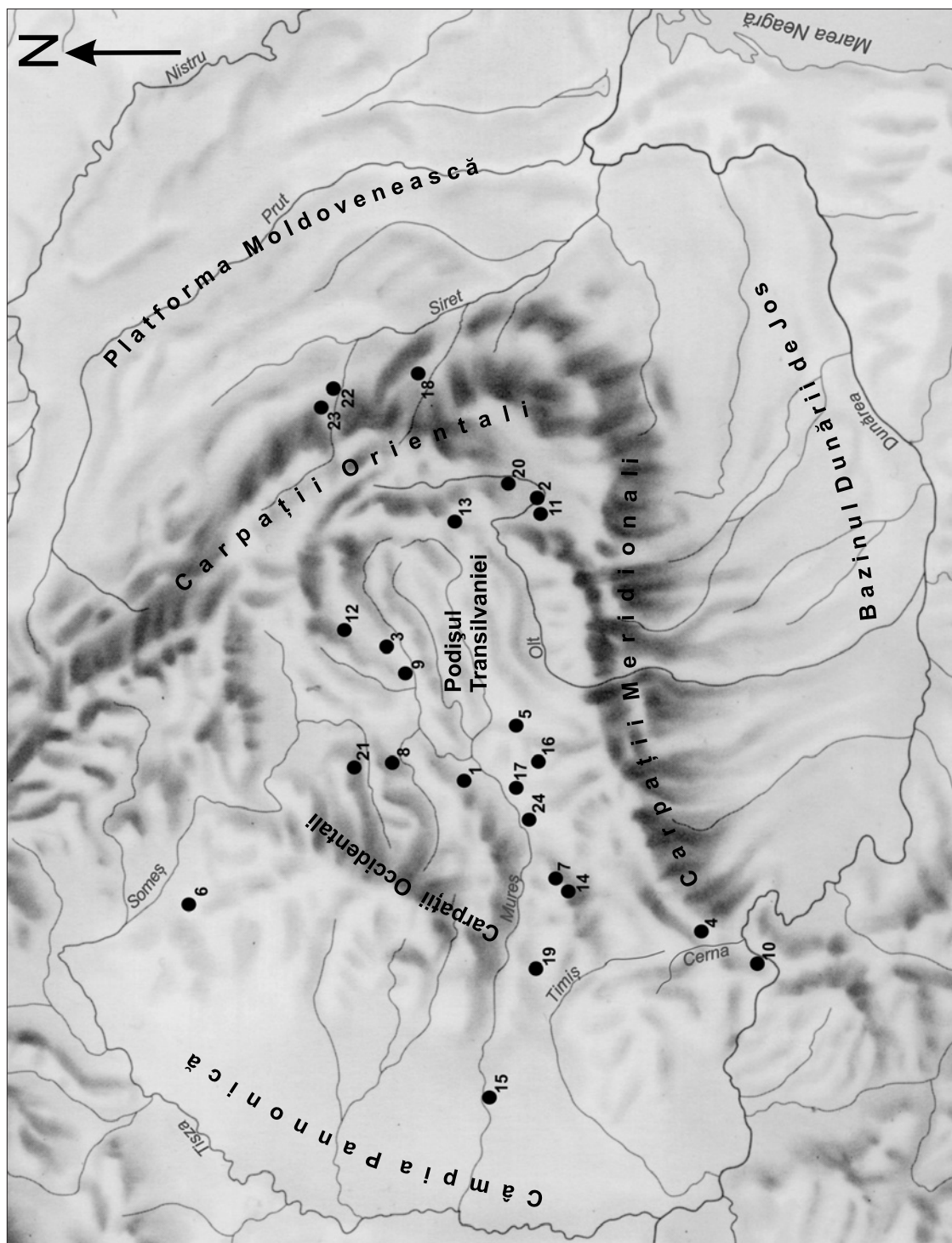
Planşa 5

1-2. Cheile Turzii; 3. Tiszalúc-Sarkad, cultura Hunyadi-halom; 4. Pecica-Şanţul Mare; 5. Mözs, cultura Hunyadi-halom;
6. Reci-Telek (1. Apud MAXIM, Zoia 1999; 2, 4. Apud ROMAN, Petre I. 1971. 3. Apud PATAY, Pál 2005;
5. Apud BOGNÁR-KUTZIÁN, Ida 1969 – Scări diferite)

Planșa 6

1-4, 11. Tiszalúc-Sarkad; 5-6, 12. Pecica-Șanțul Mare; 7. Cheile Turzii; 8. Băile Herculane; 9. Reci-Telek;
 10. Calu-Piatra Șoimului (1-4, 11. Apud PATAY, Pál 2005; 5-6., 8, 12. Apud ROMAN, Petre I. 1971;
 7. Apud MAXIM, Zoia 1999; 10. Apud MANTU, Cornelia-Magda – DUMITROAIA, Gheorghe 1997 – Scări diferite)

Planșa 7

- Răspândirea ceramicii cu torți pastilate în aria intracarpatică și în Moldova. 1. Ampoița (Kisompoly); 2. Ariușd (Erősd); 3. Band (Mezőbánd); 4. Băile Herculane-Peștera Hoților (Herkulesfürdő-Rablóbarlang); 5. Bogatu Român (Oláhbogát); 6. Carei (Nagykároly); 7. Cerișor-Peștera Cauce (Cserisor-Cauce-barlang); 8. Cheile Turzii-Peșteri (Tordai hasadék-Barlangok); 9. Cuci (Kutyfalva); 10. Dubova-Peștera Veterani (Dunatólgyes-Veterani-barlang); 11. Feldioara (Barcafeldvár); 12. Galații Bistriței (Galacfalva); 13. Merești-Peșterile „Orbán Balázs” și „Lócsúr” (Homoródalmás-„Orbán Balázs” és „Lócsúr”-barlangok); 14. Nandru-Peștera Spurcată, Peștera Curată (Nándor-Barlangok); 15. Pecica (Pécska); 16. Petrești (Péterfalva); 17. Pianu de Jos (Alsópián); 18. Poduri; 19. Românești-Peștera (Rumunyes-Barlang); 20. Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy); 21. Someșu Rece (Hidegszamos); 22. Traian; 23. Văleni; 24. Vințu de Jos (Alvinc).
 Vezi textul și ROMAN, Petre I. 1971, MAXIM, Zoia 1999, passim.

AUXILIA DE LA OLTENI – CONTROVERSE ȘI INTERPRETĂRI

Localitatea Olteni care se găsește pe valea Oltului, la 12 km spre nord de Sf. Gheorghe, municipiul-reședință al județului Covasna (Pl. 1, în stânga), este binecunoscută în literatura de specialitate datorită castrului roman care se găsește în perimetrul castelului Mikó aflat în partea nordică a localității (Pl. 1, în dreapta, punctul 1).

Existența vestigiilor romane și implicit a castrului a fost consemnată deja în 1789 când József Benkő menționa: *Conacul Mikó (...) se găsește pe o înălțime, pe ruinele vechii cetăți a romanilor. Acest fapt este dovedit de monezile romane și cărămizile descoperite aici. (...) Nu se poate săpa în grădina Mikó fără să apară cărămizi ștampilate (monede mai rar, dar mai de mult au apărut și consulare)*. Totodată și-a exprimat regretul că deocamdată n-a reușit să intre în posesia vreunei cărămizi sau monezi.¹

În cartea sa apărută în 1833 Daniel G. Scheint remarcă: *În scaunul filial Sepsi, pe dealurile înalte aflate în ambele capete ale satului Olteni se găsesc ruinele unor cetăți unde s-au descoperit inscripții romane ilizibile și un mormânt triplu. Monedele de cupru [sic!] antonine și ale lui Maximinus descoperite aici indică faptul că aceste ruine sunt de asemenea din epoca romană.*²

Balázs Orbán s-a preocupat mai mult de ruinele cetății medievale Herec din apropiere, dar a consemnat existența unui *mansio* sau castru în locul unde se afla castelul Mikó.³

Carl Goos a semnalat bibliografia existentă până la vremea sa, considerând că inscripțiile menționate de către Scheint ar trebui să provină de pe teritoriul castrului.⁴

Primele cercetări arheologice sistematice efectuate în perimetrul localității Olteni au avut loc în

cursul anului 1908. Deși s-au axat în special pe așezările preistorice (Ariușdene) din zonă, au avut ca rezultat identificarea pe malul stâng (nordic) al pârâului Gerő (sau Gyerő) a așezării civile aferente castrului.⁵

În anul 1942 István Paulovics a efectuat cercetări de suprafață în zona castrului, stabilindu-i forma și dimensiunile relative – confirmate în mare măsură de cercetările arheologice ulterioare. Deși a trecut în revistă bibliografia aferentă sitului, pentru auxilia care a staționat în castru nu a reușit să ofere nici o informație, amintind ca referință doar inscripțiile menționate de către Scheint, pierdute la acea dată.⁶

Prima informație concludentă privind o cărămidă ștampilată descoperită în perimetrul castrului provine din anul 1955 când Zoltán Székely publica un fragment dintr-o scrisoare datată pentru 15 decembrie 1795, în care un anumit Miklós Gaáll din Olteni îl informa pe eruditul György Aranka de la Cluj că în cursul primăverii aceluiași an, în timpul săpării fundației unei clădiri, alături de un vas de mari dimensiuni a fost descoperită și o bucată de cărămidă (după cum se poate presupune) romană în care este imprimat *C IIII B*.⁷

Descoperirea cea mai importantă și unică în felul ei a survenit în anul 1957 când în cursul unor lucrări de exploatare a nisipului, în grădina imobilului cu nr. 122 a apărut un mormânt de înhumare în cistă, realizată din cărămizi ștampilate (Pl. 1, în dreapta, punctul 2).⁸

Cercetările ulterioare efectuate la fața locului au constatat că este vorba despre un mormânt săpat sub stratul de humus, care se adâncește în solul aluvionar (Pl. 2, fig. 2), orientat aproximativ est-vest, având dimensiunile de 180 × 46 × 51 cm, fiind realizat prin

¹ Traducerea noastră s-a realizat pe baza celei maghiare, a lui György Szabó: „A Mikó-kuria, (...) itt emekedik egy dombocskán, a rómaiak régi várának romjain. Ezt bizonyítják az itt ma is található római pénzek és téglák. (...) A Mikó-kertet ugyanis alig egyszer ássák fel úgy, hogy ne kerüljenek elő bélyeges téglák (pénzek már ritkábban, de ezelőtt még konzuliak is)” (BENKŐ József 1999, II, 120-121).

² Traducerea noastră. În original: „In dem Filial Stuhl Sepsi finden sich an den beyden Enden des Dorfes Olt-szem Ruinen von Schlössern auf hohen Bergen mit unleserlich gewordenen Römischen Inschriften, und ein dreyfacher Graben. Die hier gefun-

denen kupfernen Antoninischen, Maximinischen Münzen lassen mit Sicherheit vermuthen, dass diese Ruinen ebenfalls römischen Ursprungs sind” (SCHEINT, Daniel Gottlieb 1833, 116).

³ ORBÁN Balázs 1869, 55, 58.

⁴ GOOSS, Carl 1876, 297.

⁵ CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc 1910, 47.

⁶ PAULOVICS István 1944, 62-65.

⁷ Fragmentul de scrisoare care conține referiri la descoperirile de la Olteni a fost publicat integral, vezi SZÉKELY, Zoltán 1955b, 35-36.

⁸ SZÉKELY, Zoltán 1975, 138-141.

folosirea a patru tipuri de cărămizi: cărămizi pătrate și dreptunghiulare (*africane*), folosite pentru realizarea pereților, cărămizi plate de mari dimensiuni pentru fund, respectiv cărămizi de hipocaustum (*tegula mammata*) pentru realizarea capacului (Pl. 2, fig. 1). Dintre acestea toate poartă ștampile, cu excepția cărămizilor plate.

În mormânt se găseau depuse rămășițele conservate foarte slab ale unei femei de cca. 30-40 de ani, în a cărei gură a fost depusă, ca obol al lui Charon, o monedă din bronz, rău conservată, atribuită ca emisiune pentru împărăteasa Faustina, din anul 141 p. Chr. Defuncta avea pe degete două inele de argint, unul fațetat, de formă endecagonală (Pl. 2, fig. 3),⁹ iar celălalt un inel cu chaton (Pl. 2, fig. 4),¹⁰ prevăzut cu un *intaglio* sculptat în cristal de cuarț, reprezentând un personaj așezat într-un jilț, având mâna stângă întinsă pe orizontală (Pl. 2, fig. 5), o sticlucă cu gât lung, de culoare verde (Pl. 2, fig. 6)¹¹ și 2 nasturi de fier,¹² aplicați probabil pe sandale. Pe baza ritului funerar și a gradului de uzură al monedei mormântul a fost datat pentru finele secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Trebuie remarcat faptul că atribuirea lui din punct de vedere arhitectonic, adică „sarcofag din cărămizi”, ni se pare total inadecvată. Sarcofagele în epoca romană sunt realizate toate din piatră, pe când acest mormânt este zidit din cărămizi, prin urmare ar trebui denumit mai corect ca fiind un mormânt din cărămizi sau un mormânt în cistă cu cărămizi, deși dispunerea lui încearcă să imite tiparul unui sarcofag.

Considerăm că o analiză mai atentă asupra acestor piese de inventar ar putea aduce noi date privind datarea mormântului. Tipul de morminte de inhumație în „sarcofag” de țigle apare frecvent în necropolele Daciei romane, însă cu o datare mai târzie, adică secolul al III-lea – prima jumătate a secolului al IV-lea p. Chr., după cum avem descoperirile de la Napoca¹³, Micăsașa¹⁴, Potaissa¹⁵, Romula¹⁶, Drobeta¹⁷, Dierna¹⁸, Sucidava¹⁹, Uroi²⁰. Alexandru Sonoc, analizând monedele descoperite în mormintele

provinciale din Dacia, remarcă faptul că depunerea de monede alături de defunct predomină în mormintele de inhumație din secolul al III-lea,²¹ iar marea majoritate a mormintelor de acest tip din mediul rural sunt în așa-numitele „sarcofage” de cărămidă. Astfel că datarea mormântului de la Olteni pare să fie mai târzie, iar utilizarea unei monede mai vechi care probabil a și fost folosită intens, este un lucru firesc pentru lumea romană a Daciei secolului al III-lea p. Chr.

Cercetările arheologice ulterioare întreprinse pe teritoriul sau în apropierea castrului (Zoltán Székely – 1968-1970²²; Zoltán Székely și Zsolt Székely – 1987-1988²³; Angel Istrate – 2004²⁴), deși au adus la suprafață un bogat material arheologic între care și material tegular, nu au dus la descoperirea unor noi ștampile. Prin urmare, informațiile referitoare la unitatea auxiliară care staționase la Olteni se rezumă la tegulele ștampilate provenite din mormânt și scrisoarea din 1795, care le completează pe acestea.

*

Din materialul tegular ștampilat al mormântului²⁵ am reușit să identificăm în depozitele și expoziția de bază de arheologie a Muzeului Național Secuiesc următoarele:

- cărămizi simple întregi sau parțial întregi (Dimensiuni: 17-18 × 17 × 8,5 cm): 43 buc.;
- cărămizi simple foarte deteriorate, cu ștampila vizibilă: 1 buc.;
- tegulae mammatae (Dimensiuni: 43-44 × 35-36 × 7 cm): 3 buc. (dintre care una deteriorată ireversibil);
- cărămizi africane (Dimensiuni: 35-36 × 13-13,5 × 4-5 cm): 3 buc.

A mai fost identificat încă un fragment ștampilat²⁶ care pare să provină ori dintr-o tegula mammata, ori dintr-o cărămidă plată de mari dimensiuni.

Tot din mormânt fac parte și cele șase cărămizi plate de mari dimensiuni (43-44 × 35-36 × 3 cm), întregi sau sparte parțial, dintre care unele au fost aplicate pe spatelul tegulelor mammatae cu ocazia reconstituirii mormântului pentru expoziție.

⁹ MNS, Nr. Inv. 15639; Dimensiuni: diametru interior: 2,15 cm, lățime: 0,7 cm, grosime: 0,2 cm.

¹⁰ MNS, Nr. Inv. 15640; Dimensiuni: diametru: 1,7 cm, lățime: 1 cm.

¹¹ MNS, Nr. Inv. 15643; Dimensiuni: înălțime: 10,3 cm; diametrul gurii: 2,3 cm; diametrul bazei: 3,8 cm.

¹² MNS, Nr. Inv. 15642.

¹³ HICA, Ioana 1999, 101.

¹⁴ SONOC, Alexandru – GRIȘCAN, Alexandru 2004, 149.

¹⁵ RUSSU, Ioan I. 1940, 338; PÂSLARU, Mariana 2003, 72.

¹⁶ NEGRU, Mircea – GHEORGHE, Petre – AMON, Lucian – MIHAI, George 2007, 292.

¹⁷ TUDOR, Dumitru 1968, 406; BENEĂ, Doina 1977, 137.

¹⁸ MĂRGHITAN, Liviu 1980, 74.

¹⁹ PÂSLARU, Mariana 2003, 64.

²⁰ POPA, Dumitru 2002, 208.

²¹ SONOC, Alexandru 2007.

²² SZÉKELY, Zoltán 1970, 51-52; SZÉKELY, Zoltán 1971, 137; SZÉKELY, Zoltán 1979, 55-75.

²³ SZÉKELY, Zoltán 1993, 279-282; SZÉKELY K., Zsolt 1994, 18-20.

²⁴ ISTRATE, Angel 2005, 195-215.

²⁵ MNS, Nr. inv. 15636; cel puțin una dintre tegulele ștampilate se găsește la Muzeul Național de Istorie a României din București, fiind transferată ca urmare a dispoziției Comitetului de Cultură și Educație Socialistă al județului Covasna, nr. 553/1973.

²⁶ MNS, Nr. inv. 15637.

Cartușul ștampilei este standardizat, cu dimensiunile de 10,5 × 2,5 cm, având formă dreptunghiulară. Latura stângă a cartușului este relativ dreaptă, având colțurile drepte, în timp ce cea din dreapta este ușor rotunjită, colțurile fiind ridicate și rotunjite. Pieseile provin din aceeași *officina*, pentru imprimare folosindu-se un singur tip de ștampilă (care pare a fi uzată într-o oarecare măsură), diferențele observabile se datorează în mare măsură gradului de imprimare al ștampilei în lutul moale.

Cele șapte haste ale ștampilei apar în relief, fiind grupate în trei registre distincte: prima fiind hasta C, urmată de cele patru haste ale numeralului, ștampila terminându-se cu cele două haste ale etnonimului trupei.

Hasta C – are formă relativ normală, partea centrală fiind mai subțire, iar capetele ușor lățite. Capătul de partea superioară este tăiat drept, în timp ce capătul inferior este ușor lățit.

Hastele numeralului – sunt formate din patru linii verticale cu ambele capete lățite. Ultimele două sunt mai scurte cu cca. 15% decât primele.

Hasta B – este de formă normală, cu cele două bucle unindu-se în apropierea liniei verticale. În interiorul literei, în zona de pornire a buclelor există câte o porțiune bombată.

Hasta E – este o ligatură formată din două litere. Corpul și cele două linii superioare ale literei E au un desen relativ drept, în timp ce linia inferioară, prelungită spre stânga, se termină în capete lățite, indicând că aceasta face parte dintr-o literă separată.

Datorită ligaturii, etnonimul unității auxiliare privită ca ștampilă normală, dextogradă poate fi citită *BE + L* sau *BE + T* în cazul în care o considerăm sinistroversă („în oglindă”), după cum se afirmă în IDR III/4.²⁷ În viziunea noastră modul de realizare a ligaturii indică aplicarea în oglindă a ștampilei, prin urmare citirea corectă ar fi sinistroversă, astfel ultima hasta reprezintă o ligatură E + T.

*

Problema interpretării ștampilelor este una controversată, existând mai multe ipoteze care trebuie enumerate și puse în discuție.

Încă de la prima publicare a unui material tegular ștampilat, Zoltán Székely a considerat că ștampila a fost citită greșit de către autorul scrisorii din 1795 (III în loc de II) și a concluzionat că unitatea

auxiliară aflată în garnizoană la Olteni ar trebui să fie identică cu *Cohors II Flavia Bessorum*, lansând ipoteza că aceasta a fost transferată de la Cincșor (unde este atestată prin ștampile C II F B) la Olteni.²⁸

După descoperirea mormântului, tot Székely propunea următoarele variante, fără a elimina vreuna: *C(ohors) IIII B(rittonum) E(quitata)* sau *C(ohors) IIII Be(ssorum)*, sau în cazul în care ultima hasta este o ligatură E+T, *C(ohors) IIII Be(tavorum)* sau *Bataavorum*.²⁹

Nicolae Gostar vedea un punct la mijlocul celor patru haste și atribuia ștampila lui *C(o)h(ors) II Bes(sorum)*.³⁰

Ioan I. Russu consideră că lectura corectă a ștampilei ar fi *Cohors IIII Betavorum*, dar corectând plasamentul greșit făcut de Ian Beneš³¹ care plasa castrul de la Olteni pe *Limes transalutanus*, remarcă faptul că „numele etnic al unității apare echivoc *BE + T* sau *BE + L*, deci eventual și *Betaviorum*, dar posibil și *Belgarum*”.³²

Dumitru Tudor citește ștampilele drept *Cohors IIII Brittonum equitata* sau chiar *cohors II F(lavia) Be(ssorum)*.³³

Într-un articol în care tratează trupele auxiliare ce provin din provinciile germanice, Dumitru Protase, referindu-se la materialul de la Olteni, consideră că lectura corectă ar fi *cohors IIII Betavorum* sau *Bataavorum*,³⁴ dar remarcă lipsa oricărei mențiuni a trupei din vreo inscripție sau diplomă militară.

Următorul care se apleacă asupra acestor ștampile de la Olteni, este Cristian M. Vlădescu³⁵ care, referindu-se la armata Daciei Inferior în intervalul de timp cuprins între 118/119-271, atribuie castrul de la Olteni unității auxiliare *Cohors IIII Betaviorum* pe care o plasează aici în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.

Constantin C. Petolescu, ocupându-se de trupele auxiliare din provinciile dacice, conchide că ștampilele *C IIII BE* ar aparține tot cohortei *II Bessorum*.³⁶

În ampla sa lucrare, Spaul notează ca trupă având garnizoana la Olteni pe *Cohors II Flavia Bessorum*.³⁷

Problema ștampilelor de la Olteni a fost reluată de către cercetătorul clujean Nicolae Gudea care, într-un articol din anul 2001,³⁸ analizând o cărămidă ștampilată și interpretată greșit după părerea dânsului, face câteva noi afirmații privitoare la trupa romană staționată la Olteni. Analiza sa ia în discuție

²⁷ IDR, III/4, 250-252.

²⁸ SZÉKELY, Zoltán 1955b, 31.

²⁹ SZÉKELY, Zoltán 1979, 72; SZÉKELY, Zoltán 1993, 279-282; SZÉKELY, Zoltán 1996, 90.

³⁰ GOSTAR, Nicolae 1966, 178-179.

³¹ BENEŠ, Ian 1970, 159-209.

³² RUSSU, Ioan I. 1972, 68.

³³ TUDOR, Dumitru 1968, 278.

³⁴ PROTASE, Dumitru 1973, 324.

³⁵ VLĂDESCU, Cristian M. 1983, 38.

³⁶ PETOLESCU, Constantin C. 2002, 85.

³⁷ SPAUL, John 2000, 518.

³⁸ GUDEA, Nicolae 2001, 55-58.

cărămida șampilată fragmentară aflată în Muzeul Național Secuiesc, având număr de inventar 15637, ce provine din fondul arheologic vechi al muzeului și care ar proveni de la Brețcu. Întreaga sa demonstrație se axează pe faptul că această piesă ar proveni din castrul de la Brețcu, iar în studiul său reușește să clarifice problema unei presupuse cărămizi șampilate ce apare în literatura de specialitate ca provenind de la castrul menționat mai sus și care ar atesta prezența în zonă a lui Leg(io) IIII F(lavia) F(elix)³⁹. Autorul identifică corect lectura șampilei C IIII BE și a interpretat-o ca având lectura *C(ohors) IIII Bet(asiurum)*.

Mai târziu, într-o lucrare de sinteză privind limesul roman din zona Moesiei Inferior, unde tratează și problema limesului estic al Daciei, Nicolae Gudea își menține poziția și consideră în continuare castrul de la Olteni ca fiind locul de garnizoană al unității *Cohors IIII Betasiurum*.⁴⁰

*

Din bibliografia enumerată se poate vedea că problema interpretării șampilelor de la Olteni a rămas una nefinalizată mulțumitor, cercetătorii care s-au ocupat de această problemă atribuindu-le fie lui *Cohors II Flavia Bessorum*, fie lui *Cohors IIII Betassiorum*, motiv care necesită reluarea discuțiilor.

Pentru început trebuie amintite câteva date privind armata Daciei Inferior, castrul de la Olteni făcând parte din această provincie, iar în ultimii ani au apărut o serie de noi diplome militare din această provincie, care merită luate în discuție. Referindu-se la trupele militare romane angrenate în războaiele împăratului Traian împotriva dacilor, trupe provenite din Moesia Superior, Ovidiu Țentea și Florian Matei-Popescu fac o analiză pertinentă a situației militare din zonă și identifică o serie de trupe participante, dar nu aduc în discuție vreo unitate militară ce s-ar potrivi cu cea de pe șampilele de la Olteni.⁴¹ Analizând diplomele militare cunoscute până în prezent și care atestă trupele militare din Moesia Inferior, provincie din care a făcut parte și zona castrului de la Olteni, s-a stabilit că pe teritoriul acestei provincii au staționat de-a lungul istoriei sale 10 alae, 31 de cohorte și 4 numeri.⁴² Din păcate, nu avem nici o mențiune referitoare la o posibilă trupă cu o titulatură asemănătoare cu cea care apare pe șampilele

de la Olteni. Includem aici diploma descoperită la Cataloi⁴³ și datată în 14 iunie 92, cea de la Taliața⁴⁴ din 28 aprilie 75, Montana din 7 februarie 78,⁴⁵ două diplome din 97, respectiv cele două constituții imperiale din anul 99.⁴⁶ Astfel se pare că trupele menționate în aceste diplome făceau parte conform constituțiilor din 99 din *ex exercitu Moesiae Inferioris* și nu au fost dislocate în vederea pregătirii războaielor dacice, cum s-a întâmplat în Moesia Superior. În anul 105 sunt atestate prin diplome militare un număr de 6 alae și 14 cohorte⁴⁷ aflate pe teritoriul provinciei. Diploma militară din 25 septembrie 111,⁴⁸ după sfârșitul războaielor dacice, atestă încă 3 alae, dar nici o mențiune a vreunei cohorte care să fie pusă în legătură cu șampilele noastre. Diplomele din anii 125, 127, 134, 138, 145 și 146⁴⁹ nu aduc nici ele informații noi.

În urma analizei celor 51 de șampile ale mormântului de inhumație de la Olteni putem enunța câteva ipoteze ce probabil ulterior vor putea fi fie sprijinite, fie infirmate. Din păcate, nu putem data într-un cadru restrâns șampilele descoperite, deoarece nu avem încadrarea lor în stratigrafia castrului, ele provenind din afara acestuia. Singura mențiune referitoare la descoperirea unei șampile de acest tip din castru provine din secolul al XVIII-lea.⁵⁰ În demersul nostru ne vom opri doar asupra acelor interpretări care actualmente ni se par cele mai verosimile.

Astfel o primă interpretare propusă în bibliografia de până acum a fost lectura textului șampilelor ca fiind *Cohors II Bessorum*. Cu toate că se consideră că tipul șampilelor a fost elaborat în prima perioadă și a rămas neschimbat, șampilele luate în considerare nu se aseamănă deloc cu cele cunoscute ale lui *C(ohors) II Be(ssorum)* din Dacia, de la Cincișor⁵¹, Stolniceni⁵², Bârsești⁵³, Rucăr⁵⁴.

Deși am analizat cu mare atenție cartușul șampilelor de la Olteni după hasta *C*, între primele două haste *I* nu există nici un marcaj care să indice că ar fi vorba de hasta *H*, pentru ca șampilele să fie citite ca atare. Pe de altă parte această unitate apare întotdeauna cu epitetul *Flavia*, marcat de fiecare dată cu o hasta *F* sau *FL* pe șampile și inscripții.⁵⁵ Ipoteza potrivit căreia aceste șampile ar aparține lui *Cohors II Bessorum* nu este concludentă și pare puțin probabilă.

³⁹ TÉGLÁS, Gábor – KÖNIG, Péter 1884, 54; TÉGLÁS, Gábor – KÖNIG, Péter 1890, 109.

⁴⁰ GUDEA, Nicolae 2005, 384.

⁴¹ MATEI-POPESCU, Florian – ȚENTEA, Ovidiu 2006, 127-140.

⁴² MATEI-POPESCU, Florian 2002, 173-242.

⁴³ PETOLESCU, Constantin C. – POPESCU, Florian Matei 2003, 73-92.

⁴⁴ VUČKOVIC-TODORIČ, Dušana 1967, 21-28.

⁴⁵ CIL, XVI, 22.

⁴⁶ CIL, XVI 44, 45.

⁴⁷ POPESCU-FLORIAN, Matei 2002, 244.

⁴⁸ *Idem*, 251.

⁴⁹ *Idem*, 173-242.

⁵⁰ SZÉKELY, Zoltán 1955b, 31; SZÉKELY, Zoltán 1955a, 32-34.

⁵¹ IDR, III/4, 134.

⁵² IDR, II, 219.

⁵³ *Ibidem*, 221.

⁵⁴ *Ibidem*, 237.

⁵⁵ IDR, III/4, 132-134.

O a doua interpretare, dacă acceptăm existența ligaturii E + L, cu litera L trasată spre stânga, după cum apare și în unele inscripții lapidare, avem *C IIII BEL*, iar lectura ștampilelor o constituie un *Cohors IIII Belgarum*. În bibliografia consultată am identificat un *cohors Belgarum* pe care Tacitus o enumeră între trupele Germaniei Superior, ca făcând parte dintre trupele ce au luptat în expediția împotriva lui Vindex (68 p. Chr.).⁵⁶ Trupa a fost recrutată din sudul Britaniei, de unde a fost transferată în Germania Superior. Staționează aici până în perioada Flavienilor, după care este mutată în Dalmația.⁵⁷ O *cohors I Belgarum*⁵⁸ este bine documentată prin inscripții în Dalmația, dar nu se știa cu siguranță unde a staționat, locații posibile fiind *Narona* (Croația) unde ridică un templu lui Liber Pater⁵⁹, fie la *Novae* (Bulgaria). Noile cercetări atestă că garnizoana trupei a fost la Gračine, în Humac, în valea Trebižat, în *castellum Bigeste*.⁶⁰ O parte a membrilor unității au făcut parte din *officium consularis* din Salona, după cum o atestă o serie de inscripții descoperite aici.⁶¹ Un *cohors I Septimia Bel(garum)* sau *Bel(gica)*⁶² apare într-o inscripție din secolul al III-lea p. Chr. de la Mainz. Cert este că la 231 *Cohors I Septimia Belgarum* se afla în castrul de la Oehringen,⁶³ după cum o atestă inscripția praefectului *L(ucius) Val(erius) Optatus*. Spaul atestă această trupă în Dalmația până în 173 după care este mutată în Germania Superior⁶⁴ și primește epitetul *Septimia*. Într-un amplu studiu, publicat recent, putem analiza ștampilele acestei trupe,⁶⁵ putând vedea tipul de ștampilă utilizat în *territorium Bigeste*, care diferă totalmente față de cele de la Olteni. Cartușul ștampilelor datate la cca. 173 p. Chr. se citește *COH I BELG* sau *COH I BELGI*.

Împotriva acestei interpretări survine faptul că forma ultimei haste a ștampilei este mai apropiată de T, decât de L (în acest caz cele trei linii orizontale ale literei E ar fi asemănătoare). De asemenea, nu cunoaștem nici un *cohors IIII Belgarum* sau vreo altă unitate auxiliară având acest etnonim, dar cu număr de ordine mai mare de IV, atestată undeva în imperiu.

Dacă răsturnăm inscripția, considerând-o ca sinistroversă, atunci ultimul ei cuvânt trebuie citit ca BET, ceea ce la rândul ei propune două interpretări.⁶⁶

Prima interpretare este reprezentată de numele de unitate *Cohors IIII Betasiorum*, care a fost vehiculată deja de-a lungul timpului.

În bibliografia consultată am identificat un *cohors I Baetasiurum*,⁶⁷ recrutat din germanici sau celți din Germania Inferior, aflat la vest de Novaesium (Neuss, Germania). Unitatea a fost recrutată după revolta lui Civilis (69-70 p. Chr.) și trimisă în Britania unde ajunge până în Scoția, participând la fortificarea zidului lui Antoninus Pius.⁶⁸ A staționat se pare la început vreme îndelungată la Uxellodunum (Vayrac, Departamentul Lot, Franța),⁶⁹ iar apoi printre locurile ei de garnizoană din Britania se numără Bar Hill,⁷⁰ în mijlocul zidului Antoninian, Maryport, iar apoi la *Regulbium* (Herne Bay, Marea Britanie), cu titulatura *Cohors Primae Baetasiurum civium Romanorum*, cum apare în *Notitia Dignitatum Occidentalis XXVIII 18*.⁷¹

Singurul tip de ștampilă cunoscut al acestei trupe este de la *Reculver*, având următorul text: [*Cohors*] *I Baetasiurum*.⁷²

În *cursus honorum* al lui *Attius Tutor* din *Flavia Solva*, acesta are trecută și *praefectura* acestei trupe care în această inscripție apare drept *Coh(ors) I B(a)etas(iorum)*.⁷³ Într-o diplomă militară descoperită la Wroxeter în Marea Britanie, databilă pentru anul 135 d. Chr. pe baza anilor consulari ai lui T. Tuttilius Pontianus și P. Calpurnius Atilianus, unitatea apare sub denumirea de [*Cohors*] *I B(a)et(asiurum)*,⁷⁴ prescurtare a etnonimului asemănătoare cu cea de pe ștampilele de la Olteni.

Acesta pare a fi unul dintre cele mai apropiate tipuri de ștampilă cu inscripție asemănătoare cu cel de la Olteni. De aceea considerăm că una dintre cele mai pertinente lecturi ale textelor ștampilelor noastre ar fi *Cohors IIII Betasiorum*. N. Gudea susține aceeași afirmație,⁷⁵ remarcând că singurul semn care susține această lectură, este forma literei C din cuvântul *cohors*, capătul de sus al literei fiind întotdeauna mai lung decât cel de jos, plus ligatura E + T care sugerează aceeași lectură.

Cele două inscripții menționate indică faptul că, în cazul în care a existat o cohortă a IV-a a Baetasiilor, denumirea acestora ar fi putut apărea prescurtată

⁵⁶ TACITUS 1817, 160.

⁵⁷ SPAUL, John 2000, 191.

⁵⁸ PRcA, IV, 253.

⁵⁹ CIL, III, 8484.

⁶⁰ SPAUL, John 2000, 191.

⁶¹ MATJEVIĆ, Ivan 2008, 189.

⁶² PRcA, IV, 254.

⁶³ WASLER, Gerold 1993, 124.

⁶⁴ PRcA, IV, 191.

⁶⁵ DODIG, Radoslav 2007, 148-152.

⁶⁶ Citirea ștampilei ca *Betavorum* (Batavorum) iese din discuție,

deoarece acest etnonim apare prescurtat întotdeauna ca *BAT*.

⁶⁷ PRcA, IV, 249.

⁶⁸ SPAUL, John 2000, 236-237.

⁶⁹ CIL, VII, 386, 390, 391, 395.

⁷⁰ SPAUL, John 2000, 237.

⁷¹ www.hs-ausburg.de /cronologia/Notitia.

⁷² RIB, II, 2468.

⁷³ CIL, III, 5331.

⁷⁴ EDH (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH>), HD-number: 024394 – 27. 04. 2010 (Cu bibliografia aferentă).

⁷⁵ GUDEA, Nicolae 2001, 58.

într-o manieră foarte asemănătoare cu cea a ștampilelor de la Olteni. Totuși, datorită faptului că pe tot teritoriul Imperiului Roman nu s-au descoperit până în prezent urmele epigrafice ale nici unei cohorte *Betasiorum* cu număr de ordine mai mare de 1, pune sub semnul întrebării această interpretare.

O a doua variantă de interpretare a ștampilei ar fi *C(ohors) IIII B(a)et(ica)*, o unitate auxiliară recrutată din Hispania Baetica, provincie romană din sudul Peninsulei Iberice, creată în 29 a. Chr., după divizarea provinciei Hispania Ulterior.

Consultând descoperirile epigrafice de până în prezent, am putut stabili că există cel puțin două cazuri în care apare menționată câte o unitate auxiliară cu acest etnonim.

Cea dintâi ar fi menționarea unui anume *M(arcus) Sempronius Fuscus praefectus cohortis Baeticae* într-o inscripție publică, gravată pe o placă de bronz, datată între anii 51-74 p. Chr., descoperită la Bergamo, în Italia, în anul 1871.⁷⁶ O altă atestare documentară a unei unități auxiliare cu acest etnonim provine de la Cortijos de Repla, de lângă localitatea Los Coralles, provincia Sevilla din Spania, unde pe baza unei statui, datată pentru anii 151-200 p. Chr., a fost săpată inscripția „[Mine]rvae Aug(ustae) sacrum / [...]nius Quir(ina) Optatus / [... c]ohortis V Baeticae / [...]ORES / ...”⁷⁷

La rândul nostru optăm pentru această din urmă interpretare, în primul rând datorită faptului că etnonimul unității ar putea fi citit foarte ușor *B(a)et(ica)*, lipsa hastei A pe ștampila nefiind relevantă.⁷⁸ Într-o altă ordine de idei, menționarea unei Cohorte Baetica purtând numărul de ordine al V-lea implică existența a cel puțin alte patru unități cu același etnonim, unitatea staționată la Olteni putând fi una dintre ele.

Singurul inconvenient al acestei interpretări este faptul că o astfel de unitate nu este menționată deloc în diplomele militare referitoare la unitățile auxiliare care au staționat în Dacia Inferior. Nu trebuie să uităm totuși că cel puțin trei dintre cele 45 de cohorte care au fost amintite că au staționat în Dacia, sunt cunoscute doar din descoperiri epigrafice sau tegulare, numele lor neapărând în niciuna dintre diplomele militare descoperite până acum.

Prima, *Cohors Afrorum* este menționată doar pe o inscripție funerară descoperită la Roma, datată pentru sfârșitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr., ce prezintă *cursus honorum* al lui *Cn(eius) Pompeius Pompeianus, equo publico*, care la început a fost *pr(a)efectus cohortis Afrorum in Daciam*, devenind mai târziu *tribunus leg(ionis) III Italic(ae)*. De altfel, inscripția este singura menționare a acestei unități auxiliare în Dacia.⁷⁹

Cohors I Antiochensium, care staționa în anul 100 în *Moesia Superior*, a participat la războiul dacic al lui Traian, construind în intervalul celor două războaie castrul de la Drobeta. Unitatea nu este menționată de diplome între trupele auxiliare ale Daciei, reapărând abia după anul 160, tot în *Moesia Superior*.⁸⁰

Cohors II Aurelia Brittonum miliaria, a cărei prezență în Dacia Inferior este atestată de inscripția de reconstrucție a castrului de la Bumbești, din anul 201,⁸¹ este de asemenea cunoscută doar prin inscripția menționată.

Oricum ar fi citită ștampila (*Cohors IIII Baetasi-orum* sau *Cohors IIII Baetica*), nu am reușit să identificăm în alte surse epigrafice unitatea auxiliară din castrul de la Olteni, din a cărei *officina* provin cărămizile ștampilate, prin urmare numele ei rămâne deocamdată discutabil.

Reanalizarea ștampilelor ce provin din mormântul de inhumație de la Olteni ridică o serie de probleme noi privind apartenența la o anumită unitate auxiliară romană, iar rediscutarea inventarului mormântului ar putea aduce lămuriri în privința unei datări și mai strânse a descoperirii. Datarea relativ târzie a mormântului pentru secolul al III-lea p. Chr. ar explica și lipsa acestei unități auxiliare din diplomele militare ale imperiului.

Oricum, pe baza descoperirilor efectuate până acum este foarte probabil că la Olteni, cel puțin în a doua jumătate a secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr., a staționat o unitate auxiliară care purta marca C IIII BET (fie ea *Cohors IIII Baetica* sau *Cohors IIII Baetasiorum*), iar descoperirile ulterioare, atât din localitate, zonă, cât și de pe teritoriul fostului Imperiu Roman, vor fi probabil capabile să clarifice întreaga problemă.

⁷⁶ EDH (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH>), HD-number: 002979 – 27. 04. 2010 (Cu bibliografia aferentă).

⁷⁷ EDH (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH>), HD-number: 025268 – 27. 04. 2010 (Cu bibliografia aferentă); GONZÁLEZ, Julián 1994, 180.

⁷⁸ Vezi în acest sens apariția numelui lui *Coh(ors) IB(a)etas(iorum)*, conform nota 54 de mai sus.

⁷⁹ PETOLESCU C., Constantin 1995, 237-238.

⁸⁰ *Ibidem*, 239.

⁸¹ *Ibidem*, 246.

Catalogul materialului teglar ștampilat de la Olteni, din Muzeul Național Secuiesc⁸²

1. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele realizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 16,5 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, șters parțial în colțul din stânga sus și partea superioară dreaptă, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta C ștersă parțial, hastele numeralului IIII sunt secționate de una dintre liniile oblice, partea superioară a hastei B și a ligaturii sunt șterse.

2. Cărămidă fragmentară.

Descriere: deteriorat la colțul dreapta jos; D: 17 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, șters în partea inferioară, literele șterse în partea de jos; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BE[T], hasta C, B și E și numeralul sunt șterse, fiind identificabile doar în partea lor superioară.

3. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii imprimare cu degetul, aflate deasupra cartușului sub forma unei funde ce coboară și traversează cartușul; D: 16,5 × 17,5 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, șters parțial în partea de jos, literele redată în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm,

Text: C IIII BE[T], hasta C deteriorată în regiunea centrală, hastelor B și E le lipsește partea inferioară.

4. Cărămidă fragmentară.

Descriere: deteriorată, păstrată doar jumătatea dreaptă din piesă, decorată cu o linie oblică imprimată cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 14,5 × 10,5 × 5,5 cm.

Ștampila: cartuș deteriorat în partea stângă, dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, partea stângă lipsește; D: L = 7,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: [C II] II BET, literele E și T în ligatură, lipsește hasta C, parțial primele două haste ale numeralului, hasta B și ligatura deteriorate.

5. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie pe diagonală oblică, ce traversează cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief, deteriorat pe centru; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta B deteriorată în partea centrală.

6. Cărămidă.

Descriere: simplă, fără decor, deteriorată pe latura dreaptă; D: 17,5 × 15 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, partea superioară a hastei B deteriorată.

7. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii incizate cu degetul, ce se află deasupra cartușului; D: 17,5 × 18 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură.

8. Cărămidă.

Descriere: deteriorată în colțul dreapta sus, decorată cu două urme de deget, paralele în partea de jos; D: 17,5 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, foarte deteriorat în partea superioară; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, partea superioară a hastelor nu s-a păstrat.

9. Cărămidă.

Descriere: deteriorată, îi lipsesc colțurile din partea inferioară; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hastele numeralului IIII relativ șterse, la fel și partea centrală a hastei B.

10. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele incizate cu degetul, una dintre ele traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, partea superioară a numeralului și a hastei B șterse.

11. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie incizată cu degetul, ce traversează diagonal piesa și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta E deteriorată în partea centrală.

12. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 17,5 × 18 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, ultima hasta a numeralului ștersă în partea inferioară.

13. Cărămidă fragmentară.

Descriere: deteriorată în colțul din stânga al părții superioare și în partea dreaptă; D: 17 × 18 × 8 cm.

⁸² Locul descoperirii: Olteni, nr. 122, mormânt în cistă. Loc de păstrare: MNS, Nr. inv. 15636 (cu excepția piesei nr. catalog 46, având nr. inv. 15637). Bibliografie: inedit (cu excepția piesei nr. catalog 46, publicat de SZÉKELY, Zoltán 1967, 138, fig. 6/1,

respectiv piesei nr. catalog 50, din expoziția de bază arheologică, publicat de GUDEA, Nicolae 2001, 55-58). Abrevieri: D: dimensiuni, L: lungime, l: lățime, i: înălțime.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat în colțul din stânga sus, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hastele din interiorul numeralului sunt șterse.

14. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 9 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, ultimele trei hasete ale numeralului și hasetele B și E parțial șterse.

15. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii incizate în val, ce traversează și cartușul; D: 18,5 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură.

16. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, una dintre ele traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, distrus în partea dreaptă, foarte șters; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII B[ET], hasetele numeralului IIII păstrate doar în partea superioară, hasta B foarte ștersă, ligatura E + T nu s-a păstrat.

17. Cărămidă fragmentară.

Descriere: simplă, decorată cu două linii incizate în val în partea de jos, deteriorată pe latura dreaptă; D: 16 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat de rupтура piesei, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, partea superioară a numeralului ușor deteriorată.

18. Cărămidă fragmentară.

Descriere: unul din colțuri este rupt, decorată cu două linii incizate în val, ce traversează și cartușul; D: 17 × 18 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief, șters puternic în partea dreaptă; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, partea inferioară a numeralului și hasta B parțial șterse.

19. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii incizate în val dublu, ce traversează și cartușul; D: 18,5 × 18,5 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta B parțial ștersă.

20. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, una dintre ele traversează și cartușul; D: 18 × 16 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta B ștersă parțial.

21. Cărămidă fragmentară.

Descriere: deteriorată, îi lipsește colțul din dreapta sus, decorată cu două linii incizate cu degetul deasupra cartușului; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: ștampilare dublă, primul cartuș abia vizibil; cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta B foarte ștersă.

22. Cărămidă.

Descriere: deteriorată puțin la colțurile superioare, decorată cu două linii paralele incizate cu degetul, una traversează cartușul; D: 18 × 17,5 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, partea inferioară ștersă; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII B[ET] din care este lizibil hasta C și numeralul, restul fiind foarte șters.

23. Cărămidă.

Descriere: deteriorată la unul din colțuri, decorată cu o linie incizată în val, ce traversează și cartușul; D: 18,5 × 16 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasetele numeralului șterse parțial.

24. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie incizată cu degetul, ce traversează diagonal piesa și cartușul; D: 18 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 3 cm, i = 2,5 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasetele centrale ale numeralului șterse în partea inferioară.

25. Cărămidă.

Descriere: decorată cu trei linii incizate cu degetul, ce formează o buclă, iar una din ele traversează cartușul; D: 17,5 × 17 × 8 cm. Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, colțurile superioare șterse, litere foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, numeralul șters parțial, hasta E+T ștersă în partea superioară.

26. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie incizată cu degetul, ce traversează diagonal piesa și cartușul; D: 17,5 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, cu partea inferioară imprimată slab, litere foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C IIII BE[T], hasetele numeralului și hasta E + T șterse parțial în partea inferioară.

27. Cărămidă.

Descriere: cărămidă simplă deteriorată puțin pe partea dreaptă; D: 17,5 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, cu partea inferioară imprimată slab, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BE[T], în afară de hasta C, celelalte sunt șterse în partea inferioară.

28. Cărămidă.

Descriere: latura stângă deteriorată, nedecorată; D: 17 × 17,2 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură.

29. Cărămidă.

Descriere: deteriorată parțial, decorată cu două linii paralele, imprimate cu degetul, ce traversează cartușul; D: 18 × 17 × 8,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hastele centrale ale numeralului III foarte șterse.

30. Cărămidă.

Descriere: simplă, deteriorată în colțul din dreapta jos; D: 17,5 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, partea inferioară slab imprimată, litere parțial șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hastele șterse parțial, cu excepția ligaturii.

31. Cărămidă.

Descriere: deteriorată în partea superioară stângă, decorată cu două linii paralele, imprimate cu degetul, ce traversează cartușul; D: 18,5 × 18 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile deteriorate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hastele centrale ale numeralului șterse, hasta B deteriorată.

32. Cărămidă fragmentară.

Descriere: rupt unul din colțuri, decorată cu două linii incizate în val, una traversează și cartușul; D: 18 × 18,5 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, șters în partea inferioară, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, partea inferioară a numeralului și hasta B este ștearsă.

33. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie incizată cu degetul, ce traversează diagonal piesa și cartușul; D: 17 × 18 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta C deteriorată în mijloc, primele două hasete ale numeralului șterse în partea inferioară.

34. Cărămidă.

Descriere: cărămidă simplă, cu urma a două degete în partea inferioară, în formă de V; D: 17 × 18 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, primele trei hasete ale numeralului deteriorate în partea centrală.

35. Cărămidă.

Descriere: ruptă în trei bucăți, decorată cu două linii incizate în val, ce traversează și cartușul; D: 17,5 × 17,5 × 7 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, imprimat slab în partea din dreapta jos, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C I[II] BE[T], a doua hasta a numeralului nu s-a păstrat, hasta B ștearsă, iar E deteriorată.

36. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 17,5 × 17,5 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta C și trei hasete ale numeralului șterse, partea centrală a hasetei E deteriorată.

37. Cărămidă.

Descriere: simplă, fără decor; D: 17,5 × 18 × 7,5 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief, sub care se găsește un alt cartuș identic; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, din cartușul inferior e lizibil hasta C, hasetele numeralului și partea superioară a hasetei E, aflată între hasetele numeralului și hasta B a cartușului superior.

38. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta B deteriorată.

39. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie imprimată cu degetul, ce traversează cartușul; D: 17 × 17,5 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta B deteriorată.

40. Cărămidă.

Descriere: decorată cu o linie paralelă realizată cu degetul, ce traversează cartușul; D: 17,5 × 17,5 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta C deteriorată.

41. Cărămidă.

Descriere: decorată cu două linii paralele incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 17 × 17 × 8 cm.

Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.

Text: C III BET, literele E și T în ligatură, hasta E deteriorată parțial.

42. Cărămidă.
Descriere: decorată cu două linii paralele, incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură.
43. Cărămidă.
Descriere: decorată cu două linii incizate cu degetul, ce traversează și cartușul; D: 18 × 18 × 8 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, deteriorat parțial, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, ultima hastă a numeralului și hasta E deteriorate.
44. Cărămidă fragmentară.
Descriere: decorată în partea inferioară; D: 17 × 14 × 8 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură.
45. Cărămidă fragmentară.
Descriere: deteriorată, lipsește jumătate din piesă; D: 12 × 8 × 7 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, litere în relief; D: L = 3,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C [IIII BET], hastele sunt șterse, s-a păstrat doar hasta C.
46. Țigla de hipocaustum fragmentară.
Descriere: Fragment din partea centrală a unei țigle de hipocaustum ruptă; D: 15 × 13,5 × 3,2 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BE[T], haste relativ șterse, partea inferioară a hastelor B și E+T ruptă.
47. Cărămidă africană.
Descriere: decorată cu linii incizate, în val dublu, aflate în jurul cartușului; D: 13,5 × 36 × 6 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta C și primele haste ale numeralului IIII șterse în partea inferioară.
48. Cărămidă africană.
Descriere: ruptă în două, decorată cu linii incizate, în val dublu, aflate în jurul cartușului; D: 13,5 × 36 × 5 cm.
Ștampila: ștampilată de două ori, cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta C ștersă în partea inferioară, din cartușul inferior se mai pot observa foarte șters ultimele două haste ale numeralului și hasta B.
49. Cărămidă africană.
Descriere: ruptă în trei bucăți, decorată cu câte două linii paralele oblice care se intersectează sub cartuș; D: 13,5 × 27 × 6 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, foarte șters, litere în relief foarte șterse; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hasta C și hasta E deteriorate.
50. Țigla de hipocaustum.
Descriere: decorată cu patru linii, paralele două câte două, ce se intersectează sub cartuș; D: 43 × 36 × 3 cm.
Ștampila: cartuș dreptunghiular cu colțurile ridicate, simplu adâncit, întreg, litere în relief; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: C IIII BET, literele E și T în ligatură, hastele numeralului relativ șterse.
51. Țigla de hipocaustum.
Descriere: ruptă în 10 bucăți; D: 43 × 36 × 8 cm.
Ștampila: cartuș deteriorat, relativ șters; D: L = 10,5 cm, l = 2,5 cm, i = 2 cm.
Text: [C I][I]I BET, literele E și T în ligatură, hasta C, respectiv prima și a treia hastă a numeralului șterse.

Bordi, Zsigmond Lóránd – Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, str. Kós Károly 10, RO-520055; bordilorand@yahoo.com
Zăgreanu, Radu Iustinian – Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, str. Gábor Áron 16, RO-520008; raduzagreanu@yahoo.com

Abrevieri

ActaMN	=	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
AEM	=	<i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich(-Ungarn)</i> , Wien.
AISC	=	<i>Anuarul Institutului de Studii Clasice</i> , București.
ATS	=	<i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Sibiu.
BAR-IS	=	<i>British Archaeological Reports – International Series</i> , Oxford.
CCA	=	<i>Cronica cercetărilor arheologice</i> , București.
CIL	=	<i>Corpus Inscriptionum Latinorum</i> , Berlin.
EDH	=	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> , Heidelberg.
EN	=	<i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
IDR	=	<i>Inscripțiile antice din Dacia și Sclavia Minor</i> , București.
PRCA	=	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft</i> , Stuttgart.
RIB	=	<i>Roman Inscription of Britain</i> , Oxford.
SCIVA	=	<i>Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i> , București.
VAPD	=	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i> , Split.

Bibliografie

- BENEA, Doina
1977 Cîteva considerații cu privire la topografia Drobetei în secolele II-III, *ActaMN*, 133-145.
- BENEȘ, Jan
1970 Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donaauraum, *Sbornik Praci Filosofieke Fakulty Brněské University*, E–15, 159-209.
- BENKŐ József
1999 *Transilvania specialis*, I-II (trad. în maghiară: Szabó, György), Bukarest–Kolozsvár.
- DODIG, Radoslav
2007 Roman Military stamps on tiles from Ljubuški, *Opus Archaeologica*, 31, 143-163.
- GONZÁLEZ, Julián
1994 Cohors V Betica, *Habis. Arqueologia. Filologia clásica*, Secilla, 25, 179–188.
- GOOSS, Carl
1876 Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XIII, 203-338.
- GOSTAR Nicolae
1966 Note epigrafice, *Arheologia Moldovei*, IV, 175-188.
- GUDEA, Nicolae
2001 Restituiri arheologice, III, Cohors IIII Betasiorum, *Ephemeris Napocensis*, XI, 55-60.
2005 Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae Inferioris (86-275 n. Chr.), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz.
- HICA, Ioana
1999 Necropola din zona de sud-est a municipiului Napoca (sec. II-IV), *Napoca 1880*, Cluj, 97-104.
- ISTRATE Angel
2005 Castelul Mikó din Olteni, jud. Covasna, *Angustia*, 9, 195-215.
- CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc
1910 *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1908. és 1909. évi állapotáról*, Sepsiszentgyörgy.
- MATJEVIĆ, Ivan
2008 Unpublished inscriptions from Salona, *VAPD*, 2008, 187-219.
- MĂRGHITAN, Liviu
1980 *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása régészeti, történelmi és népismeji szempontból*, III, Pest.
- NEGRU, Mircea – GHOERGHE, Petre – AMON, Lucian – MIHAI, George
2007 Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt [Romula], *CCA*, 2007, 292-294.
- PAULOVICS István
1944 *Dácia keleti határvonala és az úgynevezett „dák” ezüstkincsek kérdése*, Kolozsvár.
- PÂSLARU, Mariana
2003 Obolul lui Charon, în: *Funeraria Daco-Romana. Arheologia funerară a Daciei romane* (coord. Mihai Bărbulescu), Cluj, 44-82.
- PETOLESCU, C. Constantin
2002 *Auxilia Daciae*, București.
- PETOLESCU, C. Constantin – POPESCU-FLORIAN Matei
2003 O nouă diplomă militară privitoare la Moesia Inferior, *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 73-92.
- POPA, Dumitru
2002 *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu.
- POPESCU-FLORIAN, Matei
2001-2002 Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior, *SCIVA*, 52-53, 173-242.
- POPESCU-FLORIAN, Matei – ȚENȚEA, Ovidiu
2006 Participation of the auxiliary troops from Moesia Superior in Trajan's Dacian wars, *Dacia* N. S., L, 127-140.
- PROTASE, Dumitru
1973 *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, *Dacia*, XVII, 323-328
- RUSSU, I. Ioan
1940 Descoperiri arheologice la Potaissa, *AISC*, 3, 1936-1940, 319-350.
1972 Auxilia Provinciae Daciae, *SCIVA*, 23/1, 63-77.
- TACITUS, Cornelius
1817 *Opera*, London
- TÉGLÁS, Gábor – KÖNIG, Péter
1884 Neue Inschriften aus Dakien, *AEM*, 8, 1884, 52-55.
1890 Neue Inschriften aus Dakien, *AEM*, 13, 1890, 192-199.
- TUDOR, Dumitru
1968 *Orașe, târguri și sate din Dacia romană*, București.
- SCHEINT, Daniel Gottlieb (Teophil)
1833 *Das Land und Volk der Szekler*, Pest.

- SONOC Alexandru – GRIȘCAN Alexandru
 2004 Noi considerații cronologice și etnoculturale asupra unui mormânt de înhumare în sarcofag de formă trapezoidală din cărămizi de la Micăsasa (jud. Sibiu), *ATS*, 3, 143-158.
 2007 Considerații etno-arheologice cu privire la monedele descoperite în mormintele romane provinciale din Dacia și mormintele barbare din regiunile învecinate, în: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, Sibiu, 43-111.
- SPAUL, John
 2000 Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army, *BAR-IS*, 841, Oxford.
- SZÉKELY Zoltán
 1955a Jelentés a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum 1945. és 1953. évek között végzett régészeti kutatásáról, în: *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879–1954*, Marosvásárhely, 8–50.
 1955b Raport despre cercetările arheologice efectuate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe, în: *Almanah 1879-1954*, Muzeul Regional Sf. Gheorghe, Tîrgu Mureș, 7-47.
 1962 Săpăturile efectuate de muzeul din Sf. Gheorghe, *Materiale și cercetări arheologice*, VIII, 325-340.
 1967 Descoperiri epigrafice și arheologice în estul Daciei romane, *Arheologia Moldovei*, V, 133-143.
 1970 Date referitoare la cucerirea sud-estului Transilvaniei de către romani și persistența elementului dacic, *Cumidava*, 4, 49-55.
 1971 Câteva figurine interesante din România, *Apulum*, IX, 129-138.
 1975 Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei, *SCIVA*, 26/3, 343-352.
 1979 Castrul roman de la Olteni, *Aluta*, 1978-1979 (X-XI), 55-75.
 1993 Castrul roman de la Olteni. Noi rezultate ale cercetărilor din anii 1987-1988, *Arheologia Moldovei*, XVI, 279-282.
 1996 Sud-estul Transilvaniei sub stăpânire romană, *Angustia*, I, 89-91.
- SZÉKELY K., Zsolt
 1994 Ceramica dacică din castrul roman de la Olteni, *Cumidava*, 1990-1994 (XV-XIX), 18-20.
- VLĂDESCU M., Cristian
 1983 *Armata romană în Dacia Inferior*, București.
- VUČKOVIC–TODORIĆ, Dusanca
 1967 Le diplome militaire du castrum Taliata, *Starinar*, 18, 21-28.
- WASLER, Gerold
 1993 *Römische Inschriftkunst: römische Inschriften für den akademischen Unterricht und als Einführung in die lateinische Epigraphik*, 2. verbesserte Auflage, Stuttgart.

The *Auxilia* of Olteni (Oltszem), Covasna County – Controversies and interpretations

(Abstract)

The only archaeological data regarding the unit that was stationed at the Roman fort in Olteni is a brick built tomb grave made of stamped bricks revealed in 1957. On the wider edge of the stamped surface of bricks we can see an inscription containing seven signs; the first letter, *C(ohors)*, represents the character of the unit, the next group of signs, *IIII*, the serial number, while the last group of initials, *BE*, where the ethnonym of the troop. The last group of signs is in fact a ligature since the lower stem of the *E* letter is extended towards left. The interpretation, if we read it normally from left to right, could be *BEL*, but if we mirror the inscription, it could be read as *BET*. This latter interpretation seems to be supported by the lower stem of the *E* letter, while the upper two lines are simpler, the ends of the lower line get wider, showing that they represent a different letter. The interpretation of the inscription has been subject of controversy ever since it was discovered. Studying the 51 stamped bricks that can be found in the collection of the Szekely National Museum we can conclude the following:

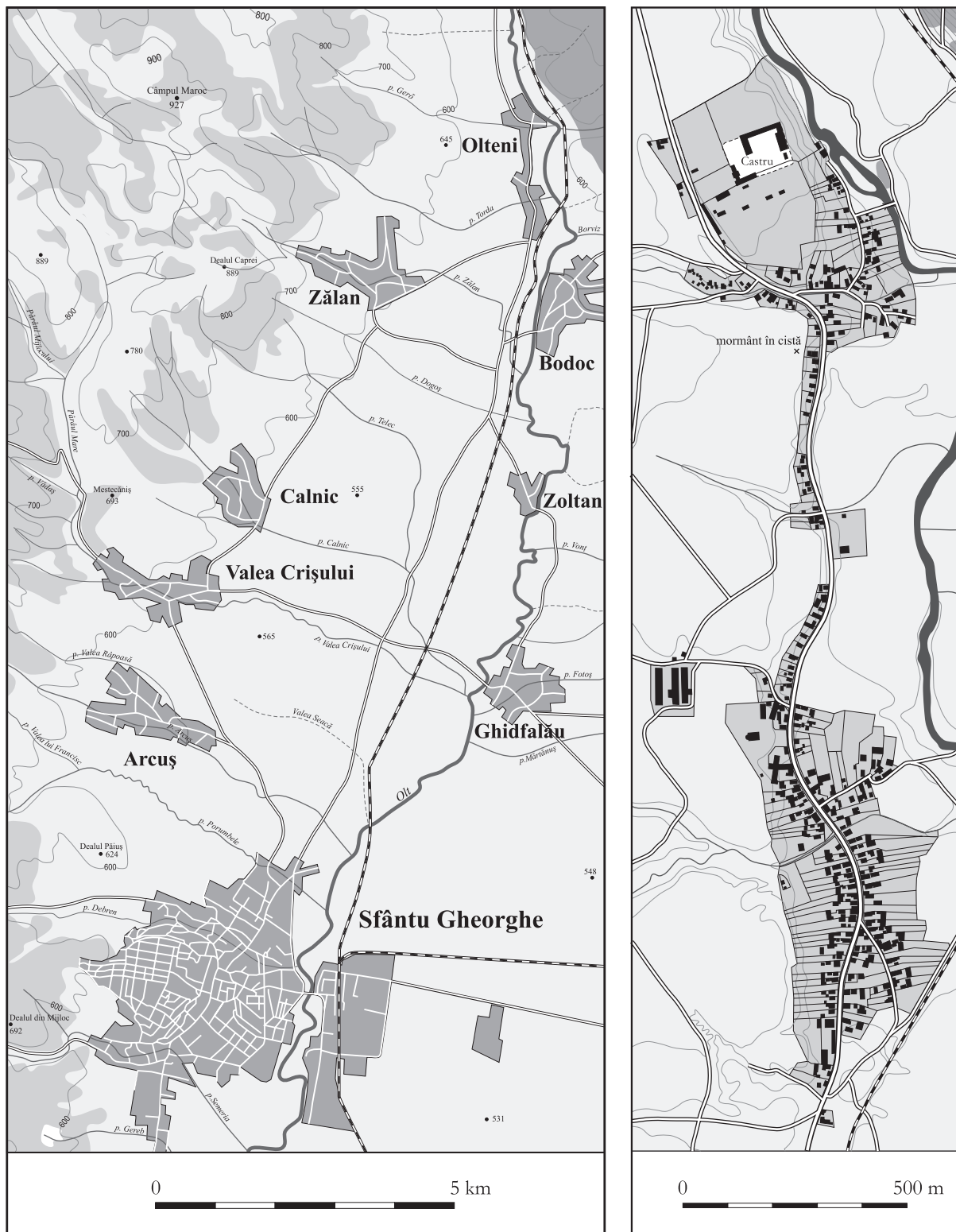
- The unit cannot be the *Cohors II Flavia Bessorum* since the number *IIII* is clearly visible and the stamp is not similar to the known stamps of this unit.
- Its interpretation as *Cohors IIII Belgarum*, reading it from left to right, is excluded by the presence of ligatures and partially by the fact that in our sources there is no unit with this number.
- If we mirror the inscription we can accept the interpretation as *Cohors IIII Baetasiorum*, even if this unit is not recorded as a Dacian auxiliary troop, with the specification that till now we have no recordings of a unit having higher serial number than I.
- The mirror procedure can also lead to the interpretation of the unit as *Cohors IIII Betica*. There are no recordings of a unit bearing this name in this region, but we know from other sources that on the territory of the Roman Empire, in 2nd century CE, there were at least five units with this number.

Az oltszemi *Auxilia* – Ellentmondások és értelmezések

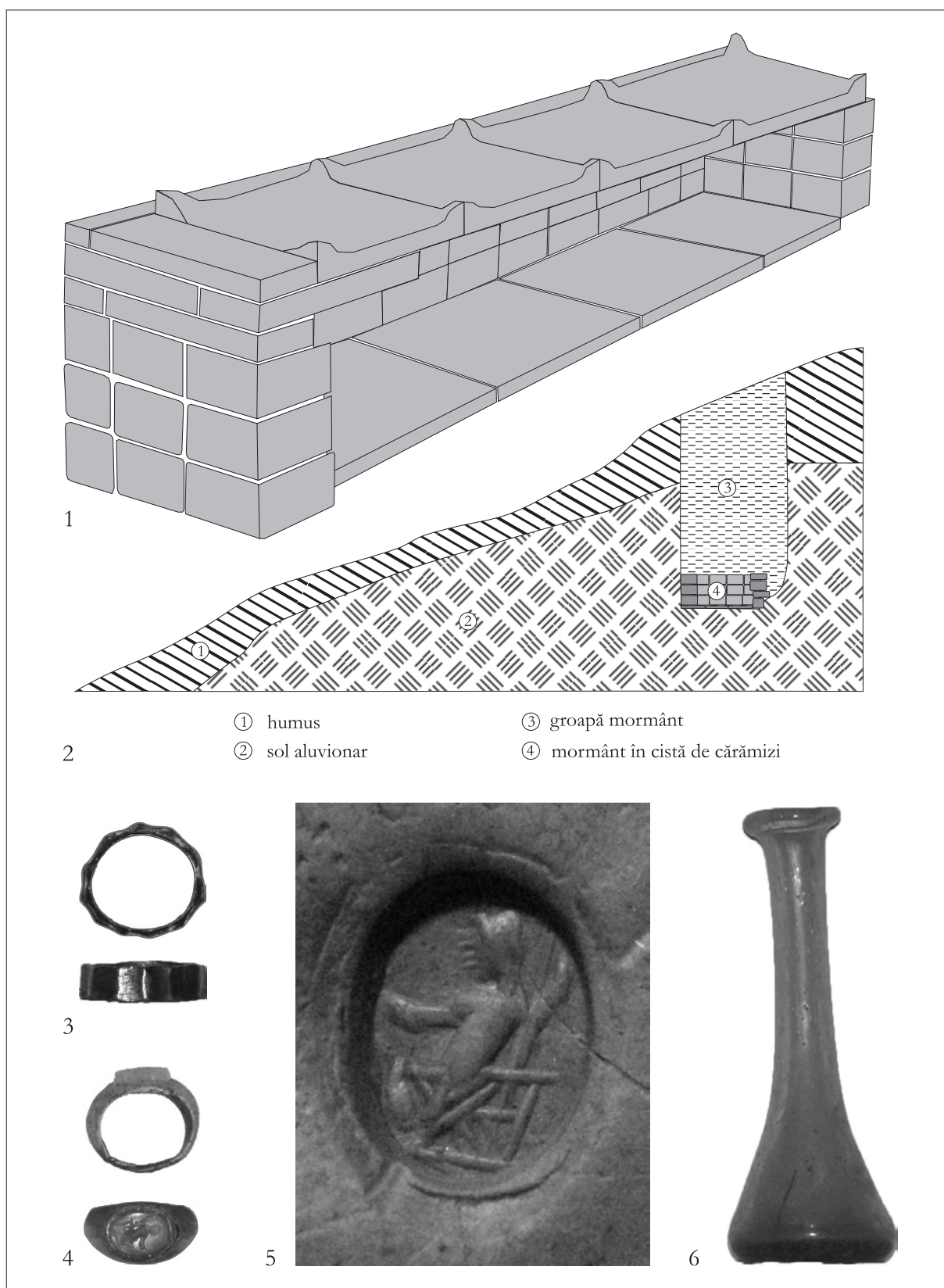
(Kivonat)

Az oltszemi római erődítményben állomásozó csapattestet illetően az egyetlen régészeti adat egy bepecsételt téglából kialakított téglaszekrényes sír, amelyet 1957-ben tártak fel. A téglák felületére pecsételt kiszélesedő sarkú felületben egy hét jelből álló felirat található, amelynek első betűje, a *C(ohors)* a csapattest jellegét, a következő jelcsoport, a *IIII* a sorszámát, míg az utolsó jelcsoport, a *BE* a nemzetiségét jelzi. Az utolsó jelcsoport valójában egy ligatúra, ugyanis az *E* betű alsó szára bal felé meg van nyújtva. Olvasata, amennyiben normálisan balról jobbra olvassuk, *BEL* lehetne, amennyiben azonban tükrözzük a feliratot, a felirat *BET*-nek olvasható. Ez utóbbi értelmezést látszik alátámasztani az *E* betű szárainak kialakítása is, ugyanis míg a felső két vonal egyszerű kialakítású, addig az alsó vonal végei kiszélesednek, mintegy jelezve, hogy egy különböző betűt képviselnek. A pecsét olvasata már a felfedezés óta vita tárgyát képezi. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében található 51 darab bepecsételt téglá áttanulmányozása során a következő következtetések vonhatóak le:

- a csapattest nem lehet a *Cohors II Flavia Bessorum*, ugyanis a pecséten egyértelműen olvasható a *IIII* számjegy, valamint maga a pecsét sem hasonlít ezen egység ismert pecsétjeihez;
- a balról jobbra olvasat esetében felmerülő *Cohors IIII Belgarum* értelmezést kizárja a ligatúra kialakítási módja, valamint részben az a tény is, hogy forrásainkban nem szerepel ilyen sorszámú csapattest;
- tükrözés esetén elfogadható a *Cohors IIII Baetisiorum* olvasat, még akkor is, ha ez a csapattest nem szerepel az ismert dáciai segédcsapatok között, azzal a kitételrel, hogy mindeddig nem ismerünk I-nél nagyobb sorszámú ilyen egységet;
- ugyancsak a tükrözött olvasat esetében jöhet számításba a csapattest *Cohors IIII Betica* értelmezése. Ilyen nevű csapattest sem szerepel ugyan a területen, de más forrásokból tudjuk, hogy a Római Birodalom területén a Kr. u. 2. század folyamán legalább öt ilyen nevű egységet tartottak számon.

Planșa 1 Valea Oltului la nord de Sf. Gheorghe și localitatea Olteni, cu locația vestigiilor romane

Planșa 2

1. Mormântul în cistă de cărămizi (reconstituire, după Z. Székely). 2. Stratigrafia mormântului (după Z. Székely).
 3. Inel de argint endecagonal. 4. Inel de argint cu intaglio. 5. Amprenta inelului. 6. Sticlă cu gâtul alungit

Planșa 3 Căramizi ștampilate

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 7

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 8

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 9

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 10

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 11

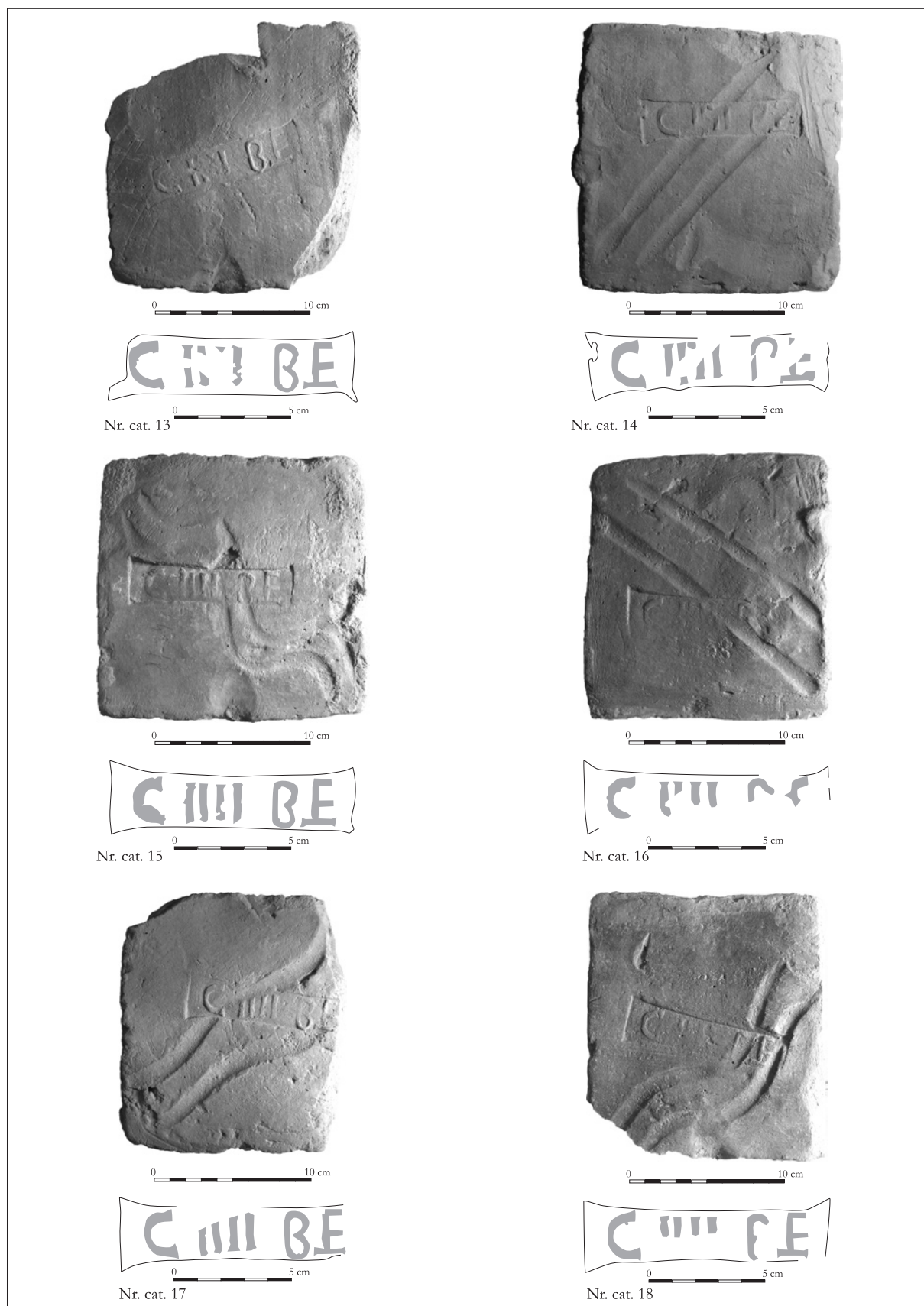

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 12

Plaușa 4 Căramizi ștamplilate

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 19

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 20

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 21

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 22

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 23

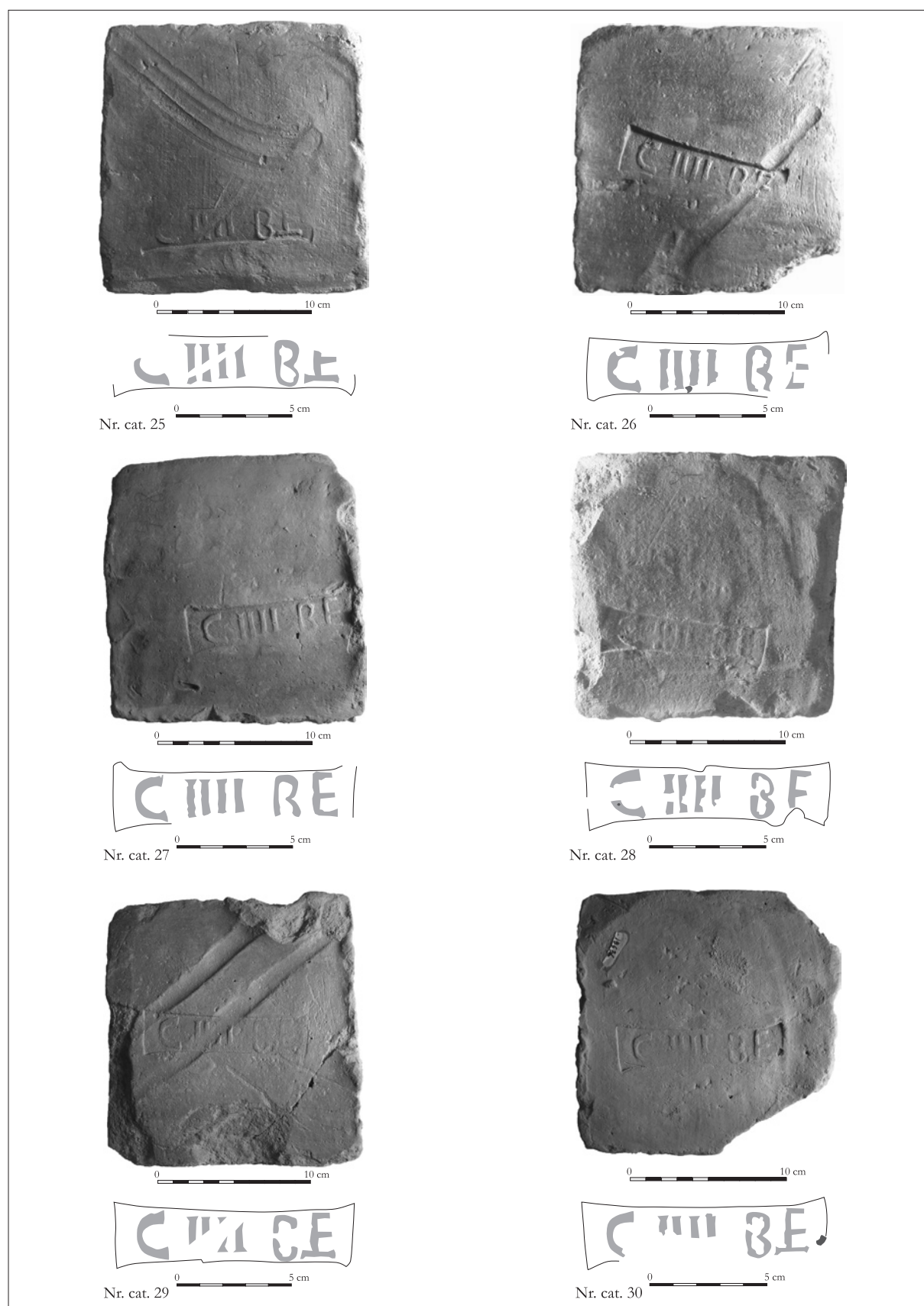

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 24

Planșa 5 Cărămizi ștampilate

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 31

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 32

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 33

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 34

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 35

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 36

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 37

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 38

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 39

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 40

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 41

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 42

Planșa 6 Cărămizi ștampilate

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 43

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 44

0 10 cm

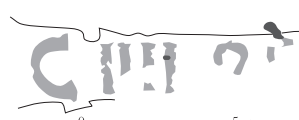

0 5 cm

Nr. cat. 45

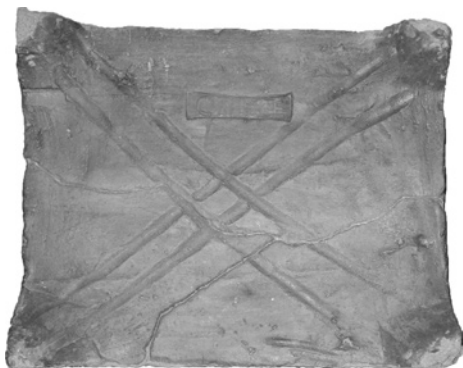

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 46

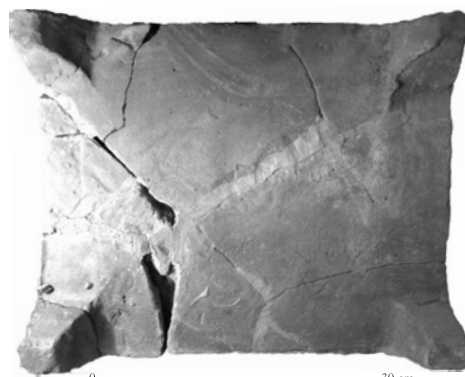

0 30 cm

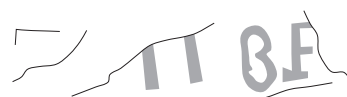

0 5 cm

Nr. cat. 50

0 30 cm

0 5 cm

Nr. cat. 51

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 47

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 48

0 10 cm

0 5 cm

Nr. cat. 49

Plansa 7 Cărămizi ștampilate

Dan Deac

TREI STATUETE EGIPTENE DE TIP USHABTI DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL SECUIESC DIN SF. GHEORGHE

Răspândirea statuetelor de tip *ushabti*¹ în afara văii Nilului începe în jurul mijlocului mileniului I înaintea erei noastre când negustorii fenicieni și apoi cei greci din zona Naucratis folosesc aceste tipuri de artefacte ca obiecte de schimb în diferite activități economice,² asumându-și în același timp rolul de răspândire a cultelor și credințelor religioase egiptene în estul Mediteranei.

Egiptul se deschide întregii lumi mediteraneene odată cu epoca ptolemaică (305-30 î. e. n.), iar din această perioadă va începe un proces ireversibil de influențe reciproce. Dinastia Ptolemeilor folosește cultele egiptene ca instrument politic în relațiile externe cu lumea elenistică din partea răsăriteană a Mediteranei, încercând să-și impună o oarecare influență politică.³ Astfel iau naștere cultul lui Serapis și Harpocrate, dar în același timp se răspândesc și cultele lui Isis, Osiris, Horus, Bubastis sau Anubis în coloniile grecești.⁴

O a doua fază majoră a răspândirii cultelor egiptene are loc după cucerirea Egiptului de către romani în urma bătăliei de la Actium, din 2 septembrie 31 î. e. n., și transformarea sa în provincie romană în anul 30 î. e. n. Începând cu această perioadă, are

loc o nouă fază a răspândirii cultelor și credințelor religioase egiptene, de această dată în întreaga lume a Imperiului Roman, incluzând și partea sa europeană,⁵ ajungând la un punct culminant în secolele II-III e. n.

În acest context, răspândirea statuetelor de tip *ushabti* este firească, fiind în legătură cu cultele egiptene ale lui Isis, Serapis sau Osiris, cât și cu cel al lui Mithras.⁶ Acest tip de piese s-au descoperit în cercetările arheologice pe cuprinsul întregului Imperiu Roman. Merită amintite câteva exemple: Belgica⁷, Gallia Lungdunensis⁸, Aquitania⁹, Narbonensis¹⁰, în jurul Forum Claudii din zona Alpilor¹¹, în Germania Superior¹², Italia¹³, Dalmația¹⁴.

În ceea ce privește răspândirea și caracterul funcțional al acestor tipuri de artefacte în zona provinciilor romane europene, există câteva puncte de vedere diferite: primul este cel expus de către egiptologul Vilmos Wessetzky care consideră că *ushabti*-urile nu au un rol determinant în lumea din afara Egiptului propriu-zis, astfel le pune în directă legătură cu armata romană. O a doua ipoteză este cea a egiptologului Petar Selem care explică prezența lor prin cultele egiptene, presupunând că au fost folosite ca

¹ Despre *ushabtis* în general a se consulta: FLINDERS-PETRIE, William Matthew 1935; SCHNEIDER, Hans D. 1977.

² GRIMAL, Pierre – MENU, Bernadette 1998, *passim*; TOMORAD, Mladen 2006, 281.

³ TOMORAD, Mladen 2006, 281, nota 16.

⁴ BELAYCHE, Nicole 2007, 448-469; BRICAULT, Laurent 1997, 117-122; DUNAND, Françoise 1973, *passim*; LÉCLANT, Jean 1984, 1692-1709; MALAISE, Michel 2000, 1-19; MILLEKER, Elizabeth J. 1985, 121-185; SOKOLOWSKY, Franciszek 1974, 441-448.

⁵ BRICAULT, Laurent 2007, 245-266; BUDICHOVSKY, Marie-Christine 2004, 171-191; BUDICHOVSKY, Marie-Christine 2007, 267-288; BUGASKY-MESDJAN, Anemarie 2007, 289-328; MALAISE, Michel 1984, 1616-1691; PIPPIDI, Dionisie 1964, 103-118.

⁶ TOMORAD, Mladen 2006, 282.

⁷ BRICAULT, Laurent 2001, 97, 101; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 22, o piesă a fost descoperită la Blendecques, trei la Antwerpen și una la Torcy el Ged.

⁸ Au fost descoperite în total 13 piese *ushabti*, la Plougvenen, Locqmariaquer, Jassans, Trévoux și respectiv Augustodunum – BRICAULT, Laurent 2001, 97, 105. Două dintre piese,

provenind din Lutetia, au fost descoperite împreună cu statuete ale lui Isis, Osiris și Bes, a se vedea SELEM, Petar 1972, 66, nr. 87, cât și TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 23.

⁹ Două piese de la Cossium și Ormolac, vezi BRICAULT, Laurent 2001, 97; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 24.

¹⁰ La Boutae, Rabastens, Nemausus, Pierrelate, Chastellard, Arelate, Glanum, Carnaret, Roaix și Vasio, vezi BRICAULT, Laurent 2001, 105, 131; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 25.

¹¹ BRICAULT, Laurent 2001, 105; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 26.

¹² La Praunheim, Durlach, Saletia și Augusta R., vezi BRICAULT, Laurent 2001, 105; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 28.

¹³ Au fost descoperite în peninsula Italia nu mai puțin de treisprezece piese, în mai multe localități: Aquileia, Opitergium, Regium Lepidum, Orbetello și Alba Fuscens, a se vedea BRICAULT, Laurent 2001, 119, 131, 137; BUDICHOVSKY, Marie-Christine 1977, *passim*; TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 29.

¹⁴ BUGASKY-MESDJAN, Anemarie 2007, 297-305, fig. 6, respectiv fig. 7. În total s-au descoperit douăzeci și trei de *ushabti* și trei pseudo-*ushabti*, a se vedea de asemenea TOMORAD, Mladen 2006, 282, nota 30.

obiecte magico-religioase.¹⁵ Un alt punct de vedere, avansat de către Mladen Tomorad, consideră că în perioada secolelor I-IV e. n., funcționalitatea statuetelor de tip *ushabti* este uitată, la fel ca rolul major pe care îl implicau în ritualurile religioase ale Egiptului antic. Astfel acestea sunt aduse în provinciile europene de către diferiți indivizi, fiind folosite ca obiecte magico-religioase, dar privite dintr-un alt punct de vedere față de cel din perioada „clasică” a istoriei egiptene, sau pur și simplu ca suveniruri.¹⁶ Cert este faptul că, la fel ca în toate provinciile europene ale Imperiului Roman, unde au fost descoperite statuete de tip *ushabti*, situația din Pannonia ridică încă semne de întrebare privind funcționalitatea acestora în perioada romană.

În eventualitatea în care piesele aflate în colecțiile muzeului din Sf. Gheroghe sunt considerate provenind din Aquincum, și nu achiziționate clandestin, ele îmbogățesc numărul de piese *ushabti* de pe teritoriul provinciei romane Pannonia. Acestea apar trei la Carnuntum, două la Aquincum, una la Batu și una la Brigetio. Două dintre piese au fost găsite în timpul cercetărilor arheologice ale necropolei sarmatice.¹⁷ Alte două piese au fost descoperite la Mursa¹⁸, respectiv Cuccium¹⁹. Chiar dacă aceste piese sunt datate în epoci istorice mai vechi, ele au fost aduse în provincia romană în perioada secolelor I-IV e. n.

În provincia Pannonia, influențele și credințele religioase egiptene pătrund prin Italia. Sunt cunoscute două exemple interesante privind modalitatea de pătrundere a acestora: primul este cel al lui Harnuphis care ridică un monument în cinstea Isidei la Aquileia, purtând titlul de „scrib sacru al Egiptului”, fiind un personaj ce face parte din anturajul imperial al lui Marcus Aurelius.²⁰ Acesta are rolul de a alunga ciurma, folosindu-se de practici magico-religioase, iar într-un anumit moment acesta îl chema pe Hermes Aerios, o divinitate care la origine se identifica cu Thoth Shou, zeu al aerului, pentru a invoca ploaia

în luptele cu quazii, pe limesul dunărean, în timpul războaielor marcomanice în anul 172 e. n.²¹ Un alt exemplu este cel al lui Ti. Barbius Valens, *decurio* al coloniei Claudia Savaria, care face parte dintr-o familie originară tot din Aquileia²² și care ridică un monument în templu Isidei din Savaria, în cinstea acesteia, undeva între mijocul secolului I și începutul secolului al II-lea e. n.

De la Aquincum cunoaștem mai multe exemple ale influențelor cultelor și credințelor religioase egiptene.²³ Pe lângă statuetele de tip *ushabti* descoperite aici și menționate mai sus, două la număr, se cunosc și alte artefacte descoperite în această localitate. Merită menționate câteva exemple: o inscripție votivă pe care sunt redată divinitățile Isis și Serapis șezând, descoperită în 1895 în Aranyhegy, un cartier al Budapestei.²⁴ O altă *tabula votiva* redă pe Serapis și Isis șezând, cu Mercurius la dreapta și cu redarea unor preoți ai Isidei la stânga. Între Serapis și Mercurius este redat un cerber.²⁵ Un alt monument epigrafic descoperit îl menționează pe Iupiter Ammon, dedicantul fiind M. Caec. Rufinus Marianus, *tribunus laticlavus* al legiunii a IV-a Flavia, monument datat începând cu secolul al II-lea e. n.²⁶ De asemenea, la Aquincum au fost descoperite de-a lungul secolului al XX-lea trei sarcofage, în care s-au descoperit cadavre ce prezentau urme de mumificare. Toate trei sunt datate în perioada secolelor III-IV e. n.²⁷ Merită menționat și un fragment de inscripție din piatră cu caractere hieroglifice datând din timpul dinastiei a VI-a egiptene, descoperit în Aquincum în secolul al XIX-lea, la adresa str. Percz nr. 206.²⁸ Toate aceste artefacte indică prezența unor influențe și credințe religioase cu origini egiptene în zona așezării de la Aquincum.

Cele trei piese analizate mai jos se află în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, fiind donate în anul 1916, provenind din așezarea romană Aquincum de la Budapesta.

¹⁵ A se vedea SELEM, Petar 1972, 65-66, respectiv WESSETZKY, Vilmos 1961, 15.

¹⁶ TOMORAD, Mladen 2006, 284.

¹⁷ BRICAULT, Laurent 2001, 125; TOMORAD, Mladen 2006, 284, nota 38; WESSETZKY, Vilmos 1961, 15, 49, 53.

¹⁸ TOMORAD, Mladen 2006, 283-284, 297, nr.19, pl. 75/3, piesa fiind tipică celei de-a Treia Perioade Intermediare a istoriei Egiptului antic.

¹⁹ TOMORAD, Mladen 2006, 283-284, 298, nr. 20.

²⁰ „ὄρετός πολὺς οὐκ ἀθεεὶ κατεργάγῃ καὶ γὰρ τοὶ λόγος ἔχει Ἀρνοῦφιν τινα μάγον Ἀγύπτιον συνόντα τῷ Μάρκῳ ἄλλους τε τινας δαίμονας καὶ τὸν Ἑρμῆν τὸν ἀέριον ὅτι μάλιστα μαγαναίαις τισὶν ἐπικαλέσασθαι καὶ οἱ αὐτῶν τὸν ὄμβρον ἐπισπᾶσθαι”. (HistRom,

71, 8, 4, 613; VIDMAN, Ladislav 1970, 119-120.)

²¹ BIRLEY, Anthony 2001, 157, 172-173.

²² BALLA, Lajos *et alii* 1971, 41, nr. 40; 661.

²³ WESSETZKY, Vilmos 1961, *passim*.

²⁴ *CIL*, III, 14343; VIDMAN, Ladislav 1969, 672, text: M. P(ublicius?) Silvanus p(osuit).

²⁵ VIDMAN, Ladislav 1969, 673, text: [Iovi? Serapi]di vot(um) f(ecit) lib(ens) Atius Eu[he]merus.

²⁶ *CIL*, III, 3463.

²⁷ CHIOFFI, Laura 1998, 71-74, nr. 35, 36, respectiv 37.

²⁸ LENGYEL, Alfonz – RADAN, George T. B. 1980, 185-193; MAHLER Ede 1900, 170 sqq.,

1. Ushabti. (Planșa 1.)

Proveniență: Aquincum.

Număr inventar: 6433.

Dimensiuni: înălțime 14 cm, lățime 1,5 cm.

Material: faianță smălțuită, de culoare verde deschis.

Stare conservare: bună, lipsește puțin din zona inferioară din partea din față a bandei acoperite cu hieroglife.

Tip: XI A4.

Text: *shd Wsir ntr a? ms Maat Wesir Hnt/Wskh tekhw* = 'Cel iluminat, zeul Osiris [...], născut din Maat (adevăr) Osiris (cel decedat) Henet sau Wesekh tekhw'

Datare: dinastia a 27-a (525-404 î. e. n.).

Descriere: Piesa este confecționată din faianță de culoare verzuie. Forma piesei este mumiformă. Partea inferioară a piesei este deteriorată, mai precis faianța este îndepărtată atât în partea din față, cât și în cea din spate. În spate, pe toată lungimea statuetei este atașat un pilon în formă dreptunghiulară. Barba este plană, ușor îndoită spre stânga, privind statueta din față. Capul este acoperit cu o perucă tipică, tripartită. Se poate distinge clar fața ovală, cu ochii mari, sprâncene groase, gura largă cu buze groase, cât și urechile bine definite. Brațele sunt așezate încovoiate de la nivelul cotului, pe piept, mâna dreaptă fiind așezată peste stânga. Nu se disting mâneci la mâini. În palme ține însemnele de putere, biciul *heka* și respectiv sceptorul. De asemenea, peste piept este redat un colier de tip *wesekh* cu colțurile ușor ascuțite. Inscripția tipică se desfășoară pe două benzi, una verticală care se află pe partea din față de la nivelul bazinului până la picioare, fiind întreruptă în partea inferioară din cauza deteriorării. Cea de-a doua bandă cu inscripție se află sub torace și se întinde aproape pe întreaga circumferință a corpului, mai exact din partea din față a statuetei și până la nivelul coatelor. Baza statuetei este ruptă, probabil că avea o formă trapezoidală.

Bibliografie: inedit.

2. Ushabti. (Planșa 2/1-3.)

Proveniență: Aquincum.

Număr inventar: 6434.

Dimensiuni: înălțime 8,9 cm, lățime postament 1,7 cm, lățime nivel toracic 1,85 cm, lățime nivel calota craniană 1,25 cm.

Material: faianță smălțuită, de culoare verde deschis.

Stare conservare: bună, statueta prezintă însă unele zone cu o culoare roșiatică, probabil indicând prezența unei arderi secundare.

Tip: Schneider XI C.

Datare: Dinastia a 27-a – epoca greco-romană.

Descriere: Piesa este confecționată din faianță de culoare verzuie, al cărei luciu se mai păstrează doar sporadic. Forma piesei este mumiformă. În spate, pe toată lungimea statuetei este atașat un pilon în formă dreptunghiulară. Barba este plană, privind statueta din față. Capul este acoperit cu o perucă tipică, tripartită. Se poate distinge clar fața, cu ochii bine redați, dar deteriorați, sprâncene groase, gura largă cu buze groase, cât și urechile bine definite. Brațele sunt așezate încovoiate de la nivelul cotului, pe piept, mâna dreaptă fiind așezată peste stânga, în poziția tipică. Nu se disting mâneci la mâini. De asemenea, peste piept este redat un colier de tip *wesekh*, a cărui parte inferioară este acoperită de mâini. Baza statuetei este patruleteră, având forma unui postament. Trebuie spus faptul că piesa are o culoare roșiatică în partea din față, în zona sa mediană, în zona capului și în zona inferioară. Această culoare indică probabil o arsură secundară. Se poate observa și prezența unor puncte negre în zona mediană, în partea din față, probabil urme de cărbune, indicând din nou supunerea statuetei unei arderi secundare.

Bibliografie: inedit.

3. Ushabti. (Planșa 2/4-6.)

Proveniență: Aquincum.

Număr inventar: 6435.

Dimensiuni: înălțime 8,6 cm, lățime 1,3 cm.

Material: Piesa este realizată dintr-o rocă calcaroasă.

Stare conservare: Parțială, smălțul original păstrându-se doar pe o suprafață redusă.

Descriere: Piesa are forma mumiformă. Se poate observa barba tipică egipteană. Statueta este redată purtând pe cap o perucă, dar al cărei stil nu poate fi datat datorită stării precare a piesei. Fața păstrează unele caracteristici, însă este puternic corodată. Măinile sunt îndoite la nivelul cotului și sunt așezate pe piept într-o poziție binecunoscută redărilor de acest fel, probabil dreapta peste stânga și ținând însemnele de putere, sceptorul și biciul. Se mai pot observa urmele unei faianțe smălțuite, atât în față, cât și în spate, de culoare verde deschis, ce a fost aplicată peste materialul din calcar. Lipsește puțin din partea inferioară. Din cauza proastei păstrări nu se poate emite nici o ipoteză privind datarea acesteia. Baza statuetei este ruptă.

Bibliografie: inedit.

Abrevieri

- ANRW* = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung* (ed. Temporini, Hildegard – Haase, Wolfgang), Berlin – New York, 1972-1998.
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1862-.
- EPRO* = *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain* (serie editată de Vermaseren, Maarten Jozef, 113 vol.), Leyden, 1961-1990.
- GRBS* = *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 1-48, Durnham, 1958-2008.
- IFAO* = *Le Bulletin de l'Institut d'Archéologie Orientale*, Le Caire, 1901-.
- RGRW* = *Religions in the Greco-Roman World* (editat de Versnel, Henk S. – Van den Broek, R., volume numerotate de la ultima serie EPRO 114 (1992)), Leyden, 1992-.
- RGVV* = *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, vol. 1-28, Berlin, 1903-1939, 1969.
- HistRom* = Cassius Dio Cocceianus: *Historia Romana* (Dio's *Roman History*, trad.: Cary, Earnest), London, 1955.
- StCl* = *Studii Clasice*, București, 1959-.
- ZPE* = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, 1967-.

Bibliografie

- BALLA, Lajos – BUOCZ P., Terézia – KÁDÁR, Zoltán – MÓCSY, András – SZENTLÉLEKY, Tihamér
1971 *Die Römischen Steindenkmäler von Savaria*, Budapest.
- BELAYCHE, Nicole
2007 Les dévotions à Isis et Sérapis dans la Judée-Palestine romaine, în: *Nile inot Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14 2005*, RGRW, Leiden–Boston, 448-469.
- BIRLEY, Anthony
2001 *Marcus Aurelius*, New York.
- BRICAULT, Laurent
1997 Les cultes isiaques en Grèce centrale et occidentale, *ZPE*, 119, 117-122.
2001 *Atlas de la diffusion des cultes Isiaques (IVe s. av. J.-C.- IVe s. ap. J.-C.)*, Paris.
2007 La diffusion isiaque en Mésie Inférieure et en Thrace: Politique, commerce et religion, în: *Nile inot Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14 2005*, RGRW, Leiden–Boston, 245-266.
- BUDICHOVSKY, Marie-Christine
1977 La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique, *EPRO*, 61, Leiden.
2004 Témoignages de dévotion isiaque et traces culturelles le long du limes danubien, în: *Isis en Occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon, III, 16–17 mai 2002*, Leiden–Boston, 171-191.
2007 Témoignages isiaques en Dacie (106-271 ap. J.-C.): Cultes et Romanisation, în: *Nile inot Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14 2005*, RGRW, Leiden–Boston, 267-288.
- BUGARSKY-MESDJAN, Anemari
2007 Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir, în: *Nile inot Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11–14 2005*, RGRW, Leiden–Boston, 289-328.
- CHIOFFI, Laura
1998 Mumificatione e imbalsamazione a Roma ed in altri luoghi del mondo romano, *Opuscula Epigraphica*, 8, Roma.
- DUNAND, Françoise
1973 Le culte d'Isis dans le bassin orientale de la Méditerranée, *EPRO*, III, Leiden.
- FLINDERS-PETRIE, William Matthew
1935 *Shabties*, London.
- GRIMAL, Pierre – MENU, Bernadette
1998 Le commerce en Égypte ancienne, *IFAO*.
- LECLANT, Jean
1984 Aegyptiaca et milieux isiaques. Recherches sur la diffusion du matériel et des idées égyptiennes, *ANRW*, II. 17. 3, 1692-1709.
- LENGYEL, Alfonz – RADAN, George T. B.
1980 *The archaeology of Pannonia*, Budapest.
- MAHLER Ede
1900 Egyiptomi emlék Ó-Budáról, *Budapest Régiségei*, VII, 1900, 170-172.
- MALAISE, Michel
1984 La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire romain, *ANRW*, II.17.3, 1616-1691.
2000 Le problème de l'hellénisation d'Isis, în: *De Memphis à Rome. Actes du Ier Colloque international sur les études isiaques. Potiers-Futuroscope, 8–10 avril 1999*, RGRW, 140, Leiden–Boston, 1-19.
- MILLEKER, Elizabeth J.
1985 Three Heads of Sarapis from Corinth, *Hesperia*, 54/2, 121-135.
- PIPPIDI, Dionisie
1964 Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure, *StCl*, VI, 103-118.

- SCHNEIDER, Hans D.
1977 *Shabties*, Leiden.
- SELEM, Petar
1972 Egipatski bogovi u rimskon Iliriku, *Godišnjak Centra za balkanoška ispitivanja*, IX/7, Sarajevo, 5-104.
- SOKOLOWSKY, Franciszek
1974 Propagation of the Cult of Sarapis and Isis in Greece, *GRBS*, 15/4, 441-448.
- TOMORAD, Mladen
2006 Shabties from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia and their Role in Egyptian Cults during the Roman Empire, *Aegyptus and Pannonia*, 3, 279-308.
- VIDMAN, Ladislav
1969 Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae, *RGVV*, 28, Berlin.
1970 Isis und Serapis bei den Griechen und Römern, *RGVV*, 29, Berlin.
- WESSETZKY, Vilmos
1961 Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn, *EPRO*, Leiden.

Három *usébt*i típusú egyiptomi szobrocscsa a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből

(Kivonat)

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum számos egyéb Aquincumból származó római lelet mellett három darab, az 1916. év folyamán adományozott egyiptomi eredetű, *usébt*i típusú, a 27. dinasztia idejéből származó szobrocscsát őriz.

1. Sötétzöld mázzal bevont, fajanszból készült, jó állapotban fennmaradt, múmia alakú szobrocscsa, felületén Ozirisz istenre hivatkozó hieroglif felirattal. (Ltsz. 6433.)
2. Világoszöld mázzal bevont, fajanszból készült, jó állapotban fennmaradt, múmia alakú szobrocscsa. (Ltsz. 6434.)
3. Mészkből faragott, egykor zöld mázzal díszített, törött lábrészű, múmia alakú szobrocscsa. (Ltsz. 6435.)

Three Egyptian Ushabti statuettes in the collections of Székely National Museum

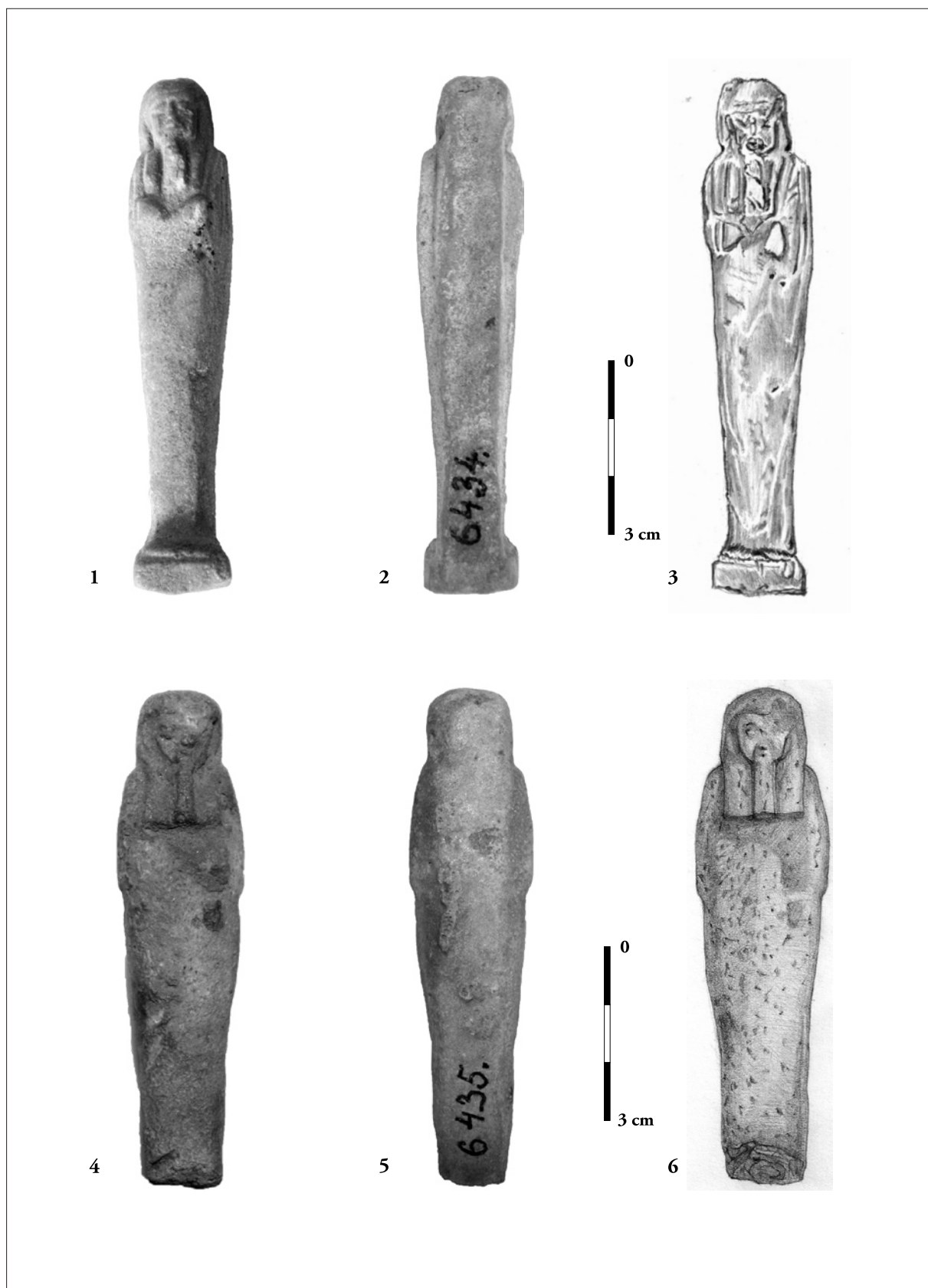
(Abstract)

Besides the many Roman artefacts from Aquincum, the Székely National Museum preserves 3 pieces of Egyptian statuettes of *Ushabti* type, dating from the 27th Dynasty, donated to the Museum in 1916.

1. A mummy shaped statuette made of earthenware, covered in dark green glaze, preserved in good condition, with an inscription referring to the god Osiris on its surface (inv. no.6433);
2. A mummy shaped statuette made of earthenware, covered in dark green glaze, preserved in good condition (Inv. no.6434)
3. A mummy shaped statuette carved from limestone, once covered in dark green glaze, with a broken leg. (Inv. no.6435)

Planșa 1 *Ushabti* (Nr. Inv. 4633): 1. Vedere din față; 2. Vedere din spate;
3. Vedere din stânga; 4. Vedere din dreapta; 5. Desenul statuetei cu inscripția hieroglifică desfășurată

Plaușa 2 *Ushabti* (Nr. Inv. 4634): 1. Vedere din fața; 2. Vedere din spate;
3. Desenul statuetei. *Ushabti* (Nr. Inv. 4635); 4. Vedere din fața; 5. Vedere din spate; 6. Desenul statuetei

Puskás József

16–17. SZÁZADI KÁLYHASZEMEK ÉS KÁLYHACSEMPE-TÖREDÉKEK EGY NYÚJTÓDI PINCÉBŐL (KOVÁSZNA MEGYE)

Nyújtód Kovászna megye északkeleti részén, a Feketeügy jobb (északi) partján található (1. tábla) és közigazgatásilag az 5 km-re nyugat-délnyugatra fekvő Kézdivásárhelyhez tartozik. A település első okleveles említései a 14. századból származnak, amikor a pápai tizedjegyzékben Nachtond (1332)¹, illetve Natand (1334)² néven szerepel.

1997 tavaszán a 251-es házszám alatt fekvő telken, a falu északkeleti részén, a Feketeügy magas p jobb artján Nagy Sándor tulajdonos pincét ásott (1. tábla). A géppel végzett földmunkálatok során számos cserépdarab került elő, többek közt egy fazék töredékei, amelyet valószínűleg a kotrógép rongált meg, mert friss törésnyomok voltak rajta.

A pincegödör kiásása után többször gyűjtöttünk cserépdarabokat; a déli sarokban, kb. 2 m mélyen, a sárga altalajba beásva, két egymásra borított kályhaszemet találtunk, melyekből kisebb-nagyobb darabok voltak letörve. Ezenkívül a kidobott földből előkerült még egy, a többi lelethez nem kapcsolódó töredék, amelynek azonban időközben nyoma veszett. A kihordott földben három kályhacsempe-töredék került elő. A pince helyén, a tulajdonos állítása szerint, világháborús óvóhely volt.

A leletanyag leírása

1. Kályhaszemek

1.1. (2. tábla/1) Nehéz fazekaskorongon, finomra szitált homokkal soványított agyagból készült, tál alakú, négyszögletes szájú, érdes felületű agyagedény. Szájának oldalhossza 22 cm, peremvastagsága 0,65 cm, fenékatmérése 9,4 cm, magassága 12 cm. Világos vörösesbarna színűre égetett felületén égésnyomok figyelhetők meg. Belső felületén, körülbelül a magasság egyharmadánál körkörös becsipkedett borda található.

A kályhaszem megsérült, két oldalából hiányzik egy-egy kisebb darab.

1.2. (2. tábla/2) Nehéz fazekaskorongon, finomra szitált homokkal soványított agyagból készült, színe vörösseszürke, tál alakú, négyszögletes szájú, érdes felületű agyagedény. Szájának oldalhossza 20 cm, peremvastagsága 0,7 cm, fenékatmérése 7,8 cm, magassága 13,5 cm. Sötét vörösesbarna színűre égetett felületén nagyméretű égésfolt figyelhető meg.

A kályhaszem külseje díszítetlen, belső felületének díszítése a peremtől körülbelül 5,5 cm-re kezdődik: itt egymás alatt 4 párhuzamos, egymástól 0,4 cm és 1 cm közti távolságra található bemélyített vonal fut körbe. A vonalak szélessége 0,2–0,4 cm közé tehető, mélységük kb. 0,1 cm. Alattuk, két sorban 0,9–1,5 cm méretű, 0,2 cm mély, függőleges benyomkodások láthatók. Belső sarkait úgynevezett saroklevelek díszítik. A kályhaszem egyik sarkából jókora darab hiányzik, és másik két oldalából is letörtött egy-egy kisebb darab.

A négyzetes peremű, tál alakú kályhaszemek elterjedése a középkori Magyarországon a 15. század végére tehető. Erdélyben már ekkor feltűntek, és egészen a 17. század végéig használatban maradtak.³ A 17. században a peremek oldalhossza megnyúlik, jellegzetes tálformát öltenek, és belsejüket díszítik.⁴ A 16–17. századra a megnagyobbított, 24–27 cm közötti perem-oldalhossz jellemző.⁵ Sabján Tibor szerint a négyszögletes kályhaszemek nem az egyszerű, hanem a gazdagabb kivitelezésű kályhákból származnak.⁶

Leleteink közül az első kályhaszem oldalhossza közel áll a 16–17. századi kályhaszemeknél tapasztalt alsó határértékhez. Az erdélyi leletanyagban nem nagyon találkozunk mázas kályhaszemekkel,⁷ azonban a díszítés ritkán maradt el.

Az első kályhaszem formája és díszítése alapján hasonlít a Csekefalváról⁸, Décsfalváról⁹, illetve Szalárdról¹⁰ előkerült leletekre, és nagyjából a 16–17. századra keltezhető.

A második kályhaszem peremének kivitelezése kissé különbözik az elsőétől: a „tálforma” kialakítása

¹ JAKÓ Zsigmond 2004, 401, nr. 1107.

² Uo., 402., nr. 1109.

³ BENKŐ Elek – UGHY István 1984, 20.

⁴ Uo., 21.

⁵ BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 59.

⁶ SABJÁN Tibor 2002, 64.

⁷ KÉMENES Mónika 2005, 61.

⁸ BENKŐ Elek – UGHY István 1984, 15, 26/a, b.

⁹ Uo., 21, 4–20. rajz.

¹⁰ EMŐDI Tamás 2007, 126, nr. 3, 14. tábla.

mélyebb, és díszítése is más típusú. A tárgy alakját és egyes díszítőelemeit vizsgálva analógiát találunk a székelkeresztúri leletanyagban,¹¹ az aradi múzeum gyűjteményében.¹² Nagy valószínűséggel e kályhaelem is a 16–17. században készülhetett.

A kályhaszemek szájjal egymásra való helyezése arra enged következtetni, hogy az „elrejtőknek” nem volt szándékukba a tárgyak összetörése, azok minden bizonnyal épen kerültek a földbe. A későbbiekben valószínűleg a rájuk nehezedő föld nyomásának hatására rongálódtak meg.

2. A csempetöredékek

2.1. Az első darab egy oldaltöredék (3. tábla/1), amelynek hossza 17,2 cm, szélessége 9,6 cm, elő- és hátlapja vörösre égett, profiljában szürke csík húzódik. A szélétől 1,4 cm-re kezdődik a díszítés: egy 0,9 cm széles, rácsszerű kidomborodással kezdődik, amely az egész csempelapon körbefutott, további 4 cm-re ismét egy ilyen díszítés látható. A kettő között megfigyelhető 4 kidomborodó „alak”, „fejük” fölött két kidomborodó pötty. Az „alakok” egy kalapácsszerű alakzatot ábrázoló dísszel vannak elválasztva egymástól. A töredéken hátoldali ráma és textillenymat található.

2.2. A második egy kályhacsempe sarokrészének a maradványa (3. tábla/2). A hátoldali rámaival rendelkező csempetöredék oldalhossza 9,7 cm, illetve 10,2 cm, elő- és hátlapja barnászörsös égetésű, törésfelületének közepén szürke sáv húzódik. Díszítése ugyanolyan, mint az előbbie, csak a két rácsszerű minta között a sarokrészen egy ötlevelű növényi motívum látható. Hátoldalán textillenymat figyelhető meg.

2.3. A harmadik töredék (3. tábla/3) oldalhossza 8,1 cm. A peremtől 1,1 cm-re kezdődik a díszítés, amelyet a fent említett rácsdísz és egy virág alkot, 4 kinyílt és 4 összezárt szirmmal. A töredék bal oldalán látható egy 1,6 cm hosszú köríves kidomborodás, mely minden bizonnyal a díszítés részlete. Ehhez hasonló csempetöredéket a szakirodalomban nem találtam, ezért datálni a mellette előkerült töredékekkel lehet. Égetéskor elő- és hátlapja barnászörsösre égett, belső része szürke. A töredéken hátoldali ráma és textillenymat figyelhető meg.

A leírt töredékek olyan csempékből származnak, amelyek elterjedtek voltak a korabeli Magyarországon: mind Észak-Magyarországon, mind a Királyföldön és a gyergyószárhegyi Lázár-kastélyban található ehhez hasonló darabok.¹³ Az ilyen csempék négyzet alakúak, oldalhosszuk nem haladja meg a 20-25 cm-t, viszonylag kis méretűek. A csempelapok méreteinek növekedésére és a téglalap alak felvételére a 17. század folyamán kerülhetett sor.¹⁴ A 3. tábla első két képén látható töredékek díszítései és formájuk alapján feltételezhető, hogy a két tárgyat egy dúcban készítették, az azonban, hogy ugyanazon csempéből származzanak, eltérő színük miatt kizárható.

A csempetöredékek nem mázasak, az ún. „paraszt” csempék csoportjába tartoznak, amelyeket a máz helyett csillámmal tettek díszessé, csillogóvá.¹⁵ A csillámpor továbbá elősegítette, hogy a csempét könnyebben el lehessen választani a dúctól.¹⁶ Mindhárom töredék hátlapján textillenymat figyelhető meg.

Az első két töredék olyan csempékből törött ki, amelyeken stilizált gránátalma alakú díszítés volt. Ehhez hasonló darabok legközelebb Dálnokról kerültek elő, és a 17. század elejére datálták őket.¹⁷ E keltezés mellett szólnak a töredékek oldalán végigfutó rámaik, amelyek megjelenése ugyancsak erre a századra tehető.¹⁸ A rámas kályhacsempe-leletek egy újfajta „kályhatípus”¹⁹, a *cserepes* (kandalló) megjelenéséről árulkodnak, amelyek szintén a 17. század folyamán kezdnek elterjedni.²⁰ Gazda Klára későbbre teszi az ilyen típusú kályhacsempék elterjedését, a 18. századi darabok között említve meg őket.²¹

3. Cserépfazék (4. tábla)

A töredékesen előkerült, kihajló szájú, hornyolt peremű, rövid nyakú, csapott vállú, domború testű, peremes fenekű, nehéz fazekaskorongon készült edény magassága 17,8 cm, peremátmérője 14 cm, fenékátmérője 7 cm. Anyaga iszappal soványított agyag. Az égetés során külső és belső felülete szürkésre égett, profiljában vörös szürke sáv húzódik. Az edény nyaka alatt két, párhuzamos horonyból kialakított díszítés fut körbe. Az ismert analógiák alapján feltételezhető, hogy egykor füffel volt ellátva.

¹¹ Analógiák a formára: BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 12. kép/6, 13. kép/3–4, 43. tábla/1; EMÓDI Tamás 2007, 6. tábla/1, 11. tábla/1, 5, 14. tábla. A függőleges benyomkodásokra hasonlat a BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 43. tábla/2.

¹² MÁRGINEAN, Florin 2007, 145, III. tábla/1.

¹³ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2003, 38.

¹⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1991, 606.

¹⁵ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2003, 48.

¹⁶ DEMÉNY István Pál – JÁNOS Pál – KRISTÓ Tibor 1980, 244.

¹⁷ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2003, 38.

¹⁸ BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 59.

¹⁹ Uo., 137. Itt a *cserepest* nem tekintik (zárt) kályhának.

²⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1991, 605.

²¹ GAZDA Klára 1969, 283. A szerző a kronológiai sorrendbe felsorolt csempék közül a 18. és 19. századiak közé tette.

Az cserépfazék formája és díszítése alapján a 16. század végére és a 17. század elejére keltezhető. Anatólgiákat találunk a kilyéni²² és Vargyas-szorosi²³ leletekben, de ugyanúgy előfordul a székelykeresztúri²⁴ leletanyagban is.

Következtetések

A kályhaelemek készítési helye ismeretlen, arra sincs bizonyíték, hogy Háromszéken készültek, azonban a 16. század folyamán a fazekasság Kézdivásárhelyen is jelentős szerephez jutott. Minden bizonyítékkal a kézdivásárhelyi fazekas cég 17. századi (1649) megalakulása nem volt előzmény nélküli, és már a környéken azelőtt is foglalkoztak fazekassággal. A cég alapítása a cserépkészítmények iránti megnőtt kereslet eredménye.²⁵ A 18. századra a „csempe a kézdivásárhelyi fazekasok egyik fő terméke lehetett”.²⁶ A 17. század elején Kézdivásárhelyen készített cserépkályhákat Gazda Klára is megemlíti.²⁷

A Felsőháromszéki-medence északi részének egy másik fazekas központja Bereck volt. Itt nem annyira díszes, inkább közhasználatra szánt edényeket és a „nagy keresletnek örvendő csempéket gyártottak nagy mennyiségben.”²⁸

A fent bemutatott tárgyak betekintést engednek Felső-Háromszék kályhaművességének egy keskeny, helyi szakaszába. E leletek tovább bővítik az eddig ismert kályhacsempék tárházát, és újabb információkkal szolgálnak a korabeli kézművességről és formavilágról. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a kályhaszemek módosabb családok lakásaiban jelentek meg, akkor talán a későbbiekben fény derülhet arra is, hogy a munkálatok során egy ház maradványait (talán udvarházét) találták-e meg, vagy csak egy egyszerű gödör betöltésére bukkantak.

Puskás József – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem–Filozófia Kar; joska1987@yahoo.com

Irodalom

- Aluta Aluta. Tanulmányok és közlemények. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve (Sepsiszentgyörgy)
- Dolg. Dolgozatok. Az Erdélyi Múzeum érem- és régiséggyűjteményéből. Új sorozat (Kolozsvár).
- KJNT Kriza János Néprajzi Társaság (Kolozsvár).
- Analele Banatului Analele Banatului, S. N., Arheologie-Istorie (Arad).
- BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd
2003 A kilyéni régészeti lelőhelykomplexum, in: Bordi Zsigmond Lóránd (szerk.): *Új régészeti leletek Délkelet-Erdélyben*. Sepsiszentgyörgy, 21–22, 52.
- BENKŐ Elek – UGHY István
1984 *Székelykeresztúri kályhacsempék*, Bukarest.
- BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila
1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolozsvár.
- BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila
2008 *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*, Budapest.
- BORDI Zsigmond Lóránd
2009 *A székelyek. A kereszténység védelmezői – Secuui. Apărătorii creștinătății*, Kiállításkatalógus, Sepsiszentgyörgy.
- DEMÉNY István Pál – JÁNOS Pál – KRISTÓ Tibor
1980 Csíkból előkerült alakos kályhacsempék, *Aluta*, X–XI, 243–254.
- EMŐDI Tamás
2007 Leletmentésekből származó 15–17. századi kályhacsempék Váradról és környékéről, *Dolg.*, II (XII), 117–132.
- GAZDA Enikő
1997–98 Háromszéki fazekas központok. *Fazekas központok Délkelet-Erdélyben, I. kötet*, Sepsiszentgyörgy, 47–82.
- GAZDA Klára
1969 Figurális kályhacsempék a Sepsiszentgyörgyi Múzeum gyűjteményében, *Aluta*, 1, 281–286.
- JAKÓ Zsigmond
2004 *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, II, 1301–1339, Budapest.
- KÉMENES Mónika
2005 *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékből. 14–18. század*, Kolozsvár.
- MĂRGINEAN, Florin
2007 Cahle medievale târzii din colecția Muzeului Arad, *Analele Banatului*, XV, Arad, 143–153.

²² BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd 2003, 22, 52, nr. 87.

²³ BORDI Zsigmond Lóránd 2009, 74., nr. 77.

²⁴ BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila 2008, 197, 3. kép; 201, 4. kép.

²⁵ GAZDA Enikő 1997–98, 47.

²⁶ Uo., 59.

²⁷ GAZDA Klára 1969, 281.

²⁸ GAZDA Enikő 1997–98, 63.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1991 Kályhás mesterség, in: *Magyar Néprajz*, 3., *Kézművesség*, Budapest, 601–613.

SABJÁN Tibor

2002 Bögrés szemeskályhák az Alföldön. Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudális kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről, *Gyulai Katalógusok*, II, Gyula.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2003 Háromszéki csempékészítő központok és kutatási problémáik, in: Dimény Attila – Szabó Á. Töbötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken (Krizsa Könyvek, 17)*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 34–57.

Cahle din secolele XVI-XVII dintr-o pivniță de la Lunga (județul Covasna)

(Rezumat)

În primăvara anului 1997, pe imobilul lui Sándor Nagy din Lunga au fost descoperite în timpul săpării unei pivnițe, în colțul sudic al acestuia, la adâncimea de 2 metri două cahle oală cu gura pătrată, așezate una peste alta. Din pământul rezultat din săpătură au fost adunate trei fragmente ale unor cahle plate și fragmentele unei oale sparte în cursul săpăturii.

Forma și decorul cahlelor oală le datează în secolele XVI-XVII. Cahlele plate se înscriu în linii mari în același interval de timp, decorul în formă de „rodie” fiind relativ rar în regiune, cunoscându-se doar de la Dalnic. Analogiile oalei se găsesc de asemenea la sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea.

Locul de origine al pieselor este necunoscut, dar se poate presupune că au fost realizate într-una dintre centrele de olărit din regiune (Tg. Secuiesc sau Brețcu).

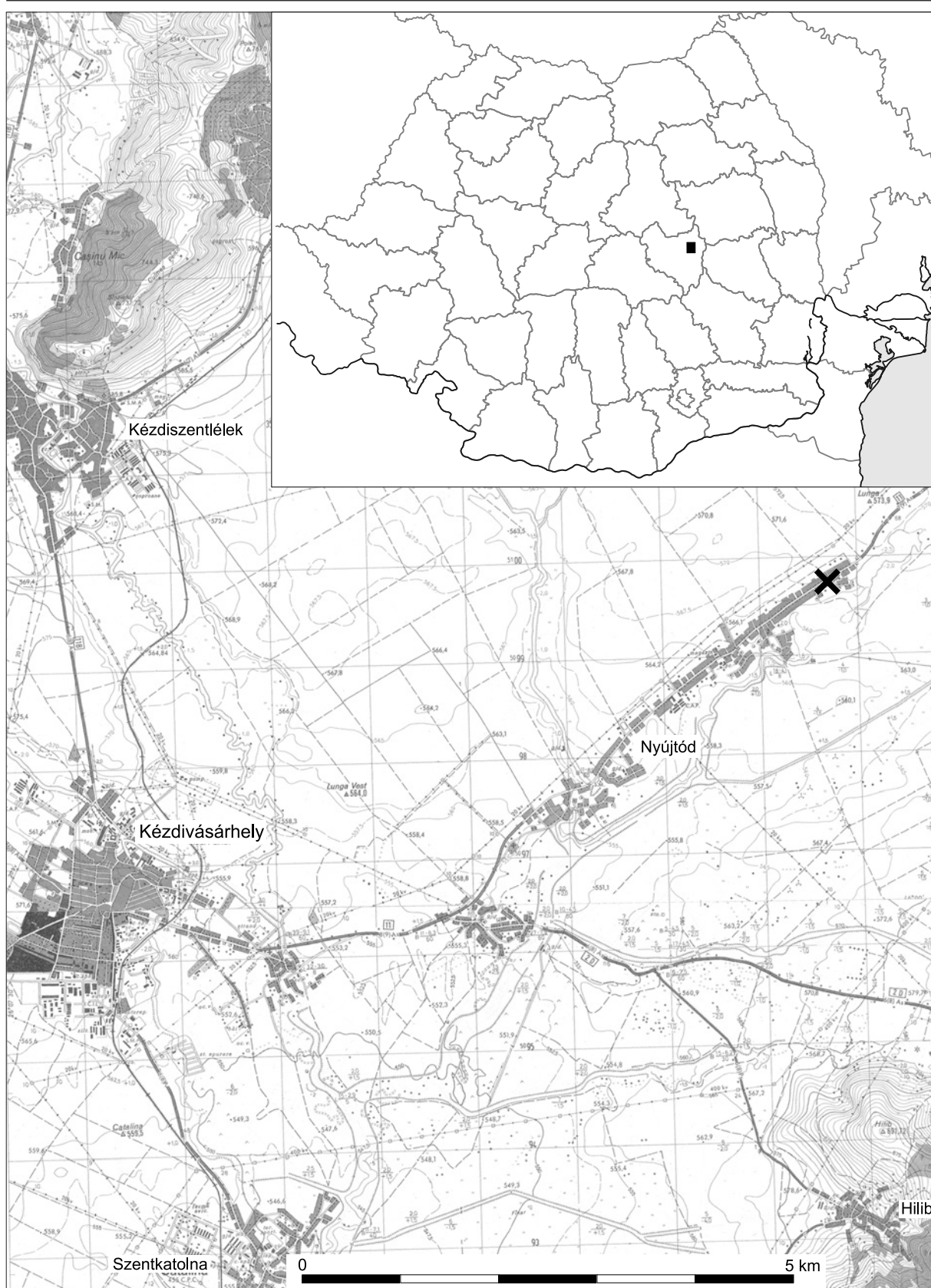
Stoves from the 16–17 the centuries from a cellar in Nyújtód (Lunga, Covasna County)

(Abstract)

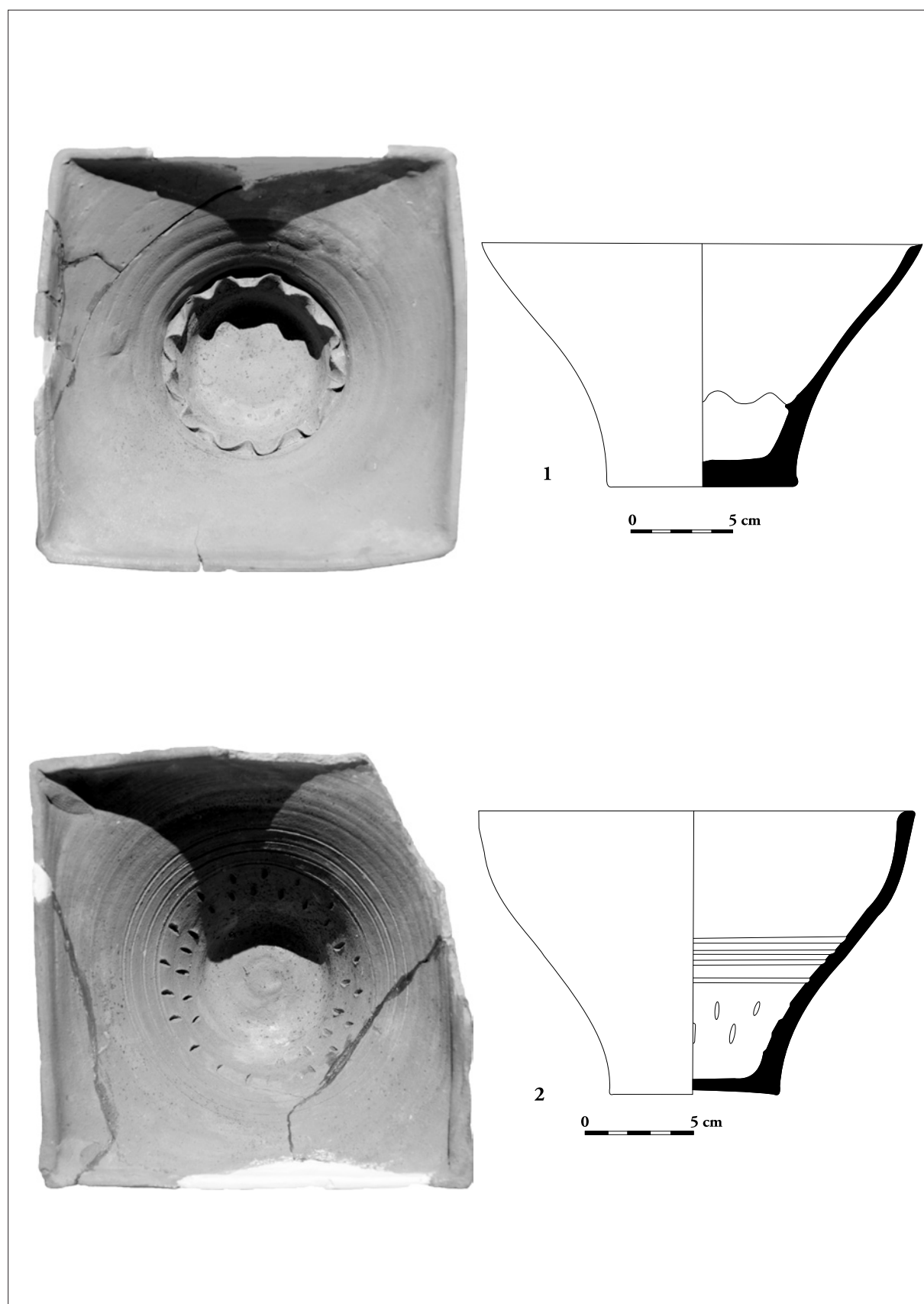
In the spring of 1997 on the parcel of Sándor Nagy from Nyújtód two square-mouthed vessel stoves one on the top of the other have been unearthed at 2 meters depth during digging a cellar, in the southern corner of the site. From the excavated earth three fragments of flat stoves and some fragments of a pot broken during the digging have been recovered.

The form and ornamenting of the vessel stoves date back to the 16–17 the centuries. The flat stoves may be generally dated to the same time period. The “pomegranate” ornamental motive was relatively rare in the region, being known only from Dálnok (Dalnic, Covasna County). Analogies of the pot are also known from the turn of the 16-17 the centuries.

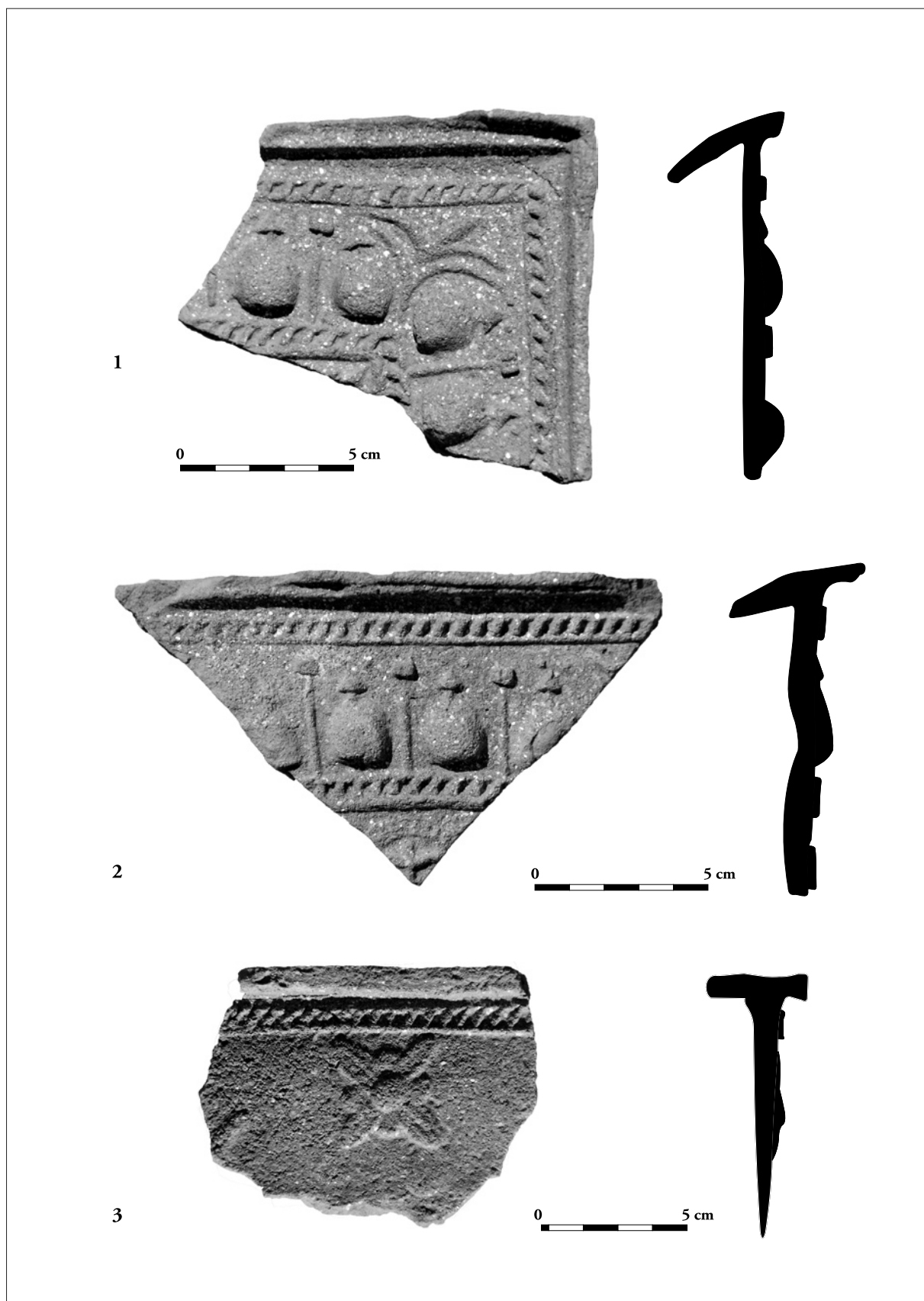
The place of origin of these pieces is unknown, but it may be supposed that they had been made in one of the pottery centres of this region, either in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc) or in Bereck (Brețcu, Covasna County).

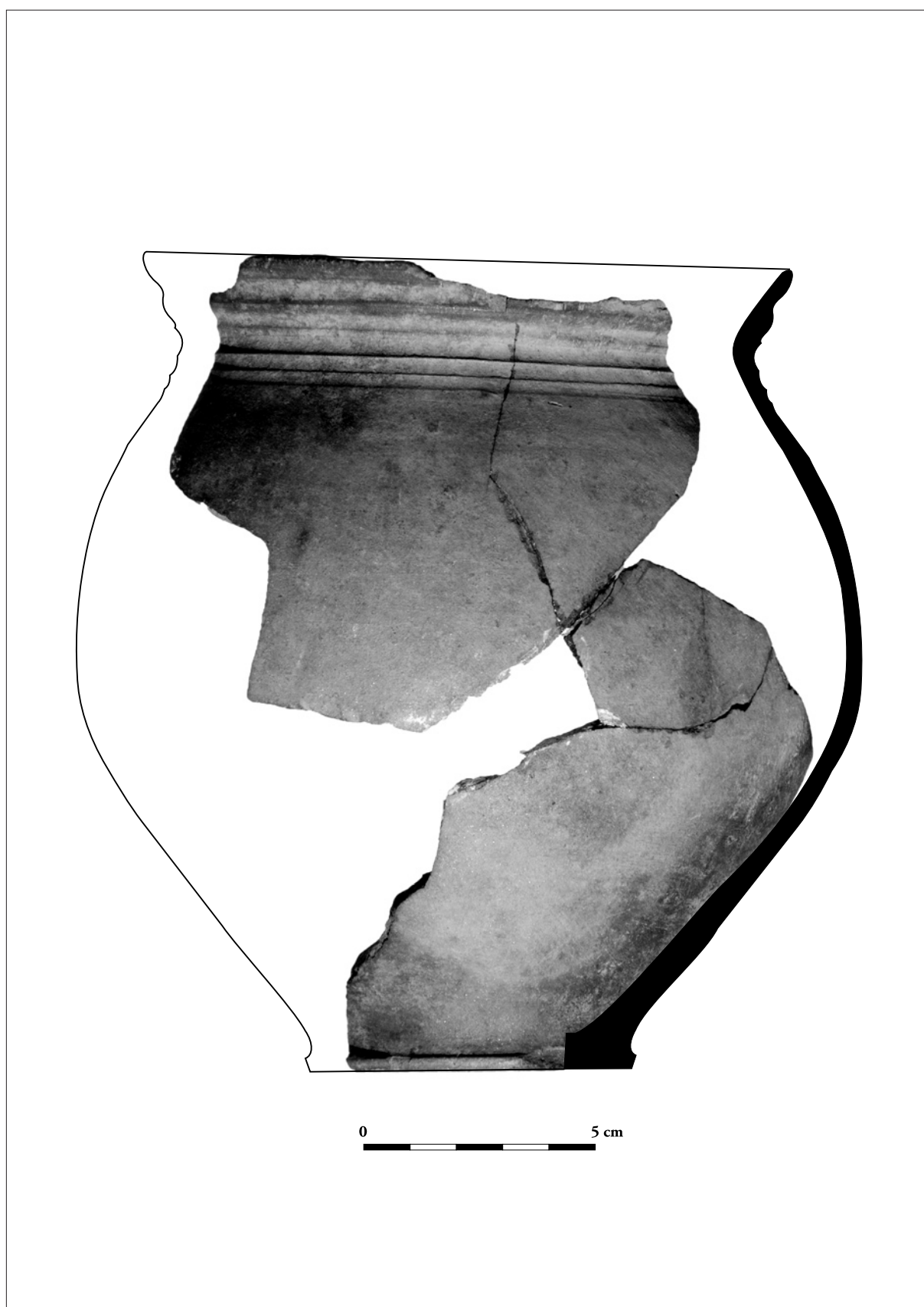
1. tábla Nyújtód és környéke. X-szel jelölve a lelőhely helyzete a falun belül

2. tábla Kályhaszemek

3. tábla Kályhacsempe töredékek

4. tábla Agyagedény

A HÁROMSZÉKI KILENC FALU KÖZÖS ERDEJÉNEK TÖRVÉNYE, 1713 (II. RÉSZ)

Imreh István professzor úr (1919. szeptember 12. Sepsiszentkirály – 2002. január 31. Kolozsvár) nyomdokán haladva az elmúlt években több, mind- eddig ismeretlen székely falutörvényre és rendtar- tásra bukkantunk. Itt következő dolgozatunkban a háromszéki – pontosabban sepsiszéki – *Kilenc falu erdejéről* 1713. június 12-én hozott *deliberátumokat* – határozatokat, végzéseket, döntéseket – kívánjuk bemutatni, egyúttal közzétéve azok teljes, betű- és írásjel-hű szövegét is. A végzések egy, a 18. század végén vagy a 19. század elején készült másolatban maradtak fenn a Magyar Országos Levéltárban, a dálnoki Lázár család levéltári állagában.¹

A dolgozat közlését az *Acta Siculica* évkönyvek terjedelmi okokból csak két részre osztva tudják megoldani, ezért a 2009. évben megjelent első rész az 1713-as *deliberátumok* elsődleges formai-tartalmi ismertetését tartalmazta, kimutatva azok falutörvény jellegét, elemezte történelmi-társadalmi hátterüket, a birtokviszonyok korabeli földrajzi, rokonsági, demográfiai stb. tényezőit, a beerdölési jogokat (egybevetve 1820-as stb. adatokkal is), valamint az erdőlés rendjét. A második, 2010-ben megjelenő részben az erdő őrizetének, az erdőkiélésnek és a vonatkozó bíraskodásnak elemzésére kerül sor, valamint a két rész közös *Függelék*ként a tulajdonképpeni forrásszöveg közzétételére.

*

Forrásainkban és az általunk tanulmányozott szakirodalomban nem találunk választ arra a jogos kérdésre, hogy miként gondoskodott a kilenc falu közös erdeje őrizetéről.

Az erdőkre, az erdők között lévő hegyi legelőkre sok ember és marha járt fel, ami a közelebbi-távolabbi sepsiszéki falvak közötti számos perlekedés okává vált. Ilyen volt a nagyborosnyaiak és a kisborosnyaiak közötti: 1701. *Die 11. Martij. szabadosan Erdőben jartanak mind KúsBorosnyo között s mind KúsBorosnyon kívül az kertmeget felső hatarban, mind mikor nyomulásban volt s mind mikor tilalomban volt... mikor az felső hatar tilalomban volt nem volt szabad az Nagyborosnyaiaknak sem mas videdk faluknak ot*

*Erdőben fel jarniok es tanorok kaput sem tartottak akkor.*² Étfalva Zoltánt, tehát a kilenc falu erdeje egyik társbirtokos falva a másikat perelte, feltehetően a kilenc falu erdejére felhajtott marhák kártevései miatt: *Anno 1694. die 12 Januarii in Oppido Sepsi Szent György Olt mellyeki Ispán Szék... aszt mondgiak, az felső hatarunkban jarván fel az ő kegyelmek marhái Salvumsit az erdőre, mikor gabona vagjon benne, sok karokot tesznek, sokatis fizettünk erettek, aszt kíványuk jaromban vagj kötelen vigjek fel, vagj vitessek marhajukat, alioquin ami kar leszen in posterum tarozzanak ő kegyelmek meg fizetni, ezen causabol excipiallyuk Czerjek Tamas uramot, Czerjek Simon uramot, Benkő Janos uramot.*³ Erdőt őrző és tilosban járó személy közötti perre is találtunk közeli példát: *die 7 Julij 1690. Comproballya Csiszer Marton hogy az Gabor Diak uram jobbagyat maga oltalmaban verte mivel a tamadott rea elsőbben a' vert hozais fejszevel econtra Gabor a' Diak Uram jobbagya, hogy az jobbagya be akarta vinni a szekeret mivel hogy az Etfalvi tilalmas erdőben erdölt ugy ütötte Csiszer Marton.*⁴

A mindenki által ismert és járt erdő utakat – ilyenek vezettek a kilenc falu erdejébe is – bizonyára jobban őrizték: 1690. 8. *Julij. Gidofalvi felső hatarban Fotos alatt egy földem az mely az erdőly utra megyen.*⁵

Az 1713-as *deliberátumok* nagyjából a kilenc falu erdeje élésének csak egy speciális kérdésével foglalkoznak, ezért természetesnek tekinthető, hogy bennük az erdőőrizetről csak közvetve esik szó, mégpedig a rendtartásnak a tilalmat megszegő bebírók büntetésére vonatkozó előírásában. Az előírás elnagyoltságából arra következtetünk, hogy a büntetés módja és mértéke már régebb óta közzismert volt. Ez megerősíti azt a feltevésünket, hogy a kilenc falu erdejéről már 1713 előtt is hoztak határozatok, de talán – ugyancsak már korábban – valamilyen rendtartásban is szabályozhatták a használatát: a szokásjog bizonyára régóta szabályozta azt. Szervezett erdőőrizet híján viszont meglehetősen értelmetlen lett volna az 1713-as, illetve a feltételezett korábbi határozatokban vagy rendtartás(ok)ban az extraneusok

¹ MOL, P 1610.

² OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 216^f.

³ Uo., 133^f.

⁴ Uo., 18^f.

⁵ Uo., 19^v.

büntetéséről, szekerek és marhájuk behajtásáról szólni. Az erdőörizet módjáról tehát a kilenc falu bizonyára már 1713 előtt megállapodott, hiszen közös erdejük egy-egy darabja – mint láthattuk – minden valószínűség szerint már korábban is tilalmas erdő volt, bár a szabad erdőket is őrizni szokták. A kilenc falu erdejének fájából a jogosultak rendi hovatarozásuknak megfelelő arányban részesültek, ezért feltehető, hogy – mint például a közeli Szemerján és más háromszéki községekben is – az erdőörizeti kötelezettség mértéke is ahhoz igazodott, az erdőpásztori testület tagjait pedig itt is feleskették.⁶ (Nem sokkal korábban Szemerján mintha más lett volna a szokás: 1701. Die 13. Januarij. Az Szemerjai Falus Biro 3[tertio]se kesz vala juralni hogy ab antiqo az Falunak olyan törvenye volt, hogy az Erdőt az jobbagyok hasonlokeppen tartozanak őrizni mint az Szabad emberek.)⁷ A testület szervezetéről, létszámáról, összetételéről, működéséről egyelőre alig tudunk valamit. Az étfalviak például 1826-ban hat emberrel oltalmazták a kilenc faluval közös, a Herec és a Sütő-patak között elterülő *Herecz* közerdőt és közlegelőt, tizennégyel a többi erdejüket.⁸ Feltehető tehát, hogy – mivel a Herec közelebb esett Bodokhoz, mint Étfalvához – a kilenc falu mindegyikéből meghatározott számú erdőpásztor őrizte a közös erdő egy-egy jól körülhatárolható darabját, tehát a kilenc falu egységes erdőpásztori szervezetet hozott létre közös erdeje őrzetére: a Herecen kívül a kilenc falu közös birtokát képező legelők, kaszálók és erdők közül mi csak a Herec közelében fekvő Várhavas (1808) és a Besenyő közelében fekvő Vaspál nevűt ismerjük, amelyek elfoglalása miatt a többi falu perbe hívta a bodokiakat, illetve a besenyieiket.⁹ (Ugyanilyen perlekedés folyt a bodoki borvíz helyéért: „Maga a forrásterület a község határán külön birtokot képez, amelynek tulajdonosa kilenc község, név szerint: Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Sepsimartonos, Angyalos, Eresztevény és

Besenyő községek. A tulajdonos községek azóta, hogy az 1804. évben a közös erdőségek felosztásakor a Sós- és a Vörös-borvizet közös tulajdonként, a hozzátartozó területtel együtt kiszakították, állandóan gondoskodnak arról, hogy a borvízhatár épségben fenntartassék és 1811. június 21-én, 1823. június 23-án, 1826-ban, 1834. június 14-én kelt okmányokban ismételtlen határt vetettek a közterritóriumnak, és utasították Bodok községet, amely pörrel igyekezett a borvizek egyedüli tulajdonához jutni, arra, hogy a forrásokat tisztán fenntartsa s a határokat megvédje. Legutóbb 1875-ben keletkezett egy nagyobb pör a borvíz miatt, mely azonban a kilenc község közös birtoklásának szentesítésével végződött.”¹⁰ Talán a Bodok határában lévő borvízforrások valamelyikét említi a következő feljegyzés is: 1701. Dje 4. Martij. Az Bodoki erdőn valus kut felett.¹¹ Egyelőre nem tudni, a kilenc falu erdeibe bebíró kézdizékiek hordhattak-e 1831-ig díjmentesen a bodoki borvizekből: 1820-ban ugyanis a bodokiak még ingyen hordhatták a borvizet, és kereskedhettek is vele.¹²) A bírságolás jogával felruházott, közösen választott vezetőség tagjai, az erdőbírák és az erdőpásztorok feltehetően valamilyen meghatározott arányban részesültek az elkobzott javakból vagy azok árából, és a bírságpénzből vagy számunkra ismeretlen forrásból és módon fizették őket.¹³ A falujuk tilalmas erdejét is említő sepsiszentkirályiak és a sepsiköröspatakiak láncot vettek el a tilalmasban erdőlőtől: 1701. Dje 10. Januarij. SzentKirály. Szentegyház erdeiben való erdőlérsért lánczot vettek el... Falu tilalmas erdeje; 1701. Die 19. Februarij. Benkő Mihály unam Arkosi jobbágya Ördög György mene az Köröspataki Szabad Erdőre az végre, hogy nekem Dominus terrestrisnek residentiam leven Köröspatakán fat hozzon meg zalagoltak, egy lanczat el vettek... mivel pedig zaloglas mellett akarnak amovealni engemet residentias embert erdejeknek birodalmatol.¹⁴ Az árkosiak elvették a tilosban erdőlőnek a fejszójét,

⁶ IMREH István 1983, 265, 365, 384. Az erdőt a fabéli részese-dés arányában őrizték.

⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 165^v. A jobbágy valószínűleg a szabaddal azonos mértékben is részesedett az erdőből, de 1727-ben a fél közterhet viselő, *valaki örökös fundusán lakó örökös jobbágy* már csak félrészt kapott: vagy a törvény változott, vagy a jobbágy eleve a részese-dés arányában őrizte az erdőt. (IMREH István 1983, 365, 407.)

⁸ IMREH István 1983, 178, 266; IMREH István 1979, 81. Herec-vára romjai a Málnástól dél- és Oltszemtől északkeletre álló erdőborítottá hegyen találhatóak. A közös erdő őrzete valószínűleg szerre járt a kilenc falu mindegyikében, mint más falvakban. (IMREH István 1983, 479.)

⁹ IMREH István 1979, 85.

¹⁰ GYÁRFÁS Győző 1899, 230. A kilenc falu közös tulajdonában lévő terület: a *Borvíz tere*. (TAKÁCS Péter 2002, 92, 98.) *A' Bor víz teriben A' Telekben; Az Bor víz patakánál; A' Bor víz árka mellett; A' Bor víz teriben a' Veres gödör felett; A Borvíz teriben*

az Asztagos kert; A Bor víz nyíre, A' Bor vízre járo ut helyneveket 1821-ben, némelyiket 1852-ben, 1855-ben, 1856-ban, 1859-ben és 1861-ben is említik: 1876-ban *A Borvíz házat, A Borvíz tetőt és A Borvíz avasát* is. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 150, 152–155.) A közös erdő felosztása 1804-ben elmaradt (lásd a dolgozat első részének a 2. jegyzeténél). Eredetileg a bodoki *Alsó avas* (talán a *Borvíz avasa* is) a kilenc falu közös birtoka volt: az előbbi okán folyó perről nem tudunk. (IMREH István 1983, 368–371. Lásd a dolgozat első részének a 86. és a 121. jegyzeténél is.) A zágoni perben (1831) a más falvakkal közös javakat kizárták a felosztásból. (IMREH István 1983, 186.)

¹¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 206^f.

¹² IMREH István 1983, 262; A sepsiszentgyörgyiek, a bodokiak és az étfalviak a borvízhordást és a vele való kereskedést szabadnak és díjmentesnek vallották. (TAKÁCS Péter 2002, 92, 98–99, 108.)

¹³ IMREH István 1983, 266–267, 300, 306, 385–386, 432, 479.

¹⁴ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 163^f, 193^f.

a kálnokiak a szánjait is: *Anno 1693. die 25 Novembris in Possessione Arkos. Comproballya Daczo Janos Uram, Nagy Gergely ellen, hogy Olah Bukur nevű jobbagianak az erdőben az fejszeit el vette, hat po[l]turaig itta be az korszomara; 1701. Die 12. (Februarij). az Zalani Erdőről jöven az Szanaím ket fejszemet el vettek az Kalnoki Erdőn, Demanik oldal nevű helyben, az közönseges ország uttyan.*¹⁵ A szemerjaiak a tilalmasban erdőllő ökreit vitték be: *Anno 1693 die 3 Decembris in Possessione Angjalos. Szemerja... ket szamu ökrömet Salvum sit vitte volt be az Szemerjai Avasbol.*¹⁶ A tilosban járótól meg nem nevezett zálogot is szedtek: *1701. Dje 14. Jan[uar]ij In Possessione Killyen. Borbely Simonnet az tilalmas erdőben valo erdőlésért zalaglottak megh es arra is compromittalta magát az Falu gyülekezetiben hogy ha nem elegend az az zalogh, többet ad.*¹⁷ A szemerjaiak és a szentkirályiak feltehetően a tilalmas erdőre is alkalmazták törvényüket: *1701. Die 26. Januarij. Jurála az Szemerjai Falusbiro Demeter István 3[tertio]sége hogy olyan törvénye volt Szemerjának az kit az tilalmasból bé vittek egy forintra büntették; 1701. Die 12. Januarij. Szentkirálynak eleitől fogvást olyan törvénye volt hogy valakinek azon határban meg tudták hogy földé vagydon akár Falusi, akár Videk ember lett legyen is, meg izenték hogy arol szamot agyon a Faluval együtt, és ha nem ment, meg büntették Flr. 1. es az Attrixot is azon törvenyel elttettek.*¹⁸ Az erdőpásztorok egyébként azt a szekereset is bevitték, aki a jogos tulajdonos távollétében az illetőtől kapott faanyagot szállította: *Anno 1693 Die 26 Novembris in Possessione Arkos. Doceallja Marton Pál uram Vajna Samuelne ellen, hogy mikor igireti szerint az edgyik szeker vesszőt, az Szemerjai erdőből el vitte, akkor, az szolgálai ertesere adtak Vajna Samuelnenak, hogy tartozzék rá, mert az követekezendő masod napon, az más szeker vesszőtis ki akarjak vinni, mikor az Erdő pasztorok bé vitték, akkor is ott volt Vajna Samuel, s azt mondotta, hogj ő bé nem viszi, mert maga adta az vesszőt Marton Pal Urnak.*¹⁹ Természetesen mindenre volt jogorvoslat is: *1701. Die 13. Januarij. Szemerján jóságos ember és succesive bírja. Ergo hogy az Falu olyan törvennyel nem elttette mint más residentias embereket, es az erdőből bé vitték potentiose cselekedtek az marhainak böcsüjin valora flr.*

*30 az mint tekintették, 8 forintokra, azt eliberallyak.*²⁰ (Egész más volt a helyzet, ha a tilalmas erdőt egy egész falu hordotta el: *Dje 22. Februarij. Arkos Nagy Árnység és Küs Árnység nevű tilalmas erdeit a falu el hordotta és érte nem büntettek.*²¹) A kártevő bizonyára bírságot kellett, hogy fizessen és/vagy – becsűjén – ki kellett váltania zálogba elvett szerszámát, szekerét, marháját: ellenkező esetben mindezeket elárverezhették, a marhát pedig levághatták, és húsát kimérhették. A Fehér megyei Karatna főerdőbírája például 1739-ben 3 forintra büntethette a falubeli, 12 forintra az idegen erdőrontót, épp úgy, mint a szemerjai 1771-ben és a szárazajtai 1775-ben.²² Az erdőpásztorok megkaphatták az elkobzott fát és a bírságpénz egy részét, mint Komollón: *Anno 1693 die 9. X[decem]bris. Kányádi György T[ekintetes] N[emzetes] Henter Mihály Uram ő kegyelme Jobbagya senior perli a bírót és két hütösét. Komolló... in hoc Anno praesenti az Falunak tilalmas nyír erdeiből Szekeret vittünk be azt én hirem nélkül ki adták, holott az fája az Falu Törvénye szerint engemet illetett volna, hogy Falu törvénye szerint nem elttettek calumnian vadnak Singillatim, penszt fizettestis igertek aszt sem adtak meg azertis calumnian vadnak.*²³

Az utóbbi idézet rámutat arra, hogy úgy az erdőpásztorok jogos követelése, mint az erdőkihágások elbírálásának legfelsőbb fóruma – az egyes falvak közgyűléséhez hasonlóan – a kilenc falu közgyűlése, végső fokon pedig a széki tisztség lehetett: *1693. november 20. Szotyor. Le hagyja keresetit fa nem hozas dolgabol; Anno 1693 Die 26 Novembris in Possessione Arkos. Szemerja... Vajna Samuel Déak nem mentette megh az Falu gyülekezetiben Marton Palt Erdőles dolgabol, ergo az Erdőben valo menesert Potentian.*²⁴

A kilenc falu erdeiben bizonyára számos vadállat és madár élt, az erdei patakokban pedig hal, és termett bennük a makkon kívül más erdei gyümölcs is: ha az erdő feltételezett tilalma ezekre is vonatkozott volna, a falvaknak és erdőpásztoraiknak ezekre is gondot kellett volna viselniük, mint más falvakban.²⁵ (Feltehetően vadbőr lopására vonatkozik egy egész közeli példa: *1701. 26 Januarij. Zalán. Balás Mihály jobbágy az erdőn lopott bőrt szánra tett. Csulak Tamas hetedmagaval latta.*²⁶ Lehetett azonban az éppenséggel marhabőr is:

¹⁵ Uo., 118^v, 182^v. Vö. IMREH István 1983, 473.

¹⁶ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 124^v. Vö. IMREH István 1983, 407–408.

¹⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 168^v.

¹⁸ Uo., 176^v, 165^f. Vö. IMREH István 1983, 365, 407–408, 410. Számot adjon = viselje a közterheket.

¹⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 120^v. A falu- és határbeli kerítések, az utak, a szuszékok, a kosarak, az aszalók, a szellőzőablakok rácsa stb. vesszőből készült. (IMREH István 1983, 131, 136, 185, 250, 308, 392, 401, 405, 407–408, 410, 413, 455, 467, 472–473, 481; TAKÁCS Péter 2002, 205–207.)

²⁰ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 168^f. Vö. IMREH István 1983, 407–408.

²¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 153^f – 153^v; IMREH István 1983, 396.

²² IMREH István 1983, 253, 265, 267, 386, 406, 435, 439.

²³ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 127^v.

²⁴ Uo., 114^v, 119^v.

²⁵ IMREH István 1983, 149, 172–174, 259–26, 325, 343, 346, 372, 377, 387, 396, 398, 407, 412, 427, 429, 435, 439, 477. Altörja 1747-es falutörvénye is védi a vadgyümölcsfákat.

²⁶ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 142^v.

*A[nno] 1693 die 10 X[decem]br[is]. Edgj ökrömet szöriről p[rotesta]lok az S[epsi]Szeki Szent Györgyi erdőn gjepesmező helyen meg nyuzták.*²⁷ Előfordult egyéb lopás is az erdőn: *A[nno] 1693 die 12. X[decem]bris. in Anno Praesenti az Köröspataki Erdőről Vadas arra nevű helyből salum sit egy paripamot s egy kancza lovamot loptak el.*²⁸ Bodoki szabad emberek nyestbőrt is adtak el: *A[nn]o 1701 Dje 14. Febr[uarii] Bartha Miklos nestet adot el.*²⁹ A(z ecetnek és pálinkának való) vadgyümölcsöt feltehetően mindig is szabadon szedhették a kilenc falu lakói a kilenc falu erdején, bár ezt 1820-ban csak az eresztvényi úrbéresek említették.³⁰ (A sepsiszéki úrbéresek, szemben a kézdiszékiekkel, bár tilalmat nem említenek, vadászattal, madarászattal és halászattal se falujuk, se a kilenc falu erdejében nem foglalkoztak 1820 táján. *Páll Ferencz szotyori és Száraz Miklos bodoki szabad székely 1701-ben az Oltban halászott.*³¹)

A kilenc falu erdejéből legföljebb legelőnek vagy kaszálónak valót volt érdemes irtani, de erről sem találtunk adatokat a tanulmányozott forrásokban.

A kilenc falu erdejének ügyintézésére vonatkozó iratanyagról csak annyit tudunk, amennyit Imreh István közölt róla, de magunk is találtunk egy 19. század eleji, idevágó rövid dokumentummal: *Nevemet alab le irt személy adom ezen kezem irasomot hogy T[ek]i[n]t[e]t[es] Lázár Janos Urtol pertzipialtam egy magyar forintot az 1803dik esztendőben Januariusnak 10dik napjan a kilencz falu törvényes bajaira. Gidofalvi Ovari Samuel m[aga] k[ezével] Lovas Katona kilencz falu Espressussa.*³² (Ez a Lázár János vagy a fia lehetett 1820-ban az egyik kérdezőbiztos.³³) A dokumentumra maga Lázár János írta rá: *Kilentz falu atta reversalis*, de a *reversalis* szó senkit sem kell, hogy megtévesszen, ez ugyanis nyilván csak egy vissza nem térítendő összegről szóló egyszerű elismervény. Abban is bizonyosak lehetünk, hogy valamely, a közös erdővel kapcsolatos ügy intézéséhez volt szükség a pénzbeli hozzájárulásra, mert nem tartjuk valószínűnek, hogy a kilenc falu-nak más közös tulajdona is lett volna. Az együttesen választott vezetőségnek az idők folyamán bizonyára számos más, többé-kevésbé költségigényes ügyben – például a határórtisztek és kvártélyházak fával való ellátása,³⁴ a közös erdő falvankénti elhatárolásával való kísérletezés ügyében stb. – is el kellett járnia. A reverzális vélhetően azt bizonyítja, hogy a kilenc falu erdejével kapcsolatos költségek fedezéséhez a bebírók

hozzájárulását is igénybevevették: a Székelyföldön a közös ügyek intézésének költségeihez – bizonyára az erdőkéhez is – az érintettek és az érdekeltek mindenkor anyagilag is hozzájárultak.³⁵ (Feltehető, hogy akkortájt a kézdiszéki bebíróknak már az erdőörizet költségeihez is hozzá kellett járulniuk, vagy maguknak is részt kellett vállalniuk benne valamilyen formában, például jobbjágyaikat küldve maguk helyett,³⁶ hacsak különleges-kivételes bebírói státusuk nem mentesítette őket ettől a tehertől.) Az elismervény kifejezései elég egyértelműen utalnak arra, hogy nem valamely esztendőnként szokásos összeg befizetését nyugtázták, hanem többrendbéli rendkívüli, de legalábbis igen fontos peres ügy költségeihez való pénzbeli hozzájárulását, azt azonban egyelőre nem tudni, hogy 1803-ban épp milyen, a kilenc falu erdejét érintő peres ügyek voltak folyamatban: minden valószínűség szerint a kilenc falu erdejének prevarikátoraitól szedett bírságpénz egy részét is a közös erdő ügyintézésével és pereivel járó kiadások fedezésére fordították. (Függőben marad két további fontos kérdés is: tiltották-e a kilenc falu erdejének a fájával való kereskedést, és adtak-e vagy árvereztek-e el fát a kilenc falu erdejéből a kilenc falu törvényes bajainak igazítására, amint azt az étfalviak tettek falujuk hasonló kiadásainak fedezésére?³⁷)

A fent idézett reverzális a kilenc falu erdeje ügyintézésének egy másik fontos szereplőjével, az *espressussal*, azaz egy pénzfelszedéssel-végrehajtással megbízott, arra kiküldött-kirendelt tisztségviselővel is megismertet bennünket: róla – épp úgy, mint a *plenipotentiarisról* – nem tudjuk, tagja volt-e vagy egyszerűen csak megbízottja az együttesen választott vezetőségnek. A tisztségviselő elnevezése egyébként azonos a falvakat vagy azok lakosainak valamely rendi csoportját valamely ügyben képviselő jogtudó személyekével: ügyvivőkével és szószólókéval.³⁸

A kilenc falu lakói és a beerdölési jogosultságukkal élő bebírók számára a kilenc falu tilalmas erdejének az erdölése – gazdasági jelentőségén túl – társadalmi szempontból is olyan fontos, évente ismétlődő esemény lehetett, amelyet csak gondos előkészítéssel, alapos és körültekintő szervezéssel, a faluközösségek élő struktúráinak működtetésével, a mindenrendű lakosok nagyfokú mozgósításával bonyolíthattak le sikeresen. A siker érdekében létre kellett hozni a kilenc falu erdeje igazgatásának szervezeti keretét, ki kellett alakítani a közös erdővel kapcsolatos

²⁷ Uo., 129^v.

²⁸ Uo., 132^v. A ma is élő Vadas arra erdőnév 1752-ből is ismert. (Cs. BOGÁTS Dénes 1929, 58.)

²⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 146^v–147^v.

³⁰ TAKÁCS Péter 2002, 103–104. Az ecetkészítésről és a pálinkafőzésről lásd IMREH István 1983, 259, 261.

³¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 136^v, 146^v–147^v.

³² MOL, P 1610.

³³ TAKÁCS Péter 2002, 195, 204, 207, 214, 216.

³⁴ IMREH István 1983, 130, 471.

³⁵ Uo., 128, 134–139, 335, 461, 463–464, 493–495.

³⁶ Uo., 233–234, 265, 267–268, 365–368, 386, 391, 395, 398–399, 425, 429, 479.

³⁷ Uo., 255.

³⁸ Uo., 64, 79, 369, 438.

ügyintézés formáit, a változó idők követelményei közepette is biztosítani kellett az igazgatás és az ügyintézés folyamatosságát.

A közös erdőt érintő minden fontosabb kérdésben a kilenc falu mindenrendű teljes felnőtt férfiakossága részvételével – feltehetően legalább évente, mindig más-más társközségben – tartott közgyűlés hozott mindenkire kötelező határozatokat és választotta meg a közgyűlések közötti időszak teljes ügyvitelével, többek közt a határozatok végrehajtásának ellenőrzésével megbízott, önálló bírói testületként is fungáló, bírságolási joggal felruházott vezetőséget. Közgyűléseket természetesen rendkívüli alkalmakkor is tartottak, például a hatodbeli Gohány és a Herec birtoklása ügyében a kilenc falu és a területet megszerezni próbáló Mikó udvar közötti, két évtizeddel korábban kezdődött vita elmérgesedése idején, 1795-ben: a vita véres összecsapásba torkollott, azt pedig hosszas perlekedés követte.³⁹

A helybeliekre és az idegenekre vonatkozó határozatok – épp úgy, mint az 1713-as deliberátumok – feltehetően minden társközség piacán, a templom előtt kihirdetettek, és minden társközség jegyzőkönyvébe bekerültek, a jövevények, idegenből jött szolgálégyenyek és a pásztorok előtt pedig talán évente fel is olvastattak.⁴⁰

A vezetőségbe feltehetően minden társközségből azonos számú tagot választottak be, így annak legalább kilenc, legföljebb huszonhét plusz egy tagja lehetett (a Hatodon makkoló idegen sertések ügyében 1816-ban és 1834-ben is a compossessor falvak, Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos és Sepsibacon három-három küldötte hozott döntést.⁴¹): ennek a vezetőségnek rendelhették alá valamiképpen a közös erdőt őrző, falvanként meghatározott számú – vélhetően hat-hat – erdőpásztort, továbbá a közös erdőben legeltetett marhák, lovak, juhok és makkoltatott sertések pásztorait. A társközségek a közös erdőnek a hagyomány vagy a közgyűlés által számukra kijelölt részeit saját külön erdőpásztori testületük meghatározott számú tagjával őriztethették, esetleg egy-egy külön erdőpásztori testületet tarthattak fenn, vagy – amint láttuk – akár egy egységes erdőpásztori szervezetet is fenntarhattak erre a feladatra, élén a határbírókéhoz hasonló jogkörrel felruházott erdőbíróval.⁴² Az utóbbi esetekben kilenc ilyen erdőbíróval számolhatunk, fölöttük pedig egy főerdőbíró állhatott: e tisztséget – egyéb hatáskörei

mellett – éppenséggel a plenipotentarius is elláthatta. A plenipotentarius vélhetően inkább az ügyintézés írásbeli, míg az *espressus* inkább annak a gyakorlati oldalával foglalkozhatott, feltéve, hogy nem ugyanazon tisztséget illették mindkét megnevezéssel: mindkettjük illetékes lehetett úgy a kilenc falu összes lakójának, mint a bebíróknak a közös erdőt illető ügyekben. Ezen két, nyilván fel is esketett tisztségviselőt évente a kilenc falu gyűlése választhatta meg vagy a vezetőség nevezhette ki és mindkettő a közgyűlésnek vagy a vezetőségnek tartozhatott felelősséggel és elszámolással, bár a plenipotentariusság állandó jellegű, folyamatosan betöltött, az *espressusság* pedig időszakos jellegű, szükség esetén betöltött tisztségnek tűnik. A vezetőség, a két említett tisztségviselő, a főerdőbíró, az erdőbírák és az erdőpásztorok – csupa hűtös személy – munkarendjéről egyelőre semmit sem tudunk, de tekintettel a sajátos körülményekre az némileg különbözhetett az egyes falvak erdeinek ügyeit igazgató, erdőügyeiben eljáró tisztségviselőktől és erdőőrző testületekétől,⁴³ továbbá gyanítható, hogy *regestrumaik* is voltak, és a működésük során bekövetkezett eseményeket feljegyzésekben vagy jegyzőkönyvben rögzítették.

A sepsiszéki kilenc falu lakóinak egyenlő mértékben, illetve rendi hovatarozásuk arányában való részesedése saját falujuk szabad és tilalmas erdejéből, a kilenc falu némelyike lakóinak részesedése a társközségek valamelyikével közös avasukból – lásd Étfalvát és Zoltánt – és a kilenc falu minden lakójának részesedése Sepsiszék közhavasaiból, továbbá a helybeliek, a sepsi- és kézdiszéki bebírók részesedése a kilenc falu közös erdejéből, a kilenc falu közös erdejébe beerdülő sepsi- és a kézdiszéki bebírók részesedése saját falujuk erdejéből, valamint saját falujuknak más sepsi-, illetve kézdiszéki falvakkal közös erdeiből stb. kitűnően példázza az Imreh István által oly érzékletesen leírt, kis tömbökbe tagozott közösségekkel teli világot, a maga sokszoros összetettségével, bonyolult és mégis áttekinthető működésével.⁴⁴

A kézdiszéki bebírók azon törekvését, hogy a sepsiszéki kilenc falu valamelyikében bennvaló jószágot és általa azok közös erdejébe beerdölési jogosultságot szerezzenek, csupán ősi székely jogukhoz való ragaszkodásukkal magyarázni elégtelennek tűnik: további indokaikat a saját falvaik erdeiről 1820-ban felvett parasztvallomásokról próbáljuk kihámozni.

³⁹ Uo., 178; IMREH István 1979, 82–84.

⁴⁰ IMREH István 1983, 14–15, 335, 377, 386–387, 411–412, 430, 450, 470, 480, 494, 498, 501; IMREH István 1973, 56, 62; SZÓCS János 2004, 79, 89, 111, 116. A csikszenttamásiak (1670) a falugyűlést, a szotyoriak (1727) a törvénynapot is a templom előtt hirdették ki. (IMREH István 1983, 318, 362.)

⁴¹ IMREH István 1983, 152; IMREH István 1987, 129.

⁴² A 18. században a Székelyföldön általános a (fő)határbírói és

a (fő)erdőbírói tisztség. (IMREH István 1983, 232–234, 238–240, 254, 265, 315, 343, 377, 379, 382–386, 391–393, 395, 416, 426–427.)

⁴³ IMREH István 1983, 244, 263–268, 299–300, 306–309, 315, 321–322, 343, 371–374, 395, 407, 426–429, 454–455, 479, 500–501.

⁴⁴ Uo., 26–36. Csak a kilenc falu közös erdejével is kapcsolatos tömböket, tömbösödéseket soroltuk fel.

– Az *alsócsernátoniaknak* jó erdei marhalegelőik voltak, szabad és tilalmas erdőkben – makkoltató helyekben is – bővelkedtek, a tilalmasokat füstszámra osztották minden falulakónak. A fával kereskedtek is.⁴⁵

– A *felsőcsernátoniaknak* némi gyenge, kerttel védett erdei kaszálóik voltak, kaszálás előtt és után azokon legeltették marháikat. Jó vagy könnyen karbantartható utakon megközelíthető szabad erdeik bőséges tűzfájával kereskedhettek is: ha ezen erdőt felfogták volna, fájuk épületfának is alkalmas lett volna. A tilalmas erdők fájából füstszám szerint megkapták az őket megillető részt.⁴⁶

– A *maksaiaknak* jó erdei marhalegelőik, tűzfát termő szabad és épületfát termő tilalmas erdejük is volt, amelyből építésre 2-3 szálat kaptak. Erdőikben mindenféle erdei gyümölcs megtermett. A fával kereskedtek is.⁴⁷ Maksa határában már 1548-ban ismeretes volt a *Fahordóút* helynév.⁴⁸

– A *dálnokiaknak* közeli szabad erdeiben tűzifa, távoli szabad erdeiben épület-, eszközfá és mindenféle erdei gyümölcs is termett, a fával kereskedtek is.⁴⁹ (A dálnokiak 1676 januárjában jogvitába keveredtek a Mogyorós nevű felfogott erdejük fölött.⁵⁰ 1864-ben Dálnok és Mátisfalva közös erdejét, valamint Dálnok és Lécfalva közös erdejét, a *Széphegy* és a *Kárbabágót* említik.⁵¹ Itt jegyezzük meg, hogy az 1713-as delibérátumok falutörvény jellegét hosszútávú érvényességük is bizonyítja, hiszen azok épp az egyik Besenyőre bebíró dálnoki nemes, Hadnagy Mátyás jobbágyait tiltották el a beerdőléstől: a dálnoki jobbágyok 1820-ban sem erdől(het)tek a kilenc falu erdejében.⁵² (A többi bebíró helyzetét ilyen szempontból nem vizsgáltuk, mert – a mátisfalviakat kivéve – azok jobbágyainak beerdőléséről a kilenc falu erdejébe sem 1713-ban, sem pedig 1820-ban nem szólnak a források, a mátisfalvi jobbágyok pedig nyilván nem a maguk jussán erdöltek benne, hanem egyértelműen a földesuruk engedte át nekik időnként a részét,⁵³ olyanformán, mint Lázár Dávid Molnos Kátai Mózes gyalogkáplárnak. A kézdíszéki bebírók 1713-ban a beerdülés jogával együtt bizonyára nem nyerték el a kilenc falu

erdejében való makkoltatás és/vagy az erdei juhlegeltetés jogát: a közeli Szemerja 1727-es falutörvénye az elsőt a bebíróknak, a másodikat mindenkinek megtiltotta, 1771-es falutörvénye pedig nem engedte makkoltatni a bebírókat, és fát se adott nekik.⁵⁴)

– Az *albisiaknak* közeli, jó erdei marhalegelőjük volt, de olyan szabad erdejük nem volt, hogy fával kereskedhettek volna: távol feküdt, és az útja is rossz volt.⁵⁵ Az erdő ugyanis felnyúlt a Bodoki-havasok névadó csúcsa alatt elterülő Kincás-pusztájáig.⁵⁶

– A *márkosfalviaknak* csak Dálnokkal, Albissal és Mátisfalvával közös erdejük volt (az orbaiszéki – zabolai, pávai, kovásznai és gelencei – erdőt, ahol 1703-ban az épületfát vágták, nem említik), ám mivel mindhárom csak vesszőt termett, ezért a *málnási* erdőről hoztak fát mindenféle szükségletre, és sertéseiket is ott, valamint más falvak erdeiben makkoltatták. A közös erdő pusztulását az 1820-as vallomástevők az erdőlés *regulátlanságával* magyarázták. Földesuraiknak a falu határán túl fekvő erdeit nem használták.⁵⁷ (Megjegyezzük, hogy Márkosfalva 1772-es falutörvénye nem tartalmaz egyetlen, az erdőkre vonatkozó előírást sem,⁵⁸ a vallomások pedig azt tanúsítják, hogy később se hoztak ilyen határozatokat.) A málnási erdő bizonyára nem csak Málnás közerdejét jelenti, hanem a Hatodon fekvő, öt másik faluval közös erdőt is: ha feltevésünk helyes, a márkos- és mátisfalviak azért nevezhették málnásinak az utóbbiakat, mert nekik ez a falu esett a legközelebb és nyilván Málnásról közelítették meg a Hatodot is.

– A *mátisfalviaknak* – épp úgy, mint 1703-ban – 1820-ban csak Csernátonnal, Dálnokkal és Albissal közös erdejük erdejük volt (a márkosfalviakkal közös erdejükről nem szólnak), bár az utóbbi kettőben a sarjadékot kecskék, a fákat – szántó- és kaszálónyeres céljából – maguk a helybeliek pusztították, és pusztultak azok a gondviséletlenségtől is, a vallomástevők szerint ugyanis a *silvestris ordo nem observáltatik*. Sertéseiket ugyancsak más falvak erdejében makkoltatták, és földesuraik engedelméből azok más falvak határán fekvő erdejét is – a *málnásit* és a *kilenc Cortzos* nagykiterjedésű erdejét – használhatták.⁵⁹ Az utóbbi

⁴⁵ TAKÁCS Péter 2002, 141–142.

⁴⁶ Uo., 146–148.

⁴⁷ Uo., 153–154.

⁴⁸ TUDÓS S. Kinga 2003, 51; 1602. *Fahordóút*. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 65.)

⁴⁹ TAKÁCS Péter 2002, 142–145.

⁵⁰ TÓTH Ernő 1902, 548.

⁵¹ OSzK Kézirattára, FM 1, 3814/A, 24.

⁵² A Hadnagy család három képviselőjének 1820-ban Dálnokon összesen 14 jobbágya, házas és házatlan zsellére volt, Besenyőn egy se. (TAKÁCS Péter 2003, 122.)

⁵³ Lásd alább, Mátisfalvánál.

⁵⁴ IMREH István 1983, 365, 367, 407–408. Fát csak a falu szelibe valók kaptak.

⁵⁵ TAKÁCS Péter 2002, 139–140.

⁵⁶ OSzK Kézirattára, FM 1, 3814/A, 24.

⁵⁷ TAKÁCS Péter 2002, 115, 205–207. A bodokiak 1821-ben említik a málnási erdőt. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 152.) Jellemző, hogy 1820-ban az erdőbirtokban bővelkedő kézdíszéki al- és feltorjaiak is Sepsibaconban, a Hatodon makkoltatták a sertéseiket, mint ahogy a miklósvárszéki bodosiak is. (TAKÁCS Péter 2002, 157, 163, 285.) A Hatodról lásd még IMREH István 1983, 152; és IMREH István 1987, 129–130.

⁵⁸ IMREH István 1983, 412–423.

⁵⁹ TAKÁCS Péter 2002, 212–213. A marhák, kecskék, juhok stb. erdei legeltetéséről lásd IMREH István 1983, 210, 307, 365, 373, 401, 407, 437–438, 485, 497; SZŐCS János 2004, 94.

kétségtelenül a sepsiszéki kilenc falu közös erdeje: a *Cortzos* a *Co[mmuni]ttas* hibás olvasata vagy átírása.

– A *martonfalviaknak* makkot és épületre való fát termő erdeik nem, csak tűzifa-termő erdejük volt, amelynek fájával vagy a belőle égetett szénnel néhányan kereskedtek is, makkoltatni a szomszédos – nyilván a Bodoki-havasok lábánál fekvő vagy a Feketeügyön túli, orbaiszéki – falvak erdeiben makkoltatták sertéseiket, a fenyőfát is ezen falvak lakóitól vásárolták pénzért.⁶⁰

(Az albisi vallomások nem hasonlíthatóak össze az 1703-as jelentés megállapításaival, a dálnokiak és az alsócsernátoniak talán a szomszédos falvakkal közös erdőkre is vonatkoztak: az 1703-as jelentés megállapításaitól ezek kisebb, a martonfalviak, a felsőcsernátoniak, a maksiak és a márkosfalviak nagyobb mértékben térnek el.)

Az 1820-as parasztvallomásokat korábbi és későbbi adatok is megerősítik. Forrásaink szerint Dálnoknak és Maksának már 1578-ban is volt egy közös erdeje,⁶¹ 1821. január 2-án, 10-én és 13-án pedig Maksá Dálnokkal, Albissal, Márkosfalvával és Mátisfalvával perelt közös erdeik felosztásáért.⁶² A kézdiszéki falvak külön és közös erdei a sepsiszéki kilenc falu közös és külön erdeihöz hasonlóan a Bodoki-havasokon terültek el, tehát azok az elmúlt századokban határosak voltak a sepsiszéki kilenc falu közös erdejével is. (Több nem is olyan régi térkép szerint az említett sepsi- és kézdiszéki falvak többségének határa egy pontban futott össze a Bodoki havasok gerincén.) A kézdiszéki falvak vélhetően szabályozták is külön és közös erdeik használatát: egyáltalán nem volna meglepő, ha ilyen rendtartás(ok) legalább említés formájában felbukkann(án)a(k). Feltűnő ugyanis, hogy Maksának, Albisnak és Mátisfalvának mindeddig nem került elő egyetlen falutörvénye sem. Dálnok falutörvényeiről sem tudunk mindaddig, míg nemrégiben háromra is rá nem bukkantunk: ezek egyike pedig éppenséggel egy, a falu lakóinak magánerdeire vonatkozó, 1804-ben kelt erdőrendtartás. (Megjegyezzük, hogy az egymással szomszédos háromszéki falvak határperei⁶³ és a falvak, falucsoportok közös birtokai felosztásáért a 18–19. században folytatott perek iratanyagának a feldolgozása által számos, egykor a falvak közös tulajdonát képező erdő, kaszáló, legelő stb. válna ismertté, mert a periratokhoz számos, a történeti

kutatás számára ismeretlen falujegyzőkönyv-kivonatot, szerződést, rendtartást, a közös javakra vonatkozó, a kilenc falu határozataihoz hasonló okiratot csatolhattak. A kilenc falu közös erdejéről hozott határozatok általunk fellelt másolata épp azt jelzi, hogy az ehhez hasonló okiratok felbukkanása – bár némileg idő és szerencse kérdése is – a kutatásoknak a legkülönbélebb forráscsoportokra való kiterjesztésétől várható.)

A kézdiszéki bebírók falvainak külön és közös erdeiről szóló beszámolók azt sugallják, hogy azok 1820-béli és 1713-béli állapota között viszonylag csekély lehetett az eltérés, mivel a szabad erdők dolgában legjobban álló, a legnépesebb kézdiszéki falvak közé tartozó Alsó- és Felsőcsernátonból, továbbá a kilenc falu erdejéhez legközelebb fekvő Maksáról jóval kevesebben törekedtek beerdölési jogosultságot szerezni a kilenc falu erdejébe, mint a közös, ám lepusztultabb, illetve távolabb fekvő szabad erdőkkel rendelkező Albisból, Dálnokból vagy Márkosfalvából. A Maksáéval lényegében azonos lélekszámú, hasznos fájú erdővel igen gyengén álló Martonfalva lakói érdekes kivételt képeztek: nemigen törekedtek jószágot – és ezzel beerdölési jogot – szerezni a kilenc falu valamelyikében.

A kézdiszéki bebírókat erdeik állapotán és ősi jogaikhoz való ragaszkodásukon kívül vélhetően leginkább az ösztökelte a sepsiszéki kilenc falu közös erdejébe való beerdölési jogosultság megszerzésére, hogy a beszállított császári hadak tűzi- és más fával való ellátásának kötelezettsége vagy maguknak a császári hadaknak a mindennapi erdei kártevésai – bár vélhetően a kurucok se kímélték a labancoknál jobban az erdőt – már nemcsak falvaik szabad, hanem tilalmas erdeit is pusztulással fenyegették,⁶⁴ a megszállást pedig a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása, a háromszéki nemesek és a két vitézli rend, a lófők és gyalogok 1713 januárjában bevett hűségesküje után véglegesnek lehetett tekinteni, tehát célszerűnek látszott védelmezni vagy legalább kímélni e falvak saját és közös erdeit. Az új rend fokozatos megszilárdulása a gazdasági tevékenység számára is nyugodtabb, kedvezőbb körülményeket biztosított, márpedig a kézdiszéki bebírók falvai (és a sepsiszéki Eresztevény) az egyik legfontosabb, legforgalmasabb útvonalra voltak-vannak felfűzve, és a székekelyek bizonyára még a megszállás nyújtotta korlátozott lehetőségeket se haboztak anyagilag kihasználni.⁶⁵

⁶⁰ TAKÁCS Péter 2002, 208–211.

⁶¹ SzOkI, V, 110–111.

⁶² MOL, P 1610.

⁶³ IMREH István 1983, 171.

⁶⁴ Dálnokon, Martonfalván, Albisban, Márkosfalván, Csernátonban és más kézdiszéki falvakban 1694-ben Pace generál, Gidófalván, Martonoson, Fotoson, Angyaloson, Bodokon, Besenyőn, Étfalván és más sepsiszéki falvakban Veterani generál kompániái teleltek. Málnást és Oltszemet 1690-ben Thökoly tatárai elégették, gabonáját elprédálták, a két faluban 1694-ben nem volt több 10 szabados embernél. (SzOkI, IV, 333, 335.)

⁶⁵ Jellemző módon Antal Péter lófőt, megyebíró, aki hetivásár napjára eső ünnepen fát vitt eladni a kézdivásárhelyi piacra, a megyészeke előbb elítélte, majd felmentette: 1722. március 6. „Megye Birája Antal Péter Uram extradatus hogy Innep napon fát vitt az Városba csütörtökön lévén az Innep ergo convincit[ur] in flo 6.; Antal Péter Uramnak mint hogy Csütörtökön lőtt a' fa vitel most pro semper condonáltatik”. (COROI Artur 2007, 1. 116.) Antal Péter 1713. január 17-én, Altorján esküdött fel VI. Károly német–római császár (III. Károly magyar király) hűségére. (SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 629–631.)

Nem vetíthetjük a későbbi adatokat korábbi időszakokra, de eléggé feltűnő, hogy a kézdi- és sepsiszéki bebírók falvaiban 1820-ban több, a tűzifától és a faszéntől függő mesterséget és foglalkozást űztek, mint a kilenc faluban, ami az előbbieik erdeinek állapotára is kihathatott. (Lásd a XX. és a XXI. táblázatot.)

A kézdívásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi kézműipar, a Brassóból Moldvába irányuló átmenő forgalom tűzi- és eszközfa-szükséglete mindig nagy volt, a háromszéki mezővárosok és Brassó piacán pedig szintén nagy volt a fa iránti kereslet: a fának, mint árunak és nyersanyagának a fontossága a 17. század végétől kezdve egyébként is folyamatosan növekedett, és nincs kizárva, hogy a kézdiszéki bebírók a falujuktól távol eső erdők fáját nem maguk akarták felhasználni, hanem például – annak legalábbis egy részét – a Kálnokyak zalánpataki üvegcsúre bérlőinek akarták eladni.⁶⁶ A legfőbb ok azonban az lehetett, hogy Kézdiszékeknek nem volt a sepsiszékiek bodzai közhasasaihoz hasonló széki birtoka.⁶⁷ (Jellemző, hogy 1820-ban csak a márkosfalvi és a mátfalvi valomástevők említették földesuraik más falu vagy falvak határában lévő, számukra is némi jelentőséggel bíró erdeit.⁶⁸)

Összehasonlításképpen álljanak itt a sepsiszéki bebírók falvainak erdeiről 1820-ban lejegyzett vallomások idevágó adatai. Bodokon egy rétyi és egy étfalvi, Besenyőn egy bikfalvi, egy angyalosi, egy zoltáni és egy uzoni bebírót találunk az 1713-as deliberátumokban, bár ennél akár nagyságrendnyivel is többen lehettek. A kebelbeliek – az *étfalviak*, az *angyalosiak* és a *bodokiak* – 1820-beli helyzetét fennebb már ismertettük. A *rétyieknek* csak a falutól távolabb volt lehetőségük erdőlni, fával nem kereskedtek, makkoltatni pedig csak a *Szék havasán* tudtak.⁶⁹ A *bikfalviak* erdeje is távol esett a falutól, de nekik saját makktermő erdejük volt, és a fával kereskedtek is.⁷⁰ A legtávolabb a falujuktól az *uzoniak* erdeje esett, ellenben a Lisznyóval, Szentivánnal és Laborfalvával közös erdejükben makk termett, és a *Szék havasán* is

makkoltattak.⁷¹ A sepsiszéki bebírók falvainak erdei tehát a kézdiszékiekéinél valamivel jobb állapotban voltak, de a falvakhoz legközelebb eső erdők már itt is jócskán lepusztultak. Ezen falvak nemesei és lófői bizonyára akkor is gyakrabban mentek a szék vásáros helyeire, a falujukhoz és a kilenc faluhoz is igen közel eső Sepsiszentgyörgyre és Illyefalvára, még ha se vásárra, se székgyűlésre, se bírósági tárgyalásokra nem került is sor, és nekik maguknak sem volt sürgős-fontos elintéznivalójuk, mint a távoli, lakatlan *Szék havasára*, és részesedést is inkább a kilenc falu közelebb fekvő erdeiben kívánhattak szerezni.

Az elmondottakon kívül – többek közt – az lehetett a kézdiszékiek zöme bodoki és étfalvi jószág-szerzési törekvésének egyik oka, hogy a kilenc falu erdeje nagyjából valószínűleg a Bodoki-havasoknak az Olt felőli lejtőin terült el, mint a hozzátartozó Herec is: 1820-ban a közös erdőt az Olt-parti bodokiakon és zoltániakon kívül csak az eresztvényiek említették.

A kilenc falu közös erdeje – mint számottevő erdő- és legelőterület – nyilván számos helyi vagy általánosabban ismert és használt elnevezéssel illetett erdő- és legelőrésze tagolódott, de azt bizonyára minden darabjáról tudták, hogy az a közös erdő része. Ezért nem különösebben meglepő, hogy egyelőre csupán három darabjának a nevét ismerjük biztosan. Szabó T. Attila Angyalos és Bodok határában találkozott a *Kilenc falu erdeje* elnevezéssel: 1749. Angyalos. „Lévén Angyalosnak egy felfogott erdeje, már most szintén elpusztult, melly erdőt communi consensu omnium Incolarum conferalak az Ekk[esi]ának cum tali modalitate, hogy ennek utánna felfogott erdő legyen és senki erdőlni ne merészelje... Mely erdő vagyjon Matepataka verőfénye nevű helyen; vicinusa dél felől nemzetes Forró uraimék erdeje; napkeletről Kilenc falu köz élő helye; nap nyugotról az erdő út; északról pedig a hát út: a régi halmokat hánnya fel újolag az ekklésia”; 1850–1860. Bodok. „Kilencz falu erdeje”.⁷² A *Kilenc falu erdejével* legszorgosabb

⁶⁶ IMREH István 1983, 260–262, 471–473, 480–481, 501. Gróf Kálnoki Sámuel (1640–1706), Erdély kancellárja, majd kincstartója is (1703), 1695 után Bécsben lakott. (BÍRÓ Vencel 1935, 126, 162; KAZINCZY Gábor 1863, 131–132; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 378; II, 18.) A kilenc falu valomástevői közül a gidőfalviak említik az üvegcsúrból reájuk háruló kevés hasznót, az étfalviak pedig azt vallják, hogy abból semmi hasznuk. (TAKÁCS Péter 2002, 105–106, 108.)

⁶⁷ A Hat falu (Sárfalva, Szászfalu, Nyujtód, Lemhény, Almás és Csomortán) marhalegelőül szolgáló közös havasát 1799-ben Lemhényben, a lemhényi és almási közös erdőt 1799-ben Almásban említik, az ozsdolai szabad erdőre 1774-es adat szerint emberemlékezet óta hat mezőföldi falu lakosai jártak. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 77, 114; IMREH István 1983, 427.) Az 1584-ben *Ország szabadjának* nevezett, Kézdivásárhely

és több kézdi- és kászonszéki falu által adományként bírt területet, amelyet az illető települések lakóinak állatai mindaddig közösen és szabadon éltek, 1581 és 1584 között Kecseti Károlyi István, a szentléleki vár ura foglalta el. (IMREH István 1983, 178; SzOkl, IV, 77, 90.) A kézdívásárhelyiek a 18. század elején elfoglalták az akkor *Király szabadjának* nevezett területet a Kászton rétyén, amelyet addig az utasok használtak állataik legeltetésére. (SzOkl, VII, 307.)

⁶⁸ TAKÁCS Péter 2002, 207, 213.

⁶⁹ Uo., 122.

⁷⁰ Uo., 38. Lásd a 18. jegyzetünknel is a dolgozat első részében.

⁷¹ TAKÁCS Péter 2002, 132. Uzon és Lisznyó erdeje Szentivánnal és Laborfalvával is közös volt. (IMREH István 1999, 187.)

⁷² HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 22, 150–156.

háromszéki helynévgyűjtőink egyike, Cs. Bogáts Dénes is csupán egy 1872-ben kelt fotosi okiratban találkozott.⁷³ Orbán Balázs egyáltalán nem említette a kilenc falu erdejét: ottjártakor a kilenc falu előljárói és papjai maguk sem igen említették, pedig a bodoki savanyú- és veresborvíz az 1860–1870-es években még a kilenc falu közös tulajdona volt. Pesty Frigyes 1864–1865-ös helynévgyűjteményében mindössze Benkő Dénes eresztvényi prédikátor és társai (Vítályos Gábor jegyző és László János egyháztanácsos) nevezték meg a kilenc falu erdejét: *Továbbá az 1-ső pont alatt felhozott 5 erdőbérczek a községhez északról folyó Besenyő patakának keleti partján fekszenek falvánktól északra egy óra járásnyira eső Besenyő falu felől egymástól elkülönítve a 9. község erdőbércei közt.* Szörtsey Vince zoltáni bíró pedig – a közös erdő nevének említése nélkül – felsorolta az egykori társtulajdonos községeket: *(Zoltán) Erdei pedig határosak Oltszem, Bodok, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztvény erdős részleteivel.* Zoltán feltehetően az osztozkodás révén kapott egy darabot a bíró által említett Herecből, ezért a kilenc falu erdejének pontos körülhatárolása és részei elnevezésének tisztázása további kutatásokat igényel, mert nem tudhatjuk, hogy a kilenc falu előljárói által felsorolt erdőnevek közül melyek voltak eleve az illető falvak saját erdei, és melyeknek váltak kizárólagos tulajdonosaivá a közös erdők elosztásával.⁷⁴ A zoltáni bíró jelentése azonban kimondatlanul is jelzi, hogy az osztozkodás után a kilenc falunak a közös erdőből jutott erdőrészei egy pontban, feltehetően a Bodoki-havas csúcson találkoztak. Megjegyezzük, hogy a régebbi írott forrásokban a falu határának egyes részeiről annál kevesebb szó esik, minél távolabb esnek a falutól, és minél kisebb a szerepük az élelemtermelésben, még akkor is, ha egyébként a mindennapi életben, sőt, a létfenntartásban olyan fontos szerepük volt, mint az erdők fájának, gyümölcseinek, gombáinak, vadállományának, madarainak. A régebbi századok embere számára az erdő amúgy is titokzatos, félelmetes hely, amire számos népmese, népi mondás, irodalmi mű és képzőművészeti alkotás a tanúság, azok pedig, akik ismerve titkait, félelem nélkül jártak benne, általában nem tudtak írni, vagy ha igen, tudásukat nemigen osztották meg másokkal.⁷⁵ Az is általános szabály,

hogy régi emberek a kortársaik számára jól ismert dolgokról viszonylag keveset írtak. Erdély tájait különben még a 18. század elején is az erdők uralták, amelyeknek viszonylag kevesebb törődés mellett is megvolt a hasznuk, a hagyományos világ pedig nemcsak olyan értelemben volt az erdő világa, hogy sokkal több volt az erdő, mint a 19–20. században vagy manapság, hanem olyan értelemben is, hogy tájainkon a legkülönbözőbb épületek és eszközök többségének alapanyaga, továbbá a kor egyetlen ismert és használt szilárd „energiahordozója” is a fa volt.⁷⁶

Mindeddig nem szolgáltunk magyarázattal arra, hogy közös erdeje ügyében a kilenc falu miért épp a széki tisztséget kérte fel a bírászkodásra. A kérdésnek van akkora súlya, hogy külön foglalkozzunk vele.

A birtokjogi perekben mindig azon szék bírói fóruma volt illetékes, amelyben a birtok feküdt, tehát akár a kilenc falu perelte a kézdi bebírókat, akár azok pereltek a kilenc faluval a beerdölés jogáért, a pernek a sepsiszéki tisztség előtt kellett folynia. Ezt a szabályt a 17. század végén maga a sepsiszéki szék bíróság így fogalmazta meg: *A[nno] 1693 die 3 Decembr[is] in Possessione Angyalos Mane... Mivel az mely jóság felől Szőke Janosne Kőkösi Szabo Mihályt Keresi Kézdi Szekben vagjon itt az Sepsi forumon nem perelhettnek erette.*⁷⁷ (A sepsiszékieknek mindenkor voltak kézdiszéki, a kézdiszékieknek sepsiszéki jóságaik.)

Ugyanakkor feltehető, hogy a kilenc falu is – már jóval a bírászkodási eljárás kezdete előtt – admoneálhatta/felszólíthatta a bebírókat, hogy az addigi beerdölési gyakorlatnak vessenek véget, rendezzék a törvényeknek megfelelően jóságuk helyzetét, és tisztazzák a vele járó jogokat és azok mértékét, mert az általuk bírt jóság semmiképp nem jogositja fel őket automatikusan a közjavakból való részesedésre.⁷⁸ A deliberátumokból elég egyértelműen kitűnik, hogy a bebírók – feltehetően a szokás meggyökereztségével érvelve – nem tettek eleget a felszólításnak. Egyetértés híján a felek együttesen is felkérhették az ügyben illetékes sepsiszéki tisztséget a bírászkodásra, de az sem lenne meglepő, ha azt maguk a bebírók kérték volna: a felperes ugyanis az alperes környezetében kellett, hogy keresse és bizonyítsa igazát.⁷⁹

Láttuk, hogy az erdőből a különböző rendű lakosok a kilenc sepsiszéki falu mindegyikében más-más

⁷³ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 60. Bogáts másik helynévgyűjteményében nincs nyoma a kilenc falu erdejének. (CS. BOGÁTS Dénes 1958.) A bodokiak 1876-ban az angyalosi erdőt a maguk erdeivel szomszédosnak mondták. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 22, 155.)

⁷⁴ OSzK Kézirattára, FM 1, 3814/A, 24.

⁷⁵ DUBY, Georges – LARDREAU, Guy 1993, 145.

⁷⁶ DANKANITS Ádám 1983, 41–42, 55–56; UJFALVI Sándor 1990, 144; IMREH István 1983, 146. A műholdas felvétele-

ken a megművelt területek – igen találóan – vörösbarna színűek: a Háromszéki-medence ezeken elég elborzasztó képet mutat.

⁷⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 125^r.

⁷⁸ Lásd a dolgozat első részének az 55–57. jegyzeténél.

⁷⁹ IMREH István 1973, 65. Személyek esetében „kit-kit a [maga] székén keressenek előbbszer”. (SzOkI, II, 119–127, 1555. április 28., 35. cikkely.) Közössége(ke)t nyilván az illetékes széki tisztség előtt perelhettek.

arányban részesültek, az illető közösségek tehát valószínűleg eltérően ítélték meg, hogy milyen rendű bebírók milyen nagyságú, jogi természetű stb. jószág után milyen mértékű jogot kaphassanak a beerdőlésre, ezért a széki tisztségre hárulhatott a feladat, hogy az érintett közösségek közakarátát közös nevezőre hozza, és a bebírók jogos igényeivel is összehangolja.

Az imént elmondottak nem tekinthetőek pusztán feltevésnek: a kézdiszéki bebírók nyilván maguk is arra törekedtek, hogy ne csak a kilenc falu, hanem a sepsiszéki tisztség is ismerje el valamilyen formában beerdőlési jogait, mert nekik – szemben a sepsiszékiekkel – nem állt módjukban azokat közvetlen módon bejegyeztetniük a sepsiszéki statútumokba.⁸⁰ Ezt a célt el is érték: a deliberátumok a kilenc falu erdejébe való beerdőlés szempontjából a széki statútum speciális előírásaihoz hasonló jogerővel bírtak. A deliberátumok Sepsiszék tisztségét, a kilenc falut és a beerdőlés jogát elnyert bebírókat egyaránt kötelezték, ugyanakkor precedenst teremtettek a beerdőlési jogot már elnyert bebírók örököseivel és az újabb bebírókkal felmerülő jogviták eldöntésének módjára nézve, bármiképpen jutottak volna is az utóbbiak bennvalóhoz a kilenc falu valamelyikében. A deliberátumok nyilván bármilyen, az erdőléssel kapcsolatos jogvitában hivatkozási alapul szolgáltak a kilenc falu, a szék bírái, a magasabb bírói fórumok és a mindenkori kormányzat előtt is az ellentmondással, tiltakozással élő vagy peres eljárást indító pretendensekkel szemben.

A kézdiszéki bebírókat illető feltevésünket látszik igazolni az a tény is, hogy az 1713-as deliberátumokat a kézdiszéki Bak Ferenc lófő is hitelesítette aláírásával. Az eljárás folyamán mindvégig ő képviselhette a kézdiszéki bebírókat, ezért – bár őt magát is csak az eljárás folyamán ismerték el hivatalosan sepsiszéki birtokosnak – írhatta alá Sepsiszék esküdt ülnökéként a deliberátumokat. Az 1713-as deliberátumokat meghozó és aláírásukkal hitelesítő sepsi tisztek közül négyen a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot megelőző években-évtizedekben is széki tisztek, bírói hatáskörrel felruházott testületek tagjai voltak, négyük közül hárman pedig az 1713-as sepsiszéki homagiális lajstromot is hitelesítették aláírásukkal: a széki tisztség személyi összetétele tehát nem változott meg lényegesen a szabadságharc éveiben, vagy annak elmúltával több, a szabadságharc előtt fungáló

személy is újból elnyerte az illető tisztséget. A homagiális lajstromban további három sepsiszéki aláíró nevét is megtaláltuk.

Az a tény, hogy a kilenc falu erdejének ügyében 1713-ban egy kilenc tagú – nem pedig egy szokásos, hat- vagy hét tagú – bírói testület járt el, a meghozott döntések jelentőségére, míg az, hogy ezen testületben egy kézdiszéki személy is helyet kapott, a szomszédos székek falvai között felmerülő vitás kérdések eldöntésére hivatott testületek összetételére mutat rá.

A kézdiszéki bebírók beerdőlési jogát rögzítő végzések meghozatala – az eljárás összes körülményét figyelembe véve – egyúttal a birtokbaiktatás egyik formájának tekinthető, márpedig ez az aktus mindig a székbíró jelenlétében zajlott: a régebbi időkben a szék hadnagya vagy kapitánya is a székbíró jelenlétében iktatta be birtokukba a király vagy a fejedelem által a Székelyföldön megadományozottakat, amióta azonban a Habsburg-hatóságok az előbbi tisztségeket megszüntették, a feladat csak magára a székbíróra vagy a széki tisztségre hárult.⁸¹

A sepsiszéki kilenc falu a Bodoki-havasok déli nyúlványa nyugati és déli oldalán, a bebíró kézdiszékiek falvai a Bodoki-havasok déli nyúlványa keleti oldalán helyezkednek el folyamatos láncban, de másként és az utóbbiaktól keletre a közelben nincs jelentősebb erdős terület. (Lásd a XXII. táblázatot.)

A székely falvak erdei – épp úgy, mint maguk a székely székek – nem mindenütt voltak pontosan elhatárolva egymástól,⁸² ezért feltehető, hogy a beerdőző kézdiszékiek falvainak erdeit sem *métázták* el kellőképpen a kilenc falu erdejétől, ami miatt az utóbbiban nyilván gyakoriak voltak a kézdiszékiek szándékos és/vagy véletlen kártevésai is: az a tény, hogy számos kézdiszéki nemes és lófő igyekezett a kilenc falu valamelyikében való jószágszerzéssel jogalapot teremteni magának a kilenc falu erdejébe való beerdőlésre és elkerülni az idegen *erdőrontókat* sújtó keményebb büntetéseket, a régi szokásjogi rend erejének és a jogkövető magatartásra való hajlandóságnak a tanúbizonysága.⁸³

A két falucsoport falvai az összeírásokban igen jellegzetes módon csoportosulnak, bár ritkán találjuk őket egymás közvetlen szomszédságában. Sorrendjüket megtartva, más betűtípussal írtuk, és egymástól vastagabb vonallal választottuk el azon falucsoportot-

⁸⁰ IMREH István 1983, 253.

⁸¹ 1409. április 10. A marosszéki székelyek a Sáromberkéhez és Gernyeszeghez bírt *Ebes* nevű szántóföldeket és erdőrészeket, melyeket egy ideig elfoglalva tartottak, Somkerek Antalnak és Jánosnak visszabocsátották, s őket azok birtokába székely szokás szerint a szék bírása jelenlétében Andrásfalvi Balázs marosszéki hadnagy iktatta be, mégpedig ellentmondás nélkül (SzOkl, III, 27–28); 1410. február 11. A szék ítélete értelmében Marosszék tisztjei birtokba iktatták a megadományozott személyeket (Uo.,

31–33); 1470. december 27. A marosszéki Jobbágyistvánfalván is a szék tisztjei iktatták birtokba a megadományozottakat (Uo., 89–91); 1537. december 15. Mátisfalvi Csató György kézdiszéki kapitány és Albisi Both Bertalan kézdiszéki bíró beiktatták Szép Péter márkosfalvi örökségébe Domokos Mihályt és Becz Pált (Uo., 265–266).

⁸² IMREH István 1983, 151.

⁸³ Uo., 263–265. Szemerja (1727) kivétel: a bebírók és a helybeliek ugyanannyi erdőbírságot fizettek. (Uo., 365.)

kat, amelyek közé az összeírásokban két falunál több ékelődött be. (Lásd a XXIII. a és b, a XXIV. a és b táblázatot.)

Az is jellemző, hogy mely egy vagy két falu ékelődik be a számunkra fontosak közé. (Lásd a XXV. és a XXVI. táblázatot.)

Látható, hogy mindkét falucsoport tagjai rendelkeztek saját és/vagy közös erdőkkel a Bodoki-havasokon. A kilenc falu többsége gyakran a sepsiszéki összeírás végén, a nyolc falu többsége gyakran a kézdiszéki összeírás elején szerepel, a falvak sorrendje pedig bizonyára megfelel az idők folyamán igen keveset változó, az ideiglenes változások után pedig a régebbi állapotokhoz többnyire visszatérő katonai, közigazgatási, bíraskodási stb. beosztásnak.

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: nem lehetett valaha a Bodoki-havasok lábánál fekvő sepsi- és kézdiszéki falvak közös tulajdona az a hatalmas erdő- és legelőterület, amely ezeket a havasokat borította és borítja? A kérdés akkor sem indokolatlan, ha az egymással szomszédos székek egymással szomszédos falvainak vagy falucsoportjainak kimondottan közös tulajdonára sem az általunk tanulmányozott szakirodalomban, sem a forráskiadványokban, sem a különféle okiratokban nem találtunk példát, legfeljebb az élesen megvont határ híján előforduló közös vagy teljesen szabad használatra.⁸⁴ (A Hatod nem tekinthető példának két szomszédos szék szomszédos falvai – a sepsiszéki Zalán, Oltszem, Málnás, a miklósvárszéki Barót, Bodos és Nagy- vagy Sepsibacon – compossessorátusának, mivel Miklósvárszék Sepsiszékből szakadt ki 1404-ben.⁸⁵) Erre a kérdésre azonban egy másik tanulmánynak kellene választ keresnie, mert arra viszont találtunk példát, hogy 1567-ben Étfalva 6 portával a sepsiszéki, 28 portával pedig a kézdiszéki falvak közt szerepelt a 25 dénáros adólajstromon,⁸⁶ 1593. július 25-én pedig Daczó Tamás, Szentmarjai Geréb János és

Szentmarjai Geréb István beiktatta Mikó Jánost, Miklóst, Pétert és Györgyöt Oltszem, Bodok, Málnás, Fotos, Étfalva, Gidófalva és Zalán sepsiszéki, továbbá Csernáton és Dálnok kézdiszéki falvak, valamint *Bormező, Gohánypusztá, Kincsvára helye*, a bodoki *Havasmezeje* erdő, a *Sombormezeje és Felgohánymezeje* birtokába.⁸⁷ A Gohánypusztá és a Felgohánymezeje a Hatodon található, de a többi helynév a Bodoki-havasokon elterülő olyan erdőselegelő területekre vonatkozik, amelyek – mint például a Kincsvár helye – eredetileg a kilenc falu erdejéhez tartozhattak:⁸⁸ a kilenc falu erdejétől való elhatárolásuk – hacsak az érdekelt falvak 1601-ben vissza nem szerezték ezeket a területeket⁸⁹ – számos, a kilenc falu és a földesurak közötti jogvitára adható alkalmat. Az is figyelemre méltó, hogy Martonos nevű falu Sepsis- és Kézdiszékben ősidők óta egyaránt létezett, a lécfalviak pedig részesei voltak Sepsiszék közhavasának. (És még egy meggondolkoztató példa: 1597. október 6. *...akkoron mű előttünk Maxafalva képében Benkő István, Maxai Bálint bíró és Böjte Tamás egy felől, más felől pedig Eresztevényi Mihály, Zajzon Bálint és Orbán Mihály bíró Eresztevényfalva képében és magok kívánák mű tőlünk és ex spontanea eorum voluntate így deliberalunk közöttök, hogy ellegyenek egymás határa nélkül; miérthogy azon Kézdi és Sepsis székek között való határ ez két falu határa, az ország szokása és törvénye szerint mindenik falu az ő határát Szent György naptól fogva Szent Mihály napig tilalmasba tarthassák, Szent Mihály nap után Szent György napig a hol egyiknek szabad, a másiknak is szabad legyen. Ez alatt pedig a kinek barmát behajtják a tilalmasból, az előbbi szokás szerint egy ember barmától négy pénzt fizessenek és vehessenek.*⁹⁰ Eresztevény és Maksa határa tehát azon a szakaszon, amelyen a szántóik és a rétjeik terültek el, egybeesett Sepsis- és Kézdiszék – vízfolyás alkotta – határával, és a két falu az őszi határszabadítástól a tavaszi

⁸⁴ Uo., 151. A falutörvények, határozatok, rendtartások, végzések közül csupán néhányban esik szó a falvak közötti határokról és határjelekről. (Uo., 292–294, 435, 470, 495.)

⁸⁵ SzOkl, I, 97. A 18–19. században a Hatodért kemény küzdelem folyt a Mikók és a hat község között. (IMREH István 1979, 81.)

⁸⁶ SzOkl Ús, VII, 63. A Kézdiszékhez számolt 28 étfalvi portára nem találunk magyarázatot: Étfalván 1567-ben nem is lehetett ennyi porta. A kapuszámok korabeli összegezése sem Kézdi-, sem Sepsiszéken nem egyezik a ténylegesen összeírttal: az utóbbiban például a bölöni kapuk száma ismeretlen maradt, kapuszáma helyett 130 dénárt írtak a lajstromba. Ezt a huszonöttel nem osztható számot adták hozzá a többi sepsiszéki kapuszámhoz, bár a bölöni kapuk száma se 5, se 130 nem lehetett.

⁸⁷ SzOkl, IV, 120–121. Ezen helynevek egy része, valamint a Mikó családra utalók Zalán, Málnás, Bodok, Besenyő, Hidvég és Alsócsernáton határában bukkannak fel, *Gohánypusztá* például

a *Hatodon* terület el. (IMREH István 1983, 453; IMREH István 1979, 81; CS. BOGÁTS Dénes 1929, 55, 57, 58, 61, 65, 71.) Annak, hogy Kézdiszék valaha Sepsiszék része lett volna, egyetlen, közvetett – tehát bizonytalan – jele, hogy a pápai tizedjegyzékek egyike a Sepsis archidiaconatus papjai közé sorolta a Kézdi archidiaconatus papjait. (MVH, I/I, 105–126.)

⁸⁸ Bodok határában lévő vagy Bodok határával szomszédos területeket jelöltek 1821-ben, 1850–1860-ban, 1852-ben és 1876-ban a *Gohány*, a *Kincsvásás*, a *Vár havasa*, a *Gohánvápa* helynevek. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 150–156.) *Kincsvás* 1796-ban Bodok határában bukkan fel. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58.)

⁸⁹ SzOkl Ús, IV, 15.

⁹⁰ SzOkl, V, 161. Másolata az eresztevényi Eresztevényi család levéltárában is fennmaradt. (SÁL, Fond 65/37, Fasc. I.) Ezúton köszönjük meg Csáki Árpád sepsiszentgyörgyi történésznek, hogy felhívta figyelmünket a másolatra, és számunkra át is írta azt.

határtalalom kezdetéig az őszhatár kivételével az egyezség megkötése után is élhette egymás szántóhatárát. Abból a tényből, hogy a maksaiaknak és más kézdiszékieknek nem volt olyan bennvalójuk Eresztevényen, amely után beerdölést igényeltek a kilenc falu erdejére, nem következik egyenesen az, hogy a vélhetően azonos havasi határ két oldalán Maksának és Eresztevénynek a szántókhoz és a rétekhez, illetve azok egy részéhez hasonlóan egy még 1713-ban is *közre élt* erdeje terült el, és csak attól északnyugatra kezdődött a kilenc falu erdeje, de ezt a lehetőséget sem lehet teljességgel kizárni.) A sepsiszéki kilenc és a kézdiszéki nyolc falu közötti átjárhatóságra jellemző a sok azonos családnév, és hogy 1635-ben *Zoltáni Mihali Jstvan lófő Albisban lakik*, Györgypál István gyalogszékely 1683-ban Dálnokról ment Gidófalvára lakni,⁹¹ Maksai Jankó Ferencnek pedig 1656-ban jobbágysai voltak Besenyőn.⁹²

Az erdők gazdasági szerepét hangsúlyozva már Imreh István is megállapította, hogy saját erdeik szűkössége vagy a nagymérvű kitermelés miatti leromlása az erdők védelmét szolgáló szóbeli vagy írott erdölési szabályok, erdőrendtartások mielőbbi kidolgozására ösztönözte a falvakat, ami együtt járhatott a bebírók erdölési jogainak korlátozásával vagy megtagadásával, míg az erdők bősége és jó minősége késleltette a bebírókra is vonatkozó korlátozó szabályozások kidolgozását. Ehhez hozzátehetjük, hogy a saját erdők védelmét szolgáló rendtartások megléte vagy hiánya valószínűleg meghatározta az egyes falvak magatartását azon bebírókkal szemben is, akik erdölési jogot praetendáltak a közös erdeikbe. A dálnokiak erdölési jogot is megcélzó jószágyszerzési törekvése például összefügghet azzal, hogy a falu erdeinek egy része igen korán a két katonarend (és a nemesség) kezére jutott,⁹³ az alsócsernátoniakét 1666-os falutörvényük szigorú erdölési szabályai magyarázhatják,⁹⁴ a bikfalviak már 1642-ben szabályozták az uzoniak erdölési jogát erdejükben, és avasai már 1693-ban tilalomban voltak,⁹⁵ az étfalviak pedig 1690-ben említették tilalmas erdejüket, majd feltehetően 1693-ban is ugyanazon erdő tilalmáról szóltak.⁹⁶ (Étfalvi jószág

után nem is nyert senki beerdölési jogot.) Saját erdei védelmére Bodok már 1679 előtt végzést hozott,⁹⁷ de erdeinek állapota 1703-ban kielégítő volt – részben ez magyarázhatja a faluban jószágot szerzett kézdiszékieknek megítélt beerdölési jogok nagy számát – és csak 1731-es falutörvényében kellett ismét szigorú erdővédelmi szabályokat életbe léptetnie. Az összefüggés természetesen nem ilyen egyszerű és egyértelmű: a falvak közötti legkülönbözőbb kapcsolatok gyakorisága és rendszeressége vagy ritkasága és esetlegessége, a falvak lakói közötti családi-rokonsági kapcsolatok megléte, hiánya vagy nagyságrendje nyilván fontos szerepet játszott, azonos vagy eltérő eredményekre vezethetett, tehát a kérdésre csak nagyon nehezen elvégezhető falvankénti vizsgálat adhatna feleletet. Jellemző, hogy például Uzon 1699-es falutörvénye egyáltalán nem foglalkozik az erdőkkel,⁹⁸ bár 1703-ban nem volt makkos erdeje, és 1820-ban is csak a Lisznyóval közös erdőn makkoltathattott,⁹⁹ Rétynek 1703-ban csak tűzifára való erdeje volt, 1820-ban pedig a lakosok valószínűleg úgy a tűzi-, mint az épületfa-szükségletüket a *Szék havasáról* pótolták, ahol sertéseiket is makkoltatták.¹⁰⁰

Befejezésül hangsúlyozni kívánjuk, hogy delibérátumok tanúsága szerint a sepsiszéki kilenc falu lakossága – de bizonyára Sepsi- és Kézdiszék lakossága és tisztsége is – hamar önmagára talált a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc utáni régi-új viszonyok között: a maguk és az eljövendő nemzedékek érdekére való tekintettel a régi székely, erdélyi és országos törvények, őseik szokásai és hagyományai szellemében igyekeztek közös dolgaikat rendezni, legégetőbb gondjaikat megoldani. A kilenc faluban az 1713-as delibérátumok megszületése egyszersmind fontos átlomása lehetett azon folyamatnak, amelynek során az erdőbeli részesedés a falubeli belső telek, a jószág eszmei tartozékából annak valóságos tartozékává vált.¹⁰¹ Függetlenül marad azonban a kérdés, hogy mikor és miként osztották fel a kilenc falu erdejét a társbirtoikos falvak között, és mi lett részeinek sorsa az 1871-ben elkezdett arányosítás, az 1948-as államosítás, majd az 1989-es fordulat után.

⁹¹ SzOkl Ús, V, 73; VIII, 213.

⁹² MOL, P 2002, 1656. március 3. *Egr[egii] Francisci Janko de Maxa... providus con[dam] Joannes Pap, Jobbaggio ipsius... in poss[ess]io[ne] Besenyeo.*

⁹³ 1578. április 28. A dálnokiak az *Alsó árokaljai* erdejüket elcserélik a fejedelem által a darabontoknak adományozott *Szásznéárnnyéka* erdővel, és említik a *Harmincembererdjét*. (SzOkl, V, 110–111.); 1578. *Harmincembererdeje; Keskenybércz vagy Darabontkerdeje*. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 58.)

⁹⁴ IMREH István 1983, 305–317.

⁹⁵ Lásd a 18. és a 152. jegyzetünknel a dolgozat első részében. Tűzi-és épületfa, továbbá makktermés szempontjából 1703-ban

és 1820-ban is azonos, kielégítő helyzetben voltak. (TAKÁCS Péter 2002, 38.)

⁹⁶ *Anno 1693. die 7. Novembris. Etfalva. Erdős Samuel Etfalvi Zalan falva ele izentetett vad alma dolgabol.* (OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 108^r.)

⁹⁷ Lásd a dolgozat első részének 5. jegyzeténél.

⁹⁸ IMREH István 1983, 333–339.

⁹⁹ TAKÁCS Péter 2002, 132.

¹⁰⁰ Uo., 122.

¹⁰¹ Ez a székely falvakban általában a 18. században következett be. (IMREH István 1979, 61.)

Függelék

A kilentz falu erdejire bé birhatosok deliberatumi Fasc[iculus] 14. N[ume]ro 18.

1^r Copia.

A[nn]o 1713. 12[decima secund]a Junij, in Possessione Étfalva. Léven sok Contraversia, az Kilentz Faluk, u[gy]m[int] Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidofalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő, és Eresztevény Közönséges erdejek iránt, holmi kitsin joszagokat biro extraneus emberek iránt, Kik miat az Kilentz Faluk[na]k, Köz, és Közönséges erdejek, nagy Kárban Pusztulásban forgottak, kihez képest az nemes Szék azon Kilencz Faluk[na]k requisitiojokra ugyan ezen falukban bé biro Possessorok Jozáginak oculálására ki jöven,¹⁰² és minden Jozágokat per seriem perlustrálván, lettek ilyen Deliberatiok.

Bodok.

(1)¹⁰³ D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Szabo János, és az néhai Szabo István Posteritási az mely fundust Bodokon az Ur Miko Ferentz Udvarháza vicinumjában birnak adjudicaltatott hogy azon fundusra, az Kilencz falu Közönséges erdeiben bé erdőlhesenek, két részre, az több részek pedig excludáltatnak.

(2) D[eli]b[eratu]m. Az mely fundust Dálnoki Miklos István bír Bodokon Simon Ferentz vicinumjában, adjudicaltatott, hogy azon fundusra egy részre, az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhet[ne]k, töbre nem.

(3) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Kováts András, Kováts Ferentz és Sámuel a' mely Portziotokat praetendálnak Bodokon atyafiastol magokénak lenni, mivel azon portionak vicinussát meg mondani, sem határát meg mutatni nem tudják, sőt a' mely Portiot magokénak praetendálnak lenni, aztis most de praesenti Bodoki emberek bírják, ergo a' Kilencz falu Közönséges erdeiből excludáltat[na]k egész atyafiastol. D[eli]b[eratu]m.¹⁰⁴

(4) 1^r D[eli]b[eratu]m. Albisi Bod Miklos, Sámuel, András, és Azerias, mivel semmi Fundusokat nem tudják Bodokon mutatni per hoc az Kilencz Falu erdeiből excludáltatnak.

(5) D[eli]b[eratu]m. Bacsoni Ferentz Albisi mostan Ur,¹⁰⁵ Dálnoki Dimény Benedek, és István György, az mely fundust praetendálnának magokénak lenni Bodokon, mivel sem határát sem vicinussát, nem tudják declarálni, sőt azon fundust Bodoki emberek tartják magokénak s de praesenti azok bírják, per hoc az meg írt Praetendensek, az Kilencz falu Köz élő erdejekből excludáltatnak.

(6) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki András György fundussa, az Ur *Miko Ferencz* Ur fundussa vicinumjában, nem adjudicaltatott elégségesnek, hogy a Kilencz falu erdeiben bé erdőlhessen, ergo ezen fundusra excludáltatik.

(7) D[eli]b[eratu]m. Csernátóni Vég András, Cseh Mihály, László, Péter, és Cseh Miklos árvái, az mely fundust bírnak

Bodokon az falu Közönséges utya vicinumjában, adjudicaltatott hogy azon fundusra két részre az Kilencz falu Köz erdeire bé erdőlhetnek és több részek pedig excludáltatnak.

(8) D[eli]b[eratu]m. Adjudicaltatott, hogy Mihats Pál Ur[am], az falu utya vicinumjában lévő fundussára, mely vagyon Bodokon, az Kilencz Falu Közönséges erdeire egy részre bé erdőlthetett.

(9) D[eli]b[eratu]m. Albisi Katona Barabás Mihály fundussára, mely vagyon Bodokon, az Ur *Miko Ferencz* Ur[am] fundussa vicinumjában, adjudicaltatott hogy egy részre az Kilencz Falu erdeire bé erdőlhet, a' több részek pedig excludáltat[na]k.

(10) D[eli]b[eratu]m. Néhai Barabás Péter Ur[am] Posteritási, ugy mint az Rápolti István Ur[am] Gyermekei, Benkő Pálné, Donáth Györgyné, és Benkő Josefné aszszonyomé, Barabás György Ur[am], Lőrincz Mihály, Kotsis Gáspár, Barabás¹⁰⁶ 2^r Barabás István, Pál fia, Lőrincz Boldisár, Pánczél János, Lőrincz Miklos, Hadnagy Balásné, az mely fundushoz praetendálnak Bodokon az falu utya vicinumjában adjudicaltatott, hogy azon kitsin fundusra az Kilencz Falu Közönséges erdeiben egy részre bé erdőlthessenek, az több részek pedig excludáltat[na]k.

(11) D[eli]b[eratu]m. Márkosfalvi Szántó Gergelyné, Albisi Baktis István, Boldisár, Gábor, Joseff, és néhai László Mihály Posteritási az mely fundushoz praetendálnak Bodokon az Ur *Miko Ferencz* Ur[am] vicinumjában, adjudicaltatott hogy azon fundusra egy részre az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhessenek, az többi excludáltat[na]k.

(12) D[eli]b[eratu]m. Magos János, Sámuel, György, és Teleki György az mely fundust bírnak Bodokon Bartok István vicinumjáb[an] alol, adjudicaltatott hogy azon fundusra egy részre, az Kilencz falu Köz erdeire bé erdőlhessenek, a' több részek excludáltat[na]k.

(13) D[eli]b[eratu]m. Albisi Nagy András fundussára mely vagyon Bodokon az Patak folyása vicinumjában adjudicaltatott hogy a Kilencz falu Köz élő erdeib[en] bé bírhasson egy részre az több részek excludáltat[na]k.

(14) D[eli]b[eratu]m. Az *Rápolti István* Ur[am] gyermekei, *Benkő Pálné*, *Donáth Györgyné*, Bak Josefné aszszonyomé, *Kotsis Gáspár*, *Pánczél János*, Nemere János, tamq[ua]m Tutor, *Barabás Mihály*, Elekes Sámuelné, Szabó Jánosné, Lőrincz Benedekné, *Lőrincz Boldisár*, *Lőrincz Mihály*, *Lőrincz Miklos*, Lőrincz Mártonné, *Hadnagy Balásné*, és *Barabás György* Ur[am] az mely fundushoz praetendálnak Bodokon, az falu utya vicinumjában, adjudicaltatott hogy azon fundusra, Két részre bé erdőlhessenek az Kilencz falu Köz erdeiben az több részek excludáltat[na]k. % Mivel pedig¹⁰⁷ 2^v Mivel pedig a' Szék ususa szerént a' tisztaságot nem deponálják¹⁰⁸ excludáltat[na]k in toto.

¹⁰² *Oculálásnak* nevezték a kárlátást is, a vetésben, szénafüben, erdőben ember vagy állat által tett kár hiteles emberek általi felmérését és minden helyszíni szemlét. (IMREH István 1983, 355, 395.)

¹⁰³ A deliberátumokat mi számoztuk meg, hogy akkor is hivatkozhasunk rájuk, amikor szükségtelen a teljes tartalmukat idézni. Aláhúztuk az egy vagy több előző deliberátumban már előfordult személyek nevét: a rájuk vonatkozó adatokat többé nem ismétljük meg, és azt sem jelezzük minden esetben, mely deliberátumban fordultak már elő. A deliberátumokban előforduló és az azokat aláírásukkal hitelesítő személyekre vonatkozó, általunk összegyűjtött adatokat a személyek felbukkanásának sorrendjében, a deliberátumok szövege után közöljük. Természetesen nem törekedtünk a

forrásközlésekben fellelhető minden adat felsorakoztatására.

¹⁰⁴ Őrszó.

¹⁰⁵ A második bizonyára a *mester Ur* helyett írt *mostan Ur*-at. Lásd a függelékben.

¹⁰⁶ Őrszó.

¹⁰⁷ Őrszavak.

¹⁰⁸ Nem teszik le az eljárás díját a szék szokása szerint. Kászon-székben a perköltséggel való tartozás elismerése jelül kendőbe kötött tárgyakat adtak át a bírácoknak, ezt nevezték *tisztaságnak*. (IMREH István – PATAKI József 1992, 271.) Altorjai példa is van a *tisztaságra*, épp 1713-ból. (COROI Artur 2007, 92, 94.) Talán nem is kellett azonnal fizetni, de valamilyen módon el kellett ismerni az eljárási díjjal való tartozást.

(15) D[eli]b[eratu]m. Albisi *István György* az mely fundushoz praetendál Bodokon, az Ur *Mikó Ferencz* Ur[am] fundussa vicinujában, adjudicátatott, hogy azon fundusra egy részre a Kilencz falu Köz erdeib[en] bé erdőlhett.

(16) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Lázár István, Mihály és Lázár¹⁰⁹ György az mely fundusotskát bírnak Bodokonn, mindenik felől az Ur *Mikó Ferencz* Ur[am] vicinujában, adjudicátatott hogy azon fundusra egy részre az Kilencz Falu Köz élő erdeire bé erdőlhessenek, és több rész excludáltatik.

(17) D[eli]b[eratu]m. Albisi Bak Mihály, Bak Ferencz, és Bak Pál, az mely fundushoz praetendálnak Bodokon, az Ur *Mikó Ferencz* Ur[am] fundussa vicinujában, mivel most de praesenti azon fundust nem manuteneáják, nem adjudicátatott, hogy az Kilencz falu erdeiben bé erdőlhessenek, mind addig miglen nem réhábéálják, réhábéálván¹¹⁰ penig az után egy részre bé erdőltethetnek.

(18) D[eli]b[eratu]m. Albisi Balogh Péterné az mely fundust bír Bodokon, az *Mikó Ferencz* Ur[am] vicinujában, adjudicátatott hogy egy részre azon fundusra az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhessen.

(19) D[eli]b[eratu]m. Albisi Szegedi Sámuel, János, és Sánta Istvánné az mely fundushoz praetendálnak, mely vagon Bodokon az Intze Péter vicinujában, minthogy másnál vagon Zállogon, adjudicátatott, hogy mind addig míg redimálják, az Kilencz falu Köz erdeiből excludáltat[na]k, redimálván p[e]d[ig] egy részre bé erdőlhett[ne]k.

(20) D[eli]b[eratu]m. Albisi Mihály Gáspár Kis Portziotskáját az *Mikó Ferencz* Ur[am] vicinujában, nem adjudicátatott sufficiensnek hogy az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhessen más fél öl lévén circiter a szélessége. D[eli]b[eratu]m.¹¹¹

(21) 3^r D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Székely István Ur[am] fundussa Bodokon az *Mikó Ferencz* Ur[am] vicinujában alol sufficiensnek adjudicátatott hogy az Kilencz falu Köz élő erdeiben egy részre bé erdőlhessen.

(22) D[eli]b[eratu]m. Constál hogy Albisi Barthos Mihály az mely fundust Bodokon az malom utya vicinujában per concambium aprehendált, azon concambium lett per fraudem, contra articulum Regni és nem egyebet hanem az Kilencz falu erdeib[en] bé erdőlhessen, ergo az Kilencz falu Köz élő erdeiből excludáltatik.¹¹²

(23) D[eli]b[eratu]m. Albisi Teleki Márton, az mely fundust bír Bodokon az malom utya vicinujában, et contra Articulum Regni aprehendála, ergo nem adjudicátatott hogy az Kilencz falu Köz erdeiben bírasson.

(24) D[eli]b[eratu]m. Albisi Barabás Mihály Sen[ior] Barabás Tamás, Márton, és Barabás Miklos árvái ketten Intze Miklos háza vicinujában Bodokon bírna(!) egy fundust, illendőnek ítéltetett hogy az Kilencz falu Köz erdeiben, egy részre bé erdőlhessenek, és többre excludáltat[na]k.

(25) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Pál András, és Pál István fundussok Bartha Miklos vicinujában, egy részre intéztetett, hogy az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhessenek, és több részek excludáltat[na]k. Interim indebitán convincáltatván, mivel nem déponályák¹¹³ in toto excludáltat[na]k.

(26) D[eli]b[eratu]m. Mátisfalvi Ferentzi Sámuel fundussa, Ferentz (László)¹¹⁴ Balás vicinujában intéztetett egy részre hogy az Kilencz falu Köz erdeiben bé erdőlhessen.

(27) D[eli]b[eratu]m. Mátisfalvi Déák István több atyafiával bírna[k] egy darabb fundust *Ferencz Sámuel*¹¹⁵ vicinujában¹¹⁶ 3^r jában Bodokon, alkalmatlan lévén lakhelynek, nem ítéltetett alkalmatosnak hogy az Kilencz Falu Köz erdeire azon fundusra bé erdőlhessenek.

(28) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Kováts Péter, Márton, Imreh, István, és Kelemen bírván egy darabb gyümölcst, az Ur *Mikó Ferencz* Ur[am] vicinujában, adjudicátatott hogy azon fundusra egy részre bé bírassanak az Kilencz Falu köz élő erdeiben az több praetent[iok] excludáltat[na]k.

(29) D[eli]b[eratu]m. Pantzél István Jun[ior], János, Mihály, István Sen[ior] az mely darabotska fundust bírnak Bodokon Tanko Bálint jorzága vicinujában, nem adjudicátatott elégségesnek, hogy azon fundusra az Kilencz Falu köz élő erdeiben bé bírassanak, ergo excludáltat[na]k az erdőből.

(30) D[eli]b[eratu]m. Csernátoni Kováts Sámuel Deák, és Kováts István Déákné Bodokon az Henter András vicinujában lévő fundusra az Kilencz Falu köz élő erdeire egy részre bé bírhatnak.

(31) D[eli]b[eratu]m. Albisi Csomos Demeter, Csomos János, és *Bartos Mihály*, az mely szegelet szilvás kertet bírnak Bodokon *Henter András* jorzága végiben, mivel nem alkalmatos lako helynek, nem adjudicátatott illendőnek, hogy az Kilencz Falu Köz erdeiben bé erdőlhessenek, ha penig valamelyik épít azon fundusra 's Füsti lesz, egy részre bé bírassanak rólla.

(32) D[eli]b[eratu]m. Albisi Vén István és Vég György excludáltatnak az Kilencz Falu Köz élő erdejekből, constálván hogy nintsen illendő Jorzágok Bodokon 's béjaro utjok is nintsen.

(33) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki *András György, Dimjén Benedek*, Bak Bodisárné,(!)¹¹⁷ az mely fundust bírnak Bodokon Bartok Ilyes vicinujában, azon fundusra egy részre az Kilencz Falu Köz élő erdeib[en] bé bír[hatna]k a' többi excludáltatik. D[eli]b[eratu]m.¹¹⁸

(34) 4^r D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Péter Bálint, Péter István, és Maxai Kanyo István, az mely Kender földet bírnak Bodokon az Kenderes Kertben adjudicátatott hogy azon fundusra egy részre az Kilencz Falu Köz élő erdeiben bé erdőlhessenek az többi excludáltatik.

(35) D[eli]b[eratu]m. Bartok János, Bartok Mihály, Ferentz és István az mely fundust bírnak *Bartok Ilyes* jorzága vicinujában, adjudicátatott hogy azon fundusra egy részre az Kilencz Falu Köz élő erdeiben bé erdőlhessenek, az több részek excludáltat[na]k.

(36, 37) D[eli]b[eratu]m. Márkosfalvi Sipos Pál nem demonstrálhatta 's nemis verificaltatta juxta exmissionem hogy ugy Gidofalván ugy Bodokon benn valo fundussa volna, per hoc excludáltatik az Kilencz Falu erdeib[en] valo erdőlésből.

(38) D[eli]b[eratu]m. Márkosfalvi Barabás János Ur[na]k nem lévén 's nem tanáltatván, semmi reale Dominiumja az Kilencz Faluban, és az mint praetendájja eők[egyvel]me hogy Mihatz Ferentzné asszonyomrol tserélt volna egy darabb fundust Bodokon, Székely Sámuel Ur[am]¹¹⁹ vicinujáb[an], minthogy azon

¹⁰⁹ Ezt a nevet a sor fölé szúrták be.

¹¹⁰ A szó b betűjét a szó fölé szúrták be.

¹¹¹ Órszó.

¹¹² A *Tripartitumra*, az *Approbatatae* és a *Compilatae Constitutionesre* hivatkoznak, midőn a *Decretumot*, *Ország törvényét*, *Haza törvényét*, *Articulust*, *Ország articulussát* és *Constitutiones patriae*t említik. (IMREH István 1983, 8, 244, 331, 335, 337, 344, 349, 356, 371, 382, 384, 389, 402–403, 412, 416, 420, 430, 431, 437, 439, 473.) A haza törvényét előszeretettel alkalmazták az idegen falubeliekkal szemben.

¹¹³ Törvényközön méltatlan kereseten maradnak/marasztaltatnak

el, mivel nem teszik le (az eljárás díját).

¹¹⁴ Az általunk zárójelbe tett nevet az eredetiben áthúzták.

¹¹⁵ Mivel Ferencz(i) Sámuel nevű bodoki lóföt a 17. század második felében és 1713-ban sem találunk, itt nyilván a 26. deliberátumban szereplő mátfisfalvi Ferencz(i) Sámuel nevezik meg mint szomszédot.

¹¹⁶ Órszótog.

¹¹⁷ Az asszony nevét így írták az eredetiben.

¹¹⁸ Órszó.

¹¹⁹ Ezt a szót beszúrták a két szomszédos szó közé.

joszághoz praetendáló atyafiak contradicalnak, és az Concam-bium is tsak tegnap lett, még Ők[egyvel]me reale Dominiumját nem manuténéájja az Kilentz Faluk[an] excludáltatik az Köz élő erdőben valo erdőltetésből.

(39) D[eli]b[eratu]m. Albisi Barabás Ferentz né, Porkalább György, Etken András, Etken György Alsó Csernátóni Bernáld János Ur[am], Damokos István, és Domokos Péter Uraimék néhai Poluss István Ur[am] posteritási, Márkosfalvi Vajna Andras, Fabján István, és Török János, minthogy semmi benn valo fundussok, az Kilentz Falukban a' nemes Szék¹²⁰ 4^y Szék oculata revisioja alkalmatosságával nem találtatott, 's nem remonstratott, tetzet az Törvén[ne]k hogy az Kilentz Falu Köz élő erdejekből, excludatassanak eők[egyvel]mek.

Besenyő.

(40) D[eli]b[eratu]m. Maxai Maxai Gergely fundussa Benkő János Ur[am] vicinumjában egy részre elégséges az Kilentz Faluk erdeiben valo bé erdőltetésre.

(41) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Hadnagy Mátyás Ur[am] fundussa Szabo Péter vicinumjában egy részre intéztetett az Kilentz Faluk erdeikben valo bé bírásra, ugy penig hogy maga számára Jobbágyni pedig excludáltat[na]k.

(42) D[eli]b[eratu]m. Maxai Szabo Balás, Szabo János, és Dávid, mivel nem compareáltak, Külömbenis egy kitsin particula jóságok lévén Forro Gábor Ur[am] vicinumjában, melyre bé járo utis nintsen, nem adjudicaltatott elégségesnek, excludaltanak az Kilentz Faluk Köz élő erdejekből.

(43) D[eli]b[eratu]m. Maxai Boldisár fundussa Kováts Péter vicinumjában egy részre elégséges az Kilentz Falu erdeiben valo bé bírásra.

(44) D[eli]b[eratu]m. Maxai György fundussa Kövér Mihály vicinumjában circiter két öl lévén, nem elégséges az Kilentz Falu erdeiben valo bé erdőlésre, mivel béjáro utya is nintsen. %

Angyalos

(45) D[eli]b[eratu]m. Maxai Gergely jóságá, Kováts György vicinumjában, tsak másfél öl szélességű nem adjudicaltatott elégségesnek, hogy bé bírasson az Kilentz Falu Köz élő erdeiben. Fotos¹²¹

5^y Fotos

(46) D[eli]b[eratu]m. Kováts Mihály gyümölsős kertiben lévén Márkosfalvi Gelei Andrásnak egy darabotska fundussa, egy részre bé erdőlhet az Kilentz Falu erdeiben.

Etfalva.

(47) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Márton György fundussa Baktsi Ferentz Ur[am] vicinumjában igen kitsin, és bé bírásra az Kilentz Falu erdeiben alkalmatlan, excludáltatik az erdőből.

Gabriel Gidofalvi, V[ice] Judex Regius et ass[ess]or Sedis Sepsis m[anu] p[ro]pria

Sámuel Székely n[o]b[il]is de Réty et Jur[at]us ass[ess]or S[edis] S[ic]ulic[al]is Sepsis m[anu] p[ro]pria

Fosztó Bálint m[anu] p[ro]pria

Franciscus Kátai Jur[at]us ass[ess]or S[edis] Sepsis

(48) D[eli]b[eratu]m. Albisi Barabás Ferentz jóságá, Erdős Sámuel vicinumjában, igen kitsin és alkalmatlan bé járo ut nélkül valo lévén, excludáltatik az Kilentz Falu erdeiben valo erdőltetésből.

(49) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Miklos István Jóságá Erdős Sámuel háza megett igen kitsin alkalmatlan 's bé járo ut nélkül lévén az Kilentz Falu Köz élő erdejekből excludáltatik.

(50) D[eli]b[eratu]m. Dálnoki Veress János mivel nem comparál 's nem comprobálja hogy a' Baktsi Gáspárné Jóságának feléhez jussa volna excludáltatik az Kilentz Falu Köz élő erdejekből.

(51) D[eli]b[eratu]m. Albisi Baktsi István, Gábor, Boldisár, és Josef Uraimék jóságok, Baktsi István Ur[am] jóságá között alkalmatlan, 's bé járo utja sem lévén, az Kilentz Falu Köz élő erdejekből excludáltat[na]k. Zoltán¹²²

5^y Zoltán.

(52) D[eli]b[eratu]m. Márkosfalvi Kotsis Mihály fundusotskája Czirjék Tamásné Aszszonyom Kapuja előtt alkalmatlan lévén az lakásra az Kilentz Falu Köz élő erdejekből excludáltat[ik].

D[eli]b[eratu]m. Minthogy a' megírt Kilentz Faluk Köz élő erdejek[en] bé bíró atyafiak között az mostani Deliberatumok szerent lehető Birodalmok[an] contraversiák orialodtak 's in futuro is orialódní fognak, végezettetett hogy valakinek eddig usuált birodalmak minuáltatott, és oly pleno n[ume]ro nem usuálhatyák, az megírt Kilentz Falu erdeit, magok között egyezzenek meg hogy kiki secundum ratam suam portionem usualhassa, az Kilentz Falu határát, és minden Pünkösiti Innepp napokon regestrum szerent agyák számban az Kilentz Falu bírának juxta proportionem Possessionis, kik akarnak azon eszt[endő]b[en] az Kilentz Falu erdeib[en] participáladni, secus sine respectu personar[um], szekereket marhájokot bé vihessék és mint az Extraneusokot aszerent büntethessék.

Interim. Az Kilentz falubéli Bírák, és lakosok nagy meg bántodásokkal tapasztalván az Köz élő erdejek[ne]k nagy pusztulását 's abbéli Károkokat látván hogy némely Privata Personak magok Jóságokból némely kitsin particulát, excscindálván idegen¹²³ 6^y idegen Possessorok[na]k transferályák, mások praejudiciumára, Közönséges egyező értelemből in facie Sedis Judiciariae meg egyezének hogy valaki Jóságát el akarja adni elsőbb[en] is a' praetendens véreket legitime kínáltassa meg, ha azok meg nem vészik az Kilentz Faluban lévő Possessorokot, kikis ha meg nem vészik illendő árán el adhassa szabadoson, minden Fraust, és Dolust excludálván; Külömben valaki ez ellen cselekeszik az olyan abalienált Jóságot in Perpetuum amittálja, 's maradjon azon falu számára, az hol az fundus abalienáltatik, insuper 12 forinton convincáltassék, melyet V[ice] Tiszt Ur[am] vigore P[rae]sentium mox et defacto exequálhasson rajtok ad requisitionem damnificator[um].

Michael Benkő Jur[at]us Not[arius] et ass[ess]or S[edis] S[ic]ulic[al]is Sepsis

Stephanus Antos de Réty Jur[at]us ass[ess]or S[edis] Sepsis

Franciscus Jantso Jur[at]us ass[ess]or S[edis] Sepsis

Orbok Sámuel n[eme]s S[ep]si Szék[ne]k Hütös ass[ess]ora

Franciscus Bak Jur[at]us ass[ess]or S[edis] Sepsis

¹²⁰ Őrszó.

¹²¹ Őrszó.

¹²² Őrszó.

¹²³ Őrszó.

A deliberátumokban előforduló és az azokat hitelesítő személyekre vonatkozó adatok:¹²⁴

(1)

– SZABÓ János az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.¹²⁵ A dálnoki hadkötelesek közt 1670-ben két Szabó Jánost is találunk, 1676-ban és 1677-ben Szabó János, Máté fia a dálnoki nemesek, 1680-ban a dálnoki lovasok közt szerepel, de 1680-ban van egy Szabó János nevű személy a dálnoki gyalogok közt is. Az 1683-as összeírásban a dálnoki lovasok közt találunk Szabó János és Szabó [al]ia]s Kanta János nevű személyt, előbbi két fiával, „keczer hadnagya mentette”, utóbbit egy fiával. Az 1691-es lustrában is találunk a dálnoki nemesek közt egy Szabó Jánost.¹²⁶ Említik 1706. május 19-én, mint akit a császáriak megseparoltak.¹²⁷

– SZABÓ Istvánt 1676-ban a dálnoki lófők, 1680-ban a dálnoki lovasok között találjuk. Az 1683-as összeírásban szerepel egy Szabó István nevű dálnoki lovas, András öccse, egy másik Szabó István két fiával (*Senior*), és egy Szabó István junior, aki *árva volt, azért esztendeigh ne szolgáljon*. Az 1691-es lustrában Szabó Istvánt írják Máté fiának, és a dálnoki lovasok közt mellette találunk egy Szabó Jánost és még egy-egy további Szabó Istvánt és Szabó Jánost is.¹²⁸

– MIKÓ Ferenc mint főember, épp úgy, mint a főemberek és széki tisztségviselők többsége, nyilván nem a többi sepsiszéki nemes, lófővel és gyaloggal esküdött hűséget 1713-ban. Apor Péter is többször említi műveiben és leveleiben.¹²⁹ 1703-ban Mikó Ferencnek volt egy jobbágya Dálnokon és egy Angyaloson.¹³⁰ Lásd még: 1690. *Tekintetes Nemzetes Miko Ferencz Uram öö kegyelme bodoki nemes udvar hazanak gondviselője Karolij Miklos*.¹³¹ 1693. *Miko Ferencz*.¹³² 1701. *Mikó Ferenc*.¹³³ 1701. *Miko Ferencz Bodokon*.¹³⁴ 1701. *Miko Ferencz Oltszemen*.¹³⁵ 1701. *Tekintetes N[em]z[e]t[e]s Bodoki Miko Ferencz ur[am]*.¹³⁶ Mikó Ferenc 1750-ben hunyt el.¹³⁷

(2)

– MIKLÓS István senior és junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemesek voltak.¹³⁸ 1670-ben a dálnoki hadkötelesek, 1676-ban a dálnoki nemesek, 1680-ban a dálnoki lovasok, 1683-ban és az 1691-es lustrában is a dálnoki lovasok

közt találunk Miklós István nevű személyt, 1677-ben is említik.¹³⁹ Atyafiságban állott a dálnoki Sántákkal.¹⁴⁰ Dálnokon 1654/1789-ben a Miklos fiak a Nádosban bírtak egy darab erdőt.¹⁴¹

– SIMON Ferenc az 1713-as homagiális lajstrom szerint első volt a bodoki lófők között.¹⁴² Úgy tűnik, a 17. század végén két Simon Ferenc élt Bodokon: 1679. *Simon Ferenc nemes*; 1690. *Simon Ferenc libertinus, lófő*; 1693. *Simon Ferenc libertinus, lófő (dohanyos 7)*; 1701. *Simon Ferenc számadó*.¹⁴³ Miklós István jószágja valószínűleg a néhai Simon Ferenc nemes jószágja szomszédságában feküdt. Bodokon 1821-ben is éltek a Simon család tagjai.¹⁴⁴

(3)

– KOVÁTS András az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.¹⁴⁵ Az 1680-as lustrában egy Kovács András nevű személyt a dálnoki gyalogok közt találunk, az 1683-as összeírásban egy sepsiszéki nemes viseli ezt a nevet.¹⁴⁶

– KOVÁTS Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.¹⁴⁷

– KOVÁTS Ferenc neve sem az összeírásokban, sem az 1713-as homagiális lajstromon nem fordul elő. Talán azonos lehet a következők valamelyikével: 1710. január 12. *Rétyi Schola Mester Kováts Ferencz Deák... Dálnoki Kováts Ferencz Deák mostani Rétyi Schola Mester*; 1710. január 15. *Rétyi Schola Mester Kovács Ferencz Deák Ur[am]... Dálnoki Kovács Ferencz Diak mostani Rétyi S[chola] Mester senior*; 1711. április 15. *Rétyi Schola Mester Ferencz Deák*; 1712. június 25. *Itt valo mester Ferencz Deák*; 1713. december 2.; 1715. január 21. *Kováts Ferencz Deák Ur[am]*.¹⁴⁸ Hasonnevvű iskolamestert említenek 1695-ben Márkosfalván, hasonló nevű prédikátort 1719-ben Felsőcsernátonban.¹⁴⁹ Hasonnevvű iskolamester szolgált Sepsiszentgyörgyön 1699 és 1708 között.¹⁵⁰

Nem tudni, milyen családi vagy rokoni kapcsolat volt a három pretendens és a dálnoki Kovács Andrásné között. (1701. *Die 18. Febr[uar]ij... In Possessione Gidofalva. Kovats Andrasne Aszonyom Anna Kezdi Szeki Dalnaki... Bodoki szanto földé*.¹⁵¹)

(4)

– BOD Miklós az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisí lófő volt,¹⁵² 1676-ban az albisí lófők közt szerepelt, mint ispán, 1680-ban és 1683-ban az albisí lovasok közt találjuk, az

¹²⁴ Előfordulhatnak téves megállapítások is, mert nem mindig tudtuk pontosan meghatározni, hogy az azonos nevéek közül melyik azonos a kézirattal rendelkezővel, illetve annak sepsiszéki szomszédjával. A bizonytalanságot fokozza, hogy ugyanazon személy a különböző összeírások elkészülte idején más-más faluban is lakhatott, és nem mindig világos, hogy az azonos nevű idős vagy ifjabb személyre vonatkozik-e egy-egy adat.

¹²⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621.

¹²⁶ SzOkl Ús, VII, 203, 235, 321–322, 341; VIII, 184; SÁNDOR Imre 1911, 74; TÜDŐS S. Kinga 2003, 258.

¹²⁷ MOL, P 1610.

¹²⁸ SzOkl Ús, VII, 235, 322; VIII, 184–185; SÁNDOR Imre 1911, 75. Az 1683-as összeírásban a maksai lovasok közt is szerepel egy Szabó István. (SzOkl Ús, VIII, 189.)

¹²⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 182; II, 78. Valamint „Franciscus Mikó senior de Bodok regalista, 1738. Procerem”. (KAZINCZY Gábor 1963, 284.) A Mikókra nézve lásd a 129. jegyzetet is a dolgozat első részében, valamint a 85. jegyzetünket ebben a részben.

¹³⁰ DOMOKOS Pál Péter, 1978/1–2. 218; 1977/3–4. 473.

¹³¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 18^r–18^v.

¹³² Uo., 107^r.

¹³³ Uo., 146^v–147^v. Az összeírásban a nemesek közt szerepel.

¹³⁴ Uo., 184^r. Bodoki ügyben szerepel a neve.

¹³⁵ Uo., 184^v. Oltszemi ügyben szerepel a neve.

¹³⁶ Uo., 193^r.

¹³⁷ PÁLMAJ József 1901, 313–314.

¹³⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 622.

¹³⁹ SzOkl Ús, VII, 203, 235, 322; VIII, 185; SÁNDOR Imre 1911, 75; TÜDŐS S. Kinga 2003, 258.

¹⁴⁰ SzOkl Ús, VIII, 185–186.

¹⁴¹ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 46.

¹⁴² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

¹⁴³ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 29^r–29^v, 77^v–78^r, 83^r–83^v, 146^v–147^v.

¹⁴⁴ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 152.

¹⁴⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621–622.

¹⁴⁶ SzOkl Ús, VII, 341; VIII, 141.

¹⁴⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621–622.

¹⁴⁸ MOL, P 5.

¹⁴⁹ COROI Artur 1998, 17, 28.

¹⁵⁰ BEREZ Gyula 1893, 199; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 134; TÜDŐS S. Kinga 2003, 350.

¹⁵¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 188^v.

¹⁵² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 172; II, 617.

utóbbiban *Vice Hadnagy*, 3 fia volt, „egyszer Kapitány ur[am] hadta ithon”.¹⁵³

– BOD András senior az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.¹⁵⁴ Az 1683-as összeírás szerint Veres Mihály mostoha fiai Bod János és Bod András.¹⁵⁵

– BOD Sámuel minden valószínűség szerint felsőcsernátони nemes volt.¹⁵⁶

– BOD Azeriás neve sem az összeírásokban, sem az 1713-as homagiális lajstromon nem fordul elő. Azonos lehet Bod Azarias maksai iskolamesterrel, akit 1708-ban említenek, de nem tudni, 1713-ban élt-e még.¹⁵⁷ Biztosra vehető azonban, hogy *Azarias Albisi* néven ő subscribált 1703. június 16-án a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. A neve mellé bejegyezték: *Ingratus discipulus*, azaz kelletlen vagy hátatlan diák.¹⁵⁸

A Bod és az Ertzen család a 17. században is jelentős szerepet játszott Albisban: *REGNANTE ILLUS[trissimo] PRINCIPE TRAN[silva]NIAE D[omi]NO D[omi]NO GEORGIO RAKOCI HAEC TVRRIS EXTRUCTA CVRA ET INDUSTRIA GENER[os]i] D[omini] STEPHA[ni] BOD PER INCOLAS ALBISIEN[ses] ANNO D[omini] 1657 SCR[ipt]A IOHA[nnes] ECZKEN.*¹⁵⁹ Az 1660–1669-es dálnoki falutörvény megalkotásánál az első Bod István legnagyobb fia, ugyancsak Bod István volt az egyik kézen fogott közbíró, aki aztán elvesztette a szeme világát: az ő fia lehetett az 1674-ban és 1683-ban hadnagyként említett ifjabb Bod István, akinek feleségét 1677-ben említik. Az albisi Bod család tagjait a 17. században a lófők, a lovasok, a nemesek és a lófőből lett jobbágyok között tartották számon, egyikük az udvarhelyszéki Betfalván jobbágyoskodott.¹⁶⁰ Eczken Jánost lásd az írástudók lajstromában, az 1663. évnél.

(5)

– BACZONI MIHÁLY Ferenc 1697 és 1714 között Dálnokon, 1712 és 1714 között egyszersmind Albisban is iskolamester volt, 1720-ban pedig mint martonosi és fotosi prédikátor nemzeti címet viselt.¹⁶¹ Cs. Bogáts Dénesnél 1603-ban fordul elő egy Bacsoni Ferencz nevű dálnoki iskolamester.¹⁶² Sem Bacsoni Ferencz, sem Mihály Ferencz, sem pedig Bacsoni Mihály Ferencz néven nem szerepelt az összeírásokban és az 1713-as homagiális lajstromon Albisban. Dálnokon vagy Sepsibaconban.¹⁶³

– DIMÉNY Benedek dálnoki lófő volt az 1713-as homagiális lajstrom szerint.¹⁶⁴

– ISTVÁN György albisi lófő volt az 1713-as homagiális lajstrom szerint.¹⁶⁵ Albisi István György lófőnek és feleségének, Juditnak 1717-ben dálnoki javai is voltak.¹⁶⁶

(6)

– ANDRÁS György senior és junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki lófők voltak.¹⁶⁷ 1676-ban a dálnoki lófők közt, 1680-ban és 1683-ban – mint Gyárfás István szolgálja – a dálnoki lovasok közt, az 1691-es lustrában szintén mint Gyárfás István szolgálja fordul elő András György nevű személy a dálnoki lovasok közt, 1677-ben is említik.¹⁶⁸ Talán az ő utóda András Mózes lovaskatona, akit 1820-ban a bodoki földesurak között találunk, és akinek egy zsellére, valamint 0,8 bécsi mérőnyi területű bennvalója volt, mert 1713-ban ilyen nevű család nem élt Bodokon.¹⁶⁹

(7)

– VÉG András nevű nemes az 1713-as homagiális lajstromon kettő szerepelt: egy Alsó- és egy Felsőcsernátонban.¹⁷⁰ Végh András senior, Végh András (Pál fia) és Végh András (István fia) a felsőcsernátони nemesek, Végh András felső a felsőcsernátони lófők közt szerepel 1676-ban. Végh András alsó és junior a felsőcsernátони lovasok, Végh András felső a felsőcsernátони gyalogok közt szerepel 1680-ban. Az 1683-as összeírásban az alsócsernátони és a felsőcsernátони lovasok közt is szerepel egy-egy Végh András, az előbbinek öt, az utóbbinak, a juniornak egy fia volt: a felsőcsernátони gyalogok közt Végh András senior szerepel két fiával. Az 1691-es lustrában a csernátони százban és a felsőcsernátони lovasok közt is találunk egy-egy Vég Andrást.¹⁷¹

– CSEH Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátони nemes volt.¹⁷² Cseh Mihályt 1670-ben az alsócsernátони hadkötelesek közt találjuk, Cseh Mihályt 1676-ban az alsócsernátони lófők közt.¹⁷³

– CSEH Lászlót 1670-ben az alsócsernátони hadkötelesek, 1676-ban az alsócsernátони nemesek közt, 1680-ban Alsócsernátонban a kézdi lovasok közt találjuk, utóbbi esetben mint szolgát, az 1683-as összeírásban a csernátони lovasok közt szerepel, három fia van, ő maga Bernárd ur[am] szol[gá]ja.¹⁷⁴

– CSEH Péter alsócsernátони nemest már 1666-ban említik, 1670-ben az alsócsernátони hadkötelesek, 1680-ban az alsócsernátони lovasok közt találjuk, az 1683-as összeírásban ugyanott mint „Bernard ur[am] szol[gá]ja” szerepel Mihály és Miklós nevű öccsével együtt, a 18. század elején Alsócsernátон jegyzője volt. Cseh Péter és Cseh László az 1691-es lustrában a csernátони lovasok közt található. Cseh Péternét 1676-ban a nemesek közt találjuk.¹⁷⁵

¹⁵³ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186.

¹⁵⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 172; II, 617.

¹⁵⁵ SzOkl Ús, VIII, 186.

¹⁵⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 631.

¹⁵⁷ SEBESTYÉN Kálmán 1995, 133.

¹⁵⁸ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István 1979, 19. 123.

¹⁵⁹ Az albisi toronynak a Székely Nemzeti Múzeum kótarában található építési felirata.

¹⁶⁰ MOL, P 1610; TÓTH Ernő 1902. 539; SzOkl Ús, IV, 46–47, 425–426, 595–596, 805; V, 149; VII, 154, 203, 236, 322; VIII, 22, 164, 186; TUDÓS S. Kinga 2003, 154, 169, 184, 186–189, 259, SZÁDECZKY Lajos 1903. 344–345.

¹⁶¹ 1697. *Mi Bacsoni Ferencz Kezdi Széki Dálnoki Oskola mester...* (SÁL, F. 75, Fasc. III, 264. Az adatot itt köszönjük meg Szőcsné Gazda Enikő sepsizentgyörgyi néprajzkutatónak); MOL, P 1610, 1698. május 20.; 1701. január 12.; 1703. február 28.; 1704. *Hus hagyó kedd előtt való hétfőn*; 1704. június 16.; 1712. április 10.; 1712. április 20.; 1714. június 16.; 1714. szeptember 19.; és MOL, P 5, 1720. április 14.; augusztus 5.

¹⁶² COROI Artur 1998, 16.

¹⁶³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 574–575, 617–618, 621–622.

¹⁶⁴ Uo., 617, 622.

¹⁶⁵ Uo., 617, 622.

¹⁶⁶ 1717. július 6. *Templombeli allobhelyek pengi vagyon nyolcz ... negye ferfu allobhely az cathedraba bemenő ösvény mellett balfelől az első classisban.* (MOL, P 1610.)

¹⁶⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 622.

¹⁶⁸ SzOkl Ús, VII, 235, 322; VIII, 185; SÁNDOR Imre 1911, 75; TUDÓS S. Kinga 2003, 258.

¹⁶⁹ TAKÁCS Péter 2003, 112; és SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

¹⁷⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 619, 631.

¹⁷¹ SzOkl Ús, VII, 239, 316, 339; VIII, 178, 179, 216; SÁNDOR Imre 1911, 74, 78.

¹⁷² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

¹⁷³ SzOkl Ús, VII, 204, 238.

¹⁷⁴ Uo., 211, 238, 316; SzOkl, VIII, 178.

¹⁷⁵ SzOkl Ús, VII, 211, 238, 316.; VIII, 178; SÁNDOR Imre 1911, 74; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 619; IMREH István 1983, 314.

– CSEH Miklós az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátoni nemes volt, az eskütétel után hunyhatott el.¹⁷⁶ Az 1683-as összeírásban szerepel egy Cseh Miklós nevű fattyú, R.-rel megjelölve, aki „Kap[ítány] ur[am] tömlécziben kilencz holnapig raboskodott, fizetett fl 80. Eözt Eszt[tendeigh] ne szolgáljon”.¹⁷⁷ Alsócsernáton határában 1588-ban ismeretes volt a *Csehfiaútja*, Márkosfalva határában 1789-ben a *Csehfű* helynév.¹⁷⁸ Az 1738-as szentkatolnai falutörvényben is felbukkan egy Cseh László és egy Cseh Miklós nevű nemes alsócsernátoni Bernád János özvegye társaságában.¹⁷⁹

(8)

– MIHÁTS Pál az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi nemes volt.¹⁸⁰

(9)

– BARABÁS Mihály (katona) az 1713-as homagiális lajstrom szerint albsi nemes volt.¹⁸¹ Hasonnevű deákot találunk 1653-ban Kézdivásárhelyen.¹⁸² Valószínűleg császári katona volt.

(10)

– BARABÁS Péter nemest (háromszéki directort) 1659 és 1683 között gyakorta említik, maradváit Apor Péter is a 18. század derekán.¹⁸³ Barabás Péter 1664-ben ügyvéd, 1674–1678 közt fejedelmi szószóló és fiskális ügyész, 1679-ben mint Directort említik, mert 1678–1683 közt kincstári jogügyszegző volt.¹⁸⁴ A genealógia négy lányáról tud: Zsófia Rápolti István, Klára Árkosi Benkő Pál, Anna Nagyajtai Donáth György, Kata Nagybaconi Baló József felesége volt.¹⁸⁵ A 17–18. században a nemesi és lófőrendű ágra oszló albsi Barabás család számos tagja már Kézdivásárhelyen, Oroszfaluban, Márkosfalván és más kézdizségi településeken élt.¹⁸⁶ Lásd még: 1669. „Petrum Barabas de Kezdi Vasarhely nob[ilis]”.¹⁸⁷ 1670. augusztus 9. Barabás Péter.¹⁸⁸ (A Moldvában bujdosó, 1709-ben hazajött kurucok egyike is Barabás Péter, Cserei Mihály őt és a valószínűleg altorjai Bodó Gergelyt is praedáló tolvajnak mondja.¹⁸⁹ Az 1683-as összeírásban egy Barabás Péter nevű albsi lovas R. megjegyzéssel „Scholába Jár”.¹⁹⁰) Barabás Péter valószínűleg tudatosan került, hogy a Mikók szomszédságában szerezzen jószágot Bodokon. Más adatok is fennmaradtak róla és feleségéről 1660-ból, 1662-ből és 1684-ből: 1660-ban Alsócsernátonban jószágja volt, időnként ott is lakott.¹⁹¹

– RÁPOLTI István az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátoni nemes volt.¹⁹² Rápolti Istvánnak, Barabás Péter egyik vejének 1703-ban jobbágysai voltak Alsócsernátonban.¹⁹³ Feltehetően közeli rokona Rápolti István senior vagy junior peselneki nemesnek, hacsak nem épp azonos valamelyikükkel.¹⁹⁴ „Stephanus Rápolti senior et junior, Stephanus quondam vice judex Nob[ilium] Co[m]m[un]it[at]us Albensis 1741”.¹⁹⁵

– BENKŐ Pál az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátoni nemes volt,¹⁹⁶ az 1691-es lustrában is a nemesek közt található¹⁹⁷ és 1703-ban jobbágysai voltak Alsócsernátonban.¹⁹⁸ Itt azonban minden valószínűség szerint Árkosi Benkő Pálnéről, Barabás Péter leányáról, Rápolti István sógornőjéről van szó.¹⁹⁹ Benkő Pál az 1680. május 8-án tartott hadiszemlén a sepsi nemesek közt szerepel két lóval, „Urunk eo N[agysaga] hadta meg”.²⁰⁰ (Az 1713-as homagiális lajstromban egy Benkő Pál nevű kilyéni és egy hasonnevű zágoni nemes is találunk.²⁰¹ A kortárs Altorjai Benkő Pál notáriusról és öreg Benkő Pál alsócsernátoni nemesről is fennmaradtak adatok.²⁰²) Alsócsernáton határában 1786-ban ismeretes volt a *Benkőcsere* (erdő) helynév.²⁰³

– BENKŐ József az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátoni nemes volt,²⁰⁴ de itt valószínűleg Nagybaconi BALÓ Józsefné – Barabás Péter leánya, Rápolti István sógornője – nevét írták el. Baló Josef nagybaconi nemes az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén az erdővidéki nemesség közt mint „Kapitány Ur[am] szolgálja”, az 1683-as összeírásban többször is szerepel, Baconban is.²⁰⁵ Megtaláljuk őt az 1713-as homagiális lajstromban is.²⁰⁶ Miklósvárszék alkirálybírája volt,²⁰⁷ mint vicetisztet említik vén Baló Józseffel együtt.²⁰⁸ 1720. június 18. „Vicario Generali Martino Demeter, brachio Josepho Balló”.²⁰⁹

A nagybaconi falutörvényt „idősb nagybaconi Balló József, Miklósvárszéknek egyik hűtös assessora” hitelesítette 1748. szeptember 13-án.²¹⁰

– BARABÁS György notárius az 1691-es lustrában az alsócsernátoni nemesek közt található:²¹¹ valószínűleg neki volt 1703-ban egy jobbágysa Dálnokon.²¹² Albsiban 1676-ban egy, az 1713 homagiális lajstromban két albsi nemes viselte a Barabás György nevet, és két kortárs oroszfalvi nemes is így neveztek.²¹³ Az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén egyik

¹⁷⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 620.

¹⁷⁷ SzOkl Ús, VIII, 179. A nevek előtti *R. Redeust* vagy *Recenst* jelent.

¹⁷⁸ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 55, 65.

¹⁷⁹ IMREH István 1983, 379.

¹⁸⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 238; II, 623.

¹⁸¹ Uo., II, 617. Valószínűleg nem az Apor Péter által említett márkosfalvi Barabás Mihállyal azonos. (Uo., I, 231.)

¹⁸² MOL, P 672, 1653. április 18. *Barabás Mihály Deák*.

¹⁸³ IMREH István 1983, 314; SzOkl Ús, VII, 154, 238, 251, 316; VIII, 22–23, 158, 164, 165; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 348; TÚDÓS S. Kinga 2003, 250. (1659-ben például a kézdizségi lófők egyik hadnagya volt, 1683-ban *Director*.)

¹⁸⁴ BÁNKUTI Imre 1983, 150, 536; URSUȚIU Maria 1983, 92, 118.

¹⁸⁵ PÁLMAJ József 1901, 40.

¹⁸⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 239, 241, 267, 269; II, 628.

¹⁸⁷ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 86.

¹⁸⁸ TÓTH Ernő 1902, 410.

¹⁸⁹ BÁNKUTI Imre 1983, 437, 536.

¹⁹⁰ SzOkl Ús, VIII, 186.

¹⁹¹ TÓTH Ernő 1902, 261, 381; TÓTH Ernő 1903, 89.

¹⁹² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

¹⁹³ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220, 223.

¹⁹⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 199, 201; PÁLMAJ József 1901, 367.

¹⁹⁵ KAZINCZY Gábor 1863, 287.

¹⁹⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 276; II, 618.

¹⁹⁷ SÁNDOR Imre 1911, 73, 74.

¹⁹⁸ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220, 223.

¹⁹⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 237.

²⁰⁰ SzOkl Ús, VIII, 20.

²⁰¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 586, 604.

²⁰² KAZINCZY Gábor 1863, 307; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 238, 276; II, 135.

²⁰³ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 55.

²⁰⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 276; II, 126, 618.

²⁰⁵ SzOkl Ús, VIII, 22, 130, 138. („Szabo Ferencz megh holt, fia[i] Andras, Istok, Balo Joseph vr[am] szolgálja”), 206. („Cserei István Polgár, Fia 1, Balo Joseph vr[am] Contradical ellene.”)

²⁰⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 574.

²⁰⁷ KAZINCZY Gábor 1863, 267–308.

²⁰⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 214–215.

²⁰⁹ VESZELY Károly 1868, 186.

²¹⁰ IMREH István 1983, 387.

²¹¹ SÁNDOR Imre 1911, 73, 74.

²¹² DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220, 223.

²¹³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617, 628.

Barabás György két lóval vett részt, az 1683-as összeírásban pedig három lóval szerepel, mint „Mikó ur[am] szolgálja, aki harmadik uttal tökéletlenül szerzett Urunktól exemptiot”.²¹⁴ Valamelyik nemes Barabás György felesége 1718. február 28-án Kilyéni Székely Mihály és Imecs Erzsébet leánya, Erzsébet volt.²¹⁵ (1748. december 12. *Tiszteendő Pater Provincialis Imre Pál Ur[am] K[e]g[ye]lm[e]det emlekezeti mi általunk mostan Kezdi Vasarhelyen residealo T[ekin]t[e]t[es] Senior Albisi Barabas Györgyne T[ekin]t[e]t[es] Szekely Ersebet Aszony arra szinten eszendeje requiralta es requiralta volt; Az mit ennek elotte a T[iszteendő] Kantai Residentia számára vasarlott volt akkori Tisz[teendő] Kantai Guargyan T[iszteendő] Pater Szatsvai Uram ő K[e]g[ye]lme holni szanto földeket itt Nemes Fejervarmegyei bataron es egybüttis Nemes Kezdi Szeki Felső Torjai / T[ekin]t[e]t[es] Kozma Ilona Aszontol... a T[iszteendő] Convent... malmotis csinaltanak rea... Tisz[teendő] Pater Mauritius.²¹⁶ Barabás Györgyné Székely Erzsébet 1738-ban is Kézdivásárhelyen lakott.²¹⁷ Kézdivásárhelyen öreg Barabás György kézdi assessor lakott valamikor.²¹⁸ Ő volt az egyik hitelesítője az 1744-es szentkatolnai falutörvénynek, mint „Nemes Kézdiszéknek albisi, de moston Kézdivásárhelyen residealo hütös assessor”.²¹⁹ (Az 1683-as összeírásban a márkosfalvi lovasok közt is találtunk hasonló nevű személyt.²²⁰)*

– LÖRINCZ Miklós az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.²²¹ 1676-ban a dálnoki nemesek, 1680-ban a kézdi lovasok közt találtuk, az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban Mikó uram szolgáljaként két lóval a nemesek közt találjuk, az 1691-es lustrában az alsócsernátoni nemesek közt található hasonló nevű személy.²²² „Nicolaus Lörincz de Dálnok famosus procurator”.²²³ Ő végrendelkezhetett 31 éves korában, egészségesen 1677. augusztus 2-án.²²⁴

– LÖRINCZ Mihály és Lörincz Mihály junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemesek voltak.²²⁵ Lörincz Mihályt 1676-ban is a dálnoki nemesek közt találjuk, említik 1677-ben, az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén Barabás Péter szolgáljaként egy lóval a nemesek közt találjuk, az 1683-as összeírásban is így tartják számon, de ott *Absens* bejegyzés van a neve mellett. Az 1683-as összeírásban a lovasok közt van egy hasonló nevű személy fia, apja sok kárt vallott, 2 Eszt[endeigh] immunitaltatott, az 1691-es lustrában az alsócsernátoni nemesek közt található hasonló nevű személy.²²⁶

– DONÁTH György 1676-ban az albisi nemesek közt szerepelt,²²⁷ de itt valószínűleg miklósvárszéki Nagyajtai Donáth Györgynéről, Barabás Péter leányáról, Rápolti István sógornőjé-

ről van szó: 1683-ban Nagyajtán Nagy Sigmond volt a hadban a régi szolgálja.²²⁸ Lásd még: 1690. Donát György is az erdőre futott a zernyesti csatából; 1691. Donát György a havason volt azokkal, kik Thökölytől elpártolni akartak; 1693. Donát György Cserei ellensége és atyafia; 1709. Donát György Molduvából jön haza gráciára; 1710. Donát György házát felverték Nagyajtán, de ő javaival a templomerdőben volt; 1711. Donát György Nagyajtán ürmösi Maurer Józsefhez adta nagyobbik leányát, Annát.²²⁹ Donáth György, Miklósvárszék vicekirálybírája hitelesítette az 1699-es zaláni falutörvényt.²³⁰ Donáth György miklósvárszéki alkirálybíráról és a hasonló nevű vagy vele azonos jegyzőről számos adatot jegyzett fel Apor Péter is,²³¹ 1685-ben Zabolai Mikes Kelemen végrendelkezésének egyik tanúja.²³²

– LÖRINCZ Boldisár az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.²³³ Lörincz Boldisár 1680-ban a kézdi lovasok közt szerepel, az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt található. Az 1683-as összeírásban a dálnoki lovasok közt találjuk, mint akit „Barabas [Péter] ur[am] mentett 3-szor”.²³⁴

– HADNAGY Balás az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.²³⁵

– KOTSIS Gáspár az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²³⁶

– PÁNCZÉL János az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,²³⁷ 1703-ban Albis egyik hűtőse.²³⁸ Talán az 1643-ban említett Páncél János fia.²³⁹

– BARABÁS István, Pál fia az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,²⁴⁰ 1714-ben még élt.²⁴¹ Barabás István, Pál fia 1676-ban az albisi lófők közt szerepel Barabás Pállal együtt, ugyanőt 1680-ban a kézdi lovasok közt, az 1683-as összeírásban ugyanott („Mikó ur[am] szolgálja”) és az 1691-es lustrában is az albisi lovasok közt találtuk.²⁴² Apor Péter említi márkosfalvi Barabás István nemest is.²⁴³ Az utóbbi jelenhetett meg 1680. május 8-án két lóval a nagyborosnyai hadiszemlén: az 1683-as összeírás szerint „mind az háromszor el maradt az Táborozásból, eczer Urunkot eo N[agysá]gát hamis információval meg czalta, kéczer azt mongya, hogy Kapi[itány] ur[am]nak 3 Tallért adot volna”.²⁴⁴

Lehetséges, hogy a bennvaló az alsócsernátoni Benkő nemesi családra szállt. Nem tudni, az ők vagy a bodoki Benkő lófő család utódja-e Benkő János, akinek 1820-ban egy jobbágya, egy bécsi mérőnyi területű bennvalója és 0,5 holdnyi rétje volt Bodokon.²⁴⁵ (Az 1683-as összeírásban az albisi lovasok közt két másik Barabás István is szerepel, egyikük András fia és három fia van, másikuk Sigmond fia és egy fia van, az utóbbit „3-czor Kap[itány] ur[am]

²¹⁴ SzOkI Ús, VIII, 22, 164.

²¹⁵ MOL, P 613; TŰDŐS S. Kinga 2003, 280.

²¹⁶ MOL, R 319.

²¹⁷ SÁNDOR Imre 1914, 284–285.

²¹⁸ SzOkI Ús, VII, 236; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 189, 192, 269.

²¹⁹ IMREH István 1983, 385.

²²⁰ SzOkI Ús, VIII, 188.

²²¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621–622.

²²² SzOkI Ús, VII, 235, 322; VIII, 23, 165; SÁNDOR Imre 1911, 73, 74.

²²³ KAZINCZY Gábor 1863, 282.

²²⁴ TŰDŐS S. Kinga 2003, 257–260, 397.

²²⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621–622.

²²⁶ SzOkI Ús, VII, 235; VIII, 23, 165, 179; SÁNDOR Imre 1911, 73, 74; TŰDŐS S. Kinga 2003, 258–259.

²²⁷ SzOkI Ús, VII, 236.

²²⁸ SzOkI Ús, VIII, 133.

²²⁹ BÁNKUTI Imre 1983, 229, 238, 251, 437, 447, 477.

²³⁰ IMREH István 1983, 332–333, 519.

²³¹ KAZINCZY Gábor 1863, 273, 308; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 133, 189, 261; II, 50, 56, 59–60, 571, 583.

²³² TŰDŐS S. Kinga 2003, 280, 284–287.

²³³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621.

²³⁴ SzOkI Ús, VII, 322; VIII, 184; SÁNDOR Imre 1911, 75.

²³⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621–622.

²³⁶ Uo., 617.

²³⁷ Uo., 617.

²³⁸ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 219.

²³⁹ TŰDŐS S. Kinga 2003, 156.

²⁴⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁴¹ 1714. november 19. *Albisi Barabás István Ur Pál fia... primipilus*. Felesége Kondráth Borbára volt. (MOL, P 1610.)

²⁴² SzOkI Ús, VII, 236, 322; VIII, 186; SÁNDOR Imre 1911, 75; TŰDŐS S. Kinga 2003, 186–187, 468.

²⁴³ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 205.

²⁴⁴ SzOkI Ús, VIII, 22, 164.

²⁴⁵ TAKÁCS Péter 2003, 112.

hadta ithon, aedilis lévén, semmit nem vett rayta”. Az itt említett Barabás Andrásnak van egy másik fia is.²⁴⁶⁾

(11)

– SZÁNTÓ Gergely az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi lófő volt.²⁴⁷ 1676-ban Szántó Gergely az egyik márkosfalvi számadó, 1680-ban szolgaként szerepel a márkosfalvi lovasok közt: az 1683-as összeírásban két fiával szerepel.²⁴⁸

– BAKTSI István az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi nemes volt.²⁴⁹ Baktsi Istvánnét 1676-ban az albisi nemesek közt találjuk.²⁵⁰ Albisi idősbik Bakcsi István nemes 1740-ben a Kézdi református traktus kurátora volt.²⁵¹ Albisi Baktsi István volt a neve Háromszék egyik felügyelőbiztosának is.²⁵² Ifibb albisi Baktsi Istvánt is említik.²⁵³ Albisban 1730/1792-ben a *Baktsiak nyíre*, 1826-ban a *Baktsiak erdeje* helynévvel, 1830-ban a *Baktsi Elek ur jószágával* találkozunk.²⁵⁴ (Baktsi István nevű lovas Ét-falván is találunk 1680-ban.²⁵⁵)

– BAKTSI Boldisár az 1713-as homagiális lajstrom és más adatok szerint albisi nemes volt.²⁵⁶ Volt azonban egy kortárs étfalvi Baktsi Boldisár is: 1693. *Baktsi Boldisár Ur[am]*; 1697. *Baktsi Boldisár Etfalvi*; 1700. *Baktsi Boldisár Etfalvi... megh sulyosodvan az tereh viselés*.²⁵⁷

– BAKTSI Gábor az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi nemes volt.²⁵⁸ Apor Péter is az Albisban élő öreg és ifibb Baktsi Gábort említi.²⁵⁹ Baktsi Gábor 1676-ban az albisi nemesek közt, az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén a kézdi nemesek közt két lóval szerepel, az 1683-as összeírásban egy lóval és *Kapitány[na]k hora 6 fl fizetett*, az 1691-es lustrában is a kézdi nemesek közt találjuk, 1677-ben is említik.²⁶⁰ 1690-ben Albisi Baktsi Gábort a Bodokiak perlik mert Rozsnyón ő adminisztrálta a zabot a *nimeteknek*.²⁶¹ Baktsi Gábornak 1703-ban egy jobbágya volt Albisban, és őt magát egyik fő hitelezőként tartották számon.²⁶² Nem tudjuk, hogy ez a Baktsi Gábor azonos-e azzal a kuruc kapitánnyal, akit 1709-ben elfogtak és Szebenbe vittek.²⁶³ (Volt azonban egy kortárs étfalvi Baktsi Gábor is, aki 1680-ban összeírásban szerepel, és akinek a fia az 1683-as mint „Kapitány ur[am] réghi szolgája” bukkan fel.²⁶⁴ 1701. *Die 19. Febr[uar]ij*). *Bakcsi Gaborne Magda, Relicta*.²⁶⁵ Az 1713-as homagiális lajstromban találunk egy Bakcsi Gábor nevű nagyajtai nemes is.²⁶⁶)

Apor Péter külön is említi Baktsi Istvánt, Boldisárt és Gábort, valamint ifibb Baktsi Gábort.²⁶⁷ Mindhárman az 1643. december 26-án végrendelező albisi Bod Kata, Baktsi Boldisár gidófalvi nemes özvegye fiai és/vagy unokái lehettek.²⁶⁸

– BAKTSI József neve sem az összeírásokban, sem a homagiális lajstromon nem fordul elő: 1713-ban még kiskorú lehetett.

– LÁSZLÓ Mihály nevű személyt 1670-ben a dálnoki lovasok között kettőt, 1676-ban az alsócsernátoni lófők és a martonfalvi nemesek közt egyet-egyet találunk, az örökhagyó elméletileg bármelyikük lehetett: az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban a kézdi nemesek közt szerepel egy-egy lóval, de László Mihály fia a lovasok közt található. Az 1691-es lustrában a kézdi nemesek közt található ilyen nevű absentáló személy.²⁶⁹

Szántó Gergely márkosfalvi lófő özvegye a négy albisi nemes – Bakcsi István, Boldisár, Gábor és József – leánytestvére, a bizonytalan illetőségű és rendi hovatartozású László Mihály pedig a sógoruk, a másik leánytestvérük férje lehetett. Szántó Gergelyné – például más örökösök híján vagy egyéb okból és módon – a férjétől örökölhette a bodoki jószágot, de neki sem lévén más örökösei, mint a testvérei és azok gyermekei, a beerdőlés jogát a potenciális örökösökkel együtt igényelhetette. Ő maga és lánytestvére nyilván megkapta az örökséget férjhezmenetelekor, ezért az étfalvi jószág után (lásd az 51. deliberátumban) valószínűleg csak a négy fivérük igényelhetette a beerdőlés jogát. Természetesen más kombináció is elképzelhető.

(12)

– MAGOS Jánost 1676-ban az alsócsernátoni lófők közt, 1680-ban és 1683-ban az alsócsernátoni gyalogok közt találjuk.²⁷⁰

– MAGOS Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²⁷¹

– MAGOS György az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²⁷² Egy Magos György nevű személyt 1670-ben az alsócsernátoni hadkötelesek közt találunk.²⁷³ Rokonai lehettek az albisi Magosoknak, akik közül Pálnak 1683-ban öt fia volt.²⁷⁴

– TELEKI György az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²⁷⁵ Az 1683-as összeírásban Teleki György a dálnoki lovasok közt mint Teleki Emreh fia szerepel, a saját fiával.²⁷⁶ Teleki Gábor gyalogkatona, akit 1820-ban a bodoki földesurak között találunk, és akinek egy zsellére, valamint 0,4 bécsi mérőnyi területű bennvalója volt, Teleki György utódja lehet, mert ez a családnév 1713-ban nem fordult elő Bodokon.²⁷⁷

– BARTÓK István az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki nemes volt.²⁷⁸ Lásd még: 1693. *Bartók István nemes (dohanyos 7)*; 1701. *Bartók István nemes*.²⁷⁹ Az 1713-as homagiális lajstromban találunk egy hasonló nevű sepsiszentgyörgyi és egy martonfalvi nemes is:²⁸⁰ valószínűleg az utóbbi szerepel az 1680.

²⁴⁶ SzOkl Ús, VIII, 186.

²⁴⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 623.

²⁴⁸ SzOkl Ús, VII, 253, 319; VIII, 188.

²⁴⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁵⁰ SzOkl Ús, VII, 236.

²⁵¹ RFkGyL, 11, 45/1740.

²⁵² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 200; KAZINCZY Gábor 1863, 308.

²⁵³ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 201.

²⁵⁴ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 10, 13.

²⁵⁵ SzOkl Ús, VII, 307.

²⁵⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 178; II, 617.

²⁵⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 108^r, 194^r, 219°.

²⁵⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁵⁹ Uo., I, 195–196.

²⁶⁰ SzOkl Ús, VII, 236; VIII, 22, 164; SÁNDOR Imre 1911, 74; TUDÓS S. Kinga 2003, 259.

²⁶¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 17^r.

²⁶² DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 219.

²⁶³ BÁNKUTI Imre 1983, 429, 535.

²⁶⁴ SzOkl Ús, VII, 307; VIII, 148.

²⁶⁵ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 192^r.

²⁶⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 580.

²⁶⁷ Uo., I, 178, 195, 196, 201.

²⁶⁸ TUDÓS S. Kinga 2003, 155–156, 372.

²⁶⁹ SzOkl Ús, VII, 203, 238, 253; VIII, 23, 165, 178; SÁNDOR Imre 1911, 74.

²⁷⁰ SzOkl Ús, VII, 238, 339; VIII, 216.

²⁷¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁷² Uo., 617.

²⁷³ SzOkl Ús, VII, 203.

²⁷⁴ SzOkl Ús, VIII, 186.

²⁷⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁷⁶ SzOkl Ús, VIII, 184.

²⁷⁷ TAKÁCS Péter 2003, 112; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

²⁷⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

²⁷⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 83^r–83^v, 146^v–147^v.

²⁸⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 591; 625.

május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban egy-egy lóval a kézdi nemesek közt.²⁸¹

(13)

NAGY András az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²⁸² Az 1683-as összeírásban Nagy András három öccsével, Györggyel, Mártonnal és Jánossal együtt szerepel.²⁸³ (Volt egy hasonló nevű jövevény 1683-ban Gidófalván, és egy szotyori nemes is 1713-ban.²⁸⁴)

(14)

– BAK József nem szerepel az összeírásokban és a homagiális lajstromon, az előtte lévő nevek azonosak lévén a Rápolti István gyermekeinél korábban felsoroltakkal, Benkő Józsefné nevét írhatta el a jegyző vagy a másoló. Legvalószínűbb azonban, hogy mindkét esetben Nagybaconi BALÓ Józsefnéről, Barabás Péter leányáról, Rápolti István sógornőjéről van szó, akinek a nevét elírták. (Lásd a 10. számú deliberátumban is.)

– NEMERE János az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.²⁸⁵ Említik 1696. május 16-án is.²⁸⁶ (Alsócsernátoni Nemere István gyalogszékelyt, akinek 1683-ban egy fia volt, „Istenért hadták ithon”, felsőcsernátoni Nemere István gyalogszékelynek egy fia volt.²⁸⁷)

– ELEKES Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátoni nemes volt.²⁸⁸

– SZABÓ Jánosné talán Szabó János dálnoki nemes felesége volt, 1677-ben is őt említhették.²⁸⁹ (Lásd az 1. számú deliberátumban.)

– LŐRINCZ Benedeket 1676-ban a dálnoki nemesek, 1680-ban a kézdi lovasok közt, az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt találtuk: az 1683-as összeírásban két fiával és Székely Mihály nevű mostohafiával szerepel hasonló nevű lovas.²⁹⁰ 1703-ban Dálnok egyik hűtőse volt.²⁹¹ (Az 1683-as összeírásban egy Székely Mihály nevű márkosfalvi lovas, akinek egy fia volt, Barabás János „mentette tökéletlenül”.²⁹²)

– LŐRINCZ Márton senior és junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.²⁹³ Lőrincz Mártont 1670-ben a dálnoki hadkötelesek közt találtuk.²⁹⁴ A többi személyt lásd a 10. számú deliberátumban.

(15)

– Albisi István Györgyöt lásd az 5. számú deliberátumban.

(16)

– LÁZÁR István az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.²⁹⁵ Feltehetően ezt a Lázár Istvánt találjuk 1680-ban a dálnoki lovasok közt. Az 1683-as összeírásban egy hasonló nevű lovas szerepel két fiával, „eczer Kap[itány] Ur[am]nak hora

fl 5 fizetett”. Az 1691-es lustrában is találunk egy Lázár Istvánt a dálnoki lovasok közt.²⁹⁶ Említik 1706. május 19-én, mint akit a császáriak megsarcoltak: 1711. november 26-án öt ház falu szelvére szolgáló jobbágya volt Dálnokon, és 1733. szeptember 9-én megírta végrendeletét, de még nem hitelesíttette.²⁹⁷ Apor Péter öreg dálnoki Lázár Istvánt sokpénzűnek mondta.²⁹⁸ „Stephanus Lázár ex Dálnok 1746”.²⁹⁹

– LÁZÁR Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.³⁰⁰ Az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén egy lóval szerepel, az 1683-as összeírás szerint „Kapitány ur[aman]k fizetett fl 5 hora, másodikban fl 6”, az 1691-es lustrában is találunk egy Lázár Mihályt a dálnoki lovasok közt.³⁰¹ Említik 1677-ben és 1700. október 28-án is.³⁰²

– LÁZÁR György az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.³⁰³

Lázár József nemes, akit 1820-ban a bodoki földesurak között találunk, és akinek 2 jobbágya, 2 bécsi mérőnyi területű bennvalója, 4,75 holdnyi szántója és két holdnyi rétje volt, valamelyikük utódja lehet, mert 1713-ban ilyen nevű család nem élt Bodokon.³⁰⁴

(17)

– BAK Mihály senior és junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³⁰⁵ Bak Mihályt 1676-ban az albisi lófők, Bak Mihályt 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt találjuk, utóbbiban öccsével, BAK Ferentzcel és BAK Pállal együtt: ez a három lófő együtt igényelte a beerdölést is a kilenc falu erdejébe.³⁰⁶ Nem tudni biztosan, hogy ez a Bak Ferentz azonos-e a deliberátumok aláírójával, de 1713-ban sem Sepsí-, sem Kézdiszéken nem találunk más Bak Ferencet. (Az 1683-as összeírás szerint Márkosfalván is volt egy Bak Mihály nevű lovas, akinek három fia volt, és „eczer Vice hadnagy ur[am] mentette”.³⁰⁷)

(18)

– BALOGH Péter (Albisi) nem szerepel az 1713-as homagiális lajstromon, akkor talán már nem élt. Az 1683-as összeírásban R. megjegyzéssel szerepel.³⁰⁸

– BALOGH Mihályt 1676-ban az albisi lófők, 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt találjuk, utóbbiban egy fiával és az „Eszteideigh ne szolgállyon” megjegyzéssel.³⁰⁹

– BALOGH Miklóst 1680-ban az albisi lovasok közt találjuk.³¹⁰

– BALOGH György az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³¹¹

Nem tudni, az ők vagy a bodoki Balogh lófőcsalád utódai-e nemes Balog Zsigmond és Balog Elek, akiket 1820-ban

²⁸¹ SzOkl Ús, VIII, 23, 165: „első esztendőben Kap[itány] ur[am]nak fizet hora fl 8. egy darab jóságot is adott, második esztendőben fl 5, harmadikban fl 6”.

²⁸² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁸³ SzOkl Ús, VIII, 186.

²⁸⁴ SzOkl Ús, VIII, 213; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

²⁸⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

²⁸⁶ MOL, P 1610.

²⁸⁷ SzOkl Ús, VIII, 216.

²⁸⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 619.

²⁸⁹ TŰDŐS S. Kinga 2003, 259.

²⁹⁰ SzOkl Ús, VII, 235, 322; VIII, 184; SÁNDOR Imre 1911, 75.

²⁹¹ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

²⁹² SzOkl Ús, VIII, 188.

²⁹³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621, 622.

²⁹⁴ SzOkl Ús, VII, 203.

²⁹⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621.; DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

²⁹⁶ SzOkl Ús, VII, 322; VIII, 184; SÁNDOR Imre 1911, 75.

²⁹⁷ MOL, P 1610. Ugyanott 1719. június 6-án is megtaláljuk.

²⁹⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 205.

²⁹⁹ KAZINCZY Gábor 1863, 282.

³⁰⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621; DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

³⁰¹ SzOkl Ús, VIII, 22, 165; SÁNDOR Imre 1911, 75.

³⁰² TŰDŐS S. Kinga 2003, 260; MOL, P 1610.

³⁰³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621; DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

³⁰⁴ TAKÁCS Péter 2003, 112; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁰⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617–618.

³⁰⁶ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186.

³⁰⁷ SzOkl Ús, VIII, 188.

³⁰⁸ Uo., 186.

³⁰⁹ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186.

³¹⁰ Uo., VII, 322.

³¹¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

a bodoki földesurak között találunk. Az előbbinek egy jobbágya és 0,5 holdnyi rétje, az utóbbinak 2 szellé, 2 bécsi mérőnyi területű bennlőja és 1 holdnyi rétje volt.³¹²

(19)

– SZEGEDI Sámuel az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt találjuk.³¹³ Később Szegedi Sámuel Albiban lakhatott, de 1713-ban ott sincs nyoma. Az 1683-as összeírásban a dálnoki lovasok közt Szegedi Szabó Jánosnak, aki „maga meg holt”, két fia, „Samuel s János” szerepel.³¹⁴ Az 1713-as homagiális lajstromon Szigeti János albisi lófő szerepel.³¹⁵ A családnevek írásában a deliberátumokat papírra vető jegyző vagy a másolat készítője esetenként következtelenebb, mint a keresztneveikében, ami részben a félrehallás, részben a koronként változó írásmód következménye is lehet: így cserélhette össze a Szegedi és a Szigeti nevet is. Ez a Szegedi-Szigeti János aligha azonos a Fehér vármegyei Szegedi János perceptral. („Szegedi Joannes de Hidegviz”.³¹⁶)

– SÁNTA István az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³¹⁷ Talán rokonságban állt az 1683-as összeírásban szereplő dálnoki Sántákkal, akik lovasok voltak, és az alsócsernátoni Sánta Istvánnal, aki gyalogszékely volt.³¹⁸

– INTZE Péter az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki lófő volt.³¹⁹ 1670-ben a bodoki lófők közt találjuk.³²⁰ Bodokon 1821-ben is éltek az Intze család tagjai.³²¹

(20)

– MIHÁLY Gáspár az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,³²² 1680-ban az albisi gyalogok közé, az 1683-as összeírásban fiával a lovasok közé írták, de megjegyezték, hogy „az gyalogok közt lévén, két két nap szolgált Kapitány ur[am]nak”.³²³

(21)

– SZÉKELY István az 1713-as homagiális lajstrom és más források szerint dálnoki nemes volt, 1676-ban és az 1691-es lustrában is a dálnoki nemesek közt találjuk. Az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén ő és egy ugyancsak Székely István nevű márkosfalvi nemes jelent meg egy-egy lóval, az 1683-as összeírásban mindketten szerepelnek a kézdi nemesek közt, egyikük egy lóval („Kapitány ur[am]nak) 2 esztendőben fizetett, elsőben Aures 2”), másikuk ló nélkül.³²⁴ 1724-ben még élt.³²⁵ 1669. január 15. *Mihály Pap Ur[am] maradvái Varsa Tüzesbe[n] fél kertek, Kenderesi Tüzesbe[n] fél kertek, Marton Tüzesbe[n] három karó kertek, de ezt a három Karót csak a Kis mező felől tézsi, mert az hegyen Székely István Ur[am] menti. Balás Deáknak Varsa Tüzesbe[n] fél kerti, Marton tüzesben három karó kerti, de ezt*

³¹² TAKÁCS Péter 2003, 112; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³¹³ SÁNDOR Imre 1911, 75.

³¹⁴ SzOkl Ús, VIII, 185.

³¹⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³¹⁶ Uo., I, 211; KAZINCZY Gábor 1863, 290.

³¹⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³¹⁸ SzOkl Ús, VIII, 184–185, 216.

³¹⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³²⁰ SzOkl Ús, VII, 195.

³²¹ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 152.

³²² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³²³ SzOkl Ús, VII, 338; VIII, 186.

³²⁴ KAZINCZY Gábor 1863, 290; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621; DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220; SzOkl Ús, VII, 235; VIII, 23, 165, 166; SÁNDOR Imre 1911, 74.

³²⁵ SÁL, Fond 65/54. Az adatot itt köszönjük meg Csáki Árpád sepsiszentgyörgyi történésznek.

³²⁶ MOL, P 1610.

³²⁷ TÓTH Ernő 1902, 383.

*a három Karót csak a Kis mező felől tézsi, mert az hegyen Székely István menti abból a részről.*³²⁶ Valószínűleg őt említik 1663. július 23-án is.³²⁷ Dálnoki Székely István nemes fia lehetett.³²⁸

(22)

– BARTHOS Mihály senior az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,³²⁹ 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt találjuk, az utóbbiban egy fiával és István nevű öccsével („eczer Hadnagya mentette”).³³⁰ 1703-ban Albis egyik hűtőse volt.³³¹

(23)

– TELEKI Márton az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³³² az 1683-as összeírásban és az 1691-es lustrában Dálnokon is található egy Teleki Márton nevű lovas, Barta Bálint mostohafia.³³³

(24)

– BARABÁS Mihály senior az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³³⁴

– BARABÁS Tamás az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,³³⁵ talán az 1643-ban említett Barabás Tamás fia.³³⁶

– BARABÁS Márton 1676-ban az albisi lófők közt, fiát, Istvánt 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt találjuk, két fiával: az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt is van egy Barabás Márton nevű személy.³³⁷

– BARABÁS Miklós az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi nemes volt,³³⁸ 1670-ben az albisi hadkötelesek, 1680-ban István nevű fiával együtt, az 1683-as összeírásban két fiával együtt ismét az albisi lovasok közt találjuk, de ugyanott ismét szerepel István nevű fia is.³³⁹

– INTZE Miklós az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki lófő volt.³⁴⁰ Intze Miklós nevű személyt 1680-ban a zaláni gyalogok közt is találunk.³⁴¹ Intze Péter bodoki lófő rokona lehetett. (Lásd a 19. deliberátumban.)

(25)

– PÁL István az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt,³⁴² 1680-ban a dálnoki lovasok közt szerepel.³⁴³

– PÁL András (Dálnoki) nem szerepel az összeírásokban, az 1713-as homagiális lajstromon két hasonló nevű személyt, egy martonosi lófőt és egy alsócsernátoni nemeset találunk.³⁴⁴ Bodokon 1683-ban már mint megholt szerepel egy Pál András nevű lovas, akinek fiai Mihály és András.³⁴⁵

Nem tudni, az ők vagy a bodoki Pál lófőcsalád utódja-e Pál György gyalogkatoná, akit 1820-ban a bodoki földesurak között

³²⁸ SzOkl Ús, V, 137.

³²⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³³⁰ SzOkl Ús, VII, 321–322; VIII, 186.

³³¹ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 219.

³³² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³³³ SzOkl Ús, VIII, 184; SÁNDOR Imre 1911, 75.

³³⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³³⁵ Uo., 617.

³³⁶ TUDÓS S. Kinga 2003, 156.

³³⁷ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186; SÁNDOR Imre 1911, 75.

³³⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³³⁹ SzOkl Ús, VII, 203, 322; VIII, 186.

³⁴⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁴¹ SzOkl Ús, VII, 335.

³⁴² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 622.

³⁴³ SzOkl Ús, VII, 322.

³⁴⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 585, 619.

³⁴⁵ SzOkl Ús, VIII, 147.

találunk és akinek egy zsellére, valamint 0,4 bécsi mérőnyi területű bennvalója volt.³⁴⁶

– BARTHA Miklos étfalvi lófő az 1713-as homagiális lajstrom szerint Bartha Györggyel együtt esküdött hűséget: az utóbbi 1728-ban is Étfalván élt.³⁴⁷ Nem valószínű, hogy arról a két nagyborosnyai lófőről volna szó, akik 1670-ben, vagy arról, aki 1680-ban a sepsi lovasok közt szerepel.³⁴⁸ Lásd még: 1693. *Bartha Miklós libertinus, lófő (dohanyos 7)*;³⁴⁹ 1701. *Bartha Miklós libertinus, lófő Bodokon nestet adot el*.³⁵⁰

(A nagyborosnyóiak: 1690. *Bartha Miklos nemes. Serit ket Praedicatio elott adta, Ektelenül szitkozodott 7*; 1693. *Bartha Miklos nemes, szitkozodo, karomkodo*; 1701. *Bartha Miklos nemes az falu pusztájában el foglalt fia D. E*; 1679. *Bartha Miklos libertinus, lófő, aratonak többet adott*. Szacsván is volt egy Bartha Miklos nevű személy 1701-ben.³⁵¹)

(26)

– FERENTZI Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint mátfalvi lófő volt.³⁵² Ferentzi Sámuel 1670-ben a hadkötelesek közt találjuk,³⁵³ 1703-ban Mátfalva falusbírája volt.³⁵⁴

– FERENCZ Lászlót nem találjuk az összeírásokban és az 1713-as homagiális lajstromon.

– FERENCZ Balást 1680-ban a bodoki gyalogok közt találjuk.³⁵⁵ A bodoki Ferenczek 1566 óta, többek közt 1670-ben és 1713-ban is mind lófők voltak, 1680-ban mégis mindet a bodoki gyalogok közt találjuk.³⁵⁶ A bodoki és a mátfalvi Ferenc(i)ek közötti rokonság nem zárható ki. Lásd még: 1690. *Ferentz Balázs libertinus, lófő*; 1693. *Ferentz Balázs libertinus, lófő*, neve áthúzva: vagy a közterheket nem viselte, vagy elhunyt már.³⁵⁷ (Az 1683-as összeírás szerint a maksai lovasok közt is volt egy Ferenc Balás, akinek egy fia volt, ő pedig „Gyulai Asz[szonyomna]k minden héten két két nap szolgált”.³⁵⁸) Bodokon 1821-ben is éltek a Ferentz család tagjai.³⁵⁹

(27)

– DEÁK István (Mátisfalvi) az 1713-as homagiális lajstrom szerint azonosnak tekinthető a Márkosfalván hűséget esküdött Deák István lófővel, aki feltehetően egy kenyéren volt Deák Jánossal.³⁶⁰ (Az 1683-as összeírásban az albisi lovasok közt Deák Márton öccse, „Diák Jstván eczer Bod Jstvan szolgálja volt”. Deák János 1683-ban öt fiával a márkosfalvi lovasok közt található.³⁶¹) Az 1713-as homagiális lajstromon egy-egy Deák István lófőt Albisban és Bodokon is találunk.³⁶² Márkosfalván 1676-ban is találkozzunk a Deák/Diák családnévvél, a név viselői ott élnek

még 1772-ben is.³⁶³ Martonfalván 1820-ban felbukkan egy Deák Efraim nevű nemes, valószínűleg ugyanazon családból.³⁶⁴ (Voltak azonban Bodokon is Deák nevéek, talán Deák István rokonai: 1701. *Deák György libertinus, lófő*; *Deák Istvan libertinus, lófő*.³⁶⁵)

(28)

– KOVÁTS Péter az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt,³⁶⁶ 1680-ban a dálnoki gyalogok közt találunk egy Kovács Pétert, az 1683-as összeírásban a sepsi nemesek, az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt.³⁶⁷

– KOVÁTS Márton az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.³⁶⁸ 1676-ban a dálnoki nemesek közt, az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén egy lóval a nemesek közt, az 1691-es lustrában szintén a dálnoki nemesek közt találunk egy-egy Kovács Mártont. Az 1683-as összeírásban a kézdi nemesek közt szerepel, „egyszer fl 50 fizetett Kap[itány] ur[aman]k, második uttal fl 6”.³⁶⁹

– KOVÁTS Imreh az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.³⁷⁰

– KOVÁTS István az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt,³⁷¹ 1670-ben a hadkötelesek közt, 1676-ban a dálnoki nemesek közt találunk Kovács István nevűt, említenek egyet 1677-ben, 1680-ban a dálnoki lovasok közt két Kovács Istvánt, az 1683-as összeírásban a dálnoki lovasok közt egy, az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt ugyancsak két Kovács Istvánt. Egy Kovács István junior is a dálnoki lovasok közt szerepel az 1683-as összeírásban.³⁷² 1703-ban Kovács István Dálnok egyik hűtőse volt.³⁷³

– KOVÁTS Kelemen az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.³⁷⁴

(29)

– PÁNTZÉL István senior és junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint is albisi lófők voltak.³⁷⁵

– PÁNTZÉL Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint is albisi lófő volt.³⁷⁶ Pantzél Mihályt 1670-ben a hadkötelesek közt találjuk.³⁷⁷

– TANKÓ Bálint az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki lófő volt,³⁷⁸ 1680-ban és 1683-ban a bodoki lovasok közt találjuk.³⁷⁹ Lásd még: 1679. *Tankó Bálint libertinus, lófő*; 1690. *Tankó Bálint számadó*; 1690. *Tanko Balint*; 1693. *Tankó Bálint libertinus, lófő (dohanyos 7)*; 1693. *Tanko Balint*; 1693. *Tanko Balint*; 1701. *Tankó Bálint számadó*; 1701. *Tankó Balint*; 1701. *Die 19. Febr[uar]ij. Tanko Balint*.³⁸⁰

Pánczél Jánost lásd a 10. deliberátumban.

³⁴⁶ TAKÁCS Péter 2003, 112; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁴⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 587; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 52.

³⁴⁸ SzOkl Ús, VII, 198, 311.

³⁴⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 83^v–83^v. Bodokon bukkant fel.

³⁵⁰ Uo., 146^v–147^v.

³⁵¹ Uo., 59^v, 86^t, 160^t, 38^t, 201^t.

³⁵² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621.

³⁵³ SzOkl Ús, VII, 205.

³⁵⁴ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 214.

³⁵⁵ SzOkl Ús, VII, 335.

³⁵⁶ SzOkl, VII, 17, 195, 335; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁵⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 77^v–78^t; 83^v–83^v.

³⁵⁸ SzOkl Ús, VIII, 189.

³⁵⁹ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 152.

³⁶⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 624.

³⁶¹ SzOkl Ús, VIII, 186, 188.

³⁶² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593, 617.

³⁶³ SzOkl Ús, VII, 253; IMREH István 1983, 413.

³⁶⁴ TAKÁCS Péter 2002, 211.

³⁶⁵ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 146^v–147^v.

³⁶⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621, 622.

³⁶⁷ SzOkl Ús, VII, 341; VIII, 141; SÁNDOR Imre 1911, 74, 75.

³⁶⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621, 622.

³⁶⁹ SzOkl Ús, VII, 235; VIII, 23, 165; SÁNDOR Imre 1911, 74, 75.

³⁷⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621, 622.

³⁷¹ Uo., 621, 622.

³⁷² SzOkl Ús, VII, 203, 235, 322; VIII, 184, 185; SÁNDOR Imre 1911, 74, 75; TÚDÓS S. Kinga 2003, 258–259.

³⁷³ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

³⁷⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 621, 622.

³⁷⁵ Uo., 617.

³⁷⁶ Uo., 617.

³⁷⁷ SzOkl Ús, VII, 203.

³⁷⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁷⁹ SzOkl Ús, VII, 307; VIII, 147.

³⁸⁰ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 29^t–29^t, 77^v–78^t, 19^v, 83^v–83^v, 108^t, 122^t, 146^v–147^v, 184^v, 192^t.

(30)

– (Csernátóni KOVÁTS) István Déák juniort 1676-ban az alsócsernátóni nemesek közt találjuk.³⁸¹ (Alsócsernátónban 1670-ben Molnár István deákot írták be a lustrába, de a kettejük azonossága kizárható.³⁸²)

– (Csernátóni KOVÁTS) Sámuel deákot 1670 körül, 1680-ban, az 1683-as összeírásban és az 1691-es lustrában is az alsócsernátóni lovasok közt találjuk: 1683-ban egy fia volt, „keczer Bernard vr[am] szol[gája volt]”.³⁸³ Feltehetően ő vagy az ő fia a praetendus, akit 1744. november 29-én is említenek (*Samuel Kovacz Literatus Nobilis de Also Csernaton*.³⁸⁴) és aki 1722 és 1740 között alsócsernátóni rector volt, 1746-ban pedig a maga házában lakott Alsócsernátónban.³⁸⁵ A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban 1696. február 6-án subscribált egy *Samuel Csernátóni* nevű személy, akinek a neve után megjegyezték: „Rector in Kézdi Vásárhely, tandem Pastor Ikafalviensis”.³⁸⁶

– HENTER András az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki lófő volt, talán egy kenyéren élt Henter Sigmonddal.³⁸⁷ Az 1683-as összeírásban bátyjával, Jánossal a bodoki lovasok között találjuk.³⁸⁸ Nem tudni, milyen rokoni szálak fűzték Öreg Henter Andrásához, akit 1668-ban és 1686-ban említenek, utóbb az ekemezei táborban.³⁸⁹ Az utóbbi menthetett fel 1683-ban számos bodosi lovast a hadbavonulás alól, és őt szolgálhatta 1683-ban Jakab András bodosi gyalogszékely.³⁹⁰ Lásd még: 1690. *Henter Andras*; 1690. *Henter Andras libertinus, lófő*; 1693. *Henter Andras libertinus, lófő (dohanyos 7)*; 1693. *Henter Benedek Bodoki bírónak Henter Andras az egyik adjunctusa*; 1701. *Henter Andras libertinus, lófő*.³⁹¹ Említik a kortárs öreg Henter András főembert és a hasonnevű papolci főrendű személyt is.³⁹² Bodokon 1821-ben említik a „Falu derekába a Henter tizedben a Henter Urtzába” helynevet.³⁹³

(31)

– CSOMOS János és Csomos János junior az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófők voltak.³⁹⁴ Csomos Jánost 1676-ban az albisi lófők, 1680-ban az albisi lovasok közt találjuk,³⁹⁵ 1703-ban Albis egyik hűtöse volt.³⁹⁶

– CSOMOS Demetert 1676-ban az albisi lófők, 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt találjuk.³⁹⁷ 1680/1792-ben Albisban a *Csomosok keretek*, 1732/1793-ban „a’ Csomosok kereten kívül a’ Sántz mellett”, 1826-ban a *Csomosok nyír erdeje* helynévvel találkozunk.³⁹⁸

Bartos Mihályt és Henter Andrászt lásd a 22., illetve a 30. deliberátumban.

(32)

– VÉN István az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.³⁹⁹

– VÉG György az 1713-as homagiális lajstrom szerint felsócsernátóni nemes volt,⁴⁰⁰ 1670-ben és 1680-ban a felsócsernátóni lovasok, 1676-ban a felsócsernátóni nemesek, az 1691-es lustrában a csernátóni lovasok közt találjuk. Az 1683-as összeírásban az alsócsernátóni és a felsócsernátóni lovasok közt is találunk hasonnevű személyt két, illetve egy fiával.⁴⁰¹ Végh György 1703-ban Felsőcsernátón egyik hűtöse volt.⁴⁰²

(33)

– BAK Boldisár 1680-ban a dálnoki lovasok közt, 1683-ban ugyanott szerepel, de 1683-ban Albisban is találunk Bak Boldisár nevű lovast, akinek egy fia volt.⁴⁰³ Az asszonyt Bodisárnénak írták az eredetiben. András Györgyöt lásd a 6., Dimény Benedeket az 5. deliberátumban.

– BARTÓK Illyés az 1713-as homagiális lajstrom szerint bodoki nemes volt.⁴⁰⁴ Lásd még: 1690. *Bartók Illyés nemes*; 1693. *Bartók Illyés nemes*; 1701. *Bartók Illyés nemes, haritskat lopott, vasatis lopott falunk egy része vallyá*.⁴⁰⁵

(34)

– PÉTER István az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt.⁴⁰⁶

– KANYÓ István 1676-ban a maksai lófők, 1680-ban és 1683-ban a maksai lovasok között szerepelt, ő tartotta Kecskó Bálintot,⁴⁰⁷ 1703-ban pedig Maksa egyik hűtöse volt.⁴⁰⁸ A Kanyó család lécfalvi eredetű.

– PÉTER Bálint (Dálnoki) az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt van, 1677-ben is említik.⁴⁰⁹

(35)

– BARTÓK János az 1713-as homagiális lajstrom és más adatok szerint martonfalvi nemes volt,⁴¹⁰ 1703-ban Martonfalva hűtöse volt.⁴¹¹

– BARTÓK Ferentz az 1713-as homagiális lajstrom és más adatok szerint martonfalvi nemes volt.⁴¹² 1703-ban Martonfalva hűtöse volt.⁴¹³

– BARTÓK István az 1713-as homagiális lajstrom és más adatok szerint martonfalvi nemes volt,⁴¹⁴ 1676-ban a martonfalvi nemesek közt találjuk.⁴¹⁵

– BARTÓK Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi nemes volt.⁴¹⁶ Martonfalván 1820-ban is számosan viselték a Bartók nevet.⁴¹⁷ (Az 1683-as összeírásban Bartók Sándort

³⁸¹ SzOkl Ús, VII, 238.

³⁸² Uo., 203.

³⁸³ Uo., 211, 316; 178; SÁNDOR Imre 1911, 74.

³⁸⁴ MOL, P 970.

³⁸⁵ BEREZC Gyula 1893, 48–51.

³⁸⁶ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István 1979, 117.

³⁸⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

³⁸⁸ SzOkl Ús, VIII, 147.

³⁸⁹ BÁNKUTI Imre 1983, 79, 187. 79, 187.

³⁹⁰ SzOkl Ús, VIII, 135, 207.

³⁹¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 19^v, 77^v–78^r, 83^r–83^v, 107^v, 146^v–147^v.

³⁹² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 171; II, 260.

³⁹³ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 152.

³⁹⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

³⁹⁵ SzOkl Ús, VII, 236, 322.

³⁹⁶ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 219.

³⁹⁷ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186.

³⁹⁸ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 9–10, 13.

³⁹⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

⁴⁰⁰ Uo., 631.

⁴⁰¹ SzOkl Ús, VII, 204, 239, 316; VIII, 178, 179; SÁNDOR Imre 1911, 74.

⁴⁰² DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 222.

⁴⁰³ SzOkl Ús, VII, 322; VIII, 185, 186.

⁴⁰⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 593.

⁴⁰⁵ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 77^v–78^r, 83^r–83^v, 146^v–147^v.

⁴⁰⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 622.

⁴⁰⁷ SzOkl Ús, VII, 234, 320; VIII, 189.

⁴⁰⁸ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 215.

⁴⁰⁹ SÁNDOR Imre 1911, 75; TÜDŐS S. Kinga 2003, 260.

⁴¹⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 211; II, 450, 625.

⁴¹¹ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 213.

⁴¹² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 211; II, 450, 625.

⁴¹³ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 213.

⁴¹⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 211; II, 450, 625.

⁴¹⁵ SzOkl Ús, VII, 253.

⁴¹⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

⁴¹⁷ TAKÁCS Péter 2002, 210–211; TAKÁCS Péter 2003, 142–143.

találjuk a martonfalvi lovasok közt.⁴¹⁸ Bartók Illyést lásd a 33. deliberátumban: a martonfalvi és az albisi Bartókok feltehetően rokoniak voltak.

(36–37)

– SIPOS Pál az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi nemes volt.⁴¹⁹ Az 1683-as összeírásban a márkosfalvi lovasok közt találjuk Sipos Mihály Juniort, Gyárfás Jstván ur[am] szolgáját, két öccsével, SIPOS Pállal és SIPOS Gáborral.⁴²⁰

(38)

– BARABÁS János az 1713-as homagiális lajstrom és más adatok szerint márkosfalvi nemes volt.⁴²¹ Barabás Jánost már 1676-ban is a márkosfalvi nemesek közt találjuk, az 1680. május 8-án megejtett nagyborosnyai hadiszemlén Sárpatakiné Asszony szolgálaként két lóval jelent meg, az 1683-as összeírásban ugyanúgy.⁴²² 1703-ban volt egy jobbágya Márkosfalván.⁴²³ Az 1683-as összeírásban az albisi lovasok közt is szerepel egy Barabás János két fiával, aki „először hon maradott volt Bod István ur[am] szazaban”.⁴²⁴

– MIHATZ Ferentznek annak a dálnoki nemesnek az özvegye lehetett, akit 1660-ban és 1677-ben is említenek egy-egy végrendeletben, és 1676–1677-ben még egy kenyéren élt bátyjával, Mihacz Györggyel.⁴²⁵ Mivelhogy a csernátóniak a kilenc falu közül csak Bodokon, a dálnokiak és a márkosfalviak viszont más falvakban is birtokoltak, az asszony annak a Mihatz Ferentznek az özvegye is lehetett, akit 1676-ban a felsőcsernátóni nemesek közt vettek számba. Az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén Mihatz Ferentz nemes két lóval jelent meg, az 1683-as összeírásban hárommal: „eczer Kapitány ur[am] mentette, de itt másik Mihacz Ferencz is szerepel két lóval”.⁴²⁶

– SZÉKELY Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint maga is rétyi bebíró nemes, a végzéseket hozó és hitelesítő sepsi tisztek egyike: sepsi notárius is volt.⁴²⁷

(39)

– BARABÁS Ferentz né férje az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.⁴²⁸

– PORKOLÁBB György az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.⁴²⁹ Az albisi Porkolábok között 1683-ban több gyalogszékely is volt.⁴³⁰

– ETZKEN András az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi nemes volt.⁴³¹ Eczken András 1676-ban az albisi lófők,

1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt szerepelt.⁴³² Említik 1708. június 28-án is.⁴³³ Az 1653-ban említett Eczken András fia lehetett.⁴³⁴ Albis határában 1731-ben, 1732/1793-ban, 1752-ben és 1777-ben az *Eczkenkert* helynévvel találkozunk.⁴³⁵

– ETZKEN György az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt,⁴³⁶ 1676-ban albisi számadó volt, 1680-ban és 1683-ban az albisi lovasok közt szerepelt.⁴³⁷ 1703-ban Eczken György Albis egyik hűtőse volt.⁴³⁸

– BERNÁLD János az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátóni nemes volt.⁴³⁹ Bernáld János az 1691-es lustrában is a nemesek közt található.⁴⁴⁰ Bernáld Jánost 1691-ben is említik, 1706-ban feleségétől Brassóba menekült, 1710-ben ugyanott jelen volt Constantin Brâncoveanu orvosának, Ferrari Bertalannak a lakodalmán, aztán „inspektorból ajándékon vicekirálybíró lón”.⁴⁴¹ Bernáld Jánosnak 1703-ban jobbágyai voltak Márkosfalván, Albisban, Felső- és Alsócsernátónban.⁴⁴² „Joannes Bernáld de Alsócsernátón NN”.⁴⁴³ 1738-ban már csak az özvegyét említik.⁴⁴⁴ Alsócsernátón határában 1786-ban ismeretes volt a *Bernáld*, keltezetlen iratban a *Bernáldcsere* (erdő) helynév.⁴⁴⁵ Jellemző, hogy Cserei Mihály gyermekei rokoni kapcsolatba kerültek a Bernáldokkal, a Benkőkkel, a Bakscsiakkal, a Czirjékekkel, a Domokosokkal, a Ferencziakkal, a Henterekkel és a Maxaiakkal: többségük kézdiszéki volt, és 1713 körül élt nemzedékük tagjai érdekeltek voltak a kilenc falu erdejében.⁴⁴⁶

– DAMOKOS István az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátóni nemes volt,⁴⁴⁷ az 1691-es lustrában is a nemesek közt található.⁴⁴⁸ Damokos Istvánnak 1703-ban jobbágyai voltak Márkosfalván, Albisban, Felső- és Alsócsernátónban.⁴⁴⁹ Damokos István 1708-ban feleségétől Brassóban húzódott meg.⁴⁵⁰ Vén és ifjabb Damokos Istvánt is említik.⁴⁵¹ Alsócsernátóni Damokos István Háromszék egyik felügyelőbiztososa volt.⁴⁵² Albisban 1691/1824-ben említik a *Damokos kertét*, amely azonban valószínűleg az alsócsernátóni határban volt.⁴⁵³

– DAMOKOS Péter az 1713-as homagiális lajstrom szerint alsócsernátóni nemes volt,⁴⁵⁴ 1676-ban is az alsócsernátóni nemesek közt szerepelt, kézdi vicekirálybíró is volt. „Petrus Damokos de Alsó Csernátón vicejudex regius”.⁴⁵⁵ Damokos Péternek 1703-ban jobbágyai voltak Felső- és Alsócsernátónban,⁴⁵⁶ 1708-ban feleségétől Brassóban húzódott meg.⁴⁵⁷ Bernáld János, Damokos István és Damokos Péter is elnökölt az

⁴¹⁸ SzOkl Ús, VIII, 190.

⁴¹⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 623.

⁴²⁰ SzOkl Ús, VIII, 188.

⁴²¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 208; II, 623.

⁴²² SzOkl Ús, VII, 253; VIII, 22, 164.

⁴²³ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 218.

⁴²⁴ SzOkl Ús, VIII, 186.

⁴²⁵ TÜDŐS S. Kinga 2003, 203–209, 266–268; és SzOkl Ús, VII, 235.

⁴²⁶ SzOkl Ús, VII, 239; VIII, 22; 164, 166.

⁴²⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 247. II, 603. (Lásd a deliberátumokat aláírásukkal hitelesítő személyeknél.)

⁴²⁸ Uo., II, 617.

⁴²⁹ Uo., 617.

⁴³⁰ SzOkl Ús, VIII, 216.

⁴³¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

⁴³² SzOkl Ús, VII, 235, 322; VIII, 186.

⁴³³ MOL, P 1610.

⁴³⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 183, 468.

⁴³⁵ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 55; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 10–12.

⁴³⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

⁴³⁷ SzOkl Ús, VII, 236, 322; VIII, 186.

⁴³⁸ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 219.

⁴³⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 285; II, 128; 618, 641.

⁴⁴⁰ SÁNDOR Imre 1911, 73.

⁴⁴¹ BÁNKUTI Imre 1983, 238, 376, 441.

⁴⁴² DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 218–219, 222–223.

⁴⁴³ KAZINCZY Gábor 1863, 268.

⁴⁴⁴ IMREH István 1983, 379.

⁴⁴⁵ Cs. BOGÁTS Dénes 1929, 55.

⁴⁴⁶ BÁNKUTI Imre 1983, 288–289.

⁴⁴⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 285; II, 128, 618, 641.

⁴⁴⁸ SÁNDOR Imre 1911, 73.

⁴⁴⁹ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 218–219, 222–223.

⁴⁵⁰ BÁNKUTI Imre 1983, 415.

⁴⁵¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 198, 204.

⁴⁵² KAZINCZY Gábor 1863, 308.

⁴⁵³ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 9.

⁴⁵⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 285; II, 128, 618, 641.

⁴⁵⁵ SzOkl Ús, VII, 238; KAZINCZY Gábor 1863, 307; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 239.

⁴⁵⁶ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 218–219, 222–223.

⁴⁵⁷ BÁNKUTI Imre 1983, 415.

1716-ban összehívott alsócsernátoni törvényhozó falugyűlésen és aláírásával hitelesítette a megszavazott falutörvényt.⁴⁵⁸

– POLOS István 1676-ban az alsócsernátoni nemesek közt szerepelt, az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén három lóval jelent meg, az 1683-as összeírásban fiscalis Procatorként szerepel.⁴⁵⁹ Poluss István alsócsernátoni nemes híres prókátor és director is volt, 1716-ban már csak a feleségét említik, valószínűleg már azelőtt elhunyt, mert 1688. május 14-én végrendelkezett Fogarason.⁴⁶⁰ „Director fiscalis Stephanus Polus”,⁴⁶¹ „Stephanus Polus de Szentkatolna famosus procurator, Stephanus et Joannes filii ejusdem”.⁴⁶² 1672. szeptember 26. *Stephanum Polos de SzentKatolna*; 1675. június 10. *Stephanum Polos de SzentKatolna*; 1676. október 17. *Stephanu[m] Polos de SzentKatolna*.⁴⁶³ (Apafi Mihály oklevele szerint táblai írnok vagy ülnök volt.)

– VAJNA Andras az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi nemes volt, több mint 80 évig élt,⁴⁶⁴ az 1691-es lustrában is a nemesek közt találjuk.⁴⁶⁵ Vajna Andrásnak 1703-ban jobbágyai voltak Márkosfalván.⁴⁶⁶

– FABJÁN István az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi nemes volt.⁴⁶⁷ Fábrián István 1670-ben a márkosfalvi lovasok, 1676-ban a márkosfalvi nemesek között szerepelt, az 1691-es lustrában is a nemesek közt találjuk.⁴⁶⁸

– TÖRÖK János senior és junior 1670-ben a márkosfalvi lovasok közt, Török János senior 1676-ban a márkosfalvi nemesek, Török János alsó és felső 1676-ban a márkosfalvi lófők közt, Török János senior és Török János felső 1680-ban a márkosfalvi lovasok közt szerepelt, Török János alsó 1680-ban már nem élt. Az 1683-as összeírásban ugyancsak szerepel két fiával egy Török János nevű márkosfalvi lovas: „fiai megh alkalmatlanok az szolgálatra, maganak Urunk ő Nagysága hisget mutatta”, az ugyancsak lovas Török János Seniornak egy fia volt, és „eczer Vice hadnagya mentette”, de még Török Jánosnének is volt egy Mihály nevű fia a lovasok közt. Török Jánost az 1691-es lustrában is a nemesek közt találjuk.⁴⁶⁹

(40)

– MAXAI Gergely az 1713-as homagiális lajstrom szerint maksai lófő volt.⁴⁷⁰

– BENKŐ János (Vén) zoltáni bebíró nemes volt,⁴⁷¹ de Zoltánban 1713-ban már nem szerepelt.⁴⁷² Lásd a 2. jegyzetünknel is: az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az

1683-as összeírásban Czerjék Ferencsel együtt *Miko István Ur[am] szolgája*: az utóbbiban egy lóval szerepel.⁴⁷³ Lásd még: 1679. *Benkő János nemes*; 1690. *Benkő Janos Uram*; 1690. *Benkő János nemes*; 1693. *Benkő János nemes (dohanyos 7)*; 1701. *Benkő János nemes*.⁴⁷⁴ Alsócsernátonban is lakott egy kortárs Benkő János,⁴⁷⁵ és az 1683-as összeírásban Dálnokon találunk hasonló nevű lovas.⁴⁷⁶

Hasonnevé nemeset találunk Bodokon 1820-ban.⁴⁷⁷

(41)

– HADNAGY Mátyás dálnoki nemes volt, de nem tudni, hol tartózkodott 1713-ban. „Főemberi számban volt az Hadnagy Mátyás; Dálnokból hala ki jó rég Hadnagy Mátyás”.⁴⁷⁸ Az 1683-as összeírásban a nemesek közt egy lóval szerepel: „egy esztendőben sem volt[hadban], Mikés ur[am] szolgájának mongya magát, de hazud, büntetést érdemel”. 1691-es lustrában a nemesek közt találjuk.⁴⁷⁹ Ha Besenyőn lakott volna, úgy ott jobbágyai is lehettek, de azok nyilván csak az ő földjét élhették, és így az erdőből sem részesülhettek mással, mint az ő részével.

– SZABÓ Péter és Pál bikfalvi nemesek együtt esküdtek hűséget, de egy bikfalvi lófőt is Szabó Péternek neveztek.⁴⁸⁰ 1679-ben Besenyőn is élt egy *Szabó Péter nevű nemes*,⁴⁸¹ 1680-ban pedig Szotyorbán is: az utóbbi szerepelhet az 1683-as összeírásban „Kapitány réghi szolgájaként”.⁴⁸² (Lásd még Bikfalván: 1690. *Szabó Péter nemes*; 1693. *Szabó Péter nemes, D*; 1701. *Szabó Péter nemes*; 1690. *Szabó Pál nemes*; 1693. *Szabó Pál nemes*; 1701. *Szabó Pál nemes*.⁴⁸³) Az 1683-as összeírásban a dálnoki lovasok közt találunk Szabó Péter nevűt.⁴⁸⁴

(42)

– SZABÓ Balás és SZABÓ Dávid az 1713-as homagiális lajstrom szerint maksai lófők voltak,⁴⁸⁵ 1703-ban Szabó Balás Maksá egyik hűtőse volt.⁴⁸⁶ Az 1683-as összeírás szerint Szabó Dávid Szabó Balás öccse volt.⁴⁸⁷ Azonossága az 1711. július 11-én említett Maxai Balázssal kétes.⁴⁸⁸ 1677-ben a dálnoki határban említik Szabó Balázs földjét.⁴⁸⁹

– SZABÓ János és Szabó György nevű lófő az 1713-as homagiális lajstrom szerint Besenyőn esküdött hűséget.⁴⁹⁰

– FORRÓ Gábor az 1713-as homagiális lajstrom szerint angyalos nemes volt.⁴⁹¹ Angyalos a társközségek egyike.

(43)

– MAXAI Boldisár az 1713-as homagiális lajstrom szerint maksai lófő volt,⁴⁹² 1680-ban a maksai lovasok közt találjuk,⁴⁹³ 1703-ban Maksá egyik hűtőse volt.⁴⁹⁴

⁴⁵⁸ IMREH István 1983, 314, 317.

⁴⁵⁹ SzOkl Ús, VII, 238; VIII, 22; 164, 175, 177, 179, 225.

⁴⁶⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 198, 270; II, 57, 58; TÜDŐS S. Kinga 2003, 403–404; SzOkl, VI, 421, 448. Szentkatolnai előnevet viselt, mert a család onnan származott, de a felesége alsócsernátoni Deák Anna volt.

⁴⁶¹ KAZINCZY Gábor 1863, 262.

⁴⁶² Uo., 287.

⁴⁶³ MOL, P 1341.

⁴⁶⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 171; II, 623.

⁴⁶⁵ SÁNDOR Imre 1911, 74.

⁴⁶⁶ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 218–219, 222–223.

⁴⁶⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 623.

⁴⁶⁸ SzOkl Ús, VII, 205, 253; SÁNDOR Imre 1911, 74.

⁴⁶⁹ Uo., 205, 253, 319–320; VIII, 188; SÁNDOR Imre 1911, 74.

⁴⁷⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

⁴⁷¹ Uo., I, 208.

⁴⁷² Uo., II, 586.

⁴⁷³ SzOkl Ús, VIII, 200, 140. TÜDŐS S. Kinga 2003, 378.

⁴⁷⁴ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^v–29^r, 18^r–18^v, 73^v, 85^r, 149^v.

⁴⁷⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 208.

⁴⁷⁶ SzOkl Ús, VIII, 184.

⁴⁷⁷ TAKÁCS Péter 2003, 112.

⁴⁷⁸ KAZINCZY Gábor 1863, 276; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 155, 235, 274; DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 220.

⁴⁷⁹ SzOkl Ús, VIII, 166; SÁNDOR Imre 1911, 74.

⁴⁸⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 599.

⁴⁸¹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 50^r.

⁴⁸² SzOkl Ús, VIII, 21, 141. 2008.

⁴⁸³ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 66^v, 91^r, 151^r, 66^v, 91^r, 151^r.

⁴⁸⁴ SzOkl Ús, VIII, 185.

⁴⁸⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

⁴⁸⁶ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 215.

⁴⁸⁷ SzOkl Ús, VIII, 189.

⁴⁸⁸ MOL, P 1610.

⁴⁸⁹ TÜDŐS S. Kinga 2003, 259.

⁴⁹⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 595.

⁴⁹¹ Uo., 594.

⁴⁹² Uo., 618.

⁴⁹³ SzOkl Ús, VII, 320.

⁴⁹⁴ DOMOKOS Pál Péter 1978/1–2, 215.

– KOVÁTS Péter nevű személy az 1713-as homagiális lajstrom szerint három is volt Uzonban: egy nemes és két lófő.⁴⁹⁵ Minden valószínűség szerint a lófők valamelyikéről van szó. Az 1680-as összeírásban idősb és ifjabb Kovács Péter az uzoni lovasok közt fordulnak elő, az 1683-as összeírásban egy Kovács Péter nagyobb három fiával szerepel a lovasok közt, „háromszor hadnaglya” mentette”, Kovács Péter Jun[ior] négy fiával ugyanott.⁴⁹⁶ Uzonban 1699-ben többek közt Kovács Péter senior és Kovács Péter kisebb képviselte a falut az elődök által használt régi törvények megújítása és kiigazítása során.⁴⁹⁷ 1703-ban Kovács Péter volt Uzon falusbírája.⁴⁹⁸ Lásd még: 1679. *Kováts Péter junior, libertinus, lófő*; 1679. *Kováts Péter libertinus, lófő*; 1690. *Kováts Péter libertinus, lófő, számadó*; 1693. *Kováts Péter libertinus, lófő*; 1693. *Kováts Péter libertinus, lófő*; 1701. *Kováts Péter libertinus, lófő*; 1701. *Kováts Péter jun. számadó fia kölest lopott*.⁴⁹⁹

– 1690. *Kováts Péter nemes*.⁵⁰⁰

(44)

– MAXAI György junior és MAXAI György D. az 1713-as homagiális lajstrom szerint maksai lófő volt.⁵⁰¹ Maxai Györgyöt 1676-ban a lófők, 1680-ban és 1683-ban a maksai lovasok közt találjuk.⁵⁰²

– KÖVÉR Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint besenyei nemes volt.⁵⁰³ Lásd még: 1690. *Kövéér Mihály senior*; 1690. *Kövéér Mihály*.⁵⁰⁴ (Az 1683-as összeírásban Gidófalván szerepel egy Kövéér Mihály négy fiával és egy Kövéér Mihály junior.⁵⁰⁵)

(45)

– KOVÁTS György az 1713-as homagiális lajstrom szerint angyalosi nemes volt.⁵⁰⁶ Lásd még: 1693. *Kováts György nemes*; 1701. *Kováts György nemes*.⁵⁰⁷ (Hasonnevű kortárs lófő élt Uzonban is: 1679. *Kováts György libertinus, lófő*; 1693. *Kováts György számadó*.⁵⁰⁸)

Maxai Gergelyt lásd a 40. deliberátumban.

(46)

– KOVÁTS Mihályt – valószínűleg távolléte (bujdosás, fogás) vagy más irányú elfoglaltsága (talán épp *császár szolgálattya*) miatt – nem találjuk a fotosiak között az 1713-as homagiális lajstromban, amely szerint Kovács Ferenc és János is a lófők között esküdött fel a császár hűségére, de nyilván egynévű volt az 1713-ban ugyanott szintén a lófők között esküt tevő Balog Gergellyel és Imre Sámuellel,⁵⁰⁹ akikkel együtt Fotos részéről egy vállaltásos birtokösszeírás tanúja volt 1728-ban.⁵¹⁰

– GELEI András 1680-ban és 1683-ban a márkosfalvi lovasok közt találjuk, az utóbbiban Miklós nevű öccsével együtt.⁵¹¹

Utódai közé számítható az 1772-ben élt márkosfalvi Gelei István *őkegyelme*, akinek márkosfalvi házát Forró István angyalosi nemes vette meg.⁵¹² Az 1713-as homagiális lajstromon Gelei Thamas lófőt találjuk Márkosfalván.⁵¹³

(47)

– MÁRTON György az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki nemes volt,⁵¹⁴ 1676-ban a dálnoki lófők közt, az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt találjuk, 1677-ben is említik.⁵¹⁵

– BAKTSI Ferenc az 1713-as homagiális lajstrom szerint étfalvi lófő, juratus assessor volt: 1713-ban az étfalvi Baktsi lófőcsalád tizenegy tagja esküdött hűséget.⁵¹⁶ Az 1683-as összeírásban az étfalvi lovasok közt szerepel.⁵¹⁷ Lásd még: 1690. *Baktsi Ferenc libertinus, lófő*; 1693. *Baktsi Ferenc libertinus, lófő*; 1701. *Baktsi Ferenc libertinus, lófő*.⁵¹⁸

(48)

– BARABÁS Ferenc az 1713-as homagiális lajstrom szerint albisi lófő volt.⁵¹⁹ Feleségét lásd a 39. deliberátumban.

– ERDŐS Sámuel az 1713-as homagiális lajstrom szerint étfalvi lófő volt, és talán egy kenyéren volt Erdős Pállal, akivel együtt esküdött hűséget.⁵²⁰ Erdős Sámuel 1680-ban az étfalvi lovasok közt találjuk, az 1683-as összeírásban ugyancsak.⁵²¹ Étfalvi Erdős Ferenc 1664-ben Szotyori nagobbik Nagy Tamás adósa volt.⁵²² Lásd még: 1679. *Erdős Sámuel lófő*; 1690. *Erdős Sámuel libertinus, lófő, szolgálójának többet ad, Templomba ritkán megyen*; 1693. *Erdős Sámuel libertinus, lófő (Templomot nem frequental, dohanyos 7, attaval szitkozodott)*; 1693. *Erdős Samuel Etfalvi*; 1693. *Erdős Samuel*; 1701. *Erdős Sámuel libertinus, lófő*; 1701. *Die 19. Febr[uar]ij. Az Etfalvi Falusi Biro Erdős Pal jurala adjunktussival ugy mint Erdős Samuellel, es Csiszer Istvannal*; 1701. *Dje 12. April[is]. Az Etfalvi Falusi Biro Erdős Pal astalvan 3[ter]tiose cum sibi adjunct[is] ugy mint Erdős Samuellel, es Csiszer Istvannal*; 1701. *Dje 12. April[is]. Az Etfalvi Falusi Biro Erdős Pal astalvan 3[ter]tiose Falu kepiben cum sibi adjunct[is] ugy mint Köver Istvannal és Erdős Samuellel*.⁵²³ Az Erdős Sámuel kertin kívül fekvő szántó 1715-ben bukkan fel.⁵²⁴

– 1690. *Erdős Pál libertinus, lófő*; 1693. *Erdős Pál libertinus, lófő, számadó*; 1701. *Erdős Pál libertinus, lófő, bíró*.⁵²⁵

(49)

Miklós Istvánt lásd a 2., Erdős Sámuel a 48. deliberátumban.

(50)

– VERESS János az 1713-as homagiális lajstrom szerint dálnoki lófő volt,⁵²⁶ 1676-ban a dálnoki lófők, 1680-ban a dálno-

⁴⁹⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 601.

⁴⁹⁶ SzOkl Ús, VII, 310; VIII, 159.

⁴⁹⁷ IMREH István 1983, 334.

⁴⁹⁸ DOMOKOS Pál Péter 1977/3–4, 482.

⁴⁹⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 47^r, 47^v, 62^v, 93^r, 93^v, 153^r, 153^v.

⁵⁰⁰ Uo., 62^v.

⁵⁰¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 618.

⁵⁰² SzOkl Ús, VII, 234, 320; VIII, 189.

⁵⁰³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 595.

⁵⁰⁴ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 9^r, 11^r, 18^r. Gidófalvi és étfalvi ügyekben szerepel.

⁵⁰⁵ SzOkl Ús, VIII, 149.

⁵⁰⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 594.

⁵⁰⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 103^r, 145^r.

⁵⁰⁸ Uo., 47^r, 93^r.

⁵⁰⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 594.

⁵¹⁰ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 55.

⁵¹¹ SzOkl Ús, VII, 320; VIII, 187.

⁵¹² IMREH István 1983, 412.

⁵¹³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 623.

⁵¹⁴ Uo., 621.

⁵¹⁵ SzOkl Ús, VII, 235; SÁNDOR Imre 1911, 75; TÜDŐS S. Kinga 2003, 258.

⁵¹⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 587.

⁵¹⁷ SzOkl Ús, VIII, 148. Neve előtt egy R. áll, talán a Regestrum rövidítése. (SzOkl Ús, VIII, 162.)

⁵¹⁸ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 73^r–73^v, 85^r–85^v, 149^r.

⁵¹⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617.

⁵²⁰ Uo., 587.

⁵²¹ SzOkl Ús, VII, 307; VIII, 148. Az utóbbiban a családneve Erdő alakban áll.

⁵²² TÜDŐS S. Kinga 2003, 216–217. Nagy Tamás az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban egy lóval szerepel, utóbbiban megjegyzik, hogy „egyszer Kapitány ur[am] mentette”. (SzOkl Ús, VIII, 21, 141.)

⁵²³ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^r, 73^r–73^v, 85^r–85^v, 121^r, 108^r, 149^r, 192^r, 219^r, 219^v.

⁵²⁴ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 52.

⁵²⁵ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 73^r–73^v, 85^r–85^v, 149^r.

⁵²⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 622.

ki lovasok közt találjuk: az 1691-es lustrában a dálnoki lovasok közt ketten is viselik ezt a nevet.⁵²⁷

– BAKTSI Gáspárt 1670-ben az étfalvi lófők, 1680-ban a sepsi lovasok közt, az 1683-as összeírásban az étfalvi lovasok közt a feleségét és a fiát találtuk.⁵²⁸ Lásd még: 1679. *Baktsi Gáspár libertinus, lófő*; 1690. *Baktsi Gáspár számadó*; 1693. *Baktsi Gáspár libertinus, lófő (szolgája dohanyos 7)*.⁵²⁹ Az 1645. június 27-én végrendelkező Baktsi István étfalvi nemes testvére volt.⁵³⁰

(51)

– BAKTSI Istvánt, Gábort, Boldisárt és Josefet lásd a 11. deliberátumban.

– BAKTSI Istvánt 1680-ban az étfalvi lovasok közt találjuk, az 1683-as összeírásban ugyancsak.⁵³¹ Baktsi István valamikor talán háromszéki inspektor volt: hasonnevű személy volt 1731-ben Étfalva falusbírája.⁵³² Lásd még: 1679. *Baktsi István libertinus, lófő*; 1690. *Baktsi István számadó*; 1693. *Baktsi István libertinus, lófő (dohanyos 7)*; 1701. *Baktsi István libertinus, lófő, számadó*.⁵³³ Az 1645. június 27-én végrendelkező Baktsi István étfalvi nemes kisebbik fia volt: a fiúk anyja Bod Kata.⁵³⁴

Primipilus Bakcsi Baltazár és Primipilus Bakcsi Elek, akiket 1820-ban az étfalvi földesurak között találunk, ugyanazon kiterjedt étfalvi nemzetséghez tartozhattak: az előbbi öt zsellérének 6,75 bécsi mérőnyi területű bennvalója, az utóbbi két zsellérének 0,5 bécsi mérőnyi területű bennvalója volt.⁵³⁵

(52)

– KOTSIS Mihály az 1713-as homagiális lajstrom szerint márkosfalvi lófő volt,⁵³⁶ 1676-ban a márkosfalvi lófők, 1680-ban és 1683-as összeírásban a márkosfalvi lovasok közt találjuk, az utóbbiban mint „Barabás Péter ur[am] szolgáját”.⁵³⁷

– CZIRJÉK Tamás zoltáni nemes volt.⁵³⁸ Az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban Mikes Kelemen szolgájának szerepel, de neki magának is volt szolgálja: Mikes Kelemen 1685-ben kelt végrendeletében „egy jó gyermek lovat” hagyott rá.⁵³⁹ A zoltáni Czirjékek már az 1566-os összeírásban is zoltáni főemberekként szerepeltek,⁵⁴⁰ 1713-ban is mind nemesi renden voltak, és 1731-ben is nemesi renden lévőknek ismerték őket.⁵⁴¹ Lásd a 2. jegyzetünknl is. Lásd még: 1679. *Czirjék Tamás nemes. Felesege az tejet megh maszlagolta*; 1690. *Czerjek Tamás. Ethfalva*; 1690. *Czerjek Ferenz, Czerjek Tamás Uram szomszédságában jószágja van Antos Györgynek Zoltánban*; 1693. *Czirjék Tamás uram nemes*; 1693. *Czerjek Tamás ur[am] tilalmas rejtibe, Czerjek Tamásne*; 1701. *Czirjék Tamás uram a falu uttyát el foglalta. D. D.*; 1701. *Vice Kiraly Biro ur[am] egy*

bizonyos napon Czerjek Tamás urammal, és az notariussal ki mentek Kölne Balas Nagy Ferenczne és Pál Janós Balint között minden leveleket elsőben verifealvan celebrallyanak Istenes divisiot.⁵⁴²

– GIDÓFALVI Gábor (Étfalvi). Az 1713-as homagiális lajstromban: „Sacrae Caesareae Regiaeque majestatis, modernae Deputationis Transsylvaniae, et Sedis Siculicalis Sepsi Juratus assessor, nec non ejusdem Sedis vicejudez regius”.⁵⁴³ „Gidófalvi Gabriel junior 10 annis vicejudez regius, Arianus-Catholicus, obdormivit Coronae 1720, prius quidem erat Regiae Deputationis assessor”.⁵⁴⁴ Sepsi vicetiszt, vicekirálybíró, több levelet váltott Apor Péterrel: idősb és ifjabb Gidófalvi Gábort is említették, mindkettő literátus ember volt. „Ethfalvi öreg Gábor deák, jó nemes ember (él). Háromszéki ifjabb Gidófalvi Gábor, megbolondult, úgy halt meg; 1740. szeptember 2. – 1741. március 1. Szegény Gidófalvi Gábor (ifjabb, már nem él)”.⁵⁴⁵ 1709. „Gabrielem Gidófalvi vice Judicem Reg. Sedis Sepsi; Gabriel Ghidófalvi de Etfalva Litteratus, senior, N; – Gabriel Gidófalvi de Etfalva (mortuus) vicejudez regius”.⁵⁴⁶ 1656. március 1. *N[ob]ilem Gabrielem Gidofalvi de eadem dictam Sedis n[ost]rae Jud[icia]riae Scribam et Jur[at]um Notar[ium]*;⁵⁴⁷ *Anno 1675 die 25 mensis Junij... Gidoffalvi Gábor manu propria*;⁵⁴⁸ 1675. június 25. *Gidofalvi Gábor m[anu] p[ro]pria*;⁵⁴⁹ 1680. április 20. Gábor Diak Uram; 1680. május 8. „Ghidoffalvi Gábor Ur[am] eq. 2; 1683. Gidofalvi Gábor ur[am] eq[ues] 2. NB; Gidófalvi uram”.⁵⁵⁰ 1683. december 11. *Gidófalvi Gábor Deak nemes személy*;⁵⁵¹ 1686. november 9. *Gabrielem Gidofalvi Juratum Notar[ium] Sedis Siculical[is] Sepsi m[anu] p[ro]pria*;⁵⁵² 1692. február 27. „Gidófalvi Gábor étfalvi, Sepsiszék hites notáriusa”;⁵⁵³ 1715. július 16. *Gidofalvi Gábor*; 1718. február 6. *Gidofalvi Gábor*; É. n. *Gidofalvi Gábor Deákné*;⁵⁵⁴ Gidófalvi Gábor Deák is Brassóban húzódott meg 1706-ban: 1688–1689-ben a nagyobb kancellária írnoka volt, 1709-ben is említik.⁵⁵⁵ Lásd a 4. jegyzetünknl a dolgozat első részében és a mostani 3. jegyzetünknl is. Lásd még: 1679. *Gábor Diak Ur[am] nemes*; 1690. *Nemzetes Gidofalvi Gábor ur[am] senior. Ethfalva*; 1690. *Gábor Diak Ur[am] nemes. Gábor Diak Ur[am] Aszszony embere Bedő Annok Ecclesiat nem követett*; 1693. *Nemzetes Gidofalvi Gábor Uram Etfalvi*; 1693. *Gidoffalvi Gábor Ur[am] nemes*;⁵⁵⁶ *Causae Levatae Coram Generosum, Egregii, et Agilibus Dominis Georgio et Michaele Szekely de Killyen, Michaele Kadar alias Literati de Uzon, Nicolao Bakcsi de Ethfalva, tanquam Inquisitores malorum et malefactorum, praesentibus etiam Generosis Dominis Balthasare Szekely de dicta Killyen, Vice Judice Regio et Gabriele Gidoffalvi de*

⁵²⁷ SzOkl Ús, VII, 236, 322; SÁNDOR Imre 1911, 75.

⁵²⁸ Uo., 195, 307; VIII, 148.

⁵²⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^r, 73^r–73^v, 85^r–85^v.

⁵³⁰ TÜDŐS S. Kinga 2003, 372.

⁵³¹ SzOkl Ús, VII, 307; VIII, 148.

⁵³² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 200; IMREH István 1983, 368.

⁵³³ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^r, 73^r–73^v, 85^r–85^v, 149^r.

⁵³⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 162–163, 372.

⁵³⁵ TAKÁCS Péter 2003, 114.

⁵³⁶ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 624.

⁵³⁷ SzOkl Ús, VII, 253, 319; VIII, 186.

⁵³⁸ KAZINCZY Gábor 1863, 271; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 268.

⁵³⁹ SzOkl Ús, VIII, 20, 140, 148; TÜDŐS S. Kinga 2003, 286.

⁵⁴⁰ Uo., VII, 17.

⁵⁴¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 586; IMREH István 1983, 368.

⁵⁴² OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^r–29^r, 11^r, 18^r–18^v, 85^r, 130^r, 149^r, 222^r. Czerjek Ferenz és Antos György az 1680.

május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban „Miko (István) Ur[am]”, illetve „Kapitán ur[am] szolgálja”, utóbbi a kapitány *Procatora* is, aki egy lóval szerepel. (SzOkl Ús, VIII, 20, 140–141.)

⁵⁴³ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 603.

⁵⁴⁴ KAZINCZY Gábor 1863, 275.

⁵⁴⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 194, 195, 262, 283, 380; II, 39, 59, 73, 388.

⁵⁴⁶ KAZINCZY Gábor 1863, 153, 275, 307.

⁵⁴⁷ MOL, P 614, *Bod család*.

⁵⁴⁸ MOL, P 669.

⁵⁴⁹ Uo.

⁵⁵⁰ SzOkl Ús, VII, 334; VIII, 20, 140, 147, 148, 212.

⁵⁵¹ MOL, P 5.

⁵⁵² MOL, P 2002.

⁵⁵³ SzOkl, VIII, 385–386.

⁵⁵⁴ MOL, P 5.

⁵⁵⁵ BÁNKUTI Imre 1983, 377, 423, 548.

⁵⁵⁶ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 28^r, 11^r, 73^r–73^v, 115^r, 85^r–85^v.

*dicta Ethfalva jurato Notario Sedis Siculicalis Sepsi, Anno 1693.*⁵⁵⁷ 1701. *Gidoffalvi Gabor Ur[am] nemes.*⁵⁵⁸ Más adatok is megőrződtek róla, például 1684-ből.⁵⁵⁹

– BENKŐ Mihály (Árkosi). Az 1713-as homagiális lajstromban: „Michael Benkő nobilis de Árkos Juratus Notarius et assessor Sedis Siculicalis Sepsi”.⁵⁶⁰ 1674 és 1713 között Sepsiszék egyik ülnöke és hites jegyzője volt.⁵⁶¹ 1674. október 23. *Notarius Benkő Mihály*; 1695. január 14. *Michaelis Benkő Notarii*; 1697. július 23; 1699. szeptember 29. *Notarius Benkő Mihály*; 1700. október 21; 1701. január 29. *Michaelis Benkő Notarii*.⁵⁶² Benkő Mihályt 1691-ben is említik, egyik feljegyzés szerint már 1673-ban is Sepsiszék jegyzője volt. Bár Thököly híve volt, Rákóczi elfogatta, mert a császár pártján maradt. Kővárban raboskodott, majd 1708-ban még fiaival együtt Brassóban húzódott meg.⁵⁶³ Apor Péternél: „Öreg Benkő Mihály sepsi notarius”;⁵⁶⁴ „Benkő Michael de Árkos notarius sedis Sepsi”.⁵⁶⁵ *Generalis malorum, et malefactorum Inquisitio, per... Michaelis Benkeo, de Arkos – jurato notario Sedis Siculicalis Sepsi celebrata – Incipitur in Anno 1701. Die 7. Januarij.*⁵⁶⁶ (Nem azonos az 1680. május 8-án tartott nagyborosnyai hadiszemlén és az 1683-as összeírásban Mikes uram szolgálaként szereplő közdíszéki nemessel⁵⁶⁷ és az 1683. november 11-én Rétyen végzőlő hasonnevű pappal.⁵⁶⁸) 1685-ben Zabolai Mikes Kelemen végrendelkezésének egyik tanúja, a hagyakozó „egy jó gyermek lovat” hagyott rá.⁵⁶⁹ 1699-ben is Antos Istvánnal együtt volt Sepsiszék egyik hites jegyzője.⁵⁷⁰

– SZÉKELY Sámuel (Rétyi) szerepel az 1713-as homagiális lajstromban.⁵⁷¹ 1701 és 1723 között Sepsiszék egyik ülnöke, majd helyettes és tényleges hites jegyzője volt. *Generalis malorum, et malefactorum Inquisitio, per... Samuelem Szekely de Rethy... celebrata – Incipitur in Anno 1701. Die 7. Januarij.*⁵⁷² 1706. február 15. *Notarii Samuelis Székely*;⁵⁷³ 1720. szeptember 29; *Per Samuelem Szekely Jur[atum] Sedis Sepsi Not[ari]um m[anu] p[ro]pria*;⁵⁷⁴ 1722. február 4. *Samuel Szekely Jur[atus] Ass[ess]or et Substitutus Notar[ius] S[edis] S[iculicalis] Sepsi*;⁵⁷⁵ 1723. január 5; 19; február 3. *Per Samuelem Szekely Jur[atam] Sedis Sepsi Not[ari]um m[anu] p[ro]pria*;⁵⁷⁶ 1723. augusztus 29. *Samueli Szekely de Réty Incl[yt]ae Sedis Siculicalis Sepsi Jurato Notariu[m]*.⁵⁷⁶ Apor Péternél: „Samuel Székely de Réty quondam notarius”.⁵⁷⁷ Felesége, Czerjék Susánna 1754. október 19-én még élt.⁵⁷⁸

– ANTOS István (Rétyi). Az 1713-as homagiális lajstromban: „Stephanus Antos nobilis de Réty Juratus assessor Sedis Siculicalis Sepsi”.⁵⁷⁹ Apor Péter máshol is említi: „Sepsiben assessor vala Antos István (vivit)”.⁵⁸⁰ Korábban II. Apafi Mihály választott erdélyi fejedelem szolgálja és hűtös belső íródeákja volt, özvegye, Székely Klára 1752. február 9. előtt pár nappal hunyt el.⁵⁸¹ 1699-ben vagy kevéssel később már Sepsiszék egyik hites jegyzője volt.⁵⁸² 1695 és 1733 között gyakran említik. 1695. június 22 – 1696. augusztus 15. *Nemz[etes] Antos István requisitiojara*; 1714. február 24. *Rétyi András Mihály nemesi fundussa... Templombeli Ferfu es Aszszony allo helyeivel edgyütt... kenállák meg Antos István Uramot*;⁵⁸³ 1715. május 6. *Az Ferfu allo heljek vagynak az Antos Istvan Uram os szeke vicinumjaban az Aszszonj Ember allo heljek ugjan az Antos Istvanne Aszszonjom eö kegelme szeke hata megett az fal felől az melj Templom beli allo heljekert ada Szekelj Marton Uram harom ola izlotokot ket oroszlanjos tallerokban az az negj magyar forintokban ugj hogj ha en töllem az Ecclesia annyiban nem acceptálja eökegelme ki potollja az mi hejja leszen meljrol adom enis ezen testimonialis levelemet, pro futuro testimonio.*⁵⁸⁴ 1717. május 29. *Andras Deak Ur[am] az ehínség miatt búzát kér kölcsön Rétyi Antos Istvántól*; 1719. június 17. *Benei István Ur[am] 15dik praesentis 7 és 8 orakor meg hala, ma, ugy mint 17dik el is temetök... jelen lévén Tiszteletes Esperest Uram is.* A pestisnek eshetett áldozatául; a levelet Bardocz Pál írta Antos Istvánnak; 1720. április 21. Antos István földeket vásárolt a rétyi határon Incze Istvántól és feleségétől *Templombéli álló helyekkel együtt*; 1733. die 23 Majj. *Meg adtam a Rétyi Templom szükségére legált egy aranyat is, Curátor Gazda Gábor Ur[am] kezében Antos István Öcsém Uram által küldvén fel Rétyen létemb[en] H. Fl. 5.*⁵⁸⁵ Antos István 1708-ban feleségestől Brassóban húzódott meg.⁵⁸⁶ Lásd még: 1679. (*Antos?*) *Istvan Diak nemes.*⁵⁸⁷ Nem azonos a későbbi hites sepsiszéki jegyzővel, vicekirálybíróval és királybíróval, akinek a felesége Tompa Ágnes volt. 1748. május 15. *Stephanus Antos de Réty Jur[atatus] Incl[yt]ae Sedis Sepsi Notar[ius]*;⁵⁸⁸ 1750. szeptember 28. *Extrad[ata] per Stephanus Antos Jur[atatus] Incl[yt]ae Sedis Sepsi Notar[ium]*;⁵⁸⁹ 1753. szeptember 29; október 10. *Antos István Sepsiszéknek érdemes Notáriussa*;⁵⁹⁰ 1765. november 3. *Sepsi Széki Mogyorosi Kováts András, mostan az Mogyorosi Reformata Eklesiában actualis Rector* a szacsvai Középső határban lévő

⁵⁵⁷ Uo., 82^r. Székely Boldizsár az 1683-as összeírásban a sepsi nemesek közt mint „Mikes Kelemen ur[am] szolgálja” szerepel, „Eotsei: Ferencz, Mihály, Miklos. Kapitány ur[am], azért hogy continuus szolgálja, két ökrét el hajtotta”. (SzOkl Ús, VIII, 140.) 1699-ben vicekirálybíróként szentesítette az uzoniak ősei által használt, megújított és kiigazított törvényeket. (IMREH István 1983, 334.) Más adat is fennmaradt róla 1674-ből. (TÓTH Ernő 1902, 542.)

⁵⁵⁸ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 149^r.

⁵⁵⁹ SzOkl, VIII, 385; TÜDŐS S. Kinga 2001, 154–155; TÓTH Ernő 1903, 92.

⁵⁶⁰ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 589.

⁵⁶¹ IMREH István 1983, 339, 519; TÜDŐS S. Kinga 2001, 123–124.

⁵⁶² MOL, P 5.

⁵⁶³ BÁNKUTI Imre 1983, 238–239, 375, 415, 537.

⁵⁶⁴ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 226, 262.

⁵⁶⁵ KAZINCZY Gábor 1863, 268.

⁵⁶⁶ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 135^r.

⁵⁶⁷ SzOkl Ús, VIII, 23, 165.

⁵⁶⁸ TÜDŐS S. Kinga 2001, 123–124.

⁵⁶⁹ TÜDŐS S. Kinga 2003, 280, 286–287.

⁵⁷⁰ IMREH István 1983, 339.

⁵⁷¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 603.

⁵⁷² OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 135^r.

⁵⁷³ MOL, P 5.

⁵⁷⁴ MOL, P 2002.

⁵⁷⁵ MOL, P 672.

⁵⁷⁶ MOL, P 2002.

⁵⁷⁷ KAZINCZY Gábor 1863, 290, 307; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 247.

⁵⁷⁸ MOL, P 5.

⁵⁷⁹ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 595, 603.

⁵⁸⁰ Uo., I, 205.

⁵⁸¹ *Néhai Te[kin]t[e]t[es] Antos István Uram özvegye, néhai T[e]k[in]t[e]t[es] Székely Klára Aszszony utolsó Tiszteségére mondatott halotti oratio A[n]no 1752 die 9. Februarii.* (MOL, P 5.)

⁵⁸² IMREH István 1983, 339, 519.

⁵⁸³ MOL, P 5.

⁵⁸⁴ MOL, P 2002.

⁵⁸⁵ MOL, P 5, 1729. november 17.

⁵⁸⁶ BÁNKUTI Imre 1983, 415.

⁵⁸⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 41^r.

⁵⁸⁸ MOL, P 1295.

⁵⁸⁹ MOL, F 393.

⁵⁹⁰ MOL, P 2002.

birtokát szolgálataiért 5 forintig Antos István vicékirálybíró-nak adta.⁵⁹¹ Minden valószínűség szerint ő volt az 1775-ben említett királybíró.⁵⁹² 1776. szeptember 28. *Egriog[um] Nobiliu[m] et Agiliu[m]... Stephani Antos... Tabulae N[ost]rae Regiae in Tran[silva]nia Judicialia Scribae et Jurator[um] Notariorum.*⁵⁹³ 1776. december 31. *A Felső Torjai Alsó Határban Patakra jövő Lábban adott el (Kováts Ferencz, T[e]k[im]t[e]t[is] Antos Istvánné Aszszonyom – Tompa Ágnes – jobbágya) pro fl. 19. egy darab földet Anno P[rae]senti 1776 Ugarlászkor fenn irt Benkő János és Istváné[na]k Vic[nu]ssa alól Felső Torjai Schola Mester Pető Josef Ur; 1794. március 10. és 11. A kantai nem unitus (tehát görögkeleti, ortodox) kereskedőközösség kölcsönt kap özvegy Antos Istvánné Tompa Ágnestől és belső telket vásárol templomépítés céljából, valamint szénafüvet.; 18. század. É. n. *A Gidófalva felé való Határban a Nagy Kepnel vissza belől Datzó Josef Ur kívül Krizbai Samuel Deák mellyet Apor Urakól rebebealt Antos Istvánné Tompa Ágnes Aszszony.*⁵⁹⁴ „Stephanus Antos de Réty notarius; Rétyen régi nemes ifjbb Antos István (vivit)”.⁵⁹⁵*

– FOSZTÓ Bálint seniort és juniort az 1670-es összeírásban, az 1680-asban pedig – valószínűleg a juniort – Kőkösön, a sepsi lovasok közt találtuk: az utóbbinak lehetett három fia 1683-ban, és őt mentette egyszer a hadnagya a hadbavonulástól.⁵⁹⁶ Talán a feleségét említik 1691. május 9-én: *Sepsi Székben Kőkösben Nemzetes Bálint Déákné* földet adott el, *mivel az poganyagh mia meg romlottak.*⁵⁹⁷ Az 1713-as homagiális lajstromban csak Fosztó Miklós kőkösi lófőt találtuk.⁵⁹⁸

– JANCsó Ferencz (Gidófalvi) ifjabb az 1713-as homagiális lajstromban: „Franciscus Jancso junior nobilis, judex assessor”.⁵⁹⁹ Gidófalvi Jancsó Ferencz deákot, néhai Péter fiát is említik 1717. január 23-án.⁶⁰⁰ Gidófalván lófők és gyalogok is viselték ezt a családnevet.⁶⁰¹

– KÁTAI Ferenc nem szerepel az 1713-as homagiális lajstromban, ott csak Kátai István málnási lófőt találtuk.⁶⁰² Talán mindketten Molnos Kátai Mózes felmenői voltak, aki ezek szerint málnási lehetett. (Lásd a 138. és a 163. jegyzetnél a dolgozat első részében.)

– ORBÓK Sámuel az 1713-as homagiális lajstromban kőkösi lófő: „juratus assessor”.⁶⁰³ 1699-ben gróf Mikes Mihály uzo-ni udvarházának gondviselője volt.⁶⁰⁴ Az Orbók család már az 1566-os összeírásban is fellelhető Kőkösön.⁶⁰⁵ Lásd még: 1693. *Orbók Sámuel számadó*; 1693. *Orbok Samuel*; 1701. *Orbok Sámuel libertinus, lófő*; 1701. *Orbok Samuelne*; 1701. *Orbok Samu- elne kőkösi.*⁶⁰⁶

– BAK Ferentz nevét hiába kerestük Sepsiszéken, az 1713-as homagiális lajstromban csak egy kézdiszéki, albisi lófőt neveztek így.⁶⁰⁷ Lásd a 17. delibérátumban is.

A jószágyszerzés valószínű közvetítőire vonatkozó adatok

Bacconi Mihály Ferencz albisi–dálnoki iskolamester (5a) nagy valószínűséggel közreműködött István György albisi (5c, 15) és Dimény Benedek dálnoki lófőnek és társainak (5b, 33b; 6, 33a; 33c), de talán más albisi és dálnoki lakosoknak is a kilenc falu erdejébe való beerdölési igénye megfogalmazásában és előterjesztésében: így támadhatott az az ötlete, hogy velük tár-sulva maga is benyújtsa igényét. Albisi Bod Azeriás (4d) maksai iskolamester is közreműködhetett családja, valamint egyes albisi és maksai lakosok igénylésének megfogalmazásában és elő-terjesztésében, és ugyanezt tehette Csernátoni Kováts Sámuel deák Csernátoni Kováts István deákné, esetleg más csernátoni-ak ügyében (30a, 30b). A dálnoki Veres (50) családban biztosan volt egy helyben szolgáló, az ugyancsak dálnoki Kovács család- ban (3) pedig szintén volt egy Rétyen szolgáló tanítóember, az ő szerepük is hasonló lehetett. A gidófalvi Kövér családból való besenyői tanítónak (44)⁶⁰⁸ ugyanilyen vagy épp ezzel ellentétes szerepe lehetett. A lakosság legmozgékonyabb és legszélesebb látókörű elemei közé tartozó papok és deákok legalább annyira ismerhették születési és szolgálati helyük lakóinak családi és egyéb viszonyait, mint maguk a családtagok, ráadásul szinte az összes birtokjogi szerződést ők szerkesztették meg. A sepsi- és kézdiszéki papoknak és iskolamestereknek ismerniük kellett az eladó bennvalók kínálatára és keresletére vonatkozó híreket, szerepet játszhattak azok terjesztésében: közülük egyesek közreműködhettek a kilenc falubeli bennvalóknak a kézdiszé- kiek általi megszerzésében, beerdölési igénylésük megfogalmazásában és előterjesztésében. A kilenc faluban belsőseget bíró albisiak és dálnokiak nagy száma, az alsócsernátoniak sikeres jogbiztosítása talán az ő működésükkel is magyarázható. Alább néhány olyan pap és iskolamester adatait közöljük, akik ilyen szerepet játszhattak:

Réty. 1628. november 7. *Miklos pap Angialosij most Retthij predicator*; 1629. október 7. *Angialosij Miklos Pap Retthij Pre- dicator*; 1633. április 17. *Miklos Pap Angialosij*; 1641. július 28. *Miklos Pap relictaja Mathe Borbara*; 1642. április 20. *Miklos Pap rétyi birtoka*; 1642. július 2. *Angialosi Miklos Pap Primipillus*; 1651. szeptember 26. *Miklos Pap*. (Az utóbbi két adat egy 1651-ben keletkezett iraton.) 1653. április 19. *Elekes Máté az Nehai Elekes Miklos Pap fia*; 1654. április 27. *Elekes Miklos*; 1659. ápr- ilis 19. *Elekes Máté*.⁶⁰⁹ Angyalosi Miklós 1631-ben is Rétyen szolgált, 1664-ben is említik.⁶¹⁰

Márkosfalva. 1632. Dálnoki Balázs maior ecclesiarum; 1639. Felsőcsernátoni Mihály pap; 1695. Dálnoki Kovács Fe- rencz iskolamester.⁶¹¹

Nagyborosnyó. 1632. Márkosfalvi György iskolamester.⁶¹²

⁵⁹¹ MOL, P 5; COROI Artur 1998, 27.

⁵⁹² ERZSI, III, 52.

⁵⁹³ MOL, P 614, *Kilyéni Székely család*.

⁵⁹⁴ MOL, P 5.

⁵⁹⁵ KAZINCZY Gábor 1863, 307; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 201.

⁵⁹⁶ SzOkl Ús, VII, 194, 310; VIII, 155.

⁵⁹⁷ MOL, P 1610. Nyilvánvaló utalás Thököly török és tatár se- gédcspataira.

⁵⁹⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 598.

⁵⁹⁹ Uo., 584.

⁶⁰⁰ MOL, P 5.

⁶⁰¹ SzOkl Ús, VIII, 149, 213.

⁶⁰² SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 591.

⁶⁰³ Uo., 597.

⁶⁰⁴ IMREH István 1983, 334.

⁶⁰⁵ SzOkl Ús, VII, 17.

⁶⁰⁶ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 94^r, 125^r, 154^v, 202^v, 209^v.

⁶⁰⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 617. 2008.

⁶⁰⁸ 1693. „Gidófalvi ifjabb Kövér István besenyői tanító”. (CO- ROI Artur 1998, 14.) Az ő felesége vagy özvegye is lehetett *Be- senyei Kövér Istvánné nehaj Forro Suska*, akit 1708. február 15-én említenek. (MOL, P 5.)

⁶⁰⁹ MOL, P 5. Az 1642. április 20-án kelt okiratot Tüdös S. Kin- ga is közli. (TÜDÖS S. Kinga 2003, 147–150.)

⁶¹⁰ COROI Artur 1998, 31.

⁶¹¹ Uo., 27–28.

⁶¹² Uo., 29.

Réty. 1632. június 3. *Thomas Pap mostan Retthij P[rae]dicator... Thomas Leszfalvi minister Eccl[esi]ae Retthien[is].*⁶¹³ Talán Lécfalván⁶¹⁴ és Dálnokon is szolgált.⁶¹⁵

Réty. 1632. június 3. *Peter Deak ugian Retthij Schola mester... Petrus Czernatoni Rect[or] Scholae Rethiensis;*⁶¹⁶ 1640. november 26. *Petrus Czernatoni Rector p[ro] t[empore] eiusd[em] loci Dálnok.*⁶¹⁷ Czernatoni Péter rétyi rector Rétyi Pétert 1631. április 1-jétől 1633. március 31-éig tanította.⁶¹⁸ Hasonnevű prédikátor szolgált 1647-ben Papolcon.⁶¹⁹

Angyalos. 1633. Gidófalvi András Mihály pap; 1635. Lécfalvi János pap.⁶²⁰

Maksa. 1638. december 9. *Sepsi Szeki Gidofalvi Nagij Andras Deak Primipilus ki mostan Kezdi Szeki Maxai Schola Mester.*⁶²¹ Azonossága az 1639-ben említett lécfalva-várhegyi Gidófalvi András pappal kétes.⁶²²

Ikafalva. 1640. Gidófalvi Mihály pap; 1661. Lisznyói Vajda György pap; 1666. Dálnoki Benkő János pap; 1669. Alsócsernatoni Vajda Balázs pap.⁶²³

Dálnok. 1649. Besenyei Szabó János iskolamester.⁶²⁴

Besenyő. 1654. április 27. *Bessenijöröl Elekes Miklos Deak Egj Hazi Szemely ki mostan ugian Bessenije schola Mester.*⁶²⁵ Előneve Angyalosi, 1611-ben is Besenyőn tanított.⁶²⁶ Étfalva-Zoltánban is tanított.⁶²⁷ Talán róla jegyzi fel a rétyi Székely család leveleinek 17. századi Registruma: *Miklos Deak adot zalogban pro flo. 7 Székely Marton es Losonczy Katanak két darab szanto földet Besenyei es Eresztevenyi hatarban; Elekes Miklos Deak ada Zajzon Mihalynek Besenyei hatartban Losonczy ut által kelöben egy földet 3 forintért, az Rétyi reten egy darab szenafüvet pro flo. 2.*⁶²⁸

Felsőcsernáton. 1655. április 30. *Literae Armales Reveren[di] Petri Thorjai de Felső Czernaton... honorabilem Petrum Thorjai de Felseő Czernaton Ecclesiae Reformatae Baratosien[is] concionator[is].*⁶²⁹ Azonossága Torjai Péter angyalosi prédikátorral (1646) nem zárható ki.⁶³⁰

Dálnok. 1660. november 24. *B Balás Deák;* 1667. március 19. *Blasius Literati nobilis de Dálnok;*⁶³¹ 1669. január 15. *Balás Deáknak Varsa Tüzesbe[n] fél kerti, Marton tüzesben három karó kerti, de ezt a haárom Karót csak a Kis mező felől térszi, mert az hegyen Székely István menti abból a részből;* 1674. május 16. *Balás Deak Ur[am] földé;* 1675. *Bartalis Balas Deak;* 1699. május 19. *Nehai Balas Deak;* É. n. *Benkeő Antal...*

*Vasarhelyen Szocz Janosnenal Flo 5 Den 50 adossagom is vagion... adossagot is fizettem Flo 4 Den 25 Balas Deak[na]k... maratak volt ados meg Mihatz Peter ideib[en]*⁶³² 1676-ban a nemesek közé írták,⁶³³ és Dálnokon működött 1677-ben is, Kézdivásárhelyi Miklós Deákkal együtt.⁶³⁴

Réty. 1663. április 24. *Ezken Janos Kezdi Szeki Albisi, mostan Sepsi Szekben Retij Praedicator... Joannes E. Albisi minister Eccl[esi]ae Rethyens[is].*⁶³⁵ Azonos lehet az 1677-ben említett Dálnoki Eczken János dálnoki lelkitanítóval, azaz lelkipásztorral. (1677 ...ilyen beületes személyek előtt, ugy mint Tiszteletes Albisi Ezken János pap uram mostan Dálnoki lelki tanitto, Kézdi Széki Dálnoki Nemzetes Balás Deák Uram és Kézdi Vásárhelyi Miklos Deák Uram mostan Dálnoki Schola mester előtt⁶³⁶) Rokona lehetett Albisi Eczken Miklós 1717-ben említett maksai prédikátornak.⁶³⁷

Réty. 1663. április 24. *Porkolab Istvan Kezdi Szeki Albisi, ugian Retij Schola Mester... Stephanus L[itterati] Albisi Porkolab;* 1664. december 24. *Jstvan Deak... Stephanus Litterati Nobilis.*⁶³⁸ Talán ugyanazon személy. Lehetséges, hogy már 1633. április 24-én is tanított Rétyen vagy más sepsiszéki faluban.⁶³⁹

Lécfalva-Várhegy. 1665. Dálnoki János deák; 1670–1685. Bodoki Pál Péter iskolamester; 1675–1680. Szentkirályi Mihály pap; 1683–1689. Szentkirályi András Péter pap.⁶⁴⁰ 1692. április 21. *Sepsi Szeki Bodoki Pal Peter mostan Kezdi Szeki Bitai Praedicator... Petrus Bodoki alias Pall p[ro] t[empore] Minister Bitaiensis;* 1699. június 4. *Pál Péter Bodoki Sepsi Széki mostan pedig Kézdi Széki Bitai Praedikator... Petrus Pal.*⁶⁴¹

Dálnok. 1666. október 3. *Czernatoni Peter Deak mostan Dálnoki Schola Mester;* 1667. május 25. *Czernatoni Peter Rector Scholae ejusdem loci.*⁶⁴²

Étfalva. 1666. *Tegző Daniel Sepsi Széki Árkosi ki most ugian Sepsi Székbe Étfalván lako Schola mester.*⁶⁴³

Bitá. 1666. Dálnoki Gáspár pap; 1680. Czernatoni Miklós pap.⁶⁴⁴

Albis. 1667. Alsócsernatoni Vajda Balázs pap.⁶⁴⁵

Angyalos. 1667. Uzoni Zayzon János pap.⁶⁴⁶

Réty. 1669. október 20. *Rétyi Schola Mester Bikfalvi János Diják Uram... Joanne Bikfalvi Rect[or] Retijens[is].*⁶⁴⁷

Dálnok. 1670. *Hushagyó kedd elöt valo szombaton. Gidófalvi Chiulak Gergely Dálnoki Kezdi Zeki Praedicator.*⁶⁴⁸

⁶¹³ MOL, P 5.

⁶¹⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 115.

⁶¹⁵ COROI Artur 1998, 15.

⁶¹⁶ MOL, P 5; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 134.

⁶¹⁷ MOL, P 1610.

⁶¹⁸ URSUȚIU Maria 1983, 31.

⁶¹⁹ COROI Artur 1998, 30.

⁶²⁰ Uo., 11.

⁶²¹ MOL, R 319.

⁶²² COROI Artur 1998, 25.

⁶²³ Uo., 20.

⁶²⁴ Uo., 16.

⁶²⁵ MOL, P 5.

⁶²⁶ COROI Artur 1998, 14.

⁶²⁷ NAGY Géza 1937, 82.

⁶²⁸ MOL, P 2002.

⁶²⁹ MOL, F 1, XXVI, 545–546.

⁶³⁰ COROI Artur 1998, 11.

⁶³¹ MOL, P 970.

⁶³² MOL, P 1610.

⁶³³ SzOkl Ús, VII, 235.

⁶³⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 260, 266, 268.

⁶³⁵ MOL, P 5.

⁶³⁶ TÜDŐS S. Kinga 2003, 266; COROI Artur 1998, 16; SÁL, F 75, Fasc. III, 114. Az okirat idézett szövegrészét ezúton köszönjük meg Szöcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶³⁷ COROI Artur 1998, 27.

⁶³⁸ MOL, P 5. Az 1664. december 24-i keltezésű okiratot Tüdős S. Kinga is közli, 1663. december 24-i keltezéssel. (TÜDŐS S. Kinga 2003, 215.)

⁶³⁹ MOL, P 5, *A Rétyi Antos Familia öss levelei Regestruma költ 1822be Januar Napjain.*

⁶⁴⁰ COROI Artur 1998, 25–26.

⁶⁴¹ MOL, P 5.

⁶⁴² MOL, P 1610.

⁶⁴³ SÁL, F 27, Fasc. XVIII, oldalszám nélkül. Az adatot itt köszönjük meg Szöcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶⁴⁴ COROI Artur 1998, 11.

⁶⁴⁵ Uo., 9.

⁶⁴⁶ Uo., 14.

⁶⁴⁷ MOL, P 5.

⁶⁴⁸ MOL, P 1610.

Angyalos. 1671. Csernátóni Miklós pap.⁶⁴⁹
Maksa. 1674. június 3. *Bogio Gaspar Pap mostan Maxai Praedicator.*⁶⁵⁰

Orbaitelek. 1674. *In Ao. 1674 die 17 Julii Mikoron volnank mü ugy mind Bod Tamas, Török Mihaly, Fabjan Istvan és Benkő Gáspár ki mostan Teleken schola mester az Sokolcz Mojzes uram házánál.*⁶⁵¹

Felsőcsernáton. 1674. július. 26. *Illiefalvi Benkeő Janos Pap mostani Felső Csernatonai lelkipasztor... Illiefalvi Benkeő Janos Pap m[anu] p[ropria];*⁶⁵² 1681. május 11. *Illyefalvi Benkeő Janos Pap kiis azon hely[ségne]k (Magyarósnak) lelki tanijtoja.*⁶⁵³ 1706. november 22. *Benkő Janos Pap.* (Felsőcsernátonban.)⁶⁵⁴ Talán az 1690 és 1693 között említett Illyefalvi Benkő Illyés felsőcsernátoni iskolamester apja lehetett.⁶⁵⁵

Dálnok. 1676. november 13. *Michael Literatus rector Dalnokiensis.*⁶⁵⁶ Azonossága az 1659-ben említett Mihály pappal nem valószínű.⁶⁵⁷

Dálnok. 1677. június 19. *Miklos Diak Kezdi Vasarhelyi mostan Dalnoki Scola Mester... a Dalnoki Scola hazban... Nicolaus K[ezdi]Vasarhelyi R[ector] S[cholae] D[alnokiensi];* 1685. május 28. *Kezdivasarhelyi Miklos Deak mostani Dalnoki Schola Mester... Miklos Kezdivasarhelyi;*⁶⁵⁸ Lehetséges, hogy az ő feleségét vagy özvegyét említik 1693-ban. *A[nn]o 1693. die 18. Novembr[is] Mene in Possessione Uzon. Miklos Ferencz Diakne Aszszonyom Ersebeth Aszszony Kezdi Szeki Dalnoki.*⁶⁵⁹

Réty. 1684. május 23. *Kézdí Szeki Maxai Ferencz Balas Nehai Ferencz Gaspar Pap Ur fia Nobilis Rétyi erekege.*⁶⁶⁰

Réty. 1685. május 20. *Sárközi István Deák Retyen lako Tiszteletes Sárközi János Rétyi Praedicator fia... Stephanus Sárközi;* 1689. február 17. *Joh[annes] Sárközi Jur[atus] Assess[or] Sedis Sepsis Past[or] Retyen[ensis];* 1696. november 14. *János Papné;* 1722. június 8. *Az Ör hegyre ki menő lábban János Papné földé féle;* 1729. december 11. *A Rétyi Középső határban... a Szász uton kívül János Papné földé féle.*⁶⁶¹ (Ezken János vagy Sárközi János papné földéről lehet szó.) Sárközi János 1693-ban Maksán szolgált.⁶⁶²

Lécfalva. 1685. *Mü Paál Péter Deák Sepszi Szeki Bodoki mostan Kézdí szeki Létfalvi Schola Mester;*⁶⁶³ 1692. április 21. *Sepszi Szeki Bodoki Pál Peter mostan Kezdi Szeki Bitai Praedikator... Petrus Bodoki alias Pall p[ro] t[empore] Minister Bitaiensis;* 1699. június 4. *Pál Péter Bodoki Sepszi Szeki mostan pedig Kézdí Szeki Bitai Praedikator... Petrus Pal.*⁶⁶⁴ Bodoki Pál Péter 1670 és 1685 között Lécfalva-Várhegyen volt iskolamester.⁶⁶⁵

Bikfalva. 1686. Dálnoki Péter pap.⁶⁶⁶

Étfalva. 1686. *Mü Csiszer András Pap Gidofalvi mostan Etfalvi Praedikator és Szigeti Pál Fel Dobolyi mostan Etfalvi Schola Mester kik ez aláb meg irt dologban fogot Birák...*⁶⁶⁷

Réty. 1692. június 2. *Retij Schola Mester Dobos Mihály Deák Ur;* 1692. december 28. *Lecta et correcta per me Scribam Michaellem Dobos pro tem[pore] Retyiensem;* 1693. március 24. *Dobos Mihaly Deak Primipilus Angyalosi mostan Retyi Schola Mester... Michael Dobos;* 1693. július. 12. *Angyalosi D: Mihály Deák mostan Sepszi Szekb[en] Retyi Schola Mester... Angyalosi Dobos Mihaly deak, Retyi Schola Mester;* 1693. július. 18. *Dobos Mihály;*⁶⁶⁸ 1693. december 29. *Angyalosi Mihaly Deak mostan Sepszi Szekb[en] Retye[n] Schola Mester... Angyalosi Mihaly Deak Rétyi Schola Mester m[anu] p[ropria];*⁶⁶⁹ 1694. április 20. *Dobos Mihaly Deak;* 1695. március 5. *Dobos Mihaly Deak.*⁶⁷⁰ Angyalosi Dobos Mihály 1703-ban Albisban szolgált. – 1703. február 13. *Angyalosi Sepszi Szeki Dobos Mihaly Deak mostan pedig Kezdi Szeki Albisi Schola Mester.*⁶⁷¹

Bodok. 1687. Bodosi István Deák.⁶⁷²

Angyalos. 1693. Gidófalvi Csiszér László iskolamester.⁶⁷³

Besenyő. 1693. Gidófalvi ifjabb Kövér István iskolamester.⁶⁷⁴

Dálnok. 1693. Szárazajtai Ajtai Miklós iskolamester.⁶⁷⁵

Réty. 1693. *Márton Pap Ur;* 1694. április 25. *Bodoki Marton Ferencz Pap Ur;* 1695. március 5. *Marton Pap Ur.*⁶⁷⁶ (Rétyen.) Azonossága Bodoki F[erencz] Márton besenyei (1673) és eresztevényi (1677) pappal kétes.⁶⁷⁷ Utóbbival hasonló nevű tanító fordul elő 1666-ban Angyaloson.⁶⁷⁸

Zágon. 1693. április 21. *Baróthi István Pap mostan Orbai Szeki Zágoni Praedikator Nobilis;* 1694. június 9. *Tiszt[eleles] Barothi István Ur[am] mostan N[agy] Borosnyai Praedikator... nehái Anyja Barothi Istvánné Szabó Kata;* 1694. szeptember 11. *Baroti István Pap Ur mostan S[epszi] Szeki N[agy] Borosnyai Praedikator;* 1694. december 3. *Zalani S[epszi] Szeki Barothi Istvan Pap Ur[am];* 1695. *Nagh Borosnyai Praedikator Baroti Istvan Ur;* 1695. július. 24. *Baroti István Pap;*⁶⁷⁹ 1695. július. 25. *Tiszt[eleles] Baroti Istvan Pap Ur mostan Nagy Borosnyaj Praedikator Zalanyi Nobilis... Nemes fundussa Retyen Sepszi szekben;* 1696. március 8. *Baróthi István pap, nagyborosnyói praedikator;*⁶⁸⁰ 1703. január 30. *Barothi Istvan Ur[am].* (Rétyi iratban.)⁶⁸¹ 1703. október 29. *Baróti István;* 1704. március 19. *Baroti István;*⁶⁸² 1705. augusztus 10. *Baroti Istvan Pap Ur[am] Nemes Ember.* (Rétyi iratban.)⁶⁸³ 1706. május 10. *Barothi István;* 1706. május 19. *Baróthi István Dálnoki Praedikator Kézdí székben, nobilis, a Kézdí szeki Dálnoki parochialis háznál;* 1706. szeptember 4. *Barothi*

⁶⁴⁹ COROI Artur 1998, 11.

⁶⁵⁰ MOL, P 1610.

⁶⁵¹ SÁL, F. 75, Fasc. III, 99. Az adatot itt köszönjük meg Szöcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶⁵² MOL, P 1610.

⁶⁵³ MOL, P 5.

⁶⁵⁴ MOL, P 1610.

⁶⁵⁵ COROI Artur 1998, 17.

⁶⁵⁶ MOL, P 1239.

⁶⁵⁷ TUDÓS S. Kinga 2003, 198.

⁶⁵⁸ MOL, P 1610.

⁶⁵⁹ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 953, 112r.

⁶⁶⁰ MOL, P 5.

⁶⁶¹ Uo.

⁶⁶² COROI Artur 1998, 27.

⁶⁶³ SÁL, F. 75, Fasc. III, 157. Az adatot itt köszönjük meg Szöcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶⁶⁴ MOL, P 5.

⁶⁶⁵ COROI Artur 2001, 26.

⁶⁶⁶ Uo., 14.

⁶⁶⁷ SÁL, F. 27, Inv. II, 17/53, Fasc. XVII, oldalszám nélkül. Az adatot itt köszönjük meg Szöcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶⁶⁸ MOL, P 5.

⁶⁶⁹ MOL, P 2002.

⁶⁷⁰ MOL, P 5.

⁶⁷¹ Uo.

⁶⁷² COROI Artur 1998, 15.

⁶⁷³ Uo., 11.

⁶⁷⁴ Uo., 14.

⁶⁷⁵ Uo., 16.

⁶⁷⁶ MOL, P 5.

⁶⁷⁷ COROI Artur 1998, 13, 17.

⁶⁷⁸ SEBESTYÉN Kálmán 1995, 132.

⁶⁷⁹ MOL, P 5.

⁶⁸⁰ MOL, R 298.

⁶⁸¹ MOL, P 5.

⁶⁸² MOL, P 1610.

⁶⁸³ MOL, P 5.

István Uram Parochialis hazanal Dálnokban... Tiszt[eletes] Barothi Istvan Uram mostan Kezdi Szeki Dálnoki Praedicator nobilis; 1706. október 7. *Tiszt[eletes] Barothi István Urt p[ro] n[unc] Dálnoki b[ec]süj[e]t[e]s Praedicator... Baróthi István D[álnoki] P[raedicator] m[anu] p[ropria]*; 1707. január 8. *Baróthi István Dálnoki Praedicator... a Dálnoki Parochialis haznal*; 1707. április 14. *Baróthi István D[álnok] Praedicator*; 1707. november 7; november 10; december 10. *Baróthi István Pap fogadott hazanal*; 1708. április 21. *Én Barothi István Pap*; 1719. október 3. *Baróthi István Pap*; 1722. június 8. *Baróthi István Paptól vett föld a rétyi határban*.⁶⁸⁵ Hasonnevű prédikátor szolgált 1718-ban és 1720-ban Alsócsernátonban.⁶⁸⁶ A Nagyenyei Kollégiumban 1680-ban subscribált, 1680-ban Kézdivásárhelyen szolgált hasonló nevű diák, illetve deák.⁶⁸⁷ Zaláni nemes volt.

Kilyén. 1695. december 29. *Cseh Istva[n] Deák Also Csernaton*.⁶⁸⁸ A Kilyénben kelt irat szerint fogságból szabadult Kilyéni Székely Miklós anyagi segítségével.

Réty. 1697. március 29. *Szabo Janos Diak*; 1697. április 29. *Kezdi Szeki Márkosfalvi Szabo Janos Deak Uram Nobilis Rétyi öröksége falun, mezőn, réten, Templomban valokkal... Szabo Janos Deak édes Anya Kezdi Szeki Márkosfalvi Szabo Janos Papne Aszszonyom nehái Halal Ilona... test ver attya fiai Arkosi nehái Mihály Balint Ur[am] Arvaja Mihály Borbara es Komolloi Marton Lasz-lone Szabo Anna*.⁶⁸⁹

Kilyén. 1697. április 23. *And[rea] Gidoff[alvi] Jur[at]us Not[arius] Sanctae Sedis Sepsis*; 1697. július. 7. *And[rea] Gidoff[alvi] Jur[at]us Not[arius] Sanctae Sedis Sepsis*; 1698. június 8. *Ghidoffalvi Andras mostan Kilyeni Reformatus Praedicator... p[ro] n[unc] Kilyeni Refor[matus] Praedicator*.⁶⁹⁰ Már 1694-ben is Kilyénben szolgált, és a Sepsi Református Szent Társaságnak hűtös Notariussa volt.⁶⁹¹ Hasonnevű református prédikátor szolgált 1694-ben Kézdivásárhelyen.⁶⁹² 1712–1714 között Rétyen szolgált: 1712. július. 16. *Itt valo Praedikator Ghidoffalvi Andras Pap Ur[am]*; 1714. június 25. *Ghidoffalvi Andras Pap Ur[am]*.⁶⁹³

Bitá. 1699. június 4. *Dulo Marton ugyan Kezdi Szeki Also Csernaton mostan pedig Kezdi Szekben Bitan (Bodoki Pál) Peter Pap Uram Mestere... Martinus Csernaton*.⁶⁹⁴ Alsócsernátonnak 1716-ban hasonló nevű falusbírája volt.⁶⁹⁵

Étfalva. 1699. *Mű Dálnoki István, most Étfalvi Schola Mester...*⁶⁹⁶

Besenyő. 1703. Léczfalvi Kanyó András iskolamester.⁶⁹⁷

Szotyor. 1703. január 16. *Teleki Bálint Sepsi Szeki Szotyori Praedikator*.⁶⁹⁸ Teleki Bálintot 1706-ban „Márkosfalvi Mihály

Deak Szotyori Schola mesterral és kökösi Bálint Deáknéval” együttesen említik: 1706-ban is szotyori prédikátor volt.⁶⁹⁹ Lehetséges, hogy Teleki Bálint dálnoki vagy albisi születésű volt.

Dálnok. 1705. december 7. *Az Ecclesia és Lázár István Ur[am] jóságok között valo jóság*.⁷⁰⁰

Dálnok. 1706. október 7. *Veres Gergely Urt Schola Mestert ugyan Dálnokit N[obi]list... Gregorius Veres Re[ctor] D[álnokiensis] m[anu] p[ropria]*.⁷⁰¹

Maksa. 1708. Albisi Bod Azorias iskolamester.⁷⁰²

Étfalva. 1708. *Borosnyai Ferencz Deák, mostan Étfalvi Schola Mester*.⁷⁰³

Angyalos. 1709. *Márkosfalvi Kendi Mihály Pap és Bako Ferencz; Arkosi Bihari Joseph kilyéni eskola mester*.⁷⁰⁴ Márkosfalvi Kendi Mihály 1724-ben is Angyalson szolgált.⁷⁰⁵ Azonossága az 1706-ban Szotyorban iskolamesterkedő Márkosfalvi Mihály deákkal és az 1719-ben Lisznyóban és Besenyőn szolgáló Márkosfalvi Mihály pappal nem kizárt.⁷⁰⁶

Réty. 1710. január 5. *Tiszteletes Rétyi Praedikator Makai Joseph... Makai Joseph mostani Rétyi Praedikator Fejérvár-megyei Nagy Enyedi*; 1710. január 12.; 15. *Tiszteletes Rétyi Praedikator Makai Joseff... Makai Joseff mostani Rétyi Praedikator Fejér Vármegyei Nagy Enyedi*; 1710. február 24. *Makai Joseph, Fejérvár-megyei Nagy Enyedi, mostan Rétyi Praedikator, Nobilis*.⁷⁰⁷ Dálnokon (1719) és Étfalva-Zoltánban (1760) szolgált hasonló nevű pap.⁷⁰⁸ Hasonnevű tanítót találunk 1701-ben és 1704 után Uzonban.⁷⁰⁹

Réty. 1710. január 12. *Rétyi Schola Mester Kovács Ferencz Deák... Dálnoki Kovács Ferencz Deák mostani Rétyi Schola Mester*; 1710. január 15. *Rétyi Schola Mester Kovács Ferencz Deák Ur[am]... Dálnoki Kovács Ferencz Diak mostani Rétyi S[chola] Mester senior*; 1711. április 15. *Rétyi Schola Mester Ferencz Deák*; 1712. június 25. *Itt valo mester Ferencz Deák*; 1713. október 2; 1715. január 21. *Kovács Ferencz Deák Ur[am]*.⁷¹⁰ Hasonnevű iskolamestert említenek 1695-ben Márkosfalván, hasonló nevű prédikátort 1719-ben Felsőcsernátonban.⁷¹¹ Hasonnevű iskolamester szolgált Sepsiszentgyörgyön 1699 és 1708 között.⁷¹²

Maksa. 1711. július. 21. *Dallyai Lőrincz János mostan Kezdi Szekben Maxai Schola Mester... Johannes Dallyai alias Lőrincz*.⁷¹³

Besenyő. 1711. Bodoki Henter Ferenc pap; 1712. Csernaton Benkő Sámuel iskolamester.⁷¹⁴ Benkő Sámuel nevű személy a kézdi nemesek közt szerepel egy lóval az 1683-as összeírásban.⁷¹⁵

Dálnok. 1711. Csernaton Vajda Sámuel pap; 1712–1713. Sepsimartonosi P. András deák.⁷¹⁶

⁶⁸⁴ MOL, P 1610.

⁶⁸⁵ MOL, P 5.

⁶⁸⁶ BEREZ Gyula 1893, 48; COROI Artur 1998, 9.

⁶⁸⁷ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István 1979, 107; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 133.

⁶⁸⁸ MOL, P 5.

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ Uo.

⁶⁹¹ TÜDŐS S. Kinga 2001, 161.

⁶⁹² COROI Artur 1998, 22.

⁶⁹³ MOL, P 5.

⁶⁹⁴ Uo.

⁶⁹⁵ IMREH István 1983, 314.

⁶⁹⁶ SÁL, F. 27, Inv. II, 17/53, Fasc. XVII, oldalszám nélkül. Az adatot itt köszönjük meg Szócsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁶⁹⁷ COROI Artur 1998, 14.

⁶⁹⁸ MOL, P 5.

⁶⁹⁹ TÜDŐS S. Kinga 2003, 341–342.

⁷⁰⁰ MOL, P 1610.

⁷⁰¹ Uo.

⁷⁰² SEBESTYÉN Kálmán 1995, 133.

⁷⁰³ SÁL, F. 27, Inv. II, 17/53, Fasc. XVII, oldalszám nélkül. Az adatot itt köszönjük meg Szócsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁷⁰⁴ MOL, P 5.

⁷⁰⁵ COROI Artur 1998, 11.

⁷⁰⁶ Uo., 13, 26.

⁷⁰⁷ MOL, P 5.

⁷⁰⁸ COROI Artur 1998, 16, 17.

⁷⁰⁹ BEREZ Gyula 1893, 239–243; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 134.

⁷¹⁰ MOL, P 5.

⁷¹¹ COROI Artur 1998, 17, 28.

⁷¹² BEREZ Gyula 1893, 199; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 134; TÜDŐS S. Kinga 2003, 350.

⁷¹³ MOL, P 1610.

⁷¹⁴ COROI Artur 1998, 13, 14.

⁷¹⁵ SzOkl Ús, VIII, 165.

⁷¹⁶ COROI Artur 1998, 16.

Martonfalva. 1711. Maksai István iskolamester.⁷¹⁷
Nagyborosnyó. 1711. *Mű Bartha István Nobilis, Rector Scholae Nagy Borosnyaiensis Sedis Sepsí.*⁷¹⁸
Felsőcsernáton. 1712. Étfalvi Sámuel pap; 1713. Bodoki G. Sámuel vagy Mihály iskolamester.⁷¹⁹
Gidófalva. 1712. Csernátoni Molnár Péter iskolamester.⁷²⁰
Étfalva-Zoltán. 1713. Dálnoki Kovács József iskolamester.⁷²¹
Hidvég. 1714. Alsócsernátoni P. István iskolamester.⁷²²
Nagyborosnyó. 1714. február 24. *Szabó János Primipilus mostan Nagjy Borosnyai Schola Mester;* 1717. február 8. *Szabó Janos Rector Scholae N[agy] Borosnaiensis;* 1718. április 5. *Szabó János Deák, az Nagj Borosnyai Ecclesiában Schola Mester, Nagj Borosnyai, Sepsí Széki... Johannes Szabo Rector Scholae Nagy Borosnyaiensis idem de Nagy Borosnyo.*⁷²³ A márkosfalvi papi-deáki dinasztíából. Talán Kőkösben is működött.
Étfalva. 1715. *Böloni D. György 1715-ben skólamester Étfalván.*⁷²⁴
Martonos. 1716. január 25. *Csernátoni Mi[hály?] Péter pro tempore Rector Martonosiensis.*⁷²⁵
Szacsva. 1716. május 24. *Josepho Dálnoki Reverendo p[ro] t[empore] Eccl[esi]ae Szacsvaiensi.*⁷²⁶ 1717. május 4. „Szacsvai praedikátor Dálnoki József nemes személy”.⁷²⁷
Maksa. 1719. február 10. *Vásárhelyi Samuel p[ro] t[empore] Maxai Oskola Mester Kézdi Széki Maxai pr[imi]pillus... Samuel Vasarhelyi p[ro] t[empore] Mester.* (Egy okirat 1771. április 8-án Rétyen készült másolatából.)⁷²⁸ 1723. április 30. *Vasarhelyi Samuel.*⁷²⁹ Vásárhelyi K. Sámuel 1716–1717-ben is Maksán szolgált, és feltehetően azonos az 1719-ben említett sepsimogyorósi Vásárhelyi K. Sámuel iskolamesterrel.⁷³⁰
Martonos és Fotos. 1720. április 14; augusztus 5. *Kézdi Széki Albisi Bod András mostan ugyan Sepsí Széki Martonosi és Fotosi Scola Mester, N[emes] Sz[emély].*⁷³¹ (Közeli rokona lehetett Albisi Bod Azeriásnak és a negyedik delibérátumban szereplő Albisi Bod nemzetség többi tagjának, és nincs kizárva, hogy már 1713-ban is martonosi-fotosi iskolamester volt.); 1750. szeptember 28. *Andreas Bod Reform[atae] Relig[ionis] Cantor.* (Mátisfalván.)⁷³² 1753-ban Martonfalván,⁷³³ 1763-ban Bitán szolgált iskolamesterként.⁷³⁴ Rokona lehetett az 1736-ban említett Albisi Bod Miklós rétyi (lásd alább) és az 1739-ben említett Albisi Bod Benedek

ikfalvi iskolamesternek.⁷³⁵ Nem tudni, milyen kapcsolatban lehetett az 1708-ban említett Bod Azorias maksai iskolamesterrel.

Albis. 1720. Márkosfalvi Cs. György iskolamester.⁷³⁶
Étfalva. 1724. május 20. *Tiszteletes Etfalvi Csiszér Samuel pap.*⁷³⁷ 1712-ben talán Felsőcsernátonban szolgált.⁷³⁸

Réty. 1724. szeptember 4. *Maxai Kelemen János mostan Rétyi Parochus... Maxai K. János p[ro] n[unc] loci Minister.*⁷³⁹ Maksai Kelemen János 1722-ben is Rétyen, 1750-ben pedig Sepsimogyoróson szolgált.⁷⁴⁰

Dálnok. 1732. július. 10. *Sepsí Széki Rétyi Keresztes Miklos p[ro] n[unc] Dálnoki Oskola Mester nemes személy... Rétyi Keresztes Miklos Dálnoki Oskola Mester m[anu] p[ro]p[ri]a;* 1734. február 21. *Keresztes Miklós;* 1735. január 10. *Sepsí Széki Rétyi Keresztes Miklos persona Ecclesiastica... Nicolaus Keresztes de Réty persona Ecclesiastica m[anu] p[ro]p[ri]a;*⁷⁴¹ 1750. szeptember 28. *Vidua Nicolai Keresztes Reform[atae] Relig[ionis] Cantor;*⁷⁴² 1757. január 14. *Bacsó Annis Neh[ai] Rétyi P[rimi]p[ili]us Keresztes Miklós Deák özvegye; Nemz[e]t[e]s Pávai Gáspár Mihály Deák házastársa Bacsó Anna.*⁷⁴³

Mátisfalva. 1733. május 4. *Albisi Teleki Mihály Pap Ur[am]... Felszegenben a patakna be járo utzatska; Teleki Mihály Paptol Dálnokon Felszegen örökösön vett Jozságról valo Contractus de A[nno] 1737. 15 Apr[ilis];* 1739. *Teleki Mihály Mátisfalvi Pap;* 1752. március 10. *Tiszteletes Teleki Mihály Pap hét vagy nyoltz karofáni sántza az Dálnoki Tüzesben.*⁷⁴⁴ Dálnoki születésű volt. Hasonnevű iskolamester szolgált 1729-ben Pákéban⁷⁴⁵ és hasonló nevű kántor 1750-ben Csomakörösön.⁷⁴⁶ Más adat is fennmaradt róla.⁷⁴⁷

Réty. 1736. szeptember 11. *Kézdi Széki Albisi B. Miklós mostan S[epsí] Széki Rétyi Schola Mester... Nicolao B. Albisi pro tempore ludi mag[ister] Retiensis;* 1738. október 4. *Honesta Foemina Sophia Karda, Honorabilis Nicolai Albisi al[ia]s Bod Eccl[esi]ae Reffor[matae] Rétyiens[is] Ludimagistri consors Annor[um] circ[iter] 38;*⁷⁴⁸ 1750. szeptember 28. *Nicolaus Bod Refor[matae] Relig[ionis] Cantor extra functionem constitutus.* (Albisban.)⁷⁴⁹

Dálnok? 1749. *Magos János Papné Barabás Klára.*⁷⁵⁰

Besenyő. 1750. szeptember 28. *Mojzes Babos Refor[matae] Relig[ionis] Cantor extra functionem constitutus.*⁷⁵¹ Besenyői Babos Mózes 1737-ben Felsőcsernátonban, 1741-ben Martonfalván szolgált.⁷⁵²

⁷¹⁷ Uo., 28.

⁷¹⁸ SÁL, F. 75, Fasc. IV, 86. Az adatot itt köszönjük meg Szőcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁷¹⁹ COROI Artur 1998, 17. Cs. Bogáts Dénes írta így az iskolamester nevét.

⁷²⁰ Uo., 19.

⁷²¹ Uo., 17.

⁷²² Uo., 20. Egyelőre nincs adat arra, hogy a következő írástudók már 1713 előtt vagy 1713-ban egyházi szolgálatban lettek volna, de felsorolásuk jól szemlélteti a sepsí- és kézdizéki falvak közötti kapcsolatokat, amelyek összefüggettek a bírók jelenlétével is.

⁷²³ MOL, P 5.

⁷²⁴ SÁL, F. 27, Fasc. XVIII, oldalszám nélkül. Az adatot itt köszönjük meg Szőcsné Gazda Enikő sepsiszentgyörgyi néprajzkutatónak.

⁷²⁵ MOL, P 5.

⁷²⁶ Uo.

⁷²⁷ IMREH István 1983, 345–347. Dálnoki József prédikátor az elveszett szacsvai falutörvény pótlásával megbízott, kézen fogott bírák egyike.

⁷²⁸ MOL, P 5.

⁷²⁹ MOL, P 1610.

⁷³⁰ COROI Artur 1998, 27.

⁷³¹ MOL, P 5.

⁷³² MOL, F 393, 2[secund]o Cantorum penes actuales Parochos servientium.

⁷³³ BEREZC Gyula 1893, 74.

⁷³⁴ COROI Artur 1998, 28.

⁷³⁵ Uo., 20.

⁷³⁶ Uo., 9.

⁷³⁷ MOL, R 298.

⁷³⁸ COROI Artur 1998, 17.

⁷³⁹ MOL, P 5; BEREZC Gyula 1893, 194.

⁷⁴⁰ COROI Artur 1998, 27, 31.

⁷⁴¹ MOL, P 1610.

⁷⁴² MOL, F 393, 7[septi]mo Viduarum Cantorum.

⁷⁴³ MOL, P 5.

⁷⁴⁴ MOL, P 1610.

⁷⁴⁵ COROI Artur 1998, 30.

⁷⁴⁶ 1750. szeptember 28. *Michael Teleki Reform[atae] Relig[ionis] Cantor.* (MOL, F 393, 7[septem]bris. Anno 1750. Emanat[ae].) 2[secund]o Cantorum penes actuales Parochos servientium.)

⁷⁴⁷ BEREZC Gyula 1893, 151; COROI Artur 1998, 24.

⁷⁴⁸ MOL, P 5.

⁷⁴⁹ MOL, F 393, 4[quart]o Cantorum extra functionem constituti.

⁷⁵⁰ MOL, P 1610.

⁷⁵¹ MOL, F 393, 4[quart]o Cantorum extra functionem constituti.

⁷⁵² COROI Artur 1998, 17, 28.

Táblázatok (XX–XXVI)

XX. A kézdiszéki bebírók falvai ⁷⁵³	Szénégetés	Kovács	Pálinkafőzés	Sörfőző üst – 1722	Molnár – 1722
Dálnok	-	2	szokásban van	3	
Alsócsernáton	-	7	-	7	4
Felsőcsernáton	-	3	-	5	1
Albis	-	4	-	3	
Márkosfalva ⁷⁵⁴	-	van	-		1
Maksa	-	2	szokásban van		2
Martonfalva	kereskedelmi céllal is	van	-	1	
Mátisfalva	-	van	-		
Összesen	-	21 ⁷⁵⁵	-	19	8

XXI. A sepsiszéki kilenc falu ⁷⁵⁶	Szénégetés	Kovács	Üst-gyártó	Mészégetés	Pálinkafőző üst – 1722 ⁷⁵⁷	Sörfőző üst – 1722	Molnár – 1722
Bodok	-	2	-	-	5	-	1
Eresztevény	a <i>Szék havasán</i> és a faluban	1	-	mint a szenet	2	-	-
Zoltán	-	1	-	-	1	-	1
Gidófalva	-	-	-	-	3	-	3
Étfalva	-	-	-	-	1	-	-
Martonos	-	-	-	-	1	-	-
Fotos	-	-	-	-	1	-	-
Besenyő	-	-	-	-	3	-	-
Összesen	-	4	-	-	17	-	4
Bikfalva	nincs szokásban	2	-	-	14	-	3
Uzon	nem kereskedelmi céllal	3	1	-	9	-	1
Réty	a <i>Szék havasán</i>	-	-	a <i>Szék havasán</i>	-	1	-
Összesen	-	5	1	-	23	1	4

⁷⁵³ TAKÁCS Péter 2002, 139, 142, 145, 147, 153, 206, 209, 213. Időnként kisebbrészt a Kovácsszeren iparukat üző kézdivásárhelyi kovácsokat is a bebíróknak a városhoz közelfekvő falvai láthatták el faszénnel, bár erről nincs adatunk.

⁷⁵⁴ Itt házi- és sütőkemence-rakót említenek, de téglá, csempe- és cserépetést, fazekasságot sehol.

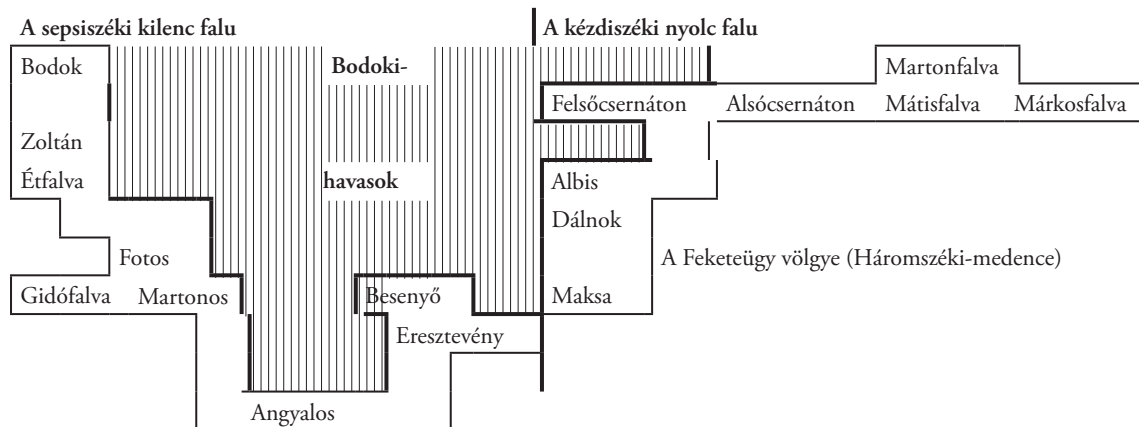
⁷⁵⁵ Ahol említik, ott legalább egynek lennie kellett.

⁷⁵⁶ TAKÁCS Péter 2002, 38, 98–99, 103, 122, 133. Rétyen „Mesterember nincs semmi”, Angyaloson semmiféle erdőpusztító tevékenységet nem jeleztek: a kenyérsütést nyilván nem tartották annak.

⁷⁵⁷ Az 1722-es sepsi- és kézdiszéki adatokat lásd BENKŐ József 1999, II, 101–108, 131–136. Hidvég rendtartása (1800–1820) szerint az erdők a pálinkafőzés miatt is pusztultak, a sörfőzés nyilván ugyanazon következménnyel járt. (IMREH István 1983, 259, 261, 395, 456.) A szén- és mészégetők, továbbá a *faragó mesteremberek*, így a molnárok is pusztították az erdőt: erdőpusztításhoz vezetett a határkertek állítása is. (IMREH István 1983, 149, 261–262, 279, 398, 456, 472–473, 484.)

XXII.

É

D

XXIII. a

1566	1567	1602	1614
Gidófalva	Fotos	Bodok	Bodok
Fotos	Martonos	Zoltán	Zoltán
Zoltán	Gidófalva	Étfalva	Étfalva
Bodok	Zoltán	Gidófalva	Gidófalva
	Étfalva	Fotos	Fotos
	Angyalos	Martonos	Martonos
	Besenyő	Angyalos	Angyalos
	<i>Eresztevény</i>	Besenyő	Besenyő
	Bodok	Eresztevény	<i>Eresztevény</i>

1635
Eresztevény
<i>Angyalos</i>
<i>Gidófalva</i>
<i>Besenyő</i>
Étfalva
Zoltán
Martonos
Fotos
Bodok

1670	1679
Gidófalva	Martonos
Étfalva	Fotos
Zoltán	Gidófalva
Bodok	Étfalva
Fotos	Zoltán
Martonos	Bodok
<i>Angyalos</i>	<i>Angyalos</i>
<i>Besenyő</i>	<i>Besenyő</i>
<i>Eresztevény</i>	Eresztevény

XXIV. a

1566	1567	1602	1614	1619	1635	1659	1670	1676
Dálnok	Martonf.	Maksa	Maksa	Maksa	Maksa	Albis	Maksa	Maksa
Mátisfalva	<i>Alsócsern.</i>	Dálnok	Dálnok	Dálnok	Dálnok	Alsócsern.	Dálnok	Dálnok
	<i>Felsőcsern.</i>	Albis	Albis	Alsócsern.	Alsócsern.	Felsőcsern.	Albis	Albis
	<i>Albis</i>	Alsócsern.	Alsócsern.	Felsőcsern.	Mátisfalva		Alsócsern.	Alsócsern.
	<i>Márkosf.</i>	Felsőcsern.	Felsőcsern.	Albis	Márkosf.		Felsőcsern.	Felsőcsern.
	<i>Dálnok</i>	<i>Martonf.</i>	<i>Martonf.</i>	<i>Martonf.</i>	Albis		<i>Martonf.</i>	<i>Martonf.</i>
	<i>Maksa</i>	<i>Mátisfalva</i>	<i>Mátisfalva</i>	<i>Márkosf.</i>	Felsőcsern.		<i>Márkosf.</i>	<i>Márkosf.</i>
	<i>Étfalva</i>	<i>Márkosf.</i>	<i>Márkosf.</i>	<i>Mátisfalva</i>	<i>Martonf.</i>			

XXIII. b

1680 Lovas	1680 Gyalog	1683 Lovas	1690	1693	1701	1703	1713	1820
Bodok	Eresztevény	Bodok	Eresztevény	Bodok	Eresztevény	Bodok	Gidófalva	Angyalos
Zoltán	Angyalos	Zoltán	Besenyő	<i>Zoltán</i>	Besenyő	Zoltán	Martonos	Besenyő
Étfalva	<i>Martonos</i>	Étfalva	Angyalos	<i>Étfalva</i>	Angyalos	Étfalva	Zoltán	Bodok
<i>Gidófalva</i>	<i>Fotos</i>	Gidófalva	Gidófalva	Besenyő	Martonos	Gidófalva	Étfalva	Eresztevény
Eresztevény	<i>Gidófalva</i>	<i>Eresztevény</i>	Fotos	Eresztevény	Fotos	Martonos	<i>Bodok</i>	Gidófalva
Besenyő	<i>Étfalva</i>	Besenyő	Martonos	Angyalos	Bodok	Fotos	<i>Fotos</i>	Étfalva
Angyalos	<i>Zoltán</i>	Angyalos	Étfalva	Martonos	<i>Étfalva</i>	Angyalos	<i>Angyalos</i>	<i>Martonos</i>
Fotos	<i>Bodok</i>	Fotos	Zoltán	Fotos	<i>Zoltán</i>	Besenyő	<i>Besenyő</i>	<i>Fotos</i>
Martonos		Martonos	<i>Bodok</i>	Gidófalva	<i>Gidófalva</i>	Eresztevény	<i>Eresztevény</i>	Zoltán

XXIV. b

1680 Lovas	1680 Gyalog	1683 Lovas	1691 Lovas	1691 Gyalog
Alsócsern.	Albis	Alsócsern.	Dálnok	Albis
Felsőcsern.	Alsócsern.	Felsőcsern.	Albis	Alsócsern.
<i>Márkosfalva</i>	Felsőcsern.	<i>Dálnok</i>	Maksa	Felsőcsern.
<i>Martonfalva</i>	<i>Maksa</i>	<i>Albis</i>	Márkosf.	<i>Maksa</i>
<i>Maksa</i>	<i>Dálnok</i>	<i>Márkosf.</i>	Martonf.	<i>Dálnok</i>
Dálnok	<i>Mátisfalva</i>	<i>Maksa</i>	Alsócsern.	<i>Márkosfalva</i>
Albis	<i>Márkosfalva</i>	<i>Martonf.</i>	Felsőcsern.	<i>Martonfalva</i>
	<i>Martonfalva</i>			

1703	1713	1820
Martonf.	Albis	Albis
Mátisfalva	Maksa	Alsócsern.
Maksa	Alsócsern.n	Dálnok
Márkosf.	Mátisfalva	Felsőcsern.
Albis	Dálnok	Maksa
Dálnok	Márkosf.	<i>Márkosf.</i>
Felsőcsern.	Martonf.	<i>Martonf.</i>
Alsócsern.	<i>Felsőcsern.</i>	<i>Mátisfalva</i>

Év	Falu neve	Az illerő falu után beékelődő település(ek)																			
1567	Gidófalva	Kálnok	Kőröspatak																		
1602	Martonos		Bedőháza																		
1713	Martonos		Kőröspatak																		
1635	Zoltán	Kálnok																			
1690	Zoltán																				
1713	Zoltán																				
1670	Bodok																				
1679	Bodok																				
1693	Bodok																				
1701	Bodok																				
1703	Bodok																				
1713	Bodok																				
1820	Bodok																				
1683	Értfalva																				
1713	Angyalos																				

XXV.

Év	Falu neve	Az illerő falu után beékelődő település(ek)																			
1566	Dálnok																				
1567	Dálnok	Bitá																			
1635	Dálnok		Lécfalva																		
1703	Dálnok																				
1713	Dálnok	Bitá																			
1567	Alsócsernáton																				
1713	Alsócsernáton		Lécfalva																		
1659	Albis		Lécfalva																		
1676	Albis		Lécfalva																		
1683	Albis		Lécfalva																		
1691	Albis L.	Bitá	Lécfalva																		
1619	Martonfalva	Bitá	Lécfalva																		
1676	Maksa	Bitá																			
1683	Maksa	Bitá																			
1703	Maksa	Bitá	Lécfalva																		
1691	Márkosfalva Gy.		Hatólyka																		
1713	Márkosfalva		Hatólyka																		
1820	Felsőcsernáton		Furásfalva																		

XXVI.

Szentgyörgy

Réty

Levéltári és egyéb kéziratos források

- Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSzK Kézirattára)
- FM 1, 3814A: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865-ből* (Fol. Hung. 1114 kézirat mikrofilmje)
 - Fol. Hung. 953: *Székelyföld több községében* (A sepsiszéki falvak 17. század végi és 18. század eleji összeírásait és a székbírók jegyzőkönyveit tartalmazó kézirat)
- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- F 1, XXVI: *Liber Regius Georgii Rákóczi II.*
 - F 393: *Specificatio Juxta Commissionem Excelsae Directricae Commissionis de dato Cibinij 28. 7[septem]bris. Anno 1750. Emanat[ae]*
 - P 5: *Rétyi Antos család levéltára*
 - P 319: *Albisi Barabás család levéltára*
 - P 613: *Szádeczky-Kardoss család levéltára; Boér család*
 - P 614: *Szádeczky-Kardoss család levéltára; Bod család, Kilyéni Székely család*
 - P 669: *Téleki család marosvásárhelyi levéltára; Uzoni Bély család*
 - P 672: *Nagyajtai Cserei család levéltára*
 - P 970: *Lécfalvi Asbóth család levéltára*
 - P 1239: *Apaffy Mihály-gyűjtemény*
 - P 1295: *Besenyei Babos család levéltára*
 - P 1341: *Batthyány család levéltára; Illésházi család*
 - P 1610: *Dálnoki Lázár család levéltára*
 - P 1995: *Hidvégi Mikó család levéltára*
 - P 2002: *Rétyi Székely család levéltára*
 - R 298: *Erdélyi iratok*
 - R 319: *Eresztevényi Eresztevényi család levéltára*
- Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe / Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)
- Fond 531: *Az alsótorjai Pinti család iratai (1747–1841), 1. Conclusiones in Generali Congregatione Tum Possessorum Illustrissimorum ac Spectabilium Tum vero incolarum habitantium de dicta Alsó Torja Sub Judice Joanne Antal Anno – 1747 die 7septimo Mensis Maij. Mellyjebből is Leg elsőben az Határpásztorok Observatioj következnek*
 - Fond 27: *Csikszentmártoni [Sütő-]Nagy Jenő-gyűjtemény*
 - Fond 65/37: *Eresztevényi Eresztevényi család levéltára*
 - Fond 65/54: *Dálnoki Székely család levéltára*
 - Fond 75: *Sepsiszentgyörgyi [Székely Nemzeti Múzeum] iratai*
- Református Főkonvizstórium Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (RFkGyL)
- 11, 45/1740. sz.

Irodalom

- ERZSI, III = *Erdélyi református zsinatok iratai, III, 1771–1789* (Sajtó alá rend. Buzogány. Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor), Kolozsvár, 2001.
- MHH = *Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek)*, MTA, Budapest.
- MVH, I/I = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Series I, Tomus I (*Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria, 1281–1375*), Budapest, 1887.
- SzOkI = *Székely Oklevéltár, I–VII*, Kolozsvár (szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1872–98; *Székely Oklevéltár [VIII] 1219-től 1776-ig (Magyar Történelmi Tár, XXVIII)*; szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.
- SzOkI Ús = *Székely Oklevéltár, Új sorozat, I–VIII* (közl. Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga); Kriterion Könyvkiadó, Bukarest; Európa Könyvkiadó, Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár; Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1983–2004.

*

- BÁNKUTI Imre
- 1983 *Cserei Mihály (Miklósvárszéki Nagyajtai): Erdély Históriaja – 1661–1711* (sajtó alá rend., bev. és a jegyz. Bánkuti Imre), Budapest.
- BENKŐ József
- 1999 *Transsilvania specialis, I–II*, Bukarest–Kolozsvár.
- BERECZ Gyula
- 1893 *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története*, Brassó.
- BÍRÓ Vencel
- 1935 *Altörjai gróf Apor István és kora*, Cluj – Kolozsvár.
- COROI Artur
- 1998 *Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története című könyvébe* (között. Coroi Artur), Kolozsvár.
 - 2001 *Adalékok Altörja és Háromszék történetéhez (Székely falvak, 1; szerk. és elősz. Takács Péter)*, Erdély-történeti Alapítvány, Nyíregyháza.

- 2007 Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései, 1702–1734, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 7/1 (szerk. S. Laczkovics Emőke és Szőcsné Gazda Enikő), Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 59–173.
- CS. BOGÁTS Dénes
- 1929 Háromszéki helynevek, in: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* (szerk. Csutak Vilmos), Sepsiszentgyörgy, 52–71.
- 1958 Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez (sajtó alá rend. Szabó T. Attila), *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1958/1–4, Kolozsvár, 213–224.
- DANKANITS Ádám
- 1983 *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*, Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter
- 1977–1978 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása 1703, I–II (közzét. Domokos Pál Péter), *Agrártörténeti Szemle*, 1977/3–4, 434–509; 1978/1–2, 198–282.
- DUBY, Georges – LARDREAU, Guy
- 1993 *Párbeszéd a történelemről*, Budapest.
- GYÁRFÁS Győző
- 1899 Furdók és ásványvizek, in: *Háromszék vármegye – Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 1899, 225–251.
- HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann
- 2001 *Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése*, 2, *Háromszék* (Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közzét. Hajdú Mihály és Slíz Mariann), Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- IMREH István
- 1973 *A rendtartó székely falu*, Bukarest.
- 1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*, Bukarest.
- 1983 *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.
- 1987 *Székelyek a múlt időkben*, Budapest.
- 1999 *Erdélyi eleink emlékezete 1550–1850*, Budapest–Kolozsvár.
- IMREH István – PATAKI József
- 1992 *Kászonszéki krónika – 1650–1750*, Budapest.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
- 1979 *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest.
- KAZINCZY Gábor
- 1863 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* [1736], in: *Altorjai B. Apor Péter munkái* (MHM, II/11; közzét. Kazinczy Gábor), Pest, 313–443.
- NAGY Géza
- 1937 *Akik kösziklára építettek*, Kolozsvár.
- PÁLMAJ József
- 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.
- SÁNDOR Imre
- 1911 Háromszéki lustra 1691-ből (közli Sándor Imre), *Genealógiai Füzetek*, IX, 73–78, 102–105, 126–130.
- 1914 *A csíkszentmihályi Sándor család levéltára*, Kolozsvár.
- SEBESTYÉN Kálmán
- 1995 *Erdély református népoktatása – 1780–1848*, Budapest.
- SZÁDECZKY Lajos
- 1903 *Br. Apor Péter Verses Művei és Levelei* (MHH, II/36; közzét. Szádeczky Lajos), I–II, Budapest.
- SZŐCS János
- 2004 Három csíki falutörvény, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. Társadalom- és Humántudományok*, Csíkszereda, 73–121.
- TAKÁCS Péter
- 2002 *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból* (Források Erdély Történetéhez, 3; sajtó alá rend. és kiad. Takács Péter), Debrecen.
- 2003 *Földesurak és szolgálonépeik a Székelyföldön 1820-ban* (Források Erdély történetéhez, 5; sajtó alá rend. és szerk.), Debrecen.
- TÓTH Ernő
- 1902–1903 Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről (közli. Tóth Ernő), *Történelmi Tár*, Új folyam, III, 231–263, 375–411, 528–574; Új folyam, IV, 83–98.
- TÜDŐS S. Kinga
- 2001 *Jobbágyélet a fejedelemségi Erdélyben*, Marosvásárhely.
- 2003 *Erdélyi testamentumok*, I, *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék* (vál., bev. tanulm. és jegyz.), Marosvásárhely.
- UJFALVI Sándor
- 1990 *Emlékiratok*, Budapest.
- URSUTIU Maria
- 1983 *Rétyi Péter naplója* (elősz. és jegyz. Ursutiu Maria), Bukarest.
- VESZÉLY Károly
- 1868 *A baróti plébánia*, Brassó.

Legea Pădurii celor nouă sate din Treiscaune, 1713, 2

(Rezumat)

Studiul tratează *deliberatele* din 12 iunie 1713 privind *Pădurea celor nouă sate* din Treiscaune (mai precis scaunul secuiesc Sepsi). Hotărârile s-au păstrat într-o copie făcută la sfârșitul sec. al XVIII-lea sau la începutul sec. al XIX-lea, aflându-se în prezent în Arhivele Naționale Ungare (MOL). Studiul apare în anuarele *Acta Siculica* în două părți. Partea întâia, din volumul *Acta Siculica* 2009, a demonstrat caracterul de *lege sătească* a deliberatelor, prezentându-le sumar din punct de vedere formal și al conținutului. A analizat condițiile istorico-sociale, în care au fost aduse, factorii geografici, demografici, de rudenie, etc. ale relațiilor de proprietate în cauză, drepturile de exploatare a pădurii (comparându-le cu date din 1820, etc.), respectiv rânduiala exploatării. În partea a doua, din anuarul prezent *Acta Siculica* 2010, se analizează paza pădurii, modalitățile în discuție ale exploatării și judecata referitoare, respectiv se publică, într-o anexă comună a celor două părți, textul propriu-zis al *deliberatelor*.

Law of the forest law of the Nine Villages from Háromszék (Transylvania), 1713, 2.

(Abstract)

This paper deals with the deliberata from 12 June 1713 regarding the Forest of the nine villages from the Transylvanian Háromszék County (more exactly from the Székely seat Sepsi). The decisions have been preserved in a copy made at the end of the 18th century or at the beginning of the 19th century, which is now stored at the Hungarian National Archives. The study is published in the *Acta Siculica* annual in two parts. The first part, in *Acta Siculica* 2009, proved the village law character of the deliberata giving a brief presentation from the point of view of form and content. It analyzed the historical-social circumstances in which these documents had been concluded, the geographic, demographic, kinship, etc. factors of the proprietorship relations in question, the exploitation rights of the forests (in comparison with data from 1820, etc.) as well as the order of exploitation. In the second part, in the present annual *Acta Siculica* 2010, the paper analyzes the warding of the forest, the discussed methods of exploitation and the related trial. Furthermore, in a common annex of the two parts the actual texts of the deliberata is published.

Csáki Árpád

SZÁRAZSÁG ÉS PESTIS HÁROMSZÉKEN 1717–1720-BAN

Cs. BOGÁTS DÉNES (1882–1949) EMLÉKÉNEK

„Az 1719-ik évben, a tavasz beálltakor a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év leforgása alatt több mint százezren pusztultak el” – írja *Önéletírásában* Bod Péter a 18. század elejének óriási járványáról¹, amely a Főkormányzók adatai szerint Erdély-szerte több mint 80 000 lélek, az összlakosság mintegy tizedének halálát okozta.² A pestisben elhaltak száma Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben a népesség közel felét tette ki³, Udvarhelyszéken mintegy egyharmadát.⁴ A kortárs báró Apor Péter háromszéki főkirálybíró szerint Sepsí-, Kézdi-, Orbai- és Miklós-várszéken ekkor 19 000 ember halt meg.⁵

Pestis a korábbi évszázadokban is gyakran sújtotta a Székelyföldet és vele együtt Háromszéket, 1719-et megelőzően például az előző század utolsó negyedében, majd a 18. század első éveiben is. A járványok utolsó nagy, 17. századi hulláma 1675-ben kezdődött Moldvában, onnan terjedt Havasalföldre és Erdélyre. Cserei Mihály így emlékezik vissza: „Ebben az esztendőben [1677-ben – szerz. megj.] nagy pestis vala az egész országban, mely a következendő esztendőben is grassála. Az atyám engemet s a húgomat, mert akkor több gyermekei nem valának, közel Fogaras várához, egy faluban a havas alatt, bucsumi jószágában küldte, s ott voltunk az egész nyáron s ősön: Istennek hála, a fejünk sem fájt”.⁶ A járvány egyik gócpontja ekkor Felsőháromszéken volt, többek között Apor János, br. Apor Péter apja is ennek esett áldozatául 1676 végén, nem sokkal azután, hogy november 27-én Altortján beteg álla-

potában tollba mondta végrendeletét.⁷ A pestis még egy évvel később is dúlt a vidéken. Szeptember 21-én beteg állapotára való tekintettel írta meg testamantumát Vajna Gábor az orbaiszéki Páván,⁸ akárcsak néhány héttel később Karatnán a „mirigyben fekvő” Donát Jánosné Bodó Zsuzsánna.⁹ Mindenszentek napján, „látván az felséges mindenható Istennek súlyos csapdosását az pestis miatt közönségesen minden rendeken, nagyokon és kisdedeken”, Mihálcz György nemes is számba vette javait Dálnokban,¹⁰ de a haláltól való félelem készítette szentkatolnai Dimién Kelement is végrendelete elkészítésére.¹¹ 1678-ban jegyezte fel Csernátóni Vajda György, a kézdivásárhelyi református iskola vezetője, hogy a harmadik éve dúló járvány során a városban több mint négyszázan haltak meg, akik közül félszáznál is többen az iskola diákjai voltak.¹² De grassált a pestis Alsóháromszéken is – Hermányi Dienes József az apja diákévei kapcsán említi, hogy Sepsiszentgyörgyön szörnyű pusztító döghalál uralkodott, „sok tanuló társacsckái elhullván s elhalván”.¹³ Ebben az időben a vidék medikusa Váradi Mátyás kézdivásárhelyi pap és esperes volt,¹⁴ aki 1666–1670 között a leideni, utrechti és franekeri egyetemen teológia mellett orvosi tanulmányokat is folytatott, és doktori címet szerzett,¹⁵ feltehetően éppen patrónusa, uzoni Béli Pál kérésére. 1680-ban eltiltották a papi pályától, ezt követően haláláig (1684) kizárólag medikusként működött Háromszéken. A Béliék mellett más családok is gyakran fordultak hozzá – 1684 elején például Nemes János háromszéki főkapitány vitte magával Hidvégre felesége kúrálására.¹⁶

¹ BOD Péter 1940, 85.

² TRÓCSÁNYI Zsolt 1986, 979.

³ SzOkl, VII, 233. A feljegyzés szerint 11 348-en haltak meg, a túlélők száma 14 438.

⁴ Az áldozatokról készített (1719. szeptember–december) összesítések 10 267 halottat és 794 beteget említenek. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 230.)

⁵ APOR Péter 1863, 160–161; APOR Péter 1903, I, 299.

⁶ CSEREI Mihály 1983, 132.

⁷ TÜDŐS S. Kinga 2003, 251–254.

⁸ Uo., 263–264.

⁹ Uo., 265.

¹⁰ Uo., 266–268.

¹¹ Uo., 268–271.

¹² „E harmadik esztendőben szűnék meg a pestis Aprilisben, midőn két esztendő alatt temettünk volna ötödik százban, kik közt tanítványimot, diák gyermekeket temettem 56.” (CSÁKI Árpád 2003, 756.)

¹³ HERMÁNYI DIENES József 1992, 112.

¹⁴ 1673-ban a helyi iskola rektora feljegyezte róla: „mely ecclesiának akkoron lelki pásztora volt tekintetes Váradi Mátyás uram medicinae doctor”. (CSÁKI Árpád 2003, 755.)

¹⁵ TONK Sándor 1992, 181–182. A himlőről, kanyaróról, a tüdővészről több munkája is megjelent nyomtatásban ebben az időben.

¹⁶ HERPEI János 1966, 627.

Néhány évvel később újabb járvány, ezúttal himlő ütötte fel a fejét. Megjelenését 1686 elején szárhegyi Lázár Erzsébet levélben jelentette férjének, kőröspataki Kálnoki Sámuelnek: *...nem régen érkezék Szent Lélekről Bartok Péter, tölle tudakozám megh annak előtte, azt mongya hogy ott is valóban himlőznek,¹⁷ s majd minden nap temetnek, tegnap is kettőt, inkább javallanám Édes Uram, ha Csíkban anyira szűnt volna, hogy oda mennénk.*¹⁸ Kálnoki Sámuel a Brassóba való menekülést javasolta családjának, de néhány nappal később újabb levelében a feleség már ennek ellentmondóan írt: *Én a Brassóba való menetelt nem javallom Édes Uram, mert ott is valóban himlőznek, s minden nap kettőt hármát mondgyák hogy temetnek, itt a faluban ugyan himlőznek amint hallom, de Istennek hála még eddigh nem hallottam hogy holtak volna.*¹⁹

Újabb járványok a század utolsó éveiben, majd a következő évtized végén (1708–1710) pusztítottak. Utóbbi, amely Magyarországon is óriási embervesztéssel járt, Erdélyre Gyergyó vidékéről ragadt át,²⁰ melléje sáskajárás²¹ társult. Cserei Mihály Erdélyben százezer, Udvarhely- és Marosszéken egyaránt 18 000 főre becsülte az áldozatok számát.²² Az óvintézkedéseknek köszönhetően Háromszéken, akárcsak Csíkban és Brassóban,²³ nem terjedt el a járvány,²⁴ az esőzések által elpusztított termés miatt²⁵ azonban a lakosság itt is szűkölködött a gabonában. A Gubernium még 1709 nyarán elrendelte Sepsiszentgyörgynek a vásárok időszakos beszüntetését. A szék előljárói a tilalmat más nyilvános összejövetelekre is kiterjesztették, a katonai hatóságok pedig vesztégyárak felállítását rendelték el, és

szigorúan ellenőrizték a más vidékről érkező idegeneket.²⁶ Elsősorban ezektől a szigorú intézkedésektől remélték a járvány megfékezését, az orvosi szakismeretek ugyanis ekkor még nagyon hiányosak voltak. Erdély akkori legismertebb orvosa, Pápai Páriz Ferenc²⁷ például a lakás levegőjének tisztítását, az emésztési zavarok elkerülését, a gyomor fertőtlenítését javasolta Teleki Sándornak, néhány korábban kikísérletezett orvosságot ajánlva.²⁸ A korábbi vélekedésekkel szemben ekkor már tudták, hogy a pestis nem a levegő útján, hanem „per communicationem” terjed,²⁹ nem véletlenek tehát a fertőzöttek elkülönítését, a halottak ruháinak elégetését elrendelő sorozatos intézkedések. A gyakorlati megfigyelések ellenére a korban a pestist továbbra is „Isten ostoraként” értelmezték, mint erről Soós Ferenc református püspök munkája³⁰ tanúskodik.

Pápai Páriz *Pax Corporisa*³¹ nyomtatott könyv formájában csak néhány főnemesi család tékájában volt fellelhető, kivonatosan, kéziratos példányokban szélesebb rétegek számára azonban Háromszéken is elérhető volt. 1668–1703 között Baconban működött Becskerekí/Váradí Szabó György borbély,³² aki az említett munkát kivonatolta, medikusí tevékenységében valószínűleg használta is.³³ Képzett orvos legközelebb Brassóban volt, akit Háromszékről is gyakran felkerestek orvosságért. 1693 végén például Kálnoki Sámuelné Lázár Erzsébet miklósvári betegágyához azt a Brassóban lakó Győri Borbély Ágostont hívták,³⁴ akinek haláláról 1707-ben Cserei Mihály is megemlékezik.³⁵ Pápai Páriz Ferenc mellett a kor másik kiemelkedő orvosáról, Köleséri Sámuel³⁶

¹⁷ A hólyagos himlő főleg a csecsemők és gyermekek közül szedte áldozatait. Hermányi Dienes József megemlíti, hogy szüleinek elsőszülött gyermeke „10 hónapos korában ónas himlőben” halt meg. (VITA Zsigmond 1983, 84.)

¹⁸ Kőröspatak, 1686. január 8. KÁL, Fond 317, Nr. 2, 14; SzT, V, 114.

¹⁹ Kőröspatak, 1686. január 15. KÁL, Fond 317, Nr. 2, 15; SzT, V, 114.

²⁰ SZÁDECZKY Lajos 1900, 578–581. Bővebben lásd CSEREI Mihály 1983, 432–435.

²¹ Sáskajárás korábban is sújtotta a vidéket. 1692: „Istennek kemény Ítéleti szerint rettenetes temérdek sokaságú Sáskák érkezvén határunkra az tavaszi vetést meg emésztették”. (CS. BOGÁTS Dénes 1943, 123.)

²² CSEREI Mihály 1983, 443. Cserei adatai nyilván túlzóak.

²³ 1710-ben Brassóban Johannes Böhm gimnáziumi tanár újra kiadta Sebastian Pauschner szebeni orvos 1530-ban megjelent, első magyarországi nyomtatott orvosi könyvét. Erről bővebben lásd BORSA Gedeon 1996.

²⁴ CSEREI Mihály 1983, 445.

²⁵ 1709: „Tavasz vetéssel ugyan az Isten megh vigasztalt vala, de a' takarodáskor való hallatlan essőzész miatt ezért jobb részt kárba ment”. (CS. BOGÁTS Dénes 1943, 143.)

²⁶ CS. BOGÁTS Dénes 2000, 31.

²⁷ „...az orvoslás Mesterségébe merő Eskulapius, igen hasznos ember; kinek szép híre neve, mindenkor fenn lészen Erdélyben”. (BOD Péter 1766, 211.)

²⁸ PATAKI JENŐ 1920.

²⁹ CSEREI Mihály 1983, 441.

³⁰ *A' Dög-halál Isten harcza az Emberekkel*, Kolosvárat, 1720.

³¹ *Pax Corporis Az az: Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkéről s' azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta*. Kolosvár, 1690.

³² HOFFMANN Gizella 1989, 532, 534–535.

³³ Uo., 341–432. Váradí másik forrása lehetett az a *Házi különös Orvosságok* gyűjtemény, amely a 17. század második felében kéziratos formában forgalomba volt, többek között az Ujhelyi István által Fogarason 1677-ban Apaffi Anna számára lemásolt orvosságos könyv forrása is. (DEBRECZY Sándor 1940, 324.)

³⁴ KÁL, Fond 384, Nr. 54, 11.

³⁵ „Ágoston János híres tanult orvosdoctor meghala mind feleségstől”. (CSEREI Mihály 1983, 393.)

³⁶ „...az Orvoslás mesterségében pedig nagy földön mássa nem volt; a' ki olly jól a' nyavalyák okait észre vehette volna, 's oly fundamentomason orvosolhatta volna”. (BOD Péter 1766, 155.) Az 1719-ben Erdélyben kiújult pestis elleni védekezés céljából latin és magyar nyelven is megjelentette orvosi tanácsait: *Keres-Eri Köleséri Sámuel Erdélyi Méltóságos Gubernium Secretáriusának tanátsadása*, Kolosvárat, 1719.

szebeni orvosról, az erdélyi bányák főfelügyelőjéről tudjuk, hogy az altorjai Aporokkal kapcsolatban állt. Br. Apor Péter nemcsak levélben kérte ki több ízben orvosi véleményét maga és családja számára,³⁷ de feleségével együtt személyesen is felkereste Szebenben 1717 elején,³⁸ ha már a brassói Venczel borbély³⁹ által a gyermekei számára javasolt orvosságok nem használtak. Egy másik brassói orvos, Luca Seuler híre egészen Csíkiig eljutott, a szenttamási Bőjte György is több alkalommal fordult hozzá orvosságért.⁴⁰

1717-ben Havasalföld felől újabb himlőjárvány tört be Erdélybe. A vész alakulását már az év elején aggódva követték a központi hatóságok, de az erdélyi főnemesek is. Január 8-án Szebenből, az országgyűlés helyszínéről feleségének küldött levelében br. Apor Péter háromszéki főkirálybíró örömmel jelentette, hogy „Ohában tudom hogy nem himlőznek”.⁴¹ Válaszlevelében Kálnoki Borbála már arról számolt be néhány nappal később, hogy „Fogarásföldin is pedig mindenütt himlőznek,⁴² Torján pedig Istennek hála most semmi veszedelmes nyavaja nem jár”.⁴³ A figyelem nem véletlenül irányult Fogarásföldre, hiszen a himlővel⁴⁴ párhuzamosan a pestis is felütötte a fejét, az első megbetegedéseket erről a vidékről, Récséről jelentették. Az év nyarán már több eset is előfordult. Apor Péter adatai szerint a pestis innen áterjedt Medgyes városára és az egész székre,⁴⁵ nem sokkal később pedig már Szeben környékén is megjelent.⁴⁶ Első figyelmeztető körlevelét a Gubernium július 7-én küldte szét, amelyben arról értesítette – többek

között – Háromszék előljáróit, hogy Fogaras város környékén pestises eseteket észleltek.⁴⁷ Egy hónappal később már a járványról küldtek tájékoztatást és intézkedések meghozatalára való felszólítást.⁴⁸ Az első halálesetek szeptember közepén jelentkeztek Szeben környékén, az Erdélyi Főkormányzókat, valamint a város vezetését székhelyük elhagyására készítette.⁴⁹ A szebeni tanács ideiglenesen Nagydisznódra, a Gubernium Kolozsvárra költözött át, utóbbi október 30-án már innen tiltotta meg az örmény kereskedőknek, hogy az erdélyi vásáros helyeket felkeressék.⁵⁰

A kormányzat a már bejáratott övintézkedésekkel, vásárok betiltásával, a szorosok védelmének megerősítésével, vesztegzárak létesítésével és településekként strázsák állításával igyekezett a pestis megfékezésére. Ezeket egészítette ki többek között a rozs- és árpapalinka főzésének betiltása,⁵¹ hiszen a gyenge termés következtében gabonahiány alakult ki. 1717 tavaszától – Lisznyói Incze István uzoni pap siralmas verses krónikája⁵² szerint Pünkösöd havának⁵³ harmadik hetétől kezdődően – ugyanis semmiféle csapadék nem hullott, szörnyű éhínséget vonva maga után. Pedig az év elején a csapásnak még semmiféle előjele nem mutatkozott. Altorján a tavaszi vetést szokás szerint elvégezték,⁵⁴ jó termésben reménykedtek. A szentléleki udvarbírónak még azt is meghagyták, hogy: „Az forgatást⁵⁵ Nagy Boldog Asszony nap⁵⁶ utánra kell hadni, hogy ha az után Isten jó essőt ad, be kell vetni, ugar hátra boronálják el”.⁵⁷ A szokott terméshozam⁵⁸ azonban töredékére apadt,⁵⁹ a lakosság tömegeit kényszerítve arra,

³⁷ APOR Péter 1903, II, 55.

³⁸ Uo., 70.

³⁹ Venczel borbélyról egy másik adatot is találtunk: *Borbély Venczolaus uram hivata hogy kegyelmednek adgyam tuttára az orvosságnak számát és árát, az mint ő kegyelme ennek az cédulának az más felin fel jedzette, ez előtt adott volt hatszorra való port, most megint küldött 20szorra való, azért s az mostaniért kér három forintot reneusis s 36 krajcárt, az laxativumért 30 krajczart. Camforra 18 krajczar, az maga fáratságán kívül ennyit kíván, kitészen mindenestől négy német forintot 48 pénzt, az több orvosságot ha kegyelmed akarja, azt mondgya, hogy kegyelmed írjon ecsém uramnak s ő kegyelme azt is veszen.* (Szentiványi Henter Pál levele ismeretlenhez 1716 körül, SÁL, Fond 27, Nr. 93 (II/57), 112.)

⁴⁰ Bőjte György 1716-ban levélben kérte a Brassóba készülő Mikó Ádámot, hogy *vásároljon kegyelmed nekem egy máriássára orvosságot, úgy mint sárga port Szelirus[!] doctor uramtól. ... Tudgya a doctor uram, már jól ismer, régtől fogva hogy az féle orvossággal élek...* (SÁL, Fond 27, Nr. 93 (II/57), 82.)

⁴¹ APOR Péter 1903 II., 63.

⁴² A himlő áterjedt Segesvár vidékére is. Lásd Rozsnyai Dávid feljegyzése 1717. július 4-án: „holt meg az Léánka Segesvárat himlőben Mirigyben”. (SIMONFI János 1914, 126.)

⁴³ APOR Péter 1903, II, 66.

⁴⁴ Johann Albrich brassói orvos szerint a hólyagos himlő az év elején Barcaság falvaiban is jelentkezett, júniusban elérte Brassót is. (HADRY, Sarah 2005, 61–62.)

⁴⁵ APOR Péter 1863, 159.

⁴⁶ BORSA Gedeon 1999, 70. Önéletírásában Bethlen Kata így ír: „Azonban Szebenben hirtelen pestis kezdte, onnan az úri rendek elszéledtenek. Idvezült édesanyám is velem együtt kiment Rétenbe; Haller László pedig Fejéregyházára”. (BETHLEN Kata 1982, 703.)

⁴⁷ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 18/1717.

⁴⁸ Uo., Nr. 21/1717. augusztus 9.

⁴⁹ BORSA Gedeon 1999, 71.

⁵⁰ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 25/1717. Közölve: SzOkl, VII, 229. A Főkormányzó újabb körlevelet 1717. december 21-én küldött szét a pestis elleni intézkedések ügyében.

⁵¹ SzOkl, VII, 237.

⁵² ORBÁN Balázs 1869, 201. Újraközlve: CS. BOGÁTS Dénes 1936, 3.

⁵³ Május.

⁵⁴ Br. Apor Péter altorjai udvartartója szerint: *Anno 1718 die 18 Martii kezdvén Isten kegyességéből az Úr Ó Nagysága tavaszi vetésben (tavasz búzát, fehér borsót, szegeletes borsót, zabot, árpát).* (SÁL, Fond 36, Nr. 1130, 1.)

⁵⁵ Másodszori szántás.

⁵⁶ Augusztus 15.

⁵⁷ CS. BOGÁTS Dénes 1943, 43.

⁵⁸ Br. Apor Péter beszámolója szerint szeptember 1-jén „Torján ma 62 köből rosot, búzát elvermeltek, az mit csépelnek csak vermeltem. Nyujtódon is erősen csépelnek”. (APOR Péter 1903, II, 76.)

⁵⁹ A termést bolha és sáskajárás is tizedelte. (CS. BOGÁTS Dénes 1936, 2.)

hogy az itt állomásozó idegen katonáknak befizetett portio után „pénzes búzával vagy kölcsön vett gabonával”⁶⁰ éljen. Még a gazdálkodásban nem túlságosan szerencsés gr. Kálnoki Ádám is br. Apor Péter kegyelmére szorult, cserében pedig kozmási jobbágyaiból volt kénytelen átengedni néhányat.⁶¹ Az igazi éhínség 1718-ban következett be. Csapadék csak az év őszén hullott, és a szárazság miatt nemcsak az előző évi őszi, de a tavaszi vetés is mind kiégett. Ezekben az időkben a búza vékája hét, városon nyolc forinton járt, a rozserő 9-et is kértek.⁶² A gabona árának egekbe szökése nem hagyott más választást: készpénzből kifogyva az emberek sorra váltak meg ingó és ingatlan javaiktól az éhhalál elkerüléséért. Az uzoni Istók János például 1718 júniusában *e mostani termékeltén és szűk időtől kéntelenítetvén* zálogosított el 20 forintért egy darab földet Incze István helybéli református papnak.⁶³ Alsócsernátonból több esetet ismerünk arra vonatkozóan, hogy az éhhalál elkerülése érdekében a helyiek közül többen földeiket, ingatlanukat kötötték le zálogba a nemeseknek, néhány véka búzáért cserében. Erre a sorsra jutott 1719 elején Illyés István is, aki *életinek megtartására kéntelenítetik eladni örök áron edgy darab széna fűvet örök áron az egyik helybéli nemesnek, Bernáld Jánosnak.*⁶⁴ Lőrinc Miklós nemes ugyancsak egy köből tiszta búzáért, *mely búza a piacon akkori időben ért nyolc forintot,* adott az dálnoki Bartha Lászlónak egy darab földet.⁶⁵

A többi székely székkel közösen Háromszék még 1718 nyarán benyújtotta panaszait a Guberniumhoz, amelyben jelezte a lakosság reménytelen helyzetét: gabona hiányában az emberek gyökereken és vadgyümölcsökön élnek, már halálesetek is előfordultak, mások pedig tömegesen kényszerültek elbujdosásra.⁶⁶ A helyzet súlyosságát nyomatékosítja egy másik, ugyancsak alsócsernátoni lakos feljegyzése 1718 novemberéből: *Isten Ő Felsége nemzetünkön minden féle gabona és szénabeli áldását annyira elvette, hogy Isten oltalmazhat sokakat éh elhalástól.*⁶⁷ Erdély-szerte ismertté vált az a felsőháromszéki eset, amelyet br.

Apor Péter,⁶⁸ Bod Péter,⁶⁹ Lukács Mihály csikkozmasi plébános,⁷⁰ Baróthi István alsócsernátoni pap,⁷¹ valamint id. dálnoki Miklós István is feljegyezték.⁷² Utóbbi tudósítása szerint *úgy hallatott Gelencén a szegény ember a házából kimenvén két gyermekit hon hadta, a nagyobb a kissebnek a kezit elvágta.*⁷³

A szárazság és éhezés mellé az említett pestis társult, amely 1718 utolsó negyedében Brassóból és a Barcaságról terjedt át Háromszékre.⁷⁴ Johann Albrich brassói főorvos szerint Barcaújfaluban már 1717 végén grassált a pestis,⁷⁵ amely a következő év nyarán újult ki. Májusban több magas lázzal járó eset jelentkezett Brassóban, de csak július elején állapították meg a megbetegedések okát: a bubópestist.⁷⁶ A halálesetek a következő hónapokban megsokasodtak, október elején a város vezetését az elmenekülő magisztrátus helyett egy bizottság vette át, amelynek tagja volt az említett orvos is.⁷⁷ Háromszéken is ekkor, szeptember–október körül jelent meg a pestis. Előle sokan Belső-Erdélybe menekültek: br. Apor Péter főkirálybíró családjával együtt Torjáról előbb Kóródszentmártonba, onnan pedig Tövisre, a nagybátyjától, gr. Apor Istvántól örökölt birtokra menekült tovább. 1718. október 9-ről való az első hivatalos intézkedés, ekkor a Maksán tartott közgyűlés a Háromszéken tartózkodó idegenek összeírását rendelte el.⁷⁸ A vesztegzár, illetve más helyi intézkedések bevezetésére már korábban sor került: Szentkirályba már ezt megelőzően is *szabad nem volt az faluba külső embernek bójönni.*⁷⁹ A vidék terhein igyekezett a Gubernium enyhíteni azzal, hogy Háromszék adóját két ízben, először 1718. december 15-én,⁸⁰ majd a következő év március 3-án is csökkentette.⁸¹

A tél idején néhány hónapra szünetelt a járvány, a következő év tavaszán azonban addig nem látott erővel újult ki. A pestis jelenlétére vonatkozó adatok 1719 második hónapjától kezdődően sokasodnak meg. Ekkor több településen vesztegzár volt érvényben, 1719. február 12-én például a sepsiszéki Étfalváról tudjuk, hogy *a pestis mián ekkor bérekesztve volt.*⁸² A megsokasodó végrendeletek ugyanakkor azt

⁶⁰ SzOkl, VII, 241.

⁶¹ APOR Péter 1903, II, 387.

⁶² SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

⁶³ SÁL, Fond 81, Fasc. II, 32.

⁶⁴ SÁL, Fond 62, Fasc. I, 57.

⁶⁵ SÁL, Fond 65/23, Fasc. I, 62.

⁶⁶ „...szegénységünk desperatióra jutván, egy része már széllyel oszlott; az mi eddig megmaradóit is, nem lévén reménsége élődéséhez, kénszerítetik eloszlni”. (SzOkl, VII, 241–242.) Hasonló volt a helyzet Csíkban is, ahonnan tömegesen bujdostak el. (Vö. uo., 247.)

⁶⁸ APOR Péter 1863, 160.

⁶⁹ BOD Péter 1940, 85.

⁷⁰ SzOkl, VII, 232.

⁷¹ „Gelencén az emberhúst is találtatott, ki megette.” (ORBÁN Balázs 1869, 99.)

⁷² Előbbiek ozsdolai, utóbbiak gelencei esetként említik.

⁷³ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

⁷⁴ APOR Péter 1863, 160.

⁷⁵ HADRY, Sarah 2005, 61. A járvány Fogaras vidékéről terjedt át.

⁷⁶ Uo., 62.

⁷⁷ HADRY, Sarah 2005, 64; GUSBETH, Eduard 1884, 28.

⁷⁸ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 12/1718.

⁷⁹ SÁL, Fond 65/53, Fasc. I, 20–24.

⁸⁰ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 17/1718.

⁸¹ Uo., Nr. 2/1719.

⁸² SÁL, Fond 27, Nr. 55, 17. A karantén, a Főkormányzék 1720. január 27-i rendelete szerint *tellyes három hold újságig* tartott.

jelzik, hogy Háromszék más vidékein is elterjedt már a járvány. Február 4-én az orbaiszéki Kovásznán Daniel Deákné,⁸³ ugyanazon hónap 20-án pedig a kézdiszéki Alsócsernátonban Cseh Klára⁸⁴ mondta tollba akaratát. Barátosi Kanyó Ferenc és György május végén írták össze birtokaikat,⁸⁵ Lázár István dálnoki nemes ugyancsak a járványra való tekintettel végrendelkezett június 20-án.⁸⁶

A fennmaradt keserves verses krónikák, valamint a visszaemlékezések azt mutatják, hogy 1719 tavaszától aratás végéig, március vége és augusztus közötti hónapokban beszélhetünk a pestis legnagyobb hullámáról, amikor településenként valóban százával szedte áldozatait. Ezt erősítik meg a korból fennmaradt felsőháromszéki római katolikus egyházi iratok. Az esztelneki katolikus plébánia régi anyakönyve Nagyszerdát⁸⁷ jelöli meg a faluban a vész kezdeti időpontjaként, majd egy másik helyen pontosít: *Anno 1719 die 5ta April kezdődött az Istennek súlyos ostromja.*⁸⁸ Felsőháromszékre azonban nem innen, hanem a szék vásáros helyéről, Kézdivásárhelyről terjedt szét a fertőzés, amint erről a város vezetői maguk nyilatkoztak 1720-ban, a betiltott hetivásárunk visszaállítását remélve a Főkörmányszéktől.⁸⁹ Az ugyancsak felsőháromszéki Lemhény katolikus egyházának halotti anyakönyvébe, amelybe 1714-től kezdődően folyamatosan vezették a halottak és temetettek nevét, első alkalommal május 5-én jegyezték be a halál okaként a pestist,⁹⁰ és mire augusztus 24. után végre megszűnt a járvány, már közel félezer név után állott a *pesti obit*⁹¹. Több helyen, így Altorján is, új temetőt nyitottak az áldozatok számára.⁹² Nem segített már a helyzeten a Főkörmányszék június 28-i körlevele sem, amely a mindenfajta gyülekezést betiltotta, a fertőzött

helyek teljes elzárását, a halottak összeszámlálását és azonnali eltemetését, ruhájuk elégetését írta elő,⁹³ sem a meg nem szűnő, hanem továbbterjedő járvány ellen egy hónappal később (július 25.) az isteni engesztelés elnyeréséért hirdetett heti (szerdai) böjt és napi kétszeri harangozás.⁹⁴

A május és augusztus közötti siralmas negyedév-ről ír szomorú versében Baróthi István református pap is, aki szerint Csernátonban 320 áldozata volt a járványnak.⁹⁵ Sepsiszéken Uzonban az elhalálozás, valamint a járvány előli tömeges elbújdosás következtében a lakosság egyharmadára csökkent.⁹⁶ A háromszéki mezővárosok embervesztésének pontos adatait nem ismerjük,⁹⁷ Vásárhelyi János pap⁹⁸ szerint Sepsiszentgyörgy lakossága felére csökkent.⁹⁹ Zabolán Szentannai Mihály pap 400 személyre tette az áldozatok számát¹⁰⁰, az ugyancsak orbaiszéki Petőfalván pedig 143-an haltak meg június elejéig.¹⁰¹

A tizenhét hónapnyi szárazság után 1718 szeptemberében végre gazdag termésnek örvendhettek. „Szörnyű éhség, drágaság, nagy pestis, de aratás igen bőv” – jegyezte fel az alsócsernátoni egyház matrikulájába Baróthi István. A nagy járvány ugyan az ősz beálltával csendesedett, a korábbi fegyelem fel lazulásának köszönhetően azonban kiújult, és még a következő évben is szedte áldozatait. Január végén ismételen, szigorú büntetés alatt¹⁰² tiltotta meg a Gubernium a halottak ruháinak viselését, adásvételét, elrendelve ugyanakkor ezek haladék nélküli elégetését.¹⁰³ A tél végére időlegesen alábbhagyott a járvány, március 10-re a Gubernium hálaistentiszteletet, Húsvét másodnapját Te Deum-ot hirdetett.¹⁰⁴ Köleséri Sámuel orvos, főkörmányszéki tanácsos azonban még 1720. májusának elején is annak kiújulása

⁸³ SÁL, Fond 65/1, Fasc. II, 112.

⁸⁴ ...látván ez mostani nagy halálos üdöt. Alsócsernátoni Zambler család levéltára. (SÁL, Fond 60, Fasc. II, 20.)

⁸⁵ ...hogymost az idő oly halálos hogy ilyen soha ezen az földön nem volt. (Barátosi Pál család levéltára, SÁL, Fond 78, Nr. 24, Fasc I, 94.)

⁸⁶ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 2–20.

⁸⁷ Az egész megyébe im látod mennyit nagy szeredától fogva az aratás kezdetiig az mirigy elragadott és megölt Anno 1719. (SÁL, 105/309, 5r.)

⁸⁸ Uo., 26v.

⁸⁹ ...minthogy Istennek szomorú és súlyos ítéleti a pestis (minek előtte más helységekre elharapózott volna) szegény városunkon elkezdődött volt és grassált. (SÁL, Fond 20, 9. doboz. 42 csomó.)

⁹⁰ SÁL, Fond 105/395.

⁹¹ Júniusban például 213-an haltak meg.

⁹² COROI Artur 2007, 111–113.

⁹³ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 4/1719. Közölve: SzOkl, VII, 269.

⁹⁴ Uo., Nr. 5/1719.

⁹⁵ ORBÁN Balázs 1869, III, 99–100.

⁹⁶ „Kétszázharmincharman széjjelbujdosának / Kínjától rémulván

az éhvel halásnak / Kétszázhatvannégyen pestisben halának / Kétszázharmincegyen, kik megmaradának.” (ORBÁN Balázs 1869, 201; CS. BOGÁTS Dénes 1936.)

⁹⁷ PÁL-ANTAL Sándor 2009, 296.

⁹⁸ 1735-től szolgált Sepsiszentgyörgyön. A pestis idején apja, Vásárhelyi Péter volt a pap.

⁹⁹ CS. BOGÁTS Dénes 2000, 32.

¹⁰⁰ ...itt is Zabolán ezen siralmas emlékeztető időben pestisben voltak meg a reformátusok között: Gazda emberek nr. 43. Gazda asszonyok nr. 50. Ifjú legények nr. 27. Eladó leányok nr. 22. Summa nro. 300. Ezeken kívül pópisták, oláhok, cigányok nro. 100. Volt oly nap mellyen egyszersmind 23 halott esett. (ZREL, *Protocollum* (1695–), oldalszám nélkül.)

¹⁰¹ HASZMANN József 1983, 235–236.

¹⁰² A szabad és városi renden lévőkre 24 forint, a parasztokra kalodázással vagy veréssel való büntetést írt elő a rendelet. A Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek előjáróinak egy héttel korábban küldött, megegyező tartalmú guberniumi rendeletet lásd SzOkl, VII, 276–277.

¹⁰³ SÁL, Fond 20, 9. doboz, 42. csomó.

¹⁰⁴ SzOkl, VII, 281.

felől érdeklődött a kézdivásárhelyi tanácstól.¹⁰⁵ A nyár kezdetével végre a pestisjárvány végképp megszűnni látszott, alkalmat adva főesperességben a katolikus püspöki vizitáció megtartására.

A járvány végleges megszűntével a Főkormányzók elrendelte a halottak számának falvankénti összeírását, az áldozatok számát ekkor 18 000 családfőre, az ország népességének kb. 10%-ára tették.¹⁰⁶ Legújabb kutatások szerint azonban még ennél is nagyobb volt a pusztítás: Pál-Antal Sándor számításai szerint Erdélyben mintegy 170-180 000 ember (az összlakosság 28-30%-a) halt meg, ennek mintegy harmada (60 000) a Székelyföldön (az itteni lakosság 40%-a). Ezen belül a veszteség Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben 12 500 (a lakosság 49%-a), Udvarhelyszéken 10 500 fő (a lakosság 30-32%-a) volt. Marosszékről csak részadatok ismertek, itt a mezőbányi járás 13 településének embervesztése 1747 fő volt.¹⁰⁷ Brassóban 1719 Húsvétja után újult ki a pestis, és augusztusban csúcsosodott, hogy szeptember második felében végleg megszűnjön. Johann Albrich orvos jelentése szerint az áldozatok száma a városban és a körzetéhez tartozó 13 településen közel 16 000, a teljes Barcaságon a 18 000-et is meghaladta.¹⁰⁸ A Háromszékkal határos települések közül igen magas volt a halottak száma Prázsmáron (1481) és Apácán (811) is.¹⁰⁹

A pestisjárvány áldozataira vonatkozóan Háromszékről pontos, megbízható összesítést nem ismerünk, számuk br. Apor Péter főkirálybíró szerint meghaladta a 19 000-et. A pestist Noszolyban átvészelő főkirálybíró bizonyára ismerte a Főkormányzók pontos kimutatását, feltehetően ebből vette át a számadatot. Egy másik kortárs feljegyzése is megerősíti azt, hogy 1719-ben vagy a következő évben Háromszéken is sor került a Főkormányzók által elrendelt összeírára. Dálnoki Miklós István ugyancsak ismerhette ezt, elkészítésében maga is részt vehetett, ennek végeredményét örökítheti meg következő feljegyzésében: *Három széken számban vettek többen holtak meg a dög halálban az élőknel, [számuk] elébb*

*ment hárommal.*¹¹⁰ A két adatot összevetve arra következtethetünk, hogy Apor Péter pontosan ismerte a háromszéki helyzetet: az összlakosság a járványt megelőzően 38 000 lélek, azaz mintegy 7500-7600 család volt, a veszteség tehát 18-19 000 fő körül mozgott. A 18. század első évtizedeinek összeírásai alapján erre a következtetésre jutott Pál-Antal Sándor is, ő mintegy 20 000-re (6625 család¹¹¹) tette a teljes lélekszámot 1721-1722-ben.¹¹²

A járvány mellett ugyanakkor a lakosság a nagyarányú elbujdosás¹¹³ révén is csökkent, ezeknek száma 1718-1719-ben éppen Háromszéken¹¹⁴ volt a legmagasabb: az 1721-1722. évi összeírás szerint 1654 telek állott üresen.¹¹⁵ A Mikes család zágoni birtokainak a pestisjárványból fakadó embervesztéseit összegző, 1720. augusztus 27-én kiállított jegyzőkönyv például 29 halott és 21, fiaikkal (8) elszökött jobbágyot említ.¹¹⁶

A pestis településenkénti áldozataira vonatkozóan részadatokat a háromszéki katolikus főesperességben hároméves szünetet¹¹⁷ követően 1720. június második felében Miklósváron megkezdett, majd Felsőháromszéken egy hónapon keresztül végzett püspöki vizitáció jegyzőkönyvei tartalmaznak. Említett egyházvizsgálat alkalmával ugyanis a plébániák és a hozzájuk tartozó filiák többségénél feljegyezték a járványban meghalt felnőttkorú egyháztagok,¹¹⁸ valamint a túlélők számát is. Bizonyára főesperessége hasonló adatai alapján jutott Lukács Mihály csíkkozmási plébános arra a következtetésre, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben az embervesztés 44%-os volt.

A háromszéki főesperesség vizitációjának adatai teljes Háromszék területére nem, Kézdi- és részben Orbaiszék vidékére azonban kiválóan használható. Az egyházi iratok alapján szerencsés módon pontosan ismerjük úgy a pestis előtti (1717), mint az azt követő évben (1720) a lélekszámot, de a járvány áldozatainak összesítését is. Ezekből a részadatokból kiderül, hogy a pestis súlyosan érintette Felsőháromszék településeit. Szentléleken 1717-ben 1566,

¹⁰⁵ ...a pestilentialis contagionak némüenemü ujjulása ballatik lenni Háromszéken. (SÁL, Fond 20, 9. doboz, 42. csomó.)

¹⁰⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt 1986, 979.

¹⁰⁷ PÁL-ANTAL Sándor 2010.

¹⁰⁸ GUSBETH, Eduard 1884, 29. Michael Fronius adatai szerint a halottak száma 17 458 volt. (Uo., 30.)

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

¹¹¹ Erre az időszakra családonkénti hármasszorozót alkalmazott. Kéziratának tanulmányozásra való átengedéséért, tanácsaiért a szerzőnek köszönettel tartozom.

¹¹² PÁL-ANTAL Sándor 2010a. Munkájában 7500-7700 családra becsülte Háromszék lakosságát. Öszehasonlításaként említjük, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1717 előtti lakossága –

Lakatos Mihály kozmási plébános adatai szerint – 25 666, Udvarhelyszéké pedig mintegy 6500-6700 család, azaz 32-33 000 fő volt. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 231.)

¹¹³ Az elvándoroltak arányának megállapítása ezen belül azonban már nehezebb feladat, amelyre a rendelkezésünkre álló jelenlegi források alapján nem vállalkozhatunk.

¹¹⁴ 1720: „Mínthogy az elmúlt siralmas 1718. és 1719. esztendőben az akkori szükség és pestis miatt Nemes Háromszéknek nagy része maga lakóhelyiből elbujdosván”. (SzOkk, VII, 298.)

¹¹⁵ PÁL-ANTAL Sándor 2010a.

¹¹⁶ SÁL, Fond 36, Nr. 1611.

¹¹⁷ A főesperességben korábban 1716-ban tartottak partialis, 1717-ben generalis visitatiót.

¹¹⁸ Az iskolás korú gyermekeket külön számolták.

a pestist követően már csak 526 lelket számolt a gyülekezet. Esztelneken és a hozzá tartozó filiákban 1051-ről 407-re főre apadt a katolikusok száma. A veszteség több mint 50%-os volt Altorján is: 1313-ból 621-en maradtak 1720-ra. A pestisben itt 500-an (38%) haltak meg, és feltehetően közel kétszázan (15%) vándoroltak el. Lemhényben még magasabb, 550 volt az áldozatok száma, arányuk szerint a lakosság 53%-a. Filiájában, a közeli Kézdialmásban ennél is drámaibb volt a helyzet: itt mindössze 117 lélek maradt az 1717-ben összeszámolt 400-ból. A halottak száma Martonoson is meghaladta a túlélőké, de a legszerencsésebb Nyujtódon is az egyháztagok 35%-a esett áldozatul.

Orbaiszék hat településén 1618 lélek mellett 888 halottat számoltak össze, de több százra becsülhető az elvándoroltak száma is. A járvány legsúlyosabban a szék északi nyúlványában fekvő Gelencét érintette. Itt a pestis előtt 1384 lelket számoltak össze, 1720-ban 467 halottat és 590 túlélőt említenek, több százan pedig feltehetően elbújdosnak. Az elhalálozási arány Imecsfalván 37%, a legalacsonyabb pedig Hiliben volt (20% alatt).

Felsőháromszékhez hasonló lehetett a helyzet Sepsiszéken is. Erre a vidékre vonatkozóan mindössze két, református vonatkozású forrásra támaszkodhatunk.¹¹⁹ Lisznyói Incze István uzoni pap említett verses krónikája¹²⁰ szerint az akkor túlnyomó többségében református Uzonban a lakosság egyharmadára apadt: 233 elvándorolt mellett 264-en haltak meg pestisben, 1720-ban már csak 231 lelket számolt a gyülekezet. Sepsiszentgyörgyre vonatkozóan

egyetlen számadatot ismerünk: a református egyház régi jegyzőkönyvében¹²¹ az áll, hogy a pestisben 550-en haltak meg.

Kevés adatot ismerünk Miklósvárszék vidékéről is, az itteni veszteségek a szomszédos Bardocszékhez,¹²² Udvarhelyszék egyik legsúlyosabb érintett részéhez lehettek hasonlóak. Sepsibacon református egyháznak régi iratai mindössze annyit említenek, hogy a pestisben halt meg Benei István helyi pap is.¹²³ Baróton a katolikusok lélekszáma 1697-ben 544 volt,¹²⁴ amely a pestist megelőző évekre újabb 25%-kal gyarapodott. A vizitáció jegyzőkönyvébe 1720 nyarán bejegyezték,¹²⁵ hogy az iskolába járó gyermekek közül a pestisben többen meghaltak, jelenleg csak kevesen vannak. A felnőtt korú egyháztagok lélekszáma ugyanekkor 492 volt, ami 258-cal kevesebb az 1717. évi állapothoz viszonyítva. Az emberveszteség (az elvándoroltakat is ide számolva)¹²⁶ itt 34%-os.

Az 1717-től kezdődő szárazság, valamint az 1718–1719. évi pestisjárvány, amely különösen a keleti határvidéket sújtotta, az Erdélyt, ezen belül a Székelyföldet ért egyik legnagyobb megpróbáltatás volt. Dolgozatunkban elsősorban családi és egyházi levéltárak adatai alapján közelítettünk meg a témát, különös tekintettel az erdélyi római katolikus püspökség visszaállítását (1716) követő legkorábbi *canonica visitatio*-k jegyzőkönyveinek a pestisjárványra vonatkozó adataira. Reményünket fejezzük ki abban a tekintetben, hogy részeredményeinket újabb kutatások és az 1719–1720. évi főkormányászati összeírások háromszéki, ma még lappangó adatai fogják majd igazolni.

¹¹⁹ Az idézett katolikus vizitációk nem tartalmaznak adatokat erről a vidékről, ebben az időben ott ugyanis mindössze egyetlen plébánia, az illyefalvi működött, az is pálos atyák vezetése alatt.

¹²⁰ ORBÁN Balázs 1869, 201.

¹²¹ SREL, I/14, 87r. Ebben az időben az egyház lelkipásztora Vársárhelyi Péter volt.

¹²² Az áldozatok száma Vargyason 379, Erdőfűlén 250, Bardocson 230, Olaszteleken 204, Telegdibaconban 285, Bibarcfalván 151. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 230.)

¹²³ NREL, I/1, 1. Egy másik adat pontosítja halálának időpontját: 1719. június 17. *Benei István Ur[am] 15dik praesentis 7 és 8 orakor meg hala, ma, ugy mint 17dik el is temetők.* (MOL, P 5.) Az adatért, tanácsaiért Coroi Arturnak tartozom köszönettel.

¹²⁴ VESZELY Károly 1868, 7–8.

¹²⁵ GyÉFL, I. 4. 1. doboz, 1. kötet, 163.

¹²⁶ Az említett vizitációs jegyzőkönyv Baróton nem pontosítja a pestisben meghaltak számát.

**A háromszéki katolikus plébániák lélekszáma az 1717.¹²⁷ és 1720. évi¹²⁸
katolikus püspöki vizitációk adatai szerint**

	1717	Pestisben meghaltak ¹²⁹	1720
Miklósvárszék			
Miklósvár	100	?	218
Barót	750	?	492
Kézdiszék			
Kézdiszentlélek	1566	?	526
Kézdipolyán és Bélafalva	1045	506	600
Esztelnek és Csomortán, Kurtapatak	1051	?	407
Lemhény	1052	550	544
Kézdialmás	400	?	117
Bereck	758	339	400
Nyujtód	567	200	400
Sárfalva és Szászfalva	500	200	300
Ozsdola	900	358	450
Martonos	?	81	72
Hatolyka	312	?	?
Szentkatolna	500	216	220
Futásfalva	526	204	265
Ikafalva	?	9	15
Altörja	1313	500	621
Feltörja	?	40	74
Szárazpatak	?	?	90
Peselnék	287	?	110
Orbaiszék			
Gelence	1384	467	590
Hilib	?	100	484
Haraly	?	75	114
Zabola	?	78	151
Petőfalva	?	50	90
Imecsfalva	316	118	189

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 35., Bl. 16B/8., RO-520055; csakiarpad@gmail.com

¹²⁷ GyÉFL, I. 4. 1. doboz, 1. kötet, 36–88. Az adatokért Zsebe Márta és Péntes Lóránd levéltárosoknak tartozom köszönettel.

¹²⁸ Uo., 162–180.

¹²⁹ Számukat az 1720. évi vizitáció a plébániák egy részénél külön feljegyezte.

Levéltári és egyéb kéziratos források

- Alsócsernátoni Református Egyház Levéltára (AREL)
 – I/1: *Protocollum* (1709–)
- Gyulafehérvári Érseki és Főkapitányi Levéltár (GyÉFL)
 – I. 4: *Canonica Visitationes*
- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – P 5: *Rétyi Antos család levéltára*
- Nagybaconi Református Egyház Levéltára (NREL)
 – I/1: *Protocollum* (1720–)
- Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, Cluj (KÁL)
 – Fond 317: *Altorjai br. Apor család iratai*
 – Fond 384: *Szárhegyi Lázár család levéltára*
 – Fond 432: *Br. Szentkereszty család levéltára*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)
 – Fond 8: *Háromszék levéltára*
 – Fond 20: *Kézdivásárhely város levéltára*
 – Fond 27: *Csikszentmártoni [Sütő-]Nagy Jenő gyűjteménye*
 – Fond 36: *Altorjai br. Apor család levéltára*
 – Fond 60: *Alsócsernátoni Zambler család levéltára*
 – Fond 62: *Alsócsernátoni Bernáld család levéltára*
 – Fond 65/1: *Szőrcsei Donáth család levéltára*
 – Fond 65/8: *Dálnoki Lázár család levéltára*
 – Fond 65/23: *Dálnoki Bartha család levéltára*
 – Fond 65/53: *Szentkirályi Száraz család levéltára*
 – Fond 78: *Barabás Samu gyűjteménye*
 – Fond 81: *Cs. Bogáts Dénes gyűjteménye*
 – Fond 105/309: *Esztelneki katolikus anyakönyv (1714–1789)*
 – Fond 105/395: *Lembényi katolikus anyakönyv (1712–1758)*
- Sepsiszentgyörgyi Református Egyház Levéltára (SREL)
 – I/14: *Urbarium* (1755–)
- Zabolai Református Egyház Levéltára (ZREL)
 – *Protocollum* (1695–)

Irodalom

- SzOkl, VII = *Székely Oklevéltár, VII, 1696–1750* (szerk. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1898.
- SzT, V = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, V* (szerk. Szabó T. Attila), Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest.
- *
- APOR Péter, br.
 1863 *Munkái (Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók, 11; közli Kazinczy Gábor)*, Pest.
 1903 *Verses művei és levelei (1676–1752), I–II (Magyar történelmi emlékek, Második osztály: Írók, 36–37; szerk. Szádeczky Lajos)*, Budapest.
- BETHLEN Kata
 1982 *Önéletírása*, in: *Magyar emlékirók 16–18. század* (vál. Bitskey István), Budapest, 695–890.
- BOD Péter
 1766 *Magyar Athenás*, Nagyszében.
 1940 *Önéletírása (Erdélyi Ritkaságok, 4; bev. Jancsó Elemér)*, Kolozsvár.
- BORSA Gedeon
 1996 Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkája, in: *Könyvtörténeti írások, I*, Budapest, 122–125.
 1999 Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből, *Magyar Könyvszemle*, 115/1, 69–74.
- COROI Artur
 2000 *Altorja*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszereda.
 2007 Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései 1702–1734, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 7/2* (szerk. S. LACZKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő), Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 59–173.
- CS. BOGÁTS Dénes
 1936 Szárazság és pestis a Székelyföldön az 1717–1718. években, *Székely Nép*, LIV. évf., 2. sz. (január 5.).
 1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék (Erdélyi Tudományos Füzetek, 163)*, Kolozsvár.
 2000 *Sepsiszentgyörgy története*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 5–70.

- CSÁKI Árpád
 2003 Csernátomi Vajda György kéziratoss feljegyzései (1673–1687), *Református Szemle*, 96/6, 744–766.
- CSEREI Mihály
 1983 *Erdély története [1661–1711]* (sajtó alá rend. és jegyz. Bánkúti Imre), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DEBRECZY Sándor
 1940 Apaffi Anna orvososság könyve, *Erdélyi Múzeum*, Új folyam, XLV, 322–324.
- GUSBETH, Eduard
 1884 *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt*, Kronstadt.
- HADRY, Sarah
 2005 Der Tod in Kronstadt 1717–1719. Ein Augenzeugenbericht zur letzten großen Pestepidemie Siebenbürgens, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28 (99)/1, 57–69.
- HASZMANN József
 1983 A pestisjárvány áldozatai Petőfalván 1719-ben, *Aluta*, XIV–XV, Sepsiszentgyörgy, 235–236.
- HEREPEI János
 1966 Váradai Mátyás, in: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II (szerk. Keserű Bálint), Budapest–Szeged, 622–627.
- HERMÁNYI DIENES József
 1992 *Szépírói munkái* (sajtó alá rend., elősz. és jegyz. S. Sárdi Margit), Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN Gizella (szerk.)
 1989 *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 9; szerk. Hoffmann Gizella), MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest–Szeged.
- TRÓCSÁNYI Zsolt
 1986 Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770), in: *Erdély története*, II (szerk. Makkai László – SZÁSZ Zoltán), Akadémiai Kiadó, Budapest, 972–1038.
- ORBÁN Balázs
 1869 *A Székelyföld leírása*, III, *Háromszék*, Pest.
- PATAKI JENŐ
 1920 Pápai Páriz Ferencz orvosi tanácsai a pestistől való védekezésről, *Erdélyi Orvosi Lap*, 1/4, 76–77.
- PÁL-ANTAL Sándor
 2008 Pestis Udvarhelyszéken a XVIII. század elején, in: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára* (szerk. Sipos Gábor), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 225–237.
 2009 A háromszéki mezővárosok a 18. század elején, *Acta Siculica* 2009, Sepsiszentgyörgy, 291–304.
 2010 Pestis a történeti Erdélyben a 18. század elején, 3, *Néptársaság (Harmónia melléklet)*, LXII. évf., 115. sz. (2010. jún. 2.)
 2010a *Népességi viszonyok Háromszéken a 18. század elején* (kézirat).
- SIMONFI János
 1914 Rozsnyai Dávid naptári feljegyzései, *Erdélyi Múzeum*, 31 (Új folyam, 9)/2, 108–126.
- SZÁDECZKY Lajos
 1900 A Rákóczi-forradalom Erdélyben, *Erdélyi Múzeum*, 17/10, 564–581.
- TONK Sándor
 1992 *Erdélyiek egyetemjárása az korai újkorban 1521–1700 (Fontes Rerum Scholasticarum*, IV), Szeged.
- TÜDŐS S. Kinga
 2003 *Erdélyi testamentumok*, I, *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék* (vál., bev. jegyz. Tüdős S. Kinga), Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- VESZELY Károly
 1868 *A baróti plébánia*, Brassó.
- VITA Zsigmond
 1983 Orvostörténeti vonatkozások Hermányi Dienes József munkáiban, in: *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, 80–87.

Secetă și epidemie de ciumă în Treiscaune în anii 1717-1720

(Rezumat)

Ultima mare epidemie de ciumă din Transilvania a izbucnit în 1717, cauzând până în anul 1720, conform celor mai noi cercetări, moartea a circa 170-180.000 de persoane, reprezentând a zecea parte a populației. Cele mai vizate teritorii au fost cele de la granița sud-estică, numărul victimelor în scaunul secuiesc Treiscaune, conform baronului Péter Apor, jude suprem al scaunului, depășind 19.000, adică jumătate din totalul locuitorilor. Precedată de o secetă care a durat 17 luni, începând cu primăvara anului 1717, cu toate insistențele Guberniului care a decretat în repetate rânduri luarea măsurilor de precauție (interzicerea târgurilor și a manifestărilor publice, întărirea zonelor de graniță, carantină, etc.) epidemia s-a răspândit în a doua jumătate a anului 1718 dinspre Țara Bârsei, în special dinspre Brașov. Numărul mare de testamente, al contractelor de zalogiri de terenuri și bunuri în schimbul câtorva găleți de grâu, stau mărturie foametei nemaiîntâlnite care a dus la emigrarea parțială a populației. Cea mai întunecată perioadă urma să înceapă în primăvara anului următor, cele mai multe victime înregistrându-se între lunile aprilie și august 1719. Conscripțiile Guberniului pentru estimarea numărului de victime în Trei Scaune nu s-au păstrat, astfel ne-am orientat spre izvoare ecleziastice care păstrează date parțiale în această privință. Lucrarea prezintă datele vizitațiilor canonice romano-catolice din anii 1717, respectiv 1720, din arhidiaconatul Treiscaune, care pe lângă numărul enoriașilor conțin și cel al victimelor din 20 de parohii și filialele acestora.

Drought and plague in Háromszék between 1717–1720

(Abstract)

The last great plague epidemic in Transylvania broke out in 1717, causing until 1720, according to the most recent studies, the death of approximately 170-180,000 people, representing a tenth of the population. The most affected territories were those at the south-eastern frontier, the number of victims in the Székely seat Háromszék, according to Baron Péter Apor, royal judge of the seat, exceeded 19,000 – that is, half of the total population. Preceded by a drought that had lasted 17 months, starting with the spring of 1717, despite all the insistence of the Gubernium that had decreed several times preventing measures (banning markets and public manifestations, reinforcing frontier territories, quarantines, etc.), the epidemic spread out in the second part of the year 1718 from the direction of Barcaság (Țara Bârsei, Burzenland), specially from Brassó (Brașov). The great number of testimonies, of pledge contracts for lands and goods in exchange for a couple of buckets of grain testify the hunger never seen before that led to the partial emigration of the population. The darkest period was about to begin in spring the following year. The biggest number of victims was recorded between April and August 1719. The conscriptions of the Gubernium to estimate the number of victims in Háromszék have not been preserved, so we focused on ecclesiastic sources that have preserved partial data of this kind. The paper presents data regarding the Roman-Catholic canonical visitations in 1717, as well as in 1720 in the archdiocese of Háromszék, which besides the number of churchgoers also contain the number of victims from 20 parishes and their chapters.

B. Garda Dezső

A GYERGYÓI SZARVASMARHA ÚTJA

1839-ben Szentiváni Mihály, a költő a következőképpen mutatta be a gyergyói állattartás és állatkereskedelem lehetőségeit: „Marhalegelője roppant havasaiban gazdag. Butáinak kövér pecsenyéje Bécsig fel ismeretes, marhakereskedői gazdag hírbet állanak”.¹ Néhány évtized múlva Orbán Balázstól Gyergyószentmiklósról vonatkozóan, a szarvasmarhatenyésztéssel és -kivittel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A szentmiklósi székelység nagyrészt marhatenyésztés(sel) és földműveléssel foglalkozik, az iparosok inkább betelepültek, a kereskedés pedig csaknem kizárólag az örmények kezében van. A szentmiklósi örmények is a szépvíziekkel egykorúlag, 1668-ban jöttek be Moldovából, ma már közel 40 boltjuk van Szentmiklóson, úgy idevaló örmény tímárok készítik – titokban tartott mód szerint – azon veres kordoványt, mely országszerte híres. Hanem az itteni örmények nem annyira ipar és helyi üzérkedés, mint inkább a kiviteli kereskedés által gazdagodtak fel; ennek egyik főtenyezője a marhakereskedés volt: mert a szentmiklósi örmények felszedték Csíkból és Moldovából a hízótt marhát, s azt hajcsáraikkal Bécsig, sőt távolabb is elszállították, mégpedig oly nagy

mérvben, hogy az évi kivitel 300 000 juh, 40 000 ökör és 10 000 ló volt”.²

Szentiváni Mihály és Orbán Balázs leírásai bizonyos kiegészítésekre szorulnak. A székelység letelepedésének időszakától ugyanis kimutatható a kettős szállásrendszer léte a Borszéktől, Bébortól, Hollótól és Tölgyestől egészen a Balánbányáig, Békásig terjedő területeken. A fennebb említett területek, későbbi települések havasi legelői alkották az ún. nyári szállást. Ezekben a havasokon legeltették azt a nagyméretű szarvasmarha-állományt, melynek döntő szerepe volt Gyergyó gazdasági életében. A Gyergyói-medencében az 1703-as évi adóösszeírásban 2458 ökröt, 2961 tehenet jegyeztek fel.³ Tizenhét esztendő múlva, 1721-ben az 1717–1719-es évi pestisjárványoknak köszönhetően a szarvasmarha-állomány csökkent, és a következő képet mutatta: igás ökrök száma 1791, tehenek száma 1765, míg a tinóké, üszökké 1076.⁴ 1895-ben 31 753 szarvasmarhát, míg 1911-ben 32 218 ökröt, tehenet és üszőt írtak össze a Gyergyói-medencében.⁵

Településekre lebontva a következő képet kapjuk:⁶

Település	1895-ben		1911-ben
	Állatlétszám	Állatlétszám	Állattulajdonosok száma
Gyergyóditró	3778	2890	949
Gyergyóalfalu	2479	2827	922
Gyergyócsomafalva	1675	1634	626
Gyergyóremete	2301	2833	889
Gyergyóújfalu	2288	2284	628
Gyergyóvárhegy	1025	1779	493
Gyergyókilyénfalva	795	777	171
Salamás	959	1133	270
Gyergyószárhegy	2379	2251	653
Gyergyótekerőpatak	1703	1752	429
Gyergyóvasláb	522	701	168
Bébor	2818	2230	256
Borszék	797	643	266
Gyergyóbékás	5160	5608	1153
Gyergyóholló	1516	1312	264
Gyergyótölgyes	1560	1564	529
Összesen	31753	32218	8662

¹ SZENTIVÁNI Mihály 1973, 129.

² ORBÁN Balázs 1869, 104.

³ DOMOKOS Pál Péter 1978, 280.

⁴ MOL, F 49, 8. csomó, *Sedes Gyergyó*.

⁵ MSK Ús, 1913, 798.

⁶ Uo.

A 18. század elejének a szarvasmarha-állományra vonatkozó adatai, illetve a későbbi állatösszeírások pontossága megkérdőjelezhető. Egyrészt a székely gazdák szarvasmarha-állatállománya az örményekéhez képest elenyésző a 18. századi összeírásokban. Másrészt igen sokatmondóak a 20. század eleji szarvasmarha-állományban kimutatható különbségek az országos összeírások adatai, illetve a gyergyószentmiklósi polgármesteri hivatalnál vagy a többi gyergyói községhezánál fennmaradt számadatok között. A történészek számára ismert tény, hogy az adóösszeírások adatait kritikai szemszögből kell értékelnünk. A székely gazdák állatállománya jóval meghaladta az összeírt állatlétszámot. Ugyancsak a reális állatállomány eltíkolása volt jellemző az örmény állatkereskedőkre. A hatalmas szarvasmarha-állománynak bizonyos részét azonban be kellett ismerniük, hiszen ezt egy vagy két, esetleg három országhatáron is áthajthatták. A nyilvántartástól, ez bármennyire részleges is lehetett, ők nem szabadulhattak meg.

Az örmény kereskedők főleg az 1607. évi országos vásárjog megszerzése után jelentek meg nagyobb számban Gyergyószentmiklóson. Az 1637. évi,⁷ majd az 1654. esztendei letelepedéskor a Gyergyószentmiklóson otthonra lelt családok egy része nagyállat-kereskedelemmel foglalkozott. Jelenlétüket a 17. század első felében Csík-, Gyergyó- és Kászsószék Generális Congregációjának az 1643. évi határozata is bizonyítja, mely kimondta, hogy vasárnap és ünnepnapokon „az egyéb árusok kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt árúikat ne merészeljék árulni”.⁸

A 18. század első évtizedeiben Gyergyószentmiklós örmény lakosságának jelentős részét kereskedők alkották. Így az 1716. évi összeírás szerint a 23 jobb anyagi helyzetben lévő család közül 11 esetben jegyezték fel a kalmárkodással való foglalkozást. Ezek nagyállat-kereskedelemmel foglalkoztak, felvevőpiacuk iránya Moldva és Kelet-Erdély között váltakozott.⁹

Az 1735. évi összeírás adatai pontosan igazolják, hogy az örmény nagykereskedők főleg nagyállat-kereskedelemmel foglalkoztak. Erre enged következtetni az a hatalmas állatállomány is, mellyel az összeírás adatai szerint egyes örmény kereskedőcsaládok rendelkeztek. Így például Márton Izsák 60 ökörrel, 8 tehénrel és 3 lóval rendelkezett. Lukács Miklós ökreinek száma azonban elérte a 300-at. Az ő esetében

feljegyezték 4 tehenet, 11 lovat és 11 juhot is. A másik nagy állattartó kereskedő Gergely Tódor volt, akinek 300 ökrét, 8 tehenét, 8 lovat és 320 juhat vagy kecskét írták össze az említett esztendőben. Nagy állattartó kereskedők közé tartozott még Gergely Izsák 80 ökrével, 3 tehénrel és 2 lovával. Gergely Lukácsnak 100 ökrét, 50 tehenét és 150 juhat jegyezték fel az említett összeírásban. Gergely Márton is a nagyobb állatállománnyal rendelkező örmény kereskedők közé tartozott 150 ökrével, 2 tehénrel és 2 lovával. Megemlíteném még Gergely János vagyoni állapotát, aki a korabeli összeírás szerint 150 ökörrel, 30 tehénrel, 6 lóval és 400 juhval vagy kecskével rendelkezett.¹⁰

Moldvai legeltető területeiket és állatbevásárló központjaikat még a 19. század első felében is fenn tartották. Ezt bizonyítja az örmény kereskedőknek egy 1822-ben megfogalmazott memóriuma is, melyből megtudjuk, hogy *Moldvában az úgy nevezett bojérotól pusztákat, kaszálókat arendálnak ki.*¹¹ Az említett panaszlevélben ezekről az állattartó helyekről a következőképpen vallottak: *az ott fel szedett vagy az innen behajtott marhákat legeltethessük és teletethessük, az ilyen ki arendált pusztákról fűvül is, de hogy inkább a készen megcsinált szénákból is.*¹²

A gyergyószentmiklósi örmény nagyállat-kereskedők kelet-erdélyi otthonalapításuk után szinte két évszázaddal is Bessarábiából és Moldvából gyűjtötték össze a Közép-Európában értékesített szarvasmarha-állományt. Mint írják: *mely marhákat Baszarábiában a muszka földön öszve szedünk, és trászito Moldván keresztül hajtattjuk, vagy meg történhet, hogy bizonyos üdöig ottan legeltettjük, ebben annyi vámot veszen egy pár ökörből a moldovai uralkodás, mintha helyben Moldovába vásároltuk volna.*¹³

A gyergyószentmiklósi örmények moldvai állatfelvásárlását néha az útlevelek beszerzése, illetve kibocsátása nehezítette. Az Erdélyi Fő Igazgató Tanács rendeletei általában értesítették a gyergyószentmiklósi-csíkszépvízi, 1796-ban alakult örmény Kereskedői Széket (Mercantile Forum) az útlevelek beszerzésének lehetőségeiről, módozatairól. Így a Királyi Gubernium 1807. július 6-án 4956. szám alatti levelében azt parancsolta kihirdetni, *hogy akik a Muszka birodalomból marhákkal és egyéb nem tilalmazott portékákkal kereskedni szándékoznak, Passuális Levelet a Fő Provinciális Dicasteriumtól vegyenek, és abban a személyeknek nevek és az vásárlandó portékáknak neme, úgy az vámoló hivatalok is feljegyeztessenek.*¹⁴ A rendelet azt is

⁷ MOL, F 80, *Conscriptio Armenorum in possessionibus S. Miklos sede Siculi Gyergyó.*

⁸ FERENCZY György 1629, 122.

⁹ MOL, F 80, *De origine erestatu Armenorum hic in Gyergyó Szent Miklos distentium,* 1716.

¹⁰ Uo., *Conscriptio Armenorum in possessionibus S. Miklos sede Siculi Gyergyó,* 1735.

¹¹ GyszmÖPL, MFL, 1822-es évi panaszlevél.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ GyszmÖPL, MFL.

pontosította, hogy az útlevel elnyeréséért az örmény kereskedőknek a Királyi Guberniumhoz kell fordulniuk. Ebben az ügyben 1807. november 20-án a Kereskedői Szék gyűlésén úgy döntöttek, hogy a Fő Igazgató Tanácstól kérni fogják: *az olyatén Circulárisokat, melyek a kereskedőket illetik*, küldjék a Fórumhoz a kereskedés hatékonysága és a hibák elkerülése érdekében. A korabeli bürokrácia azt követelte, hogy minden egyre útra külön útlevelet kérjenek.¹⁵ Az örmények azonban ezt az elvárást nem tartották be, és egy útlevelel többször is átlépték a moldvai határt. Ezért ezt a Gubernium 1808. április 11-én 2303. szám alatt kiadott rendeletében tételesen megtiltotta. Mint írják: *tilalmaztatik, hogy senkinek is szabad nem léssen egy passussal a szomszéd Molduvai tartományban másodszor is bémenni*.¹⁶ Ugyanakkor az oroszok megváltoztatták az útlevel-kibocsátási rendszert is. A Kereskedői Székhez a Guberniumon keresztül eljuttatott rendeletükben közölték, *hogy akik Muszka országba kereskedés végett bémennének, azon tartománynak előljárói fognak Passuálist adni*.¹⁷ A besszarábiai állatvásárlásokra már miniszteri engedélyre is szükségük volt. Mint írják: *Ha pedig belyebb szándékoznának az országban menni, az külső dolgokra ügyelő miniszter Passuálissa nélkül el nem bocsátatnak*.¹⁸ 1810. május 7-én a Gubernium a 3823. számú rendeletével megtiltotta az orosz birodalom területére való útlevel kiadását.¹⁹ 1812-ben a Királyi Thesauriátus akadályozta az útlevelek kiadását *az Molduvában bójáró marhas kereskedőknek*. Ezért a Kereskedői Szék az 1812. április 15-i gyűlésén határozatot hozott a Királyi Thesauriátus megszüntetése érdekében azért, *hogy az béküldött lajstrom szerint méltóztassék a Passusokat elküldeni, mivel másképpen az kereskedés nagyon meg fog csonkulni*.²⁰

Nem nehéz felismernünk: Moldvának orosz katonai megszállás alá való kerülése az 1806–1812 közötti időszakban nem nagyon kedvezett annak, hogy a Kárpátokon túli területeken szarvasmarhát vásároljanak fel és teletessenek ki. Moldva orosz megszállásának a megszűnése után könnyebbé vált az útlevelszerzés. Sőt, a Gubernium 1814. április 28-án kiadott 3982. számú rendeletében lehetővé tette, *hogy a Molduvában menni szándékozó kereskedők a Nemes Csík széki tisztséghez fordulhassanak útlevelért*.²¹ 1823-ban ismét a Fő Igazgató Tanácshoz kellett fordulni az útlevelekért, de ekkor szükség volt a főkirálybíró vagy a szék általi ajánlásra, melyet a Fórum és a community tagjaival 1823.

április 18-án ismertettek.²² Még bonyolultabb volt a Besszarábiába való utazás. Ilyen esetekben a Mercantile Forumnak ajánlást kellett tennie arról, hogy az örmény közösség tagja mennyi ideig fog az illető helyen tartózkodni. Így történt ez Czárán József örmény kereskedő esetében, aki 1824. július 8-án a Fórum előtt bemutatta a *Királyi Fő Igazgató Tanácsnak resolútióját, hogy Beserábiában való mehetésre passuálist nyerhessen*, de szüksége volt arra, hogy *a maga jurisdictiója által ajánltassék, azzal együtt, hogy mennyi időre fog távul lenni*. A Kereskedői Szék határozatában a május 1-jétől az augusztus végéig terjedő időszakot jelölte meg.²³

A gyergyószentmiklósi örmény kereskedőket a moldvai fejedelemség részéről megbecsülték. Az állam belüli szabad mozgásra vonatkozóan valamilyen kiváltságlevelet adományoztak a közösség egyes tagjainak. Az 1824. január 20-i gyűlésen kérték, hogy ezt a *Moldvai Fejedelemségtől nyert levelet, melyet tisztelt Kápdebó Jakab úr kezére vett volt, adja használat végett az communitynak kezére*. A vita során kiderült, hogy ez a levél Czárán Józsefnél található. A Fórum mindezt felháborodással vette tudomásul, és úgy döntött, *hogy az fenn említett Czárán József harmintz napok alatt azon levelet vagy előállítsa, vagy az maga költségén Lafonto* (ugyanolyan forrásértékű) *haszon vehető levelet szerezzen*. A határozat szerint, míg ezt előadja, kaucióba tegyen le 1000 rajnai forintot.²⁴

Mint láthattuk, a gyergyószentmiklósi nagykereskedők moldvai legelőiken nemcsak a Besszarábiában és Moldvában felvásárolt állatállományukat legeltették, hanem a Kelet-Erdélyben, főleg Gyergyóban felvásárolt állatokat is.

A 18. században a gyergyószentmiklósi marhakereskedők jobban bekapcsolódtak a Magyarország, Bécs felé irányuló állatkereskedelemben. A szarvasmarha-kereskedelem megkönnyítése érdekében területeket vettek bérbe a Bánságban és a korabeli Magyarország más vidékein, később azonban, amikor a pusztai területvásárlást összekapcsolhatták a nemesi cím megvásárlásával, jövedelmezőbbé vált e birtokok tulajdonjogának a megszerzése. II. József gazdaságpolitikája döntő módon hozzájárult a szarvasmarhakereskedelem fellendüléséhez. A fő kormányzásoknak 1782-ben közzétett rendelete a következőket tartalmazta: *Ő Felsége a Tsászár és apostoli Király a marhakereskedésnek előmenetelére nézve örökös Magyar- és Erdély országában az említett kereskedésben az eddig való marhavám és harminczad szerint parancsolni*

¹⁵ Uo.¹⁶ Uo.¹⁷ Uo.¹⁸ Uo.¹⁹ Uo.²⁰ Uo.²¹ Uo.²² Uo.²³ Uo.²⁴ Uo.

*méltóztatott és ugyan: Minden eddig szokásban volt marháktul szóló tarifák, kiváltképpen pedig, mely azoknak idegen országokba való kihajtása alkalmaságával rendeltetett, egészen megszűnnyen.*²⁵

A gyergyószentmiklósi örmények a jelzett időpontig uralták a Moldova felé irányuló nagyállat-kereskedelmet. A 18. századtól kezdődően fokozatosan kétpólusossá vált a gyergyói örmények állatkereskedelmének. Számukra a nyugati irány is ismert volt, hiszen kordován csizmaikkal, állatkereskedelmükkel és más termékeikkel meghatározó szerepük volt a magyarországi és a bécsi piacokon. Az alföldi, bánági puszták felvásárlásának a lehetősége azonban döntő módon fellendítette a Magyarország, Bécs felé irányuló nagyállat-kereskedelmet. A Kereskedői Szék jegyzőkönyveiből képet alkothatunk erről.

A pusztai élet sajátosságait ezeken a birtokokon Szongott Kristóf a következőképpen mutatta be: „A marhakereskedő bejárta Erdély marhavásárait, ott vett sovány marhát, és azt hajcsárai által felhajtatta Magyarországon bérben tartott pusztájára. Ez a pusztta nem volt egészen pusztta. Volt ott lakóház, voltak nagy istállók és egyéb melléképületek. A gazda vitt magával hazúl (hazulról) egy örmény gondviselőt (pusztádsi) és szakácsnőt. A gondviselőre bízta a pusztát és vagyonát a gazda, ha hazajött vagy vásárra ment; az is megtörtént, hogy a gondviselő jött haza, hogy itthon hagyott családját látogassa meg, és addig a gazda ügyelt fel a pusztán, ki csak november, december és január hónapokat töltötte honn övéi szerettei körében...

Mihelyt meghízott a marha, mely akkortájt dús legelőkön és istállókban szénán hízott, felhajtották azt Pestre, Bécsbe; de elmentek a hízott marhával a külföldre is... Azonban a töröknek kiűzése után megengedték az örményeknek is, hogy örök áron földeket vehessenek a Bánátban. Így vették meg az örmények vagy azokat a pusztákat, melyeknek azelőtt csak haszonbérleti voltak, vagy más földbirtokoknak lettek tulajdonosai.”²⁶

A gyergyói nagyállat-kereskedők útvonalát az 1822-ből származó memóriumban az említett kalmárok a következőképpen mutatták be, érzékeltetve útjuk akadályait, nehézségeit is Moldvától az alföldi pusztákig: *midőn a Molduvai határról kihajtyuk is marháinkot, a fennebb előszámlált rendetlen terhelések mellett szükségesképpen kéntelenek vagyunk a Császári Királyi vámot is megfizetni, ez ellen ugyan nem engedi jobbágyi kötelességünk zúgolódní, csak azt bátorkodunk alázatosan jelenteni, hogy midőn a Molduvai Birodalomban a fennebbi jelentés szerint annyi terhes vámost fizetünk, a császári vám egy pár ökörtől ezüstben 4 fr 18*

*kr. vagyon, hátráltatja és terheli a kereskedést, mindazonáltal ez is meggyőzhető volna, hogy ha itten az országban több terhek nem szaporítanak a kereskedőknek méltatlan költségeit, de már a görögényi uradalom földgyin, ha tsak keresztül hajtsuk is ökröt vagy tehenet, minden csordától legeltetésen kívül 10 fr-t szoktak venni. Hasonlóképpen a Mezőségen keresztül, ha valamely helységnek nyomás határában meghálás végett marad a kereskedő, már az falusi bírák vagy Uraság tisztyei legkevesebbet 10 frt, sőt többet is vesznek egy csorda marhától: emellett pedig, minthogy az Mezőségen s egyebütt is vetések között az országutak nagyon keskenyek, már az kereskedő kéntelen a falusbíráktól annyi embert kérni, kik kár nélkül a vetés között marhákat elkísérjék, az ilyen segedelemért is az falusbírák 20, 30 és több forintot is vesznek a kereskedőtől, és azért az ilyen méltatlan terhelések miatt kéntelen a kereskedő tetemes kárt vallani vagy kereskedéséről elhagyni, mivel már eddig is sok famíliák szerencsétlen áldozatai lettek a kereskedésnek, noha ugyan a Felsőes Kínályi Gubernium Kegyelmes rendelést tett vala ez előtti esztendőben az fennebb írt húzás-vonás akadályoztatására, mindazonáltal az Uraságok Tisztyei és falusbírák annak megtartására semmit sem ügyelnek. Ámbár ugyan az fennebb írt akadályok terhesítések is a kereskedőknek nem vala, mégis ezelőtti üdőkben oly nagyon szerencsétlen, mivel a Tisztelt Uralkodónak Atyai jóvoltából Magyarországon a Camerális pusztákat az üdöhöz mérsékelve jutalmasabb áron nyerhetjük vala meg, mivel egy jugem földtől legfeljebb 30 garast fizettünk.*²⁷

Az alföldi puszták bérlése a 18. század második felében kezdődött, de a 19. század elejére ezeket a legeltetőhelyeket a jelentősebb nagyállat-kereskedő családok megvásárolták. Melyek voltak ezek a családok? Miként jöttek létre a pusztai birtokok? A folyamat megismerése érdekében családunként tárgyaljuk a puszták megszerzését.

A 18. század második felének és a 19. század első évtizedeinek legtipikusabb nagykereskedő-családjá a **Kövér család** volt, melynek tagjai többször is bíróként vagy tanácsnokként vezették a gyergyószentmiklósi örmény közösséget. A Magyar Alföld és Bécs felé irányuló állatkereskedelem Kövér Gergely számára igen jól jövedelmezett, olyannyira, hogy gyermekei, Kövér János és Kajetán Mária Terézia magyar királynőtől 2000 arany forintért 1780. május 24-én az összes hozzátartozóikkal, úgymint: Izsák Máriával, Kövér János hites társával és gyermekeikkel, Györggyel, Terézzel, Annával, Máriával és Hiripszimével címerleveles nemességet kaptak.²⁸

A 19. század első felében a Kövér család más tagjai is nemességhez jutottak. Így például 1804. augusztus

²⁵ Uo.

²⁶ SZONGOTT Kristóf 1901, 312–313.

²⁷ GyszmÖPL, MFL.

²⁸ TEMESVÁRY János 1896, 115.

17-én Kövér Tódor, Kajetán, János, Simon és Antal testvérek az anyagi gondokkal küzdő bécsi udvartól már 1000 arany forintért is nemességet kaptak 1804. augusztus 17-én. A Kövér családnak ez az ága gabonaadományokkal enyhítette a korabeli Temes vármegye éhező lakóinak szenvedéseit 1795-ben, 1797-ben pedig Kövér Tódor önként jelentkezett a Temes vármegyében alakult nemesi felkelő seregbe, mely vállalta a francia hódítók elleni harcot.²⁹

Milyen állatállománnyal rendelkezhetett Kövér Kajetán örmény kereskedő? Pénzének állandó forgatása miatt nehéz egy pontos számadatot megállapítani. Az osztályos per alkalmával kiderült, hogy Kövér Kajetán a Lukács Hiripszimé, vagyis anyósa halálakor 500 darab ökör birtokába jutott, melyet 30 000 forintra értékelték. Ezenkívül a vagyon nagyságáról valló személyek még két csorda ökör és gulya állományról tettek említést. Egy *osztályos pernél* még említés történt három zacskó aranyról is, melyet az örmény kereskedő kitalálásnak nevezett.³⁰

A Mercantile Forum jegyzőkönyveiben igen gyakran találkozunk a Kövér család kereskedelmi ügyeivel. A következőkben néhány ilyen eset bemutatására törekszünk.

Az 1808. február 8-i gyűlésen Isák Jakab a Fórum előtt elmondta, hogy 1802-ben ökröket vásárolt volt Kövér Kajetántól, de azok *betegesek lévén, falkájában sok kárt vallott, és azért Kövér Cajetán úr 300 Rf-kat el is engedett, csak hogy a Pesti vásárra megfizesse az hátramaradott 1400 forintokat, és noha a terminus előtt 700 Rf-kat meg is fizetett, mégis a mézárásoknál 1000 tallért eltiltván, abból ki is vette a maga adósságát.* Véleménye szerint *méltatlan hurczolya* Kövér Gergely, és törvénytelenül tiltotta el 500 forintját is. Igaza bizonyítására két testimoniumot tett le a fórum tagjai elé.

A Kereskedői Szék a rendelkezésére bocsátott dokumentumokat a következőképpen értelmezte: Kövér Kajetán azt állította, hogy a 300 rajnai forintot úgy engedte volna el Izsák Jakabnak, ha az egymás között pontosított terminusra megfizetné a szarvasmarhák árát, ez pedig 1548 rajnai forintban volt megállapítva. Ebből az összegből Izsák Jakab a terminus előtt kifizetett 700 rajnai forintot. Ennek ellenére Kövér Kajetán Scheff Sámuel mézárósnál letiltotta Izsák Jakab 1500 forintját. Ennek alapján hozzájutott ahhoz a 300 rajnai forinthez is, melyben a vásár kezdetén megegyeztek. A fórum elfogadta a tartozásnak a lovakkal való kifizetését is. Végül is úgy döntöttek, hogy Izsák Jakabnak a Kövér Kajetán által letiltott 500 forintját felszabadítják a letiltás alól.

A Kereskedői Szék ítélete ellen Kövér Kajetán fellebbezett. Az újratárgyalásnál 1808. április 20-án a Mercantile Forum ismét Izsák Jakabnak adott igazat.³¹

Kövér Kajetán Rétháton pusztával rendelkezett, de gróf Fekete Ferencről bérelték a kovácsházi pusztát is, ahol a Moldvában és Gyergyóban felhizlalt vagy felvásárolt állatokat megpihentették, hogy innen Pest és Bécs állatvásáraitra hajtsák. Ezekből a pihentetett állatokból jelentős számú szarvasmarhát adtak el más örmény kereskedőknek, mint amilyen Izsák Jakab is volt.

A kovácsházi pusztá bérlésével kapcsolatban 1809. március 3-án a Fórum gyűlésén *Idősebb Kövér Cajetán atyánkfia maga fia Kövér Gergely által kintatya Kövér Cajetán és Kövér Gergely atyánkfiait azon anticipacionis summából, melyet a Kovácsházi pusztá árendájában adtanak volt 22 500 Rf-kal, ígérvén azt, hogyha együtt Generalis Computust fognak tenni, amivel még adós maradna azt is kifizetni kész leszen interestével együtt.*³²

Ezzel a felkéréssel kapcsolatban a gyűlésen jelen lévő ifjú Kövér Kajetán és Gergely rögtön egy tiltakozó szöveget nyújtottak be a Kereskedői Székhez, melyből kiderült, hogy annak idején közösen bérelték a gróftól a kovácsházi pusztát, időközben azonban idősebb Kövér Kajetán és gróf Fekete Ferenc módosították az eredeti bérelti szerződést. Protestációjukban megtagadták a 22 500 rajnai forint átvételét, és kérték, hogy az említett összeget idősebb Kövér Kajetán és fia tegyék le sequestrumba. A tiltakozásra ifjú Kövér Gergely azt válaszolta, hogy apjától nem kapott felhatalmazást az illető összegnek bírói zár alá való helyezésére, ezért a magával hozott összeget visszavette. Az említett pusztá birtoklásáért magyarországi bíróságon is per volt folyamatban, ezért a Fórum határozatában megállapította, hogy a pénznek sequestrum alá helyezése nem tartozik Kereskedői Szék hatáskörébe. Kövér Tódor, ifjú Kövér Kajetán és Kövér Gergely 1809. március 19-én a Fórumhoz egy újabb tiltakozást nyújtottak be azzal kapcsolatban, hogy a 6. számú protocollumban idős Kövér Kajetán és fia, Kövér Gergely felkínálta nekik az általuk megelőlegezett 22 500 rajnai forint visszaadását, melyet ők visszautasítottak a jegyzőkönyvi kivonatban jelzett okokra hivatkozva. Ők a bírósági letétbe helyezéssel akarták elkerülni ily módon való kijátszásukat a kovácsházi pusztából. Mivel a sequestrumot a Fórum nem tette számukra lehetővé, ezért egy hitelesített nyugtatványban (quietantia) jelezték a pénznek a részükről való átvételét, ugyanakkor azt is, hogy nem mondanak le a kovácsházi pusztában való részesedési jogukról sem.³³

²⁹ Uo., 116.

³⁰ MOL, B 4, *Kövér Kajetán vagyongosztási pere*, 10–14.

³¹ GyszmÖPL, MFL.

³² Uo.

³³ Uo.

Ugyanaz a Kövér család, mely egyes források szerint a Csíki nevet is viselte, a moldvai nagyállat-kereskedelemben is érdekelt volt. Novák Kristófné Lázár Sárának vagyonmegosztási pere volt Kövér Kajetánnal, melyet nemcsak a Kereskedői Szék, hanem a széki bíróság előtt is megnyert. Az ítélet végrehajtására be akarta hajtani Csíki Kajetán kintlevőségeit, Lázár Antaltól mintegy 4900, Szultáni Jánosnál pedig 8700 forintokat, mely összegeket ezek bizonyos ökrök árában tartoznának fizetni Csíki Miklósnak, Csíki Kajetán öccsének, aki *alattomban folytatta a kereskedést Lázár Sára megcsalattatására*. 1808. július 5-én a Fórum maga elé hívatta Lázár Antalt és Szultán Jánost, akik beismerték, hogy Csíki Miklóstól és Csíki Kajetán öccsétől ökröket vásároltak, és a Lázár Sára által jelzett összeggel tartoznak még fizetni. A Fórum határozatában letiltotta ezen adósság kifizetését. Sőt úgy döntöttek, hogy ellenőriztetni fogják Czárán Antal kereskedőtársának a viszonyát a fenti adóssági kötelezettségéhez. Csíki Miklós ugyanis Czárán Antallal volt közkereskedésben, ezért a következő napon, 1808. július 6-án a Fórum gyűlésére meghívták Czárán Kristófot, Fejér Pétert, Keresztes Jánost, Lengyel Pétert és Mánia Jánost is, akik esküvel vallották, hogy ők is tartoztak az eltiltott ökrök árával, de ezen tartozáshoz Csíki Kajetánnak nem volt köze. Az 1808. július 6-i döntésben a Kereskedői Szék tudomásul vette, *hogy az általuk folytatott kereskedésben telyességgel Csíki Kajetánnak sem pénzinek része nintsen, és nem is a Csíki Kajetán pénzivel folytatják kereskedéseket, hanem leginkább hitelezéssel, és ezen eltiltott summákkal tartoznának is Molduvában az marhák árában*. Ezért a *Mercantile Forum az sequestrált summákat a sequestrum alól felszabadítja és kifizeteni rendeli*.³⁴

A fenti eset a közkereskedés bonyolult szövevényét mutatja be. A kereskedők ugyanis a tőke biztosításáért társultak, mint ahogy az Csíki Miklós és Czárán Antal esetében történt. Az általuk Moldvában felhizlalt állatállomány jelentős részét azonban hitelben adták tovább a fent említett kereskedőknek.

Kövér Kajetán más örmény állatkereskedőket is ellátott a Moldvában felhizlalt szarvasmarháival. Így az említett örmény kereskedő 1809-ben Botsántzi Keresztesnek *adott 193 darab ökrököt, minden Kornélit, vagyis vámfizetés nélkül hajtván ki Molduvából, azokért az fenn forgó 110 tallérokat meg is fizette, egy tallért 93 pénzekben számítván*. Lukács János felvállalta a 110 tallérnak megfelelő 500 rajnai forint kifizetését Botsántzi Keresztes helyett, de a fizetéssel késett. Ezért Csíki (Kövér) Kajetán Lukács Jánost és Lukács Istvánt a Mercantile Forum elé hívatta a következő kérdésekkel:

1. *Botsántzi Keresztes adós lévén 500 Rf-kal, melynek megfizetésit Lukács János atyánkfia magára vállalta, s e szerint tartozik-e megfizetni?*

2. *193 darab ökrököt adván el Lukács János és István atyánkfiainak 14 000 forintokban, ezen summát az terminusra meg nem fizetvén, a terminuson túl való interesttel (kamattal) tartoznak-e?*

3. *Az fenn említett ökrökért Molduvában 110 török tallérokat fizetvén, ennek megfordításaival is kötelesek.*

A Fórum előtt *Lukács János atyánkfia contractus mellett magára vállalta, hogy Botsántzi Keresztesért megfizeti... mind az 110 török tallérokat akkori váltóban, mind pedig az 500 Rf-kat*. A Kereskedői Szék határozatában nem engedte meg, hogy Kövér Kajetán kamatot követeljen a késésért.³⁵

A másik fontos nagykereskedő-családot a **Kápdebók** alkották, akik már a 18. században kitűntek a Magyar Alföld és Közép-Európa nyugatibb központjai felé irányuló nagy állatkereskedelmükkel. A 19. század első felében Kápdebó Márton többször is a szenátorok között szerepelt, majd a Mercantile Forum bírójának is megválasztották. Gyermekai, Kápdebó Jakab, Miklós, Károly és Márton pénzadómannyokkal támogatták az államkincstárt. Mindezzel összefüggött az a tény is, hogy 40 869 forintért és 29 krajcárért megvásárolták az Arad megyei talpasi uradalmat. A talpasi birtok adománylevelével együtt, főleg a hazai kereskedelem felvirágoztatásáért vállalt szerepükért – mint ahogy az a nemesi adománylevelben is pontosítva van – 1838. november 8-án V. Ferdinándtól nemesi címet kaptak.³⁶

A talpasi uradalom megszerzésével a Kápdebó család is bekapcsolódott a pusztai nagyállat-kereskedelemben. A nagyállat-kereskedőkkel gyakran kis- vagy középkereskedők működtek együtt, így Ursuly János és Ursuly István örmény kereskedők, akik 1813 tavaszán Kápdebó Márton ökreit kikísérték *az Arad Vármegyei Bodzásai pusztára oly edgyezés mellett, hogy a tisztelt úrnak ökrei között lévő tíz ökrüket is hizlaltassák, mind addig míg el adják*. Időközben Ursuly János felment Pestre, és miután ott a dolgait elvégezte, és visszatért volna Bodzásra, *Kápdebó Márton fiától Jakab úrfitól 300 forintot kért kölcsön addig, míg ökreit eladná, melyet Kápdebó Jakab jó szívvvel meg is ígért neki*. Mivel Pesten nem volt nála elegendő pénz, Ursuly Jánosnak azt ígérte, hogy Bodzásra fogja pénzzel kisegíteni.

Ursuly János két hetet várt Kápdebó Jakabra. Időközben Bodzásra megjelent Lázár Antal is – akinek az Ursuly testvérek tartoztak –, és megakadályozta az ifjút a pénzkölcsönzésben. 1813. július 23-án Ursuly János és Ursuly István tiltakoztak a bíró magatartása

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ TEMESVÁRY János 1896, 95–101; SZONGOTT Kristóf 1894, 394–398.

ellen, mely protestációnak a hitelesítését is kérték, mivel Lázár Antal ezen tettével becsületükben sértette meg őket.³⁷

A másik Kápdébó testvér Kápdébó Miklós Keresztes Jánost fogadta meg marhái mellé gondviselőnek. A szegényebb örmény csak Marosvásárhelyig ment a szarvasmarhákkal, annak ellenére, hogy előlegben 40 rajnai forintot kapott megbízójától. Kápdébó Miklós a Fórum elé idéztette ezért gondviselőjét, akitől az említett összeg visszaadását követelte.

A Kereskedői Szék előtt Keresztes János elmondta, hogy Kápdébó Miklósnak a *fia helytelenül pirongatván illetlen fősvény intertántiót adott, azért 10 napi szolgálatya után kéntelen volt elhadni*. A fórum Kápdébó Miklós fiának a magatartását figyelembe vette, és csak 25 rajnai forint visszafizetésére kötelezte a gondviselőt.³⁸

Nagyállat-kereskedő és nemes családok közé tartoztak a **Szarokánok** is. Nemességüket 1806-ban nyerték. Kereskedésüket főleg a magyar főváros és Bécs felé folytatták.

Szarokán Gergely gyakran konfliktusba került a marhahajcsáraival. 1807. október 16-án például Tancos Ferenc és Szabó Gergely nevű béresei azzal vádolták a nagykereskedőt, hogy nem akarja kifizetni bérüket. Panaszukra Szarokán Gergely azzal válaszolt, hogy Nagyváradig fogadta meg őket, de mivel gondviselői Tordán eladták a szarvasmarhákat, azért egész bér kifizetéssel nem tartozik. A marhahajcsárok beismerték, hogy az egyezés szerint Nagyváradig kellett volna hajtani az állatokat, de arról is meg egyeztek, hogy ha közelebb is sikerül eladni a marhákat, akkor egész bérüket kifizeti. A Kereskedői Szék határozatában nem volt részrehajló, és nem kedvezett a nagykereskedőnek.³⁹

Szarokán Márton Verzár Kristóffal és Czárán Jánossal volt közkereskedésben. Ők egy másik örmény nagykereskedőtől, Lukács Jánostól pusztát vásároltak a közös *massából* váltott 1000 arannyal. Czárán János azonban igyekezett kiszorítani őket a pusztá használatából, melyet úgy kezel, mint saját vagyonát. Ezért 1815. február 9-én Szarokán Márton és Verzár Kristóf a Mercantile Forumhoz fordultak panaszukkal, *hogy a közös massából váltott 1000 aranyakat Czárán János velek ossza fel, és Lukács János úrtól kivett pusztát tartozzék közre bocsájtani*.

A Kereskedői Szék a Lukács Jánostól vásárolt pusztával kapcsolatban a következő határozatot hozta: *Világos lévén a felek elő adásából, hogy a fenn forgó 1000 aranyak a köz massából és pedig a köztársaság edgyütt értéséből változott így, az ilyjen esetben*

a közkereskedésnek természetes igazságánál fogva edgyik fél, a másíknak romlásával vagy akaratyja ellen a közből szerzett jót magának nem tarthatya. A következőkben a Fórum meghatározta, hogy a *közből váltott 1000 aranyakat Czárán János társaival fel osztani tartozik, az edgyütt való és közkereskedést meg erősítetett edgyezés szerint*. A vita során kiderült, hogy Szarokán Márton kereste a pusztát a köz társaság számára, és Lukács János úr meg is ígérte meg határozván árát a pusztának. Ennek ellenére Czárán János a köz társai által keresett pusztát maga számára vásárolta meg. A Fórum ebben az esetben nemcsak jogilag, hanem erkölcsi szempontból is megközelítette a kérdést: *Úgy látya ezen Mercantile Fórum – nyilatkozták –, hogy ezen esetben az illendőség nagyon meg van sértetve a köz társaira nézve, mert az igaz illendőségnél fogva tartozott volna köz társait az általok keresett pusztával meg kínálni és tsak akkor maga számára meg vásárolni, ha azok a pusztáról lemondottak volna*. Határozatukból az is kiderült, hogy Lukács János úr elsőben a pusztát Szarokán Márton részére ígérte a köz társaságnak, *hogy ha Lukács János úr arról tulajdon keze irását adgya, avagy választ téssen, hogy midőn Czárán János a pusztát ki vette, nem tudta légyen, hogy egyedül maga számára veszi, hanem abban a hiszemben volt, hogy a köz társaság számára fogja venni*.

1815. február 10-én Czárán János perújrafelvételt jelentett. Beadványában azt akarta bizonyítani, hogy az 1000 aranyak meg váltására 6000 forintot küldött volna, s ennél fogva nem tartoznék az aranyokat fel osztani. Szarokán Márton és Verzár Kristóf azonban bizonyítani tudták, hogy Czárán János azon 6000 forintokat a köz massából küldte, mielőtt még meg osztottak volna. Czárán János, mikor észrevette, hogy képtelen a Fórum döntéshozóit befolyásolni, kibékiült köztársaival, és felvállalta a Kereskedői Szék által megítélt 250 arany kifizetését Szarokán Mártonnak és Verzár Kristófnak.⁴⁰

A negyedik nemességet nyert nagykereskedő-család tagjaiként a **Czáránok** voltak feljegyezve. A Czárán család nemesi címszerzői Czárán Antal, János, István és Kristóf testvérek voltak. Ők ugyanis 81 563 forintért és 5 krajcárért megvásárolták az aradi seprősi uradalmat. A nemesi adománylevél kiadásában fontos szerepe volt a birtokvásárlásnak, illetve az állatkereskedelem terén kifejtett érdemeknek, mint ahogy azt az adományozó I. Ferenc császár 1830. október 1-jén Pozsonyban kiadott okiratában megfogalmazta.⁴¹ Ifjú Czárán Antal – aki később megkapta a nemesi címet – különböző nagyállat-eladási ügyletekbe bonyolódott. Így 1810. január 26-án a Fórum

³⁷ GyszmÖPL, MFL.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ TEMESVÁRY János 1896, 41–47; SZONGOTT Kristóf 1894, 147.

előtt elpanaszolta, hogy 103 tehenet adott el Lukács Jánosnak, 210 rajnai forintért, *úgy hogy reája tett pótlásul egy lovat*. Lukács János rögtön továbbadta az állatokat Szakula Istvánnak, de csak 102 tehenet, ló nélkül. Mivel becsapottnak érezte magát, kérte, hogy Lukács János fizesse ki neki a különbséget, vagyis egy tehennek és egy lónak az árát. Panaszát azonban nem tudta bizonyítani az említett gyűlésen, mivel Bogoz Tódor gondviselője is ellene vallott. 1810. február 10-én megint napirendre tűzték Czárán Antal panaszát, aki jelezte, hogy nem fogadja el Bogoz Tódor tanúvallomását, s kérte, hogy Szarukán Márton esküvel tanúsítsa a becsapását.⁴²

1811. január 9-én ismét Czárán Antal fordult panasszal a Kereskedői Székhez. Memoriumában a Fórum tudtára adta, hogy 1810. december 29-én Wártus Gergely örmény kereskedőtől 80 ökröt vásárolt. Az egyezés szerint 4000 rajnai forint előleget adott, emellett pedig 10 000 rajnai forintról szóló kötelező levelet, mely azt tartalmazta, hogy a különbséget egy hónap elteltével megfizeti. Időközben Lázár Bogdán és Ursuly Antal, Wártus Gergely köztársai nem egyeztek bele a vásárba, és azt fel akarták bontani. Az ökröket Alfaluból Szárhegyre hajtották el, nehogy Czárán Antal hozzájuk férhessen. A gyergyői nagykereskedő kérte a Fórumtól az alku betartatását és a megvásárolt ökrök visszaadatását. A Mercantile Forumon lezajlott vitából megtudjuk, hogy Lázár Bogdán és Ursuly Antal mint köztársak csak úgy egyeztek bele az adás-vételbe, ha Czárán Antal teljesen kifizeti az ökrök árát. A Kereskedői Szék a felek meghallgatása és a vita lezajlása után a következő döntést hozta: attól az időtől *midőn Wártus Gergely az ökrököt eladta, és a 4000 forintokat fel is vette, azon summát el vivén Lázár Bogdány társához, kezéhez vette, és ez által az vásárt meg is erősítette*.

A továbbiakban azt is megtudjuk, hogy a második köztárs pénzátvétele után *az marhás kereskedők között gyakorlott szokás szerint, tovább a vásárt megváltoztatni szabadságában nem volt*.⁴³

Egy évtized múlva a Czárán család egy másik tagja, aki nem tartozott a későbbi nemességet szerzett testvérek közé, Czárán József, Czárán Jánossal, Fejér Péterrel és Fejér Kristóffal hasonló helyzetbe kerültek ifjú Zakariás Istvánnal és Vákár Jakabbal szemben. A panaszt a Fórumhoz e két utóbbi kereskedő nyújtotta be, és 1821. július 27-én tárgyalták. A panasz tárgya a következő volt: Ifjú Zakariás István és Vákár Jakab Tölgyesen Czárán Józseftől és Fejér Péterrel 340 szarvasmarhát vásároltak, előleget azonban csak 1000 rajnai forintot adtak. A másik két kereskedőtárs, ifjú Czárán János és Fejér Kristóf *a meg vett ökrököt ál-*

tal adni nem akarták, és a bírói intésnek is nem engedelmességgel, Régen felé útnak indították. Az 1821. július 27-én hozott döntés egy ősi, közkereskedésre vonatkozó szokásjogon alapult. Ennek a szokásjognak a figyelembevételét a következőképpen mutatták be az ítélet indoklásánál: *A kereskedés társaságának egymáshoz való legszorosabb lekötözése is azt mindenkor megtartotta, hogy ha egyik társ a kereskedésre felvett jószágot eladgya, a több társak is helybe hadgyák kéntelenítetnek*.

A végzés szerint ezen Mercantile Forumnak több rendbéli határozása is lévén, ezennel meghatározta, *hogy a Czárán Joseph-től s Fejér Pétertől elő pénzt fizetés mellett megvásárolt 340 darab marhákot tartoznak Czárán János és társai a meg vevőknek kezekre adni a költségek és fáradságok megfizetése mellett, és ha a marhákot kézre nem adnák, a fenn forogható hasznát is tartozzanak megfizetni...*

Ezen a gyűlésen a Kereskedői Szék a határozatával szembeni engedetlenséget is szigorúan büntette. Czárán Jánost és Fejér Kristóft külön-külön 12 rajnai forint kifizetésére ítélték, *Fejér Kristóf pedig, mind hogy a Mercantile Fórum parantsolatján is elő nem állott, és bíró atyánkfját is illetlen szókkal illette, ezen engedetlenségért és sértő szavaiért a maga utján illő elégtétel alá fog vonatatni*.

A fórum szigorú ítélete előtt Fejér Kristóf is kénytelen volt engedékenységre hajlani. 1821. július 30-án ő is megjelent a Kereskedői Szék gyűlésén, ahol *a vásárt magáénak esmérven, részéről felbontani nem is kívánta*. Igen ám, de a vásárlók jelezték, *hogy a megvásárolt marhákot az eladók már el is hajtván Nemes Magyarországra*.

A Fórum ebben az ügyben is illetékesnek találta magát a döntésre, és a következő határozatot hozta: *az hol a fenn forgó marhák bé éretnek és megtanáltatnak, a panaszoló félperesének adattassanak kezekre mind megvásárolt jók*.⁴⁴

A nagykereskedő-családok közé tartoztak a **Zakariások** is. Orbán Balázs leírja, hogy Balánbánya térségét a Zakariás család bérelte a kincstártól 5000 rajnai forintért, legeltetés céljából.⁴⁵ Állatállományuk jelentős részét Bécsben értékesítették. Ezt bizonyítja Száva Antalnak az 1809. július 7-i panasz, melyben az örmény kereskedő Zakariás Miklóst azzal vádolta, hogy *az egyezés szerint Bétsben magával el nem vitte, s emiatt portékái Bécsben maradtak*. Ezért kérte *minden kárainak és veszedelemben lévő portékáinak megfizetésekre szorítatni*. Zakariás Miklós azzal mentette magát a Fórum előtt, hogy *Wertán István atyánkfia lovait úgy adta által neki, hogy a panaszló Száva Antalt el ne vigye magával Bétsben, ennél fogva kéntelen*

⁴² GyszmÖPL, MFL.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ ORBÁN Balázs 1869, 93.

volt felmondani előre egyezésekről, melyet levelével is bizonyít. Ezután a fórum tisztázni akarta a Wertán István és Száva Antal közötti viszonyt. Az 1809. július 31-i gyűlésen kiderült, hogy Wertán István letiltotta Száva Antalnak 7000 forintját, és ezzel volt kapcsolatban a szállítás megakadályozása. 1809. augusztus 1-jén Száva Antal elpanaszolta, hogy Wertán István atyánkfia akadályoztatása miatt Bétsi utyától elzavartatván, maga ideiben fel nem mehetett, és amiatt feles megvásárolt portékája, az Francia Armádia félelmétől Béts városa bészáratatván, Bétsben rekedett, melynek árát és ebből következett kárát méltán pretendálja Wertán István atyánkfia által megfizeteni rendelni.

1809. augusztus 29-én tüzték napirendre a Száva Antal és Wertán István közötti ügyet, melyet bizonyultsága miatt a következő nap is tárgyaltak. Az ügy tárgyalása azért tartott két napig, mivel a Fórum békíteni akart. Ilyen irányú próbálkozásukat a jegyzőkönyvben a következőképpen érzékeltették: az Mercantile Forum... mindkét feleket az atyafiságos egyezéssel békeséggel fontos maga ajánlása mellett megkínálván. A két napos egyeztetésnek meg is volt a maga eredménye: az bírói megkínálásra és ajánlásra mind két felek meg is egyezének – olvashatjuk az augusztus 30-i határozatban. Az egyezés szerint Száva Antal minden, az eltiltásból származott hátramaradásairól és ezen keresetre tett költségeiről lemondott, csak azt kérte, hogy barátságos egyezés által, 9000 rajnai forintos adósságának időben ki nem fizetése után ne kelljen kamatot fizetnie Wertán Istvánnak, Wertán Istvánnak pedig Száva Antalnál lévő 6465 forintos adósságát átszámítják, úgy az megfizetésre tett időn túl mennyi időig volt, és az időtöltés aprentavát számíthatván egyik a másiknak computályuk, és az eltiltott 7000 forint summából ami felyül maradna, azt Wertán István atyánkfia kifizetvén az atyafiságos egységnek fenn tartására nézve az jövő 1810. esztendőben Szent György nap előtt...⁴⁶

A Zakariás testvérekre az összefogás volt jellemző. 1814. március 16-án Zakariás János felvállalta öccse, Zakariás Alajos adósságának a kifizetését. Zakariás János Lázár Jakabbal volt közkereskedésben, de a Fórum segítségére, hogy Lázár Jakabbal közös ökrök árából az ötte adósságát kifizethesse, a szokás szerint az ökrökre költség tétetvén: kéri meghatározatni, hogy ha Lázár Jakab költséget tenné, elsőbben is azt kirekessze.

A Fórum válaszában pontosította az ilyen esetekben a közkereskedők közötti gyakorlatot: Minden kereskedésben gyakorlott szokás, hogy a közös marhákra téendő költséget az eladáskor elsőbben ki kellek venni, azután a köz kapitálist osszák el.⁴⁷

1814. április 5-én Zakariás Alajos ismét a Fórumhoz fordult segítségért. Memoriumában tudunkra adja, hogy a bátyának 700 aranya volt a közkereskedésben, melyről Lázár Jakab obligatoriálist is adott, de az adósságbehajtásnál egyéb adósságokat próbál behajtani, s így őt a kárral akarja hagyni. Ezért azt kéri, hogy egyszer a szarvasmarha-állományt osszák el, vagy pedig együtt hajtsák ki Magyarországra. A Mercantile Forum a március 16-i döntésében azt kérte, hogy a közös marhákra tett költség elsőbben vétessék ki az eladáskor, és azután osztassék három felé a capitális, ahonnan Zakariás Aloyzius maga kielégítését meg nyerhesse.⁴⁸

Mint láthattuk, az állatkereskedelem iránya a 18. században és a 19. század első felében főleg a Magyar Alföld, Bécs és Lipcse piacai voltak. A szarvasmarhakereskedelmet hátráltatta az a tény, hogy külön közigazgatási egységet alkotott Erdély és a Királyhágón túl kezdődő Magyarország. A közigazgatási határon az állatokkal való áthaladás csakis útlevéllel történhetett. 1840-ben megszigorították az útlevelek kibocsátásának a körülményeit. Így 1840. június 19-én a jegyző a Fórum előtt bejelentette a főkirálybíró rendelkezését, miszerint Erdélyben a Magyar Országba mehető passusokat eddigi szokás szerint, az ezen Mercantile Forum részéről adni ezutánra szüntessék meg.⁴⁹

Az igazi korlátozást a Gubernium részéről azonban az 1840. október 26-án kibocsátott, 11545. számú közrendelet képezte, melyben közhírré tették, hogy ennek utána ezen Nagy Fejedelemségről Nemes Magyar Országra csoportonként vagy ménesenként hajtani szándékozó minden kereskedők a közbe jöhető csalárdságok, lopások s idebb sikkasztások megakadályoztatása tekintetiből oly úti levelekkel ellátva légyenek, miszerint a csoportonként vagy ménesenként Magyar Országra hajtandó marhák száma, nemei, szőreik színe, az azokon lévő bélyegek s más egyéb megismertető, avagy különböztető jelek mindig tisztán és pontosan feljegyeztessek, különböző úti-levelekkel semmiféle marhák Magyar Országra ki-nem fognak botsátatni, és ami kedvetlen következés érne, minden(ki) ön magának tulajdonítsa.⁵⁰

Összegezőképpen, a 19. század hatvanas–hetvenes esztendejéig a Gyergyóból lábón hajtott és a Magyar Alföld felé, Bécsbe, illetve Lipcsébe irányuló állatkereskedelem virágkorát élte. A dualizmus kori Magyarország területéről 1891-ben 54 822 ökröt és 9735 tehenet értékesítettek a határon kívüli piacokon, 1894-ben pedig 57 094 ökröt és 21 970 tehenet kivitelét jegyezték fel.⁵¹ Mivel a 19. század végi és a 20. század eleji székely közigazdászok – Kozma

⁴⁶ GyszmÖPL, MFL.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ MSK Úf, 1895, 23; 1896, 43.

Ferenc, Vitos Mózes és T. Nagy Imre – nem tettek említést a lábön hajtott állatkivitelről, azt hihetnénk, hogy a fenti állatkivitel más állattartó vidékekhez kötődik. Az örmény Mélik családhoz kapcsolódó gyergyóremetei hagyomány és egyes örmény származású helybeliek családi (dédnagyapai, nagyapai) visszaemlékezései azonban jelzik, hogy a szarvasmarháknak a lábön való hajtása és a határokon túli területeken való értékesítése szinte az első világháborúig tartott. A vasúthálózat kiépítésével az állatkereskedelemnek ez a formája azonban hanyatlani kezdett.

A rendelkezésünkre álló forrásanyag segítségével pontosan körülhatárolhatjuk a lábön hajtott állatállomány útvonalát:

A szarvasmarha-állomány jelentős részét Besszarábiából és Moldvából szereztek be. Kelet-Moldvában az örményeknek teletető, pihentető pusztái voltak. Ennek a nagyméretű állatállománynak a Gyergyóba való áthajtása Gyergyótölgyestől a Békási-szorosig tartó területen történt. A 18. században a piricskei vámon már lehetetlen volt ellenőrizni a Keleti-Kárpátoknak ezen a részén áthajtott állatállományt. Ezért a 18. század közepén létrehozták az almásmezői vámot, 1813-ban pedig a tölgyesi vámot.

Mint azt tanulmányunkban bemutattuk, a Borszék-től, Bébortól, Hollótól, Tölgyestől, Békástól Balánbányáig tartó gyergyói térségben szintén hatalmas állatállományt legeltettek.

A moldvai, gyergyói és Kelet-Erdély más térségeiben felvásárolt állatállományt a következő útvonalakon hajtották az értékesítési helyekre:

A 18. század nyolcadik évtizedéig a Gyergyó, **Görgényi uradalom** (Laposnya, Görgényhodák, Görgényoroszfalu), Szászrégen, **Mezőség** (Mezőkirályfalva, Mezőörményes, Mezőszilvás, Kis-Sármás, Nagy-Sármás, Mezővelkér, Mezőméhes, Mezőtóhát, Alsódetrethem, Aranyosegerbegy), Aranyosgyéres,

Torda, Szentmihály, Borrév, Alsó-Aklos, Alsópodsága, Aranyosbánya, Nagy-Lupsa, Bisztra, Topánfalva, Diófás, Belényes, Nagyvárád.

A bánási puszták bérbevétele, majd megvásárlása után a fenti útvonal módosult, és a következő térségeket érintette: Gyergyó, **Görgényi uradalom** (Laposnya, Görgényhodák, Görgényoroszfalu), Szászrégen, **Mezőség** (Mezőkirályfalva, Mezőörményes, Mezőszilvás, Kis-Sármás, Nagy-Sármás, Mezővelkér, Mezőméhes, Mezőtóhát, Alsódetrethem, Aranyosegerbegy, Aranyosgyéres, Torda, Szentmihály, Borrév, Alsóaklos, Alsópodsága, Aranyosbánya, Abrudbánya, Brád, Borosjenő, Pankota, Bánáság. Itt a következő jelentősebb pusztákat jegyezték fel: Rét-háti pusztá (Kövéer családé), Kovácsházi pusztá (Kövéer családé) Bodzási pusztá (Kápdebó családé), Talpasi uradalom (Kápdebó családé), Seprődi uradalom (Czáránoké). Mind Nagyvárád vidékéről, mind pedig a Bánáságból Debrecenbe, Pestre, Bécsbe és Lipcsébe hajtották a szarvasmarhákat. A Bánáság felé irányuló út állandósulása nem jelentette a Torda–Nagyvárád felé irányuló útvonal teljes megszűnését.

Magyar szürke, piros tarka vagy vegyes fajállományt hajtottak Erdély különböző vásáraiba, Debrecenbe, Pestre, Bécsbe, esetleg a nem Habsburg-érdekeltségű német térségbe (?). A 19. század végéig forrásaink nem említik a Gyergyóból elhajtott szarvasmarha-állomány fajtáját. Ha azonban tanulmányozzuk a 20. század eleji állatösszeírásokat, akkor rájöhethetünk arra, hogy térségünkben a magyar fajtának nevezett magyar szürkét hajtották Debrecenbe, Pestre, Bécsbe és a német térségbe. Erre az 1911-es évi állatösszeírás adataiból következtethetünk, amikor fajta szerint is összeírták a szarvasmarha-állományt. 1911-ben a Gyergyói-medence szarvasmarha-állományának fajtánkénti megoszlása a következőképpen mutatott:⁵²

Település	Magyar fajta	Piros tarka	Borz deres	Egyéb fajta	Bivaly
Ditró	1919	406	14	514	37
Alfalu	2196	592	4		35
Csomafalva	1267	287	71	7	2
Remete	2756	68			9
Újfalva	2137	115	2		30
Várhegy	1550	225	2		2
Kilyénfalva	731	125	10	11	
Salamás	913	203		17	
Szárhegy	1483	578	80	100	10
Tekerőpatak	1653	923			4
Vasláb	625	73		3	4
Bébor	2230				
Borszék	477	144	3	17	2
Békás	5479	122		4	3
Holló	1209	53		44	6
Tölgyes	1080	409	53	16	6
Összesen	27705	3392	239	736	146

⁵² MSK Úf, 1913, 799.

Ha százalékban próbáljuk értékelni a különböző fajták közötti arányokat, akkor a következő értékeket kapjuk: magyar szürke 86%, piros tarka 10,53%, borzderes 0,74%, egyéb fajta 2,26% és bivaly 0,45%.

A rendelkezésünkre álló adatokból tehát nyilvánvaló, hogy a magyar szürkét hajtották Gyergyóból Debrecen, Pest, Bécs és a német térség vásáraitra.

B. Garda Dezső – Gyergyószentmiklós, T. Vladimirescu u. 7A., RO-535500; bgardad@yahoo.com

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- B 4, *Kövér Kajetán vagyonmegosztási pere*
 - F 49: *Vegyes összeírások*
 - 8. csomó, *Sedes Gyergyó, Conscriptio 1720–21*
 - F 80: *Vegyes összeírások*
 - *Conscriptio Armenorum in possessionibus S Miklos sede Siculi Gyergyó, 1735*
 - *De origine erestatu Armenorum hic in Gyergyó Szent Miklos distentium, 1716*
- Örmény plébánia levéltára, Gyergyószentmiklós (GyszmÖPL)
- *1822-es panaszlevél*
 - MFL: Mercantile Forum levéltára

Irodalom

MSK Úf = *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, Budapest.

*

DOMOKOS Pál Péter

1978 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703 (II. rész), *Agrártörténeti Szemle*, 1978/1–2, 198–282.

FERENCZY György

1629 Regestrum Ecclesiae S. Nicolai Girgio, factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem Coelibem, in: Veszely Károly (szerk.): *Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok*, I, Kolozsvár, 1860, 115–157.

ORBÁN Balázs

1869 *Székelyföld leírása történelmi, természetrajzi és népismereti szempontból*, II, *Csik-szék*, Pest.

SZENTIVÁNI Mihály

1973 Közlemények Erdélyről. Gyergyó, in: *Az utazás divatja*, Bukarest.

SZONGOTT Kristóf

1901 *Szamosújvár monográfiája*, Szamosújvár.

1894 *Armenia. Magyar-örmény havi szemle* (szerk. és kiad. Szongott Kristóf), VIII. évf.

TEMESVÁRY János

1896 *A magyar-örmény nemes családok címerlevelei*, Szamosújvár.

Calea vitelor din Giurgeu

(Rezumat)

Comunitatea armeană stabilită la Gheorgheni la mijlocul sec. al XVII-lea, în 1796 obține formarea unei camere de comerț proprii (*Mercantile Forum*), independentă atât de Scaunul Ciuc, cât și de administrația militară. Studiul discută, în special pe baza arhivei Forumului, problema marelui comerț armean cu vitele. Cirezile au fost achiziționate în Basarabia și Moldova, fiind mănate pe itinerariul Giurgeu – Câmpia Transilvaniei – Turda – Munții Apuseni spre piețele din Câmpia Panonică, Viena și țările germane, cu popasuri mai mari în munții Giurgeului și mai târziu în moșiile cumpărate de negustorii armeni în Banat. Acest tip de comerț a fost practicat aproape până la primul război mondial, ridicând o serie de probleme complexe de organizare, colaborare, justiție și chiar morale.

The way of the cattle of Gyergyó (Giurgeu), Transylvania, until the First World War

(Abstract)

The Armenian community that settled down in Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) in the middle of the 17th century in 1796 obtained the right to establish its own *Mercantile Forum* independently from both Csík Seat and military administration. Based especially on the archives of the *Forum* the study deals with the great Armenian cattle trade. The herd was purchased in Basarabia and Moldavia and herded on the itinerary Gyergyó (Giurgeu) – Transylvanian Plain – Torda (Turda) – Erdélyi-szigethegység (Apuseni) Mountains towards the markets in the Pannonian Plain, Wien and German Lands, with longer halts in the Gyergyói (Giurgeu) Mountains and later on the lands bought by Armenian merchants in Banat. This kind of trade was carried on almost until the First World War and raised a series of complex questions regarding organization, collaboration, justice and even moral issues.

Rákóczy Rozália

A KATONARENDEKEN LÉVŐK SZABÁLYOZÁSA CSÍKSZÉKEN A SZÉKELY HATÁRŐRSÉG IRATAINAK TÜKRÉBEN

Ha Magyarországot ellenség fenyegette, a 18. századig a harcoló sereget alapvetően a hadrakelt nemesség és a jobbágytelkek után számított és kiállított portális katonaság jelentette. De ez a hadsereg mind kevésbé volt képes a korabeli hadviselés követelményeinek eleget tenni. A Habsburg-birodalmat valójában már a 17. század végén rávitte a kényszer – és a sokat emlegetett nemzetközi helyzet –, hogy békeidőben is fegyverben tartson bizonyos számú gyalog- és lovasezredet, a birodalom egész területén, így Magyarországon és Erdélyben is. Igaz, hogy a hadseregek felállításának és tartásának kérdésében az uralkodó és az Udvari Haditanács elképzelése nem felelt meg teljesen a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség, majd Nagyfejedelemség jogrendjének, de ezt a pátensek megfogalmazói nem vették figyelembe, sőt, megkockáztatom, nem is vették komolyan, mert nem is értették a magyar közjogi viszonyokat.¹

Ami Erdélyt illeti, a lényegi változások itt is a 17. század törökellenes, nagy felszabadító háborúinak hatására érlelődtek meg. Budavár felszabadulása (1686) után Erdélyt is elérték a keresztény-szövetséges hadak. A hadsereg ellátása állandó sűrlődások forrása volt, hiszen amit a katonaság maga körül felélt, az mindig több lett a pátensekben meghatározottnál, és a lakosságnak mindig többbe került, mint amennyit érte kapott. A helyzetet jellemzi, hogy Bethlen Miklós emlékiratban fordult I. Lipót királyhoz, feltárva a beszállsolt katonaság pusztításait.² A beszállsolt katonaság és a polgári lakosság együttélése is meglehetősen zaklatott volt, amit csak fokozott, hogy Erdélyben kizárólag idegen katonaság állomásozott. Korszakunk sok mindenre figyelő uralkodója, Mária Terézia próbálta a katonai túlkapásokat visszafogatni,

vajmi kevés eredménnyel. „Noha mostani Militare Systemanknak alkalmatosságával nevezetesen arra vigyázunk, hogy az Hadi hív Népünknek Tartására nézve nem tsak a Tisztek, hanem a Köz-Rend is nékiek ki-rendelt, és járni szokott Hó-béli Részeket, rendivel magukhoz vehessék... [a katonaság túlkapásait fékezendő, akik] alkalmatlankodtak, érdemesképpen büntetessenek.”³

Mivel a hagyományos személyes felkelés a Rákóczi-szabadságharc idején megbukott, ezt követően, III. Károly 1715. évi I. dekrétumának 8. cikkelyében⁴ tétélesen is megfogalmazódott, hogy a Magyar Királyságban elodázhatatlanná vált a haderőreform, és ezzel összefüggésben Erdélyben is leszerelték a szabad katonáskodó – és ezt a helyzetüket féltékenyen őrző – székelyeket. Bizonyos értelemben tehát az említett törvénycikk – és persze még korábban Mária Terézia tiszteletreméltó nagyapjának, I. Lipótnak a hadireformja – volt az alapja a hadsereg újjászervezésének, így az erdélyi székely határőrség megszervezésének is.⁵ Az uralkodó állandóan foglalkozott a hadügyi reformmal, 1748-as regulamentumában I. Lipót 1699-es Militari-Reglementjét és apja, III. Károly 1737-es rendeletét is felhasználta, idézte elődei hadsereggel kapcsolatos elképzeléseit, és kifejtette, hogy azok nyomdokain halad.⁶

A székely határőrség megszervezésének ideje az 1762 novembere és 1764 januárja közötti időszak, amely az ismert madéfalvi eseményekbe torkollott. Ezt követően a korábbi székely hadkötelezettség helyébe lépett új sorozási forma⁷ többek között új társadalmi réteget eredményezett, a katonarenden lévőket. A székely határőrségnek a helyi társadalomra gyakorolt hatásával számottevő szakirodalom foglalkozik,⁸

¹ RÁKÓCZY Rozália 1997, 326; RÁKÓCZY Rozália 1992, 112–114.

² Erdély ugyanis vállalta az 1686-os balászfalvi egyezményben, hogy 700 000 német forintot fizet, valamint élelemmel és takarmánnyal egész télen ellátja a beszállsolt német-zsoldos hadsereget. (R. VÁRKONYI Ágnes 1986, 784–971, 875–876.)

³ Adatott a mi Tsászári és Királyi Residentiánkban, Bétsben, Június Havának 22-dik Napján, 1753-dik, Birodalmunknak pedig 13-dik Esztendejében. Körülvágtatlan, vízjel nélküli merített papír. (CsÁL, Fond 27, Csíkszék iratai, Pach. IX, Nr. 14.)

⁴ CJH, 1657–1740, 441.

⁵ *Regulament für die Szekler Gränitzer im Großfürstentum Siebenbürgen. Wien, den 2-ten Martii 1764. Maria Theresia mpr. Leopold Graf Daun mpr.* (ÖNB, 2. Abteilung, Convolut XXXVI, Fasc. 3, Nr. 8.)

⁶ Címlap nélkül, önkényes címadással *Militär-Quartierungs-Reglement, 13 July 784.* (ÖNB, 67, 108-D.)

⁷ Mint a 5. jegyzet.

⁸ A téma irodalmát lásd mindenekelőtt: TELEKI Domokos 1877; SZÁDECZKY KARDOSS Lajos 1908. és 1927; GÖLLNER, Carol 1973; IMREH István 1973. és 1983; EGYED Ákos 1981.

de a vonatkozó levéltári anyag bőven kínál lehetőséget az elmélyítésre. A továbbiakban az 1990-es évek első felében Csíkszeredában végzett levéltári kutatás jegyzetanyagából ismertetek egy csokorra valót.⁹

A katonarenden lévő család szolgálatra bevonult tagja esküt tett, kemény kiképzésen esett át. Ha célként előmenetelt is kitűzött maga elé, tanulnia kellett.

Az I. Székely gyalogezred iratanyagában a rengeteg panaszos levél, vegyes dokumentum, létszám- és zsoldkimutatás¹⁰ között „lapul” egy félbőr kötésű, 88 számozatlan lapot tartalmazó kis füzet.¹¹ Írása három kéztől származik:

A kötéstáblán az egyik tulajdonos feljegyzése: *Ex Libris Joannis Szi[?] Csík Mindszent, A[nno] 1814.*¹² *Meg vettem... én írtam... a pennám.*¹³

Az előlapon *Plan E. Für eine Division Hußaren... Linie zum Ausrücke* és rajban a kivonuláskori harcrend, amely az első oldalon [fol. 2.] folytatódik: *Chevaux Legers und Houßaren. Auszug von dem Escadron Reglement.* A téma a 10. fejezetig (*Zehenstens Capitel*) folytatódik [fol. 17/a.].

Más kéztől származik a folytatás [fol. 21.], más a tinta, másként metszett a toll, a betűk vékonyabbak.

*No Első I. HADI Articulusok.*¹⁴

Elsőben is megkívántatik a mű Hadi Népünk Nékiünk Romai özvegy¹⁵ Császárnének¹⁶ Magyar és Cseh országi Király¹⁷ Austriai Ertz Hertzeg nőnek,¹⁸ hasonlóképpen a mű Corregensünknék Romai Császár 2dik Josephnek¹⁹ Leopoldnak és a Szent Romai Birodalomnak ezt fogadja és eskügyék meg hogy nékiünk igazán szolgálni, a mi tollunk elejkebe rendelt Generálisokk

Obristek, Stabs Fő és Al Tisztekk ellenség előtt és ellenség ellen engedelmeskedni fognak és mindazokat valamelyeket ezek parantsolnak, és a mi betsületes katonához illik tökéletesen telyesitik és a ki ez ellen tselekezik minden kegyelem nélkül az életét veszti ell.

Expl[icatio]. Az igaz hívség szolgálat, és engedelmeség, a melyekről ezen Articulusokban szó vagyon nem tsak az olly szolgálatokra terjed ki, a melyek a köz katonát rend szerint illetik, ugy mit: strázsa, comendo, s. több effélék, hanem az olyat, amelyeket ő az ő tanult kézi mestersége által az ő Fejedelmének hasznára lehet.

A továbbiakban, mellőzve a teljes szövegleírást, az esküvés előtt még néhány részletet illőnek találtam közölni, nevezetesen a 2. articulus, amely szerint *Minden Hadi ember az Isten ellen való káromkodástól magát meg tartóztassa... mert büntettetik. Expl. Az Titkos könyveknek olvasása is ide értettetik.* Valamint a pártütés ellen szóló 3. articulus részletét: *Ezen ellen vét, a ki kitsin vagy nagyobb gyülekezetekben a Fejedelem, az előljáró Tisztek vagy a Közönséges Társaság ellen ártalmas beszédet szól...* A fentebb már idézett, főként erkölcsi kérdésekkel foglalkozó dokumentumokkal összhangban van a hadi szabályzat 49. articulusa: *Tisztátalan élett, Kurvaság és minden természet ellen való bujaság a Közönséges Criminalis Törvény szerint büntettetik. Háló társat tartani nem szabad.*

A végső rendelkezést a 49. articulus tartalmazza: *Hogy pediglen ezeket az articulusokat jobban megtudhassák, a Regiment és Compagniak előtt, annyiszor, amennyiszor meg kívántatik főképpen az új katonáknak bé állítása alkalmatosságával, auditor vagy más által felolvastassanak, és jól meg magyaráztassanak.*

⁹ A székely határőrség megmaradt iratainak egy részét a csíkszeredai állami levéltár (CsÁL) őrzi (a csíkszeredai székhelyű I. Székely gyalogezred iratai [Regimentul nr. 1 Infanterie Secuiesc de Graniță Miercurea-Ciuc, 1770–1849; Fond 30, Inv. nr. 14] és a sepsiszentgyörgyi székhelyű Székely huszárezred iratainak egy része [Regimentul nr. 1 Cavalerie Secuiesc de Graniță Sfântu Gheorghe, 1779–1852; Fond 31, Inv. nr. 58]. További vonatkozó adatok találhatóak ugyanitt: a *Gyergyó fűszék iratai* [Documentele Scaunului Filial Giurgen 1607–1851; Fond 26] között a katonai beszállásolási ügyeket is magába foglaló *Vegyes iratok* [Varia 1686–1849; Inv. nr. 10], valamint a *Csíkszék iratai* bizonyos, az alábbiakban is felhasznált csomói [Scaunul Secuiesc Ciuc, 1563–1876; Fond 27, Inv. nr. 39, Pach. I–XX, 1563–1766], stb.). A *Militaria Hungarica* katonai nyomtatványbibliográfia összeállításához 1990-ben egy, 1993-ban egy és 1994-ben három hónapig végeztem levéltári kutatást Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Gyulafehérvárott, a célzott kutatásnak pedig (nyomtatott dokumentumok keresése) természetesen egyéb hozadéka is volt. Az általam részletesen, iratmélységig átnézett anyagcsoportot a dobozokban lévő kutatási jegyzék szerint addig nem használták, kivéve egy 1848. májusi iratot (Fond 26, Nr. 992; 1978-ban Garda Dezső, 1981-ben Szócs János nézte át). Azóta pl. a gyalogezred irataiból András Éva és Kocsis Lajos dolgozott még (Csíkszentimre, illetve a Csíki Magánjavak történetéhez). Az említett iratanyag, bár

hiányos, rendezett állapotban van. Maguk a lapok jó megtartásúak, többnyire restauráltak (sajnos, meleg eljárással lamináltak, amelyről akkor még nem tudták, hogy árt a papírnak). Szóbeli értesüléseim szerint bizonyos történelmi események során majdnem megsemmisültek, s bezúzásra, elégetésre ítélsük elől mentették meg őket.

¹⁰ CsÁL, Fond 30, Nr. 56.

¹¹ A 21 x 17 cm-es könyvecske fűzött, barna borítója papírral pótolta, sarkain sérült, anyaghiányos, gerince kódexkötést utánoz. A füzet papírja merített, vízjeles, de az ív hajtásánál kettévágott. Állaga megfelelő, bár vízfoltos, de jó megtartású. Vonalazatlan, keretezett lapokból áll.

¹² Olvasatomban Szilágyi, a témával régóta és részletesen foglalkozó Szócs János olvasatában Czíkó, s ilyen nevű nemes család élt Csíkmindszentben, volt közöttük tiszt is.

¹³ A sorok kihúzva, áthúzva, összetintázva, olvashatatlan.

¹⁴ Betűhív leírás.

¹⁵ Ez utolsó szó áthúzva, más kéz, más tinta és vastag toll.

¹⁶ A -nénk áthúzva.

¹⁷ Többszöri áthúzás miatt olvashatatlan, az átírás után a -ja közbeszúrt rag mellett még kivakarás.

¹⁸ Ez utóbbi szó durván kihúzva, helyette -ek.

¹⁹ Áthúzva félíg, fölírva.

Az *Artikulusok* a [25] folioig tartanak, befejezésül írója még odaillesztette a *Vége* szót, majd egy vékony és egy vastag, egymásba futó vonallal alá is húzta. A [25/a, 26.] és [27/b] folio a Hadi Rend Esküvése magyarul és románul, amely az íráskép alapján nem ugyanazon kéz írása. A két eskü egymás után következik. A románban nincs benne az első uralkodó, Mária Terézia neve, Józseffel kezdődik, ez a név Lipótra javított. A javítások mindkettőben más-más kéztől származnak. Tekintettel ezekre a javításokra, amelyek mind az *Artikulusokban*, mind pedig a *Hadi Rend Esküvése*ben az uralkodók személyére vonatkoznak, a füzet 1765-től, Mária Terézia magyar király özvegyiségétől II. József uralkodásának idején át az özvegy császárné másodszülött fiának, II. Lipótnak trónraléptéig, 1790-ig szolgálhatott.

Hadi Rend Esküvése

Én N.:N: Esküszöm a mindenható Úr Istennek hogy az Felsőes Győzhetetlen Fejedelem Asszonyinak Maria Therezianak Romai Császárnénak, özvegynek, Magyar és Cseh országai királynénak, Ausztriai Ertz Hertzegnénak a mű Kegyelmes Asszonyunknak úgy²⁰ hogy az mi Felsőes Hatalmas és győzhetetlen Fejedelem Urunknak második Josef Romai Császárunknak Corregensnek nagy Hertzeg 2 dik Leopold Hertzeg²¹ Cseh és Magyar országai Királyunknak²² nem különben az Romai Impériumnak és ő Felsőes minden Generálissainak és Tisztjeinek kik nekünk az ő Felsőes Személyekben és Nevekben, most vagy jövendőben parancsolni fognak kivált a mi Obristerünknek, Obristlájdnánunknak, főstrázsamestereinknek, Kapitányaink és több fő és Al Tisztjeinknek szofogadoja, hive és mindenekben késéses kívánok lenni, azokat betsülni, tisztelni, az ő parancsolatjokat, és tiltásokat meg tartani, állást és strásálást, éjjel, nappal, hiven véghez vinni, ellenség előtt, úgy ellenség ellen, Hartzban menni, ütközetben, és minden elő adandó alkalmatosságokban, vizen, szárazon, valamint az alkalmatosság elő adja magát²³ és valamint s valahová az ő Felsőes szolgálhatja meg kívánja, és magával hozza, oly vitézül, oly emberül, oly jámborul, betsülettel szofogadással kívánom magamot meg mutatni, és viaskodni, a mint egy jámbor, betsületes jó katonának kötelessége magával hozza úgy az ő Felsőes meg erősített Artikulusokat és clausulákat, minden Punctumaiban engedelmeskedni, és meg tartani; magamot kötelezem

ugy arra is hogy minden ő felsége ellenségei ellen senkit ki nem vévén minden alkalmatosságban és szükségben, betsületesen, frissen, emberül fogok hadakozni, és azokkal telyességgel mindennemű correspondentiát²⁴ egy értelmet tölem el távoztatni. Soha a mű Regimentünktől, Compágniánktól, Zászlónktól el nem távozom és azokat el nem hagyom, hanem e mellett élni és halni kívánok Isten engem úgy segilyen és az ő Szent Evangéliuma a mű Jesus Kristus Urunk által Amen.

A latin betűs román esküszöveg nem a magyar tükkörfordítása. Lejegyzője diktálás után, kiejtés szerint írta, valószínű, hogy a román nyelvet csak szóban bírta, az írás mikéntjével nem volt tisztában. Először közöljük az eredeti szöveget, majd átírását.²⁵

Jurementul Rumunilor

Jurem máre luj Preputornicul Dumnyezeo kum ke noj Imperatuluj Romanilor, luj Josef al Doile²⁶ Leopold al Doile ka dinpreune Sztepunetoruluj, si noe premilostivuluj obleduitori,²⁷ si kepetenyi asi dere preswinti Biruity Rumunyești, si Generalisilor si altor tiftsuri [sic!], de la mare milisale Imperéști si Krejefsk rendüitz, kare noe akum, ao in vreme vitoare²⁸ viltore, Ne vor porontsoi deskilini. Almintrile obrissteruluj, obrisstlájdnántuluj, majoroluj nofstru, totulor máj máre, si máj renitz tiftsuri [sic!], phegeduitori, kredintsofi si áfskultetori wom fi. Ku viátzá csinšte, le vom dá poruntsilor, lá strájá nofstrá zuá, si nopte, en face ellenséguluj [sic!], la Hartz [sic!], la Batalie, la Lovituri, si la tote alte, pe uskát si pe ape, makár unde szár intemplá, szlusbá ártrebuj, prekum se vine, unuj csinštit kátáne [sic!], vitezeste, nevomportá, si vom áfskultá, la tote alle meririlor szále áfáre date létz táboréști, si poruntsilor. Nevom da engeduitor, inpotrivá a tott ne pretinuluj Meriéšáililor, nits pe unu áfáre alegind, si dupe kum ve pofind krejéști, lá lukru vitezeste, si berbeteste, nevom porta, si noj dupe Juramentu nu vom futzi, nits wom léšá Regementu, nits Sztágurile, nits Svádronu nostru, la káre vom fi, noj pelinge ó piketure de szintze, a tréji, si a muri. Voim ásá mije ajutte Dumnyezeu si Szuntá šá, Evangelia prin Domnuluj nofstru Isfuš Hiriftoš. Amin.

(Jurământul Românilor)

Jurăm marelui Preaputernicului Dumnezeu cum că noi împăratului Romanilor, lui Iosef al II-lea²⁹ Leopold al II-lea ca dimpreună Stăpânitorului și nouă preamiloștivului oblăduitor³⁰ și căpetenie așisdere

²⁰ Tipográfiai szempontból megoldhatatlan, hogy a kihúzásokat és javításokat a kéziratnak megfelelően egymás fölé írjuk, Lipót esetében már a harmadik sorba, ennek jelölésére alkalmazom az aláhúzást.

²¹ Kivakarva, felette olvashatatlan szó: *Pe?*

²² Itt a *Királyunknak* került a kihúzott *Corregens* szó fölé.

²³ A 25/b. lap alján a „magát” a *custos*, a következő, 26. lapon ismétlődik.

²⁴ Itt: érintkezést.

²⁵ A kézirásos szöveg átírását köszönöm néhai Marc Aurelnek, a csíkszeredai állami levéltár igazgatójának.

²⁶ A név kihúzott, fölé írva az új név.

²⁷ Áthúzott szó.

²⁸ Áthúzott szó, fölé írva a javított változat (*jövö* helyett *zavaros* idők).

²⁹ A név kihúzott, fölé írva az új név.

³⁰ A szó kihúzva.

preasfinți Biruiți Rumunești și Generalișilor și altor Tisturi de la mare milei sale Impărătești și Crăiesc rânduți, care nouă acum sau în vreme viitoare ne vor porunci deschilinit (separat). Alminterile obrișterului, obriștlainantului, maiorului nostru, toșilor mai mare și mai mici Tisturilor făgăduitori, credincioși și ascultători vom fi. Cu viața cinste le vom da poruncilor, la straja noastră ziuă și noaptea, în fața elenșegului, la Harț, la Bătălie, la Lovituri și la toate alte, pe uscat și pe ape, măcar unde s-ar întâmpla slujba ar trebui precum se cuvine unui cinstit cătane vitejește ne vom purta și vom asculta la toate ale Măririlor sale afară date legi taborești și poruncilor. Ne vom da îngăduitor împotriva a tot neprieteniului Măriesalilor, nici pe unu afară alegând și după cum vă poftind crăiești la lucrul vitejește și bărbătește ne vom purta și noi după Jurământ, nu vom fugi, nici nu vom lăsa Regimentul, nici Steagurile, nici Șvadronul Nostru la care vom fi noi, pe lângă o picătură de sânge a trăi și a muri. Vrem așa mie ajute Dumnezeu și Sfânta Sa Evanghelie prin Domnul nostru Isus Cristos. Amin.)

Jóllehet közjogi téren valamennyi székelyt továbbra is megillették a korábbi kiváltságok, amelyek szerint a székely örökségre az uralkodó nem terjesztette ki a királyi jogot, az örökös nélkül meghalt székely birtokát nem vonta ellenőrzése alá, sőt oly módon védte újabb rendeletekkel, hogy a leányági tovább-birtoklás esetén, ha a férjes asszony örökös nélkül hunyt el, és a hátramaradott házastárs nem volt székely, nem örökölhetett, azért, hogy a birtok ne aprózódjék el, az visszaszállt a családra. Természetesen perek mindig voltak a férfi- és a női ág között, a kívülállók és a székely örökség tulajdonosai között. A panaszok a királybíróhoz kerültek, de beleszólt a határőrség parancsnoksága is: *Tekéntetes V[ice] Király Bíró Úr! A Gyergyó Sz. Miklosi örmény Letetsár familia és Szélbéli Katona Kertso Jakabb között bizonyos székely örökség felett ujjabban is minémű környüllállás tudosítást parancsol a Felső Igazgato*

³¹ CsÁL, Fond 26, Nr. 330.

³² *Sekler Gränzung Husaren Regiment No 11. 2. Esc. Verplegs—Gälder Journal pro Anno 1820, 1821, 1822 bis März 1823. Pro Mense Novembris 820. — Czu Gage für hus. Rittmeister Somogyi 70 Fl. 30 kr. ...Für die 4 Vaslaber Ordonanzen 5 Fl. 20 kr.* (CsÁL, Fond 31, Pach. IV, Nr. 135; kézirattal kitöltött formanyomtatvány.)

³³ *Erbserklärung Gränz Hussar Johann Szabó Szárhegy. Gy. Ditro 1834. május 20. Vidi: Józsa Rittmeister.* A szárhegyi lakos Ditron halt meg, az irategyüttes a teljes holtta nyilvánítási eljárást tartalmazza, halotti bizonyítványt, az eljárási jegyzőkönyvet, vagyonértékcseleést, összesen 10 db kéziratot. (CsÁL, Fond 31, Pach. IV, Nr. 215.)

³⁴ *Inventarium Gergyo Uj falvi meg halálozott Supernumerarius Selyem Tamás arvainak hátra maradt javairul, ugy mint: Viselő*

Tanáts fel küldeni... Az urnak köteles szolgálja Sámbre [?] Mihály, 1819. január 2. Csik Szt. Tamás. Az eljárások folyamatát, az ügyek kimenetelét a hiányos levéltári anyagban a legritkábban lehet nyomon követni.³¹

Az iratok tanúsága szerint a katonaság saját hivatali ügyvitele mellett³² a határőrség megbízott, kirendelt illetékese foglalkozott minden, falvakat és lakosokat egyaránt érintő kérdéssel, katonaság felügyelt a hadfiak mindennapjaira, életére, halálára,³³ az özvegyek, árvák³⁴ vagyoni ügyeire, nyilvántartotta végrendeleteit.³⁵ Nyilvántartott mindent, kezdve a borszéki forrás eldugulásától³⁶ az ellopott marháig.

1779. július 6-án a *Bagdy Péter Lovas Katona panaszos által szignált Specifikáció* szerint *Ökröt 4, Lovat 1, Sertést 8, Szekér 2, Kötölántz 1. Ezen fen specifikált Marhák és Portékák Anyosom Olá Benedekné a házambol jelen nem Létemben elvitte.* Minden egyes portéka után más-más aláírás, mintegy tanúsítva, hogy mindez a lovas katona birtokában volt.³⁷

Bonyolult ökörlopási ügyről számol be az az irat,³⁸ amely szerint az eltulajdonított állatok körbe-körbe jártak, hol itt, hol ott tűntek fel Csíkszentdomokos, Madaras, Gyergyószentmiklós körzetében, anélkül, hogy az elhajtóknak nyomára bukkantak volna.

Ezt megelőzően³⁹ megtudhatjuk, hogy *Csik Jenőfalvi Kozma István Huszár Sub Nro 2-tő el akar válni részeges és csavargó feleségétől, Gáll Márton gyalog katona lányától, Susannától, s ehhez a Méltóságos, nemes Regiment Comando engedélyét kéri.*

Sok a családi baj, a nőket elég sokszor bélyegzik csavargónak, részegesnek, kikapósnak: *Özvegy Gaál Ferencnének Éltében a maga Wiseletiről való felelések: Huszár Máthé István, Máthé János és Máthé Gábor feleségeikkel együtt és Máthé Antal azt bizonyították, hogy ők mivel közel lakó szomszédgyaik voltak az özvegy Gaál Ferentznének, tehát ötet jól esmerték, és ollyan hamis szájú és káromkodó Részeges Asszonyt az egész Regiment Numerusába sem lehetne találni mint az említett özvegy Gaál Ferentzné.* Minden kihallgatott ismerősének az volt a véleménye, hogy pocsek egy részeges asszony, de az egész familiájában nintsen

Egyetmás, Házi Portékák... A szénafüvek a felső határba, A szénafüvek az Alsó Határba... Felvette a Huszárezred 2. Escadronja 1826. június 7. Falubíró Páll Ambrus, Stephan Deéc [Deák?] Corporal, Fejér Strázsameter, Antal Notarius. (Uo., Nr. 139.) Valamint dátum nélküli piszkozat: *Inventár Selyem Tamás árváinak javairól.* (Uo., Nr. 145.)

³⁵ *Végrendelet-másolatok 1772–1784.* (Fond 30, Pach. I, Nr. 4.)

³⁶ 1816-ban eldugult a borszéki forrás, a „Nemes Gyalog Regiment által kirendelt commissarius Razsai kapitány Úr és dolgozók” találták meg a baj okát. (CsÁL, Fond 26, Nr. 1024.)

³⁷ CsÁL, Fond 31, Pach. I, Nr. 2.

³⁸ 1802. (Uo., Fond 31, Pach. II, 1802-1810, Nr. 42.)

³⁹ Dátum csak az ív külső oldalán, az irat vételének igazolásaként: 7 Oct 1801. (Uo., Nr. 41.)

egy jó féle Ember, mert ki Tolvaj, Ki Részeges. De különösen Gaál Ferentzné, a mikor ittas volt, még a megveszett Sertésnél is gonoszabb volt... Miközben Gaál Ferencről csak csupa jót tudnak mondani a tanúk. Kováts Ádám [gyergyószent]miklósi bírót esküdtjével együtt, Kazij Ignázt huszár káplár 4 huszárral és 5 gyalog katonával egybehangozva állították, hogy a gyergyószentmiklósi huszár katonát gyerekkora óta jól ismerik, jó magaviseletű, egy igaz tiszta életű, nem verekedő és nem káromkodó ember.⁴⁰

Március 4-én újabb tanúvallomás Gaál Ferenc ellen, a *Sekler Husaren Regiment Nr 1. Majors 2 Escadron* nevében a – címzés nélküli, feltehetően az eljárást folytató hatóság számára küldött – német nyelvű levélben magyarul idézi az elhangzott, sértő szavakat, hangsúlyosan aláhúzva: *egyem meg a fekete fenne Baszom [sic!] a Purd Lelküdet égje meg a sebes Láng a Csűrödöt magadat és Gazdaságodat*.⁴¹ Az ítélet 60 – rövidítéssel jelölt, feltehetően – forint pénzbírság.

De a katona urak is kitétek magukért. Antal Klára asszony írja hosszú panaszát 1812. március 27-én *Méltóságos Nemes Székely Huszár Regimentz Comandáns Óbester Úr* címére avégből, hogy gyermekének apja nem akar semmi tartásdíjat fizetni, *holott én férfiat e végre rajta kívül nem ösmértem... 1812. esztendőre gyermektartást és az én el szeplősítettésemet hatörvényesen is fizesse meg, melyekhez midőn könyörögnék vagyok a Méltóságos Obester Urnak kezeit és lábait csokolo szegény szolgálója Jenőfalvi Huszas Nummer alatt levő Antal Klára*. Március 30-án már tárgyalja a nemes huszár regiment kommandánsa az ügyet, tanúkihallgatás során Julia és Johannis Antal keresztszülők és a közelebből meg nem nevezett parókus rávallanak Kozmára, mondván, Klára asszony panaszja megalapozott, s nemcsak maga Kozma, hanem fia is *szakasztott olyan*.⁴²

Perlekedések esetében a gyalogezred katonái leginkább az erdő birtoklása, használata miatt kezdeményeztek eljárást, a huszároknál az ökor és a feleség tulajdonlása problémás.

A legtöbb mégis a szökés. *Sygnam Csitso* kelt 1788-ban, Győrffy Joseph jelentése a *Commandonak ad Csik Szereda* szökött lovas katonáról, aki *Buzás István közember*.⁴³ Győrffy uram szorgalmasan írta jelentéseit az ezredparancsnokságra 1788 októberében Lakatos Andrásról, aki *ennek előtte el szökött volt a táborból*

a Bodzásról és elment Udvarhely székere, Csitsói Lovas Katona. Ezt a szökevényt elfogták, az utóirat szerint *egyéb fegyvert nem kaptam nála, hanem egy fél pisztolyt töltetlen amellyet itten be küldök*.⁴⁴

A székelység nehezen bár, de beletörődött a határőrség új intézményrendszerébe, viselte terheit, élvezte hasznait, viszont az új viszonyok új típusú társadalmi konfliktusokat eredményeztek. A katonarenden lévők az idők folyamán több jogot, tágasabb teret követeltek maguknak, és felháborodottan panaszkodtak, hogy a papság még tőlük is mérhetetlen mennyiségű szolgáltatást követel. Kérik, hogy ne kellene képét annyit adni és mellé még szántani és vetni is a plébánosok számára, mert *a kepe igen nagyra nevedett... a 12 kalangya őszi és annyi tavaszra terem, ebből az 1 kalangya őszi és 3 kalangya tavaszt képeben fizetni tartoznak, 9 kalangya őszi és 9 kalangya tavaszi maradván, abból vessenek és éljenek ez igen kevéssel, mely által sok az egyházi személyek gazdagodnak, mü pedig szegényedünk*. A hadfiak kérése, hogy *akik egy jószágon laknak, egy kapun kijárnak, csak egy gabona bért adjanak, hanem a többiek pénzbeli képét, bért fizessenek*. Javasolták még, hogy *a nemesek fizetnének kétszeres katona tagliát, s ha a nemesek nem a saját házaikban szállásolják el ezeket a [nemesi birtokra újonnan betelepített]⁴⁵ jobbágyokat és szelléreket, akkor fizessenek a community-nak taxát*. *Hogy Felséges Urunk kegyelmesen tekintene a Székely Katona nemzetünköt és rendelljné [sic!] újra olly Commissiot, mi 1775-be Baro Corda [? Conda?] Ö Exzellenziája Provisioja alatt volt*.⁴⁶

A panaszok a nemesekkel való kapcsolatra is kiterjednek. A székelyek nemcsak a kötelezettségeken szeretnének lazítani, hanem a közösből is nagyobb részt kívánnának. Báró Novák Obrist⁴⁷ írja 1818. május 30-án, hogy *mivel a Nemes Embereknek nagyobb érdemök nincsen mint a katonának és az utolsó katonának annyi igaza van, mint a leg első Nemes Embernek, tehát semmi ok nem tanáztatik, a mér a közönséges falu jövedelméből a Ne[me]s⁴⁸ Embernek két részt, és a Székely Katona csak egy részt vehetne, tehát ennek utána a Nemes Ember csakis valamint a katonák a közönséges Falu jövedelméből csak egy rész adassék, a jobbágyoknak pediglen, mivel ezek is a közönséges terhet viszik ezen jövedelmekből csak fél rész adassék...* A levél szerint az ezredes kötelezi a falut, a nemeseket, hogy

⁴⁰ 1823. március 3. (CsÁL, Fond 31, Pach. IV, Nr. 133.) Özvegy Gaál Ferencné minden bizonnyal a derék huszár édesanyja volt.

⁴¹ *Kriegsrecht Protokoll*, 1823. június 18., Sepsiszentgyörgy. (Uo.)

⁴² A kérelmet maga az ezredes írnoka, titkára írhatta merített, Orlát vízjeles papírra. (CsÁL, Fond 31, Pach. II, Nr. 83.)

⁴³ Uo., Pach. I, Nr. 17.

⁴⁴ Uo., Nr. 21. A fél pisztoly a párpisztoly egyik darabja.

⁴⁵ *Sokan vándoroltak be a török és francia háborúk alatt, a nemesek a kezüket rájuk tették, jobbágyok és szellérek lettek*. (CsÁL, Fond 26, Nr. 55.)

⁴⁶ Jegyzés: *A katonarenden lévők panaszja*. (Uo.)

⁴⁷ Ezredes.

⁴⁸ A levélíró a nazálisokat következetesen az első e betű fölé helyezett vízszintes vonallal jelölte. A szögletes zárójellel bemutatott formát a továbbiakban nem alkalmazom, úgy from ki a teljes szót.

a jövedelmekből csakis a *Compagnia Commenda* tudtával vegyenek, s gyűléseket sem hívhatnak egybe enélkül. Címzés: *A csekefalvi K[atona] Bírónak*.⁴⁹

Akik nem kerültek a katonarenden lévők társadalmába, továbbra is tartoztak a paraszti szolgáltatásokkal, kepevel, szállítással, porcióval. *A Nemes Székely első Gyalog Regementbéli Tiszt urak Lovai számukra portio adminisztrálások eferént Szeredában Berzmann generális [számára], Ambrus káplárnak, 90-90 porció, Berzmann adjutánsának és Berzmann zászlósának 60-60 porció zab és széna*. Mindezt Csíkszentmihályról, Madarásról, Karcfalváról, Várdotfalváról kellett begyűjteni.⁵⁰ A porció a hadiadó természetben szolgáltatott formája volt, egy lóra nézve a hadiadag hat font zab, hat font széna naponta, és heti három csomó szalma. A font általában 0,56 kg, de ez vidékenként változott. A csomó a kötél legalább akkora hossza, hogy csomót lehessen kötni rá. Szalma- és szénakötegnél magából az anyagból, amit össze akartak csomózni, csavarták a kötelet.

Az állandó szolgálattól menekülni akaró székelyek sok esetben a jobbágyi sorsot is vállalták, a jobbágyok rendjébe bekerülve azonban rájöttek, hogy ott még rosszabb az élet és a szolgálat. A későbbi II. József corrégensként, Frankenstein gróf álnéven bejárta Erdélyt, mindent és mindenkit megnézett. A katonarenden voltak, akik jobbágygyá lettek, de felbátorodtak, és gyergyói látogatása után kérvénnyel fordultak Józsefhez, mentesítene őket a jobbágyi szolgáltatások alól. Folyamodványukban letagadták önkéntes jobbágyágukat, és királyi pecsétes nemeslevelükre hivatkoztak. Nem jogos, hogy jobbágy módjára tartozzanak, olyan nyira súlyos szolgálattal [értve alatta a robotot, szekerezést, szállítást], *szolgálaton kívül pedig két véka zabot, minden esztendőkre nagy tyúkot, három fontnyi fonnivalót*, s mindent, amit kérnek adóba fizeni. József, amint várható is volt, azt felelte, hogy nem lehet a státusok között ki s be járkalni, mikor hol könnyebb, maradjanak most már ott, ahová előbb kérték magukat.⁵¹

A katonaság és a falvak között napirenden voltak a torzsalkodások a havasok használata, a legeltetés, faizás miatt. A katonaság többször nagy darabot kiszakasztott a havason, megkaszálta, a szénát elvitte. Örök panaszok forrása, hogy a forspont (szállítási szolgáltatás) sok, ezenfelül *a Ditrói Stativáns Commendans Kapitány Úr quartélyt is parancsolt a bíró úrnak, 6 lovakat is*, panaszolták a királybíróhoz írott levelükben a ditrói adózók.⁵²

Holott a katonaságra és a falvakra nézve is a központi rendelkezések voltak – lettek volna – irányadók, amelyekre vonatkozóan a Gubernium is, többször oktatás formájában, eligazító rendelkezéseket adott ki. Mint: *A helyi célra fordítható helyi adó beszédésének módja és felhasználása az 1799. évi Julius 25én kelt 6014. és 6463.sz. rendelet szerint legyen*.⁵³ Vagy: *Az adminisztrált éléről és forspontozásról... jegyzéseket vinni, s egyszer s mind arra vigyázni, nehogy ennek administratiojában az adózó nép a repartition fellyül terheltesék*.⁵⁴

A települések panaszkodó választott bírúit a katonai közigazgatás rendre ügyintézés nélkül hazaküldte. Sok esetben az éppen szükséges munkálatok elvégzését egymásra testálták, az ügyintézés aktáit ide-oda tologatták.

Amikor 1812-ben – *kelt Kászon Impér 8. april* – Kászonban elmosta a víz a hidakat, Hoffmann kapitány azt mondta a helyreállítás iránti kérelemre, hogy katonái éppen nem tudnak/akarnak dolgozni, állíttassa helyre a község. Ekkor a tilalmasba mentek csereféért a vicekirálybíró emberei, de a katonarenden lévő lakosok által *meg zálogoltattanak, de zálogjok csak hamar vissza adatván, a dólgot annyiba hagyta* a vicekirálybíró, másodszer azonban szintén megesett, hogy a falusiak tilalmasban vágott fáit a katonarendbeliek elvitték. A panaszra Hoffmann kapitány azt felelte, hogy nem avatkozik bele, *éljenek a magok törvényei szerint*.

Azonnal panasz ment a *Tekéntetes Nemes Regementscommando* címére, miszerint: *aki a tilalmasból a közjó érdekében viszi a cserefát, védessék meg a tilalmast védő katona részen lévők ellen*. A fakivágási ügy tisztázódott-e a cirkalmas levélváltások útján, nem tudható a megmaradt iratokból, csak Balási József kászonszéki vicekirálybíró konklúziója ismert: *kérem a Tekéntetes Nemes Regementscommandot méltoztassék Hoffmann Kapitány Úrral és a Fel és Alcsiki Katona részen lévő előljárokkkal meg értetni, hogy a törvény nem azt hozza magával, hogy a közjó előmozdítására munkálkodó polgártársaikat erőszakosan akadályoztassák, hannem [sic!] inkább hogy magokis azokat segítjék...*, azaz, lehessen a katonaság fennhatósága alatt álló – tilalmas – erdőből fát vinni, s ne a közbirtokosságiból kelljen.⁵⁵

A vegyes falvak lakóinak élete egyebekben sem volt zökkenőmentes:

Jegyzőkönyv Csik Szt. Tamáson 1847-ben December 1-ső napján. Melly is az első Székely Gyalog Ezrednek folyó évi October 12dikről Z 2010/4811 és a Csik

⁴⁹ CsÁL, Fond. 30, Pach. II, Nr. 57. Merített papír, vízjele kulcs címerpajzsban, alatta KERTSESORA.

⁵⁰ Uo., Pach. I, Nr. 1. Maga az irat datálatlan, hátoldalán korabeli kézírással 780 [=1780].

⁵¹ 1779. június 1. *Gyergyóditrói György Deák János, Mihály, Balázs és András levele*. (CsÁL, Fond 26, Nr. 113.)

⁵² 1823. (Uo., Nr. 394.)

⁵³ A Gubernium 6192/182. számú rendelete, 8. cikkely. (Uo., Nr. 225.)

⁵⁴ Repartitio = kivetés. (Uo., 13. cikkely.)

⁵⁵ CsÁL, Fond 30, Pach. I, Nr. 37.

Széki Ttes Tisztségnek September hó 30dikről 992 számok alatt költ rendeleteiknél fogva magába foglalja a Csík Szt. Tamási Székely gyalog Katona Ferentz András megverettetése kinyomozását.

„Engemet hívnak Ferentz Andrásnak, vagyok Szt. Tamási gyalog katona 57 éves Rom. Katolikus, házas öt gyermeknek Atya, törvényes kereset alatt soha se voltam. A közelébb múlt September egyik éjtszakáján, én mind a Szt. Tamási vegyes közönség által megfogadott éjeli Ör tíz órakor a fálut meg kerülém... látám... mind ketten a kapumon bétérenek, ...de hihető közülök az egyik Szt. Tamási közadózó Almási Miklós... a más megint mint tsak Szt. Tamási közadózó Demeter Mátyás... a kihez úgy szólék, mit keresz, baszoma tolvaj lelkedet [sic!...] s nékem azt felelé, hogy az udvaromba csak peselni jött bé, mire én néki azt viszónozá, hogy peselni künn is kaptál volna helyet...”

Karóval később mindketten a hídon ráütöttek, amikor 11 órára újból a fálut kerülte... hat hetekig még a kalánt se tudtam megfogni... hat héti dolog múlásomból leg alsó számítás szerint méltán követelek.

A végzés szerint a tettesek 25 pálca botütést érdemeltek, és háromhavi raboskodás után a panaszos által kért összesen 21 ezüst huszast tartoztak a munkakiesés miatt fizetni, továbbá 10 ezüst huszast az orvosi költségekre.⁵⁶

Amilyen nehezen mentek be a székelyek a határórség ezredeibe, közel két emberöltő múltán már ugyanolyan nehezen tudtak megválni tőlük.

A Kérelem az egybegyűlt Erdélyországi törvényhozó testülethöz című beadványban az I. Székely gyalogezred, azaz a székely nép tagjai felsorolták a katonáskodó székely nemzet legújabb sérelmeit, amelyeket a forradalom és a nagy jogegyenlőség hozott rájuk. Azt pedig senki józanon gondolkodó nem kívánhatja, hogy az eddigi nemes székely vitéz rend egy alyosabb [sic!] állapotba bár tetszőlegesen is jöjjön, mint a milyenben van; és ilyennek fogna tetszeni minden esetben az, ha a népet a fegyverhordozástól, melynek dicső emlékei igen ébren élnek emlékében, megfoszthatnék és minden szóvirág mellett is adófizetővé tétetnek.

Nincs ellenükre az úgynevezett nemzeti őrsereg, de a hadiasan rendezett székely nép ezt nem akarja, mert adófizetési kötelezettséget jelent. Maradjon minden a régiben, a mostani határnoki szolgálatnál.

Nem tartják alkalmasnak a sorkatonaság kiállítását sem, mert akkor súlyosabb terü alá vettetne a nép.

A székelység tulajdonképpen mostani állapotában is már nemzeti őrsereg, más formába szervezni, mint a jelenlegi, csak elhírtelenkedett változtatás.

Érveik nyomósak: a katonáskodó közszekely adómentes volt a katonáskodás miatt, most azonban a kor parancsa és a józan ész szerint nem követelheti, hogy nemesi kiváltságokban részesüljön, amikor a nemesek kiváltságai is megszűnnek, ha tehát behoznák a sorkatonáskodást, nem lehetvén semmi esetre sem teher mentes, mint volt hajdan, és mint volt mostanig a kiváltságos osztály!

Mert a mai egyenlőség, „összeolvadás” ide nem érvényes. Kívelis olvadhatna össze a katonáskodó székely? A nemességgel nem, lehetetlen, mert tehermentes nem lehet. Az eddigi adófizetővel sem, mert az süllyedés volna. Fel nem emelkedhet, le nem szállhat! Mert a székely katonának semmi köze például az úrbéri megváltáshoz.

A kérvényező 17 pontban sorolták fel kívánalmait, amelyek mindegyike a javadalmazások fel-emeléséről szól. Emeljék a kenyérpénzt, ne kelljen az őrhelyekre ingyen szállítani a fát, a körletek rendben-tartásáért és felújításáért fizessenek külön, a papi kepe töröltessék el, és a parajdi só ára szállíttassék le. Végző konklúzió: Az eddigi katonáskodási rendszer mellől nem állnak el. A fogalmazványt Benedek György és Balás András hadnagyok írták. A mellékelt levél szerint elküldték nyugalmazott őrmester Török István és közönség jegyzője Balás Mihály ökegyelmeknek.

A huszárságra vonatkozóan záradékkal látták el, javasolták, hogy a beadványt a teljes népeességgel ismertessék meg, írássák alá, küldjék el szolgálati úton a regimentnek a további felterjesztés végett, de a *Compagnia* és *Batalion* tisztek csak tudjanak róla, véleményüket kérni nem kell. A határozatot továbbították, választ a székekből nem kaptak rá. „A 17 pontos gyergyói program viszonylag konzervatív jellegű, mivel a reformokat a határőrezredek fenntartásának körülményei között akarta megvalósítani.”⁵⁷

A másolatban/piszkozatban fennmaradt irat datálatlan, összesen 8 folio, azaz 16 számozatlan oldal. A megszólítás – az egybegyűlt Erdélyországi törvényhozó testülethöz – alapján 1848 májusában, inkább azonban júliusában keletkezhetett. Feltételezésünk alapja az, hogy az uralkodó 1848. május 29-re hívta össze Kolozsvárra az erdélyi országgyűlést, amelynek ülészsaka július 18-ig tartott, a július 2-i ülés cikkeyezte be a második törvényt a Nemzeti fegyveres erőről, s ennek 3. paragrafusa intézkedik arról, hogy a „jelenleg fegyvert viselő székelyek jelen törvénycikk erejénél fogva nemzetöröknek tekintetnek”, a 4. visszahelyezi őket polgári mivoltukba, a „köztük eddig főnnállott törvénytelen katonáskodási viszonyok merőben eltöröltetnek”, az 5. pedig rendelkezik kötelmeikről, miszerint átszervezésükig fegyverben maradnak, továbbá a zsoldfizetés és egyéb juttatások

⁵⁶ CsÁL, Uo., Mapa VII, Nr. 483.

⁵⁷ GARDA Dezső 1992, 49, valamint 135 (a 115. és 116. jegyzetben).

mikéntjéről.⁵⁸ A beadvány 17 pontjában felsorolt követelések lényegében „válaszok” a törvény kitételeire. A kérelem további sorsát nem ismerjük, bár nem tudhatjuk, nem jutott-e Kossuth tudomására. A székely határőrség intézményének megszűnését az agyagfalvi nemzetgyűlés határozataival kapcsolatban 1848. október 30-án Berde Mózsza kormánybiztos ismételt kiáltványban tudatta Erdélyország népével: „jogban és kötelességben székely földnek, tehát székünknek”⁵⁹ is minden polgára egyenlő, s ezek folytán elhatározott az is, hogy az eddig fennállott katonáskodási rendszer s ebből felmerült sérelmes viszonyok eltöröltetnek”.⁶⁰

A hadnagykok fent idézett levelének kitételeivel homlokegyenest ellenkező „sérelmes viszonyok” eltörlésére és a határőrség feloszlására végül 1849. április 27-ig kellett várni. Ekkor Kossuth Lajos „elrendeli a székelyföldi határőrvidék felszámolását és a székelyek kötelezettségeinek eltörlését s helyette a nemzetőri intézmény bevezetését”.⁶¹ A kormányzó elnök mindezt igen terjedelmes levélben, a tőle megszokott körmondatokkal hozta Csány László kormánybiztos tudomására:

„A vitéz és lelkes székely népnek az osztrák uralkodás idejében a közös hazának általános sebein kívül két fő keserves sérelme volt.

Egyik az, hogy polgári életéből jobbadán kivetkezve, katonai uralom alatt tartatott.

Másik: az örökös határőr-katonáskodási kötelezettség”.

Mint Kossuth leveléből is kitűnik, a székelyek 1849 tavaszán kettős, de inkább hármás vezetés

alatt álltak. Megmaradt a határőri parancsnokság idején megszokott katonás rend, hozzá jött a nemzetőri kötelezettség, és átvette felettük a rendelkezés jogát a polgári hatóság is: „A székelység katonai szerkezetének meg kell szűnni, s helyébe a polgári jogoknak s polgári hatóságnak kell lépni”. A továbbiakban, ha katona a székely, a kormány rendelete nyomán a katonai parancsnokságoknak van rendelkezési joga, egyéb esetekben – beleértve a katonaállítás adminisztrációját és végrehajtását – a törvényhatóságoknak kell és lehet intézkednie tisztviselői útján:

„Van tehát és kell lenni a székely földről kiállított fegyveres erő katonai parancsnokságának, de a székely földnek és székely népnek katonai parancsnoka nincs és nem lehet!”⁶²

Köszönetnyilvánítás:

A kutatási lehetőségért köszönetet mondok a Miniszterul Invățământului (București) és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Osztrák–magyar közös múlt” és jogutódja, a „Dunatáji népek kutatásáért” Szakalapítvány ösztöndíjáért, a csíkszeredai állami levéltár dolgozóinak figyelmességéért és segítségéért, mindenekelőtt néhai Marc Aurel levéltárigazgató tanácsaiért, tájékoztatásáért, Bicsok Zoltán jelenlegi csíkszeredai levéltárosnak a fondjegyzékek és leltárak viszonyának, valamint a tárgyalat állagokat később kutatók pontosításáért. Pál-Antal Sándornak észrevételeit köszönöm.

⁵⁸ KÖVÁRI László 1861, 7–9. és 25, valamint 35–36.

⁵⁹ Háromszék és Miklósvárszék.

⁶⁰ KÖVÁRI László 1861, 111.

⁶¹ HERMANN Róbert 1996, 316.

⁶² KÖVÁRI László 1861, 176–178.

Levéltári és egyéb kéziratos források

- Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita, Miercurea-Ciuc / Romániai Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (CsÁL)
– Fond 26: *Gyergyó fiúszek iratai*
– Fond 27: *Csíkszek iratai*
– Fond 30: *I. Székely gyalogezred iratai*
– Fond 31: *I. Székely [tkp. 11.] huszárezred iratai*
Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB)

Irodalom

CJH 1657–1740 = *Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytar 1000–1895), 1657–1740. évi törvénycikkek*, Budapest, 1900.

*

- EGYED Ákos
1981 *Falu, város, civilizáció*, Bukarest.
GARDA Dezső
1992 *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*, Székelyudvarhely.
GÖLLNER, Carol
1973 *Regimentele grănicerești din Transilvania 1764-1851*, București.
IMREH István
1973 *A rendtartó székely falu*, Bukarest.
1983 *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.
HERMANN Róbert
1996 *1848–1849. A szabadságharc és a forradalom története* (szerk. Hermann Róbert), Budapest.
KÖVÁRI László
1861 *Okmánytar az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez* (szerk. Kövári László), Kolozsvár.
R. VÁRKONYI Ágnes
1986 *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)*, in: *Erdély története*, 2 (szerk. Makkai László – Szász Zoltán), Budapest, 1986, 784–971.
RÁKÓCZY Rozália
1992 *Bihar vármegye katonatartási rendelete 1804*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992/2, 106–123.
1997 *Regulamentum militare 1699*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1997/2, 326–354.
SZÁDECZKY KARDOSS Lajos
1908 *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*, Budapest.
1927 *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest.
TELEKI Domokos
1877 *A székely határőrség története*, Budapest.

Reglementări și societate în Scaunul Ciuc în oglinda documentelor Regimentelor Secuiești de Graniță

(Rezumat)

Lucrarea atrage atenția asupra documentelor încă nevalorificate sau mai puțin cercetate ale Regimentelor Secuiești de Graniță (1762-1851). Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita din Miercurea-Ciuc conțin la rândul lor un material arhivistic semnificativ pentru a arăta în ce măsură a transformat instituția grăniceriei societatea și viața cotidiană din Scaunul Ciuc în această perioadă. Lumea stării de militari oferă tematică de cercetare și în sine, de la jurământul militar până la problemele morale ale vieții de familie, dar administrația dublă (militară și civilă) a rezultat pedesupra situații deosebit de complexe, de la noile conflicte dintre diferitele pături sociale și posibilitățile lor de aplanare, până la interesele noi, depășite cu greu în timpul revoluției de la 1848.

Regulation and society in Csíkszék in the mirror of the Székely Frontier Guards' documents

(Abstract)

The paper draws attention to the unprocessed or less investigated documents of the Székely Frontier Guards (1762-1851). The Harghita County Directorate of the National Archives of Romania in Csíkszereda (Miercurea Ciuc) preserves a significant number of documents that show to what extent did the institution of frontier guards transform the society and the everyday life of Csíkszék in this period. The life of military order represents by itself a topic worth investigating, from the military oath to the moral issues of family life. But the double administration (military and civil) resulted in extremely complex situations, from the new conflicts between the different social strata to the specific interests not easily given up during the Revolution from 1848.

Demeter Lajos – Demeter László

HÁROMSZÉKI HONVÉDEK, NEMZETŐRÖK, HONLEÁNYOK ÉS HONFIAK AZ 1848–49. ÉVI SZABADSÁGHARCBA III. ANGYALOS

Hála Istennek, hogy szolgálhattunk bármi kevés részbe is hazánknak... – olvasható az angyalosi református egyház korabeli protokollumában. Az idézett sorokat 1849. március 31-én abból az alkalomból írták be az egyház jegyzőkönyvébe, hogy Imreh Áron megyebíró az eklézsia képviselői előtt elszámolt az elmúlt 1848-as évről. Bejegyezték azt is a protokollumba, hogy 1848 decemberében a templomtoronyból *a kicsi harangot, a tudvalévő vészes hazánk körülménye esetébe, abból ágyút készítés végett, rendelés mellett, által kellett adni az álladalomnak, melyet Imreh József a[tyánkfija] vitt bé S[epsi]szentgyörgyre.* Ugyanekkor jegyzőkönyvezték azt is, hogy *a Naszód vidékére ki-rendelt Telepítő Bizottságnak, a [kézdi]vásárhelyi Térparancsnokság rendeletéből, az úrasztalra való egy kupás, fedeles önkannát, a T[ekintetes] K[ézdi]vásárhelyi Curátor ajándékát, a hon védelmére* ugyancsak beszolgáltatták.¹

Angyalos faluközösségének szabadságharcban való részvételéről – mint általában a háromszéki falvakéről – keveset tudunk. Az 1848. augusztus 5-i kimutatás szerint Angyalosról 33-an teljesítettek mint nemzetőrök szolgálatot.² Az akkor mintegy 610-620 lakost számláló falut, hogy hány férfi képviselte az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen, nem tudjuk. Arról sincs tudomásunk, hányan vettek részt az Agyagfalváról kivonult székely tábor csatáiban. Csupán az említett protokollum 1849. március 31-i bejegyzéséből tudjuk, hogy angyalosi Pető Péter 3 Ft 32 krajcár adósságát az egyház azért engedte el, mert *az irt adós igen szegényül menvén el fálvánkból a múlt őszön ezen vészes világba, még nyomorultabb lehetett Erdélybe a halála,* vagyis valamelyik csatában veszett oda, avagy a táborban kitört kolerának lett áldozata.³ Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen Sinka József is részt vett. Ő a Fehéregyháza felé vonuló székely sereg tagja volt, de nem csata, hanem a táborozók között kitört kolera áldozata lett.

Az említett két halálos áldozaton kívül a falu hat hősi halott *vérevel áldozott a szabadságért.* Budai András közzítész ismeretlen helyen, Forró Antal,

a 84. honvédszászlóalj hadnagya 1849-ben, feltehetően a Borgói-szorosban esett el. Az egerpataki születésű, angyalosi illetőségű Dénes József 1848. október 25-én Magyarorságnál, Csóti Antal huszonhárom éves ifjú 1849. február 4-én Barcaságon, a Szentpéter és Szászhermány közötti ütközetben *álgyügollyó által elszakasztatván,* Ürmösi József pedig 1849-ben, valamikor a szabadságharc vége felé, Piski környékén halt hősi halált. Ifjú Nagy László mindössze 16 éves volt. 1849. július 23-án a *Szemerjándnál történt csatában átlövetvén* halt meg. Holttestét hazaszállították, és másnap itt, Angyaloson temették el. A már említett Csóti Antalt, aki 1849. február 4-én a szászhermányi csatában esett el, ugyancsak hazaszállították, és szülőfaluja temetőjében hantolták el. Mindketten jeltelen sírban nyugszanak, az angyalosi temetőben.

1848. novemberének végén, mikor Háromszék a fegyveres önvédelem mellett döntött, feltételezhető, hogy a *háromszékiek táborában* Angyalosról is minden fegyvert fogható férfi jelen volt. Számuk a jelenlegi számításaink szerint mintegy 50-60 főt tehetett ki. A honvédők felerészben lehettek csak katonarendűek, mert a falunak mintegy 50%-a a provincialisták közé (széki igazgatás alá) tartozott, a jobbagyok és a zsellérek sorából került ki.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján 1849-ben az angyalosi honvédek egy része a 83. (Csóti Ferenc, Csóti István, Dánér Ferenc, Gáspár András, Román János, Imreh József, Karácson Lajos, Szörcei András), a 84. (Forró Antal), a 85. (Gödri Mihály, Gödri Miklós, Pakuts Bálint) és a 86. (Bartha András, Imreh Ábel, Kováts János, Lovász István, Lovász Sámuel, Nagy Károly) honvédszászlóaljakban küzdötte végig a szabadságharcot. A 83. és a 84. honvédszászlóalj Dobay József honvéd ezredes hadosztályparancsnok irányítása alatt a besztercei hadosztályhoz tartozott, és Damaszkín György alezredes borgói különítményével a Bukovinából betörő ellenség ellen küzdött.⁴ A 85. és a 86. honvédszászlóaljak az erdélyi hadsereg brassói hadosztályához tartoztak. Parancsnokukkal, Kiss Sándor ezredessel az élen a Tömösi-szorost,

¹ AREL, nr. 17., I. sz. I/5, pag. 27.

² EGYED Ákos 2008, 96.

³ AREL, nr. 17., I. sz., I/5, pag. 28.

⁴ GYALÓKAY Jenő 1937, 20; SÜLI Attila 2005, 125; B. BAIKÓ Lajos 1874.

majd Gál Sándor parancsnoksága alatt a Székelyföldet védték.⁵

Az angyalosiak közül néhány (Ráduly András, Imreh Sándor, Imreh Zsigmond) a 24. honvéd-, Forró Pál az 5. határvéd zászlóalj kötelékébe tartozott. Az 5. határvéd zászlóalj az Ojtozi-szorost védte. Parancsnoka Hildt Ferenc őrnagy volt.⁶ A 24. honvédzászlóaljhoz tartozók, feltehetően akárcsak a Sepsiszentgyörgyön lakó kálnoki Komán György vagy Gábor Mihály, Pécsi (Grasser) Gyula őrnagy vezetése alatt harcoltak. Ahogyan azt a sepsiszentgyörgyi Gábor Mihály községi állította honvéd-nyugdíjazási folyamodványában, őrnagyuk irányításával a dévai hadosztály kötelékében a szerdahelyi, gyulafehérvári, szebeni és a Piski melletti csatákban vettek részt.⁷

A tehetősebb angyalosiak, mint például id. Bartha Sándor, Forró Károly, Kovács Lázár, Kádár István, Rácz Sándor a Kossuth-lovagok (későbbi 15. Mátyás-huszárezred), mások pedig, mint Kiss István és Kovács Zsigmond, Gábor Áron tüzei közé álltak. Imreh Ábel a szabadságharc előtt tizedesként a II. Székely határezred 7. századában szolgált. Mozgósított zászlóaljával 1848-ban a szerbek, aztán Jellačić ellen harcolt, majd, miután visszajöhetett szülőföldjére, a 86. honvédzászlóaljban Tuzson János parancsnoksága alatt harcolt az orosz–osztrák túlerővel szemben. Imreh Dénes, mint a 2. honvédzászlóalj kötelékébe tartozó őrmester, távol szülőföldjétől, a pétervárad-i ütközetben állt ellen az oroszoknak.

Gödri Miklós, Imreh Zsigmond és Lovász Sámuel többek között az 1849. július 2-i kökői csatában is részt vettek. Hármuknak jutott az a feladat, hogy szeretett tüzér őrnagyukat, a hősi halált halt Gábor Áront Demeter Sándor tüzemester vezetésével Uzombán, onnan pedig később Eresztevénybe szállítsák. Feljegyezték róluk, hogy az őket üldöző kozákokat visszafordulásra kényszerítették.⁸

A 64 felsorolásra kerülő szabadságharcos közül tizenkettő nem angyalosi születésű. Bartha Sándor Csíkszentimréről, Csóti Ferenc családja a barcasági Hosszúfaluból, Ráduly András Papolcra, Szörcei András Szörceéről származott a faluba. A környező falvakból települt be Simon József, Dénes József (Egerpatak), Gáspár András (Laborfalva), Intze József (Dálnok), Kiss István (Réty), Gödri Miklós (Étfalva), Tóth István (Zoltán) és Dombi Ferenc (Gidófalva).

Az angyalosiak közül tizenheten származtak el. A nemes angyalosi Forró család tagjai közül Elek,

a honvéd ezredes barátjánál, rétyi Antos Jánosnál Abonyban (Pest megye) húzta meg magát, és hunyt el mint agglegény. Fiútestvérei közül Ferenc és Pál Sepsibesenyőre telepedett. Halálukig ott gazdálkodtak, ott is temették el őket, akárcsak a volt honvéd őrmester Imre Dénest. Forró Eleknek a harmadik testvére, Károly Fotosmartonosra költözött. Ugyanitt talált megélhetést és lakhelyet Fadgyas József, Kovács Zsigmond és Kovács István is. Nemes angyalosi Forró András volt tizedes és községi Mándél József Gidófalvára, Mándél András Feldobolyba, Bordás József Eresztevényre telepedett át. Deák László volt honvéd őrmester Hidvégen nyert állami állást, Sebestyén Sándor százados Sepsiszentgyörgyön vállalt hivatalt, Szemerján élt, itt is hunyt el, de Alsócsernátonban temették el. Bogdán István Bölönbe került. Ide jött vissza gazdálkodni, a nagyapja birtokára, a volt honvéd hadnagy Rácz Sándor is.

Rendfokozatok szerint az angyalosiak közül a katonai ranglétrán a legmagasabbra a katonai nevelőt végzett Forró Elek ezredes jutott. Utána, mint százados, az ugyancsak katonai nevelőt végzett Sebestyén Sándor és a dálnoki születésű Intze József következik. Az előbbi 1848 előtt mint őrmester, az utóbbi végzett ügyvédként mint *gränz prokurátor* szolgált a II. Székely határezrednél. Az angyalosiak közül heten érdemeltek ki honvéd hadnagy rendfokozatot (Ferencz Mihály, Forró Antal, Forró Károly, Forró Pál, Imreh Sándor, Rácz Sándor és Szörcei András). Mint őrmester öten (Bartha András, Deák László, Ferencz János, Imreh Dénes, Imreh József), tizedesként négyen (Bartha Sándor, Forró András, Imreh Ábel és Imreh Zsigmond) harcoltak végül a szabadságharcban.

A névsor összeállításakor a községi és az altisztek esetében elsősorban Mikár Zsigmond könyvére⁹, az Ereklémúzeum háromszéki anyagára¹⁰, tisztekkel kapcsolatban Bona Gábor könyveire¹¹, a hősi halottakra vonatkozóan a *Székely Nemzet*ben közreadott névsorra¹² támaszkodtunk. A személyi és családi adatokat a sepsiszentgyörgyi levéltárban található anyakönyvek alapján gyűjtöttük egybe.¹³ Az angyalosi református egyház anyakönyveinek egyikében az 1882–1902-ben kiállított születési bizonyítványok, mint többjében az indoklás is igazolja, bebizonyosodott, hogy a volt honvédek számára készültek. A húsz bejegyzett igazolvány közül tizenöt neve Mikár Zsigmond könyvében, illetve az Ereklémúzeum anyagában is szerepelt.¹⁴ Ezek

⁵ EGYED Ákos 2004, II, 46; EGYED Ákos 2008, 227; GYALÓKAY Jenő 1923, 66.

⁶ SÜLI Attila 2005, 127, 134.

⁷ DEMETER Lajos – DEMETER László 2008, 95–96, 135.

⁸ ALBERT Ernő 1999, 116.

⁹ MIKÁR Zsigmond 1891.

¹⁰ KÁL, Fond 550.

¹¹ BONA Gábor 1988; BONA Gábor 1998–1999, I–III; BONA Gábor 2000.

¹² *Székely Nemzet*, I. évf., 170. sz., 1883. nov. 8.

¹³ SÁL, Fond 105.

¹⁴ MIKÁR Zsigmond 1891; KÁL, Fond 550.

alapján, de annál is inkább abból, hogy néhány igazolványban, mint például Bogdán István esetében, megjegyezték, hogy 1848/49-ben *közhonvéd* volt, következtettünk arra, hogy a fennmaradó öt igazol-

ványt nyerő személy (Bogdán István, Fadgyas József, Hegyi Lajos, Mándél György, Mándél József) ugyancsak szabadságharcos közvitéz volt.¹⁵

Az angyalosi szabadságharcosok névsora

BARTHA ANDRÁS – *örmester* a 86. honvédszázalójban. 1889: még élt. Az is lehetséges, hogy a Szentivánlaborfalván élő Bartha Andrással azonos, és csupán mint felkért igazoló személy szerepel az angyalosi honvédek között.

Ha igaz a feltevésünk, akkor 1829. körül született, feltehetően Laborfalván. Unit. szülők gyermeke volt.

Előbb mint tizedes a Magyarországra kirendelt 15. (II. Székely) határőrezred 4. századában szolgált. Részt vett a délvidéki szerbek, majd a Jellačić elleni harcokban. Zászlóalja hazajövetele után a 86. honvédszázalój 2. századában *örmester*.

A szabadságharc utáni évektől laborfalvi illetőségű. Neje Vas Anna (mh. 43. éves korában, 1879. máj. 19-én). 1888: honvédigazolványát Szacsván állították ki. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1892. nov. 29.: mint volt honvéd *örmester*, nyugdíjkérelmével a belügyminisztériumhoz fordult. 1914. okt. 9-én hunyt el. Szentivánlaborfalván temették el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 251; KÁL, Fond 550, N 50/3, B 147/2; SÁL, Fond 105, nr. 555, pag. 16, 54, Fond 9, III/100 – 1892.

BARTHA SÁNDOR, id. – *tizedes* (1828–1830 körül, Csík-szentimre – 1893. febr. 28., Angyalos). Ref.

1848/49: a fegyverletételig a 15. Mátyás-huszárezredben szolgált.

1859. nov. 28.: nősült mint 31 éves özvegy. Felesége a 32 éves özv. Imreh Rákhel. 1890: földműves, kisbirtokos Angyaloson, a Rikánbelőli Hve. tagja.

KÁL, Fond 550, B 160/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 252; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 27v–28r, nr. 42, fol. 92v–93r.

BOGDÁN ISTVÁN – *közvitéz* (1823 körül, Angyalos – ?, ?). Ref. Apja Bogdán József (mh. 1861. dec. 17-én, élete 66. évében), anyja Porodán Éva (mh. 1867. febr. 6-án, 72 éves korában).

1895. ápr. 25.: *Bölonben lakos 1848/9-évi közhonvédek Bogdán József és Porodán Éva fiának (...) tanúk bizonylata alapján keresztlevél adatott ki, honvédnegyedjéért leendő folyamodás végett.* Feltehetően ott is hunyt el, 1895 után.

SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 43v–44r, 48v–79r, nr. 42, fol. 112r.

BORDÁS JÓZSEF – *közvitéz* (1822, Angyalos – ?, ?). Ref. Apja Bordás József, anyja Bódi Jáhél (mh. 1859. aug. 27-én, élete 70. évében).

1894. júl. 8.: *angyalosi születésű, eresztvényi lakos, 1848/9. évi honvédek, Bordás József és Bási (alias Bódi) Jáhél fiának (...) tanúk bizonylata alapján keresztlevél adatott (...) [honvéd]nyugdíjéért leendő folyamodás végett.* 1890: eresztvényi lakos. Több mint valószínű, ott is hunyt el.

KÁL, Fond 550, H 109/22; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 41v–42r, nr. 42, fol. 111v.

†BUDAI ANDRÁS – *közvitéz* (1823 körül, Angyalos – 1848/49, ?). Ref. 1842. szept. 27.: Mandél Anna *vallomása szerint prov[ídius] Budai Andrásval elkövetett paráznságért* megét követett. Ugyanezért a bűnért Dánér Anna 1843. nov. 26-án külön, majd 1844. febr. 7-én Budai Andrásval együttlétéért közösen követtek eklézsiát. 1844. máj. 18.: megnősült, feleségül vette a 18 éves Dánér Annát, aki mh. 1845. jan. 12-én – a pap bejegyzése szerint – *nyavallyatörésben*, de leginkább gyermekágyi

lázban. Csecsemője, József másnap ugyancsak meghalt. 1845. dec. 31.: nőül vette a 17 éves *közlakos* Nagy Annát, kitől 3 gyermeke született: Rákhel I. (sz. 1846. nov. 2.) és Bénéiamin (sz. 1847. okt. 2.) mint csecsemő, Ráchel II. (sz. 1849.) 5 éves korában, 1854. aug. 1-jén hunyt el.

1848/49: ismeretlen helyen halt hősi halált.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 34v, 67v, 69r, 73v, 78v, 80r, 86v, 97r–v.

BUDAI (alias BALOG) ANTAL – *közvitéz* (1832 körül, Fotos – 1906. dec. 29., Angyalos). Ref.

1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelőli Hve. tagja. Feltehetően azonos a 27 éves korában, 1861. dec. 31-én nősülő zsellér Budai Antallal, aki az ugyancsak zsellér, 28 éves özv. Bordás Ágnes vette nőül. Felesége mh. 1915. szept. 16-án, élete 81. évében.

MIKÁR Zsigmond 1891, 254; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 30v–31r; AREL, akv. III, r. 3, 11.

†CSÓTI ANTAL – *közvitéz* (ker. 1827. aug. 17., Angyalos? – 1849. febr. 4., Szentpéter). Róm. kat. Apja gyalog katona Csoti István (sz. 1796 körül), anyja Ráduly Éva (sz. 1802 körül). A szülők esküdtek 1824. febr. 26-án. 1833. febr. 19.: a család két gyermekkel, Sárával és Antallal átállt a ref. vallásra.

1849: nőtlen. *Februárius 4-én Csóti Antal 23 éves a táborban az álgügölyő által elszakasztatván megholt és ezen hó 6-án el is temettetett* Angyaloson.

Apja mh. 1851. nov. 3-án, 65 éves korában. Anyja 1852. jún. 22-én hozzáment idősebb özv. Imreh Józsefhez, kitől 1853. dec. 23-án elvált. Másodszor 1855. febr. 20-án férjhez ment étfalvi özv. Kövér Dávidhoz.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 7v, 70r, 87r, 89v, 105r, nr. 553, fol. 20v–21r, 67v–68r.

CSÓTI FERENC – *közvitéz* (1822 körül, Hosszúfalu – 1907. szept. 7., Angyalos). Ref. 1847 körül nősült. Neje: Kész Juliánna (mh. 1856. aug. 12-én, élete 29. évében).

1849: a fegyverletételig a 83. honvédszázalójban szolgált.

Első feleségétől 3 gyermeke született. Ferenc és Antal 1850. febr. 24-én (utóbbi mh. *égés következtében* 1851. aug. 22-én), Ágnes 1852. nov. 23-án (1876. jan. 11-én férjhez ment Bakk Ferenc kisbirtokoshoz).

1850: zsellér Angyaloson. Másodszor nősült 1856. szept. 8-án, felesége bodoki Nagy Judit (mh. 1867. jan. 20-án, élete 35. évében). Harmadszor 1867. jún. 18-án bodoki Nagy Mária *megegett személyt* vette nőül. 1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1891. jan. 12.: anyakönyv hiányában tanúkkal bizonyította, hogy 1822-ben született. Harmadik felesége 65 éves korában, 1902. máj. 15-én hunyt el.

1907: 84 éves korában halt meg, Angyaloson.

KÁL, Fond 550, C 74/4, MIKÁR Zsigmond 1891, 257; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 38r, 41r, 72r, 75r, 92r, nr. 41, fol. 34v–35r, 38v–39r, 47v–48r, 106v–107r, nr. 42, fol. 111r, AREL, akv. III, 4.

CSÓTI ISTVÁN – *közvitéz* (1831 körül, Angyalos – ?, ?). Róm. kat. 1847. ápr. 2.: átállt a ref. vallásra. Nőtlen. Feltehetően a gyalog katona Csoti család leszármazottja.

1849: a 83. honvédszázalójban szolgált.

¹⁵ SÁL, Fond 105, nr. 42.

1863: zsellér. 1863. nov. 8.: mint 32 éves *ifjú legény*, feleségül vette a 22. éves Máté Máriát. 1868: kisbirtokos, *földész*. Feleségétől 8 gyermeke született: István (sz. 1866. dec. 9.), Imre (sz. 1868. júl. 1.), Mária (sz. 1870. aug. 4.), Antal (sz. 1872. szept. 29.), Sándor (1874. dec. 1. – 1884. febr. 7.), Ferenc I. (1879. ápr. 26. – 1879. máj. 6.), Ferenc II. (1880. jún. 12. – 1881. jan. 23.), Ferenc III. (sz. 1883. márc. 8.). 1889: Angyaloson élt. Feltehetően 1903 után hunyt el.

KÁL, Fond 550, G 41/4; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 10v–11r, 12v–13r, 15v–16r, 18v–19r, 21v–22r, 107r, nr. 41, fol. 34v–35r, nr. 42, fol. 1v–2r, 3v–4r, 9v–10r, 68v–69r, 72v–73r, 77v–78r, nr. 553, fol. 8r.

CSÓTI JÓZSEF – *közvitéz* (1817 körül, Angyalos – 1900. jan. 30., Angyalos). Róm. kat. Apja Csoti István gyalog katoná, anyja Kóré Rákhel. 1846. szept. 9.: mint *ifjú legény* áttált a ref. vallásra. Feltehetően ebben az időben vette el Jancsó Zsuzsannát.

1848/49-ben mint *közvitéz* szolgált.

1853. máj. 12-én feleségétől elvált, utóbbi 1855. jan. 28-án, 36 éves korában hunyt el. 1855: zsellér Angyaloson. 1855. ápr. 14.: mint *volt gyalog katoná* nősült másodszer, felesége sepsimartonosi Csíki Anna *megesett személy*.

1889. febr. 26.: anyakönyv hiányában tanúk bizonyították, hogy 1817-ben született, Angyaloson. 1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja. 1900: szegénységben élt, a község előjárósága a saját költségén temette el. Halálakor az anyakönyvbe 82 évesnek írták.

MIKÁR Zsigmond 1891, 257; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 74r, 90r, 105r, 107r, nr. 42, fol. 101v–102r, 110v, nr. 553, fol. 8r.

DANCS FERENC – *közvitéz* 1890: földműves Angyaloson, a Rikánbelői Hve. tagja. Feltehetően 1903 után hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 258.

DÁNÉR FERENC – *közvitéz* (ker. 1830. jan. 12., Angyalos – 1905. szept. 3., Angyalos). Ref. Apja providus (jobbágy részen lévő) Dánér Mózes (mh. 1865. jún. 20-án, 78 éves korában). Anyja Kotsis Anna. 1848. jan. 17.: anyja mh. élete 56(!) évében. 1848. febr. 14. apja, 62 évesen elvette a 40 éves Szöcs Mária *megesett személyt*.

1848/49: fegyverletételig a 83. honvédszászlóaljban szolgált.

A fegyverletétel után besorozták a cs. kir. hadseregbe. 1856. okt. 15.: nősült mint 26 éves *cs. kir. katonai szolgálatban lévő, felszabadult ifjú legény*. Felesége a 27 éves özv. Gáspár Ferencné Bodi Anna (mh. 1912. aug. 1-jén, élete 84. évében). Gyermekeik telenek voltak. 1889: Angyaloson élt. Itt is hunyt el, mint birtokos.

KÁL, Fond 550, D 11/3; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 3r, 69r, 82v, 91v, 92v; AREL, akv. III, 2, 9.

DEÁK LÁSZLÓ – *örmester* (1820 körül, Angyalos – 1896. febr. 1., Hidvég). Ref. Apja id. Deák László székely nemes. Anyja Salamon Rózália (mh. 1885. ápr. 23-án, élete 86. évében). Testvérei: Klára (1829 – 1853. márc. 16.), Farkas (1896-ban még élt), Károly (sz. 1830. ápr. 6.), Karolina (sz. 1830. ápr. 6.), Sándor (1834. júl. 7. – 1857. júl. 26.), Rózália (1836. okt. 31. – 1866. jún. 7.) és Zsuzsanna (sz. 1836. okt. 31.).

1865: Hidvég község jegyzője. 1875: felesége Álgya Róza, kitől egy lánya, Ilona született. 1887. febr. 12.: Hidvégen lakott. Anyakönyv hiányában, leendő honvédnagydjára folyósítása érdekében, Angyaloson élők tanúsítása alapján születési igazolást nyert. 1890: körjegyző, hidvégi lakos, a Rikánbelői Hve. tagja.

MIKÁR Zsigmond 1891, 251; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 3v, 10r, 15r, 73r, 76r, nr. 41, fol. 46v–47r, nr. 42, fol. 79v–80r, 110r; SZNM, Gyj. tgy.

†**DÉNES JÓZSEF**, *egerpatoki* – *közvitéz* (1820. máj. 22., Egerpatok – 1848. okt. 25., Magyarásros). Ref. Apja Diénes

János székely huszár, anyja Tóth Anna. 1839. febr. 9.: megnősült mint 20 éves *ifjú legény*. Felesége angyalosi Imreh József gyalog katoná lánya, Imreh Éva, kitől két gyermeke született: Lajos (1845. júl. 31. – 1861. ápr. 9.) és Barabás (sz. 1843. jún. 10.).

1848: részt vett az agyagfalvi Székely Nemzeti gyűlésen és a székely tábor kivonulásában. Egerpatoki Ütő Gáborral együtt Magyarásrosnál esett el.

Felesége 1858. jan. 26-án a 30 éves nőtlen nemes Forró Andrásához ment férjhez.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 28v, 31v, 55r, 94r, nr. 43, fol. 11r, nr. 44, fol. 61r.

DOMBI FERENC – *közvitéz* (1822 körül, Gidófalva – 1907. márc. 4., Angyalos). Ref. 1890: földműves Angyaloson, a Rikánbelői Hve. tagja.

Feltehetően azonos a 23. éves korában 1845. febr. 4-én nősülő Dombi Ferenc providussal (jobbágy részen lévő). Felesége, Dánér Mária (mh. 1903. júl. 28-án, élete 81. évében) hét gyermeknek adott életet. A felnőttkort Ágnes (sz. 1847. jan. 9.), István (1853. jan. 2.), Ferenc (1855. máj. 4.) és Anna (1857. szept. 25.) érte meg. Bálint (1846. márc. 8. – 1850. szept. 19.) és József (1866. nov. 19. – 1869. jan. 21.) mint gyermek, Rózália (1850. ápr. 25. – 1850. ápr. 28) mint csecsemő hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 258; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 31r, 33v, 38r, 41v, 44v, 47v, 71v–72r, 79v, nr. 41, 9v–10r, 50v–51r; nr. 42, fol. 107v–108r, AREL, akv. III, 3.

FADGYAS JÓZSEF – *közvitéz* (1825, Angyalos – ?, ?). Ref. Apja Fadgyas József gyalog katoná, anyja providus (jobbágy részen lévő) Mándél Mária (mh. 1854. júl. 11-én, élete 50. évében). Testvére, Bálint 1829. febr. 17-én született.

1893. szept. 20.: anyakönyv hiányában tanúk bizonyították, hogy Angyaloson született 1825-ben. *[Honvéd]nyugdíjazásért leendő folyamodás végett* anyakönyvi igazolást kapott. Feltehetően 1893 után hunyt el, Fotos-Martonoson.

SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 2v, 73v, nr. 42, fol. 111v.

FERENCZ JÁNOS – *örmester* (1817 körül, Angyalos? – 1879. febr. 11., Angyalos). Ref. Felesége gidófalvi születésű Bányai Klára (mh. 1916. okt. 3-án, 89. éves korában). Feltehetően már 1848 előtt megnősült.

1849. március 31.: az angyalosi *Iskola-pénzből*, melyet az egyházközségtől kölcsönözött, felesége, amíg *táborba léte alkalmával* nem volt otthon, 3 Ft 7 krajcárt megadott az egyháznak.

1850 januárjában már otthon volt, az *Iskola-pénzből* kamatra újabb 37 Ft-ot vett fel. Az anyakönyvek szerint 3 lánya született, Beta (sz. 1855. okt. 9.), Ágnes (sz. 1862. máj. 13.), Anna (sz. 1865. márc. 19.) és egy fia, Mózes (sz. 1858. máj. 16.). 1862: kisbirtokos Angyaloson. Itt is hunyt el, 62 éves korában.

AREL, nr. 17, pag. 28, 37, akv. III, r. 13; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 45r, nr. 41, fol. 4v–5r, 7v–8r, nr. 42, fol. 68v–69r.

FERENCZ MIHÁLY, *gidófalvi* – *hadnagy* (1827. dec. 22., Angyalos – 1914. febr. 12., Angyalos). Ref. Apja Ferencz László. Felesége köröspataki Bedő József (1807–1876) és András Rebeka (1811–1900) lánya, Rózália (1838–1914).

A kiegyezés előtti évektől gazdatiszt. A rendelkezésünkre álló adatok és az anyakönyvek szerint öt gyermeke született. Lujza (1861 – 1874. máj. 19.), József (1866 – 1874. jún. 13.) és Mihály (1874 – 1878. júl. 5.) gyermekként hunyt el. Legkisebb fia, Antal 1876. ápr. 8-án született. A legnagyobb, Gyula (1859–1930) gadatiszt lett, kétszer nősült. Első felesége Bakcsi Ágnes, a második Bakcsi Irma volt.

Angyaloson halt meg, élete 87. évében. Ugyanitt temették el, 1914. febr. 14-én. Az újság híradása szerint honvéd főhadnagy volt.

A róla és kisfiáról, Gyuláról 1862-ben készített rajz fotokópiaja a SzNM néprajzi osztályán található.

Székely Nemzet, XXXII. évf., 17. sz., 1914. febr. 14.; *SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 19v–20r, 22v–23r, 57v–58r, 64v–65r, Fond 405, nr. 1, fol. 31, 83; AREL, akv. III, 10, nr. 17, l. sz. 1/5, pag. 259, 269.*

FORRÓ ANDRÁS, angyalosi – tizedes (1825 körül, Angyalos – 1894. aug. 10., Gidófalva). Ref. Székely nemes. Apja Forró Dávid, anyja Barabás Krisztina (mh. 1853. márc. 22-én, élete 53. évében).

A szabadságharc végéig a 11. Székely huszárezredben szolgált.

1858. jan. 26.: 30 éves, feleségül vette a hősi halált halt egerpataki Dénes István feleségét, Imreh Évát (mh. 1884. dec. 11-én, élete 66. évében). 1885. febr. 21.: második felesége gidófalvi Székely Juliánna, hajadon. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1890. dec. 23.: anyakönyv hiányában tanúk bizonyították, hogy Angyaloson született, 1825-ben. Honvéd-nyugdíjazásért leendő folyamodás végett anyakönyvi igazolást kapott. Élete végén Gidófalván, felesége birtokán élt, ott is temették el.

KÁL, Fond 550, E–Pa, sz. n.; *MIKÁR Zsigmond 1891, 252; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 73r, 94v, nr. 42, fol. 78v–79r, 110v, 115r, nr. 347, fol. 179v–180r.*

†**FORRÓ ANTAL** – hadnagy a 84. honvédszázalójban. Hősi halált halt ismeretlen helyen. Adatok hiányában csak feltételezhető, hogy az angyalosi zsellér Forró család szülötte, és Forró Károly honvéd testvére.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; *BONA Gábor 1998–1999, I, 414.*

FORRÓ ELEK, angyalosi – ezredes (1813. ápr. 7., Angyalos – 1893. jan. 25., Abony, Pest vm.). Apja Forró Ádám székely nemes, birtokos. Anyja Jakab Borbála. Ref. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1830: hadfi a 39. gyalogezrednél. 1833: nemesi testőr. 1833: főhadnagy. 1844: alszázados a 11. Székely huszárezredben. Nőtlen.

Ezrede háromszéki osztályával 1848 nyarán a szerb felkelők ellen harcolt a Délvidéken. Szept. 26.: századkapitány. Okt. 23.: honvédszázados, az erdélyi honvédsereg szervezésével megbízott Baldacci tábornok karsége Kolozsvárott. Dec. 30. (20.): vezérkari őrnagy, Bem tábornok hadművelési irodájának vezetője. 1849. jan. végétől alezredes, a marosvásárhelyi katonai kerület parancsnoka. Ápr. 18.: ezredes (Bem nevezte ki), a hátszegi és a román bánási határőr-kerület területén lévő csapatok, a *dévai hadosztály* parancsnoka. Máj. 19. (ápr. 8.): 3. osztályú katonai érdemjellel tüntették ki. Máj. 27.: másfél havi ostrom után megadásra kényszerítette Déva várát. Június elején Bem parancsára a dévai hadosztály élén hadjáratot indított az Erdélyi Szigethegyesség román felkelői ellen, mely sikertelenül végződött. Jún. 5.: Halmágnál lösebet kapott. Sebesült lábát haláláig fájalta. Júl. közepén csapatainak nagy részét Bem a Székelyföldre rendelte. Részt vett a piski csatában. Aug. 5.: Nagyszébenben csatlakozott Bem seregének főoszlopához. Az itt elszenvedett döntő vereség után aug. 18-án, Dévánál tette le a fegyvert.

1849. nov. 8., ill. 17.: Aradon 6 év várfogságra ítélték. 1851. február végén kegyelmet kapott, Olmützből szabadult. 1867: Kolozsvárott lakott, a Kolozs megyei Hve.-nek volt a tagja. 1890: a Rikánbelőli Hve. tagja, melynek nyilvántartása szerint a szabadságharc alatt a katonai érdemjellel 2. osztályával is kitüntették. Haláláig rétyi Antos János vendégeként Abonyban élt. Sohasem nősült meg. A még élő testvére, angyalosi Forró Pálra és az elhalálozott öt testvére (Forró Ferenc, Forró Károly, Fekete Jánosné Forró Karolina, Bereczky Ferencné Forró Mária és Losonczy Ferencné Forró Erzsébet) örököseire jelentős pénzeszeget hagyott, ugyanis visszavonultan élt, és 500 Ft-os honvédnyugdíjából és a szállásadójától, rétyi Antos Jánosné báró Radák Katától kapott évi 600 Ft-jából jóformán semmit nem költött el. Sírja az abonyi (Pest megye) temetőben van.

BONA Gábor 1999/4, V; BONA Gábor 2000, 335–336; GRACZA György 1894–1898, V, 966; Háromszék, 1999. nov. 6.; Honv. segélyalap, 3463/1868; IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis 1989, II, 336, 339; KÖVÁRI László 1854, 88; KÖVÁRI László 1861, 230–232; MIKÁR Zsigmond 1869, 57; MIKÁR Zsigmond 1891, 249; NAGY Sándor 1896, 113–114, LVI; NAGY Iván 1858, 223; OREUSZ, Ivan Ivanovics 2002, 292–293, 306; PÁLMAJ József 1901, 165; Történelmi Lapok, 1892, melléklet/5, 1893/4, 27–28, 31, 1893/5, 37–38, 1893/23, 224, 1894/19, 165–167; Székely Nemzet, 1893. jan. 30., febr. 11, 18., SZNM. Gyj. tgy.

FORRÓ FERENC, angyalosi – közsítész (?) (1808 körül, Angyalos – 1889. jan. 18., Sepsibesenyő). Ref. Forró Ádám székely nemes és Jakab Borbála legnagyobb fia. Testvér Forró Elek honvéd ezredessel, Forró Károly és Forró Pál honvéd hadnagyokkal. Nősült 1840 körül. Felesége besenyői Babos Karolina (róm. kat. vallású, mh. 1898. dec. 19-én, élete 75., házassága 50., özvegye 9. évében, Sepsibesenyőn).

1848: részt vett Háromszék önvédelmi harcában.

A testvérek közül Elek után ő vitte a legtöbbször. Egy időben Háromszék vármegye alispánja és királyi tanácsos volt. Gyermekei: Béla, Berta és Móric. Béla mint háromszéki pénztári ellenőr mh. 1893. aug. 22-én, élete 53. évében, Bepsibesenyőn. Berta (1842 – 1930. nov. 23., Dálnok) Gaál Zsigmond (1821–1889) dálnoki földbirtokoshoz ment férjhez. Móric dálnoki Hadnagy Bertát vette nőül.

Történelmi Lapok, 1896/11, 108; SZNM, Gyj. tgy.

FORRÓ KÁROLY, angyalosi – hadnagy (1822 körül, Angyalos – 1881. ápr. 6., Sepsimartonos). Forró Ádám székely nemes és Jakab Borbála fia. Testvér Forró Elek honvéd ezredessel, Forró Pál hadnaggal és Forró Ferenc honvéddel. Ref., gazdálkodó. Nőtlen.

A szabadságharcban a 15. Mátyás-huszárezredben szolgált. Előbb őrmester, majd 1849. ápr. 20-tól (1-jétől) – hadnagy ezredénél az erdélyi hadszíntéren (Bem nevezte ki).

1851: besorozták a 6. gyalogezredhez. Közben 1854. nov. 18-án nőül vette az Aldobolyban lakó nemes Balogh Zsófia hajadont. 1859: a 2. gyalogezredtől szerelt le. 1867: földműves Sepsimartonoson, nős, 4 gyermek (Berta, Anna, Kálmán és Károly) apja, a Rikánbelőli Hve. tagja. Felesége elhunyt élete 61. évében, 1894. nov. 11-én, Sepsimartonoson (ma Fotos-Martonos).

BONA Gábor 1998–1999, I, 414; Honv. segélyalap, 3463/1868; NAGY Sándor 1896, 114; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 88v; SZNM, Gyj. tgy.

FORRÓ KÁROLY – közsítész (1824 körül, Angyalos – 1899. febr. 10., Angyalos). Ref. Apja providus (jobbágyrészen lévő) Forró Antal mh. 1867. márc. 12-én, 64. évében. Anyja Kovács Borbála (mh. 1863. szept. 29-én, 56. éves korában). Testvér volt Forró Rebekával (ker. 1833. márc. 23-án), Rákhellel (1835. okt. 13. – 1837. febr. 12.), Ferencel (sz. 1837. nov. 21.) és Klárával (sz. 1840. márc. 12.). Adatok hiányában csak feltételezhető, hogy a hősi halált halt Forró Antal honvéd hadnaggal is testvér volt.

1851. máj. 28.: mint 29(!) éves ifjú legény feleségül szándékozta venni özv. Fábán Máriát. 1861. szept. 16.: zsellér, 36. éves, nőül vette özv. Kádár Máriát (mh. 1885. márc. 17-én, élete 64. évében), kitől egy lánya, Anna született (sz. 1866. aug. 18-án). 1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1895. jan. 8.: az 1848/9. évi közhonvédnek, Forró Antal és Kovács Borbála fiának (...) tanúk bizonyítása alapján keresztlevéllel adatott ki [honvéd]nyugdíjért leendő folyamodás végett.

MIKÁR Zsigmond 1891, 260; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 7v, 12r, 17v, 22v, 61r, 85v, nr. 41, fol. 9v–10r, 29v–30r, 49v–50r, 45v–46r, nr. 42, fol. 80v–81r, 99v–100r, 111v.

FORRÓ PÁL, angyalosi – *hadnagy* (1819. körül, Angyalos – 1914. jan. 28., Sepsibesenyő). Ref. Apja Forró Ádám (mh. 1857. márc. 5-én, 76 éves korában) székely nemes. Anyja Jakab Borbála (1787 körül – 1875. jún. 30.). Testvér Forró Elek honvéd ezredessel, Forró Károly hadnaggyal és Forró Ferenczel.

1849: hadnagy az 5. határvédszázalójban. A Hadügyminisztérium nevezte ki.

Nősült 1855. júl. 31-én. Az özvegyen maradt Forró Annát (mh. 1903. febr. 3-án, 82. éves korában) vette el, kinek húga, Amália (1828–1897) dálnoki Hadnagy József (1825–1894) honvéd huszárhadnagyhoz ment férjhez. 1867: földműves, nős, egy gyermek apja. Mindössze két gyermekük született: Vilma (1856. máj. 18. – 1871. júl. 20.) és Benedek (1858. márc. 18. – 1865. dec. 9.). Idős korában Sepsibesenyőn, testvére, Forró Ferenc (1808–1889) királyi tanácsos, Háromszék vármegye alispánjának leszármazottainál (Forró Zoltánnál) lakott. Ott is halt meg, 96 éves korában. Angyaloson temették el.

BONA Gábor 1998–1999, I, 415; Honv. segélyalap, 3463/1868; SÁL, Fond 105, nr. 110, fol. 168v–169r, nr. 40, fol. 75v, 91r, nr. 41, fol. 46r, 47v–48v, 53v–54r, 59v–60r, nr. 42, fol. 108v–109r; Székely Nemzet, 1903. febr. 6., febr. 20., 1914. jan. 29.; SZNM, Gyj. tgy.

GÁSPÁR ANDRÁS – *közüvitéz* (1820–1830 körül, Laborfalva – 1912. szeptember 7., Angyalos). Ref. Apja Gáspár Ferenc (mh. 1878. júl. 19-én, 78 éves korában), anyja Ráduly Mária.

1849: a szabadságharc végéig a 83. honvédszázalójnál szolgált.

1859. jan. 12.: törvényen kívül Kádár Mária zsellérlánytól egy lánya született, Rákhel. 1860. okt. 9.: zsellér, 30(!) éves, nőül vette a 26 éves özv. Dánér Rózáliát (mh. 1914. márc. 9-én, élete 78. évében), kitől öt gyermeke született: Áron (sz. 1860. okt. 11-én), Rózália (sz. 1863. febr. 27-én), András (1866. dec. 19. – 1870. okt. 24.), Dénes (1869. okt. 8. – 1876. nov. 24.) és Juliánna (1873 – 1876. okt. 17.). 1890: napszámos, a Rikánbelőli Hve. tagja, Angyaloson élt. 1891. jan. 19.: mint 1848/49. évi közhonvédnek, hogy honvédnegyedjért folyamodhasson, tanúk bizonyítása alapján keresztlevelet állítottak ki. Anyakönyv hiányában tanúkkal bizonyították, hogy 1825-ben született, és 66 éves.

KÁL, Fond 550, G 41/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 260; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 1v–3r, 5v–6r, 9v–10r, 13v–14r, 28v–29r, 51v–52r, 59v–60r, 64v–65r, nr. 42, fol. 111r; AREL, akv. III, 9, 11.

GÖDRI MIHÁLY – *közüvitéz* 1849: a 85. honvédszázalójnál szolgált. 1889: Angyaloson élt. Feltehetően itt is hunyt el, 1903 után.

KÁL, Fond 550, P 5/4.

GÖDRI MIKLÓS – *közüvitéz* (1827 körül, Étfalva – 1895. okt. 16., Angyalos). Ref.

1849: a fegyverletételig a 85. honvédszázalójban szolgált. 1849. júl. 2.: részt vett a kökösi csatában. Falusfeleivel, Imreh Zsigmonddal és Lovász Sámuellel szállították a frontvonalból vissza Uzonba a hósi halált halt Gábor Áron holttestét. Hősiesen küzdöttek, visszatérésre kényszerítették az őket üldöző kozákokat.

1855: zsellér, *ifjú legény*. 1855. febr. 22.: feleségül vette a 21. éves angyalosi Sinka Annát (mh. 1913. nov. 6-én, élete 81. évében). Két gyermekük született: László (1856. márc. 20. – 1889. febr. 1.) és Rebeka (1869. máj. 15. – 1870. nov. 29.) 1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelőli Hve. tagja. Haláláig honvédnegyedjait élvezte.

ALBERT Ernő 1999, 116; KÁL, Fond 550, G 94/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 260; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 95v–96r; AREL, akv. III, 10.

HEGYI LAJOS – *közüvitéz* (1818 körül, Angyalos – ?, ?). Ref. Apja gyalog katona Hegyi József (mh. 1843. aug. 19-én,

élete 60. évében). Anyja Bójte Rebeka, mh. 1852. nov. 12-én, 75 éves korában. Nősült 1847. nov. 9-én. Felesége Nagy Ágnes (mh. 1901. ápr. 25-én, élete 78. évében). Gyermekeik: Lajos (sz. 1847. dec. 23-án), Ágnes I. (1845 – 1849. nov. 12.), Ágnes II. (sz. 1849. nov. 12-én), Rákhel (sz. 1852. jún. 12-én), Mária (1854. szept. 16. – 1857. dec. 29.), József (sz. 1856. szept. 26-án), András (1858. jan. 15. – 1870. okt. 28.), Pál (sz. 1859. dec. 22-én), Mózes (sz. 1862. nov. 9-én) és Ferenc (1870. febr. 20. – 1871. okt. 1.).

1902. febr. 1.: hogy honvédnegyedjait élvezhessen, anyakönyv hiányában *tanúk bizonylata alapján keresztlevél adatott ki*, akik szerint 84. éves, így hát ő is az 1818. évben kellett születessen. Feltehetően 1902 után hunyt el.

SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 35r, 37v, 41r, 44r, 46r, 48r, 67r, 70v, 73r, 76r, 82v, nr. 41, fol. 2v–3r, 4v–5r, 14v–15r, 51v–53r, nr. 42, fol. 103v–104r, 113r.

IMREH ÁBEL – *tizedes* (1819 körül, Angyalos – ?, ?): Ref. 1848 előtt a 15. (II. Székely) határvérezred 7. századában szolgált mint tizedes. 1847. okt. 19.: mint 28 éves nemes székely gyalog katona, ifjú legény vette nőül az ugyancsak gyalog katona családból való 18 éves angyalosi Imreh Borbált. Hét gyermekük született: Pál (sz. 1849. febr. 6-án), Albert (sz. 1851. máj. 16-án), Gyula (sz. 1853. szept. 3-án), Sándor (sz. 1855. okt. 6-án), Vince (sz. 1858. jún. 10-én), Balázs (1860. aug. 30. – 1862. márc. 10.) és Ábel (1862. dec. 14. – 1878. szept. 26.).

1848: ezrede kötelékében részt vett a szerbek, majd a Jellačić elleni harcokban. 1849: a nagyszabados csatában a *balfarcsonjtját egy golyó annyira megsértette*, hogy két hónapig súlyos betegen feküdt. Felgyógyulása után a 86. honvédszázalój tizedeseként harcolt tovább a fegyverletételig.

1865. aug. 4.: elhunyt felesége, Imreh Borbála 36 éves korában. Hamarosan újránősült. Második felesége sepsimartonosi Csulak Erzsébet, kitől három gyermeke született: Ágnes (1868. márc. 27. – 1869. szept. 6.), Lotti (sz. 1870. ápr. 10-én) és Dénes (1872. júl. 20. – 1873. okt. 17.). 1887. szept. 20.: hogy honvédnegyedjait élvezhessen, anyakönyv hiányában tanúk bizonyítása alapján állították ki a keresztlevélét, és igazolták, hogy 1817-ben(!) született, vagyis hetven éves. 1890: napszámos, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1890. febr. 25.: elhunyt második felesége, Csulak Erzsébet 48 éves korában. 1893. dec. 15.: a III/21960. számmal iktatott, Háromszék alispánjához terjesztett folyamodványával kérte a budapesti Honvédmeházba való felvételét. 1894. febr. 6.: a Honvédmeház felügyelő bizottsága 572 sz. átiratában a kérelmező honvédigazolványát kérte, mert az Országos Honvédségélyező Egl.-nél nem találták. 1894. márc.: az átiratot továbbították a kérelmezőnek, hogy honvédigazolványát küldje be az alispáni hivatalhoz. 1894. júl. 3.: 75 éves özvegy, feleségül vette a 61 éves özv. Kölcze Borbált. Több mint valószínű, végül bekerült a Honvédmeházba, mert az angyalosi egyház anyakönyvében, hogy szülőfalujában hunyt volna el, neve nem található.

KÁL, Fond 550, I 40/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 253; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 36r, 40r, 42v, 45r, 48v, 79r, 82r–v, nr. 41, fol. 2v–3r, 5v–6r, 11v–12r, 14v–15r, 17v–18r, 45v–46r, nr. 42, fol. 63v–64r, 87v–88r, 110r; Fond 9, 482. doboz, III/228 – 1893, fol. 1, 559. doboz, III/52 – 1894, fol. 1.

IMRE DÉNES – *örrmester* (1824 körül, Angyalos – 1902. márc. 27., Besenyő). Ref. Apja Imreh Lajos. Anyja Ferencz Zsuzsánna.

1849: a 2. honvédszázalójban szolgált. Részt vett az oroszok elleni péterváradai ütközetben.

1892: Angyaloson élt. 1892. aug. 16.: *angyalosi születésű, besenyői lakos, [kinek] keresztlevél adatott (...) tanúk bizonylata alapján, [akik] (...) hit alatt vallják, hogy Imreh Dénes, Imreh Lajos és Ferencz Zsuzsánna fia, az 1824-ik évben született és így*

jelenben 68 éves. 1902: szabómester. Halálakor már özvegy, 74(!) évesnek tudták.

KÁL, *Fond 550, I 37/1; MIKÁR Zsigmond 1891, 261; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 112v.*

IMREH GYÖRGY – *köztitéz* (1829. márc. 15., Angyalos – 1896. okt. 20., Angyalos). Ref. Apja ifjabb Imre József gyalog katona, anyja providus (jobbágy rendhez tartozó) Nagy Anna. Testvér Imreh Zsigmond honvéd tizedessel.

1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja, Angyaloson lakott. Itt is hunyt el mint napszámos, élete 67. évében.

KÁL, *Fond 550, K 24/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 251; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 2v, nr. 42, fol. 96v–97r.*

IMREH JÓZSEF – *örmester* Feltehetően azonos idősebb Imreh József gyalog katona és Szász Éva 1829. május 28-án keresztelt gyermekével.

1848/49-ben a csaták egyikében megsebesülhetett, avagy mint a császári seregbe sorozott katona szolgálati ideje alatt sebesült meg. Feltehetően ez abból, hogy idős korában a Haynau-alaphoz sordult segélyért.

1858. máj. 31.: nősült mint cs. kir. katona, 29 éves korában. Felesége nemes Deák Karolina 28 éves hajadon. 1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelői Hve. tagja. 1892. május 11.: a honvédelmi minisztérium 25258. sz. átiratában értesítette Háromszék vm. *közönségét*, hogy a kérelmező Imreh József báró Haynau-féle III-ik osztályában alapítványi hely jótéteményében az *üresedéshez képest és a megállapított sorrend szerint annak idejében leendő részesítése végett előjegyzésbe vétetett*. Feltehetően ő az, aki élete 89. évében, 1918. október 26-án hunyt el, Angyaloson.

MIKÁR Zsigmond 1891, 251; SÁL, *Fond 105, nr. 40, fol. 2v, 94r, 95v, Fond 9, III/26 – 1891, fol. 16, AREL, akv. III, 14.*

IMREH JÓZSEF – *köztitéz*. A 83. honvédszászlóaljban harcolt, ahonnan mint önkéntes tűzér Magyarországra ment. 1849. júl.: Mehádiaföldön volt gyógykezelésen. Hamarosan felépült, és a fegyverletételig szolgált.

Feltehetően azonos azzal az Imreh Józseffel, kinek felesége Török Polixéna volt (mh. 1894. ápr. 19-én, élete 53. évében), kitől egy lánya Beatrix született (sz. 1859. ápr. 11-én) és egy fia, Vitályos (sz. 1862. ápr. 27-én). 1889: még élt Angyaloson. Feltehetően 1903 után hunyt el.

KÁL, *Fond 550, I 44/2; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 1v–2r, 4v–5r, nr. 42, fol. 92v–93r.*

IMRE MÓZES – *köztitéz*. 1848. okt. – a 12. honvédszászlóalj önkéntese.

GAGYI Zoltán 2001, 12, 170.

IMREH SÁNDOR – *hadnagy* (1827, Angyalos – 1896. ápr. 29., Angyalos). Ref.

A 24. honvédszászlóalj 1. századában a fegyverletételig szolgált.

1856. jan. 8.: 36 éves(!), nőtlen, nősült mint volt székely gyalog katona. Felesége Forró Zsuzsánna (21 éves hajadon, mh. 1906. ápr. 22-én, élete 72. évében), kitől 6 gyermeke született: Matild (sz. 1856. júl. 9-én, Craiovára került), Árpád (1858. febr. 26. – 1883. márc. 26.), Róbert I. (1860. máj. 13. – 1864. ápr. 23.), Nelli (sz. 1862. júl. 23-én, Vaszilkovics Kálmánhoz ment férjhez), Róbert II. (1865. jan. 25. – 1919, felesége, Vitályos Borbála élt 55 évet, mh. 1926-ban), Anna (sz. 1869. jan. 23., Gödri Antalhoz ment férjhez Étfalvára).

1850 után többször is mint egyházi jegyző írta alá a jegyzőkönyveket. 1882. okt. 2.: anyakönyv hiányában tanúk vallomása alapján állították ki a keresztlevelét. A tanúk szerint 1824-ben született. 1890: a Rikánbelői Hve. tagja. 1892: Angyaloson élt. Itt is hunyt el, 1896-ban, élete 69. évében(!).

KÁL, *Fond 550, I 59/1; MIKÁR Zsigmond 1891, 250; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 46r, 48r, 91v, nr. 41, fol. 2v–3r, 4v–5r, 7v–8r, 12v–13r, nr. 42, fol. 95v–96r; 110r; AREL, akv. III, 2, nr. 17, l. sz. II/5, 227, 283.*

IMREH ZSIGMOND – *tizedes* (1820 körül, Angyalos – 1902. máj. 31., Angyalos). Ref. Apja Imreh József, anyja Nagy Anna. Testvér Imreh György köztitézszel.

A 24(?) honvédszászlóaljban a szabadságharc végéig szolgált. 1849. júl. 2.: falusfeleivel, Gödri Miklóssal és Lovász Sámuellel szállították a frontvonalból vissza Uzonba a hősi halált halt Gábor Áron holttestét. Hősiesen küzdöttek, visszatérésre kényszerítették az őket üldöző kozákokat.

1849. okt. 28-án a cs. kerületi biztosság *zendülésben való részvétel miatt* lopás vádjával letartóztatta. 1852. nov. 28.: nősült mint 33 éves volt székely gyalog katona. Felesége sepsimartonosi Fejér Anna *megesett személy*. 1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja. 1891. jan. 12.: anyakönyv hiányában tanúk vallomása alapján állították ki a keresztlevelét. A tanúk szerint 1820-ban született és 71. éves.

KÁL, *Fond 550, I 46/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 253; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 87v, nr. 42, fol. 106v–107r, 111r; ALBERT Ernő 1999, 116.*

INTZE JÓZSEF, dálnoki – *szászados* (1796, Dálnok – 1874. júl. 30., Angyalos). Ref. Apja székely lófő, kisbirtokos. Jogot vett. 1821-től az erdélyi kincstárnál írnok. 1828-tól a 15. (II. Székely) határoréztred hadbíró hadnagya. 1833. júl. 23.: megesküdt Angyaloson *tekintetes angyalosi Gazda Ágnes kisasszonnyal dispensatio addsa mellett*.

1848-ban hadbíró az ezrednél, novembertől részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849. január 16-tól százados, a hadbíróság elnöke Kézdivásárhelyen.

A szabadságharc után Bécsben előbb halálra, majd négy év várfogságra ítélték. 1857-ben szabadult. 1861: Sepsiszek főügyészévé választották, de a Schmerling-kormány kinevezésekor lemondott. 1867 körül Dálnokon élt és gazdálkodott, nős, 3 gyermek apja, a Rikánbelői Hve. tagja. Élete végén feleségével együtt Angyaloson lakott. Felesége, Gazda Ágnes mh. 1876. febr. 23-én, élete 73. évében. Szabadságharcos élményeit *Irtó háború 1848. és 1849. ben* címmel írta meg (KEKKt, Ms. 648).

BONA Gábor 1988, 279; *Honvéd segélyalap, 2825/1868. és 3463/1868; Történelmi Lapok, 1893/3, 21, 1893/4, 28–29, 1896/17, 153; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 7r, nr. 41, fol. 57v–58r, 60v–61r.*

KÁDÁR ISTVÁN – *köztitéz* (1819 körül, Angyalos? – 1893. ápr. 4., Angyalos). Ref. A 15. Mátyás-huszáreztredben szolgált. 1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelői Hve. tagja.

KÁL, *Fond 550, B 160/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 262; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 91v–92r.*

KANYÓ ANTAL, besenyői – *köztitéz*, huszár. Részt vett a Tömösi-szoros védelmében, a Hátszegtől Karánsebesig és Mehádiaig húzó hadszíntér csatáiban. 1887: még élt Angyaloson. 1891. jan. 1.: Hofmann János, a besenyői csoport körjegyzője jelentése szerint a sepsiszentgyörgyi menházban volt. Feltehetően itt is hunyt el.

KÁL, *Fond 550, K 24/2; SÁL, fond 9, 1890–XXII/3, fol. 22, 26–27, 89–91.*

KARÁCSON LAJOS – *köztitéz* (1818 körül, Angyalos? – 1890. dec. 28., Angyalos). Ref.

A 83. honvédszászlóaljban a fegyverletételig szolgált.

1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelői Hve. tagja. Felesége budaházi születésű Molnár Júlia, aki elhunyt 1909. júl. 24-én, élete 93. évében.

KÁL, *Fond 550, C 37/3; MIKÁR Zsigmond 1891, 262; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 87v–88r; AREL, akv. III, 6.*

KISS ISTVÁN – *főtüzér* (1830 körül, Réty – 1892. máj. 14., Angyalos). Ref. A szabadságharc végéig a háromszéki ütegarancsnokságnál szolgált.

Feltehetően azonos azzal a Kiss Istvánnal, kinek felesége Lovász Mária volt, akitől egy lánya, Mária (1867. febr. 17. – 1880.

máj. 23.) született. 1889: Angyaloson élt. Itt is hunyt el, 62 éves korában.

KÁL, Fond 550, K 177/4; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 10v–11r, nr. 42, fol. 70v–71r, 89v–90r.

KOVÁCS ISTVÁN – *közvitéz* (1820-as évek, Angyalos? – ?, ?.). Ref. A szabadságharc végéig a 11. Székely huszárezredben szolgált.

1852. febr. 7.: zsellér, 29 éves, nőül vette sepsimartonosi Irkuly Rebekát. 1889: Fotos-Martonoson élt. 1889. febr. 7.: anyakönyv hiányában tanúk *bizonylata alapján (...) [igazolták, hogy] 1819–1820-ik években született, s így jelenleg 68–69 éves korú.* Feltehetően Fotos-Martonoson hunyt el.

KÁL, Fond 550, K 296/2; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 110r.

KOVÁCS JÁNOS – *közvitéz* (1821 körül – 1899. szept. 17., Angyalos). Ref. Apja providus (jobbágy részen lévő) Kovács Elek (mh. mintegy 60 éves korában, 1850. ápr. 27-én), anyja Nagy Éva (mh. 1862. okt. 16-án, élete 63. évében).

1848/49: a szabadságharc végéig a 86. honvédszászlóaljban szolgált.

1849. okt. 12.: 27 éves, nőül vette a 18 éves Sinka Máriát. Gyermekei: Ágnes (sz. 1861. febr. 2-én), József (1864. dec. 8. – 1867. okt. 5.) és Rebeka (1871. aug. 28. – 1872. okt. 31.). 1890: Angyaloson élt mint napszámos. 1891. jan. 13.: anyakönyv hiányában tanúkkal bizonyította, hogy Kovács Elek és Nagy Éva fia, 1821-ben született.

KÁL, Fond 550, H 109/24. és K 301/3; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 71v, 84r, 90r–v, nr. 41, fol. 3v–4r, 7v–8r, 16v–17r, 43v–44r, 49v–50r, 53v–54r, nr. 42, 100v–101r, 111r.

KOVÁCS LÁZÁR – *közvitéz* (ker. 1830. jan. 9., Angyalos – 1863. jan. 12., Angyalos). Ref. Apja Kovács Ambrus zsellér (mh. 1869. máj. 16-án, élete 62. évében), anyja Bélik Éva (mh. 51. éves korában, 1860. márc. 21-én).

1848: a 15. Mátyás-huszárezredben szolgált. 1849. jan.: valamilyen kihágás miatt *rab hosszú vason.*

1860. okt. 22.: 30 éves, nőül vette a 24 éves Nagy Erzsébetet, kitől 1860. dec. 15-én fia született, András (mh. 1874. jan. 11-én).

DEMETER Lajos 2006, 210; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 3r, nr. 41, fol. 2v–3r, 28v–28r, 41v–42r, 43v–44r, 50v–51r, 56v–57r.

KOVÁCS ZSIGMOND – *közvitéz* (ker. 1833. jún. 20., Angyalos – ?, ?.). Ref. Apja providus Kovács Gyurka (mh. 1869. jan. 9-én, élete 75. éves korában). Anyja Szóts Anna (mh. 1840. jún. 3-án, mintegy 40 éves korában). Három testvére: Boldizsár, Anna és Rákhel.

A szabadságharc idején *közvitéz*, a Székelyföldre helyezett 1. lovas ütegnél gyutacsos tűzér. A fegyverletételig szolgált.

1889. márc. 30.: anyakönyv hiányában tanúk bizonyították, hogy Kovács György és Szócs Anna fia, aki tudomásuk szerint 1828-ban született, Angyaloson. 1890: Sepsimartonoson lakott. Feltehetően ott is hunyt el.

KÁL, Fond 550, K 337/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 263; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 8r, 12v, 14r, 21r, 64v, nr. 42, fol. 110v.

LOVÁSZ ISTVÁN – *közvitéz* (1830 körül, Angyalos – 1905. ápr. 7., Angyalos). Ref.

Az 1848/49. évi szabadságharcban a 86. honvédszászlóaljban szolgált.

1858. aug. 18.: nősült mint 30(!) éves nőtlen. Felesége özv. Gáspár Józsefné Fábíán Mária (mh. 1887. júl. 29-én, élete 66. évében). 1887. nov. 27.: nősült másodszer mint 57(!) éves özvegyember. Felesége a 21(!) éves Deák Rózsalia (mh. 1932. márc. 19-én, élete 79. évében). 1889: Angyaloson élt.

KÁL, Fond 550, L 78/3; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 95v, nr. 42, fol. 84v–85r, 116r; AREL, akv. III, 2, 26.

LOVÁSZ SÁMUEL – *közvitéz* (1828 körül, Angyalos – 1907. ápr. 6., Angyalos). Ref.

Az 1848/49. évi szabadságharcban a 86. honvédszászlóaljban szolgált. 1849. júl. 2.: falusfeleivel, Imreh Zsigmonddal és Gödri Miklóssal szállították a frontvonalból vissza Uzonba a hősi halált halt Gábor Áron holttestét. Hősiesen küzdöttek, visszatérésre kényszerítették az őket üldöző kozákokat.

1851. aug. 19.: 23 éves, megnősült. Felesége Máté Ágnes 18 éves hajadon. 1854: felszabadult új polgár. Nejétől kilenc gyermeke született, három fiú és hat lány. Az elsőszülött fiú, Sámuel I. (1852. okt. 20. – 1852. nov. 1.) mint csecsemő hunyt el. Ágnes (1859. okt. 12. – 1877. dec. 20.), Rebeka (1862. jún. 19. – 1877. dec. 26.), Sámuel II. (1865. febr. 25. – 1877. nov. 16.), Klára (1869 – 1877. nov. 18.) és Zsófia (1872. márc. 14. – 1877. okt. 21.) a faluban tomboló *toroklob* áldozatai lettek. Gyermekük közül Júliánna (sz. 1854. márc. 29-én), József (sz. 1856. okt. 6-án) és Zsuzsánna (sz. 1877. szept. 2-án) maradtak életben. 1889: Angyaloson élt.

KÁL, Fond 550, L 79/2; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 41r, 43v, 46v, 73r, 85v, nr. 41, fol. 1v–2r, 4v–5r, 7v–8r, 17v–18r, 24v–25r, 60v–61r, 63v–64r; ALBERT Ernő, 1999, 116; AREL, akv. III, 4.

MÁNDEL ANDRÁS – *közvitéz* (? , Angyalos? – 1875. nov. 27., Feldoboly). Gör. kel. Apja, Mándél György. Feltehetően angyalosi providus Mándél György és Ráduly Anis 1832. dec. 12-én reformátusoknál keresszletel fiáról van szó. 1847. márc. 27.: Feldobolyban átállt a ref. hitre.

1848/49: a szabadságharc valamelyik csatájában megsebesült, lábára nyomorék maradt.

1856. márc. 17-én nősült először, ekkor, *minthogy nyomorék, stápon járó félszeg, 25(!) évesnek* jegyezték. Neje Kis Elek zsellér lánya, Kis Trézsi. 1867: a Haynau-féle alpból segélyt kapott. Birtoktalan, bal lábát elveszítette, félszeg. 1868. jan. 28.: mint 40(!) éves özvegy, újra nősült. Neje Joós Istvánné lánya, Mária (26 évesnek írták, mh. 1899. dec. 20-án).

Élete vége felé ivásra adta a fejét, minek következtében gu-taütöttként hunyt el.

Honvéd segélyalap, 3223/1868. és 3463/1868; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 6r, nr. 297. fol. 192, 298, nr. 298, fol. 77–78, 149–150, nr. 300, fol. 119.

MÁNDEL GYÖRGY – *közvitéz* (?) (1827 körül, Angyalos – 1905. jan. 29., Angyalos). Ref. Providus, vagyis jobbágy- vagy zsellércsalád sarja.

1848/49: feltehetően mint *közvitéz* küzdötte végig a szabadságharcot.

1851. febr. 19.: 24 éves. Feleségül vette rétyi Pakuts Juliannát (mh. 1901. febr. 9-én, élete 72. évében). 1892. szept. 2.: hogy honvédyugdíjat kaphasson, *angyalosi születésű és lakos Mándél Györgynek keresztlevel adatott ki (...) tanúk bizonylata alapján, kik is (...) bizonyítják, hogy (...) 1827. évben született, így jelenben 65 éves.*

SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 85v, nr. 42, fol. 103v–104r, 112v, AREL, akv. III, 2.

MÁNDEL JÓZSEF – *közvitéz* (1827 körül, Angyalos – 1905. jan. 8., Gidófalva). Ref. Apja Mándél György, anyja Bordás Éva.

1848/49: feltehetően mint *közvitéz* küzdötte végig a szabadságharcot.

1890: napszámos Gidófalván, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1895. dec. 8.: *angyalosi születésű Mándél Józsefnek, Mándél György és Bordás Éva fiának keresztlevel adatott (...) tanúk bizonylatára, mely szerént (...) 1827-ben született, így jelenleg 68 éves.*

MIKÁR Zsigmond 1891, 264; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 112v, nr. 347. fol. 202v–203r.

MÁNDEL ZSIGMOND – *közvitéz* (?) (1825 körül, Angyalos – ?, ?.). Ref. 1897. ápr. 25.: feltehetően, hogy honvédyugdíjhoz juthasson, anyakönyv hiányában számára *tanúk bizonylatára*

keresztlevél adatott ki. Tanúkkal igazolta, hogy az 1825. évben született, s így jelenleg 68 éves. Több mint valószínű, 1903 után hunyt el, Angyaloson.

SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 113r.

NAGY KÁROLY – *közvitész* (1818–1821 körül, Angyalos? – ?, ?). Ref. Nagy Zsigmond és Csoti Rákhel fia. Testvér a hősi halált halt Nagy Lászlóval.

A szabadságharc végéig a 86. honvédszászlóaljban szolgált.

1856. júl. 29.: mint 36 éves özvegy, nőül vette a hősi halált halt Úrmösi József özvegyét, Lovász Klárát (mh. 1901. nov. 3-án, élete 79. évében). 1890: Angyaloson élt. 1891. jan. 10.: számára *keresztlevél adatott ki (...)* Imreh Zsigmond és Györke János egykorú egyének bizonylata alapján, kiknek vallomása szerint (...) Nagy Zsigmond és Csoti Rákhel fia jelenleg 72 éves, így az 1818-ik évben született. Feltehetően 1903 után hunyt el.

KÁL, Fond 550, H 109/24. és N 50/3, SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 92r, nr. 42, fol. 104v–105r, 110v.

†**NAGY LÁSZLÓ, ifj.** – *közvitész* (1833. márc. 12., Angyalos – 1849. júl. 23., Szemerja). Ref. Apja jobbágy renden lévő Nagy Zsigmond (mh. 1873. dec. 3-án, 85 éves korában). Anyja gyalog katoná renden lévő ró. kat. Csoti Rákhel. 1822. máj. 25-én a szolgálk esk. róm. kat. vallás szerint. (Nagy Zsigmondot 28, Csoti Rákhelt 19 évesnek jegyezték.) Testvér Nagy Károly közvitézzel. Az anyakönyv bejegyzései szerint több testvére volt: Ágnes (ker. 1824. aug. 15-én), Zsuzsánna (ker. 1827. dec. 10., – 1834. júl. 18.), Rózsalia (1845. szept. 16. – 1847. aug. 6.), Rákhel (1835 – 1840. ápr. 21.), Mária (sz. 1843. febr. 18-án) és Zsigmond (1839. szept. 16. – 1879. nov. 23.).

1849: 16 éves ifjú a Szemerjánál történt csatában átlövetve meghalt, és 24-én itten Angyaloson eltemetett.”

1861: agg szülei 70 éven felüliek. A Rikánbelöli Honv. Segélyező Egyl. számukra 2 Ft rendkívüli és havi 1 Ft-os segélyt irányozott elő.

Székely Nemzet, 1883. nov. 8. ; SÁL, Fond 89, fol. 18, Fond 105, nr. 40, fol. 1v, 6v, 7v, 21v, 28r, 31v, 62v, 64r, 69r, 70v, nr. 41, fol. 55v–56r, nr. 553, fol. 12v–13r, 65v–66r.

PAKUTS BÁLINT – *közvitész* (1827–1829 körül, Angyalos – 1918. okt. 26., Angyalos). Ref. Apja providus Pakuts Mihály (mh. 1879. dec. 12-én, élete 84. évében), anyja Böjte Mária (mh. 1880. okt. 14-én, 73 éves korában).

1848/49: A szabadságharc végéig a 85. honvédszászlóaljban szolgált.

1860. nov. 5.: zsellér, 30(!) éves, nőül vette a 21 éves zsellér Nagy Rebekát, aki 11 gyermeknek adott életet. Közülük Mária (sz. 1860. aug. 16-án) már a házasság előtt megszületett. A felnőttkort csupán András (sz. 1864. júl. 1-jén) és Ágnes (sz. 1864. ápr. 23-án) érték meg. Antal (1862–1869), Rebeka (sz. és mh. 1866-ban), Barabás (sz. és mh. 1867-ben), Ferenc (1870–1873), József (sz. és mh. 1872-ben), Albert (sz. és mh. 1873-ban), Dénes (sz. és mh. 1875-ben), Anna (sz. és mh. 1876-ban) kiskorukban elhunytak.

1889: Angyaloson élt. 1891. jan. 15.: számára a parókián *keresztlevél adatott, ahol (...)* Győne János és Lovász Izsák tanúk bizonylata alapján (...) [igazolták, hogy] Pakucs Bálint, Pakucs Mihály és Böjte Mária fia, az 1827-ik évben született, s így jelenleg 63 éves egyén. Felesége, Nagy Rebeka mh. 1919. febr. 14-én, élete 85. évében.

KÁL, Fond 550, P 5/4; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 2v–3r, 4v–5r, 7v–8r, 9r–12r, 14v–15r, 17v–18r, 19v–20r, 21v–22r, 23v–24r, 28v–29r, 49v–50r, 46v–47r, 48v–49r, 53v–55r, 56v–57r, 58v–60r, nr. 42, fol. 68v–69r, 71v–72r, 111r; AREL, aku. III, 12, 15.

†**PETŐ PÉTER** – *közvitész, nemzetőr(?)*. Feltehetően részt vett az agyafalvi Székely Nemzeti Gyűlésen, és a székely tábor harcaiban. 1849: adósa maradt az egyházának, de ettől

eltekintettek, nem követelték a családján, mert az írt adós igen szegényül menván el falvánkból a múlt [1848.] özön ezen véres világba, még nyomorultabb lehetett Erdélybe a halála.

Egyik fia Pető Ignác, kit mint a *székely rendből valót* 1848. márc. 5-én beválasztották az egyházmegye tanácsába. Felesége, Csulak Borbála 1860. szept. 11-én halt meg, 78. éves korában.

AREL, nr. 17, l. sz. 115, pag. 28; SÁL, Fond 105, nr. 41, fol. 42v–43r.

RÁCZ SÁNDOR, bölöni – *hadnagy* (1823–1826 körül, Angyalos – ?, ?). Ref. Apja, bölöni id. Rátz Sándor székely nemes. Anyja nemes angyalosi Forró Mária (mh. 1830. febr. 10-én, élete 29. évében). 1830. szept. 7.: apja újranősült. Szotyorban esküdt nemes szotyori Nagy Zsuzsanával (mh. 1835. szept. 10-én, 33 éves korában). Apjának első feleségétől két fiú született: Sándor és a csecsemőkorban elhunyt János (1829. máj. 15. – 1830. ápr. 8.). Második felesége három gyermeknek adott életet: Károly (sz. 1831. júl. 20-án), Anna (sz. 1832. jún. 30-án) és Zsuzsánna (sz. 1835. jan. 22-án).

1848 előtt gazdálkodó. Nőtlen.

A szabadságharcban előbb a 15. Mátyás-huszárezredben szolgált. Tizedes uo., majd 1849. jún. 9-én hadnagy a Nagyszébenben alakuló (későbbi 135.) honvédszászlóaljban. A tartalék hadtesttel Világosnál tette le a fegyvert.

1849. aug. 27.: Aradon besorozták a 18. gyalogezredhez. 1851. nov. 31.: elbocsájtották. Feltehetően nem szülőfalujába, hanem apja örökébe, Bölönbe költözött. 1867: özvegy, gyermektelen. Saját birtokán gazdálkodott Bölönben. Tagja a Rikánbelöli Hve.-nek. 1892. júl. 13.: anyakönyv hiányában [*honvédnyugdíjért leendő folyamodás végett*] tanúkkal igazolta, hogy ő Rátz Sándor és Forró Mária fia, aki 1826-ban született, Angyaloson.

Feltehetően 1892 után, Bölönben hunyt el.

BAKK Endre 1895, 415; BONA Gábor 1998–1999, III, 8; *Honvéd segélyalap*, 3463/1868; MIKÁR Zsigmond 1869, 79; NAGY Sándor 1896, LXXXII; *Történelmi Lapok*, 1896/10, 94; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 2v, 3v, 4r, 5v, 10v, 60v, nr. 42, fol. 111v.

RÁDULY ANDRÁS, id. – *közvitész* (1818 körül, Papoc – 1893. febr. 14., Angyalos). Ref. Providus (jobbágy renden lévő). Nősült 1838. okt. 9-én. Ekkor 22 évesnek írták. Felesége 21 éves Fábiana Juliánna *divorciáta* (mh. 1875. márc. 9-én, 58 éves korában), kitől egy fia, András született (1839. máj. 24-én).

1848/49: a 24. honvédszászlóaljban szolgált.

1890: napszámos Angyaloson, a Rikánbelöli Hve. tagja.

KÁL, Fond 550, 46/4; MIKÁR Zsigmond 1891, 267; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 20r, 54v, nr. 41. fol. 57v–58r, nr. 42, fol. 90v–91r.

ROMÁN JÁNOS – *közvitész* a 83. honvédszászlóaljban. A fegyverletételig szolgált. 1889: még élt Angyaloson.

KÁL, Fond 550, C 74/4.

SEBESTYÉN SÁNDOR, angyalosi – *százados* (1822. márc. 21., Angyalos – 1893. aug. 9., Szemerja). Ref. 1838: *közvitész*, a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézet hallgatója, 1843: őrmester a 15. (II. Székely) határőrezredben. Nős, gyermektelen.

1848. okt.: ezrede otthon állomásozó csapataival részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849. febr. 21. (16.): főhadnagy a 15/2. (84.) honvédszászlóaljban, a beszercei hadosztálynál. Jún. 24. (máj. 16.): százados a 6. székely határvéd zászlóaljban, a brassói hadosztályban.

1861: a megalakult Rikánbelöli Honv. Segélyező Egyl. kézdivásári bizottm.-ának a tagja. 1868: árvaszéki honvéd zászados. 1890: megyei hivatalnok Sepsiszentgyörgyön, mindkét időpontban a Rikánbelöli Hve. tagja. Több mint ötven évig volt Háromszék vármegye törvényhatóságánál szolgálatban mint községi, majd közigyám-, végül árvaszéki ülnök. Megalakulásától haláláig

a sepsiszentgyörgyi Jótékonycélú Nőegylet tisztségviselője volt. Az alsócsernátoni ref. temetőben helyezték örök nyugalomra.

Felesége, Cseh Concordia (mh. 1910. máj. 31-én, 85. éves korában) *férjét a szabadságharc alatt több csatába elkísérte, ott örködött mellette*. Hosszú időn át a sepsiszentgyörgyi Jótékonycélú Nőegylet alalnőknője volt. Nővére, Póli, Balogh Izra honvédtisztnek volt a felesége.

BONA Gábor 1988, 538; KÁL, *Fond 550, A 50/2, H 109/77. és S–Sz sz. n.*; SzNM, *Gyj. tgy., Honvéd segélyalap, 3463/1868; MIKÁR Zsigmond 1869, 77; MIKÁR Zsigmond 1891, 249; Székely Nemzet, 1893. aug. 11., Székely Nép, 1910. jún. 4.; SÁL, Fond 89, fasc. IV.*

SIMON JÓZSEF – *közüvitéz* (1824. aug. 11., Egerpatak – 1902. dec. 26., Angyalos). Ref. Apja egerpataki Simon András, anyja Fejér Ágnes.

1850. máj. 7.: 26 éves, nőül vette az Angyalson élő, rétyi születésű, 18 éves Virág Juliannát (mh. 1905. dec. 2-án, élete 76. évében), kitől összesen kilenc gyermeke született. Közülük Ferenc I. (1860. júl. 20. – 1860. aug. 13.), Rózália (1863. febr. 7. – 1863. febr. 15.), Ferenc III. (1873. máj. 8 – 1873. aug. 8.) mint csecsemő, Mária (1864. ápr. 13. – 1866. jún. 16.), Ferenc II. (1867. máj. 7. – 1869. jan 21.) kiskorúként hunyt el. A felnőtt kort Ágnes (sz. 1851. máj. 14-én), József (sz. 1853. ápr. 18-án), Juliánna (sz. 1855. ápr. 24-én), Anna (sz. 1857. okt. 28-án) érte meg. 1853: zsellér. 1890: napszámos Angyalson, a Rikánbelői Hve. tagja.

MIKÁR Zsigmond 1891, 268; SÁL, *Fond 105, nr. 40, fol. 40r, 42r, 44r, 48r, 84v–85r, nr. 41, fol. 6v–7r, 10v–11r, 18v–19r, 41v–42r, 44v–45r, 47v–48r, 49v–50r, 54v–55r, nr. 42, fol. 107v–108r, nr. 43, fol. 16r; AREL, akv. III, 2.*

SINKA JÓZSEF – *közüvitéz* (1819 körül, Angyalos? – 1848. okt. 23., Fehéregyháza). Ref. 1848: Részt vett az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen és a székely tábor hadmozdulataiban. 29 éves [volt]. *Fehéregyházán Cholerába meghalván e [jolyó] hó [október] 23-án ugyanott eltemettetett.*

SÁL, *Fond 105, nr. 40, fol. 70r.*

SZÖRCSEI ANDRÁS, *szörcsei* – *hadnagy* (1828 körül, Szörcse – 1903. ápr. 12., Angyalos). Ref. 1848 előtt diák.

1848–1849: önként állt a honvédseregbe. A 83. honvédszászlóaljban őrmester lett. Részt vett a borgói, jádi, beszercei, tekei, nagyszebeni, szerdahelyi és szászsebesi ütközetekben. Dévánál tette le a fegyvert. A 3. osztályú katonai érdemjel tulajdonosa.

A szabadságharc után tanulmányait tovább folytatta, majd földművelésből élt. Nősült 1858. márc. 2-én, elvette angyalosi Nagy Honoráta 17 éves hajadont (mh. 1904. szept. 12-én, élete 64. évében). 1868: 40 éves, nő, egyetlen lányuk Honoráta. Angyalson élt.

KÁL, *Fond 550, A 47/14–15, C 74/4; BONA Gábor 1998–1999, III, 296; Székely Nemzet, XXI. évf., 55. sz., 1903. ápr. 15.; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 94v, nr. 42, fol. 107v–108r, SZNM, Gyj. tgy., AREL, akv. III, 1.*

TÓTH ISTVÁN – *közüvitéz* (1817 körül, Zoltán – 1906. dec. 26., Angyalos). Ref.

1848/49: mint közüvitéz harcolt a szabadságharc alatt.

1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja, Angyalson élt. Feltehetően az ő felesége volt Szász Juliánna, aki 58 éves korában hunyt el, 1881. nov. 5-én, Angyalson.

KÁL, *Fond 550, H 109/24; MIKÁR Zsigmond 1891, 270; SÁL, Fond 105, nr. 42, fol. 73v–74r, AREL, akv. III, 3.*

†ÜRMÖSI JÓZSEF – *közüvitéz* (1824 körül, Angyalos? – 1849, Piski). Ref. Nősült 1846. júl. 14-én, neje providus (jobb bággy részen lévő) Lovász Klára, 21 éves. Első gyermekük, Ágnes (sz. 1846. jan. 13-án) *törvénytelen ágyból*, vagyis házasságuk előtt született meg. Ezért az esküvő előtt *ekléziát követtek*.

1849: hősi halált halt a piski csatában.

1849. júl. 23.: József fia születése. 1856. júl. 9.: felesége férjhez ment a 35 éves özv. Nagy Károly volt 48-as honvédhez. 1868: árvája Angyalson élt.

Honvéd segélyalap, 2825/1868; Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 32r, 37r, 81r, 92r.

Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u., 14., RO-520008; demlajos@freemail.hu
Demeter László – Erdővidék Múzeuma, Barót, Kossuth Lajos u., 158., RO-525300; demeterlaszlo@yahoo.com

Rövidítések

<i>akv.</i>	anyakönyv
<i>bizottn.</i>	bizotmány
<i>cs.</i>	császári
<i>cs. kir.</i>	császári-királyi
<i>egyl.</i>	egylet
<i>esk.</i>	esküdtek
<i>fasc.</i>	csomó
<i>fol.</i>	fóliás (ív)
<i>Fr</i>	forint
<i>gör. kel.</i>	görögkeleti
<i>Gyj. tgy.</i>	Gyászjelentő-törzsgyűjtemény.
<i>Hve.</i>	honvédegylet
<i>id.</i>	idős, idősebb
<i>ill.</i>	illetve
<i>ker.</i>	keresztelték

<i>l. sz.</i>	leltári szám
<i>l. sz. n.</i>	leltári szám nélkül
<i>mh.</i>	meghalt.
<i>nr.</i>	sorszám
<i>özü.</i>	özvegy
<i>pag.</i>	oldal (lap)
<i>r.</i>	recto
<i>ref.</i>	református
<i>róm. kat.</i>	római katolikus
<i>sz.</i>	született
<i>sz. n.</i>	szám nélkül
<i>unit.</i>	unitárius
<i>uo.</i>	ugyanott
<i>v.</i>	verso
<i>vm.</i>	vármegye

Levéltári források

- Angyalosi református egyházközség levéltára (AREL)
 – nr. 17, I. sz., I/5, *Az Angyalosi Nemes Szent Megye Jegyző Könyve mely kezdődik 1847ik Évbe 30ik Májusba*
 – Akv. III, *Az angyalosi református egyház anyakönyve 1903-tól, III. rész*
 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára / Biblioteca Centrală Universitară „Kucian Blaga”, Cluj, Colecția de Manuscrise (KEKKt)
 – Ms. 648, Intze József: *Irtó háború 1848. és 1849. ben*
 Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – K-57, *Belügyminisztérium: Honvédségéhez Alap (1867–1872)*
 Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, Cluj (KÁL)
 – Fond 550, *Kolozsvári Ereklémúzeum iratai*
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)
 – Fond 89, *Tuzson János iratai (1686–1861)*
 – Fond 105, *Egyházi anyakönyvek:*
 – nr. 40, *Angyalosi református egyház anyakönyve (1827–1858)*
 – nr. 41, *Angyalosi református egyház anyakönyve (1859–1878)*
 – nr. 42, *Angyalosi református egyház anyakönyve (1879–1903)*
 – nr. 43, *Egerpataki református egyház anyakönyve (1761–1829)*
 – nr. 44, *Egerpataki református egyház anyakönyve (1761–1829)*
 – nr. 110, *Sepsibesenyői református egyház anyakönyve (1888–1950)*
 – nr. 297, *Feldobolyi református egyház anyakönyve (1840–1958)*
 – nr. 298, *Feldobolyi református egyház anyakönyve (1858–1877)*
 – nr. 300, *Feldobolyi református egyház anyakönyve (1892–1950)*
 – nr. 347, *Gidófalvi református egyház anyakönyve (1876–1909)*
 – nr. 553, *Laborfalvi római katolikus plébánia anyakönyve (1819–1857)*
 – Fond 405, *Potsa és Kilyéni Székely családok levéltára (1780–1883)*
 – Fond 412, *Sepsiszentkirályi Imreh család iratai 1687–1864* (az eredetiekről másolta Imreh Barna)
 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SzNM)
 – *Gyászjelentő-törzsgyűjtemény*

Irodalom

- ALBERT Ernő
 1999 *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849*, „Jázdó” Társaság, Sepsiszentgyörgy.
- B. BAIKÓ Lajos
 1874 A 83-ik honvéd-zászlóalj története, *Nemere*, IV. évf., 1874. jan. 17. – ápr. 18.
- BAKK Endre
 1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- BONA Gábor
 1988 *Kossuth Lajos kapitányai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
 1998–1999 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, I–III, Heraldika Kiadó, Budapest.
 1999a Az 1848–49-es honvédsereg felső vezetői, *Rubicon*, 1999/4, melléklet: I–VII. és X–XV.
 2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Heraldika Kiadó, Budapest.
- DEMETER Lajos
 2006 1848–49-es feljegyzések (forrásközlés), in: *Határvidék 1762–1918*, 2 (szerk. Uő.), Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 201–226.
- DEMETER Lajos – DEMETER László
 2008 *Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–1849-ben*, Tortoma Könyvkiadó, Barót.
- EGYED Ákos
 2004 A székely határőrség az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban. A határőrezredek útja Puchner generálistól Bem tábornokig, in: *Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században*, II, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 36–46.
 2008 *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*, Harmadik, bővített kiadás, Charta, Sepsiszentgyörgy.
- GAGYI Zoltán
 2001 A marosvásárhelyi 12. honvédzászlóalj szervezése 1848-ban, in: *A Maros megyei magyarság történetéből II.* (szerk. Pál-Antal Sándor), Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 156–191.
- GRACZA György
 1894–1898 *Az 1848–49-iki forradalom és szabadságharc története*, I–V, Budapest.
- GYALÓKAY Jenő
 1923 A háromszéki hadjárat 1849. július 16–24., *Hadtörténelmi Közlemények*, XXIII–XXIV, 55–116.
 1937 A beszercei hadosztály harcai 1849 nyarán, *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXVIII, 1–96.
- IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis
 1989 *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*, I–II, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KÖVÁRI László

1854 *Erdély nevezetesebb családjai címerekkel és leszármazási táblákkal*, Kolozsvár.

1861 *Erdély története 1848–49-ben*, Pest.

MIKÁR Zsigmond

1869 *Honvéd Schematismus, vagyis az 1848/9-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek évkönyve*, Pest.

1891 *Honvéd névkönyv, az 1848–49-diki honvédségnek 1890-ben még életben volt tagjairól*, Budapest.

NAGY Iván

1858 *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IV, Pest.

NAGY Sándor

1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.

OREUSZ, Ivan Ivanovics

2002 *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben* (ford. és sajtó alá rend. Rosonczy Ildikó), Balassi Kiadó, Budapest.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

SÜLI Attila

2005 *A székely határvédzázalóalak története, Hadi történelmi Közlemények*, CXVIII/1–2, 121–140.

**Honvezi și membri ai gărzii naționale din Treiscaune,
participanți la războiul de independență maghiar din 1848-1849, II
(Angheluș, jud. Covasna)
(Rezumat)**

Programul de cercetare ia în evidență honvezii și membrii gărzii naționale din Treiscaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848-1849, inclusiv pe cei care au lucrat în aparatura hinterlandului din Treiscaune și pe civilii ajunși victime războiului civil din 1848-1849. Din rezultatul cercetărilor publicăm acum lista pașoptiștilor din satul Angheluș, care conține 64 persoane.

**Honvéds and members of the national guards from Háromszék, participants
at the Hungarian revolution and war of independence (1848–1849), II. Angyalos
(Angheluș, Covasna County)
(Abstract)**

The paper makes a record of the honvéds (soldiers of Hungarian revolutionary national army) and members of national guards from Háromszék (Székely seat in Transylvania), participants in the Hungarian revolution and war of independence from 1848–1849, of those who worked in the hinterland apparatus from Háromszék, as well as of assassinated civilians. The list from the village of Angyalos contains 64 people.

Bán Attila

AZ ÁGYÚGYÁRTÁS KÜLÖNÖS NEHÉZSÉGEI HÁROMSZÉKEN 1848–1849-BEN

A szabadságharc felemelő epizódja a fegyveres önvédelmet választó Háromszék bátor harca a túlerővel szemben. A küzdelem meghatározó alakja, a helyállás egyik jelképe a „székely ágyúhős”: Gábor Áron. Már kortársai felismerték zsenijét, az első leírásokat életéről, munkájáról ők adták. Állandó témája a korszakkal foglalkozó történetíróknak: életrajza, ipar- és tüzérségszervező, oktató- és katonai tevékenysége részletesen ismert. Természetes módon vonta magára nemcsak a történelemmel és hadtörténelemmel, de az ipar- vagy technikatörténettel foglalkozó szakemberek figyelmét is.

Nem lehet eléggé méltatni azt az akaratot, tudást, hazaszeretetet és bátorságot, amellyel a semmiből teremtetett hadiipart, tüzéretet oktató, harcolt, és végül életét áldozta hazájáért. Ehhez képest már-már kicsiségnek tűnik technológusi munkája, amelyet gyakran elintézünk a „székely fufang” kliséjével. Lássuk be, ha fél tonna folyékony fém ágyúvá alakításáról van szó, fufangnál azért többre van szükség. Gábor Áron nyilvánvalóan igen jól ismerte kora öntészeti technikáit, de az öntődében szükséges szakmunkák fogásait is. Járatos volt az ágyúöntésben, és itt értsük a járatoságot a szó 19. századi értelmében: ismerte és alkalmazta az ágyúcső tervezésének, méretezésének szabályait, az azt előállítani képes technológia létrehozásának, megteremtésének módjait, és végül az ezekhez szükséges munkafolyamatok gyakorlati fogásait is. Elméleti és gyakorlati ismereteit nagy szabadsággal és rendkívül találékonyan alkalmazta, így képes volt az ágyú minden alkatrészét, még a korabeli hadiipar legnagyobb technikai fejlettséget, beruházást, háttérpiart igénylő produktumát, az ágyúcsövet is előállítani.

A továbbiakban azt a technológiai tervezőmunkát és gyártási metódust szeretném bemutatni, mely lehetővé tette Háromszék felfegyverzését Gábor Áron híres rézágyúival.

1. A tüzérség szerepe és eszközei a korszakban

1.1. A tüzérség alkalmazása

A tizenkilencedik század közepére a fegyvernemek alaposan körülírt és gondosan alkalmazott együttműködése lett a hadisiker záloga. Nem lehetett hadsereg,

amely tartós, stratégiai eredményeket érhetett volna el úgy, hogy ezek valamelyike hadrendjéből hiányzik vagy túlságosan gyenge.

Különösen igaz ez abban az esetben, ha az ellenfél az Osztrák Császárság modern, jól felszerelt, nagy létszámú hadserege. Ennek a hadseregnek a tüzérségét a poroszok ellen vívott hétéves háború óta Európa-szerte ismerték. Fegyverzete és felszerelése a legkorszerűbb, Gribeauval-féle elvek szerint előállított fegyverrendszer volt.

A tüzérség alkalmazásának alapelvei a napóleoni háborúk óta változatlanok maradtak. A fegyvernemek együttműködése megkívánta, hogy minden önálló tevékenységre képes dandárnál legyen tüzérkötelék.

A támadó sereg sikerének kulcsa volt, hogy a szembenálló tüzérség ne tudjon hatékony tüzet vezetni az előrenyomuló csapatokra. Mivel a lövegek lőtávolsága lényegesen meghaladta a kézfegyverekét, ezt a feladatot csak a saját tüzérség összevont alkalmazása tudta ellátni. Szükség esetén a dandárok tüzérségét is alkalmazták a hadosztály, hadtest vagy hadsereg érdekében, ekkor a magasabbegység tüzéparancsnokának parancsait hajtották végre. Az ilyen összpontosítás hatékonyságát növelte a dandárokhoz nem rendelt tüzértartalék.¹ A sikeres támadás egyik alapfeltételének a tűzfőlny adott ponton való megszerzését tekintették.

1.2. Az osztrák császárság tüzérségének lövegei

A császári-királyi tüzérség szárazföldi lövegeit rendeltetésük szerint négy csoportba sorolták: tábori, hegyi, ostrom- és várvédő lövegeket különböztettek meg. Löveg alatt ágyút, tarackot, mozsarat vagy röppentyűt értettek. Az ágyúk esetében a kilőhető legnagyobb öntött vasgolyó tömegét határozták meg, így az ilyen lövegek palettája a legkisebb, 1 fontos, sajkákon vagy hegyilöveggként alkalmazott ágyúktól a 24 fontos várvédő vagy ostromágyúig terjedt. Az ágyúk kalibere 10 és 30 közé esett, tehát csőhosszuk az űrméret 10–30-szorosa volt. Az ágyúcsöveket bronzból készítették, csak a várvédő ágyúk anyaga volt öntöttvas.²

¹ CSIKÁNY Tamás 2000, 84.

² Uo., 14.

A tábori tüzérség legelterjedtebb lövege a hatfontos ágyú volt. 1753-ban rendszeresítették, ezután a cső változatlan maradt, de egyéb részeit modernizálták. Csőhossza 16 kaliber, furata 95,7 mm, a cső tömege 414 kg volt,³ hatásos lőtávolsága 1100–1400 lépés.⁴

A hatfontos ágyúhoz kilenc kezelőt írt elő a szabályzat, de végső esetben három fő is elég volt a kiszolgáláshoz. Két változatban készítették, a lovaslöveg csővéggomb nélkül és a gyaloglöveghez képest hosszabb lafettával készült, hogy a kezelők felülhessenek rá vontatáskor. Mindkét változatot négy ló mozgatta, lövegmozdony segítségével.

2. Gábor Áron fogadalma a korszak ágyúgyártásának tükrében

2.1. A sepsiszentgyörgyi népgyűlések

1848. novemberében a császáriak által körülrárt Háromszék a megadás vagy a fegyveres önvédelem között választhatott. November 11–12-én, 15–16-án, 23-án és 28-án tartottak Sepsiszentgyörgyön honvédelmi bizottmányi és népgyűléseket, melyeken az önvédelem mellett döntöttek. November 11–12-én ez még feltételes elhatározás volt, hiszen átiratot intéztek a General Commando-hoz a tárgyalások megkezdésére. Puchner tábornok elutasító válasza, a forradalmi lelkesedés és Gábor Áron vaságyúinak dörrenése 28-ra ezt szilárd elhatározássá változtatta.

A november 16-i⁵ sepsiszentgyörgyi népgyűlésen a megjelent katonatisztek az ágyú, lőszer és egyéb felszerelések nélküli Háromszék önvédelmi harcát esélytelennek ítélték. Gábor Áron a következő felajánlással élt: „Uraim! Hallom, hogy a főtiszt urak azt mondják, meg kell hajolnunk az ellenség előtt, mivel nincs muníció, nincs ágyú. Uraim, ha csak ez a baj, úgy én azt mondom, hogy két hét alatt lesz ágyú, lesz muníció, amennyi csak kell”.⁶

2.2. Az ágyúgyártás nehézségei

A korszak fegyvernemei⁷ között a tüzérség hatékonyságát befolyásolja legjobban a technikai háttér. Eszközei a korszakban már kiforrott technológiával előállított, szabványos lövegek. A Jean Baptiste Vaquette de Gribeauval által kidolgozott és a napóleoni háborúkban már széleskörűen alkalmazott elveknek köszönhetően a csőfurat és a lövedék közti méretkülönbség csökkent. A kevesebb gázvesztés okán kisebb lett a lőportöltet és ezáltal a lövegcső

tömege, és a csekélyebb csőkopás miatt nőtt a löveg élettartama. Azonos típuson (űrméretben) belül a lövegek méretei, lőtulajdonságai a megengedett eltérésektől eltekintve azonosak, lövegfelszerelésük, lőszerük, irányzóeszközeik felcserélhetőek voltak, kiszolgálásuk eszközei és módjai megegyeztek.

Bátran kijelenthetjük, hogy egy jól elkészített löveg a korabeli ipar csúcsterméke, létrejötte elképzelhetetlen fejlett kohászati és öntészeti háttér nélkül. A korszak fegyvergyárai jól felszerelt, magas fokon specializálódott hadiüzemek, komoly háttériparral és rendkívül jól képzett szakembergárdával. Érthető a „főtiszt urak” szkepticizmusa, akik tulajdonképpen józan katonák módjára mérik fel: ilyen gyár felállítása Háromszéken lehetetlen. Nem számolhatnak Gábor Áron találékonyságával, aki nem is próbálkozik modern üzem beindításával, helyette visszatér az ágyúgyártás régebbi, bonyolultabb, de kevesebb technikai beruházást igénylő módszeréhez.

3. Ágyúk gyártása a kezdetektől a 19. századig

3.1. A bronzágyúk története

A tárgyalt téma szempontjából rendkívüli fontos a harangok öntésének technikája. Bronzágyúk készítése elképzelhetetlen lett volna a harangöntők által tökélyre vitt öntési eljárás felhasználása nélkül. A két tárgycsoport öntési módszerei nagyban hasonlóak, és a jelenkor embere még abban a szerencsés helyzetben van, hogy a korabeli krónikák és a korszerű anyagvizsgáló eljárások által nyitva hagyott kérdéseket a hagyományos módszerrel dolgozó harangkészítő mesterek munkája alapján megválaszolhatja.

A 14. század elején megjelent, mozsárszerű vagy inkább váza formájú ágyúk anyaga bronz volt.⁸ A legkorábbi fennmaradt igazi ágyúk a 15. század első felében készültek,⁹ „kovácsvasból” – ami a mai besorolás szerint szerkezeti acél –, a cső hosszában futó acélrudak és a rájuk húzott hasonló anyagú gyűrűk egybekovácsolásával. A bronzból való ágyúöntés megtorpanását valószínűleg a hosszabb csövű lövegekre már nem alkalmazható harangöntő metódus támasztotta nehézségek okozták. A 15. század közepére az ágyúkat már nem a harangokhoz hasonlóan, torkolattal lefelé öntötték, általánosan elterjedt az ágyúcső torkolattal felfelé öntése és nagyméretű tápfej¹⁰ alkalmazása a csőtorkolaton. Ettől kezdve a bronzból öntött ágyúk uralták a csatatereket.¹¹

³ DOLLECZEK, Anton 1887, 296.

⁴ 1 lépés = 0,75 méter.

⁵ EGYED Ákos 1979, 116. (GÁBOR László 1985, 244. szerint november 12.)

⁶ ORBÁN Balázs 1869. 177.

⁷ Gyalogság, lovasság, tüzérség.

⁸ AITCHISON, Leslie 1960, 332.

⁹ Pl. az angolok által 1424-ben Mont St. Michel erődjében hagyott két ágyú, lásd FFOULKES, Charles 1969, 9.

¹⁰ A hűlő fémek zsugorodnak, tehát az öntőformába az öntési hőmérsékleten beletöltött folyékony fém kevesebb, mint amennyi szilárd halmazállapotában kell a forma teljes kitértéséhez. ⇒

3.2. A rézágyú anyaga

Tisztázni kell most, hogy mit is nevezünk bronznak, és valójában miből készült a rézágyú. Bronznak azokat az ötvözeteket nevezzük, melyek legalább 60 százalék¹² rezet és egy vagy több ötvöző adalékot tartalmaznak.¹³ Látható, hogy a rézágyú megnevezés nem is olyan pongyola: az ágyúk ónbronzból, tehát ónnal ötvözött rézből készültek, méghozzá minden esetben 10 százalék alatti óntartalommal.¹⁴ Az osztrák hatfontos ágyú anyagául 10:1 arányú ötvözetet írtak elő,¹⁵ ez körülbelül 9 százalékos óntartalmat jelent.

Az ötvözet keménysége és szakítószilárdsága az óntartalommal nő, nyújthatósága 8 százalékgig nő, afölött csökken. Az olvadt fém folyékonysága 6 százalékos óntartalomig csökken, afölött meredeken nő.

A mai műszaki gyakorlatban az ónbronzok lehetnek érembronzok (ha az óntartalom 1,5–5 százalék), ezt az ötvözetet domborított dísz tárgyak, érmék készítésére használják. A 6–10 százalék óntartalmú ötvözetek a gépbronzok, a 10–14 százalék óntartalmú ötvözetek pedig a csapágybronzok. Megmunkálás szempontjából osztályozva látható, hogy a 10 százalékos vagy afölötti óntartalmú bronzokat öntészeti célokra alkalmazzák, míg a 8 százalékos vagy ez alatti ötvözőtartalom hidegalakítással¹⁶ formálható anyagminőséget eredményez. Az ágyúcsövek anyagának óntartalma a mai öntött minőségek alsó és a hidegalakításra alkalmas minőségek felső határa között van. A CuSn10 jelű, 10 százalék ónt tartalmazó ötvözet erősen igénybevett gépalkatrészekhez ajánlott, szívós öntészeti bronzot takar, míg a CuSn8 (8 százalék óntartalommal) hidegalakításra alkalmas rugóanyag.¹⁷

Kijelenthetjük, hogy a felhasznált alapanyag szívós, kemény ónbronz, amelyet éppen viszonylagos rugalmassága tesz képessé az ágyúlövés lökészerű igénybevételének elviselésére.

3.3. Az ágyúbronz olvasztása és ötvözése¹⁸

A korabeli technikai színvonal csúcsán álló ágyúöntés esetében nagyon fontos az ötvöző mennyiségének pontos beállítása és a szennyezők fémbe kerülésének kizárása. Ezt a 16. század közepétől alkalmazott lángkemencék nagyban elősegítik. Itt az olvasztott fém nem érintkezik a fűtőanyaggal, az olvasztást a redukáló atmoszféra végzi – innen a kemencetípus neve: a fémet a lángok olvasztják.

Az ötvözetet félkésztermékekből állítják össze: ideális esetben jó minőségű rezet olvasztanak, legfeljebb sérült ágyúk összetört anyagát, és az előző ágyúkról leválasztott bronzhulladékot (tápfaj, fúróforgács) keverve az adagba. A jól megolvadt fémhez adják aztán az ónt, és az ötvözetet farudakkal átkeverik az oxidok kiűzésére. A folyékony fémből mintát vesznek, amit gyorsan lehűtenek, és annak színe és törete alapján alkalmasságukat ítélik az ötvözetet, vagy szükség esetén még ónt adagolnak hozzá.

Az olvadékba vasrudat dugnak, ha arról a bronz lefut, csapolható az ötvözet. Az így beállított öntési hőmérséklet már nem alacsonyabb a szükségesnél, tehát a teljes fémtömeg olvadt állapotban van, és elég a hőtartaléka ahhoz, hogy ne szilárduljon meg az öntőformában annak teljes kitöltése előtt. Ezt azonnal a formába kell vezetni, mert hosszas hőtartással a drága ón az ötvözetből kiég, ha pedig tovább melegszik, túlságosan nagy lesz a hűlés közbeni zsugorodása, és az öntőformát is károsíthatja.

A harangok anyaga is ónbronz, ám ez jóval több ónt tartalmaz. Ez a hasonlóság teszi lehetővé, hogy harangból ágyút vagy – sajnos jóval ritkábban – ágyúból harangot önthessenek. Az eltérő óntartalom miatt természetesen szükséges tiszta réz hozzáadása vagy az ón kiűzése, ha harangból ágyút öntenek. Az eltérő ötvözési arányok ellenére a harangok szükséghelyzetben rendkívül jó alapanyagot adnak, ötvözetük tisztasága és állandósága, a fémben található kevés szennyező és a pontosan behatárolt óntartalom miatt.

⇒ Ezért a formaüregnek ahhoz a részéhez, ahol majd várhatóan legtovább marad folyékony a fém, gyakran kapcsolódik egy kisebb üreg, amely a zsugorodás pótlására elégséges fémmennyiséget tartalmazza. Ez a tápfaj, mert ez táplálja folyékony fémmel a hűlő öntvényt.

¹¹ A 16. század közepén jelentek meg Angliában és Svédországban az első öntöttvasból készült ágyúk. Ezek olcsóbbak voltak, mint a bronzból készült társaik, de alkalmazásuk inkább a tengerészet és a várvédelem területére korlátozódott, a tábori tüzéség továbbra is a kisebb tömegű (jobban mozgatható) bronzágyúkat használta.

¹² Tömegszázalék.

¹³ A cinkkel ötvözött réz neve sárgarézt, ezért bronz esetén az ötvözők közül a cink nem lehet a legnagyobb mennyiségben jelen levő alkotó. Külön megjelölés nélkül bronzon általában 80–90% rezet tartalmazó réz-ón ötvözetet és az önthetőség javítására, a

keménység növelésére kis mennyiségben foszfort, cinket vagy ólmot tartalmazó ónbronzot értünk. (NEUMÜLLER, Otto-Albrecht 1981, 411.)

¹⁴ A 16–19. századi német, osztrák, olasz és francia ágyúk vizsgálata minden esetben jó minőségű ónbronzot mutat, valamivel 10% alatti óntartalommal, legfeljebb 1% (az ötvözet tulajdonságait rontó, de olcsósága miatt a korszak rosszabb minőségű öntvényeiben széleskörűen alkalmazott) ólommal az ötvözetben. A szennyezők már a legkorábbi darabok esetén is megfelelően alacsony értékeket mutatnak. (RIEDERER, Josef 1984, 60.)

¹⁵ DOLLECZEK, Anton 1887, 299.

¹⁶ A fém bizonyos fokú képlékenységét megkövetelő, melegítés nélküli alakadó eljárás (pl. rúd- és dróthúzás, sajtolás).

¹⁷ VÉGVÁRI Ferenc 1993, 156, 162.

¹⁸ A technológia leírása BIRINGUCCIO, Vanoccio 2005, 294–299. alapján.

4. Ágyúk öntése¹⁹ a 15–17. században²⁰

4.1. A formázóanyag

A bronzágyúk öntőformáját és részben öntőmintáját is agyagból készítették. Nagy becsben tartották a jó minőségű agyagot, szükség esetén több száz kilométerről is szállították.²¹ Ha elérhető távolságban nem találtak megfelelőt, a különféle talajok keverékét alkalmazták. Ha még keveréssel sem lehetett elérni a kívánt tulajdonságokat, akkor a rendelkezésre álló agyagot kiegészítették, összetörték, szitálták, majd ezzel készítették agyagpépet a formázáshoz. Az agyagpépbe gyapjúrongy-darabokat, vagy egyéb növényi vagy állati rostokat²² keverték, és vasrúddal ütögetve homogén masszává gyúrták. A magok²³ készítésénél a sárba²⁴ nem volt szabad rongydarabokat keverni, mert ezeknek öntés után bizonyos fokig törékenynek kellett lenniük.

4.2. Mintakészítés

Ágyúk készítésénél a mintát részben vagy teljes egészében fából készítették, a méret és a rendelkezésre álló anyagok függvényében. Az öntőminta elkészítésekor arra törekedtek, hogy arról majd egy csőszerű, egybefüggő, égetett agyagból készült, vasakkal erősített öntőformát lehessen készíteni, melyhez alul az ágyú hátsó részének, a csőfarnak a formája, felül pedig a mag²⁵ felső befogása csatlakozhat. (1. ábra.)

A minta alapjául száraz, szilárd, csomómentes fenőpóznát használtak, mely hosszabb kellett legyen, mint a kész ágyú, hogy a két végén maradjon hely az alátámasztásnak. A póznát pontosan kör keresztmetszetűre és enyhén kúposra munkálták, majd szükség szerint bordásra, félbordásra vagy spirálbordásra faragták, az ágyú alakjának megfelelően.

A két végén bakokkal támasztották meg úgy, hogy elforgatható legyen a tengelye körül. Ezután a csőfar formájának csatlakozását adó rész készült el – ez tulajdonképpen egy kúpos, gyűrűszerű váll volt. Most

a csőszájnál elkészítették a tápfej mintáját. Efelé egy újabb kúpos korongot esztergáltak, ez alakította ki a mag felső befogására szolgáló tárcsa fészket. A faragott póznára ráillesztették a gyűrűk,²⁶ a delfinek²⁷ mintáit. A csőcsapok²⁸ mintáját kellett még két nagy szöggel úgy rögzíteni, hogy a forma készítésekor a szögek eltávolíthatóak legyenek. Ezután rögzítették az ágyú díszítményeinek mintáit.²⁹

A mintát nem csak a fentiek szerint, teljes egészében fából lehetett elkészíteni. Ekkor is szükség volt egy póznára, amelyet nagyjából kifaragtak, egyre keskenyedő és általában szögletes (pl. nyolcszögletű) keresztmetszettel, hogy a később rákerülő rétegek ne tudjanak rajta megfogni.

A póznát bakokra állították, két végén csapágyazva. (1. ábra, „A” „B”.) Szorosan be kellett tekerni kötéllal, felhordani rá egy sárköpenyt, majd annak száradása után még kettőt vagy hármat, amíg a minta elég vastag nem lett. Ezt deszkából készült sablonnal, a minta hossz tengely körüli forgatása mellett lesimítették. (1. ábra, „D”.) Ez a fajta sablon a gyűrűket is kialakította, a mintát ezért nem lehetett a formából kihúzni. A teljes vastagság elérése és az alakos sablon használata előtt (egyenes deszkával) le kellett simítani, hamuval bevonni, majd folytatni a rétegek felhordását és a készremunkálást a fentiek szerint. A forma kiegészítése után a póznát megütve a minta a hamuréteg mentén szétvált, a póznát a rajta lévő agyaggal kihúzták, a csőszerű forma belső felületére tapadt agyag pedig az egyik oldalon bevágva leesett és kiemelhető volt.

A famintához hasonlóan alakították ki a tápfej mintarészét és a fenékforma, valamint a mag felső befogásának csatlakozását. Végül itt is a csőcsapok, delfinek, díszítmények mintáit rakták fel.

4.3. Formázás

A mintát finom mosott hamuval,³⁰ faggyúval vagy más zsírral alaposan bevonták. Az első finom sárköpenyt kefével vitték föl. Ha ez alatt nem volt

¹⁹ Az öntés olyan alakadó technika, melynek során kihasználják a folyadékok egyik alapvető tulajdonságát: az ilyen halmazállapotú anyagok a tárolóedény alakját fölveszik. Ezért egy olyan alakú tárolóedényt készítenek, melynek ürege megegyezik a majdani öntvény – az öntéssel előállított tárgy - alakjával, ebbe a folyékony fémeket töltönek, és megvárják, míg lehűlve megszilárdul, alakját már az edény nélkül is megtartja. Az edényt *öntőformának* hívjuk, anyagát *formázóanyag*nak, az üregének kialakítására szolgáló – és a kész öntvényre általában meglehetősen hasonlító – mintát pedig *öntőmintának*.

²⁰ A technológia leírása: FFOULKES, Charles 1969, 13–14. (Kritobulosz leírása a Bizánc ostromához készített ágyú öntéséről); BIRINGUCCIO, Vanoccio 2005, 208–221; 234–260; 307–309; EncBrit, II (1824), 604–605; HEGEDÜS Zoltán 1980, 270–271. alapján.

²¹ HEGEDÜS Zoltán 1980, 270.

²² Kócot, szórt vagy akár emberi haját.

²³ Ha az öntvény üreges, akkor a folyékony fémeket az üreg helyéről ki kell szorítani. Ezt az öntőforma anyagához hasonló anyagból készült, a formaüregbe helyezett mag szolgálja.

²⁴ Az agyagpép hagyományos neve.

²⁵ Itt a cső furatát adó hosszú henger, a mag az összeszerelt forma része, alul megtámasztva, felül befogva.

²⁶ Abronccszerű erősítések.

²⁷ Kötél átfűzésére szolgáló fülek a csőcsapok – lásd lejjebb – fölött.

²⁸ A cső oldalából kiálló hengeres csapok. Ezeknél fogva rögzül majd az ágyú fel-le billenthetően a talpázatába.

²⁹ Azért kellett ezeket külön elkészíteni és oldható kötővel rögzíteni, hogy a bonyolult alakú minta – legalább több darabban – eltávolítható legyen a kész formából.

³⁰ Mosóhamuval úgy mostak, hogy azt vászonzacskóban ⇒

viasz, faggyú vagy egyéb olvadékony anyag (pl. a díszítmények mintái), tűz fölött szárították, ellenkező esetben ezt a napra és a szélre bízták. Ezután több rétegben, rétegenként szárítva kenték föl a formázóanyagot a kívánt vastagságig, az utolsó előtti rétegre vékony vasdrótot tekerve. Az utolsó réteg sár ezeket a helyükön tartotta. Erre került hosszában hat vagy hét vasrúd, majd az egészet vasgyűrűk (pántok) fogták össze.³¹ (1. ábra, „Q”.)

A formát szárítani kellett, majd tűz fölött kiégetni. (2. ábra.) Ezután kihúzták a minta lejáró részeit³² tartó szögeket és csapokat, a formát megemelték, és, mint egy faltörő kost, a pózna vékonyabbik végével a falhoz ütötték. A póznát így ki lehetett húzni, és ha a minta részben agyagból készült – tehát a póznára fölhordott agyag egy része még a forma belsejére volt tapadva –, annak maradványait is el lehetett távolítani.

A tápfej és a mag felső befogásának mintarésze a póznával ellentétes irányban, a csőszáj felé volt kivethető, de előfordult, hogy a fenékrész formájához hasonlóan ezt a formarészt is teljesen külön készítették. (1. ábra, „P”.) A díszítmények és a csőcsapok mintáit a csőszerű forma belseje felé a formázóanyagból kihúzták. Ha ezek viaszból készültek, a forma kiégetésekor kiolvadtak. A bonyolult formájú delfinek mintáit mindig viaszból készítették, a csőcsapok alakját megadó részeket inkább fából. Utoljára az esetleges sérüléseket finom agyaggal javították. Az öntőformául kapott vasalt agyagcső belseje az ágyú külső palástfelületének tökéletes negatívja volt.

A fenékrész formáját külön kellett elkészíteni, akár fából, akár sárból készült formáról. Rendkívül gondosan szárították, drótokkal megerősítették, majd – mivel a forma és az öntvény teljes tömegét ez tartja majd – vasgyűrűk és rudak közé foglalták. (1. ábra, „L”.)

4.4. Magkészítés

Az öntőformába szilárdan rögzített mag határozta meg az ágyúcső furatának alakját, helyzetét és méretét. (1. ábra, „N”.) A mag tengelye és egyben hordozója egy vasrúd volt, hogy a mag ne görbüljön meg előállítás közben, kiégetésekor a tűz felett, vagy a forma összeépítéséhez szükséges mozgásokkor. (1. ábra, „F”.) Pontosan kör keresztmetszetűnek kellett lennie, egyenesnek és kissé kúposnak. Mindkét végén horony volt, hogy vasból készült villákra állítva forgatható legyen.

A vasrudat először bevonták hamuval, aztán körbetekerték kötéllel, majd erre vitték fel az első

sárréteget. Ezt hagyták jól megszáradni, majd a kívánt vastagság eléréséig több rétegben, rétegenként szárítva felvitték az agyagot. Sablonnal adták meg a végző formáját, hasonlóan ahhoz, ahogy az öntőmintát készítették. Híg sárral (hogy a felülete sima legyen) lesimították. Ezután az állványról levéve, a hiányzó részeket a csúcsban és a lábánál finom agyaggal kipótolták, kiszárították, majd kiégették. A magot az öntőformába a torkolatnál egy tárcsa, alul, a löpor-kamránál egy vagy több darabból álló vas magtámasz (1. ábra, „H”.) rögzítette. (1. ábra, „H-P”.)

4.5. Öntés

Az öntőformát az öntőgödörben állították össze. Ez egy téglával kifalazott akna volt, lehetőség szerint a kemence csapolónyílása³³ alatt. Mérete a kemence legnagyobb befogadóképességéhez igazodott, de fontos volt a várható öntvények alakja is. Ágyúcső öntéséhez a szokásosnál mélyebb gödör volt szükséges, mert azt állítva, torkolattal fölfelé kellett önteni. Ezzel az öntési helyzettel elérték, hogy a fémekben lévő szilárd szennyeződések és légbuborékok, amelyek kisebb fajsúlyuknál fogva fölfelé igyekeztek, a torkolati részre ültetett tápfejben halmozódjanak fel. Az esetleg a cső anyagában maradt szennyezők a torkolati részt terhelték, a lövéskor legnagyobb igénybevételnek kitett csőfar nagy biztonsággal tömör maradt.

Az öntőformát gondosan illesztették össze, erősen összeerősítve kapsokkal és drótokkal. A forma tetején nyílásokat készítettek, hogy a levegő eltávozhasson. Rendkívül gondosan rögzítették a magot, hogy a folyékony fém meg ne emelje vagy el ne mozdítsa. A formát földdel körbedöngölték, hogy a folyékony fém tömege szét ne nyomja vagy el ne billentse, majd elhelyezték a fémet vezető csatornákat.

A fémet előkészítették az öntésre, „Az ágyúbronz olvasztása és ötvözése” című fejezetben leírtak szerint. Közben a fémet vezető csatornákat – ezek égett agyagból készült félcsövek, vagy nagyobb fém-mennyiség esetén tűzálló téglákkal kifalazott keskeny árkok voltak – előmelegítették.

Ezután az olvadt bronzról a salakot³⁴ lehúzták, és a formát egyenletesen, folyamatos sugárral feltöltötték.

4.6. Öntvénytisztítás

Mikor a bronz megszilárdult és kihűlt, a formát és a magot szétszedték, a tápfejet lefűrészelték, a kisebb öntési hibákat javították, és a fémet fényesre csiszolták.

⇒ a teknő fölé akasztották, és forró vizet öntöttek át rajta. A víz kihordta a mosáshoz szükséges vegyi anyagokat, a zacskóban maradt üledéket nevezem mosott hamunak.

³¹ Ezek fölé szükség szerint lehetett még egy réteg agyagot húzni, hogy biztosan a helyükön maradjanak.

³² Amelyek a pózna kihúzásával nem voltak eltávolíthatóak, pl. delfinek, díszítmények stb. mintái.

³³ Ahol a megolvadt fémet kiengedik.

³⁴ Az olvadt fém felszínén összegyűlt szennyezők és az azok kezelhetőségét javító salakképző anyagok elegye.

A csőfuratot készremunkálták egy igen egyszerű, vízszintes tengelyű, gyakran vízikerekkel hajtott fúróval. (3. ábra.) Mivel az ágyú állt, és a forgó fúrófej haladt a furatban, ez az eljárás csak a furat átmérőjét állította be meglehetősen pontosan. A furat tengelyének egyenességét és a cső tengelyével való egybevágóságát ez a módszer nem tudta biztosítani. Ezért *rendkívül fontos volt a mag segítségével elkészült üreg pontos kialakítása*, mert a fúrófejet ez vezette a fúrás folyamán.

5. 18. századi fejlesztések az ágyúk előállítására

5.1. A cső fúrásának fejlesztése

A fejlesztések egyik kulcsa az ágyúcső fúrásának modernizálásában rejlett. Ezt a Jean Maritz által Franciaországban, 1713 körül³⁵ bevezetett függőleges elrendezésű fúrógép tette lehetővé. Az ágyúcső itt saját súlyánál fogva ereszkedett a forgó fúrófejre. Ez a módszer sokkal termelékenyebb volt, mint az „Öntvénytisztítás” címszó alatt ismertetett, de az ott említett pontossági fenntartások – bár kisebb mértékben – ennél az eljárásnál is éltek. A valódi áttörést az jelentette, hogy a gép teljesítménye jóval nagyobb volt, mint elődjéé, és ez lehetővé tette, hogy a csövet „telibe fúrják”, tehát az üreg nélkül öntött, tömör lövegcsőbe a furatot elkészítsék.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni az új technológia előnyeit: feleslegessé vált a nagy gondosságot igénylő magkészítés, és a mag rendkívül körülményes rögzítése az öntőformában. Nem fenyegetett az a veszély, hogy a mag a csőben szorul, és nem lehet eltávolítani. A tápfej működése is biztosabbá vált, hiszen éppen az öntvény középső részében (ahol addig a mag volt) maradt öntéskor a legtöbbször folyékony a fém.

Körülbelül két évtized kellett az újabb fejlesztéshez: ekkor az ágyúcsövet vízszintes helyzetben, egy esztergához hasonló géppel forgatták meg, és az álló fúrófejet nyomták bele. Ez a pontos furatkészítő eljárás tette lehetővé a Gribeauval-rendszer bevezetését is.

5.2. Az öntőforma előállításának egyszerűsítése

Az öntőforma fejlesztésének fő hajtóereje a rendkívül időigényes (és ezért drága) minta- és formakészítés egyszerűsítése, gyorsabbá tétele volt.

Két dolog okozta a munkafolyamat lassúságát. Először is, az agyagminta és -forma készítése során az egymás után felhordott rétegek szárítása, égetése

nem volt lényegesen gyorsítható: amíg a felhordott rétegben nedvesség maradt, addig a következőt nem lehetett rávinni, de a túlságosan gyors szárítás – és különösen az égetés – az agyag repedését okozhatta. Másik oka a lassúságnak az volt, hogy a formázás végén az öntőminta megsemmisült, tehát minden ágyúhoz újat kellett készíteni.

Alapvetően az öntőminta kímélésével gyorsította a munkát az az új eljárás, mely a fentebb vázolt ősi módszer továbbfejlesztésének tekinthető.

A többször felhasználható öntőmintát egy darabban esztergálták, fából, vagy a nedvesség okozta méret- és alakváltozások elkerülése érdekében sárgarézből, esetleg öntővetetből.

Ezt vízszintes homokágyra fektették, és középeig belenyomták, úgy, hogy a minta egyik fele a homok síkja alatt, a másik felette volt. (Tehát képzeletbeli hossz tengelye a homok felszínének síkjába esett.) A kiálló mintafélre a már ismert módszer szerint hordták föl az agyagrétegeket, mindegyiket tűz fölött szárítva. A mintát ekkor megfordították, így a rátapadt formafél került alulra, és láthatóvá vált annak vízszintes, sík, eddig a homokkal érintkező felülete, amelyet bekentek fekeccsel³⁶ – ami ebben az esetben finoman porított faszenet tartalmazó, agyagos víz volt –, hogy a most elkészítendő formafél ne tapadjon hozzá. Az előzőekhez hasonlóan vonták be a minta kiálló részét, külön ügyelve arra, hogy az erősítő vasalás pontosan ugyanolyan legyen, mint a másik félen, hogy a két formafelet ennek segítségével össze tudják majd kapcsolni.

Ha kiszáradt, a felső formafelet leemelték, az alsóból kivették a mintát, és mindkettő belsejét gondosan fekecselték, nehogy a folyékony fém megégesse vagy az öntvényhez hozzátapadjon. A két formafelet összeillesztették, és a vasalásokat kapcsokkal, csavarokkal vagy dróttal egyesítették. Ezután a formát így együtt még egyszer kiegészítették. A formát torkollal fölfele az öntőgödörbe állították, körbedöngölték, és ugyanúgy öntöttek, ahogy a régi módszernél ismerttettem.³⁷

5.3. Új formázóanyag alapuló technológia

Gábor Áron korában az ágyúöntés legmodernebb technológiája a homokformába való öntés volt. Ennek a módszernek nyilvánvaló előnye a formázás egyszerűsödése és a jóval rövidebb formaszárítási és dermedési idő.³⁸

³⁵ McNEIL, Ian 1990, 396. Szó szerint: „About 1713, Maritz invented...”.

³⁶ Finomszemcsés tűzálló anyagot tartalmazó folyadék vagy paszta, mely bevonatot képez a forma felületén.

³⁷ Részletesen lásd EncBrit, II (1824), 605.

³⁸ Az iparban a mai napig használt eljárás alapja a formázóke-

verék, amelynek tűzálló alkotója és túlnyomó többsége ebben az esetben homok, kötőanyaga pedig valamilyen duzzadóképes (vizet felvevő) agyag. A két alkotót vízzel elegyítve keverik össze, a keveréket formázás előtt szárítják, víztartalma legfeljebb 5% lehet. Tapintásra nem nedves, de a marokban összenyomott homokcsomó nem esik szét. Bizonyos esetekben ebbe a ⇒

Az ágyú mintáját több darabból állították össze, és különleges, a mintának megfelelő formázószekrényeket³⁹ is készítettek, általában öntöttvasból. Ezt legegyszerűbb úgy elképzelni, mintha függőlegesen felállított mintát és az azt jókora, de nagyjából állandó hézaggal körülvevő alakos formázószekrényt vízszintesen több darabra szellették volna. (4. ábra)

A csővéggombot és a csőfar meredeken szélesedő homlokfelületét kialakító forma kehelyszerű szekrényét külön kezelték (4. ábra, „b”), a formázást a csőfar legszélesebb részénél kezdték. A szekrényt szilárd, sima felületre állították, a közepére tették a megfelelő mintát (4. ábra, „c”), és a köztük lévő hézagot a formázóhomokkal bedöngölték. (4. ábra, „d”). A homok tetejét vízszintesen lehúzták, és fekecselték, hogy a következő adag homok ne tapadjon hozzá. (4. ábra, „e”). Ezután a formázószekrényre rátették a következő darab formázószekrényét, és rögzítették azt. A belevaló minta alját ráültették a már körbedöngölt minta tetejére, és ismét homokot döngöltek a formázószekrény és a minta közé. (4. ábra, „f”). Ezt mindaddig folytatták, míg az ágyút és a ráültetett tápfejet teljes hosszában be nem formázták.

A teljes hossz elérésével a formázószekrényeket szétkapcsolták, mindegyik közepéből kihúzták a mintát, de benne hagyták a bedöngölt homokot. Az így nyert „szelvényeket” szárítókamrában teljesen kiszáritották. Mivel a formázószekrényeket végig a formarészekben hagyták, a formát az öntőgödörben könnyen össze tudták állítani. (4. ábra, „g”). Az öntöttvas formázószekrények elég szilárdak voltak ahhoz, hogy az öntőformát ne kelljen homokkal körbevenni az öntés során fellépő erőhatások elviselésére.⁴⁰

6. Gábor Áron ágyúi

6.1. Gábor Áron tanulmányai

Nem kívánok itt részletesen kitérni Gábor Áron életrajzára, csupán azokat a tanulmányokat, tapasztalatokat szeretném felvázolni, amelyek lehetővé tették, hogy nehéz körülmények között, elégtelen technikai felszereltség mellett, igen kevés szakképzett munkatárssal ágyúkat állítson elő a honvédsereg számára.

Képzelnék el, milyen választ adna egy mai, modern öntőde, ha felkérnénk, állítson elő egy hatfontos tábori ágyút! Tehát: egy több mint négyszáz kilós

bronzöntvényt meghatározott és az öntvény teljes terjedelmében homogén anyagösszetétellel, teljesen repedésmentesen, szemmel látható zárványok és anyaghibák nélkül, a mikroszkóppal észlelhető zárványosság egyenletes (a mechanikai tulajdonságokat legkevésbé rontó) eloszlása mellett, nagy méretpontossággal, beleértve a több mint másfél méteres csőfurat egytengelyűségét és mérethűségét is.

Tegyük fel, hogy találunk ilyen öntödét. Ekkor közöljük az öntömesterrel, hogy az ágyút mégis inkább öntöttvasból szeretnénk elkészíttetni, persze az eredeti szilárdsági- és lőtulajdonságok megtartása mellett, és úgy, hogy az eszköz szállítható maradjon, tehát a tömege se növekedjen jelentősen.

Még ma is kevesen tudnák ezt a feladatot megoldani. Volt egy ember, jó százhatvan éve, aki nem volt öntömester, nem is volt öntődeje, de a feladatot megoldotta. Úgy hívták: Gábor Áron.

1814. november 27-én született, Berecken. A népiskolát itt járta ki, középiskolai tanulmányait valószínűleg Kézdivásárhely mellett, a kantai ferences gimnáziumban kezdte, 1828-tól a csíksomlyói ferences gimnázium kiváló tanulója volt.⁴¹

Tanulmányait nem tudta befejezni, mert 1831-ben meg kellett kezdenie határőri szolgálatát a II. Székely gyalogezrednél. Ennek keretében Gyulafehérváron négyhetes tüzérségi kiképzést kapott.⁴² Katonaidejének letelte után Pesten, az ottani tüzérezrednél,⁴³ majd Bécsben a Genie Corps-nál látogatta a műszaki előadásokat. 1840-ben jelentkezett a pesti cs. kir. 5. tüzérezredhez, ahonnan 1842-ben tért haza, és vállalt ismét határőri szolgálatot, öccse, Gábor Imre helyett.⁴⁴ Pesti és bécsi tartózkodása alatt alapozta meg műszaki könyvtárát.

1845-ben tért vissza a civil életbe. Asztalosként kereste kenyerét, megtanulván az esztergályozást és a kapcsolódó munkaterületek fogásait is. Ezermesterként ismerték, saját találmányú gépeinek modelljei mellett készített szárazmalmot és aratógépet, de egyházi ünnepekre és esküvőkre egy másfél lábnyi rézágyút is.⁴⁵

6.2. A bodvaji vasmű

Régóta ismert volt a vastartalmú ásványok gyakori előfordulása Erdővidéken. Az Európa-szerte fellendülő kereslet hatására a 19. század első felében

⇒ „nedves” keverékbe öntenek, általában azonban a kész homokformát az öntés előtt teljesen kiszáritják, nehogy a gőzzé váló víztartalma károsodást okozzon. Az égetett agyagformákhoz képest előnyös tulajdonsága a homokformáknak, hogy hővezetésük sokkal jobb, tehát az öntvény előbb megdermed, kihűl, hamarabb lehet a következő ágyú öntését megkezdeni.

³⁹ A formát vagy annak egy részét magába foglaló keretszerkezet.

Lehetővé teszi a forma mozgását, az egyes formarészek összekapcsolását.

⁴⁰ Részletesen lásd EncBrit, II (1824), 606.

⁴¹ IMREH István 1987, 279.

⁴² Uo., 284.

⁴³ GÁBOR László 1985, 243.

⁴⁴ IMREH István 1987, 285.

⁴⁵ Uo., 290–294.

három vasművet létesítettek, egymáshoz viszonylag közel: Magyarhermányban, Erdőfűlében és Lövétén. A következő évtizedekben a Székelyföld vas használati tárgyainak túlnyomó részét ez a három vasmű állította elő, melyeket ezért székely kohóknak neveztek.

A Magyarhermány környéki jó minőségű vasérc kiaknázására a Bodvaj nevű helyen alapított bányát és vasművet Zakariás Antal, a balánbányai rézművek bérloje. A bodvaji vasmű 1831-ben kezdte meg működését.⁴⁶

A kohóból csapolt jó minőségű nyersvas nagyobb részét öntészeti célokra használták. Vashámor is működött itt, ahol az öntészeti célra fel nem használt nyersvas szénttartalmának csökkentésével kovácsolható vasat (a mai besorolás szerint: szerkezeti vagy szerszámacélt), majd abból félkésztermékeket és mezőgazdasági szerszámokat készítettek. A század végén építettek külön öntödét, ahol a megszilárdult nyersvasat újraolvasztották az öntéshez. A szabadságharc idején a kohóból csapolt nyersvasat azonnal, még folyékony állapotában kellett felhasználni, ezért az öntőhely a kohó mellé települt.⁴⁷

Az egyszerűbb öntvényekhez talajformát használtak. Ez az öntési módszer csak egyik oldalán alkalmas öntvények elkészítéséhez volt alkalmazható, mert a mintát a homokkal kidöngölt talajba nyomták, majd kiemelték, és az így kialakított mélyedést töltötték fel a folyékony fémmel. Bonyolultabb öntvények szekrényformázással készültek.⁴⁸ Formázóanyagként a Kisbaconból szállított homokot használták.⁴⁹

6.3. A bodvaji ágyúöntés megszervezése

A bodvaji vasmű Székelyföld egyik legmodernebb üzeme volt. Ágyúöntésre készülődvén a három székely kohó közül a lövétei talán a fekvése miatt nem került szóba, a kortársak pedig, úgy látszik, az egymáshoz közel fekvő fülei és a bodvaji kohók közül az

utóbbit gondolták alkalmasabbnak erre a feladatra. Odáig mentek ennek elgondolásában, hogy az agyagfalvi gyűlés ideje alatt (1848. október 16–18.) híre terjedt, hogy a szászok Magyarhermányban ágyúkat öntetnek. Daniel Gábor bardocszéki alkirálybíró ment a hírt kivizsgálni, de ágyúkat vagy ágyúöntésre utaló jeleket nem talált.⁵⁰

Gábor Áron jól ismerte a bodvaji kohót, sőt, már híres fogadalma előtt járt itt, és előkészült az ágyúöntésre. November 4-én felkereste Berde Mózes kormánybiztost, aki megbízta, öntsön ágyút Háromszéknek.⁵¹ Gábor Áron november 12-én, többet magával Bodvajba ment. A csapatban volt mások mellett Bene József hadnagy, Kiss János harangöntő és Monoki Antal tizedes, a huszárezred kerékgyártó műhelyéből.⁵² A csapat összetétele árulkodó: maga Gábor Áron tudott öntőmintát csinálni, a harangöntő jól ismerte a harangokéhoz hasonló technikát kívánó öntőforma elkészítésének fogásait, vas olvasztását és öntését értő szakember pedig volt Bodvajban. A kerékgyártó mester jelenléte azt sugallja, hogy a csöveket a helyszínen kívánták felszerelni, tehát lövegtaggal és a lövegmozdonnyal ellátni.

Késő este értek Bodvajba, a munkát másnap kezdték a szükséges eszközök összegyűjtésével. Megkapták Nagy Ábrahám malomépítő mester nagyméretű esztergapadját, a többi hiányzó dolgot Magyarhermány népe adta össze. Elsőnek – próbaképpen – egy háromfontos ágyút készítettek.⁵³ Bene hadnagy lőport hozatott, és az ágyú állta a próbálövéseket. Ezután elkészítették két hatfontos ágyú öntőformáját, és hamarosan sikeres öntést ünnepelhettek.⁵⁴

Az ágyúk készítéséhez teljesen új technológiát kellett kidolgozni: nem volt lehetőség függőlegesen önteni azokat (valószínűleg nem volt elég mély az öntőgödör) és nem volt ágyúfúró, amivel a csövet kifúrhatták volna, az öntvény anyagául pedig csak vas

⁴⁶ Id. MÁTHÉ János 1997, 63; REMPÖRT Zoltán – LENGYELNÉ Kiss Katalin 2006, 10–11.

⁴⁷ REMPÖRT Zoltán – LENGYELNÉ Kiss Katalin 2006, 13–14.

⁴⁸ Ezt a módszert úgy a legegyszerűbb elképzelni, mintha két talajformát készítenénk: az egyikbe nyomjuk a minta egyik felét, a másikba a másikat. Azért, hogy a két fél forma mozgatható legyen, azokat most nem a talajba, hanem két erős keretbe – formaszekrénybe – döngölt száraz, agyagos homokból készítjük el. Ha a két formafelet jól illesztjük össze, a kialakuló üreg éppen a minta mása lesz.

⁴⁹ REMPÖRT Zoltán – LENGYELNÉ Kiss Katalin 2006, 14.

⁵⁰ EGYED Ákos 1979, 118. (Id. MÁTHÉ János 1997, 66. elfogadja Daniel Gábor azon állítását, hogy ekkor ágyúkat rendelt a székely tábor számára, sőt azt írja, hogy ezután a gyárvezető Bardocz László üzent Gábor Áronnak Bereckre, aki a hónap végén meg is érkezett. EGYED Ákos 1979, 118–119. megjegyzi, hogy Daniel az ágyúkat Nagy Imre táborának rendeli, aki 1848. október 30. és november 12. között volt főparancsnok,

ezért a megrendelést valószínűleg később, Gábor Áron jelenlétében adta.)

⁵¹ EGYED Ákos 1979, 113.

⁵² Id. MÁTHÉ János 1997, 67.

⁵³ Uo., 34. (Erről az ágyúról nincs más említés, de többen Gábor Áron három vaságyújáról írnak – SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1896; EGYED Ákos 1979, 120 –, Sepsiszentgyörgyön viszont két hatfontost próbáltak – EGYED Ákos 2004, 65. –, így ez lehetett a harmadik.)

⁵⁴ Id. MÁTHÉ János 1997, 67. Szerinte november 19-én történt a sikeres öntés, de ezt Demeter Lajos korainak tartja: 19-én még nem lehettek kész a csövek, egyrészt az alkalmazott öntési technológia ennél több időt vett igénybe, másrészt mert Heydte november 25-i erdővidéki betörése *okán* menekítik be őket Sepsiszentgyörgyre úgy, hogy nem is tudták még felszerelni őket, csak utána, Sepsiszentgyörgyön (lásd a Székely Nemzeti Múzeumban található vonatkozó 1848-as nyugták). Itt köszönöm Demeter Lajos észrevételét.

állt rendelkezésre. Az ágyúkat tehát a szokásostól eltérően vízszintes helyzetben, vasból és furattal kellett önteni. A három eltérés közül egy is komoly feladat elé állítaná a technológust, így együtt azt jelentette, hogy a forma méretét növelni kellett a gyengébb alapanyag⁵⁵ miatt, alakját módosítani a csőfuratot képző mag okán, illetve egyedi beömlőrendszert⁵⁶ és tápfejet kellett tervezni a vízszintes öntéshelyzet következtében.

Az öntőmintát eszterga segítségével kimunkálták, és a „két füle között”⁵⁷ – tehát az ágyú lövőhelyzete szerint függőleges síkban – kettéfűrészelték. A két fél csövet „agyaggal töltött ládákban” – agyagos formázókeveréket tartalmazó formaszekrényekben – lemintázták.

Ez a technológia sajátos keveréke az előzőekben leírt (lásd *Az öntőforma előállításának egyszerűsítése*) korszerűsített sárformára alapuló eljárásnak és a formázóhomokot használó szekrényformázásnak. A formázóanyag nedves agyag⁵⁸ (sár) de a forma kialakítása a modernebb szekrényformázáshoz idomul.⁵⁹

A csőfurat elkészítése érdekében visszatértek az ősi módszerhez: „agyaggal vastagon bevont tölgyfa hengert” (magot) helyeztek a formába, hogy az a furatot megadja. A mag csőszáj felőli befogására az összeszerelt formát kifűrták, és ebbe a furatba szorították az agyagos tölgyfahengert, amit a csőfarnál háromágú vas magtámasz biztosított.⁶⁰ Az öntvény méretezésénél igyekeztek a Gribeauval-rendszer utasításait követni, de az ágyú külső méreteit a kellő szilárdság elérése érdekében megnövelték.⁶¹ Erre annál is inkább szükség lehetett, mert az ágyú anyaga nem volt homogén.⁶² Az inhomogenitás okozta – és esetleg a forma ráégése az öntvény felületére⁶³ –,

hogy „Gábor Áron első ágyúinak külalakja nem volt csinosnak mondható” – ahogy azt Egyed Ákos igen finoman megfogalmazta.⁶⁴

A vízszintes öntési helyzet kompenzálására bizonyára több, nagyobb méretű tápfejet és lélegzőt⁶⁵ alakítottak ki a forma felső részében.⁶⁶

Az öntés után az ágyúcsöveket letisztították, a fentiek értelmében nem is annyira kívülről, inkább hosszú nyelekbe ütött vésőkkel a cső furatát simítva.⁶⁷ A furat illetően kezelése azt mutatja, hogy semmilyen (akár kis teljesítményű, a 15. századtól a furat simítására használt, a 3. ábrán látható) csőfűrőjük nem volt.

A két ágyúcsövet ezután föl kellett szerelni, legfőképpen ágyútalppal és a vontatást lehetővé tevő lövegmozdonnyal ellátni. A kész lövegekkel 27-én érték Sepsiszentgyörgyre,⁶⁸ ahol Kiss János harangöntő műhelyében végezték el az utolsó simításokat. Másnap az ágyúk fényes sikerrel vizsgáztak, és Gábor Áront az ágyúöntés folytatásával bízták meg.⁶⁹

6.4. Ágyúöntés Sepsiszentgyörgyön

Erdővidék megszállása után Bodvajban nem lehetett folytatni az ágyúöntést. Kézenfekvő megoldásul kínálkozott Kiss János harangöntő műhelye. Gábor Áron itt négy darab háromfontos ágyút öntött,⁷⁰ felajánlott harangok anyagából, amihez rezet adtak, hogy csökkentse az ötvözetben az ón arányát. Az öntés módszere a bodvajihoz hasonló volt, amint az is, hogy az alapanyag itt sem olvadt be tökéletesen, ezért – és a vízszintes öntési helyzet folytán a formába szorult levegő és szennyezők miatt – ezek az ágyúk is „ripacsosak és hólyagosak” lettek.⁷¹ A tökéletlen öntés miatt az ágyúk külméreteit itt is megnövelték.

Óvatosan szétszedi a két formafelet, mindkettőből kiemeli a fél mintákat, ezután a formázószekrényeket újból összekapcsolva a formáüreg pontosan az öntvény alakját adja. (Az egyszerűség kedvéért a forró fémeket bevezető beömlőrendszer elkészítését nem taglaltam.)

⁶⁰ Id. MÁTHÉ János 1997, 67.

⁶¹ „...a teljesen felszerelt ágyú súlya legalábbis kétolyan nagyra ütött ki, mint a megfelelő öblözetű osztrák ágyú.” (Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 137.)

⁶² „A két első ágyú tisztátalan, salakos masszából volt öntve, mely az olvasztáskor nem melegegett egyformán, s öntéskor még voltak benne egészen fel nem olvadt részecskék.” (Uo., 136.)

⁶³ MIKUS Károlyné – SZÁNTAI Lajos 1999, 12.

⁶⁴ EGYED Ákos 1979, 121.

⁶⁵ A formában rekedt gázok, gőzök eltávolítását szolgáló nyitott, függőleges csatorna.

⁶⁶ MIKUS Károlyné – SZÁNTAI Lajos 1999, 11.

⁶⁷ Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 136.

⁶⁸ Id. MÁTHÉ János 1997, 67; EGYED Ákos 1979, 129.

⁶⁹ EGYED Ákos 1979, 132.

⁷⁰ Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 136.

⁷¹ Uo.

⁵⁵ Az öntöttvas nagy szénttartalmú, igen kemény és rideg anyag, nincs meg benne az ágyúbronz szívóssága.

⁵⁶ A folyékony fémek a formaüregbe vezető csatornák.

⁵⁷ Idézetek: Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 136.

⁵⁸ „Három napba került, amíg a csőformák elkészültek.” (Id. MÁTHÉ János 1997, 67. A formázásnak csak akkor lehet ilyen magas időigénye, ha sárformáról beszélünk, a homokforma – ahogy azt a következő lábjegyzet mutatja – gyorsan elkészíthető, és igen alacsony nedvességtartalma okán órák alatt kiszárítható.)

⁵⁹ Ezért kellett az öntőmintát kettévágni! Egy mai öntő így csinálná: a mintafelet a formázóasztalra fekteti az osztásfelülettel (ami a formát kettéosztó vágás által létrejött sík) lefelé, a minta és a forma összetapadását megakadályozandó leválasztóporral (valamilyen nem vagy rosszul nedvesedő finom, tapadásgátló por) megszórja, formázószekrényt tesz a minta köré, azt homokkal földöntöli. Az egészet megfordítja, így a sík homokfelület és a minta belesimuló osztásfelülete van fölfelé. Erre ráilleszti a másik mintafél osztásfelületét (újra egyesíti a mintát), az egészet megszórja leválasztóporral (a homokot is, mert az sem tapadhat a következő réteghez). Most egy sík homokfelületet lát, amelyből kiáll a minta fele. Ezt is körbe kell venni homokkal. Ezért az alul levőre ráülletti a felső formaszekrényt, és földöntöli homokkal.

6.5. Ágyúöntés Kézdivásárhelyen

Turóczi Mózes rézöntő szaktudása és jól felszerelt műhelye alapot adott az ágyúöntés kézdivásárhelyi megkezdéséhez. Már 1848. november 4-én ott volt a megbeszélésen Berde Mózesnél.⁷² Gábor Áron itt kapta a hivatalos megbízást ágyúöntésre, de innen hazatérve Turóczi is rögtön nekilátott a műhely be rendezéséhez, sőt, meg is öntött egy ágyút.⁷³

Gábor Áron decemberben kezdett itt tevékenykedni. A következő év elején özönlöttek a harangok Kézdivásárhelyre. Komoly támogatás érkezett a kormánytól,⁷⁴ és a rézöntő műhely valódi hadiüzemmé vált. Nyolc részlege volt: ágyúöntő, esztergályos, lakatos, kovács, asztalos, kerek, nyerges és szerszámkészítő. Ebben a gyárban teljes, felszerelt lövegeket tudtak előállítani.

Javították az öntési eljáráson. Már nem vízszintes helyzetben, hanem a formát körülbelül 30 fokban megdöntve készítették az ágyúcsöveket. Legfontosabb mégis, hogy Turóczinak „volt ideje, hogy semmi elhamarkodva ne történjék”.⁷⁵ Ami azonban az utalásokban felbukkanó, Turóczi feltalálta ágyúfúróit illeti,⁷⁶ Szabó Sámuel teljesen egyértelműen ugyanolyannak írja le a formakészítést, mint Gábor Áron előző műhelyeiben: maggal, eleve furattal öntve a csövet.⁷⁷ Eszerint az említett fúró inkább a csőfurat simítására volt alkalmas.

Itt figyelhetjük meg a háromszéki ágyúöntés legfejlettebb formáját. (5. ábra.) Az alábbiakban megkísérlem az alkalmazott technológia rekonstrukcióját a fennmaradt visszaemlékezések, az öntészet korabeli és a megelőző korokban alkalmazott eljárásai, valamint a mai gyakorlat fényében. Amit leírok, semiben nem mond ellent ezeknek, de természetesen fennáll a lehetősége, hogy ott és akkor (ha talán egészében nem is) részleteiben ettől eltértek.

Az öntőmintát eszterga segítségével kimunkálták, és az ágyú lövőhelyzete szerint függőleges síkban kettéfűrészelték. A két fél csövet nedves agyagos formázókeveréket tartalmazó formaszekrényekben lemintázták. A leírtakból eredően fölfelé álló csőcsapra valószínűleg légzőt vezettek, abból a levegő másként

nem távozhatott. (5. ábra, a balra lévő „4”). A beömlő és a mellette lévő légző hasonló lehetett, és hasonlóképp a tápfejen állhatott, mint amit ma harangöntésnél alkalmaznak. (5. ábra, jobb oldali „4”, „5”). A formát kiszárították, majd az űrméretnek megfelelő fúróval előlről kifúrták. (Itt, a nagyobb sorozat okán valószínűnek tartom, hogy ezt a furatot egy, az ágyú minta torkolati részéből kiálló hengerrel képezhették ki, így nem kellett külön lépésben megfúrni a formát.) A szétszerelt formába agyaggal vastagon bevont tölgyfa hengert helyeztek (5. ábra, „2”), melyet a torkolatnál a furat, a csőfarnál pedig egy háromágú vas magtámasz rögzített. (5. ábra, „3”; 1. ábra, „H”). A formát összerakták, és körülbelül harminc fokos szögben az öntőgödörbe beásták. Ez a dőlés már elég lehetett ahhoz, hogy öntéskor az ágyú anyagából a szennyeződések és a gázbuborékok eltávozhasanak. Öntés után az ágyúcsövet tisztították, a csőfuratot fúróval simították, az ágyút felszerelték.

Kézdivásárhelyen Turóczi első, fúrt ágyúját nem számítva 63 ágyút öntöttek.⁷⁸

7. A Háromszéken öntött ágyúk (Összegzés helyett)

Háromszéken (illetve a szomszédos, udvarhelyszéki Bodvajban) 1848. novembere és 1849. júniusa között összesen hetvenegy ágyút öntöttek.⁷⁹ A Kézdivásárhelyen 1849-ben öntött 63 pedig a harctéri követelményeknek is megfelelt. A modern hadiüzemek által előállított ágyúk persze megbízhatóbbak voltak, a Gábor Áron öntötte lövegek hajlamosabbak voltak repedésre.⁸⁰ De azok a modern ágyúk olyan körülmények közt készültek, melyekről Háromszéken álmodni sem lehetett. Az adott viszonyok között ez a darabszám és minőség az elérhető maximum volt, olyan tetőpont azonban, amit egy átlagos mérnök képtelen lett volna elérni. A régi és az új technológiák leleményes ötvözése, valamint a szervezőmunka, amely lehetővé tette a kialakított új technológiával ennek a viszonylag magas darabszámnak az elérését, a háromszéki ágyúgyártás megteremtőjét, a székely ágyúhóst, Gábor Áront dicséri.

⁷² N. n. 1896, 102.

⁷³ Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 136. Demeter Lajos figyelmeztetett a nagyon fontos körülményre, hogy időközben tisztázódott, ezt az ágyút fúrták! (Vö. EGYED Ákos 2008, 134–135, 160.) A Turóczi-féle fúrási módszert azonban a továbbiakban csak a furat utólagos megmunkálására alkalmazhatták, mert nagyon lelassította a munkát. (Vö. két bekezdéssel lejjebb.) Itt köszönöm Demeter Lajos észrevételét.

⁷⁴ Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 137. (Hatvanezer forint pénzsegély.)

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Id. MÁTHÉ János 1997, 67; HEGYESI Márton 1893, 73. Vö. 73. jegyzet.

⁷⁷ SZABÓ Sámuel 1893, 2.

⁷⁸ Id. Z. BODOLA Lajos 1895, 136.

⁷⁹ Uo. (A szembenálló egyesült osztrák–oros haderő 1849. júniusában 120 ágyú fölött rendelkezett. EGYED Ákos 1979, 198.)

⁸⁰ GYALÓKAY Jenő 1922–1923, 107. A sepsiszentgyörgyi ütközetben megsemmisült négy ágyúról írja: „vajjon az osztrák tüzéség rontotta-e valóban el őket, avagy pedig – a Gábor Áron-féle ágyúk rossz tulajdonsága szerint – elhasadtak a hosszantartó tűzharcban”. KINIZSI István 1894, 86. szerint egy, BÍRÓ Ede 1897, 11. szerint három ágyú hasadt meg a vöröstoronyi csatában, GYALÓKAY Jenő 1913, 10–11. szerint pedig négy, míg NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 116. szerint három a segesvári ütközetben.

Rövidítések

- BKL* = *Bányászati és Kohászati Lapok*, Pest, Budapest, 1868–.
EncBrit, II (1824) = *Encyclopaedia Britannica*, VI. kiadás, II. kötet, Edinburgh, 1824.
HK = *Hadtörténelmi Közlemények*, Budapest, 1888–.
TörtLapok = *1848–49. Történelmi Lapok*, Kolozsvár, 1892–1904.

Irodalom

- AITCHISON, Leslie
 1960 *A History of Metals*, London.
- BIRINGUCCIO, Vanoccio
 2005 *Pirotechnia* [Venice, 1540] (angol ford., szerk. Smith, Cyril Stanley – Gnudi, Martha Teach), New York, 2005.
- BÍRÓ Ede
 1897 Három világrészben, *TörtLapok*, 1897. február 1., Kolozsvár, 10–11.
- BODOLA Lajos, id. zágoni
 1895 A Székely ágyúk története, *TörtLapok*, 1895. aug. 15., Kolozsvár, 136–138.
- CSIKÁNY Tamás
 2000 *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban*, Budapest.
 2007 A háromszéki kisháború 1848 decemberében, *HK*, CXX, 837–876.
- CSÍKI Sándor
 1998 Ágyúöntés és hadianyaggyártás Háromszéken 1848–49, *BKL Kohászat*, 131. évf., 7–8, Budapest, 245–250.
- DOLLECZEK, Anton
 1887 *Geschichte der Österreichischen Artillerie*, Wien.
- EGYED Ákos
 1979 *Háromszék 1848–49*, Bukarest.
 2004 *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*, Marosvásárhely.
 2008 *Háromszék 1848–1849* (harmadik, bővített kiadás), Sepsiszentgyörgy.
- FFOULKES, Charles
 1969 *The Gun-Founders in England*, London.
- GÁBOR László
 1985 Gábor Áron (1814–1849), *BKL Öntöde*, 118. évf., 11, Budapest, 241–248.
- GYALÓKAY Jenő
 1913 A segesvári ütközet, *Erdélyi Múzeum*, XXX, Kolozsvár, 129–151.
 1923 A háromszéki hadjárat, 1849. július 16–24., *HK*, XXIII–XXIV (1922–1923), Budapest, 56–114.
- HEGEDŰS Zoltán
 1980 Az ágyúöntés technikája Magyarországon a XV–XVII. században, *BKL Öntöde*, 31. évf., 12, Budapest, 270–274.
- HEGYESI Márton
 1893 Felolvasás a Vasvári-kör ünnepi ülésén, *TörtLapok*, 1893. április 1., Kolozsvár, 72–73.
- IMREH István
 1987 *Székelyek a múltó idöben*, Budapest.
- KINIZSI István
 1894 A „Sánta huszár” naplója, *TörtLapok*, 1894. május 1., Kolozsvár, 86–87.
- MÁTHÉ János, id.
 1997 A magyarhermányi vasgyártás története, *Acta (Siculica)* 1996/1, 61–72.
- McNEIL, Ian
 1990 *An Encyclopaedia of the History of Technology*, London.
- MIKUS Károlyné – SZÁNTAI Lajos
 1999 *Megemlékezés Gábor Áron halálának 150. évfordulójáról (Öntödei Múzeumi Füzetek, 4)*, Budapest.
- N. n.
 1896 TURÓCZI Mózes a székely ágyúöntő halála, *TörtLapok*, 1896. máj. 15. – június 1., Kolozsvár, 102–103.
- NAGY Sándor
 1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- NEUMÜLLER, Dr. Otto-Albrecht
 1981 *RÖMPP vegyszeti lexikon*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics
 1999 *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849* (ford. Rosonczy Ildikó), Budapest.
- ORBÁN Balázs
 1869 *A Székelyföld leírása*, III, *Háromszék*, Pest.
- PAPP Kálmán
 1984 A kökösi hős, *HK*, XXIII–XXIV (1922–1923), 753–760.

REPORT Zoltán – LENGYELNÉ KISS Katalin

2006 A bodvaji vasgyártás technikátörténeti leírása, in: *A bodvaji kohó* (szerk. Demeter László), Sepsiszentgyörgy, 9–21.

RIEDERER, Josef

1984 *Műkincsekről vegyészszemmel*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

SZABÓ Sámuel

1893 A székelyföldi ágyúöntőműhely 1848–49-ben, *TörtLapok*, 1893. jan. 1., Kolozsvár.

SZENTKATOLNAI BAKK Endre

1896 Miért haragszik a híres ágyúöntő Turóczi Mózes bácsi?, *TörtLapok*, 1896. márc. 1–15., 56.

VÉGVÁRI Ferenc

1993 *Fémes szerkezeti anyagok*, Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskola, Kecskemét.

Dificultățile turnării tunurilor pașoptiste din Treiscaune

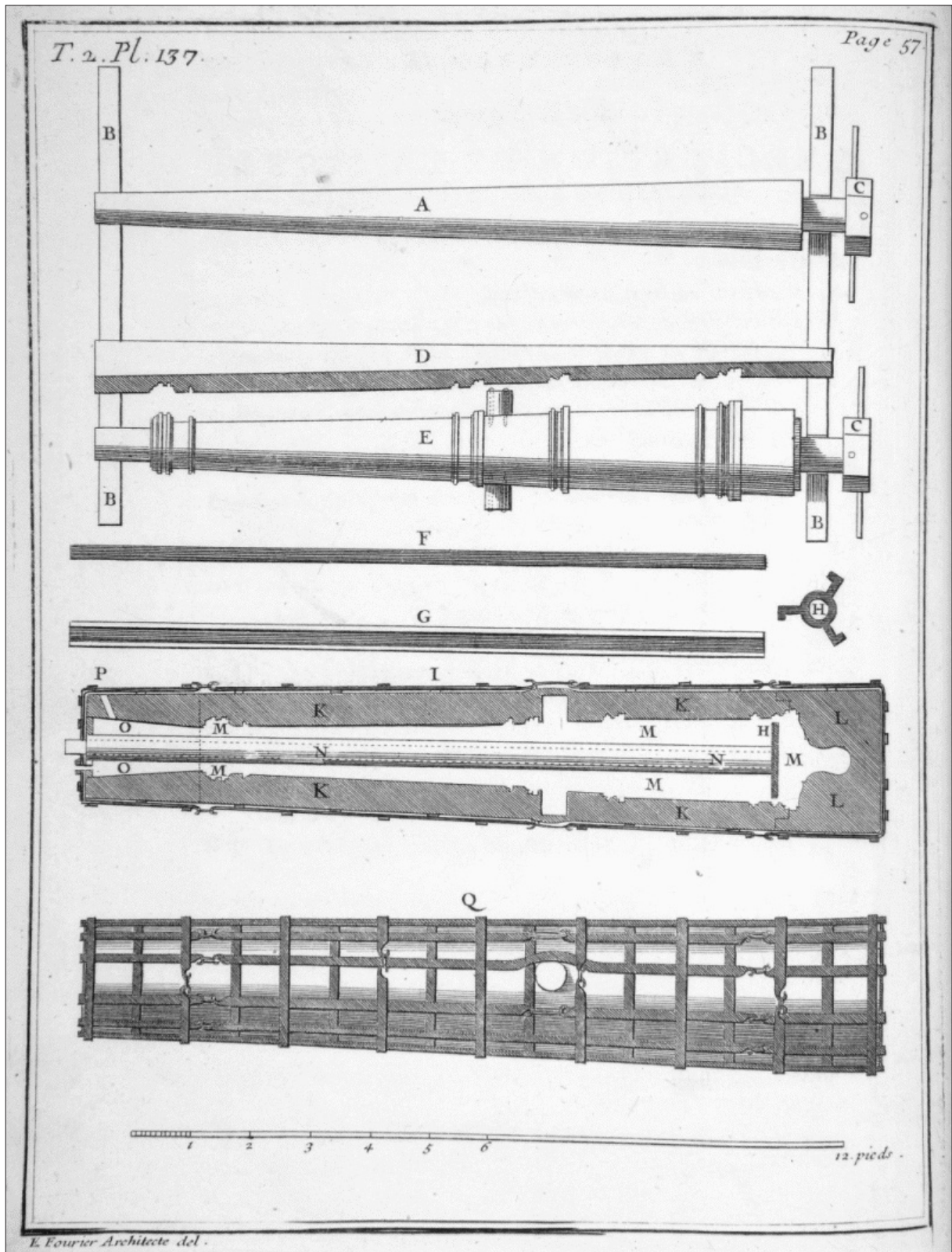
(Rezumat)

În perioada noiembrie 1848 – iunie 1849 în scaunul secuiesc Treiscaune (respectiv în colonia industrială vecină Bodvaj, din Scaunul Odorhei) s-au turnat în total 71 de tunuri. Cele 63 turnate în 1849 la Tg. Secuiesc făceau față calitativ și pe câmpul de bătaie. Desigur, industria modernă de arme grele producea tunuri mai bune, tunurile lui Áron Gábor prezentând un risc relativ mai mare de a crăpa în timpul luptei. Numai că acele tunuri moderne au fost confecționate în condiții pe care în Treiscaune nici nu se putea visa. În condițiile date cantitatea și calitatea realizată constituia maximumul posibil și totodată o reușită de care un inginer mediu nu ar fi fost în stare. Combinarea ingenioasă a tehnologiilor vechi și noi, respectiv organizarea muncii, care a făcut posibilă această realizare, s-a datorat în primul rând eroului pașoptist secuic Áron Gábor.

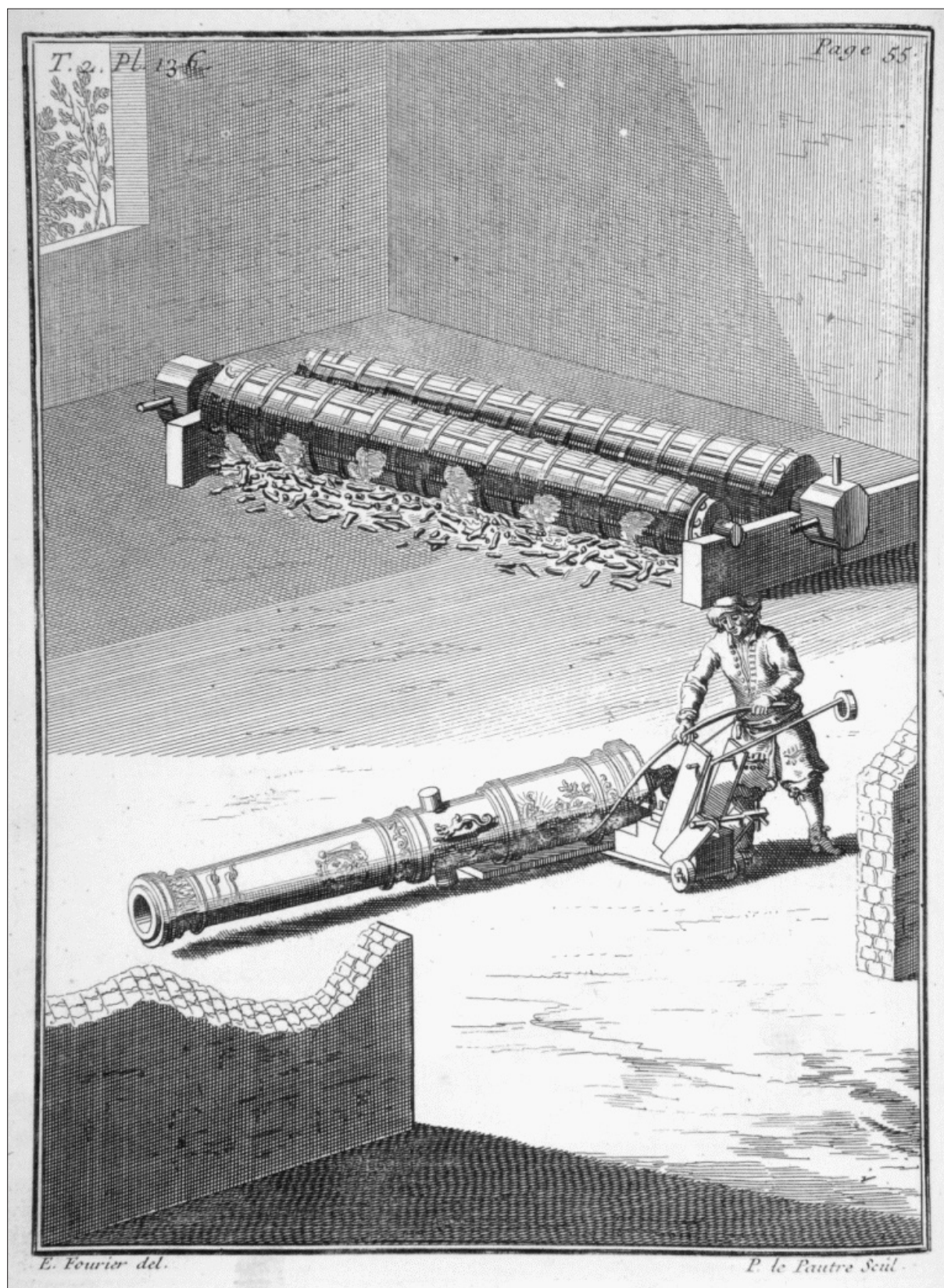
Hardships of gun founding in Háromszék in 1848–1849

(Abstract)

In the period between November 1848 and June 1849 in the Székely seat Háromszék (as well as in the neighbouring industrial colony Bodvaj, belonging to Udvarhely Seat) 71 guns were founded. The 63 guns founded in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) stood the test even in the battlefield. Of course, the modern industry of heavy armament produced more reliable guns, Áron Gábor's guns were more disposed to cracking during battle. Those modern guns were founded in conditions that gun foundries in Háromszék never even dreamed about. Taking into consideration the given circumstances these guns were the maximum possible from both qualitative and quantitative aspect, a success that couldn't have been realized by a common engineer. The ingenious combination of old and new techniques, as well as organizing the work itself that made gun founding possible were due to the hero of the Revolution, father of gun founding in Háromszék, Áron Gábor.

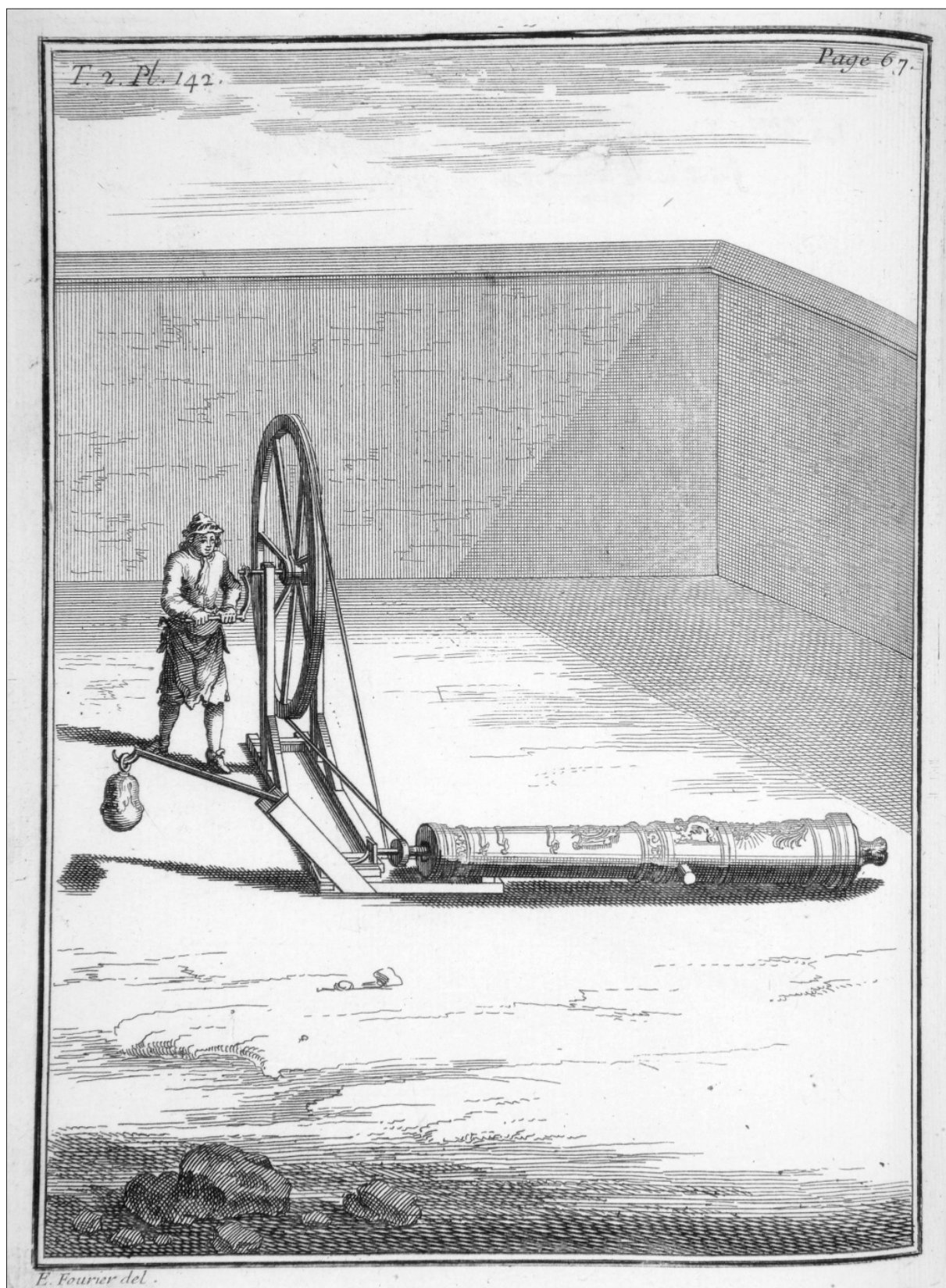

1. ábra Az öntőminta és az öntőforma elkészítésének lépései. (Surirey de Saint Remy, Pierre: *Memoires d'Artillerie*, Párizs, 1707.)
 A. Pózna; B. Bak; C. Kézikerék forgatáshoz; D. Sablon; E. Kész minta; F. A mag hordozója (keményfa vagy kovácsvas);
 G. A mag agyagköpenye; H. Magtámasz; I. Az öntőforma vasalása; K. Az öntőforma fő része; L. A csőfar öntőformája;
 M. Az ágyúcsövet kialakító formaüreg; N. Az ágyú furatát kialakító mag; O. A tápfejet kialakító formaüreg;
 P. A tápfejet kialakító formarész (itt külön elkészítve) ; Q. A kész öntőforma

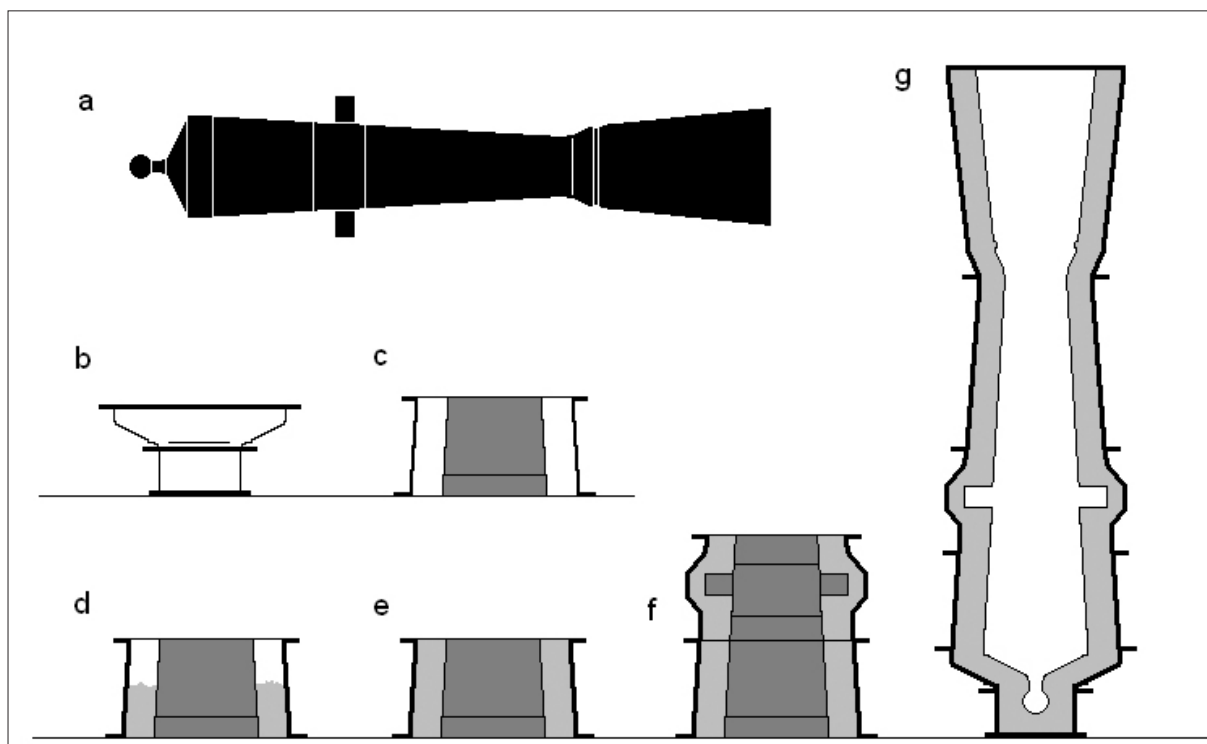
2. ábra

Az öntőforma égetése és a gyúlyuk fúrása. (Surirey de Saint Remy, Pierre: *Memoires d'Artillerie*, Párizs, 1707)

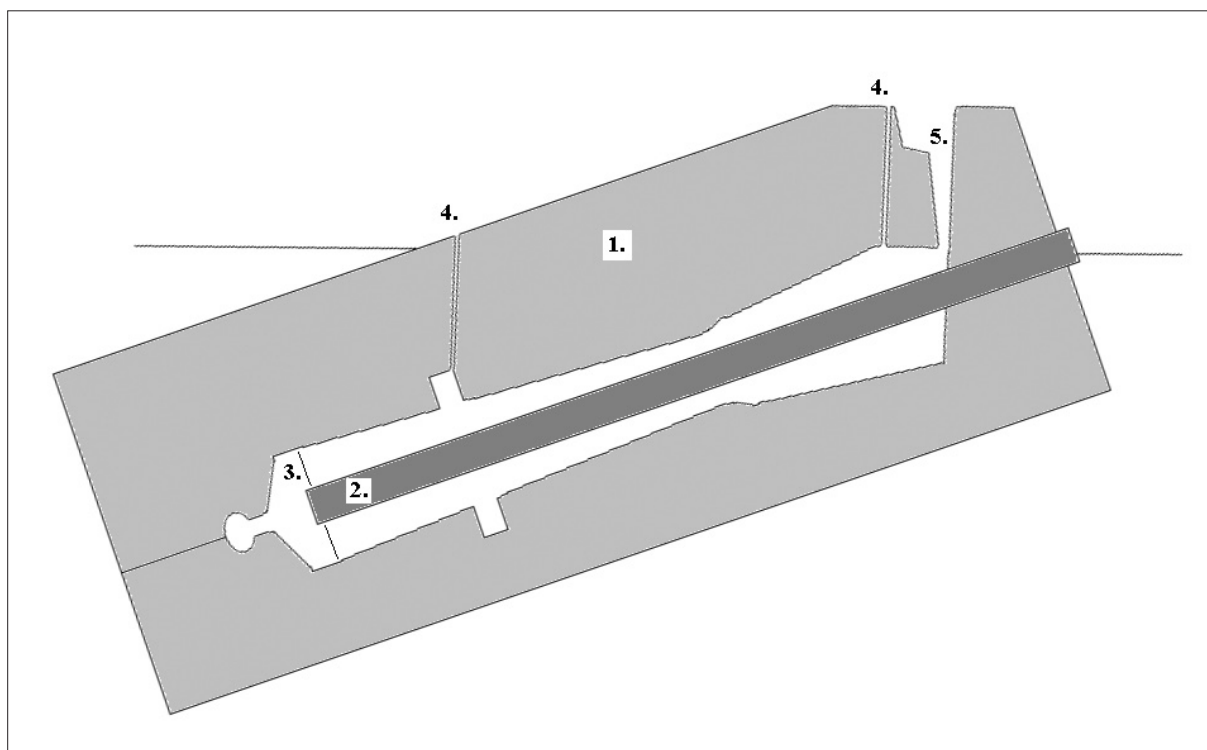
3. ábra

Az ágyúcső fúrásának régi módszere. (Suirey de Saint Remy, Pierre: *Memoires d'Artilerie*, Párizs, 1707)

4. ábra Ágyú formázása formaszekrényel öntőhomokba.

- a. A kész öntvény a tápfejjel; b. A csővéggomb és a csőfar formaszekrénye; c. A legnagyobb átmérőjű rész formaszekrényének (fekete) metszete, benne a minta (sötétszürke); d. Mint az előző, de homokkal (világosszürke) félig földöngölve; e. A legvastagabb rész elkészült formája (világosszürke) a benne hagyott mintával; f. A következő formaszakasz elkészülte; g. Az összeállított öntőforma

5. ábra

A Turóczy-műhelyben alkalmazott eljárás egy lehetséges módja. 1. Öntőforma; 2. Mag; 3. Magtámasz; 4. Lélegző; 5. Beömlő

Süli Attila

A BRASSÓ-VIDÉKI KORMÁNYBIZTOSSÁG TÖRTÉNETE 1849-BEN

Bevezetés

A többnemzetiségű Brassó-vidék az erdélyi szász-ság egyik legrégebbi kiváltságos területe volt. Közigazgatásilag az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején Brassó szabad királyi város, négy mezőváros (Feketehalom, Földvár, Prázmár, Rozsnyó) és további 25 falu értendő ide.¹

Brassó az Erdélyi Nagyfejedelemség legnagyobb városai közé tartozott, hagyományos szász patriciusi vezetése a léte alapját a kereskedelem és ipar virágzásában látta, így nyitottabb volt a többi szász városnál.² Céhei bekapcsolódtak a román vajdaságok felé irányuló kereskedelembé, és ez a polgárok anyagi jólétének megalapozója lett.³ A reformkorban a város népessége rohamosan növekedett,⁴ a többnemzetiségű település relatív román többségűvé vált.⁵

A város földesúri jogokkal is rendelkezett, egy egész sor vegyes lakosságú falu fölött, melyeknek jobbágysai azonban kedvezőbb helyzetben voltak, mint általában az úrbéresek. Szolgáltatásaikat egy öszszegben válthatták meg, és élhettek az áruterelés és árucserre lehetőségével.⁶

A város kulturális központja volt az erdélyi románságnak, és bizonyos tekintetben a magyarságnak is. Ez elsősorban a sajtóorgánumokban⁷ és a könyvkiadásban tükröződött.⁸ A településen a román kereskedők áldozatkészségének köszönhetően román anyanyelvű gimnázium is létrejött.⁹

Előzmények: az erdélyi szászok és a magyar kormánypolitika 1848–1849-ben

1841-ben az Erdélyi Nagyfejedelemség népessége 2 143 310 fő volt, melynek az erdélyi szász nemzet mindössze egy tizedét tette ki.¹⁰ Ezzel szemben a nagyfejedelemség politikai és gazdasági szervezetében meghatározó szerepet játszottak. Az erdélyi három kiváltságos nemzet egyike kilenc székben¹¹ és két kerületben¹² tartotta kezében a közigazgatás irányítását. Az erdélyi országgyűléseken követeik féltékenyen őrizték municipiális és kulturális autonómiájukat, szembeszállva a magyar liberális nemességnek a modern nemzetállam megteremtésére, valamint Magyarország és Erdély uniójára irányuló törekvéseivel. Gazdasági erejüket viszonylag belterjes mezőgazdaságuk, kézműiparuk és kereskedelmük alapozta meg.¹³ Politikai központjuk Nagyszeben városa volt, ahol – mivel itt volt az erdélyi főhadparancsnokság, a kincstartóság, a tartományi főbiztosság és a főposta székhelye is – jelentős számú magyar tisztviselő is élt. A Nagyszeben köré csoportosuló szász székben (Királyföld) a román lakosság lélekszáma meghaladta a szászokét, azonban a politikai és gazdasági jogokat csak az utóbbiak gyakorolták. Ez a későbbiek folyamán számos konfliktushoz vezetett.¹⁴

A magyar politikai átalakulást biztosító áprilisi törvények VII. cikkelye kimondta Magyarország és Erdély unióját.¹⁵ Ez a tény a szászokban, főleg a Nagyszebenben székelő vezető réteg körében ellenállást szült. Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy a szászok egy része maga is szorgalmazta az uniót. Még az országgyűlés megnyitása előtt a Szász Nemzeti Egyetem gyűlést tartott,¹⁶ mivel

¹ GÁMÁN Zsigmond 1861, 18; EnfThHL 1861, 38–39.

² MISKOLCZY Ambrus 1988, 1235.

³ EGYED Ákos 1998, I, 28; MISKOLCZY Ambrus 1988, 1243.

⁴ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1237.

⁵ Uo., 1240.

⁶ Uo., 1239.

⁷ A brassói román újság a *Gazeta de Transilvania* címet viselte.

⁸ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1286.

⁹ Uo., 1288.

¹⁰ A románság lélekszáma 1 290 970, míg a magyarságé 606 009 volt. (SÖLLNER, Johann 1856, 393.)

¹¹ Szeben, Medgyes, Segesvár, Kóhalom, Nagysink, Újgyház, Szerdahely, Szászváros, Szászsebes.

¹² Brassó, Beszterce.

¹³ SÁRKÖZI Zoltán, 1974, 7.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy nem volt elenyésző a jobbágysorban élő magyarság lélekszáma sem. A „szász” Nederlandon (együtt a Királyföld és Brassó-vidék) közel 40 000 magyar élt, legjelentősebb tömbjüket a Brassó szomszédságában élő hétfalusi csángók képezték.

¹⁵ OgyTc 1847/48, 37–39.

¹⁶ 1848. május 18-án. A gyűlésen Franz Salmen, a szászok ispánja elnökölt.

az unió ügyében nem voltak egységesek. Brassó¹⁷ és Segesvár, valamint a jelentős magyar lakossággal is rendelkező Szászvárosszék¹⁸ uniópárti volt.¹⁹ Az összejövetelen végül az unió ellenzői győzedelmeskedtek, így deklarálták, hogy Magyarország és Erdély kapcsolatát csak a Pragmatica Sanctio alapján hajlandók elfogadni.²⁰ 1848. április 25-én a szászok emlékiratot készítettek, amelyben elvetették az uniót és a magyar alkotmányt, kifejezve azon szándékukat, hogy közvetlenül az uralkodótól akarnak függeni. Hogy ne égensenek fel maguk mögött minden hidat, összefoglalták feltételeiket is, amelynek elfogadása esetén készek lettek volna az uniót megszavazni. Ezek a következők voltak: területi különállás, német hivatalos nyelv, egyházi és oktatási autonómia. Ugyanakkor április 22-én a Szász Nemzeti Egyetem köriratban tudatta a székekkel, hogy a szászok érdekeit leginkább az osztrák császárság alá való közvetlen tartozás szolgálja.²¹ A május 31-én összeülő erdélyi diéta is megalkotta a maga uniós törvényét. A szász követek óvást kívántak benyújtani, azonban az országgyűlésen királyi biztostként elnökölő br. Anton Puchner altábornagy, erdélyi főhadparancsnok tudatta velük, hogy az uralkodó mindenképpen szentesíteni fogja a jogszabályt, így ellenállásuknak semmi értelme.²² Ezek után a szászok mind az Innsbruckba menekült V. Ferdinándnál, mind pedig a magyar országgyűlésben, sőt a frankfurti parlament előtt is próbálták követeléseiket érvényesíteni, törekvéseik azonban nem vezettek eredményre.²³ Ennek szellemében tiltakoztak Bécsben br. Vay Miklósnak erdélyi teljhatalmú királyi biztossá történő kinevezése ellen.²⁴

1848. szeptember 11-ig a szász képviselők többsége elhagyta a magyar országgyűlést, mire az egy hét elteltével törölte a mandátumukat.²⁵ A szeptember 29-én tartott székgyűlésen pedig Szeben-

szék kimondta elszakadását a magyar királyságtól, deklarálva csatlakozási szándékát az osztrák császársághoz.²⁶

Október 18. óta Erdély ostromállapotban élt. Puchner főhadparancsnok kiáltványban jelentette be, hogy saját kezébe veszi a tartomány kormányzását, a nemzetőrséget saját parancsai alá rendeli, a honvédtoborzást leállítja, a rendelet megszegőit haditörvényszék elé állítja.²⁷ A főhadparancsnok a magyar helységek nemzetőrségeinek lefegyverzésében igénybe vette a román bizottságok segítségét, akiknek az irányítása alatt harcoló felkelők sok helyen módszeresen kifosztották és legyilkolták a magyar lakosságot.

Ettől kezdve a szászok nyíltan is a magyar kormánnyal szembenállók oldalára kerültek. A szász nemzetőrség, amely tavasztól alakult, és soraiból gondosan kizárta a magyarokat, immár fegyveres szerepet is vállalt az osztrák csapatok mellett. Az 1848. október 23-án Marosvásárhely ellen vonuló Gedeon József tábornok hadosztályában 700 szász nemzetőr is volt. Emellett felajánlották egy 1253 fős vadászszázalaj kiállítását, melybe a szász ifjak lelkesen jelentkeztek. Az utóbbi alakulat a brassói helyőrség kötelékébe került.²⁸

A Puchner által 1848. november közepére elfoglalt Erdély területéből egy saját grófságot (Markt) kívántak létrehozni a vezetésükkel. Emellett a Kolozs, Doboka és Torda megyei szász lakosságú falvakat Beszterce-vidékhez kívánták csatoltatni.²⁹

1848. december közepén azonban megindult a magyar ellentámadás, és 1849. januárjában Jozef Bem tábornok³⁰ csapatai már Nagyszebenet fenyegették, ami nem kevés rémületet keltett mind Puchnerben, mind pedig a szász vezető körökben. Az erdélyi főhadparancsnok ösztönzésére Nagyszeben és Brassó küldöttsége Havasalföldön felkereste Lüders

¹⁷ Brassó uniópárti politikájának gyökerei a reformkorba nyúlnak vissza. A nagyszebeniek a *Siebenbürger Wochenblatt*ban a brassóiakat „magyar királyi szászoknak” csúfolták. (ASZTALOS Miklós 1928, 56.) A brassói uniópárti politikusok lapja a *Kronstädter Zeitung* volt. (ASZTALOS Miklós 1928, 105.)

¹⁸ ASZTALOS Miklós 1928, 105.

¹⁹ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1359.

²⁰ *Br. Anton Puchner altábornagy jelentése*, Nagyszeben, 1848. május 19. (HL, 1848–1849, 1/177); Szászvárosszék: SÁRKÖZI Zoltán 1974, 13.

²¹ Vagyis nem a magyar királyhoz fordultak. (SÁRKÖZI Zoltán 1974, 20–21); *Az erdélyi szászok Bécsbe menesztett küldöttségének felségfelirata*, Bécs, 1848. április 25. (SPIRA György 1980, 160–161). Ugyanakkor a magyar kormányzat a szászok szervezkedésének nagy jelentőséget nem tulajdonított. (*Szemere Bertalan belügyminiszter levele*, Pest, 1848. június 22., MOL, H. 113, 2.)

²² TEUTSCH, Friedrich 1910, 227–229.

²³ Uo., 237–243. A küldöttség azonban nem bírta Brassó támogatását. (MISKOLCZY Ambrus 1988, 1359.)

²⁴ TEUTSCH, Friedrich 1910, 231.

²⁵ Uo., 245. Ezzel párhuzamosan mondta fel a két román határőrezred is az engedelmességet a magyar kormánynak. A szepszékai eseményekhez lásd: *Kemény Ferenc br. levele*, Kolozsvár, 1848. október 2. (MOL, H 112, 1361, közli DEÁK Imre 1943, 193); Beszterce-vidékhez lásd: *Mikó Imre jelentése*, Kolozsvár, 1848. november 2. (MOL, H 112, 2003).

²⁶ *Mikó Imre gr. jelentése Batthyány Lajos miniszterelnöknek*, Kolozsvár, 1848. október 8. (MOL, H 2, KPA, 264/9.) A *Figyelmeztetés* című dokumentum a szászok és románok veszélyes szövetségére hívja fel a figyelmet. (*Vay Miklós br. királyi biztos jelentése*, Kolozsvár, 1848. október 29., MOL, H 2, 3043.)

²⁷ A proklamációt közli: KÖVÁRI László 1861a, XLVII; KOVÁCS Endre 1979, 18.

²⁸ SÁRKÖZI Zoltán 1974, 60–61; TEUTSCH, Friedrich 1910, 252–253.

²⁹ SÁRKÖZI Zoltán 1974, 63. Ez természetesen maga után vonta a román vezetők tiltakozását.

³⁰ BONA Gábor 2000, 145–147.

tábornokot³¹, a román fejedelemségeket megszálló orosz csapatok parancsnokát, katonai segítségkérés céljából.³² A misszió azonban sikertelen maradt, mert Lüders csak Puchner kérésére volt hajlandó csapatokat küldeni. Miután ez is megtörtént, február 2-án orosz egységek vonultak be Nagyszebenbe és Brassóba, ahol helyőrségi feladatokat láttak el.³³

Ez volt az a lépés, amivel az erdélyi szászok a magyar kormányzatnak a maradék rokonszenvét is elvesztették. Az Országos Honvédelmi Bizottmány, élén Kossuth Lajossal, már korábban is őket tartotta fő felelősnek a románság fellázításáért, és számos magyar település³⁴ elpusztításáért, és az oroszok behívása csak tetézte az ellenszenvet. Míg a román vezetőkkel a magyar politikusok keresték a megegyezés lehetőségét is, a szászokkal szemben többségük csak a kemény fellépés politikáját tartotta célravezetőnek.

Az első szász territórium, amelyet a magyar csapatok 1848. december végén elfoglaltak, Beszterce-vidék volt. A terület élére Bem egy bizottmány állított, azzal a feladattal, hogy a lázadásban részt vettek megbüntessék. A terület elnöke gr. Mikes Kelemen ezredes volt.³⁵ Mikes Besztercén ki is végeztetett egy szász tanítót, aki folyamodványokat írt Karl Urban alezredeshez.³⁶

A szászokkal kapcsolatos politikai elképzeléseit, mint az OHB elnöke, 1849 január végén ismertette Kossuth Lajos, Csány László erdélyi főkormánybiztossal. Eszerint a szászokat ostromállapotban kell tartani, politikai jogaikat csak akkor gyakorolhatják, ha visszatérnek a magyar alkotmány hűségére. Az 1848 novemberében császári csapatok által Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Torda, Szék városokra kivetett hadisarcot pedig Nagyszebenben kívánta megfizettetni.³⁷

Az 1849. március 11-én Nagyszebenben elfoglalt Bem tábornok a városra 200 000 forint hadisarcot vetett ki, ugyanakkor biztosította a szászok területi jogait, tisztújítást és bűnbocsánatot hirdetett.³⁸

³¹ Alekszandr Nyikolajevics Lüders orosz gyalogsági tábornok, a román fejedelemségeket megszálló V. hadtest parancsnoka.

³² *Timoni konzul levele Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek*, Bukarest, 1849. január 9. (DEÁK Imre 1943, 241); *Timoni konzul levele Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek*, Bukarest, 1849. január 12. (Uo., 243.)

³³ SÁRKÖZI Zoltán 1974, 66. A behívás körülményeit alaposan feltárja: GYALÓKAY Jenő 1931. A lépést még a román vezetők egy része is ellenezte. Ezzel szemben a szász sajtó az orosz segítséget a „cél szentesíti az eszközt” elvként értékelte. (GÖLLNER, Carl 1967, 201; HEYDTE, August 1868, 229–230.)

³⁴ Pl. Zalatna, Kisenyed, Felvinc stb.

³⁵ Életrajza: BONA Gábor 2000, 517–518.

³⁶ MÁRKI Sándor 1898, 223; BAUER Lajos, 1870, 94. Karl Urban alezredes a naszódai székhelyű román határőrezred parancsnoka volt.

³⁷ KLÖM, XIV, 113/d. és 129.

³⁸ Bem rendeletét közli: KÖVÁRI László 1861a, LXXVIII;

A Királyföld visszafoglalása után Csány László főkormánybiztos személyesen is bejárta a nagyobb szász városokat, ahol számos intézkedést foganatosított. Ezekhez az irányelveket Kossuth 1849. március 23-án írt levelében foglaltak adták meg. Eszerint a főkormánybiztosnak az egész Szászföldet katonai igazgatás alá kellett helyeznie, valamint kezeseket szednie. A hadisarcot mindenáron be kellett hajtani. Az összes nagyszebeni székhelyű országos hivatalt át kellett telepíteni Kolozsvárra. A szászoktól a fegyvereket olyan szigorúsággal kérte beszedni, „mint Windischgrätz Pesten tevő”. Alapelvként Kossuth az alábbiakat javasolta Csánynak: „Hanem a szászokat akkint kell kormányozni mindenesetre, hogy féljenek!”³⁹ Ennek szellemében adta ki a Nagyszebenben tartózkodó Csány a város lakosai számára hirdetményét 1849. március 24-én. Csány a látítás fő fészkeinek e várost tartotta, így tudatta velük, hogy a teljes Szászföldet ostromállapotba helyezte, és az egész Királyföldre kivetett hadisarc nagy részét nekik kell megfizetniük.⁴⁰ Állami felügyelet alá helyezte a közpénztárakat, és megszüntette a lottót. A Bem által Nagyszebenben és Brassóban végrehajtott tisztújítást ugyan megerősítette,⁴¹ de a többi városban már nem engedélyezte a választásokat. Felszólította őket, hogy 48 órán belül szolgáltatassák be a fegyvereiket, és kilátásba helyezte a rögtönítélő bíraskodás bevezetését.⁴² Az utóbbira már másnap sor is került, ami természetesen maga után vonta a polgári törvénykezés megszüntetését.⁴³ A román fejedelemségekbe menekült polgárokat felszólította a nyolc napon belüli hazatérésre, különben a hűtlenség vétkébe esnek.⁴⁴ A Királyföldön békebíróságok, Nagyszebenben rendőri hivatal felállítását rendelte el.⁴⁵ Végül Csány 1849. április 4-én kelt rendeletében lefoglalta a Szász Nemzeti Egyetem vagyonát, amelynek feladatait így az állam vette át.⁴⁶ Csány szászföldi tevékenységéről helyettese, Berde Mózes tudósította az Országos

GÖLLNER, Carl 1967, 209–215; SÁRKÖZI Zoltán 1974, 66.

³⁹ KLÖM, XIV, 415.

⁴⁰ A Bem által kivetett hadiadót Csány csak ideiglenesnek tekintette, ennek végső összegét ugyanis az OHB jogosult meghatározni. (Rendelet, Nagyszeben, 1849. április 4., HERMANN Róbert 1998, II, 603.)

⁴¹ Ennek szellemében adta ki március 30-án Brassóban a rendeletét. (Uo., 600.)

⁴² Uo., 595–596.

⁴³ Uo., 597. Rögtönítélő haditörvényszékek: Nagyszeben, Brassó, Beszterce és Segesvár. Rendes büntetőtörvényszékek: Brassó, Fogaras, Nagyszeben, Szászeses, Kóhalom, Segesvár, Medgyes és Beszterce.

⁴⁴ *Csány kiáltványa a szászföldi szász és román lakossághoz*, Nagyszeben, 1849. március 26. (Uo., 598.)

⁴⁵ Rendelet, Nagyszeben, 1849. április 4. (Uo., 603.)

⁴⁶ Uo., 602. Az intézkedés Kossuth utasítására született meg. (Tiszafüred, 1849. március 28., KLÖM, XIV, 444.)

Honvédelmi Bizottmányt. Sorai szerint: levelet írt „Csány biztos úrnak, ki jelenleg a Királyföldön mulat s a szolgálailag csúszó és mászó szászok között működik”. Amint tájékoztatást kap tőle, azt azonnal továbbítja Debrecenbe.⁴⁷

Kossuth április elsején kelt levelében sürgette Csányt, hogy a szászokra kivetett kétmillió forint hadisarcot, melynek fele kényszerkölcsön, a pénzsűkében szenvedő ország számára minél gyorsabban hajtsa be. A drasztikus intézkedést az alábbiakkal indokolta: „Confiscatióért folyamodtak a gazok? – Ezért lakolniok kell, saját magok mondták ki magokra az ítéleteket”.⁴⁸ Egy másik rendeletében pedig Bem amnesztia-rendelét korlátozta jelentős mértékben.⁴⁹

A kivetett súlyos hadisarc behajtása azonban nem bizonyult könnyű feladatnak, mivel a közpénztárakban felhalmozott pénzeket a szászok a román fejedelemségekbe menekítették. Még Nagyszebenben ért meg a gondolat Csányban, hogy erre a kormánybiztosságra legközvetlenebb munkatársát, Berdét állítja. Elhatározását a március 23-án, Nagyszebenben Berdéhez írt levelében az alábbiakkal indokolja: „...és utóbb téged barátom ide hoznom. Ide ember kell. Gondolkodjál egy emberről, kit én kérhessek magam mellé Debrecenből”.⁵⁰

Csány szászföldi útjának tapasztalatait 1849. április 4-én kelt levelében összegezte az Országos Honvédelmi Bizottmány számára. Eszerint „Ezentúl a Szászfölddel nem úgy kell bánnunk, mint ellenség földével, hanem mint álladalom sajátjával, miből tömérdek költségek fedezendőek. A szászokat úgy kellett tekinteni, mint az álladalom ellen elkövetett vétkeknek előidézőit”.⁵¹

Brassó-vidék a forradalomban és szabadságharcban (1848. április–1849. április)

Brassó városa 1848 áprilisában elfogadta az Unió lehetőségét, és ennek alátámasztására a városházára kitzúzták a magyar zászlót.⁵² A május 31-én tartott

országgyűlésen a követeik megszavazták Erdély és Magyarország egyesítését.

Az Unió érdekében összehívott erdélyi országgyűlés cselekvésre készítette a vidék magyarságának vezetőit. Küldöttségük május 25-én érkezett Kolozsvárra,⁵³ a visszatérő követeket azonban a magisztrátus június 27-én bebörtönözte.⁵⁴ A hétfalusi csángók Háromszékbe menekült vezetői július elején levélben fordultak Vay királyi biztoshoz. Kifejtették, hogy a szászok bujtogatnak a magyar kormány ellen, de az ötezres csángóság továbbra is hűséges hozzá. Ezért üldözik őket, néhány társukat elfogták és kínozzák Brassóban. Segítségért könyörögnek.⁵⁵ Mozgalmuk cselekvésre készítette a brassói tanácsot is. A Guberniumnak jelentették, hogy a töröcsvári uradalomhoz tartozó Hétfaluban (Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hoszúfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec) bujtogatók folyik Háromszékhez csatolásuk érdekében. A lázítók az uradalom malmait, erdőit a falvak tulajdonának vallják, és ezeket ki akarják sajátítani. A tanács nyomozást rendelt el, de a települések követei Pesten, a minisztériummal tárgyaltak. Kérték, hogy hozassák őket vissza Erdélybe.⁵⁶ Egyben kérelemmel fordultak a Főkormányzékhez is, hogy a vármegyékben működő rögtönítelő bíraskodást itt is vezessék be.⁵⁷ A magyar kormány azonban a csángók mellé állt, utasították Vayt, hogy a panaszokat vizsgáltsa ki, és, ha a sanyargatás vádja igaz, akkor a vétkeket is büntesse meg. Egyben vizsgálja meg a nemzetőrség alakítása iránti kérelmüket is.⁵⁸ Brassó végül egy század sorkatonaság kirendelésével fékezte meg a csángók mozgalmát.⁵⁹ A kialakult helyzetet a szeptember elején kelt jelentésében P. Horváth Albert háromszéki főkirálybíró veszélyesnek ítélte meg. Indoklása szerint Brassóban a reakció működik, csak a csángó népcsoport tanúsított hűséget a magyar kormány iránt. Az utóbbi azonban a szászok megnyerése érdekében magára hagyta őket. Horváth úgy ítélte meg, hogy jelen helyzetben a csángók hűsége a mérvadó szempont.⁶⁰

⁴⁷ Berde az OHB-nak, Kolozsvár, 1849. március 31. (MOL, H 2, 49: 5190.)

⁴⁸ Kossuth Csányinak, Eger, 1849. április 1. (KLÖM, XIV, 465); GÖLLNER, Carl 1967, 217–218.

⁴⁹ Kossuth Csányinak, Nagykáta, 1849. április 5. (KLÖM, XIV, 488.) Ennek szellemében adta ki Csány azon rendeletét, hogy Bem rendelete a román fejedelemségekbe menekültekre nem vonatkozik. (Csány hirdetménye, Kolozsvár, 1849. április 16., lásd: HERMANN Róbert 1998, II, 623/a.) Kossuth nem helyeselte Bem politikáját, sőt egy levelében így vélekedett: „Az elsietett kegyelem kés, melyet az ellenség kezébe adunk, hogy szívünkbe döfje”. (Idézi: SÁRKÖZI Zoltán 1974, 66.) Vö. TEUTSCH, Friedrich 1910, 214.

⁵⁰ UKL, Berde Mózes hagyatéka, sz. n. Közli: BENCZÉDI Gerely 1901, Okmánytár, 8.

⁵¹ HERMANN Róbert, 1998, II, 604.

⁵² HOCHBAUER Gyula 1998, 7.

⁵³ Ellenőr, 13. sz., 1848. május 28.; HOCHBAUER Gyula 1998, 8.

⁵⁴ HOCHBAUER Gyula 1998, 8.

⁵⁵ Hétfalusi csángók levele, Sepsiszentgyörgy, 1848. július 11. (MOL, H 113, 45.)

⁵⁶ Mikó Imre gr. jelentése (MOL, H 113, 379); ORBÁN Balázs 1873, 230.

⁵⁷ Documente, VIII, 68.

⁵⁸ Szemere Bertalan levele, Budapest, 1848. augusztus 13. (MOL, H 113, 637.)

⁵⁹ Ellenőr, 38. sz., 1848. július 9.; KÖVÁRI László 1861, 69; SÁRKÖZI Zoltán 1974, 30.

⁶⁰ MOL, H 113, 917.

1848. október közepén Brassó vezetése a székelységgel szemben foglalt állást, a helyőrség és a nemzetőrség Háromszék határán gyülekezett.⁶¹ Ezzel szemben a hétfalusi magyarság Háromszék mellett nyilatkozott, és egy század nemzetőrséget szerveztek, melyet a későbbiek folyamán a szászok lefegyvereztek.⁶² Küldötteik részt vettek az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen, melyen kimondták a barcasági magyar falvak Székelyföldre csatolását. A hazatérő hétfalusi delegáltakat Brassóban ismételtén letartóztatták.⁶³

1848 októberében a Barcaság a Háromszék ellen operáló császári csapatok, szász nemzetőrök és román népfelkelők hadműveleti bázisává vált.

1848 decemberéből származik az a felhívás, melyet az önvédelmi harcát vívó Háromszék tisztsége intézett „Brassó vidéke népeihez”. Ebben emlékeztettek arra, hogy Brassó ellenségesen lépett fel velük szemben, mivel fegyvereket vittek ki a székelyből,⁶⁴ illetve lefegyverezték Miklósvár fiúszékét. Ők, akik híek V. Ferdinánd királyhoz, az alábbi feltételeket szabják:

- Két óra alatt tegyék le a fegyvert
- élelmezzék és szállást adjanak a székely tábornak
- 12 kezet is adjanak
- Büntessék meg a lázadókat és távolítsák el az ellenséges sorkatonaságot.⁶⁵

Pozitív választ feltehetőleg nem nyertek, így a háromszéki csapatok december 5-én Dobay Károly ezredes⁶⁶ parancsnoksága alatt a város ellen indultak. Szászhermánynál győzelmet arattak a sorkatonaság és a nemzetőrök felett, az ellenséges magatartást tanúsító falut pedig felégették. Időközben August Heydte császári kapitány megtámadta Erdővidéket, így a székelyek Erdővidék felé indultak. A négyfalusi románok a háromszéki had elvonulása után bosszút

álltak a magyar lakosságon: december 23-án, az úgynevezett „véres karácsonyon” számos hétfalusit lemészároltak.⁶⁷ 1849. január 5-én Heydte felgyújtotta a bodvaji vashámort, mire a háromszékiek válaszul ismételtén felprédálták Szászhermányt.⁶⁸

A megváltozott hadihelyzetben⁶⁹ a brassói tanács 1849. január 21-én javasolta Háromszéknek a békeség helyreállítását.⁷⁰

A Királyföldet elfoglaló⁷¹ Bem vezérőrnagy Albrichsfeld brassói főbíró előtt garantálta a polgárok személyi és vagyonbiztonságát, kijelentve, hogy nem tekinti őket ellenségnek.⁷² A szász közvélemény és sajtó pozitívan fogadta Bem intézkedéseit.⁷³ Az általa 1849. március 23-án elrendelt tisztújításon Brassóban a főbíró újválasztották.⁷⁴ A megválasztott tisztségviselőket a városba látogató Csány is megerősítette hivatalukban, felszólítva őket arra, hogy a munkájukat az 1848. évi XXIII. törvénycikk 6. paragrafusára szerinte végezzék.⁷⁵ A városra az ellenforradalomban játszott szerepe miatt 400 000 forint hadisarcot róttak ki.⁷⁶

A városi tisztviselők, a szász, román és magyar egyházakat képviselő lelkészek április 18-án tették le az esküt a magyar alkotmányra. Az esemény előtt Kiss Sándor ezredes, hadosztályparancsnok⁷⁷ buzdító beszédet intézett hozzájuk, ennek ellenére az egyik városi tanácsos botránysosan viselkedett, így Kiss kénytelen volt őt elzárni. Kiss hasonlóan járt el Peter Lang brassói szenátor esetében is, aki nyilvánosan kijelentette: „megszabadulunk a rongyos magyaroktól, mert ha három nap alatt el nem takarodnak, elűzik őket a muszkák”. A szenátort május elején Dósa kormánybiztos rögtönítelő bíróság elé állította.⁷⁸ Az eset nem volt egyedüli, mivel a jelentés szerint a tanácsnak több tagja is tevékenyen bujtogattott a magyar kormány ellen, és ők még most is

⁶¹ Berde Mózes jelentése, Sepsiszentgyörgy, 1848. október 27. (Uo., 1832); Berde Mózes levele, Sepsiszentgyörgy, október 24. (Uo., 1941); KÖVÁRI László 1861, 98–99.

⁶² HOCHBAUER Gyula 1998, 11. és 28–29.

⁶³ Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés jegyzőkönyve. (KÖVÁRI László 1861a, XLV; ORBÁN Balázs 1873, 124.)

⁶⁴ A 15. (II. Székely) határozat 1847 telén fegyverezték át modern, perkussziós zárral rendelkező puskákra. A kovás fegyvereket a főhadparancsnokság rendelkezésére javítás céljából kivitték a székelyből Brassóba, a későbbiek folyamán a brassói nemzetőrség 800 darabot kapott. (SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 327.)

⁶⁵ HL 7/281.

⁶⁶ BONA Gábor 2000, 307–308.

⁶⁷ ORBÁN Balázs 1873, 126; HOCHBAUER Gyula 1998, 13–14. és 47. A mézárulásnak mintegy 50 magyar esett áldozatul.

⁶⁸ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 369. és 378; EGYED Ákos 1979, 158–171; ld. MÁTHÉ János 1997, 67–68; HOCHBAUER Gyula 1998, 15.

⁶⁹ Bem tábornok vezette magyar csapatok 1849. januárra visszafoglalták Észak-Erdélyt és a Székelyföldet, csapatai a január 17-én vívott gálfalvi győztes ütközet után már Nagyszebent fenyegették.

⁷⁰ HOCHBAUER Gyula 1998, 16. A békülékeny hangnak megítélés szerint a magyar csapatok előnyomulása volt az elsődleges oka.

⁷¹ Bem 1849. március 11-én vette be Nagyszebent.

⁷² GÖLLNER, Carl 1967, 214–215.

⁷³ Uo., 216.

⁷⁴ 1849. március 23-án. (HOCHBAUER Gyula 1998, 18.)

⁷⁵ Csány rendelete, Brassó, 1849. március 30. (HERMANN Róbert 1998, 600); ORBÁN Balázs 1873, 233; HOCHBAUER Gyula 1998, 18.

⁷⁶ HOCHBAUER Gyula 1998, 19.

⁷⁷ BONA Gábor 2000, 444.

⁷⁸ Kiss ezredes jelentése az esetről, Brassó, 1849. május 13. (MOL, F 248, 109.)

hivatalukban vannak. Ezzel szemben a görögkeleti egyház képviselője lojalitást ajánlott.⁷⁹ A katonaság és a polgárság közötti feszültségek oldására a tisztikar április 27-én bált rendezett.⁸⁰

A Brassó-vidéki kormánybiztosság története (1849. május – 1849. június 20.)

A közigazgatás újjászervezése és működése

Csány László erdélyi főkormánybiztos 1849. április 16-án nevezte ki Berde Mózeszt a Szászföld teljhatalmú kormánybiztosává, akinek a hatásköre Szeben-, Brassó-, Medgyes-, Segesvár-, Szászsebes-, Nagysink-, Szerdahely-, Újegyház- és Szászváros-székre, illetve vidékre terjedt ki.⁸¹ Csány a szász törvényhatóságok vezetőit feltétlen engedelmességre szólította fel Berde irányában. Kormánybiztosi működésének alapjait Csány április 10-én kelt rendelete határozta meg. Ez intézkedett a Szászföldön való legfontosabb teendőkről, melyek az alábbiak voltak: békebíróságok felállítása, újoncozás megkezdése, a nemzetőrök megszervezése és a hadiadó behajtása.⁸² A nemzetőrök reorganizációjánál azonban az országos biztos óvatosságra intette Berdét. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy az 1848-ban alakult szász nemzetőrök többsége fegyveresen is harcolt a magyar kormány ellen, így ezek újjászervezése a fegyverhiány és bizalmatlanság miatt végül elmaradt.⁸³ Berde első intézkedései közé tartozott a fegyverek begyűjtése, melyet hat nap alatt kellett beszolgáltatni, halálbüntetés terhe alatt.⁸⁴ A feladat végrehajtására Kiss Sándor ezredes egy mozgó csapatot állított fel, amely mellé Berde egy polgári biztost jelölt ki.⁸⁵ Ettől függetlenül Kiss az akciót polgári biztos közreműködése nélkül kezdte meg, amely ellen Berde óvást emelt Czetz János vezérőrnagnál.⁸⁶

Csány azonban Brassó-vidéket április 19-én leválasztotta Berde működési területéről, és a törvényhatóság élére Dósa Elekot, a marosvásárhelyi

református kollégium jogásztanárát állította.⁸⁷ Dósa Széchenyi István elveit valló reformer jogász volt, aki már 18 éve tanított a marosvásárhelyi jogi akadémián.⁸⁸ 1848 tavaszán ő indítványozta a Marosszékben a nemzetőrök felállítását, javaslatát elfogadták, és egyben nemzetőri összeíró biztosnak is választották.⁸⁹ 1849. február 12-én Csány Marosszék kormánybiztosává nevezte ki, fő feladatát a székelyek fellelkesítésében határozta meg. A tartomány visszafoglalásáért harcoló Bem tábornoknak feltétlenül erősítésre volt szüksége, ugyanakkor a székelység mozgósítása lassan haladt, így Dósától új honvédszázaljak szervezését várták.⁹⁰ A Brassó-vidéki kormánybiztosi posztot 1849. június 20-ig, az orosz támadásig töltötte be, utóbb a forradalom és szabadságharc alatti tevékenységéért a Pest Kerületi Katonai Bíróság négy év börtönre ítélte.⁹¹

Dósa kormánybiztosi munkáját a kisszámú magyar hivatalnoki kar mellett az Albrichsfeld főbíró vezette hagyományos városvezetés segítette. Az utóbbi támogatása azonban csak kényszerű volt, csak a magyar csapatok jelenléte miatt voltak hajlandók együttműködni a magyar kormánnyal.⁹² A törvényhatóságot a brassói hadosztály biztosította, melynek élén Kiss Sándor ezredes állt. A polgári és katonai hatóságok közötti kapcsolat koordinálása és az alakulatok ellátása szintén Dósa feladatai közé tartozott. Emellett Dósa mindig is szoros együttműködésre törekedett Berdével, a Királyföld kormánybiztosával.⁹³

Május 2-án Brassó város küldöttsége érkezett Debrecenbe, hogy a választások engedélyezését kieszakozolja az Országos Honvédelmi Bizottmány-nál. A *Brassói Lapok* cikkírója szerint azonban „a hivatalnokok és országgyűlési követek választása addig, míg városunk és vidékünk a magyar kormány iránti bizalmában megerősödik, a magyar kormány őszinte jóakarataról meggyőződik, elhatalasztatott”.⁹⁴

⁷⁹ Veres György jelentése Dósa Elekhez, Brassó, 1849. május 5. (Uo., 5.)

⁸⁰ *Brassói Lapok*, 5. sz., 1849. április 30.; *Hadi Lap*, 1849. június 4. Székely Gergely visszaemlékezése szerint a városi polgárság és a katonaság viszonya jó volt. (SZÉKELY Gergely 1893. 39.)

⁸¹ UKL, *Berde Mózes hagyatéka*, 733/1849. Közli: BENCZÉDI Gergely 1901, *Okmánytár*, 10.

⁸² MOL, F 247, 134/Sz.K.B.

⁸³ *Csány levele Berdéhez*, Kolozsvár, 1849. április 14. (HL, VII, 203, 1565/Sz.K.B.)

⁸⁴ *Rendelet a szász törvényhatóságokhoz és Fogaras-vidékhez*, Nagyszeben, 1849. április 24. (MOL, F 247, 108/Sz.K.B.)

⁸⁵ *Czetz János vezérőrnagy levele*, Nagyszeben, 1849. április 24. (Uo., 244/Sz.K.B.)

⁸⁶ Nagyszeben, 1849. május 4. (Uo., 285/Sz.K.B.)

⁸⁷ *Csány levele Berdéhez* (Uo., 78/Sz.K.B.); MÁRKI Sándor

1897, 440; KATONA Tamás 1990, 246.

⁸⁸ PÁLFFY János 1939, I, 133.

⁸⁹ *Ellenőr*, 14. sz., 1848. május 28.

⁹⁰ MÁRKI Sándor 1897, 434.

⁹¹ BENCZÉDI Gergely 1901, 22.

⁹² Annak ellenére, hogy a főbíró többször is kinyilvánította hűségét a magyar kormánynak. (*A' brassói polgárok innepélyes nyilatkozata*, Brassó, 1849. május 26., *Honvéd*, 133. sz., 1848. június 1.)

⁹³ Berde mindig is törekedett arra, hogy az általa és a többi szászföldi kormánybiztos által kiadott rendeletek egymással szinkronban legyenek. (*Levél Csányhoz*, Nagyszeben, 1849. május 5., MOL, F 247, 390/Sz.K.B.)

⁹⁴ *Brassói Lapok*, 8. sz., 1849. május 10.; *Honvéd*, 120. sz., 1849. május 17.

Dósa a városba május 3-án érkezett,⁹⁵ a kinevezését május 5-én tudatta a brassói tanáccsal, egyben felszólította őket, tudassák vele, hogy milyen rendeleteket kaptak eddig Berdétől.⁹⁶ Intézkedett a Debrecenbe indítandó hódoló bizottmányról,⁹⁷ illetve az I. román határőrezred igazgatása alatt álló falvak polgári kormányzat alá rendeléséről.⁹⁸ A helyi rendőri bizottmány felé is rendelkezett, hogy a román vajdaságokba menekült 50 polgár vagyonát Csány vonatkozó rendelete alapján foglalják le és írják össze.⁹⁹ Háromszék kérelmére és Kiss ezredes támogató nyilatkozatára intézkedett a brassói tanács felé a hosszúfalusi híd helyreállításáról.¹⁰⁰ Május 14-én Dósa kiáltványt bocsátott ki *Brassói polgártársak!* címmel. Ebben felszólította őket, hogy legyenek hűségesek a magyar kormányhoz, amely egyenlő polgári jogokban részesítette őket, mert ellenkező esetben haditörvényszék elé kerülnek. Vitályos György tábori pap pedig a hadosztályt alkotó honvédekhez fordult röplappal. Felszólította őket, hogy tartózkodjanak a bosszúállástól, a fosztogatásoktól és minden visszaéléstől.¹⁰¹ Az enyhülés jeleként értékelhető, hogy a helyi lakosok kérték a kormánybiztost, járna közben a marosvásárhelyi várban fogvatartott hozzátartozóik szabadon bocsátása érdekében.¹⁰²

Május 2-án a helyi evangélikus templomban a főváros visszafoglalásáért imádkoztak.¹⁰³ Az ország függetlenségének kimondását május 17-én a város piacterén katonai parádé mellett és ezt követően istentiszteleten ünnepelték meg. Május 22-én pedig a város összes templomában ünnepelték a trónfosztás kimondását, az eseményen a város szenátusa mellett a tisztikar is részt vett. A várost az eseményre való tekintettel kivilágították.¹⁰⁴

A magánszemélyeknél lévő fegyverek beszoállítására érdekében Szent-Iványi Károly főkormánybiztos május 18-án rendeletet bocsátott ki, melyet Dósa azonnal továbbított a törvényhatóságához.¹⁰⁵

A rendelet az önkéntes beszoállításra ösztönzésére pénzjutalmat helyezett kilátásba: puskáért 6–20 forintot, pisztolyért 3–10 forintot, míg a kardokért 4–10 forintot.¹⁰⁶ A fegyvereket május 22-re gyűjtötték be, a használható példányokat a II. honvéd vadászrezred felszerelő biztosának, a használhatatlantakat a székelyföldi főparancsnokságnak adták át, az ágyúcsöveket Kézdivásárhelyre szállították.¹⁰⁷ Dósa a háromszéki ágyúöntés elősegítése céljából a helyi evangélikus egyházat felszólította, hogy a használaton kívüli harangját adja át a kézdivásárhelyi ágyúöntödének.¹⁰⁸ Az utóbbiak végül egy 94 mázsás harangot ajánlottak fel.¹⁰⁹ A május 30-án tartott városi közgyűlésen a szenátus ünnepélyes óvást emelt az orosz intervenció ellen.¹¹⁰

A hétfalusiak erdőhasználatát, mivel erdőiket Brassó a magáénak tekintette, Berde kormánybiztos a tulajdon megsértéseként értékelte és elítélte.¹¹¹

A városban az élet lassan kezdett visszazökkeni a normális kerékvágásba. Az újságok újraindultak. Így jelenhetett meg a Veszely Károly szerkesztette *Brassói Lap* (1849. április 16. és június 18. között, heti két alkalommal), a Maximilian Moltke által kiadott *Kronstädter Zeitung* és a Cezar Bolliac havasalföldi román forradalmár és író által szerkesztett *Espatriatul*.¹¹²

Az újoncozással kapcsolatos ügyek

Brassó-vidéken az újoncok összeírását május 7-én kezdték meg.¹¹³ Kiss Sándor ezredes 1849. május 10-én Nagyszebenbe utazott, hogy Berdével tanácskozzon a szászöldi újoncozás tárgyában. Egyben tolmácsolta Dósa azon nézetét is, hogy az ellenséges érzelmű román és szász lakosság kezébe nem célszerű fegyvert adni.¹¹⁴ Dósa a földesúri szolgálat elől bujkáló csángó fiatalokat felszólította, hogy az újoncozással kötelesek eleget tenni a kötelezettségeiknek.¹¹⁵ A sorozás azonban lassan haladt, mert Dósa május 18-án

⁹⁵ *Brassói Lapok*, 7. sz., 1849. május 7.; HOCHBAUER Gyula 1998, 19.

⁹⁶ *Dósa levele a városhoz*. (MOL, F 248, 8.)

⁹⁷ *Rendelete Brassóhoz*, Brassó, 1849. május 4. (MOL, F 248, sz. n.) A város küldöttsége május 7-én indult Debrecenbe. (*Dósa levele Csányhoz*, Brassó, 1849. május 7., Uo., 38.) Lásd még: HOCHBAUER Gyula 1998, 19.

⁹⁸ Brassó, 1849. május 5. (MOL, F 248, sz. n.)

⁹⁹ Brassó, 1849. május 7. (Uo., 35.) Az összeírás: Uo., 51.

¹⁰⁰ *Levele a brassói tanácshoz*, Brassó, 1849. május 7. (Uo., 42.)

¹⁰¹ *Brassói Lapok*, 10. sz., 1849. május 17.

¹⁰² *Levele Dobozy István maroszéki kormánybiztoshoz*, Brassó, 1849. május 18. (MOL, F 248, 157.)

¹⁰³ *Brassói Lapok*, 8. sz., 1849. május 10.

¹⁰⁴ *Brassói Lapok*, 12. sz., 1849. május 24.; HOCHBAUER Gyula 1998, 20.

¹⁰⁵ MOL, F 248, 288.

¹⁰⁶ A jutalom összegét a beszoállított fegyver állapota alapján határozták meg. Szent-Iványit egyébként a „nagyobb torkolatú” vadászfegyverek érdekelték.

¹⁰⁷ *Pap Mihály őrnagy, térparancsnok levele*, Brassó, 1849. május 22. (Uo., 361.)

¹⁰⁸ Brassó, 1849. május 18. (Uo., 155.)

¹⁰⁹ *Székely Hírmondó*, 1. sz., 1849. június 7.; *Honvéd*, 140. sz., 1849. június 9.

¹¹⁰ *Székely Hírmondó*, 2. sz., 1849. június 10.

¹¹¹ Nagyszeben, 1849. június 18. (MOL, F 247, 1161/Sz.K.B.)

¹¹² EGYED Ákos 1997, I, 351; SÁRKÖZI Zoltán 1974, 71; HOCHBAUER Gyula 1998, 18.

¹¹³ *Levele Berdéhez*, Brassó, 1849. május 7. (MOL, F 248, 36.)

¹¹⁴ *Dósa Elek levele*, Brassó, 1849. május 9. (MOL, F 247, 498/Sz.K.B.)

¹¹⁵ *Rendelelet a rendőri bizottmányhoz*, Brassó, 1849. május 7. (MOL, F 248, 48.)

már nyomatékosan szólította fel Kiss ezredest, hogy az újoncozást Szent-Iványi fő kormánybiztos rendeletére haladéktalanul kezdje meg.¹¹⁶ A törvényhatóság részére 1556 újonc kiállítását határozták meg. A kiállított újoncok felruházásáról Dósának kellett gondoskodnia. A kvottába az 1848-ban elmaradt mennyiséget is be kellett számítani. Az újoncozási bizottmány május 19-én kezdte meg a működését, Móricz Sándor százados¹¹⁷ és Csoma (?) főorvos vezetésével.¹¹⁸ Dósa kormánybiztos május 28-án külön rendeletben szólította fel a falusi előjárókat, hogy a 18. és 22. év közötti lakosságot a honvédségbe való beállításra buzdítsák, az összeírást részrehajlás nélkül hajtsák végre, a szökésben lévők ellen pedig adjanak ki elfogatóparancsot.¹¹⁹ Ennek szellemében lépett fel a szászhermányi evangélikus lelkésszel szemben is, akiről az a hír keringett, hogy az anyakönyveket hamisan vezette.¹²⁰ A sorköteles román és szász lakosság külföldre menekülése olyan méreteket öltött, hogy a sorozó bizottság javasolta, hogy engedélyezze a helyettesállítást.¹²¹ A tárgyilagossághoz az is hozzátartozik, hogy nem mindenki szökött el, hanem sok sorköteles külföldön tanult mesterséget. A kérést a kormánybiztos pozitívan fogadta.

A kiállított újoncokat Szent-Iványi rendeletére a nemzetiségük alapján is nyilván kellett tartani.¹²² A törvényhatóságban 1849. június 12-ig 178 román és szász újoncot soroztak be.¹²³ Az ellenállás több faluban olyan mértékű volt, hogy a sorozó bizottság katonai segédletet kért.¹²⁴

Az állandó ellenszegülés és az orosz beütés veszélye miatt Dósa kezdeményezte Szent-Iványinál az újoncozást felfüggesztését, a kérés teljesítéséhez a fő kormánybiztos hozzájárult.¹²⁵

A polgári és katonai vezetés kapcsolatának alakulása

Az erdélyi császári hadtest és a segítségükre érkező cári csapatok kiűzése után a magyar kormánynak az újabb erdélyi orosz intervenció veszélyével

számolnia kellett. Az erdélyi hadsereg állománya 38 781 fő volt, 3028 lóval és 98 löveggel, amely hét hadosztályra tagolódott. Vele szemben Lüders főszolopának 26 487 embere állt 6017 lóval és 56 ágyúval, Grotenhjeml orosz-osztrák hadosztálya 12 450 embert, 3028 lovat és 32 ágyút számlált. Később vonult Erdélybe von Lejn¹²⁶ orosz ezredes különítménye 3485 fővel, 115 lóval és 8 ágyúval és gr. Clam-Gallas tábornok 8000 fős osztrák hadteste. A magyar csapatok minősége messze elmaradt ellenfelétől. Bem tábornok kipróbált csapatai, melyekkel végigharcolta a téli hadjáratot, a bács-bánsági hadtest kötelékébe kerültek. Az újoncok kiképzésére kevés idő volt, hiányzott az egységes tisztikar. Hiányzott a megfelelő fegyver és felszerelés is. Az erdélyi hadsereg hadosztályaiból a kolozsvárit és a dévait az érchegységi román felkelők kötötték le, emellett pedig jelentős erőket vont el a gyulafehérvári vár ostroma. Így az orosz támadás elhárítása a besztercei, székelyföldi és brassói, kisebb részben a nagyszzebeni hadosztályokra hárult. Ezek összlétszáma pedig nem haladta meg a 22 000 főt.¹²⁷

A brassói hadosztály állománya 4112¹²⁸ főből, 298 lóval¹²⁹ és 14 lövegből állt.¹³⁰

Bár Brassó-vidék Dózsa Elek kormánybiztoságra alá tartozott, Berde az itt állomásozó csapatokról is gondoskodni kívánt.¹³¹ Erre szükség is volt, mert egy május 9-én kelt levél szerint a hadosztály gyalogsága csak 2845 lőfegyverrel rendelkezett, a székely huszárok százada 34 szablyával és 26 pár pisztollyal, ellenben az erdővidéki lovascsapat csak szablyákkal rendelkezett. A gyalogság kalappal, köpennyel, cipővel, fehérművel és töltenyitáskával el volt látva, ellenben a lovasság katonai ruházata csak most készült.¹³² A város által felajánlott ruhaneműt Dósa kormánybiztos a besorozott 2000 újonc felruházására fordította, a felesleget Nagyszzebenbe küldte.¹³³ A hadosztály állományából 1000 fő teljesen fegyvertelen volt,¹³⁴ így számukra Dósa kaszák készítését rendelte meg a helyi kovácsoknál.¹³⁵

¹¹⁶ Mellette rendelet a brassói tanácshoz is. (Uo., 161.)

¹¹⁷ BONA Gábor 2000, 527–528.

¹¹⁸ *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. május 21. (MOL, F 248, 198.)

¹¹⁹ Uo., 263.

¹²⁰ Uo., 307.

¹²¹ *A sorozó bizottság jelentése*, Brassó, 1849. május 31. (Uo., 359); Ua., Brassó, 1849. június 1. (Uo., 371). Javasolták, hogy a helyettesállítást más településekről is engedélyezze.

¹²² *A fő kormánybiztos levele*, Kolozsvár, 1849. június 6. (Uo., F 248, 533.)

¹²³ *Levele Szent-Iványihoz*, Brassó, 1849. június 12. (Uo., 538.)

¹²⁴ *A bizottság levele*, Brassó, 1849. június 13. (Uo., 407. és 477.) Elsősorban Zernyest, Apáca és Tohány falvakban.

¹²⁵ *Levele a fő kormánybiztoshoz*, Brassó, 1849. június 15. (Uo., 590.)

¹²⁶ Von Lejn orosz ezredes, a volhíniai gyalogezred parancsnoka.

¹²⁷ GYALÓKAY Jenő 1938.

¹²⁸ Gyalóka Jenő szerint 5339 fő. (Uo., 49.)

¹²⁹ Gyalóka Jenő szerint 415 ló. (Uo., 49.)

¹³⁰ Lásd: Melléklet.

¹³¹ *Berde levele Dósa Elekhez*, Nagyszzeben, 1849. május 7. (MOL, F 247, 348/Sz.K.B.) Kérdezte, hogy a Kiss ezredes alatt lévő csapatok közül mennyi van felszerelve és felfegyverezve, mert segíteni kíván.

¹³² *Szabó Nándor alezredes, brassói térparancsnok Dósa Elekhez*, Brassó, 1849. május 9. (Uo., 499/Sz.K.B.)

¹³³ *Dósa Elek levele*, Brassó, 1849. június 3. (Uo., 927/Sz.K.B.)

¹³⁴ Feltehetőleg a 6. határvédeztáborral, amely Udvarhelyszéken alakult.

¹³⁵ *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. május 29. (MOL, F 248, 311.)

Az állandó, határ menti orosz csapatmozgások következtében Dósa kormánybiztos aggódott az intervenció miatt. Bár a helyi erőket felkészültnak tartotta, a csapatok számának növelését többször is javasolta.¹³⁶ A városban és környékén elterjedt a hír, hogy a kiűzött császári csapatok az oroszokkal együtt visszatérnek, így a határőrizetet Kiss ezredes megketőzte.¹³⁷ 1849. június 14-én Bem tábornok is Brassóba látogatott, megsejmelte a szorosokban elhelyezett alakulatokat, és elrendelte a Fellegvár megerősítését.¹³⁸ Az oroszok a határ mentén rendszeres kémtevékenységet folytattak.¹³⁹ Emiatt Kiss ezredes javasolta a kormánybiztosnak, hogy a rendőri bizottmány vezessen nyilvántartást a városba érkező idegenekről, és ellenőrizze őket.¹⁴⁰ A román fejedelemségekben szökött szászokat és románokat a kémtevékenységük fejében az orosz hatóságok is pénzelték.¹⁴¹

A hadsereg ellátásában a legnagyobb gondot a váltópénz hiánya jelentette, mivel a zsoldot sokszor száz-as címletekben fizették ki. Ugyanakkor a tisztek is rendszeresen visszatartották a sorállomány pénzét.¹⁴² A váltópénz hiányáról Dósa állandóan panaszkodott az erdélyi főkormánybiztosnak.¹⁴³ Az ellátási problémák miatt Kiss ezredes egyenesen az ország kormányzójához, Kossuth Lajoshoz fordult. Futárként Daczó Zsigmond őrnagyot¹⁴⁴ küldte, aki Kiss kérését szóban is előterjesztette. A hadosztályparancsnok a város lakosaira 40 000 forint hadiadót vetett ki, melyet a csapatok felruházására fordított. Az erdélyi főkormánybiztostól kért még 164 000 forintot, de csak 60 000 forintot kapott. Kérte, hogy Daczó kapjon még 104 000 forintot kisebb bankjegyekben, mert a nagyobb címletek felváltása szinte lehetetlen, ugyanakkor a katonai ruházati kellékek beszerzése már folyamatban van. Kossuth utasította Duschek Ferenc pénzügyminisztert, hogy a pénzt Szent-Iványin keresztül jutassa el, ugyanakkor felháborodását fejezte ki Erdély katonai kerületekre osztása miatt,

különösen olyan helyen, amely nem volt ostromállapot alatt. (pl. Székelyföld)¹⁴⁵

Az április végéig a városba érkező székely újoncok részére a helyi kézművesek készítettek ruházatot.¹⁴⁶ A hadsereg felszerelése érdekében a Brassó-vidéken lévő posztó- és bőrkészleteket teljesen felvásároltatta az állam.¹⁴⁷ Nehézséget jelentett viszont, hogy a gyapjúkereskedők a gyapjút nagyon drágán adták, a drágaság oka pedig a százforintos bankjegyek el nem fogadása volt. Emiatt Kiss ezredes kérte Dósát, hogy intézkedjen az utalvány melletti gyapjúbeszedésről, mert enélkül a katonaság posztóval történő ellátása is akadozik.¹⁴⁸ A honvédcsoportok számára a brassói szabók öltönyt és kesztyűt is készítettek.¹⁴⁹

A 140. (hétfalusi) zászlóalj szervezése és hadművelleti területre kerülése

A Brassó-vidéki székely és csángó újoncok lajstromát a helyi rendőri bizottmány május 18-án küldte meg Dósa kormánybiztosnak.¹⁵⁰ A hétfalusi csángók a 86. honvédzászlóalj számára 116, a 140. honvédzászlóalj részére 439 újoncot adtak.¹⁵¹ A 140. honvédzászlóaljat¹⁵² tehát túlnyomórészt csángókból szervezték, tiszteik többnyire háromszékiek voltak. A zászlóalj alapkiképzése Türkösön történt.¹⁵³ A zászlóalj első századát Bácsfalu és Türkös, a másodikat Türkös és Csernátfalu, a harmadikat Hosszúfalu, míg a negyediket Zajzon, Pürkeres és Tatrang sorköteles lakosságából állították ki. A zászlóalj parancsnoka Vida Dániel őrnagy, az első századé Nagy Károly százados, a másodiké Tana Benedek százados, míg a harmadiké Gyárfás Lajos százados volt. A zászlóalj első nyilvános szemléje Brassó piacterén történt. Egy visszaemlékezés szerint az alakulat mély benyomást váltott ki a jelenlévőkből: „A város nagypiacán sorba állva bámulat tárgya lett a csángók csapata a városi nép előtt. Annál is inkább, mert

¹³⁶ *Dósa levele*, Brassó, 1849. május 12. (MOL, F 247, 545/Sz.K.B.)

¹³⁷ *Brassói Lapok*, 10. sz., 1849. május 17.; *Honvéd*, 120. sz., 1848. május 17.; *Hadi Lap*, 1849. június 4. A hír egész Háromszéket rémülettel töltötte el.

¹³⁸ HOCHBAUER Gyula 1998, 20.

¹³⁹ *Dósa levele*, Brassó, 1849. június eleje. (MOL, F 247, 1006/Sz.K.B.)

¹⁴⁰ *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. június 3. (MOL, F 248, 391.)

¹⁴¹ *Berde levele*, Nagyszében, 1849. június 9. (Uo., 511.)

¹⁴² *Dósa levele*, Brassó, 1849. május 24. (MOL, F 247, 838/Sz.K.B.); *Dósa levele*, Brassó, 1849. június 13. (Uo., 1116/Sz.K.B.)

¹⁴³ *Dósa Csányhoz*, Brassó, 1849. május 6. (MOL, F 248, 32.)

¹⁴⁴ BONA Gábor 2000, 295.

¹⁴⁵ *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. május 18. (MOL, H 2, 7464/K/1849); Kossuth ellenszenvéről Erdély katonai körzetekre osztásával szemben: EGYED Ákos 1999, II, 118–119.

¹⁴⁶ *Brassói Lapok*, 3. sz., 1849. április 20.

¹⁴⁷ *Dósa levele*, Brassó, 1849. június 14. (MOL, F 247, 1145/Sz.K.B.); SÁRKÖZI Zoltán 1974, 71.

¹⁴⁸ *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. május 15. (MOL, F 248, 149.)

¹⁴⁹ *Nagy Mihály őrnagy, térparancsnok levele*, Brassó, 1849. június 13. (Uo., 369.)

¹⁵⁰ Uo., 172.

¹⁵¹ HOCHBAUER Gyula 1998, 40.

¹⁵² Bona Gábor szerint a hétfalusi zászlóalj kezdetben a 126. számot kapta (BONA Gábor 2000, 703); Orbán Balázs szerint Bem tábornok és a hadügyminisztérium között vita folyt abban a tekintetben, hogy a hétfalusi zászlóalj a honvéd-, vagy a határvédzászlóaljak közé tartozik-e? (ORBÁN Balázs 1873, 127). A zászlóalj végül a 140. számot kapta. (*A hadügyminiszter levele Bem altábornagyhoz*, Szeged, 1849. július 19., MOL, H 75, 24882.)

¹⁵³ SERES András 1992, 28; HOCHBAUER Gyula 1998, 50.

furcsa külsejű nép volt ez az új katonacsapat. Saját öltözetükben, lábbelijük bakancs vagy csizma volt, fehér posztóharisnyával csipőjén kötve, kabát helyett pedig fehér posztó kizsinórozott zekét viseltek, széles karimájú fekete kerek kalappal, mely Brassóban készült. Ami a felszerelésüket illeti, egyik felől nyakbavető tölténytáska, másfelől pedig hosszú szuronytok. A vállukon pedig nagy kovás puska volt.¹⁵⁴ A csángó honvédek ekkor tették le az esküt, majd a polgároknál szállásolták el őket. Időközben a helyi mesterek új kalapot készítettek számukra, amely „kis karimájú, magastetejű kalap, háromszínű szalaggal díszítve”. A két hétig tartó kiképzés után az első három század Fogarasba,¹⁵⁵ míg a negyedik a töröcsvári különítmény állományába került. A Fogarasba került honvédek bakancsot és „veres zsinóros, magyar szabású nadrágot” kaptak, kovás fegyvereiket pedig a puskaművesek javították ki.¹⁵⁶ Az alakulatot tisztjei rendszeresen gyakorlattották. A honvédek számára a hétfalusi asszonyok rendszeresen szállítottak élelmet. A folyamatos újoncozás következtében a zászlóalj hat századra duzadt, tisztikara pedig a következőképpen alakult:¹⁵⁷

Parancsnok: Vida Dániel őrnagy¹⁵⁸.

Parancsnoki segédtiszt: Vajna Tamás.

1. század parancsnoka: Tana Benedek százados¹⁵⁹.

2. század parancsnoka: Nagy Károly százados¹⁶⁰.

3. század parancsnoka: Gyárfás Lajos százados¹⁶¹.

4. század parancsnoka: Jáni Fülöp százados¹⁶².

5. század parancsnoka: Vén Ferenc százados¹⁶³.

6. század parancsnoka: Dávid Lajos százados¹⁶⁴.

Orbán Balázs szerint századosként szolgált még a zászlóaljnál Kis Károly¹⁶⁵, Mircse Dénes¹⁶⁶, Hengel Béni¹⁶⁷, hadnagyként pedig Jancsó Samu¹⁶⁸, Vida József¹⁶⁹, Újvárosi Ferenc¹⁷⁰, Csomafái Károly, Magdó Antal¹⁷¹, Sükösd János¹⁷², Orbán János, Bíró Lajos, Barabás Sándor¹⁷³, Szócs Dani¹⁷⁴, Vatanya József.

Az altiszti kart ismereteink szerint az alábbi személyek alkották: Jáni Márton, Jáni Dávid, Jáni István, Kelemen György, Pünkösti János, Jónás Mihály, Farkas István, Islik István, Dávid István, Dávid János, Székely János, Fálnagy János.¹⁷⁵

A tisztikar többsége a 15. (II. Székely) határőrezred, kisebb része pedig a háromszéki nemzetőrség állományából került át a zászlóaljhoz.

Az orosz betöréskor (június 20.) három századot a töröcsvári vár védelmére rendeltek vissza.¹⁷⁶ A fogarasi helyőrséghez tartozó századok többször is harcba keveredtek az orosz csapatokkal, a harcok során a zászlóaljparancsnok, Vida őrnagy is súlyosan megsebesült a jobbkarján.¹⁷⁷ A töröcsvári szorosban lévő két század Krasznay őrnagy vezetésével visszavonult Háromszékre, és részt vett a székelyföldi hadosztály harcaiban.¹⁷⁸ A brassói Fellegvár egynapos védelmében (1849. június 20–21.) a zászlóalj egy százada is részt vett.¹⁷⁹ Sok honvéd fogságba esett, őket utóbb Fogarasban és Feketehegyen tartották fogságban.¹⁸⁰

A Brassó-vidéki kormánybiztoság összeomlása (1849. június 20–21.)

Az orosz támadás megindulásáról június 20-án értesítette Dósa Szent-Iványit. Eszerint a támadás délelőtt 10 órakor indult meg, az oroszok a város Bolonya negyedéig nyomultak előre, Kiss ezredes elesett. A hadosztály maradványai Háromszék felé vonultak vissza, a Fellegvárban egy század katonaság maradt, 6 löveggel és egyhavi élelemmel. Ő is elmenekült Marosvásárhely felé, a csíkszéki és háromszéki kormánybiztosokat értesítve.¹⁸¹ A háromszéki kormánybiztosból, Németh Lászlótól egyben 2000 fegyverest és hat ágyút is kért segítségül.¹⁸² A visszavonuló magyar

¹⁵⁴ HOCHBAUER Gyula 1998, 56–57.

¹⁵⁵ ORBÁN Balázs 1869, 188.

¹⁵⁶ SERES András 1992, 28.

¹⁵⁷ ORBÁN Balázs 1869, 187.

¹⁵⁸ BONA Gábor 2000, 703. Jellemzése: ORBÁN Balázs 1869, 187–188.

¹⁵⁹ BONA Gábor 2008–2009, II, 439–440.

¹⁶⁰ Uo., II, 134.

¹⁶¹ Uo., I, 412.

¹⁶² Orbán Balázs szerint csak hadnagy volt. (ORBÁN Balázs 1873, 127.)

¹⁶³ Orbán Balázs szerint csak hadnagy volt. (Uo., 127.)

¹⁶⁴ BONA Gábor 2008–2008, I, 268.

¹⁶⁵ Uo., I, 551.

¹⁶⁶ Uo., II, 110.

¹⁶⁷ Uo., I, 442.

¹⁶⁸ Uo., II, 117.

¹⁶⁹ Uo., III, 462.

¹⁷⁰ Uo., III, 393.

¹⁷¹ Uo., II, 425.

¹⁷² Uo., III, 196.

¹⁷³ Uo., I, 90.

¹⁷⁴ Uo., III, 293.

¹⁷⁵ ORBÁN Balázs 1873, 127.

¹⁷⁶ HOCHBAUER Gyula 1998, 60–61.

¹⁷⁷ ORBÁN Balázs 1869, 188; ORBÁN Balázs 1873, 128; GYALÓKAY Jenő 1938, 88–97.

¹⁷⁸ ORBÁN Balázs 1873, 129; GYALÓKAY Jenő 1938, 49–56.

¹⁷⁹ TL, 1894, 10. sz.

¹⁸⁰ HOCHBAUER Gyula 1998, 62–63.

¹⁸¹ MOL, H. 2, 8651/k; *Dósa Elek jelentése*, 1849. június 25. (MOL, F 247, 1427/Sz.K.B.); *Berde Mózes jelentése Kossuth Lajoshoz*, Nagyszeben, 1849. június 23. (DEÁK Imre 1943, 314); EGYED Ákos 1999, II, 271.

¹⁸² *Dósa levele Németh Lászlóhoz*, 1849. június 20. MOL, F 248, 667; *Nagy Mihály őrnagy Pap Vilmos alezredesnek*, Barót, 1849. június 19. (SUPKA Géza 1985, XLIX); *Pap Vilmos alezredes jelentése Bem altábornagyhoz*, Nagyszeben, 1849. június 22. (Uo., L).

csapatokat a városi polgárok nyilvánosan kigúnyolták.¹⁸³ A menekülő Dósa végül Kolozsvárra érkezett, ahol Erdély új főkormánybiztosát, Boczkó Dánielt tájékoztatta a brassói eseményekről.¹⁸⁴

Összegzés

Czetz János honvédtábornok az emigrációban készült történeti munkájában sötét színekkel ecsetelte a magyar kormányzat erdélyi politikáját és a kormánybiztosok tevékenységét. Ez alól kivételként csak Berde királyföldi tevékenységét említi, így álláspontom szerint pozitív értékelése a Berdével szoros együttműködésben dolgozó Dósa Elekre is alkalmazható.¹⁸⁵ Friedrich Teutsch, a 19. századi szász történetírás doyenje a magyar kormányzat 1849. évi szászföldi politikáját egy kemény, katonai igazgatásként értékelte.¹⁸⁶ Az ő felfogását képviselte Carl Göllner szász nemzetiségű romániai történetíró is, annyi módosítással, hogy Göllner a hivatalos magyar állásponttal szemben Bem tábornok amnesztia-politikáját tartotta az ideális megoldásnak.¹⁸⁷ Ezzel szemben Egyed Ákos¹⁸⁸ és Miskolczy Ambrus¹⁸⁹ elismerőleg nyilatkozott mind Berde Mózes, mind Dósa Elek kormánybiztosi működéséről, hangsúlyozva, hogy döntéseiket mindig a helyi viszonyok

figyelembe vételével hozták meg. A korszak kiváló ismerője, Katona Tamás mind Berde Mózes, mind Dósa Eleket humánus kormánybiztosnak jellemezte, akik bátorították a szász újságírókat, és szótlanul napirendre tértek a passzív ellenállás fölött.¹⁹⁰

Ha Dósa Elek brassói kormánybiztosságának rövid, két hónapos időszakát értékelni akarjuk, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy egy mérsékelt, a helyi közigazgatási viszonyokat is tiszteletben tartó kormányzás képe rajzolódik ki belőle. A magyar kormányzat csak a kisebbségben élő hétfalusi csángók támogatására számíthatott, így a hadseregszervezésnek gyakorlati eredménye is csak itt volt. A román és szász lakosság körében végrehajtott sorozás teljesen eredménytelen volt, ezzel szemben komoly sikerként könyvelhető el a brassói hadosztály állományának felszerelése. A kormánybiztos a hivatalát igyekezett pártatlanul és jogszerűen ellátni, Brassó városát például megvédte a hétfalusi lakosság túlkapásaitól. A magyar kormányzat rendelkezéseit másrészt feltétlenül végrehajtatta, a lázító városi tisztviselőkkel szemben azonnal fellépett. Megítélesem szerint Csány választása – hasonlóan a királyföldi kormánybiztosnak kinevezett Berde Mózes esetéhez – jó döntésnek bizonyult, amely Erdély belpolitikai konszolidációját kellőképpen elősegítette.

¹⁸³ *Szent-Iványi jelentése Kossuth Lajoshoz*, 1849. június 20. körül (MOL, H 29, 10116); SÁRKÖZI Zoltán 1974, 88.

¹⁸⁴ *Boczkó Dániel jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz és belügyminiszterhez*, Kolozsvár, 1849. július 17. (MOL, H 9, 608/BE, 1849.)

¹⁸⁵ CZETZ János 1868, 121.

¹⁸⁶ TEUTSCH, Friedrich 1910, 273–279.

¹⁸⁷ GÖLLNER, Carl 1967, 223–224.

¹⁸⁸ EGYED Ákos 1999, II, 127.

¹⁸⁹ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1414.

¹⁹⁰ KATONA Tamás 1990, 246.

Melléklet

A brassói hadosztály hadrendje

1) 1849. június 11.:¹⁹¹

Alakulat	Elhelyezés	Létszám
85. honvédszászlóalj	Tömös	969 fő
86. honvédszászlóalj	Tömös	837 fő
Hétfalusi honvédszászlóalj, melynek három százada Tordára volt kikülönítve ¹⁹²	Brassó	1165 fő
6. határvédszászlóalj (fegyvertelen)	Brassó	724 fő
11. Székely huszárezred kettő százada	Brassó	200 fő, 200 ló
Tüzérség (14 löveg)	Brassó	217 fő, 98 ló

2) 1849. június 11.:¹⁹³

Alakulat	harcképes állomány	beteg	hátasló	beteg hátasló
Törzskari és térparancsnokság	12			
Törcsvári szoros parancsnoksága				
79. zászlóalj				
Hétfalusi zászlóalj 5. és 6. század				
82. zászlóalj, 1. század				
Összesen	1814	57		
Tömösi, bodzai, ósánci parancsnokság				
85. zászlóalj				
86. zászlóalj				
82. zászlóalj, 4. század				
Összesen	1988	96		
Udvarhelyszéki 6. tartalék zászlóalj	724		5	
Székely huszárezred	331	12	286	15
Erdővidéki lovasscapat	125	3	120	10
Összesen	4994	168	411	25

Tüzérség	tüzér	lovász	ló	löveg		üteg kocsi
				6 fontos	3 fontos	
Tömösön	70	21	40	1	7	3
Törcsváron	38	32	41		4	4
Brassóban	38	6	7		1	
	147	59	88	1	12	7

¹⁹¹ A kimutatás alapja: NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 4. táblázat. Bár az egyes alakulatokat a kimutatások úgy tüntetik fel, hogy egy helyen, a szorosokban vagy Brassóban állomásoznak, a gyalogos és lovas századok a környéken teljesen szét voltak szórva. (*Az élelmezési főbiztos levele*, Brassó, 1849. május 29., MOL, F 248, 205.)

¹⁹² A hétfalusi csángókból szervezett zászlóalj a 140. (más forrás szerint a 126.) honvédszászlóalj sorszámat kapta. (BONA Gábor 2000, 703.) A Rosonczy Ildikó által közölt hadrend több

szempontból problematikus volt, mert azt az oroszok az erdélyi hadtest zsákmányolt iratanyagából állították össze, így több pontatlanságot tartalmaz. A hétfalusi zászlóalj nem került el Fogarásról. A zászlóaljat június 1-jén más alakulatokkal együtt a gyulafehérvári ostromsereg megerősítésére akarták rendelni, de erre – az ostromsereg hadrendje alapján – feltehetőleg nem került sor. (*Csetz János vezérőrnagy Berde Mózeshez*, Nagyszeben, 1849. június 1., MOL, F 247, 864/Sz.K.B.)

¹⁹³ ÖNB HSS Series nova, 358, Bd. II, 365–366. Eredeti tisztázat.

3) További összegzések:¹⁹⁴

- a) Tömösi-szoros: 85. és 86. honvédszászlóalj 8 löveggel (parancsnok: Szabó Nándor alezredes¹⁹⁵).
- b) Törösvári-szoros: 78. honvédszászlóalj, 82. honvédszászlóalj két százada, 4 löveg (parancsnok: Krasznay Pál őrnagy¹⁹⁶).

- c) Lovasság: a 11. Székely huszárezred két százada.
- d) Brassó: 140. honvédszászlóalj hiányos fegyverzetű 3 százada, 6 határvédszászlóalj (fegyvertelen) és 2 löveg.
- e) Fellegvár: 5¹⁹⁷ vaságyú.

Összesen: 5339 fő, 415 ló, 14 tábori löveg.

Süli Attila – *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, Kapisztrán tér 2–4., H-1014; suli.attila73@gmail.com*

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)

– 1848–1849: *Az 1848–1849-i forradalom és szabadságharc katonai iratai*

VII, 203: *Csány-levéltár* (Mikrofilm)

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

– F 247: *Berde Mózes kormánybiztosi iratai*

– F 248: *Dósa Elek kormánybiztosi iratai*

– H 2: *Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB), Kormányzó-elnökség, Általános iratok, KPA, Kossuth-Polizei-Akten, 1848–1849*

– H 9: *Belügyminisztérium, Elnöki iratok*

– H 29: *Pénzügyminisztérium, Pénztári osztály, 1849*

– H 75: *Honvédelmi minisztérium. Általános iratok*

– H 113: *Vay Miklós kormánybiztosi iratai*

Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB)

– HSS Series nova

Unitárius Konzisztórium Levéltára, Kolozsvár (UKL)

– *Berde Mózes hagyatéka*

Irodalom

- Brassói Lapok* = *Brassói Lapok* (szerk. Veszely Károly), Brassó, 1849.
- Ellenőr* = *Ellenőr* (szerk. Kővári László, Dózsa Dániel), Kolozsvár, 1848.
- Hadi Lap* = *Hadi Lap* (szerk. Bíró Sándor), Csíksomlyó, 1849.
- Honvéd* = *Honvéd* (szerk. Ocsvai Ferenc), Kolozsvár, 1849.
- Közlöny* = *Közlöny* (szerk. Gyurmán Adolf), Pest-Buda és Debrecen, 1848.
- Székely Hírmondó* = *Székely Hírmondó* (szerk. Fogarasi P. János), Kézdivásárhely, 1849.
- TL = *Történelmi Lapok 1848–1849* (szerk. Kuskó István), Kolozsvár, 1892–1904.

*

Documente, VIII = *Documente privind Revoluția de la 1848 în Țările Române*, VIII, 26-30 Iunie 1848, București, 2007.

EnfThHL 1861 = *Erdély nagyjefejelemtség törvényhatóságai- és helységekének laistroma*, Kolozsvár, 1861.

KLÖM, XIV = *Kossuth Lajos Összes Munkái*, XIV, *Kossuth Lajos Országos Honvédelmi Bizottmány éln.*, II (sajtó alá rend. Barta István), Budapest, 1953.

OgyTc 1847/48 = *1847/8-ik évi országgyűlési törvénycikkek*, Pest, 1848.

*

ASZTALOS Miklós

1928 *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés*, Budapest.

BAUER Lajos

1870 *Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből* (közét. Makray László), Pest.

BENCZÉDI Gergely

1901 *Berde Mózsá életrajza*, Budapest.

BONA Gábor

1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*, I–III, Budapest.

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*, Budapest.

2008–2009 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest.

CZETZ János

1868 *Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben*, Pest.

DEÁK Imre

1943 *1848, a szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták*, Budapest.

¹⁹⁴ NAGY Sándor 1896, 77–79; GYALÓKAY Jenő 1938, 49;

¹⁹⁶ Uo., 464.

ORBÁN Balázs 1873, 192–195.

¹⁹⁷ A forrásokat pontosan közöltem, és itt is, mint sokszor, az összegzés az eredetiben sem talál.

¹⁹⁵ BONA Gábor 2000, 642–643.

- EGYED Ákos
1979 *Háromszék 1848–49*, Bukarest.
1998 *Erdély 1848–1849*, I–II, Csíkszereda, 1998–1999.
- GÁMÁN Zsigmond
1861 *Helység-névtár*, Kolozsvár.
- GÖLLNER, Carl
1967 *Die siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849*, Bukarest.
- GYALÓKAY Jenő
1931 *Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása. 1849. január 31. – március 28.*, Budapest.
1938 *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*, Budapest.
- HERMANN Róbert
1998 *Csány László kormánybiztosi iratai*, I–II, Zalaegerszeg.
- HEYDTE, August
1868 *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges in den Jahren 1848 und 1849* [Leipzig, 1863], 2. kiadás, I–III, Pest, 1868.
- HOCHBAUER Gyula
1998 *Barcaság 1848/49-ben*, Szecseleváros.
- KATONA Tamás
1990 Csány László erdélyi főkormánybiztos (1849. január–május), in: *Kossuth kormánybiztosa, Csány László, 1790–1849 (Zalai Gyűjtemény, 30)*, Zalaegerszeg, 1990, 221–254.
- KOVÁCS Endre
1979 *Bem a magyar szabadságharcban*, Budapest.
- KÖVÁRI László
1861 *Erdély története 1848–49-ben*, Pest.
1861a *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez* (szerk. Kövári László), Pest.
- MÁRKI Sándor
1897 Csány László Erdélyben, *Erdélyi Múzeum*, 1897, 425–443, 491–504.
1898 Az 1848–49-ik évi szabadságharc története, in: *A magyar nemzet története* (szerk. Szilágyi Sándor), X, *A modern Magyarország (1848–1896)*, Budapest, 3–394.
- MÁTHÉ János, id.
1997 A magyarhermányi vasgyártás története, *Acta (Siculica)* 1996/1, 61–72.
- MISKOLCZY Ambrus
1988 Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849), in: *Erdély története*, Budapest, III, 1346–1425.
- NAGY Sándor
1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics
1999 *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel, 1849* (ford., sajtó alá rend., bev. Rosonczy Ildikó), Budapest, 1999.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*, III, *Háromszék*, Pest.
1873 *A Székelyföld leírása*, VI, *Barcaság*, Budapest.
- PÁLFFY János
1939 *Magyarországi és erdélyi urak*, I–II (sajtó alá rend. Szabó T. Attila), Kolozsvár.
- SÁRKÓZI Zoltán
1974 *Az erdélyi századok 1848–49-ben (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 74)*, Budapest.
- SERES András
1992 *Szemtanúk vallomásai az 1848–49-es szabadságharcról*.
- SÖLLNER, Johann
1856 *Statistik des Großfürstentums Siebenbürgen*, Hermannstadt.
- SPIRA György
1980 *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Budapest.
- SUPKA Géza
1985 *1848–1849*, Budapest.
- SZÉKELY Gergely
1893 *Hetvenhárom év itthon*, Brassó.
- SZENTKATOLNAI BAKK Endre
1896 *Kézdivásárhely, s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- TEUTSCH, Friedrich
1910 *Geschichte der siebenbürger Sachsen*, III, Hermannstadt.

Comisariatul Districtului Braşov în 1849

(Rezumat)

În Districtul Braşov, locuit de mai multe etnii (maghiari, români, saşi), în timpul revoluţiei de la 1848 au izbucnit conflicte interetnice. Saşii, deşi nu au reacţionat în mod unitar, au căutat să-şi susţină interesele în mod decisiv în confruntare cu guvernul revoluţionar maghiar. În mod paradoxal, românii din districtul stăpânit de saşi şi-au căutat căile de emancipare tot în tabăra contrarevoluţiei, a absolutismului Habsburgic, aliniindu-se cu saşii împotriva guvernului maghiar care tocmai încerca să implementeze transformările necesare, burgheze, acţionând implicit pentru egalitatea tuturor, în faţa legii. Maghiarii, spre deosebire, în special ceangăii de lângă Braşov, stăpâniţi şi ei de saşi, au trecut de partea revoluţiei maghiare şi au încercat să colaboreze cu secuii din Trei Scaune, din vecinătatea nordică a Districtului Braşov. Acesta din urmă a ajuns să fie controlat de guvernul maghiar odată cu evoluţia situaţiei militare, în 1849. Comisarul guvernamental numit în fruntea districtului, Elek Dósa a executat necondiţionat politica guvernului, însă a încercat să consolideze pacea din teritoriul ajuns sub administraţie preponderent militară printr-un comportament reconciliant şi o judecată imparţială, cât se putea. Având ca sarcină inclusiv recrutări, a reuşit să îndeplinească aceasta numai în rândul maghiarilor, însă a echipat cu succes Divizia din Braşov. Până la urmă, contingentele acesteia nu au făcut faţă intervenţiei ruse din iunie 1849, dar Comisariatul nu era responsabil de eşec.

History of the Commissariat of Brassó (Braşov) District in 1849

(Abstract)

In the multiethnic Brassó District (Hungarians, Saxons and Romanians) the revolution from 1848 led to ethnic conflicts. Although Saxons did not react in unison, they had been decisively trying to sustain their interests by confronting the Hungarian revolutionary government. Paradoxically, the Romanians living in the Saxon lands tried to enforce their emancipation in alliance with the Saxons, taking side with the Habsburg absolutism against the Hungarian Government that strived to realize the civic egalitarianism. The local Hungarians in turn, and especially the Csángós near Brassó, also under Saxon administration, naturally took the side of the Hungarian revolution, and tried to cooperate with the Székelys from Háromszék bordering Brassó District in the north. Along with the turn of the military situation, the District came under the control of the Hungarian Government in 1849. The appointed commissar Elek Dósa had unconditionally executed the government policy, but at the same time, through a reconciliatory behaviour and impartial judgment as possible, he tried to consolidate the peace in the territory fallen under a dominantly military administration. His duty included recruitment as well, but he managed to fulfill it only within the Hungarian communities, however he successfully equipped the Brassó Division. At the end, the units of this division failed to stand against the Russian intervention from June 1849, but the commissariat was not responsible for this failure.

Bordi Zsigmond Lóránd

A MÁSODIK KÖKÖSI CSATA, 1849. JÚLIUS 2.

A „kökösi csata” úgy maradt fenn a köztudatban, mint az az ütközet, amelynek során életét vesztette a háromszéki forradalom és szabadságharc hőse, az ágyúöntő Gábor Áron. Az idők során a személye körül kialakuló kultusz elhomályosította a csata többi résztvevőjét, valamint azt a tényt, hogy Kökös környékén az 1849. év nyarán a székely csapatok nem egy, hanem három csatát is vívtak az orosz intervenciós hadsereg ellen.

Az első ütközetre 1849. június 23-án került sor, amikor egy kis létszámú csapat megpróbálta feltartóztatni a Brassó felől előrenyomuló oroszokat, de egy rövid, alig másfél-két órás küzdelem után kénytelen volt a túlerő elől visszavonulni.¹

A második ütközet – amelynek bemutatása a jelen tanulmány fő célja – az 1849. július 2-i.

A harmadik ütközet egy rövid, mintegy másfél órás összecsapás volt, amelyre július 20-án, Bem háromszéki hadjárata alatt került sor, és amelyben a bal oldali hadoszlop megtámadta és a Feketeügy déli partjára szorította vissza az orosz lovasságot.² Ez a csata képezte Sepsiszentgyörgy visszafoglalásának, valamint az egyesült orosz–osztrák csapatok Barcaságba való visszaszorításának előfeltételét, melyek megteremtették a lehetőséget Bem moldvai hadjárata számára.³

A „kökösi csata” emlékezete

A második kökösi csata irodalma nagyon változatos, magába foglalva a korabeli újságcikkeket, a 19. század történelmi műveit, a résztvevők visszaemlékezéseit, majd a 20. századtól kezdődően az ezek és a levéltári források alapján megírt szaktanulmányokat.

Az ütközet fontos kordokumentumai az 1849. júliusában megjelent újságcikkek, amelyek rövid összefoglalókban emlékeznek meg az eseményről.

A csíkszeredai *Hadi Lap* 8., 1849. július 9-i száma Gál Sándor ezredes jelentését közölte. A jelentés

megemlíttette az oroszok támadását a kökösi hídnál állomásozó előőrs ellen, egy 8 órán át elhúzódozó tüzérségi párbajt, és az orosz lovasság támadásait. Kiemelte a Székely huszárezredhez tartozó katonák és a Vilmos-huszárok vitézségét. Az ellenség erejét mintegy 15 000 főre tette (köztük 2 ezrednyi lovas), amely elől saját, 4000 fős erői, kifogyva a lőszerből, kénytelenek voltak a kiinduló állásaikba visszavonulni.⁴

Ugyanott, egy másik cikk megemlékezett a csata veszteségeiről és Gábor Áron haláláról.⁵ A csatát megemlíti egy pár soros hírben a *Honvéd* július 11-i, 167. száma is.⁶

Fontos dokumentum egy 1849. évi naptár, amelynek lapjaira egy Illyefalván lakó ismeretlen kortárs naplószerűen vezette be az év legfontosabb eseményeit. A kökösi csatára a következő pár sor vonatkozik: *2ⁱⁿ délelőtt 10 órakor a magyar és a muszka sereg között Kökös mellett elkezdődött az ágyúzás, a miénkek visszavonultak Uzonig, onnan keményen ágyúzván a muszkára a muszkák vissza kezdenek vonulni, s vissza is vonultak a prázsmári erdőig, de délután 2 órakor nagy muszka segítség érkezvén ki Brassóból egy pár órai ágyúzás után a mieinket visszanyomták a kökösi hídról, honnan Uzon felé s fennebb – a muszka átgazolás miatt meggyúlt Kökös közepe is a kozákok estve felé több helyeken is meggyújtván Kököst a nagy szélbe csaknem egészen lángba borult.*⁷

Az ütközetrel a 19. század második felében a forradalom eseményeit taglaló, a helytörténeti, valamint a résztvevők visszaemlékezéseit tartalmazó művek foglalkoznak.

Kövári László az 1848–49-es erdélyi szabadságharcot bemutató művében egy bekezdésnyi teret szentelt az ütközetnek. A székely haderőt 6000 főre tette, orosz részről nem közölt létszámokat, viszont megemlíttette a szembenálló felek parancsnokait. A csata leírása nagyon rövid: Adlerberg tábornok 6 ágyúval a kökösi hídhhoz vonult, míg Jessauloff

¹ Vö: SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 391, 392; NAGY Sándor 1896, 79; EGYED Ákos 1978, 215; BONA Gábor 1996b, 364; ALBERT Ernő 1999, 111–112.

² GYALÓKAY Jenő 1923, 78.

³ GYALÓKAY Jenő 1918, 237–253.

⁴ DEMETER Lajos 2010, 85–86.

⁵ Uo., 86–87.

⁶ „Háromszéken Gál Sándor ezredes e hó 2-án csakugyan szerencsésen ütközött a muszkákkal, mint hitelt érdemlő levelek bizonyítják. Az ellenség a Barcaságig vonult.” (Uo., 87.)

⁷ Illyefalvi névtelen naplója, 1849. július 2., in: SzNMK, I. sz. 50286.

tábornok 12 ágyúval Barcaszentpéternél maradt tartalékban. Gábor Áron halála rögtön az ütközet kezdetén következett be, Adlerberg visszavonulását huszárok rohamával hozta összefüggésbe, míg végül az orosz tartalék megérkezése vetett véget a harcnak.⁸

Gál Sándor 1861-ben olasz nyelven megjelent életrajza egy egész fejezetet szentelt az ott *uzoninak* nevezett csatának. Visszaemlékezéseiben Gál előadta, hogy azért osztotta meg csapatait, mert azt remélte, hogy az előnyösebb eresztevényi hadállásból veheti fel a harcot az oroszokkal, és csak akkor vonul majd előre, amikor az orosz csapatok legalább fele átkelt a Feketeügyön. Megjegyezte, hogy Szabó Nándor, aki mielőtt visszavonult volna, két órán keresztül harcolt a túlerő ellen, nem tudott terveiről, és ez a tény utóbb bosszúállásra ösztönözte. Amire az oroszok mind a 10 zászlóalja, 8 lovasszázada és 36 ágyúja átvonult a hídon, ő is megérkezett a lovassággal és a tüzérséggel. Csapatait úgy állította fel, hogy míg a lovasság a szárnyakat fedezte, addig az ágyúk keresztűz alatt tarthatták az oroszokat. Ez a felállás hatásosnak bizonyult, ugyanis megzavarta az oroszokat, akiknek még a tüzérsége sem tudott felfejlődni. Két órával a csata kezdete után Gál az ellenség félvezetése céljából széles arcvonalban állította fel a gyalogságot, úgy, hogy azok létszáma háromszor nagyobbak tűnjön. Ez a felállás annyira megzavarta az orosz parancsnokot („Lüderst”), hogy az azt hitte, maga Bem áll vele szemben, és visszavonult a székely tüzérség folyamatos tüzelése és a lovasság támadása közben. A visszavonulás során az oroszok sorai felbomlottak, ennek láttán a lovasságot elragadta hæv, üldözőbe vette őket, de ezzel meggátolta a tüzereket, hogy tüzelhessenek a menekülőkre.

Végezetül megemlíttette Gábor Áron és Mara Gábor őrnagy halálát, akiknek végzetét szerinte az okozta, hogy a kapott parancs ellenére elhagyták helyüket, és az első vonalba mentek.⁹

Orbán Balázs Háromszék leírásánál két helyen is megemlékezik erről (és csakis erről) az ütközetről. A Gábor Áron eresztevényi sírja kapcsán Nagy Sándor visszaemlékezése alapján szól a csatáról. Szerinte a hajnali orosz támadás hírére Gábor Áron gyorsan a csataterre sietett, ahol 36 ágyúját sorakoztatva az orosz centrumot kezdte lövetni, „oly szünetlenül, hogy e napon 6000 ágyúgolyó és kartács fogyott el”. Az ágyúpárbaj során a centrumban tartózkodva érte a végzetes 3 fontos ágyúgolyó, amely bal karját eltörve halálát okozta. Nagy Sándor eltitkolta elstét, és Semsey őrnaggal együtt arra utasította Szabó Sámuel tüzér főhadnagyt, hogy nyomuljon ágyúival előre, és vegye tűz alá az ellenséget. Az oroszok egy

ideig állták a tüzet, majd hadrendjük felbomlott, és Kököst felgyújtva a hídon és gázlókon keresztül a Feketeügy túlsó partjára vonultak vissza. Noha az oroszok felszedték a hidat, két székely ágyú mégis átkelt a túlpartra, ahol oldalba kapta az ellenséget, és hatalmas pusztítást vitt végbe sorai között, mindaddig amíg a beérkező orosz segédcsoportok tüzérségének tüze visszavonulásra nem kényszerítette őket.

A „fényes győzelmet” Orbán a tüzérségnek és a Gábor Áron nevében kiadott parancsnak tulajdonította, a csatában részt vevő székely csapatok többi parancsnokát meg sem említette.¹⁰

Orbán Balázs Kökök bemutatásánál még egyszer visszatért az ütközetre. Itt azonban, feltehetőleg Kövánt használva forrásként, már azt írta, hogy amint az oroszok megkezdték a felvonulást Nagyszében felé, Gál Sándor visszatért Háromszékre, és Brassót fenyegette. A 6000 fős székely csapatok már elérték a kökösi hidat, minek hírére Lüders Jeszaulov tábornokot küldte vissza 12 ágyúval és egy nagyszámú sereggel. Az Uzonnál lezajló csatában Gábor Áront halálos lövés érte, mely veszteség a „székelyek lelkesedését bosszúvá változtatja, oroszláni rohamuk az oroszokat elsepri, kiknek nagy veszteség után alig marad idejük a felgyújtott Kökök lángjaitól fedezve, a kökösi hídon átmenekülni, hol tartalékukat felvéve, elvonultak”.¹¹

Negyed évszázad kellett elteljen Orbán Balázs művének megjelenése után, amíg ismét sajtó alá került egy, a kökösi csatával foglalkozó mű. Ekkor kilyéni Székely Gergely, egykori huszár főhadnagy tette közzé visszaemlékezéseit, és ezekben egy egész fejezetet szentelt az ütközetnek, amelyben maga is részt vett, és annak során meg is sebesült. Leírása, noha benne csak azokra az eseményekre tér ki, amelyeknek közvetlen részese volt, nagyon fontos, addig közöletlen adalékokkal szolgált a csatáról.

Visszaemlékezése szerint a székely tábor június 30-án este érkezett meg Eresztevényre. A huszárok egy szakasza, Tuzson őrnagy zászlóalja és egy ágyú a Feketeügy hídjához ment örködni. Éjfél körül egy orosz őrjárat közeledett a híddhoz, és ezt ágyúlövessel fordították vissza. Tuzson őrnagy erre egy kisebb osztagot küldött ki a Fekete-patak hídjának lerombolása végett, de az kénytelen volt visszafordulni, ugyanis a hidat már megszállta az ellenség. Július 2-án kora reggel az oroszok megkezdték az előrenyomulást Kökök felé. Daczó őrnagy, hogy lelassítsa őket, néhány huszárral eléjük vágott, miközben futár ment Gálhoz, hogy értesítse az orosz támadásról. Mivel Gál késett, és az orosz lovasság is átkelt a Feketeügyön, az előőrs Uzon felé vonult vissza. Kököst elhagyva Szabó Nándor egy huszárszakaszt küldött az üldöző

⁸ KÖVÁRI László 1861, 249.

⁹ ZÁGONI Zsolt 2006, 67–68.

¹⁰ ORBÁN Balázs 1869, 178–179.

¹¹ Uo., 207.

orosz lovasság ellen, de azok az érkező erősítés által felvert port meglátva megszakították a támadást. Mire az előőrs elérte Uzont, az orosz tüzérség is megjelent a csatérén, és csekély veszteséget okozva tüzet nyitott. Eközben a Feketeügy túlsó partján feltűnt egy orosz gyalogos osztag, amely a székely csapat hátába igyekezett kerülni. Ekkor érkezett a csataterre Gábor Áron, aki, miután kicserélte elfáradt lovát, két ágyút küldött segítségükre, amelyek lövései visszaverték az oroszokat. Visszavonulásukat egy ideig a huszárok tartották szemmel. Miután a Gábor Áron ágyúinak kartácstüze visszaverte a jobbszárnyon támadó ellenséget, a balszárnyon álló huszárok rohamra indultak, de a visszavonuló oroszok által megszállt erdőszávhoz csak tízen érkeztek meg. Daczó őrnagy az őrház mögött hagyta huszárait, majd visszatért, hogy a többieket is harcra buzdítsa. Időközben két ágyú is átkelt a folyón, és tüzelni kezdtek, de nemsokára vissza kellett vonulniuk, mert kifogyott a lőszerük. Erre a huszárok is visszavonultak, de hátrálás közben egy közülük elesett, míg egy másíknak kilőtték a lovát. Az ágyúkhöz érve megtudták, hogy Gábor Áron is elesett, Mara őrnagy pedig megsebesült. Ugyanekkor Székely Gergelyt is találat érte, így számára véget ért a harc.¹²

Ugyancsak 1895-ben Szentkatolnai Bakk Endre is foglalkozott az eseménnyel. Szerinte Gál Sándor mintegy 6000 fős seregével Csíkból az eresztvényi és a rétyi mezőre vonult, és Kökös mellett táborba szállva Tuzson őrnagyot egy zászlóaljjal és egy szakasz huszárral a hídhöz rendelte előőrsre. Lüders értesülve e hadmozdulatokról, Jeszaulof tábornokot „12 ágyú és feles seregekkel” Háromszék ellen küldte. Adlerberg vezérőrnagy 3 zászlóaljjal, 9 század lovassal és 6 ágyúval érkezett az Olthoz(!), ahol megtámadta Gál Sándor ezredesnek a kökösi hídnál táborozó előhadát. Az orosz gyalogság Kökös felé nyomult, míg a lovasság megkerülte azt, miközben a székelyek Uzonig hátráltak, ahol a sereg zöme volt elhelyezve. Az orosz támadás hírére még kora reggel futár ment Maksára Gábor Áronhoz, aki vágatva érkezett a csataterre. Itt, sorakoztatva 36 ágyúját, az orosz centrumot kezdte lövetni, mindaddig, míg egy 3 fontos ágyúgolyó le nem terítette. Holttestét Maksára szállították, de segédtsíztje, Nagy Sándor eltitkolta elesését, hogy „az lehangolólag a küzdő seregre ne hasson”. Az oroszok kénytelenek voltak visszavonulni a tüzérségi tűz elől a Feketeügy túlsó partjára, miközben Kökös felgyújtották, és a hidat felszedték, hogy meggátolják a tüzérség átkelését. Ennek ellenére két székely ágyú mégis átkelt a folyón, és oldalba kapva az ellenséget „iszonyú öldöklést vitt végbe”, míg meg nem érkeztek Barcaszentpéterről Jeszaulof tartalékban

levő csapatai, amelyeknek tüzérsége visszavonulásra kényszerítette őket. A csata után az orosz csapatok visszavonultak a Barcaságba. Bakk Endre meglátásában „fényes, de eredménytelen volt a székelység győzelme, mivel a kökösi csatateret nem tarthatta meg”, ugyanis Lüders, látva, hogy kisebb hadjáratokkal nem tudja legyőzni a székelyeket, visszafordította Nagyszeben felé indított csapatait, és teljes seregével Háromszék ellen vonult.¹³

Alig egy év elteltével, 1896-ban megjelent Nagy Sándor hidvégi lelkész – a székelyföldi hadjárat során Gábor Áron segédtsíztje – Háromszék önvédelmi harcát bemutató műve is. A kötet fontos adatokat és forrásokat tett közzé az eseményekről, de a minket érdeklő szempontból, noha írója a csata egyik résztvevője volt, semmilyen konkrét adalékkal nem járul hozzá az ütközet eseményeinek ismertetéséhez. Az egykor Orbán Baláznak átadott és általa közölt jegyzetekhez viszonyítva legfeljebb annyival egészíti ki a történeteket, hogy Gál Sándor volt a Kökösnél állomásozó előőrs parancsnoka, az oroszok nem visszavonulás közben, hanem jóval azután, ágyútűzzel gyújtották fel Kökösöt, valamint a székely csapatok Eresztvényhez történő visszavonulása után az oroszok nem vonultak el, hanem a folyó déli partján táboroztak le.¹⁴

Nagy Sándor műve ennek ellenére kiemelkedő fontossággal bír a második kökösi csata rekonstrukciója szempontjából, ugyanis a székely tüzérség történetét tárgyaló, Szabó Sámuel által írt fejezetben ez utóbbi közzétette néhány, 1849. június–júliusában szüleinek írt levelét, amelyek közül a Tusnádon írt, július 8-ra keltezett levél a június 30. és július 7. közötti háromszéki eseményeket azon frissiben megörökítő becses forrás.

A levélből az derül ki, hogy Gál csapatai (mintegy 5000 fő, közülük mintegy 600 csak kaszával fel-fegyverkezve) június 30-án érkeztek meg az eresztvényi táborba, miközben az előőrs (5 lovas ágyú és egy zászlóalj gyalogos) már aznap megszállta a kökösi híd környékét. Július 1. a felkészüléssel telt el, de már másnap reggel 9 órakor az egész tábor gyorsan elindult Uzon felé, mert hír érkezett, hogy egy 15 000 fős orosz sereg nyomul előre. Gábor Áron a Szabó ütegét hátrarendelte, így még útban volt, amikor negyed 11 körül meghallotta az első ágyúlövéseket, és 11 órára, mire megérkezett 7 lövegével a csataterre, a balszárnyra, már mind a 22 ott levő, a völgyön keresztül, sorban elhelyezett székely ágyú megnyitotta a tüzet.

Valamivel délután 1 óra előtt Gábor Áront egy 6 fontos ágyúgolyó találta el, és azonnal meghalt. 1 óra körül a balszárnyon álló 7 ágyú a többiek folyamatos

¹² SZÉKELY Gergely 1895, 44–46.

¹³ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 394–396.

¹⁴ NAGY Sándor 1896, 79–80.

tüzelése és a huszárok fedezete alatt előrenyomult, mire az oroszok 18 ágyújukból folyamatosan tüzelve visszavonultak a túlsó partra. A huszárok üldözőbe vették őket, miközben Gál a jobbszárnyon két 3 fontos, a balszárnyon pedig négy 6 fontos ágyút küldött utánuk. Az ágyúk a megérkező orosz erősítés ágyúinak tüzeiben kénytelenek voltak meghátrálni, majd a folyó északi partjára visszahúzódnak. Távozásuk után az oroszok ismét előrenyomultak, tüzéségük felgyújtotta Kököst, miközben a visszavonuló tüzérek délután 5 óra tájban elérték Uzont. A székely sereg, miután előőrsöt hagyott hátra Uzonnál, estére az eresztvényi táborba vonult. Szabó szerint a csatának Gábor Áronon kívül még egy halottja és 8-10 sebesültje volt, kik közül Mara őrnagy utólag belehalt sebeibe.¹⁵

Az ellenség szemszögéből a csatát csak egyetlen mű, Artur Adamovics Nyepokojcsickij 1853-ban megjelent, az orosz hadsereg erdélyi hadműveleteit leíró könyve mutatja be. A szerző, noha a csatában nem vett részt, az orosz intervenció hadsereg főszállásmestereként Lüders tábornok környezetében tartózkodott, így első kézből jutott hozzá az információkhoz.

Nyepokojcsickij szerint, miközben az orosz sereg megkezdte a Nagyszében felé vonulást, hírek érkeztek arról, hogy Székelyföldön újra csapatok gyülekeznek. Ezért Adlerberg tábornokot a zsitomiri vadászrezreddel, a bugi ulánusezred felével, valamint két tüzérosztaggal a Feketeügyhöz küldték felderítésre. Ezzel egyidőben a podóliai vadászrezred egy üteggel Jeszaulov vezérőrnagy vezetése alatt Barcaszentpéteren maradt, azzal a paranccsal, hogy amennyiben szükséges, menjen Adlerbergnek segíteni, ha pedig nem, akkor vonuljon a főszereg után. Adlerberg osztaga reggel 8 körül érte el a Feketeügyet, és itt egy 8000 fős, 25 ágyú által támogatott székely csapatra bukkant, amiről értesítette Jeszaulovot. Adlerberg gyalogságát Kökösig toltá előre, miközben lovasságát a székely jobbszárny átkarolására küldte, de a székelyek egy megerősített állásból nyitottak tüzet a támadókra. Adlerberg nem próbálta felvenni a harcot a túlerő ellen, ezért az „ellenség erőinek felderítése” után visszavonult. A podóliaiak megérkezését követően azonban általános támadást indított, aminek következtében a székelyek Uzong hátráltak. Mivel a leszálló éjszaka megakadályozta az üldözést, Jeszaulov tábornok, aki rangidősként átvette a parancsnokságot, a Feketeügy partján táborozott le.¹⁶

Összegezve az eddigieket, a 19. századi irodalmat áttanulmányozva alig három olyan akad, amely alapvetően fontos lehet a második kökösi csata rekonstrukciójában szemponkjából.

Az elsődleges forrásnak számító, július 2-án, a csata estéjén kelt, a *Hadi Lap* által közölt Gál Sándor-féle jelentés nem más, mint egy egyszerű sajtónyilatkozat, amelyben a főparancsnok óvatosan, de valóságnak megfelelően mutatja be az eseményeket. Amennyiben Gál Sándor írt jelentést a csatáról a főparancsnokság számára – és szinte biztosra vehető, hogy írt ilyen –, az eddig nem került elő.

A második újsághír Gábor Áron nekrológjaként, valamint egy egyszerű veszteségjelentésként fogható fel, míg a *Honvéd* közleménye legfeljebb a ma is oly gyakori „kis színes hír” kategóriának felel meg.

A Kővári László-, Orbán Balázs- és sajnos a Nagy Sándor-féle leírások röviden és színesen szemléltetik az eseményeket, hadtörténeti szempontból viszont semmitmondóak, legfeljebb a Gábor Áron-kultusz első mérföldköveiként érdemes nyilvántartani őket. Ugyanebbe a kategóriába sorolható Bakk Endre műve is, azzal a kitételrel, hogy noha adatai hiányosak, a csata leírása sokkal jobban megközelíti a valóságot.

Az említettekkel ellentétben a sepsiszentgyörgyi ismeretlen a kalendáriumi jegyzetben, Székely Gergely, valamint Szabó Sámuel tudósításai nemcsak hogy egyöntetűek, hanem nagymértékben ki is egészítik egymást, rávilágítva a csata más, különben homályban maradó eseményeire.

Nyepokojcsickij leírása, annak ellenére, hogy egyes elemei felhasználhatóak a csata rekonstrukciójára, megpróbálja megszépíteni az eseményeket, amelyek az orosz intervenció csapatok első komoly megtorpanását jelentették, és hogyha a csataleírásban nem is nyilvánul meg, az utána következő események leírása egyértelművé teszi, hogy az orosz hadvezetés ott és akkor egyáltalán nem könyvelte el sikerként a hadműveletet.

Gál Sándor életrajza elsősorban öngazolás jellegű leírás, amely, noha helyenként kiegészíti a többiek által leírt eseményeket, viszonylag ellentmondásos, mintegy jelezve azt, hogy több mint egy évtizeddel az ütközet után született.

Nagy Sándor utóbb ismét megemlékezett az ütközetről: „július 2-án korán reggel megkezdődik ama harc Kökös és Uzon között, mely a kemény ágyútűz után az oroszok megfutamisásával végződött, felszedvén maguk után a határhídat is, a székely tüzérek a Feketeügy gázlóján átbogva, még egy néhány golyót röptettek az oroszok után, mígnem azok friss segítséget nyerve, visszafordultak ugyan, de a hídon át nem léptek, a hős védősereg pedig diadala mellett is búsan, leverten ama nagy áldozattól, melyet a had istene kívánt – Háromszék lelke: Gábor Áron s más jelesek elestével, estvére Eresztvényre visszazállott”.¹⁷

¹⁵ SZABÓ Sámuel 1896, 170–172.

¹⁶ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.

¹⁷ NAGY Sándor 1899, 38–39.

A 20–21. században megjelent művek már elsősorban a kultusz (Bem, Gábor Áron) jegyében közelítik meg a csatát, olyannyira, hogy a Kökös környékén lezajlott eseményeket elbogatellizálják,¹⁸ vagy a forrásokat figyelmen kívül hagyva, legfeljebb egyoldalú leírásokat közölnek róluk.

Gyalóky Jenő, a huszadik század első felének jeles hadtörténésze alig foglalkozott a június végi – júliusi eleji háromszéki harcokkal, figyelmét inkább Bem erdélyi tevékenysége kötötte le. Ennek ellenére meglepő, hogy korai műveiben a háromszéki orosz intervenció kapcsán meg sem említi,¹⁹ legfeljebb csak „a Feketeügy vonalán vívott meddő harcokról” beszél.²⁰

Gyalóky Jenő utóbb bővebben is kitért a második kökői csata eseményeire. Leírása szerint Lüders abban a hitben, hogy felszámolta a háromszéki ellenállást, Fogaras felé indult, a Barcaságban Adlerberget hagyva hátra egy két részre osztott harccsoporttal, amelynek egyik osztaga Prázsmárnál, a Feketeügy vonalán örködött. Ezzel egyidőben Kökös közelében már június 30. óta állomásozott egy előőrs, amelyhez július 2-án Gál csapatai is csatlakoztak. Adlerberg megtámadta a magyarokat, akik részéről a harcot csak „az oroszokénál nagyobb számú tüzérség vívta, amelyet a gyalogság és a lovasság cserbenhagyott” (Gy. J. kiemelése). Véleménye szerint a tüzérség fedezetlenül állt az első vonalban, az átcsoportosításokat csak a lovasság egy része hajtotta végre, Gál elővigyázatlanul fedezetlenül küldte a Feketeügy túlsó felére az ágyúkat, amelyeket az oroszok csak azért nem ejtettek zsákmányul, mert a lovasságuk nem volt elég szemfüles és merész. A csatának az vetett végét, hogy a Brassóból időközben megérkező három zászlóaljjal megerősödött Adlerberg visszavonulásra kényszerítette a folyón átkelt tüzérséget, és Kökösig nyomult előre, majd visszahúzódott a Feketeügy mögé. Gál időközben Uzonhoz, majd Eresztevényhez vonult vissza. A magyar oldal halottainak és sebesültjeinek száma nem volt nagy, de súlyosan nyomott a latban Gábor Áron eleste.

A csata döntetlenre végződött, annak ellenére, hogy mindkét fél győzelemnek könyvelte el. Gál kitűnő alkalmat szalasztott el, mert noha fölényben volt az oroszokkal szemben, addig halogatta a döntő lépést, hogy az ellenség erősítést kapva fölébe tudott kerekedni. A „lanyha harcnak” nem várt és fontos következménye volt az a tény, hogy Adlerberg jelentését

megkapva Lüders derékhadával visszafordult Fogaras felől, és ismét Háromszék ellen vonult.²¹

Egyed Ákos a csatában részt vevő magyar csapatok létszámát 7-8000 főben állapította meg: 5 zászlóalj gyalogosról, 4 század lovasról, több mint 30 ágyúról téve említést. A csatát, amelynek főhősét a tüzérségben látja, Szabó Sámuel visszaemlékezései alapján írta le, szemlélete erősen Gábor Áron-centrikus, rajta kívül nem emlékezik meg más parancsnokról.²² Művének bővített kiadásában sem használ fel további adatokat.²³

Bona Gábor 4-5000 főre tette Adlerberg tábornok felderítő különítményét, amely „Kökös és Uzon között megtámadta Gál erőit”. A csatát hosszan elhúzó tüzérségi párbajként írta le, amelyet Gál Sándor „mintegy 26 lövege vívott az oroszok számbelileg gyengébb tüzérségével”, és amelynek során az orosz csapatok jelentős veszteséget szenvedtek. Gábor Áronnak a csata során bekövetkezett halála volt szerinte az egyik oka annak, hogy a magyar sereg sorában zavar állott be, minek következtében Gál kénytelen volt visszavonulni Sepsiszentgyörgyre(!). A csata hírére Lüders leállította a Nagyszében irányába megkezdett hadműveleteket, visszafordult Brassóba, és, hogy biztosítsa Székelyföld felől a hátát, parancsot adott Adlerbergnek a támadás folytatására.²⁴

Albert Ernő a csatát az említett naptári bejegyzés és Szabó Sámuel levele alapján írta le. Külön bekezdést szentel Gábor Áron halálának és eltemetésének körülményeire, megjegyezve, hogy, noha az esemény nagy zavart keltett a seregben, Semsey százados idejében átvette az irányítást, és folyamatos tüzeléssel támogatva a huszárok rohamát, a folyón túlra szoríthatták az oroszokat.²⁵

Németh György Gál Sándor-életrajzában meglehetősen részletesen, Székely Gergely, Szabó Sámuel és Nyepokojcsickij leírására támaszkodva mutatja be az ütközetet. Felelőtlenségnek tartja az ágyúk több száz méterrel a gyalogság előtt való felállítását, és megemlíti, hogy a csata mindkét fél részéről csekély vérvesztéssel járt. Külön kiemeli Gábor Áron és mintegy mellékesen Mara Gábor őrnagy halálát.²⁶

A csatater

Mára már úgy rögzült a köztudatban, hogy a csata a kökői híd mellett zajlott le. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Gábor Áron emlékműve

¹⁸ A szakirodalom sokkal nagyobb figyelmet szentel a székely haderő felbomlásával végződő július 5-i szépmezői csatának (vö. GYALÓKAY Jenő 1938, 62; EGYED Ákos 1978, 220) vagy a július 23-i szemerjai ütközetnek (GYALÓKAY Jenő 1923, 56–116)

¹⁹ GYALÓKAY Jenő 1918, 238.

²⁰ GYALÓKAY Jenő 1923, 59.

²¹ GYALÓKAY Jenő 1938, 60–61.

²² EGYED Ákos 1978, 218–219.

²³ EGYED Ákos 2008, 232–233.

²⁴ BONA Gábor 1996c, 365–366.

²⁵ ALBERT Ernő 1999, 115–117.

²⁶ NÉMETH György 2008, 75–76.

a híd közvetlen közelében. Ennek ellenére a hídon és közvetlen környékén alig zajlottak harcok, maga az ütközet a Prázmár és Uzon között elterülő mintegy 5 km hosszú és 4 km széles területen zajlott, amelynek központi részén Kökös található.

Mára, 160 év eltelte után a környék annyira átalakult, hogy a csata résztvevői nem is ismernék fel az egykori tereppontokat. Éppen ezért megpróbáljuk a korabeli térképek alapján rekonstruálni a területet (1. tábla). Az első katonai felmérés²⁷ – annak ellenére, hogy a 18. század utolsó harmadában készült – nagyon is megfelelő célra, ugyanis a terület nagyméretű átalakulására csak a 19. század második felében került sor.

A 19. század első felében az utazó, aki Brassó felől közelítette meg Háromszéket, egy nagyjából északkelet irányú, a Barcasági-medence keleti nyúlványán haladó országúton érkezett, amely Prázmárt annak északnyugati részén érte el. A falun áthaladva az út, amely többé-kevésbé a mai vasútvonal nyomvonalát követte, a Prázmár keleti oldalán folyó Fekete-patak partján, két, égerfás erdősáv között folytatódott. A déli, prázsmári erdőnek nevezett rész szélessége mintegy 2 km, hossza pedig mintegy 4 km volt. Az északi rész, a farkasvágói erdő, mely legszélesebb pontján 1 km lehetett, elvékonyodva nyúlt el nyugat felé, egészen az Oltig.²⁸ Az erdő közül kiérve a patak, miután magába fogadott egy délkelet felől érkező vízfolyást²⁹, nyugatnak fordult, és az Olt felé folyt tovább. Az országút Prázmártól 3 kilométerre egy hídon átkelt a Fekete-patak medrén, elhaladt egy őrház mellett, majd a patak és a Feketeügy között húzódó, mintegy 1,4 km széles lapályon folytatódott. A területnek csak a központi része emelkedett ki valamelyest, míg két oldalán vizenyős, esős időben járhatatlan árterületek húzódtak.

Az országút ezután a Feketeügy hídján átkelve, immár Háromszék területén elhaladt a híd közelében álló második őrház mellett, majd Kököst délről megkerülve tovább folytatódott Uzonon keresztül Kézdivásárhely felé. A folyón való átkelést a főútvonal hídjánál mellett egy Kököstől délkeletre fekvő, a bikfalvi utat kiszolgáló híd, valamint egy másik, Uzonnál található híd biztosította.

Háromszék e délnyugati csücske, egy észak-északkelet irányú hossz tengelyű, többé-kevésbé ötszög alakú terület, melyet északnyugati és nyugati oldalán az Olt, déli és keleti oldalán a Feketeügy, északon pedig Uzon határol. A síkság mintegy 0,5 méterrel emelkedik a Feketeügy bal partja fölé, de az Olt felé eső részén alacsonyan fekvő árterületek találhatóak.

Az ekkor mintegy 1 km hosszú és 0,5 km széles Kökös falu a hídtól mintegy 1 kilométernyire északkeletre

terült el, utána 2 kilométernyi szabad terület (szántó-föld) következett Uzonig. Az egyetlen terepakadályt egy kisméretű, mintegy 35 hektáros, ma már csak a Magoséger helynévben fennmaradt, Kököstől mintegy fél kilométerre északnyugatra található erdő képezte.

A terület topográfiája inkább a Háromszék felé előrenyomuló csapatoknak kedvezett, mivel a Feketeügy jobb partjának sík területei kevés fedezéket nyújtottak, ezenkívül a terepakadályok hiánya elősegítette mind a gyalogság, mind pedig a lovasság hadműveleteit. Ezzel ellentétben a Brassó irányában előrenyomuló támadó hadműveleteket meggátolta a Fekete-patak mély medre, amely mögött az erdő fedezékében előnyös védelmi állást lehetett kialakítani. Az erdős terület meggátolta az átkaroló hadműveleteket is, mivel a támadó a fáktól nem láthatta át sem azt, hogy milyen létszámú csapatokkal áll szemben, sem pedig azt, hogy azok hogyan helyezkednek el.

A csata legfontosabb eseményei dél-észak irányban a Fekete-patak és Uzon, nyugat-kelet irányban pedig az Olt és a Feketeügy Kökös és Uzon közötti szakasza által határoltan zajlottak le. Ezen belül a kökös hídnek, bármennyire fontos átkelőhelynek is számított, csak másodlagos szerep jutott.

Erdélyi hadi előzmények

1848 végére az erdélyi hadi helyzet válságossá vált. Háromszék kivételével az egész terület újra a császáriak ellenőrzése alá került. Bem az erdélyi hadsereg élére történő 1848. november végi kinevezése után röviddel egy mintegy 10 000 főt számláló, 16 ágyúval felszerelt hadsereg fölött rendelkezett, amellyel szinte azonnal ellentámadást kezdeményezett. A sorozatos győzelmeket követően a kettészakadt osztrák hadsereg Karl Urban tábornok által vezetett északi szárnya kénytelen volt Bukovinába visszavonulni. E győzelmek után Bem a Puchner által vezetett főerők ellen indulva Marosvásárhelyre vonult, és innen mozgósította Székelyföldet. Ennek hatására Háromszék január 15-én felmondta az Árapataki egyezményt, és ismét beállt a hadiállapot a székelyek és a császáriak között.

Marosvásárhelyről Bem Nagyszeben irányában támadott. A gálfalvi ütközetben (január 17.) legyőzte Puchner seregét, de a Nagyszeben ellen indított támadása kudarcba fulladt, ezenkívül időközben újabb ellenfél jelent meg a színen.

Puchner közvetett úton már a gálfalvi ütközet után segítséget kért Lüders tábornoktól, a Havasalföldet megszálló V. orosz gyalogoshadtest parancsnokától. E kérés értelmében Lüders két különítményt küldött: egyet Nagyszebenbe, a másikat

²⁷ EMKFET 2007, 270. lap.

²⁸ Mára a két erdősávból csak egy kb. 25 hektárnyi terület maradt

meg, a vasút északi oldalán, Prázmár és Farkasvágó között.

²⁹ A térképen *Vale Funatze* néven, mai magyar neve Széna-patak.

pedig Brassóba. Az orosz csapatok feladata ekkor csak a két város megszállása és az osztrák csapatok tehermentesítése volt.

Az orosz segítség beérkezésével egyidőben Puchner Vizaknánál (február 4.) súlyos csapást mért Bemre, akinek csapatai állandó csatákat vívva majdnem Déváiig vonultak vissza, ám a Magyarországról érkezett erősítésekkel egyesülve Piskinéi legyőzték az osztrákokat. Bem nem követte a Nagyszeben felé visszavonuló Puchnert, hanem átsiklott annak csapatai és a gyulafehérvári vár között, és Székelyföld felé vonult.

Ezzel egyidőben Urban csapatai ismét visszatértek Erdélybe. Bem erői egy részét Medgyesnél hagyva hátra Urban ellen vonult, aki érkezésének hírére nem vette fel a harcot, hanem visszavonult Bukovinába. Az erőltetett menetben visszatérő Bem Medgyesnél vereséget szenvedett ugyan (március 2.), de kihasználva azt a tényt, hogy Puchner Segesvár felé indult tovább, kitört, és a szelindeki ütközetben (március 11.) vereséget mért az egyesült orosz–osztrák csapatokra, amelyek Nagyszeben eleste után a határ felé vonultak vissza, és kiszorultak Erdélyből.³⁰

A Brassó ellen indított hadművelet is sikerrel végződött, ugyanis a Székelyföld felől közeledő haderő által fenyegetett orosz csapatok feladták állásaikat, és ugyancsak Havasalföldre húzódtak vissza, minek következtében a Barcaságba visszaszorult császári haderő március 18–20. körül kivonult Erdélyből.³¹

Miután megtisztította Erdélyt az ellenségtől, Bem hat katonai kerületre osztotta az országrészt, ugyanannyi főparancsnoksággal, amelyeknek az alárendeltségébe tartozó csapatok egy-egy magyarországi hadosztálynak feleltek meg.³² A már meglévő egységek mellé 10, egyenként 1500 fős „tartalék zászlóalj” felállítását is tervbe vették, amelyek feladata a határok védelme lett volna.³³ Az orosz betörés kezdetére azonban ezek közül csak 9 zászlóaljat sikerült megszervezni, amelyek közül hármat már csak részben (hétfalusi tartalék zászlóalj, „újonnan felállított” tartalék zászlóalj) vagy egyáltalán nem (6. tartalék zászlóalj) tudtak ellátni fegyverrel, ennek ellenére a hadrendbe sorolták őket.

A határvédelmet, levonva a tavaszi hadjárat tapasztalatait, Bem úgy szervezte meg, hogy a potenciális betörési útvonalnak számító Borgói-, Töröcsvári- és Tömösi-szorosok környékére koncentráltan helyezte el két legerősebb hadosztályát (IV. besztercei: 7838 fő, 12 löveg; VI. brassói: 5339 fő, 16 löveg), míg a többieket a szorosokba osztotta szét.³⁴

A haderő fejlesztése mellett teljes erővel folyt a kézdivásárhelyi fegyver- és lőszergyár működése is, ahonnan a Gábor Áron által felügyelt, Turóczy Mózes által vezetett műhelyből 1849. január 22. és június 26. között 63 ágyú készült el, és került is nagyrészt a csapatokhoz.³⁵ Az ágyúöntéssel egyidőben megkezdték a 16–20 éves diákokból toborzott tüzérek kiképzését is.³⁶

Bem védekezési stratégiája az volt, hogy már meglévő és újonnan felállított zászlóaljaival lezárja a szorosokat, míg ő maga a tavaszi harcokban megedződött 9 gyalogzászlóaljat, 9 lovasszázadot és 23 löveget számláló főszereggel (10 105 fő) olyan állást vesz fel, ahonnan bármelyik veszélyeztetett frontszakaszon hatékonyan be tud majd avatkozni a küzdelembe. Számításait keresztülhúzta az a tény, hogy április folyamán Kossuth határozott utasítására csapataival a Bánságba kellett vonulnia,³⁷ ostrom alá fogni a császári csapatok által ellenőrzött Temesvárt,³⁸ és így Erdély katonai tartalék nélkül maradt.

A keleti és délkeleti határ szorosainak védelmére Bem az V. székelyföldi és a VI. brassói hadosztályt rendelte ki (1. melléklet).

A Gál Sándor ezredes parancsnoksága alatt levő V. hadosztály (1a. melléklet), négy zászlóaljának feladata a legfontosabb keleti szorosok és hágók védelme volt. A parancsnok minden fontosabb szorosnál egy-egy zászlóaljat helyezett el, amelyek lépcsőzetes védelmet alakítottak ki, úgy, hogy míg az átkelőhelyeket a zászlóaljak egy, legfeljebb két százada ellenőrizte, addig a többi alegység a szorosok mögött helyezkedett el, és bármikor beavatkozhatott a veszélyeztetett szakaszon. A védelem tartalékát az újonnan felállított tartalék zászlóalj és a 15. (Mátyás) huszárezred 5. osztálya képezte, amelyeket a Csíki-medencében helyezte el, úgy, hogy szükség esetén bárhova át lehessen irányítani őket.

³⁰ MISKOLCZY Ambrus 1987, 1408–1409.

³¹ BONA Gábor 1996a, 283.

³² I. kerület: Nagyszeben; II. kerület: Déva; III. kerület: Kolozsvár; IV. kerület: Beszterce; V. kerület: Székelyföld; VI. kerület: Brassó (GYALÓKAY Jenő 1913, 461–462).

³³ A határvédzászlóaljak történetére lásd. SÜLI Attila 2005.

³⁴ GYALÓKAY Jenő 1915, 104–112.

³⁵ A székely hadiipar megszervezéséről: EGYED Ákos 1978, 187–198. Az 1848–1849-es székely ágyúgyártásról: BÁN Attila 2010 (jelen kötet). Az 1849-ben Kézdivásárhelyen gyártott ágyúk számát illetően az elsődleges forrás: id. Z. BODOLA La-

jos 1895, 136. Legalább egy ágyú biztosan nem került ki a csapatokhoz, mert a Kézdivásárhelyen, 1849 júniusában elásott és csak 1906-ban megtalált kézdivásárhelyi ágyúcsövet már fel sem tudták szerelni.

³⁶ A tüzérképzésről: SZABÓ Sámuel 1896, 161–166.

³⁷ GYALÓKAY Jenő 1915, 92. Utóbb, az orosz támadás megindulása után Bem visszatért ugyan, de újra csak Kossuth utasítására csapatait a Bánságban kellett hagynia, így 1849 nyarának erdélyi harcait már csak a helyi, a korábbi harcokban megtizedelt és demoralizálódott csapatokkal kellett megvívnia.

³⁸ CSIKÁNY Tamás 1996, 325.

Merőben más elrendezést mutat a VI. hadosztály (1b. melléklet) felállása, amelynek zászlóaljai egy tömbben szállták meg a szorosokat, tartalékukat azonban csak a Brassónál állomásozó fegyvertelen 6. tartalék zászlóalj alkotta. A 11. (Székely) huszárezred két századából álló lovasság fele (1 század) a Tömösi-hágón, másik fele pedig Brassónál állomásozott (2. tábla).

Velük szemben június 15. körül már kezdett felvonulni a Lüders tábornok által vezetett orosz haderő (2. melléklet), amelynek fő hadoszlopa (21 zászlóalj, 2 ulánuszred, 10 kozákszotnya és 48 löveg) a Tömösi-hágóval szemben, az Engelhardt vezérőrnagy által vezetett balszárny (4 zászlóalj, 6–8 kozákszotnya és 8 löveg) a Törösvári-szorosnál, valamint a von Lein ezredes parancsnoksága alatt álló jobbszárny (4 zászlóalj, ½ kozákszotnya és 8 löveg) az Ojtozi-szoros bejáratánál foglalt állást.

Az orosz hadműveleti terv lényege az volt, hogy miután a Tömösi-hágón behatolnak Erdélybe, elfoglalják Brassót, „pacifikálják” Székelyföldet, Dél-Erdélyen keresztül Magyarországra vonulnak, miközben hátuk mögött a Clam-Gallas altábornagy vezette, utóbb bevonuló osztrák csapatok fenntartják a rendet. Velük egyidőben tört volna be a Borgói-szoroson keresztül a Grotenhjeml altábornagy osztrák csapatokkal megerősített hadoszlopa, amely Beszterce és Marosvásárhely elfoglalása után Debrecen felé nyomult volna előre.³⁹

Az orosz betörés Erdélybe (1849. június 19–22.)

Az orosz csapatok június 19-én kezdték meg az előrenyomulást (3. tábla/1, 1), és a predeáli kolostornál vették fel a harcérintkezést a Tömösi-hágó védőinek előőrseivel, akiket pár óras harc után visszaszorítottak. Másnap támadást intéztek a Tömösi-hágó állásai ellen, amelyet hamarosan elfoglaltak. A magyar csapatok veszteségei kb. 200 halott, ugyanannyi sebesült, 150 fogoly (köztük Kis Sándor ezredes, a VI. hadosztály parancsnoka), valamint orosz kézre került 4 ágyú. Az oroszok veszteségei 25 halott, 185 sebesült, 8 eltűnt voltak.⁴⁰ A csata után a 85. és 86.

zászlóalj maradványai, valamint a huszárok a megmaradt 4 löveggel Szabó Nándor alezredes parancsnoksága alatt Háromszékre, Sepsiszentgyörgy környékére vonultak vissza (3. tábla/1, 4).

A tömösi támadás hírére Gál Sándor magához rendelte Csíktaplocáról az ott állomásozó új tartalék zászlóaljat és a Csíkszeredánál található 6 fontos ágyút (3. tábla/1, 2), és velük, valamint az 5. tartalék zászlóalj Felső-Háromszéken állomásozó három századával, a huszárokkal és a tüzérséggel az Ojtozi-szoros irányában (3. tábla/1, 3) foglalt állást,⁴¹ mert arra számított, hogy von Lein hadoszlopa is megkezdí Moldva felől az előrenyomulást.⁴²

Törösvárnál, Engelhardt hadoszlopának közeledtére, a tömösi csata hírére véve a szoros védelmét biztosító Krasznay őrnagy, a bekerítést elkerülendő, rövid tűzharc után,⁴³ a 79. zászlóaljjal és négy löveggel Erdővidékre vonult vissza (3. tábla/1, 5).⁴⁴ A június 20-i hadrendben⁴⁵ feltételes módon a törösvári osztag állományába tartozó 82. zászlóalj századainak a szoros kiürítése utáni sorsáról nincs adatunk. Nem tudni, részt vettek-e a június eleji háromszéki összecsapásokban. Elképzelhető, hogy Udvarhelyszékre vonultak vissza, de az is, hogy feloszlottak, ugyanis ez a két század már nem vett részt sem a nagyszebeni hadosztály harciban,⁴⁶ sem a július végi háromszéki harcokban,⁴⁷ sem pedig Bem moldvai hadjáratában.⁴⁸ Az Engelhardt vezetése alatt álló csapatok végül június 21-én vonultak be a Barcaságba, és Feketehalomnál foglaltak állást.⁴⁹

A visszavonulást választotta Daczó őrnagy is, aki a brassói fellegvár helyőrségét hátrahagyva, a 11. (Székely) huszárezred mellette levő századával, valamint a 6. tartalék zászlóaljjal előbb Nagyajtáig, majd onnan a Kis-Homoród mentén fekvő Oklándig hátrált (3. tábla/1, 6).⁵⁰ A hétfalusi zászlóalj egyik százada részt vett a brassói fellegvár védelmében,⁵¹ másik két század talán visszavonult Daczó őrnaggyal együtt Udvarhelyszékre. Mivel nincs konkrét adatunk arról, hogy részt vettek volna az elkövetkező háromszéki hadműveletekben, azt feltételezhetjük, hogy a továbbiakban is itt állomásoztak.

Az orosz csapatok rövid pihenő után továbbnyomultak Brassó felé (3. tábla/1, 7), ahol a Fellegvár őrsége (145 fő, 4 löveggel⁵²) másfél napos ostrom

³⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 61.

⁴⁰ A tömösi harcokról: ORBÁN Balázs 1873, 191–195; NAGY Sándor 1896, 76–78; GYALÓKAY Jenő 1938, 52–55; BONA Gábor 1996b, 355; 76–77; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 65–68; EGYED Ákos 1978; 214; ALBERT Ernő 1999, 109–110.

⁴¹ EGYED Ákos 1978, 213.

⁴² A későbbi események ismeretében úgy tűnik, hogy von Lein feladata inkább a védelem erőinek lekötése, nem pedig a támadás volt, csapatai végül csak június 27-én vonultak be Háromszékre.

⁴³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

⁴⁴ NAGY Sándor 1896, 78.

⁴⁵ GYALÓKAY Jenő 1915, 112.

⁴⁶ GYALÓKAY Jenő 1916.

⁴⁷ GYALÓKAY Jenő 1923.

⁴⁸ GYALÓKAY Jenő 1918.

⁴⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

⁵⁰ SZÉKELY Gergely 1895, 42; SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 390.

⁵¹ HERENDY Vilmos 1998, 33.

⁵² Az orosz verzió szerint: 10 tisz, 185 közlegény, 6 löveg (NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 69).

után, kifogyva a lőszerből, június 22-én megadta magát (3. tábla/1, 9).⁵³

**Az első orosz hadjárat Háromszék ellen
(1849. június 23–29.), az első kökői csata végéig**

A Tömösi-hágó védelmi vonalának áttörése és Brassó elfoglalása után az orosz parancsnok befejezettnek tekinthette hadműveleti terve első szakaszát, és megkezdte az előkészületeket a második szakasz, „Székelyföld pacifikálása” végrehajtására. Ennek érdekében csapatait több egységre osztotta fel (3. tábla/2). Utánpótlási vonalai őrzésére Brassóban és a Tömösi-hágón ezred erejű, lovassággal és tüzérséggel megerősített osztagokat helyezett el. Balszárnyát biztosítandó egy Nagyszében felől érkező támadás ellen, ugyancsak ezred erejű, lovassággal és gyalogsággal erősített osztagot küldött ki Feketehalomhoz Engelhardt vezérőrnagy parancsnoksága alatt.⁵⁴ Maradék csapataiból Hasford altábornagynak, a 15. gyaloghadosztály parancsnokának a vezetése alatt egy 7 gyalogoszászlóaljából, 1 lövészsquadból, 1 utászszquadból, 4 ulánussquadból, valamint 2 kozákszquadból álló, 12 löveggel megerősített, mintegy 7000 főt (közülük kb. 775 lovas) számláló különítményt állított össze, amelyet Háromszék ellen szándékozott küldeni.⁵⁵ Lüders maga mellett az előbbinél valamivel erősebb, lovassággal és tüzérséggel jobban felszerelt egységet hagyott meg, amellyel a Havasalföld felől beérkező szekérvonat bevárása után, a Barcaságra támaszkodva kívánta folytatni hadműveleteit.

Hasford június 23-án reggel indult el különítményével Brassóból Háromszék felé (3. tábla/2, 1), és Kökösnél még aznap ütközetbe bocsátkozott a székely csapatokkal.⁵⁶

Prázmárhoz érve (4. tábla/1,1) Hasford előőrsi jelezték, hogy a Feketeügy északi partját székely csapatok szállták meg, mi több, a további előrenyomulás lehetetlen, mert a falu és a folyó között található Fekete-patak mély medre fölötti híd le van rombolva.

Gál Sándor június 21-én vette hírért a tömösi vesztes csatának, és kihasználva azt a tényt, hogy von Lejn csapatai továbbra sem kezdeményeztek támadást, Hildt őrnagy 5. tartalék zászlóaljának 3 századát és az utászokat egy fél század huszárral és 7 löveggel az Ojtozi-szorosban hagyva, az új

tartalékszázalóaljjal, az 5. tartalékszázalóaljmásikhárom századával, egy fél század huszárral és 10 löveggel (mintegy 1500 emberrel⁵⁷) Uzonhoz vonult, ahová 22-én este érkezett meg (3. tábla/1, 10). Gál másnap Kökösig nyomult előre (3. tábla/2, 2), ahol leromboltatta a Feketeügy hídját, amely mellett egy két löveg által támogatott előőrsöt helyezett el, valamint gondja volt arra is, hogy lerombolja az ágyúk lőtávolságán⁵⁸ belül található Fekete-patakon átívelő hidat is.

A harcérintkezést a két fél délelőtt 11 óra körül vette fel. Gál gyorsan összevonta egységeit, beleértve a délelőtt folyamán gyakorlaton levő ágyúkat (4. tábla/1, 2), és a Feketeügy jobb partján foglalt állást, ahonnan 9 ágyújával⁵⁹ tűz alatt tudta tartani az ellenséget. Feltételezhető – legalábbis ez derül ki Szabó Sámuel leveléből –, hogy a harcérintkezés felvételével egyidőben segítséget kért a brassói hadosztály Sepsiszentgyörgy környékén állomásozó, Szabó Nándor vezetése alatt álló egységeitől.⁶⁰

Az orosz parancsnok felismerte, hogy a frontális támadás nem vezet eredményre, ugyanis gyalogsága átkelhetett volna ugyan a patakon, de a lovasság támogatását nélkülözve elvérzett volna a székely ágyúk tüzeiben. Gyalogságának és tüzérségének egy részével a Fekete-patakig nyomult előre (4. tábla/1, 3), és itt felállított egy üteget. Ezzel egyidőben gázlót kerestett (4. tábla/1, 4), amelyen átkelve kibontakoztathatta lovasságát. Miután felderítői a kökői hídtól lennebb, a Feketeügy Oltba ömlése környékén találtak is egy gázlót, Hasford egy négy ulánussquadból és két zászlóaljából álló, két löveggel megerősített osztagot küldött a székelyek jobbszárnya felé (4. tábla/1, 5). Ugyanakkor – miután utászai visszaállították a Fekete-patak hídját – frontális támadást indított, hogy lekösse a székelyek figyelmét, de ezek a támadások összeomlottak a székely ágyúk tüzeiben (4. tábla/1, 6), így a továbbiakban csak a tüzérségi párbaj folytatódott.

Délután 1 óra körül az ulánusok végrehajtották az átkelést, és felbukkantak a székely csapatok jobbszárnyán. Felismerve, hogy állását átkarolás fenyegeti, Gál jobbra fordította a harcrendet (4. tábla/1, 7). Mivel a lovasok mögött felbukkantak a gyalogosok által fedezett ágyúk is (4. tábla/2, 1), és tüzet nyitottak a székelyekre, valamint a várt segítség sem érkezett meg,⁶¹ Gál kénytelen volt kiadni a parancsot a visszavonulásra.

⁵³ HERENDY Vilmos 1998, 32–39.

⁵⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

⁵⁵ Uo., 74.

⁵⁶ Az első kökői csatát és azt követő hadműveleteket SZABÓ Sámuel 1896, 167–168, valamint NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 75–78 alapján mutatjuk be.

⁵⁷ Közülük kb. 60 lovas, a gyalogság egyharmada csak lándzsával felszerelve.

⁵⁸ A korabeli hatfontos ágyúk hatásos lőtávolsága 1100–1400

lépés körül volt (CSIKÁNY Tamás 2000, 11).

⁵⁹ A tizedik ágyú tengelye az előző nap eltört, ezért kénytelenek voltak visszaküldeni javítani. Az ágyú és legénysége másnap csatlakozott az eresztevényi táborhoz (SZABÓ Sámuel 1896, 167).

⁶⁰ Állományuk ekkor: 2 zászlóalj, 1 huszárszázad, 4 löveg, kb. 1500–1600 fő.

⁶¹ A csatában résztvevő Szabó Sámuel szerint, Gál Sándor „Szentgyörgyről, hol 8 ágyúnk s néhány század gyalogságunk volt, segítséget várt” (SZABÓ Sámuel 1896, 167).

Ez két részben történt meg: az egyik hadoszlop négy, Gábor Áron vezetése alatt álló ágyúval elsőnek vonult vissza (4. tábla/2, 2), hogy hátrébb (Eresztevény-nél) foglaljon el védelmi állást, közben a második oszlop a visszamaradt ágyúk által támogatva a visszavonulást fedezte, majd miután az első osztag biztonságos távolságba ért, az is elvonult (4. tábla/2, 3). Az ágyútűz abbamaradása után az orosz lovasság rohamra indult (4. tábla/2, 4), de a Kökös mellett északon visszavonuló századok négyyszögbe állva többször is visszaverték támadásukat (4. tábla/2, 5),⁶² majd a lovasság által fedezett ágyúkat követve eltávoztak a csataterőről (4. tábla/2, 6).

Az orosz lovasság a székelyek elvonulása után üldözésükre indult (4. tábla/2, 7), de a harcérintkezés felvételére már nem került sor. Visszatérve táborukba azt jelentették, hogy a székelyek két oszlopra váltak, egy részük Kézdivásárhely felé, más részük a „hegyek felé” vonult vissza (3. tábla/2, 3). Visszavonulás közben ugyanis Gál kettéosztotta csapatát: egy részüket, feltehetőleg azért, mert nem ismerte Szabó Nándor osztagának további terveit, a Bodoki-hegység nyugati lábánál északnak küldte, hogy biztosítsák a Tuszádiszorost, míg ő a maradékkal és a tüzérséggel délután 4 óra körül az eresztevényi magaslatokat szállta meg. Az oroszok, miután kijavították a Feketeügy hídját, Uzonig nyomultak előre, ahol megálltak éjszakázni.

Az ütközet sorsa másfél-két óra alatt dőlt el. A két fél veszteségei nem voltak számottevőek. Magyar részről 13–15 sebesült, kb. 20 eltűnt (fogoly vagy szökevény), elpusztult 8 ló és megsérült egy ágyú. Az oroszok veszteségei 1 halottra és 29 sebesültre tehetőek.

További irodalom az első kökös csatához és a félreértések

Az első kökös csata részletes feldolgozásával mind- eddig adós maradt a szakirodalom. A 19. századi kiadványok egy része (Kövári László, Orbán Balázs) meg sem említi. Kitérőként áttekintjük a vonatkozó, Szabó Sámuel és Artur Adamovics Nyepokojcsickij hiteles ismertetésén kívüli forrásokat és irodalmat is, hogy követhetővé váljanak a kapcsolatos félreértések.

A korabeli sajtó kiemelten foglalkozott az ütközettel, dicshimnuszokat zengve a túlerő ellen vívott harcról, név szerint megemlítve a csatában vitézkedő hősokeket.⁶³

Gál Sándor emlékiratai egy hat órás ütközetről tesznek említést, melyben, miután a tüzérség súlyos

vesztéseket okozva visszaverte az oroszok frontális rohamát, az orosz parancsnok átkaroló hadműveletet hajtott végre lovasságával, és emiatt a székely csapatoknak vissza kellett vonulniuk.⁶⁴

Szentkatolnai Bakk Endre éppenséggel két ütközetről ír. Az egyikben a tömösi vesztt csata után a kozákok által üldözött Szabó Nándor vette fel a harcot, 600 gyalogosával és 50 lovasával, 2000 orosz lovas ellen, és a por és füst dacára négy órán keresztül tartotta magát úgy, hogy hat főnyi saját veszteség mellett több száz fős veszteséget okozott az oroszoknak.⁶⁵ A másik csatában, június 25-én(!) Hasford tábornok portyázó csapatai verték meg, és szorították vissza Eresztevényig a székely tábor.⁶⁶

Nagy Sándor pár szóban emlékezik meg a Kökös-nél, június 27-én(!) vívott harcról, amelyben a brassói hadosztály Szabó Nándor által vezetett maradéka Gál Sándor csapataival egyesülve szembeszállt az oroszokkal. A „győzedelmes harc után azonban e kifáradt kis sereg innen visszavonult a tusnádi szoroshoz”.⁶⁷

Gyalókey Jenő szerint Hasford elővédje 10 óra- kor érte el a Feketeügy hídját, amelyet egy 2 ágyúval támogatott előőrs védett. A támadás hírére odarendelt, a brassói hadosztály maradékaiból összetevődő, 1500 gyalogosból, fél század huszárból és 7 ágyúból álló derékhad csak másfél órával később érkezett meg a csataterre. Gál csapatainak nagy része „érthetetlen módon” továbbra is Sepsiszentgyörgynél állomásozott, és a megkésített parancs, valamint egy Aldobolynál az Olton átkelő orosz osztag miatt nem érkezhetett meg időben. A székely csapatok szerencséjére Hasford nem támadott erélyesebben, Gál pedig „ötnegyedóra” ágyúharc után visszavonult, mert megtudta, hogy 4 lovasszázad és 2 ágyú átkelt a folyón és jobbszárnya felé tart. Az oroszok rohamára végül nem került sor, mert az 5. tartalék zászlóalj idejében megállította, és visszafordította az orosz lovasságot. Mindkét fél vesztesége nagyon csekély volt, az oroszoknál 6, a székelyeknél 15 halott és sebesült, valamint 20 fő fogságba esett.⁶⁸

Egyed Ákos már viszonylag bővebben foglalkozik az eseménnyel, amelyet Nagy Sándor és Szabó Sámuel visszaemlékezései alapján mutat be, anélkül, hogy értékelné.⁶⁹

Bona Gábor Hasford háromszéki hadjáratával kapcsolatosan ezt írja: „A támadás pillanatában a Háromszék védelmét ellátó székelyföldi hadosztály nagy területen volt szétforgácsolódva, illetve parancsnokának, Gál Sándor ezredesnek csak a beszercei(!) hadosztály maradványai álltak rendelkezésére. E gyen-

⁶² Vö. GARDA Dezső 1998, 34.

⁶³ *Hadi Lap*, 7. szám, 1849. július 2.; 8. szám, 1849. július 9 – DEMETER Lajos 2010, 78–79; 81–82.

⁶⁴ ZÁGONI Zsolt 2006, 63–67.

⁶⁵ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 391.

⁶⁶ Uo., 392.

⁶⁷ NAGY Sándor 1896, 77.

⁶⁸ GYALÓKAY Jenő 1938, 58.

⁶⁹ EGYED Ákos 1978, 215.

ge erő – mintegy 1500 honvéd – hosszabb tüzérségi párbaj után Eresztevénybe hátrált. Hasford útja megnyílt Sepsiszentgyörgy, illetve Kézdivásárhely felé.⁷⁰

Albert Ernő leírása szinte semmiben sem tér el a korábbi művektől, ő is az Egyed Ákos által idézett kútfőkön alapszik, de ezenkívül idéz a korabeli sajtóból, valamint a illyefalvi névtelen naplójából is.⁷¹

Szinte mindenik, a június 23-i csatával foglalkozó szerző írásában visszaköszön az a Nagy Sándor művéből kritika nélkül átvett, egyébként hamis kijelentés, mely szerint a csatát a brassói hadosztály maradéka vívta meg Gál Sándor vezetésével. A leírtakkal ellentétben a csatában csak az V. Székely hadosztály Gál Sándor által felállított mozgó tartalékának egységei harcoltak. Ezt támasztja alá az ágyúk száma, amely megegyezik a Kézdivásárhelyen, valamint a Csíki-medencében állomásozó lövegek összegével, de a tüzérség parancsnokának személye, Gábor Áron is. Ugyancsak a székelyföldi hadosztály csapatainak részvétele mellett szólnak a már említett újsághírek is, ugyanis az itt felsorolt személyek (Baricz István százados, Conrad Fischer százados, Josef Wagner százados, Köllő Ferenc főhadnagy, Gyertyánffy Ferenc főhadnagy)⁷² a Kiss Antal százados parancsnoksága⁷³ alá tartozó újonnan felállított tartalék zászlóalj, míg Rákosi György főhadnagy és Bodó Elek hadnagy az 5. tartalék zászlóalj tisztikarához tartoztak.⁷⁴ A brassói hadosztályból senkit sem említenek meg az újságok.

Az első orosz hadjárat Háromszék ellen (1849. június 23–29), az első kökői csata után

A brassói hadosztály maradványai valóban Háromszéken tartózkodtak a csata idején, valahol Sepsiszentgyörgy környékén,⁷⁵ a csatatérrel mintegy 10–15 kilométerre, de úgy tűnik meg sem próbáltak beavatkozni, hanem az ágyúzást meghallva Tuszád felé vonultak vissza (3. tábla/4). Az illyefalvi névtelen naplója csak annyit említ, hogy *a mű katonaságunk felfelé vonult*,⁷⁶ de nem egyértelmű, hogy ez a bejegyzés a környéken található csapatokra vagy éppenséggel Gál egységeire vonatkozik.

A brassói hadosztály a vesztes tömösi csata és a Barcaság kiürítése után szétszóródott, mondhatni megszűnt egységes seregettként létezni. A június 20–30. között lezajló események alapján Szabó Nándor alezredes, a Kis Sándor fogságba esése után a hadosztály rangidős tisztje és elvileg parancsnoka, nem volt képes ellátni a hadosztály vezetését, míg beosztott parancsnokai tudta nélkül cselekedtek. Emellett furcsa az is, hogy míg Szabó két zászlóaljjal Tuszád felé vonult vissza, addig tüzérsége Semsey Tamás százados vezetésével lemaradt, és utóbb Gálhoz csatlakozott. A hadosztályon belül uralkodó állapotokra és Szabó parancsnoki hozzáállására jellemző, hogy Gál Sándor, az V. hadosztály parancsnoka volt kénytelen a csata napján Uzonban kiadott és a térparancsnokoknak megküldött rendeletében hadbíróssággal megfenyegetni Krasznay és Daczó őrnagyokat, hogy ne vonuljanak Udvarhelyszék felé hanem csatlakozzanak hozzá.⁷⁷ Krasznay a parancs vételezése után előbb Nagyajtáról Háromszékre vonult, ahol Málnásnál egyesült a Gál észak felé vonuló hadoszlopával,⁷⁸ és feltehetőleg a brassói hadosztály tüzérségével, míg végül 24-én hajnalban csatlakozott Gál eresztevényi táborához (3. tábla/5),⁷⁹ Daczó ellenben továbbra is Udvarhelyszéken maradt, és csak július elején csatlakozott Gálhoz.

A brassói hadosztály sepsiszentgyörgyi jelenlétének, annak ellenére, hogy nem vettek részt a csatában, az lett a következménye, hogy Hasford, értesülve az Olt völgyében állomásozó csapatokról és félve attól, hogy ezek esetleg hátba támadhatják, nem Gál csapattestét vette üldözőbe, noha csapatai egy részét Maksa felé küldte, hanem a város ellen fordult. Sepsiszentgyörgy azért is kiemelkedő stratégiai célpontnak számított, mert itt volt a 11. (Székely) huszárezred székhelye, amelyről az oroszok osztrák forrásból tudták, hogy az első adandó alkalommal csatlakozott a forradalomhoz, és Bem csapatait erősíti.⁸⁰

A várost, amelynek lakosai az alsó-háromszéki falvakhoz hasonlóan részben elmenekültek,⁸¹ végül június 24-én ellenállás nélkül foglalták el az oroszok (3. tábla/2, 6). Adlerberg túszoikat szedett az otthon

⁷⁰ BONA Gábor 1996c, 364–365.

⁷¹ ALBERT Ernő 1999, 111–113.

⁷² GARDA Dezső 1998, 32–33.

⁷³ GYALÓKAY Jenő 1915, 111.

⁷⁴ SÜLI Attila 2005, 134.

⁷⁵ Vö. 61. jegyzet.

⁷⁶ Illyefalvi névtelen 1849. június 23-i naplóbejegyzése, in: SzNMMK, I. sz. 50286.

⁷⁷ NÉMETH György 2008, 187.

⁷⁸ CZETZ János 1868, 164.

⁷⁹ Szabó Sámuel levele csak annyit említ meg, hogy 24-én reggel az eresztevényi táborban már 22 ágyú és egy kis létszámú csapat állomásozott (SZABÓ Sámuel 1896, 168). Az ágyúk létszámá-

nak növekedése csak akkor lehetséges, ha csatlakoztak a brassói hadosztály lövegei is, ez utóbbiak fele Krasznay zászlóalja mellé volt beosztva. Emellett még szóba jöhetnek a Kézdivásárhelyen kijavított és visszaküldött löveg mellett az időközben felszerelt ágyúk is, de ezek bevetése kérdéses, ugyanis még ha el is voltak látva legénységgel, azok még nem rendelkeztek elegendő gyakorlattal, hogy harcba vethessék őket, legfeljebb akkor, ha létszámukat a brassói hadosztály ágyúk nélkül maradt tüzéreivel töltötték fel.

⁸⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 74.

⁸¹ *...mű alsóhelységbeliekül el szaladánk ...én családommal együtt a Bodoki-havasba vonám magam.* (Illyefalvi névtelen 1849. június 23-i naplóbejegyzése, in: SzNMMK, I. sz. 50286.)

maradt lakosság közül, valamint végigkutatva a várost, és elkoboztatta a megtalált lőszert és fegyvereket.

Eresztevényi táborában Gál úgy értékelte a Sepsiszentgyörgy irányába történő orosz előrenyomulást, hogy az ellenség megpróbált Csík irányába vonulni és háta mögé kerülni, ezért, miután délig őrizte állásait, visszavonult Kézdivásárhelyre (3. tábla/2, 7). Még aznap este továbbküldött egy 16 ágyúból álló különítményt Tusnádra (3. tábla/2, 8), hogy támogassa az ott állomásozó erőket, majd 25-én megmaradt csapataival ő is elvonult Csíkközms felé (3. tábla/2, 9). A Csíki-medencébe érkezve Gál nyílt parancsot intézett a „Székely Nemzethez” amelyben elrendelte, hogy minden 30 éven aluli fegyverforgató férfi siessen táborába.⁸²

Hasford ugyancsak június 25-én indult tovább Kézdivásárhely felé (3. tábla/2, 11), de hadoszlopa aznap csak Csernáton környékéig jutott el, ahol letáborozott éjszakára, és csak másnap vonult be a városba. Késlekedése révén időt adott arra, hogy részben sikerüljön elmenekíteni a fegyver- és lőszergyarak legértékesebb berendezéseit. A menekítés során, feltehetőleg azért, mert már nem jutott fogat az elszállítására, talán még éjszaka vagy csak másnap reggel (lehet, remélték, hogy még vissza tudnak jönni érte) rejtették el a későbbi Rudolf kórház udvarán Gábor Áron egyetlen fennmaradt ágyúját.⁸³ A menekítés ellenére is tetemes zsákmány került az oroszok kezébe, köztük két zászló, valamint kilenc kocsinyi lövedék.⁸⁴

Időközben a Barcaságban Lüders tábornok, miután bevárta a június 24-én Havasalföldről beérkező utánpótlást szállító szekérvonatot (3. tábla/2, 10), a főerők egy részével június 25-én Földvárhoz vonult (3. tábla/2, 12), majd azért, hogy megossza a magyar csapatok figyelmét és ezáltal megkönnyítse Hasford háromszéki hadjáratát, 26-án két erős különítményt küldött át az Olt jobb oldalára (3. tábla/2, 13), amelyek közül az egyik, az északi osztag Miklósvárszéket dúlta fel,⁸⁵ a déli pedig egészen Illyefalváig jutott el.⁸⁶

Von Lejn csapatai is megindultak Háromszék felé. Hasford, hogy támogassa a moldvai csapatot bevonulását, három gyalogzászlóalj és egy tüzérsztyált küldött Bereckhez (3. tábla/2, 14), hogy hátulról

támadja meg az Ojtozi-szorost. A Hildt őrnagy által vezetett, két oldalról szorongatott, mintegy 1000 fős védősereg, miután néhány lövést váltott az orosz előőrsökkel, nem vette fel a harcot a többszörös túlerőben levő ellenséggel, hanem a hegyeken keresztül elvonult a Kászoni-medence felé (3. tábla/2, 15). Az így védtelenül maradt szoroson keresztül bevonulhattak von Lejn csapatai is (3. tábla/2, 16), akik június 27-én csatlakoztak a Kézdivásárhelyt megszálló orosz hadoszlophoz.

Ugyancsak 27-én Lüders, miután Földváron 2 szotnya kozákot hagyott hátra, átvonult Prázmárra, hogy szükség esetén támogathassa Hasford tevékenységét (3. tábla/2, 17).

Hasford különítménye három napot tartózkodott Kézdivásárhelyen. Otléte alatt elpusztították a hadianyaggyártó műhelyeket,⁸⁷ valamint begyűjtötték a fegyvereket a szomszédos falvakból. Élelmiszert és takarmányt rekviráltak, de fosztogatások is történtek.⁸⁸ Az orosz csapatok végül június 29-én távoztak el a városból, és estére elérték Uzont, ahonnan másnap Barcaszentpéterre vonultak (5. tábla/1). Lüders hadoszlopa ugyancsak 30-án hagyta el Prázmárt, és Brassóba vonult⁸⁹ (5. tábla/5).

A második kökösi csata

Június végére Lüders elégedett lehetett az addig elért eredményeivel, hiszen csapatai az előírt ütemterv szerint behatoltak Erdélybe, elfoglalták Brassót, és hadműveleti bázisra tettek szert a Barcaságban, valamint egy egyhetes hadjáratral „felszámolták” a háromszéki ellenállást, és megsemmisítették a kézdivásárhelyi hadiipari létesítményeket. Ezenkívül von Lejn hadoszlopának csatlakozásával csapatainak létszáma is növekedett.

Lüders július 1-jén pihentette csapatait, valamint átcsoportosítást hajtott végre a Nagyszeben elleni támadás előkészítéseként. A Barcaság védelmére Brassónál 6 zászlóalj, 8 üteget és 4 kozákszotnyát, a Tömösi-szorosnál pedig 2 zászlóalj és egy fél üteget hagyott hátra. Ezzel egyidőben, hogy biztosítsa

⁸² EGYED Ákos 1978, 218.

⁸³ Az ágyút 1906. augusztus 18-án csatornaásás során találták meg (megtalálása körülményeiről és azonosításáról lásd LÁSZLÓ Ferenc 1906). Az ágyú 1926-ban került be a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe (L. sz. 6785), 1971-ben Bukarestbe vitték, az akkor létrehozott, mai nevén Romániai Országos Történeti Múzeumba, 1973-ban a Kovászna Megyei Pártbizottság határozata révén hivatalosan is átengedték a bukaresti intézménynek. 2010-től a két múzeum közös programjának köszönhetően újra Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemzeti Múzeumban van kiállítva.

⁸⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 76.

⁸⁵ ALBERT Ernő 1999, 114.

⁸⁶ ...ez nap ozsonakor mintegy 2500 főből álló lovas és gyalog muszka csapat a dobolyi híd felől jöve s a hidat is elégetve Illyefalva felé nyomult. Mű fejez zászlókkal és keresztetekkel elejébe mentünk, malom hegyin megvendégeltük, ok úgy estve felé minden kártétel nélkül keresztül vonultak Illyefalván Földvárra. (Illyefalvi névtelen 1849. június. 26-i naplóbejegyzése, in: SzNMK, I. sz. 50286.)

⁸⁷ A pusztítás nem lehetett teljes, ugyanis alig egy héttel az oroszok távozása után a műhelyek egy része már működött, hiszen ide küldték vissza javítani a második kökösi csatában megsérült négy ágyút (vö. SZABÓ Sámuel 1896, 172).

⁸⁸ ALBERT Ernő 1999, 141–142.

⁸⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 76–78.

Székelyföld felől a hátát, utasítást küldött Danenberg tábornoknak, a Moldvát megszálló orosz haderő parancsnokának, hogy csapatai egy részét helyezze közelebb a határhoz, és terjessze el a hírt, hogy Moldva felől újabb orosz csapatok készülnek betörni Székelyföldre.⁹⁰ A Fogaras felé készülő orosz hadoszlopok az Engelhardt tábornok vezette, Feketealomnál állomásozó elővédből (1 gyalogezred, 1 ulánusezred, 8 löveg és 2 szotnya kozák), valamint a személyesen Lüders által vezetett főerőkből (3 gyalogezred, 1 lövésszázlój, 1 utászszázlój, 1 ulánusezred, 18 löveg és 12 kozákszotnya) tevődött össze. Minden készen állt az indulásra, amikor megérkezett a Prázmárnál állomásozó kozák⁹¹ előőrs jelentése, mely szerint Háromszéken újabb csapatok gyülekeznek, és ez felborította az orosz parancsnok terveit.

A kozákok által hozott hírek helyesek voltak, ugyanis ekkora Háromszék központi részén tartózkodtak a székely csapatok, és előőrseik már a kökői híd környékét is ellenőrzésük alá vonták. Alighogy Hasford csapatai elhagyták ugyanis Kézdivásárhelyt, Gál Sándor elindult Háromszék felé 5 zászlóaljából, egy fél század huszárból és 30 ágyúból álló seregével (5. tábla/2), és dél körül bevonult a városba. Délután 3 óra tájban csatlakozott hozzá a mögötte haladó, ugyancsak a Csíki-medencén keresztül érkező (5. tábla/3) Aranyi őrnagy a 10. (Vilmos) huszárezred addig Segesváron állomásozó századának mintegy 100 fős osztagával.⁹²

Gál, hogy biztosítsa Moldva felől a hátát, még aznap egy kisebb, 1 ágyúval megerősített, mintegy 2 századnyi osztagot választott le az 5. tartalék zászlóaljából, és kiküldte az Ojtozi-szoroshoz⁹³ (5. tábla/4),

ahol azok zsákmányul ejtettek egy, a von Lejn osztaga után küldött szekérsort⁹⁴ (5. tábla/6).

Miután biztosította magát Moldva felől, Gál június 30-án továbbvonult Alsó-Háromszék felé (5. tábla/7), táborát Maksa és Eresztevény között a Besenyő-patak völgyében ütve fel. Itt csatlakozott hozzá a Csíki-medence felől a Tusnádi-szoroson keresztül érkező Daczó őrnagy a 11. (Székely) és 15. (Mátyás) huszárezred századaiból álló lovascapatával (5. tábla/8). Gál előnyomulásával egyidőben a Rikán keresztül Udvarhelyszékre vezető útvonalat Pünkösti Pál őrnagy parancsnoksága alatt a 8. (Coburg) és a 10. (Vilmos) huszárezredek egységei által támogatott népfelkelők és egyéb csapatok szállták meg (5. tábla/9).⁹⁵

Gál eresztevényi táborából július 1-jén egy, a 86. zászlóaljából, 1 szakasz Székely huszárból és 5 ágyúból álló, mintegy 800 fős előőrsöt küldött Szabó Nándor alezredes parancsnoksága alatt (5. tábla/10) a kökői hídhöz.⁹⁶

A felvonuló székely sereg hírére Lüders kénytelen volt átalakítani haditervét. Adlerberg vezérőrnagyot a Barcaság megszállására rendelt zsitomiri vadászrezreddel, az 5. könnyűüteget és a 9. könnyűlovas-üteget egy-egy osztagával (8 löveg), valamint a bugi ulánusezrednek a főeregből átcsoportosított, négy századával a Feketügyhöz küldte (5. tábla/11). Ezzel egyidőben egy másik, a podóliai vadászrezdekből és a 3. könnyűütegeből álló osztagot Jeszaulov vezérőrnagy parancsnoksága alatt Barcaszentpéteren hagyott (5. tábla/12), azzal az utasítással, hogy amennyiben az szükséges, siessen Adlerberg segítségére, ha pedig nem, akkor vonuljon a főszereg után. Az átrendezést végrehajtva Lüders kissé megfogyatkozott, de továbbra is komoly harcértéket képviselő főszereggel

⁹⁰ Uo., 79.

⁹¹ A Prázmárnál állomásozó kozák előőrs jelenlétéről hallgatnak a források, de mivel Adlerberg csapatai között nincsenek megemlítve, és Lüders július 5-i hadrendjében 3 kozákszotnyával több jelenik meg, mint ahány Vledényből visszafordult (NYEPOKOJ-CSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80), itteni jelenlétük valószínűnek tűnik. Emellett szól az is, hogy egyik forrásunk szerint (Illyefalvi névtelen naplóbejegyzései, in: SzNMK, I. sz. 50286), a már részben leégett Kökőst a kozákok gyújtották újra fel.

⁹² SZABÓ Sámuel 1896, 169–170.

⁹³ Forrásaink nem említik meg ezt a hadmozdulatot, mégis számos tényező szól mellette. Az első az, hogy Gál nem kezdhett volna Háromszéken semmilyen hadműveletbe úgy, hogy ne biztosítsa valamilyen szinten hátát a Moldvában állomásozó orosz csapatok ellen. A szorosok védelme még az adott hadi helyzetben is kiemelkedő fontosságúnak számított. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint az a tény, hogy noha június végén, majd július elején Gál, utóbb Bem állandó létszámihiánnyal voltak kénytelenek felvenni a harcot az oroszokkal, a csíki és gyergyói szorosokat őrző zászlóaljak az oroszok által terjesztett hírek miatt továbbra is helyükön maradtak, a harcokban nem vettek részt, és végül Székelyföld eleste után oszlottak fel (Vö: SÜLI Attila 2005, 129).

A másik fontos tényező a csatában részt vevő ágyúk száma, ugyanis, noha a Kászonokból még 30 ágyú indult el, a csatátéren már csak 29 érkezett. Feltételezhető emellett, hogy a szoros védelme az 5. tartalék zászlóalj alegységeire volt bízva, hiszen korábban is ez a zászlóalj látta el itt a védelmi feladatokat, tehát az összes részt vevő csapatost közül ők rendelkeztek a legjobb terepismerettel.

⁹⁴ Az egyetlen Ojtoz környéki hadieseményrel kapcsolatos adat a korabeli sajtóból származik, és egy orosz utánpótlás-szállítmány elfogásáról szól, ez alátámasztja egy székely katonai osztag itteni jelenlétét: „Június 30-án táborunk utána iramodott [az oroszok után – B. Zs. L.], K[ézdi] vásárhelyre beszállásolt, és az Ojtozi-vámszoroson a muszka tábor számára hozott poggyászokkal, löporral terhelt szekereket, pénztárt és 36 darab vágómarhát a kísérelőkkel együtt elfogott”. (Hadi Lap, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 85.)

⁹⁵ Hadi Lap, 7. szám, 1849. július 2. – DEMETER Lajos 2010, 83–84.

⁹⁶ „Tuson őrnagy egy zászlóaljjal, egy ágyúval és egy szakasz huszárral a feketeügyi hídhöz ment előőrsre” (SZÉKELY Gergely 1895, 44); „Előőrsön volt 5 lovas ágyúnk, egy zászlóalj gyalogsággal” (SZABÓ Sámuel 1896, 170–171).

elvonult Feketehalom felé (5. tábla/13), miközben Engelhardt a tervek szerint az elővéddel már a Persányi-hágon keresztül, Fogaras felé nyomult előre (5. tábla/14).⁹⁷

A kökösí híd környékén a székely és az orosz csapatok között még a július 1-jéről 2-ra virradó éjszaka folyamán megtörtént az első összecsapás, ugyanis a székely tüzérség már éjfél körül ágyútűzzel volt kénytelen visszaverni a Fekete-patak és a Feketeügy között felbukkanó (6. tábla/1, 1) orosz előőrsoket.⁹⁸

Az ellenség felbukkanásának hírére a Kökösön elszállásolt huszárok a híd környékére vonultak (6. tábla/1, 2). Az előőr parancsnoka, Szabó Nándor alezredes ekkor feltehetőleg nem tartózkodott a csapatok mellett, mert beosztott zászlóaljparancsnoka, Tuzson őrnagy volt az, aki előreküldött egy huszár-rajt, minden két lovas közé egy utászt rendelve, hogy rombolják le a Fekete-patak hídját (6. tábla/1, 3), de azok, miután az orosz előőrsoek már megszállták a hidat (6. tábla/1, 4), kénytelenek voltak anélkül visszavonulni (6. tábla/5), hogy végrehajthatták volna feladatukat.⁹⁹ Az éjszaka további része nyugodtan telt, egyik fél sem kezdeményezett. A székely csapatok továbbra is a Feketeügy partján őrködtek, anélkül, hogy megpróbálták volna elúzni a Fekete-patak hídjáról az ellenséget, míg az oroszok megelégedtek annak megszállásával.

Adlerberg csapatai kora hajnalban indultak el Brassóból, és könnyű menetben mintegy 2-2½ óra alatt tették meg a város és Prázsmár közötti mintegy 12 kilométeres távolságot. Prázsmára érve (6. tábla/2, 1) az orosz parancsnok, miután az előőrsoek tájékoztatták a kialakult helyzetről, úgy döntött, hogy a június 23-án bevált stratégiát fogja alkalmazni. Ulánusait a korábban felfedezett gázlón keresztül a székely előőr oldalába küldte (6. tábla/2, 2), míg ő maga a gyalogsággal és a tüzérséggel előrenyomult a Fekete-patakon túlra (6. tábla/2, 3).¹⁰⁰

Az orosz egységeknek körülbelül 35-40 percbe telt, míg megtették a Prázsmár és a Fekete-patak hídjá közötti távot. A gyalogság előrehaladása a patakon való átkelés során lelassult, részben azért, mert Daczó őrnagy 12 huszárral átkelt a Feketeügy hídján,

és színlelt támadást hajtott végre,¹⁰¹ hogy megzavarja felfejlődésüket (6. tábla/2, 4), részben annak köszönhetően, hogy legalább 15-20 percbe telt, míg a teljes hadoszlop át tudott kelni a hídon.¹⁰² Adlerbergnek ráadásul nem is volt sietős az előrenyomulás, ugyanis a támadásban a korábbi alkalomhoz hasonlóan a lovasságnak szánta a főszerepet. A lovasság felvonulása is viszonylag lassan haladt, egyrészt azért, mert a gyalogságnál kétszer nagyobb távolságot kellett megtennie a Feketeügy partjái, másrészt azért, mert lovaikat kímélniük kellett, így legfeljebb ügetve (kb. 10-12 km óránként) haladhettek, és nem utolsósorban, mert az ő haladásukat is lelassította a vízfolyásokon való átkelés. Ennek alapján legfeljebb a gyalogsággal egyidőben érheték el a Fekete-patak vonalát, és még további időbe telt, míg eljutottak a Feketeügyig, és megkezdhették az átkelést.

Az orosz gyalogság felbukkanásakor az elővédtől futár indult (6. tábla/2, 5) a 18 kilométerre fekvő Eresztevényre Gál ezredeshez, hogy induljon el Kökös felé, mert az ellenség megjelent. Röviddel utóbb, látva, hogy az orosz lovasság átkelt a Feketeügyön, és megpróbál az oldalukba kerülni, az előőr nem várta be támadást, hanem megkezdve a gyalogsággal és az ágyúkkal, a huszárszakasz fedezete alatt Uzon felé vonult vissza (6. tábla/2, 6).

Adlerberg, alighogy átkelt a Fekete-patakon, észrevéve a visszavonulást, ahhoz hogy a balszárnyon is biztosítsa az átkarolást, egy zászlóaljnyi gyalogost küldött előre a Feketeügy bal partján, akik erőltetett menetben indultak el az így, kerülő úton mintegy 8 kilométerre fekvő Uzon felé (6. tábla/2, 7).

Az ulánusok, miután Kökös mellett hült helyét találták a székely előőrsoek, és észrevették visszavonulását, üldözésükre indultak (7. tábla/1, 2). Mivel a visszavonulók még menetben voltak, és ágyúikat így nem használhatták, Szabó alezredes a huszárszakaszt a legalább tízszeres túlerő ellen küldte (7. tábla/1, 2). A bravúros, de mindenképpen kilátástalan rohamnak a huszárok szerencséjére az vetett véget, hogy az orosz lovasság felfigyelt az Eresztevény felől érkező erősítés (7. tábla/1, 4) által felvert porra, és mivel nem tudhatta, hogy milyen létszámú ellenféllel áll szemben,

⁹⁷ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.

⁹⁸ „Éjféltkor erős őrzárát közeledett a hídhöz, ágyúkat rájuk lőték” (SZÉKELY Gergely 1895, 44); ...¹ a Csíkba vonuló 3széki és Csíki fegyveres népség Gál Sándor és más népvezetők vezérlete alatt letakarodott 3szék alsó részére, s éjjel a Kökösí hídról a Barcaságon levő muszka erőt ágyúzással hívták fel a harcra (illyefalvi névtelen 1849. július 1-jei naplóbejegyzése, in. SzNMK, I. sz. 50286).

⁹⁹ „Tuson őrnagy minden két lovas közé egy utászt rendelve elküldött, hogy ha még nem késő, a meredek partú patakon levő kis hidat rontassam le. Alig haladtunk pár száz lépést, a muszkák szólítottak meg, akik a hídon már nagy számmal átjöttek volt,

mi tehát visszatértünk, és őrnagyunknak jelentettem, hogy vállalatunk nem sikerült.” (SZÉKELY Gergely 1895, 44.)

¹⁰⁰ „Adlerberg Kökös faluig tolta előre a gyalogságát, a lovasságot pedig az ellenség jobbszárnyának megkerülésére küldte ki.” (NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.)

¹⁰¹ „...korán reggel a muszkák felénk carakolóztak a kökösí legelön. Daczó őrnagyunk is 12 huszárral átmert a Feketeügyön és ugyanezt cselekedte”. (SZÉKELY Gergely 1895, 44.)

¹⁰² Négyes menetoszlopban a mintegy 3200 főt számláló ezred 0,75 méteres sorközzel számolva egy kb. 600 méter hosszú oszlopot képez, és ehhez még hozzá kell adni az ágyúkat, amelyek legfeljebb kettes oszlopban haladhettek át a hídon.

jobbnak látta megállítani rohamát és ideiglenesen visszavonulni.¹⁰³

Az előőrsről kiküldött futár 9 óra előtt ért Eresztevénybe,¹⁰⁴ ahol a székely tábornok már menetkészen találta. Gál, hogy idejében érjen a csataterre, elsőnek indult el a lovassággal, közvetlenül követve őt Gábor Áron 21 hatfontos lovas ágyúval és (háromfontos ágyúk). A lassabban mozgó hét darab hatfontos gyalogos ágyú¹⁰⁵ Szabó Sámuel főhadnagy parancsnoksága alatt a gyalogsággal együtt kelt útra.¹⁰⁶

A huszárság vágatában tette meg az utat, és fél tíz után éppen idejében érkezett meg, hogy közeledtükre az orosz lovasság leállítsa rohamát. Az erősítés beérkezésével Gál vette át Szabó Nándortól a parancsnokságot, és a lovassággal, valamint a rendelkezésére álló gyalogsággal Uzon déli oldalán védelmi vonalat alakított ki, amelyben be akarta várni a tüzéség és a gyalogság megérkezését.

Miközben Kőkös és Uzon között a lovassági manőverek zajlottak, Adlerberg háborítatlanul kelt át¹⁰⁷ a Feketeügy hídján három zászlóaljával és tüzéségével. Gyalogságát és lövegeit Kőkös déli oldalán állította fel (7. tábla/1, 5), és röviddel az orosz lovasság visszavonulása után, negyed tizenegy körül már tüzet nyitott a székely csapatokra, anélkül, hogy komolyabb veszteségeket okozott volna.¹⁰⁸

Közvetlenül a huszárok után, de még lövegei előtt érkezett meg a csataterre Gábor Áron is, aki miután az előőrs huszárszakaszánál kicserélte elfáradt lovát, megkezdte az előkészületeket a tüzéség hadrendbe

állítására. Mivel ekkor a Feketeügy túlsó partján már feltűnt az átkarolásra készülő orosz zászlóalj, két ágyút a folyó partjára rendelt (7. tábla/2, 1), amelyek két sor-tüzet adtak le. A lövések megzavarták a támadó oszlopot, amely a második sortűz után, felszedve halottait és sebesültjeit, visszavonult (7. tábla/2, 2). A visszavonulókat egy század huszár kísérte a folyó jobb partján (7. tábla/1, 3), nehogy máshol kíséreljék meg az átkelest, de az oroszok, feltehetőleg látva az időközben fejlődő székely haderőt, jobbnak látták elvonulni.¹⁰⁹

Gábor Áron ez alatt csatarendbe állította ágyúit, a jobbszárnyra az előőrs Semsey Tamás százados parancsnoksága alatt álló öt lövegét helyezte el (7. tábla/2, 4), míg ő maga 15 löveggel a centrumban foglalt állást (7. tábla/2, 5). A centrumhoz csatlakozott utóbb az orosz megkerülő próbálkozást visszaverő két ágyú (7. tábla/2, 6). Hogy az ágyúkat fedezze, Gál a szárnyakon helyezte el a lovasságot,¹¹⁰ úgy, hogy a jobbszárnyra a 10. (Vilmos) és a 15. (Mátyás) huszárezred századait állította (7. tábla/2, 7), míg a balszárnyra a 11. (Székely) huszárezred két százada került (7. tábla/2, 8).

Valamivel 10 óra után, alighogy összeállt a székely csatarend, az orosz lovasság újabb kísérletet tett a támadásra (7. tábla/2, 9),¹¹¹ de rohamaik sorra összeomlottak az ágyúk kartácstüzében.¹¹² Az orosz lovasrohamok visszaverésében a Vilmos-huszárok is tevékenyen részt vettek (7. tábla/2, 10), vitézségüket maga Gál is kiemelte a csata napján kelt, a sajtó számára készült jelentésében.¹¹³ Az orosz lovasság végül belátta, hogy a túlerőben levő tüzéség ellen nem

¹⁰³ „Túl Kőkösön láttuk, hogy a fehérlovakok felénk közelednek. Erre Szabó alezredes és Semsei tüzérornagy nekem azt rendelték, hogy szakaszommal a nagy porból kibontakozva, induljak feléjük. A muszkák, minket és Uzon és Szentivány között a Gábor Áron által gyorsan hozott ágyúk és a Vilmos-huszárok által felvert port látva, visszahúzódtak.” (SZÉKELY Gergely 1895, 44–45.)

¹⁰⁴ Egy vágató lovas a kökői híd és az eresztevényi tábor közti 18 kilométeres távolságot 40–45 perc alatt teheti meg.

¹⁰⁵ A lovas és a gyalogos ágyú közötti különbség a fogatolásból adódott. Az előbbieket hat, míg az utóbbiakat csak négy ló vontatta (GYALÓKAY Jenő 1938, 32).

¹⁰⁶ „Reggel 9 órakor az egész tábor gyorsan útnak indult Uzon felé ...Az én ütegemet Gábor Áron leghátulra rendelte.” (SZABÓ Sámuel 1896, 171.)

¹⁰⁷ Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy a visszavonuló előőrs kísérletet tett volna a híd lerombolására. Abból a tényből következtetve, hogy Adlerberg tüzésége viszonylag gyorsan felállhatott, azt kell feltételeznünk, hogy a hidat vagy csak részlegesen rombolták le, vagy meg sem kísérelték elpusztítását.

¹⁰⁸ „...még útban voltam, mikor ¼ 11-re az első ágyúszót meghallottam”, (SZABÓ Sámuel 1896, 171); „A muszkák ágyúzni kezdtek reánk, de csak egy hadnagy lovának a lábát és egy százados kardjának a végét találták” (SZÉKELY Gergely 1895, 45).

¹⁰⁹ „Az ágyúzás alatt egy csapat orosz gyalogságot pillantottunk meg a Feketeügy balpartján felénk közeledni, kik a nagy szárazságban kiapadt vízen hátunkba vagy oldalunkba könnyen átjöhetnek volna.

Éppen akkor érkezett hozzánk Gábor Áron tüzérornagy, s lovat kért maga alá. ...Visszavágtatott ágyúihoz, s azok közül küldött hozzánk kettőt, melyeknek kezelőszemélyzete közül egyik sem volt 16 évesnél idősebb. Ezek olyan ügyesen lőttek a muszka tömeg közé, hogy abban egy nyílás támadott, éppen a tömeg közepében. Míg a muszkák újból sorakoztak, a két ágyú ismét készen volt, és lőttek az előbbihez hasonló eredménnyel, minek vége az lett, hogy a muszkák, halottaikat és sebesültjeiket fől-szedve, visszavonultak.

Ekkor Daczó engem küldött a századdal a folyó jobb partján, minthogy századosunk karját nem mozdíthatta, hogy a muszkák visszavonulását figyelemmel kísérjem, és a folyón való átjövete-lüket megakadályozzam; de a muszkák erre még kísérletet sem tettek.” (SZÉKELY Gergely 1895, 45.)

¹¹⁰ „...lovasságát pedig lépcsőzetesen a két szélen [helyezte el], hogy támadás esetén támogassák...” (ZÁGONI Zsolt 2006, 67.)

¹¹¹ „...mintegy 2 ezredet számító lovassága által az ellenségnek több versen rohammal... valék megtámadva...” (Hadi Lap, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 86.)

¹¹² „Ez idő alatt Gábor Áron a jobbszárnyunkon előnyomuló musz-kákat kemény kartácstűzzel hátrálni kényszerítette, több halottat és sebesültet hagyván hátra.” (SZÉKELY Gergely 1895, 45.)

¹¹³ „...lovasságának operációja sikerdűs leendett volna, ha különösen egy század Vilmos-lovasságom igen kitűnően... nem harcolnak.” (Hadi Lap, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 86.)

érhet el sikereket, ezért visszavonult Kökös északnyugati oldalára, és utóbb már nem vállalt tevékeny szerepet a küzdelemben.

Az orosz lovasság visszavonulása után tüzérségi párbaj vette kezdetét, amely javában zajlott, mire 11 óra tájban a csataterre érkezett a Szabó Sámuel parancsnoksága alatt álló 7 hatfontos ágyú is, amelyek végül a balszárnyon foglaltak állást (8. tábla/1, 1).¹¹⁴ A teljes ágyúpark beérkezése után a székely ágyúk keresztbe lezárták az Olt és a Feketeügy medre közötti területet, úgy helyezkedve el, hogy a szárnyakon levő lövegek megakadályozhatták az esetleges átkaroló hadműveleteket, de egyúttal keresztűz alá vehették a Kökös déli végében csoportosuló orosz csapatokat.¹¹⁵

11 és 12 óra között végül a csataterre érkezett a székely gyalogság is.¹¹⁶ Gál a rendelkezésére álló öt zászlóaljzat közvetlenül az ágyúsor háta mögött, széles arcvonalon állította fel (8. tábla/1, 2), úgy, hogy számuk a valósnál nagyobbak tűnjön.¹¹⁷

Feltehetőleg a székely gyalogság megérkezése és hadrendbe állása készítette arra Adlerberg vezérőrnagyot, hogy számbelileg hátrányban érezve magát, futárt küldjön Barcaszentpéterre (8. tábla/1, 3), és erősítést kérjen Jeszaulov tábornoktól. Az orosz forrás szerint a futár küldésére a reggeli órákban került sor, ez azonban kétséges, hiszen Adlerberg csapatai ekkor még csak a visszavonuló elővédvel álltak szemben. Az orosz csapatok délelőtti hadmozdulatai is arra utalnak, hogy Adlerberg ekkor még azt hihette, hogy egyedül is képes lesz legyőzni Gál csapatait.

A tüzérségi párbaj során szenvedte el a székely haderő legérzékenyebb veszteségét, ugyanis a centrumban, a Kökös és Uzon közötti országút jobb oldalán (8. tábla/1, *keresztrel jelölve*) egy ellenséges ágyúgolyó eltalálta és megölte Gábor Áron őrnagyot, a székely hadosztály tüzérségének parancsnokát.¹¹⁸ Mivel a hír kellemetlen következményekkel járhatott volna csapatai harci moráljára, segédtsíztje, Nagy Sándor eltitkolta halálát az ütegek legénysége előtt, és holttestét Uzonba vitette.¹¹⁹

1 óra körül a balszárny 7 ágyúja a többi üteg folyamatos tüzelése közepette mintegy 500 méternyit nyomult előre, és Kökös déli oldalán foglalt állást, ahonnan közvetlenül tudott tüzet nyitni az oroszokra (8. tábla/2, 1). Gál, hogy a támadást fedezze, átcsoportosította a balszárnyra a lovasság egy részét (8. tábla/2, 2). Az előrenyomulásban csak a balszárny lövegei és Vilmos-huszárok vettek részt, a gyalogság és a lovasság többi része helyén maradt.¹²⁰

Az előretolt, lovasság által alig fedezett tüzerek kitétek ugyan magukat az orosz lovasság támadásának, de erre nem került sor, ugyanis egyrészt a Kökös túlsó oldalán álló ulánusok átcsoportosítására csak a székely ágyúk tüzelésében kerülhetett volna sor, másrészt Adlerberg úgy értékelte, hogy az előrenyomulás az általános támadás kezdetét jelzi, ezért parancsot adott a visszavonulásra. Mivel a Feketeügy bal partjának nyílt területein nem látta lehetőségét annak, hogy védelmi állást alakítson ki, csapatai az ágyúinak folyamatos tüzelése közben, több lépcsőben vonultak vissza (8. tábla/2, 3), miközben utóvédjük a székely ágyúk tüzelése ellenére megrongálta a kökös hídát. A prázsmári erdőben, a Fekete- és Széna-patak völgyére támaszkodva az orosz csapatok védelmi állást alakítottak ki (8. tábla/2, 4), amelyben remélték, hogy bevárhatják a délutánra várható erősítést.

Az oroszok hátrálását észlelve Gál utánuk küldte a balszárnyon álló Székely huszárokat (9. tábla/1, 1). A huszárok rohama megtorpant az orosz csapatok tüzelésében, nagy részük le is maradt, olyannyira, hogy a Fekete-patakot csak tíz huszár közelítette meg (9. tábla/1, 2). Daczó őrnagy embereit az őrház mögé állította, ő maga pedig visszaindult, hogy a maradékot is támadásra ösztönözze, de próbálkozása nem járt sikerrel.¹²¹

A huszárok támadásával egyidőben Gál Sándor a balszárnyról 4 hatfontos és a jobbszárnyról 2 háromfontos ágyút is az oroszok után küldött. A hatfontos üteg nehezebb ágyúi kénytelenek voltak bevárni, míg a hídát járhatóvá tették, majd átkeltek a túlsó partra, és az orosz vonalaktól lőtávolságban foglaltak tüzelőállást

¹¹⁴ „11-kor már szólott 22 ágyú a mi részünkről, mikor én még 7-tel a csata helyére, Uzon és Kökös közé megérkeztem, s a balszárnyon foglaltam állást.” (SZABÓ Sámuel 1896, 171.)

¹¹⁵ ZÁGONI Zsolt 2006, 67.

¹¹⁶ Érkezésük mindenképpen 1/2 12 és 12 közé tehető, ugyanis még ha a lovassággal és a tüzérséggel egyidőben indultak is útnak, könnyű menetfelszereléssel sem teheték volna meg két és fél óránál gyorsabban az Eresztvény és Uzon közötti 13 kilométeres távot.

¹¹⁷ ZÁGONI Zsolt 2006, 67.

¹¹⁸ SZABÓ Sámuel 1896, 172.

¹¹⁹ NAGY Sándor 1896, 79–80.

¹²⁰ „Délután 1 óra tájt a balszárny megkezdte az előrenyomulást, de csak az ágyúkkal; középén és jobbszárnyon is az ágyúk

nyomni kezdték az ellenséget. Egyedül jobbszárnyon, a Vilmos-huszárok fedeztek minket; a balszárnyon álló Székely és Kossuth- (Mátyás- – B.Zs.L.) huszárok s az egész vonalon elnyúló gyalogság, miután valami 600 lépésre voltunk is előttük az ágyúkkal, egyet sem mozdultak helyekből.” (SZABÓ Sámuel 1896, 171.)

¹²¹ „El is indultunk a balszárnyon álló összes lovassággal őrnagyunk vezénylete alatt, de midőn a Feketevízen túl levő egerbokros térséghez közeledtünk, mintha sáskák lepték volna el, oly sűrűn állottak csillogó szuronyakkal a muszka gyalogok. Észre vettük, hogy az őrnagy mellett csak én és nyolc huszár van, a többi mind visszamaradt. Minket ekkor a régi prázsmári úton egy ház mögé állított az őrnagy, és ő visszarobogott a hátramaradt huszárokhoz...” (SZÉKELY Gergely 1895, 45–46.)

(9. tábla/1, 3). A jobbszárnyról előrenyomuló két ágyú, könnyebbek lévén, a Feketeügy medrén kelt át (9. tábla/1, 4), de már nem voltak képesek tüzelőállást felvenni, mert az időközben megérkezett segédc csapatok (9. tábla/1, 5) ágyúival megerősödött orosz tüzérség tüze megakadályozta ebben. A tüzerek, miután lőszerük kifogyóban volt, kisebb veszteségeket szenvedve kénytelenek voltak visszavonulni.¹²²

Jeszaulov tábornok podóliai vadászrezendének és a 3. könnyűüteg ágyúinak a csataterre érkezése nagyjából két óra körülre tehető. Az Adlerberg által küldött futár mindenképpen már vonulás közben kellett találkozjon velük, ugyanis a Barcaszentpéter és a Fekete-patak közötti 13-14 kilométernyi távot legfeljebb 2½-3 óras menetben teheték meg, aminek értelmében már 11 óra körül, nagyjából az ágyúharc kezdete után útnak kellett indulniuk. Jeszaulovnak egyébként nem is volt szüksége a futár jelentésére az induláshoz, ugyanis az ágyúdörgésből, amelyet még az orosz főerő is hallott, a légvonalban 30 kilométerre levő Feketealom környékén,¹²³ kivehette, hogy Kökösnél komoly ütközet zajlik.

A tüzerekkel egyidőben vonult vissza az őrház mögül a huszárraj is (9. tábla/1, 6), akik közül a visszavonulás során egy elesett, egy megsebesült, és két lovuk is elpusztult.¹²⁴

A sikertelen támadásból a tüzerek és a lovasság korábbi állásaikba vonultak vissza (9. tábla/1, 7), ahová délután öt óra körül érkeztek meg. Távozásuk után az orosz csapatok átkeltek a Fekete-patakon (9. tábla/1, 8), tüzérsegük felgyújtotta Kököst, de a Feketeügyön már nem próbáltak meg átkelni.¹²⁵ Feltételezhető, hogy Jeszaulov, aki rangidősként átvette a parancsnokságot, úgy értékelte a helyzetet, hogy annak ellenére, hogy a rendelkezésére álló osztag létszáma a reggel bevetett egységekhez képest megduplázódott, az egész napos csatározások és vo-

nulás során elfáradt csapataival nem veheti fel a harcot a nagyszámú ellenséggel, és másnapra halasztva a döntést, jobbnak látta letáborozni.

A székely tábor Uzon melletti állásaiból figyelte az oroszok ténykedését, de amikor Gál észrevette, hogy azok letáborozni készülnek, és már nem kezdeményeznek további hadműveleteket, miután egy huszárokból álló előőrsöt hagyott hátra, csapataival az eresztevényi táborba vonult vissza.¹²⁶

A csata utolsó felvonása 2-án este zajlott le, amikor a kozákok átkeltek a Feketeügyön, és ismét felgyújtották Kököst, amely ezek után majdnem teljesen leégett.¹²⁷ Kökös felgyújtására nem valamilyen barbár pusztítási vágyból vagy bosszúból került sor, hanem az orosz parancsnok így akarta biztosítani azt, hogy észrevehessen bármilyen, a Feketeügy északi partján történő székely hadmozdulatot.

A veszteségek egyik fél számára sem voltak számottevőek. Székely részről elesett Gábor Áronnal együtt négy fő, míg a sebesültek száma 14-15 főre tehető (az utóbbiak közül Mara Gábor őrnagy utóbb belehalt vállsebébe), valamint megsérült 4 ágyú.¹²⁸ Az orosz fél részéről, annak ellenére, hogy a korabeli sajtó¹²⁹ és Orbán Balázs¹³⁰ nagyszámú veszteségekről számolt be, a veszteségek 4-5 halottra és legfeljebb 35 sebesültra tehetőek.¹³¹

A csata után

Jeszaulov a csata után jelentést küldött Lüdersnek, aki hátát fenyegetve érezve, kénytelen volt megszakítani a megkezdett, Nagyszeben ellen irányuló hadműveletet. Július 4-én, miután csapataik egy részét és a szekereket Feketealomhoz küldték, az orosz főerők Vledényből visszaindultak Kököshöz (9. tábla/2, 1), és egyúttal már a Persányi-hegységen átkelt elővédet is visszarendelték Vledényhez¹³² (9. tábla/2, 2).

¹²² „...Gál ezredes két 3 fontos ágyút is átküldött az iszapos fenekű vízen, hol csaknem lesüllyedtek, s miután a híd be volt rakva, engemet is 4 ágyúval a balszárnyára, ámbár töltés, főleg a 6 fontosokba, alig néhány volt.

A jobbszárnyon előnyomult két ágyúkat az ellenség Prázmárnál elfoglalt, besáncolt állomásából, újonnan Brassóból érkezett segítséggel annyira lövöldözte, hogy felállani sem volt képes. Én mintegy 800 lépésnyire állottam tőlük, s onnan tüzeltem; 3 ágyús lovam elesett, 1 szekeres megsebesült, s 1 ágyúnk rúdja megrongálódott, – így tértünk vissza a hídon mi is.” (SZABÓ Sámuel 1896, 171.)

¹²³ „...miközben a különítmény főerői Vledényhez vonultak, s Feketealomban pihenőt tartottak, a távolból lövéseket hallottak. Kétségtelenné vált, hogy Kökösnél ütközet zajlik...” (NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.)

¹²⁴ SZÉKELY Gergely 1895, 46.

¹²⁵ „Az ellenség kissé előbbrenyomult, Kököst gránáttal felgyújtotta, és ismét visszahúzódt. Mi Uzonig vonultunk vissza, és így a csatateret megtartottuk. ...mikor Uzonban megállapodtunk,

délután 5 óra volt.” (SZABÓ Sámuel 1896, 171–172.)

¹²⁶ „Estére kelve előőrseinket újból Uzonnál hagytuk, s visszamentünk reggeli állomásunkra, Maksa és Eresztevény közé.” (SZABÓ Sámuel 1896, 172.)

¹²⁷ „...a kozákok estve felé több helyeken is meggyújtván Kököst a nagy szélbe csaknem egészen lángba borult. (Illyefalvi névtelen 1849. július 2-i naplóbejegyzése, in: SzNMK, I. sz. 50286.)

¹²⁸ *Hadi Lap*, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 86; SZABÓ Sámuel 1896, 172.

¹²⁹ *Hadi Lap*, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 86.

¹³⁰ ORBÁN Balázs 1869, 179.

¹³¹ Az oroszok veszteségei pontosabban nem határozhatóak meg, mivel orosz forrásunk (NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 7. táblázat) összevontan közli a kökői és a szépmezői csaták veszteségeit (5 halott, 40 sebesült). Mivel az utóbbi során az oroszok veszteségei elenyészőek voltak, feltételezhető, hogy a megadott veszteség nagyrészt a második kökői csatában következett be.

¹³² NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80.

Gál értesülve orosz átcsoportosításról – amelynek híre a környező településekre is eljutott¹³³ –, táborát Sepsiszentgyörgyre helyezte át¹³⁴ (9. tábla/2, 3), mivel abban az esetben, ha az oroszok az Olton átkelve északi irányba nyomultak volna előre, nemcsak a Csíki-medencét fenyegetik, hanem elvágják volna visszavonulási útvonalát is. Gál csapatai legnagyobb részét az Olt Szentgyörgy felőli oldalán helyezte el, míg a túlparton, az Eprestemőn csak az új tartalék zászlóalj két százada és öt löveg maradt.¹³⁵

Lüders Prázmárra érve átfogó tervet dolgozott ki a székely tábor megtámadására. Hadseregét három oszlopra osztotta fel. A balszárnyon (9. tábla/2, 4) a bugi ulánuszred, 3 kozákszotnya és a 9. lovasüteg egy osztálya Rennenkampf vezérőrnagy vezetésével, a centrumban (9. tábla/2, 5) 12 zászlóalj és 24 löveg Jeszaulov vezérőrnagy vezetésével, a jobbszárnyon (9. tábla/2, 6) 3 zászlóalj, 4 kozákszotnya és 4 löveg Adlerberg vezérőrnagy parancsnoksága alatt kellett július 5-én hajnalban általános támadást indítsan Uzon ellen,¹³⁶ ahol ekkor csak egy huszárszakaszból álló előőrs állomásozott.¹³⁷

Az oroszok július 5-én hajnali ötkor indították meg a támadást, amelynek során mindhárom támadó oszlop ellenállás nélkül tört előre Uzonig, ahol meglepték a székely előőrsöket.¹³⁸ A visszavonuló huszárokat Rennenkampf ulánusai vették üldözöbe (9. tábla/2, 7), miközben a laborfalvi völgyön egy kozák osztag indult az elővéd bekerítésére (9. tábla/2, 8).¹³⁹ Az eprestemői székely előőrs tüzésége néhány lövés leadása után menekülni próbált, de az oroszok utolérték, és elfogták mind az öt ágyút. A gyalogság a túlerő elől megpróbált a völgyön felfelé, Gidófalva felé visszavonulni (9. tábla/2, 9), de az oroszok utolérték, és nagyrészüket lemészárolták.¹⁴⁰ A Sepsiszentgyörgyön állomásozó csapatokon – amelyek egy részének tisztjei nem voltak alakulataiknál, hanem, miután az éjszakát mulatozással töltötték, a támadás hírére elvonultak¹⁴¹ –, pánik lett úrrá, és a Szemerja irányában felállított másfél zászlóalj kivételével fejvesztve menekülni kezdtek.¹⁴² Gál kénytelen volt megmaradt csapataival Oltszemig hátrálni (9. tábla/2, 10), ahol megpróbálta rendezni szétzilált seregét, majd miután valamelyest sikerült visszaállítania a fegyelmet, Bükszádon előőrsöket hagyva Tusnádra vonult vissza.¹⁴³ Végül, hogy a bajokat tetézzé, a tisztikaron

belüli, már június vége óta érződő súrlódások és elégedetlenkedés nyílt lázadáshoz vezetett, a törzstisztek egy része július 6-án a fővezérségre alkalmatlannak nyilvánította Gál Sándort, Szabó Nándor alezredest választva helyébe, és csapataik nagy részével elhagyták a tusnádi tábor, Csíkszeredába vonulva.¹⁴⁴

Az oroszok számára az eprestemői győzelem egyáltalán nem volt egyértelmű. Nem tudva a székely táborban másnap bekövetkezett meghasonlásról, ők csak annyit láttak, hogy az ellenfél nagyobb része még veretlenül és számukra elérhetetlenül elvonul a csatától. Nem csoda hát, hogy Lüders okulva az eltelt hét eseményeiből, a győztes csata ellenére sem kívánta megkockáztatni, hogy Nagyszeben felé vonulva ismét ellenség bukkanjon fel a háta mögött, ezért, mielőtt július 7-én főerőivel elvonult volna Földvárra (9. tábla/2, 10), Alsó-Háromszéken és a Barcaságban számottevő megszálló erőt hagyott hátra (Sepsiszentgyörgyön: a podóliai vadász- és a bugi ulánuszred, a 3. könnyűüteg, a 9. lovasüteg egy osztálya, két szotnya kozák; Szotyorban: a zsitomiri vadászred; Laborfalván egy szotnya kozák; illetve Brassóban 2 zászlóalj, Tömösnél 2 zászlóalj), amelynek feladata a „rend biztosítása” volt, Clam-Gallas altábornagy hadtestének megérkezéséig (július 13–15).¹⁴⁵

A Nagyszeben elleni támadás végül július 11-én következett be, de az nem az eredeti tervek szerint zajlott le, mivel abban nem az orosz főerők, hanem csak az Engelhardt megerősített elővédje vett részt. A kisebb létszám ellenére az orosz támadás alig 10 nap alatt megsemmisítette az I. nagyszebeni hadosztály csapatait.¹⁴⁶

Július elejének utolsó háromszéki hadmozdulatára végül valamikor a szépmezői csata és a tusnádi visszavonulás utáni időszakban került sor, amikor az Ojtoziszorosban lévő egység feladta az immár céltalanná váló őrséget, és visszavonult Csík felé (9. tábla/2, 12).

A második kökösi csatával kapcsolatos ellentmondások

A második kökösi csata gazdag irodalommal rendelkezik, ezek mégis számos ellentmondást hordoznak.

Az egyik ilyen a csatában részt vevő székely ágyúk száma, amelyet forrásaink más és más számban adnak meg. Szabó Sámuel szerint a csatában 29 ágyú

¹³³ 4^{én} a muszka tábor a Barcaságról a Kökösi híd felé nyomulni akara, de éjjelre a muszka vonula a prásmári erdő mellé... (Illyefalvi névtelen 1849. július 4-i naplóbejegyzése, in: SzNMK, I. sz. 50286.)

¹³⁴ NAGY Sándor 1896, 80.

¹³⁵ NÉMETH György 2008, 76.

¹³⁶ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80.

¹³⁷ Összehasonlításképpen kb. 11 000 gyalogos, 2000 lovas és 32 löveg indult rohamra mintegy 60 fő ellen.

¹³⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80–81.

¹³⁹ DEMETER Lajos 2006, 125.

¹⁴⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 81.

¹⁴¹ DEMETER Lajos 2006, 127–128.

¹⁴² GYALÓKAY Jenő 1938, 62.

¹⁴³ NÉMETH György 2008, 77.

¹⁴⁴ SZABÓ Sámuel 1896, 174.

¹⁴⁵ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 81–83.

¹⁴⁶ GYALÓKAY Jenő 1916.

vett részt.¹⁴⁷ A másik két résztvevő, Nagy Sándor és Székely Gergely nem említ erre vonatkozó adatot, és Gál Sándor emlékiratai sem. Jeszaulov jelentése szerint a kökői síkon az oroszok 25 ágyúval találták szembe magukat.¹⁴⁸ Utóbb Orbán Balázs¹⁴⁹ és az ő nyomán Szentkatolnai Bakk Endre¹⁵⁰ 36 ágyúról tesz említést. Gyalókay Jenő 1938-ban 30 ágyúról ír,¹⁵¹ míg Egyed Ákos 30-40-re teszi az ágyúk számát.¹⁵²

Június közepén az V. székely hadosztály 22 löveggel rendelkezett, amelyek részben a szorosokban, részben a háterszágban voltak elhelyezve.¹⁵³ A VI. brassói hadosztály 16 lövegéből 12 a szorosoknál, 4 a brassói Fellegvárban állomásozott. Az első veszteségeket ez utóbbi hadosztály tüzérsége szenvedte el, négy ágyújuk a tömösi csatában, 4 pedig a Fellegvár eleste során került orosz kézre, így Háromszékre visszavonuló tüzérségük már csak 8 löveget számlált.

Az V. hadosztály mozgó tartaléka a Gál által végrehajtott első átcsoportosítás során 10 löveggel indult a június 23-i, első kökői csatába, ahol végül az egyik ágyú sérülése miatt csak 9-et tudtak bevetni, június 24-re azonban az eresztevényi táborban már 22 löveg tartózkodott. Kérdéses, hogy honnan került oda még 12 ágyú, hiszen legfeljebb a VI. hadosztály 8 lövegének beérkezéséről létezik adatunk. Feltételezhető lenne, hogy Gál az Ojtozi-szorosból rendelt maga mellé négy löveget, de nem zárható ki az sem, hogy ezek a Kézdivásárhelyen javításon levő ágyúval érkező újonnan felszerelt lövegek¹⁵⁴ voltak, amelyek mellé a brassói hadosztály ágyúit veszített tüzéreit rendelték. Végül a július 30-i Háromszékre induláskor Gál 30 löveggel rendelkezett,¹⁵⁵ de ekkor már mellette tartózkodott Hildt őrnagy is az Ojtozi-szorosból visszavont 7 ágyúval, míg a fennmaradó harmincadik feltehetőleg az egyik utolsó Kézdivásárhelyen öntött és felszerelt ágyú volt. Mindezek alapján, valamint figyelembe véve azt a feltételezést, hogy legalább egy ágyú az Ojtozi-szorosnál tartózkodott, végül is Szabó Sámuel adatai tűnnek a legmegbízhatóbbaknak.

Ugyancsak ellentmondásos a két szembenálló fél létszáma, amelyről szinte minden egyes közlemény más és más adatot ad meg.

A székely csapatok létszámára vonatkozó becslés különbözőképpen alakult az idők folyamán. Gál Sándor a csata napján 4000 főről tett említést.¹⁵⁶ Szabó Sámuel¹⁵⁷ és az ő leveleit forrásként felhasználó Németh György¹⁵⁸ szerint a csatában részt vevők létszáma legfeljebb 5000 fő lehetett. Nyepokojcsickij szerint a Jeszaulov-jelentés alapján az ellenséges haderő 8000 főt tett ki.¹⁵⁹ Kővári László¹⁶⁰ és az ő nyomán Orbán Balázs¹⁶¹ és Szentkatolnai Bakk Endre¹⁶² 6000 fős székely hadról tett említést. Egyed Ákos¹⁶³ és utóbb Garda Dezső a Háromszékre vonuló sereg és ebből következően a csatában részt vevők létszámát 7-8000 főre tette.¹⁶⁴ Székely Gergely, Nagy Sándor egyáltalán nem említ létszámokat, mint ahogy Gyalókay Jenő sem.

A források alapján viszonylag könnyen visszaazonosítható a csatában részt vevő székely alakulatok sorszáma, és ismertek ezeknek az orosz betörés előtti időszakban készített hadrendi kimutatásai,¹⁶⁵ valamint ismert azok tevékenysége a június 19. – július 2. közötti időszakban. Ezek alapján hozzávetőleges pontossággal kiszámítható a létszámuk a csata idején.

A VI. brassói hadosztály alárendeltségébe tartozó, júniusban 1408 főt számláló 79. zászlóalj július 2-ig nem vett részt harcban, veszteségei legfeljebb a betegségekből vagy szökésekből származhattak, és nem haladhattak meg az 50-60 főt.

A brassói hadosztály másik két zászlóalja, a 85. és 86. zászlóalj szenvedte el a tömösi harcok során a legnagyobb veszteségeket, együttvéve mintegy 400-450 főt, így az egykori együttes 1806 fős létszámuk legfeljebb 1350-1400 főre apadt.

Az új tartalékszázlój június 21-től állandó jelleggel részt vett a június végi hadműveletekben, az első kökői csatában elsősorban ők verték vissza az orosz lovasság rohamát. E csata során sebesültekben és el-tűntekben veszteségük mintegy 20-25 fő lehetett.

Az 5. tartalékszázlój története és tevékenysége máig sincs feldolgozva. A június 20-i hadrend alapján 1070 főt számláló, az Ojtozi-szorost védő zászlóalj Süli Attila szerint június 26-án puskalövés nélkül szétfutott,¹⁶⁶ azonban ugyanő Gyalókayra hivatkozva megjegyzi,¹⁶⁷ hogy ez azért mégsem történhetett

¹⁴⁷ SZABÓ Sámuel 1896, 171.

¹⁴⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.

¹⁴⁹ ORBÁN Balázs 1869, 178.

¹⁵⁰ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 395.

¹⁵¹ GYALÓKAY Jenő 1938, 60.

¹⁵² EGYED Ákos 1978, 218.

¹⁵³ 3 ágyú Tölgyesnél, 6 Gyimesben, 7 Ojtoznál, 1 Csíkszeredánál és 9 Kézdivásárhelyen (GYALÓKAY Jenő 1915, 111).

¹⁵⁴ „Minden héten 3-4 ágyút öntenek, és folytonosan szerelik.” (SZABÓ Sámuel 1896, 163-164.)

¹⁵⁵ SZABÓ Sámuel 1896, 169.

¹⁵⁶ *Hadi Lap*, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 86.

¹⁵⁷ SZABÓ Sámuel 1896, 171.

¹⁵⁸ NÉMETH György 2008, 75.

¹⁵⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.

¹⁶⁰ KŐVÁRI László 1861, 249.

¹⁶¹ ORBÁN Balázs 1869, 207.

¹⁶² SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 394.

¹⁶³ EGYED Ákos 1978, 218. Alább másrészt már Szabó Sámuel idézi (Uo., 219).

¹⁶⁴ GARDA Dezső 1998, 35.

¹⁶⁵ GYALÓKAY Jenő 1915, 110-112.

¹⁶⁶ SÜLI Attila 2005, 129.

¹⁶⁷ GYALÓKAY Jenő 1938, 57.

meg, mert az 5. zászlóalj verte vissza a Gál Sándor csapatainak üldözésére rendelt orosz lovasságot. Ez az esemény azonban nem az Ojtozi-szoros feladása után, hanem előtte három nappal, az első kökösi csatában történt, ahol, amint azt a korabeli újságcikkekből tudjuk, a zászlóalj legalább két tisztje is részt vett egységével. A zászlóalj július 2-i létszámának meghatározása ráadásul azért is nehéz, mert feltételezhető, hogy a június végi előrenyomulás során ők látták el ismét az Ojtozi-szoros védelmét, amit részben alátámaszthat az, hogy a szépmezői csata kapcsán Gyalóky Jenő a forrás közlése nélkül egy, a jobbszárnyon álló, meg nem nevezett fél zászlóaljról beszélt,¹⁶⁸ ami ez esetben az 5. tartalék zászlóaljra illene. A fentiek alapján, az 5. tartalékszázalójnak a második kökösi csatában részt vevő alegységei létszámát a személyi állomány egyharmadára, mintegy 700 főre becsülhetjük.

A lovasság létszámának a megállapítása még nehezebb feladatnak tűnik. Annyi biztos, hogy Aranyi Károly, a 10. (Vilmos) huszárezred őrnagya mintegy 100 huszárral csatlakozott Gál kézdívasárhelyi táborához, ahol ekkor csak egy fél század, a 11. (Székely) huszárezredhez tartozó huszár tartózkodott.¹⁶⁹ A huszárság többi része, mintegy 2½ század a 11. (Székely) és a 15. (Mátyás) huszárezredből, az Olt völgyén ereszkedett le Háromszékre, és csak utóbb, Eresztevénynél csatlakozott a táborhoz. Végeredményben a csatában jelen lévő 3½ huszárszázad létszáma 500-550 főre tehető.

A csatában részt vevő 29 ágyú mellett, a kiszolgáló személyzetet és a „szekerészeket” is beleértve lövegenként 18 főt számolva,¹⁷⁰ a főtisztekkel együtt mintegy 530 főre tehető a tüzérség.

Összességében a csatában részt vevő székely csapatok létszáma mintegy 5265 főben határozható meg (vö. 3. melléklet).

Az oroszok létszámára (4. melléklet), amelyet a források 3–10 gyalogzászlóaljra, 9–10 lovasszázadra és 6–36 lövegre tesznek¹⁷¹, Nyepokojcsickij adatai a legmegbízhatóbbak,¹⁷² azzal a kitételrel, hogy mindkét vadászrezd és az ulánuszrezd is szenvedett veszteségeket Hasford háromszéki hadjárata során, valamint nincsen adatunk az ekkor esetleg betegállományban lévőkéről.

Másik, már említett tisztáznivaló: Gábor Áron halála ma már úgy él a köztudatban, hogy az a kökösi híd mellett következett be. Míg a 19. századi művek még nem hozzák kapcsolatba a hidat az eseménnyel, addig a 20. századra már kialakult kultuszának az a része, melyet mi sem jelez jobban, mint Gyárfás Jenő Gábor Áron halálát ábrázoló, a 20. század első évtizedeiben készült festménye,¹⁷³ melynek háttérében a kökösi híd látható.

Gábor Áron elstét a szemtanúk más és másféleképpen írták le, legfeljebb annyiban értettek egyet, hogy az ágyú mellett, a tüzelés irányítása közben következett be. A halálhírért közzetevő újsághír forrása, egy tüzemester szerint „egy kartácsgolyó ...szívén úgy találta, hogy hátán ugrott ki, s szörnyet halt”.¹⁷⁴ Az ütegét tőle nem messze irányító Szabó Sámuel szerint: „a középén, az országúttól jobbra, egy 6 fontos golyó bal karja tövével talált; ámbár vér belőle nem folyt, rögtön meghalt”. Szabó azt feltételezte, hogy a fehér lovon ülő őrnagyot az oroszok felismerték, és több ízben egyszerre 3-4 ágyú vette célba.¹⁷⁵ A mellette tevékenykedő Nagy Sándor szerint a végzetes találatot egy 3 fontos ágyúgolyó okozta, „mely kiszakítá kebléből a nemes szívet”.¹⁷⁶ Gál Sándor emlékirataiban ellenben arról emlékezett meg, hogy Gábor Áront, „aki áthágva Gál parancsait, elhagyta a tartalékosok közötti helyét, és az első vonalba ment, ágyúgolyó érte, és szörnyethalt”.¹⁷⁷

A tüzemester által közölt adat, mely szerint a halál oka egy kartácsgolyó volt, nem állja meg a helyét, ugyanis ezt a lövedéktípust csak kis távolságon belül (általában 400 lépésig¹⁷⁸) használták, míg a csatában az ágyúk a 3 fontosok hatásos lőtávolságán belül, mintegy 1200 lépésnyire álltak egymástól. A 3 fontos lövedék sem jöhet számításba, ugyanis ilyeneket ott és akkor csak a székely tüzérség használt. Az orosz könnyűütegek felszerelésébe 6 fontos ágyúk tartoztak, amelyek a székely 6 fontosoknál valamivel kisebb súlyú (2,457 kg) és átmérőjű (80,85 mm) lövedéket lőttek ki.¹⁷⁹

Végeredményben Szabó Sámuel adata tűnik elfogadhatónak, azzal a kitételrel, hogy még ha célzott lövéseket adtak is le rá, Gábor Áron halálát valószínűleg egy felpattanó fáradt ágyúgolyó által okozott belső sérülések okozták.

¹⁶⁸ Uo., 62.

¹⁶⁹ SZABÓ Sámuel 1896, 169–170.

¹⁷⁰ Összehasonlításként: 1849. június 19–20-án: az I. nagyszabeni hadosztály 14 lövege mellett 213 fő (GYALÓKAY Jenő 1915, 106), a IV. beszercei hadosztály 12 lövege mellett 183 fő (Uo., 111), az V. székelyföldi hadosztály 22 lövege mellett 404 fő (Uo., 106), míg a VI. brassói hadosztálynak a szorosokban felállított 12 lövege mellett 217 fő (Uo., 112) teljesített szolgálatot.

¹⁷¹ A kisebb létszám forrása: SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 395; a nagyobbé: ZÁGONI Zsolt 2006, 67.

¹⁷² NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 1. táblázat.

¹⁷³ ALMÁSI Tibor 2007, 76–78.

¹⁷⁴ *Hadi Lap*, 8. szám, 1849. július 9. – DEMETER Lajos 2010, 87.

¹⁷⁵ SZABÓ Sámuel 1896, 172.

¹⁷⁶ NAGY Sándor 1896, 79.

¹⁷⁷ ZÁGONI Zsolt 2006, 68.

¹⁷⁸ CSIKÁNY Tamás 2000, 16.

¹⁷⁹ Az orosz font, a pud 16,380 kg 1/40 része 409,52 grammot nyomott, ellentétben a Magyarországon használatos 458,3 grammos fonttal.

Harmadsorban: az idők folyamán számos kritika érte Gál Sándor ezredesnek a kökői csatában és általában a június–július hónap folyamán kifejtett hadvezetői tevékenységét.

Gyalókay alapján véve nagyon kritikusan viszonyul a kökői csatához, de megállapításai, miszerint a gyalogság és a lovasság cserbenhagyta a tüzérséget, a tüzérség fedezetlenül állt az első vonalban, a lovasság nem támogatta teljességgel a tüzérség előrenyomulását, a tüzérség fedezetlenül kelt át a Feketeügyön, és csak az orosz lovasság tehetetlenségének köszönhetően menekült meg,¹⁸⁰ egytől-egyig helytelenek, és vagy a források nem megfelelő értelmezéséből, vagy pedig a Gál Sándorral szembeni elfogultságból fakadnak.

Gyalókay Jenő azt is Gál szemére veti, hogy noha számbeli fölényben volt az oroszokkal szemben, addig halogatta a döntő lépést, a támadási parancs kiadását, hogy az ellenség erősítést kapva végül fölébe kerekedett.¹⁸¹ Figyelembe véve a csata lefolyását, ez a megállapítás sem állja meg a helyét.

A csata korai szakaszában az orosz csapatok egyértelműen fölényben voltak a székely elővéddel szemben.¹⁸² 11 órára, a székely lovasság és a tüzérség megérkezésével az arányok megváltoztak, de míg a tüzérség három és félszeres túlerőbe került (29:8), addig a lovasság létszáma legfeljebb kiegyenlítődött (3½:4), a gyalogság pedig továbbra is hátrányban maradt. Ezenfelül a székely lovasság még nem volt bevethető állapotban, ugyanis lovaikat pihentetni kellett a gyorsan megtett út után. A létszámfölény (5:4 zászlóalj; 4200:3200 fő) végül 12 óra körül, a gyalogság megérkezése után alakult ki, de Gál ekkor még nem gondolhatott támadásra, ugyanis a gyalogzászlóaljak is fáradtak voltak az Eresztevény és Uzon közötti táv megtétele után, és pihenésre volt szükségük.

A balszárny ágyúinak előrenyomulása 1 óra körül mindenképpen az általános támadás kezdetét jelezte, ezt azonban Adlerberg nem várta be, hanem visszavonult a Fekete-patak jobban védhető bal partjára. Abból, hogy Gál ezek után nem nyomult teljes eregével előre, hanem csak az ágyúk és a lovasság egy részét küldte az oroszok után, csak az derül ki, hogy kiválóan ismerte a terepet, és nem akarta egy jól védhető állás elleni, nagy veszteségekkel járó támadással felőrölni csapatait.

Gál ezenkívül tudatában lehetett annak, hogy egységei sem harcértékükben,¹⁸³ sem morálisan¹⁸⁴ nem érnek fel az orosz csapatokkal. Ráadásul azt is figyelembe kellett vennie, hogy míg vele szemben ekkor csak az orosz hadsereg egy osztaga áll, amely egy vereség esetén bármikor helyettesíthető, ő a teljes rendelkezésére álló haderőt vetette be, melynek elvesztése a teljes Székelyföld elestével járt volna, így hát meg kellett elégednie az oroszoknak a Feketeügyön túlrá szorításával.

Az ágyúk a gyalogság előtt több száz méterrel történő felelőtlen felállítása, amelyet Németh György említ,¹⁸⁵ a Szabó Sámuel levélében leírtak helytelen értelmezéséből származik, ugyanis a szövegösszefüggésből kiderül, hogy a gyalogság csak akkor tartózkodott 600 lépésnyire az ágyúk háta mögött, miután azok előrenyomultak.¹⁸⁶

Egyed Ákos, noha nem kimondottan a második kökői csata kapcsán, de ugyancsak nagyon kritikusan viszonyul Gálhoz, aki szerinte szinte ellenállás nélkül feladta Háromszéket, noha a vidéken az V. és VI. hadosztály egységeivel elegendő embere lett volna azt megvédeni. Szerinte Gál néhány alapvető hibát követett el: „1. bár lett volna ideje rá, nem vonta össze, vagy nem tudta összevonni a rendelkezésére álló erőket még az osztrák–orosz támadás bekövetkezése előtt, s 2. emiatt nem nyújthatott segítséget a Tömösi-hágó és a brassói Fellegvár védelmének, 3. félve a bekerítéstől elhamarkodottan feladta egész Háromszéket, az Ojtozi-szorost éppenséggel harc nélkül”. E hibái ráadásul hozzájárultak a közte és a tisztikar közt lappangó ellentétek felszínre töréséhez, minek következtében az utóbbiak megtagadták az engedelmisséget és a haderő széthullott.¹⁸⁷

Háromszék elvesztése súlyos veszteséget jelentett a székelyföldi forradalom és szabadságharc számára, de ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, számos olyan esemény történt, amelyhez Gálnak nem volt, nem lehetett semmi köze. Ne feledjük, hogy Gál és az V. hadosztály feladata nemcsak Háromszék, hanem az egész Székelyföld és egyben Erdély megvédése volt, csapatait tehát e feladat végrehajtására, a Keleti-Kárpátok székelyföldi szorosaiban sorakoztatta fel. Az orosz támadás hírére csapatainak tartalékait összevonva készen állt arra, hogy a veszélyeztetett pontokra siessen, és nem Gálon múlt, hogy ezek az egységek

¹⁸⁰ GYALÓKAY Jenő 1938, 60.

¹⁸¹ Uo., 61.

¹⁸² Az arányok: gyalogság: 1:4 zászlóalj; a lovasság 1 szakasz : 4 század; tüzérség 5:8 löveg.

¹⁸³ Az újonnan felállított zászlóaljak legénységének egy része csak lándzsával és kaszával volt felfegyverkezve (vö. GYALÓKAY Jenő 1915, 110–111), ezenkívül a löfegyverek egy része nem katonai, hanem vadászpuska volt (GARDA Dezső 1998, 34), amelyek, mivel nem lehetett őket szuronnal felszerelni, csak a védelem-

ben voltak hatásosan használhatóak.

¹⁸⁴ „...lelkes gyalogság és egy ezred magyar huszárság kell, nem pedig olyan katonaság, mint a miénk, mely minden reménységét az ágyúkban helyezi, s mégis képes néhány becsületes ágyúszóra megszaladni...” (SZABÓ Sámuel 1896, 170.)

¹⁸⁵ NÉMETH György 2008, 75.

¹⁸⁶ Vö. 120 jegyzet.

¹⁸⁷ EGYED Ákos 1978, 215–217.

nem a szorosoknál, hanem éppenséggel a hátszországban, Kökösnél kerültek először bevetésre.

A Tömösi-hágó és Brassó védelme nem Gál V. székelyföldi hadosztálya, hanem a VI. brassói hadosztály egységeinek a feladata volt. Ezek azonban egyetlen veszített csata, a tömösi ütközet után pánikszerűen elhagyták a rájuk bízott területet, hadműveleti bázist biztosítva az orosz csapatok számára és megnyitva előttük az utat Erdély belseje felé. Ráadásul egyes egységparancsnokok (Daczó, Krasznay) meg sem próbáltak úgy visszavonulni, jelen esetben a Persányi-hágón keresztül, hogy utóbb támogathassák az I. nagyszombeni hadosztályt, hanem igyekeztek minél távolabb kerülni az oroszoktól. Nem volt különben e téren a Szabó Nándor alezredes vezetése alatt álló, korábban Tömösnél állomásozó két zászlóalj sem, amelyek egy rövid háromszéki pihenő után, amelynek során beavatkozhattak volna az első kökösi csata menetébe, meg sem álltak a Tusnádi-szoros északi végéig.

Meg kell jegyeznünk még egy alapvetően fontos részletet: a határon állomásozó hadosztályok feladata csak az ellenség támadásának a lelassítása volt, és nem állt lehetőségükben a saját védelmi szakaszok feladása nélkül segítséget nyújtani egymásnak. Ezt a feladatot az erdélyi hadsereg mozgó tartalékának kellett volna ellátnia, azt azonban Bem Kossuth utasítására kénytelen volt a Bánságba vinni, és az erdélyi harcok végéig sem tért vissza.

Az adott körülmények között, június végén Gál, miután a brassói hadosztály csapatai egy nyílt ütközet alatt cserbenhagyták, nem tehetett egyebet, csak sodródhatott az árral, és megpróbálhatta újrendezni sorait. Erre azonban a már részben orosz megszállás alatt levő Háromszéken nem volt lehetősége, így hát Csíkba kellett vonulnia. Ráadásul az első kökösi csata után nem is tudhatta, hogy a visszavonuló Szabó Nándor megáll-e Csík határában és ha igen, képes lesz-e – különösen azok után, hogy tüzésége az ő eresztevényi táborában tartózkodik –, megvédeni a Tusnádi-szorost. A részben elvesztett Háromszék feladása a visszatérés reményében elfogadhatóbbnak tűnhetett, mint a teljes Székelyföld elvesztése, még akkor is, ha ezért fel kellett áldoznia a kézdivásárhelyi hadiipari létesítményeket.

Az Ojtozi-szoros feladása Háromszék eleste után elkerülhetetlenné vált. Ennek ellenére a szorost Hildt őrnagy parancsnoksága alatt álló őrsége csak akkor hagyta el, amikor már mindkét oldalról túlerőben

levő ellenséges csapatok közelítették meg, és a harc felvétele kilátástalan volt.

A Gál és a főtisztek közötti súrlódások egyáltalán nem voltak új keletűek,¹⁸⁸ de ezek a júniusi események folyamán tovább éleződtek. Forrásaink nem emlékeznek meg arról, hogy hogyan reagált Gál a brassói hadosztály csapatainak Tömös utáni tevékenységére, de a Krasznayt és Daczót magához rendelő parancsának hangvételeből¹⁸⁹ biztosak lehetünk abban, hogy nem dicsérte meg őket. A tisztek közötti viszony nem volt felhőtlen már június végén sem, Gábor Áron a visszatérésre készülődő táborban árulóknak nevezte a Gál Sándor ellen fellépőket.¹⁹⁰

A Gállal szembeni ellenséges magatartást nemcsak az magyarázza, hogy korábban alacsonyabb rangú tisztként viszonylag hamar a nála magasabb rangfokozatúak parancsnokává vált,¹⁹¹ hanem az is, hogy a katonai hierarchia keretén belül is súrlódások támadtak, ugyanis Gál a székelyföldi védelem parancsnokaként igényt tartott a fővezérségre, holott szűkebb értelemben véve neki csak az V. hadosztály fölött lett volna joga parancsolni. Feltehetőleg ezt is nehezményezte a brassói hadosztály tisztikara, amelynek csapatai a június végi – július eleji hadműveletekben létszámfölényben voltak a az V. hadosztály egységeihez képest.¹⁹² Az mindenképpen tény, hogy a sepsiszentgyörgyi csata során Gált és csapataikat cserbenhagyó tisztek nagy része a brassói hadosztály kötelékéből került ki.¹⁹³

Talán nem kerülhetett volna sor erre, ha Bem még június végén kinevezi Gált Székelyföld katonai főparancsnokává. A kinevezésre azonban csak július 3-án került sor,¹⁹⁴ és mire a parancs megérkezett, már bekövetkezett az eprestetői vereség, valamint a főtisztek csapataikkal elhagyták a táborot.

Ezek után Bem reakciója Csíkszeredába érkezésekor magáért beszél: a lázadó tiszteket megfosztotta a parancsnokságtól, és hadbíróság elé küldte.¹⁹⁵

Zárszó

A második kökösi csata a Gábor Áron halála nélkül lehet, hogy elenyésző epizódja maradt volna a székelyföldi szabadságharc történetének, amelyet elhomályosít az eprestetői vereség és következményei.

Ennek ellenére ez a kis, viszonylag vértelen ütközet kiemelkedő jelentőséggel bír az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc csatáinak történetében.

¹⁸⁸ DEMETER Lajos 2006, 128–129.

¹⁸⁹ Vö. 77. jegyzet.

¹⁹⁰ NAGY Sándor 1896, 75.

¹⁹¹ DEMETER Lajos 2006, 129.

¹⁹² A gyalogság esetében 3 zászlóalj a 2-höz, a lovasság esetében 2 az 1½-hez. Az V. hadosztály előnyt csak a tüzéség terén élvezett

(8:22), de ez Gábor Áron halála után, azáltal, hogy Semsey százados vette át fölöttük a parancsnokságot, érvényét veszítette.

¹⁹³ DEMETER Lajos 2006, 128.

¹⁹⁴ NÉMETH György 2008, 78.

¹⁹⁵ NAGY Sándor 1896, 82–83.

A történészek általában figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy 1849. nyarán, az orosz invázió során ez volt az első alkalom, amikor egy székely sereg egyenlő eséllyel vette fel a harcot az oroszokkal, és meg tudta akadályozni előrenyomulásukat. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy noha az elkövetkezőkben Háromszék elesett, pontosan a kökösi harc volt az, amely meggátolta az orosz csapatokat hadműveleti terveik végrehajtásában, arra készítette az orosz főparancsnokot, hogy halassza el az Erdély belseje ellen tervezett inváziót.

Az összecsapás mintegy 10 nap haladékot biztosított Bem számára, amely alatt megszervezhette volna Erdély védelmét. Erre azonban nem került sor, mivel a tábornokot, aki későn ismerte fel, hogy Grotenheim északi osztagának támadása csak mellékhadszíntér, lekötötték a Beszterce körüli hadműveletek,¹⁹⁶ és

mire ténylegesen be tudott avatkozni az Erdély déli és központi részén folyó harcokba, már túlságosan késő volt, és a terület teljesen elveszett számára.

Bemnek az a július végi próbálkozása, hogy visszafordítsa Székelyföld felé az oroszokat,¹⁹⁷ teljes mértékben Gál június végi – július eleji hadmozdulatainak nagyobb erővel végrehajtott megismétlése volt.

El kell ismernünk, hogy Bemet kiemelkedő hadvezéri képességei ellenére is komoly felelősség terheli Erdély elvesztésért. Az igazi felelősség azonban magát Kossuthot terheli, aki még azután is, hogy nem került sor az orsovai orosz betörésre, „makacsul ragaszkodott” ahhoz, hogy a Bem seregének legütőképesebb részét kitevő „Erdélyi-hadosztály”, bár Erdélyben égetően szükség lett volna rá, továbbra is Dél-Magyarországot őrizze.¹⁹⁸

¹⁹⁶ GYALÓKAY Jenő 1937.

¹⁹⁷ GYALÓKAY Jenő 1923.

¹⁹⁸ Uo., 16–17.

1a. melléklet

Az V. hadosztály csapatainak állománya és elhelyezési kimutatása 1849. június 20–23-án¹⁹⁹

Helység	Alakulat	Parancs- nok	zászlóalj	lovas- század	löveg	Csapatok					Összesen	
						gyalog- ság	lovasság		tüzérség		Összesen	
							fő	fő	ló	fő	ló	fő
Maros- vásárhely	testőrség	Székely Elek százados	1 század			169					169	
Tölgyes	3. tartalék zászlóalj	Magyari Ferenc őrnagy	1			980 ²⁰⁰					980	
Gyimes	4. tartalék zászlóalj	Rindsmaul Albert őrnagy	1			812					812	
Ojtoz	5. tartalék zászlóalj	Franz Hildt őrnagy	1			1070 ²⁰¹					1070	
Ojtoz	Utász- zászlóalj ²⁰³	Móricz Sándor százados	2 század			330					330	
Csík- taploca	Új tartalék zászlóalj ²⁰⁴	Kiss Antal százados	1			820					820	
Maros- vásárhely	8. Coburg huszárezred, 7. század ⁵	Marian Skoli- mowsky őrnagy		1			145	142			145	142
Kézdi- vásárhely	11. (Székely) huszárezred, 7. század	Csulak Dávid szá- zados (?)		1			123	83			123	83
Csík- szereda	15. (Mátyás) huszárezred, 5. osztály	Móricz Dénes őrnagy		2			267	215			267	215
A szoro- soknál Kézdi- vásárhe- lyen	tüzérség	Gábor Áron őrnagy			26				404	98	404	98
		Összesen	4 zászló- alj és 3 század	4	26	4181	535	440	404	110	5120	538

¹⁹⁹ GYALÓKAY Jenő 1915, 110–112. és NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 4–5. táblázat alapján összesítve.

²⁰⁰ 123 fő lándzsával felszerelve (GYALÓKAY Jenő 1915, 110).

²⁰¹ 240 fő lándzsával felszerelve (Uo., 111).

²⁰² Az utászok felszereléséhez csak oldalfegyver tartozott.

²⁰³ Részben fegyvertelen.

²⁰⁴ Egy szakasz (45 fő) Tordán (GYALÓKAY Jenő 1915, 108).

Ib. melléklet

A VI. hadosztály csapatainak elhelyezési kimutatása 1849. június 20–23-án²⁰⁵

Helység	Alakulat	Parancsnok	zászlóalj	lovas-század	löveg	Csapatok					Összesen	
						gyalog-ság	lovasság		tüzérség			
						fő	fő	ló	fő	ló	fő	ló
Tömös	85. honvéd-zászlóalj	Mara Gábor őrnagy	1			969					969	
Tömös	86. honvéd-zászlóalj	Tuzson János őrnagy	1			837					837	
Brassó	hétfalusi tartalék zászlóalj ²⁰⁶	Vén Ferenc főhadnagy (?)	1			573					573	
Brassó	6. határőr-zászlóalj ²⁰⁷	Jánosy József őrnagy	1			724					724	
Töröcsvár	79. honvéd-zászlóalj	Krasznay Pál őrnagy	1			1408					1408	
Töröcsvár	82. honvéd-zászlóalj	?	2 század			303					303	
Brassó	11. (Székely) huszárezred, 2. osztály ²⁰⁸	Daczó Zsigmond őrnagy		2			308 ²⁰⁹	317			308	317
Brassó	tüzérség	Semsey Tamás százados			16 ²¹⁰				217	98	217	98

²⁰⁵ Uo., 110–112. és NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 4–5. táblázat alapján összesítve.

²⁰⁶ 3 század (587 fő) Fogarasnál (GYALÓKAY Jenő 1915, 105).

²⁰⁷ Fegyvertelen.

²⁰⁸ Egy század Tömösnél (NAGY Sándor 1896, 77).

²⁰⁹ 140 újonc (GYALÓKAY Jenő 1915, 112).

²¹⁰ 12 ágyú a szorosoknál (GYALÓKAY Jenő 1915, 112), 4 a brassói Fellegvárban (HERENDY Vilmos 1998, 33).

BORDI Zsigmond Lóránd

		Összesen	5 zászló- alj és 2 század	2	16	4814	308	317	217	98	5339	415
--	--	----------	---------------------------------	---	----	------	-----	-----	-----	----	------	-----

2. melléklet

Az V. orosz gyalogshadtest Erdélybe bevonult csapatainak állománykimutatása, 1849. június 20-án²¹¹

Parancsnok	Alakulat	Zászlóalj	Lovasszázad	Szotnya	Löveg	Létszám	Lovak
Lovasság							
Komar vezérőrnagy	5. könnyűlovas-hadosztály, 1. dandár						
Rennenkampff vezérőrnagy	bugi ulánusezred		8			1101	1049
Sevics ezredes	Nassau herceg ulánusezred		8			1095	1040
Összesen			16			2196	2089
Gyalogság							
Jeszaulov vezérőrnagy	14. gyaloghadosztály, 2. dandár						
Lovcsev ezredes	podóliai vadászrezred	4				3209	
Adlerberg vezérőrnagy	zsitomiri vadászrezred	4				3280	
Dyck vezérőrnagy	15. gyalogshadosztály, 1. dandár						
Zsitkov ezredes	modlini gyalogezred	4				3083	
Vranken ezredes	pragai gyalogezred	4				3073	
Engelhardt vezérőrnagy	15. gyalogshadosztály, 2. dandár						
Lipszkij ezredes	lublini vadászrezred	4				3137	
Golikov ezredes	zamości vadászrezred	4				3141	
Kruzenstern ezredes	5. lövészzászlóalj	1				568	
Ivanov ezredes	5. utászzászlóalj	1				823	45
von Lejn ezredes	volhíniai gyalogezred ²¹²	4				3328	
Összesen		30				23642	45
Tüzérség							
Ivin altábornagy	5. tüzérhadosztály						
	5. lovastüzér-dandár						
Rejszih ezredes	9. könnyűlovas-ütege				8	160	212
	14. tüzérdandár						
Osztrogradszkij ezredes	3. közepesütege				8	171	120
Rjumin kapitány	3. könnyűütege				8	129	80
Refeld vezérőrnagy	15. tüzérdandár						
Nyemov ezredes	4. közepesütege				8	175	120
Terleckij alezredes	6. könnyűütege				8	131	80
Szamojlovics kapitány	7. könnyűütege				8	131	80
Liszcsenszkij alezredes	8. könnyűütege				8	131	80
Fomin kapitány	5. könnyűütege ²¹³				8	157	115
Mozgó tüzértelepek							
Sztankevics kapitány	14.					324	386
Vargaszov kapitány	15.					306	108
Összesen					64	1815	1669
Doni kozákezek							
Kosztjin alezredes	1.			6		796	796
Hoperszkij alezredes	43.			6		746	746
Grekov alezredes	48.			6		777	777

²¹¹ Forrás: NYEPKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 1. táblázat.²¹² Ideiglenesen az V. gyalogshadtest állományába rendelve (Uo., 75).²¹³ Mint az előző jegyzet.

A második kökői csata, 1849. július 2.

?	2. ¹			½		65	65
	Összesen			18 ½		2384	2384
	Összesen	30	16	18 ½	64	29880	6197

3. melléklet

A második kökői csatában részt vevő székely csapatok

Parancsnok: Gál Sándor ezredes					
Alakulat	Parancsnok	Zászlóalj	Lovasszázad	Löveg	Létszám
Gyalogság					
79. honvédszázlój	Krasznay Pál őrnagy	1	–	–	kb. 1350
85. honvédszázlój	Mara Gábor őrnagy	1	–	–	kb. 650
86. honvédszázlój	Tuzson János őrnagy	1	–	–	kb. 700
5. tartalék zászlóalj ²¹⁴	Franz Hildt őrnagy	1	–	–	kb. 700
Új tartalék zászlóalj ²¹⁵	Kiss Antal százados	1	–	–	kb. 800
	Összesen				kb. 4200
Lovasság					
16. (Vilmos) huszárezred	Aranyi Károly őrnagy	–	½	–	kb. 100
11. (Székely) huszárezred ²¹⁶	Daczó Zsigmond őrnagy	–	2	–	kb. 300
15. (Mátyás) huszárezred ²¹⁷	Móricz Dénes őrnagy	–	1	–	kb. 135
	Összesen				kb. 535
Tüzérség					
V. hadosztály	Gábor Áron őrnagy	–	–	21	385
VI. hadosztály	Semsey Tamás százados	–	–	8	145
	Összesen			29	530
	Összesen	5	3½	29	kb. 5265

4. melléklet

A második kökői csatában részt vevő orosz csapatok

Parancsnok: Adlerberg vezérőrnagy					
Alakulat	Parancsnok	Zászlóalj	Lovasszázad	Löveg	Létszám
Gyalogság					
zsitomiri vadászrezd	Adlerberg vezérőrnagy	4	–	–	kb. 3200
podóliai vadászrezd ²¹⁸	Lovcsev ezredes	4	–	–	kb. 3200
Lovasság					
bugi ulánuszrezd	?	–	4	–	kb. 500
doni kozákok	?	–	3	–	kb. 375
Tüzérség					
5. könnyűüte	Fomin százados	–	–	4	kb. 90
9. könnyűlovas-üte	?	–	–	4	kb. 55
3. könnyűüte ²¹⁹	Rjumin százados	–	–	8	129
	Összesen (dél előtt)	4	7	8	kb. 4400
	Összesen (dél után)	8	7	16	kb. 7600

Bordi Zsigmond Lóránd – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly 10., RO-520055; bordilorand@yahoo.com

²¹⁴ 1/8 részük lándzsával felszerelve. Feltehetőleg 2 század (kb. 350 fő) az Ojtozi-szorosban.

²¹⁵ Több mint negyedük lándzsával felszerelve.

²¹⁶ Egy része újonc.

²¹⁷ Mint az előző jegyzet.

²¹⁸ Délután érkeztek a harcmezőre.

²¹⁹ Mint az előző jegyzet.

Kéziratos források

Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Sepsiszentgyörgy (SzNMK)
– Napló az 1849. évre (illyefalvi névtelen kéziratos bejegyzése), in: *Magyar házi-barát. Közhasznú házi s gazdasági naptár 1849^{dk} közönséges évre*, Kassa (I. sz. 50286)

Irodalom

EMKFET = *Erdély az első és második Habsburg katonai felmérés térképein* (DVD), 2007.

*

- ALBERT Ernő
1999 *Eltűrt szabadság. Jöttek az oroszok. 1849*, Sepsiszentgyörgy.
- ALMÁSI Tibor
2007 *Gyárfás Jenő*, Sepsiszentgyörgy.
- BÁN Attila
2010 *Az ágyúgyártás különös nehézségei Háromszéken 1848–1849-ben*, *Acta Siculica* 2010, 323–338.
- BODOLA Lajos, id. zágoni
1895 *A Székely ágyúk története, 1848–49. Történelmi Lapok*, 1895. aug. 15., Kolozsvár.
- BONA Gábor
1996a 1849. március 11. Nagyszében bevétele, Erdély felszabadítása, in: HERMANN Róbert 1996, 281–283.
1996b 1849. június 19–20. A szövetséges csapatok betörése Erdélybe, in: HERMANN Róbert 1996, 354–355.
1996c 1849. július 5. A háromszéki hadjárat, in: HERMANN Róbert 1996, 364–367.
- CZETZ János
1868 *Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben*, Pest.
- CSIKÁNY Tamás
1996 1849. május 12. Temesvár ostroma, in: HERMANN Róbert 1996, 325–327.
2000 *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban*. Budapest.
- DEMETER Lajos
2006 *Fadgyas Bálint honvéd főhadnagy az 1849. július 5-i epresterői csatáról*, *Határvidék 1762–1918*, 2, Sepsiszentgyörgy, 119–140.
2010 *A nyomott szó hatalmával. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc háromszéki eseményei a korabeli erdélyi magyar sajtóban*, Sepsiszentgyörgy.
- EGYED Ákos
1978 *Háromszék 1848–1849*, Bukarest.
2008 *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*, Sepsiszentgyörgy.
- GARDA Dezső
1998 *A forradalom katonái Csikban és Gyergyóban 1848–1849*, Csíkszereda.
- GYALÓKAY Jenő
1915 *Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849 jún. 19–20.)*, *Történelmi Szemle*, IV, 1. füzet, 71–114.
1916 *A nagyszébeni hadosztály felbomlása*, *Hadtörténelmi Közlemények*, XVII, 1–2. füzet, 150–187.
1918 *Bem moldvaországi hadműveletei (1849. június 23–25.)*, *Történelmi Szemle*, VII, 2. füzet, 237–253.
1923 *A háromszéki hadjárat, 1849. július 16–24.*, *Hadtörténelmi Közlemények*, XXIII–XXIV, 56–114.
1938 *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*, Budapest.
- HERENDY Vilmos
1998 *Adatok és helyreigazítások a brassói Fellegvár 1849. évi ostromának leírásához*, *Barcaság 1848–1849-ben* (szerk. Hochbauer Gyula), Szecseleváros.
- HERMANN Róbert
1996 *1848–1849. A szabadságharc és forradalom története* (szerk. Hermann Róbert), Budapest.
- KÖVÁRY László
1861 *Erdély története 1848–49-ben*, Pest.
- LÁSZLÓ Ferenc
1906 *A kézdivásárhelyi ágyútelep*. Igazi Gábor Áron-ágyú, *Székely Nép*, 1906. augusztus 24.
- MISKOLCZY Ambrus
1987 *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849)*, *Erdély története* (főszerk. Köpeczi Béla), III (szerk. Szász Zoltán), Budapest.
- NAGY Sándor
1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
1899 *Háromszék 1848–49-ki önvédelmi és szabadságharcának rövid történelmi leírása*, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére* (szerk. Potsa József), Sepsiszentgyörgy, 30–41.
- NÉMETH György
2008 *Gál Sándor honvédeztetés 1848–1849-es tevékenysége*, Csíkszereda.

NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics.

1999 *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849* (ford., sajtó alá rend. és bev. Rosonczy Ildikó), Budapest.

ORBÁN Balázs

1869 *Székegyföld leírása történelmi, régészeti és népismereti szempontból*, III, Háromszék, Pest.

1873 *Székegyföld leírása történelmi, régészeti és népismereti szempontból*, VI, Barcaság, Budapest.

SÜLI Attila

2005 A székely határvédzászlóaljok története, *Hadtörténelmi Közlemények*, CXVIII, 121–140.

SZABÓ Sámuel

1896 A székely tüzérség első tanítói, in: NAGY Sándor 1896, 161–175.

SZÉKELY Gergely.

1895 *Hetvenhárom év itthon*, Brassó.

SZENTKATOLNAI BAKK Endre

1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.

ZÁGONI Zsolt

2006 *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes ki nem engedett a 48-ból*, Csíkszereda.

A doua bătălie de la Chichiș (Treiscaune), 2 iulie 1849

(Rezumat)

În vara anului 1849 armata revoluționară din Secuime s-a confruntat de trei ori la Chichiș cu armatele intervenționiste ruse. Prima bătălie a avut loc la 23 iunie, terminându-se cu victoria armatei ruse, iar cea de-a treia pe 20 iulie când aripa stângă a armatei comandate de generalul Józef Bem a învins o grupare rusă, forțând-o să se retragă pe malul sudic al Râului Negru.

Ultimele două săptămâni ale lunii iunie au fost nefaste pentru armata revoluționară. Corpul de armată țarist, comandat de generalul Lüders a pătruns pe 19 iunie în Transilvania pe la Timișul de Sus, a învins și a dislocat Divizia a VI-a însărcinată cu apărarea Țării Bârsei și a cucerit Brașovul. La sfârșitul lunii iunie, într-o campanie de o săptămână rușii au distrus atelierele de producție de armament din Târgu Secuiesc și se pregăteau pentru realizarea următorului obiectiv strategic, marșul împotriva Sibiului.

Pe 2 iulie, alarmat de informațiile privind o grupare a armatei revoluționare care a revenit în Trei Scaune, un contingent format din patru batalioane de infanterie, patru companii de ulani și 8 tunuri, aflat sub comanda generalul Adlerberg a fost trimis în recunoaștere către Râul Negru. Aici, lângă podul de la Chichiș aceștia au luat contact cu avangarda armatei revoluționare (un batalion de infanterie, un pluton de husari și cinci tunuri). Surclasăți numeric, cei din urmă au fost nevoiți să se retragă până la Ozun, dar au cerut sprijin de la grosul trupelor compuse din 4 batalioane de infanterie, 4 companii de husari și 24 de tunuri, aflate sub comanda colonelului Sándor Gál, în tabăra de la Ereteghin. Aceștia au ajuns pe câmpul de bătălie în jurul amiezii, forțând trupele rusești după un duel de artilerie susținut și începerea unui atac general pe falcul stâng, să se retragă în poziție de apărare în Pădurea Prejmerului. Bătălia a luat sfârșit în cursul după-amiezii când dinspre Sânpetru au sosit alte patru batalioane ruse, împreună cu opt tunuri, în fața cărora armata revoluționară a încetat urmărirea și s-a retras. După retragerea lor rușii au rămas pe loc și și-au stabilit tabăra în perimetrul de apărare.

Bătălia a durat în jur de opt ore, iar pierderile au fost reduse, în jur de 4-5 morți și cel mult 35 de răniți în tabăra rusă, 4 morți și 14-15 răniți de partea secuilor care însă l-au pierdut în această bătălie pe Áron Gábor, fondatorul artileriei secuiești.

Deși ambele părți beligerante s-au considerat victorioase, armata revoluționară a repercutat o victorie strategică, apărându-și ținuturile natale și dând peste cap planurile pe termen lung ale comandamentului rus. Dealtfel, importanța acestei bătălii constă în faptul că aceasta a fost prima confruntare în care o armată revoluționară pașoptistă s-a opus cu succes armatei intervenționiste ruse, respectiv în consecințele sale, deoarece armata rusă a fost nevoită să se întoarcă din nou spre Ținutul Secuiesc, armatele revoluționare din Transilvania obținând astfel un răgaz de aproape zece zile pentru a se pregăti să le înfrunte.

The Second Battle of Kökös (Transylvania), 2 July 1849

(Abstract)

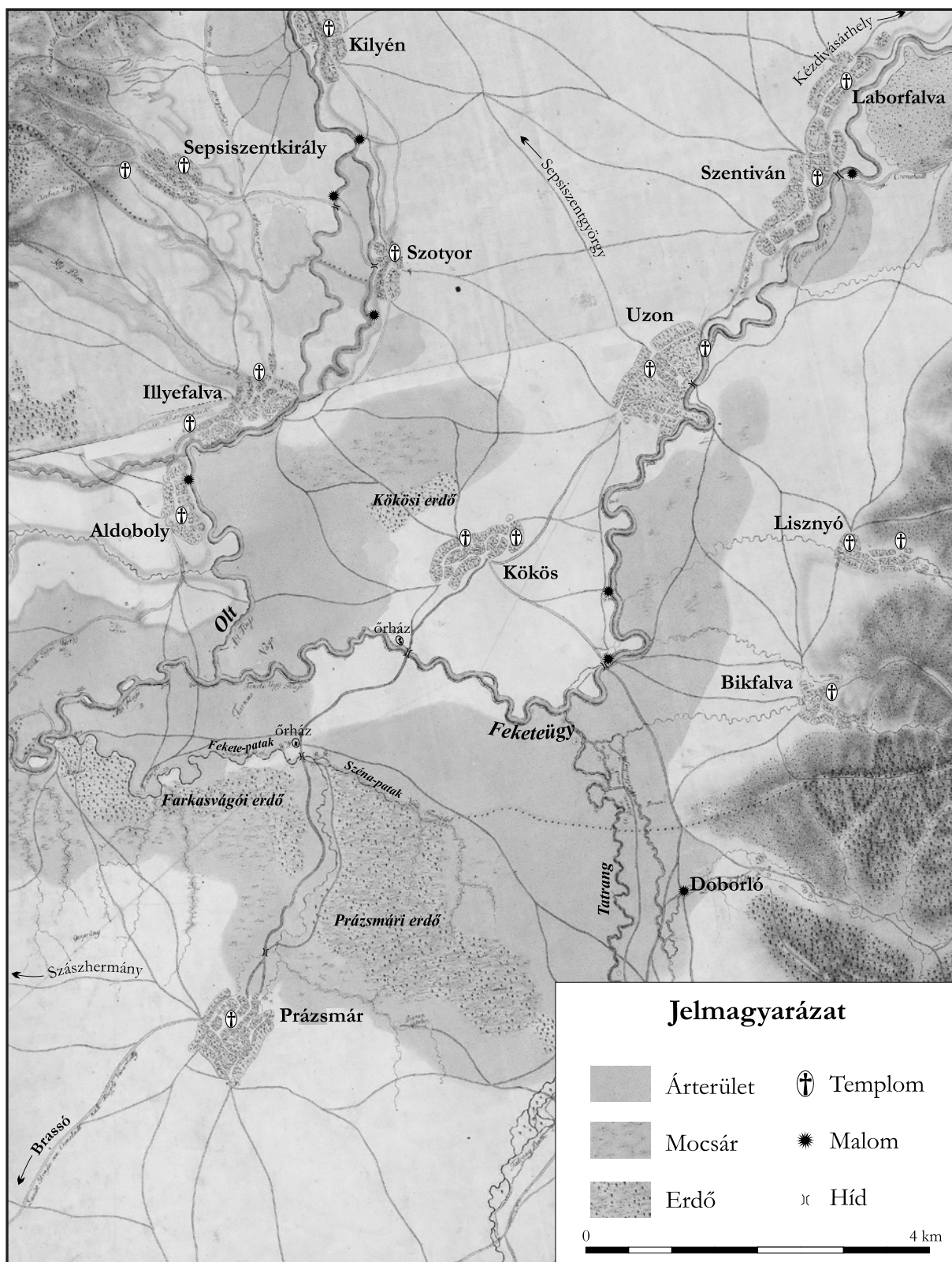
In summer 1849 the revolutionary army of Székelyföld faced three times the Russian interventionist armies at Kökös (Chichiș, today Covasna County, Romania). The first battle took place on June 23, ending with the victory of Russian army, while the third on July 20 when the left wing of the army commanded by General Józef Bem defeated a Russian group, forcing it to retreat onto the south bank of the river Feketeügy (Râul Negru).

The last two weeks of June were negative balance for the revolutionary army. The Russian Army Corps, commanded by General Lüders entered Transylvania on June 19th at Felsőtömös (Timișul de Sus), defeated and dislodged the Sixth Division which was responsible for defense of Burzenland (Barcaság, Țara Bârsei) and won Kronstadt (Brassó, Brașov). In late June in a one week campaign the Russians had destroyed the weapons production workshops in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc), and prepared to achieve the following strategic objective: the march for Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu).

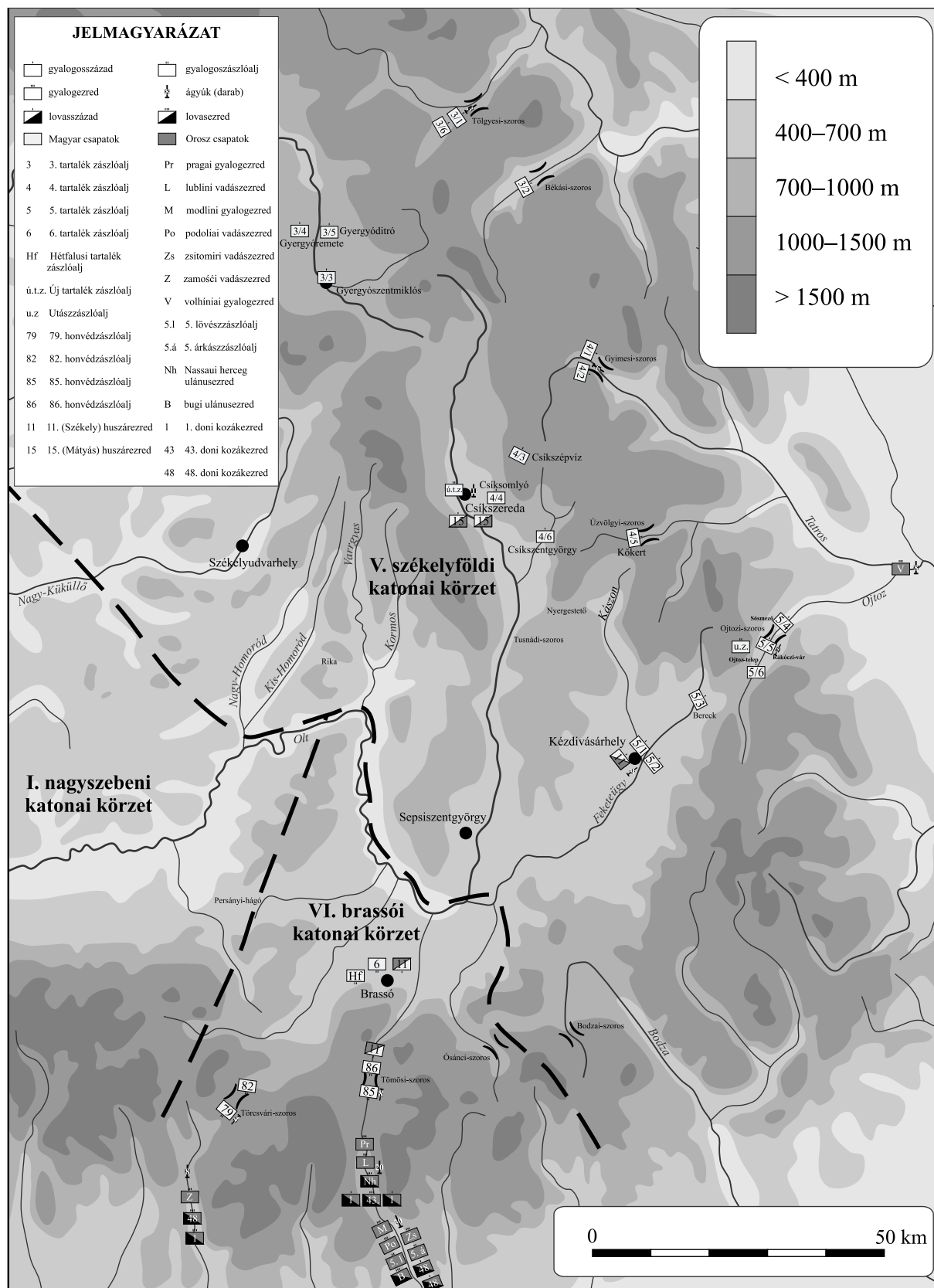
On July 2, alarmed by the information on a group of revolutionary army which has returned to Háromszék (the south-eastern Székely seat), a contingent of four infantry battalions, four companies of Ulan and eight guns, under the command of General Adlerberg was sent to the river Feketeügy. Here near the bridge at Kökös they came into contact with the revolutionary army's vanguard (an infantry battalion, a platoon of hussars and five guns). Overnumbered, they were forced to retreat to Uzon (Ozun), but demanded help from the main army corps composed of four infantry battalions, four companies of hussars and 24 guns, under the command of Colonel Sándor Gál, in camp at Eresztevény (Eresteghin). They arrived on the battlefield around noon, after forcing a sustained artillery duel and started a general assault on the stationary left Russian troops to withdraw to defensive positions into the Tartlauer (Prázsmári, Prejmer) Forest. The battle ended in the afternoon when from Petersdorf (Barcaszentpéter, Sânpetru) four other Russian battalions arrived, together with eight guns, facing which the revolutionary army stopped the pursuit and withdrew. After their retreat the Russians stayed behind and settled in the camp perimeter defense.

The battle lasted around eight hours, and losses were reduced, about 4 to 5 dead and more than 35 injured in Russian camp, four dead and 14-15 wounded by the Székelys, but they have lost in this battle Áron Gábor, artillery founder of Transylvania.

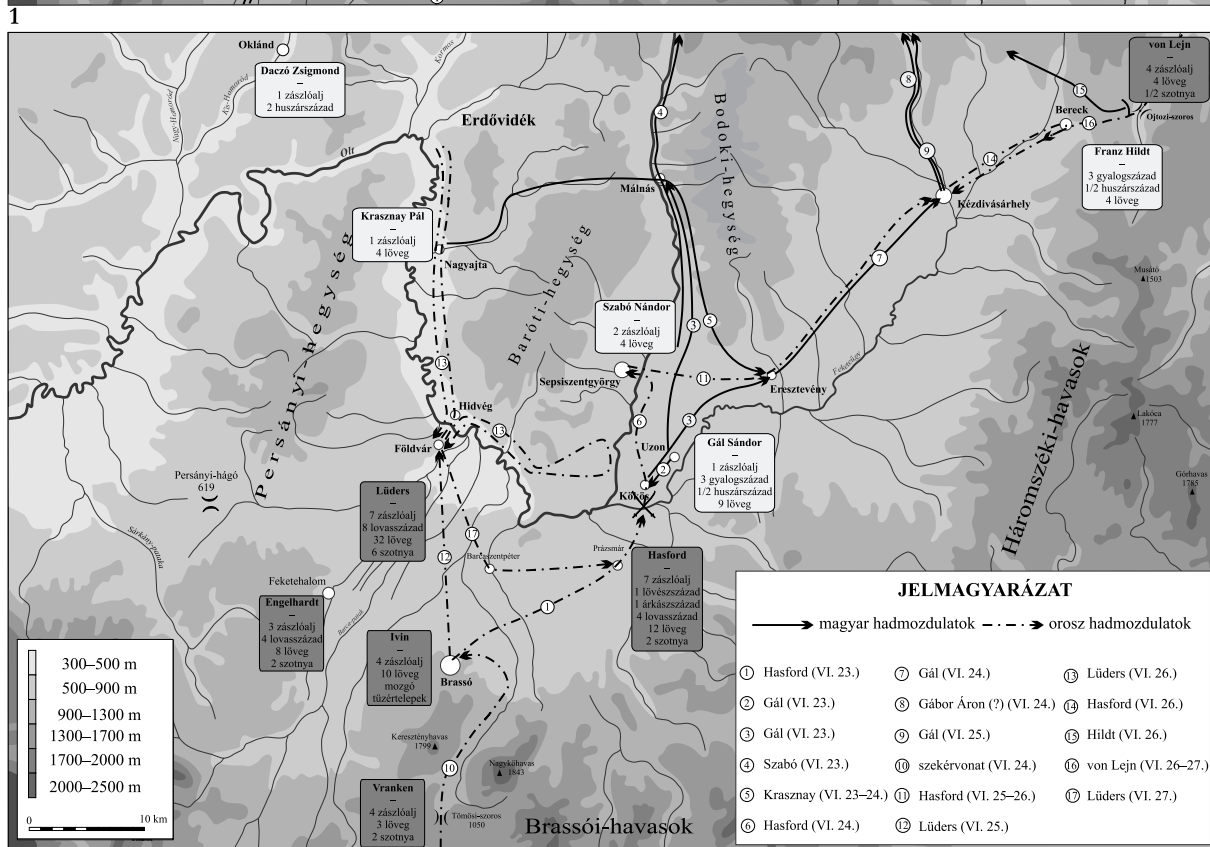
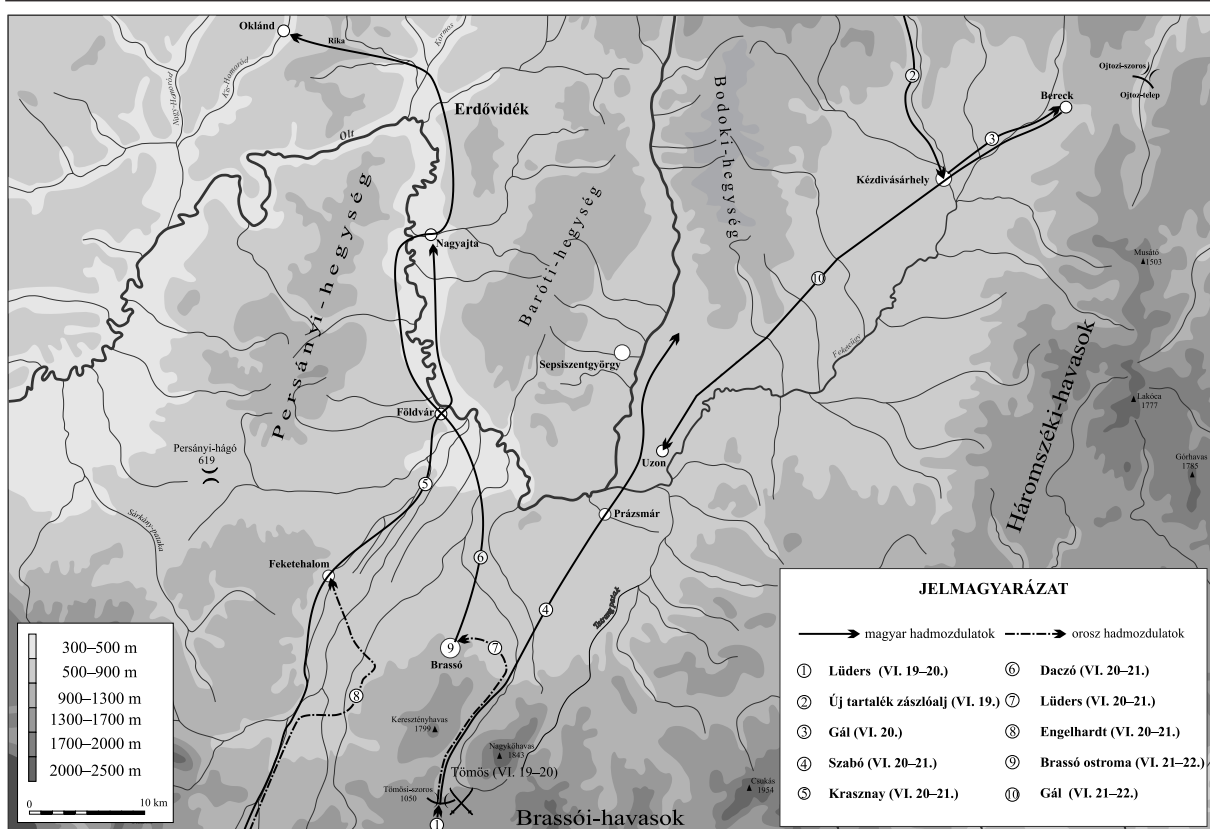
Although both warring parties were considered victorious, the revolutionary army had won a strategic victory, defending the native lands, and giving the long-term plans of the Russian command over the head. The importance of this battle is with the fact that it was the first confrontation in which a revolutionary army successfully opposed the interventionist Russian army and also in its consequences since the Russian army was forced to return to Székelyföld, Transylvanian armies thus obtaining a reprieve for about ten days to get ready for resistance.

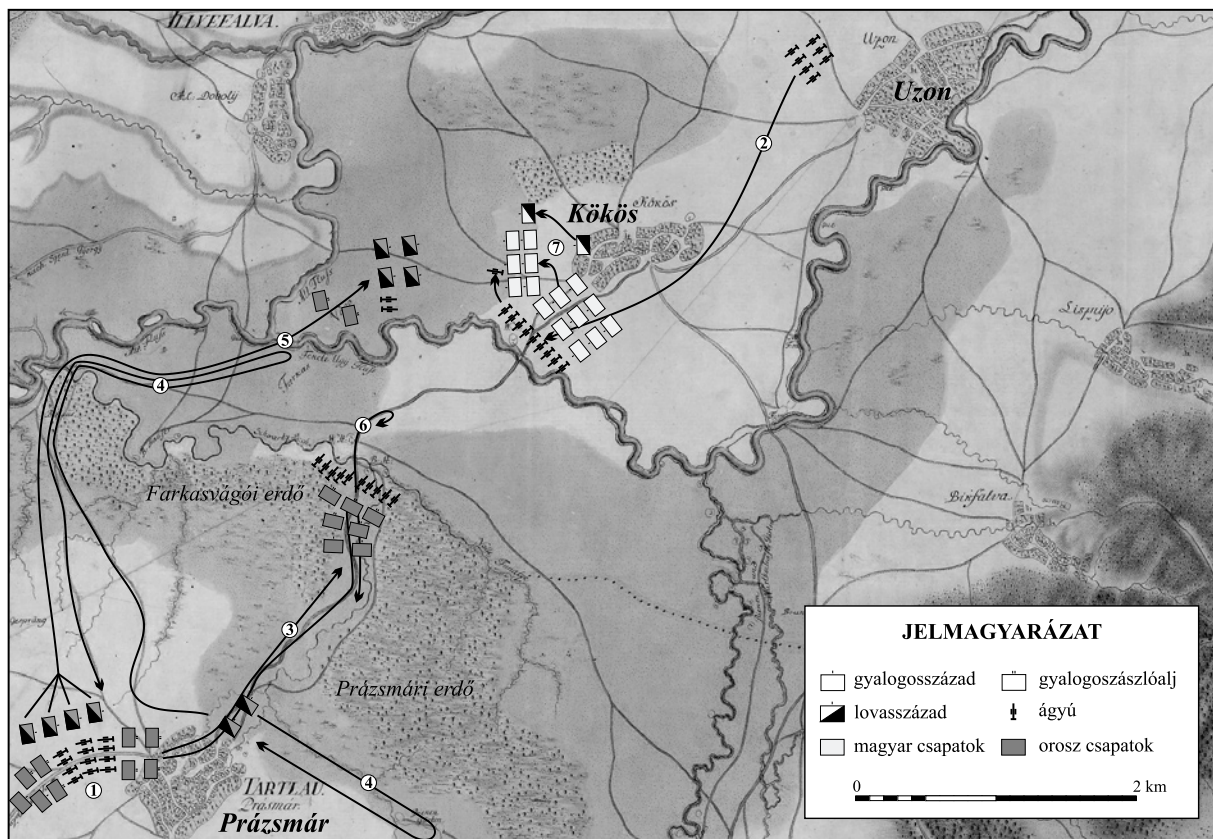
1. tábla A csatatér. Kőkös és környéke a 18. század végén – 19. század elején

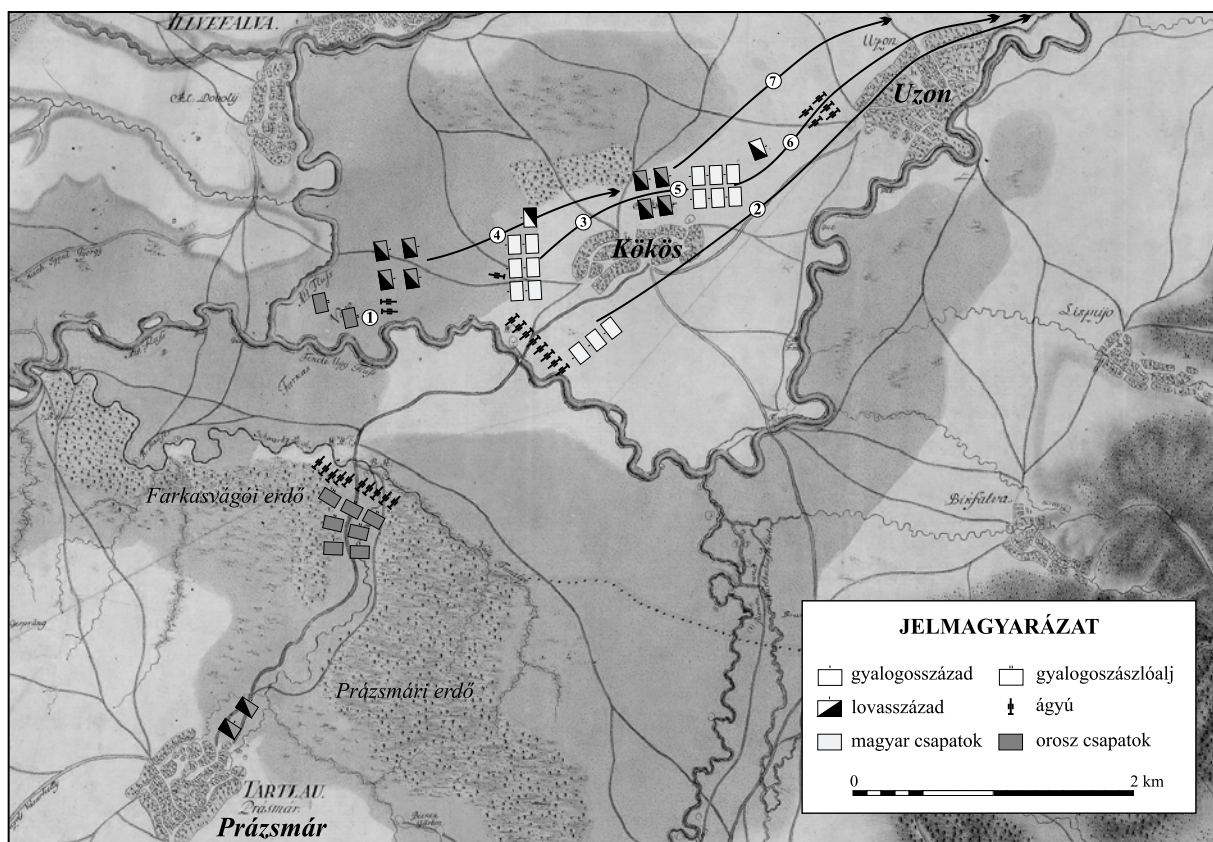
2. tábla Hadállások az orosz támadás előestéjén

3. tábla 1. Hadműveletek június 19–22. között; 2. Hadműveletek június 23–27. között

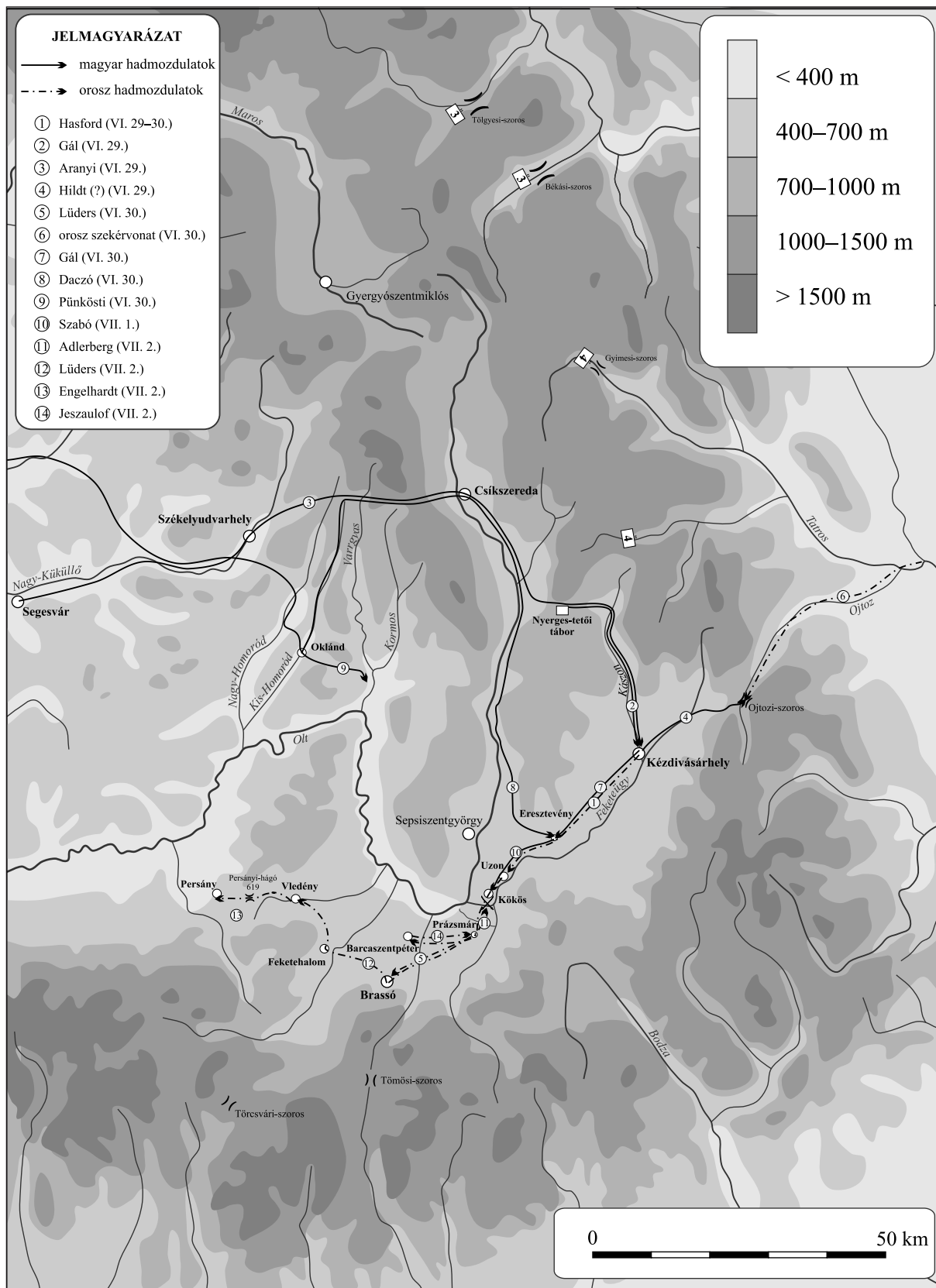

1

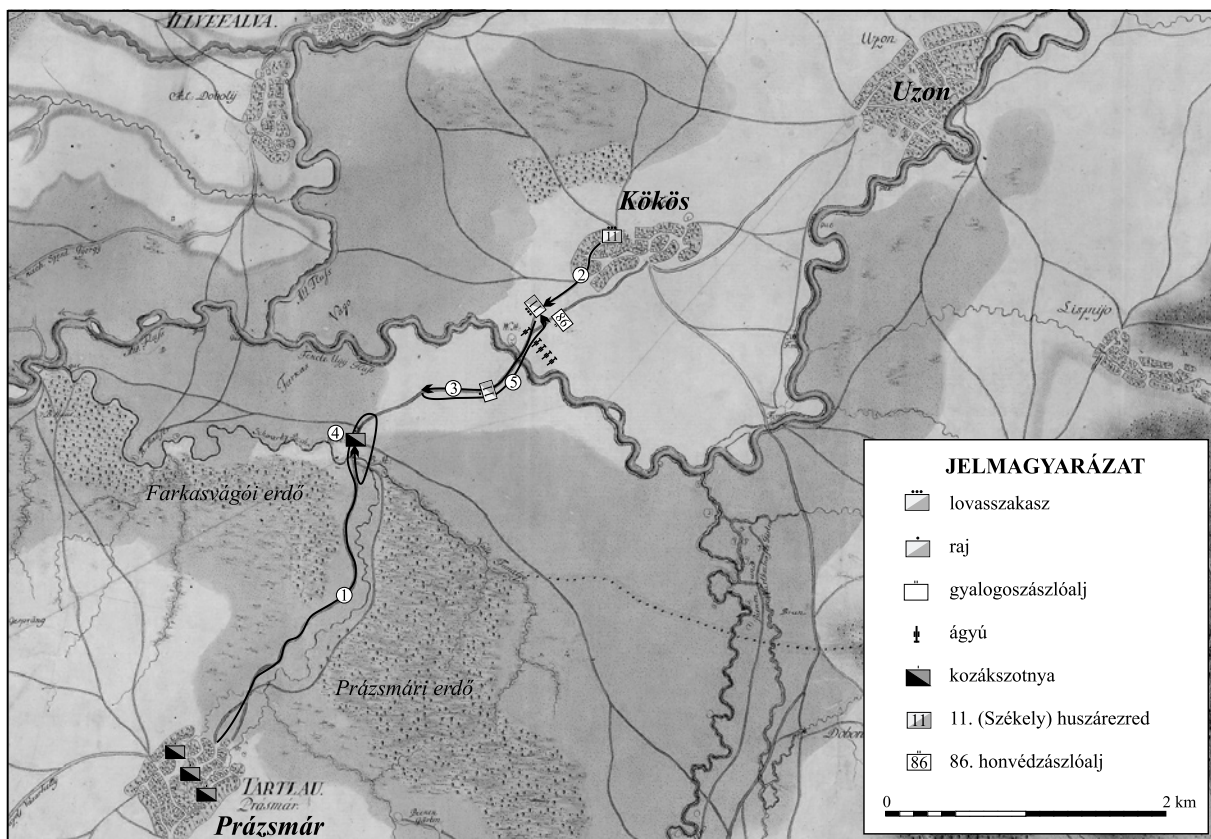

2

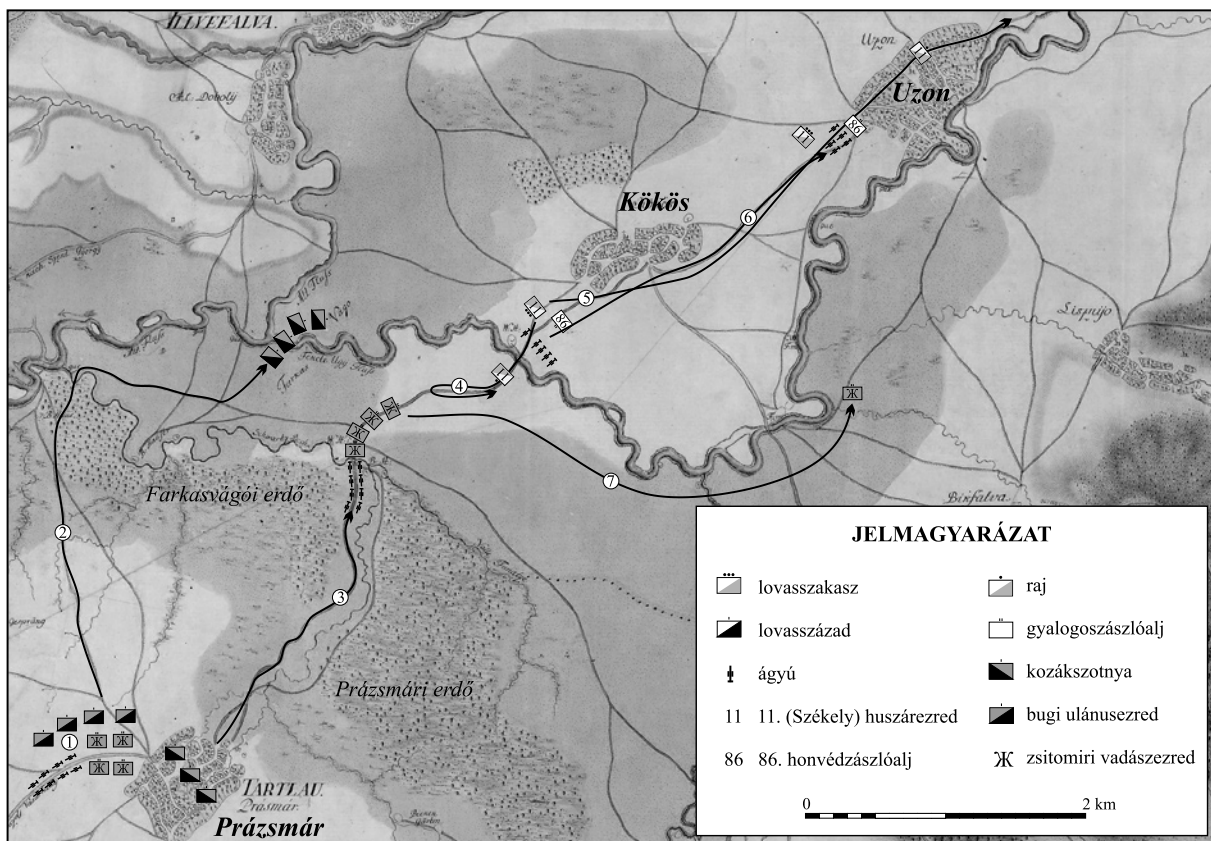
4. tábla 1. Az első kökői csata (I. szakasz); 2. Az első kökői csata (II. szakasz)

5. tábla Hadműveletek június 29. – július 2. között

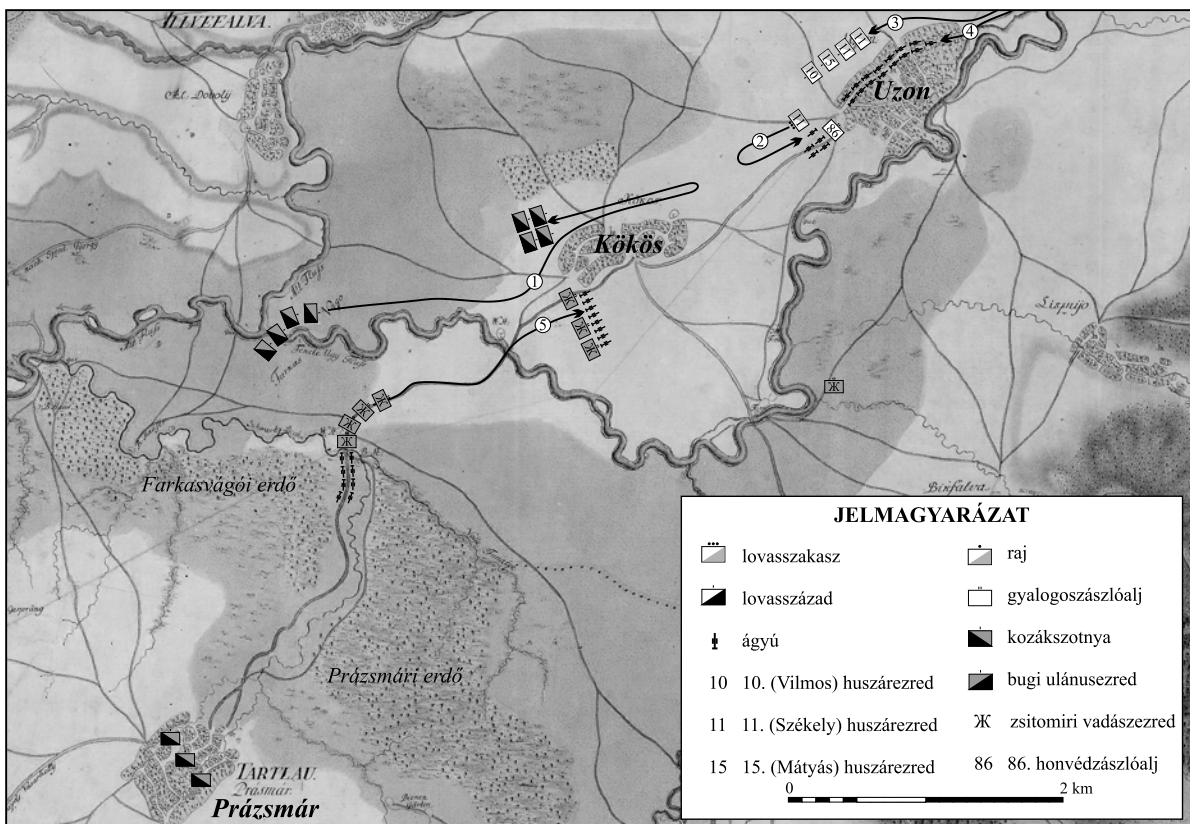

1

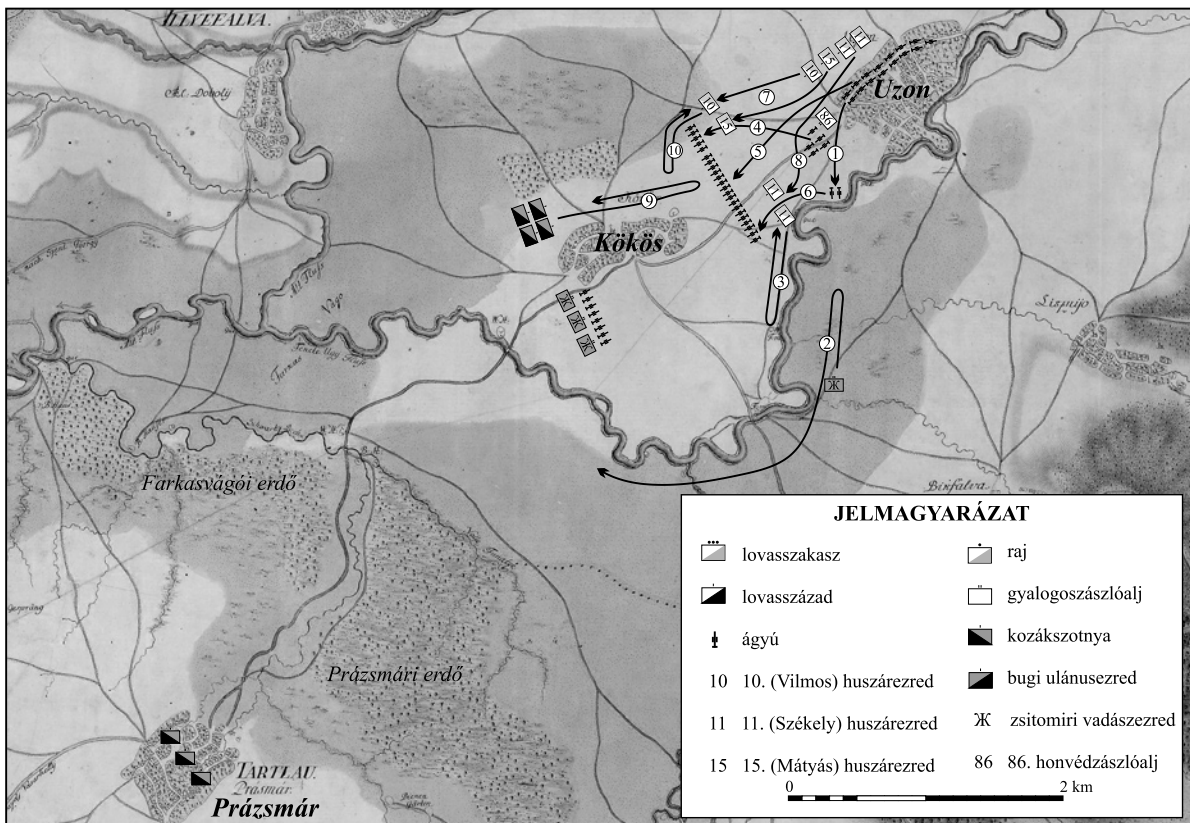

2

6. tábla 1. A második kökői csata éjjel utáni hadműveletei; 2. A második kökői csata reggeli hadműveletei

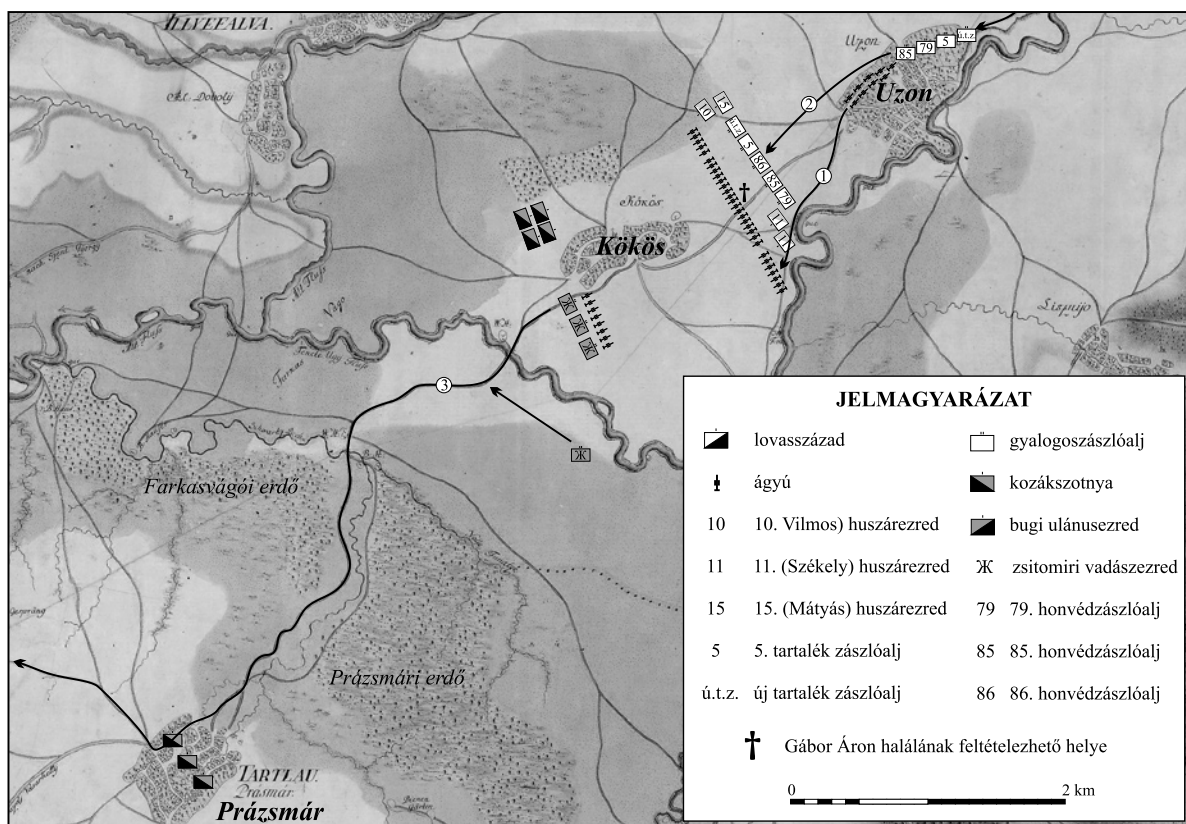

1

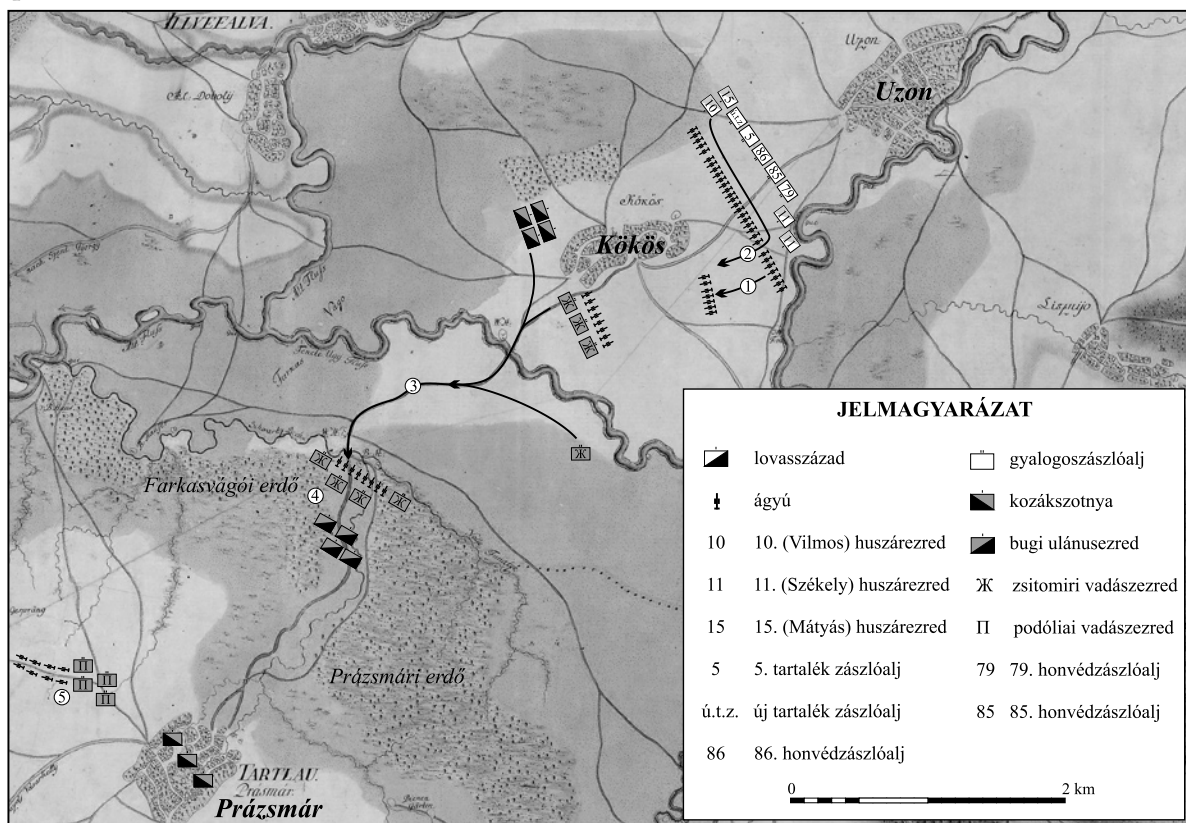

2

7. tábla 1. A második kökői csata hadműveletei 9 és 10 óra között; 2. A második kökői csata hadműveletei 10 és 11 óra között

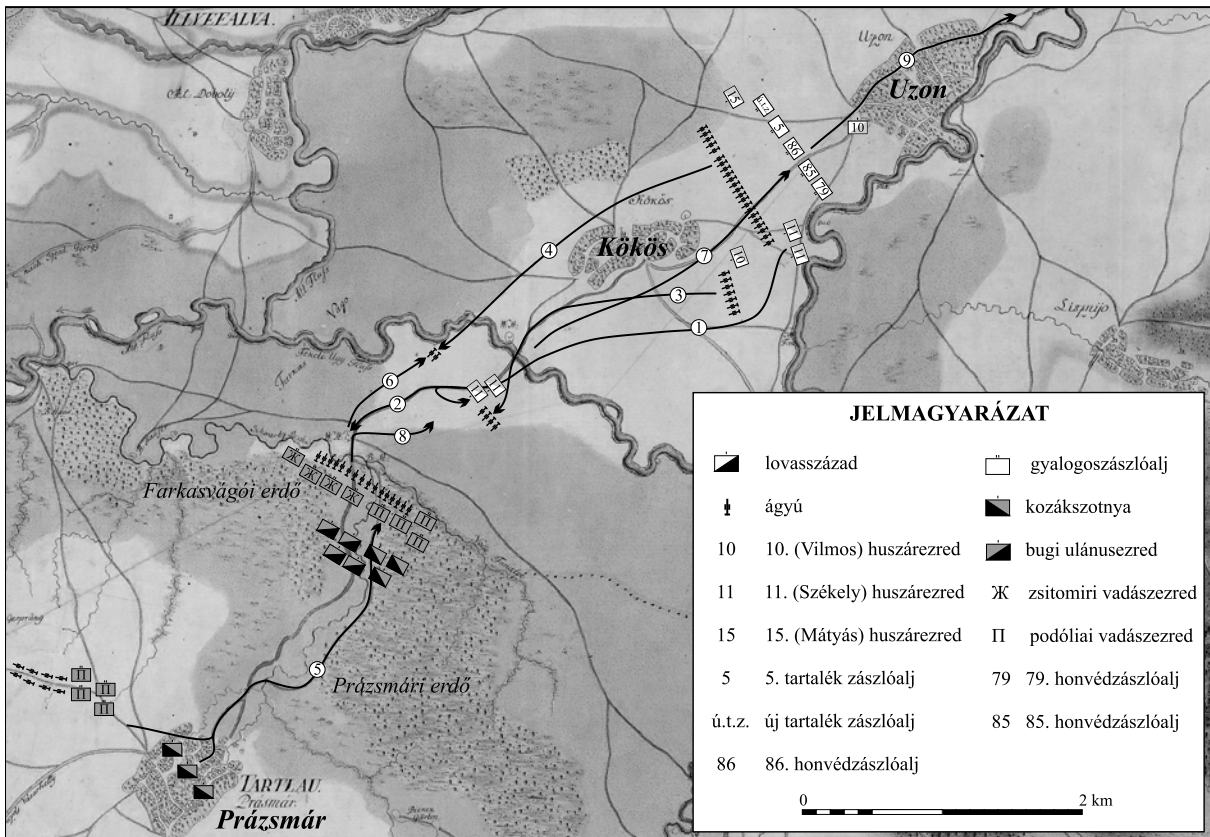

1

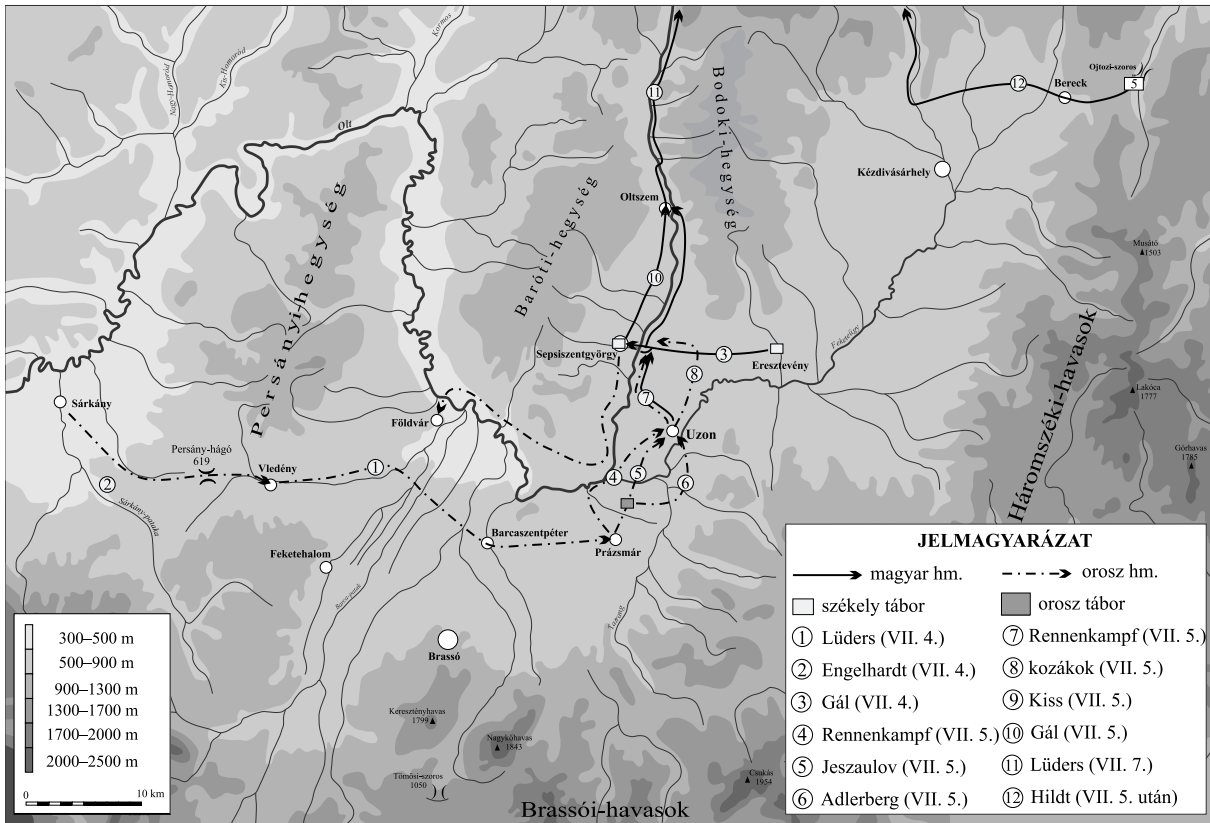

2

8. tábla 1. A második kőkösi csata hadműveletei 11 és 13 óra között; 2. A második kőkösi csata hadműveletei 13 és 14 óra között

1

2

9. tábla 1. A második kökői csata délutáni hadműveletei; 2. Hadműveletek július 2–7. között

Szalkai Gábor

A 19. SZÁZADI KÖZÚTI FORGALOM JELLEGZETESSÉGEI MAGYARORSZÁGON ÉS HÁROMSZÉKEN¹

A 19. században a fejlett világ közlekedése sosem látott változásokat élt át. A megjelenő gépesítés és a vasút feltűnése alapjaiban rendezte át a közlekedés évszázadokon át stabil munkamegosztási rendszerét, amelyben – a nem folyó menti területeken – egyeduralgó fogatolt forgalomnak új helyet kellett találni a közlekedési munkamegosztás palettáján.

Magyarországot – Nyugat-Európához képest – néhány évtizedes késéssel érték el ezek a folyamatok. A 19. század első évtizedeiig a kontinentális közlekedés két lebonyolítója, a belvízi hajózás és a közúti forgalom kezdetben egymást kiegészítve látta el a minál nagyságrendekkel kisebb szállítási igényt támasztó gazdasági rendszert. A tömeges áruk szállítása csak a folyókon volt lehetséges, e fő ütőerektől vette át a fogatolt forgalom a továbbítás korlátozottan megoldható – ám az önálló gazdálkodás körülményei között csak mérsékelten szükséges – folyamatát.

A két alrendszer kívánatos közeledése helyett a kapacitásbeli eltéréseket erősítette tovább, hogy az 1830-as évekre az ipari forradalom technikai boomja a rendszeres dunai gőzhajózás képében is elérte Magyarországot. E modern közlekedésforma még inkább kitüntetett helyzetűvé tette a folyó menti térségeket, miközben a közúti hálózat fejlesztése megakadt a kiépítési költségek előteremtésénél. Az utak állapota gyakran egyáltalán nem tette lehetővé a távoli térségek munkamegosztásba való bekapcsolódását.

E torz helyzetbe érkezett meg a gőzhajózáshoz viszonyítva mintegy 10–20 éves csúszással a vasút, amelyet technikai paraméterei képessé tettek a hajózó és a közúti hálózat közti úr távlati betöltésére. Ezzel a vasút előbb funkcionálisan a hajózás és a közút közé, majd azok fölé helyezkedett, s a tömeges szállításokat is lehetővé tevő, a víztől elszakadni képes új közlekedési mód radikálisan megnövelte a korábbi szárazföldi közlekedéshez képest a lehetséges szállítási akciórádiuszt. Emellett a természeti tényezőktől való függés csökkentésével a közlekedés megbízhatóságát szintén javította.

Egyelőre kimaradt azonban a fejlődésből az ipari forradalom automatizálási folyamataiból legkésőbb

részesülő közúti közlekedés. Méreteinél fogva mind a hajózás, mind a vasút alkalmas volt a gőzgépek alkalmazására, a közúti közlekedés térnyerésére azonban egészen a belső égésű motorok elterjedéséig várni kellett.

Ez volt tehát az a technikatörténeti űr, amelyben a közúti közlekedés elvesztette korábbi jelentőségét, és a három fő alágazat közül az egyetlen állati erővel hajtott közlekedési reliktumként kérdésessé vált, hogy az új feltételek között milyen szerepet tölthet be a hajózás és a vasút mellett?

Közút versus vasút

Még alig adták át 1846-ban az első vasútvonalat Magyarországon, a reformkor legfontosabb „közlekedésfejlesztési koncepciója” máris pálcát tört a közúti közlekedés felett. Széchenyi István nevéhez kötődik a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címmel írt munka,² melyet az országgyűlés törvényerőre is emelt. Javaslatának lényege, hogy országos szempontokat figyelembe vevő gerincvonalak kiépítésére van szükség, mely a hálózat alapját kell, hogy képezze, és ehhez csatlakoztatandók a regionális ellátásért felelős alhálózatok. Széchenyi helyesen ismerte fel, hogy fő hálózati elemként csakis a vasút jöhet szóba, a közutaknak ráhordó szerepet szánt.

Tervezete egyes elemeit a forradalom bukása következtében már nem a magyar, hanem az osztrák kormányzat kezdte végrehajtani, a vasúthálózat visszafogott és osztrák érdekeken alapuló fejlesztése és az útügyek rendezése mellett. Az úthálózat bővülését ennek ellenére is növekvő területi különbségek jellemezték, a hálózat fenntartása, kiépítése az utak hierarchiában elfoglalt helyzete mellett a földrajzi adottságoktól is függött. Míg a hegyvidéki területeken a kisebb jelentőségű utak is köveze épültek ki, addig az Alföld ékként tagolta két részre az országot. Állami utak nem léteztek e központi térségben, a Duna menti területek és a keleti országrész kapcsolatát itt a fokozatosan kiépülő vasúthálózat biztosította.

¹ A kutatások Háromszék vármegyére vonatkozó részét a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatta.

² SZÉCHENYI István 1848.

Az abszolútizmus időszakának lezárulta, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte (1867) jelentősen módosította a közlekedéspolitikai irányelveket. A Kiegyezést követően az útügyekkel kapcsolatos feladatok a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium hatáskörébe kerültek, utalva ezzel a közutak kiépítésének egyik legfontosabb „finanszírozási” forrására. A közlekedéspolitikai irányváltását jelezte, hogy az osztrák kormányzat által csak relatív rövid összhosszban kiépített vasúthálózat fejlesztésére került a hangsúly, amely – főleg az 1870-es években – a közúthálózat elhanyagolásával járt együtt. Ennek elvi háttérben tévesen értelmezett, bár már a Széchenyi által is hangoztatott elképzelések (gyorsabb és harmadannyiba kerülő vasúti szállítás) álltak,³ kritikus volt azonban, hogy több elképzelés a közúthálózattal való teljes szakítást tűzte zászlajára.

A kérdést számos alkalommal, éveken át maga az Országgyűlés tárgyalta, az alapvető nézeteltérést a vasútra ráhordó, illetve az azzal párhuzamosan futó utak fenntartásával és finanszírozásával kapcsolatos véleménykülönbség jelentette. Egyes álláspontok szerint ugyanis a közutak időszaka lejárt, fejlesztésük és fenntartásuk a vasútépítésekhez képest gazdaságilag meg nem térülő befektetésként volt kezelendő, a párhuzamosan kiépített infrastruktúrák pedig a források túlzott területi koncentrációját jelentették.⁴ Racionálisabb és szélesebb látókörre vallottak azok az elképzelések, melyek a két szállítási mód eltérő lehetőségeiből következően azok egymást kiegészítő szerepét hangsúlyozták. Mivel a vasút közvetlen hatása önmagában csak a vonalak melletti szűk sávban érvényesülhetett, így a vasút által szállított utasok, javak szétosztásáért felelős úthálózat fejlesztése, fenntartása, a vasúthálózatba nem kötött települések közötti megközelíthetőségének biztosítása elsőrendű érdek volt.

De alátámasztották a párhuzamos utak fontosságát is, részben hadászati, részben „logisztikai” érvekkel. A vasútvonalakat ugyanis sokkal könnyebb szállításra alkalmatlanná tenni; illetve rövid távolságokra a közút – a vasúti rakodás időigényessége miatt – már akkor is kedvezőbb volt a vasútnál.⁵

1877-re a két hálózat eltérő ütemű fejlesztése kritikus állapotokat idézett elő: „Míg a forgalom könnyítése érdekében, az országra súlyosan nehezedő áldozatok árán, vasúthálózatunk hosszát az utolsó 10 év alatt majdnem megháromszoroztuk: közuta-

ink fejlesztése a vasutak építésével lépést nem tartott, úgyannyira, hogy igen sok vidéken a vasút szolgáltatata előnyöket felhasználni nem lehet, mert a vasutakhoz vezető utak állapota vagy éppen akadályozza, vagy legalább szerfelett nehezíti, és ezzel megdrágítja a szállítást”.⁶

A vidékről érkező képviselők beszámolóit szintén alátámasztották, hogy az utak karbantartásának elmaradása vagy a csapadékos időszakok hosszú időre nagyobb térségek elérhetőségét is lehetetlenné tudták tenni. Pavlovits István a postaforgalom ellehetetlenüléséről számolt be, Orbán Balázs pedig a Székelyföld közlekedési problémáira mutatott rá:

„A postának öt, sőt tíz nap is kell, míg Pestről (...) Újvidékre érkezik, ha különben sárba vagy vízbe nem tapadt, vagy lovai az út nyomorúságai következtében össze nem rogytak, amidőn a posta 2 hétig is kimaradt. (...) Röviden mondva, ezen tekintetben odalenn valódi barbár állapotban élünk”.⁷

„A parajdi utak járhatatlansága igen nagy mértékben csökkenti az állam bevételeit, amennyiben a határszél közelében lakók leginkább külföldről csempészett sóval élnek azért; mert törvényes parajdi sóhoz vonómarhájuk kockáztatása nélkül hozzáférni nem lehet”.⁸

Az utak fenntartása nemcsak a vasútállomások megközelítése, hanem a települések közötti forgalom miatt is fontos volt. A kis-közepes távolságú mezőgazdasági fuvarozás ugyanis továbbra is közúton zajlott, az 1880-as években Budapest 100, a vidéki városok 40 km sugarú körzetében látták el a városi lakosságot szekéren szállított friss áruval.⁹ A korszakban a település-vasútállomás viszonylat (6–12 km) volt a leggyakoribb szekerezési távolság, de még 31 olyan mikrorégiója volt ekkor Magyarországnak, ahonnan 20 km feletti távolságra feküdt a legközelebbi vasútállomás.¹⁰

A vasúttársaságoknak időbe telt felismerni, hogy a közútban ne konkurenciát, hanem a forgalmukat növelő, ráhordó alágazatot lássanak. 1870-ben Tisza Lajos¹¹ miniszter még a vasutak ellenséges hozzáállásáról számolt be, amelyek gyakran nem szívesen vagy áron felül szállították a kavicsot az útépítésekhez.

Változás e téren 1873-tól, a gazdasági visszaesés vasúti forgalmat is lecsökkentő hatására történt, amikor a vasúttársaságok felismerték, hogy az úthálózat, főleg a bekötőutak hiánya hátrányosan érinti a vasúti

³ TÓTH László 1995.

⁴ *Antalfy Károly felszólalása*, OgyKhN 1872, XIX, 404. ülés, 1871. december 14., 194.

⁵ TJU 632.

⁶ Uo., 114.

⁷ *Pavlovits István felszólalása*, OgyKhN 1871, XIV, 300. ülés,

1871. március 3., 164.

⁸ *Orbán Balázs felszólalása*, OgyKhN 1872, XIX, 404. ülés, 1871. december 14., 196.

⁹ EKÁ 1903.

¹⁰ FRISNYÁK Zsuzsa 2003a.

¹¹ *Tisza Lajos felszólalása*, OgyKhN 1872, XIX, 175.

szállítást is. Egyes társaságok különböző formában (pénzbeli hozzájárulás, önköltségi kőfuvarozás, kő ingyenes rendelkezésre bocsátása) ekkortól támogatták a bekötőutak létesítését.¹²

Összességében a Kiegyezést követően változó intenzitással érvényesült a kétfajta elképzelés, hosszú távon azonban a közutak fejlesztését támogató nézetek győzedelmeskedtek. Ahogyan a Kiegyezést követő első magyar kormány közlekedési minisztere, Mikó Imre kifejtette,¹³ bár az utak karbantartása nem jár közvetlen állami haszonnal, de hatásai által a polgárok gyarapodását szolgálja, amely az állam gazdagságának alapja.

Az úthálózat fenntartása ugyanakkor megkövetelte az utak forgalom szerinti besorolását, a forgalom nagyságának ismeretét is. Így került sor 1869-ben az első magyarországi közúti forgalomszámlálásra.

Forgalomszámlálások Magyarországon

A 19. századi közúti forgalomszámlálások története, sőt ténye is jórészt ismeretlen volt mindaddig, még a szakmai közönség előtt is. A kutatások csak részleges eredményeket tártak fel, melynek elsődleges oka, hogy az eredményeket a számlálások elvégzését követően egyáltalán nem vagy csak részlegesen publikálták.

A forgalomszámlálások története világviszonylatban több mint 160 éves múltra tekint vissza, de Magyarországon is már 140 éve hajtották végre az első, országos léptékű forgalomfelvételt. A számlálások elrendelésének oka műszaki, illetve pénzügyi természetű volt, az utak karbantartásához szükséges „fedanyag” mennyisége a forgalom nagyságától függött, így a fenntartáshoz szükséges pénzeszközök biztosításához ismerni kellett az utak forgalmi terhelését.

A forgalomszámlálások szükségességét Hieronymi Károly, a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium (KKM) vezető tisztviselője, Máramaros vármegye korábbi főmérnöke, későbbi közlekedési (kereskedelemügyi) miniszter vetette fel, az 1860-as évek végén. Hieronymi – hivatkozva korábbi, már az 1840-es években elvégzett franciaországi számlálásokra – olyan útépítés-finanszírozási rendszer bevezetését javasolta, ahol a fenntartó az útépítésre szánt összeget a pálya romlásának arányában, vagyis – többek között – a forgalmi terhelés függvényében osztja szét.¹⁴

A felvétel egysége a vonóállatok száma lett, mivel ez a legtöbb esetben arányos a szállított teher nagyságával, emellett azonban rögzítették a szekerek számát is. Hieronymi illetékességi területén, Técső

környékén rendelte el az első hazai forgalomszámlálást, 1866–1867-ben. A számlálások végrehajtását később a Magyar Királyi Mérnöki Hivatalok, majd az Államépítészeti Hivatalok végezték.

A 19. században két periódusban folyt országos, közúti forgalomfelvétel Magyarországon: előbb 1869 és 1876 között, majd 1894-ben. Az első esetben számlálások csak az államúti hálózaton folytak, a század végi felvétel esetében viszont a számlált útszakaszok körét már kiterjesztették a törvényhatósági úthálózatra is, hogy az utakat forgalmi fontosságuk szerint kategóriákba tudják sorolni.

Számlált napok tekintetében a számlálás nagyobb részében a heti egyszeri észlelés volt jellemző, egyedül 1872 őszi félévéből ismeretes, hogy heti két napra növelték az észlelés gyakoriságát. A forgalomfelvétellel az útkaparók, az eredmények összesítésével pedig az útmesterek voltak megbízva. Az eredményeket térképen (ill. összegzett kimutatásokban) a minisztériumba kellett felterjeszteni, feltárásukra a Magyar Országos Levéltárban (MOL) és a Romániai Országos Levéltár Kovászna megyei fiókjában (SÁL) végzett kutatásaim alkalmával került sor.

Az 1869 és 1876 közötti számlálások

Az első forgalomszámlálási periódusban a háromszintű úthálózat (állami, megyei, községi) legfelső kategóriájában, az állami úthálózaton folyt forgalomfelvétel. A számlálás előkészítése során felvetődött a lehetősége, hogy nem csak szigorúan műszaki, hanem gazdasági szempontú eredményeket is nyerjenek az észlelésből, így felmérjék (évszakonkénti bontásban) a szállított személyek számát, az áruk tömegét és összetételét is. Az ilyen részletességű észlelést azonban nemcsak pénzügyi, de technikai és jogi szempontból is kivitelezhetetlennek tartották, így Hieronymi végül az egyszerűsített, de megbízhatóbb eredményeket szolgáltatató adatfelvétel mellett foglalt állást.¹⁵ Megoldható és az utak besorolása szempontjából kívánatos lett volna ugyanakkor a megyei utakon való forgalomfelvétel is, ennek fontossága azonban csak a számlálások befejezése után kapott megfelelő figyelmet.

Az észleléseket technikai szempontból a KKM koordinálta, a forgalomfelvételt a változó számú vármegyébe kihelyezett területi szervén, a Magyar Királyi Mérnöki Hivatalokon keresztül végeztette el. A mérnöki hivatalokat körrendeletek és leiratok formájában értesítették az elvégzendő feladatokról, és bár az első rendelet szövege nem maradt fent, Erdélynek a számlálások elrendelése után bekövetkezett – Magyarországgal való – Uniója miatt mégis

¹² TÓTH László 1987.

¹³ Mikó Imre felszólalása, OgyKhN 1870, IV, 376.

¹⁴ HIERONYMI Károly 1869.

¹⁵ Uo.

ismeretes a korabeli utasítás. Az ily módon pótlólag értesített erdélyi hivatalokkal szintén közölték, hogy „felette kívánatosnak mutatkozik, hogy a fenntartási költségek helyes megítélése végett mennél biztosabb és használhatóbb adatok szereztessenek meg, a fennálló forgalom mekkoraságára nézve”.¹⁶ Az észlelések elrendelését tehát nem pusztán műszaki, hanem pénzügyi-gazdaságossági szempontok is vezérelték.

A végrehajtást kezdetben számos technikai probléma övezte, sok hivatalnak nem volt egyértelmű, hogy a fogatok vagy a fogatok elé fogott állatok számát kell-e felmérni. Szintén kritika érte a minisztérium által négy hónapban megállapított számlálási időt, több hivatal jelezte, hogy ezen időszak észleletei alapján a forgalom éves nagysága nem lesz megbecsülhető. Végül megkérdőjelezték azt is, hogy az írástudatlan útkaparók képesek lesznek-e megbízható munkát végezni.¹⁷

Az ezzel kapcsolatos aggodalmak tárgyaltanoknak bizonyultak, a forgalom városhálózathoz kapcsolódó maximumai megerősítik az észlelések pontosságát. Az eredmények azonban csak töredékesen maradtak fent, a levéltári kutatások során csak az 1870/71. és az 1874. évi, bár számlálási szakaszonkénti adatokat sikerült feltárni. Az eredmények nem tartalmazzák Horvát- és Szlavónország államúti forgalmát, e térségre csak útvonalszintű adatokat sikerült fellelni a KKM éves költségvetésének tanulmányozása során.

Az 1869-es számlálás tapasztalatait felhasználva a későbbi években pontosították a számlálási rendeleteket. Átálltak az egész éves, heti egyszeri (1872-ben heti kétszeri) felvételre, megkülönböztették a terhelte és terheletlen fogatokat, pontosan szabályozták az eredmények feldolgozásának és minisztériumba juttatásának módját. Nem írták elő azonban továbbra sem, hogy az észleléseket mely napszakban kell megtartani. Egyes (az 1870/71-es számlálásra vonatkozó) vármegyei feliratok azonban tartalmazzák erre vonatkozó utalásokat is, amelyekből valószínűsíthető, hogy csak a nappali órákban folyt számlálás. Ennek ellenére a vármegyék hozzáadták a tapasztalati úton becsült éjszakai forgalmat a mért, nappali terheléshez, mivel – ahogyan a rimaszombati hivatal fogalmaz – a szekeresek mozgásritmusa csak így volt pontosan leírható, hiszen „e vidéken a fuvarosok a megindulás napja előtt szoktak felrakatni, s a nap feljöttével már az államútra túl eső s ebből kiágazó mellékutakon mozognak”. A kérdést az 1874-es forgalomfelvétel idejére már szabályozták, ekkor rendszeres éjszakai számlálásokat is folytattak az államutakon. Ennek jogosságát igazolták is az eredmények, az éjszakai forgalom aránya átlagosan 28,6%-nak bizonyult, a szakaszok 95%-a esetén 10 és 43% közötti értékkel.

¹⁶ MOL, K 173, 1869–1143–6458.

¹⁷ Uo., 1869–1143–6509.

Szintén a korábbi számlálási eredmények bizonytalanságát tükrözi az az érdekes néprajzi adalék, hogy a Duna mentén fekvő adonyi és dunapentelei szakaszok (feljegyzett) forgalma azért csökkent, mert „a visszamenő sok hajós lovak – melyek gyakran a kocsihoz kötve részint az után szabadon futnak, felvéve nem lettek; még az előbbi 1869. évben ezen lovak is feljegyezve voltak”.¹⁸

Nem konkrét feljegyzési, de az eredményeket befolyásoló rendszerjellegű problémát jelentett a heti és országos vásárok észlelési napokhoz való viszonya. A vásárok számlálási napra esve növelték a forgalmat, számlálások közti napra esve pedig hiányzott a generált plusz mennyiség az össz volumenből.

Mivel a két, teljes adatsorral leírt év viszonylatában csak kisebb változások jellemezték a közúti forgalom megoszlását, így elsősorban a teljesebb és megbízhatóbb 1874-es eredményeken keresztül mutatom be az első periódus időszakára jellemző forgalmi viszonyokat.

1874-ben a Magyar Királyság területén 6030 km hosszal 42 út szerepelt az állami utak között. Az „érvényességi szakaszok” átlagos hossza 7,2 kilométert tett ki, amely közel 5 km-rel csökkent a vizsgálati időpontok között, vagyis az 1874-es észlelés ilyen szempontból is pontosabb volt az 1870/71-esnél. Az átlagos napi forgalom nagysága csak jelentéktelen mértékben módosult, 684 vonóállat/napról 720 vonóállat/napra növekedett. (Az államutak szakaszonkénti forgalmát az *1. térkép* mutatja be.)

Az eredmények regionális szempontból a nyugati országrész alacsonyabb és a keleti országrész magasabb forgalmát tükrözik, míg a településhierarchia mentén a város–falu különbségek rajzolódni ki. 6-7 ezres maximumértékek mellett Pest-Buda és Brassó környékének forgalma volt a legnagyobb, de a Nagyzerind és Nagyvárad közti útszakasz, valamint az Arad, Temesvár, Kassa és Pécs környéki utak is nagy forgalmat hordoztak.

Az erdélyi és az északkelet-magyarországi utak egy részén tapasztalható nagy forgalommal szemben a Dunántúlra és Északnyugat-Magyarországra a kisebb forgalom volt jellemző. A Dunántúlon – a Buda környéki forgalmi gócot leszámítva – csak Mohács és Pécs térségében volt hosszabb szakaszon is jelentősebb a forgalom, míg az északnyugati országrészben a városok körüli utakon kívül a vasúti településekhez vezető „szárnyvonalak” forgalma volt a térségi átlag felett.

Az 1874-es észlelési adatok a forgalom viszonylagos stabilitását tükrözik. Ez fokozottan igaz a nyugati országrészre, ahol a forgalom általános növekedését

¹⁸ Uo., 1871–64–11–12252.

nem kísérte a forgalom területi átrendeződése. A Dunától keletre eső országrész forgalmát ezzel szemben több útvonalon is jelentősebb változások jellemezték.

Ennek lehetséges okai között már a korabeli megfigyelések is a vasúthálózat fokozott, a keleti országrészt ekkor elérő kiépítését sejtették, melyet a forgalomszámlálás rendszerének is figyelembe kellett vennie. Fontosnak tartották, hogy ne csak az eredeti helyeken, hanem a közbeeső pontokon, különösen a mellékutak beágazásánál is számláljanak, „legkiválóbb figyelemmel” ott, ahol „vaspályák” építése és újabb megnyitása miatt megváltozott a forgalom, és „úgyszólván egészen más irányt nyert”.¹⁹

Összességében a két számlálás között 12 olyan államút volt az országban, amellyel párhuzamosan ekkor nyitották meg a vasutat. E párhuzamos utak közül ötön csökkent, héten pedig növekedett a forgalom. Azaz a vasúthálózat változása rövid távon nem áll egyértelmű összefüggésben a közutak forgalmának változásával. A vasúttal jobban ellátott nyugati országrész alacsonyabb és a kevésbé ellátott keleti országrész magasabb közúti forgalma azonban hosszabb távon összefüggést sejtet a két hálózat teljességek között.

Az 1874-es adatok részletesebb, néprajzi jellegű következtetések levonását is lehetővé teszik. A mintegy 760 észlelési szakasz feléről állnak rendelkezésre az egy fogatolt járműre jutó vonóállatok számát tükröző számlálási adatok. (2. térkép)

Mind 1870/71-ben, mind pedig 1874-ben 2,2 volt az egy fogat elé fogott állatok átlagos száma, ami a kétfogatú szekerezés túlsúlyára utal. A néprajzi szakirodalomból is ismert, hogy ettől eltérőek voltak az erdélyi területek szekerezési szokásai, mivel az állatállomány összetétele is különbözött az ország többi részén megszokottól.²⁰ A nagyobb vonóerőt igénylő rendelkező ökor- és bivalyfogatok elé hagyományosan négy vonóállat volt fogva, ezt tükrözik a forgalmi észlelések eredményei is, Brassó, Nagyszeben és Kolozsvár csúcserkéivel.

Ugyanakkor kevesebb, mint átlagosan két vonóállattal húzott szekerek közlekedtek az ország északi részének néhány más államúti szakaszán, illetve több útkereszteződéshez, nagyobb településhez közeli szakaszon. Különösen feltűnő ez a Pest-Budáról kivezető utak esetében. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a feltételezhetően jobb minőségű utakon azonos tömeg mozgatásához kevesebb állat befogása is elegendő volt.²¹

A vontató állatok fogatonkénti átlagos számának ismerete korlátozottan, de lehetővé teszi, hogy a néprajzi és földrajzi sajátosságok alapján hozzávetőlegesen

megbecsüljük az utakon közlekedő szekerek számát. A szekerek számának meghatározásával ugyanis lehetővé válik, hogy az adatokat „megtisztítsuk” a néprajzi sajátosságoktól, és így olyan mutatót hozzunk létre, amely nagyobb eséllyel tükrözi a gazdaság területi különbségeit.

A rendelkezésre álló adatokat tájegységenként, illetve útvonalanként átlagolva rendeltem az adathiányos szakaszokhoz. (3. térkép)

Bár az egy fogatra jutó vonóállatok száma viszonylag széles tartományban (1–3,2) szóródik, a szélső értékek alacsony számából és ezek térbeli dekoncentrációjából következően a tájegységekre/útvonalakra vonatkozó átlagértékek 2 és 2,5 közé esnek. Így a vonóállatok esetében tapasztalt térbeli eloszlás – a nominálértékek természetes csökkenése mellett – nem módosul alapvetően a fogatok esetében.

Szintén ismertek a fogatok terheltség szerinti megoszlásának értékei, melyek térbeli képe nem tükröz markáns földrajzi szabályosságokat. Az útszakaszok 60%-án a könnyű és nehéz fogatok aránya kiegyenlített volt, egyedül Pest-Buda és DK-Erdély tűnt ki a nehéz fogatok magasabb arányával. E két, a befogott vonóállatok számát tekintve teljesen ellentétes paraméterekkel rendelkező térség példája arra mutat rá, hogy a szekerek terheltsége és a befogott vonóállatok száma közötti összefüggés meglehetősen összetett volt. A szállítandó teher mennyiségéből nem következett automatikusan a szekér elé fogott állatok száma, ezt a táji, néprajzi sajátosságok, szokások mellett a súrlódási együtthatón keresztül az utak minősége és a domborzati viszonyok egyaránt befolyásolták.

Az 1894. évi számlálás

A már az 1870-es években is felvetett elképzelést, mely szerint az utak forgalmi terhelés szerinti besorolásához nem elegendő csupán az államúti hálózaton számolni, csak az 1890-es években valósították meg. Az eredeti tervek szerint a minisztérium ekkor is csak az állami úthálózat forgalmának mérését tervezte, de végül felülbírálták korábbi álláspontjukat. Így 1893-ban elrendelték az első olyan országos forgalomszámlálást, melynek során nemcsak az államutak, de a törvényhatósági utak forgalmát is számlálták. Ezáltal lehetővé vált az utak forgalomnagyság alapján történő kategorizálása.

A forgalmi fontosságon túl az 1895. évi költségvetés tervezete számos egyéb okot is megfogalmazott az állami úthálózat megváltoztatása indokaként.²² Így a földművelés, az ipar, a kereskedelem, a közlekedési

¹⁹ Uo., 1872–1145–8628.

²⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2001; FRISNYÁK Zsuzsa 2003b.

²¹ BALOGH István 1965.

²² JKKM 1895.

szektor, a hadászati-honvédelmi viszonyok és a nemzetközi forgalom megváltozása miatt is szükségesnek találták az utak újbóli besorolását. Ugyanakkor területi szempontokat is figyelembe kívántak venni, az ország nyugati felének az erdélyi úthálózattal való összekötését és annak a hat vármegyének a feltárását tartották fontosnak, ahol korábban még nem voltak állami utak.

Az 1894-es számlálási eredményeket rögzítő egyetlen eddig ismert átfogó statisztikai adatforrás *A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve* című, a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium által 1895-ben kiadott térkép²³, amely csak az államutak forgalmát ábrázolja. Egyértelmű volt azonban, hogy ezen adatok az eredetileg felmért adatoknak csak töredékét jelentik, így az 1894-es észlelés esetében is részletes levéltári kutatások váltak szükségessé. A számlálással kapcsolatos dokumentumokat a Kereskedelemügyi Minisztériumnak a Magyar Országos Levéltárban fellelhető K 227 törzsszámú állaga tartalmazza.

A levéltári kutatások során számos eddig ismeretlen irat került elő, de sajnálatosan a számlálási eredmények, térképek jó részét leválasztották a törzsanyagról. A szöveges dokumentumok nagy része az észlelési nyomtatványok kérvényezésével, a költségek, az éjjeli forgalom, a vasárnapi forgalom és a törvényhatósági utak forgalmával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik csak. Ennek ellenére több vármegye törvényhatósági útjainak eddig ismeretlen számlálási eredményeit is sikerült feltárni.

1. A számlálás előkészítése és lefolyása

Glevicky Sándor királyi mérnök, az 1893 áprilisában, Lukács Béla kereskedelmi miniszter által összehívott ülésen vetette fel a magyarországi forgalomszámlálások folytatásának szükségességét. Ismertette az 1888. évi württembergi számlálás módszerét, és bemutatta a számlálásról készült térképet. A forgalmi térkép megtalálható a MOL állományában, példaképpen kisebb, Bodeni-tó környéki részletét mutatom be. (4. térkép)

Az 1:400 000 méretarányú forgalmi térkép, amely a későbbi magyar térkép mintája lett, annál részletesebb bontásban ábrázolja az adatokat. A km-szelvényezett térkép egyaránt feltünteti az átmenő (piros) és a helyi (mezőgazdasági) forgalom (zöld) nagyságát, a nagyvárosok térségében kiemelt, 1:100 000 méretarányban. A térkép

kiegészítő diagramot is tartalmaz, amely az átlagos kilométerre eső átmenő és helyi (mezőgazdasági) forgalom nagyságát ábrázolja havi bontásban, vonóállat mértékegységben.²⁴

A magyarországi számlálás előkészítése során a württembergi minta és az 1870-es évek számlálásainak tapasztalatai szolgáltak alapul. Nem valósult meg a helyi és az átmenő forgalom elkülönített feljegyzése, nagy viták után azonban sikerült elérni, hogy a korábbi észlelések hiányosságait nagyrészt kiküszöböljék. Így kötelezővé tették az éjszakai észleléseket, melyeket csak abban az esetben lehetett elhagyni, amennyiben az két hónap átlagában nem érte el a nappali forgalom 30%-át. Az éjszakai észlelések legfőbb indoka a városok élelmiszerellátása volt, a mezőgazdasági terményeket szállító szekerek ugyanis már éjszaka elindultak, hogy hajnalra a piacokra érjenek.²⁵

Szintén kötelező elemként került be a felvételi rendszerbe a vásári napok forgalmának felvétele. Nemcsak a vásár napján, hanem az azt megelőző és az azt követő éjszakán is rendkívüli észlelést kellett tartani, ha a forgalom a vásár miatt nagyobb volt a szokásosnál.²⁶ Volt azonban példa arra is (Fogaras vármegye), hogy a vásárok nemhogy növelték volna a forgalmat, hanem csökkentették, mert a vásárookra nem szekérrel, hanem gyalog és az állatokat hajtva érkezett a lakosság.²⁷

Az észlelés alapegysége újra a szekerek elé fogott állatok száma lett, de rögzítették a fogatok számát is. A számlálást az év 52 hetében, minden héten egy nap végezték.²⁸ Felmerült azonban, hogy vasárnaponként ne számláljanak, e tervet ellen a helyi lakosság vallási összetétele miatt azonban Szabolcs megye tiltakozott, mivel a térség izraelita lakossága a hét utolsó napján intézte ügyeit a városokban, illetve ekkor indult a hétfői vásárookra, jelentős forgalmat kelte ezzel az utakon.²⁹

Intézkedtek az eredmények kartográfiai feldolgozásáról is, hiszen a korábbi számlálásnál az egységesítés hiánya volt az egyik oka annak, hogy az eredményeket nem sikerült széles körben ismertté tenni. Az államutak forgalmi térképének elkészítését a minisztérium magára vállalta, de a majd 36 000 km-nyi törvényhatósági út forgalmi térképeinek elkészítése központilag nem volt megoldható. Így a minisztérium a feladatot az államépítészeti hivatalokhoz utalta.³⁰ Előírták, hogy a térképi ábrázoláshoz a Gönczy-féle vármegyetérképek fekete-fehér nyomtatását kell felhasználni, és az egységes kartográfiai megvalósítás

²³ MÁKFT 1895.

²⁴ MOL, K227, 1893–418–12–41201.

²⁵ Uo., 1893–502–12–89216.

²⁶ Uo., 1894–1289–8403.

²⁷ Uo., 1895–753–12–10148.

²⁸ Uo., 1893–502–12–89216.

²⁹ Uo., 1894–627–12–1238.

³⁰ Uo., 1895–867–68092.

érdekében mintaterületet jelöltek ki.³¹ A későbbiekben a vármegyék ennek alapján készítették el saját törvényhatósági útjaik forgalmi térképeit.

A megyei utak forgalomszámlálása végül csak 1897-ben fejeződött be, s szemben az államutak 1895-ben már publikált eredményeivel, ezek egyéges formában való kiadása sosem történt meg, az eredményeket mindaddig megsemmisültnek hitték.

A számlálás lebonyolítása során számos kérdés, probléma merült fel. Ezek egy része anyagi, más része technikai jellegű volt. Így pl. külön problémának bizonyult az éjszakai számlálások téli lebonyolítása, hiszen „téli időben az útkaparók a szabad ég alatt csak úgy végezhetik a feljegyzéseket, ha tüzelőanyag bocsátatik rendelkezésükre, az aláírt hivatal utólagos jóváhagyás reményében volt oly bátor szállítással együtt 16 forintnyi összeg erejéig (...) tüzelni való dorongfát beszerezni”. A tűz fényére hivatkozva a minisztérium külön petróleum beszerzését csak azokon a pontokon engedélyezte a világitáshoz, ahol az útkaparók házak ablakából számoltak.³²

Egyes helyeken szintén problémát jelentett, hogy nem volt megfelelő számú személyzet, vagy azok nem voltak megfelelően képzettek: „Kitűnik ebből, hogy a forgalmi feljegyzéseket a magas rendelet kívánalmai szerint keresztülvinni annál kevésbé lehetséges, mert nemcsak az útkaparók értelmi színvonala áll szokatlan alacsonyan, de még a törvényhatósági útmestereké is, kik között van 3–4 olyan, kinek nem képes a hivatal a legcsekélyebb előtte ismeretlen dolgot felfoghatóvá tenni”.³³

Más hivatalok jelentései ugyanakkor a forgalom évszakonkénti sajátosságaira világitottak rá. Tolna vármegye közölte, miszerint tavasszal nagy volt a forgalom, ősszel még inkább, nyáron alacsonyabb, ünnep és vasárnapokon pedig kisebb.³⁴ Arad vármegye pedig az éjszakai számlálásokkal kapcsolatban mutat rá azok különös szükségességére a tavaszi szántás, gabonabehordás és az őszi szántás idején.³⁵

2. A számlálás eredményei

Összességében jelenleg 7642 km állami út forgalma ismert, amelyből 6463 km a Magyar Királyság, míg 1178 km Horvát- és Szlavónországban vezetett. A megyei utak közül 2553 kilométernyi hálózat adatait sikerült megbízható biztonsággal feltárni. Az állami úthálózat hossza 1874 és 1894 között 433 kilométerrel növekedett, míg az érvényességi szakaszok átlagos hossza 0,8 kilométerrel csökkent. Így 1894-ben az észlelési szakaszok átlagos hossza a Magyar Királyság

területén 6,4; Horvát- és Szlavónország területén 8,5; míg az ismert megyei úthálózaton 10,5 km volt.

Az országos napi forgalom átlagos értéke 481 vonóállat volt, ezen belül az államutak forgalma (498 vonóállat/nap) valamivel magasabb volt, mint az ismert forgalmú megyei utaké (430 vonóállat/nap). (5. térkép)

1894-ben a legmagasabb a kelet-magyarországi, a dunántúli és a horvát- és szlavónországi utak forgalma volt, melyek forgalomnagyságai alig tértek el egymástól. Valamivel átlag alatt maradt az északkeleti országrész forgalma, míg jelentősen elmaradt az átlagtól az északnyugati területeken mért forgalom. Az államutakon közlekedő szekerek száma ugyan csak kis mértékben, de minden esetben magasabb volt a törvényhatósági utakon közlekedőkéénél.

A legforgalmasabb útszakaszok 1894-ben is a városok, nagyobb települések, illetve útkeresztezések környékén alakultak ki. Mint az 1870-es években is, kiemelkedően nagy volt a forgalom Budapest határszélvényeiben (2000–4000 vonóállat/nap), amelyet Munkács, Pécs és Eperjes környéki egyes útszakaszok forgalmai követtek. A forgalom nagyságának további jellegzetessége, hogy 700 vonóállat/nap feletti egyenletes terhelés csak nagyon kevés, hosszabb útvonalon figyelhető meg. Ide tartoznak a kelet-szlavóniai államutak, a Versec–Pancsova út, a Miskolc felé vezető államút középső szakasza, illetve a Tisza forrásvidékén futó államúti szakasz.

Az 1870-es évek számlálási eredményeihez mérten alapvető különbség, hogy a forgalom 1894-re jelentős mértékben lecsökkent. Csak az 1874-ben és 1894-ben is egyaránt számlált utak forgalmát összevetve 27%-os volt a forgalom mérséklődése, míg a forgalom eloszlása területileg kiegyenlítettebbé vált. A legnagyobb arányú, 30% körüli csökkenés az eredetileg legnagyobb forgalmú Északkelet- és Kelet-Magyarország útjait jellemezte, míg az eleve alacsonyabb forgalmú Dunántúlon és az északnyugati országrészben 20% alatt maradt a visszaesés mértéke.

Az új forgalmi helyzetnek számos, további kutatást igénylő oka lehet. Az áruterelés volumenének változása vagy a vasút forgalmának értékelése mellett nem szabad megfeledkezni a nehezen mérhető táji sajátosságokról sem. Szintén befolyással van a szekerezésre az utak minősége, az államutak forgalmának területi struktúrája mögött akár a törvényhatósági utak kiépítettségének területi eltérései is meghúzódnak. Az államutak ugyanis rendkívül jól ki voltak építve (az 1883-as közel 6000 km-ből mindössze 24 km volt kiépítetlen), míg a törvényhatósági utak több

³¹ Uo., 1896–1290–49276.

³² Uo., 1894–627–12–11458.

³³ Uo., 1893–502–12–62229.

³⁴ Uo., 1895–753–12–10035.

³⁵ Uo., 1893–502–12–97170.

mint fele földút volt még. A Közmunka- és Közlekedési Minisztérium 1883-as adatait megvizsgálva azonban nem igazolható az a hipotézis, hogy azokon a területeken lett volna nagyobb az államutak forgalma, ahol a rosszul kiépített törvényhatósági úthálózat ezt kikényszerítette.

Bár a törvényhatósági utak 51%-os országos „kiépítetlenségi” aránya mögött rendkívüli különbségek húzódtak meg (az alföldi törvényhatósági utak 78,3%-ának ki nem építettsége, szemben az északnyugati országrész 2,9%-os értékével), a két szélső értéket leszámítva a többi tájegység törvényhatósági útjainak kiépítettségi foka közel hasonló volt. Ezen értékek alapján nem feltételezhető, hogy hasonló útminőség mellett egyes térségekben a fuvarosok a többi térségnél nagyobb arányban kerültek volna az államutak felé.

A közúti forgalom új helyzetének legfontosabb magyarázója a vasúthálózat nagymértékű kiépülése és területi megoszlásának változása. Elsődleges volt a vasút szerepe az Alföldön, ahol ebben az időben még egyáltalán nem voltak kiépített utak, az államutak csak az Alföld peremén kezdődtek (Debrecen, Szeged) és tartottak Erdély belső vidékei felé. Az ország északnyugati részét szintén csak vasútvonalak kötötték rá az országos hálózatra, a Pest–Pozsony vasútvonaltól indult észak felé több államút is. A Komárom–Érsekújvár útvonal pedig speciális esetként a Dunát kötötte össze valamely közeli vasútvonallal. Vagyis még az állami úthálózat is számos esetben csak ráhordó szerepet játszott a vasútvonalak mellett.

Csak az államutakat figyelembe véve, a forgalom nagysága az 1874-es 720 vonóállat/nap értékről 1894-re 498-ra csökkent. Eközben a vasúthálózat hossza több mint kétszeresére, 6420 km-ről 13 260 km-re nőtt, elérvén ezzel a keleti határokat is. Megszűntek a postajáratok, csökkent a nagy távolságú közúti forgalom szerepe, a 19. század végére a közúthálózat feladata az állomások és a vasúttal el nem érhető térségek hálózatba kötése lett. Vagyis míg az 1870-es évtized néhány éves periódusában nem, addig 20 éves időtávon már számottevő hatást gyakorolt a vasúthálózat fejlesztése a közúti forgalom nagyságára.

Széchenyi 50 évvel korábbi koncepciója tehát beigazolódott, az ország fő ütőereivé a vasútvonalak váltak, és ezek forgalmát a technikai lehetőségeit tekintve alárendeltebb közúthálózat osztotta szét a vasúttal nem elérhető vidékekre.

A vasút dominanciája történelmi távlatból szemlélve mégis rövid életű volt, hiszen a közúti közlekedés gyors modernizációját követően a 20. század második felére a gépjárműveknek köszönhetően a közút visszavette vezető szerepét.

Forgalomszámlálások Háromszéken

1. Háromszék forgalomfelvételi eredményeinek megőrzöttsége

A Magyar Országos Levéltárban folytatott kutatások behatárolták az ott elérhető források körét. A MOL-ban megőrzött anyagok elsősorban a központi kormányzati iratanyagát tartalmazzák, vagyis esetünkben 1869-től 1889-ig a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium, 1889-től a vizsgált periódus végéig pedig a Kereskedelemügyi Minisztérium iratai közt lelhetőek fel a közúti forgalomfelvételekkel kapcsolatos részletek.

A két számlálási periódust a számlált utak – és ehhez kötődően az illetékes szervek körének – változása nyomán is ketté kell bontani.

Az első észlelés során ugyanis csak az államutak forgalmának meghatározására került sor, e feladatot a minisztérium területi szerveivel, a Magyar Királyi Mérnöki Hivatalokkal végeztette el. Az eredmények többségét a levéltári kutatások sem tudták feltárni, a megtalált 1870/71-es és 1874-es adatsor viszont szinte teljes körű. Vagyis az államutak – mint legfontosabb utak adatai – a minisztériumba kerültek, tervezett feldolgozásuk azonban központi szinten is elmaradt. A hiányzó évek eredményeinek feltárására a történelmi országterület megyei levéltáraiban is kevés esély mutatkozik, mivel a mérnöki hivatalok iratanyaga nagyrészt megsemmisült. Ilyen sorsra jutott a háromszéki állami utakért felelős Brassói magyar királyi Mérnöki Hivatal iratanyaga is.

Háromszéket mindösszesen egyetlen államút, a Brassó–Ojtoz államút érintette. Ennek forgalmi adatai, hasonlóan a legtöbb államútéhoz, a két ismert évre szinte hiánytalanok.

Az első számlálási periódustól eltérő paraméterekkel zajlott a második, 1894-es számlálás. A számlált utak körét kibővítették a törvényhatósági utakkal, amelyek egyaránt magukban foglalták a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok kezelésében álló utakat.

A vármegyéknek az 1890. évi I., a közutakról és vámokról szóló törvény cikk alapján lehetőségük, de nem köteleességük volt törvényhatósági mérnöki hivatalt szervezni. Amennyiben erre nem került sor, és a (mérnöki hivatalok feladatait átvevő) államépítészeti hivatal látta el a törvényhatósági utakkal kapcsolatos teendőket, a vármegye kötelese volt a felmerülő kiadásokhoz hozzájárulni. Nem volt ugyanakkor választási lehetőségük a törvényhatósági joggal felruházott városoknak, melyeknek létre kellett hozniuk a városi mérnöki hivatalokat. (21. §.)

Ilyen módon a korábbinál sokkal komplexebbé vált a forgalomszámlálások lebonyolítási rendszere, amely a levéltári kutatásokat összetettebbé, de egyben

több esélyt kínálóbba tette. A minisztérium továbbra is a koordináló feladatokat látta el, az 1894-es számlálás során azonban már nemcsak területi szakszerveinek vezetésével, az államépítészeti hivatalok főmérnökeivel állt kapcsolatban, hanem a vármegyei utak forgalmának észlelése miatt az alispánokkal, a törvényhatósági városok útjain folytatott észlelések miatt pedig a polgármesterekkel is levelezést folytatott.

Az észlelések végrehajtása során e szervezetek-személyek is kapcsolatba kerültek egymással, ami kutatási szempontból szintén növelte az új eredmények megtalálásának esélyét. Összességében a három felelős szinthez két végrehajtó szervezet tartozott.

Az állami utak forgalmát a megyei államépítészeti hivatalok mérték fel, az eredményeket közvetlenül a minisztériumba felterjesztve.

Mivel a megyei törvényhatóságok többnyire nem szerveztek saját mérnöki hivatalt, szintén az államépítészeti hivatalok mérték fel a megyei törvényhatósági utak forgalmát. Ebben az esetben a vármegye (alispán) és az államépítészeti hivatal (főmérnök) közvetlenül tartották a kapcsolatot, minden problémás eset, eredmény a vármegyén keresztül jutott fel akár a minisztériumba, akár az eredmények térképezésével megbízott céghez. E tényező döntő jelentőségűnek bizonyult a kutatások során.

Végül a törvényhatósági jogú városok törvényhatósági útjainak forgalmát a polgármester mérte fel a város saját mérnöki hivatalával. Az eredményeket, csakúgy mint a megyei utak esetében, itt sem a felmérés végző mérnök, hanem a feladattal hivatalosan megbízott polgármester terjesztette fel a minisztériumba.

A felvázolt szolgálati utak határozták meg az 1894-es számlálási eredmények kutathatóságát. A Magyar Országos Levéltárban fellelt iratok azonban többnyire csak a különböző szervek közti levelezést tartalmazzák, az eredményeket leválasztották az iratanyagtól. Egyelőre tisztázatlan, hogy ezek sorsa mi lett, elképzelhető azonban, hogy valamennyi ügyiratot, vagy egy későbbi számlálás előkészítése, vagy az eredmények összegzett kiadásának reményében, csak évekkel később iktatták. A későbbi iktatás esélyét erősíti a számlálás elhúzódása is, Alsó-Fehér vármegye anyagai például csak 1899-ben kerültek fel a minisztériumba. Az esetlegesen későbbre tervezett számlálásra pedig az a számos, különböző könyvtárakban és más intézményekben (így magában a Székely Nemzeti Múzeumban is) fellelhető megyei forgalmi térképlap utal, melyek címükkel ellentétben nem tartalmazzák a számlálási eredményeket feltüntető szalagdiagramokat, kiadási dátumként azonban egészen az 1920-as évekig húzódó időpontokat tartalmaznak.

Amennyiben a későbbi iktatás miatt nem sikerült a MOL-ba beküldött és a levelezésről leválasztott eredményeket megtalálni, úgy azok későbbi előkerülésének esélye gyakorlatilag nincsen. A minisztérium ugyanis csak az 1900 előtti anyagokat adta át a MOL-nak megőrzésre, az 1900 és 1945 közti iratanyag a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium Lánchíd utcai épületében 1944–1945-ben elégett.

Így a MOL-ban folytatott kutatások Háromszék vármegye esetében is csak azt tárták fel, hogy mind az alispán, mind a főmérnök megküldte a minisztériumnak az alája tartozó utak észlelési eredményeit. Az államutakra vonatkozó adatok már 1895 januárjában, de a megyei utak adatai is már februárban Budapesten voltak.

Mivel az állami utak eredményeinek térképezését a minisztérium magára vállalta, és azokat a millenniumi kiállításon is megjeleníteni szándékozott, ezen eredmények feldolgozása és kiadása már a számlálást követő évben megtörtént. Ennek eredményeként jelent meg a már említett *A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve* című, 2 × 3 méteres térképmű, amelyet a kiállítás közlekedési pavilonjában valóban ki is állítottak.

Ezen forrás alapján ismertek a Háromszék vármegyei államúti eredmények is, ez azonban újra csak a Brassó–Ojtoz útnak a vármegyébe eső szakaszát jelenti. A térkép ráadásul csak az összegzett végeredményeket tartalmazza, azaz ezen út esetében csak arról van tudomásunk, hogy mennyi volt az egyes észlelési szelvényekben a szekerek elé fogott vonóállatok száma. E tekintetben, csakúgy mint az 1870-es évek számlálások eredményeinél, szintén nem várható újabb eredmények előkerülése, hiszen a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban sem maradtak fenn a helyi államépítészeti hivatal iratai.

A törvényhatósági utak forgalmi adatainak sorsa a MOL dokumentumai alapján csak annyiban követhető, hogy szépen látszik az a csúszás, amelyet részben a minisztérium, részben a vármegyék hibája okozott. A vármegyék közül egyesek a számlálás késői kezdésével, a minisztérium pedig a feldolgozás elveinek elkésztettségével hátráltatta a munkát. Annak ellenére, hogy mind a primer adatok, mind ezek összesítése 1895 februárjára beérkezett a minisztériumba, Háromszék megye törvényhatósági útjainak forgalmi térképe csak 1897 júniusára készült el. Sem a térkép, sem az eredmények nem találhatók meg azonban a MOL-ban, megvannak viszont az adatok a sepsiszentgyörgyi állami levéltár alispáni iratai között.³⁶

³⁶ SÁL, Fond 9.

2. A számlálási eredmények feldolgoása

Háromszék vármegyében is az államépítészeti hivatal végezte a törvényhatósági utak forgalomszámlálását. Az alispán 12492/1893 számú átiratában kérte fel a hivatalt az észlelések elvégzésére, egyben átutalta a nyomtatványok és az éjjeli számlálások költségeit. Válaszában az államépítészeti hivatal közölte, hogy az éjjeli észlelések átlagosan havi 60 Ft-ba kerülnek (útkaparók pótdíja), de ez a fenntartási általánból nem volt fedezhető. Így 700 Ft előleget kért (és kapott), a segédnapszamosokra felvett 1894. évi 3000 Ft költségelőirányzat terhére.

Az államépítészeti hivatal 1895. január 18-án fejezte be az észlelést, és a 2118 db számlálási ívet átküldte az alispánnak minisztériumi felterjesztésre. Ez volt az a 10702/1895 (MOL) számon iktatott dokumentum, amelyből még Budapesten azonosítani lehetett az iratok beérkezését.

Ezt követően csak az államépítészeti hivatal költségekkel való elszámolása tekintetében mozdult előre a folyamat, Háromszék vármegyében – mint ahogyan az egész országban – másfél évre leállt a feldolgozás. A minisztériumnak ennyi időbe telt, amíg begyűjtötte az elkészült felvételeket, és döntött a feldolgozás további sorsáról.

Az adatok térképi feldolgozásáról rendelkező 49276/96 minisztériumi körrendelet indította el újra a feldolgozás folyamatát, amikor a vármegye visszakapta a „b” és „c” (vagyis az észlelési pontokra és útvonalakra összegzett) kimutatásokat, valamint megkapta Veszprém vármegye törvényhatósági útjainak forgalmi térképét. E térkép jelenleg is megtalálható a sepsiszentgyörgyi levéltárban, ez a térkép szolgált mintául minden törvényhatóságnak saját térképe elkészítéséhez.

A térképezési körrendelet kézhezvétele után, annak utasítására az alispán 1896 októberében fel is vette a kapcsolatot Posner Károly Lajos és Fia Nyomdaüzemével, amely cég a megyei térképek elkészítését végezte. Az alispán kérte Posnertől a Gönczy-féle 1:25 000 méretarányú vármegyeterkép fekete nyomtatú, 100 példányban való előállítását. Ugyanakkor az alispán visszaküldte az államépítészeti hivatalnak a minisztériumtól visszaküldött adatokat.

Posner 1896. november végi válaszában próbanyomatot küld az alispánnak, kérve, hogy ellenőrizze az úthálózat helyességét. Megjegyzi továbbá, hogy nyomdája a többi hasonló térkép elkészítése miatt rendkívül túlterhelt, így az imprimatúrát lehetőleg három napon belül kívánja visszakapni. A nyomdaüzem kiemeli, hogy a forgalmi adatok nem rajzolandók be a térképre.

A próbanyomatot, a szokásos szolgálati útnak megfelelően, az alispán átküldte az államépítészeti

hivatalnak, amely végrehajtotta a szükséges korrekciókat, és három nappal a kézhezvétel után az alispán valóban vissza is küldte az imprimatúrát Posnernek.

Ezután újra több hónap szünet következik az ügymenetben, mígnem 1897 márciusában Posner jelzi, hogy elkészült az alaptérkép, és a számla csatolása mellett várja a kézíratos forgalmi térképet sokszorosításra. Mivel a vármegye két héten keresztül nem reagált a megkeresésre, Posner sürgető levelet küldött az alispánnak (ezt egyébként más nem válaszoló vármegyéknek is megtette), amelyben felhívta a vármegye közönségét, hogy a minisztériumi körrendelet kifejezetten ajánlja a térképek nagy példányszámban való előállítását, így várja megrendelésüket.

Az alispán kérésére ekkor az államépítészeti hivatal átteszi a vármegyéhez az időközben elkészített két kimutatást és térképet, de tévedésből a vármegye nem ezeket, hanem a vonaltérképet küldi fel Posnernek. A nyomdaüzem néhány nappal később jelzi a tévedést, melynek hatására az alispán – árajánlat kérése mellett – megküldi Posnernek a kézíratos forgalmi térképet.

Posner április végén jelentkezik (a valamennyi vármegye számára) egységes árajánlatával, melyben 50 db térkép elkészítését 95, 100 db-ét 120 Ft-ért vállalja. A drágának talált ajánlat hatására az alispán visszaküldeni kéri az elküldött kézíratos térképet, jelezve, hogy ha mégis rendelne, akkor újra elküldi a mintát a nyomdaüzemnek. Háromszék vármegyéhez hasonlóan egyébként több más vármegye is drágának találta Posner ajánlatát, amely némileg erőszakos kommunikációval is párosult.

A térképet végül Révész Ignác írnokkal sokszorosították, 10 példányban, 10 Ft külön díjazás ellenében, és az alispán 1897. június 22-én terjesztette fel a kész térképet a Kereskedelemügyi Minisztériumba.

3. Az államúti számlálás eredményei

Az országos közúti forgalomszámlálásokból fennmaradt, Háromszékre vonatkozó legrégebbi eredmény a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium 1871. évi költségvetési előirányzatában szerepel.³⁷ E forrás csak útvonalankénti átlagértéket közöl, így nem állapítható meg pontosan a Brassó–Ojtoz útvonal Háromszékre eső forgalmi részesedése. A 319 napi vonóállatot kitevő forgalom azonban nem tér el jelentősen a következő évből már ismert adattól, amikor az útvonal Háromszékbe eső részének átlagos forgalma 270 vonóállat volt. (6. térkép)

Az akkor még mindössze négy észlelési szakaszra osztott államút Brassóhoz legközelebbi szakasza volt a legforgalmasabb, melyet a Kézdivásárhely környéki forgalom követett. A legcsekélyebb számú vonóállat

³⁷ JKKM 1871.

az út leginkább periférikus, a román határ előtti szakaszán közlekedett.

A szakaszok terheltségének egymáshoz való viszonya nem, a terhelés nagysága viszont jelentősen megnövekedett a következő ismert forgalmú évre, 1874-re. (7. térkép) A háromszéki szakaszon közlekedő vonóátlatok átlagos napi száma 682-re emelkedett, melyben szerepe volt Brassó 1873-as, az országos vasúthálózatba való bekötésének. Ezt támasztják alá Nagy Botond kutatásai is,³⁸ a tárgyalt időszakban az ojtózi/sósmezői vám a harmadik legnagyobb forgalmú volt a román határon importgabona tekintetében.

A felfutás azonban csak időleges volt, ez az útvonal is illeszkedett abba az országos trendbe, amely az 1894-es számlálásra a vasúthálózat további kiépítésének következtében a közúti forgalom csökkenését hozta magával. A Brassó–Kovácsna–Kézdivásárhely vonal 1891-es felavatása visszavetette a szekérforgalmat, 1894-ben újra kevesebb, 476 vonóátlat közlekedett átlagosan az államúton. (8. térkép)

4. Forgalom a törvényhatósági utakon

A törvényhatósági utak forgalmának felmérésére első alkalommal 1894-ben került sor. A Háromszék vármegyére vonatkozó forgalomfelvételi adatok megőrzöttsége magas fokú, a központilag, Budapesten bezúzott „a” lapok mellett a forgalmi térkép maradt feltáratlan. Sikertelen azonban a Kovácsna megyei levéltárban valamennyi „b” és „c” lapot megtalálni, melyek a számlálási eredmények észlelési pontonkénti eredményeit napi bontásban tartalmazzák.

Ez azt jelenti, hogy nemcsak az éves forgalom nagyságáról, de annak hetenkénti lefutásáról, a befogott igavonók és a szekerek számáról, az éjszakai forgalomról és az országos vásárok alkalmával lebonyolódott forgalom nagyságáról is olyan részletes információkat sikerült feltárni, amelyek eddig nemcsak Háromszékre, de az ország bármely részére vonatkozóan is teljesen ismeretlenek voltak.

A számlálás Háromszék vármegye valamennyi jelentősebb (12) megyei útjára kiterjedt, mintegy 325 km hosszúságban, mindössze a vasúti hozzájáró utak és öt olyan kisebb törvényhatósági út maradt ki, melyek hossza 2 km alatt maradt. (A felmért úthálózatot és a számlálási szelvényeket a 9. térkép ábrázolja.)

Az utak többsége kiépített megyei út volt, csupán a Kézdivásárhely–Torja–Bükszád út „középső”, Feltorja és Bükszád közötti 20 km-es szakasza, a Mikóújfalú–Nagybacon közti út egy három kilométeres szakasza, valamint a Nyén–Bodza–Krászna törvényhatósági út utolsó 2,5 km-es, román határ előtti része nem volt kiépítve. Ez utóbbi útvonal, csakúgy mint a Brassó–Csík megyei közút, hadászati fontossággal is bírt.

A 29 számlálási szelvény többsége településeken belül helyezkedett el, helyzetük csak hozzávetőlegesen, egy kilométer pontossággal ismert. A számlálási pontok elhelyezése nem minden esetben elégíti ki a szakmai igényeket, a települések, városok központjában végzett észlelési eredmények ugyanis nem terjeszthetők ki korlátlanul az útvonal városon kívüli részére. A legkirívóbb három esetet a feldolgozás során „nem számlált szakasznak” minősítettem (10. térkép), mivel teljességgel kizárható, hogy pl. a Kézdivásárhelyen számlált forgalom egészen a csíki határig, vagy a Torján számlált forgalom Bükszádig változatlan nagyságú legyen. Ezekon kívül is találhatóak „gyanus” szakaszok a felmérésben (pl. Kovácsna és Kézdivásárhely közt, vagy a Nyén–Bodza–Krászna úton, ezek közül bizonyos esetekben új érvényességi szakaszhatár kijelölése volt célszerű.

A nappali számlálás 46–49 napon keresztül, míg az éjszakai, a forgalom nagyságának függvényében, 0–49 napon át zajlott. Kilenc szelvényen egyáltalán nem volt éjszakai észlelés, öt szelvényen pedig csak két-három hónapon át számláltak, majd a körrendeletben meghatározott alacsony arány miatt leálltak vele. Így összesen 15 szelvényből vannak folyamatos, egész évre vonatkozó éjszakai adataink. Az országos vásárok alkalmával szintén külön észlelést tartottak, mind nappal, mind pedig éjszaka.

Az átlagos nappali forgalom 546, míg az ismert éjszakai szelvényeké 321 vonóátlat volt naponta, amely összességében 688 vonóátlatnyi forgalmat jelentett. (Az útszakaszok terhelését a 10. térkép szemlélteti.)

A térkép – köszönhetően a településeken elhelyezett mérési pontoknak is – a városok kiemelkedő forgalmát tükrözi. Jól kivehető a megyeszékhely Brassóval való intenzív kapcsolata, de szintén kifelé kommunikál a Miklósvári járás valamint a Sepsi járás északi része. Háromszék abszolút belső központja ugyanakkor Kézdivásárhely, amely minden irányban élénk kapcsolatot tartott vonzáskörzetével.

A számlálás során rögzítették a szekerek számát is, amely a megyén belül nem tükrözött jelentős eltéréseket. Az egy szekér elé fogott állatok száma 1,66 és 2,11 közé esett, és a 29 szakaszból 25 szakasz esetén mindössze 1,9 és 2,1 között változott az érték. Az adatok tehát a kétfogatú szekerezés túlsúlyára utalnak.

Ugyanakkor a terheltebb fogatok aránya 29% és 72% között mozgott, de itt is 21 szakaszon esett az arány 40% és 60% közé, jelezve ezzel e dimenzió kiegyenlítetttségét. Nem volt ugyanakkor kapcsolat a befogott vonóállatok száma és a terheltség között, vagyis a gazdák a szállított teher nagyságától függetlenül a kétfogatú szekereket részesítették előnyben.

³⁸ NAGY Botond, 2009.

A terheltség és a napszakok közti kapcsolatot vizsgálva megállapítható, hogy nincs jelentősége a nappali és az éjszakai időszaknak, mindkét esetben 48% körüli a terhelt vonóállatok aránya. Összefügg a nappali és éjszakai forgalom abból a szempontból is, hogy a nappal nagy forgalmú utak éjszaka is jelentősebb forgalmat vezetnek le, a két napszakban közlekedő terhelt vonóállatok százalékos aránya között 0,73 a korreláció.

Összességében a nappali forgalom aránya 56% és 76% között változott, átlagosan a vonóállatok 65%-a közlekedett nappal, 35%-a pedig éjszaka – hajnalban. Az értékek ebben az esetben is az átlag körül szóródnak, a 15-ből 10 szelvény 10 százalékponton belül helyezkedik el egymáshoz képest. A nappali–éjszakai forgalom arányában ugyanakkor éves menet figyelhető meg: míg január–februárban 72% a nappali forgalom aránya, addig az év maradék tíz hónapjában csak 60%. Ez a téli hónapok kedvezőtlen, a nappali forgalmat erősítő hatásával magyarázható. (1. ábra.)

Éves menet jellemzi a forgalom teljes lefutását is, a téli hónapok alacsonyabb és a többi évszak magasabb értékeivel. (2. ábra.)

A mezőgazdasági idénymunkákhoz kapcsolódóan májusi, július közepi és augusztus második felétől szeptember végéig tartó csúcsokkal jelentkezik a forgalom, melyet a vásári napok forgalma múl csak felül. (3. ábra.)

Az április végétől (Szent György-nap) november közepéig a megyében megtartott mintegy 15 országos vásár jelentős forgalomnövekedést eredményez, egy átlagos vásárnap nappali forgalma mintegy háromszorosa, éjszakai forgalma pedig kétszerese egy normál nap forgalmának.

Összességében megállapítható, hogy egy olyan kis, megyényi területen, mint Háromszék, a forgalomfelvétel során felmért legtöbb adat elsősorban nem a különbségeket, hanem a hasonlóságokat tükrözi. Az adatok útszakaszonkénti értékei jórészt egyezők, a mai időtávból magyarázható eltérések feltárása inkább megyék között, mintsem megyén belül lehetséges. További helytörténeti, néprajzi, szociológiai szakirodalom feldolgozása természetesen még inkább árnyalhatóvá teszi a képet, mint ahogy lehetséges további kutatási irányt jelenthet a konkrét napi forgalmak és a korabeli időjárási adatok összevetése is.

Szalkai Gábor – ELTE TTK, Regionális Tudományi Tanszék, hajnalihegy@freemail.hu

Levéltári források

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe / Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL)

– Fond 9: *Háromszék vármegye iratai / Prefectura județului Trei Scaune, Alispáni iratok / Actele viceprefectului*

Magyar Országos Levéltár (Budapest)

– K 173, Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium iratai:

- 1869–1143–6458
- 1869–1143–6509
- 1871–64–11–12252
- 1886–11–6935
- 1872–1145–8628

– K 227, Kereskedelemügyi Minisztérium iratai:

- 1893–418–12–41201 (VSW 1888 hozzáférhetősége)
- 1893–502–12–89216
- 1894–1289–8403
- 1895–753–12–10148
- 1894–627–12–1238
- 1895–867–68092
- 1896–1290–49276
- 1894–627–12–11458
- 1893–502–12–62229
- 1895–753–12–10035
- 1893–502–12–97170

Irodalom

- EKÁ 1903 = *Emlékirat közutaink állapotáról*, Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium, Budapest, 1903.
 JKKM 1871 = Jelentés a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium 1871-ik évi költségelőirányzatához, in: *Állami költségvetés a Magyar Kormány részére az 1871. évre*, Buda, 1871.
 JKKM 1895 = *Jelentés a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium 1895. évi költségvetéséhez*, Budapest, 1894.
 MÁKFT 1895 = *A magyar állam területén lévő állami közutak forgalmi térképe az 1894. évi forgalmi adatok alapján szerkesztve*, Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium, Budapest, 1895.
 OgyKhN 1870, IV = *Az 1869-ik évi április 20-dikán kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, IV (szerk. Greguss Ágost), Pest, 1870.
 OgyKhN 1871, XIV = *Az 1869-ik évi április 20-dikán kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, XIV (szerk. Nagy Iván), Pest, 1871.
 OgyKhN 1872, XIX = *Az 1869-ik évi április 20-dikán kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, XIX (szerk. Nagy Iván), Pest, 1872.
 OgyKhN 1876, II = *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett Országgyűlési képviselőnapló*, II (szerk. Nagy Iván), Budapest, 1876.
 TJU 632 = Törvényjavaslat az utakról, 632. szám, in: *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés képviselőházi irományai*, XIX, Budapest, 1877.
 VSW 1888 = *1888. Verkehr auf den Staats-Strassen des Königreiches Württemberg*, Lith. Anstalt v. G. Hopphan in Stuttgart, Bearbeitet von dem K. Min. des Innern, Stuttgart, 1890.

*

- BALOGH István
 1965 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században, 1, *Ethnographia*, 1965/2, 161–186.
 FRISNYÁK Zsuzsa
 2003a A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén, *A Közlekedési Múzeum Évkönyve*, XIII (2001–2002), Budapest, 305–320.
 2003b Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLII, Miskolc, 359–385.
 HIERONYMI Károly
 1869 *A közlekedés*, Pest.
 NAGY Botond
 2009 Az osztrák-magyar–román külkereskedelelem szállítóeszközei 2. A vasúti csatlakozások első üteme, *Acta Siculica* 2009, 501–512.
 PALÁDI-KOVÁCS Attila
 2001 Híradás, közlekedés, szállítás, in: *Magyar Néprajz*, II, *Gazdálkodás*, Budapest, 813–973.
 TÓTH László
 1987 Magyarország úthálózata és útügyi szervezete a kiegyezés utáni években, *A Kiskőrösi Közúti Szakgyűjtemény Évkönyve*, 1981–1986, Budapest, 135–164.
 1995 *Magyarország közútjainak története*, Győr–Budapest.
 SZÉCHENYI István
 1848 *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*, Pozsony.

Caracteristicile circulației rutiere din Ungaria și ținutul Treiscaune în secolul al XIX-lea

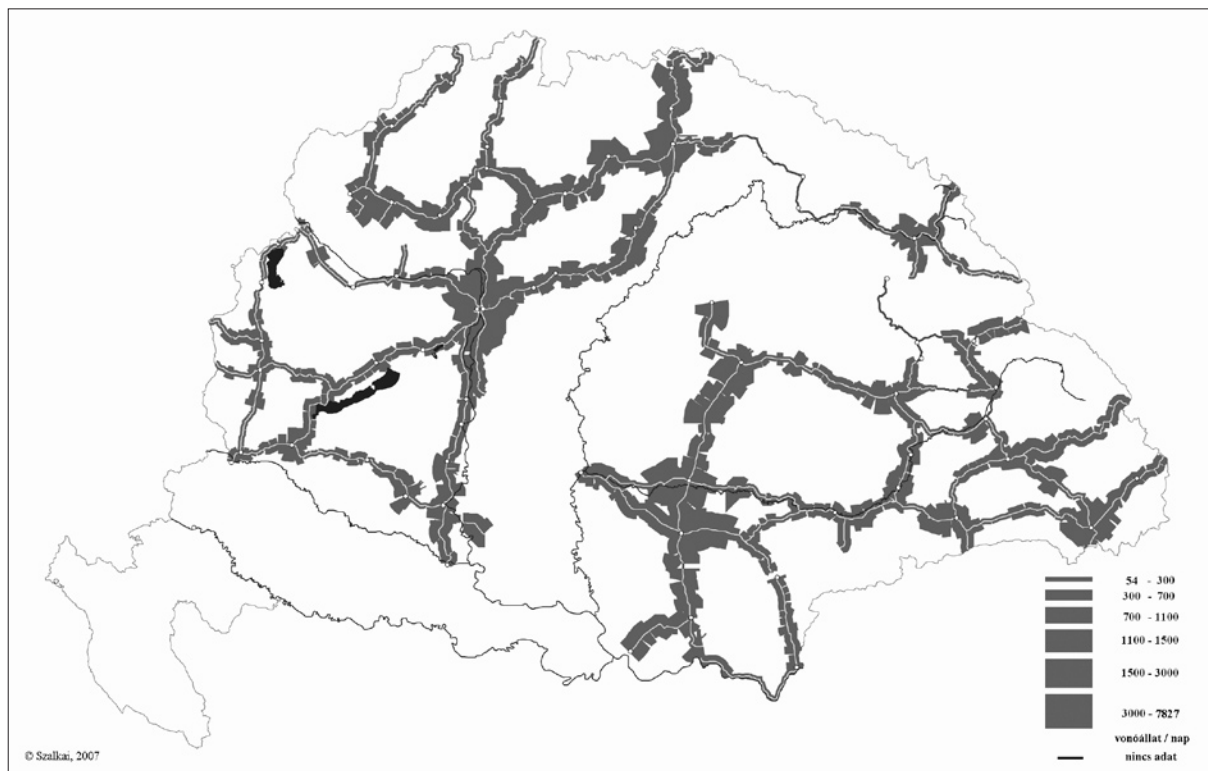
(Rezumat)

Literatura de specialitate a circulației rutiere care se ocupă de ultimele decenii ale secolului al XIX-lea detaliază în primul rând realizarea și importanța rețelei feroviare. Neglijază analiza circulației rutiere, deoarece nu dispunem de date exacte privind caracteristicile acesteia. În lucrarea mea încerc să completez aceste lipsuri, relevând istoria și rezultatele conscripțiilor de circulație efectuate în Ungaria de dinainte de 1920. Pe lângă prezentarea tendințelor generale, în lucrarea mea am analizat în mod detaliat condițiile de circulație în ținutul Treiscaune, relevând rezultate noi ca prezentarea circulației defalcată pe săptămâni cât și rolul târgurilor naționale în intensificarea circulației.

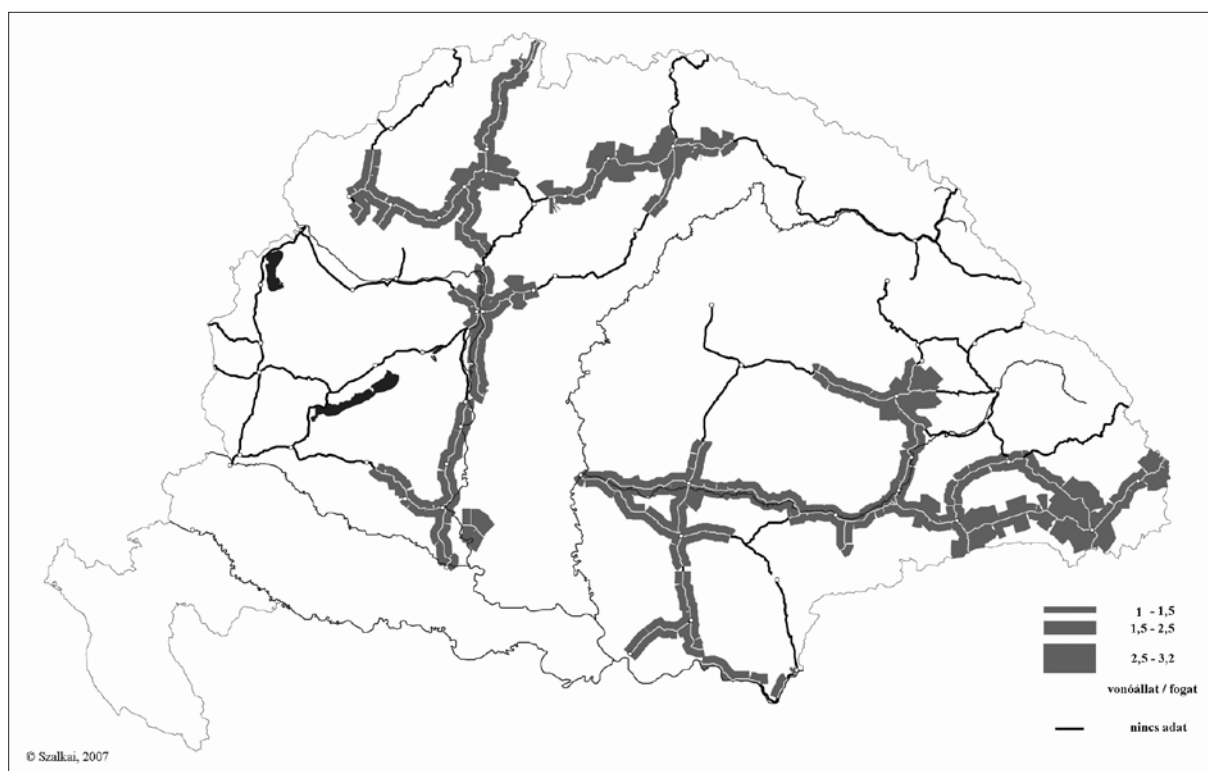
Characteristics of public traffic in Hungary and Háromszék in the 19th Century

(Abstract)

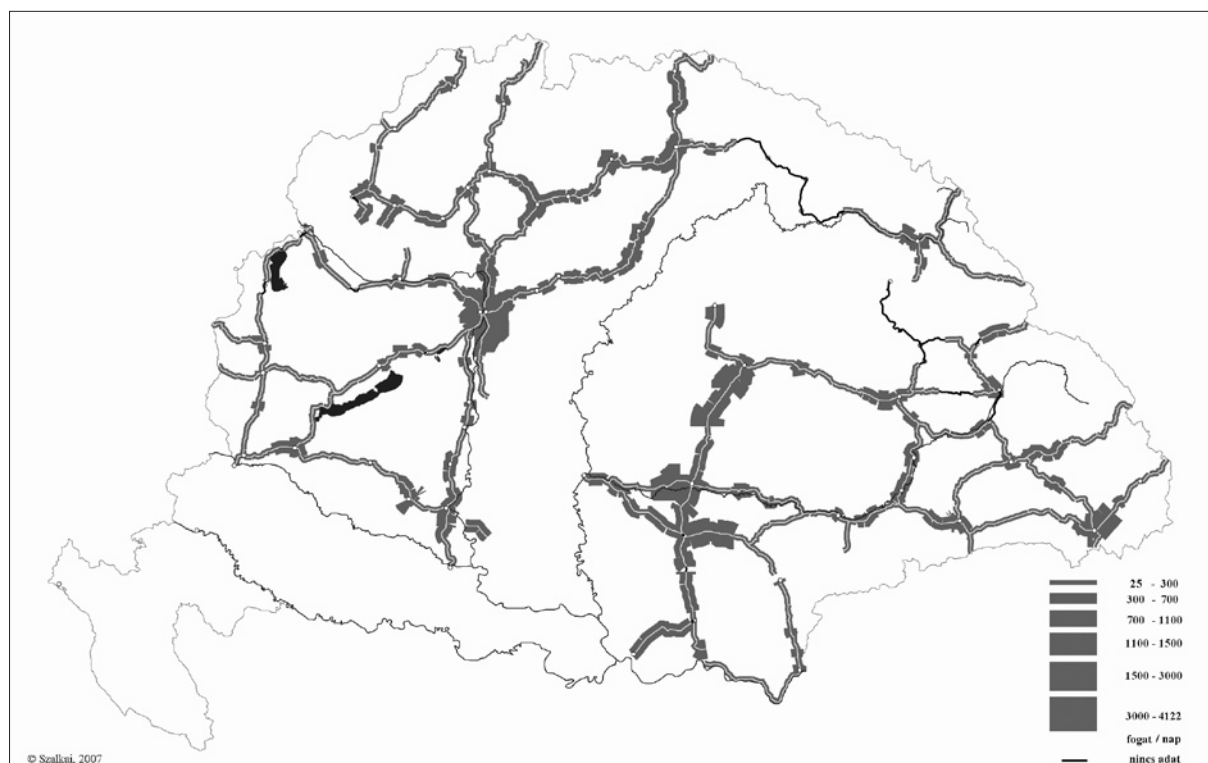
The specialty literature of public transport dealing with the last decades of the 19th century details mainly the building and importance of the railway system. It neglects to analyze public traffic while there is no concrete information regarding its characteristics. In my paper I try to fill in these gaps, revealing the history and results of traffic counting carried out in historical Hungary. Besides presenting general tendencies, in my paper I made a deeper analysis of traffic conditions in Háromszék, revealing new results like presentation of traffic in weekly detail as well as the role of national markets in increasing traffic.

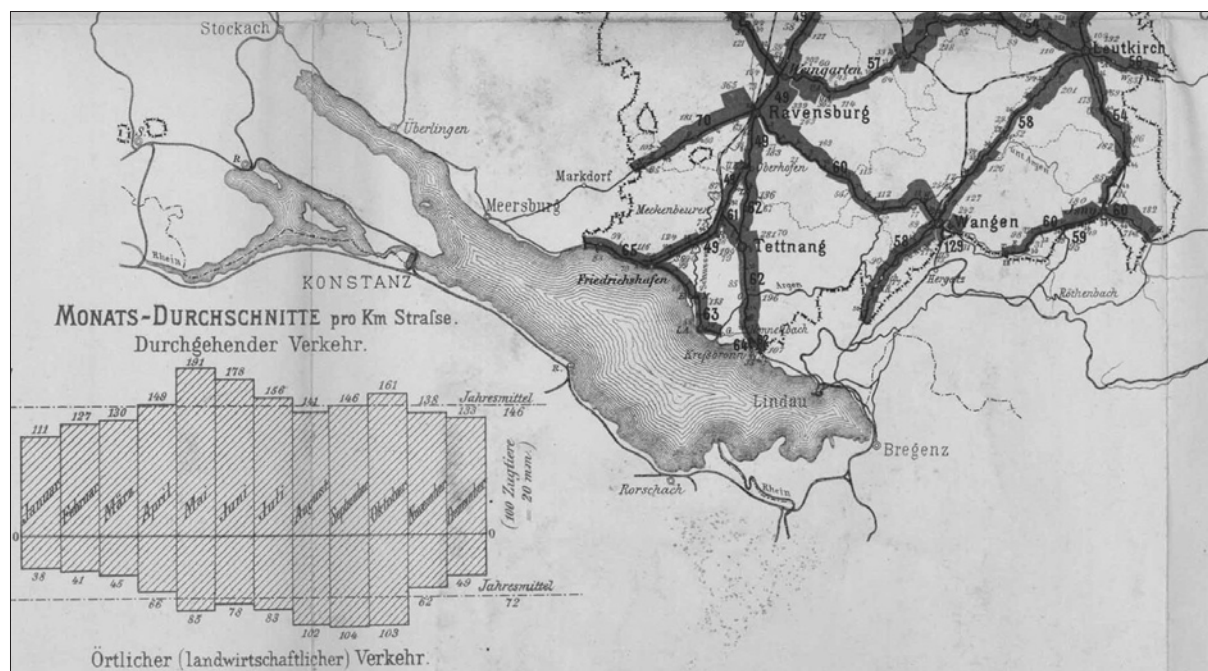
1. térkép A Magyar Királyság államútjainak forgalma, 1874 [vonóállat/nap] (Forrás: MOL, K173, 1886–11–6935)

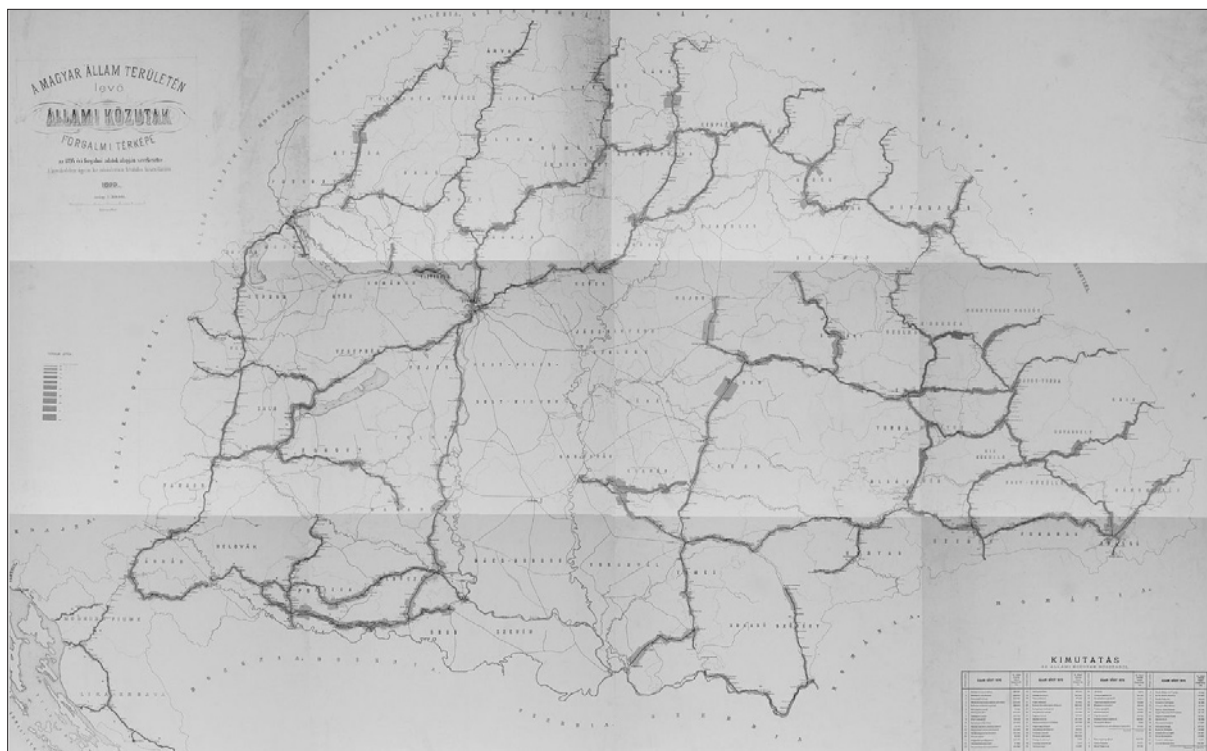
2. térkép A vontató állatok fogatonkénti átlagos száma, 1874 (Forrás: MOL, K173, 1886–11–6935)

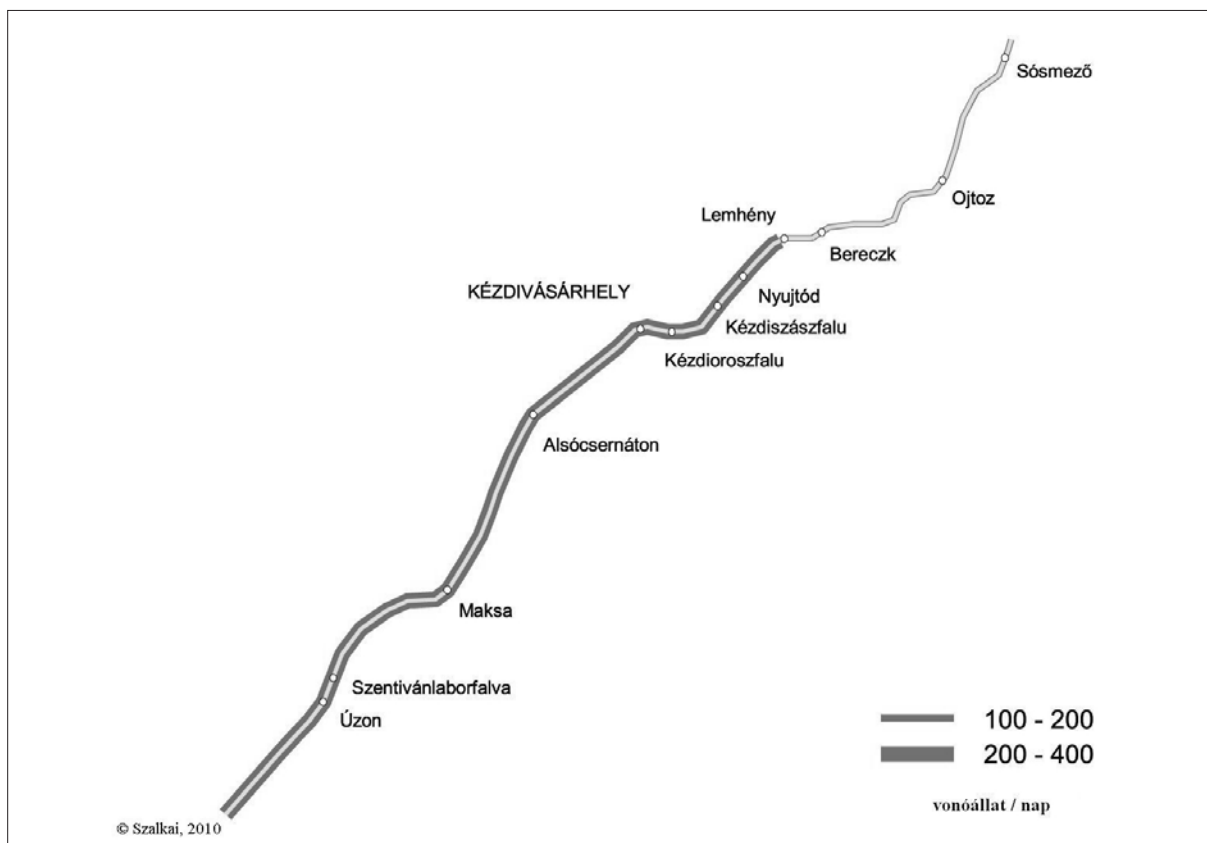
3. térkép A Magyar Királyság államútjain közlekedő szekerek (részben becsült) száma, 1874
(Forrás: MOL, K173, 1886–11–6935)

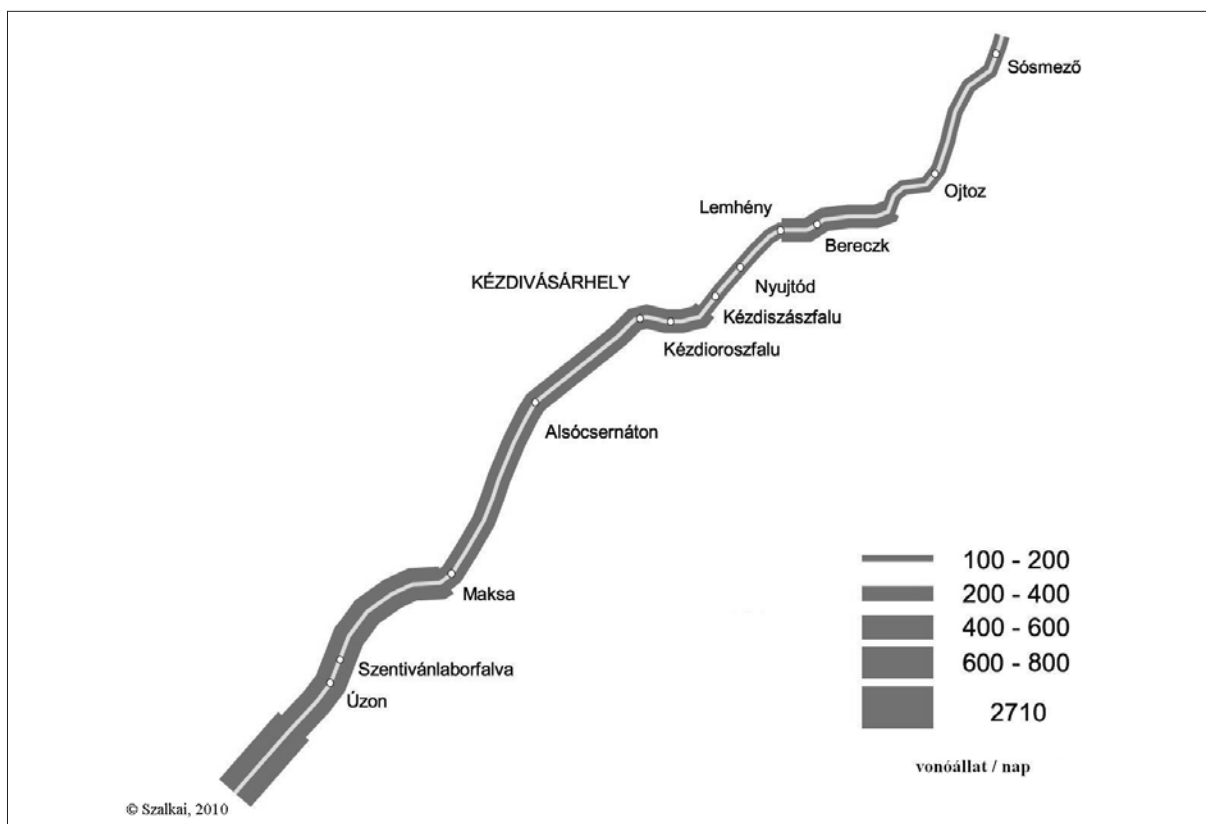
4. térkép Részlet Württemberg 1888-as forgalomterhelési térképéből
(Forrás: VSW 1888, hozzáférhető in: MOL, K 227, 1893–418–12–41201)

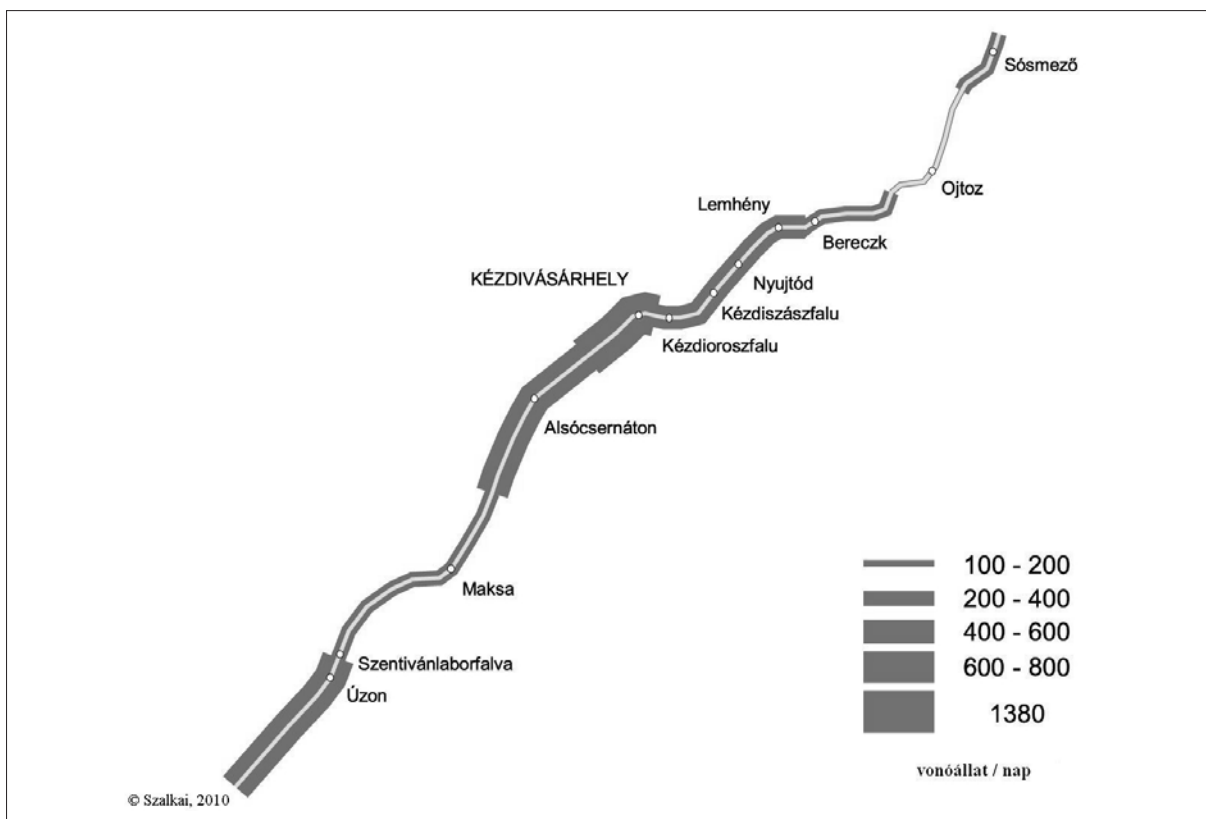
5. térkép A közúti forgalom nagysága 1894-ben (Forrás: MÁKFT 1895)

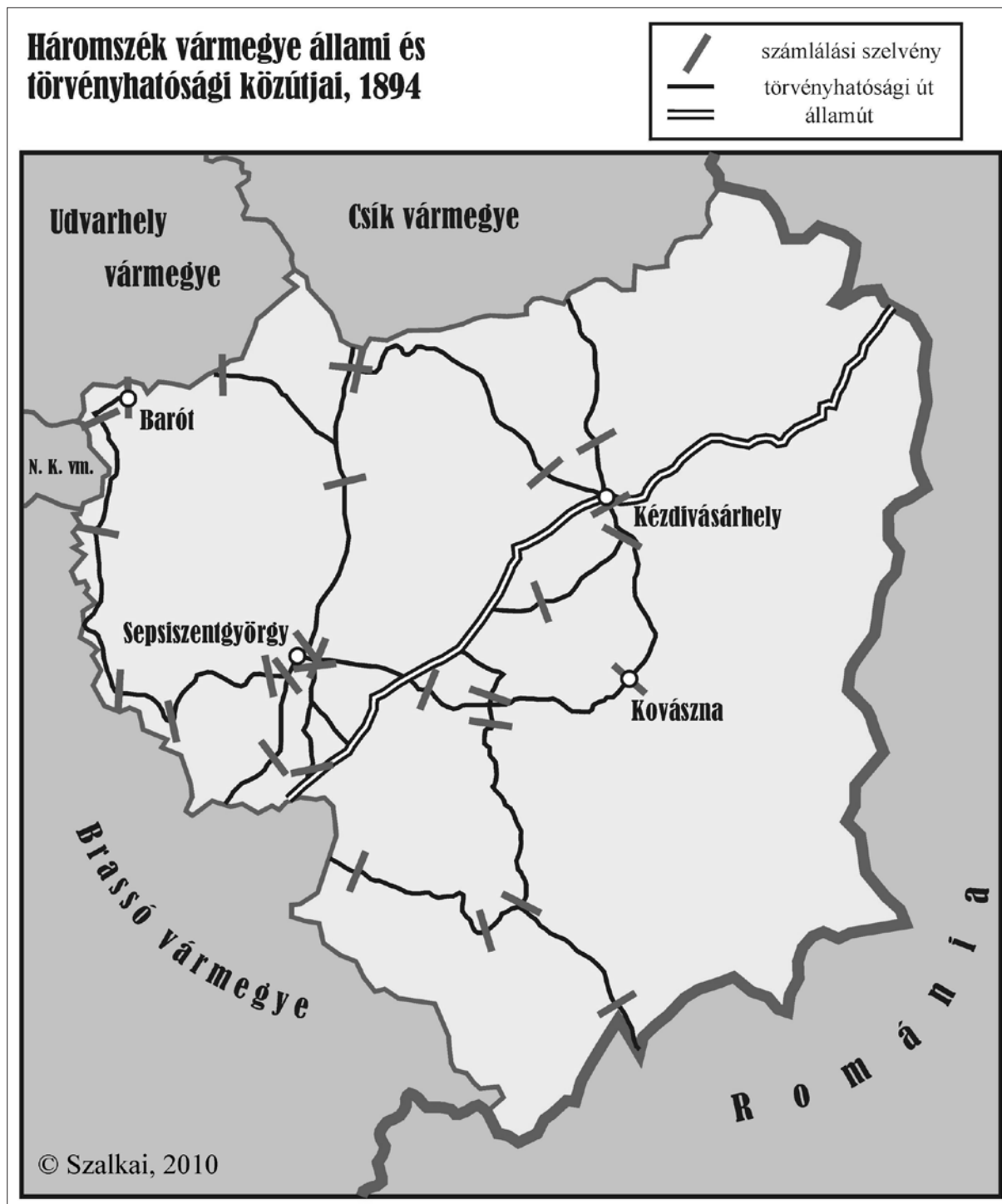
6. térkép A Brassó–Ojtoz államút háromszéki szakaszának forgalma, 1870/71 (Forrás: MOL, K173, 1871–64–11–10242)

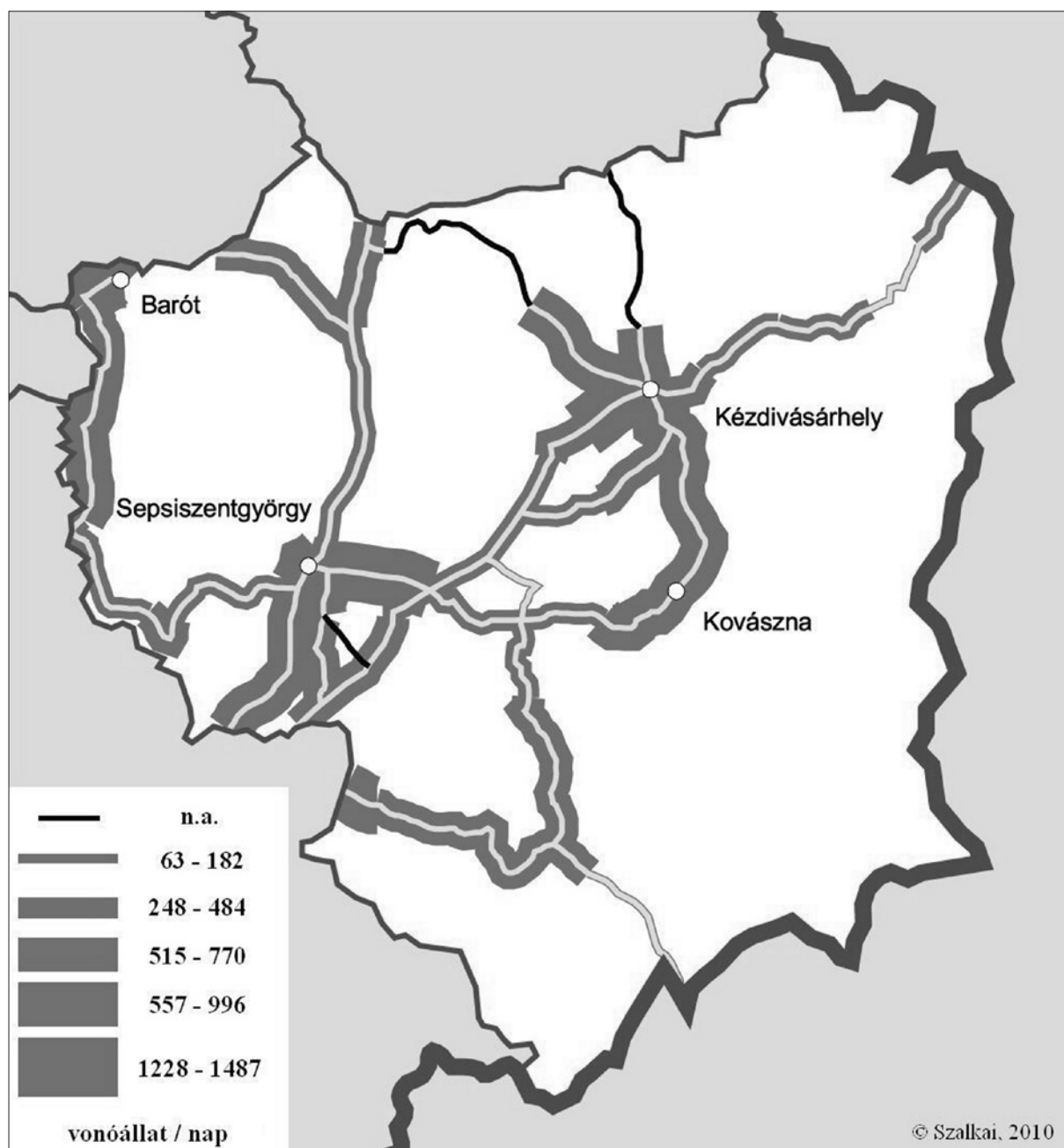
7. térkép A Brassó–Ojtoz államút háromszéki szakaszának forgalma, 1874 (Forrás: MOL, K173, 1886–11–6935)

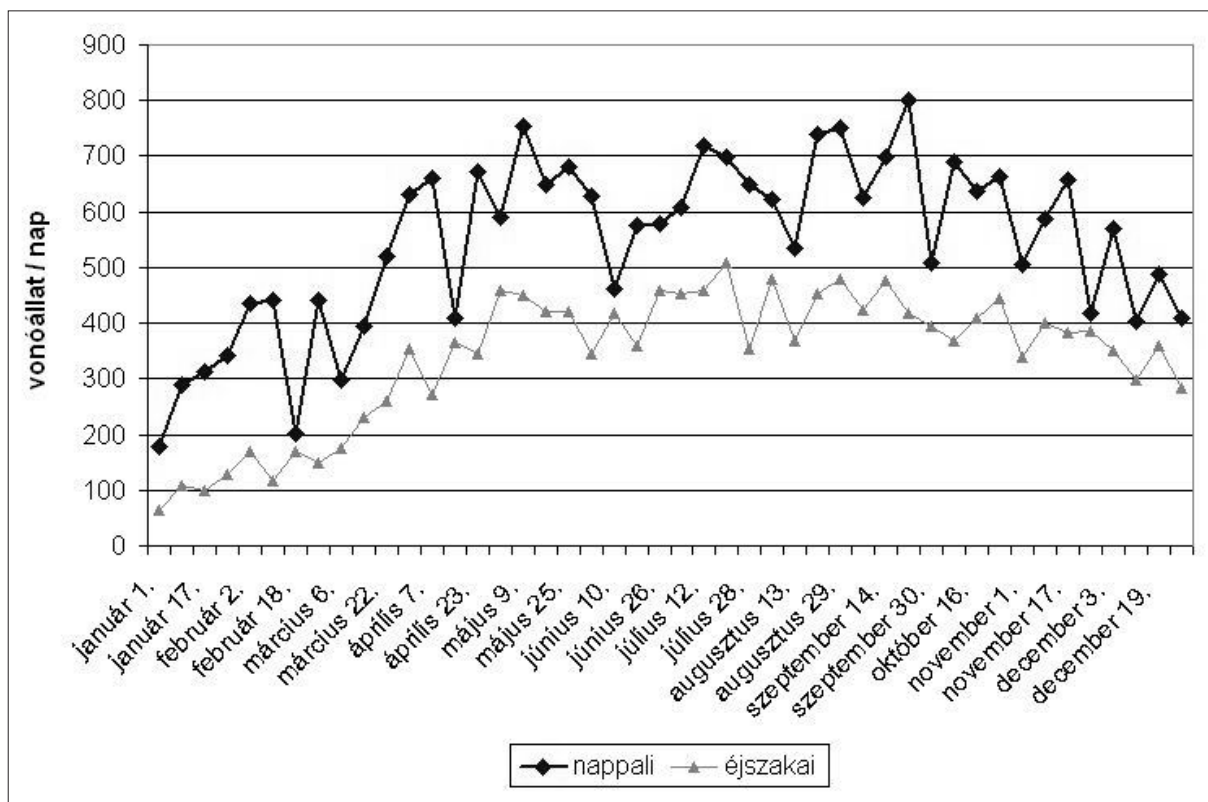
8. térkép A Brassó–Ojtoz államút háromszéki szakaszának forgalma, 1894 (Forrás: MÁKFT 1895)

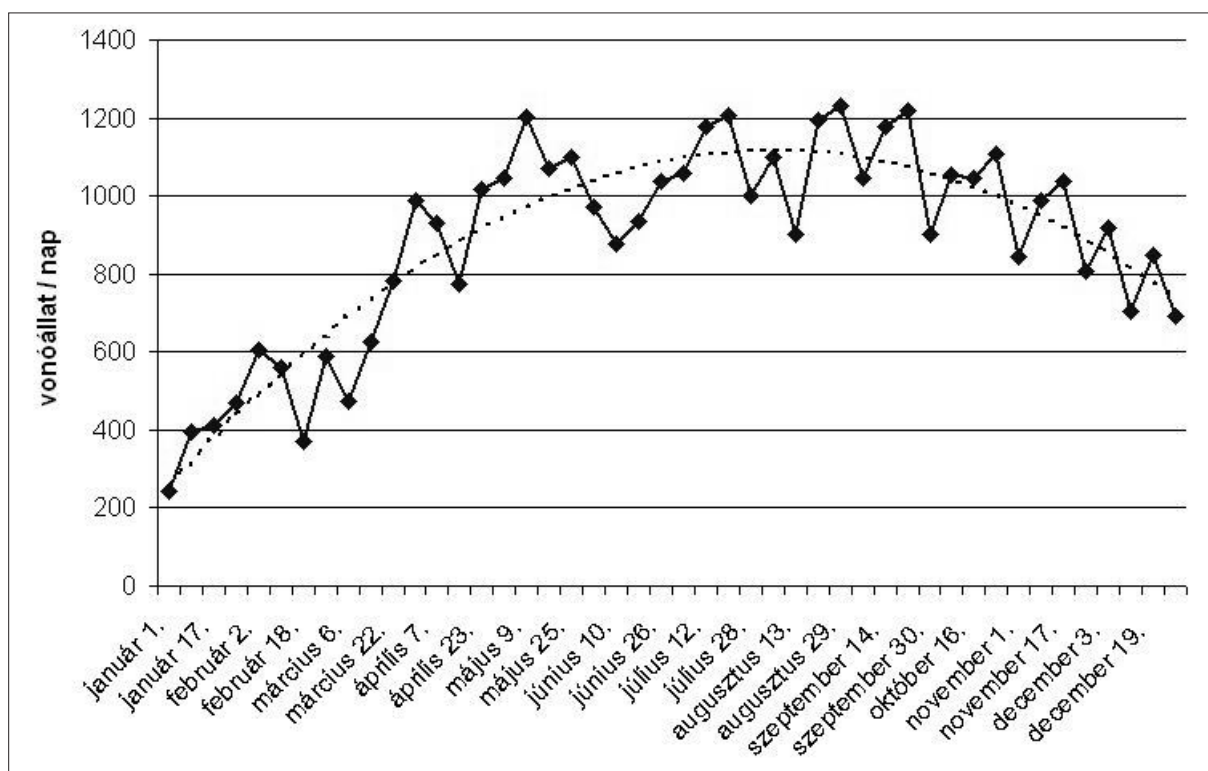
9. térkép Az állami és törvényhatósági közutak Háromszék vármegyében és felmérésük, 1894

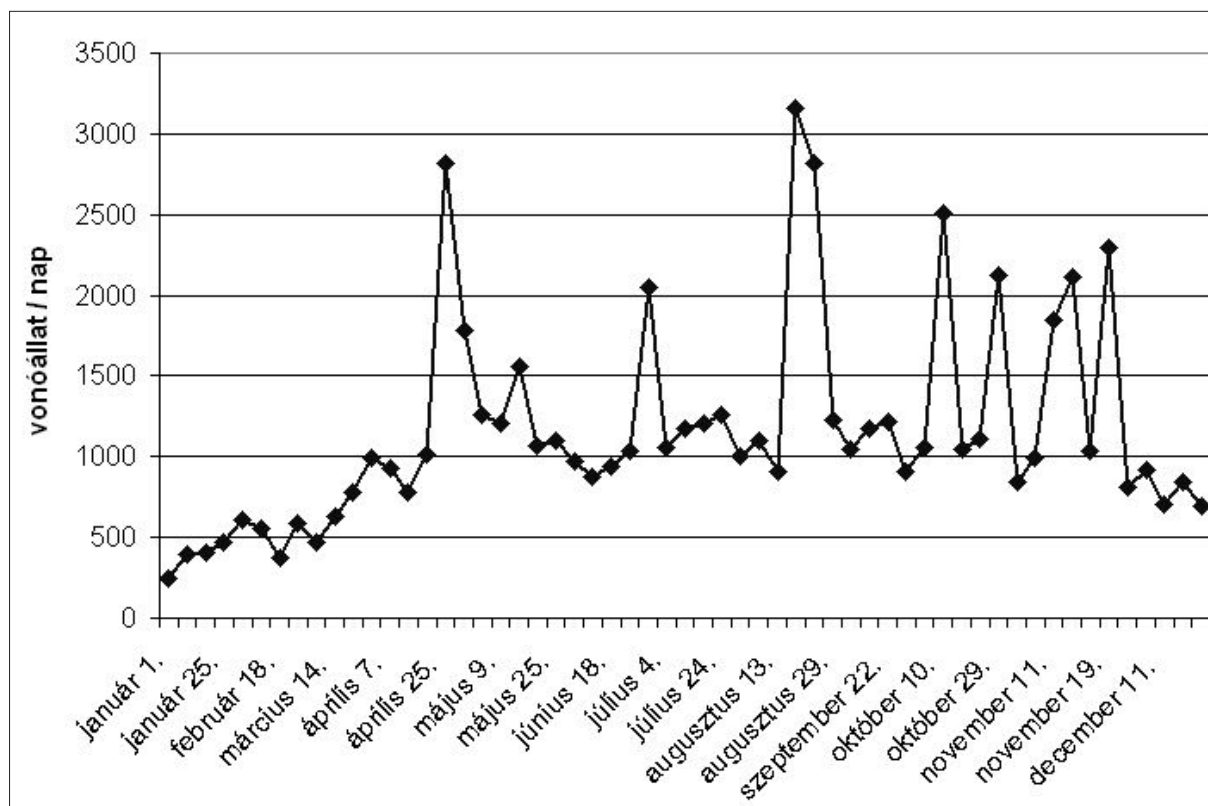
10. térkép Háromszék vármegye állami és törvényhatósági közútjainak terhelése, 1894
 (Forrás: SÁL, Fond 9, *Háromszék vármegye iratai, Alispáni iratok*)

1. ábra A nappali és éjszakai forgalom évi menete
(Forrás: SÁL, Fond 9, Háromszék vármegye iratai, Alispáni iratok)

2. ábra A forgalom évi menete (Forrás: SÁL, Fond 9, Háromszék vármegye iratai, Alispáni iratok)

3. ábra A forgalom évi menete a vásárnapok forgalmával
 (Forrás: SÁL, Fond 9, Háromszék vármegye iratai, Alispáni iratok)

Nagy Botond

MEGÉLHETÉSI TAKTIKÁK VÁLSÁG IDEJÉN: KÉZDIVÁSÁRHELYI CSIZMADIA- ÉS CIPÉSZMESTEREK AZ OSZTRÁK-MAGYAR–ROMÁN VÁMHÁBORÚ KÖRÜLMÉNYEI KÖZÖTT

Egy remélt, de váratlanul érkezett
állami megrendelés

1890 júniusában két kézdivásárhelyi vállalkozói csoport szerződött a magyar honvédséggel bakancsok szállítására. Az egyik csoport vezetője Sáska Antal, a helybéli csizmadia ipartársulat elnöke volt, és 686 pár lábbeli elkészítésére kötelezte magát további csizmadiamesterek, név szerint Tuzson Pál, Tordai Domokos és Zsigmond Balázs közreműködésével. A másik csoportot a szintén kézdivásárhelyi cipész ipartársulat elnöke, Pánczél Noé szervezte meg, két cipésmester, Megyaszi Máté és Pálffy Árpád bevonásával, akik 514 pár bakancs elkészítésére vállalkoztak. A szerződéseket rövid idő alatt a Honvédelmi Minisztérium visszaküldte a közvetítőszerpet játszó brassói Kereskedelmi és Iparkamarának, azzal a meghagyással, hogy bizonyos formai és tartalmi hiányosságokat pótoljanak. Ebből kiderült, hogy a csizmadiaák összesen 3443 forint 72 krajcár összegre, míg a cipészek 2158 forint 2 krajcár összegre szerződtek. A szerződés végleges formába öntése nem haladt a kívánt ütemben, ezért a brassói kamara július végén próbálta megsűrgetni azt, és a Kézdivásárhely városi tanácshoz küldött átiratában afelől is tudakozódott, hogy a lábbelik kolozsvári átadására milyen határidőt lesznek képesek tartani a vállalkozók. Válaszában a városi tanács közölte, hogy Pánczél Noé cipésmester szeptemberig leszállítja a bakancsokat, Sáska Antal csizmadiamestert viszont nem sikerült kihallgatniuk ez ügyben, mivel ő eltávozott Romániába. A cipész csapat szerződésének aláírása is késett, az egyik tag, Megyaszi Máté hasonlóképpen Moldvába távozott, amiért Pánczél Noé kénytelennek látta levélben felkeresni a távollévőket és hazatérésre biztatni őket. A szerződés végül megíratott, az üzlet 15%-át kitevő összeget óvadékként a mesterek lefizették a kézdivásárhelyi adóhivatalhoz, azonban a kívánt szeptember eleji átadás már nem tűnt kivitelezhetőnek, amiért a brassói kamara augusztus 11-én jelezte, hogy a vállalkozók kénytelenek lesznek decemberben Budapestre

szállítani árujukat, mert a honvédség központi ruhatarának átvételi bizottsága már nem fog kiszállni Kolozsvárra, ennek lebonyolítási részletkérdéseivel pedig a Kézdivásárhelyen állomásozó honvédszászlóaljhoz forduljanak. Sáska Antalnak ezt az értesítést sem lehetett kézbesíteni, mivel újfent Romániába távozott. Tuzson Pál, Tordai Domokos és Sáska Antal más csizmadiamesterekkel együttműködve, Megyaszi Gábor nevű mester vezetésével 1890 folyamán már vállalkoztak egy hasonló szállításra a közös hadsereg számára. Mindnyájan 1-1 pár lábbelit küldtek mintaként, amelyeket végül a Császári és Királyi 2. sz. Egyenruharaktár részéről nem találtak megfelelőnek.¹

Háromszéken a honvédség és a közös hadsereg korábban elsősorban csak kisebb építkezésekre vagy épületjavításokra, illetve élelmiszer és takarmány szállítására bízott meg helyi vállalkozókat az ott állomásozó egységei részére, a fegyverzet mellett a ruházat is központi hálózaton került elosztásra, ahová nagyobb gyártók szállítottak. A kézdivásárhelyi csizmadiaák és cipészek szerződése annak a kormány által felkarolt, gyors tünetjavító célú igyekezetnek volt az eredménye, amellyel a vámháború nyomán kibontakozott piaci válságot próbálták enyhíteni a legsúlyosabban érintett erdélyi peremvidék iparos közegeiben. Rögtön az Osztrák-Magyar–Román kereskedelmi szerződés megújítási tárgyalásainak kudarcá után, a 1886. június 6-án tartott minisztertanácsi ülésen napirendre került a Brassó-vidéki és székelyföldi iparosok segélyezésének kérdése, és a megoldást a hitelnyújtásban látták.² A soron következő ülésen, a kiküldött szakértők jelentéseit figyelembe véve, a kereskedelemügyi miniszter már felvázolta a lehetséges lépéseket, amelyek közül egyik, az állami megrendelések biztosítása³ a továbbiakban irányadónak bizonyult, pedig elfogadásakor még nem tudhatták a vámháború kimenetelét, és mindenképpen rövid lejáratra számítottak. A megrendelések konkrét megvalósíthatósága minisztériumokon belül, első ízben június 20-án fogalmazódott meg, Dr. Waichtel Aurél magyar pénzügyminisztériumi osztálytanácsos

¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1890/2624.

² MOL, K 27, 1886. 06. 06. / 1. napirendi pont (a továbbiakban: np.).

³ Uo., 1886. 06. 22. / 6. np.

értekezésében. Az előadó kizárólag a Pénzügyminisztérium keretén belül, a Pénzügyőrség szerepére koncentrált. Felvetette annak lehetőségét, hogy – mivel a legénység egyenruhával való ellátása nem központi módon történik, és így az erdélyi kamarákat sem lehet bevonni, a pénzügyőrségi szervezeti és szolgálati szabályok pedig 50 forintnyi ruházati pótlékot biztosítanak személyenként – a posztóból készült darabokat egyénileg, erdélyi iparosoktól szerezzék be a hivatalos szállító – *Tiller Mór és Testvérek* budapesti cég – mintái és árjegyzéke alapján.⁴ Hasonlóképpen a Belügyminisztérium is igyekezett megvalósítani a maga programját, egyenruhák, rabok és örültek számára szükséges textiláru kívánt beszerezni közvetlenül az erdélyi iparosoktól. Ajánlatával a *Brassói Posztótársulatot* kereste meg, amelynek nyomán a *Scherg Vilmos és társa*, illetve a *Lang Henrik* cégekkel kötöttek üzletet.⁵ A hadsereg megrendelése a fentiekhez képest jó néhány hónapot késtek, és az ebbe az irányba való elmozdulást még egy külső tényező is befolyásolta, jelesen a honvédség népfelkelési csapatai felszerelési cikkeinek költségeiről készülő törvénytervezettel összefüggésben, a nyersanyagok felmérése alkalmával kiderült, hogy a Monarchia nem rendelkezik kellő mennyiségű bőr- és gyapjúáruval, amiről a magyar hadügyminiszter jelentést is tett Ferenc József királynak. A király felhatalmazta a minisztert, hogy szerezzen támogatást a magyar és osztrák kormánytól, illetve törvényhozástól, hogy engedélyezzék ezek Romániából való importját.⁶ 1887-től kezdődően elvileg a rendkívüli vámentességet, pontosabban a 30%-os vámpótlék alóli mentességet azokra a küldeményekre engedélyezték a pénzügyi szervek, amelyeket bizonyíthatóan a Cs. és K. Közös Hadsereg, valamint a M. Kir. Honvédség felszerelési tárgyainak készítésére importáltak.⁷ Gyakorlati megvalósulásának nyomai azonban nem azonosíthatóak.

Kézdivásárhelyre az első ilyen irányú felhívás 1887. február 13-án érkezett, amelyben a honvédelmi miniszter, Fejérvári személyesen arról tudakozódott, hogy a városban tevékenykedő iparosok *mily minőségű, mennyi idő alatt, mily mennyiségeket és milyen árral volna képes azonnali megrendelés esetén szállítani* barna marhabőrből, feketített fénybőrből, valamint katonai ruhára használható kékszürke, sötét- és világoskék posztóból. A tanács, miután kikérdezte a helyi tímármestereket készleteik felől, válaszában azt közölte, hogy szállításra alkalmas mennyiséggel nem rendelkezik a város.⁸ Az első próbálkozás kudarcának oka a város iparosainak munkamegosztási rendsze-

reben keresendő. A tímármesterek ugyanis általában a csizmadiák és cipészek megrendelésére dolgoztak, és az általuk megrendelnél lényegesen nagyobb félkész áruval nem rendelkeztek. A minisztérium apparátusa számára is világossá vált ez a tény, és következő körben, ugyanazon hónap 24-én érkezett átiratban már arról kérdezték ki a város tanácsát, hogy készáru, tehát csizmát és bakancsot mennyi idő alatt képesek szállítani a csizmadiák és cipészek. Ezúttal a tanács már arról tett jelentést, hogy a csizmadia társulat 3000 párt, Megyaszai Máté 1000 párt és a Tuzsonok (Pál és György) 1500 párt képesek szállítani egy év alatt, és egyúttal kérték is a minisztériumot, hogy rendeljen tőlük bizalommal.⁹ A bőr- és posztóneműekre vonatkozó konkrét szállítási ajánlat március elején érkezett meg Kézdivásárhelyre, és tartalmazta a cikkek nominális felsorolása mellett a részvételi feltételeket is. Ezek szerint a minimális elvállalt mennyiség lábbelik esetében 100 párban volt meghatározva, feltétel volt az azonos minőség és méret biztosítása, a kívánt modellről és szabványról pedig a vállalkozók képet alkothattak a helyben állomásozó katonai egységek raktáraiban számukra felmutatott darabok szemügyre vétele által. Tanulmányunk tárgyának szempontjából a legfontosabb, hogy a megrendelések elosztását gyakorlatilag a helyi ipartársulatokra bízták, elnyeréséért a vállalkozóknak biztosítékot kellett letenniük.¹⁰ A Honvédelmi Minisztérium soron következő leiratában olyan kérdésekről adott részletesebb tájékoztatást, amelyek a közvetítést felvállaló kamarák részéről fogalmazódtak meg. Az erre adott válasz a protekcionista retorika jegyében fogalmazódott meg, némiképp ellenkezve a fennebb ismertetett romániai nyersanyag (gyapjú és nyersbőr) vámentességének gondolatával. A megrendeléseket a magyarországi iparosok támogatásával indokolta, aminek érdekében ezek elnyeréséért nem hirdettek meg nyilvános licitet sem, cserében a vállalkozóknak kötelezettséget kellett vállalniuk, hogy kizárólag Magyarországon készült posztót és preparált bőrt használnak fel. Mellékelve a szállítandó áruk nominális ártarifája is szerepelt.¹¹ A kézdivásárhelyi iparosok érdeklődésére számot tartó bőrárúért az 1. táblázatban feltüntetett árakat kínálta a hadsereg.

A csizmadia- és cipézmesterek számára ez a program nem csak abból a szempontból jelentett kihívást, hogy olyan modelleket, olyan minőségi sztenderdek szerint kellett kivitelezniük, ami-re pályafutásuk alatt még nem volt példa, hanem a mennyiségi követelmények is a műhelyek közötti,

⁴ MOL, K 255, 272. csomó (1. tétel – 1886), 1165.

⁵ BrÁL, Fond 2, inv. 772, 38/1886.

⁶ MOL, K 27, 1887. 01. 14. / 6. np.

⁷ MOL, K 255, 288. csomó (6. tétel – 1887), 99.

⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/258.

⁹ Uo., inv. 1, *Közigazgatási iktatókönyvek*, 16. köt., 1887/323.

¹⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/366.

¹¹ Uo., 1887/441.

magasabb fokú együttműködést kért. A 15%-os biztosíték együttes erővel történt letétbe helyezése pedig a vállalkozók között egy bizalmi kapcsolatrendszer is feltételezett, ami indokolttá teszi, hogy vizsgálódásunkat az együttműködés ideje alatt létező családi és szakmai hálózat feltérképezésével kezdjük el.

Mesterek útjai konjunktúra idején

A cipészek csoportjának feje, Pánczél Noé¹² 1871-ben annak a Szabó János mesternek a fiatalabb leányát, Rebekát¹³ vette feleségül, akinek az idősebb leányát, Amáliát¹⁴ egy évvel korábban Megyaszai Máté¹⁵. Ilyenformán 1890-ben, a hadsereggel való szállítási szerződés megkötésének pillanatában sógorsági kapcsolatban álltak egymással. A frigyek létrejöttében kétségtelenül közrejátszott az érvényben lévő céhes szabályzat, amely a mester lányát feleségül vevő segéd számára előjogokat biztosított. A mestertől felszabadult két cipész a házasságukat követő időszakban is meglehetősen szorosan együttműködött, egy ideig Pánczél Noé segédként tevékenykedett sógoránál, Megyaszai Máténál.¹⁶ Ezzel szemben sem Pánczél Noé, sem Megyaszai Máté nem tartott fenn különösebb szakmai kapcsolatot testvéreivel, bár közülük többen helyezkedtek el rokonszakmákban. A csoport harmadik tagja, Pálffy Árpád¹⁷ nem kézdivásárhelyi születésű volt, és házassága¹⁸, bár a céhrendszer több mint másfél évtizede megszűnt, az előbbi modellt követte, amikor 1889-ben mesterének, Megyaszai Máténak legidősebb leányát, Terézt¹⁹ feleségül vette. Ez a csoport tehát egy erős kapcsolatokkal kötött, jól körülhatárolható kisközösségként értelmezhető.

A csizmadiák csoportja ennél jóval heterogénebb képződmény volt, erős centrifugális hatásoktól befolyásolva, amelyet a gyors konjunktúra nem bírt összekovácsozni. A kézdivásárhelyi születésű Sáska Antal²⁰ a céhrendszer működésének idején, 1862-ben vette feleségül²¹ Csiszér János leányát, Sárát²². Rokoni szálak nem, de korábbi és a tárgyalt, a hadsereggel való

szerződésen kívül, azzal egy időbeni szakmai együttműködés kimutatható a Tuzson fivérekkel.²³ A másik két mester, a kézdivásárhelyi Tordai Domokos²⁴ és a városba beköltözött Zsigmond Balázs²⁵ a csizmadiá ipartársulaton belüli ellenzék két képviselőjének tekinthető, akik ilyenformán megfelelően informálva voltak az üzletről, és az erőegyensúly számukra kedvező alakulása nyomán lehetőséghez jutottak.

Érdeemes szemügyre venni a hét mester korábbi pályafutását, műhelyeik szervezési módját és termelését, az értékesítési rendszert, vagyonosodásukat és a szakmai körön kívül a helyi társadalomban elfoglalt helyüket, megismerni az utat, amely a közös szerződéshez és az ezzel járó osztozkodáshoz vezetett.

A bőrfeldolgozás és ezen belül a lábbeligyártás ez egyik húzó iparágnak számított Kézdivásárhelyen a 19. században, ebben pedig meghatározó szerepű volt a moldvai határ közelsége, mind a nyersanyag, mind pedig a felvevőpiac szempontjából. A város, bár nem kiemelkedő gócpontja, de része volt a kontinentális szarvasmarha-kereskedelem kelet–nyugati irányú ütőérének. Ebben nem egyszerűen közvetítőként vett részt, szerepe inkább átmeneti a feldolgozóipar irányában, amit a mészárosok mint fontos láncszemek kiemelkedően magas száma is mutat.²⁶ A város iparos köreiben belüli munkamegosztási modell egyik jellegzetessége volt, hogy a csizmadiá vagy cipész maga szerezte be a nyersbőröket Romániából, majd ezeket bérmunkába kiadta a tímároknak. Ez abból a racionális meggondolásból történt így, hogy maga az iparos vagy megbízottja saját szekeren kelt át a határon, azzal a céllal, hogy vásárokon értékesítse portékáját, ottléte alatt pedig a nyersanyagot is beszerezhetette. A Tuzson fivéreknek a Fekete Ferenc tímárral való együttműködése átnyúlt az országhatáron: együtt utaztak Moldvába nyersbőröket beszerezni.²⁷ Az import egyedüli akadályja az időszakosan jelentkező keleti marhavész ellen tett intézkedések voltak, amikor az élő állatokkal egyetemben a nyersbőrök határon való behozatalát is megtiltották. Több olyan eset ismeretes, amikor a kézdivásárhelyi

¹² Született 1844. szeptember 22. (SÁL, Fond 105, nr. 612), Pánczél István és Jancsó Rebeka második gyermeke; testvérei: József (sz. 1841. október 9.), Rozália (sz. 1846. július 1.), András (sz. 1849. november 20.) (SÁL, Fond 105, nr. 614).

¹³ Született 1850. szeptember 24. (SÁL, Fond 105, nr. 614), Szabó János és Darkó Rebeka leánya.

¹⁴ Született 1848. augusztus 7. (Uo.), Szabó János és Darkó Rebeka leánya.

¹⁵ Született 1847. április 1., Megyaszai Pál és Csiszár Éva első gyermeke; testvérei: Mihály (sz. 1849. február 22.), Pál (sz. 1851. február 23.), Rozália (sz. 1853. február 22.), Rozália (sz. 1855. augusztus 29.), István (sz. 1857. augusztus 30.), Gábor (sz. 1859. október 19.), Sára (sz. 1861. január 3.). (Uo.)

¹⁶ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1881/8194 (IX. oszt., 134. cs.).

¹⁷ Nem kézdivásárhelyi, nincsenek adatok.

¹⁸ SÁL, Fond 105, nr. 617.

¹⁹ Született 1870. november 8.

²⁰ Született 1834. május 18. (SÁL, Fond 105, nr. 622.)

²¹ Uo., nr. 614.

²² Született 1833. november 12., Csiszér János és Megyaszai Mária leánya. (Uo.)

²³ Pál, született 1856?; György született 1842?; mindketten a szomszédos Bélafalván.

²⁴ Született 1848. szeptember 21., szülei Tordai Ferenc és Jancsó Rebeka. (Uo.)

²⁵ Nem kézdivásárhelyi születésű, nincsenek adatok.

²⁶ PÁL Judit 2003, 165.

²⁷ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1883/785 (X. oszt., 8. cs.).

bőrfeldolgozásban érdekelt mesterek a határ túoldalán raktározták el az importálni szándékozott nagyobb mennyiségű nyersbőrt, megvárva a határzár feloldását.²⁸ Arra is van példa, hogy nem várták meg a határzár felfüggesztését, és a határon átcsempészték az árut, ahogyan Megyaszai Máté is cselekedett 1878-ban, amikor 300 darab sózott bőr behozatalára nem várta meg az engedélyt,²⁹ nyilvánvalóan szabálysértést követve el ezzel.³⁰ A keleti marhavész elleni intézkedések arra is ösztönöztek tímárokat, hogy műhelyeiket kitelepítsék Moldvába, és így a kikészített bőroket már akadálytalanul szállíthassák az utolsó munkafázis – esetünkben a lábbeligyártás – helyszínére, Kézdivásárhelyre.³¹ Ezekben az esetekben olyan vállalkozókról beszélhetünk, akik maguk szerezték be a nyersanyagot és adták tovább a termékét, és nem arról a tímárról, aki bér munkát végez a cipész vagy csizmadia számára. Megjegyzendő, hogy ez a jelenség igen szórványos volt.

A kézdivásárhelyi lábbeli-exportra összességében konjunkturális hatással volt az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti gazdasági kapcsolatok rendezését megkoronázó, 1875-ben aláírt Kereskedelmi és vámegegymény, amely diplomáciai szempontból fordulóponthoz jelentett a két ország közötti kapcsolatokban. Az egyezményt megelőző tárgyalások alkalmával a magyar kormány a kereskedelmi és iparkamarákat kérdezte ki arról, hogy mit látnak fontosnak rendezni ebben. A kamarák válaszukban egységesen igényelték a Romániába érvényes értékvám nominális egységvámra³² való kiváltását, azzal érvelve, hogy ennek alkalmazásával a szállító iparos vagy kereskedő a továbbiakban már nem lesz kiszolgáltatva a vámhivatalnokoknak.³³ Meglepő módon, a kézdivásárhelyi iparosok a vámeljárást ilyen jellegű rendezését meglehetősen ellenszenvvel fogadták. Az egyezményt ratifikáló, a magyar parlament által 1876. június 27-én hozott törvény³⁴ elfogadása után egy nappal *több kézdivásárhelyi iparos polgár* táviratilag fordult a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz, értetlenségüket híven visszaadó panaszukkal: *Leírhatatlan megdöbbenést okozott polgárainknak az, hogy Románia ojtozi vámjához új tarifa érkezett, mely szerint oda viendő iparcikkeink*

*július elsejétől kezdve roppant vám alá esnek. Iparosaink egész éven át az augusztusban eső moldvai-kásoni vásárra dolgoznak oly cikkeket, melyek csak Romániában kelnek el, s ha most vám miatt be nem vihetik, rettenetes [kárt] szenvednek. Írásbeli kérvényünk felérkezéséig is esdenek, hogy ugyan kegyes Nagyméltóságod tudtukra adni, miszerint a szerződés július elsején bizonyosan életbe lépik-e, mert ez esetben mennyit csak lehet karukkal is beszállítanak azelőtt, hogy vásár napjáig raktárakba ott őrizzék.*³⁵ A mesterek eme megnyilatkozása rávilágít arra a tényre, hogy tisztában voltak a termékeik minőségével és piacképességével, ezen a jól bejárattott úton pedig – úgy tűnik – nem szándékoztak változtatni. Az újtól való félelem pedig abból a szempontból látszik megalapozottnak, hogy még nem ismerhették az egyezményhez mellékelte vámtarifát,³⁶ azt, hogy ebben milyen tételek alatt szerepelnek a bőrneműek. Elképzelésük szerint az esetlegesen csak *lábbeliként* besorolt tétel kétségtelenül hátrányt jelenthetett számukra, azt a gondolatmenetet követve, hogy ugyanazt a vámösszeget helyezte kilátásba az olcsóbban eladható egy pár lábbeliért, mint más kereskedőknek a Monarchia más területeiről származó, kifinomultabb minőségű és lényegesen drágábban értékesíthető darabjaiért. Ismeret hiányában nem látták a garanciát arra, hogy termékeik a számukra kedvező tétel alá kerülnek.

Másfelől az értékvámolásra alapuló régi gyakorlat értékelésére is érdekes fényt vet ez a felirat. A szubjektív döntésekre alkalmas adó romániai vámeljárással kapcsolatban feltételezhető, hogy a kézdivásárhelyi mesterek visszajáró ügyfélként kölcsönösen előnyös és gyümölcsöző kapcsolatokat alakítottak ki az ojtozi román vámhivatalnokokkal. Ehhez a harmonikus együttműködéshez viszonyítva a szerződéses keret látszólag nem jelentett különösebb előrelépést a kézdivásárhelyi bőr- és bőráru-exportőrök számára.

A szerződéssel szemben a kamarák által országos szinten, egyetemesen támasztott elvárás, a szabályszerű vámeljárást különben végül nem valósult meg maradéktalanul. 1879 tavaszán több csizmadia és cipész³⁷ jelezte, hogy Ojtoznán a román vámosok az indokoltanál nagyobb összegeket róttak ki a kivinni szánt termékeikre, és egyben kéréssel fordultak a kormányhoz,

²⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/222; Fond 9, inv. 34, 1883/1158 (X. oszt., 12. cs.), 1883/1438 (X. oszt., 15. cs.), 1883/1756 (X. oszt., 16. cs.).

²⁹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 1883/544.

³⁰ Uo., 1878/1309.

³¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/66.

³² Értékvám = a szállított áru megállapított összértékének százalékos aránya; nominális egységvám = abszolút számban, árufélére és -mennyiségre (darabra vagy tömegre) meghatározott, tarifába rendezett vámösszeg.

³³ NAGY Botond 2008, 136.

³⁴ 1876. évi XIX. törvénycikk.

³⁵ MOL, K 168 (*Elnöki iratok*), 138. csomó (16. tétel – 1876), 736–737.

³⁶ Kézdivásárhely városi tanácsához csak 1878. február 2-án érkezett meg a szóbanforgó vámtarifa (SÁL, Fond 20, inv. 1, 8. köt., 1878/254).

³⁷ Sáska Antal, Csíki János, Bertalan Salamon, Illyés András, Jancsó József, Vajda Domokos, Szász Károly, Borsai József, Megyaszai Máté, Szóts Mihály, Szigeti Sándor, Csizsér József és Szilágyi Sándor.

hogya a román féltől szerezze vissza a többletben fizetett pénzeket.³⁸ A diplomáciai intervenció nyomán sikerült megegyezni, hogy a román pénzügyi szervek a továbbiakban *közönséges bőrárúként*³⁹ könyvelik el a kézdivásárhelyiek portékáit.⁴⁰ A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egyben felhívta az érintett ipartársulatokat, hogy a továbbiakban pénzüik visszaszerzése érdekében terjesszék fel azokat a számlákat, vevényeket és bevallásokat, amelyekkel igazolni tudják igényüket.⁴¹ A felkínált lehetőséget a kézdivásárhelyi mesterek igen sajátosan értelmezték. Megyaszai Sándor nevű mester különböző minőségű bőrből készült lábbeliket szállított Moldvába, amikor az ojtózi vámnál a teljes rakományát a magasabb vám alá eső tétel alá sorolták be. A mester a jogos követelése felett azt is sérelmesnek vélte, hogy a csizmái egy része gyermekméret volt, és ezeket is felnőttméretként kezelték, amiért újabb összegek visszatérítésére formált igényt. Erre azonban természetesen nem kapott orvoslát, mivel a tarifa ilyen értelemben nem tett különbséget.⁴² Ennél merészebb volt Sáska Antal próbálkozása, amikor arról panaszolt, hogy szállítmányát kétszeresen vámolták meg a román hatóságok. Állítását számlákkal támasztotta alá, amelyek azonban különböző időpontokban voltak kiállítva. Nyilvánvaló tehát, hogy a mester a csizmadia ipartársulat elnökeként birtokában volt egy sor olyan ismeretnek, amelyet a más mesterek vámügyeivel való közvetlen találkozások nyomán szerzett, és nyilvánvaló a családi szándéka: a két különböző időpontban történt szállításból és vámolásból származó nyugtáit egy szállításként és kétszeres vámolásaként kívánta bemutatni, többlet visszafizetésére pedig így formált igényt.⁴³

A nyersanyagbeszerzés, termelés és készáru-értékesítés sajátos gyakorlatának szerves része az utazás, amelynek megszervezése és lebonyolítása a maga módján ugyancsak hordozott sajátos jegyeket. 1880–1886 között⁴⁴ az általunk vizsgált iparosok mindegyikének részére volt kiállítva egyéves érvényességű útlevél, kivéve Pálffy Árpádot, aki még nem önállóan üzte az ipart, ami nevére szóló útlevél megszerzését sem tette indokolttá. Tuzson Pál pedig az esetek zömében bátyja, György útlevelében szerepelt. 1881-

ben Zsigmond Balázs útlevélutalványának tanúsága szerint nejével, Máriával, segédjével, Zsigmond Györggyel, és kocsisával, Erdélyi Györggyel utazott együtt. Megyaszai Mátéval utazott neje, Amália, segédi minőségben sógora, Pánczél Noé, valamint annak neje, Rebeka, továbbá a kocsis, Kovács Antal. Ez a szerveződés megfelelt annak a modellnek, amely az erdélyi ipari termékek romániai értékesítésére szakosodott iparosok és kereskedők köreire volt jellemző. Kézdivásárhelyieken kívül kovásznai és nyéni (Brassó megye) iparosok és fuvarosok utazási szokásai voltak ehhez hasonlóak. A kisközösségek ilyen jellegű összefogása azt mutatja, hogy utazásuk célja a piacok, vásárok voltak, ahol esetleg több napot időztek, vagy más közeli helységeket is felkerestek, nyersanyagot szereztek be, és az eladáson kívül más tevékenységeknek is eleget kellett tenni, mint az étkeztetés vagy az igazállatok gondozása. A szomszédos berecki fuvarosok önszerveződése ezzel szemben például merőben más modell szerint történt. Az útlevél tulajdonosának igen ritkán szerepelt útítársa, viszont a kocsisok külön járműveken, de csoportosan utaztak, gabonaszállítás esetén igen sokan. Ez a jelenség pedig annak a mutatója, hogy ők inkább megrendelésre utaztak, nem saját áruval, a távolsági munkamegosztási rendszer részeként működve. Az iparosok és kereskedők részére az útlevelek kiállítása általában gördülékenyen zajlott. Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városok tanácsai, illetve a megye alispáni hivatala bennük látta a gazdasági fejlődés zálogát, így megkülönböztetett figyelemben is részesítette őket. Olyan objektív okok általában nem forogtak fenn, amelyek megakadályozták volna az okmányok kiadását, a román fél is együttműködést tanúsított ebből a szempontból, és csupán a kétes egzisztenciájú belépni szándékozó személyeket igyekezett kiszűrni. A bürokrácia gépezete viszont több alkalommal késedelmet okozott az útlevelek kézbesítésénél.⁴⁵ Hogy a várakozás ne tétlenkedéssel teljen, sok esetben a mesterek 15 napos utazási igazolvány kiváltásával hidalták át a holtidőt.⁴⁶ Ezt a gyakorlatot több példa is igazolja, amelyek közül megemlíthető Sáska Antal esete, aki az éves útlevelére várakozva 1883. július 15-én folyamodott a városi tanácshoz 15 napos

³⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/1068.

³⁹ A szerződéses vámtarifa 323. tétele: 100 kg vámja 45 frank.

⁴⁰ Uo., 1879/1155.

⁴¹ Uo., 1879/1568.

⁴² SÁL, Fond 9, inv. 34, 1883/507 (V. oszt., 10. cs.).

⁴³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1883/835; Fond 9, inv. 34, 1883/3620 (V. oszt., 51. cs.).

⁴⁴ Háromszék vármegye alispáni iratai között az útlevélutalványok és ezek nyilvántartása csak igen töredékesen, illetve hiányosan található meg, mivel csak néhány év nem került selejtezés alá – 1881-es kézdivásárhelyi útlevélügyi adatok, lásd SÁL, Fond 9, inv. 34, 1881/8194 (IX. oszt., 134. cs.); 1882-es adatok, lásd

Uo., 1882/2336 (IX. oszt., 176. cs.); 1883-as adatok, lásd Uo., 1883/726 (IX. oszt., 59. cs.); az 1884–1886 közötti évek adatai hiányoznak. Összesíthető adatokkal szolgálnak még a Kézdivásárhely város, illetve Háromszék vármegye közigazgatási iktatókönyvei.

⁴⁵ Az útlevélajánlatok felterjesztése a Belügyminisztériumba, illetve az útlevelek odaítélése, kiküldése és kézbesítése átlagban két hónapot vett igénybe.

⁴⁶ 1882–1886 közötti, Kézdivásárhely város tanácsánál kérelmezett 15 napos útlevelek kimutatása, lásd SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107.

útlevéért, majd augusztus 16-án kézbesítették számára a Budapestről megérkezett egy éves útlevét,⁴⁷ ennek lejáta után pedig rögtön, 1884. augusztus 17-én újból 15 napos útlevelet kérvényezett. Hasonlóképpen szemléletes Tuzson György útleveleinek láncolata, aki 1882–1884 között kétszer váltotta ki a rövidebb érvényességű okmányt a várakozási idő alatt,⁴⁸ 1885-ben pedig egyáltalán nem váltott éves útlevelet, azonban a teljes évet lefödte a 15 okmány-nyal, ami egy olyan mester képét mutatja, aki gyakorlatilag állandóan úton volt.⁴⁹ Az utazások céljaként a *saját készítésű áru szállítása* volt feltüntetve, azonban néhány fontosabb vásár esetében explicite utaltak erre a város hivatalnokai: kásoni (Caşin) kolostor búcsújával egybekötött országos vásár (augusztus 15–25); mojnesti (Moineşti) országos vásár (október 20–30).

Sáska Antal utazási szokásai valamelyest különböztek a többi kézdívsárhelyi mesterekétől, ő ebben az időszakban szállítmányát a határátlépő román vagy magyar felén adta át romániai megrendelőjének, Coltofianu Constantinnak,⁵⁰ legtöbb esetben annak kíséretét segédjére, Csíki Jánosra bízva egészen 1881. húsvét hetéig, amikor a segéd 110 forint összeggel elszökött mesterétől Moldvába.⁵¹ Valószínűleg ez a tapasztalat győzte meg a személyes jelenlét fontosságáról, és a következő években maga bonyolította le az ügyleteket. (2. táblázat.)

A kézdívsárhelyi lábbeli, akárcsak egyéb kézművestermékek sikerességének a kulcsa a román piacon alapvetően a kedvező árfekvésének és a korabeli viszonyok között dömpingnek értékelhető jellegének volt köszönhető. A román piacok kiszélesedése a mezőgazdaság kapitalista átmenetével állt szoros összefüggésben. Alexandru Ioan Cuza 1864-es agrárreformja nyomán a szegényparasztságnak földet osztottak, ami elindította a hagyományos háztartások bomlását. Moldova és Havasalföld rurális környezetében a ruházati cikkek és lábbeliket szinte kizárólag a háziipar keretei között állították elő, de meglehetősen kezdetleges lábbeliket, nyersbőrből készült bocskorokat voltak képesek csak előállítani. A kikészített bőrből készült bocskorokat, cipőket, bakancsokat és csizmákat már piacon szerezték be, ezeknek egy kisebb része importból származott.⁵² A román gabona és szarvasmarha iránti kereslet a mezőgazdaságnak ebbe az irányba való erőltetett elmozdítását eredményezte, ami magával hozta háztartások tömeges szakosodását, azok

pedig fokozatosan felhagytak a melléktevékenységként folytatott háziiparral.⁵³ Ezek a premissák teremtették meg a kézdívsárhelyiek számára azt a konjunktúrát, amelyet az 1875-ös kereskedelmi és vámegegyzmény tovább gerjesztett. A román protekcionista retorika meglehetősen szubjektíven jellemezte az Erdélyből származó lábbeliket és ruhaneműket, és tévesen az egész Monarchiából származó termékcsoportokra vonatkoztatta: „Ebben az időszakban (1876–1886) az import a tömegfogyasztás igényeit célozta meg, és jórészt olyan termékekből állt, amelyet a honi ipar is termelt. Egyes esetekben a kapitalista gyárakban készült importáru hasonló jegyeket mutatott a román kézműves és háziipari termékekkel. Máskor a hazai cikkhez hasonlóan mutatkozott be, amely sikeresen lép annak helyébe. [...] Az idegen áru könnyedén győzte le és iktatta ki a hazai termelést, elsősorban mert ebben az időszakban olcsóbb volt, és másodsorban mert szélesebb értékesítési lehetőségekkel rendelkezett”.⁵⁴

Az 1880-as évek elején a lábbeli iránt megnőtt kereslet nem hozott különösebb változást sem a tranzakciók gyakorlatában, sem az üzemszervezésben, termelési struktúrában. Az értékesítési hálózat továbbra is a régi, bejáratott kapcsolódási pontokból állt össze, és bár az iparosok bennebb merészkedtek a román hátszágban lévő vásárokbá, lényegében a határon átnyúló helyi kereskedelem jelleg megmaradt. Az új piaci kihívás a termelésben és a munkamegosztásban pedig azt a változást eredményezte, hogy a mesterek igyekeztek felduzzasztani műhelyük népének létszámát. Az 1873-as ipartörvény után az inas tanonc lett, a legény pedig segéddé vált, de a termelőegységek lényeges strukturális változása nem következett be, a céhrendszer öröksége megmaradt, a fejlődés belterjes volt. A nagyobb munkaerőigény nagyobb számban vonzotta a segédeket Kézdívsárhelyre a szomszédos községekből, közigazgatási egységekből, de szép számmal a magyar hátszágából vagy akár a székesfővárosból is. Ennek egyik igen jelentős hozadéka viszont a munkamorál fellazulása lett, és rövid fél évtized alatt ugrásszerűen megnőtt a szökések száma. A szökött segédek és tanoncok számát illetően Pánczél Noé tartotta a rekordot városszinten. A műhelyéből megszököttek egyik közös vonása az volt, hogy nem kézdívsárhelyiek voltak, zömükben még csak nem is háromszékiek. Feltételezhetjük, hogy ez lehetett a mester által felállított egyik kritérium

⁴⁷ Uo., inv. 1, 12. köt., 1883/1598.

⁴⁸ Uo., 1883/2719.

⁴⁹ A határátlépések évenkénti alkalmainak meghatározására gyakorlatilag ez az egyetlen adatunk, mivel nem sikerült a nyomára akadni egyetlen éves útlevélnak sem, amely az öt mester valamelyikének nevére lett volna kiállítva, és amelyből a határátlépések

számát és dátumait megtudhatnánk.

⁵⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1883/835.

⁵¹ Uo., inv. 1, 12. köt., 1883/2721.

⁵² ZANE, Gheorghe 1970, 30.

⁵³ Uo., 36.

⁵⁴ Uo., 127.

a munkaerő-toborzásban, mert ez az alkalmazott nagyobb kiszolgáltatottságát és kontrollját segítette elő. A másik közös jellemző, hogy a segédek mindig nagyobb összeg birtokában távoztak, és ezt munkaelőlegként kapták kézhez (1–8 havi munkabér). Pánczél azonban igen kiterjedt és jól működő információs hálózattal rendelkezett, és minden esetben kiderítette a tőle elszökött hollétét, igényelte a hatóságok beavatkozását, hogy a segédeket visszavezessék, legtöbbször követelve az őket szabálytalanul alkalmazó mesterek megbírságolását is. Például 1884. november 6-án jelentette, hogy a budapesti illetőségű Koller Szász Béla nevű segédje 40 forint munkaelőleggel ismeretlen helyre távozott.⁵⁵ A példa ragadós volt, mivel 22-én a mester már Demeter József nevű segéd távozását jelentette 42 forint 36 krajcár előleggel, aki egy brassói, Batik József nevű cipészhez szegődött el.⁵⁶ Ugyancsak novemberben, 27-én a marosvásárhelyi Duka József nevű cipészsegéd szökött meg 43 forint munkaelőleggel.⁵⁷ A szökevények a hatóságok segítségével visszakérültek mesterükhöz, azonban sok esetben a maradásuk meglehetősen rövid volt. Koller Szász Béla következő év januárjában újfent távozott, anélkül, hogy korábbi előlegéből 30 forint 10 krajcárt ledolgozott volna. A közeli Martonfalvára szegődött el, egy Czell nevű cipészhez, ahonnan a szolgabíró utasítására kísérték vissza Pánczél Noé műhelyébe.⁵⁸ Duka József 1888 októberében távozott el 40 forint munkaelőleg tartozás hátrahagyásával, és a mester információi szerint a moldvai Focşani városba szegődött el, egy Ploieşteanu nevű csizmadiához. Az ügyben megkeresett bukaresti osztrák–magyar konzulátusnak nem sikerült felderítenie a hollétét.⁵⁹ A mester persze nem minden esetben ragaszkodott a visszavezetéshez, így a szomszédos lemhényi származású, Simon János nevű segédje esetében sem, aki szabadságáról nem tért vissza, hanem a Brassó megyei Hozsúfaluba szegődött el, Kun Lajos cipésmesterhez.⁶⁰ Ez a segédje visszatérés helyett a tartozásának részletben, készpénzben való törlesztését választotta, amibe a mester bele is egyezett,⁶¹ sőt a segédőtől hátramaradt szerszámkészletet is

elküldte neki.⁶² A segédek szabálytalan távozása ezek szerint nagyon sok esetben a mester összeférhetetlen természete vagy túlzott munkakövetelése miatt következhetett be, de nem elhanyagolható tényező lehet a könnyelműen kifizetett, más mesterek gyakorlatánál magasabb összegű munkaelőlegek kifizetése sem.

A kézdivásárhelyi iparosok nem hanyagolták el az otthoni piacokat sem. Az 1872-es ipartörvény nyomán liberalizálódott a városi piac, a továbbiakban pedig a helyi mesterek, árusok egyenlő elbánásban részesültek az idegenekkel.⁶³ A piaci vámtarifában már nem különböztették meg őket, a helyigénylésnél úgyszintén. Az 1884-es ipartörvény viszont egyfajta protekcionista fordulatot hozott a helyi jellegű kereskedelembe, aminek következtében csak az adott városban lakó iparosok árulhatták termékeiket a hetivásárokon.⁶⁴ A kézdivásárhelyi városi tanács nem lépett fel eléggé erélyesen a törvény alkalmazására. Másfelől az új jogszabály és a céhrendszer eleven emléke nem hagyta nyugodni mestereinket, és előbb a Csizmadia Ipartársulat nevében fordultak a városi tanácshoz, akadályozták meg, hogy idegen iparosok helyeket foglaljanak el a hetivásárokon.⁶⁵ Miután pedig ez az igyekezet nem hozta meg a várt eredményt, magukhoz ragadták a kezdeményezést, és ököllel szereztek érvényt akarataiknak, súlyosan megsebesítve több nem helyi árust. Az eset kapcsán a városi ügyészség jelentős pénzbírsággal marasztalta el Sáska Antalt, Megyaszai Mátét és Tuzson Györgyöt garázdaságuk miatt, rajtuk kívül pedig további két mestert: Turóczy Károlyt és Piblinger Vincét.⁶⁶

Az exporttevékenység kétségtelenül anyagi gyarapodást eredményezett a lehetőséget kihasználó mesterek számára, azonban a vagyonosodás egyenlőtlenül ment végbe. A két ipartársulat-elnököt van alkalmunk itt tüzetesebben megvizsgálni, mivel kettejük vagyona és jövedelme ért el olyan szintet, amelynek adatai elhagyták az adóhivatal falait. Vagyonosodás szempontjából kettejük esetében a gyermektelenség volt a legfontosabb közös tényező, mivel az általunk vizsgált többi mester nagycsaládos volt, akik az üzletből származó

⁵⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 13. köt., 1884/2091.

⁵⁶ Uo., 1884/2217.

⁵⁷ Uo., 1884/2517.

⁵⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/350.

⁵⁹ Uo., 17. köt., 1888/1810.

⁶⁰ Uo., 1888/1720.

⁶¹ Uo., 1888/1807.

⁶² Uo., 1888/2006.

⁶³ 1872. évi VIII. törvénycikk, 32. §: „Minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott heti- vagy országos vásárokon is, akár személyesen, akár bizományos által eladni, azokra megrendeléseket gyűjteni, megrendelt munkát mindenütt teljesíteni vagy munkásai által teljesíttetni”.

⁶⁴ 1884. évi XVII. törvénycikk, 50. §: „Minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott országos vásárokon, akár személyesen, akár megbízott által eladni, továbbá jogában áll azokra bárhol és bármikor, minták előmutatásával is, megrendeléseket gyűjteni, megrendelt munkát teljesíteni vagy munkásai által teljesíttetni. Hetivásárokon élelmiszereket, kerti és mezei terményeket, házi iparcikkeket – amennyiben azt törvényes kiváltságok nem akadályozzák – bárki áruba bocsájthat. Másféle iparkészítményeket csak a helyben lakó iparos van jogosítva eladni”.

⁶⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/2130.

⁶⁶ Uo., 15. köt., 1886/841, 1886/1123, 1886/1402, 1887/1896, 1887/1896, 1887/2024.

jövedelmüket felélték. Sáska Antal és Pánczél Noé, mivel családfenntartási kiadásai a többiekhez viszonyítva csekélyebbek voltak, szenvedélyesen gyűjtötte az ingatlanokat, és bár az adóösszegek listája nem nevezi meg az adófajtákat, biztosak lehetünk, hogy a mércén nem a III. osztályú kereseti adó, hanem a házadó emelte át őket.⁶⁷ Másfelől a vámháború bekövetkezte nyomán megcsappant üzleti tevékenységből származó jövedelem miatt a házadó egymagában nem volt elegendő, hogy a lajstromra kerüljenek. Pánczél Noé átmeneti talpraállása 1891-ben pedig – amint azt az elkövetkezőkben látni fogjuk – az állami megrendelések mellett más iparágakban való vállalkozásaihoz köthető. (1. ábra)

1882-ben Sáska Antal két házat vásárolt Kézdivásárhelyen, és kebeleztette át saját nevére,⁶⁸ következő évben pedig még egyet.⁶⁹ Míg 1878-ban kénytelen volt a várostól kaszálót venni haszonbérbe, évi 22 forint 90 krajcár összeg ellenében, hogy igavonó lovai számára a takarmányt biztosítani tudja,⁷⁰ a következő években számos termőterületet vásárolt a szomszédos községekben, amint azok *küladó* kimutatásaiból kiderül. Ezek a vásárlások túlnőtték az áruszállítás biztosításának az igényeit. Ez mutatja, hogy esetében a szakma mellett kiemelt fontossággal bírt a gazdálkodás, sőt az említett földek mellett a szállítmányozáshoz nem alkalmazható tenyészállatokkal is rendelkezett, ami a város iparos közegében igen meglepő.⁷¹ Míg műhelye és lakóháza, amelyet tanoncaival és segédeivel osztott meg, a város központi részében helyezkedett el, iparostársai közvetlen szomszédságában, addig a város határában lévő gazdasága a szállítóeszközök és a takarmány tárolására, valamint állattartásra volt berendezkedve, és ott volt elszállásolva a cselédség is. (2. ábra)

Pánczél Noé ennél lendületesebben szerzett ingatlanokat, ami a mennyiséget illeti, vásárlásai azonban csak a város területére korlátozódtak. 1882-ben

és 1883-ban két-két házat vásárolt,⁷² majd ezeket rövid idő alatt kijavította. Vagyoni gyarapodásával arányosan a kapzsisága is nőtt, és nem riadt vissza szomszédos elhagyott házak önkényes elfoglalásától⁷³ vagy testvére vagyonának végrehajtó általi lefoglalásától, amikor annak az örökség elosztásánál likviditási gondjai jelentkeztek.⁷⁴ Ezzel szemben Megyaszai Máté igen szerény körülmények között élt, gyermekei ingyenes oktatásáért többször szegénységi bizonyítványért folyamodott. Igavonó lovai ellátásához nem rendelkezett kellő nagyságú földterülettel, ami állandó problémaforrást jelentett számára, megoldásához pedig a várostól kellett haszonbérbe vegyen kaszálót,⁷⁵ vagy esetenként önkényesen foglalt a református egyházközség birtokából.⁷⁶

Az akkumulált tőke ilyen jellegű befektetése azért vált lehetővé, mert a város méretéhez képest nagy volt a lábbelikészítők száma, a felvevőpiac bővülése pedig nem volt kilátásban, mivel ekkor még a vasút nem érkezett ide. A piaci terjeszkedés határon belül és kívül csak más mesterek kárára történhetett, amit a céhszabályzatok eleven emléke miatt nem láttak kivitelezhetőnek, és ez a manufaktúrák struktúrájának és technológiájának újítását sem tette indokolttá. Másodsorban ez a gyakorlat abban a nem kimondottan kézdivásárhelyi, hanem a korra jellemző mentalitásban is gyökerezett, hogy az alapvető jövedelmek az ingatlanokból (föld, ház) származnak, ezek birtoklása pedig egyfajta státusszimbólumot is jelentett. Nem utolsósorban, számításba vették az állami megrendelések lehetőségét, amiért a személyes vagyonukkal való garancia vállalását helyezték kilátásba.

A kézdivásárhelyi Csizmadia Ipartársulat 1878 nyarán alakult meg, a korábban felszámolt céh tagságából és annak vagyonára alapozva.⁷⁷ A közgyűlés által elfogadott alapszabályzatot a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium októberben hagyta

⁶⁷ Éves adatok a Kézdivásárhelyi királyi adóhivatal által összeállított adózók listája alapján, amelyek a virilis listák alapjául szolgáltak, ezek cenzusa változott az alábbi megjelölések szerint: 1881-ben lásd SÁL, Fond 9, inv. reg., 1881/9058 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1882-ben lásd Uo., 1883/222 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1883-ban lásd Uo., 1883/222 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1884-ben lásd Uo., 1884/575 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1885-ben Uo., 1885/1570 (I. oszt., 6. cs.), cenzus 50 forint; 1886-ban lásd Uo., 1887/840 (I. oszt., 3. cs.), cenzus 50 forint; 1887-ben lásd Uo., 1887/840 (I. oszt., 3. cs.), cenzus 100 forint, kivéve a kétszeresen számított adózóknak 50 forint; 1888–1890-es összeállításokon nem szerepel sem Sáska Antal, sem Pánczél Noé; 1891-ben lásd Uo., 1891/11406 (I. oszt., 8. cs.), cenzus 100 forint; 1892-ben lásd Uo., 1892/18186 (I. oszt., 6. cs.), cenzus 100 forint; 1893-as listán nem szerepel, cenzus 100 forint; 1894-ben lásd Uo., 1894/494 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 100 forint.

⁶⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 11. köt., 1882/153, 1882/1948.

⁶⁹ Uo., 12. köt., 1883/2668.

⁷⁰ Uo., 10. köt., 1878/2268.

⁷¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1890/1033.

⁷² Uo., inv. 1, 11. köt., 1882/3013, 1882/3055; 12. köt., 1883/87, 1883/961.

⁷³ Uo., 12. köt., 1883/1383, 1883/1535, 1883/2306.

⁷⁴ Uo., 1883/709.

⁷⁵ Uo., 1883/1855.

⁷⁶ Uo., 1883/1789.

⁷⁷ Történt mindez az illetékes minisztérium sorozatos felszólításának köszönhetően és annak ellenére, hogy az 1872. évi VIII. törvénycikk 83. §-a következőképpen fogalmazott: „A jelen törvény életbelépésétől számított 3 hó alatt valamennyi fennálló céh megszűnik. Ha a volt céhtagoknak többsége ezen törvény életbelépése után 9 hó alatt ipartársulatot alkot, a megszűnt céh vagyona ezen társulatra száll, ellenkező esetben a volt céhtestület vagyona a céh közgyűlése által közhasznú iparcélokra adományozandó, s ha a gyűlés ily határozatot hozni nem akarna, a társulati vagyonnak ipari célokra való fordítása iránt az illető törvényhatóság fog határozni”.

jóvá.⁷⁸ A Cipész Ipartársulat is csupán néhány nappal volt hátrányban ebben a tekintetben.⁷⁹ Az említettek a város két legbefolyásosabb ipartársulata voltak, már az (újja)születéstől kezdve, és ezt a rangjukat közel három évtizedig sikerült megőrizniük. Mindez nem véletlenül volt így, hiszen a városban készült termékek előállításának jelentős hányada volt hozzájuk köthető. Ezzel összefüggésben, a legnagyobb számú tagság is az övék volt, ami el nem hanyagolható tényezőt jelentett a hatóságok számára, és a közvélemény feltétlen simpatíáját bírta a két társulat. Sáska Antal és Pánczél Noé az 1878-as jogi átalakulás nyerteseinek tekinthetők. Útjuk a nyerő helyzetbe jutásig különböző, de markáns hasonlóságokat is mutat. Előbbi jórészt apósa presztízsének köszönhette felemelkedését, nem elhanyagolható részlet viszont az, hogy a vele szemben fellépő, hasonló nagyságú támogató táborral rendelkező Zsigmond Balázssal szemben írástudó volt, és ez döntő előnynek bizonyult.⁸⁰ Ez a jelenség figyelhető meg Pánczél Noé esetében is, aki 1882-ben sógorával, Megyaszi Mátéval együtt lépett ki a csizmadiáktól, és lépett be a cipéztársulatba. A papírforma szerint Megyaszi lehetett volna a befutó az elnökválasztáson, de analfabéta volt, és így tevékenységében sógora és egyben korábbi segédje, Pánczél Noé támogatására szorítkozott. A szakmai szervezet élén mindkét elnök igen aktív volt, a személyes, illetve a szűk csoportjuk érdekeinek a szem előtt tartása minden döntésüknél megragadható. Ezzel szemben a városi és a megyei közügyek iránti érdeklődésük meglehetősen mérsékeltnek értékelhető, és csak Sáska Antal esetében tehetünk erre vonatkozó megállapításokat. Ő ugyanis 1882–1886 között a kamarai tagságának köszönhetően, a kétszeresen számított adóösszegével, virilisként helyet nyert Kézdivásárhely városi képviselő-testületében. Az 1886-os befizetései alapján pedig a következő évben Háromszék megye közgyűlésében nyert mandátumot.⁸¹ (3. ábra)

Városi képviselőtestületi tagságának legfőbb jellemzője a hiányzások sokasága, a megyei közgyűléseken pedig egyáltalán nem vett részt, amelyet nem feltétlenül kell az érdektelenségének tulajdonítani, inkább az életvitelében bekövetkezett fordulatnak volt az eredménye.⁸² Erre a tényre alapozva megállapíthatjuk, hogy az alanyi jogon nyert tisztségei – mivel nem ígértek számára olyan kapcsolati tőkét, amit esetleg profitra válthatott volna – nem ösztönözték cselekvésre. Ezzel szemben az ipartestületben választáson nyert tisztsége a fenti kritériumnak maradéktalanul megfelelt.

Válságra kartell

A Romániával 1875-ben kötött kereskedelmi- és vámegegyezmény érvényességének vége felé közeledve a magyar kormány igyekezett mérleget vonni annak hasznosságáról, azzal a szándékkal, hogy az annak megújítását előkészítő tárgyalásokon további előnyöket szerezzenek meg külkereskedelmi forgalomban érdekelt, honos gazdasági szereplők számára. Míg a korábbi tárgyalások alkalmával a kamarák szintjét érintette az ankét, 1885-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium közvetlenül az iparosoktól és kereskedőktől kérte tapasztalataik megosztását: *A Romániával közvetlen határos vidékek külön óhajainak kitudása végett pedig az említett vidékek községeit kívánom meghallgatni, melyeknek a Romániával kötött egyezmény közel 9 évi fennállása alatt módjukban volt kapcsolatokat szerezni arra, hogy ez egyezmény különösen a határforgalomra vonatkozó határozatainak egyes hiányait saját üzleti életükből merített adatokkal megvilágíthassák, s a tárgyalásoknál figyelembe vétetni kívánt javaslataikat beható indokokkal támogathassák.*⁸³ A kézdivásárhelyi iparosok meglehetősen szűkszavúan tájékoztattak helyzetükről az egyezmény kontextusában, ami elégedettségüket engedni sejtetni. Bővebb jelentést csupán a gabonaimportőrök tettek, akik panaszuknak adtak hangot, amiért kiutazáskor 16 frank kauciót voltak kénytelenek letétbe helyezni a román vámhivataloknál, aminek nyomán hátrányt szenvednek a romániai szállítókkal szemben. A kedvező feltételek részleges vagy teljes elhallgatása a hatóságok előtt, bármennyire csekély jelentőségű is volt, a székelyföldi gazdasági szereplők egyik sajátosságának tekinthető. Ezzel a gondolatmenettel összhangban pedig a kedvezőtlen változások drámai színekkel való árnyalása és a kormány vagy közigazgatási szervek számára történő ilyen bemutatása úgyszintén jellemző. Ez a fajta magatartás tehető részben felelőssé azért, hogy az 1886-ban kudarcos véget ért tárgyalásokon és az ezt előkészítő magyar-osztrák egyeztetéseken a határ menti iparosok hangja gyakorlatilag nem volt hallható. A magyar álláspontot az agrárius érdekérvényesítés túlsúlya határozta meg. A vámháború kitörése után közvetlenül, azzal kapcsolatban Háromszék megye a Képviselőházhoz felterjesztett emlékiratában elsősorban az iparosok nehéz helyzetéért emelt hangot, azonban alapjában véve agrárius retorikával átitatottan: *Midőn az év elején az alkudozások meghíúsultak, és a két szomszéd*

⁷⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 8. köt., 1878/2646.

⁷⁹ Uo., 1878/2964.

⁸⁰ Az írástudás/írástudatlanság ténye az útlevelutalványokból állapítható meg.

⁸¹ Az adóként befizetett 129 forint 59 krajcárnyi összeg kétszeresen számítva a 75. helyet biztosította a 126-ból, lásd SÁL, Fond 9, inv. 34, 1887/840 (I. oszt., 3. cs.).

⁸² Uo., inv. 1, *Megegyezési jegyzőkönyvek*, nr. 1887/48–50.

⁸³ Uo., inv. 34, 1885/3707 (V. oszt., 68. cs.).

ország közt a vámháború kiütött, a legtöbb embert aggodalom fogta el. Leginkább aggódott az iparos és kereskedő, mert évszázadokon át iparcikkkel felkeresni szokott piacát vesztette el, mert minden előkészület nélkül iparának új piacot keresni, iparcikkait az új piac igényeinek megfelelően átídomítani kellett, s miután az új piac más igényekkel bíró fogyasztókkal találkozik, kényszerülve van az eddigi primitív iparát magasabb színvonalra emelni. Aggódott a gazda is, mert attól tartott, hogy az ipar hanyatlásával a belfogyasztás fog csökkenni, és így terményeit nem fogja tudni úgy is értékesíteni, mint azelőtt. Bekövetkezett a vámháború, és ezen aggodalmak nem teljesültek. Iparunk – és pedig minden előkészület nélkül – kiállta a krízist, gazdáink pedig határozottan nyertek, mert terményeiket ma inkább el tudják adni, mint a vámháború előtt.⁸⁴

A vámháború első két évében az előállt új állapotra semmiféle olyan közös fellépés nem történt a kézdívsárhelyi csizmadia és cipész ipartársulatok részéről, amely állami intervenció igényét vetette volna fel, ilyen irányban program úgyszintén nem fogalmazódott meg, és egyénileg sem hallatták hangjukat a mesterek. A helyzetelemzést felvállaló Brassói Kereskedelmi- és Iparkamara felhívására csupán a városi tanács adott választ, amelyből nem következethető ki, hogy bármiféle specifikus információt szolgáltatott volna az exporttevékenységben leginkább érdekelt termelők.⁸⁵ Azonban ezzel a magatartással szemben egy igen határozott aktivitás figyelhető meg a lábbelikészítők körében, ami a piacok felosztását és a túlélési stratégiát illeti.

Az árukvitel korlátozása természetesen magával hozta a helyi piacok felértékelődését, azonban ezek felvevőképessége is korlátozott volt a maga módján, ezért értelemszerűen az iparosoknak csak egy szűkebb csoportja választhatta ezt az utat. 1887 januárjában Kézdívsárhelyen a cipésztársulat folyamodott a városi tanácshoz az 1884. évi XVII. törvénycikk 50. §-ának maradéktalan betartásáért (az idegen konkurencia visszaszorításáért),⁸⁶ amiért korábban jeles tagjuk ökoljogot alkalmazva már fellépett. A tanács visszautasította a kezdeményezést, erre a társulat elnöke, Pánczél Noé Kovászna és Nagyborosnyó elöljáróságánál kérelmezte, hogy hetivásáraikon a társulata tagjai lábbelit árusíthassanak. A nagyborosnyói elöljáróság

elutasította. Kovászna község képviselete pedig úgy határozott, hogy amennyiben a K[ézdí]vsárhelyi cipészek által áruk e község piacára szállítatnak hetivásárokon, örömmel belenyugszunk, sőt nemcsak a cipészek, hanem más iparosok áruikat hozhassák a kovásznai piacra. Ezzel szemben a kovásznai ipartestület a következőképpen nyilatkozott: a helybéli cipész iparosok tekintetbe vételével nem egyezünk belé, mert ezen községben elegendő számú cipész iparos létezik, hogy mint ezen község, mint pedig ezen község vidékének kielégítő; ha megengedtetnék, az itteni cipész iparosok romlására történnék. Összegzésképpen az Orbai járási főszolgabíró a kovásznai ipartestület nézeteit vállalta fel a főispánhoz irt jelentésében, és az ottani iparosok protekciója mellett szállt síkra.⁸⁷ Ezzel a kezdeményezéssel párhuzamosan a parlament is egy olyan jogszabálymódosítást léptetett életbe, amely ezen a korlátozáson igyekezett lazítani, olyan irányban, hogy ez elviekben, hosszabb távon elősegíthette volna az országhatáron belüli helyi piacokon, mind a háromszéki, mind pedig a szomszédos megyékben való terjeszkedést.⁸⁸ Az eredmény ehhez képest az lett, hogy lábbelik árusítását csupán a szomszédos Csernáton községben engedélyezték korlátlanul az idegen iparosok részére, míg Kovászna, Uzon, Nagyajta és Nagyborosnyó hetivásárain betiltották vagy korlátozták.⁸⁹ A kézdívsárhelyi cipész ipartársulat két fronton – a városban és a vonzáskörén túl – indított, piacszerzést célzó offenzívája kudarcnak tekinthető, ami a tagság körében további útkeresést, illetve bomlást indított el. Elnöke, Pánczél Noé helyben maradt, azonban cipészműhelyének a forgalma a korábbiakhoz képest lényegesen visszaesett, és ez további irányváltásokat készített elő a szakmai tevékenységéhez kötött túlélési stratégiájában.

A csizmadiaik körében ezzel szemben egy merőben ellenkező irányú folyamat vette kezdetét, jelesen a tömeges kivándorlás. A kézdívsárhelyi 15 napi érvényességű útlevelek iktatókönyve mint forrás áll a rendelkezésünkre ennek a jelenségnek a megfigyelésére.⁹⁰ Összehasonlítva a vámháború első félévét, vagyis az 1886. július 1. – december 31. közötti időszakot az egy évvel korábbi hasonló időszakkal, elsősorban az ilyen jellegű kérelmek növekedésének lehetünk tanúi, ugyanis míg 1885-ben összesen 158 kérést iktattak, addig egy évre rá 217-et. Amíg 1885-ben

⁸⁴ Uo., 1886/11983 (XXI. oszt., 173. cs.).

⁸⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 15. köt., 1886/1966.

⁸⁶ Uo., 16. köt., 1887/182.

⁸⁷ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1887/2865 (V. oszt., 36. cs.).

⁸⁸ 1887. évi XVIII. törvénycikk, 1. §: „Az 1884. évi XVII. törvénycikk 50. §-ának utolsó kikezdése következőleg módosítottatik: Hetivásárokon, házi iparcikkakon kívül más iparkészítményeket rendszerint csak helyben lakó iparos van jogosítva eladni. Menyiben engedhető meg az, hogy iparkészítményeket hetivásáro-

kon a nem helyben lakó iparos is jogosítva legyen eladni, azt az érdekelt felek, esetleg a kereskedelmi és iparkamara javaslata alapján az illető vásártartó községek képviselő testületeinek meghallgatása után, a törvényhatóságok szabályrendeletileg állapítják meg”.

⁸⁹ HvmÉ, 1889. június 2., 17. sz.

⁹⁰ Az éves útlevelek ilyen összesített adatai sajnos sajnos módon nem áll rendelkezésünkre, a gyors reakció megfigyelésére azonban a 15 napos útlevelek kérelmének iktatókönyve alkalmasabbnak is tűnik.

56 csizmadia által leadott kérést, addig következő év hasonló időszakában közel dupláját, összesen 103-at. Ennél is fontosabb adat viszont a csizmadiák úti célja. Ezek szerint 1885-ben a legtöbb ilyen útlevélkérés *kereskedés* úti céllal nyújtották be a városi tanácshoz, míg a következő évben, hasonló időszakban egyetlen hasonló sem, a vámháború drámai hatásaként. Ezzel szemben a munkakereső csizmadiák száma emelkedett meg drasztikusan. A kézdivásárhelyi csizmadiáknak, akárcsak más szakmák képviselőinek romániai munkakeresése nem volt ismeretlen a korábbi években sem, de akkoriban elsősorban a segédek ragadtak vándorbotot, az ilyen jellegű migráció pedig különösebb jelentőséggel nem bírt. Az 1886-os adatsor viszont egy tömeges exodusról ad képet. Ezúttal nemcsak a segédek, hanem mesterek is, családjukkal és egész házuk népével együtt indultak útnak, a *munkakeresés* úti céljával. Külön kategóriaként jelennek meg a csizmadiafeleségek, akik a korábbi években az esetek zömében nem egyénileg folyamodtak útlevélért, hanem férjük útítársaként. Itt többségük a férjükkel együtt utazik el munkát keresni, de számos esetben az asszonyok a már Moldvába kitelepedett férjük meglátogatása céljából utaznak ki egyénileg. Új jelenségnek számít a csizmadiafeleségek egyéni elutazása Romániába szolgálni, ugyanis korábban az ilyen jellegű munkakeresés a házasság előtti időszakra volt jellemző. (4. ábra)

Figyelemre méltó, hogy 1886 második felében egyetlen cipész 15 napos útlevélkérelmét sem regisztrálták, ami arra enged következtetni, hogy a kézdivásárhelyi cipészek és csizmadiák egy kartellszerű egyezmény nyomán osztották fel a helyi, illetve a határon túli piacokat.

A csizmadiafeleségek munkakeresése nem véletlenül zajlott le, ugyanis jelentős részük az ugyancsak Kézdivásárhelyről kitelepedett mesterek műhelyeiben helyezkedett el. Pótsa József, Háromszék megye főispánja a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz intézett, a vámháború közvetlen hatását taglaló jelentésében külön kiemelte Sáska Antal esetét: *csizmadiák megélhetés végett kimennek Romániába, és pedig Sáska K[ézdi]vásárhelyi céhmester 30 legénnyel a határszél melletti Herzsza községben maradtak, nyomasztó körülmények között várják a kért állami munkát.*⁹¹ A későbbiekben pedig kiderült, hogy a Kézdivásárhelyen még működő műhelyből származó félkész, illetve készáru csempészett át jelentős mennyiségben a határon, hogy azokat majd a moldvai Herzsza községben felállított műhelyében helyezze el átmenetileg, értékesítés

előtt.⁹² Sáska Antal tehát két műhelyt működtetett a vámháború teremtette új helyzetben, és ő ezek között ingázott. Ilyen körülmények között elég gyakran volt szülővárosában, ipartársulatával nem szakította meg a kapcsolatot, viszont ennek ügyintézése egyre kevésbé foglalkoztatta.

Tuzson Pál csizmadiamester 1886. július 1-jén folyamodott 15 napos útlevélért, a már ismertetett munkakereséssel indokolva azt.⁹³ Mindenesetre meglepő, hogy ilyen rövid idővel számolt a munkakeresést illetően, és ennek érdekében magával vitte feleségét, 1 éves fiát és szolgáját is. Vele egy napon még további négy csizmadiasegéd folyamodott hasonló útlevélért: Kovács Lajos, Fábíán József, Benkő Károly és Gere László, mindnyájan családostul, utóbbi esetében az *utazás szükségességének indoklása* rubrikában *Tuzson György mesterhez* megjegyzés szerepel. Az ellentmondás feloldható azzal, hogy Tuzson György éves útlevéllel rendelkezve már korábban kiutazott Moldvába, hogy Târgu Ocna városában hozzákezdjen egy műhely felállításához.⁹⁴ Ebben segédkezett testvére, Pál is, aki már az említett, július 1-jei dátum előtt kiutazott Fábíán József és Fekete Károly segédekkel, valamint Fábíán Ferenc és Réti István kiskorú tanoncokkal, akkor valószínűleg a műhelyfelszereléseket szállítva és terepszemlét tartva. Mindenesetre a szervezettség ilyen szintje egy több évre szóló kitelepedés elhatározását mutatja, amely stratégia lényeges különbséget mutat a Sáska Antalétól. Negyedik főszereplőnk, aki a kivándorlás mellett döntött, Megyaszai Máté a kezdeti időszakban egyéni úton járta Moldvát, 1886-ban még semmi arra utaló jelet nem mutatott, hogy műhelyét a városból és az országból kitelepíteni szándékozta volna. Mivel egy éve útlevéllel rendelkezett, nem követhetőek nyomon a határátlépései, és az, hogy kik voltak útítársai, de a kézdivásárhelyi műhelyének intézése teljes egészében feleségére hárult.⁹⁵

A műhelyek romániai újraindításának egyik sarkalatos kérdése, a kiutazott segédek nagy száma ellenére, a megfelelő munkaerő volt. Sáska Antal Herzsza községbeli műhelye igen rövid életűnek bizonyult. Miután a zöld határon csempészett áruval több ízben lebukott, az otthonról hozott nyersanyag feldolgozása, illetve a késztermék értékesítése után gyakorlatilag megszűnt létezni, alkalmazott segédei szelnek eredtek. 1889 elején egy újabb helyszínen kívánta újjászervezni a műhelyét, ezúttal a kézdivásárhelyi műhelyében maradt segédekkel. Február végén szóban fordult a városi tanácshoz, hogy Kánya Károly, Gánya János, Gergely Elek és Kozák József nem

⁹¹ SÁL, Fond 9, inv. 2, 30. cs., 259.

⁹² Uo., 28. cs., 255.

⁹³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107.

⁹⁴ Uo., inv. 1, 16. köt., 1887/1236.

⁹⁵ Uo., 15. köt., 1886/1270, 1311, 1516.

kézdivásárhelyi illetőségű segédei számára állítsanak ki útleveleket, és jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben a mester *kezeséget vállalt minden bekövetkezendő történendőkről irányukba.*⁹⁶ Az alispán nem illetődhetett meg különösebben a fogadalomtól, mivel válaszában kategorikusan értesítette, hogy *nem idevaló illetőségűeknek útlevélutalvány semmi körülmények között nem adható.*⁹⁷ Az alispánnak ez az eljárása illeszkedett a hatóságoknak ebben a korban jellemző magatartásához, ugyanis, bár nem kötelezően, de bekapcsolódhatott volna az útlevél kiadásának kieszközlésébe, és korábbi években, amikor az áruszállítmányozás volt az utazások célja, ezt meg is tette. Ebben az esetben azonban az utazás már nem a helyi gazdaság előlendítésével kecsegtetett, annak végkimenetelét, vagyis a hazatérés valószínűségét kétségesnek ítélték meg, ugyanis a nyolcvanas évek közepén nagyobb horderejű korlátozó jogszabályokat még nem alkalmaztak, de már minden lehetséges fórumon megkongatták a vészhangot a *székely kivándorlás* jelensége miatt. Mindenesetre a segédek otthon tartását célzó közigazgatási intézkedés nem hozott különösebb eredményeket, mivel négyük közül többen és rajtuk kívül is – amint azt látni fogjuk – helyezkedtek el Sáska Antal moldvai műhelyében, illegális határátlépés után.

Egyik segédje, a csíkszentgyörgyi (Csík vármegye) Kánya Károly 1891 októberében utazott haza: *Moldvából, Filipestről, Sáska Antal csizmadiamestertől jöttem haza, de a szemlevezsga jövő hó 17-én fog tartatni, és addig Moldvába visszamenni nem akarok. Munkakönyvem Kézdivásárhelyt Sáska házánál van, kérem az asszonytól, adná ide, hogy munkába állhassak, míg katonatügyem el lesz intézve. De nem adta, én pedig munka nélkül magamat fenntartani nem tudom.*⁹⁸ A segéd azt nyilatkozta, hogy nem akar visszamenni, de nem indokolta, miért. A valószínű ok az lehetett, hogy nem akarta megismételni a zöld határon való átkelest.⁹⁹ Az illegális határátlépés ténye megállapítható másik segédje, Dézsi András 1893-ban tett vallomása alapján, amely nem egyedi eset volt: *Moldvában, Filipest nevű városban – idevaló, de ottan lakó Sáska Antal csizmadiamesternél dolgoztam. Betegség miatt haza kellett jönnöm, s most itt a [tekintetes] tanácsnál kérem útlevelet, de nem adtak, így visszamenni nem tudok.*¹⁰⁰ Az útlevél kiadásának megtagadását pedig a korábban elkövetett szabálytalan határátlépés idézte elő.

1889. június elején id. Jancsó József csizmadiamester panasolta a városi tanácsnál, hogy a bélafalvi Fekete Lajos segédje, miután tőle korábban elszakított, a közelmúltban a városban járt: *Jelen évi május havában mint katonaköteles hazajárt sorozásra, s az alkalommal ígéretet tett, hogy tartozását ki fogja fizetni, de nem tette, hanem sorozás után ötödmagával útlevél nélkül az erdőkön keresztül mentek Moldvába.* A segéd nem máshová szegődött el, mint Megyaszai Mátéhoz, annak Adjud-i műhelyébe, aki rögtön kitétte a segéd szűrét, miután a bukaresti osztrák–magyar nagykövetség érdeklődni kezdett felőle.¹⁰¹ A csíkszentgyörgyi Csedő Mihály segéd 1892 tavaszán, azután utazott haza Moldvából, miután megkapta a katonai sorozásra szóló behívóját, de visszamenni már nem tudott, ezért kérte a kézdivásárhelyi városi tanácsot, hogy állítsanak ki számára ideiglenes iparigazolványt, mert munkakönyve mesterénél maradt, ahová, állítása szerint, többé nem szándékozott kiutazni: *múltkor is útlevél nélkül mentem bé a hegyeken Megyaszai Máté úr által fizetett emberek vezetése mellett, de azt többé nem akarom.* Mesterével végül mégis megegyezett, hogy elutazik vele Moldvába, mert annak újfent sikerült őt rávennie a zöld határos átlépésre, azonban ez végül meghiúsult, és rövid idő elteltével a segéd ismételtén kérte a városi tanácstól a korábban visszamondott ideiglenes iparigazolványt, amihez rövid élménybeszámolót is mellékel: *Megyaszai Máté csizmadiamesterrel mostani április 1őn egy berecki szeke-ressel elindultunk Moldvába. Az elvitt Bereckig, onnan más fuvaros szállított Sósmezőre egy fogadóba. Én ott kimentem az utcára, és egy fővigyázó megszólított, kérte az igazolványt, de nekem nem volt, és letartóztatott. Az elkísért a pénzügyőri tanyához, másnap a csendörök Bereckbe, onnan pedig Kézdivásárhelyre a szolgabíró- rósághoz kísérték, onnan megint Csíkszentmártonba a főszolgabíró- rósághoz, ahol szabadon bocsátattam.*¹⁰² Általánosan előforduló jelenség volt az is, mikor az otthoni műhelyben jól bevált munkaerő nem kívánta követni mesterét Romániába. Megyaszai Máté másik segédje, Czell Dénes 1887 tavaszán, megfelelő romániai tapasztalattal a háta mögött tett kijelentése ez ügyben olyanfajta eltökéltségről tesz tanúbizonyságot, amely jelentős számú sorstársának a sajátja volt: *Én elismerem, hogy 21 Ft 74 kr-ral tartozom és ígérem, hogy felgyógyulásom után a kárpénzül kifizetem mun-*

⁹⁶ Uo., 18. köt., 1889/521.

⁹⁷ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1889/2162 (IX. oszt., 88. cs.). A segédek ezenkívül hadkötelezettség alá is estek, ez viszont nem volt korlátozó tényező az útlevélkiállításnál. Lásd Uo., 1890/15760 (IX. oszt., 502. cs.). Számos esetben a szolgabíró- rósá- gok és városi tanácsok a területileg illetékes hadkiegészítő parancsnokságok- nak terjesztették fel az útlevélkérelmeket. Ilyen esetben a helyes gyakorlat a hadmentességi illeték lefizettetése volt.

⁹⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3544.

⁹⁹ Az útlevél kiállítása megközelítőleg két hónapot vett volna igénybe, ennyi idő pedig nem állt a segéd rendelkezésére, mert egy hónapon belül kellett jelentkeznie.

¹⁰⁰ Uo., 1893/419.

¹⁰¹ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1889/ 6523 (IX. oszt., 301. cs.).

¹⁰² SÁL, Fond 20, inv. 7, 1892/1094.

kabéremből, akár ledolgozom itt Kézdivásárhelyen, de Moldvába nem fogok menni dolgozni.¹⁰³ Másik segédje, Hunyadi János, aki 1892 tavaszán távozott el Moldvából, hasonlóképpen fogalmazott: *én, mivel tartozom, azt kész vagyok itt ledolgozni, de Romániába nem megyek.*¹⁰⁴

A munkaerő-utánpótlás problémájával hasonlóképpen szembe kellett néznie minden Romániába kitelepített műhelyt vezető mesternek. 1888. december 3-án egy kézdivásárhelyi csizmadiamester, ifj. Kovács Mátyás azzal a panasszal fordult a városi tanácshoz, hogy két tanköteles tanonca, a 13 éves Balázs Mihály és a 15 éves Székely András november 28-án éjjel a műhelyéből eltűnt.¹⁰⁵ A tanács a feljelentést továbbította az alispáni hivatalhoz, amely rögtön körözést adott ki a megye hivatalos lapjában a két fiatalra. A köröztetés nyomán következő év elején a mesternek *tudakozás után sikerült meg tudni, hogy [...] tanoncaimat Tuzson Györgyné sz. Nagy Róza beszélte rá, hogy műhelyemet elhagyják, kiket aztán Tuzson Györgyné férjével Moldova-Tyrquoknán tartó műhelyükben alkalmazott, erről pedig a hatóságokat rögtön tájékoztatta.* A városi tanács elé idézett informátor a következőket vallotta: *Idézésre megjelent kézdivásárhely-kantai Lakatos Ferenc, és elbeszéli, miszerint látta Gorzafalván Kovács Mátyás csizmadiamester inasait egy szekéren pokróccal bétakarva – még a pokróc le is esett róluk, és láttam őket személyesen az ülés háta megett a saroglyában – a szekér Tuzson György volt, két szürke ló volt beléfogva.* Ezzel szemben maga Tuzson György igen kategorikusan hárított: *A panasz tárgyáról semmit nem tudok, mert az írott üdőben itt Kézdivásárhelytt fogságban voltam,¹⁰⁶ s nálam a tanoncok nincsenek.* Ennek nyomán az alispán értesítette a belügyminisztérium útján a Monarchia bukaresti képviselőt, tévesen *Akna* nevű várost jelölve meg, hogy derítsék ki a keresett személyek hol-létét, azonban innen azt a választ kapták, hogy ilyen nevű város Romániában nem létezik. Végül a tanács egy május 18-án keltezett levélben helyesbített, hogy valójában Târgu Ocna városáról van szó, de ezek után a konzulátus képviselői a megjelölt műhelyben tett helyszíni szemle alkalmával a tanoncokat már nem találták meg, mivel a mester értesült a felkutatási eljárás megkezdéséről, és gyorsan hazavitte őket Kézdivásárhelyre.¹⁰⁷ A város rendőrkapitánya a történetek után október végén hivatalból megindította

a vizsgálatot az útlevélkihágás megállapítására és a vétkesek felfedésére, aminek nyomán Tuzson Györgynét 20 forint pénzbírsággal sújtották.¹⁰⁸ Tuzson Györgynek pedig a megye alispánja abban az évben megtagadta az útlevélkiadást.¹⁰⁹ Székely András tanonc utólag, 1889. július 16-án tett vallomást a városi tanács előtt: *A fennebb írt napon megelőzőleg ifj. Kovács Mátyás ötöt megpofozta, s annak következtében este, mintegy 9 óraker elindultam, és társam is, Balázs Mihály velem jött, mert a tanító ötöt is megszidta. Elmentünk Oroszfaluba, ott megháltunk, és Tuzson Györgyné bennünket egy szekérral utolért Nyujtód és Lemhény között, szekérre felvett, Sósmezőre bévitt. Ott egy oláh embert keresett, akiben münköt azon éjjel az erdőn keresztül vezetett a vámnál Moldvába. Mi ott tovább utaztunk, és elérkeztünk Herzsáig, ahol utolért Tuzson Györgyné. Felültetett a szekérre, elvitt Tîrgu Aknára. Akkor Tuzson György Kézdivásárhelytt bé volt zárva a börtönbe, s otlétünk után egy hónap múlva jött haza. Ezen állásba folytonosan ott voltunk, míg most múlt péntek előtt egy héttel egy kicsi négyeszetletű levelet mutatott nekünk Tuzson György, azt mondta: „ne, titeket keresnek”. Azzal szekérre tett bennünköt, elhozott a sósmezői vámig, s ott Oláhföldön letett, s visszament. Mü pedig megkerestük az erdőben az utat, ahol bévittek, s ott visszajöttünk a vámhivatalt megkerülve.¹¹⁰ 1891. július 7-én Zsigmond Balázs mester jelentette be, hogy előző este Gegő József nevű csíkjenőfalvi tanonca tőle elszökött, és gyanításom szerint Moldvába mehetett, azonban Csíkba való felkeresése is szükséges lenne.¹¹¹ A csíkszépvízi főszolgabíró negatív válasza után, hónap végén újfent jelentkezett a panaszos mester, és közölte a tanácscsal, miszerint a szökevény *hallomás szerint Oláhországban, Sáska Antalnál van.*¹¹² Augusztus 27-én egy újabb szökést jelentett be, ezúttal a barátosi Kató János csizmadiasegédjét.¹¹³ Majd szeptember 10-én kiegészítette friss információkkal: *Zs. B. bemutatja Moldvából, Gorzafalváról idevaló Fekete Mártonnak, Tuzson Pál által küldött levelezőlapot, melyben írva van, hogy Kató János Filipesten, Sáska Antalnál van munkába.* Másnap Jancsó Sámuel csizmadiamester jelentette be, hogy Hahn Frigyes nevű segédje megszökött, és ő is arra gyanakodott, hogy Sáskánál van alkalmazásban.¹¹⁴ Október 7-én az alispáni hivatal tudatta a két mesterrel, hogy a diplomáciai képviselő helyszíni szemléljén Filipești-en a két szökevényt nem találták.¹¹⁵ Zsigmond*

¹⁰³ Uo., 1887/811.

¹⁰⁴ Uo., 1892/1134.

¹⁰⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/31.

¹⁰⁶ A már korábban említett, piacon elkövetett garázdaságért ki-rótt pénzbírság be nem fizetése miatt volt bezárva.

¹⁰⁷ Uo., 1889/1379, 1731, 1907, 2051, 2453, 3086.

¹⁰⁸ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1890/897 (IX. oszt., 45. cs.).

¹⁰⁹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/3251.

¹¹⁰ Uo., inv. 7, 1889/2569.

¹¹¹ Uo., inv. 1, 20. köt., 1891/2083.

¹¹² Uo., 1891/ 2405.

¹¹³ Uo., 1891/ 2789.

¹¹⁴ Uo., 1891/ 3081.

¹¹⁵ Uo., 1891/ 3494.

Balázs decemberben Gegő János ügyében újra a tanácshoz fordult, és megerősítette, hogy *Sáska Antal csizmadiamester, kinél szökevény tanonca, Gegő József munkába van fogadva*, majd tekintettel arra, hogy Sáska éppen a városban időzött, kérte őt kihallgatni, *minő törvénytél fogva fogadta bé a szökevényt a műhelyébe*. Sáska Antal a következőt nyilatkozta: *A szóban forgó tanoncot Filipesten Kánya Károly az útról hozta bé lakásomba. Ezután 3 nappal felhívta a nőm Zsigmond Balázst, neki megmondotta, hogy az inas ott van, midőn tetszik, elhozhatják, de nem tették, én pedig nem vagyok köteles hazahozni. S így most is azt mondom, ha tetszik, hozzák haza.*¹¹⁶

Megyaszai Máté ehhez hasonló eszöközhöz foylamodott 1891-ben, amikor a csíkszentsimoni (Csík vármegye) 13 éves Cseke Istvánt június 12-én tanoncnak felfogadta, és a szerződésbe belefoglalta, hogy *köteles nevezett tanonc az üdöt Romániába, Adjudon letölteni*. Cseke István vallomásában a már ismert módszert vázolta fel: *útlevél nélkül, egy sósmezői oláh vitte az erdőn Moldvába*. Ezt erősítette meg egy másik tanonc, Sándor József is: *útlevél nélkül mentem Romániába, három évig ültem ott, oda egy oláh vitt keresztül az erdőn Sósmezőről.*¹¹⁷ Az eset kapcsán 1894. november 2-án Cseke István apja tett panaszt a kézdivásárhelyi városi tanácsnál, és követelte *mind a két tanoncot a kezemre adni, hogy vihessen haza, mert törvényes szerződés nincs, maga írta kénye szerint azt*. Végül az apa és a mester abban egyeztek ki, hogy előbbi a fia munkaelőlegét részletekben visszafizeti a felszabadítás fejében. Megyaszai Máté ellen a határ szabálytalan átléptetése miatt az ügy elévülése miatt nem indítottak eljárást, a megegyezés után két héttel a tanács nem állított kifogást az útlevélutalványa felterjesztése ellen.¹¹⁸

Tuzson György, Sáska Antal és Megyaszai Máté esetében többek között egy igen fontos, már említett közös tényező fedezhető fel: a tanoncok nem kézdivásárhelyi illetőségűek voltak. Ez abból a szempontból érdekes, hogy a kiskorúakat közvetlen szülői felügyelet hiányában könnyen lehetett manipulálni, esetünkben eltüntetni a határon. A határátléptetés teljesen azonos eszközökkel történt, az a határ menti kistérségben egy sűrűn alkalmazott gyakorlatnak számított. A megkárosított mester, illetve az apa közbelépésének köszönhetően lett a fenti esetekből közgazgatási ügy, és így nyoma maradt, de ténylegesen számos nyomtalan esetet feltételezhetünk.

1889 közepére a kézdivásárhelyi mesterek kitelepedése gyakorlatilag lezajlott. Tuzson Pál testvérével, Tuzson Györggyel közösen Târgu Ocna-n alapítottak

műhelyt, még a vámháború kitörése után közvetlenül, és a személyzet cserélődését leszámítva töretlenül folytatta tevékenységét a következő években. Sáska Antal első próbálkozása után Filipești városában állította fel műhelyét, Megyaszai Máté pedig Adjudon. Ketten igen szoros kapcsolatot tartottak fenn, amelyet már számos korábbi együttműködéssel megalapoztak. Üzleti társulásuk körülményeire vonatkozóan megjegyzendő még egy jelentős tényező: Sáska Antalnak egy korábbi adóssága volt Megyaszai Mátéval szemben. 1886-ban, első moldvai kitelepedése alkalmával Sáska 227 forint 94 krajcárra becsült nyersanyagot vitt el hitelben Megyaszai műhelyéből,¹¹⁹ majd ennek fejében törlesztésképp bevette üzlettársnak a nagyjából saját erőből létrehozott második moldvai vállalkozásba is. A műhelyek ilyen jellegű földrajzi szóródása egy általános tendenciát mutat, ugyanis a vámháború kitörése után a legtöbb kézdivásárhelyi mester közvetlenül a határ mellett, román területen állította fel műhelyét, ahonnan még elérhető közelségben volt az otthon. A következő hónapokban-években azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a prohibitív vámok termékeikre hosszabb ideig fennállnak, ami arra ösztönözte őket, hogy Romániába mélyebben bemenéskedjenek, és jobban szétszóródjanak. A műhelyek elhelyezkedése, bár nem kimondottan kereskedelmi gócpontokat céloztak meg, egyfajta kartell jelleget mutat. Ugyanis ha egy adott településen, valamelyik mester felállította műhelyét, számára ezzel garantálva volt az elsőség, a földrajzi szóródás nyomán hatékonyabban földték le a piacot. Természetesen ez nem zárta ki annak lehetőségét, hogy különböző helységekből heti- vagy országos vásárokon találkozzanak. Összességében a kézdivásárhelyi mesterek egymással általában jó, mondhatni bizalmi viszonyt ápoltak, az együvé tartozás ténye felértékelődött idegen földön.

A kitelepedett műhelyek az otthoni működési modellt alkalmazták nemcsak a termelés és az üzlet megszervezése tekintetében, hanem a hétköznapi életben is. Az otthon megszokott háznép teljes létszámmal és megszokott feladatköörökkel találta meg a helyét az új környezetben. A Tuzson fivérekhez hasonlóan Sáska Antal és Megyaszai Máté is kitelepítették családjukat, segédjeiket, azok családját, a kocsisokat és a házi cselédeket a közös vállalkozásuk elindulása után. Megyaszai Máténak 1888. augusztus 24-én kézbesítették azt az egy éves útlevélét, amelyben négy kiskorú gyermeke is szerepelt.¹²⁰ A család tehát teljes létszámmal kitelepedett Moldvába, beleértve a legnagyobb leányát, Terézt is,¹²¹ aki következő évben

¹¹⁶ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/2789.

¹¹⁷ Uo., 1894/4111.

¹¹⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/4322.

¹¹⁹ Uo., 17. köt., 1888/780.

¹²⁰ Uo., 1888/1342.

¹²¹ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1888/112 (IX. oszt., 17. cs.).

összeházasodott a felszabadult segédjével, Pálffy Árpáddal. Sáska Antalné, aki korábban csak a legkritikább esetekben kísérte el férjét a határon túli útjaira, első ízben 1888. szeptember 25-én igényelt éves útlevelet férjével együtt,¹²² és attól az időponttól kezdve ideje nagy részét férjével együtt Romániában töltötte, bár nem állandó jelleggel telepedett ki. Az első nagy határátlépés egyes családtagok és alkalmazottak szempontjából meghatározónak értékelhető, ugyanis a továbbiakban ők már nem látogattak haza, és nem újtották meg útleveleiket, vagy nem kérelmezték azt egyénileg, illetve már nem szerepeltek azoknak a személyeknek az újabb útleveleiben, akikkel kiutaztak. Ezeknek a személyeknek a következő utazására csak évekkel később került sor, amely ugyanúgy meghatározó volt, mivel a végleges hazautazást jelentette. A mesterek ezzel szemben meglehetősen nagy aktivitást tanúsítottak az utazásokat illetően, útlevelügyben mindig naprakészek voltak, különös figyelmet fordítottak arra, hogy lejárt érvényességű útlevelel ne tartózkodjanak Romániában, de főként arra, hogy a határt (hazafelé) ne lépjk így át, mert ez a továbbiakban útlevel kiállításának a megtagadását és így szabad mozgásuk korlátozását eredményezte volna.¹²³ Ebben a tekintetben másik motiváló tényező a konzuli védelemnek a megtartása volt, amiért igyekeztek megőrizni állampolgárságukat/alattvalói státuszukat, hogy üzletük, tulajdonjoguk ebben a minőségben legyen garantálva, nem pedig teljességgel alávetve a romániai törvényeknek. (5. ábra)

A két kolónia az őt körülvevő településtől és helyi társadalomtól függetlenül élt, az integrálódási szándék jelei nélkül, az érintkezési felületet a vásár és a nyersanyagbeszerzések jelentették, alkalmazottaik között nem találunk romániai származásút. A viselkedésmód gyakorlatilag a vámháború előtti időkből öröklődött át, és nyilvánvalóan idegenkedtek más jellegű vagy mélyebb kapcsolatok kialakításától. A korabeli román jogrendben nem léteztek különösebb megkötések az iparűzésre vonatkozóan, a közigazgatás pedig igen *nagyvonalú* volt ennek végrehajtásában. Például a szakképesítés nem volt feltétel az szakma gyakorlásánál, a mesterek munkakönyv nélkül alkalmazták segédeiket. A hatósági ellenőrzés hiánya miatt a kezdeti időkben az otthoni

jogszabályok keretei között szerveződött a munkáltató–munkavállaló viszony, azonban az ilyen jellegű emlékezet erőzójával párhuzamosan ezek a viszonyok is egyre kaotikusabbá váltak, ami nagyban hozzájárult ezeknek a kitelepített műhelyeknek a felszámolásához. A helyi intézményektől és hivataloktól való tartózkodás az üzleti, de a magánélet terén is megmutatkozott. Megyaszai Máté két gyermekének születését nem jelentette be Adjud-on, hanem hazavitte, Kézdivásárhelyen kereszteltette meg és anyakönyvezette.¹²⁴ A keresztelés abból a szempontból indokolt volt, hogy a református felekezet sem a városban, sem annak környékén nem volt képviselve, azonban a Romániában már létező polgári anyakönyvvezetőt sem kereste fel, ami azt mutatja, hogy csak átmeneti letelepedésben gondolkodtak. Ennél súlyosabb cselekedet volt az, amikor Sáska Antal elhalálozott segédjét, a bölöni származású Németh Istvánt úgy temették el, hogy azt sem a helyi román hatóságoknak, sem odahaza nem jelentették be. Az esetet a nagyajtai főszolgabíró derítette ki, mivel az elhunyt katonaköteles volt, és ezért éveken keresztül kitaróan nyomozott utána. Az eset körülményeihez pedig hozzátartozik, hogy a haláleset nem Filipești-en történt, hanem a haldokló segédet megpróbálták hazaszállítani, azonban útközben elhunyt, így Târgu Ocna-n, Sáska régi segédjének, Csiki Jánosnak a házából temették el.¹²⁵

Az egykor széles társadalmi megbecsülésnek örvendő mesterek között végeredményben egy erkölcsi hanyatlás, züllés jeleit lehetett érzékelni, ami az alkalmazottakhoz való viszonyulást illeti. Ez pedig állandósult ingatag helyzetüknek a mutatója, mintegy a törvényes keretek partvonalára való szorulásukkal magyarázható. A jelenséget érzékelték az otthon, Kézdivásárhelyen maradt szakmabeliek körében is, mivel közülük sokan elérkezettnek érezték az időt, hogy átvegyék a kitelepedettek helyét, nemcsak a gazdasági életben, hanem a város társadalmában is. A csizmadia ipartársulat létrejötte után már markánsan kikristályosodott ellenzéki csoport, fiatal vezetőjükkel, az ipartársulati alelnökkel, Zsigmond Balázssal az élen igyekezett fellépni a távol lévő „nagy öregek” ellen. A városi tanácshoz benyújtott panasz a következőképpen jellemezte Sáska Antalt: *A kézdivásárhelyi*

¹²² SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/1027.

¹²³ Az útlevel-kiállítási naplók hiányában Kézdivásárhely város közigazgatási iktatókönyve, Háromszék vármegye alispáni hivatalának közigazgatási iktatókönyve, illetve ennek a IX. osztályba sorolt iratai bizonyultak használhatónak. A városi tanács iktatókönyve elsősorban a kiállított útlevelnek a Belügyminisztériumtól való megérkezése dátumát adja, ezt kezelem a *kiállítás* dátumaként. Az alispáni iktatókönyv csak a legkritikább esetben használható, mivel a városi tanács egyszerre általában több útlevelkérelmet küldött fel, amit egyazon szám alatt iktattak. A IX.

osztályba sorolt iratok között évente külön irattári egységként szerepel a *Kézdivásárhely városi tanácstól beérkezett útlevelkérelmek*, ahonnan a kérelmezések időpontjai származnak. A kettőt együttesen a hiányzó adatok kiegészítésének szándékával alkalmaztam.

¹²⁴ Megyaszai Irén Pirooska, született 1888. június 20-án, megkeresztelve július 20-án; Megyaszai Amália, született 1891. május 28-án, megkeresztelve augusztus 7-én. Mindkét bejegyzésnél megjegyezve: *Moldvában született.* (SÁL, Fond 105, nr. 615.)

¹²⁵ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1094.

*csizmadia ipartársulat is, mint minden ipartársulatnál szokásban van választott elöljáróság, igazgatja a társulati tagok ügyeit, mint szintén az összes társulatot érdeklő ügyeket, melyek teljesítése az elöljáróság személyzetének azon községekbe való lakása megkívántatik, hol a társulat létezik. Nálunk Kézdivásárhelyt nem így van, az elnök Moldvában lakik, csak időszakokban látogatóban jön haza, a társulat ügyeit nem kormányozza, az-az alelnökre nehezől a felelősséggel együtt, s ezen állapot nem tűrhető. [...] A társulati ládának két kulcsa van, melyek egyike a főelnöknél, másik az alelnöknél szokott állani az ellenőrködés fenntartása végett, de ez nem így történik nálunk, mert a főelnök külön ládát tart, s abban mindent bezár, s a társulat tagjai az őket illető iratok megtekintését nem tehetik.*¹²⁶

Valóban, a kitelepedettek hazautazásainak száma és az otthon töltött idő az 1890-es évek elejéig folyamatosan csökkent.¹²⁷ Otthoni üzleteik számára nem igényelték működési engedélyeik éves megújítását, azok gyakorlatilag megszűntek létezni,¹²⁸ viszont az adóhatóságnál nem jelentették be ezek megszűnését, ami jelentős adó- és közmunkaváltság-hátralék felhalmozódását eredményezte.¹²⁹ A távollét éveit jelentős levelezés zajlott ebben az ügyben. 1889-ben Megyaszai Máté a kirótt kereseti adója ellen beadott folyamodásában jó két év késéssel közölte, hogy 1887. évi július havában beszüntette üzletét.¹³⁰ Következő évben Tuzson György folyamodott a közmunkaváltság elengedése végett hasonló indokkal.¹³¹ A probléma a hanyagság miatt sok esetben hevennyé vált, és a végrehajtók vagyontárgyakat foglaltak le különböző tartozások fejében. 1889-ben Tuzson Pál lefoglalt kisebb értékű ingóságaiából árvereztek,¹³² 1891-ben pedig Sáska Antal 10 forintos hátraléka fejében zálogolták az 50 forint értékűre becsült szekérét.¹³³

Ennél is súlyosabb következménnyel járó problémát jelentett a régebbi üzleti partnerekkel szemben fennálló tartozásokról való „megfelelkezés”.

¹²⁶ Uo., 1890/229.

¹²⁷ Nem áll módunkban pontos képet alkotni az otthon, valamint külföldön töltött időszakról, mivel a legkézenfekvőbb forrást, magát az *útlevelet*, amelyben regisztráltak a határátlépések időpontját, valamint irányát, nem sikerült azonosítani egyik mester esetében sem. Egy másik forrásfajta, az *útlevelek átvételi bevénye* tartalmazza az úti okmányok a városi tanácshoz való megérkezése dátumát, a tulajdonos kérésítésének, valamint az átvételnek az időpontját, azonban ez nem használható annak ismeretében, hogy a kérelmezők *rutinos útlevéligenyölők voltak*. Ez azt jelenti, hogy illetőségi helyükön várták meg útleveleik kikészítését, vagy a kérelmezés után a még érvényes régi útlevéllel újfént átlépték a határt, és a megbecsült kiadási időpont körül érkeztek vissza városukba. Végül megoldásként a főként *adóhatósági végzések átvételi bevényei* alkalmazhatóak az otthon töltött idő megbecsülésére, annak figyelembevételével, hogy a küldemények többször hónapokig vesztegeltek a városházán kézbesíthetlenség miatt. A címzett pedig lehet, hogy napokkal korábban

Váltókölcson-tartozások hátrahagyásával telepedett ki mind a négy mester. 1891 májusában a pénzügyigazgatóság Tuzson Györgyöt kihallgatni rendelte egy 640 forintnyi összegű, a brassói Teuch M. Carllal fennálló tartozás felől.¹³⁴ Egy hasonló adósság behajtására vállalkozó kereskedő, Vertán Vencel 1891 októberében folyamodott a városi tanácshoz azzal a kéréssel, hogy számára igazolják, miszerint Tuzson Pál *Kézdivásárhely területéről Moldvába vette lakását, és holléte nem tudatik*.¹³⁵ Ugyancsak régi adósság behajtására vállalkozó ügyvéd, Zajzon Lázár 1893-ban kérte a városi tanácsot, hogy állítsanak ki számára egy igazolást, amely szerint Sáska Antal *házzal, birtokkal rendelkezik, kézdivásárhelyi polgár, s csak műhelyét tartja Romániában, de a város kötelékéből nincs kiszakadva, állami adót itt fizet, s közterheket is itt hordoz*.¹³⁶ Sáska adósságügye akkor került felszínre, amikor az állami megrendelések új helyzetet teremtettek a benne részt vevő mestereknek, jelesen az újra beindított üzlet nyomán erősebb lett a kötődés az illetőségi hellyel, de kétségtelen, hogy az adósság jóval korábbról fennállt. Az állami megrendelések megérkezése előtt tehát újabb közös jellemző fedezhető fel a kitelepedett mesterek esetére: mindannyian el voltak adósodva brassói kereskedők felé. A régebbi kötött szerződések honorálása kisebb mértékben a romániai nyersanyag-utánpótlás elmaradása miatt hiúsult meg, és döntően a kitelepedéssel járó, az otthoni piactól való átmeneti teljes elfordulás volt az okozója.

Az otthon maradási vállalkozó mestereknek, amint azt az előbbiekben ismertettük, nem sikerült a városon kívül jelentősebb helyi piacokat szerezniük, és ez idő alatt számukra is nehézségeket okoztak a közterhek és az ebből felhalmozódó tartozások. Széles körben jelentkezett a fizetéseképtelenség, aminek oka a helyi üzleti élet nagyarányú pangása volt, mivel Kézdivásárhely lélekszámánál fogva nem tudott eltartani annyi lábbelikészítőt, amennyi a városban a masszív

utazott el, mielőtt számára megérkezett volna a küldemény, de lehet, hogy hetekkel vagy hónapokkal.

¹²⁸ A használt forráskiadványban csizmadiaiknál Tordai Domokos és Zsigmond Balázs szerepel, cipészeknél Pálffy Árpád és Pánczél Noé (JEKELFALUSSY József 1892, 317, 425).

¹²⁹ Az útlevélkiadás elvben ahhoz volt kötve, hogy a kérelmezőnek mindenféle tartozása törlesztve legyen az államkincstárral szemben, aminek a megállapítása esetünkben a városi tanácsra hárult; SÁL, Fond 9, inv. 34, 1884/2519 (IX. oszt., 117. cs.) Mestereink útlevélajánlatait azonban akkor is továbbították az alispáni hivatalhoz, amikor esetenként ilyen tartozás fennállt.

¹³⁰ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/1645.

¹³¹ Uo., 19. köt., 1890/560.

¹³² Uo., 18. köt., 1889/3237.

¹³³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3799.

¹³⁴ Uo., inv. 1, 20. köt., 1891/1535.

¹³⁵ Uo., inv. 7, 1891/3608.

¹³⁶ Uo., 1893/223.

elvándorlás ellenére megmaradt. Azok a segédek és szegényebb mesterek, akik nem szándékoztak vándorbotot ragadni, igyekeztek más pályát választani. Az 1880-as évek végén jelentős számban találunk közöttük olyanokat, akik gazdálkodásba vagy egyéb olyan vállalkozásba kezdtek, mint korcsma/vendéglő, esetleg bordélyház működtetése, de a közsférában is igyekeztek olyan állásokban elhelyezkedni, mint piaci vámszedő, irodaszolga, iskolaszolga vagy fogházőr. Ezekben az években megnövekedett azok száma, akik az 1848–49-es tevékenységük miatt honvédugydíj-jogosultságuknak szereztek érvényt, köztük csizmadiák/cipészek is. Akik megmaradtak a pályán, azoknak az üzletei fokozatosan elsorvadtak, műhelyeik tevékenysége pedig olyan szintre esett vissza, hogy csak maga a mester és családtagjai, esetleg még egy-két tanonc dolgozott benne. A vámháború kirobbanása után tömegesen bocsájtották el a segédeket, de – amint az előbbieken leírtuk – nagyon sok esetben a segédek és inasok szöktek el mestereiktől, elsősorban Moldvába. 1887. februárban Tordai Domokos csizmadiamester is útra kélt szerencsét próbálni Romániába, azonban a dolgai nem alakultak a számításai szerint, ezért következő év elején véglegesen hazautazott.¹³⁷ Műhelyét csökkentett kapacitással működtette, ami rányomta bélyegét a családja anyagi helyzetére is: gyermekei iskoláztatása érdekében minden évben szegénységi bizonyítvány kiadásáért folyamodott a városi tanácshoz. 1889-ben az állami megrendelések már elérhető közelségbe kerültek, és megpályázásukhoz az általa tulajdonolt ingatlanról értékbecsítést igényelt.¹³⁸ A fokozatos elszegényedéssel kellett szembenéznük az otthon maradtak közül Zsigmond Balázs csizmadiamesternek és Megyaszai Máté vejének, Pálffy Árpád cipésmesternek, akik valamivel nagyobb kapacitással dolgozhattak, mivel esetükben nem került sor romániai közbiztonsági, és így csekély piaci részesedésüket is megtarthatták. Azonban az alkalmazottaik szökése komoly gondokat okozott. Ebből a helyzetből a kiút számukra is az állami megrendelésekben kezdett körvonalazódni.

Az általunk vizsgált, otthon maradt mesterek közül kétségtelenül Pánczél Noé cipésmester volt a legjelentősebb, aki tekintélyénél, de főképp tehetségénél fogva szélesebb mozgástérrel rendelkezett. 1887-ben társult idős édesapjával, Pánczél Istvánnal, és az ő asztalosműhelyének a vezetésére vállalkozott, üzleti ügyekben eljárta nevében, illetve a hatóságok előtt képviselte, azonban az asztalos szakmában való

járatlansága miatt presztízse igen alacsony szinten volt, és az alkalmazottak szemében megkérdőjeleződött vezetői legitimitása is. 1891 márciusában Szilágyiné Kapusi Lina az ott tanoncként alkalmazott fia, Kovács István érdekében emelt panaszt a városi tanácsnál, kérve tanoncszerződésének semmissé tételét. *A fiú panaszkodik, hogy nincs kitől tanulni, mert a tanítómester elöregedett, elbetegedett és munkaképtelen.* Pánczél Noé könnyedén kezelte az ügyet, önértékében való sértettsége azonban kiérezhető nyilatkozatából: *a tanoncszerződés felbontásába beleegyezek, mert a tanonc értelmével nem ösztönzi a tanítómestert, hogy a szerződés mellett maradjon.*¹³⁹ Az asztalos szakma számára azonban ettől még Pánczél Noé kontárnak számított, és ebből kifolyólag a műhelyben a segédek nehezen bírták elfogadni, számos esetben konfrontálódtak is vele. Ugyanabban az évben, augusztus 16-án Várad István asztalossegéd hagyta abba a munkát, látszólag sztrájkba kezdve: *azért nem dolgozom, mert nincs kedvem, mert nem elég a fizetés.* A tanácshoz beidéztet segéd kinyilvánította, hogy a felvett munkaelőlegét hajlandó visszafizetni, de Pánczél Noé nem akarta elfogadni, sőt ajánlatot tett, hogy *ezután készítenő munkáit hajlandó magasabb árba fizetni.* Valójában azonban a segédnek a mesteri szerepkört szakismeret nélkül felvállaló üzletvezetővel szemben voltak kifogásai, amikor kategorikusan közölte, hogy *nem kíván Pánczél Noéval dolgozni.*¹⁴⁰ Ezek a tapasztalatok mégsem győzték meg a cipésmestert, hogy jobb a kaptafánál maradni, és édesapja 1892-ben bekövetkezett halála után már egyedül vezette tovább az asztalosműhelyt, sőt bővítette azt,¹⁴¹ olyan időszakban, amikor az állami megrendeléseknek köszönhetően a lábbeli-iparág fellendülni látszott. Asztalos üzletével véglegesen 1895-ben hagyott fel,¹⁴² és az adóhatóságokat erről azután értesítette, miután egy kisebb téglagyárat alapított, és az elkezdte működését.¹⁴³ A mesternek ezenkívül még kisebb jelentőségű üzletei is voltak: borárulásra¹⁴⁴ és dohányárulásra¹⁴⁵ szóló engedéllyel rendelkezett, és a vámháború éveit ezeken után adót is fizetett. Az ezekből az üzletekből származó jövedelmét a megszokott módon, Kézdivásárhelyen és a környező településeken ingatlanokba fektette, előbbi esetben házakat, utóbbi esetben termőföldeket vásárolt fel. Eredményképpen 1891-től, igaz átmenetileg, de a városi virilisek sorába újfent bekerült, ami számára semmiféle ambíció beteljesülését nem jelentette, és mindenféle olyan adónem ellen, amely nem a III.

¹³⁷ SÁL, Fond 20, inv. 1, 17. köt., 1888/260.

¹³⁸ Uo., inv. 7, 1889/2128.

¹³⁹ Uo., 1891/1136.

¹⁴⁰ Uo., 1891/3548.

¹⁴¹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 22. köt., 1893/2292.

¹⁴² Uo., 24. köt., 1895/2925.

¹⁴³ Uo., 1895/4898.

¹⁴⁴ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/1395.

¹⁴⁵ Uo., 20. köt., 1891/561.

osztályú kereseti adó volt, mindig következetesen és meglehetősen vehemensen tiltakozott.¹⁴⁶

A mesterek szakmai pályája e rövid szakaszait áttekintve azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy nem alakítottak ki hosszabb távú túlélési stratégiákat, sokkal inkább taktikai lépéseknek többé-kevésbé összefüggő láncolatáról beszélhetünk. Pánczél Noé, Zsigmond Balázs és Pálffy Árpád elhatározása az otthon maradást illetően nagyon szilárd lehetett, mivel esetükben útlevélkérelmeket sem sikerült azonosítani, és a határ egyéb módon történt átlépését sem lehetett megállapítani. A megélhetés kérdésére a választ gyakorlatilag naponta keresték, és az állami megrendelések igazi mentőövet jelentettek. Az állami megrendelések a kitelepedettek sorsát is hasonló mértékben befolyásolták. Tordai Domokos minden bizonnyal azért utazott haza 1888 elején véglegesen Romániából, mert arra az időpontra már körvonalazódni látszott a hadsereg megrendelése, és ebben ő perspektívát látott. Sáska Antal, Megyaszai Máté, valamint Tuzson György (és Pál) kitelepedését pedig nagyban befolyásolta, hogy ezek a megrendelések késtek, és meglátásuk szerint kérdésessé is váltak. 1887 áprilisában Sáska Antal és Tuzson György a városi tanácstól megkapták az igazolást, hogy bakancsok szállítására képesek, és a mintapéldányukat postán elküldték a jövődöbéli megrendelőnek.¹⁴⁷ Ekkor már mindketten ki voltak telepedve Moldvába, és számukra a szerződés létrejött a hazajövetel lehetőségét is jelentette. Ne feledjük, hogy Sáska Antal első, Herzsa községben felállított műhelye már rövid fennállásának végét járta. Ugyanebben az időszakban Megyaszai Máté is jelentkezett, hogy a népfelkelő hadsereg számára munkát vállal.¹⁴⁸ Mivel a megrendelések nem konkretizálódtak a kívánt ütemben, újfent átlépték a határt, és moldvai műhelyeik építésére koncentráltak a továbbiakban is, amit a már ismert munkaerő-toborzási akciók mutatnak a legszemléletesebben. A megrendelések végül akkor valósultak meg, amikor a befektetett munka nyomán a kitelepített műhelyek is meglehetősen jól működtek már, amit az is mutat, hogy ezek nem a vámháború lezárulása után rögtön szüntették be a tevékenységüket, hanem csak évekkal utána. Ilyen körülmények között a kitelepedett mesterek számára a hadsereg megrendelése már nem a mentőövet jelentették, sokkal inkább olyan többletkövetelményt, amelynek nem bírtak maradéktalanul megfelelni, és úgy tűnik, nem is törekedtek különösebben erre.

Piacátrendeződés és a mesterek újabb orientációi

1892 tavaszától kezdődően a kitelepedett mesterek egy újabb, számukra kedvezőtlen folyamattal voltak kénytelenek szembenézni, jelesen a segédek hazatelepedési hullámával. A korábbiakban már ismertettünk olyan eseteket, amikor a valamilyen okból hazautazott segéd nem tudott visszamenni Romániába a korábbi útlevélvétsége miatt, de ettől az időponttól kezdve úgy jelentkeztek segédek vagy felszabadult tanoncok Kézdivásárhely városi tanácsánál, hogy mesterüktől való távozásukat nem indokolták. Ismeretlen maradt annak oka is, hogy mi indította haza őket, mert jelentősen kedvezőbb gazdasági körülményeket nem lehet kimutatni a városban vagy környékén sem az érintett iparágban (az állami megrendelések ezt nem biztosíthatták). Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ennek a fajta elvándorlásnak más irányai is lehettek: vagy romániai, vagy más magyarországi városok.

1892. március 17-én a szomszédos községből, Kurtapatakról származó Czibak János csizmadiasegéd jelent meg a tanácsnál bejelenteni, hogy Tuzson György moldvai műhelyéből eltávozott, és egyúttal panaszt is tett, hogy munkakönyvét nem kapta kézhez, amiért ideiglenes iparigazolványt igényelt és kapott is.¹⁴⁹ Következő év folyamán a mester maga is véglegesen hazatért Kézdivásárhelyre, és elérkezettnek látta az időt, hogy rendezze a számlát a tőle megszökött segédjével, ezért november 20-án bepanaszolta őt, 38 forint 80 krajcár munkaelőleg befizetését vagy ledolgozását követelve tőle. Végül békés úton sikerült kiegyezni abban, hogy a segéd december 12-én munkába áll a mesterének kézdivásárhelyi műhelyében, aki béréből minden héten 2 forintot visszatart.¹⁵⁰ A mester szempontjából előnyös lehetett a megállapodás, mivel a honvédséggel kötött szerződése miatt újraindított műhelyben szüksége volt a munkaerőre, azonban ez az együttműködés nem volt hosszú életű. 1894. május 7-én Czibak János újfent bepanaszolta Tuzson Györgyöt, hogy kilépni szándékozik mestertől, de az nem akarja neki kiadni a munkakönyvét. A mester betegsége miatt a felesége jelent meg a tárgyaláson, és közölte, hogy a tartozást nem törlesztette a segéd, így nem adható ki a munkakönyv, egyúttal ismertette a kilépés okát is: *Az ételt, mit eleibe adtam, milyent magunk is enni szoktunk, a moslékba öntötte, mire azt mondtam, ha nem tetszik az étel, elmehet. El is ment, valami fehérréppel összeálltak, s tartatni*

¹⁴⁶ Uo., 15. köt., 1886/512; 18. köt., 1889/164, 1607; 20. köt., 1891/1382, 1846; 21. köt., 1892/1076, 4787; 22. köt., 1893/1472, 2142; 23. köt., 1894/2217, 2423, 2594, 3972, 4773.

¹⁴⁷ Uo., 16. köt., 1887/ 558.

¹⁴⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/885.

¹⁴⁹ Uo., inv. 1, 21. köt., 1892/927.

¹⁵⁰ Uo., inv. 7, 1893/4387.

akarja magát. Végül kiegyeztek, hogy a segéd visszatér a korábbiakban már leszögeezett feltételek mellett.¹⁵¹ A kilépés oka bármennyire nevétségesnek és kicsinyesnek tűnik, számos esetben ilyen és ehhez hasonló okok vezettek mester és segéd közötti kenyértöréshez. Ez alól nem képeznek kivételt a moldvai műhelyekből való kilépések esetei sem, ami abból a szempontból fontos, hogy míg Kézdivásárhelyen meglehetősen dinamikus volt a segítők ilyen jellegű mozgása, a határon túl a munkaerő-toborzás sokkal nehezebb feladata volt a mestereknek, és hosszabb távon ellehetetlenítette munkájukat.

1892. május 11-én az oroszfalvi illetőségű Sándor József jelent meg a városi tanácsnál, bepanaszolva volt mesterét, Megyaszi Mátét, akinél Moldvában dolgozott, és akitől ismeretlen körülmények között távozott. A segéd hazatérése után egy másik mesterhez, Benkő Dánielhez szegődött el, azonban Megyaszi egyik alkalommal, amikor hazautazott, felkereste az új munkahelyén, és magához vette a segéd szerszámaikat, majd letétbe helyezte a városi rendőrkapitányságon, iparhatósági tárgyalást helyezve kiállításba. A segéd panasza szerint: *az elhozatás állítólag azért történt, mintha loptam volna Megyaszi úrtól, de én azt nem tettem.*¹⁵² 1894. szeptember 24-én pedig Darvas János segéd kért ideiglenes iparigazolást, azaz az indokkal, hogy *Megyaszi Máténál, Romániában tanulta mesterségét.*¹⁵³

1893. szeptember elsején Sáska Antal csíkkarcfalvi (Csík vármegye) illetőségű segédje, Bálint János jelentkezett a tanácsnál, hogy *Moldvából, Filipestről tegnap érkezett Kézdivásárhelyre. Sáska Antal műhelyében dolgozott, munkakönyve itt van a Sáska Antal lakásán, mert Moldvában munkakönyv előmutatása nem köteleztetik, s minthogy onnan hazajött, de munkakönyv kezénél nincs, munka nélkül pedig nem ülhet, visszamenni nem akar, kéri adasson számára ideiglenes igazolvány.*¹⁵⁴ A köpecsi illetőségű Égető Mihály segéd következő év folyamán távozott *Moldvából Sáska Antaltól, hír nélkül és jogtalan elhozott portékák és adósággal,* majd ideiglenes munkakönyv kiállítását igényelte. Mestere 1894. szeptember 11-én nyilatkozott az ügyel kapcsolatban: *a munkakönyv Moldvában van, s miután közelebről hazaköltözni célba vette, az ügyet elintézi, mert követelése van, körülbelül 160 frank nevezettnél, amiért be is van perelve a kir[ályi] járásbírósnál.*¹⁵⁵

1894. január 25-én Szabó György csizmadia-segéd jelentette, hogy *munkakönyve Romániában*

Tuzson Pál csizmadiamesternél maradt, amiért ideiglenes iparigazolványt igényelt.¹⁵⁶ Szeptember 19-én Tulit András jelent meg a tanács előtt hasonló igényekkel, ismertetve *hogy Romániában lakó Tuzson Pálnál tanult.*¹⁵⁷ Következő év július 31-én pedig a csíkbánkfalvi (Csík vármegye) Szász János segéd panaszkodott, hogy munkakönyve Tuzson Pálnál maradt.¹⁵⁸

Mindezen példákban egy közös nevezője van: a segítők nem egy adott céllal telepednek haza, hanem egyszerűen szerencsét próbálni jönnek, legyen szó frissen felszabadult tanoncról vagy idősebb, nagyobb tapasztalattal rendelkező segédről. Fontos motíváló tényező lehetett, hogy az osztrák–magyar vámterület és Románia közötti pénzügyi korlátozások 1891-től lazulni kezdtek, majd véglegesen megszűntek, és ezt 1893 márciusában Kézdivásárhelyen közhírré tették.¹⁵⁹ A vámháború kitörésénél már láttuk, hogy a segítők arra adott gyorsreakciója a kivándorlás volt. Ebben az esetben pedig éppen a fordítottját játszódott le. Az állami megrendelések csak a mesterek körében mozdított elő hazavándorlási folyamatot, és azt is rendkívül szórványosan, ami érthető is, mivel csak egy igen szűk réteg számára jelentett alternatívát. Az általunk vizsgált mesterek közül csupán Tuzson György telepedett haza, úgy, hogy fivére, Pál működtette tovább a Târgu Ocna-n létrehozott műhelyt. Sáska Antal, Megyaszi Máté és Tuzson Pál a vámháború befejezése után még évekig Moldvában töltötték idejük nagy részét. Úgy tűnik, hogy a szerződésük a hadsereggel egyszeri alkalom volt, az többé nem ismétlődött meg, abban is csak névleg vettek részt, semmi gyakorlati nyoma nincs annak, hogy valóban ők hárman gyártottak volna katonabakancsokat. Tuzson Pál 1895 végén tért haza véglegesen Kézdivásárhelyre, aminek a motíváló tényezője a romániai versenyhelyzet kiéleződése és ezzel szemben az otthon tartózkodó fivérének egyre jobban menő üzlete volt. A kilencvenes évek közepére a romániai piacot az import gyáripari termékek dominálták, de mellette egyre hangsúlyosabban jelentek meg a hazai gyáripari termékei is, a határozott protekcionista, nemzeti iparfejlesztési program eredményeként. A mestereink által képviselt kézműipart ez igen nehéz helyzetbe hozta, de Megyaszi számára a hazatelepedésre vonatkozó végső döntés 1896 elején, akkor született meg, amikor műhelye tűzvész áldozata lett. A hazatérés körülményeit Megyaszi Máté a következőképpen foglalta össze: *egy véletlen tűz által mondhatni teljesen megsemmisültem, de másképp is, mint szokás hazám*

¹⁵¹ Uo., 1894/1581.

¹⁵² Uo., 1892/1713.

¹⁵³ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/3556.

¹⁵⁴ Uo., inv. 7, 1893/3081.

¹⁵⁵ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1894/8966 (XIV. oszt., 97. cs.).

¹⁵⁶ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/275.

¹⁵⁷ Uo., 1894/3444.

¹⁵⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/2672.

¹⁵⁹ Uo., 22. köt., 1893/1023.

szeretett vágyától ösztönözötve, s biztatva azon remény által is, hogy iparom s szorgalmam által itthon is fenn tudom tartani népes és terhes családomat, hazajöttem, s itten hozzáfogtam újból iparüzletem folytatásához.¹⁶⁰ Sáska Antallal együtt, húsvét nagyhetében tértek véglegesen haza.

A katonabakancsok szállítására Kézdivásárhelyen első ízben vállalkozó hét mester együttműködése a későbbiekben lényegesen átstrukturálódott. A közvetítő szerepet az újonnan megalakult Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara vette át. 1892-ben a legjelentősebb, honvédségnek szállító vállalkozó Pánczél Noé volt, aki vagyonával nagyobb összegű szerződéseket volt képes garantálni, és alvállalkozóként több cipész mestert foglalkoztatott.¹⁶¹ A Moldvából hazatért Tuzson György pedig a csizmadiák körében vállalta fel a szerződés-kötő szerepét.¹⁶² Kettejük együttműködése a későbbiekben megszilárdult, a maguk módján valódi kartellt hoztak létre. A vámháború befejezése után az üzletet elvileg közbeszerzés útján kötötték meg, és az árlejtési hirdetéseket a *Budapesti Közlöny* rendszerint közölte, a székelyföldi iparosok támogatására figyelmet fordított a kormány. 1895-ben a kereskedelemügyi miniszter a következőket közölte Háromszék Vármege Iparfejlesztő Bizottságával: *értesítem a bizottságot, hogy az idei honvédségi lábbeliszállítás odaitélése előtt eszközrendelő szétosztás alkalmával a kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi székely kisiparosok érdekeire, amennyiben kellő időben szabályszerű ajánlatot nyújtanak be a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara útján, lehető figyelemmel leszek.*¹⁶³ Természetesen Pánczél Noé és Tuzson György is profitált ebből, 1896-ban már a közös hadsereg számára is szállítottak,¹⁶⁴ ami a minőségi szabványok terén tett határozott előrelépésnek értékelhető.

A Romániából hazatért Megyaszai Máté és Sáska Antal hazatérésük után meglehetősen nehezen illeszkedtek be a város üzleti életébe, az állami támogatások eme jótéteményéhez már nem sikerült hozzáférniük, aminek számos oka volt. (Tuzson Pál ebből a szempontból szerencsésebbnek mondható, ugyanis esetében az újrakezdés zökkenőmentesen zajlott le.) Egyik ilyen ok az emberi kapcsolatok megromlása, a szakmai paletta átrendeződése volt, ami óhatatlanul bekövetkezett az 1890-es, felemás sikerű közös vállalkozásuk után. Megyaszai Máténak a vejével, Pálffi

Árpáddal való viszonya visszavonhatatlanul elerodálódott, amikor kiderült, hogy az erejét meghaladó váltót írt alá. A vőnek ez a cselekedete a Megyaszai Terézzel való rövid életű házasság végét is jelentette, ugyanis az após és az üzlettárs 1892 tavaszán rögtön igyekezett nyomást gyakorolni, hogy a frigy felbontásra kerüljön. Természetesen elsősorban a lánya vagyonának kimenekítésére koncentrált, mielőtt vejének váltópere megkezdődött volna, amit egyik beadványa is igazol: *tisztelettel kérem ez alapon a tekintetes Polgármester urat, intézkedni méltóztatásuk, hogy fennjelzett leányom ingóságai volt férje, Pálffy Árpád által haladéktalanul kiadassanak, s esetleg megtagadás esetében törvényes karhatalom igénybe vételét kérem elrendelni.*¹⁶⁵ Pálffy Árpád a felelősség elől végül megszökött, egyik tanonca, a sárfalvi illetőségű Héjja Ferenc azt nyilatkozta szeptember 26-án a városi tanács előtt: *Pálfi Árpád úr a városból úgy elment, hogy tudni nem lehet, hova lett.* Neje, Megyaszai Teréz pedig *nyilvánította, miszerint nem tudja férje hollétét, annyit hallott róla, hogy Bukarestben a gyárban dologra állott, de nem bizonyos benne.*¹⁶⁶ 1894 júliusában az após újra napirendre próbálta tűzni a válást, amiből végül nem lett semmi, mivel a vő rövidesen, ismeretlen körülmények között elhalálozott,¹⁶⁷ Teréz pedig 1907. június 14-án bekövetkezett haláláig özv. Pálffy Árpádné néven maradt ismert.¹⁶⁸ Megyaszai Máténak a sógorával, Pánczél Noéval való viszonya is hasonlóképpen elhidegült, aminek az oka ugyancsak a családi vagyon és az ezzel kapcsolatban lezajlott öröklési procedúra volt. 1895. július 29-én elhunyt az anyósuk, Szabó Jánosné Darkó Rebeka,¹⁶⁹ az Országos Honvédség-Égylet pedig a teljes temetkezési költséget megtérítette, amely összeget Megyaszai Máténének utalták ki.¹⁷⁰ Október 25-én pedig Pánczél Noéné Szabó Rebeka is elhalálozott,¹⁷¹ akinek hagyatékára a megözvegyült férj teljes egészében igényt tartott.¹⁷² Pánczél Noé sérelmesnek érezte, hogy a honvédségilyt nem osztották meg vele Megyaszaiék, holott maguk is hozzájárultak a temetkezéshez, ezt pedig tetőzte, hogy neje hagyatékából is részt követeltek a sógorék. Mindenesetre a kenyértörést 1896 nyarán kész tényként kezelhetjük, mert amikor egy segédje, Székely József megszökött tőle, ezt azzal hozta a városi tanács tudtára, hogy cipészsegédjét *visszaállíttassák a műhelyébe, egyszersmind munkaadóját, Megyaszai Mátét megbüntetni, miért, mert igazolvány nélkül munkát*

¹⁶⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1163.

¹⁶¹ Uo., inv. 1, 21. köt., 1892/2665.

¹⁶² Uo1, 23. köt., 1894/3089.

¹⁶³ SÁL, Fond. 9, inv. 33, 4. i. e.

¹⁶⁴ SÁL, Fond 20, inv. 1, 25. köt., 1896/5122.

¹⁶⁵ Uo., inv. 7, 1892/1735.

¹⁶⁶ Uo., 1892/3779.

¹⁶⁷ Uo., 1894/2342.

¹⁶⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 1907/3123.

¹⁶⁹ SÁL, Fond 105, nr. 618.

¹⁷⁰ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/3940.

¹⁷¹ SÁL, Fond 105, nr. 618.

¹⁷² SÁL, Fond 20, inv. 1, 25. köt., 1896/313, 417.

¹⁷³ Uo., 1896/2142.

adott illetőnek.¹⁷³ Végül a vád rosszindulatúnak bizonyult, a segéd bizonyította, hogy egy másik mesternél tartózkodott, a szomszédos Oroszfaluban,¹⁷⁴ de az esemény mindenképpen tetőzi a folyamatot, amely a két sógor útjainak szétválásával, a vámháború legelején kezdődött.

Megyaszai Máté hazatérése után rögtön konfliktusba került a Tuzson fivérekkel is, amit az egyik, még Moldvában hozzászegődött segédje, feldobolyi illetőségű Damó Ferenc szökése idézett elő: *Nevezett Damó Ferenc csizmadiaségéd egymásután 5 folyó éveket dolgozott nálam Romániában levő műhelyemben, és pedig mindaddig, míg onnan hazajöve Kézdivásárhelyt hozzá nem fogtam üzletemhez. Üzletem hozzáfogásával bejelenttem a kerületi betegsegélyező egylet pénztár megbízottjával Damó Ferenc bevezetését, mely úttal előadtam neki azt is, hogy itt már nem Romániában vagyunk, hanem Kézdivásárhelyt, s adja át munkakönyvét, hogy jelentsem bé az illetékes iparhatóságnál, erre nevezett azt adván elő, hogy Romániában, amidőn elégtünk, neki is a volt munkakönyve elégett, s addig nem adhat, amíg nem eszközöl mást.* A segéd, mivel Brassóban tanulta mesterségét, oda utazott, hogy új munkakönyvet váltson ki, de már nem Megyaszaikhoz ment vissza, hanem a Tuzsonokhoz szegődött el, amiért a régi mestere panaszt intézett a tanácshoz, mert munkaelőleggel is megkárosult. A tanács Tuzson Pál és Damó Ferenc mellett Megyaszaik is megbírságotla amiért szabálytalanul alkalmazta segédjét, amiért Megyaszaik fellebbezett. Másodfokon Háromszék megye alispánja a segédet tartozása ledolgozására kötelezte, de helybenhagyta az ítéletnek a Megyaszaik elmarasztaló tételét, amiért azt a mester újfent megfellebbezte. Tuzson Pál és Damó Ferenc is megfellebbezték az ítéletet, kérve, hogy a segéd maradjon az őt szabályosan alkalmazó mesternél, és ne kelljen neki visszamenni ledolgozni a tartozást Megyaszaiknak, aki szabálytalanul alkalmazta. III. fokon a Kereskedelemügyi Minisztérium helybenhagyta a Megyaszaik elmarasztaló ítéletet, Megyaszaik volt segédjével szembeni követelését viszont a törvényszékhez átutalni rendelte.¹⁷⁵ A közigazgatási szervek és a minisztérium viszonyulása a kérdéshez azt a szembetűnő furcsaságot hordozza magában, hogy a mestert egy olyan vétségért bírságotlák meg, amelyet Románia területén követett el, és ott nem számított szabálytalanságnak. Ami viszont számunkra fontos, az Megyaszaik és a Tuzsonok közötti viszony elmérgesedése, ami ellehetetlenítette a további szakmai együttműködést.

Ebből a premisszából kiindulva a hazatérést követően az erőviszonyok átrendeződésének lehetünk

tanúi, a pólus egyik végén Pánczél Noé és a Tuzson fivérek sorakoztak fel, együttműködésüket szorosabbra fűzve, a másik végén pedig Megyaszaik Mátét és Sáska Antalt találjuk, akik Moldvában kötött szövetségüket hazatérve is fenntartották. A két másik mester, Tordai Domokos és Zsigmond Balázs továbbra is semleges maradt ezen a porondon, iparegyesületi tevékenységük 1892 után volt számottevő, állami megrendeléses üzletben a továbbiakban nem vettek részt. Megyaszaik és Sáska estében a hazatérés bizonytalanságai közrejátszottak a korábbi üzleti partnerekkel való szakításban, ez a tényező pedig új alapokra helyezte a városban betöltött szerepüket, ami végeredményben megint csak tovább nehezítette a reintegrációt.

A másik kihívás, amivel Megyaszaiknak és Sáskának szembe kellett nézniük, az a munkaerő-toborzás körülményeinek megváltozása volt. Ez ugyan nem volt idegen számukra, és Moldvában is meg kellett tapasztalniuk nehézségeit, azonban a vámháború éveiben bekövetkezett masszív elvándorlás, illetve áprofilálódás átrajzolta a viszonyokat. Ezenkívül a távollét évei alatt tovább szigorodtak mind a segédek alkalmazási, mind a tanoncok elszegődtetésének feltételei. A kilencvenes évek elején a kormány kezdeményezésére beindult a székelyföldi ifjak tömeges ipari oktatását célul kitűző program, amelyet a székelyföldi hivatali elit és civil társadalom kedvezően fogadott, amint azt a kereskedelemügyi miniszter 1893. december 26-án kelt leiratából is látható: *Örvendek, hogy a székelység eddigi közönyös magatartásából kilépvél felismerni kezdi a kormány önzetlen és elsősorban reál kedvező irányát.*¹⁷⁶ Az 1884-es ipartörvény előírta ugyan a tanoncok iskoláztatási kötelezettségét,¹⁷⁷ de Kézdivásárhelyen hosszú ideig nem alkalmazták túlzott szigorral. Ez ugyancsak most változott meg, és az ipariskola igazgatósága igen szigorú büntetéseket helyezett kilátásba és alkalmazott azokkal a mesterekkel szemben, akik elmulasztották rendszeresen iskolába járattani tanoncaikat.¹⁷⁸ Ezek a kezdeményezések és a törvény előírásai nem eredményeztek osztatlan sikert a kézdivásárhelyi régivágású iparosok körében, és számos konfliktust okoztak mester és segéd/tanonc, illetve mester és hatóságok között. Az új állapotokkal kellett szembenézniük a hazatért mestereinknek is, és ez Sáska Antalt például végképp eltántorította mestersége folytatásától. Névleg ugyan Megyaszaik Mátéval együtt alapítottak műhelyt, de ő valójában a vendéglátói szakmában próbálkozott a továbbiakban, az ugyancsak Megyaszaikval, közös erővel létrehozott korcsmában.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Uo., 1896/3963.

¹⁷⁵ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1163.

¹⁷⁶ Uo., 1898/1163.

¹⁷⁷ 1884. évi XVII. törvénycikk, 82. §: „A tanonc mindaddig, míg tanideje tart, köteles ily iskolába jární”.

¹⁷⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/4698.

¹⁷⁹ Uo., 25. köt., 1896/2309.

A mesterek Sáska Antal kivételével megmaradtak a csizmadia-, illetve cipésmesterségnél, de a városnak ez az egykor emblemikus iparága, amelyben a lakók egy jelentős része helyezkedett el, a századforduló után eljelentéktelenedett, a helyi fogyasztásra rendezkedett be, gyakorlói és azok családja számára csak szűkös megélhetést jelentett, a mesterek pedig csak a legkritikább esetben örökítették át utódaik számára.

Sáska Antal döntését az átprofilálódást illetően előrehaladott életkorának tudata befolyásolta alapvetően, nem érezte már magát eléggé erősnek egy olyan bizonytalansággal terhes környezetben, ahol személye valaha meghatározó, szava pedig döntő volt. A Pénzügyigazgatóságtól első ízben 1897 februárjában igényelt italmérési engedélyt, 6 hónapos időtartamra, amit meg is kapott.¹⁸⁰ A következő években ezt többször megújította, majd 1902 januárjában kérelmezte a kimérési engedély megszüntetését.¹⁸¹ Ezután, mivel további lehetőséget nem látott, 69 évesen honvédegyélyért folyamodott, ami igen szerény megélhetést biztosított volna számára, és amire valójában nem volt jogosult.¹⁸² A nyugdíjat nem tudta már élvezni, vagy annak visszautasítását már nem kellett megtapasztalnia, ugyanis 1903-ban tüdőgyulladásban elhunyt. Életútjának utolsó évtizede a teljes deklaszálódásra mutat: a konjunktúra idején szakmája elitjének számító mester életének utolsó éveire nemcsak elvesztette a város életében betöltött fontos szerepét, hanem gyakorlatilag megélhetési gondokkal küszködött. Végso tisztességként, élete jobb részének emléket állítva, a halotti anyakönyvet vezető plébános a foglalkozás rovatban *cothunariusként*¹⁸³ jegyezte be az egykori mestert, az anyakönyvi kivonatban pedig *csizmadiamesternek* titulálta,¹⁸⁴ holott akkor már évek óta nem ebben a kategóriában szerepelt.

Összegzés

A Kézdivásárhelyre beköszöntő első állami lábbeli-megrendelés kedvezményezettjeinek kulcsalakjait kiválasztva, szakmai életpályájuk áttekintése alapján két fő sodrásirányt azonosíthatunk, ami a magánkezdeményezésű válságkezelő taktikákat illeti: az otthon maradáást, illetve a szomszédos Moldvába való kitelepedést. Ez a két modell tipikus a kézdivásárhelyi bőripar és azzal rokon iparágak művelői körében, a kereten belül azonban az egyéni pályák, sorsok jóval árnyaltabb palettát tárnak elénk. Végeredményben csak rövid távon tehetünk megállapításokat az üzleti sikerességet illetően, mivel mestereink a preindusztriális kor mentalitásának hordozói voltak, akik az üzemszervezést, termelési struktúrát és munkamegosztást meg sem próbálták a kor követelményeihez alkalmazkodva modernizálni, és így a külkereskedelmi konjunktúrára és az állami intervencióra stratégiát építeni képtelenek voltak. A kézművesség nem járt egy úton az iparosodással. Az emblemikus iparágak hanyatlását a vállalkozói gondolkodásmód helyi, jellegzetes kliséi indították el, mert amúgy a város a vasúthoz való csatlakozás előtt nem ismerte a hátországi gyáripari konkurenseket. A vámháború a maga módján csak felgyorsította a folyamatot, és drámaiságot kölcsönözött neki. Figyelemre méltó jelenség, hogy az általunk vizsgált időszakban a hitel bevett gyakorlatnak számított a kisiparos körökben, a város is rendelkezett olyan pénzügyi intézettel, amely ennek folyósítását lehetővé tette, mégsem találunk arra utaló nyomokat, hogy iparosaink ehhez folyamodtak volna, viszont az egymás közt kialakult, uzsora jellegű kölcsönök sűrűn előfordultak. Az üzleti konkurenciával csak addig a pontig mentek el, amíg nem veszélyeztették egymás megélhetését. Összességében, gyakorlatukban az archaikus céhes mentalitás és az egymásra utaltságból fakadó polgári magatartás organikus együttesének továbbélése figyelhető meg esetükben, a kapitalizmus körülményei között.

Nagy Botond – Nagybacon, Fő u. 170., RO-527020; botond_nagy@yahoo.com

¹⁸⁰ Uo., 26. köt., 1897/362, 1060.

¹⁸¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1902/661.

¹⁸² Az 1848/49-es honvédek segélyezése a kilencvenes évektől kezdődően indult be Háromszéken, 1894-től pedig a kérelmezések valóságos hullámának lehetünk tanúi Kézdivásárhelyen. (SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/2039; 24. köt., 1895/2315, 3240.) Kézdivásárhelyről számos fiatal, főként diák vett részt Háromszék önvédelmi harcaiban, így Sáska Antal részvétele sem

lenne meglepő, 14-15 éves kora ellenére, azonban semmilyen adat nem igazolja, hogy valóban részt vett volna. Mint nagyon sok esetben, a környezet példáját látva, megpróbálkozott egy szerény, de állandó jellegű jövedelemforrásra szert tenni. (SÁL, Fond 20, inv. 7, 1902/2770.)

¹⁸³ SÁL, Fond 105, nr. 628.

¹⁸⁴ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1903/2678.

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- K 27: *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*
 - K 168: *Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium*
 - K 255: *Pénzügyminisztérium. Elnöki Iratok*
- Romániai Országos Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága, Brassó / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Brașov, Brașov (BrÁL)
- Fond 2: *Brassó vármegye irattára*
 - Inv. 347, *Közigazgatási Bizottság Iratai*
 - Inv. 772, *Főispáni Iratok*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)
- Fond 9: *Háromszék vármegye irattára*
 - Inv. 2, *Főispáni Iratok*
 - Inv. 33, *Háromszék Vármegye Iparfejlesztő Bizottsága*
 - Inv. 34, *Alispáni Iratok*
 - Fond 20: *Kézdivásárhely város irattára*
 - Inv. 1, *Jegyzőkönyvek, Iktatókönyvek, Mutatókönyvek*
 - Inv. 7, *Közigazgatási Iratok*
 - Fond 105: *Egyházi anyagok*
 - Nr. 612–620, *Kézdivásárhelyi református egyházközség anyagok*
 - Nr. 621–629, *Kézdivásárhelyi római katolikus egyházközség anyagok*

Irodalom

- CJH = *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár*, Budapest, 1896–1948.
- HvmÉ–HvmHL = *Háromszék vármegyei Értesítő – Háromszék Vármegye Hivatalos Lapja stb.*, Sepsiszentgyörgy, 1884–1949.
- KmVhÁ = *Kimutatás a magyar korona területén lévő királyi vámhivataloknál a be- és kivitelben vámkezelt árukrol – Kimutatás az 18... évben a Magyar Korona Országaihoz tartozó országok vámhivatalainál...*, Budapest, 1872–1918.
- *
- BĂICOIANU, Constantin I.
- 1904 *Istoria politiceii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până în prezent: relațiunile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia și Rusia (1871-1902)*, București.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György
- 1973 *A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban*, Tankönyvkiadó, Budapest.
 - 1981 *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EGYED Ákos
- 1981 *Falu, város, civilizáció. Fejezetek a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FARAGÓ Tamás
- 2003 *Céhek és kézművesek Magyarországon a 17–19. században a számok tükrében*, in: *Rendi Társadalom – Polgári Társadalom*, 10, Salgótarján–Budapest, 79–142.
- FLORIAN, Radu – HUREZEANU, Damian – FLORIAN, Alexandru
- 1997 *Tranziții în modernitate: România în secolele XIX-XX*, Editura Noua Alternativă, București.
- JEKELFALUSSY József (szerk):
- 1892 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím és lakjegyzéke*, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- KÁNYA József
- 2002 *Erdély regionális fejlődése a XX. században*, in: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*, Balassagyarmat–Várpalota, 332–351.
- KELLOGG, Frederick
- 1972 *Convenția comercială din 1875, un pas către independență? Studii. Revistă de istorie*, 25, 989–1003.
- KOMLOS, John
- 1978 *The Habsburg Monarchy as a customs union. Economic development in Austro-Hungary in the nineteenth century*, Chicago.
- KÖVÉR György
- 1982 *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*, Budapest.
- MISKOLCZY Ambrus
- 1982 *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*, MTA, Budapest.
- NAGY Botond
- 2008 *„Több előnnyel jár egy teljesen meg nem tartott jó szerződés, mint a szerződés nélküli állapot.” Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között*, in: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*, Hungarovox Kiadó, Budapest.

PÁL Judit

2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

TELKES Simon

1884 *Magyarország mezőgazdasági nyersterméneinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele*, Budapest.

1886 *Áruforgalmunk*. Budapest.

TIBERIAN, Ioan

1969 *Relațiile comerciale între Transilvania și România între 1876-1886. Consecințele convenției comerciale din 1875, Studii. Revistă de istorie*, 5, 905–927.

ZANE, Gheorghe

1970 *Industria în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Academiei, București.

Tactici de supraviețuire în timpul crizei: maiștri cizmari și pantofari din Târgu Secuiesc în condițiile războiului vamal austro-ungar–român

(Rezumat)

În timpul războiului vamal austro-ungar–român, după 1886 guvernul de la Budapesta a încercat să-i ajute pe micii industriași din sud-estul Transilvaniei, rămași fără piețele lor tradiționale românești, prin comenzi pentru armată. Analizând reacția cizmarilor și pantofarilor din Tg. Secuiesc, întâlnim două tactici diferite, cu numeroase variante concrete la rândul lor: unii maiștri au rămas în oraș, alții și-au mutat atelierul în Moldova. Mentalitatea lor de breaslă, preindustrială n-a făcut însă posibilă în niciuna dintre aceste cazuri să profite de conjunctură. Necunoscând înainte de joncțiunea la rețeaua națională de căi ferate nici măcar concurența industrială internă, nu s-au putut adapta la noile cerințe, gândindu-se în limitele clișeelelor vechi și nicidecum în producția, respectiv organizarea forței de muncă și a materiei prime la scară mare, în condițiile cerute de industrializarea capitalistă. Decăderea acestei lumi a fost accelerată de războiul vamal, însă zilele sale erau oricum numărate.

Surviving tactics in times of crisis: bootmakers and shoemakers from Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) during the Austro-Hungarian–Romanian tariff war

(Abstract)

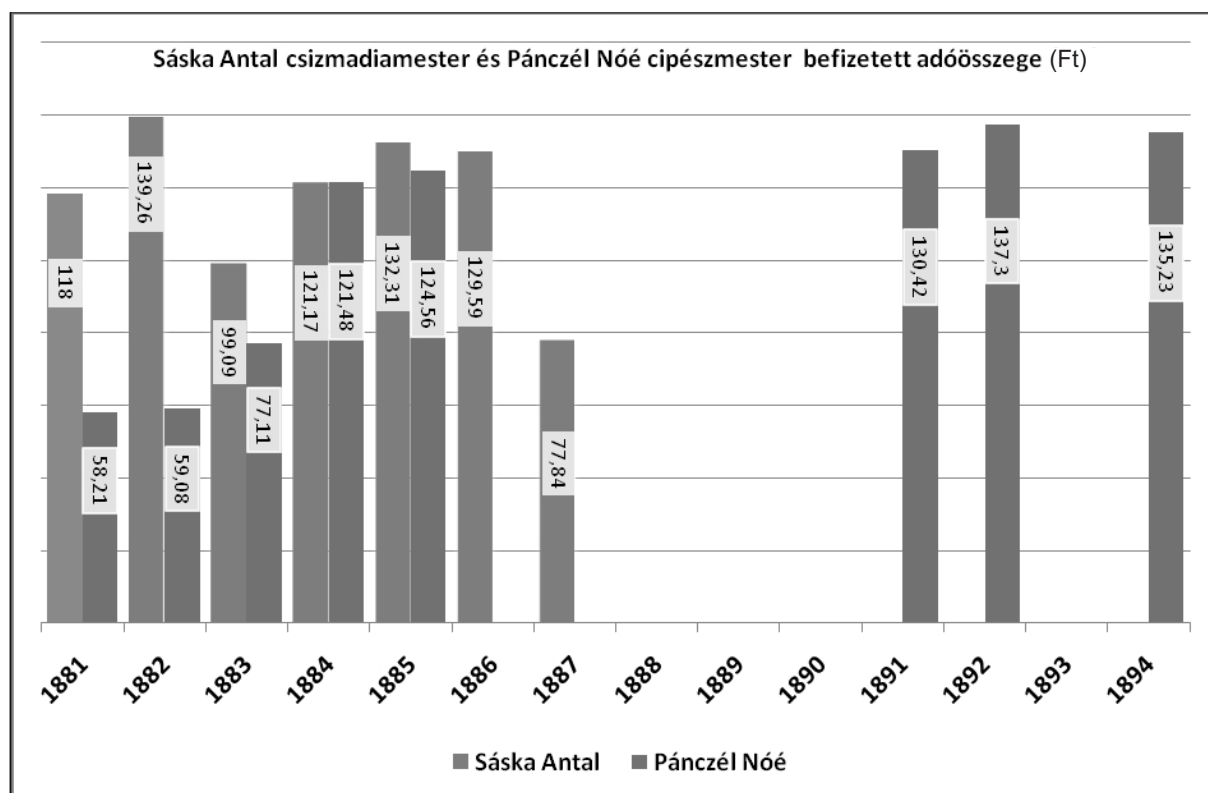
During the Austro-Hungarian–Romanian tariff war, after 1886, the Government from Budapest tried to support the craftsmen from the South-Eastern part of Transylvania that had lost their traditional Romanian markets by state orders for military purposes. Analyzing the reaction of bootmakers and shoemakers in Transylvania we can distinguish two different tactics with many concrete variations for both: some of the craftsmen remained in town while others moved their workshop to Moldavia. Their pre-industrial, guilt mentality hindered them to profit from any of the two situations. Since they had no previous knowledge of the junctions of the national railway network or even of the internal industrial competition they could not comply with the new demands. They focused on their old clichés instead of on production, work organization and purchase of raw materials on larger scale, according to the conditions imposed by the capitalist industrialization. The decline of this world had also been accelerated by the tariff war, but its days were numbered anyhow.

1. táblázat A hadsereg kínálta árak a bőrárakra (Ft)

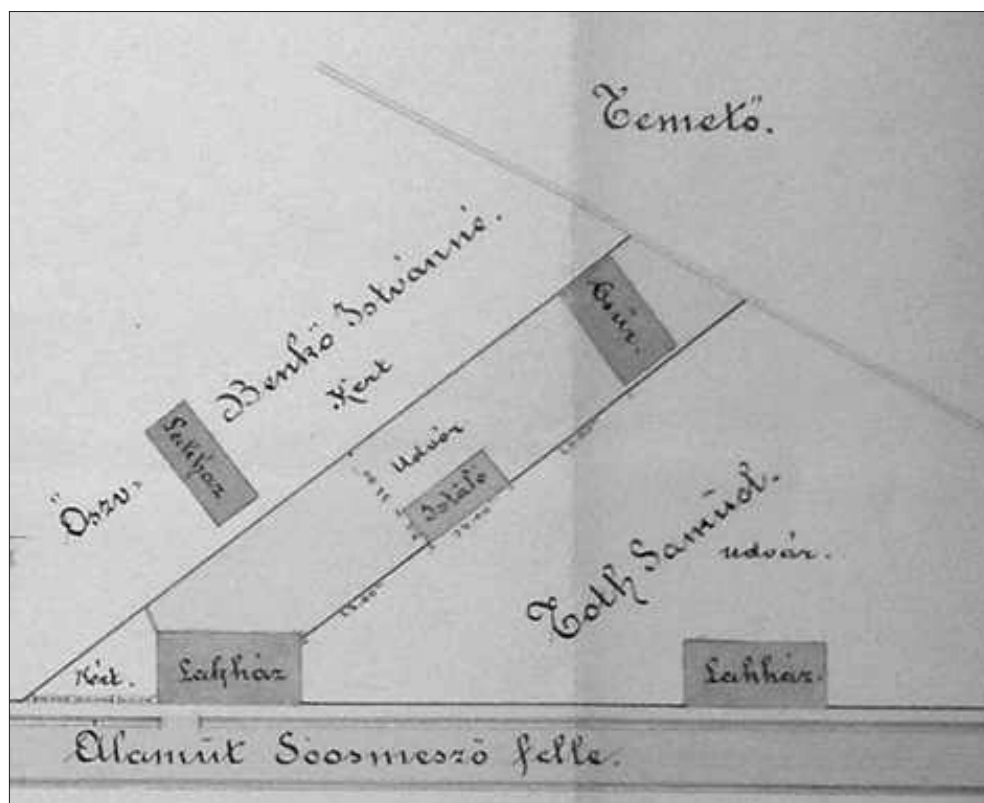
bakancs	5,14
nadrágszűj	0,22
szuronyhüvely-táska	0,27
puskaszűj	0,45
derékszűj egyedül	0,68
köpenyszűj	0,11
kardkötő	1,1
kardmarkolatszűj	0,41
tölténytáska	0,9
derékszűj	1,18
nyeregtakaró bőrből	8,44
felső heveder	2,18
alsó heveder	2
kengyelsűj	1,77
szűgyszerszám	1,87
kantár csikófékkel	1,93
kötőfék bőrből (szár nélkül)	1,7
kötőfékszár bőrből (egyedül)	0,79
patkótáska	1,01
málhasűj	1
fűzőedény-sűj	0,74

2. táblázat (15 napig érvényes úti okmányok iránti kérések időpontjai)

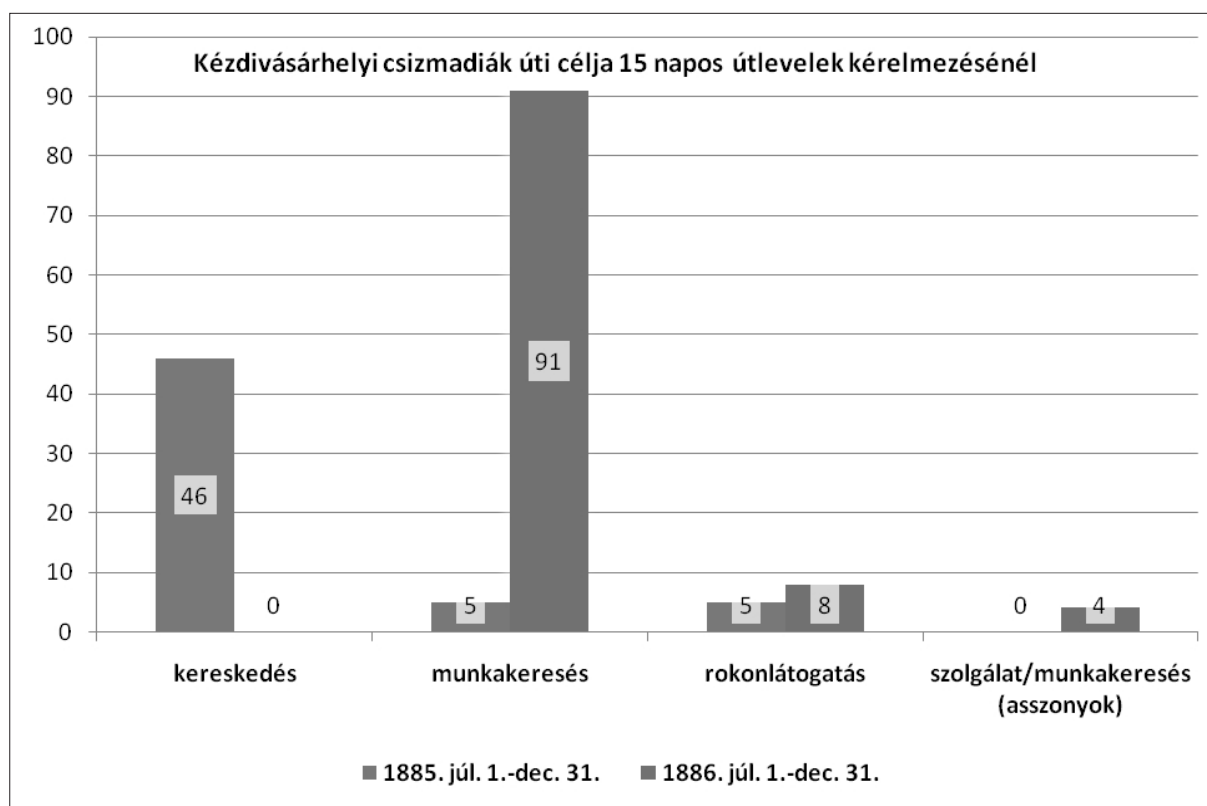
	1882	1883	1884	1885	1886
Megyaszi Máté	–	–	VIII. 18	X. 6; X. 26; XI. 13	–
Pánczél Noé	–	II. 9	–	–	–
Sáska Antal	–	VII. 15	VIII. 17	IX. 16; X. 21	–
Tordai Domokos	VIII. 16	–	–	–	–
Tuzson György	X. 22	XI. 11	XII. 26	I. 11; II. 4; III. 6; III.26; IV. 17; V. 5; V. 27; VII. 6; VIII. 16; IX. 17; X.23; XI. 6; XI. 24	XI. 24
Zsigmond Balázs	VIII. 17	I. 27; III. 20; IV. 15	VIII. 17	–	II. 19; III. 20; V. 21

1. ábra Sáska Antal csizmadiamester és Pánczél Nóé cipésmester befizetett adóösszege (Ft)

2. ábra Sáska Antal kézdívasárhelyi gazdaságának elhelyezkedése.
 Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3279

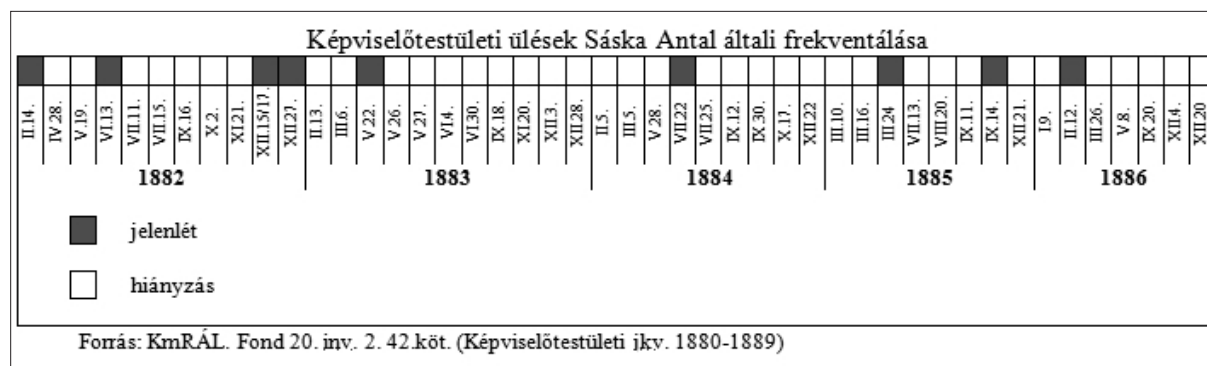

3. ábra Kézdivásárhelyi csizmadiák úti célja 15 napos útlevelek kérelmezésével. Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107

	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Megyszai M	na na	na IX/5	VI/28 VII/24	na na	X/12 na	IX/16 X/22	IX/3 X/21	XI/4 XII/13	XI/17 XII/27	XI/8 na	na na I/18
Sáska A	na XI/4	na X/31	IX/25 X/26	na na	IX/19 X/23	IX/19 X/22	X/22 XI/23	X/9 XII/13	IX/11 X/8	XI/5 XII/15	na na
Tuzson Gy	nk _	na na	na I/11	IX/27 X/14	I/23 X/25	na XI/12	I/6 XII/24	I/17 na na	na na na	na na na	na na
Tuzson P	nk _	na na	IX/4	XI/26 na	na na	I/21 XII/15	II/21 na	II/8 XI/8	XI/13 XII/24	na na	I/29 na na

kérelmezve
 kiálltva
 visszautasítva
 következő évben kiadva

4. ábra Útlevékkérelmek és kiadások időpontjai

5. ábra Képviselő-testületi ülések Sáska Antal általi frekvenciája.
Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 2, 42. köt. (Képviselő-testületi jegyzőkönyvek, 1880-1889)

Dimény Attila

KÉZDIVÁSÁRHELY POLGÁRI FEJLŐDÉSÉNEK BELSŐ TÉNYEZŐI A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG*

1. Bevezetés

Kézdivásárhely a 19. század végére jelentős gazdasági és művelődési központtá fejlődött. A céhes rendszeren alapuló helyi társadalom már korábban megteremtette a legkeletibb székelyföldi város 19. századi polgári fejlődésének feltételeit, és a folyamat a reformkorban felerősödött, bár a kibontakozást inkább csak az 1867-es kiegyezés hozta. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a kézdivásárhelyiek máskül ragaszkodtak régi, évszázados hagyományaikhoz, éppen ezért a modern urbánus polgári élet számos jellemzője csak fokozatosan honosodott meg, épült be a város lakosainak mindennapjaiba. Mindez azonban végül is sajátos városi életformát hozott létre Kézdivásárhelyen.¹

Kozma Ferenc az 1879-ben megjelent *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* című munkájában a következőt írja a város és a falu fogalmának értelmezésével kapcsolatban: „Némelyek a fogalom döntő jeléül a lakosság számát kívánják tekinteni, kik szerint 10 000 lakón aluli községek mind egyszerűen faluk maradnának. Mások a műveltségi állapotot veszik alapul, míg nálunk a jogok és kiváltságok döntenek”.² Továbbá a város meghatározása szempontjából fontos tényezőknek tekinti a lakosság foglalkozását és életszínvonalát is.

A várostörténeti kutatások igazolják, hogy a város fogalmának meghatározása bonyolult feladat, ugyanis a különböző diszciplínák (statisztika, demográfia, közigazgatás, földrajz, történelem, jog, néprajz stb.) más és más szempontok szerint definiálják, ugyanakkor ezek a meghatározások általában csak azokat a tényezőket veszik figyelembe, melyek relevánsak az adott kutatási terület szempontjából.³ Erdély estében a városok meghatározásánál rendszerint a történelmi, közigazgatási, etnikai és gazdasági tényezők dominálnak.

A városkutatás elengedhetetlen része az urbanizáció mértékének vizsgálata. Az urbanizáció Erdei

Ferenc klasszikus megállapítása szerint két részre bontható: egyrészt a *városodásra*, vagyis a városi lakosság számának növekedésére, másrészt a *városiasodásra*, ami a városra jellemző kulturális és társadalmi viszonyok, életminták elterjedését és meghonosodását foglalja magába.⁴ A fogalom az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeként sokat változott, s egyre árnyaltabb lett. Napjainkban már demográfiai, szerkezeti és viselkedési urbanizációról beszélhetünk.⁵ Ugyanakkor sokan a modernizáció részeként is szokták értelmezni.⁶

A gyökereket nézve, az európai városrendszerek kialakulásának első évszázadaira nem jellemző sem a demográfiai, sem a viselkedési urbanizáció, azonban már akkor jelentős változások történtek a városok közötti csere és kapcsolattartás terén is. A nyugat-európai országokban elsőként Angliában és azokban a városokban történtek lényegi változások, ahol a gazdasági fejlődés alapját elsősorban az ipar és a távolsági kereskedelem jelentette. A távolsági kereskedelemmel foglalkozó városok előnye legtöbbször abból származott, hogy nem volt szükségük területi kiterjedésre. A helyhez kötött kereskedővárosok gazdasági hátterét azonban elsősorban a mezőgazdaság jelentette. A két gazdasági rendszer legtöbbször jól kiegészítette egymást.⁷

Bár jelentősen leszakadt a nyugat-európai fejlődéstől, a társadalmi változások a 18–19. század folyamán Erdélyt sem kerültk el. A rendi kiváltságaikhoz mereven ragaszkodó céhes civis közösségek azonban lassabban fogadták be az új szemléletet, még a magyarországi városokhoz viszonyítva is. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a több évszázados különállásukból és sajátos privilégiumaikból fakadó önálló közigazgatási egységeiket és létüket továbbra is igyekeztek fenntartani és megvédeni. Ugyanakkor fontos az erdélyi magyar, székely és szász városok közötti különbségek figyelembe vétele is. Ez a megkülönböztetés azért is célszerű, mert a három etnikai közösség

* Itt köszönöm Pozsony Ferenc és Tánzos Vilmos szakmai segítségét.

¹ INCZE László 2004, 217.

² KOZMA Ferenc 1879, 67.

³ Vö. PÁL Judit 2003, 9–12.

⁴ ERDEI Ferenc 1974; Pál Judit 2003, 12–13.

⁵ SONKOLY Gábor 2001, 26.

⁶ PÁL Judit 2003, 13.

⁷ SONKOLY Gábor 2001, 20–22.

ugyancsak megpróbálta érvényesíteni a korábban, fokozatosan megszerzett és kiépített sajátos pozícióit, privilégiumait, esetleges hegemoniáját a regionális és helyi gazdasági, közigazgatási és művelődési életben, ami hasonlóképpen hozzájárult ahhoz, hogy a különböző erdélyi városok urbanizációs mértéke és üteme nagymértékben eltérjen egymástól.⁸

A szász városok esetében rendszerint egyszerre van jelen a távolsági kereskedelemre és a kereskedő városokra jellemző adminisztratív és kommerciális elev.⁹ A Szászföldön ugyanaz a szabad státusú falusi lakosság jelentette a városi lakosság pótlásának legfontosabb és legjelentősebb forrását, amely a székgyűléseken is nagy számban képviseltette magát. Az erdélyi vármegyei terület magyar városaira ezzel szemben általában az jellemző, hogy elkülönültek a vidéküktől, kiszakadni próbáltak a szűkebb feudális környezetükből, és folyamatosan függetlenedni igyekeztek a megyétől is. A székely városok társadalmi hátterüket nézve a szász városokhoz álltak közelebb, de jellegükben inkább a magyarországi alföldi központokra, mezővárosokra emlékeztettek, ahol szervesen összekapcsolódott, keveredett a mezőgazdasági és az iparos életforma.¹⁰

A 19. század első felében Háromszéken csak négy taxás város létezett, melyek sajátos mezővárosi kiváltságait még a 15. század elején kapták, Luxemburgi Zsigmond magyar királytól. Az alsó-háromszéki Sepsiszentgyörgy és Illyefalva nemcsak falusias jellegét őrizte még a reformkorban is, de részben jogilag is a széki törvényhatóság alá tartoztak (a településen belül a város mellett falu jogállású rész is volt). A felső-háromszéki Kézdivásárhely és Bereck a városiasodás folyamatában már jóval előbbre járt a másik kettőnél, mert egy-egy nemesi udvart leszámítva belterületükön nem volt olyan telek, mely ne a városi hatósághoz, hanem a székhez tartozott volna.¹¹ Ez a városi jellegű önkormányzat messzemenően elősegítette a kézdivásárhelyi urbanizációs folyamatot.

2. Előzmények és urbanisztikai tényezők

Kézdivásárhely első írásos említése 1407-ből származik, amikor Torjavásáráként Felső-Háromszék vásáros központjaként említik. A 15. század húszas éveiben Luxemburgi Zsigmondtól ezen a néven kapta városi kiváltságait. Kézdivásárhelyként hivatalosan először 1530-ban, I. János király egyik levelében fordul elő. A város Kézdiszék gazdasági és kulturális

központja volt, és csak hosszú versengés után maradt alul Sepsiszentgyörggyel, Háromszék adminisztratív központjával szemben.¹²

A város kialakulásában fontos szerepet játszott földrajzi fekvése, ezen belül az, hogy az öt irányból (Brassóból, Csíkkászonból, Moldvából, Kovásznáról és Torjáról) érkező utak találkozásánál fekvő hely messzemenően alkalmas volt különböző vásárok tartására. A kezdetben Torja község területéhez tartozó, majd fokozatosan önállóul vásárhely eleinte csak a piacteret és az azt körülvevő keskeny beépíthető területet jelenthette, ami csakhamar sajátos település-szerkezet kialakulását eredményezte. A kereskedők, mesteremberek és fuvarozók piactér körül felépülő háza a hely kihasználása érdekében sűrűn egymás mellé és főleg egymás mögé épültek fel. A régi város-területen a házsorokat síkatorra emlékeztető kis utcák, úgynevezett udvarterek választják el egymástól mind a mai napig. Ezek az udvarterek kialakulásuk idején az ott lakó nagycsaládok tulajdonát képezték, és a házsorok elején és végén rendszerint keresztbe tett gerendákkal zárták el, fenntartva ezzel az udvar magánjellegét.

A első katonai felmérés térképlapjaiból (1769–1773 között)¹³ és az 1784–1787. évi népszámlálás alapján¹⁴ kitűnik, hogy a főteret körülvevő udvartér-hálózat belső gyűrűje akkorra már kiépült. A második katonai felmérésig (1860-as évek) a külső udvartér-gyűrű is kialakult. Ebben az időszakban emelték az 1764-ben kézdivásárhelyi központtal létrehozott és csak Kossuth Lajos rendeletével, 1849-ben megszüntetett, a város történetében kiemelkedő fontosságú 2. Székely határőr gyalogezred épületeit. 1850. január 1-jével a városhoz csatolták a Kanta nevű településrészt is, ahol addigra teljesen kiépült a 18. század húszas éveiben megkezdett ferences épület-együttes. Kanta a sepsiszentgyörgyi, illyefalvi helyzethez hasonlóan, a várostól eltérő jogállású volt, de ráadásul, és ez alapvető különbséget jelentett, nem széki (székely), hanem vármegyei jogállású, mert Fehér, majd 1772-től az akkor leválasztott Felső-Fehér vármegyéhez tartozott, annak a Székelyföldbe ékelődő peselneki zárványához.¹⁵

A központi piactér körülötti, sűrűn egymás mellett álló épületek úgy egészségügyi, mint tűzbiztonsági szempontból veszélyesek voltak. Az 1834. július 29-én bekövetkezett pusztító tűzvész Kézdivásárhely fejlődésében több éves visszaesést eredményezett. A város akkori 558 házából 421 a tűz áldozata lett és

⁸ Vö. Uo., 33.

⁹ Uo., 23.

¹⁰ Vö. Uo., 33.

¹¹ CSEREY Zoltán 2009, 173.

¹² ORBÁN Balázs 1869, 101–102; INCZE László 2006, 46; TÓTH Szabolcs 2009.

¹³ EMKFET 2007.

¹⁴ PÁL Judit 2003, 633–635.

¹⁵ OLASZ Gabriella 1999, 61–64.

a főtéren álló református templom is súlyos károkat szenvedett. Az anyagi kárt még az is tetőzte, hogy sok lakosnak a tűzben megsemmisültek a kor használata szerint az *örökséget és szerzemény-javakat* magába foglaló levelei, valamint a városi tanács és a református egyház iratai is.¹⁶

A tüzeset körülményeit és következményeit az utókor számára Pap István, az akkori református lelkész jegyezte le, közvetlenül a szomorú esemény után újrakezdett presbiteri jegyzőkönyv első oldalaira. A négyoldalas leírásból tudjuk azt, hogy a piactér keleti oldalán, Szotyori Lajos háza délelőtt tíz óra körül, ismeretlen okok miatt kigyulladt, és a hatetes szárazság következtében a tűz gyorsan elterjedt. Eleinte a piactéren északnak, a Kanta felé, de a *Nemere* (keleti-északkeleti szél) felkeltével visszafordult a református templom irányába. A zsindelellyel fedett faházak könnyen lángra lobbantak, de a szemtanúk a lángok gyors terjedését elsősorban annak tulajdonították, hogy a fellobbant tűz szomszédságában volt a patika és egy szesszel, olajjal és puskaporral kereskedő görög boltos háza, amely csakhamar felrobbant. Annak következtében a tűz hirtelen átterjedt a nyugati oldalra, ahol végül a templomot is elérte. A férfi lakosság nagyobb része akkor a mezőn árpakaszálással volt elfoglalva, s így ha tehette volna sem tudott segíteni a tűz megfékezésében. Pap István mindössze tizennégy halottról számol be feljegyzésében, de a lakosság háromnegyedének minden anyagi java oda veszett. A tűz megszűnése és eloltása után a kézdivásárhelyiek több napon át a város határában, a mezőn alakítottak ki ideiglenes szállásokat, mindaddig, míg a leégett házak pincéjét annyira helyre tudták hozni, hogy oda visszaköltözhetnek. A következő telet sokan a pincékben ideiglenesen kialakított szállásokon vésztették át. Az égés után a polgári és a katonai előjáróság bizottságot állított fel a kár minél pontosabb felmérése végett. Ennek eredményeként a városi lakosságot ért kár pénzbeli összegét 1 166 297 váltó rénes forintra értékelték, míg a református eklézsiakárát 128 000 váltó rénes forintra.¹⁷

A következő években a kézdivásárhelyi lakosság legfontosabb feladata a város újjáépítése volt. Ebben a lakosság segítségére volt úgy a polgári, mint a katonai vezetés. Ugyanakkor a közeli falvakból szekérszám hozták a város lakóinak az élelmet, ruhát és ágyneműt, magas rangú személyek pedig jelentős pénzadománnyal járultak hozzá az újjáépítéshez.¹⁸ A templom helyreállítása, a lakosságot ért veszteség ellenére, ugyancsak jelentős közadakozásnak köszönhetően, 1838-ban fejeződött be. A tűzvészt követő

tizenötödik évben, a szabadságharc idején a város már a hadianyaggyártást is fel tudta vállalni.

Kézdivásárhely épületeinek korszerűsítése csak az 1867-es kiegyezés után indult el, mely elsősorban a város történelmi központját érintette. Az egykori piactér körüli épületeken látható évszámok alapján az itt lakó jómódú polgárok jelentős része elsősorban 1870 és az első világháború közötti időszakban cserélte le faházát egy- illetve kétemeletes kő- és téglapépületekre. A középületek közül a Vigadó, a Kisegítő Takarékpénztár, a református egyházpalota, valamint a három iskolaépület is a századforduló éveiben épült.¹⁹

A jelentős építkezések ellenére a 20. század közepéig a város korábban beépített területe nem növekedett, vagyis megmaradt a 19. század második felében kialakult, udvarteres településszerkezet. Földi István így ír róluk szociográfiai munkájában: „Az udvarterek sora a piacon kezdődött, és az onnan kiágazó négy fő útvonalon folytatódott az útvonalak mindkét oldalán. Ezen kívül néhány mellékutcában is voltak udvarterek, ahová alapos tájékozókészséggel lehetett bejutni, vagy kitalálni onnan... Az udvarterekben mindenki ismert mindenkit. Nemcsak névleg, hanem teljességgel. Még azt is pontosan tudták, hogy ki mit főz, mikor mos, mikor alszik, vagy mikor volt gyomorrontása. Olyan szoros emberközelség, amilyen az udvarterekben volt, semmiféle bérházban nem képzelhető el. Egymás szagát ismerték az emberek, s minden udvartérnek valósággal megvolt a maga szaga... Vízvezetéknek, csatornának nyoma sem volt. Legfeljebb nyitott kanálist készítettek, s ha sikerült, ez levezette a nagyobb utcákba a szennylevet, ha nem sikerült, az esővíztől kezdve minden felgyűlt egy-egy rossz kanálisöbölben, és ez adta az utca jellegzetes bűzét. Ebből a szagtömegből aztán, különösen nyáron, kialakult Vásárhely speciális »illata«, amelyet nehéz lenne pontosan meghatározni. Állatok, emberek, kocsmák, csizmadia-, asztalos-, tímárműhelyek, nagy vegyesboltok és a mindig füstölögő zsindelelyes házak keverék szaga, ami annál jobban érvényesült, minél közelebb jutott az ember a város központjához”.²⁰

A város szerkezete hozzájárult a kézdivásárhelyiek városiasodásához. A fejlődés során a 20. század elejére az udvarterek magánjellege megszűnt, mert már nemcsak egy-egy nagycsalád lakta azokat, hanem fokozatosan több *idegen* család közös életterévé vált. További kutatásra vár, hogy milyen módon ment végbe az udvartereket kialakító családi közösségek felbomlása és a mai specifikus, udvartérbeli viszonyrendszer kialakulása, de tény, hogy az udvarterek ezzel egyidőben megnyíltak, utcákká alakultak át.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 1834; BAKK Endre 1895, 271–272, az itt közölt adatok szerint a teljes kár értéke 1 142 292 váltó rénes forint volt.

¹⁸ BAKK Endre 1895, 272–273.

¹⁹ DOBOLYI Annamária 2007, 481–495.

²⁰ FÖLDI István 2004, 26–27.

3. Etnikai viszonyok

Részletes és megbízható statisztikai adatok a település etnikai és felekezeti viszonyairól csak a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre.²¹ Az 1850-ben készített hivatalos felméréstől számítva 1941-ig Kézdivásárhely lakosságának száma majdnem kétszeresére nőtt, vagyis 3559-ről 6615-re. A többségi magyar lakosság mellett kisebb számban folyamatosan laktak a városban románok, németek valamint örmények is. Az első világháborúig azonban számuk összesen is alig haladta meg a 100–200 főt. Kozma Ferenc szerint a Székelyföldön megtelepedett németek, illetve szászok két generáció után többnyire beolvadtak a többségi székely lakosságba, ugyanis a „székelység olvasztó, asszimiláló ereje jóval nagyobb, mint a Királyhágón túli magyarnak”.²² Az örményekkel is ez történt, de tekintettel arra, hogy ez a közösség jelentős szerepet játszott a polgárosodás folyamatában, fontosnak tartom a részletesebb bemutatását.

A Kézdivásárhelyre betelepülő örmények fokozatosan a város társadalmának meghatározó elemeivé váltak, s az utóbbi három évszázad során cselekvően és hatékonyan hozzájárultak a város és vidékének polgárosodásához. Az örmények nagyobb csoportjai több évszázados üldöztetést követően, a 17. század második felétől folyamatosan települtek be Erdélybe. Kezdetben Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvároson, Szamosújváron és a szászok által lakott Besztercén telepedtek le.²³ Az Ojtozi-szoroson keresztül 1669-ben, majd 1672 tavaszán Kantába is érkeztek Moldvából örmény menekültek kisebb csoportjai.²⁴ Itt tudtak könnyebben beilleszkedni, ugyanis az eredetileg a keleti kereszténységhez tartozó erdélyi örmények már 1690-ben elfogadták a római katolikus egyházzal való uniót, bár szertartási nyelvük stb. továbbra is a régi maradt, Kantát pedig a református többségű várossal ellentétben főleg római katolikus lakosság lakta.²⁵

A Kantába települt örmény családok befogadását az is igazolja, hogy egy 1726-ban kelt és Rómába küldött püspöki levél itt már 6 unitus családot említ.²⁶ De mivel az örmény családok fokozatosan beolvadtak a kézdivásárhelyi magyar közösségbe, a hivatalos népszámlálások etnikai adataiban elég nehéz nyomon követni őket. A Varga E. Árpád által feldol-

gozott népszámlálások közül is csak az első, vagyis az 1850-ben készült felmérés alkalmával rögzítettek 82 örmény nemzetiségű lakost.²⁷ Felgyorsult a nyelvi asszimilációjuk is. A magyar nyelvű közösségbe való betagozódás előtt családjaikon belül az ún. örménykipszák nyelvváltozatot beszéltek, mely elsősorban a 14–15. század folyamán alakult ki, a Krím félszigeten eltöltött közel 125 év alatt.²⁸ Az örmény nyelvnek és írásnak Székelyföldön napjainkban már csak egyetlen ismerője él, Csíkszépvízen.²⁹ A 21. század első éveiben a kézdivásárhelyi örmény etnikum meghatározásakor elsősorban a családi hagyományként megőrzött örmény eredettudat jelenti a legfontosabb támpontot.³⁰

Ami a Székelyföldön élő románokat illeti, Kozma Ferenc 1879-ben két csoportba sorolta őket: belföldiekre és határszéliekre vagy havasiakra. Utóbbiak a Moldvával határos területeken, elszigeteltebb földrajzi és társadalmi körülmények között éltek, és szorosabb kapcsolatban álltak a Kárpátok túlsó oldalán élő románsággal, ennek következtében jobban megőrizték saját kultúrájukat, nyelvüket, nemzetiségüket. A belföldiek Kozma Ferenc szerint a Székelyföld belső, magyarlakta településein élő románságot jelentik, akik az együttélés folyamán nyelviileg fokozatosan elmagyarosodtak. Ez a jelenség Háromszék számos településén végbement,³¹ így feltételezhető, hogy a kézdivásárhelyi románsággal is ez történt az első világháború előtti időkben, ugyanis a statisztikai adatokhoz viszonyítva az idősebb helybéliek általában csak 2–3 román családra emlékeztek a városban.

Az első világháborút követően, az új román főhatalom alatt a románok száma a hivatalos statisztika szerint látványosan növekedett, vagyis az 1910-ben regisztrált 50 személyről 1930-ban 263-ra gyarapodott, de 1941-re már vissza is esett 27-re, mivel az 1940-es impériumváltás következtében feltehetően csak azok a családok maradtak a városban, akik már 1920 előtt is helybelinek számítottak, s a két világháború között sem kerültek konfliktusos viszonyba a magyar lakossággal. Számuk csak 1944 után indult ismét növekedésnek, az újabb impériumváltással.³²

A zsidó közösség számaránya a 18. század végétől egészen 1870-ig folyamatosan növekedett egész Magyarország területén. Számuk 75 000-ről 550 000 fölé emelkedett, ami elsősorban a bevándorlásnak volt

²¹ VARGA E. Árpád 1998, 74; HORVÁTH Gyula 2003, 99.

²² KOZMA Ferenc 1879, 73.

²³ POZSONY Ferenc 2009, 113; ISSEKUTZ Sarolta 2008, 9.

²⁴ ISSEKUTZ Sarolta 2008, 9.

²⁵ SZÁVA Tibor-Márton 2008, 8–9.

²⁶ POZSONY Ferenc 2009, 114.

²⁷ VARGA E. Árpád 1998, 74.

²⁸ SZÁVA Tibor-Márton 2008, 8–9.

²⁹ Kalamár György közlése után.

³⁰ BAKK-DÁVID Tímea 2003, 88–92.

³¹ KOZMA Ferenc 1879, 76–77.

³² 1966-ban már 476 személyt vettek itt nyilvántartásba, de a helyi gyáripar létesítésével betelepülésük felgyorsult, és 1992-re számuk elérte az 1810 főt. (VARGA E. Árpád 1998, 74.)

köszönhető.³³ Erdélybe való letelepedésüket első ízben még Bethlen Gábor fejedelem 1623-ban kibocsátott kiváltságlevele tette lehetővé, de száz évvel a privilégium kibocsátása után még mindig csak 110 adófizető zsidó család élt Erdélyben.³⁴ A 18. század nyolcvanas éveire azonban számuk már jóval nagyobb: ekkor 375 zsidó családban 2108 személy élt.³⁵

A magyarországi és az erdélyi zsidó közösségekhez képest Háromszékre később települnek át a morva- és a lengyelországi zsidó közösségek leszármazottai, s az is sajátos, hogy az ország más megyéihez viszonyítva itt jóval kevesebben maradtak.³⁶ Az 1880-as népszámlálási adatok szerint Háromszék vármegye területén összesen 474 zsidó személy élt.³⁷ Kézdivásárhelyen az első világháborúig a statisztikai adatok nem tesznek említést zsidó lakosságról, de az anyakönyvekben már találunk rájuk vonatkozó bejegyzéseket.³⁸ Közösségük, annak ellenére, hogy nem volt nagy létszámú, cselekvően részt vett Kézdivásárhely gazdasági, társadalmi és kulturális életében. A két világháború között számuk 66-ról 90-re növekedett, de a náci haláltáborokba való elhurcolásuk után a helyben élők száma 31-re csökkent, majd utána, elsősorban az elvándorlás következtében, gyors fogyatkozásuk figyelhető meg. A zsidó közösség a 21. század elejére voltaképp eltűnt Kézdivásárhely etnikai szerkezetéből.

A kézdivásárhelyi társadalom sajátos etnikai csoportját alkották a cigányok, akik hol jelen voltak, hol nem a statisztikákban. A helyben élők száma hivatalosan általában 1 és 70 fő között váltakozott.³⁹ Ez az ingadozás elsősorban azzal magyarázható, hogy a cigányság térben nagyon mozgékony közösség, pontos nyilvántartásuk nehezebben volt megvalósítható. Másodsorban pedig, a kérdezőbiztosok sokszor, az aktuális főhatalomnak megfelelően, magyarnak vagy románnak vezették be őket. A vizsgált időszakban minden bizonnyal állíthatjuk, hogy itt is élt állandóan cigány közösség, ugyanis Kézdivásárhelyen a 18. századtól kezdődően több olyan renDELETE született, mely a cigányság helyi letelepedését szorgalmazta. Azoknak is köszönhető, hogy ez a közösség fokozatosan betagoLódott a helyi társadalmi és gazdasági életbe.⁴⁰

A Varga E. Árpád által összesített népszámlálási adatok szerint még ukrán, szerb és szlovák nemzetiségű személyek is éltek a városban. Létszámuk általában a cigány közösséghez hasonlóan időben ingadozik, de jóval alacsonyabb, soha sem haladta meg

a 15 főt. Ukrán és szlovák lakost 1930-tól már nem regisztráltak a helységben.

Amint az már említésre került, a kézdivásárhelyi református eklézsia 1835-ben írott presbiteri jegyzőkönyvében Pap István református lelkész a tűzvész szemtanújaként a tűz piactéri terjedése kapcsán görög kereskedők üzleteinek pusztulásáról írt. Tekintettel arra, hogy kis számban éltek a városban, a későbbi statisztikai adatok sorában valószínűleg már az egyéb kategóriában szerepelnek.

4. Felekezeti viszonyok

Az említett etnikumok a Székelyföldön nyolc jelentősebb felekezethez (római katolikus, református, unitárius, görögkeleti (ortodox), görög katolikus, örmény katolikus, evangélikus és izraelita) tartoztak. Az egyházak a kisebb etnikai csoportok életében is fontos szerepet játszottak, de a 19. századi Székelyföldön már fokozatosan háttérbe szorultak, mivel a kisebb lélekszámú közösségek nem tudták eredményesen képviselni és megvédeni saját érdekeiket.⁴¹

A kézdivásárhelyi magyarok elsősorban reformátusok és római katolikusok voltak. A 16. század hatvanas éveiben végbemenő reformációnak köszönhetően a város lakossága túlnyomórészt reformátusá lett. A főtéren álló mai református templomukat csak jóval később, a 18. század hetvenes éveinek végén építették, de a szájhagyomány szerint a város régi templomára. Annak hatalmas méretei azt sugallják, hogy az építkezés háttérében jelentős anyagi alappal rendelkező közösség állt.⁴²

A reformáció terjedését követően a római katolikusok kisebb csoportja a Kantában húzódott meg, de számukra folyamatos háttérrel, biztonságot és utánpótlást jelentett a felső-háromszéki *Szentföldön* élő lakosság. Elsősorban nekik köszönhetően a kantai közösség a 17. század végére látványos gyarapodásnak indult, mely csakhamar jelentős intézményteremtéssel kapcsolódott össze. Nagy Mózes minorita szerzetes az 1680-ban Esztelneken alapított iskoláját később ide helyezte át, másrészt erre az időre esik a már említett örmény betelepedés. A kantai és a felső-háromszéki római katolikusok 1696-ra felépítettek egy kis minorita templomot, melyet a 18. század folyamán impozáns szentéllyel és minorita rendházzal bővítettek. A római katolikus közösség

³³ KOZMA Ferenc 1879, 79.

³⁴ FÉDER Zoltán 2006, 690–691.

³⁵ Uo., 699.

³⁶ Uo., 693.

³⁷ VARGA E. Árpád 1998, 123.

³⁸ Az anyakönyvi vizsgálatok során számos vonatkozó adatot találtam, de ezek a személyek akkor még valószínűleg nem rendel-

keztek állandó kézdivásárhelyi lakhellyel.

³⁹ VARGA E. Árpád 1998, 74.

⁴⁰ POZSONY Ferenc 2009, 176.

⁴¹ KOZMA Ferenc 1879, 81.

⁴² Ez megkérdőjelezi az 1784–1787-ös összeírás adatainak hitelességét is. Vö. PÁL Judit 2003, 633–635.

számának gyarapodását az is jelzi, hogy 1835-ben Rudnay Sándor, Erdély püspöke azzal fordult a város vezetőségéhez, hogy az utaljon ki külön temetőhelyet a katolikus híveknek, mert a református temető mellett fenntartott hely már nem elegendő.⁴³

A népszámlálások alapján⁴⁴ 1850–1941 között a reformátusok száma – az időnkénti kisebb növekedés ellenére – lényegesebben nem változott, vagyis átlagosan 2500 fő körül maradt. A római katolikus közösség számaránya azonban folyamatosan növekvő tendenciát mutatott, s ebben a periódusban 1008 főről 3757-re gyarapodtak, tehát meghaladták a reformátusok számát.

A magyarság egy kisebb csoportját unitáriusok alkották, akiknek száma, elsősorban a bevándorlás következtében, a vizsgált 90 év alatt fokozatosan emelkedett, de 1941-re így is csak 60 személy tartozott ehhez a felekezethez. Ugyanakkor már többen éltek a városban görög katolikusok, valamint evangélikusok, akik etnikailag többnyire a román, illetve a szász, kisebb mértékben pedig a magyarság számát gyarapították.⁴⁵

Az ortodox felekezetűek száma – a két világháború közötti időszakot leszámítva – 67 és 21 személy között váltakozott. Etnikai szempontból ez a szám azonban nem csak a román lakosságot jelentette, ugyanis a statisztikákban szereplő szerbek, ukránok és az egyéb kategórián belül feltüntetett bolgárok, görögök is az ortodox vallást gyakorolták. Jelenlétüket igazolja az is, hogy az ehhez a felekezethez tartozó közösség már a 18. század végén egy kisebb templomot épített a Kantában.

A kézdívársárhelyi zsidó közösség imaháza a főtérhez közeli Domb utcában, a 6. számú udvartérben volt. Az 1880–1890-es években a közösség kántora és egyben saktere Weiss Ábrahám volt.⁴⁶ A ma is létező, a 20. század első felében megnyitott zsidó temetőt csak az 1930-as évek végéig használta a közösség.⁴⁷ A második világháborús tragédiában gyakorlatilag felszámolódott közösség utolsó tagját, Stein Emánuel Manót sem oda temették el, amikor 2003 tavaszán elhunyt.⁴⁸

5. Gazdasági szerveződés

A város lakossága elsősorban gazdasági érdekek mentén formálódott jól szervezett helyi társadalommá, s legtöbbször csak azokat fogadta be soraiba, akik egyértelműen alávetették magukat a közös érdekeket védő helyi szabályoknak. Elsősorban a szívós munká-

val elért gazdasági fellendülésnek köszönhető, hogy Kézdívársárhely a 19. század végére Marosvásárhely és Székelyudvarhely mellett a Székelyföld jelentős kézműves központjává nőtte ki magát.⁴⁹

A Pál Judit által összeállított kimutatás szerint Kézdívársárhelyen 1750-ben 20 mesterségben 120 személy dolgozott, míg 1836-ban már 42 mesterségben 861 személyt említett az összeírás. Ha a kocsmárosok és szeszfőzők számát levonjuk, a tűzvész utáni években összesen 565 kézműves élt Kézdívársárhelyen, s közöttük már ott van a későbbiekben értelmiséginek minősülő gyógyszerész is. Ezek az adatok azt sugallják, hogy ez a periódus a város gazdasági felemelkedésének egyik legjelentősebb időszaka. A hagyományosnak számító mesterségek (tímár, csizmadia, szűcs és fazekas) mellett jelentősen megnőtt a szíjgyártók, mészárosok, asztalosok, rézművesek, pékek és kőművesek száma is. (1. táblázat.)

A helyi érdekképviseletben meghatározó szerep jutott a 16. század második felétől sorra alakuló céheknek. A céhszervezet a rendi társadalom fontos és jellegzetes intézményeként és társadalomszervezési formájaként szorosan összetartotta a kézműves, iparos létformában tevékenykedő embereket.⁵⁰ Kézdívársárhelyen a különböző mesterségek közül a 19. század közepéig csak 11 fejlődött olyan szintre, hogy önálló céhbe tömörülhetett. Az első céhek többnyire a bőríparral kapcsolatos mesterségekből alakultak: 1572-ben a tímárok, 1638-ban a csizmadia, 1649-ben a szűcsök és velük egyidőben a fazekasok alakították meg szervezetüket. Hosszabb idő után, csak a 19. század első felében kapnak privilégiumot a szíjgyártók (1807), a mészárosok (1809), a szabók (1841), az asztalosok (1844), az üstgyártók (1844), a kovácsok-lakatosok (1844), de ugyanebben az időszakban váltak ki a csizmadia, közül a cipészek is. Más középkori városokhoz hasonlóan itt is a céhek voltak azok az intézmények, melyek folyamatosan szabályozták a termelés és a javak értékesítésének rendjét. Szerepük nemcsak a gazdaságban, hanem az élet minden más területén is meghatározó volt.⁵¹

A több évszázadot meghatározó céhrendszer azonban a 19. század végére hanyatlásnak indult, ugyanis Európa fejlett nyugati államaiban már jelentős mértékben akadályozta a korszerű gyáripár kibontakozását. A korábbi gazdasági érdekeket szolgáló intézmény szerkezetében különböző funkciózavarok

⁴³ DIMÉNY Attila 1997, 183.

⁴⁴ VARGA E. Árpád 1998, 127.

⁴⁵ A 19. század végén és a 20. század elején készült kézdívársárhelyi polgári anyakönyvek adataiból is erre lehet következtetni.

⁴⁶ FÉDER Zoltán 2006, 536. A Domb utca a mai Apafi utcáról nyílik, és a Kovácszer alatti emelkedésen fekszik.

⁴⁷ FÉDER Zoltán 2006, 393–395.

⁴⁸ Uo., 534–549.

⁴⁹ PÁL Judit 2003, 153.

⁵⁰ IMREH István 1979, 169.

⁵¹ INCZE László 2006, 46–49.

keletkeztek, és ami egykor előre lendítette, az fokozatosan akadályá válnak, s ezáltal bizonytalanságba sodorta a kézművesek rendjét.⁵² Az 1872-ben bekövetkezett polgári változások a kézdivásárhelyi céheket is érintették, de a céhek felszámolása itt formainak bizonyult, a kor rendeleteinek megfelelően ipartársulatokká alakult szervezetekben az iparosok többnyire a korábbi mentalitást, életmódot folytatták.⁵³ Ezt az életformát csak a második világháború utáni években, az új kommunista rendszernek sikerült erőszakkal teljesen felszámolnia. A nagyobb gyáripar telepítése pedig még az új rendszeren belül is csak az 1960-as évek végén, a központi hatalom utasítására bontakozott ki Kézdivásárhelyen.

A kézművesség virágzásának teret adó vásáros hely elsősorban a kereskedőknek és a fuvarozóknak biztosított egzisztenciát, de számos olyan mesterségnek is megélhetést jelentett, mely kielégítette a helyi és a környékbeli társadalom igényeit. A város első jogai is vásártartáshoz kapcsolódtak. A három országos vásárhoz még a 20. század első felében is ragaszkodtak a kézdivásárhelyiek, ugyanakkor a napjainkban tartott csütörtöki heti vásár is több évszázados múltra tekint vissza.⁵⁴ A kereskedelem virágzását elsősorban a Moldvával és Havasalfölddel folytatott élnék kapcsolatnak köszönhetette. Mivel a Brassót Moldvával összekötő útvonal Kézdivásárhelyen haladt keresztül, a településnek mindig jelentős volt az átkelő forgalma, ugyanakkor a helyiek is gyakran felkeresték áruikkal a Kárpátokon túli területeket. A hosszú idő alatt kialakult jó gazdasági kapcsolatokat csak az 1880-as években bekövetkezett vámháború szakította meg. A piac beszűkülése a helyi piacokon csakhamar túlkínálatot eredményezett, amely oda vezetett, hogy több kézműves végül is átköltözött a Kárpátokon túlra, és ott folytatta tovább mesterségét.⁵⁵ A statisztikai adatok szerint a vámháború következtében 1880–1890 között, tehát egy évtized alatt, Kézdivásárhely lakossága közel ötszáz személylyel csökkent.⁵⁶

A kereskedelmi kapcsolatrendszer az évszázadok során pozitív hatással volt a más nemzetiségűekkel való együttélés területén, és lehetővé tette az új elemek befogadását is. Ennek ellenére a régi hagyományokhoz való ragaszkodás alapjaiban akadályozta a 19. század végén Háromszéken is kibontakozó iparosítást Kézdivásárhelyen. Korszerű nagyipar az akkori vármegyében sem igazán tudott kialakulni. A bükszádi üvegyár, valamint a sepsiszentgyörgyi szövőgyár kivé-

telével csak a malomiparban és a faiparban mutatható ki látványosabb fejlődés. Jellemző, hogy Háromszék gazdasági életében akkor a legfontosabb szerep éppen a szeszgyáraknak jutott. A 19. század végén összesen 26 szeszfőzde működött a vármegyében, és ebből a legtöbb, pontosabban 10 Kézdivásárhelyen üzemelt. A székelyföldi ipar, de leginkább a kisipar fejlesztésére már 1874-től, a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület létrejöttével történtek próbálkozások, de viszonylag nagyobb szerepet inkább csak az 1890. december 27-én Marosvásárhelyen megalakított iparkamara játszott: programjai, nem feltétlen sikerrel, azt célozták, hogy a Székelyföld gazdasági fejlesztése intézményes keretet öltön, és közvetítő szerepe révén a helybeli iparosok és kereskedők valóban a megfelelő információkhoz juthattak.⁵⁷

A marosvásárhelyi iparkamara rendszeres összeírást készített a Székelyföldön iparendéssel működő mesterségekről. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy a 19. század utolsó éveiben Kézdivásárhelyen milyen mesterségek működtek, és azokhoz hányan tartoztak. A jelzett összeírás szerint a 63 mesterségben és szolgáltatásban az akkori lakosság több mint 10%-a dolgozott, vagyis leszámítva a gyerekeket, a többségében háztartásbeli nőket és a munkaképtelen öregeket, ez jelentette a város húzó rétegét, gazdasági erejét. A korábbi adatokhoz képest a céhes mesterségek többségénél hanyatlás figyelhető meg, miközben nőtt a kereskedelem és a szolgáltatások területén dolgozók száma.⁵⁸ (2. táblázat.)

A helyi tradíciók kialakításában és továbbadásában jelentős szerepet játszottak nemcsak a különböző kézműves csoportok, hanem a kereskedők is. Ugyanakkor ebben a fokozatosan polgárosodó társadalmi, gazdasági közegben olyan csoportok is kibontakoztak, akik a helyben elő nem állítható termékeket forgalmazták, vagy éppen speciális szolgáltatásokat (pl. fényképészet) nyújtottak, s ezáltal csakhamar a helyi társadalom megbecsült, meghatározó csoportjaivá váltak.⁵⁹

A város társadalmi szerkezete 1918 után is viszonylag változatlan maradt. A kézműves mesterségek ellehetetlenítését, a kézműipar erőszakos megszüntetését, s ezzel az évszázados hagyományok fokozatos elsorvasztását csak a második világháborút követő kommunista hatalom valósította meg Kézdivásárhelyen, a 20. század derekán, hogy 1968 után, az erőszakos iparosítás révén gyökeresen átrendezze a céhes hagyományaira büszke vásárhely gazdasági és társadalmi szerkezetét.

⁵² IMREH István 1979, 169.

⁵³ Vö. NAGY Botond 2010.

⁵⁴ ORBÁN Balázs 1869, 101; NAGY Elek, if. 1899, 185; PÁL-ANTAL Sándor 2003, 13–15.

⁵⁵ NAGY Elek, ifj. 1899, 184–187. Vö. NAGY Botond 2010.

⁵⁶ VARGA E. Árpád 1998, 74.

⁵⁷ NAGY Elek, ifj. 1899, 160–184.

⁵⁸ Uo., 166–167.

⁵⁹ Adatokat hozzá lásd MIKLÓSI-SIKES Csaba 2001.

6. Oktatás és közművelődés

Az egyházi oktatás több évszázados múltra tekintett vissza a városban. A legrégebbi iskolát a reformátusok hozták létre, 1637-ben. Másrészt a már említett Nagy Mózes minorita szerzetes 1696-ban Kant(afalv)ára helyezte át a korábban létesült eszterneki ferences iskolát. Utóbbi a létrehozása óta mindössze 12 évet szünetelt, az 1848–49-es szabadságharc leverését követően, 1861-től akkor is újraindult. Előbb csak algimnázium volt, majd 1899–1902-ben főgimnáziummá fejlesztették. 1906-tól egészen napjainkig a számára épített impozáns épületben működik. A kantai iskolának mindig fontos szerepe volt a város művelődési életében is. Az itt kibontakozott iskolai színjátszás az összmagyar művelődési életben is fontos szerepet játszott, a 17. század végétől egészen 1779-ig összesen 69 alkalommal mutattak be a helyi közönségnek olyan darabokat, amiket többnyire paptanárok írtak és rendeztek.⁶⁰

Egy másik oktatási forma a határőrezred jelenlétéhez kötődött. A Br. Purcell (Purzel) János ezredes által alapított határőr altisztképző katonai nevelde 1823–1849-ben működött a városban, és nemcsak az osztrák hadsereg idegen világát képviselte ott, de bizonyos mértékben a birodalomban a felvilágosodás korában megfogalmazódó modernizációs törekvéseket is. Sokatmondó, hogy létrehozásához egy Kőrösi Csoma Sándor is 100 aranyat adományoz, és a környék számos határőr családja jelentős, birtoknyi értékekkel támogatja születését, mozgalomszerűen.⁶¹

A 19. század második felében a városokban és a vásártartással rendelkező községekben kibontakozó kisipar előmozdítására különböző ipariskolák létesültek. A Kézdivásárhelyen 1876-ban létesített műfaragó tanműhely csak 3 évig működött, de a magyar kormány segítségével 1890-ben már asztalostanműhely is indult a felső népiskola keretében. Néhány év múlva a két iskola egyesült, állami polgári iskolává alakult át, mely a későbbiekben polgári fiúiskolaként vált ismertté. Abban pedig a polgári iskolai tantárgyakon kívül rajzolást, anyagmintázást, műfaragást és esztergályozást is tanítottak a növendékeknek.⁶² A 19. század fordulóján az iparostanoncnak a kor törvényei azt is előírták, hogy kötelezően látogatniuk kell az úgynevezett tanonciskolákat. A kézdivásárhelyi iparostanonc-iskolának átlagban 231 növendéke volt, akiket esténként öt tanerő heti 27 órában tanított.⁶³

A 19. század végétől további iskolák létesültek Kézdivásárhelyen. A már említett polgári fiúiskolát 1899 szeptemberében a polgári leányiskola megnyitása követte. Létrehozásában nagy szerep jutott az 1878. február 10-én megalakított Jótékony Nőegyletnek, mely elsősorban a szegények, árvák és kárvallottak számára szorgalmazta egy korszerű polgári leányiskola létesítését.⁶⁴ A kantai római katolikus főgimnázium, valamint a polgári fiú- és leányiskolák átvészelték a 20. század politikai viharait, s ha jellegük változott is, az oktatás területén vezető szerepüket mindvégig megtartották a későbbiekben létesített iskolákkal szemben.

Visszatérve a Jótékony Nőegyletre, a kibontakozó nőmozgalmak hatására a kor nagyasszonyai (mint öv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, báró Szentkereszty Stephanie, Molnár Józsiásné Gál Emília és nőtársaik) megfelelő érzékenységgel tapintottak rá a helyi társadalom égető, szociális problémáira is. Az iskola létesítése mellett ők hozták létre az Erzsébet Árvaleánynevelő Intézetet, az öregek menházát, a Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórházat, de voltaképp a városi sétatér kialakítása is női segítséggel történt.⁶⁵

A 19. század elsősorban a közművelődés terén hozott jelentős változásokat. A város értelmiségi rétege 1842-ben megalakította a Kaszinót, mely arra vállalkozott, hogy felekezeti hovatartozástól függetlenül összefogja a város polgárait a magyar nemzeti kultúra megerősítése és terjesztése érdekében. Igazi jelentősége 1848–49-ben mutatkozott meg, amikor tagsága testületileg és egységesen a szabadságharc mellé állt. A Bem által Kézdivásárhelynek adományozott táborigazgató is a Kaszinó székházában helyezték üzembe, s annak segítségével adták ki 1849-ben *Székelly Hirmondó* címen Háromszék első lapját és Háromszék első könyvét, egy abécéskönyvet. Időközben könyvtárat is létesítettek, melyet a szabadságharc bukása után a Kaszinó eszméivel együtt a református egyházhoz menekítettek át. 1861-ben, a politikai nyomás enyhülésével a Kaszinót Olvasó Egylet néven szervezték újra, majd 1899-ben az egyesület hivatalosan is Kézdivásárhelyi Kaszinó lett. Működése a kommunista diktatúráig töretlen maradt.⁶⁶

A város 19. századi művelődési életében persze nem a Kaszinó volt az egyedüli intézmény. Fontos megemlíteni néhány további, ugyancsak polgári kezdeményezésre alakult intézményt, melyek jelentős szerepet töltek be a 19–20. század fordulóján a város és vidéke kulturális életében, annak irányításában. 1876-ban alakult az Önkéntes Tűzoltó Egylet, melynek tagjaiból

⁶⁰ INCZE László 2004, 222–223; POZSONY Ferenc 2009, 133.

⁶¹ IMREH István 1987, 278.

⁶² MÁLIK József és tsai 1899, 342; INCZE László 2004, 223.

⁶³ NAGY Elek, ifj. 1899, 168.

⁶⁴ INCZE László 2004, 223.

⁶⁵ Uo., 228; POZSONY Ferenc 2009, 133.

⁶⁶ INCZE László 2004, 220–222; POZSONY Ferenc 2009, 132.

1888-ban fúvószenekar alakult. 1885-ben jött létre a városban az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület helyi fiókszervezete. Ugyanakkor a református és római katolikus egyházak keretében működő dalkör és dalárda, a Tanítói Dalkör, a Közművelődési Egyesület Zeneszakosztálya, valamint a Kereskedő Ifjak Társulat és az Iparos Ifjúsági Egyesület dalköre.⁶⁷

Még az említettek előtt, 1870-ben alakult meg a Közművelődési Egyesület és a Pedagógiai Társaság, melyek időközben szükségét látták egy helyi lap megjelenítésének is. Kezdeményezésükre 1879-ben Turóczi László könyvkereskedő üzembe helyezte a város második nyomdáját, és itt kezdték kiadni a *Kézdivásárhely és vidéke* című ismeretterjesztő, vegyes tartalmú hetilapot. 1880 januárjától már *Székely Közlöny* címen jelent meg, majd a nyomda és a laptulajdonos változásának köszönhetően 1882-től *Székelyföld* címen, hetente kétszer. A lap végül 1906-ban szűnt meg. Időközben 1893-ban Bánffy Zsigmond ügyvéd is lapot alapított, *Székely Híradó* néven, de ez már két év után felszámolódott. Végül 1904-ben, Molnár Józsiás országgyűlési képviselő unokaöccse, Molnár Emil alapította meg Kézdivásárhely legjelentősebb és leghosszabb életű lapját, a *Székely Újságot*. Ezt a hetilapot csak 1944 után, a baloldali hatalom tiltotta be, elsősorban ideológiai okokból.⁶⁸

Ami a két világháború közötti időszakot illeti, az 1918-as impériumváltás a kultúra esetében sem hozott végletes változásokat. A román hatalom 1920 után nem tiltotta be az egyesületeket, mindössze fokozott figyelemmel kísérte tevékenységüket. 1932-ben Ikafalvi Diénes Ödön, a Kaszinó akkori elnöke, az egyesület évfordulós közgyűlésén egy Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesületet létesítését kezdeményezte, elsősorban azzal a céllal, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja és egybehangolja. Az 1870–1880-as években jól működő Közművelődési Egyesület mintájára kívánt megalakítani egy olyan egyesületet, melynek keretében a tagok nagyobb eredményt tudnának elérni úgy szellemileg, mint anyagilag. Véleménye szerint a kor egyesületei azért nem tudtak hatékonyan dolgozni, a Kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődési körökhez tartozó személyek anyagilag nem tudták támogatni a sokféle egyesületet.⁶⁹ A kezdeményezés sikere végül részleges lett, mert az erők kívánatos összpontosítására nem kerül sor, viszont a múzeum létrejött. A harmincas években az összes egyesületet betiltották, de az általuk képviselt művelődési élet a második bécsi döntés után újraéledhetett, és csak a kommunista berendezkedés rajzolta át jellegét.

⁶⁷ INCZE László 2004, 226–227; POZSONY Ferenc 2009, 132.

⁶⁸ INCZE László 2004, 224.

7. Összegzés

A tárgyalt időszakban a források Kézdivásárhely társadalmát a maga változásában mutatják. A változást elsősorban a vásároshely funkció eredményezte, melynek egyik fontos jellemzője, hogy jelentős számú és összetett embercsoportnak teremtett mozgásteret. Habár a kézdivásárhelyiek mindig ragaszkodtak sajátos hagyományaikhoz, életmódjukhoz és mintáikhoz, a külső csoportokkal való folyamatos kapcsolatuk, a mássággal és az „idegenekkel” való találkozás új kulturális elemek, értékek megtapasztalását és megismerését, a továbblépés és a fejlődés lehetőségét eredményezték. A város lakói úgy fogadták és építettek be életükbe az új elemeket, hogy közben közös, tradicionális értékeiket is őrizték.

A hagyományok megeremtését és ezek folytonosságát hosszú időn át a szigorú szabályok szerint megszervezett céhes rendszer biztosította. Éppen ezért a város a 16. század második felétől egészen a 20. század közepéig elsősorban a céhekbe tömörült kézműves mesterségek által megszabott rend alapján és az ehhez kapcsolódó mentalitás mentén szerveződött. A külső hatalom részéről vele jelentkező nyílt erőszak mozzanatai ellenére, a város életét igazából az 1764-ben itt létrehozott határőr gyalogezred sem befolyásolta negatívan, mert a határőrség idején néhány évtized alatt a mesterségek száma megduplázódott, illetve a mesteremberek létszáma majdnem ötszörösére nőtt, és az utolsó céhek is ekkor alakultak, sőt a határőrség iskolát is létesített a városban. A közös érdekek megvédése és erősítése pedig rendszerint pozitív hatással volt az egész település fejlődésére, bár a 19. századi iparosítás megérkezett első nagy hulláma idején inkább az alkalmazkodás akadályának bizonyult, így a polgári átalakulás hozadéka új gazdasági minták meghonosulását is inkább késleltette a 19. század végén.

Az ellentmondásos jelleg a 20. századnak a polgári fejlődést visszavető, ellehetetlenítő nagy történelmi megrázkódtatásai (világháborúk, impériumváltások, kommunista államosítás stb.) kapcsán is megállapítható, különösen, ha a választott korszakhatár után következő folyamatokkal vetjük egybe, amikor a kommunista hatalom berendezkedését követő évtizedek gyökeresen új korszakot hoztak a város számára. A kézműves- és magánipar ellehetetlenítése, a közművelődési egyesületek betiltása a városlakók gazdasági, szellemi életében és fejlődésében egyaránt éles törést okozott, 1968 után pedig az erőszakos módon megszervezett szocialista

⁶⁹ *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948, V.*

iparosítás következtében a város lakossága is jelentős mértékben felduzzadt, igaz elsősorban felső-háromszéki falvakból beköltözött magyar lakossággal, de ennek eredményeként a település korábbi jellegét meghatározó polgári réteg fokozatosan háttérbe szorult. Mégis, részben épp annak köszönhetően, hogy párhuzamosan ezzel Kézdivásárhely fokozatosan le-

maradt Székelyföld más jelentős városainak fejlődésétől, a város nagyjából megőrizte etnikai és felezeti szerkezetét, és a céhes tradícióira büszke régi kézdivásárhelyi famíliák az erőszakos kommunista modernizáció által gyökeresen átrendeződött társadalomszerkezet körülményei között, majd utána is, a mai napig megőrizték régi értékrendjük számos elemét.

Dimény Attila – Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér 1., RO-525400; dimenyattila@yahoo.com

1. táblázat Mesterségek Kézdivásárhelyen 1750 és 1836 között
(Forrás: PÁL Judit 2003, 158–166)

Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836
Ács	0	10	Kéményseprő	0	2	Patkolókovács	0	3
Aranyműves	3	0	Kerekes	1	2	Pék	0	20
Asztalos	3	20	Kertész	2	0	Rézműves	1	9
Esztergályos	0	1	Késműves	2	0	Sapka, főkötőkészítő	0	4
Csizmadia	22	0	Kocsmáros	0	75	Szabó	6	7
Fazekas	8	41	Kordoványos	0	3	Szappanfőző	1	1
Fegyverkovács	3	2	Kovács	4	3	Szeszfőző	0	221
Felcser	0	2	Kőműves	0	10	Szíjgyártó	15	42
Fésűs	2	5	Könyvkötő	0	1	Szűcs	17	48
Fogadós	0	1	Lakatos	0	6	Tégla- és mészégető	0	3
Fuvaros, kocsis	0	24	Mészáros	11	48	Tímár	0	61
Gombkötő	2	0	Mézeskalácsos, gyertyaöntő	0	2	Üveges	0	12
Gyógyszerész	0	1	Molnár	0	3	Varga	16	145
Halász	0	1	Nyerges	0	1	Vászonkereskedő	0	8
Kádár	1	3	Ónöntő	0	1	Zenész	0	3
Kalapos	0	5	Órás	0	1			

Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig

2. táblázat Mesterségek Kézdivásárhelyen a 19. század utolsó éveiben
(Forrás: NAGY Elek, ifj. 1899, 166–167)

Mesterség	Fő	Mesterség	Fő	Mesterség	Fő
ács	7	kaptavágó	1	szeszgyárak	10
ágynemű, paplanos	1	kárpitós	1	szíjgyártó	16
arany-, ezüstműves	2	kéményseprő	2	szobafestő	2
asztalos	48	kertész	1	szücs	38
bérmester	6	korcsmáros	71	temetkezési vállalat	1
bádogos	1	kovács	7	tímár	31
bognár	5	kőműves	3	üveges, üveg és porcelánkereskedő	3
borbély-fodrász	4	kőverő	2	vendéglős, szállodás	4
csizmadia	107	könyvkötő	3	bútorkereskedő	1
cipész	18	lakatos	8	bőr- és nyersbőrkereskedő	1
cukrász	1	molnár	2	divat- és szövetkereskedő	10
ecetgyártó	2	mészáros	79	élelmiszer-vállalat	2
építész-vállalkozó	4	nyerges	4	gabona- és terménykereskedő	3
esztergályos	1	órás	3	gőzfűrés, fűrészmalom, fakereskedő	2
fazekas	7	pék	4	könyv- és papírkereskedő	1
fényképész	1	rézműves	1	vegyeskereskedő, szatócs	45
fésűs	1	ruhatisztító	1	pénzintézetek	2
fuvaros	8	sörfőző, sörgyáros	2	posztványoló	2
gépcsőplő-tulajdonos	4	szappanos és gyertyás	3	könyvnyomda	1
kádár	5	férfiszabó	14	női kalapkészítő	3
kalapos	10	nőiszabó	7	kézmű- és rövidáru-kereskedő	1

Levéltári források

- Kézdivásárhely Polgármesteri Hivatala, Anyakönyvi Hivatal
– *Kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek*
Kézdivásárhelyi Céhmuzeum
– *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948*
Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára
– *Kézdivásárhelyi református eklézsia 1835-ben írott presbiteri jegyzőkönyve*

Irodalom

EMKFET = *Erdély az első és második Habsburg katonai felmérés térképein* (DVD), 2007.

*

- BAKK Endre
1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
BAKK-DÁVID Tímea
2003 Örmény leszármazottak Kézdivásárhelyen, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely képes kalendárium 2003*, Kézdivásárhely, 88–92.
BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), 7–58.
CSEREY Zoltán
2009 *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18–19. században*, Charta Kiadó. Sepsiszentgyörgy.
DIMÉNY Attila
1997 Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen, *Acta (Siculica)* 1996/2, 183–188.

- DOBOLYI Annamária
2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén, *Acta Siculica* 2007, 481–495.
- FÉDER Zoltán
2006 *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény 1690–2004*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- FÖLDI István
2004 *Századelő az udvartereken*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- HORVÁTH Gyula
2003 *A Kárpát-medence régiói, 1, Székelyföld*, MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- IMREH István
1987 Gábor Áron útban a forradalom felé, in: *Székelyek a múlt időkben*, Magvető Kiadó, Budapest, 268–296.
1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- INCZE László
2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: FÖLDI István 2004, 216–229.
2006 A 600 éves város, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely évkönyve 2007*, Kézdivásárhely, 46–51.
- ISSEKUTZ Sarolta
2008 *Erdélyi örmény konyha, fűszerezve*, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Kiadó, Budapest.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Kiadja a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- MÁLIK József és tsai
1899 Az ipar, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 308–378.
- MIKLÓSI-SIKES Csaba
2001 *Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916*, Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely.
- NAGY Botond
2010 Megélhetési taktikák válság idején: kézdívásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák-magyar–román vámháború körülményei között, *Acta Siculica* 2010, 417–443.
- NAGY Elek, ifj.
1899 Az ipar, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 160–184.
1899 a Kereskedelem, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 184–187.
- OLASZ Gabriella
1999 Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete, *Acta (Siculica)* 1998/2, 59–90.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi és népművelési szempontból*, III, *Háromszék*, Pest.
- PÁL-ANTAL Sándor
2003 *A Székelyföld és városai. Tanulmányok és közlemények*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- POZSONY Ferenc
2009 Az örmények Erdélyben, in: Uő: *Erdély népei. Egyetemi jegyzet*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 109–139.
2009 A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben, in: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tótszegi Tekla (szerk.): *A fiatalok vasárnapja Európában (Kriza Könyvek, 35)*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 128–152.
- SONKOLY Gábor
2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, L'Harmattan-Atelier Kiadó. Budapest.
- SZÁVA Tibor-Sándor
2008 *Gyergyói és szépvízi magyarörmények nyomában*, Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- TÓTH Szabolcs
2009 A Háromszéki Királyi Törvényszék székhelyéért folytatott küzdelem, 1875, *Acta Siculica* 2009, 493–499.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, Budapest–Csíkszereda.

Factori interni ai dezvoltării burgheze la Tg. Secuiesc, până la mijlocul sec. al XX-lea

(Rezumat)

Începând cu a doua parte a secolului al XVI-lea și până la mijlocul secolului al XX-lea orașul Târgu Secuiesc s-a organizat în primul rând pe baza ordinii breslelor locale. Odată cu dezvoltarea burgheză, în a doua parte a secolului al XIX-lea s-au instituit noi modele economice, iar schimbările au modelat și viața culturală a orașului. Acest lucru se reflectă și în înființarea Cazinoului sau a diferitelor instituții sociale (de ex. orfelinat, spital) realizate datorită activității asociațiilor de femei. Școala burgheză de fete și băieți înființată atunci a completat (*în mod organic*) într-un timp scurt activitățile educaționale ale gimnaziului romano-catolic, vechi de secole. Evenimentele zguduitoare ale secolului al XX-lea (războaie mondiale, schimbări de imperii, naționalizare, colectivizare, etc.) au frânat acest proces, dar acest lucru a rezultat și faptul că – în timp, ce datorită delimitării județelor din 1968, Târgu Secuiesc a rămas în urmă față de alte orașe din Ținutul Secuiesc –, orașul și-a păstrat nu numai tradițiile vechi de secole, dar și structura sa etnică și religioasă.

Internal factors of bourgeois development in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) until the middle of the 20th Century

(Abstract)

Starting with the second part of the 16th century till the middle of the 20th century the organization of Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) was based first of all on the order imposed by local guilds. With the bourgeois development, in the second part of the 19th century, new economic models gained ground which shaped the cultural life of the town. This also reflects in the establishment of the Casino or social institutions (ex. orphanage, hospital) realized due to the activities of women's associations. The bourgeois school for girls and boys established at that time completed *organically* the century old educational activities of the Roman-Catholic gymnasium. The staggering events of the 20th century (world wars, changes of empires, nationalization, collectivization, etc.) pulled back and hindered the process, but this also resulted in the fact that, while due to the delimitation of counties in 1968 Kézdivásárhely remained behind other towns in Székelyföld, it preserved not only its previous, centuries old tradition but also its ethnic and religious structure.

1. ábra Kézdivásárhelyi polgárok a Szent Anna-tónál 1926-ban (a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

2. ábra A Csiszárfürdőn kiránduló kézdivásárhelyi polgárok 1926-ban
(a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

3. ábra A Csiszárfürdőn fürdőző kézdivásárhelyi polgárok 1927-ben
(a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

4. ábra Kiránduló kézdivásárhelyi nők (a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

Tóth Szabolcs Barnabás

A SEPSISZENTGYÖRGYI OLVASÓEGYLET/KASZINÓ TÖRTÉNETE (1835–1946)

A korabeli felvilágosult nemesség nyugati útjain begyűjtött példák alapján fogalmazta meg az egyesületek és klubok társadalmi és művelődési jelentőségét. 1827. június 14-én a Pesti Kaszinó megalakulásakor Széchenyi kifejtette a kezdeményezés célját: „hogy hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyülekező hely, melyben főbb és előkelőbb és jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos-írásokat olvassanak, magukat pedig üres óráikban illendően mulathassák”.¹

Erdélyben is a reformkorban indult el az egyesületi élet. Az itt létrejövő intézmények valamivel későbbtől ugyan, de nagyobb folyamatossággal jelen voltak. Több társadalmi réteget öleltek fel, és valóságos társadalmi mozgalomként bontakoztak ki. 1826-ban Székelyudvarhelyen Kereskedői Olvasókör, 1830-ban Tordán, 1832-ben Nagyenyeden, 1833-ban Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, 1835-ben Zilahon, 1837-ben Nagyszébenben, Tasnádon, 1842-ben Kézdivásárhelyen, Kovásznán, Dicsőszentmártonban és Déván alakult Kaszinó.² A Kolozsvári Kaszinó 1829-es létrejötté Bölöni Farkas Sándor nevéhez fűződik. Az 1848 előtti időkben a kialakulóban levő polgári kulturális, közművelődési törekvések nemcsak a közműveltség fellendítésében játszottak szerepet, hanem Erdély területén mint vitaklubok a polgári átalakulás eszméinek terjedéséhez is hozzájárultak. A legtöbb egyesület, bármilyen néven volt is elnevezve, saját könyvtárat hozott létre a reformkor irodalmi, társadalmi és politikai lapjaiból. Ezek pedig a reformkor eszméinek népszerűsítését valósították meg.

A neoabszolutizmus idején a kaszinókat, olvasóköröket ellenőrizték a hatalom ellen való szervezkedéstől tartva, sokat be is zártak. Teljes mértékben nem szünetelt azonban akkor sem az egyesületalapí-

tási kedv. Ezt példázza, hogy 1858-ban Belényesen, 1861-ben Brassóban, 1863-ban Krasznán, 1865-ben Nyárádszeredán, 1866-ban pedig Szászvároson alakult Magyar Kaszinó. 1860-ban Székelyudvarhelyen újabb Kaszinó létesült, mely feltehetőleg az előbbi újjáélesztésére volt hivatott. A kiegyezés után a polgári jellegű egyesületi szerveződésnek a politikai keretekben végbement változások adtak lendületet: „A kiegyezés utat nyitott a polgári, politikai nyilvánosság intézményeinek s így a társadalmi egyesületek szerveződésének is. Az alkotmányosság helyreállítása, a sajtó-, az egyesületi és gyülekezési szabadság, az önkényuralom nyomasztó légköre alól való felszabadulás a különféle gazdasági, érdekképviseleti, tudományos, kulturális, szakmai testületek mellett a társadalmi egyesületek, körök, kaszinók tömeges megalakulásához vezetett”.³ Az 1878. év végi egyesületstatisztika adatbázisában külön nemesi, polgári, kereskedelmi, valamint iparos kaszinók is előfordulnak.⁴ Ugyanakkor megállapítható, hogy a különféle kaszinók, társalkodóegyletek és olvasóegyesületek közönségszervező tevékenységüket próbálták a társadalom minden rétegére kiterjeszteni. „Számos egyesület bármely rendű, rangú, foglalkozású és felekezetű egyént felvett tagjai közé, s ezzel a különböző társadalmi osztályok és rétegek közeledését szolgálta” – állapítja meg Fülöp Géza.⁵ Az akkori pártok a Monarchia egész területén igen komoly támaszra találtak a helyi társadalmi egyesületekben, úri kaszinókban és polgári körökben.

A sepsiszentgyörgyi kaszinó esetében csak néhány levéltári dokumentum és a korabeli sajtó közleményei nyújtanak fogódzót az egyesület tevékenységének megismeréséhez. A helytörténeti kutatók a 19. század első felét érintő tanulmányaikban Sepsiszentgyörgy kulturális életében csupán említést tesznek a kaszinó létezéséről, nem tárgyalva azt az alap kutatások hiányában. A legtöbb leírás, amely Sepsiszentgyörgy művelődési életébe enged betekintést, a Kaszinó alapítását 1855-re teszi.⁶

¹ KOVALCSIK József 1987, 48–49.

² FORRÓ Albert 2002.

³ KOVALCSIK József 1987, 71.

⁴ REISZ László 1988.

⁵ FÜLÖP Géza 1978, 45.

⁶ TIBOLDI Zoltán 2005; PÁL Judit 2003; CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999; HszVmEk 1899; ÜRÖGDI NAGY Ferenc 1973.

A nemrég előkerült dokumentumok azonban igazolják, hogy az első sepsiszentgyörgyi kaszinó létrejöttének időpontja is a reformkorra tehető. 1835. február 1-jén tartották meg az alakuló ülést a város és környék előkelőségei. Az örömhírt az *Erdélyi Híradó* hozta: „mai nap lón reánk nézve az az örvendetes innep napja, melyben különbféle környülállások által okoztatott egy néhány pillanatnyi szenvedésünk után, a sepsiszentgyörgyi társalkodói egyesület (casino) innepélyesen kinyitatték”.⁷ Az alapításhoz szükséges előzetes munkával Daczó Józsefet bízták meg a részvényes tagok. Az alakuló ülésen Daczó József, az egyesület igazgatója adta elő a Kaszinó céljait és a tagok kötelezettségeit. Az igazgató-elnök után az egyesület „titoknokja”, Forró Ferenc szólalt fel. Az alakuló ülés estjére a környékbeli házak ablakait kivilágították, zene és ágyúlövések közepette pedig a részvényesek örömkialtásokat hallattak: „Egymástól elválhatatlanul éljen a jó Fejedelem és édes Hazánk!!! Éljen Nemzetünk!! Éljen társalkodói egyesületünk!”⁸

Indulásakor az egyesületnek 100 részvényes tagja volt, és már az alakuló ülésen felszólították a „székely nemzetet szerető hazafiak, s nevezetesen a Háromszékre bébíró székely hazafi társaink és atyánkfiai”-t, hogy csatlakozzanak az egyesülethez. Az egylet rendszabályait a többi erdélyi kaszinó rendszabályai szerint fogalmazták meg, közli velünk az esemény tudósítója. Az alapszabályzat mindenekelőtt az alapítás módját és célját fogalmazta meg.⁹ Eszerint az egyesületet háromévnvi időtartamra alapították meg. Évente 8 forint ezüstpénz befizetésére kötelezték a részvényes tagokat. Rögtön a szabályzat elején kihangsúlyozták, hogy az egyesületnek tagja lehet minden személy, „rang, vagyonosság és állapot különbsége nélkül”, aki befizeti az évi tagsági díjat. Az új tagok felvételi kérésüket a választmány bármelyik tagjához lehették, azt a legközelebbi gyűlésen megtárgyalták, és a felvett titkos szavazás alá bocsájtották. A többség igenlő szavazata után válhatott valaki a kaszinó tagjává. Azokat, akik év közben akartak belépni, az egész évi tagsági díj befizetésére kötelezték. Az alapszabályzat az egyesület célját a következőképpen fogalmazta meg: „*olvasás, társalkodás és nemesebb időtöltés által, a nemzeti művelődés*”. A tagok jogai között elsősorban az egyenjogúságot szabták meg, a hivatalviselést illetően, ugyanakkor szavazhattak, olvashattak, kártyázhattak, biliárdozhattak, és használhatták az egyesület egyéb szolgáltatásait. A tagok kötelességei között szerepelt a részvényesek előre való befizetése, mely nélkül nem tekintették őket tagoknak. Az, aki tartozását folyó év elején, februárban nem fizette be, két gyűlésen felszólítást és egy írásbeli figyelmeztetést kapott, ezt követő-

en pedig a tagok sorából kizárták. A tagokat továbbá a helyes viselkedésre és a kaszinó alkalmazottainak tiszteletére szólították fel. Akik ezt nem tartották be, számíthattak a választmány általi kizárára. (1. ábra.)

Az egyesület minden év február 13-ra állapította meg a rendes közgyűlés tartásának időpontját. Ez alkalommal az alapszabályok esetleges megváltoztatásáról, a jövedelmek és kiadások számbavételéről és az egyesület tisztviselőinek kinevezéséről döntöttek. A közgyűlés a döntéseket a jelenlévők többségének szavazatával hozhatta meg. A kaszinó választott tisztviselői a következők voltak: egy titoknok, egy tárnok, egy gazda és 12 választmányi tag, akik együtt alkották a 15 személyes Bizottságot. Ezeket a tagok a közgyűlésen, a jelenlévők többségének szavazatával választották meg. Elsőnek a titoknokot, utána a tárnokot, majd a gazdát választották meg titkos szavazással. Szintén titkos szavazással választották meg a 12 választmányi tagot. Az előbbi három pozíciót a megválasztottak egy évig tölthették be. Egy év letele után újráválaszthatták őket, illetve 6 tagot a választmányba. Így minden évben 6 új tagot vettek fel, tehát valaki legtöbb 2 évig lehetett választmányi tag. A 15 tagú Bizottság az egyesület teljes hatalmú képviselője volt a rendszabályok rendelkezései szerint. Határozatai az egyesület anyagi és szellemi fejlesztésére vonatkoztak. Ezért minden hónap első vasárnapján – rendkívüli esetben pedig valahányszor az igazgatók jónak látták – ülésezett. Itt három fő tisztviselővel együtt legalább kilenc tagnak kellett jelen lennie. A 12 tisztséget be nem töltő bizottsági tag közül titkos szavazással évente megválasztottak három „végrehajtó tagot”, akik közül a legtöbb szavazattal rendelkezőnek kellett vezetnie a bizottsági és közgyűléseket. Ez a három tag hajtotta végre a bizottság határozatait.

A **Titoknok** kötelességei a következők voltak: a jegyzőkönyvek vezetése, határozatok lejegyzése a közgyűlések és bizottsági gyűlések alkalmával, levelezés, az Igazgató Bizottság által megjelölt újságok, folyóiratok és könyvek beszerzése. A **Tárnok** feladatait így fogalmazták meg: a tagsági díjak beszedése, nyugták kiállítása, más forrásokból származó pénzek bevétele, pénzek kiadása még egy tisztviselő aláírásával, az egyesület jövedelmeinek, költségeinek és vagyonának kimutatása, és annak az Igazgató Választmány elé és azt követően a Közgyűlés elé való terjesztése. Szintén a Tárnok és a Jegyző (titoknok) kötelessége volt a részvényesek év elején való felszólítása kötelességeik teljesítésére. A **Gazda** az Igazgató Bizottság és a vezető tisztviselők utasításai értelmében gondoskodott az egyesület számára szükséges bútortat, fa, gyertya beszerzéséről. Ugyanakkor rendben tartotta a kaszinó

⁷ *Erdélyi Híradó*, Kolozsvár, 1835. március 7., 2.

⁸ Uo.

⁹ SKK 1835.

szobáit. Munkájukért az egyesület tisztviselői nem kaptak anyagi juttatást, fizetésük a Közgyűléseken kijelentetett „közmegelégedés s köszönet” volt.

Az egyesület közgyűlése az alapszabályokkal együtt fogadta el a kaszinó belső működési elveit is. Az egyesület „legalább három vagy négy szobából” álló házat bérelt, amelyben egy szoba a könyvek, az újságok és folyóiratok számára volt fenntartva. Ebben a helyiségben tilos volt a hangos beszéd, a mulatozás és a dohányzás. A könyveket és folyóiratokat három havi használat után lehetett csak kölcsönözni. A könyveket terjedelmükhöz mérten kölcsönözték ki hosszabb vagy rövidebb időre, és abban az esetben, ha a kölcsönző a határidőre nem szolgáltatta vissza a kikért könyvet, annak kétszeres árával büntették meg. A kártyázás számára is külön szobát jelöltek ki. A szabályzat szövege kihangsúlyozta azonban, hogy „a kártyázás nem nyerekedés, hanem mulatság tekintetéből folytatódjék”, ezért minden „hászárt” vagy „szerencse” játékot megtiltott. A kártyát a játékosok a kaszinótól kellett vásárolják: egy tarokk kártya ára 30 piquét és 20 német krajcárban volt megszabva. A harmadik szobát biliárdszobának szánták, de a megalakulás pillanatában még nem tudtak „jó biliárdra szert tenni”, ezért egy tag saját biliárdját használták. A fenntartáshoz szükséges személyzet fizetését eleinte a biliárdjátékokra beszédett jövedelemből kívánták fedezni. A negyedik szobát, amelyet egyben ruhatárként is használtak a szabályzat szerint, az egyesület „szolgájának” szánták. Itt fogadhatták az urak cselédeiket, akiknek nem volt szabad a kaszinóba lépni. A szobák állandó világításáról, fűtéséről egy szolgáló gondoskodott, aki állandó jelleggel a kaszinó helyiségeiben tartózkodott, fűtve, takarítva, világítva azokat. A szobákat télen reggel nyolc órától, nyáron hét órától este tizenkét óráig tartotta nyitva. A kaszinó szobáiba ételt és italt nem volt szabad bevinni, vízzel a szolgáló gondoskodott. Étkezésre az egyesület vendéglője szolgált, amelyre az egyesület igazgatói ügyeltek fel. A köszönés, titulálás kölcsönösen elengedhető volt a kaszinó szobáiban. Idegenek (a törvényhatóságon kívül lakók) egy tag kíséretében leg több három napra látogathatták a kaszinót, de mindketten fel kellett jegyezzék nevüket egy erre a célra kijelölt füzetbe. A kaszinó olvasószobájába elhelyeztek egy ún. „Jovallat könyv”-et, amelybe minden tag bejegyezhetette a kaszinóval kapcsolatos javaslatait, gondolatait, jelentéseit, felszólításait, szabálysértéssel kapcsolatos észrevételeit. Ezeket a bizottság gyűlésein meg tárgyalták. A kaszinó vendéglőjébe

a részvényeseken és „más tiszt és tekintet érdemlő idegen embereken” kívül más nem léphetett be, mivel az nem vendégfogadóként működött.

A kaszinóból kilépő tagoknak nem lehetett semmilyen követelésük az egyesülettel szemben, ugyanakkor az egyesület feloszlása esetén annak vagyonát értékesítették volna, és a jövedelmet a legalább egy évi tagsággal rendelkezők között szétosztották volna.

A kaszinó elég nagyszámú tagsággal kezdte meg működését. Az iratok szerint 84 rendes és 15 vezető beosztású tagot számlált. Az első igazgatók Daczó József¹⁰, Gidófalvi István és Benkő Rafael voltak. Ezek közül az elnöki funkciót Daczó töltötte be. Az első választmány tagjai Nagy András, Gidófalvi János, Gyárfás Miklós, Thuri Ignác, Czirjék Zsigmond, Kispál György, ifj. Pünkösti József, Szentiványi György és Nagy Tamás voltak. titoknoknak Forró Ferencet, tárnoknak Bogdán Lukácsot, Gazdának pedig Györgybiró Bénéjánt választották meg. A tagok között volt több nemes és magas beosztású tisztviselő, valamint módosabb kereskedők:

– **Gróf Mikes János** a zabolai Mikes család uzoni leágazásához tartozott. 1794-ben gróf Bánffy György gubernátor Háromszék főkirálybírójává nevezte ki. 1803-ban főkormányászéki tanácsos lett.

– **Gróf Mikó György** 1805-ben a franciák elleni háromszéki nemesi felkelés parancsnoka volt.

– **Gróf Mikó Imre** művelődéspolitikus, miniszter, történetíró, az MTA tagja, 1826-tól Kolozsvárt guberniumi tisztviselő, 1837-től főkormányászéki tanácsos, 1847-től 1849-ig erdélyi kincstárnok.

– **Báró Apor József** az 1834 nyaratól 1835 teléig ülésező diéta háromszéki katolikus követe, aki regalistaaként később több ízben is képviseli Háromszéket az Országgyűlésben.

– **Bartha Károly** Háromszék református országgyűlési követe a reformkorban.

– **Kálnoki András** miklósvárszéki tisztviselő.

– **Gróf Kálnoki Dénes** miklósvárszéki nemes, 1861-től ideiglenesen, majd 1869-től véglegesen, egészen 1874-ig Háromszék főkirálybírója.

– **Gróf Mikó Miklós** 1809-ben a háromszéki nemesi felkelés kapitánya.

– **Gróf Nemes János** 1835-ben Háromszék főkirálybírója.

– **Thuri Ignác** 1817-ben orbaiszéki alkirálybíró.

– **Tompa János** 1833 és 1835 között Sepsiszek alkirálybírója.

– **Pünkösti József** uzoni földbirtokos.

– **Bogdán Lukács** sepsiszentgyörgyi kereskedő.¹¹

¹⁰ A Daczó család sepsiszentgyörgyi nagybirtokosként ismert (mind a városi, mind pedig a falurészen). A 19. század első felében sokáig szembenálltak a sepsiszentgyörgyi önkormányzattal, és nem ritkán pereskedés útján keresték vélt igazságukat a tárgyalt időszakban.

¹¹ 1808-ban szóvá teszi, hogy: „a város területen lévő jobbágytelkek összeírásával foglalkozó biztosok nála is megfordultak, pedig ő katonajászágon lakott, és boltbeli jövedelmének bevallására szólították fel. Attól tartott, hogy a szék és a város is megadóztatja”. (CSEREY Zoltán 2008.)

– **Györgybiró Bénéjám** lófőszékely, 1836-ban sepsiszentgyörgyi ülnök és városi tanácsos.

A tagságot figyelembe véve az egyesület a háromszéki nemesség képviselőit és a magasabb beosztású hivatalnokokat tömörítette, ezért nemesi jellegű vagy úri kaszinónak számított, hisz a tagok között nem találunk olyan személyeket, akiket a város egyszerű emberével tudnánk azonosítani. Mindehhez természetesen hozzájárult a város lakosságának műveltségi szintje is. Az első Sepsiszentgyörgyi Kaszinó élete sajnos nem volt hosszú. Az *Erdélyi Híradó* az Erdélyben működő kaszinók tevékenységét figyelemmel kísérte, és rendszeres információkat szolgáltatott a kolozsvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi és más magyarországi kaszinók életéből. A lap tudósítója az 1835-ös megalakulást követő években nem tudósított a sepsiszentgyörgyi kaszinó tevékenységéről. A kaszinó az 1835–1838-as időszakban valószínűleg nagyon ritkán vagy egyáltalán nem tartott választmányi, illetve közgyűléseket. Az 1838-as év helyi tudósításait kutatva sem találunk arra utaló jeleket, hogy a egyesület újjáalakult volna, úgy ahogy ezt az alapszabály leszögezte. A kaszinó léteire utaló jelet 1837-ből találunk. Ebben az évben ugyanis az egyesület megrendelte az *Erdélyi Híradó* erdélyi lapot, a *Nemzeti Társalkodót* és a *Vasárnapi Újságot*. A kaszinón kívül Háromszéken még 18 személy olvasta ezeket a lapokat 1837-ben, közülük kettő kaszinótag volt.¹² Az említett lapokat a Kaszinó egyébként 1835-ben, 1836-ban is megrendelte. Egy 1839-ből származó útleírás így adja tudunkra az egyesület körül uralkodó állapotot: „van a városnak egy kis Casinója is, több szobákkal, mint olvasni valókkal... Hosszas életet ezen intézetnek még legbuzgóbb pártfogói sem ígérnek, mert mint hiteles kútfőből hallám, nem egyszer mondani: gyérek a részvényesek, gyérebek a fizetők, leggyérebek az olvasók...”¹³ Ha figyelembe vesszük az alapszabályzat szigorú előírásait a tagsági díj kifizetésének kötelezettségét illetően, valamint a fenti tényállást, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy a lelkes alapítók és tagok az évek során elmaradoztak, nem törlesztették tagsági díjukat, és ez az állapot az egyesület megszűnéséhez vezetett.¹⁴

A levéltári adatokból kitűnik, hogy az első Sepsiszentgyörgyi Kaszinó épülete a mai ún. „Bazár” épület helyén állt, annak a város felé néző sarkán.¹⁵

Erről Orbán Balázstól találunk egy korabeli felvételt az 1860-as évekből. (3. ábra.)

A helyi tanács éveken keresztül bérbé adta a birtokában lévő ún. *Kassino korcsmát* és *Kassino boltot*. Ezeknek az épületeknek akkor már semmi közük nem volt az 1856-ban újrainduló Kaszinóhoz. Az épületek, mint nevük is sugallja, teljesen elvesztették eredeti rendeltetésüket, és éveken keresztül (háromévente adták ki bérbé) kereskedelmi célt szolgáltak.¹⁶ Hajdani rendeltetésükből maradt fenn elnevezésük, és az a köztudatban még akkor is élt, amikor létrejött az új egyesület. A két faépületet az évek során többször renoválták, míg végül 1868-ban már nem sikerült bérbé adni az addigi áron, és így a helyi tanács 1869 tavaszán elhatározta, hogy lebontatja a csekély értékű „casino bolt”-ot. Árverést hirdetett annak lakóházként való újjáépítésére Sugásfürdőn. Az egyszintes épület augusztusban már állt, és ezzel elkezdődött Sugásfürdő fejlesztése. Ugyanakkor az épület lebontása szimbolikusan jelezte az első sepsiszentgyörgyi kaszinó történetének végét.¹⁷

A kaszinó történetének következő szakasza 1855-ös előzményekkel, 1856-ban kezdődött, amikor *Szabadalmazott Olvasó és Társalgó Egyesület* néven alakult meg, immár teljesen más szereplőkkel. Az alakuló ülést 1856. január 7-én tartotta meg. Az első elnöke Warhanek Hugó orvos, alelnöke pedig Császár Bálint városi főbíró voltak. A gazda szerepét Márk István, a pénztárosét Bogdán András, a jegyzőét pedig Gödri Ferenc töltötte be. Választmányi tagok voltak Buchwald Gyula orvos, Gyárfás Lajos, Nagy Elek és Kravani Viktor ügyvéd. Az egyesület 1855-ös alapszabályait nem ismerjük, de tudjuk, hogy azokat németül fogalmazták meg. A megrendelt lapok nagy része is német nyelvű volt. A tagok 4 forintot fizettek be, és az alapítók még 4 forint fejében írhatták be nevüket a kaszinó történetébe. A második kaszinó korai történetéből csupán néhány mozzanatot ismerünk, a korabeli jegyzőkönyvekből és újságok híradásaiból következtethetően.¹⁸ Az egyesület az 1860-as években a városi nagy vendéglő fölötti épületben kapott helyet Wellenreiter János (volt nemzetőr) helyi kereskedőtől. Az évi 60 forint bérleti díjat a város fedezte a Kaszinó helyett a vendéglő bérlőjének. Abban az esetben, ha a kaszinó nem tudott fizetni, mint ez megtörtént 1861-ben és 1862-ben, a keres-

¹² Az *Erdélyi Híradó* 1837. év végén megjelentetett listája, az előfizetők névsorával.

¹³ ÜRÖGDI NAGY Ferenc 1973, 79–80.

¹⁴ TIBOLDI Zoltán 2005.

¹⁵ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 85, 86.

¹⁶ A volt kaszinóépületeket folyamatosan gondozták, amint ezt az 1863. január 29-én tartott helyi tanácsülés jegyzőkönyve is tanúsítja: *Főbíró előterjesztést tett azon tényekről, melyeket ezen ta-*

nács múlt évi április 15-től fogva mostanig intézett. Felemlíti még, hogy... megújította és lakhatóvá, jövedelmezővé tette a régi kassino házat, annak második szobáját mérőházzá alakítván, a vásár haszonbérleti használatára úgyszintén a kassino korcsmát teljesen kiújította, a korcsoma háznak új ajtókat, zárókat, padlózatot csináltatván... (SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 109, f. 37.)

¹⁷ PERJESSY Gyula 1967, 21–22.

¹⁸ TIBOLDI Zoltán 2005.

kedő városnak fizetendő bérleti díjából ütötték le az évi 60 forintot.¹⁹ A kaszinó bérleti szerződése 1866 októberében lejárt, és annak meghosszabbításáról az 1866. november 3-ki gyűlésén tárgyalt a tanács és az esküdt közönség a kaszinó vezetőségének megkeresése nyomán: *közönségünk már akkor, midőn ezen két szobát a vendéglői helyiségektől külön szakíttatni meghatározta, azon szándéka volt, hogy azokat a kebli olvasóegylet számára továbbra is bérbe adja. Ennélfogva mostan megállapítja, hogy miután ezen két szobához semmi egyéb helyiség nem tartozik, azok az egyletnek 20 Ft évi haszonbér fizetésért adasson át bérbe, jelen évi november 1-ső napjától kezdődőleg jövő 1874. december utolsó napjáig tartó 8 évre és két hónapra, és így ugyanaddig, míg a többi ezen épületbe levő helyiségek bérletideje tart, megjegyeztetvén, hogy ha időközben az egylet feloszlaná, a kérdéses szobák rendelkezése alá a közönségnek visszajöjjenek.*²⁰

Lévén, hogy az egyesület a Bach-korszak idején alakult meg, egész működése kissé osztrák színezetű volt, ami ellentétet szült a városi polgárság körében, amely még igen érzékeny volt a hatalom részéről elszenvedett sérelmekre. A problémát bizonyos személyi ellentétek is fokozták, és végül kirobbant a botrány a kártyázó urak kedvelt intézménye körül. A botrány részleteit Dr. Künnle Tivadar ismertette a kaszinó által 1907. február 6-án szervezett kosaras teaestélyén tartott felolvasásán,²¹ illetve a korabeli városi jegyzőkönyvekből ismerjük a város álláspontját. A 60-as évek második felében városszinten elterjedt a jelszó, miszerint a kaszinót „sprengolni” kell („a bank felrobbantása” szerencsejátékokban), éppen osztrák jellege miatt. Egy őszi napon tehát a békésen kártyázó előkelőségek asztalára egy nagy kő esett le, amelyet 10-20 hasonló követett. A bent tartózkodók így menekülésre fogták a dolgot, és elsőnek a kaszinószolga futott ki, kinek a csizmáját az ajtóban felállított csapda kapta el. Az urak viszont a szomszédos helyiségekbe futottak, ahol – talán némi túlzással – az ágy és asztalok alá bújtak. A durva bevezető után következett a támadás lényege. Az 1867. augusztus 3-án tartott képviselőtestületi gyűlés elhatározta, hogy a kaszinóval kötött bérleti szerződést felmondják, és az egyesületnek átadott két szobát visszakerik. Az okot a sepsiszentgyörgyi törvényszék várt megalakulása szolgáltatta, amelynek számára szükség lett volna a kaszinó helyiségeire.²² 1867. augusztus 10-én Vajna Sándor a kaszinó közgyűlésén bejelentette, hogy a városi főbíró átiratban kérte: a város által a kaszinó céljaira a Schwarzenberg-vendéglőben átadott 2 szobás helységet szolgáltatassák vissza

a városnak. A gyűlés, felismerve, hogy ez a szándék az egyesület létét veszélyezteti, egy szigorú válaszban közölte a főbíróval, hogy az említett helyiségeket a várossal kötött szerződés szerint 1874-ig megtarthatják, évi 20 forint bérleti díj fejében. A város fenyegető válaszában „8 nap alatti minél teljesebb kitarakodást” javasolt az egyesületnek, megjegyezve, hogy az említett szerződést a felsőbb hatóságok nem hagyták jóvá, ezért semmilyen jogi erővel nem rendelkezik. A kaszinótagok azonban ettől sem ijedtek meg, és kitartottak álláspontjuk mellett. A város ekkor perrel fenyegetett, és a Kaszinó is kénytelen volt ügyvédet fogadni Veres György személyében, aki 21 forintért vállalta el az ügyet. A város, felbőszülve az egylet engedetlenségén, deszkakerítéssel torlaszolta el a kaszinó főbejáratát. A kaszinó választmánya ekkor birtokháborítás címen beperelte a várost, ügyvédje irányításával. A csatározásban a város hátrált meg, és leszedette a kerítést. Nem folytatta a pereskedést, visszavonta az általa indított pert is, és 7,07 forint perköltséget fizetett az egyesületnek. „Sajnos ez a visszavonulás csak színleges meghátrálás volt, mint midőn a szembe támadó ellenség visszavonul, hogy aztán az elbizakodott ostromlottakat hátba támadja meg” – írja Künnle szellemes beszámolójában.

Az 1868. február 4-én tartott választmányi ülésen felolvasták a kaszinó ügyvédjének fellebbezését, melyben elutasítja a helyiségek elhagyását, ellenszegülve ezzel a legfelsőbb utasításoknak is. Elhatározták hát a két szoba bírói zár alá vételét.²³ Február 6-án a kaszinó helyiségeiben szórakozó tagok nagy meglepetésére Galgóczy Gusztáv városi bíró többmagával bevonult közéjük, és kijelentette, hogy a Főkörmányszék határozata alapján a helyiséget lezárják. Egyben minden embert azonnali távozásra szólított fel. Akik nem voltak hajlandók távozni, azokat kidobással fenyegette meg. Miután a termék kiürültek, az összes bútort kihajigálták, és kineveztek egy „zártartót”, aki a helyiségekre ügyeljen. A tagok Vajna Sándor elnök szállásán gyűltek össze és fejezték ki *legmélyebb megbotránkozásukat a hallatlan jogsérelem felett*. Székhely nélkül maradván, Scherg Károly házában húzták meg magukat a kaszinósok, fenntartva az egyesület működését. Sajnos, ekkor az egyesület pénze is fogytán volt, még a házbért sem tudták fedezni. A várakozást választották tehát, és a felsőbb szervek döntésének megfelelően kívántak cselekedni. A kaszinó az igazságügyi minisztert kereste meg a problémával, a városi bizottmány pedig Berde Mózsá belügyminiszteri osztálytanácsost.²⁴ Közben, február 19-én a város bizottmányi gyűlésén

¹⁹ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 109, f. 43.

²⁰ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 110, f. 91.

²¹ *Székelly Nép*, 1907. február 8.

²² SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 110, f. 156.

²³ Uo., f. 192.

²⁴ Uo., f. 194.

a főbíró javasolta a zárlat alatt levő két szoba használatát a tanács céljaira. Így a szobákat kimeszelték, az egyiket ún. *végtárgyalási teremnek* bútoroztatták be, és mindkettőbe megrendelték a király festett arcképét.²⁵ Ugyanazon év szeptemberében a városi tanács kézhez kapta a Főkormánysházák rendeletét, amely szerint *a városi tanácsot arra utasítja, hogy a helybeli kaszinót volt helyiségeibe helyezze vissza.*²⁶ A tárgyalóteremnek költözni kellett, de a képviselők bosszúságukat kifejezendő kijelentették, hogy nem hajlandók egy krajcárt sem áldozni új székhely szerzésére, főleg, hogy a központi részen csak 300–400 forintért kapnának ilyet. December 15-én a képviselők a békés útra voltak kénytelenek térni. Kineveztek két békítőbiztost – Gyárfás Lajost és Molnár Sámuel –, akiknek a kaszinó képviselőivel kellett egyezsége jutniuk. A kaszinót képviselő ügyvéd csak akkor volt hajlandó lemondani a per minden részéről és az amúgy már visszanyert két szobáról, ha a város megfelelő helyiséget biztosít az egyesület számára. Császár Bálint képviselő erre azt javasolta, hogy kérjék fel a Kaszinót és a Polgári Olvasó Egyletet, hogy egy egyesületbe tömörülve a város minden polgárának adják meg a lehetőséget a taggá váláshoz, és így székhelyet tudnak biztosítani számukra, vagy ha nem, akkor rendelkezhetnek a per tárgyát képező két szobával továbbra is. A kaszinó nem fogadta el az ajánlatot, és a város kénytelen volt átadni a helyiségek kulcsait.²⁷ A kaszinó is kézhez kapta a jogorvoslatra beadott választ. Minden fórum igazat adott nekik, sőt a kormány rosszallását is kifejezte a városi tanács eljárása miatt, „mely káros befolyást gyakorolhat a nép életében is”. Ezután a botrány után a kaszinó háborítatlanul folytathatta tevékenységét a várostól bérbevett helyiségeiben, sőt az elkövetkező években a városi tanács mindig nagy figyelmet szentelt a kaszinó működésének folytonosságára, aminek az első és legfontosabb feltétele az állandó székhely biztosítása volt.

A sepsiszentgyörgyi kaszinó mellett, mint látjuk, létezett egy másik hasonló tevékenységű egyesület is, Polgári Olvasóegylet néven. Az olvasóegylet megalakulásának pontos időpontját nem ismerjük. Egyes forrásokból arra következtetünk, hogy egyházi kezdeményezés folytán már a kaszinó második megalakulása előtt, az 1850-es évek elején létrejött. Székhelye a városi tanács épületében volt, és az 1860-as évek végén külön rendezvényei voltak. 1867 farsangi mulatságán három testület szervezett táncmulatságot: január 19-én a csizmadia céh, 26-án az olvasó-

kör és február 2-án a kaszinó.²⁸ Ebben az időszakban ellentétbe kerül az akkor már igen aktív kaszinóval. Erre egy 1867. március 30-án tartott gyűlés jegyzőkönyvéből következtetünk, amely beszámol Császár Bálintnak egy kéréséről, ahol *a helybeli Casino egyesületnek a városháza épületében évenkénti 20 Ft bérfizetés mellett hozott esküdszéki határozatát megsemmisíteni kéri.*²⁹ A kérésnek a város képviselő-testülete nem adott helyet, lévén, hogy az nem az olvasókör hivatalos képviselőjétől származott. 1869 decemberében a kaszinó ügyében tárgyalók a képviselő-bizottsági gyűlésen arról számoltak be, hogy *a város kebelében eddig létezett két Kaszinó egyesület fel kíván oszolni, együtt közös tanácskozás folytán, s ezután a további sűrlődások kiküldése tekintetéből összeolvadván, a társadalmi élet, művelődés szempontjából egy új egyesület óhaját alakítani.* A két egyesület vezetősége annyit kért a várostól, hogy miután a kaszinó bérleti szerződése lejár, biztosítson számukra székhelyet. Természetesen a céljuk az volt, hogy az addig a kaszinó által használt helyiséget megkaphassák székhelyül, azután, hogy új vezetőséget választottak. Az egyesületek egyesülése folytán a tanács kijelölte a kívánt szobákat, egy előszobával együtt, azal a kikötéssel, hogy ha szüksége lesz azokra, akkor helyettük a célnak megfelelő helyiségekről fog gondoskodni.³⁰ Az egyesülésről több információval nem rendelkezünk az egyleti jegyzőkönyvek hiányában.

Az új egyesületet 1872-ben még *polgári olvasókörként* említik. Megelégedve a baloldali elveket, a Deák-párti *Magyar Polgárt* június 25-i gyűlésen a sepsiszentgyörgyi és háromszéki választási előkészületeknek ferdített közléseiért „a körből kitiltotta, s erről a szerkesztőséget a *Kelet* által értesítette”.³¹ 1875. január 16-án közgyűlést tartottak. Elnökké választották ekkor Lázár Mihályt, alelnökké Kökösi Endre tisztiügyészt, jegyzővé Bartos Károly ügyvédet, pénztárnokká Kupferstich Józsefet, gazdává Antalffy Lajost, könyvtárnokká Gyárfás Károlyt. Választmányi tagok lettek: Vajna Tamás törvényszéki elnök, Kónya Gerő törvényszéki bíró, Sebestyén Sándor, Kovács Dániel, Bogdán András, Vajna Sándor, Király József, Mélik Kristóf, Bruszt Ignác törvényszéki bíró, Gyárfás Sámuel, Balogh Izra törvényszéki bíró, Tompa Sándor széki aljegyző.³² Január 30-án az újjászerveződött egyesület Szász Károly helybeli orvos szervezésében bált tartott. Szász kevés költséggel ugyan, de sikeres bált szervezett, annak ellenére, hogy a helyiek közül kevesen vettek részt a mulatságon. A katonatisztek viszont annál többen

²⁵ Uo., f. 200.

²⁶ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 112, f. 10, 23.

²⁷ Uo., f. 37–38, 46

²⁸ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 85, f. 129.

²⁹ Uo., f. 136.

³⁰ *Registre procese verbale ale consiliului și ale juraților din orașul Sf. Gheorghe, 1868-1876*, SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 112, f. 94–95, 98–99.

³¹ *Nemere*, 1872. június 27.

³² Uo., 1875. január 20.

megjelentek, megragadva az alkalmat, hogy a város fiatal hölgyeivel táncolhassanak. „A kaszinóbálok mindig sikerültek szoktak lenni, s a vidékiek által is tömegesen látogatottak, most azonban vidékünk fájdalom egyetlen család által sem volt e bálon képviselve” – állapította meg a helyi lap.³³ Az est jövedelmét – szerény 10 forintot – a kaszinó könyvtárának gyarapítására fordították. 1876. december 31-én újból vezetőségcsere történt a kaszinó élén. Elnök lett Antal Zsigmond, alelnök Tarcali Endre, jegyző Vécsey Róbert, pénztárnok Kupferstich József, gazda Forró Zsigmond, könyvtárnok Gyárfás Károly.³⁴ Az 1878-as évi köz- és egyben alakuló ülését az egyesület január 6-án tartotta. Ezen csak azok vehettek részt, akik aláírták a kaszinó helyiségében kifüggesztett aláírási ívet, mintegy ezzel bizonyítva azt, hogy a kaszinó ügye iránt aktív tagokként érdeklődnek.³⁵

1880. január 4-re a Kaszinó közgyűlést hirdett. Ennek fő tárgya „az egylet szálláshelyiségének meghatározása” volt.³⁶ Ugyanakkor új vezetőséget is választottak: elnök Potsa József főispán, alelnök Künnle József képviselő, igazgató Császár Bálint polgármester, könyvtárnok Kovács Simon, gazda Szász Károly, jegyző Simó Dénes, pénztáros Kupferstich József.³⁷ Valószínűleg ekkor került az egylet új székhelyére, a tanácsház épületének emeletére, a díszterem mellé, ahol 3-4 helyiséggel rendelkezett (később városi szállodának alakítják át; 3. ábra). Itt a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1881–1893 között évi 100 forint bért fizetett a városnak.³⁸ 1881-ben újraszervezték az egyletet, és a szeptember 20-án tartott közgyűlésen alapszabályait is újrafogalmazták.³⁹ Az új alapszabályok szerint a Kaszinó célja a társadalmi időtöltés és olvasás által a közművelődés előmozdítása. A tagok (rendes és tiszteletbeli) „feddhetetlen jellemű és magaviseletű férfiak” lehetnek. A rendes tagok az egyesület „minden élvezetei és javadalmaiban egyenlő joggal részesülnek”, ami közgyűléseken való tanácskozási és szavazati tisztségviselési jogot, a vendégek bevezetésével és új tagok belépésével kapcsolatos teendőket jelentette. Rendes és tiszteletbeli tag csak helyi lakos lehetett. A tiszteletbeli tagok tisztséget nem vállalhattak, és a közgyűlésen szavazati joggal sem rendelkeztek. Külön kategóriaként tüntették fel a vendégeket, akiket a kaszinótagok vezethettek be az egyesületbe. Belépve nyolc napig használhatták annak szolgáltatásait. Sepsiszentgyörgyi lakos nem lehetett vendég, és a más helységekből érkezők is évente csak 2-3 alkalommal

vehették igénybe a vendégjogot. A kaszinó vezető szervei a következők voltak: a közgyűlés, az igazgatóválasztmány és az elnök. A közgyűlés jogai közé tartoztak a költség-előirányzat elkészítése, a számadások felülvizsgálata, tisztújítási teendők, a tagsági díj megállapítása, tiszteletbeli tagok választása, az alapszabály módosítása. Az igazgatóválasztmányt a közgyűlés egy éves időtartamra, a rendes tagok közül választotta meg. Összetétele a következő volt: elnök, alelnök, igazgató, jegyző, pénztárnok, könyvtárnok, gazda és 8 választmányi tag. Az elnök és hiányában az alelnök vagy az igazgató jogai közé tartozott a közgyűlések és választmányi gyűlések összehívása, a kaszinó képvisellete magán-, illetve jogi személyekkel szemben, valamint a gyűlések vezetése. Az igazgatóválasztmány negyedévente tartott gyűlést. Ezen szerv hatáskörébe tartozott a folyó ügyek kezelése, a tagok közötti vitás kérdések elintézése, folyóiratok, szépirodalmi és hírlapok megrendelése, a tisztviselők számadásainak megvizsgálása, tagfelvétel és azok kizárása, pénzuta-lás és az éves költségvetés előkészítése. Az igazgató volt a közgyűlés és az igazgatóválasztmány határozatainak végrehajtója, a kaszinó gazdasági ügyeinek vezetője, a rendszabályok fenntartója. Ő fogadta fel a szolgaszemélyzetet, ő kötötte meg a kaszinót érintő szerződéseket, de mindezeket a választmányi ülés előtt kellett engedélyeztetnie. A jegyző a gyűlésekkel kapcsolatos teendőket látta el, ezek: a választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek vezetése, írásbeli előterjesztések felolvasása, a gyűlések határozatainak megfogalmazása és kiadása. A választmány évi működéséről pedig ő készített a közgyűlés előtt felolvasandó jelentést. A pénztárnok a szokásos teendők mellett ellenőrizhette az egyesület gazdáját, átvéve tőle a negyedévi számadásokat. A könyvtárnok feladata volt a könyv- és irattár rendezése, a könyvkiadást is beleértve. A gazda szerepkör fontos volt, hisz ő kezelte a kaszinó ingóságait, de ugyanakkor a mindennapi működéshez szükséges tüzelőanyagról, bútorról, kártyáról is gondoskodott. Ő gyűjtötte be a kaszinó által nyújtott szolgáltatások (kártya, teke stb.) után járó díjakat.

1882-ben január 15-én tartották a tisztújító közgyűlést.⁴⁰ Erről az eseményről nem ismerjük a részleteket. Az 1883-as tisztújító közgyűlés beszámolóiból viszont tudjuk azt, hogy 1882-ben az egyesület bevétele 1356 Ft 88 Kr volt, amely összeget a régi adóságok törlesztésére fordították. 1883. január 7-én új vezetőség került az egyesület élére. Elnök lett Künnle

³³ Uo., 1875. február 3.

³⁴ Uo., 1877. január 3.

³⁵ Uo., 1878. január 6.

³⁶ Uo., 1880. január 1.

³⁷ Uo., 1880. január 8.

³⁸ SÁL, Fond 14., Inv. II/1, cota 114, f. 91, 124, 148, 170; f. 6, 56, 77, 103, 142, 147.

³⁹ SCA 1882, 3–14.

⁴⁰ *Nemere*, 1882. január 8.

József, alelnök Révay Lajos, igazgató Császár Bálint, titkár Simó Dénes, pénztárnok Bartha József, könyvtáros Kovács Simon római katolikus plébános, gazda Forró Zsigmond, tiszteletbeli elnök Potsa József, tiszteletbeli gazda Benkő Sándor, tiszteletbeli alelnök Babarczy Ferenc adófelügyelő, tiszteletbeli könyvtárnok Nagy Géza múzeumőr. A titkári jelentésből megtudjuk, hogy 1882-ben a tagok száma 104 volt, és a könyvtár számára 99,44 Ft értékben vásároltak könyvet. Nagy Károly indítványára a gyűlés Arany János szobrára 10 forintot, valamint aláírási gyűjtőívek kibocsátását szavazta meg, a tagok körében való gyűjtés céljából. Ez alkalommal a célra Császár Bálint és Nagy Károly 1-1 forintot adományoztak. A közgyűlés felhívást is intézett a sepsiszentgyörgyi lakosokhoz: „Óhajtanó volna, hogy azok, kik eddigelé megmagyarázhatatlan okból kimaradtak, irakozzanak be az olvasóegylet tagjai sorába”.⁴¹ A Kaszinó a város polgárságának kedvelt találkozóhelye lett. 1884-ben könyvtára 461 kötettel rendelkezett. Ezek 224 művet foglaltak magukba, amelyek a következő kategóriákba csoportosultak: regények, elbeszélések – 113 mű, 182 kötetben; történeti és ismeretterjesztő művek – 73 alkotás, 152 kötetben; költészet – 21 mű, 46 kötetben; lapok és egyéb olvasnivalók – 22 mű, 81 kötetben. Természetesen a legtöbb mű a korszak kedvelt írójától, Jókai Mórtól származott. Összesen 40 műalkotás, 61 kötetben. Mellette megtalálható volt Jósika Miklós, Eötvös József, Vas Gereben, Petőfi Sándor, Arany János jó néhány műve, a világirodalom remekei közül pedig Montepin, Victor Hugo, Ponsone és Verne Jules vezette a listát a kötetek számát illetően. A történelmi és ismeretterjesztő művek közül a legtöbb Magyarország történetével volt kapcsolatos, de helyet kapott néhány dokumentum is, mint például az 1837 évi országgyűlés jegyzőkönyve, irománykönyve és beszédeinek gyűjteménye.⁴²

Az 1885-ös közgyűlésen hivatását a következőképpen fogalmazták meg: „a választmány működésében hű maradt hagyományaihoz, hogy szellemi és anyagi értelemben fejlessze, kellemes otthont nyújtson a szórakozni vágyóknak, a társadalmi életet élénkítse”.⁴³ Az 1885. január 18-án tartott közgyűlés után új választmány vette át a vezetést. Elnök Künnle József, alelnök Császár Bálint, igazgató Nagy Károly, pénztárnok Bartha József, könyvtárnok Bodola Sándor, gazda Forró Zsigmond lettek. Tiszteletbeli elnök maradt továbbra is Potsa József.⁴⁴ A gyűlésen megtörtént a pénzügyi jelentés is, amely ezúttal pozí-

tív arányt mutatott, hisz sikerült törleszteniük addigi adóságukat, és 100 Ft többlettel rendelkeztek. 1884-ben, mint kiderült, 600 forint kártya- és biliárdpénz folyt be az egyesület kasszájába. 1885. április 27-én a közgyűlés elhatározta, hogy az egyesület alapítóként belép az EMKE-be 100 forinttal.⁴⁵ 1887. január 29-én megtartották a Kaszinó éves estélyét, illetve bálját, annak hivatalnokai és a választmánya tiszteletére. A rendező maga az akkori elnök, Künnle József királyi tanácsos volt. Az est alkalmával köszöntötték Potsa József főispánt, mint a kaszinó ügyének mindenkorai támogatóját és tiszteletbeli elnökét.⁴⁶ 1889. március 4-én éves közgyűlését tartotta az egyesület, melyen közepes arányban jelentek meg a tagok. Az egyik alapító tag és éveken keresztül választmányi tag Bogdán András elhunytát jelentették be ekkor. Meghalt az egylet gazdája, Forró Zsigmond (Zsigabácsi) is. Új választmányi tagokat kellett ezért választani. Elnök lett id. Császár Bálint, miután Künnle József egészségére való tekintettel nem vállalta a tisztséget, alelnök Eötvös Károly Lajos, igazgató Nagy Károly ügyvéd, pénztárnok Bartha József, jegyző Domján István, könyvtáros Bodola Sándor, gazda Barthos István, tiszteletbeli gazda Benkő Sándor. Tiszteletbeli elnökként maradt természetesen Potsa József, és mellé választották tiszteletbeli társelnöknek Künnle József királyi tanácsost. Az elmúlt év bevétele 1414 Ft 16 Kr. volt, kiadása pedig 864 Ft 40 Kr. Ez az előző évekhez képest nagyon kedvező eredmény volt, hisz az egyesület 549 Ft 76 Krz többlettel rendelkezhetett.⁴⁷ Az új választmány hamarosan elhatározta egy bizottság megszervezését, melynek feladata „ ingyenes népszerű felolvasások” megrendezése volt. A bizottság először március 14-én tartott gyűlést, amelyen eldöntötték, hogy a felolvasásokat március 24-től kezdik meg, vasárnaponként, délután 3-4 óráig. Egymás után mindig két felolvasást terveztek be, „lehetőleg élvezhetően csoportosítva”. Felolvasások megtartására a következő személyeket kérte fel a bizottság: Szentiványi Miklós, Dr. Bodor Tivadar, Dr. Künnle Tivadar, Nagy Károly, Arany Izor, Szylveszter Dénes, Vajna Vincze, Orbay Mátyás, Weisz Ignác, Szász Károly, Berecz Gyula, Málk József, Révay Lajos, Gyárfás Győző, Gyárfás Jenő, Bodor Domokos, Benke István, Csósz János, Horváth István, Nagy Géza, Veres Károly, Zajzon Béla, Zajzon Farkas, Bodola Sándor, Barthos István, Páll Károly, Csinády Lajos.

A felolvasásokat a kaszinó társalgótermébe tervezték, és remélték, hogy az estekre a helybeli

⁴¹ *Székely Nemzet*, 1883. január 9.; *Nemere*, 1883. január 11.

⁴² SCKN 1884, 5–9.

⁴³ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999, 38.

⁴⁴ *Székely Nemzet*, 1885. január 20.

⁴⁵ Uo., 1885. április 28.

⁴⁶ Uo., 1887. február 1.

⁴⁷ Uo., 1889. március 5.

nőközönség is el fog látogatni majd. Céljuk a közönség ismereteinek bővítése és a hasznos időtöltés megszervezése volt.⁴⁸ A felolvasások 1889. március 24-én kezdődtek el, a társalkodóteremben. Az első felolvasást Gyárfás Győző „Háromszék földtani viszonyai” témában tartotta, őt követte ugyanazon este Eötvös K. Lajos a balladákról tartott felolvasásával.⁴⁹ A felolvasóesten megjelent Tompa Miklósné, Révay Lajosné, Potsa József főispán, Császár Bálint polgármester és számos vidéki értelmiségi. Bevezetőként a választmány alelnöke felvázolta a felolvasások célját. Utána Gyárfás felolvasta értekezését, *Víz és kő* címen, melyben ismertette Háromszék vizeit és ásványait. A felolvasást gazdag megyei ásványgyűjtemény bemutatása kísérte. A közönség tapsvihara és rövid szünet után Eötvös K. Lajos ismertette a német és magyar balladairodalom két remekét (Goethe: *Rege az elűzött és visszatért grófról* és Arany: *Szondi két apródja*). A szerző „kimutatta, hogy míg Goethe a balladáit tárgyából is románcokat alkotott, addig Arany a románc tárgyából balladát írt”. Azt est különösen nagy sikernek örvendett, olyannyira, hogy sokan már ülőhelyet sem kaptak a közönség körében.⁵⁰ A következő felolvasóestre március 31-én került sor. A rossz idő miatt ezen jóval kevesebben jelentek meg. Domján István a székek eredetéről addig folytatott vitákat ismertette, különös tekintettel Hunfalvy, Szabó Károly és Nagy Géza álláspontjára. Bartha Imre egy költeményt olvasott fel, *A rabonbán leánya* címen.⁵¹ A harmadik felolvasóestre április 7-én került sor. Azon Veress Károly olvasott fel *A természeti állapotban élő népek vallásáról* és Nagy Géza *A Székely nép eredetéről és alakulásáról*. Ez a felolvasás is nagy sikernek örvendett, nagyszámú közönséget csalogatva a kaszinó falai közé.⁵² A negyedik felolvasóestre április 14-én került sor. Ezen Horváth István gimnáziumi tanár a vízről tartott vegytani kísérletekkel kapcsolatos előadást, míg Kolozsváry Albert ügyvéd felolvasása *Egy eszménykép – a szeretet* volt.⁵³ A felolvasók nem részesültek fizetségben, de kiérdemelték a kaszinó nyilvános köszönetnyilvánítását, a sajtó révén. A novemberi felolvasáson Zajzon Farkas *A nap és családja* és Fejér Manó *Akik zavarólag hatnak a társadalmi életre* című előadásait hallgathatta a közönség.⁵⁴

1889-ben nagy veszteség érte a kaszinót, hisz elhunyt egyik tagja és volt elnöke, Künnle József.

Év végén az egyletnek 118 tagja volt, összevétele 1704,70 Ft, összkiadása 1216,35 Ft volt; könyvtár gyarapítására 206,55 forintot fordítottak, a helységek berendezésére pedig 130 forintot áldoztak.⁵⁵ Ez utóbbi kiadást a kaszinó helyiségeinek átrendezése és régi bútorok felújítása tették szükségessé. Addig csak két szobát használt ki az egyesület, de ettől az évtől lehetőség nyílt újabb két szoba használatára. Így a „társalgószoba” mellett lévő addigi „biliárdszobát” „olvasószobává” alakították, az addigi „olvasóhelyiséget” pedig „biliárd- és kártyázóhelyiséggé”. Innen nyitották meg a kaszinó bejáratát is, szeptembertől kezdődőleg pedig a kaszinó összes helyisége este 10-ig volt látogatható.⁵⁶ Az őszi felolvasóestek ciklusát november 17-én indították el. Azokra nem szedtek belépti díjat, és bármely tag részt vehetett rajtuk, az általuk bevezetett vendégek úgyszintén. November 17-én Gyárfás Jenő *Céhrendszer – szabad verseny*, Bánffy Farkas pedig *Jó tanácsok férjek és leendő férjek számára* címen tartottak felolvasást a kaszinó társalgó- és olvasótermében.⁵⁷ December 15-én Várkonyi Endre *Rokon vonások a nagy költők életéből*⁵⁸ címmel tartott felolvasást. Az 1890. január 26-án tartott közgyűlésen a régi tisztkart választották vissza, a régi elnök vezetésével. Császár Bálint azonban semmiképp nem akart újból elnök lenni, ezért újból lemondott, de közkívánatra végül csak elvállalta a tisztséget.⁵⁹ A titkár és gazda szintén megkíséreltek lemondani, de őket az újraválasztott elnök intette le. A tisztkar tehát így alakult meg: elnök Császár Bálint, alelnök Eötvös K. Lajos, igazgató Nagy Károly ügyvéd, titkárok Berecz Gyula és Domján István, pénztárnok Bartha József, könyvtárnok Bodola Sándor, gazda Barthos István, tiszteletbeli gazda Benkő Sándor. A gyűlés újból tiszteletbeli elnöknek választotta Potsa Józsefet, akit erre külön Eötvös K. Lajos királyi tanfelügyelő kért fel február 4-én. A felkérést a főispán elfogadta, és további támogatását ígérte az egyletnek.⁶⁰ Tavasszal folytatták a vasárnapi felolvasóestélyek ciklusát a kaszinó társalkodó- és olvasótermében. Ezt márciusban kezdte meg Dr. Künnle Tivadar és ifj. Gödri Ferenc. A felolvasásokra a vezetőség meghívta nemcsak a tagokat, hanem a felolvasások iránt érdeklődést tanúsító városi hölgyeket is.⁶¹ Áprilisban a felolvasásokat Bocskor Oszkár *Olaszország* című, néprajzi témájú, illetve Berecz Gyula *Az athleták kirándulásáról*

⁴⁸ Uo., 1889. március 17.

⁴⁹ Uo., 1889. március 23.

⁵⁰ Uo., 1889. március 28.

⁵¹ Uo., 1889. április 2.

⁵² Uo., 1889. április 7, 11.

⁵³ Uo., 1889. április 13.

⁵⁴ Uo., 1889. november 7.

⁵⁵ Uo., 1890. január 28.

⁵⁶ Uo., 1889. szeptember 7.

⁵⁷ Uo., 1889. november 17.

⁵⁸ Uo., 1889. december 15.

⁵⁹ A *Székely Nemzet* január 28-i száma így számol be erről: „... a közgyűlés kapacitálni kezdte az elnököt, ígértek eget-földet, még azt is, hogy a tarokkot kártyajátéknak nevezik ezután. Ez hatott”.

⁶⁰ Uo., 1890. február 6.

⁶¹ Uo., 1890. március 22.

a otfalvi cukorgyárhoz című előadásával folytatták.⁶² Ebben az évben a könyvvállomány gyarapítására 210 forintot fordítottak, hírlapokra és folyóiratokra 250 forintot, a gyarapodó állomány tárolására pedig beszerettek egy könyvszekrényt 110 Ft értékben. Az évet 548 Ft fölösleggel zárták, és az 1891-es költségvetésbe is 600 Ft fölösleget irányoztak elő. Ebből többek között a régi biliárdasztalt cserélték ki. Az 1891-es tisztújítás nyomán a választmány összetétele nem változott az előző évihez képest.⁶³ Az 1891. február 12-én tartott közgyűlés végén magánbeszélgetés során merült fel annak igénye, hogy a kaszinó társalkodótermét későbbi időpontig nyitva tartsák. Az egyesület vezetősége ki is adta a rendeletet, hogy a karbantartó ne zárja be a társalgószobát, és ne tessék eljeleni ki adott időben a kaszinó termeiben tartózkodókat, ha azoknak még kedvük van maradni. Így a kaszinótagoknak a továbbiakban lehetősége nyílt arra, hogy a társalkodóteremben kártyázás vagy újságolvasás után is eszmét cseréljenek, vitatkozzanak az aktuális problémákról.⁶⁴

1891. december 7-én Herrmann Antal néprajzkutató, a magyarországi néprajzi társaság megbízottja, titkára és szerkesztője a kaszinó kártyatermében *A néprajzról* című előadásában a társaság céljait mutatta be, megpróbálva felkelteni a közönség érdeklődését a néprajzi tanulmányok mint nemzeti ügy iránt.⁶⁵ A hallgatóságot főleg a diákok alkották, de jelen voltak előkelő hölgyek és a helyi és megyei közigazgatás képviselői is. December 20-án Domján István *A Székely Nemzeti Múzeumról*, br. Bánffy Farkas pedig *Metallotherapia* címen tartottak felolvasást.⁶⁶

1892-ben megtorpant a felolvasóestek iránt tanúsított érdeklődés, amit egyes helyiek rosszállónak, mások helyeslőleg nyugtáztak. A felolvasásokat a kaszinó nem a nagyközönségnek szánta – hozták fel érvként –, hanem a városi „szellemi intelligenciának”, amely igen tarka képet mutatott, hisz míg egyesek jártasak voltak több társadalmi kérdésben, mások viszont még az elemi dolgokat sem ismerték, következésképpen nehéz volt olyan felolvasóestet szervezni, amelyet a vegyes összetételű közönség élvezettel hallgatott volna végig. Így történhetett meg, hogy két-három alkalommal volt közönség, negyedik alkalommal azonban még felolvasó sem. Az elitnek szánt felolvasások helyett a helyi lapban cikkezők az egyszerű népies felolvasásokat ajánlották, vasárnap délutánra időzítve, természetrajzi, egészségügyi, történelmi, nyelvészeti témakörben. Ezek pedig olvasásra is buzdíthatók volna a népet, érveltek.

1893 márciusában a kaszinó dísztermében tartották a hagyományos helyi purim-bált. Időközben elnökváltás történt. Az új elnök Benedek János (1845–1920) sepsiszentgyörgyi közjegyző lett, aki az egyesület november 14-én tartott választmányi ülésén ünnepi beszédben emlékezett meg Jókai Mórról, és indítványozta, hogy ebből az alkalomból a kaszinó üdvözlő feliratban fejezze ki ragaszkodását a nagy székelybarát író iránt. A választmány elfogadta a javaslatot, és elhatározta, hogy az üdvözlő felirat elkészítését Gyárfás Jenő festőművészre bízta, aki lehetőleg Jókai székely tárgyú regényeiből merített motívumokkal kellett azt elkészítse. Ugyanazon a gyűlésen elhatározták, hogy megrendelik Jókai műveinek díszkiadását.⁶⁷ A felirat szövegét Csósz János gimnáziumi tanár fogalmazta meg. Az okmány címlapján a következő felirat szerepelt: „Jókai Mór ötven éves jubileumára. A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó. 1893. január 6-án”. A címlapon a Bálványosvár egy része van megörökítve. A másik oldalon „Üdv a Földön és Égben” felirat bontakozik ki a felhőkön lengő Génusz által tartott palmaág alól. A felső jobb oldalon díszes menet, elől ifjú hölgyek csoportja koszorúkat visz a költőnek, alatta pedig „Murillo-arcú” angyalok osztják a virágot, s repülve sietnek hódolni a költő felé. A Génusz alakja alatt „Jókai-mondások” található. A lap bal felőli sarkában az „Első ércangyal” felirattal az ágyúöntő-műhely, hol Gábor Áron öntötte harangokból első ágyúit. Odébb jobb felől egy kis négyszögben egész csatakép látható: a kökői híd, háttérben a Délkeleti-Kárpátokkal, lovasság és Gábor Áron alakja, akit két tiszt támogat. A harmadik oldal fejlécét a Szent Anna-tó legendának szentelték. Ezen az oldalon található Jókai Mór arcképe is, egy bíborkeretes medalionban. A fejléc alatt a kaszinó közgyűléséből található egy jelenet, felismerhető arcképekkel, mellette a szövegíró és képzőművész miniatűr képei. A lap nagy részét a felirat szövege foglalja el, amelyet Benedek János kaszinóelnök és Darvas Lajos titkár írt alá.⁶⁸ (4. ábra.) A feliratot elküldése előtt kiállították 8 napi közszemlére is, és végül 1894 januárjában küldték el, Sepsiszentgyörgy üdvözlő feliratával együtt, és a sok emléktárgy között fel is keltette a pesti közönség figyelmét, amint írja a *Pesti Napló*.⁶⁹

1893-ban elhunyt a kaszinó két tagja: Bikfalvi Ferencz és Sebestyén Sándor. Az egyesületet elhagyta 15 tag, és csak 9 új tag lépett be, így 137 taggal számolhattak erre az évre. A könyvtár 212 Ft értékű

⁶² Uo., 1890. április 5.

⁶³ Uo., 1891. február 14.

⁶⁴ Uo., 1891. február 15.

⁶⁵ Az előadás szövegét lásd a *Székely Nemzet* 1891. december 10-i számában.

⁶⁶ Uo., 1891. december 19.

⁶⁷ Uo., 1893. november 17.

⁶⁸ A felirat szövegét lásd a *Székely Nemzet* 1893. december 23-i számában.

⁶⁹ Uo., 1894. január 10.

eredeti és fordított művel gyarapodott, a hírlapok és folyóiratok száma 23-ról 27-re szaporodott. A kaszinó egyetlen gondját a tagsági díjjal tartozók jelentették, akiket írásban szólítottak fel kötelességük teljesítésére. Az elmaradt tagsági díjak ellehetlenítették a tagok növekvő igényeivel párhuzamos helyreállításokat, javításokat és beruházásokat.⁷⁰

Az 1894-es évet a kaszinó tisztújítással kezdte, visszaválasztva az előző évek választmányát, Benedek János elnök vezetésével.⁷¹ A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó ez év októberében csatlakozott az Egri Kaszinó határozatához, mely elítélte a párbajt, kijelentvén, hogy az el nem fogadható eszköz a kaszinótagok között kirobbant konfliktus kezelésére „derék lépés, elszánt kezdeményezés az ósdi társadalom csökönyös előítéleteivel szemben. Bizonyos lelki bátorságot tanúsító határozat, amely felemelőleg hat minden gondolkodni tudó férfi erkölcsi érzésére”.⁷² A városi tanács 1894-től fel szeretne volna emelni a kaszinó bérköltségét 200 forintra, de a költségvetés elfogadásáról tartott szavazáson a városi képviselőtestület visszatért az eredeti 100 forint összegre.⁷³ A kaszinó választmánya augusztusban kéréssel fordult a városi képviselőtestülethez, melyben a kaszinóhelyiségek padlózatának, ajtóinak, ablakai kijavítására és kifestésére kért engedélyt a tulajdonos képviselőtestülettől, saját költségén. Engedményként annyit kért, hogy a bérleti szerződést 100 forintos bérösszegben kössék meg még hat évre, tehát 1900-ig. A városi képviselők egyhangúan elfogadták a javaslatot, azzal a feltétellel, hogy a helyiségek javítását az egyesület hajtsa végre. Annak felügyeletét a polgármesterre bízták.⁷⁴ Abban az évben a kaszinó játéktérme 8 új játszósztallal bővült, a régi díványokat és székeket pedig új huzattal vonták be. A könyvtár bővítésére 100 forintot fordítottak, 24 folyóirat és újság állt az olvasók rendelkezésére. A tervbe vett javítások fedezésére, 1895-re a költségvetésbe 400 forintot hagytak jóvá. Ebből modern igényeknek megfelelő átalakításokat terveztek. Az elmaradt tagsági díjak begyűjtése érdekében a vezetőség erélyes intézkedéseket hozott. Ennek köszönhetően az előírányzott 1590 Ft bevétel 1733,32 forintra emelkedett, a kiadások 1276 forintra rúgtak, tehát az év végén 456,99 Ft maradt a pénztárban. A tagságot illetően: 27-en léptek ki az egyesületből, és 27-en léptek be. A kilépők a városból való eltávozásuk miatt adták fel tagságukat. Két tag, Barthos István és Várkonyi Endre tanügyi alkalmazottak elhunytak. A kaszinó régi szolgáját a vármegyénél alkalmazták, így helyette versenyvizsgával Nagy

Lajost és feleségét szerződtette az egyesület, akik 1894. október 1-jétől léptek munkába.⁷⁵ 1895 februárjában meghosszabbították az addigi vezetőség mandátumát: az elnöki teendők ellátásával továbbra is Benedek János közjegyzőt bízták meg, alelnöke Gödri Ferenc nyugalmazott járásbíró, titkára Darvas Lajos királyi mérnök, igazgatója Bogdán Arthur takarékpénztári vezérigazgató, pénztárnoka Bartha József adóhivatali pénztárnok, könyvtárnoka Bodola Sándor polgári iskolai tanító, gazdája Vitályos Gyula rendőrkapitány lettek.⁷⁶ 1895-ben mintegy 1000 kötetével a kaszinót a város könyvtárral rendelkező intézményei közül a harmadik helyre sorolták. Az első és második helyen a Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum állt.⁷⁷ 1895-ben fejezték be azokat a munkálatokat, amelyek során a kaszinósobákat felújították, a könyvtár fejlesztésére közel 100 forintot fordítottak, 28 folyóiratot és újságot rendeltek meg. A tagsági díjakat is sikerült begyűjteni a tagoktól, ennek köszönhetően 404,34 Ft megtakarítást értek el év végére. Az egyesületből kilépett 6 személy, belépett 18 új tag.⁷⁸

1900-ban fogalmazták meg először a kaszinó házszabályait is, amelyek a kaszinó szolgáltatásait használókra vonatkozott. A könyveket a következő szabály értelmében kölcsönözték ki: „kivitt könyvek helyben lakók által két hét, vidékiek által 4 hét alatt visszazárlítandók. Ezen időn túl minden mulasztási napra minden kötet után 2 fillér késedelmi díj fizetendő. Helybeli tag egyszerre 3 kötetnél, vidéki 5 kötetnél többet a fennakadás elkerülése végett ki nem vihet. Tekintettel a könyvek nagymérvű használatára, azok kezelésére otthon gond és figyelem fordítandó, s azok borítékba helyezve olvasandók. Az, ki a könyvet nagymértékben elpiszkítja, megsérti vagy hiányos tartalmúvá teszi, vagy az, aki a könyvet visszazárlítani nem tudja, teljes kártérítéssel tartozik, ha pedig egy több kötetű munka egyik kötetét visszaadni nem tudná, vagy az egész munkát megfizeti, vagy a hiányolt kötetet megszerezni s a többiekhez hasonlóan beköttetni tartozik. A könyvek befirkálása, jegyzetekkeli ellátása tilos. Ki pedig a közérkölciséget sértő rajz vagy írást vezet be azokba, az bírságnak, esetleg a tagok sorából kitörülésének teszi ki magát. Aki a könyvek használatára vonatkozó rendelkezéseket be nem tartja, a könyvtár használatától a választmány által eltiltható”.⁷⁹

1900-ban új alapszabályokat fogalmaztak meg a kaszinó számára. Ebben egyetlen hivatalos használati nyelvként a magyart szabták meg. A tiszteletbeli tagok a rendes tagoknak járó összes jogot gyakorolhat-

⁷⁰ Uo., 1894. február 5.

⁷¹ Uo., 1894. január 31.

⁷² Uo., 1894. október 22.

⁷³ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 114, f. 147; cota 116, f. 47.

⁷⁴ Uo., cota 117, f. 43.

⁷⁵ *Székely Nemzet*, 1895. február 23., 2–3.

⁷⁶ Uo., 1895. február 22, 3.

⁷⁷ Uo., 1895. április 12, 1.

⁷⁸ Uo., 1896. január 29, 2.

⁷⁹ SCH 1900, 14. §.

ták, tehát szavazhattak is az egyesület közgyűlésein. Az új alapszabály szigorú megszorításokat tartalmazott a tagsági díj befizetése, illetve be nem fizetése esetén. Azokat a tagokat, akik kétévi hátralékukat a vezetőség által küldött figyelmeztetés után 30 nap alatt sem fizették ki, a kaszinó tagjainak sorából kizárták. Ha ez megtörtént, a kaszinó bíróság útján kérhette a hátralék behajtását. A vendégek esetében külön kategóriát állapítottak meg, ez a felsőbb tanintézetek hallgatóira vonatkozott, akik a városban tartózkodtak a vakáció ideje alatt. Megjelenik egy új fejezet is, „a casino vagyona és jövedelme” címen, amelyben rögzítették, hogy az alapvagyonat az ingatlanok, könyvtár, egyéb ingóságok és esetleg ajándékok képezik; jövedelemforrása pedig tagsági díjak, tókéik jövedelmei, egyéb bevételek és ajándékok. A közgyűlés hatáskörének leírásában nem történt lényeges módosulás. Az igazgatóválasztmány tagjainak sorában megváltoztatták egy választott hivatal elnevezését: a jegyzőből titkár lett. Az egyesület elnökének hatásköre az előző alapszabályban nagyon szűk volt, szinte csak a köz- és választmányi gyűlések egybehívása volt a jogköre. Az 1900-as alapszabályban az elnök hatásköre megnövekedik: szerződést írhatott alá a közgyűlés utasítása vagy utólagos jóváhagyása mellett, 40 korona erejéig utólagos jóváhagyással utalványozhatott, valamint a közgyűlés elé terjeszthette a választmányi jelentéseket és indítványokat. Az igazgatóválasztmány testülete kapott egy új feladatot, és pedig az elmúlt év működéséről a közgyűlés elé évi jelentés beterjesztése. Ezt az előző években az egyesület jegyzője, illetve titkára látta el. Az új alapszabály erősítette a választmány döntési hatáskörét, és eltérően az előbbi alapszabálytól a kisebbség ellenvéleménye nem vétőzhattott meg egy-egy döntését, azt csak jegyzőkönyvileg könyvelték el. Átfogalmazták az igazgató hatáskörét, aki ezentúl ellenőrző szerepet kapott a házszabályok betartását, a könyvtárnok és gazda működését illetően. Felléphetett a rendsértések és a nem megfelelő viselkedés ellen, kezelte a tag- és bejelentések könyvét, fogadta a bevezetett vendégeket. A tagok névsorának nyilvántartása a pénztárnoktól átkerült a titkár hatáskörébe, a pénztárnok pedig csak pénzügyi nyilvántartást vezetett, elveszítve azon jogát, hogy saját belátása szerint költsön bizonyos összeget. Ehhez ezután minden esetben a választmány utasítása, beleegyezésére volt szükség. Újdonságként és könnyítésként jelent meg az új szabályzatban, hogy a titkár, pénztárnok, könyvtárnok és gazda mentesek voltak a tagsági díj fizetése alól.⁸⁰

A kaszinó könyvtárának névjegyzéke 639 kötettel szaporodott. Többek között Dosztojevszkij, Tolsztoj,

Maupassant, Mark Twain, Gárdonyi, Bródy, Paul de Kock műveivel bővült, ami természetesen azt jelentette, hogy az évek során a kaszinó nagy gondot fordított az új művek beszerzésére.⁸¹

1901-től a bér összege még 200 korona volt, az új pénznemmel való 1:2 értékaránynak megfelelően, de 1902-től a képviselő-testület elfogadta a tanács javaslatát, hogy emeljék fel 300 koronára.⁸² Ez a bérleti összeg maradt 1904. április 24-ig, amikor a képviselő-testület 400 korona összeget kívánt megszabni.⁸³ Lévén, hogy a Kaszinó bérleti szerződése 1900-ig tartott, és azt a század első éveiben nem hosszabbították meg, rendezni kellett ezt a problémát. Ebben az időben költözött át a városi tanács a régi városházáról az addig a dohánygyárnak bérbe adott helyiségbe. Az új bérleti szerződés tárgyalására 1903 szeptemberében került sor, pontosabban a szeptember 17-én tartott rendkívüli képviselő-testületi közgyűlésen. Az ekkor bemutatott szerződés szerint az egyesület székhelyként a Székely Mikó Kollégium és a városháza közötti emeleti helyiségeket jelölte meg a város, a díszterem mellett található ún. „árvaszéki szoba” kivételével. Ez utóbbit is használhatták, amíg a díszteremből megépítették a kijáratot, illetve lejáratot. A tanács átengedte továbbá a padlásthelyiséget, a tanács udvarterét, a városi tanács udvarára nyíló tűzoltószínt és két mellék helyiséget, amelyből az egyik használatát a tanács bármikor visszaigényelhette. A padlásthelyiséget csak akkor vehették igénybe, ha azt a tanács kiürítette. A kibérelt épületrészbe vezető régi falépcsőt a kaszinónak kötelessége volt kicserélni kőlépcsőre, saját költségén és a szerződés mellékletében foglalt költségvetési és építési tervnek megfelelően. Ugyanakkor az összes ajtókat, ablakokat, padlózatot is ki kellett javíttassa vagy cserélje. A bérlőnek jogában állt az udvart fákkal beültetni és közlekedésnek megfelelővé alakítani. A nagy vendéglő udvarán található fásszín képezte a határt a vendéglő és kaszinó udvara között, a fennmaradó bekerítetlen részt szintén a kaszinónak kellett bekerítenie, saját költségén. A kaszinóhelyiségek alatt levő pincéket a város kereskedőknek adta bérbe, ezért a kaszinó szabad hozzáférést kellett biztosítson ezekhez. A kaszinó továbbá köteles volt a díszteremből egy biztonsági lépcsőt építeni, amely kiszolgálta az árvaszéki szobát is. A padlástfeljáratnak, illetve a biztonsági lépcső elkészítési költségeinek felét a város vállalta magára. Az illemhelyek takarítását a kaszinónak kellett magára vállalnia, 50 korona értékben. A kémények tisztítását a város, a kályhák pucolását pedig a bérlő kaszinó kellett hogy rendezze. A bérleti időt 15 évre szabták meg, 1904. január 1-jétől 1918. december 31-ig, évi 400 korona

⁸⁰ SCA 1900.

⁸¹ PÁL Judit 2003, 507.

⁸² SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 124, f. 35.

⁸³ Uo., cota 126, f. 46.

összegben.⁸⁴ Az új helyiségben a kaszinónak alkalmazkodnia kellett a körülményekhez, így például annak ellenére, hogy a tanács felkérte az egyesületet, a kaszinóhelyiségekből nyíló vészkijáratot és az ott levő kis szobát tegyék szabaddá, a vezetőség kieszközölte, hogy az illető szobába beköltöztethessék a kaszinószolgát. A tanács engedélyezte az intézkedést, amennyiben a kijáratot szabaddá teszik.⁸⁵ Az egyesület új székhelyének felújítási munkálatait (festés, a játszó-, olvasó- és társalgóterem újrabútorozása) Végh Endre tanár felügyelte, neki köszönhetően a régi füstös helyiségek helyett „a városnak végre-valahára egy modern kaszinója lett, mely nemcsak a tagok, de az idegen vendégek teljes elismerését is ki fogja érdemelni” – írta a Székely Nemzet.⁸⁶ Ugyanakkor meg kell említenünk az addigi kaszinóterem sorsát is, amelyeknek a kibérlését 1903 szeptemberében Mendel Mátyás és neje, Löwy Gizella kereskedők kérték. A város rábólintott az ajánlattevésre, és 400 korona értékben kiadta azt a kereskedőnek, már 1904. január 1-jétől, egészen 1905. április 30-ig, amikor életbelépett a nevezett kereskedővel kötött szerződés még két helyiségre (a városi nagy vendéglő és egy kisebb kocsmá) a volt kaszinóhelyiségeken kívül.⁸⁷

1899-ben a tagsági díjat fizető rendes tagok száma 128 személy volt, a kaszinó könyvtára 1100 kötet tartalmazott. Az 1900-ban készült könyvjegyzéket 1904-ben bővítették ki. Regények és novellák – 472 könyv; fordítások – 256; költemények, irodalomtörténet, színművek – 62; bölcsélet, esztétika, művészet – 7; történelem, emlékirat, régészet, egyéb tanulmányok – 77; földrajz, utazások, természettudományok – 31; politika, statisztika, közgazdaság – 27; folyóiratok – 7; a vegyes kategória alatt 26 kiadvány szerepelt. A 965 könyv, füzet vagy folyóirat több kötetben volt, tehát a könyvtár több mint 1000 kötettel rendelkezett ekkor is.⁸⁸

1905 februárjában vezetőségváltás történt a kaszinó élén. A több mint egy évtizedig elnökséget viselő Benedek János a február 15-én tartott közgyűlésen kijelentette, hogy azt tovább semmi szín alatt nem vállalja, és kérte a tagokat, hogy az új alapszabály előírásai alapján válasszák meg az új vezetőséget. Így lett az egyesület elnöke Bogdán Arthur takarékpénztári igazgató, alelnöke id. Gödri Ferenc nyugalmazott királyi járásbíró, igazgatója Végh Endre főgimnáziumi tanár, titkára Dr. László Ferenc főgimnáziumi tanár, pénztárnoka Bartha József magyar királyi adótárnok, könyvtárosa Bodola Sándor polgári iskolai tanár, segédkönyvtárosa Nagy Mózes géptulajdonos,

gazdája id. Koréh István. Ezek közül Bogdán Arthur és Végh Endre jutottak új pozícióba. Választmányi tagok lettek Fejér Manó, ifj. Gödri Ferenc, Schweikofszky Gusztáv, Dr. Künnle Tivadar, Nagy György (erdőmester), Tóth Endre, Koréh Endre és Könczei Benedek.⁸⁹ 1906 februárjában a kaszinó közgyűlésén újraválasztották a régi vezetőségi tagokat. Új tisztviselő csak a pénztárosi állásnál jelent meg. Ezt a feladatot Vajna Mihályra bízták, Bartha József helyett, aki 27 éven át dolgozott a kaszinó kötelékében.⁹⁰ 1907-ben a vezetőség Dr. Künnle Tivadar és Dr. Kiss Ferenc személyével bővült. Előbbi id. Gödri Ferencet helyettesítette az alelnöki székben, utóbbi pedig Dr. László Ferencet a titkári funkcióban. Bartha József, Dr. László Ferenc csak a választmányban vállaltak szerepet. Dr. Bene Istvánt szintén a választmány tagjának választották meg.⁹¹

1907 telén a kaszinó újból próbálkozik társas összejövetelek szervezésével. Az első „családias jellegű estélyt” február 6-ra szervezték, saját székhelyükön. Az estély műsora a következő volt: *Nyitány* – a *Tell Vilmos* című operából (előadta Kozák Dávid és zenekara); felolvasott Dr. Künnle Tivadar; vonósnegyes Beethoven-szimfóniából (előadták: Beőr Kálmán, I. hegedű; Schmidt Frigyes, II. hegedű; ifj. Benkő Gyula, viola; Dr. Fogolyán Kristóf, cselló; mindannyian kaszinótagok); szavalt Dr. Sándor Arthur; tánc.

Az estély a kaszinó tagjainak és az általuk bevezetett hölgyvendégeknek szólt csupán, a szűkös körülmények miatt. A férfiak 2 korona részvételi díjat fizettek. Az estélyre az étkezést a választmány biztosította, részben felajánlott ételekből, csupán az italok árát kellett a résztvevőknek kifizetni, az estély jelszava pedig az „egyszerűség” volt. Az estély a tudósítások szerint nagy sikernek örvendett. Ebben nem kis érdeme volt Végh Endre igazgatónak és a helyi nőszövetség tagjainak (Benkő Pálné, Ferencz Lajosné, Marosy Ferencné, Kelemen Lajosné). A kaszinó olvasó-, társalgó-, és játszóterme étkezőhelyiséggé változott pár órára, a biliárdszobában az italokat szolgálták fel, és a könyvtár „toaletté” vedlett át. Ekkor hangzott el Dr. Künnle Tivadar emlékezetes felolvasása a kaszinó kezdeti éveiről. A felolvasás elején a hű kaszinótag kissé humorosan a véleményét is kifejezte a kaszinó fontosságáról, mondván: „a kaszinó, ha kellő színvonalon áll, nagy jelentőségű társadalmi intézmény, s így múltja, jelene és jövője szempontjából egyaránt kell hogy a társadalom érdeklődésének tárgya legyen, s azt hiszem, el is jutottunk oda, hogy ma már nem is tekinti a közönség a kaszinót pusztán az otthont

⁸⁴ Uo., f. 64–66.

⁸⁵ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 93, f. 13, 18–19.

⁸⁶ *Székely Nemzet*, 1904. január 1., 5.

⁸⁷ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 93, f. 76–77, 83–84.

⁸⁸ SKKN 1905.

⁸⁹ *Székely Nemzet*, 1905. február 17., 3.

⁹⁰ Uo., 1906. február 12., 3.

⁹¹ Uo., 1907. január 28., 3.

kerülő férfiek menedékházának, a zugkártyások és zugpolitikusok tanyájának. Ma már a köztudatban megszilárdult a felfogás, hogy a kaszinónak magasabb célja és rendeltetése van a társadalomban. Mint szórakozóhely is a szolid emberek szolid szórakozásának célját kell szolgálja, emellett pedig hírlapjainak, folyóiratainak, könyvtárának segítségével kulturális elhivatást is kell betöltsön. Szerény véleményem szerint a kaszinónak mint intézménynek legnagyobb jelentősége abban áll, hogy a legkülönbözőbb állású, foglalkozású, gondolkozású embereknek találkozási helye. Egy semleges központ a társadalomban, egy az ismerkedést és egymás megismerését előmozdító intézmény... Mert a kaszinó ugyan politikával nem foglalkozik, de a hazafias érzés ápolása a kaszinó feladatai közé tartozik”.⁹²

1907. február 15-én a kaszinó igazgatóválasztmányi gyűlésén a városi nagy vendéglő kaszinóudvarát is érintő kiterjesztéséről tárgyaltak.⁹³ Ujhelyi Adolf városi vendéglőbérlet a városi tanácsnak bejelentette, hogy további hat évre bérbe kívánja venni azt, és ki szeretné bővíteni egy kávéházzal. Ennek az építési munkálatai azonban a kaszinó által bérelt udvarát is érintették. Az 1907. március 23-án megtartott városi tanácsi gyűlésen a felek egyeztetése folytán a kaszinót képviselő Bogdán Arthur azzal a feltétellel egyezett bele az építkezések megkezdésébe, ha a vendéglős a kaszinó részére megmaradó épületrész előtti teret lapos földdel beföldi, azt terrasszá alakítja át, amire székek és asztalok helyezhetők el, és mintegy kinti korláttal ellátott társalgóként lesz használható. Mindennek költsége pedig a vendéglőst terhelte ellenszolgáltatásként az elfoglalt udvarrészt. Az egyezés így megszületett, és a jóváhagyások után a vállalkozó elkezdte az építkezést. A kérés csak annyiban változott, hogy a bádoföld helyett ún. „facement” földet javasoltak, szilárd aszfalt vagy beton burkolattal.⁹⁴

1907 áprilisában parázs vita robbant ki a sepsiszentgyörgyi *Független Székelység* és a *Székely Nép* szerkesztősége között. Ebbe a vitába a kaszinó is belekeveredett egyes tagok politikai hovatartozásának kinyilvánítása miatt. A vita részleteit nem ismerjük, ám annyi biztos, hogy Végh Endre volt lapszerkesztő bizonyos sérelmei is hozzájárultak a vitához. Az ügy kapcsán a kaszinó közgyűlést hívott össze április 25-re. Ezen az elnök bejelentette lemondási szándékát, megbeszéltek Dr. Nagy György indítványát, melynek értelmében kérték a *Székely Nép* lapnak a kitiltását a kaszinóból.⁹⁵ A nagy közönség előtt megtartott közgyűlést Künnle vezette. Első-

ként Bogdán Athur lemondását jelentette be, és maga helyett a megye főispánjának, Elekes Bélának a megválasztását javasolta, amit az egybegyűltek el is fogadtak. Ezután a csíkszentmártoni képviselő indítványát tárgyalta a gyűlés, melyben az kérte, hogy az újságot tiltsák ki az egyesületből, mivel hangvétele „nemzetellenes” és „hazafiatlan.” Az indítvány mellett kardoskodott még Mélik Endre, a *Székely Nép* volt főszerkesztője, Dr. László Ferenc, Dr. Koréh Lajos és maga Végh Endre. Az indítvány visszavonása mellett foglaltak állást Szász Béla és Zayzon Ferenc főgimnáziumi tanárok, Kupferstich József. Ez utóbbi azt javasolta, hogy a további viták elkerülése érdekében ne szavazzák meg az indítványt, és térjenek napirendre. A vita végül alapszabályvitába csapott át, hogy milyen módszerrel lehet a kérdést eldönteni. Mivel ebben az ügyben nem lehetett titkos szavazást tartani, csak a nyilvános szavazás maradt. Ez pedig sok tagnak az eltávozását okozta a teremből. Végül csak hatan szavaztak a napirendre térés mellett, a többiek pedig azonnali döntést kérték. A nyilvános szavazáson 16 szavazatot gyűjtöttek be a lapellenesek (köztük Dr. Bene István országgyűlési képviselő és az egyesület elnöke) és 22 szavazatot a lappártiak, így a *Székely Nép* maradt az egyesület olvasószobájában.⁹⁶

1908 tavaszára a Ganz-féle villamos részvénytársaság jóvoltából a városban elkészült a közvilágítás, és a villanyvezetékek elhelyezése. Így jutottak villanyberendezéshez a kaszinószobák is. A helyiségek villanyberendezését a város költségvetéséből fizették ki, az egyesületet ennek évi 10%-os törlesztésére, valamint a villanymérő órák árának megtérítésére kötelezték.⁹⁷ Október 29-én a kaszinó közgyűlése új elnököt választott.⁹⁸ 1910. január 27-én Meczner Béla főispán elnökletével tartották meg a közgyűlést. Az évet 126 taggal kezdték meg, bevételük 1909 végén 3381,11 korona, kiadásuk pedig 3215,16 korona volt, összvagyonuk 6252,55 koronára volt tehető – tudjuk meg a titkári jelentésből. A gyűlés a tagsági díjat 20 koronában állapította meg. A tisztújítás során újraválasztották az elnököt, annak ellenére, hogy az bejelentette, hogy hamarosan távoznia kell a vármegyéből. A közgyűlés új titkárt (Sipos Dezső), új gazdát (Beke Árpád) szavazott meg. A választmányba ezúttal nem került be Dr. László Ferenc.⁹⁹ 1911-ből szerzünk tudomást arról, hogy a kaszinó elárverezi napilapjait és élclapjait. Előbbieket kilószámra, utóbbiakat évfolyam szerint bocsájtották áruba, azok kikiáltási ára az előfizetési díj negyede

⁹² Uo., 1907. február 1., 2; február 8., 1; február 9., 2.

⁹³ Uo., 1907. február 16., 2.

⁹⁴ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 131, f. 31–32.

⁹⁵ *Székely Nép*, 1907. február 20., 3.

⁹⁶ Uo., 1907. február 27., 2.

⁹⁷ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 132, f. 7, 17.

⁹⁸ *Székely Nép*, 1908. október 24., 2.

⁹⁹ Uo., 1910. január 29., 3.

volt.¹⁰⁰ Az évet 3320,98 korona bevétellel, 3059,1 korona kiadással zárták.

1912. január 25-én a kaszinó igazgatóválasztmánya, mivel a tagok kedvében szeretett volna járni, elhatározta, hogy ha a nagyközönségnek szánt felolvasó esteket nem is éleszti újra, legalább az egyesületi tagok családja és azok ismerősei számára sajátos házi estélyeket rendez. Az első ilyen február 1-jére tervezték, és nem titkolták azt sem, hogy ebből hagyományt akarnak csinálni: „Örömmel üdvözljük ezen szép tervet, mely különösen utóbbi években valósággal szétszakadt társadalmi életünkben mint első fecske jelentkezik arra a kedves és elismerésre méltó célra, hogy a társadalmi bizalom és kedves érintkezést ismét a régi életre keltse”. Így üdvözölte a *Székely Nép* az új tervet. A rendezőbizottság rövid műsorról gondoskodott, az étkezést és az italokat pedig a *Székely és Lusztig féle* városi nagy vendéglő biztosította.¹⁰¹ Annak ellenére, hogy a műsor Bene Istvánnak egy felolvasásából állt, a nőkérdésről, az estély nagyon jól sikerült, főleg a nagyszámú érdeklődőnek köszönhetően. A megjelentek között találjuk: Bogdán Andornét, Bodola Sándornét, Dr. Bene Istvánnét, Dr. Benedek Jánosné, Benkő Gyulánét, Dr. Daday Vilmosné, Dr. Ferencz Lajosné, Dr. Fogolyán Kristófnét, Dr. Király Aladárnét, Dr. Kiss Ferencné, Dr. Künnle Tivadarnét, Künnle Iluskát, Malmos Andornét, Ötves Pálnét, Petkó Valérné, Ütő Áronné, Vajna Istvánnét, Veres Rózsikát, Végh Endrénét, Zayzon Ferencné és férjeiket, Simó Erzsikét, Révész Györgyikét, Daday Hajnát, Dr. Zentai Leót, Császár Gyulát, Krizsik Alajost, Altmann Manót, Hajnyik Arthurt, Dr. Marton Gyulát, Petrás Györgyöt, Rákossy Jánost, Dr. Sándor Arthurt, Vajna Mihályt, Zathureczky Álmost. Az estély alkalmával összesen 31 korona adomány gyűlt össze a kaszinói könyvtár számára.¹⁰² A következő estélyt március 16-ra tervezték, Dr. Bene István szervezésében.¹⁰³ Ezen már kevesebben vettek részt, de a beszámoló szerint a megjelenteknek élményt jelentett Végh Endre tanár szellemes előadása és Dr. Tusa Gyula hegedűjátéka.¹⁰⁴

Az 1914-ben kiadott névjegyzéket vizsgálva megállapíthatjuk a könyvtár gyarapodását. Regények és novellák – 692; fordított regények és novellák – 291; bölcselet, esztétika, művészet, folyóirat, vegyes – 67; történelem, emlékirat, régészet, tanulmányok – 90; földrajz, utazás, természettudomány – 38; politika, statisztika, közgazdaság – 18. Összesen tehát 1196 kiadványról beszélünk, amelyek közül egyesek több kötetben jelentek meg.¹⁰⁵

Az 1916-os román betörés a kaszinó tevékenységében is kényszerszünetet jelentett, menekülni kellett. 1917. május 17-én tarthatott újra a választmány gyűlést, amelyen az addigi tevékenység fokozatos folytatása mellett döntöttek, a lehetőségekhez mérten. Egyelőre az épület nélkül maradt Székely Mikó Kollégiumnak engedték át a kaszinószobákat, sőt egyes osztályoknak engedélyezték, hogy a tanév végéig ott maradjanak. Ugyanakkor május 15-től kezdve minden délután 2 órakor, a tanítás után az olvasó- és társalgótermet megnyitották a tagok előtt. Megrendelték a hírlapokat, és bizottságot neveztek ki az 1916-os számadás megvizsgálására és a román betörés által elszenvedett károk számbavételére. Végül elhatározták, hogy június elejére közgyűlést hívnak össze,¹⁰⁶ amelynek megtartásáról azonban nem találunk információt a forrásokban. A Kaszinót a katonai hatóságok bezáratták. Megnyitására pontosan három év után kerülhetett sor, 1920 májusában, Dr. Pop László új prefektusnak köszönhetően, aki így szeretne volna megnyerni a sepsiszentgyörgyiek bizalmát. A prefektus Bukarestben intézkedett, hogy engedélyezzék az újbóli megnyitást.¹⁰⁷ A Kaszinó szeptember 12-én tartotta meg közgyűlését. Ezen a tagok szinte teljes számban megjelentek. Dr. Künnle Tivadar elnök – aki valószínűleg Meczner Bélát váltotta az elnöki székben – nyitotta meg a közgyűlést, beszámolva az utóbbi éveknek a kaszinót érintő történéseiről. Megemlékezett a Kaszinó halottairól, Papp Lajosról, Dr. Bene Istvánról, Antalffy Elekről és Benedek János egykori elnökről. A tisztújítást br. Szentkereszty Béla korelnök elnökle alatt tartották meg: elnök maradt Dr. Künnle Tivadar, alelnök Nagy György, igazgató Végh Endre, titkár Dr. Keresztes Károly, pénztáros Vass Károly, gazda Novák János, könyvtáros Nagy Mózes, segédkönyvtáros Péter Lajos, választmányi tagok lettek Dr. Hindléder Jenő, Jancsó Gábor, Dr. Benedek Zoltán, Császár Gyula, Dr. László Ferenc, Pap János, József Lajos, Vajna Miklós, Ütő Áron, Csekme Károly, Kovács Kálmán, Dr. Kovásznay Gábor. A választás után az egyesület megnyitása időpontjának megvitatására került sor. Az évi 22 000 korona költségvetés-előirányzatot figyelembe véve úgy gondolták, hogy a várható bevétel nem biztosítja a kaszinó anyagi létét, ezért a megnyitást későbbre halasztották.¹⁰⁸

A megnyitás végül 1921. június 1-jétől vált lehetségessé. A vezetőség úgy gondolta, hogy az évente 120 lejben megállapított tagsági díjak elegendő anyagi alapot nyújtanak a kaszinó fenntartásához. Más

¹⁰⁰ Uo., 1911. február 9., 3.

¹⁰¹ Uo., 1912. január 16., 3.; január 27., 4.

¹⁰² Uo., 1912. február 6., 3.

¹⁰³ Uo., 1912. március 12., 3.

¹⁰⁴ Uo., 1912. március 19., 3.

¹⁰⁵ SKKN 1916.

¹⁰⁶ *Székely Nép*, 1917. május 9., 2.

¹⁰⁷ Uo., 1920. május 21., 3-4.

¹⁰⁸ Uo., 1920. szeptember 13., 2-3.

városokban már korábban megnyíltak az ideiglenesen bezárt kaszinók – hangoztatták: „Minden intelligens ember érzi már régen annak hiányát, már azért is, mert a mai drága viszonyok mellett nehezen tudja a kávéházi és újságárakat megfizetni, míg a Kaszinóban havi 10 lejért nagyszámú újságot olvashat, használhatja a gazdag könyvtárt, biliárdozhat, olcsón uzsonnázhatik”. Kihangsúlyozta a vezetőség, hogy az alapszabályok szerint tilos a politizálás. Az elnök továbbra is Dr. Künnle Tivadar maradt, és a titkár és gazda személye sem változott.¹⁰⁹ Az egyesület élete beindulni látszott, 1921-ben a megye prefektusa arra biztatta a vezetőséget, hogy az alapszabályokat fordítsák le román nyelvre, és küldjék be Bukarestbe jóváhagyás végett, mivel a magyar hatóságok által elfogadott alapszabállyal a hatalomváltás után az egyesület csak úgy működhetett, ha azt a román hatóságok is elismerték. 1922-ben már 186 tagot számlált az egyesület, és mind többen kérték felvételüket. Keresztes Károly titkár és Vass Károly pénztáros időközben lemondtak állásukról. Helyükbe 1922. április 16-án Bukovics Zsigmondot és Miske Lászlót választották, ugyanakkor Bogdán Arthur és Dr. Koréh Lajos lettek az új választmányi tagok. Bogdán Arthurt, a kaszinó volt igazgatóját, majd elnökét örökös tiszteletbeli taggá választották. A biztató jelek után azonban megtörtént az, amire egyesek számítottak. A minisztérium, habár elkérte az eredeti alapszabályokat is, nem küldte meg a jóváhagyást. Erre június folyamán az egyesület elnöke kihallgatást kért Popescu prefektustól, aki elődeihez hasonlóan biztatóan vélekedett a kaszinó sorsáról, és személy szerint semmi akadályát nem látta, hogy a kaszinó működését engedélyezzék, abban az esetben, ha alapszabályait úgy módosítja, hogy román nemzetiségűek is lehetnek tagjai. Keresztes erre a felvetésre kifejtette, hogy már jelenleg is van román tagja egyesületüknek (Sibianu számvevőszéki igazgató), és az alapszabályok sem zárják ki ezt a lehetőséget, hisz csak azt követelik meg, hogy azok „becsületos, tisztességes és feddhetetlen jelleműek legyenek”, valamint a neve is „sepsiszentgyörgyi” tehát a román polgároknak megvan minden lehetőségük, érvelt, hogy tagságot kérhessenek. Mindezen érvek azonban nem győzték meg Dr. Vincent Rauca Răuceanu új prefektust, és július 2-án minisztériumi rendelet alapján a helyi rendőrséggel bezáratta a kaszinót. Az indok ezúttal az volt, hogy a kaszinó 180 tagjából 8 tag még nem tett esküt az román államra, csupán ebbéli szándékukat nyilvánították ki.¹¹⁰ Egy augusztus 4-én kiadott közlemé-

nyében Háromszék prefektusa közölte, hogy a kaszinó alapszabályait bizonyos változtatásokkal elfogadták a felsőbb hatóságok. Hivatalos nyelve a román és magyar lehetett, és megtiltották a kártyajátékok és egyéb szerencsejátékok használatát. Augusztus 10-én tovább tisztázta a helyzetet a prefektus, utalva arra, hogy a Belügyminisztérium 1855. december 12-én kibocsájtott 26695-1855. számú határozata alapján már rendelkezik jogi személyiséggel. Ezt a román Belügyminisztérium 52885. számú rendeletével hagyta jóvá, 1922-ben.¹¹¹ A szeptember 19-én tartott rendkívüli közgyűlésen a tagok a kaszinó megnyitása mellett döntöttek, megbízva annak elnökét, hogy a prefektussal a tárgyalásokat kezdje meg. Novák János helyébe ekkor választották meg Pap János volt járásbíró.¹¹² A tárgyalások menetéről nincs tudomásunk, ám tudjuk, hogy 1923-ban sem sikerült még kieszközölni az egyesület működési engedélyének megszerzését. Ez év januárjában azonban gond nélkül sikerült Todicescu ezredesnek megnyitnia a sepsiszentgyörgyi tiszti kaszinót.¹¹³

1924-ben a kaszinó igazgatója Végh András volt. Ebben az évben az egyesület 214 tagot számlált. A jogi személyiség megszerzéséig az olvasószobát, a könyvtárat, a biliárdot, sakkot és dominót használhatták a tagok.¹¹⁴ A kaszinó 1925-ben már több román taggal rendelkezett. A június 21-én tartott közgyűlést pontosan az előkelő román tagok miatt kellett 12 órától tartani, mivel az állami iskola záróünnepélyén vettek részt. A kaszinóelnök és a román tagokat képviselő Rauca prefektus közötti szívélyes párbeszéd után, melyben egymást kölcsönösen biztosították a kaszinó érdekében való együttműködésükről, végre megkezdődhetett a közgyűlés. A kaszinó azonban sokáig nélkülözte titkárát. A jelentést is alig tudta elkészíttetni az egyesület vezetője Kratofil Dezső ideiglenes titkárral. A számvizsgáló bizottság jelentése után eldöntötték, hogy a kaszinó két szobáját mulatságok alkalmával átengedik az igénylőknek, bizonyos összegű biztosítéki és használati díj kifizetése ellenében. Erről és a könyvtár díj ellenében való használatáról határozatot fogadtak el. A prefektus felhívta a közgyűlés figyelmét a könyvtárállomány bővítésének szükségességére. Ehhez fel is ajánlott ő maga pár ezer lejt. Végül sor került az új vezetőség megválasztására, amit mindenki nagy kíváncsisággal várt, lévén, hogy az egyesület tagsága színesebb lett nemzetiségi szempontból. Elnökké választották Künnle Tivadart, alelnöknek Costachi V. Moldoveanut, választmányi tagoknak Dr. Benedek

¹⁰⁹ Uo., 1921. május 11., 2.

¹¹⁰ Uo., 1922. július 13., 2.

¹¹¹ SÁL, Fond 47, Dos. 110/1924, document din 4 august 1924 și 10 august 1924.

¹¹² *Székely Nép*, 1922. szeptember 21., 2.

¹¹³ Uo., 1923. február 1., 2.

¹¹⁴ SÁL, Fond 47, Dos. 110/1924, document din 24 mai 1924 și 1 august 1924.

Zoltánt, Bogdán Arthurt, Dr. Nicolae Crăciunt, Csutak Vilmost, Demeter Bélát, József Lajost, Nagy Györgyöt, Vincent Rauca Răuceanut, Neumann Dezsőt, Schmidt Richárdot, Eugen Sibianut és Vajna Miklóst. Igazgató lett Dr. Barabás Andor, titkár Tártsy Béla, pénztárnok Pap János, könyvtárnok Nagy Mózes, segédkönyvtáros Vitályos Gyula, gazda Bukovics Zsigmond. Három régi tisztviselőt – Bartha Józsefet, Nagy Györgyöt és Bodola Sándort – tiszteletbeli tagokká választottak.¹¹⁵ Az új tagválasztásra azért volt szükség, mert egyes régi tagok nem vették fel a román nemzetiséget, mint például Nagy György alelnök, Császár Gyula, Jancsó Gábor, Dr. Kovásznay Gábor és Ütő Áron választmányi tagok.¹¹⁶ Vitályos nem akarta elvállalni a segédkönyvtárosi beosztást, ezért beadta felmondását, ám a június 26-án tartott választmányi gyűlésen felkérték, tartsa meg a közgyűlés bizalmával megszerzett állását. A választmány a könyvtár használati díját havi 10 koronában állapította meg, amit félévi előzetes részletekben lehetett kifizetni. Júliustól már senkit nem engedtek a könyvtárba, ha a használati díjat ki nem fizette. A szobák használati díját egy szoba esetében 300, két szoba használata esetén 500 lejben állapították meg. Ezt az összeget az 500 lejes biztosítéki díjjal kellett befizetni. A várossal megkötendő bérleti szerződés tárgyalására a kaszinó elnökét, igazgatóját és két választmányi tagot, Eugen Sibianut és Vitályos Gyulát delegálták.¹¹⁷

Úgy tűnt, hogy az egyesületnek sikerült alkalmazkodnia az új körülményekhez. Október 22-én azonban nem várt incidens történt, amikor a kaszinót este 7 órakor meglátogatta két bukaresti vendég, a *Monopol igazgatóság*tól. A román urak elkérték az összes kártyát, és hamar kiderítették azokról, hogy nem mindenik van az új szabályok szerint lebélyegezve. Fittyet hányva az alapszabályokra, 52 000 lejes büntetést róttak ki a megjelent Dr. Künnle Tivadar, Dr. Barabás Andor és Tártsy Béla kaszinóképviseelőkre a szabálysértésért. Azok természetesen megtagadták az összeg kifizetését, mondván, hogy ők nem a kaszinó tulajdonosai. Rá kis időre be is hurcolták őket a helyi rendőrségre, ahonnan csak Dr. Costache Moldovan alelnök és Dr. Nicolae Crăciun mentették meg. Másnap a rendőrségi kihallgatás után az útjuk újból Rauca prefektushoz vezetett, aki, mint eddig is, szívesen fogadta őket, és támogatását ígerte az ügy elintézéséhez.¹¹⁸ Nem tudni, hogy a román hivatalnok miképpen intézkedett, és hogy a büntetést ki kellett-e fizetnie a kaszinónak, de egy biztos, hogy a társas

játékok betiltása után a kaszinót egyre kevesebben látogatták. Az ügy negatívan hatott ki a tevékenységre, hisz mély nyomott hagyott a tagokban az állami hatalom durva beavatkozása az egyesületi életbe.

Az 1926. január 22-én tartott választmányi gyűlésen a prefektus újabb ígéretet tett, hogy személyesen fog az ügyben intézkedni Bukarestben.¹¹⁹ A májusban tartott éves közgyűlésen egy szó sem esett a történekről. A közgyűlés megszavazta az új alapszabály-módosításokat. Miután elbúcsúztak a kaszinó egykori hű tagjaitól – br. Szentkereszty Bélától, Dr. László Ferencről és Gyárfás Jenőtől –, és Végh Endrét tiszteletbeli taggá választották, a választmány üres helyeire Tana Sámuel nyugalmazott miniszteri tanácsost és Verzár Viktor törvényszéki bírót szavazták meg. Ezen a gyűlésen emelték meg a tagsági díjat 20 lejre.¹²⁰ A rossz románsággal megírt alapszabály a következő módosításokat tartalmazta: A magyar nyelv mellett a román nyelvet is hivatalos nyelvként rögzítették. Új neve „Háromszékmegye Sepsiszentgyörgyi Kaszinója” lett. A tagsági díjról rendelkező 9. §-t kiegészítették. A tagsági díj összegének megállapítását a közgyűlésre bízták. Az egyszer rögzített tagsági díj összege addig maradt érvényben, míg a választmány javaslatára azt a közgyűlés meg nem változtatja. Változtatást csak az évente egyszer megtartandó közgyűlésen lehetett eszközölni, és annak hatása nem lehetett retroaktív. A 11. §-ban előírás, hogy az egyesületi tagságot elveszíti az a tag, aki elhagyja a várost, az önkényes kilépést pedig azzal büntetik, hogy a tagsági díjat egész évre követelik tőle. Ugyanitt megjegyezték, hogy azt a tagot, akit az egyesület kizár, az igazgatóválasztmány ajánlott levélben értesíti. A 13. §-ban a bevezetett vendégek által élvezett időtartamot 8-ról 14 napra terjesztették ki. Az igazgatóválasztmány tagjainak számát 8-ról 12-re emelték fel. Választmányi gyűléseken a tagokból legalább 8-nak a jelenlétét írták elő. Az alapszabályokban megjelenik a segédkönyvtárosi funkció, amely a könyvtárosi teendőit volt hivatott ellátni annak hiánya esetén.¹²¹

Az 1927. június 13-án tartott közgyűlésen vezetőségcsere történt a kaszinóegyesület élén. A tagok részvétel emlékeztek meg elhunyt elnökükről és Gyárfás Lászlóról. Nagy Mózes tiszteletbeli taggá választották. A tagsági díjat 140-ről 240 lejre emelték. A tisztújítás során elnökké választották ifj. br. Szentkereszty Bélát, alelnökké Nicolae Crăciunt, név szerinti szavazással pedig igazgatóvá Kóos Ferencet, titkárrá Tártsy Bélát, pénztárnokká Pap Jánost, gazdává

¹¹⁵ *Székely Nép*, 1925. június 25., 1.

¹¹⁶ SÁL, Fond 47, Dos. 110/1924, document din 13 iulie 1925.

¹¹⁷ *Székely Nép*, 1925. június 28., 3.

¹¹⁸ Uo., 1925. október 25., 2.

¹¹⁹ Uo., 1926. január 24., 3.

¹²⁰ Uo., 1926. május 20., 2.

¹²¹ SCSG 1926.

Novák Jánost, könyvtárossá és segédkönyvtárossá Vitályos Gyulát, illetve Dombrádi Gyulát. Választmányi tagok lettek: Dr. Barabás Andor, Dr. Benedek Zoltán, Bogdán Arthur, Csutak Vilmos, Demeter Béla, József Lajos, Iosif Popovici, Vincent Rauca Răuceanu, Dr. Rombauer Tivadar, Eugen Sibianu, Schmidt Richárd és Tana Sámuel.¹²² Az 1928. május 24-én tartott közgyűlésen a vezetőségen kívül alig jelent meg valaki. Ekkor határozták el a tagsági díj 480 lejre való emelését június 1-jétől.¹²³ 1929–1930 folyamán a kaszinóban alig mutatkozott tevékenység, olyannyira, hogy még közgyűlést is problémás volt tartani. A kaszinó elnöke több ízben is kérte tisztviselőtársait, hogy a legközelebbi közgyűlésen tekintsenek el az ő további jelölésétől az elnöki pozícióba, lévén hogy közéleti elfoglaltságai miatt nem tud kellő figyelmet fordítani az egyesület ügyeire. Ez az 1931. július 5-én megtartott közgyűlésen következett be. Ekkor lemondott a régi vezetőség, és az elnök mellett több új név is megjelent a kaszinó vezetői között. Elnöke Dr. Keresztes Károly lett, az alelnöki pozíciót már pár éve hagyományosan egy román nemzetiségű személynek adták át, Dr. Mihai Crăciunnak, igazgató lett Koós Ferenc, gazda Rákosi József, pénztárnok Fazakas Pál, titkár Czíkó Árpád, könyvtáros Felszeghi István, segédkönyvtáros Hadnagy Antal, választmányi tagok Bogdán Arthur, Dr. Barabás Andor, Csutak Vilmos, Demeter Béla, Dr. Duducz Zoltán, József Lajos, Popovics József, Dr. Rombauer Tivadar, Eugen Sibianu, Schmidt Richárd, Tana Sámuel, Tárczy Béla. A gyűlésen Szentkereszty Béla elbúcsúzott a kaszinótól, de ígéretet tett, hogy az elkövetkezőkben is támogatni fogja annak működését.¹²⁴ Az 1932-es összeírásban a kaszinó könyvtárában 1246 világ- és magyar irodalmi regény és novella szerepel; elbeszélések, költemények, regények, színművek, tanulmányok címszó alatt 51 kizárólag román nyelvű mű; költemények, színművek, irodalomtörténet címszó alatt 86 mű; történelem, emlékirat, régészet, tanulmány cím alatt 93 mű; továbbá 39 földrajzi, utazás, természettudomány jellegű írás; 39 bölcséleti, esztétikai, művészeti mű; 22 politikai, statisztikai, közgazdasági munka; az albumok, almanachok, folyóiratok száma 185 volt a kiadványokat véve számba.¹²⁵

A 1930-as évek második feléből a sepsiszentgyörgyi kaszinó tevékenységéről alig vannak forrásaink. Valószínűleg olyannyira visszazorult, hogy már nem jelentett egy közösségi találkozóhelyet a város értelmiségének. 1936. január 1-jén a *Székely Nép* arról adott hírt, hogy: „Dr. Duducz Zoltán, a kaszinó igazgatóválasztmányának egyik értékes tagja lemondott. Kiválását azzal indokolta meg, hogy a kaszinó vezetőségének gyengesége lehetetlenné teszi a megfelelő működés kifejtését, amiért felelősséget vállalni nem hajlandó, annál kevésbé, mert többszöri javító irányzatú kísérlete hiábavalónak bizonyult”.¹²⁶ 1937. március 19-én vezetőségváltás történt az egyesület élén. A korábban békétlenkedő Dr. Duducz Zoltán lett az elnök, Nicolae Crăciun alelnök, Dr. Horváth Miklós igazgató, Czíkó Árpád titkár, Fazakas Pál pénztárnok, Zátyi József gazda, Felszeghi István és Hadnagy Antal könyvtárosok. A választmány a következő tagokból állt össze ekkor: Dr. Barabás Andor, Bogdán Arthur, Farkas József, Farkas Károly, Gecse Ferenc, József Lajos, Iosif Popovici, Eugen Sibianu, Schmidt Richárd, Szász Béla, Tana Samu, Dr. Vánca József.¹²⁷ A 30-as évek végén az egyesületi tevékenység egyébként is megszűnt a kormány rendelkezéseinek következtében. 1937-ben a helyi lap tudósítása szerint Dr. Keresztes Károly sepsiszentgyörgyi ügyvéd a színajai kaszinóban találkozik sepsiszentgyörgyi játékosokkal.¹²⁸ 1938 áprilisában pedig a sepsiszentgyörgyi közönség a Klinger Kaszinóban mulatott, a Klinger Szövetség Tisztviselők Kara és az Iparos Otthon zenekara előadásán.¹²⁹ A kaszinó mint szórakozási hely nem, de mint értékes könyvtárral rendelkező intézmény tovább élt a köztudatban. 1946-ból van hírünk utoljára a kaszinókönyvtár sorsát illetően. Ez év december 11-én a Székely Nemzeti Múzeum ügyvezető tanácsa határozatot fogadott el, amelynek megfelelően, amennyiben a sepsiszentgyörgyi kaszinó tulajdonát képező könyvek biztonságáról más nem tudna gondoskodni, a múzeum vezetősége felkéri a sepsiszentgyörgyi Horváth Miklós tisztiorvost, hogy tájékoztassa a múzeumot a könyvek sorsáról és arról, hogy lehetséges-e azoknak a Székely Nemzeti Múzeumba való szállítása.¹³⁰ Csak feltételezni tudjuk, hogy Horváth Miklós ekkor a kaszinó elnöke volt,

¹²² *Székely Nép*, 1927. június 19., 3.

¹²³ Uo., 1927. május 27., 3.

¹²⁴ *Proces verbal de la ședinta adunării generale din 5 iulie 1931*, SÁL, Fond 47, Dos. 110/1924; *Székely Nép*, 1931. július 9.

¹²⁵ Ezek a következők voltak: *Budapesti Szemle* 1857–1916; *Ethnographia* 1899–1915; *Falusi Gazda* 1858, 1861, 1863; *Figyelő* 1861; *Fliegende Blätter* 1899–1914; *Gazdasági Lapok* 1856–1858; *Gondlúzó* 1885–1886; *Illustrierte Zeitung* 1912; *Magyar Nép* 1928–1931; *Koszorú* 1879–1880, 1863; *Magyar Családi Lapok* 1886–1887; *Magyar Figyelő* 1912; *Magyar Kisebbség* 1927–1931, 1930; *Magyar Népbánát* 1880–1881; *Magyar Szalon* 1890–1906;

Ország-Világ 1897–1911; *Páosztortűz* 1922–1931; *Növendékek Lapja* 1865; *Regényvilág* 1882–1885; *Székely Néplap* 1866; *Tolnai Világlapja* 1929–1931; *Vásárnapi Újság* 1898–1912; *Új Idők* 1931; *Über Land und Meer* 1905–1911; *Die Woche* 1931.

¹²⁶ *Székely Nép*, 1936. január 1., 3.

¹²⁷ Uo., 1937. március 21., 4.

¹²⁸ Uo., 1937. augusztus 15., 3.

¹²⁹ Uo., 1938. április 10., 2.

¹³⁰ Szabédi László ügyvezető igazgatóőr levele Dr. Horváth Miklós-hoz Sepsiszentgyörgy város tisztiorvosához, SzNMMK, Irattár, 533-1946. szám.

ám maga a kérés arról árulkodik, hogy a kaszinó vagyona, bár túlélte a háborút, veszélyben volt. A könyvek átadása megtörtént. Ennek részleteit nem ismerjük. Ismerünk viszont egy nyilvántartást 1950. november 18-i dátummal, amelyet a múzeum készített a kaszinó könyveiről, összesen 1223 kötet-ről. Ezekből 1131 kötetet a Sepsiszentgyörgyi Rajoni Néptanács Kulturális és Művészeti Részlegének 4449/1952. számú határozatával átadtak a Sztálin

[Brassó] Tartomány Kulturális és Művészeti Osztályának 1952. március 12-én,¹³¹ a többi a múzeum könyvtárában maradt.

Közlésem azzal a reménnyel zárom, hogy az elkövetkező évek helytörténeti kutatásai további részletekre deríthetnek fényt a sepsiszentgyörgyi olvasóegylet és kaszinó történetéből, annak az egyesületnek az életéből, amely oly sokáig volt a város kulturális életének egy érdekes színtestje.

Tóth Szabolcs Barnabás – Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy, 1918. December 1. u., 15F/17., RO-520080; szabolcs77ro@yahoo.com

Levéltári és egyéb kéziratos források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)

- Fond 14: *Sepsiszentgyörgy város iratai / Arhiva orașului Sf. Gheorghe*
Inv. II/1: *Sepsiszentgyörgy helyi esküdtzékének és tanácsának jegyzőkönyvei / Registre procese verbale ale consiliului și ale juraților din orașul Sf. Gheorghe.*
- Fond 47: *Háromszéki Törvényszék iratai / Arhiva Tribunalului Județean Treiscaune*
Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Sepsiszentgyörgy (SzNMK)
- Irattár, 533-1946: *Szabédi László ügyvezető igazgatóúr levele Dr. Horváth Miklóshoz, Sepsiszentgyörgy város tisztiorvosához*

Irodalom

- HszVmEk 1899 = *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 1899.
- SKK 1835 = *S. Szent Györgyi Kasino könyv*, Brassó, 1835.
- SCA 1882 = *A Sepsiszentgyörgyi Casino Alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1882.
- SCKN 1884 = *A Sepsiszentgyörgyi Casino könyvtárának névjegyzéke*, Sepsiszentgyörgy, 1884.
- SCA 1900 = *A Sepsiszentgyörgyi Casino alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1900.
- SCH 1900 = *Sepsiszentgyörgyi Casino Házaszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1900.
- SKKN 1904 = *A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó könyveinek névjegyzéke 1904. év végén*, Sepsiszentgyörgy, 1905.
- SKKN 1916 = *A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó könyveinek névjegyzéke az 1914. év végén*, Sepsiszentgyörgy, 1916.
- SCSG 1926 = *Statutul Casinei din Sfântul Gheorghe*, 16 május 1926.

*

- CSEREY Zoltán
2008 *Sepsiszentgyörgy: város és falu egy helyen (2.)*, *Háromszék*, 2008. május 3.
- CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos
1999 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Sepsiszentgyörgy.
- FORRÓ Albert
2002 *A Székelyudvarhelyi polgári olvasó kör, Areopolisz 2002 (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II.)*, Székelyudvarhely, 5–12.
- FÜLÖP Géza
1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest.
- KOVALCSIK József
1987 *A kultúra csarnokai*, Budapest.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*, Csíkszereda.
- PERJESSY Gyula
1967 *Sugásfürdő monográfiája* (tanári fokozati dolgozat, gépelt kézirat, SzNMK).
- REISZ László
1988 *Egyletek a dualizmuskori Magyarországon*, *Statisztikai Szemle*, 10 (66), 930–946.
- TIBOLDI Zoltán
2002 *Adatok a 150 éves sepsiszentgyörgyi könyvtár történetének első évtizedeiből* (kézirat a szerzőnél).
- ÜRÖGDI NAGY Ferenc
1973 *Brassótól Kézdivásárhelyig*, in: *Az utazás divatja. Útleírások, útjegyzetek az 1848 előtti Erdélyről* (szerk. Ürögdi Nagy Ferenc), Bukarest.

¹³¹ *Inventar despre cărțile care s-au trimis la secția culturală în orașul Stalin. Inventar despre cărțile care trebuie să fie predate Secției de Cultură și Artă a Regiunii Stalin, conform adresei nr. 4449-*

1952 a Secției de Artă și Cultură Sfatul Popular al Raionului Sf. Gheorghe, SzNMK, Irattár, 78-1952. szám.

Istoria Cazinoului din Sf. Gheorghe, 1835-1946

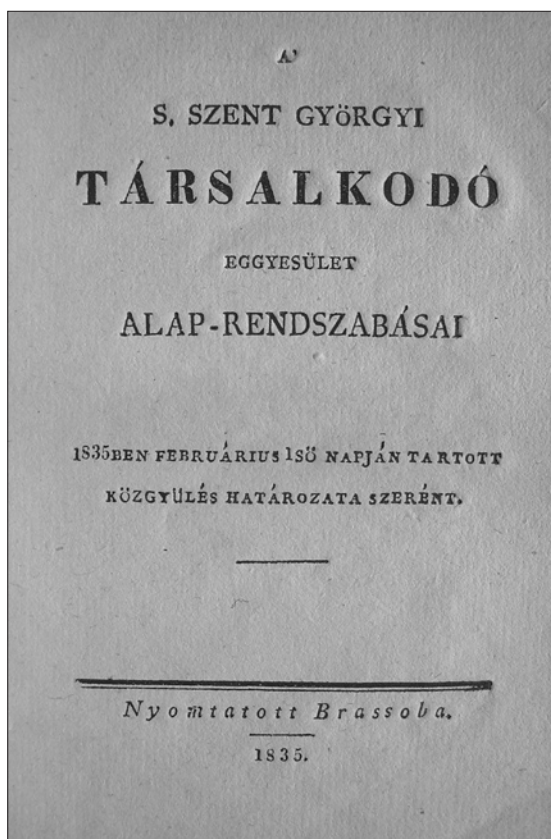
(Rezumat)

Cercurile de lectură și cazinourile transilvănene apar în deceniile premergătoare revoluției burgheze de la 1848. După o primă încercare, din anii 1835-1839, Sf. Gheorghe are un cazinou din 1856. Lucrarea parcurge dezvoltarea acestuia în deceniile ce urmează, serviciile oferite (salon, jocuri, bibliotecă) și evenimentele culturale care au avut loc de-a lungul anilor în sălile de la etajul primăriei și ulterior al teatrului actual, rivalitățile cu asociații similare, perioadele de criză (după 1867 se accentuează caracterul național maghiar, ca recul la tendințele neoabsolutiste austriece premergătoare; în anii 1920-1930 activitatea cazinoului este tot mai îngreunată de autoritățile românești), precum și epilogul din 1946 când biblioteca Cazinoului, desființat în condițiile noii puteri comuniste, ajunge în parte în Muzeul Național Secuiesc, în cealaltă parte la Brașov.

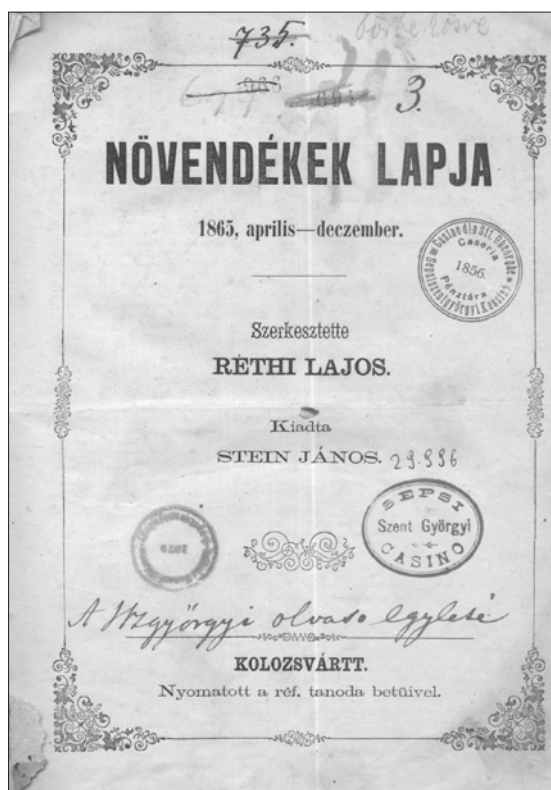
History of the Casino in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), 1835–1946

(Abstract)

The Transylvanian literary clubs and casinos appeared in the decades before the bourgeois Revolution of 1848. After a first attempt in 1835–1839 the first casino of Sepsiszentgyörgy was established in 1856. The paper gives an overview of the Casino in the following decades, of the services offered (saloons, gambles and library) and cultural events organized over the years in the halls of the town hall, and later in the present building of the theater, rivalry with other similar associations, periods of crisis (after 1867 the specific Hungarian character of the Casino got emphasized as a recourse to the previous Austrian neo-absolutist tendencies; after 1920–1930 the activity of the Casino was hindered by the Romanian authorities) as well as the epilogue from 1946 when the new Communist regime dissolved the library of the Casino which was partially moved to Székely National Museum and another part taken to Brassó (Brașov).

1. ábra A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó első alapszabályzata. 1835

2. ábra A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó egy könyve, a változó bélyegzőkkel

3. ábra Az 1835-ben alapított első Kaszinó épülete Orbán Balázs 1860-as évekbeli fényképén (a részlet bal szélén) és az 1856-ban alakult Kaszinónak az emeleten helyet adó mai színház (a részlet jobb szélén)

4. ábra A Jókai Mórt 1893–1894-ben felköszöntő díszalbum (Gyárfás Jenő, részlet)

Pénzes Lóránd

A SEPSISZENTGYÖRGYI SANCTA MARIA-INTÉZET: ZÁRDA, ÁRVAHÁZ, ÓVODA, ELEMI LEÁNYISKOLA, LEÁNYGIMNÁZIUM, ÓVÓNŐKÉPZŐ (1915–1948)

1. Sancta Maria leánynevelde és árvaház

A 20. század első felében a város életének egyik meghatározó intézménye volt a Sancta Maria-intézet. Magába foglalt árvaházat, óvodát, leányiskolát (mely később katolikus népi iskolává alakult), leánygimnáziumot és katolikus óvónőképzőt. Az intézet magját azonban közel két évtizedig csupán az árvaház és a leányiskola jelentette. Az alábbi sorokkal a széleskörű oktatási-nevelési tevékenységet nyújtó intézet indulását és fejlődését, nehézségeit és sikereit kívánjuk a számunkra elérhető történelmi források segítségével nyomon követni.

Az intézmény létrehozása nehézkesen kezdődött, főként mert egy szerzetesnővérek által vezetett iskoláról volt szó, egy erős protestáns múlttal rendelkező székelyföldi városban. Megalapítása a nagyszebeni ferencendi nővérek által fenntartott tanítóképző igazgatójának, dr. Bilinszky Lajos prelátnak köszönhető. Ő 1915-ben az általa igazgatott nevelőintézet 50 éves jubileuma alkalmából 50 000 korona alapítványt tett, azzal a céllal, hogy az egyházmegye területén leányárvaházat és hozzá tartozó iskolát alapítson. Pappá szentelésének 25. évfordulóján újabb 25 000 koronával növelte alapítványát. Csatolta az összeghez a ferencendi nővérek anyaegyházától jubilálása alkalmával árvaház alapításra kapott 17 654 korona adományt is. A kamatokkal együtt így 96 493 koronára növekedett az alapítvány, de intézet alapításához és fenntartásához nem számított hatalmas összegnek. Ennek ellenére az alapító úgy döntött, hogy nem várja meg a bevett egyházi gyakorlatnak megfelelően, míg az alaptőke kamatozás vagy egyéb adományok által megnövekedik, hanem a rendelkezésére álló összegből alapítja meg az intézetet, számítva arra, hogy további adományok gazdagíthatják azt. Az alapítvány célja szegény, árva vagy félárva leányok valláserkölcsös nevelésének és tanításának biztosítása volt, egy intézet révén. Kiemelt (első) helyen szerepelt a világháborúban elesett székelyföldi hős katonák árváinak

felvétele és taníttatása.¹ Tervéhez olyan települést keresett, ahol nem volt semmilyen rendű katolikus iskola. Sepsiszentgyörgy ilyen szempontból megfelelőnek tűnt. A fejlődő városkában ugyanis 1874-ben megszűnt a katolikus elemi iskola, újraindítása anyagiak miatt a későbbiekben sem sikerült. Ugyanakkor az egyre növekvő katolikusok száma is megkövetelte volna a fokozottabb egyházi jelenlétet. Bilinszky választása ezért esett Sepsiszentgyörgyre, ahol Székely Károly plébános örömmel fogadta a tervet, és segítőszándékát a későbbiekben is bebizonyította.

A kettős cél megvalósítása érdekében 1915. május 8-án Bilinszky és a plébános együttesen intézett kérést Háromszék vármegye törvényhatóságához, hogy engedjék át a létrehozandó árvaház számára a Háromszékvármegyei Tanalap tulajdonában levő, Sétatér u. 7. szám alatti földszintes épületet. Az alapító cserébe felajánlotta, hogy az intézetbe a tizből négy helyet a vármegyei hatóságok által felvételre ajánlott árvák számára tart fenn. A többségében református felekezettű tagokból álló vármegyei közgyűlésen a kérés tárgyalásakor kitörtek az indulatok, elutasították a nagylelkű ajánlatot. Főként az apácák jelenlétét sérelmezték. Az alispán, Király Aladár ekkor azt ajánlotta, hogy minden felekezet árvái vetethessenek fel az intézetbe. A katolikus Köntzei Benedek számadógnok vezette tagok el is fogadták az ajánlatot, de aztán a református lelkészek tiltakozása miatt újból elutasították.²

Ezt követően dr. Bilinszky Lajos azzal a kéréssel fordult a sepsiszentgyörgyi egyházközséghez, hogy adják át a plébániai épületet és kántori lakot az árvaház részére. Cserébe az alapítványból 20 000 koronát új plébánialakás vásárlására átadna az egyházközségnek. Az árvaház számára kérte továbbá az egyházközség tulajdonát képező leánynevelde- és iskolaalap 15 000 korona tőkét is. Az 1915. július 26-án tartott gyűlésen az egyháztanács Székely Károly elnökletével mindkét ügyben kedvezően döntött, elfogadta Bilinszky ajánlatát. Ezzel megoldást nyert az intézet sokat vitatott elhelyezésének kérdése.³

¹ Az alapítást követő néhány évben az alapító akarata szerint, hadiárvaháznak nevezték az intézetet, de a két világháború közti időben a *hadi* jelző kikopott a megnevezéséből.

² *Protocollum Altiorum ordinationum Tomus II et in fine Historia*

Parochiae et pago 89 exhibitio sacrorum fundatorum. (Historia Domus, 15–16.)

³ A plébánia számára két évvel később sikerült megfelelő lakást vásárolni.

Az árvaház és leányiskola vezetését a ferencendi nővérek mallersdorfi anyaháza vállalta. A püspöki jóváhagyást követően már július végén megkezdődhetnek az átalakítási munkálatok, melyek a szeptemberi tanévkezdésre 8838 korona költséggel el is készültek.⁴ Így az udvaron két különálló épület jött létre. Az egyik, a faépületben két osztálytermet alakítottak ki, amelyekben párhuzamosan két-két osztályt tanítottak. A másik, a kőből készült épület a zárda céljait szolgálta.⁵ Ugyanakkor bevezették a városi vízvezetékét és a villanyvilágítást, átalakították a folyosót. Az intézmény berendezésére Nagyszebenből érkezett bútorzat, zongora, konyhafelszerelés. Augusztus 25-én a nagyszebeni ferences intézetből négy apáca meg is érkezett Sepsiszentgyörgyre: Foszticz M. Fructuosa főnöknő,⁶ Fieger M. Carina,⁷ Hopfner M. Angelina és Gergely M. Loliona nővér. Közülük kettő okleveles tanítónő volt, egy zenetanárnő, egy pedig a háztartást vezette. Az intézmény kedvező fogadtatását bizonyítja, hogy a szeptember elején tartott beiratkozáskor már túljelentkezés volt. Helyszűke miatt csak 90 tanulót vettek fel az iskolába. Foszticz M. Fructuosa nővér az I–II. osztályt, Fieger M. Carina pedig a III–IV. osztály oktatását kezdte meg. A tanító nővérek megérkezése egyben a szerzetesi életforma megjelenését is jelentette a városban. A nővérek életmódja, a zárdalakók napi tevékenysége⁸ tanúságtevően hatott az egyházközség tagjaira, és több szerzetesnői hivatást is eredményezett a későbbiekben.⁹

Az intézet vagyona az indulás után a következőképpen alakult. Bilinszky alapítványából megmaradt 70 000 korona, melyet a püspök ellenőrzése alatt a gyulafehérvári székeskáptalan kezelt. Az alapvagyonból az adományozó célja szerint a káptalan értékpapírokat vásárolt: 5%-os Albina-pénztárjegyeket, 50 000

korona értékben és 5,5%-os hadikölcsönkötvényeket, 20 000 korona értékben. Az alapítvány kezelője az alaptőke kamatait évente több részletben szükség szerint kiutalta a főnöknőnek, aki azt elszámolás kötelezettsége mellett az intézet fenntartására fordította.

Az intézet pénzvagyonát a későbbiekben mások is gyarapították, adományokkal enyhítve, de meg nem szüntette a fenntartás nehézségeit. Kiemelten 1916-ban gr. Majláth Gusztáv Károly, aki püspökségének 20. évfordulója alkalmából 10 000 korona értékű 6,5%-os hadikölcsönkötvényt adományozott az intézetnek, hogy kamataiból évente egy hadiárvalány fenntartását fedezzék. Hg. Hohenlohe Klodvigné, született Majláth Sarolta 8000 korona alapítványt tett, melynek kamatából egy újabb árvalányt felvehessenek. Az alapítványi helyet életében az adományozó, halála után az erdélyi püspök töltötte be. Újabb, ezúttal csak Nagyszebenből származó árva fenntartására tett alapítványt hg. Hohenlohe Károly Egon szebeni prépost, kikötvé, hogy az alapítványi helyet mindig csak a szebeni plébános ajánlatára töltsék be. A kézdiszentléleki dr. Péterffy Lőrinc plébános 1000 korona értékű, hadikölcsönkötvénybe fektetett alapítványt tett az intézet fejlesztésére.¹⁰ 1915-ben a sepsiszentgyörgyi Botár Gáborné 2000 koronát adományozott az intézetnek, azzal a kikötéssel, hogy az összeget csak halála után adják át az árvaháznak.¹¹ Balogh Ignác kézdiszárzpataki plébános 40 éves papságának emlékére 2 db 100 korona értékű hadikölcsönkötvényt, László József lehményi plébános ugyancsak 40 éves papságának emlékére 1000 korona értékű alapítványt tett hadikölcsönkötvényekben. 1919-ben Móric Lajos és neje 250 koronát, Albert Irma Vilma, Bilinszky korábbi tanítványa 1000 koronát adományozott az árvaháznak.¹² A szeben–fogarasi esperesi kerület papsága

⁴ Sancta Maria 1915–1940, 8–9.

⁵ *Foaia de avere, eliberat in data de 4 mai 1928.* (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 2/1928 számú visszaosztott irat – a továbbiakban v. betűvel jelölöm a levéltári anyag rendezése során visszaosztott iratokat, melyek a plébániai iktatásban nem szerepeltek, de a visszaosztás során utólagos iktatást kaptak.)

⁶ Foszticz M. Fructuosa 1858-ban született Brassóban. 1885-ben fejezte be tanítónői tanulmányait, majd 1886-ban a nagyváradi orsolyita intézetben szerzett tanítónői oklevelet, kitűnő képesítéssel. (Uo., 43/1926.)

⁷ Fieger Carina 1871. november 13-án született, a poroszországi Bockenheimban. Tanítónői tanulmányait a Landshut-Ursulinen intézetben végezte, majd 1892-ben szerzett tanítónői oklevelet a Straubingi Tanítónőképzőben. 1897-ben a nagyváradi orsolyiták által vezetett iskolában tett különbözeti vizsgát magyar nyelvből és irodalomból, alkotmánytanból, földrajzból és történelemből. (Uo., 46/1926.)

⁸ Napirendjük a következő volt: 5.30: felkelés; 6.00: reggeli ima és elmélkedés; 6.30: a templomban Prima, Tertia, Sexta és Nona horáinak imádkozása, valamint szentmise a templomban; 7.45:

reggeli; 8.00: mindenki a hivatásába megy (iskola, zeneórák, konyha, takarítás); 10.00: 10 perces uzsonna, majd mindenki visszament a hivatásába 12 óráig; 12.00: Vesperás és Hamlet közös zsolozsmázás, Portikularexamen; 12.30: ebéd (ez alatt szigorú hallgatás és egy fejezet a szerzetesrend szabályzatából és a lelki olvasmányokból); 13.00: rekreation, 13.30: asztali ima, utána rövid szentségimádás, szabad idő (séta); 14.00: mindenki vissza a munkájához; 16.00: uzsonna; 16.30: Malutin és Laudes közös zsolozsmázás; 17–19.00: munkaidő, majd vacsora; 19.30: rekreation, asztali ima és rövid szentségimádás; 21.00: szigorú hallgatás; 21.45: lefekvés. (Uo., 328/1928.)

⁹ Sándor Mária Lajosina nővér, Dávid Erzsébet Ágnes nővér, Sipos Vilma Consalva nővér, Dobos Mária Firmma nővér, Boros Lujza Teresa nővér, Máté Veronka Fructuosa nővér, Bálint Veronka Elena nővér, Zonda Magdolna, Dávid Erzsébet, Bartalis Julianna. (Sancta Maria 1915–1940, 88.)

¹⁰ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 1/1915, *Alapítványok és adományok.*

¹¹ Uo., 1915. november 29-én keletkezett elismervény.

¹² Uo., 144/1916, 33/1919.

Bilinszky 25 éves papságának évfordulójára 300 koronát adományozott jutalomdíjként egy árva számára. Adományozásból a szentgyörgyi hívek sem maradtak ki. Az Oltáregylet tagjai 700 koronát gyűjtöttek Székely Károly papságának 25 éves évfordulójának emlékére, melyet hadikölcsönkötvényekbe fektetve adtak át az árvaháznak. Fennállása alatt az alapítványtevők mellett a jötevők népes tábora is segítette az árvaházat.

Sajnos a hadikölcsönkötvények I. világháború végi elértéktelenedésével az ezekbe fektetett alapítványok már nem szolgálhatták az intézet fenntartását, az intézet alaptökéje is csaknem teljes egészében odateszett.¹³ A nővéreknek az árvaház és nevelőintézet fenntartásában egyre inkább a jötevőkre és az időszakos segélyekre kellett támaszkodniuk.

A vagyont elvesztett intézeten Bilinszky Lajos a későbbiekben is alapítványokkal igyekezett segíteni, de csupán ezekre már nem lehetett alapozni a zárda és leányiskola fenntartását. 1928-ban az alapító, szebeni igazgatói működésének 35. éves évfordulója alkalmából, a leányárvaház számára 100 000 lejes alapítványt tett.¹⁴ 1939-ben pedig ehhez az összeghez újabb, 1 380 367 lejt kitevő alapítványt csatolt. A pénzösszeget Bilinszky átadta Márton Áron püspöknek, aki az Egyházmegyei Tanács (Erdélyi Római Katolikus Státus) kezelésére bízta, hogy az adományozó akarata szerint ingatlanba fektessék, jövedelméből pedig újabb 10 árva felvételét biztosítsák. Az ingatlan Kolozsváron, a str. Moldovei (Varga János utca) 4. szám alatt volt a püspökség nevére telekkönyveztetve. Kezelését az Egyházmegyei Tanács Igazgatótanácsa látta el. A bérház havi jövedelmét jelentő 3000 lejt 1948-ig a zárda rendszeresen megkapta.¹⁵

A két világháború között az intézet fenntartását a Bilinszky alapítványaiból, a bentlakásba felvett gyermekek fenntartási díjából, a hívektől kapott állandó segélyezésekből, a templomban elhelyezett árvaperselyből,¹⁶ a városi¹⁷ és a vármegyei hatóságoktól kapott időszakos támogatásokból biztosították. Megszokott gyakorlatot jelentett a nővérek kolduló körútja, amelynek során az árvák számára a környező falvakban élelmiszert gyűjtöttek.¹⁸ A helyi gyárak különféle termékekkel – textiláruval,

élelmiszerral – támogatták, a püspökség pedig 1919 után alkalmi segélyekkel járult hozzá az intézetet fennmaradásához. A második bécsi döntést követően az iskola dologi kiadásait és a tanítók fizetését 90%-ban a magyar állam, 10%-ban pedig a Püspöki Helytartóság fedezte. Ennek ellenére továbbra sem tudtak 10 árvánál többet befogadni.¹⁹ A magyar állami támogatás megszűnése után, 1945-től az egyházi hatóságok sem tudták vállalni az intézet fenntartását,²⁰ ezért ennek feladatát az egyházközsége szerették volna hárítani. Az egyháztanács az önadóztatás bevezetésével akarta a kérdést megoldani, de, mint a későbbiekben látni fogjuk, eredménytelenül. Következtetésként elmondható, hogy az intézet fenntartásának terhet legnagyobb részben a ferences nővérek viselték, akik a mindenkori plébános segítségével igyekeztek megtalálni a további működéshez szükséges anyagiakat. A pedagógusok megélhetését többnyire az államtól kapott fizetés, az épületek fenntartását és a dologi kiadásokat pedig a nővérek, az egyházközség és a püspökség együttes erőfeszítései biztosították.

Lássuk azonban, hogy kik számára jött létre az árvaház. Az alapítólevél szerint²¹ az árvaházba erdélyi, római katolikus, törvényes házasságból származó, szellemileg és fizikailag egészséges árva vagy félárva lány volt felvehető, 6 éves kortól 14 éves korig. Az árvákat az alapító, halála után a mindenkori erdélyi püspök vehette fel, a főnöknő ajánlatára. Ha a tanuló két egymást követő évben megbukott, akkor az árvaházból elbocsájthatták. Az árvák az árvaházhoz kapcsolt iskolába jártak, és az árvaház nem volt arra kötelezhető, hogy más iskolába küldje őket. A tanulmányaik elvégzése mellett a nővérek a házimunkára is megtanították őket. Az egyházközség a zárda alapításakor átadta a Leánynevelde- és iskolaalap címen kezelt 15 000 korona alapot az árvaháznak és nevelőintézetnek, de ezen kívül az iskola fenntartásában semmilyen kötelezettség nem terhelte.²² Az intézet vezetésében a főhatóság a püspök volt, közvetlen hatósága a sepsiszentgyörgyi iskolaszék, igazgatója a helyi plébános, mindaddig, míg a püspök más igazgatót nem nevez ki. Hatásköre azonban csak az iskolai ügyek intézésére terjedt ki, a nővérek személyi kérdéseire már nem. Az iskola, valamint

¹³ Az intézet 1915–1940 közti jötevőinek névsorát lásd Sancta Maria 1915–1940, 14–15, 55–59.

¹⁴ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 7/1928.

¹⁵ Uo., 365/1939 v., 54/1939, 9/1944 (alapítólevél másolata).

¹⁶ Uo., 5/1941.

¹⁷ Többnyire tűzifasegélyekben nyilvánult meg.

¹⁸ Szentgyörgyi tevékenységük alatt mindvégig kettesével járták a környező falvakat, hogy az árvák számára élelmet gyűjtsenek. (Nagy Márta szóbeli közlése, 2010. február 4.)

¹⁹ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 530/1941 v.

²⁰ Elsősorban a tanárok, tanítók és az óvónők fizetését fedezték.

²¹ A püspök 1915. szeptember 15-én, 5691/1915 sz. alatt hagyta jóvá az alapítólevelet.

²² Lásd az 1915. augusztus 15-én keletkezett alapítólevél 11. pontját: *A sepsiszentgyörgyi róm. kat. egyházközség az árvaház és a vele kapcsolatos iskola és nevelőintézet fenntartására nézve semmi más kötelezettséget nem vállal, de úgy szellemileg, mint anyagiilag minden lehetőet megtesz az intézet fenntartása és fejlesztése érdekében.*

a nevelőintézet összes ügyeit a főnöknő tőle függetlenül intézte. Amennyiben az elemi iskola további szinttel bővül, az iskolák nyilvános jellegű római katolikus iskolákká válnak. Az alapítólevél utolsó pontja kimondta: ha az árvaház, iskola és nevelőintézet valamikor megszűnne, vagy fenntartani tovább nem lehetne, akkor az intézet minden vagyona átszáll az erdélyi egyházmegyére, mindaddig, míg az alapítványt eredeti rendeltetésének vissza nem adhatják.²³

A püspöki főhatóság 1915. augusztus 15-én rendelte el az árvaház és leányiskola megnyitását.²⁴ Az alapítólevélben rögzített elvek alapján, 1915. szeptember 9-én ünnepélyes Veni Sancte után került sor Sepsiszentgyörgyön az eseményre.

Az árvaház és a leányiskola felavatását/megszentelését gr. Majláth Gusztáv Károly püspök a béрмаutja végén, 1915. október 13-án végezte.²⁵ A templomból püspöki ornátusban, nagy papi segédlettel vonult át a Sancta Maria-leányárvaházba, ahol Székely Károly plébános köszöntője után az árvák mondtak köszönőszavakat.

A katolikus szórványnak számító vidéken az árvaház és leányiskola megnyitásának nagy jelentősége volt. Meisel József főesperes a kerületi papság nevében szívélyesen üdvözölte a plébános hozzájárulására létrejött intézményt.²⁶

Az első évben a szűkös anyagi viszonyokra hivatkozva az alapítólevélben meghatározott 8 árva helyett csupán 5 árva került az intézetbe, közülük 4 háromszéki, egy kolozsvári. Számuk a két világháború között 10 főben állandósult, majd 1940–1948 között átlagosan 20 gyerekre növekedett.²⁷

Az első tanévben másrészt nehézségekbe ütközött az I–IV. osztályos leányiskola nyilvános jogának elismertetése, mivel a tanfelügyelő az intézményt engedéllyel nem rendelkező magániskolának tekintette. Végül az 1868. évi 38. tc. 11. paragrafusosa, valamint az 1907. évi 27. tc. végrehajtására kiadott utasítás 50. paragrafusában foglaltak alapján rendeződött a helyzet. A törvény értelmében csupán erkölcsi tesületeknek volt joguk felekezeti iskolát alapítani, és

így az egyházközség az állami hatóságok előtt magára vállalta az iskolaalapítást.

A leányiskola 1915–1936 között két tanerővel működött, két osztályteremben, katolikus elemi iskolaként, két-két osztály párhuzamos oktatásával. A tanulók az árvaház növendékeiből és a városi, illetve a környező falvakból érkezett leányok közül kerültek ki. Trianon után rendeletek tiltották meg, hogy állami hivatalnokok gyerekei felekezeti iskolába járjanak, így az intézménynek le kellett mondania néhány jó képességű tanulórol, sokszor éppen állami hivatalban dolgozó egyháztanácsosok gyerekeiről. Ám a korlátozó rendelet ellenére a fejlődés visszafordíthatatlan volt. Az 1924-ben megszüntetett fiúiskola újraindítására való törekvés eredményeként a minisztérium 1933-ban engedélyezte az iskola vegyes jellegét. Így a lányoknál kisebb számban ugyan, de már fiúk is tanulhattak a nővérek által vezetett katolikus népi iskolában.

A vegyes iskolává történt alakulással a korábban szerzetesek által fenntartott iskola 1933-tól egyházközségi jelleget kapott. Erre hivatkozva a püspök az egyházközség számára is kötelezővé tette az iskola fenntartásához való hozzájárulást,²⁸ de erre nem került sor. Kitűnik ez Adorjáni Károly egyházi főtanfelügyelő 1938-ban kiadott rendeletéből is, melyben az egyházközséget az iskolával szembeni anyagi köteletségének teljesítésére utasítja.²⁹

1936–1940 között az iskola három, 1940-ben öt,³⁰ 1941–1942-ben pedig négy tanerővel működött. Az iskola elnevezése is megváltozott: a korábbi Sancta Maria-leányiskolából Sancta Maria Róm. Kat. Népiiskola lett. A katolikus népi iskola 1936-ban az elemi osztályok mellett V–VII. osztállyal rendelkező felső tagozattal, leánygimnáziummal bővült, majd 1941-ben katolikus polgári leányiskolává alakult. A leányelemi, majd később a vegyes népi iskola mindenkori igazgatója a plébános volt, de a tényleges igazgatói teendőket a nővérek közül választott helyettes igazgató látta el. Az iskola elnevezésének megfelelő volt az intézmény pecsétje is. Közepén a Szűzanya képe állt a *Sancta Maria róm. kat. elemi iskola* körirattal

²³ Lásd az 1915. augusztus 15-én keletkezett alapítólevelet és ennek 1924. szeptember 2-án elfogadott hitelesített román fordítását. (*Document fundational*, 1/1915 v., GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 20/1924 v.)

²⁴ 4822/1915 szám alatt kelt leirat (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 79/1915, 159/1915, 192/1915), valamint püspöki átiratok a Háromszékvármegyei Tanfelügyelőséghez. (Uo., 1488/1915, 4822/1915, 5664/1915.)

²⁵ SZÉKELY Károly 1926, 36–41.

²⁶ *Kerületi papságon nevében is engedje meg, hogy hálánkat és szeretetünket tolmácsoljam azért az önfeláldozásért, munkáért és gondoskodásért, amellyel lehetővé tette azt, hogy Sepsiszentgyörgyön nevét örökre a hálás utókor szívébe véste. Köszönjük jóságát és fáradságtalan, lankadni nem tudó akarateréjét, mert hiszen Főtisztelendőség*

nélkül aligha létesül az intézmény. (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 158/1915.)

²⁷ Az 1915–1941 között az intézetben nevelt árvák névsorát lásd Sancta Maria 1915–1940, 93.

²⁸ Igaz ugyan, hogy a zárdaiskola alapítólevelének 11. pontja ennek ellenkezőjéről rendelkezik, de a fiúiskolának az elemi leányiskolába történt beolvadásával annak jellege is egyházközségivé alakult át.

²⁹ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 187/1938 v.

³⁰ A két új tanerő fizetését a városi katonai parancsnokság az államkincstár terhére állította be. A zárdában teremhiánnyal küszködtek, az öt osztály számára kénytelenek voltak a délelőtti mellett a délutáni oktatást is bevezetni.

ellátva. Az elemi iskola előzményeként 1933-tól sikerült óvodával is bővíteni az intézményt.

A ferences nővérek által vezetett iskola és árvaház már indulásától kezdve népszerű volt a nem katolikus felekezeti tanulók között is. Az intézetbe ugyanis vallásfelekezetre való tekintet nélkül vettek fel árvákat és tanulókat. Az elemi iskolát elvégzett tanulók közül legnagyobb számban katolikusokat találunk, utánuk következnek a reformátusok, akik Erdélynek a Román Királysághoz történt csatolása után látogatták nagyobb, sok esetben a katolikusokat is meghaladó számban az intézetet. A református elemi iskola 1931-ben történt megnyitása után azonban a protestáns tanulók száma jelentősen csökkent. (1. táblázat.)

A katolikusok számára az évi tandíj az indulás éveiben 100 koronát, a más vallásúak számára 200 koronát jelentett.³¹ Az intézet egyházi jellegéből fakadóan nagy hangsúlyt fektettek a vallásos nevelésre. A katolikus tanulók hitoktatását a plébános és a nővérek, majd az 1930-as évektől a hitoktató végezte, a református növendékek vallásoktatásáról pedig heti négy órában a saját lelkészüket gondoskodott. Az V–VI. osztályos tanulók a tantervben foglaltakon kívül németet is tanultak, hogy a polgári iskola II. és III. osztályába szükséges különbözeti vizsgát könnyűszerrel letehesék. A rendes tantárgyakon kívül a nővérek heti két órában zongoraórákat is tartottak, melyekre a város más iskoláiból is fogadtak tanulókat.³² Az oktatáshoz szükséges szemléltető eszközök beszerzését kezdetben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is támogatta, de az évek során a nővérek leleményességének köszönhetően erre már nem volt szükség.³³

A zárdában levő iskolai helyiségek már az első tanévben szűknek bizonyultak.³⁴ Ezért Bilinszky 916-ban megrendelte egy új, az intézetnek otthont adó impozáns épület tervét, külön bentlakással és kápolnával. A tervrajzokat Szalay Ferenc nagyszabedű építőmester még a háború éveiben elkészítette, de az építéshez szükséges 50–60 000 korona nem sikerült megszerezni.³⁵ Építés helyett már a második évben a pusztulás következett. Az 1916-os román betörés elől a zárda lakói elmenekültek, és az épület jelentős, 8886 korona kárt szenvedett. Az októberben vissza-

tért nővérek felszerelés nélkül találták az intézetet. Fokozatosan visszaállt mégis a régi rend, szegényes berendezéssel a hiányokat is pótolták. A főnöknő levélben fordult a vármegyei tanfelügyelőséghez, hogy az állam által megítélt kártérítési segélyből 2000 korona előleget folyósítsanak.³⁶ De alig indult újra az intézeti élet, hadikórháznak foglalták le az épületet, és az iskolát ideiglenesen máshová telepítették.

A háborús viszonyok ellenére az iskola a második tanévet is megkezdte ősszel, 83 leánytanulóval. A tanítás a megszokott tanmenetben folyt, a háború csupán a hadi és jótékony célra szervezett gyűjtésekben érződött.³⁷ 1921-ben a nővérek letették a hűségüket Ferdinánd királynak, így tanítói tevékenységüket tovább folytathatták.

Mivel a zárda csak két tanteremmel, a nővérek számára is kevés helyiséggel rendelkezett, 1927-ben újból elindították az épület egy emelettel történő bővítésének tervét. Erre a célra a zalatnai özv. Záknoffy Antalné, született Magyar Mária 100 000 lejt és 300 000 lejt értékű zalatnai házat adományozta az intézet számára,³⁸ azzal a kikötéssel, hogy élete hátralevő napjaiban itt lakást és teljes ellátást kapjon.³⁹ A nővérek és az egyházközség tagjainak összefogásával megindult a hiányzó összegek megszerzése. A nővérek közül Sipos M. Consalva országos gyűjtőúton szerzett jelentős pénzüsszeget, a hívek pedig egyleteik által szervezett rendezvények bevételeit adományozták a bővítésre. Az egyházközség a kultúrház javára történt, 100 000 lejt kitevő gyűjtésének csaknem felével, 40 000 lejjel járult az építkezés költségeihez.⁴⁰

A fenti adományozók összefogásának köszönhetően 1930 őszére a zárdaépület emeletet kapott. A város építészettörténetében ez az első alkalom, amikor egy meglévő földszintes házat emeletessé alakítanak át. Így a korábban 7 helyiségből álló intézet 2 tanteremmel, egy kápolnával és 2 zeneszobával bővült. A földszinti tantermeket és zeneszobákat az árvák és a nővérek számára lakóhelyiségekké alakították át. A kápolna az intézet alapítójának ajándékaiként értékes tölgyfaberendezést kapott. Oltára a gr. Majláth Gusztáv püspök házi kápolnájában levő oltár másolata lett. A Keresztút tölgyfa keretbe helyezett stációi a hívek adományából

³¹ SEtűjk 1908–1933, III, 92.

³² *Értesítés a Sancta Maria leányárvaház megnyitásáról.* (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 26/1915 v.)

³³ A vármegyei tanfelügyelőségen keresztül történelmi képeket, országcímert adományozott.

³⁴ A zárdában egy 59 négyzetméteres és egy 48,50 négyzetméter nagyságú tanterem állt a tanulók rendelkezésére, vö. *Planul claselor școalei rom. cat. din Sfântu Gheorghe* (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 73/1926 v.), *A sepsiszentgyörgyi római katolikus iskola törzskönyve 1929-ben* (Uo., 526/1929 v.).

³⁵ Építkezési tervek. (Uo., 243/1918 v., 19/1918 v., 20/1918 v., 21/1918 v., 22/1919 v.)

³⁶ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 9/1917 v.

³⁷ A Vörös Kereszt és az Erdélyi Pártfogó Egyesület felhívására szervezték a nővérek, a tanulók részvételével.

³⁸ Záknoffyné eredeti célja az volt, hogy 400 000 lejt kitevő vagyionát a nagyszabedű zárdának adományozza, de a Székely Károly plébánossal folytatott beszélgetés után szándékát megváltoztatta a sepsiszentgyörgyi zárdát választotta.

³⁹ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 93/1926 v.; SEtűjk 1908–1933, III 182–183.

⁴⁰ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 182/1930 v., 183/1930 v.; SEtűjk 1908–1933, III, 301.

készülhettek el. Az épület későbbi belső javítására és korszerűsítésére⁴¹ már a Püspökség segélyezése folytán került sor, 1935-ben.⁴²

Az 1927/28-as tanévben 99 leánytanuló járt az intézetbe. A tanulók népes tábora miatt Fieger Carina és Offenberger Gustavina nővérek mellett világi tanítót is alkalmaztak, Tóth Irén személyében. Ebben az évben mondott le az intézet első igazgatóhelyettese, M. Fructuosa, aki idős korára és sikertelen román nyelvvizsgájára való tekintettel már nem is tanított. Az iskolaszék Fieger M. Carina nővért választotta helyébe, aki 1934-ben történt lemondásáig vezette az intézetet.⁴³ Őt követte Offenberger Gustavina nővér 1941-ig, majd egy évig Vári M. Anolina nővér. 1942–1948 között, az intézet megszüntetéséig Hajdu M. Amantia főnöknő volt az igazgató.⁴⁴

Az iskola felszereltsége a hasonló intézményekhez viszonyítva jónak minősült. Könyvtára körülbelül 200 kötetből állt. Gazdag szemléltetőanyaggal rendelkezett, melyet az osztályokban felállított tárlókban helyeztek el, és folyamatosan gyarapítottak. Az oktatási-nevelési munka fontos részét alkotta a lelki életre való nevelés, mely a hitoktatás mellett a különféle lelki programokon való részvételben mutatkozott meg. A rendszeres hitoktatást a segédlelkész és a nővérek felváltva végezték, osztályonként heti 2-2 órában.⁴⁵ A tanítás reggel 8.00–12.00 között és délután 14.00–16.00 között zajlott. A leányiskola belső élete élénknek bizonyult. Havonta 2-3 alkalommal csoportosan vettek részt szentmisén, iskolai ünnepeket tartottak karácsonykor, év végén, anyák és apák napján, a főnöknő és a plébános neve napján. A különféle színpadi előadásaikból befolyt jövedelmet egyházi célokra fordították. Tavasszal és ősszel a tanulók a nővérekkel együtt kirándultak.⁴⁶

⁴¹ Az 1930-as bővítési munkálatok alatt tartó esőzések hatására az emeleti tanterem gerendázata és padlózata meggombásodott, ezeket vas gerendákkal és boltíves téglapadlózattal pótolták. ⁴² Sancta Maria 1915–1940, 27–28.

⁴³ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott Iratok, 48/1929, 324/1934.

⁴⁴ Uo., 6/1935.

⁴⁵ A katolikus elemi iskola 1927. január 29-én tett hivatalos látogatásáról felvett jegyzőkönyv, lásd SEtűJk 1908–1933, III, 246; GyfvÉL SGyl SPL, Iktatott Iratok, 16/1927 v.

⁴⁶ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott Iratok, 363/1932 v.

⁴⁷ *Elismeréssel vagyok a Tisztelendő Nővérek iránt, akik az iskolát ügyesen tudják vezetni, s a gyermekeknek olyan értelmes nevelést és oktatást adnak, hogy ez az állami revizornak is teljes elismerését váltja ki. A revizor dicséretes példaként állítja oda ezt az iskolát a többi hasonló jellegű iskola elé. Gyulafehérvár, 1929. március hó 30. Zomora Dániel s. k. Püspökhelyettes.* (1511/1929 számú püspöki leirat, SÁL, Fond 181, nr. 19; GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 94/1928, 111/1928.)

⁴⁸ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 70/1928.

⁴⁹ Olyan diákok esetében, akik korábban állami iskolába jártak, mert lakhelyükön nem volt felekezeti iskola, és Sepsiszentgyörgy-

Az iskolában gyakoriak voltak a tanfelügyelői ellenőrzések. Az Egyház részéről a mindenkori kerületi és egyházmegyei tanfelügyelő, az állami hatóságok részéről pedig különböző tanfelügyelők és ellenőrök látogatták az iskolát. Az 1927/28-as tanévtől az iskolalátogatásokról már írásbeli jegyzőkönyvet vezettek. 1928 májusában, szeptemberében, majd november 17-én Ion G. Nicolaescu tanfelügyelő ellenőrizte az iskolát, de működése ellen egyszer sem emelt kifogást. Maga a Főpásztor is elismerését fejezte ki a sikerért.⁴⁷ Az év végi nyilvános vizsgán az állam kiküldöttjeként jelen volt Catave David és Simion Ioan brassói tanfelügyelő, valamint Caracudovicu bukaresti főtanfelügyelő, akik maguk is részt vettek a tanulók vizsgáztatásában. Az eredménnyel messzemenően meg voltak elégedve: *Az eredmény kitűnő. A gyerekek derekasán megállták a helyüket.*⁴⁸ Ennek ellenére a háromszéki tanfelügyelő/revizor M. Ogreanu kezdetben igyekezett ellehetetleníteni az intézmény működését, visszatartva a diákok beiratkozásának jóváhagyását.⁴⁹ Előszerezettel élt a kor kedvelt névelemzés-módszerével. A diákok nevéből önkényesen következtetett román nemzetiségűekre, és erre hivatkozva tiltotta el a katolikus magyar iskola látogatásától.⁵⁰

A tanfelügyelői ellenőrzések évente többször is megismétlődtek, de mindig kiváló sikerrel.⁵¹ Pedig ugyancsak igyekeztek törvénytelenégeket találni,⁵² de néhány apró formai hibán kívül az intézmény működésével messzemenően meg voltak továbbra is elégedve, gyakran hangoztatva annak mintaiskola jellegét.⁵³

A gazdasági világválság első évében az intézet a külső – az állam által támasztott – nehézségek mellett belső problémákkal is küzdött. Mivel az állami iskola ingyenes volt, a zárdai iskolában pedig csekély tandíjat kellett fizetni, a tanulói létszám kb. 20

re költözve a katolikus iskolába szerettek volna beiratkozni, ezt a tanfelügyelő arra hivatkozva utasította vissza, hogy továbbra is az állami iskolát kötelesek látogatni. A püspök a közoktatásügyi miniszternél tiltakozott az intézkedés ellen. (Uo., 169/1929 v.)

⁵⁰ Uo., 186/1929 v.

⁵¹ Lásd az 1929. január 23-án, március 16-án, március 21-én, május 16-án, szeptember 16-án és 22-én, november 17-én tartott iskola-ellenőrzési jegyzőkönyvekben foglaltakat. (Uo., 526/1929 v.)

⁵² Az 1929. október 28-án tartott ellenőrzésen pl. Petru Giurar inspektor azt kifogásolta, hogy a növendékek körmei nem voltak eléggé levágva.

⁵³ Az 1930. június 12-én tartott ellenőrzésen M. Ogreanu inspektor a következőket foglalta jegyzőkönyvbe: *Clasele curate, înzestrate cu mobilier și material didactic corespunzător. Elevele îmbrăcate-n uniformă, vioaie, plină de dragoste față de învățătoarea lor, iar aceștea cu cea mai mare bunăvoință față de eleve – adevărate mame. (...) Rezultatul examinării îl clasifică cu foarte bine, exprimând mulțumiri cuvioasei Soră Gustavina M. Offenberger.* (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 344/1930 v.)

fővel lecsökkent, így a későbbiekben 60–70 fő között mozgott.⁵⁴ Az intézetben végzett tanulók további sorsa, továbbtanulása is foglalkoztatta a nővéreket. Az elemi iskolát végezettek nagyobb része gazdasági lehetőségek hiányában cselédsorba, kisebbik része gyárakba került. Ők a műveltség megtartásának és gyarapításának formáját az egyházak kínálta egyesületi életben találták meg.

Ugyanakkor az alapítólevélben foglalt célkitűzésekkel ellentétes eredményhez vezetett az a gyakorlat, hogy a nagyszabású tanítóképzőben apácjelöltként továbbtanulni akaró tehetséges növendékek középiskoláikat már nem a sepsiszentgyörgyi, hanem a nagyszabású zárda jelöltjeként kellett hogy végezzék. Így tanulmányaik befejezése után az intézet, ahol elemi iskoláikat járták, és a vallásos nevelést kapták, már nem tarthatott igényt rájuk. A Bilinszky által vezetett nagyszabású intézet ugyanis saját jelöltjének tekintette a növendékeket, még akkor is, ha anyagilag nem járult hozzá a fenntartásukhoz.⁵⁵ A probléma akkor került felszínre, amikor a zárdának szüksége lett volna újabb apáca-tanítókra, és noha volt innen kikerült jelöltje, mégis világi tanító felvételére utasították az igazgatónőt. Így felmerült annak a veszélye, hogy hosszú távon az intézet apáca-tanítók nélkül maradhat. A gondot a tartományfőnöknő végül úgy oldotta meg, hogy szükség esetén más rendházakból helyezett át pedagógus-nővéreket.⁵⁶ Örökös gond volt a nővérek megélhetésének biztosítása, ez a román berendezkedés után már tarthatatlanná vált. A nővérek rendszeres fizetést nem kaptak, csupán a Státus folyósított havi 2000 lej segélyt, de ez a megélhetésre elégtelen volt. Sok esetben pedig ennek folyósítása is több hónapig késett.⁵⁷ Az egyházközség, mint fennebb láttuk, nem vállalta fel a zárda segélyezését, mivel legnagyobb gondja – a kántor fizetésének biztosítása – minden anyagi tartalékát felemésztette. Így maradt a korábbi állapot: az alkalmi segélyekre és adományokra támaszkodó bizonytalan intézetfenntartás gyakorlata.⁵⁸

1930-ban a városban pusztító skarlátjárvány miatt egy időre az iskolát is bezárták. Az intézetben halálos áldozata is volt a járványnak.

Az 1929/30-as tanévben megalakult a Szívgyárda, „Kis Szent Teréz” csapata címmel. A Jézus Szíve tiszteletére alakult egyesületbe 25 tanuló lépett be a zárda növendékei közül. Zászlószentelésükre 1930 pünkösdjén került sor, dr. Jakubek István jezsuita szerzetes szívgenerális részvételével, dr. Künnle Tivadarné zászlóánya védnöksége alatt. A szívgyárdacsoportokat 1935-ig a segédlelkészek, azt követően pedig a tanítónők vezették. Az állami hatóságok 1935-ben betiltották a gárdanév, gárdajelvény és gárdasapka használatát, így az egyesület Kis Apostolok néven működött tovább. Programjaik között elsősorban a lelki nevelést előremozdító tevékenységek szerepeltek: Jézus Szíve ünnepe és az első péntek megartása, hetekre lebontott lelki erények gyakorlása, vagyis az ún. parancsok megartása. Ezzel párhuzamosan szociális feladatokat is felvállaltak: különféle alkalmakra rendezett belépődíjas műsoraik jövedelmét a fogságban levő gyerekek kiváltására, a város szegényeinek a megsegítésére és más egyházi célok megvalósítására fordították.⁵⁹

Az intézet 25 éves fennállásának jubileumára a nővérek nagyszabású ünnepséget szerveztek 1941. június 1-jén, pünkösd vasárnapján.⁶⁰ Az egész napos programon népes vendégsereg,⁶¹ az egyházközség tagjai és a város lakói nagy számban vettek részt. A papok, szerzetesek, a helyi egyházközségek egyesületi vezetőinek köszöntői, a tanulók és már végzett növendékek köszönő szavai mind-mind az intézet fennállásának szükségességéről tanúskodtak.⁶² Sajnos az alapító, Bilinszky 1940. december 7-én elhunyt, így az általa létrehozott intézmény jubileumán már a kolozsvári házsongárdi temetőben pihent. Az ünnepség fővédnöki tisztét az óvoda jótevőjének, br. Szentkereszty Béla képviselőnek a testvére, Szentkereszty Erzsébet vállalta.⁶³ A jubileum helyi fogadtatásáról

⁵⁴ 1929-ben a helybeli állami iskolát 89 katolikus fiú és 38 katolikus lány látogatta.

⁵⁵ A sepsiszentgyörgyi leányiskolából Szebenbe került növendékek eltartását vagy jótévik, vagy családtagjaik fizették.

⁵⁶ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 241/1929.

⁵⁷ A zárda jövedelme 1930-ban a következőképpen alakult: Státussegély évente 24 000 lej, iskolafenntartási díj – mely a növendékek száma szerint változott – évi 32–36 000 lej. A fizetéseken kívül a fenntartási költségek ennek másfélszeresét jelentették.

⁵⁸ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 502/1929 v., 401/1931.

⁵⁹ Sancta Maria 1915–1940, 48–49.

⁶⁰ Az eredetileg 1940 augusztusára tervezett ünnepséget a második bécsi döntést megelőző bizonytalan belpolitikai helyzet miatt halasztották el egy évvel későbbre.

⁶¹ Jelen volt a ferencendi tartományfőnöknő kiküldöttje, M. Redigunda jelöltmester Kolozsvárról, Forester M. Áczó, a ma-

rosvásárhelyi intézet főnöknője, P. Márton Bernát domonkos szerzetes, a Püspöki Főhatóság képviselője, Nagy M. Lonella, az irgalmas nővérek székesfehérvári főnöknője.

⁶² A kiemelkedő eseményre a nővérek a már többször idézett emlékkönyvet állították össze, melyben az intézmény történetét, fejlődését dokumentálták (Sancta Maria 1915–1940).

⁶³ Az ünnepi műsor sorrendje a következő volt: 8.30: ifjúsági nagymise; 9.30: honvédek miséje; 11.00: ünnepi nagymise; 16.00: az intézet növendékei felvonultak mesejelmezben a Sancta Maria udvaráról a Szabadság téren át a Mátyás király útig és vissza; 17.00: a szövőgyár kultúrtermében ünnepi díszgyűlés az árvák, óvodások és tanulók köszöntője, a szövőgyár zenekarának szereplésével, az egyletek vezetőinek az üdvözlő beszédei, Szalay Mátyás Bilinszkyról tartott emlékbeszéde és a Püspöki Főhatóság képviselőjének záróbeszéde; 19.00: Jézus Szíve ájtatosság; 19.45: ünnepi harangzúgás; 20.00: toronyzene.

a protestáns szerkesztőséggel rendelkező *Székely Nép* című helyi lap 1941. május 31-i számában a következőket olvashatjuk: „Az ünnepségek iránt az egész város és a környék szeretetének és őszinte megbecsülésének igen meleg érdeklődését mutatja, mert az a kis intézet az elmúlt 25 esztendő alatt szinte emberfeletti hősiesség küzdelmet vívott a kisebbségi nevelésügy élvonalában.” Az intézetet köszöntők között találjuk Balogh Jenőt, a református népiskola igazgatóját, Berekméry Zoltánt, az I. számú állami népiskola igazgatóját, és Petke Bélát, a II. számú állami népiskola igazgatóját, akik beszédekben a kisebbségi helyzetben helytálló intézet érdemeit méltatták. Jelenlétük bizonyította, hogy a folyamatosan fejlődő intézet elfoglalta az őt megillető helyet az iskolák sorában, érdekes és hasznos színfoltját képezve a városnak.⁶⁴

A jubileumi ünnepséggel megkezdődött az intézet aranykora, melynek az 1948-ban bekövetkezett államosítás vetett véget. Ebben az időszakban bővült ugyanis a zárda, az árvaház, az elemi népi iskola a gimnáziumi katolikus leányiskolával és a rövid életű óvónőképzővel. A fenti intézmények működését összesen 12–14 nővér biztosította, nem sorolva a betanító világi tanárokat és tanítókat.⁶⁵ A tanulólétszám is 200 fő fölé emelkedett.⁶⁶ Mint ahogyan az intézet történetéből megszokhattuk, a második világháború végén is előkerült az intézet fenntartásának kérdése. A ferences rend Bilinszky elértéktelenedett alapítványából⁶⁷ nem tudta fenntartani elemi iskoláját és óvodáját, ezért az egyházközség támogatását kérte. A kérést az egyháztanács az alapítólevélben foglaltakra hivatkozva utasította el, hangsúlyozva, hogy abban ilyen kötelezettség nem szerepelt.⁶⁸ Ekkor Márton Áron püspök arra kérte az árvaház vezetőségét, hogy bővítsék ki az intézményt, s tegyék lehetővé még több árva befogadását. Ugyanakkor 1 000 000 lejt küldött a fenntartásra, abból a segélyből, amelyet XII. Pius pápa a háborús veszteséget szenvedett egyházmegyék megsegítésére

nyújtott.⁶⁹ Az intézetben ebben az időben 18 árva és 26 kedvezményezett⁷⁰ szegény tanuló volt elhelyezve. Következő évre az árvák száma 20-ra emelkedett.

A püspök közölte az egyházközséggel, hogy mint iskolafenntartót az elemi iskola és az óvoda fenntartása őket terheli. Hangsúlyozta, hogy az Egyházmegyei Tanács csupán segélyezője és nem fenntartója volt az intézménynek.⁷¹ Rendelkezése azonban ellentétben állt Sándor Imre általános püspöki helytartó 1942-es rendeletével, melyben a Kolozsvári Helytartóság vezetője kiemelte: az egyházközség soha nem volt fenntartója, csupán jóakaró segítője az intézetnek. Az egyházközség a 1927. évi X. körlevélben foglalt 3666/1927 számú rendeletre hivatkozva a plébános távollétében végül elfogadta az iskolafenntartói szerepet. A fenti rendelet ugyanis kimondta: *Minden egyházközség köteles róm. kat. elemi iskolát fenntartani, annyi tanerővel, ahány szükséges.*⁷² Abban az esetben, ha a tanulók származását nézzük, valóban egyházközségeknek kell tekintenünk az iskolákat, hiszen az árvák kivételével az 1940-es években legtöbbször a helyi egyházközségből kerültek az intézetbe. Ez a tény íratlan szabályként követelhetette a fenntartáshoz való hozzájárulását az egyházközségnek, még akkor is, ha az alapítólevél másként rendelkezett. Ennek ellenére a háborúból hazatért plébános 1945 októberében az Egyházmegyei Hatósággal közölte: a csekély anyagiakra alapozva nem vállalhatja az elemi népiskola és óvoda fenntartását, csupán abban az esetben, ha ezzel együtt a bevételt is eredményező katolikus leánygimnázium bentlakását is megkapja az egyházközség.⁷³ Válaszában Márton Áron püspök hangsúlyozta: az egy tanerővel induló árvaházi iskola már régen egyházközségi vegyes elemivé vált, így fenntartása az egyházközséget terheli.⁷⁴ Az egyháztanács végül az elemi iskola, valamint óvoda dologi kiadásainak jó részét (festés, karbantartás) magára vállalta.⁷⁵ Emellett azonban az Egyházmegyei Hatóság, kisebb mértékben ugyan, de továbbra is segélyezte

⁶⁴ Sancta Maria 1915–1940, 63–83.

⁶⁵ Ferencrendi pedagógusok. Tanárnők: Béres M. Gaudentia 1897-ben született, Debrecenben, magyart, történelmet és földrajzot tanított; Binder M. Placilla 1906-ban született, Tasnádon, románt és latint tanított; Maráth M. Elma 1896-ban született, Székelyudvarhelyen, magyart, történelmet és földrajzot tanított; Szabó M. Tanásia 1916-ban született, Szárhegyen, kézimunkát tanított. Tanítónők: Jakab. M. Kázméra 1908-ban született, Uzonban; Hajdú M. Valérika 1908-ban született, Szászrégenben; Zonda M. Eszter 1905-ben született, Brassóban; Boros M. Tárzitia 1918-ban született, Zetelakán. Hozzájuk kell számítani a bentlakásokat felügyelő, szakács és házi nővéreket. Lásd *Kimutató a sepsiszentgyörgyi ferencesrendi nővérek tanszemélyzetéről 1948. szeptember 10-én* (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 310/1949).

⁶⁶ A népiskolába az 1946/47-es tanévben 214, az 1947/48-as tanévben 222 tanuló iratkozott be. (Uo., 430/1947, 312/1948.)

⁶⁷ Évi 3-400 pengót jövedelmezett.

⁶⁸ A hívektől érkezett alkalmi segélyekkel „letudta” a támogatást. Ugyanakkor az 1941-ben megnyílt katolikus polgári leányiskola bentlakását – annak jövedelmezősége miatt magának akarta megtartani. Ezt kérték azonban az apácák is. (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 11/1942 v., 12/1942 v.)

⁶⁹ Márton Áron püspök 160/1946 számú leirata. (Uo., 101/1946 v., 591/1946.)

⁷⁰ A kedvezményezett tanulóknak az ellátási költségek felét kellett fizetni.

⁷¹ Márton Áron püspök 5998/1945 számú leirata. (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 154/1945.)

⁷² GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 239/1945.

⁷³ Uo., 185/1945.

⁷⁴ Márton Áron püspök 1946. február 23-án keltezett leirata. (Uo., 22/1946 v., 50/1946 v., 51/1946 v.)

⁷⁵ A plébános is lemondott a várostól járó canonica portio reá eső részéről az árvaház javára.

az iskolát.⁷⁶ Az iskolafenntartói szerepet pedig a késoőbbiekben sem vette át teljesen az egyháztanács.

A népes és élni akaró intézet bezárását az 1948. augusztus 3-i rendelet jelentette. Az árvákat a hozzátartozók ősszel hazavitték, néhány gyereket pedig helyi családoknál szállásoltak el.⁷⁷ Az államosítás után a nővérek részt vettek a hitoktatásban. 1949. február 14-én az állami hatóságok elrendelték a zárda kiürítését és a nővéreknek az Előpatakra történő költözését. Nyolc nappal később pedig erőszakkal az utcára tették őket. A püspök ekkor azt javasolta, hogy a nővérek, amennyiben lehet, mivel pasztorációs érdek is, az egyházközségben maradjanak. Néhány hónapig ez jórészt megvalósult, hiszen két idős nővért a brassói rendházba, 2 beteg nővért családjukhoz küldtek, 6 nővér viszont a plébánián maradt, és segített a hitoktatásban.⁷⁸

Az intézet főnöknői:

Foszticz M. Fructuosa 1915–1935-ben, haláláig vezette az intézetet. Halála után, 1939 decemberéig Fieger M. Carina, akinek lemondása után 1940–1942-ben Kloner M. Gerusia, 1942–1943-ban M. Mablina, 1943–1946-ban Hajdu M. Amancia (Amantia), 1946–1948-ban Jakab M. Kázméra vezette az intézetet.

A zárdában tevékenykedő nővérek:⁷⁹

1. M. Fieger Carina, 1915–1940, főnöksége után Hátszegre távozott.
2. M. Hopfner Angelénia, 1915–1936, zenetanító, Németországba távozott.
3. M. Gergely Loliona, 1915–1918, Nagyváradra távozott.
4. M. Wunibalda, 1920-as évek eleje, Németországba távozott.
5. M. Weber Alruna, 1923–1925, tanítónő, Németországba távozott.
6. M. Sipos Consalva, 1925–1940.
7. Offenberger M. Gustavella/Gustavina Matilda,⁸⁰ 1925–1941, tanítónő, igazgatónő, Marosvásárhelyre helyezték.
8. M. Jeroma, 1926–1930, Brassóba távozott.
9. Edényi M. Edit, 1930–1937, tanítónő, Marosvásárhelyre távozott.
10. M. Kletana 1928–1935, Torjára távozott, háztartásvezető.

⁷⁶ A rendes havi segélyek mellett pl. 1947-ben az Egyházmegyei Tanács is támogatta az intézményt 4 500 000 lejrel, a pápa is 10 000 000 lejrel.

⁷⁷ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 414/1948.

⁷⁸ Márton Áron püspök 495/1949 számú leirata; GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 52/1949, 53/1949.

⁷⁹ Sancta Maria 1915–1940, 94–95.

⁸⁰ Offenberger Gustavina Matilda 1907. október 25-én született, Brassóban. Tanítónői tanulmányait a ferences nővérek szében

11. M. Theresa 1935–1937, zenetanárnő.
12. Marksteiner M. Kariola, 1936–1939, háztartásvezető, Dévára távozott.
13. M. Elifia, 1932–1933.
14. Vári. M. Anolina (Anólia), 1937–1943, tanítónő, Tasnádra távozott.
15. Maráth M. Elma, 1937–1948, tanárnő.
16. Papp M. Eterna, 1940–1942, háztartásvezető, Kolozsvárra távozott.
17. M. Lucinda konyhanővér, 1940.
18. M. Lujza 19...
19. M. Valérika 1936, Marosvásárhelyre távozott.
20. M. Orestea.
21. M. Desponsata.
22. M. Erbo.
23. M. Firmina.
24. M. Reumundis .
25. M. Theodisia, 1940-es évek, tanárnő.
26. Béres M. Gaudentia, 1942?–1948, tanárnő.
27. Binder M. Placilla, 1942?–1948, tanárnő.
28. Szabó M. Tanásia, 1942?–1948, tanárnő.
29. Jakab. M. Kázméra, 1942?–1948, tanítónő.
30. Hajdú M. Valérika, 1942–1948, tanítónő.
31. Zonda M. Eszter, 1942?–1948, tanítónő.
32. Boros M: Tarzitia, 1942?–1948, tanítónő.

2. Óvoda

A nagy gazdasági világválság éveiben az egyházközség és a nővérek katolikus óvoda megnyitását vették tervbe. Szerették volna elérni, hogy a katolikus elemi iskolába lépő gyerekek megfelelő vallásos felkészülésben is részesüljenek.⁸¹ A cél megvalósítása érdekében az egyházközség is áldozatvállalást ígért: az óvónő és a dajka fizetésének biztosítását magára vállalta. Az első és legfontosabb lépés a minisztériumi engedély megszerzése volt, mely a történelmi egyházak számára kimondhatatlan nehézségekbe ütközött. A két világháború közti időszak intenzív románosító politikájának az is része volt, hogy lehetőleg egyetlen kisebbségi kézen levő óvoda, iskola se nyíljon meg. Ezért kiemelkedő br. Szentkereszty Béla képviselő, egyháztanácsos közbenjáró tevékenysége, aki személyes ismeretségének köszönhetően 91576/1931 szám alatt nyilvánossági jogot szerzett Angelescu közoktatásügyi minisztertől az óvoda

intézetében folytatta, majd ugyanitt szerzett tanítónői oklevelet, 1925-ben. (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 40/1926.)

⁸¹ A tervhez megszerezték a Római Katolikus Státus támogatását is. Az igazgatótanács vállalta, hogy a zárda épületében elhelyezendő óvoda termék bérleti költségeit fedezi. Ugyanakkor ígéretet tett egy olyan ingatlan vásárlására az óvoda és a kántori lakás számára, melyet Anau Ferenc akart eladni 300 000 lejért. A vásár és a Státus támogató terve azonban nem valósult meg.

számára.⁸² Ezzel a sepsiszentgyörgyi egyike lett az Erdélyben megnyílt két felekezeti óvodának, de a meglevő engedély dacára, anyagi okok miatt mégis csak két év múlva nyílt meg,⁸³ terem hiányában, szükségmegoldásként a főnöknő irodájában.

Az óvoda az 1934/35-ös tanévben 25 vegyes valóságú gyerekkel kezdte meg működését, de a következő tanévtől számuk 40 főre emelkedett, majd a II. bécsi döntést követően fokozatosan megkétszereződött.⁸⁴ Az 1945/46-os tanévben az óvodások száma ismét visszaesett a két világháború közti szintre,⁸⁵ de az 1947/48-as tanévben már a tekintélyes 110-es létszámmal találkozunk. Közülük 30 óvodába jár még nem is volt óvodaköteles.⁸⁶

Az óvodásokkal többnyire világi, tanítónői képesítéssel rendelkező helyettes óvónők foglalkoztak: 1933–1934-ben Farkas Rozália óvónő, 1935-ben Khell Margit tanítónő, 1936-ban Baróthy Jolán óvónő, majd 1936–1937-ben Belényi Ella óvónő, 1937–1939-ben újra Farkas Rozália óvónő, 1939 újból Khell Margit, 1939–1940-ben Kedves Viktória az óvónő, 1940-ben Izsáky Ilona, 1940. november – 1941. márciusban Vári M. Anólia, 1941. március – 1942-ben Kovács Mária és Csiky Irén óvónők, 1942–1943-ban Kovács Emma óvónő,⁸⁷ 1947–1948-ban Boros M. Tarzitia nővér. Az óvodások számának a növekedésével második óvónő felvételére is szükség lett volna, de az egyházi tanfelügyelő elutasította a főnöknő kérését. Így az intézmény végig egy óvónővel és egy dajkával működött.⁸⁸ Díjazásukról az egyházközség ígérete ellenére mégiscsak a Státusznak kellett gondoskodnia.

Az óvoda látogatását 1934. október 15-én D. Bedeleanu tanfelügyelő kezdte meg, aki az ellenőrzéséről felvett jegyzőkönyvében megállapítja: *rendelkezik minden szükséges didaktikai eszközzel és bútorzattal.*⁸⁹ A szűk helyen működő óvodát azonban a későbbi tanfelügyelők az engedély visszavonásával fenyegették. A bezárás veszélyéből fakadó fenyegettség sürgetően hatott az óvodaépület építésének az elkezdésére.

Az épület alapközetételre 1934. október 4-én került sor, a bérmálásra az egyházközségbe érkezett gr. Majláth Gusztáv püspök jelenlétében. A nővérek országos gyűjtést indítottak az építkezési költségek fedezésére. Végül Szalay Mátyás plébános tervei alapján, közel 300 000 lej költséggel felépült a zárda udvarán a különálló, korszerűen felszerelt épület.⁹⁰ Felszentelésére 1935. szeptember 22-én került sor. Az ünnepségen jelen volt a püspök képviselőjében dr. Boga Alajos kanonok, egyházmegyei főtanfelügyelő, dr. Péter Antal apát, főesperes, és dr. Bilinszky Lajos.⁹¹ Az épületet Kádár János helyi építőmester kivitelezte.

Ezt követően az egyházi, majd a magyar állami ellenőrző közegek mindig elragadtatással nyilatkoztak az ún. kisdédóvóról, mintául állítva a hasonló intézmények elé. A Gombkötő Antal tanfelügyelő 1941. február 1-jén tett látogatásakor felvett jegyzőkönyv megállapítása, miszerint: *Az eredmény minden várakozást felülmúl,* általánossá vált az 1940 augusztusa után végzett tanfelügyelői ellenőrzésekre.⁹² Az egyértelmű siker a nővérek hatékony oktató-nevelő munkájának és az intézmény korszerűségének volt köszönhető.

3. Katolikus leánygimnázium

A nővérek által vezetett katolikus vegyes iskola az egyházközség kérésének megfelelően 1941-től katolikus polgári leányiskolával bővült. Erre a célra az állam átengedte a zárda mellett fekvő állami polgári fiúiskola épületét,⁹³ melyet korábban a Háromszékvármegyei Tanalap kezelte.⁹⁴ Az épület tulajdonjogának elismeréseként bérleti díj fejében az egyházközség jelképes évi egy aranypengőt fizetett az államnak. Természetesen gondoskodnia kellett az épület karbantartásáról és tűzbiztosításáról. Az átvétel az 1941/42-es tanév alatt, fokozatosan ment végbe.⁹⁵ Ez alatt a tanulók nagy része a zárdaiskola termeit, a bentlakók pedig a zárda bentlakását használták.⁹⁶ A tényleges átvételre 1942. augusztus 29-én került sor, Kósa Vince tanügyi tanácsos jelenlétében.⁹⁷

⁸² Szentkereszty báró személye volt a garancia arra, hogy az óvodába románul jól tudó óvónő kerül.

⁸³ SEtjlk 1908–1933, III, 316.

⁸⁴ Az óvoda 1934–1941 közti növendékeinek névsorát lásd Sancta Maria 1915–1940, 45–46.

⁸⁵ Az 1945/46-os tanévben 19 fiú és 26 lány.

⁸⁶ Lásd az 1947/48. év végi évrzáró jelentése Jakab M. Kázméra igazgató-nővérnek. (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 312/1948.)

⁸⁷ Sancta Maria 1915–1940, 46b, c.

⁸⁸ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 4/1946, 81/1947 v.

⁸⁹ Uo., 240/1934.

⁹⁰ A 21 m hosszú és 7,40 m széles új épületrészben helyet kapott egy iroda, egy 159 négyzetméter nagyságú osztályterem, egy 39 négyzetméteres játszótér, egy előszoba, az emeleten pedig egy

manzárszoba Záknoffyné számára és két vendégszoba.

⁹¹ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 213/1934., 267/1934 v., 131/1934, 277/1935, 63/1935 v., 419/1935, 42/1935, 292/1935.

⁹² Sancta Maria 1915–1940, 47.

⁹³ Ma a Mikes Kelemen Líceum főépülete.

⁹⁴ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 218/1946 v.

⁹⁵ 1941 őszén még csupán délután használhatták az intézmény termeit, mert délelőtt az állami polgári fiúiskola használta. (Uo., 227/1942 v.)

⁹⁶ Az 1941/42-es tanévben az iskolában 160, a bentlakásban 60 gyermek volt elhelyezve, annak ellenére, hogy a zárdaépület termei 120 tanuló, míg a bentlakás 32 tanuló számára volt felépítve.

⁹⁷ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 983/1942 (az átvételről 1942. augusztus 29-én felvett jegyzőkönyv).

A nyilvánossági jogot 133.895/1943 szám alatt kapta meg az iskola.⁹⁸ Az iskolafenntartó az egyházközség lett. Az intézmény az egyházi hatóságok részéről az egyházmegyei tanfelügyelőségnek, az állam részéről a közoktatásügyi minisztérium alárendeltjeként a tankerületi főigazgatóságnak lett alárendelve. A tíz tagú tanári kart négy ferences nővér és hat betanító világi tanár alkotta.⁹⁹ A leánygimnázium négy osztályában évente átlag 200 tanuló járt. A nővérek a fiúiskola épületével együtt használatba kapták annak bentlakását is.¹⁰⁰

Az új katolikus leányiskola a Szent Margit Nevelőintézet nevet kapta, arra való tekintettel, hogy 1941 az Árpád-házi királynő szenttéavatásának éve volt. A névadással az egyházközség a zárdaiskolától való különállást akarta kifejezni. A név használatát az Egyházmegyei Főhatóság 10399/1941 szám alatt jóváhagyta, de nemsokára visszavonta, azzal a nem titkolt céllal, hogy az új katolikus oktatási intézményt a katolikus elemi leányiskolával összevonja, és az oktatás mellett az iskolafenntartást is a mallersdorfi ferences nővérekre bízta. Végül a katolikus polgári leányiskolát kivonták az iskolaszék ellenőrzése alól, és a ferences nővérek vezetése alá adták. A Kolozsvári Helytartóság 7384/1942 számú rendeletével pedig a Sancta Maria katolikus népi iskola felső tagozatának nyilvánította. Az igazgató 1941–1943-ban Holz M. Ampélia nővér volt, 1943–1948-ban Hajdú M. Amantia nővér. Az intézet élére a Püspöki Helytartóság helyettes papi igazgatót nevezett ki, Székely Ferenc hittanár személyében, aki a zárda főnöknőjével egyetértésben vezette az intézményt. Az iskola anyagi ügyeit a ferences nővérek kezelték, az Egyházmegyei Hatóság felügyelete alatt.¹⁰¹ Az egyháztanács 1942. szeptember 10-én tartott gyűlésén jogainak csorbítására hivatkozva tiltakozott az intézkedés ellen, hangsúlyozva, hogy az iskola átvevési jegyzőkönyvében foglaltak szerint az egyházközség az átvevő és iskolafenntartó. Tiltakozása azonban eredménytelen

maradt.¹⁰² A nővérek az iskolát az internátussal együtt már 1942-ben átvették. Ugyanakkor az épületben külön kápolnát is berendeztek.¹⁰³

Az egyházközség és a rend között lezajlott két éves tárgyalásokat követően megszületett a végleges megállapodás, mely rendezte a katolikus iskolák sokat vitatott helyzetét. A kolozsvári Püspöki Helytartóság és a ferencendi nővérek magyarországi rendtartománya között 1943. január 10-én aláírt szerződés szerint a Sancta Maria-intézet háromtagozatúra bővült: leányárvaházra, leány népiskolára és óvodára, valamint a polgári leányiskolára és a hozzá tartozó leánybentlakásra. Az intézmény fenntartója így teljesen a rendtartomány lett, de vallási, tanulmányi, fegyelmi és anyagi ügyekben az Egyházmegyei Hatóság felügyelete alatt állt.¹⁰⁴ A rendnek kellett gondoskodni a tanító nővekről, de addig is, míg ezek teljes számban ideérkezettek volna, ideiglenes tanárokkal működött az intézmény. Egy óvónő, 4 tanítónő, 5-6 okleveles tanárnő alkotta a pedagógusok csoportját.¹⁰⁵ A bentlakásba 60 tanulót vehettek fel, melyek közül 6 ingyenes és 3 a novíciusok számára fenntartott hely volt. Az új leánygimnázium és bentlakás vezetője régensi minőségben a főnöknő volt, segítői az anyagiakban 2 konyhanővér, 1 házi nővér, 1 ruhatáros nővér – utóbbi a bentlakók ruháit gondozta. A tanító nővérek díjazása felerészben az államszegélyből, felerészben az egyházközség által adott fizetéskiegészítésből tevődött össze.¹⁰⁶ Az intézet működtetéséhez szükséges 18-20 nővér helyett csupán 11 nővér állt rendelkezésre, ezért örökös munkaerőhiánnyal küzdöttek a főnöknők, Birzack M. Mablina és Hajdú M. Amantia.

Az 1944. szeptemberi román bevonulás elől a nővérek is elmenekültek, a zárda üresen maradt, az iskolát bezárták, de 1945 januárjában a polgármester újra átadta a visszatért nővéreknek. A Székely Mikó Kollégium épületében már december közepén megnyílt egy vegyes, fiú–lány gimnázium, ahonnan

⁹⁸ Uo., 304/1948 v.

⁹⁹ Az iskola katolikus jellegét ennek ellenére igyekeztek fenntartani. Így az I–III. osztály osztályfőnökei is a nővérek lettek.

¹⁰⁰ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 25/1942 v.

¹⁰¹ Uo., 1261/1941, 1089/1941, 1003/1941, 181/942 v., 22-23/1942 v., 26/1942.

¹⁰² Az egyháztanács érvelésében kiemelt helyen szerepelt, hogy neki, mint átvevőnek az iskolafenntartás joga és kötelezettsége egy harmadik személyre (ti. a ferences rendtartományra mint jogi személyre) nem átruházható. Ugyanakkor az egyháztanács tagjaiból kell az iskolaszéknek is alakulnia. (Uo., 517/1942 v., 518/1942 v., 534/1942 v.)

¹⁰³ Uo., 137/1943 v.

¹⁰⁴ Az 1943. január 30-án aláírt szerződés az oktató-nevelő tevékenység fontosabb alapelveit a következőképpen rögzítette: *A rendtartomány elsősorú kötelessége gondoskodni az Intézetnek*

kifogástalan római katolikus vallási és erkölcsi, valamint magyar nemzeti vezetéséről és szelleméről. Ezért gondoskodni tartozik arról, hogy az Intézetben alkalmazott nővérek szerzetesi élete és fegyelme, valamint az összes alkalmazottak katolikus és magyar nemzeti érzelme és magatartása példaadó és nevelő erejű legyen. Amennyiben ezen szempontból indokolt kifogás merülne fel, az illető nővért vagy világi alkalmazottat az intézetből haladéktalanul eltávolítani köteles.

¹⁰⁵ Az 1944/45-ös tanévben a következő nővérek tanítottak és tevékenykedtek a bentlakásban: Hajdú M. Amantia tanítónő-főnöknő, Makkai M. Vittoria házi nővér / varrónő, Sándor M. Lajosina tanárnő, Zonda M. Eszter tanítónő, Kiss M. Rosmáta tanítónő, Szász M. Ilona tanárnő, M. Kázmera óvónő, Berecki M. Szidonia szakácsnő, Szabó M. Tanásia házimunka. (GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 2/1944, 10/1945.)

¹⁰⁶ 1943 január 30-án aláírt szerződés. (Uo., 6/1943 v., 297/1942, 413/1942.)

a beiratkozott kb. 350 katolikus növendékből 100 visszament a Sancta Maria-intézetbe, és így újra megnyílhatott a katolikus leányiskola. A zárda berendezését nagyrészt¹⁰⁷ elvitték a zűrzavaros időben, de az iskola és a bentlakás bútorait vissza tudták szerezni. A kápolna felszerelését hatósági rendeletre a görögkeleti templomba szállították, de visszaszerzése után az eredeti helyén, az árvaház épületében helyezhették el. Az árvaház – melybe apránként visszatértek az árvák is – kölcsönként bútordarabokkal kezdte meg működését. 1945 tavaszára már sikerült a hiányzó eszközöket és berendezést pótolni, így 28 állandó lakóval (nővérek, árvák, Záknoffy Antalné és 4 apácajelölt) visszatérhetett a régi élet az intézmény falai közé.¹⁰⁸

Megindult az elemi iskolai oktatás is, 158 tanulóval. A polgári iskola épületét dr. Király Henrik tanár és Nagy József egyházi adószedő mentette meg a kifosztástól. A bentlakás épületét az 1945/46-os tanévben 81 vegyes vallású tanuló népesítette be, közülük 17 árva.¹⁰⁹ A nehéz anyagi helyzetben a vármegye megtagadta az intézmény támogatását, így a még fennálló Püspöki Helytartóságtól és a hívektől kapott segéllyel indult meg az oktatás. Adományai révén a városi tanács is az intézmény rendszeres támogatójává vált.¹¹⁰

Az impériumváltással együtt megkezdődött az intézménynek otthont adó épület megszerzéséért folyó állandó küzdelem is. Tanévről-tanévre újbóli kérelmekre volt szükség ahhoz, hogy az épület bérleti szerződését meghosszabítva, abban tovább működhessen a leánygimnázium és az óvónőképző.

Az állami hatóságok már 1945 tavaszán a polgári iskola épületének állami tulajdonba történő visszavételét akarták elérni. A problémát nehezítette, hogy 1933-ban az épületet a tanügyminisztérium tulajdonából a hadügyminisztérium tulajdonába adták, amely – arra hivatkozva, hogy szüksége lesz rá – minden évben kérdésessé tette a bérleti szerződés meghosszabítását. A kialakult helyzet az épület létrejöttének céljával is ellenkezett, hiszen 1908-as adománylevelével a magyar tanügyminisztérium azal a feltétellel utalta át a Háromszéki Tanalap tulajdonába a tönkrement épületet, hogy azt a Tanalap feljavitja és a háromszéki magyar oktatás ügyének

szolgálatába állítja.¹¹¹ Ennek megfelelően az impériumváltás után a román tanügyminisztérium vette át az épületet, ahonnan egy épületcsere révén került a hadügyminisztérium tulajdonába. Az egyház a bizonytalan helyzet ellenére minden lehetséges eszközzel megpróbálta az épületet a katolikus leánygimnázium számára továbbra is biztosítani.

Márton Áron püspök leiratban utasította a főnöknőt, hogy a zárdaiskolába járó gyermekek szüleitől és az egyháztanácstól támogató nyilatkozatokat szerezzen, melyekben a rövid életű, de közmegelegedésnek örvendő tevékenységet kifejtő intézmény további fennmaradását pártolják. A püspök ezzel a módszerrel is a leánygimnázium fenntartásának szükségességét szerette volna az államhatalom előtt igazolni.¹¹²

Az új legfelsőbb állami vezetés, a Consiliul Permanent végül visszavonta a leányiskola nyilvánossági jogát, ezért 1946 novemberében az egyházközség a tanügyminisztériumtól kérelmezte ennek megadását és a leánygimnázium bérleti jogának a meghosszabbítását.¹¹³ 1947 júniusában Szilveszter plébános újból a tanügyminiszterhez fordult az iskola katolikus jellegének fenntartása végett, és az válaszként 1947. július 20-i rendeletében megerősítette a katolikusok bérleti jogát. Az iskola újabb egy évig maradhatott az épületben.¹¹⁴

Az új állami rend jelenléte a leánygimnázium belső tevékenységében is érezte a hatását. Az állami előírásoknak megfelelően 1947-ban megszervezték a Sancta Maria Kulturális és Sportegyesületet, és a szocialista eszméket terjesztő Arlus önképzőkört, mely az új világrend szócsöveként a tanulókkal is megismertette a kommunista tanokat. Ugyanakkor az Arlus szellemében önképzőköröket alakítottak, szocialista szellemű falijútságot szerkesztettek.

1948. július 27-én a tanfelügyelőségen dolgozó Ferenc Dóra a 318/1948 számú miniszteri megbízatás értelmében leltár kíséretében állami tulajdonba vette az óvodát, a katolikus elemi iskolát és a 85 tanulóval működő leánygimnáziumot.¹¹⁵ Néhány nappal később az augusztus 3-án kiadott tanügyi törvény 35. szakasza kimondta a felekezeti iskolák államosítását, mely egyben a négy évtizedes múltra visszatekintő intézmény bezárását jelentette.

¹⁰⁷ A berendezést elvitték a nővérek és árvák hálójából, a kamrából, ebédlőből, konyhából, tanáriból, tanítói és vendégszobákból. Az iskola berendezését teljes egészében elvitték: 1 db zongorát, 3 db hegedűt, az iskolaszövetkezet teljes felszerelését, az iskolai könyvtár és a szemléltető eszközök jó részét, az óvoda összes játékfelszerelését. A leánygimnázium internátusából elhurcolt és megrongált tárgyak értékét 1946 szeptemberében 256 127 000 lejre értékelték. (Uo., 289/1946 v., 294/1946 v.)

¹⁰⁸ 1945. március 31-én felvett vagyonleltár. (Uo., 13/1945.)

¹⁰⁹ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 11/1945.

¹¹⁰ Lásd Hajdú M. Amantia főnöknőnek a püspöki helytartóhoz 1945. január 13-án intézett levelét. (Uo., 2/1945.)

¹¹¹ Lásd az adományozási szerződés román fordítását. (Uo., 175/1947 v., 176/1947 v.)

¹¹² Márton Áron püspök 5215/1945 számú leirata. (Uo., 71/1945 v., 178/1945.)

¹¹³ GyfvÉL SGyl, SPL, Iktatott iratok, 152/1946 v.

¹¹⁴ Uo., 141/1947 v., 147/1947 v.

¹¹⁵ Uo., 300/1948 v., 304/1948 v., 302/1948 v.

4. Óvónőképző

Az 1943/44-es tanév végén a város vezetői tekintettel a nagy óvónőhiányra úgy döntöttek, hogy a református leány-főgimnázium mellé egy óvónőképzőt is létesítenek, mely idővel katolikus jelleget kap, de természetesen nyitott lesz minden felekezeti tanuló előtt. A katolikusok az óvónőképzőt mint felsőfokú tanintézményt a katolikus leánygimnázium folytatásaként képzelték el. A katolikus jelleg már csak azért is kézenfekvő volt számukra, mert a zárda épületében működő korszerűen felszerelt óvoda elsőrendű gyakorlóterepet jelentett a képzőbe járók számára. Ugyanakkor a többi felekezeti is szüksége volt erre az intézményre, mert sok óvodát és napközit szakképesített óvónő hiánya miatt zártak be. Magyar tannyelvű óvónőképző pedig csak Nagyváradon volt. Az új intézet megszervezését a Székely Mikó Kollégium tanárai kezdték el, majd 1946 szeptemberében megtörténtek az első beíratások. A nemzetnevelésügyi minisztérium 308.086/1946 szám alatt hagyta jóvá az akkor még állami óvónőképző megnyitását, az V. és VI. osztállyal. A képző a hadügyminisztérium tulajdonát képező katolikus leánygimnázium épületében kezdte meg a tanévet,¹¹⁶ annak tanfelszerelését használva. A bentlakó növendékek is a katolikus leánygimnázium internátusában kerültek elhelyezésre, melyet Hajdu M. Valéria nővér vezetett. Az iskolában az első tanévet 98 tanuló zárta eredményesen. Az 1946/47-es tanévben a megbízott igazgató dr. Debreczy Sándorné Daragus Ibolya volt, a tanári kar száma 21 főt tett ki.

A korábbi tárgyalásoknak köszönhetően¹¹⁷ az óvónőképző az 1946/47-es tanévtől katolikus jelle-

get nyert, melyet a nemzetnevelésügyi minisztérium 109.429/1947 szám alatt hagyott jóvá.¹¹⁸ A brassói Tankerületi Felügyelőség végül 11.329/1946 szám alatt állította ki a katolikus óvónőképzővé vált intézet működési engedélyét. Az igazgatói tisztséget a katolikus képzőben most már a nővérek vették át: 1947-ben Béres M. Gaudenciana, majd 1948-tól Binder M. Plazilla nővér.¹¹⁹

Az intézmény fenntartója az egyházközség lett. A 7933/1947 számú püspöki rendelet értelmében megszervezték az iskolaszéket a plébános elnökletével, tagjai pedig az egyháztanácsosok közül dr. Ferencz Mihály, dr. Fogolyán Kristóf, Czikó Árpád, dr. Király Henrik lettek.¹²⁰ Az iskola így a leánygimnáziummal összekapcsolva V–VIII. osztállyal működhetett, összesen 126 tanulóval. Az állam kötelező rendeletére itt is megalakult a szociális kérdésekkel foglalkozó Arlus önképzőkör, de mellette a felnőtt lányok kongregációja is működött a dr. Fábrián Mihály hittanár és Binder M. Placilla nővér vezetésével. A képző tanulói között nagy sikere volt a „Szeresd a gyermeket” című önképzőkörnek, mely a pedagógiával foglalkozó előadásai és ünnepélyei által gazdag iskolán kívüli tevékenységet fejtett ki. A tanulók iskolai tevékenységének fejlesztésére a következő szakosztályokat hozták létre: művészeti, szociális, irodalmi, tudományos, sport, sajtó és könyvtár, fegyelmi szakosztály. Az 1948 áprilisában kiadott miniszteri rendelet azonban, talán az államosítás előszeleként, megszüntetett minden ifjúsági egyesületet.

Végül az 1948. július 27-én keltezett miniszteri rendelettel az állam átvette az intézményt, megszüntetve így a mindössze három tanévet fennálló, fejlődőképes katolikus óvónőképzőt.¹²¹

Pénzes Lóránd – Gyulafehérvári Érseki Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára, Csiki út 88., Sepsiszentgyörgy, RO-520019; penzilo@gmail.com

¹¹⁶ A hadügyminisztérium visszaigényelte az épületet, de cserébe felajánlotta a volt férfi tanítóképző épületét (ma a Mihai Viteazul Líceum épülete).

¹¹⁷ Az óvónőképző jellegének eldöntéséért összegyűlt az iskolaközi tanács, a következő tagokkal: Szász M. Ilona nővér, a katolikus leánygimnázium igazgatója, Schuller Sándor, a református Székely Mikó főgimnázium igazgatója, Zakariás Istvánné Málnássy Erzsébet, a református Székely Mikó leány-főgimnázium igazgatója, dr. Debreczy Sándorné Daragus Ibolya, az állami

magyar tannyelvű óvónőképző megbízott igazgatója. A vélemények megoszlottak, de a Székely Mikó főgimnázium igazgatójának ellenkezése mellett úgy döntöttek, hogy az óvónőképző katolikus jellegű legyen, és épüljön rá a katolikus leánygimnázium alsó négy osztályára. (GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 7/1947 v.)

¹¹⁸ Uo., 305/1948 v.

¹¹⁹ Uo., 170/1946, 310/1947.

¹²⁰ EtgyJk 1945–1948, 78–79.

¹²¹ GyfvÉL SGyl, SPI, Iktatott iratok, 307/1948 v.

1. táblázat
A leányiskolában (1933-tól vegyes iskolában) IV. osztályt végzett tanulók felekezeti megoszlása

Tanév	Összesen	Róm. kat.	Ref.	Unit.	Evang.	Gör. kat.	Izraelita
1918/19	22	18	3	-	-	-	1
1919/20	22	13	5	-	-	1	3
1920/21	20	16	3	-	-	-	1
1921/22	23	13	9	1	-	-	1
1922/23	21	13	4	-	1	1	1
1923/24	28	14	12	1	-	-	1
1924/25	23	12	11	-	-	-	-
1925/26	6	4	2	-	-	-	-
1926/27	17	8	8	-	1	-	-
1927/28	13	7	6	-	-	-	-
1928/29	20	8	11	1	-	-	-
1929/30	19	7	12	-	-	-	-
1930/31	15	-	6	-	-	-	-
1931/32	16	10	5	1	-	-	-
1932/33	30	10	19	1	-	-	-
1933/34	24	11	13	-	-	-	-
1934/35	29	17	10	2	-	-	-
1935/36	17	11	6	-	-	-	-
1936/37	14	14	-	-	-	-	-
1937/38	20	15	5	-	-	-	-
1938/39	22	17	5	-	-	-	-
1939/40	19	14	5	-	-	-	-
1940/41	47	41	4	-	-	2	-

(Forrás: Sancta Maria 1915–1940, 30–39.)

Levéltári források

Gyulafehérvári Érseki Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára (GyfvÉL SGyl)

– Sepsiszentgyörgyi Szent József Plébánia Iratai (SPI):

Iktatott iratok

Kötetek

– EtyJk 1945–1948 = *Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv, 1945–1948*

– Historia Domus = *Historia Domus, 1854–2002*

– Sancta Maria, 1915–1940 = *A sepsiszentgyörgyi Sancta Maria leányárvaház és nevelőintézet 25 éves története, 1915–1940*

– SEtJk 1908–1933 = *Sepsiszentgyörgyi egyháztanácsülési jegyzőkönyv 1908–1933*

– SZÉKELY Károly 1926 = Székely Károly (szerk): *A sepsiszentgyörgyi róm. kath. egyház életéből 1766–1926-ig.*

Emlékfüzet az 1926. március 28. harangszentelési ünnep alkalmából, Sft. Gheorghe – Sepsiszentgyörgy, 1926, 36–41.

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)

– Fond 181, nr. 19: *Római katolikus leányiskola, 1918–1948 / Școala primară de fete Romano-Catolică Sfântu Gheorghe*

Institutul Sancta Maria din Sf. Gheorghe

(Rezumat)

Institutul Romano-Catolic Sancta Maria, fondat în 1915 de prelatul dr. Lajos Bilinszky, era una din cele mai importante instituții din Sf. Gheorghe în prima parte a sec. al XX-lea. Institutul, finanțat în primul rând de biserica romano-catolică, a asigurat funcționarea unui orfelinat și a unei școli primare de fete, dar în anumite perioade și a unei grădinițe, unei gimnazii de fete și a unui liceu pedagogic pentru formarea de educatoare. Activitatea profesională a institutului a fost asigurată în primul rând de călugărițe franciscane. Institutul a fost închis de puterea comunistă, în 1948, bunurile sale fiind naționalizate.

The Sancta Maria Institute of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe)

(Abstract)

The Sancta Maria Roman-Catholic Institute established in 1915 by the prelate dr. Lajos Bilinszky, was one of the most important institutions in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) in the first part of the 20th century. The institute, financed mainly by the Roman-Catholic church, supported an orphanage and a primary school for girls and in certain periods of time, even a nursery school, a secondary school for girls and a teacher's training college. The institution's educational activity was ensured by Franciscan nuns. The institute was closed by the Communist regime in 1948 and all its properties were nationalized.

1. ábra A Sancta Maria-intézet 1930 végén

2. ábra Évzáró kirándulás az 1930-as évek végén

3. ábra Az 1937/38-as tanévben végzett 7. osztályos tanulók tablója (1938)

NÉPRAJZ

Éva Szacs vay

DIE BOTSCHAFT DER BILDER IN DER DEKORATIVEN KUNST KALVINISTISCHE KIRCHENKUNST – UNGARISCHE VOLKSKUNST¹

In kunsthistorischen Schriften konnten wir vor kurzem im Zusammenhang mit dem protestantischen Bildverbot auch differenzierte Formulierungen lesen, die den theologischen Standpunkt der Nachfolger und die Verschiedenheit des Bildverbots sowie die Abweichungen in der Anwendung voneinander getrennt haben.² (*Abb. 31*)

Die Umgestaltung der übernommenen Kirchen erfolgte in Ungarn langsam und schrittweise. Die lutherische Toleranz zeigte sich durch die Beibehaltung des Inneren der übernommenen Kirchen, sowie in ihrem langsamen Umbau (Entfernung der Seitenaltäre) auch die radikalen, oft zerstörerischen Umgestaltungen der helvetischen Richtung (die protestantischen Konfessionen trennen sich voneinander relativ spät, in Transdanubien erst nach 1590) werden nicht unerwartet und überall durchgeführt.

Die Fresken der mittelalterlichen Kirchen dürfen oft erhalten bleiben, aber es werden häufig eingerahmte Aufschriften, Schriften und eine bescheidene Pflanzen-Ornamentik dazwischen appliziert. Ernő Marosi sieht aufgrund der Erschließung der Schichten der Putzmalerei einen langsamen und allmählichen Übergang, er betrachtet das Erscheinen der Pflanzen-Ornamentik und der Aufschriften als eine frühe Wende. Gleich zwei Motive sind für die weiß gekalkten Wände bekannt: im Interesse der Renaissance-Neubemalung (17. Jh.) der frühen Kirche nach protestantischem Geschmack, und relativ spät, nach der Carolina resolutio, bei der Bestätigung des Ursprungs der Kirchen. Die Wände der Kirche von Csaroda wurden 1642 weiß gekalkt und mit Blumen-Ornamenten reichlich verziert, wahrscheinlich wurde auch der externe Putz so bemalt.³ (*Abb. 1, 2, 3*)

Die Malereien auf den Wänden und am Gewölbe sind ähnlich, diese Dekoration wird für den ungarischen ländlichen Kirchenbau der kalvinistischen Reformation in den nächsten 300 Jahren

ausschlaggebend. Der Übergang von der schwerlichen Ornamentik der frühen Renaissance mit gebundenem Stil, über die Renaissance in Richtung Barock bis zum Rokoko ist nachvollziehbar. Die Bemalung des Gewölbes und des Chors ist verglichen mit der Wandmalerei (Aufschriften, Programm, Dekoration) ein Eingriff architektonischen Charakters, die Bemalung der Decke ist eine symbolische Annäherung an den „Himmel“, aber sie ist zugleich auch ein symbolischer Abschluss der Raumes.⁴

Ein Erklärung für die weite Verbreitung (über die theologische Weltanschauung hinaus) ist die Tätigkeit der Tischler-Maler Meister, die ab dem 17. Jahrhundert solche Aufträge erhalten haben. Sie haben solche kirchlichen Aufträge, die große Flächen und spektakuläre Arbeiten ausmachten, gern ausgeführt, und dabei die beliebte Renaissance-Ornamentik mit orientalischen Motiven ergänzt. Die Verzierung erstreckt sich bereits ab dem 17. Jahrhundert auf die Innenausstattung der Kirchen, auf den Predigtstuhl. Die Bänke der Pastoren, die Bänke, der Chor werden mit Blumen-Ornamentik und Aufschriften dekoriert, als Ausdruck der Praxis der Möbelmaler am Kirchenmobiliar. All dies ist für die Dorfkirchen charakteristisch, und auch Ernő Marosi, Kunsthistoriker meint, „um diese Zeit entfaltet sich - und dominiert immer mehr - der volkskünstlerische Charakter der ungarischen ländlichen Kirchen, der bis zum Ende des 18. Jahrhunderts eine maßgebende Bedeutung hat“. (*Abb. 6, 7*)

Aus der Sicht der Ethnographie konnten die Bauern im 17–18. Jahrhundert die Repräsentation nur gemeinsam in den Kirchen verwirklichen. Sie nahmen die enorme Anstrengung auf sich und gründeten das gemeinschaftliche Mäzenat ihrer Kirchen.

Andererseits dauerte es eine Weile, bis die Arbeiten der Tischlermeister, die auch die Kirchen bemalten, in den Bauerhäusern, auf den Aussteuertruhen der Mädchen erschienen. (*Abb. 4, 5*)

¹ Vorliegendes Manuskript ist die überarbeitete Version eines Vortrages vom 27–29. November 2008, gehalten anlässlich der Tagung: „Calvin und Calvinisten in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918“ an der Eberhard-Karls-Universität Tübingen.

² CAMPENHAUSEN, Hans von 1960, 361–408; FENDRICH, Herbert 1993, 110–122.

³ MAROSI Ernő 1975, 53–57.

⁴ Ebd., 54.

Die protestantische Kunst ist „eine predigende Kunst“.⁵ Die Aufschriften markieren zunächst den sakralen Gebrauch der Gegenstände, erscheinen in einer Abwehr- und Schutzfunktion. János Samorjais Anordnung bestimmt die Kirche als Ort der Austreibung des Teufels. Er empfiehlt der Gemeinde, biblische Sprüche, die besonders geeignet seien, den Teufel aus dem gequälten Menschen auszutreiben, kontinuierlich aufzusagen und in geschriebener Form dem Opfer in die Hand zu geben.

Auch die schnelle laute Wiederholung der auswendig gelernten Gebete hilft beim Austreiben des Teufels, nicht nur aus dem Befallenen und der Kirche, sondern auch aus dem Heim und dem Umfeld.⁶ Man hielt die auf Zettel geschriebenen heiligen Texte und Gebete in der Hand, doch die Papiere wurden auch aufbewahrt und benutzt. Bornemisza erwähnt in seiner Arbeit über die teuflischen Gespenste mehrere Fälle, in denen man die Gebete auf ein Stück Papier geschrieben und bei dem Befallenen gelassen, oder an die Wand gehängt hat, worauf der Teufel letzten Endes das Haus verlassen hat. „Es reicht nicht aus, die weisen Schriften und Sentenzen an die Wand zu hängen.“ Man muss ständig gegen den Teufel beten, schreibt er.⁷

Die kunsthistorischen Studien haben volle Aufarbeitung und Dokumentation der kirchlichen sakralen Aufschriften mithilfe der Datensammlung bezüglich des Systems des herausgebildeten theologischen Programms bis heute nicht erfasst. Ein Großteil der Bearbeitungen erstreckt sich lediglich über die Erfassung der Tafeln mit Aufschriften zum Spender und zum Meister, weniger über die Datenreihen des Kunstwerks und dessen Entstehung. Es wurde versucht, diesen Mangel durch die volkskünstlerische Ausstellung „Bemalte Tafel 1526–1825“ in Székesfehérvár und durch den Katalog, organisiert von Tamás Hofer, Péter Kovács, und János Makkay zu beheben,⁸ wobei auch die ausgestellten Stücke der Kirchengeschichte, ehemalige Aufschriften in Bruchstücken im Katalog beschrieben wurden. Erst der Ethnolog Ivan M. Balassa stellte sich die Aufgabe, die Aufschriften komplett zu dokumentieren. Er schrieb zugleich die erste Arbeit zu diesem Thema durch die Übersicht der Aufschriften einiger Kirchen in Nord-Ost-Ungarn,⁹ und er wies darauf hin, dass sich die biblischen Zitate in der Mitte der Decke (am meisten hervorgehobene Stelle in der Kirche) auf die Anhörung der Gebete mit Texten aus dem alten und neuen Testament beziehen.

Für den Chor wählte man aus einer funktionalen Überlegung heraus ein biblisches Zitat bezüglich der Jugend (bekanntlich sitzen hier nach der kirchlichen Sitzordnung die jungen, unverheirateten Männer), für den Predigerstuhl entschied man sich für ein Zitat bezüglich des Predigers und der Predigt, mit dem das Volk aufgefordert wird, seine Sünden zu bereuen.¹⁰ Es gibt also ausgewählte Schriftstücke, die man in den Kirchen allgemein finden kann, was so erscheinen mag, als hätte sich eine traditionelle Ordnung⁷ des Gebrauchs der Aufschriften in der gegebenen Epoche herausgebildet.

Mit der Zeit werden in diesem System die biblischen Verse durch fromme Texte und Gedichte ergänzt oder von ihnen abgelöst (vom Ende des 18. Jahrhunderts bis Mitte des 19. Jahrhunderts), und bereits von den Anfängen an werden die biblischen Sprüche, später die Texte durch Darstellungen interpretiert, ergänzt.

1. Die Textinterpretation und Rezeption

Der Calvinist András Órás „präsentierte“ in seiner Extase (vom Engel befallen) 1690 die Gedanken des Engels in Dialog-Form, als hätte der Engel in dünner Frauenstimme auf seine Fragen, mit der eigenen Stimme vorgetragen, geantwortet. Quellenangaben zufolge zitierte er einen biblischen Text, und seine Extase hatte starken bildlichen Charakter: Er lag in der Position des gekreuzigten und leidenden Jesu.¹¹ Die eigentliche Frage ist demzufolge: Wie konnte sich der damals noch als Analphabet geltende András Órás in der „Rolle“ des Engels in einer biblischen Prediger-Sprache äußern, wie kam er zu den Narrativen der Predigten, zu den biblischen Sprüchen?

Es ist anzunehmen, dass die protestantische Predigt als mündliche Kultur verbreitet wurde. Das Wort, die Rede vom Predigerstuhl übte eine große Wirkung aus. Der Unterricht erfolgte durch Einprägung der Texte, durch Auswendiglernen, für das die Kirche getrennte Anlässe hatte. Samstagnachmittags gab es in der Kirche Übungen in Bibel-Kunde und dem Lesen der Katechismen mithilfe des Vorlesens, gemäß der Tradition in der Erwachsenenbildung der Diakonie im Mittelalter. Katalin Benedek meint, der Franziskanerorden hätte die Methode aus der Kateketa Praxis der Scholastik übernommen, wobei die Texte zusammen mit gedächtnisstützenden Bildern benutzt wurden,¹² die Darstellung der Kircheninneren entsprechen am wahrscheinlichsten diesen Bildern.

⁵ RÉVÉSZ István 1944, 235.

⁶ SAMORJAI János 1636, 201–229.

⁷ BORNEMISZA Péter 1980, 1001.

⁸ HOFER Tamás – MAKKAY János 1969.

⁹ BALASSA M. Iván 1995, 107–114.

¹⁰ Ebd.

¹¹ VOIGT Vilmos 1989, 99.

¹² BENEDEK Katalin 1992, 37–65.

Laut József Endre Kiss dürfen die gedruckten Bücher durch Vorlesen bekannt geworden sein, „die Kultur funktioniert auf oraler Basis“.¹³ Im 17–18. Jahrhundert verbreiteten sich die gereimten Einsätze (*carmen propempticum*) in prosaischen oder erzählenden Texten, was zur besseren Einprägung der Texte beitrug.¹⁴ Dies entsprach wahrscheinlich dem Programm der protestantischen Lehre, nach der die neuen Kenntnisse auch dem einfachen, des Lesens unkundigen Volk zugänglich gemacht werden sollte. Die mündliche Textinterpretation musste eine wesentlich größere Rolle gespielt haben als heute angenommen wird.

Die Lesenkundigen erzählten und lasen die Aufschriften der inneren Einrichtungen der Kirche mehrmals vor, man konnte sie nachher selbst anhand des Schriftbildes wieder zitieren, die auf Papier geschriebenen Texte selber benutzen (gegen böse Geister, bei Krankheiten, beim Beten). Selbst wer nicht lesen konnte, konnte sich die Bilder der Schrift einprägen, sie erkennen und damit den Text zitieren.

2. Die Bilder und der Text

Lajos Kelemen, Kunsthistoriker und ein hervorragender Kenner Transsylvaniens, kannte die Bilder mit Figuren in allen kirchenkünstlerischen Genres. Er hatte eine Übersicht über die Gesamtheit der Ornamentik-Kunst auf Gegenständen, so auch über Arbeiten der Goldschmiede, der Bildzeichner der Bildhauer, der Steinmetzen, der Typographen, usw. Womöglich auch aus diesem Grund hielt er die gemalten Darstellungen der Tischler-Maler Meister auf den Kirchendecken nicht für *Bilder*. Als Grenzfall erwähnt er bezüglich der Qualität die 10 Bilder der Kirche von Gogánváralja (1503–1520), die er noch als Bilder identifiziert (diese haben eine ikonografische Bedeutung), da der Schöpfer der Malerei ein Mitglied der Bildhauer- und Malerzunft war.¹⁵ Das Innere aller anderen Kirchen wurde von Tischlermeistern angefertigt, die nicht die Anfertigung von Bildern sondern die Dekoration erlernt haben. Die Figurdarstellungen an unseren Kirchengewölben sind zerstreut aus der Pflanzen-Ornamentik entlehnt, woraus sich schlussfolgern lässt, dass ihnen eine vorrangige Bedeutung beigemessen wurde. Der Text und die Figurdarstellung innerhalb der Pflanzen-Ornamentik verweisen aufeinander oder tragen eine eigene Bedeutung.

Am Gewölbe der Kirche von Csengersima (1761) befindet sich eine Darstellung, auf der Text und Bild

eng verbunden sind, der symbolische biblische Absatz aus dem Jüngsten Gericht, welcher der interpretierende Text zur katholischen apokalyptischen, Schlangen tretenden Marien-Darstellung war. Hier schmückt der Text in einem schlangenförmigen Rahmen das Gewölbe und hebt ihn somit emblematisch hervor:

„Und ich will Feindschaft setzen zwischen dir und dem Weibe, zwischen deinem Samen und ihrem Samen; derselbe soll dir den Kopf zertreten, und du wirst ihn in die Ferse stechen“ (1. Mose, 3,15). (Abb. 8)

Die Reformation stellt den Übergang vom Bild zur Stimme dar, als ein emotionales und sinnliches Mittel, das Lehren vermittelt. Die Aufschriften deuten somit auf „*die vorgelesenen Texte*“ hin. Träger der sakralen Kommunikation ist die Stimme, das gesprochene Wort.¹⁶

3. Botschaften der Figurdarstellungen

Aufgrund der Analyse der bekannten und publizierten Darstellungen bzw. anhand der Untersuchung ihrer Bedeutung kann man vermuten, dass sich die Benutzer zur mittelalterlichen Bedeutung zurückgewandt haben. In der Verbindung von Bild und Text lässt sich das frühmittelalterliche Verfahren, von E. Panofsky bereits vorgestellt, entdecken, bei dem die Texte wortwörtlich interpretiert werden – d. h. nicht der Inhalt des Satzes wird zum bildlichen Symbol, sondern die wortwörtliche Bedeutung der einzelnen Wörter im Satz sowie deren Verknüpfung.¹⁷ (Der Miniaturen-Maler aus dem Jahr 1275 wollte beispielsweise auf die Prophezeiung von Simeon hinweisen, als er die Leidende Mutter, von einem Schwert durchstoßen, gemalt hat: „und es wird ein Schwert durch deine Seele dringen“ (Lukas 2, 35) Panofsky bezeichnet dies als einen verdeckten oder verhüllten Symbolismus, gegenüber dem späteren offenen, oder unverhüllten Symbolismus.)

Auf der Deckenmalerei der Kirche von Tancs von 1676 (Illés János Parajdi) finden wir eine ungewöhnlich große Zahl von Figurdarstellungen. Die dort mit biblischen Zitaten Nixendarstellung – „die Hure“ von Babylon – verwendete nicht nur die allgemeine Bedeutung der Nixe (Unzüchtigkeit, Liederlichkeit) sondern sie verband diese mit den wortwörtlichen Bedeutungen des biblischen Textes, aus den entsprechenden Teilen der Offenbarung des Johannes. (Aus welchem Grund hat die Nixe im Gegensatz zu den früheren vogelförmigen Nixen-Darstellungen die Gestalt eines Fisches?)

¹³ KISS Endre 1991, 86–103, 92.

¹⁴ CZEGLÉ Imre 1991, 104–111.

¹⁵ KELEMEN Lajos 1977, 46–50.

¹⁶ FABINY Tibor 1996, 39–53.

¹⁷ PANOFSKY, Erwin 1984, 318–319.

„Die Wasser, die du gesehen hast, da die Hure sitzt, sind Völker und Scharen und Heiden und Sprachen.“ (*Off 17, 15*) Auch die Attribute entsprechen dem Text: „ich sitze wie eine Frau Königin (die Krone) ... Und das Weib war mit Purpur und Scharlach bekleidet, und übergoldet mit Gold und Edelsteinen und Perlen: und sie hatte einen goldenen Becher in ihrer Hand, voll von Greueln und der Unreinigkeit ihrer Unzucht“ (*Off 17, 4*), in der Hand ein Schwert und einen Dolch, als Anspielung auf den doppelten Tod. Die spätere häufige Darstellung der Nixe und die Übernahme des Motivs in die Volkskunst – als beliebtes Motiv – (wie z. B. die Nixendarstellung in der Kirche von Szenna auf einem Holzschnitt aus Somogy) erfolgte nach der Abschwächung der ursprünglichen Bedeutung.¹⁸ (*Abb. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15.*)

Ein großer Teil der früheren Kirchendarstellungen aus dem 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts bezieht sich auf den Themenkreis des Jüngsten Gerichtes. Es sind Abbildungen vom Teufels, Darstellungen des Teufels, Schlangenformen, in Verbindung zum Vorbild von Dürer, Noah und Jonas als Bezugnahme auf die Apokalypse aus dem Alten Testament, die Bilder behandeln oft die Folgen der teuflischen Handlungen und die Sünden, so die Figur des Bacchus bei der maßlosen Säuferei. Der Hirsch, der sich nach Jesu sehnt und der Hase, der vor dem Drachen flieht, sind Sinnbilder des Menschen, der vor dem Teufel zu Jesu flieht. (*Abb. 16, 17, 18, 19*)

Der evangelische Maler Lőrinc Uming aus Szász-kézd (und seine Söhne) vermittelte in der Figurdarstellung auch geistige Inhalte dem kalvinistischen Kalotaszeg. Er arbeitete in den Kirchen der Gegend zwischen 1740 und 1780, und renovierte und bemalte mehr als zwanzig Kirchen neu. Die Eule in der Deckenkassette der Kirche von Magyarvalkó ist ein in der Ikonografie seltenes Symbol des Christus. Die Ethnographin Klara K. Csilléry entdeckte auf dem Stallum der Kirche von Bogeschdorf (Szászbogács) ein aus 1553 stammendes rundes Sinnbild aus der Werkstatt von Johannes Reichmuth in Segesvár, auf dem die Eule an ein Holz gebunden ist, mit folgendem Text um das Bild herum: „Ich pin eyn Fogel und heys dy Ayl und ver mych hasset den schent die Payl“ – Im Mittelalter wurden Singvögel gejagt, indem man eine Eule festband, und die Vögel erschoss, die die Eule ergreifen wollten. Die Situation der festgebundenen und gepeinigten Eule erinnert an das Bild des gekreuzigten Christi, wie bereits Gertrude Benker (1993) darauf hingewiesen hat.¹⁹ In Darstellung der Umlings hilft uns bei der Identifizierung

des Bildes ein Vogel, der in die Richtung des Kopfes der Eule fliegt. (*Abb. 20, 21, 22, 23.*)

Die biblisch motivierten Darstellungen werden durch entsprechende Abbildungen pietistischer und sonstiger frommer Texte ergänzt.

Unter den reichlich beschmückten Darstellungen der Kirche von Szilagyolompért befindet sich ein Abbild der Göttin des Glücks, aus einem zeitgenössischen Prophezeiungsbuch, die Stiche des gedruckten Heftes mit spätmittelalterlichen Stützen aus Krakau werden ab dem 16. Jahrhundert nach mehreren Ausgaben in ein Buch aus dem 18. Jahrhundert übernommen,²⁰ das auch zu den Lektüren von János Arany in seiner Kindheit gehörte.²¹ Die Figur der Göttin des Glücks (Fortuna) am Gewölbe stellt in Komposition mit der Figur der Gerechtigkeit und des Neids die gute und die schlechte Seite des Schicksals dar – doch für den christlichen Menschen wird all das dem Willen Gottes unterstellt, wie wir das einer zeitgenössischen Predigt entnehmen können.²² (*Abb. 24, 25*)

Eine noch eindeutigeren Lehre stellt die Figur des Kirchengewölbes von Dicsőszentmárton dar (Sámuel Kövendi 1769), wo in einer Kassette ein Spielfeld und eine Violine, in einer anderen Kassette Weizenhalme und Sichel dargestellt sind. Erstere symbolisiert die teuflischen Beschäftigungen des Glückspiels und des Trinkgelages, in Gegenüberstellung mit dem Säen und mit der Ernte als christliche Beschäftigung. (*Abb. 27*)

Auf der Kassette der Kirche von Magyarókeréki finden wir eine späte Version der wortwörtlichen Darstellung auf der Malerei der Umlings vom 1786. Auf den Kassetten sieht man ein Bild zur Interpretation eines Auszugs aus einem Gedicht, der Text des linken Bildes lautet: „Ich habe die Welt wie ein stolzer Pfau gehasst / Da ich nicht mehr Gutes in meiner Dornkrone gefunden habe / Die Liebe der zwei Tauben, die einander treu sind, ist glücklich / Die Stütze meiner Seele ist mein Bräutigam Jesu.“

Der Text des rechten Bildes: „Ich weine über mein Selbst, der Verdammung würdig, / ich tröste mich mit den Wunden des Jesu / Weil er meiner wegen den mörderischen Satan zugrunde gerichtet hat / der Löwe von Juda hat den Drachen mit Füßen getreten“.

Das Zitat stammt aus dem reichlich illustrierten Buch „Tal der Lilien“, erschienen 1754. Das Bild taucht später auch zusammen mit dem Verszitat am Chor der Kirche von Magyarbikal auf (Umling, 1794). Das Buch muss eine beliebte Lektüre

¹⁸ SZACSVAY Éva 1999, 200–209.

¹⁹ BENKER, Gertrude 1993.

²⁰ XXX 1794.

²¹ SCHEIBER Sándor 1996, 523–554.

²² SZACSVAY Éva 2003, 49–59, 8.

gewesen sein,²³ denn seine Bilder sind in mehreren Kirchen von Kalotaszeg (Magyarköblös, Bánffyhunyad, Magyarókerke, Magyarbikal) zu finden.²⁴ (Abb. 28, 26, 29, 30.)

Unter den Botschaften der Ornamente der Kirche – um den kalvinistischen Rationalismus zu erwähnen – ist folgende von Tamás Hofer entdeckte Botschaft:²⁵ Der Fisch in der kalvinistischen Kirche von Madocsa ist kein Jesus-Symbol, sondern die

Erinnerung daran, dass „der Heuerling der Fischteiche von Madocsa, Herr Pál Kratz, Bürger von Buda“ – obgleich er katholisch war – den Ertrag eines gesamten Teiches für den Bau der Kirche spendete. Dem Protokoll ist zu entnehmen: „Mehrere haben den Wunsch geäußert, ein Karpfen solle in einen Teil der Mauer der Kirche gemeißelt werden, um die Nachfolger an diese besondere göttliche Gnade zu erinnern“. (Abb. 32)

Szacsuvay Éva – Leányfalu, Hegyalja u. 1., H-2016; eszacsuvay@gmail.com

Literaturverzeichnis

- BALASSA M. Iván
1995 „Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedetedet”. Bibliai idézetek a kelet-magyarországi templomok festett famennyezetein és berendezésein, *Széphalom*, 7, A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, Sátoraljaújhely, 107–114.
- BENEDEK Katalin
1992 A középkori exemplum műfaj Magyarországon, in: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*, Debrecen, 37–65.
- BENKER, Gertrude
1993 *Eule und Mensch. Die Nachtgeister und ihre Symbolik*, Eulen Verlag, Freiburg–Bresgau.
- BORNEMISZA Péter
1980 Ötkötetes prédikációs könyv 1573–1579, in: Nemeskürti István (szerk.): *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, Budapest.
- CAMPENHAUSEN, Hans von
1960 Die Bilderfrage in der Reformation, *Tradition und Leben. Kräfte der Kirchengeschichte*, Tübingen, 361–408.
- CZEGLE Imre
1991 Carmen propemticum, *Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990*, Sárospatak, 104–111.
- FABINY Tibor
1996 Catholic Eyes and Protestant Ears. The conflict of Visuality and Aurality in a Hermeneutical Perspective, in: Kiss, Attila (ed.): *Iconography in Cultural Studies*, József Attila Tudományegyetem, Szeged, 39–53.
- FENDRICH, Herbert
1993 Die Christen und die Bilder, in: Jászai, Géza (Hg.): *Imagination des Unsichtbaren*, Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, 110–122.
- HOFER Tamás – MAKKAY János
1969 *Festett táblák. 1526–1825*, A Magyar Népművészet Évszázadai I. kiállítási katalógus, Székesfehérvár.
- HOFER Tamás – FÉL Edit
1975 *Magyar Népművészet*, Corvina, Budapest.
- KELEMEN Lajos
1977 Mennyezet és karzatfestmények a XVII. századból, in: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*, I, Bukarest, 46–50.
- KISS Endre
1991 Reformáció és könyvkultúra a XVI. századi Magyarországon, *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989–1990*, Sárospatak, 86–103.
- KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc
2007 „Virágzódot... Anno”. *Az Umlingok Kalotaszegen*, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- LANTOS Miklós
2005 *Ormánság*, Pro Pannonia, Pécs, 48.
- MAROSI Ernő
1975 *Magyar falusi templomok*, Budapest.
- PANOFISKY, Erwin
1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*, Budapest.
- RÉVÉSZ István
1944 A templom belső tere. Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről, in: Kemény Lajos – Gyimesy Károly (szerk.): *Evangélikus templomok*, Athenaeum, Budapest, 235–323.
- SAMORJAI János
1636 *Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyhazi ceromonaijokrol es rend tartasokrol valo könyvetske. Az egygyüvegeknek rövid tanításokra közakarattól irattatott*, Lórintz Brever nyomdája, Lőcse.

²³ XXX 1745.

²⁵ HOFER Tamás – FÉL Edit 1975, 32.

²⁴ KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007, 42–43.

SCHEIBER Sándor

- 1996 Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz, in: Uő: *Folklór és tárgytörténet*, Makkabi, Budapest, 523–554.

SZACSVAY Éva

- 2003 Fortuna Asszony, in: Czövek Judit (szerk.) *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*, Európai Folklór Intézet, Budapest, 49–59.
1999 A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon, in: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek*, Budapest, 200–209.

VOIGT Vilmos

- 1989 Órás András extázisban (1690), in: Pócs Éva (szerk.): *Extázis, álmom, látomás. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, Balassi Kiadó, Budapest–Pécs, 93–101.

XXX

- 1745 *Liliomok könyve*. Johann Gerhardt Jénai professor 1637 ben megjelent könyvét latinból magyarra átdolgozta Deáki József, az erdélyi helvétiai református ekklesiák és némely ágostai evangélikus egyház szuperintendense, Ötven szent elmélkedések, Kolozsvár.

XXX

- 1794 *Szerentse és Szerentséltenség Tüköre, melly a mulatságot szeretőknek kedvekért Németből Magyarra fordítottatott*.

Bildquellen

DÖMÖTÖR Tekla

- 1981 *A magyar nép hiedelemvilága*, Corvina, Budapest

HAVASI Krisztina

- 2008 Az építészet emlékei, in: Mikó Árpád – Verő Mária (Hgg.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 188–223.

KISS Margit

- 1999 Az erdélyi kazettás mennyezetek és falképek állagvizsgálata, in: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (Hgg.): *Népi építészet Erdélyben*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc

- 2007 „Virágozódot...Anno” *Az Umlingok Kalotaszegen*, Néprajzi Múzeum, Budapest.

LANTOS Miklós

- 2005 *Ormánság*, Pro Pannonia, Pécs, 48.

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc

- 2002 *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, 1, Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest.

- 2004 *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, 2, Budapest Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest.

VILHELM Károly

- 1975 *Festett famennyezetek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

A dekoráció ábráinak üzenetei

Református templomművészet – magyar népművészet

(Kivonat)

A protestáns művészet igehirdető művészet, ezért a magyar falusi templomokban nagyon gyakran olvashatunk bibliai idézeteket vagy kegyes szövegeket. A feliratozásnak kialakult egy hagyományos rendje, a kép a szövegre utalt. A kálvini reformáció hatására olyan festett virágos ornamentika honosodott meg a magyar templomokban, amely a népművészetben gyökerezett, ez a díszítőművészet több mint 300 éven át uralta a magyar protestáns templomokat. A tanulmányban a szerző a feliratozás rendjét és a jellegzetes protestáns szimbólumokat (szirén, ördög, sárkány, bagoly stb.) tekinti át.

Mesajele figurilor decorative

Arta bisericescă reformată – arta populară maghiară

(Rezumat)

Arta plastică protestantă este o artă omiletică, din acest motiv în bisericile maghiare sătești putem citi foarte frecvent citate biblice sau texte cuvioase. S-a format o tradiție a inscripționării: imaginea aducea referință la text. Sub influența reformei calviniste s-a răspândit în bisericile maghiare un tip de ornamentică florală pictată care își avea rădăcinile în arta populară, și această artă ornamentală a dominat timp de peste trei secole bisericile protestante maghiare. În acest studiu autorul ne dezvăluie ordinea inscripționării și simbolurile specifice protestante (sirena, dracul, balaurul, bufnița etc.).

Abb. 1 Putzmalerei aus der Zeit der Reformation, Magyarszecsőd, Komitat Vas, ab 1702 wieder in katholischem Gebrauch (nach MAROSI Ernő 1975)

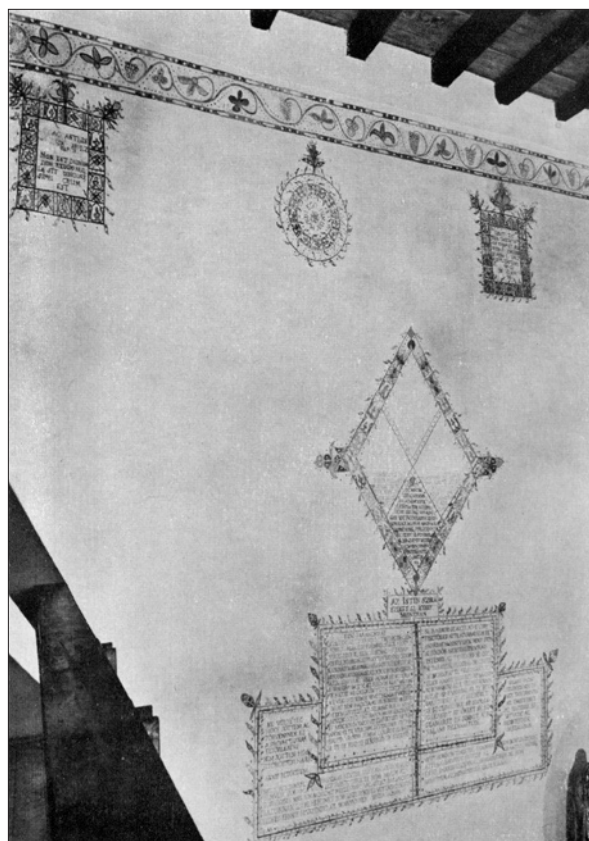

Abb. 2 Magyarszecsőd, Komitat Vas, Röm. Kath. Kirche Texttafel am Seitengewänder der Kirche, 17. Jh. Protestantischer Gebrauch 1698 verlassen, ab 1702 kath. Gebrauch (nach MAROSI Ernő 1975)

Abb. 3 Putzmalerei und Holzdecke, Csaroda, Komitat Szatmár, kalvinistische Kirche 1647 gekalkt, Gewölbe 1777 (nach MAROSI Ernő 1975)

Abb. 4 Umling Truhe für Aussteuer, Kalotaszeg, Komitat Kolozs, 1768 (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 5 Schrank mit deutscher Aufschrift, evangelisch sächsisch, Siebenbürgen, 1734. Aufschrift wie zitiert, „Es Mach(t) mir Einer wünschen waß er dah(t) So Wünsch ich i(h)m Tausendt mahl so viell: die 4 marh 1734 / Wer will wißs was das kost er muß haben rechte post zu frach waß das kost“ (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 8 Die apokalyptische Schlange aus dem Vers in Genesis. Csengersima, Kom. Szatmár, 1761 (Nach DÖMÖTÖR Tekla 1981)

Abb. 6 Schallwand mit Aufschrift, Umlings Arbeit, Inaktelke, Komitat Kolozs, 1783 (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 7 Kanzelkronen mit reicher Aufschrift auf der Schallwand, János Folbert Maler und Tischlermeister, 1807 Nagysolymos, Komitat Udvarhely (nach LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2004)

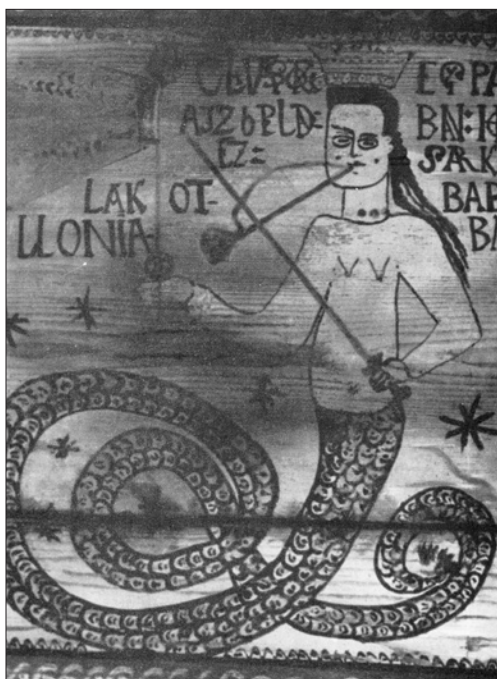

Abb. 9 Die Nixe, die Hure von Babylon, Tancs, Komitat Maros, János Parajdi Illyés, 1676 (nach VILHELM Károly 1975)

Abb. 11 Nixe, Bánffyhunяд, Komitat Kolozs, Deckentafel, 1780, Umlings Arbeit (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 10 Unbekannte Bruchteile einer bemalten Decke, Kampf der Nixen und der Kentaur, 17. Jahrhundert, Arbeit eines Bildzeichners, wahrscheinlich nicht kirchlichen Ursprungs (nach HAVASI 2008)

Abb. 12 Mittelalterliche Nixendarstellung mit zwei Schwänzen, Csenger, Komitat Szatmár, 1745 (nach DÖMÖTÖR Tekla 1975)

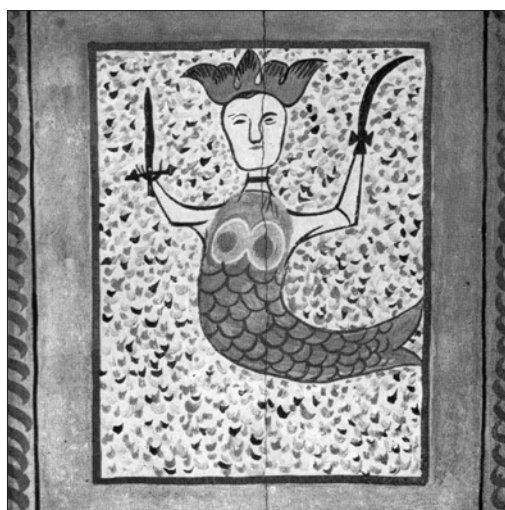

Abb. 13 Nixe, Szenna, Komitat Somogy, Arbeit von János Nagyváti, 1787 (nach LANTOS Miklós 2005)

Abb. 14 Nixe von Drávaivány, Komitat Baranya, 1792
(nach LANTOS Miklós 2005)

Abb. 15 Runder Spiegelbehälter, Csokonya, Komitat Somogy,
Wende 19–20. Jahrhundert
(nach HOFER Tamás – FÉL Edit 1975)

Abb. 16 Der Drachen von Dürer am Gewölbe von der Kirche in Kraszna, Komitat Szilágy, 1750, János Pataki Asztalos
(nach VILHELM Károly 1975)

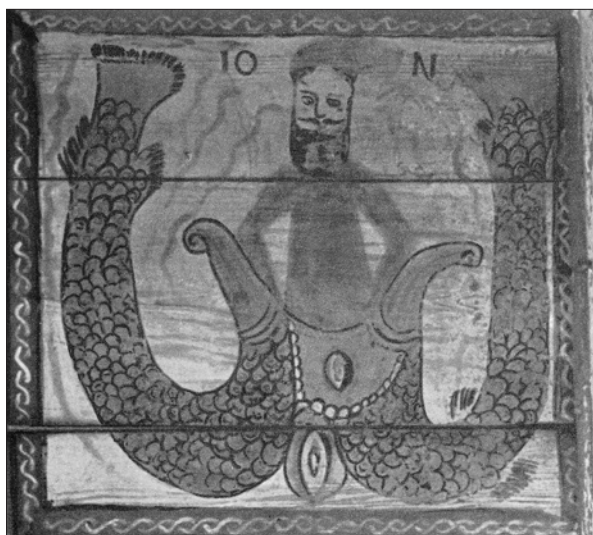

Abb. 17 Jonas, apokalyptische Darstellung aus dem Alten Testament, Tancs, Komitat Maros, János Illyés Parajdi, 1676 (nach VILHELM Károly 1975)

Abb. 18 Psalm 42, Körösfő, Komitat Kolozs, Deckentafel, 1764, Umlings Arbeit (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 19 Laufender Hase, der Mensch flieht vor dem Teufel zu Jesu, Umlings Arbeit, Bánffyhunyard, Komitat Kolozs, um 1780 (nach VILHELM Károly 1975)

Abb. 20 Eule, Magyarvalkó, Komitat Kolozs, Lőrinc Umling der jüngere, 1778 (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 21 Festgebundene Eule, von Vögeln angegriffen
G. Rollenhagen, 1611 (nach BENKER Gertrude 1993)

Abb. 22 Eule, Kraszna, Komitat Szilágy, János Pataki Asztalos,
1750 (nach LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2004)

Abb. 24 Glücksfrau, Kasette einer Kirchendecke,
Szilágyolompért, Komitat Szilágy, 1778
(nach KISS Margit 1999)

Abb. 23 Seite einer Bank, Farnas, Komitat Szilágy, 1790: an der Spitze des Astes eine Eule, Symbol Christi, darunter der christliche Mensch, der Hirsch –
(nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 25 Schundheft, Vorbild zur Darstellung von Fortuna 1834, die Gravierung war um 1743 bekannt, aus der damals erschienenen Ausgabe (nach SZACSVAY Éva 1999)

Abb. 26 Das Tal der Lilien. Fromme Lektüre mit Bildern und Gedichten, 1754 (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

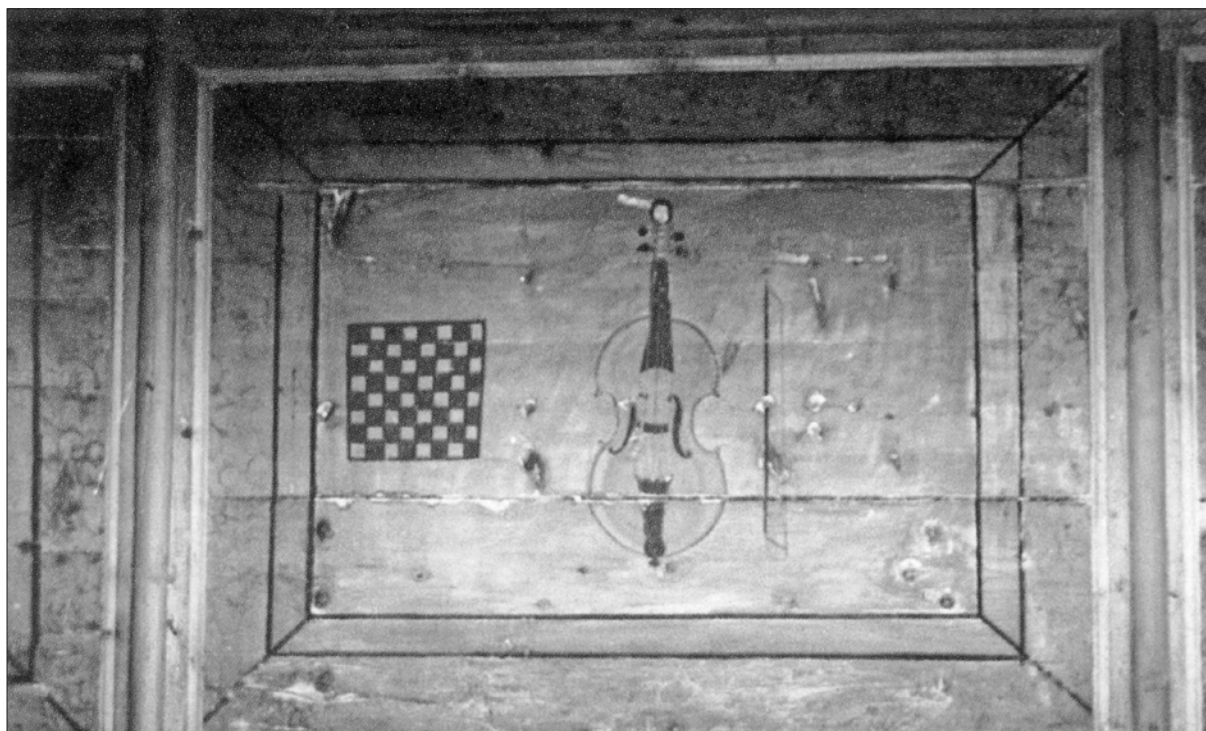

Abb. 27 Der Teufel des Glückspiels und des Trinkgelages Dicsőszentmárton, Komitat Kis-Küküllő, János Váradi, 1769 (nach LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2002)

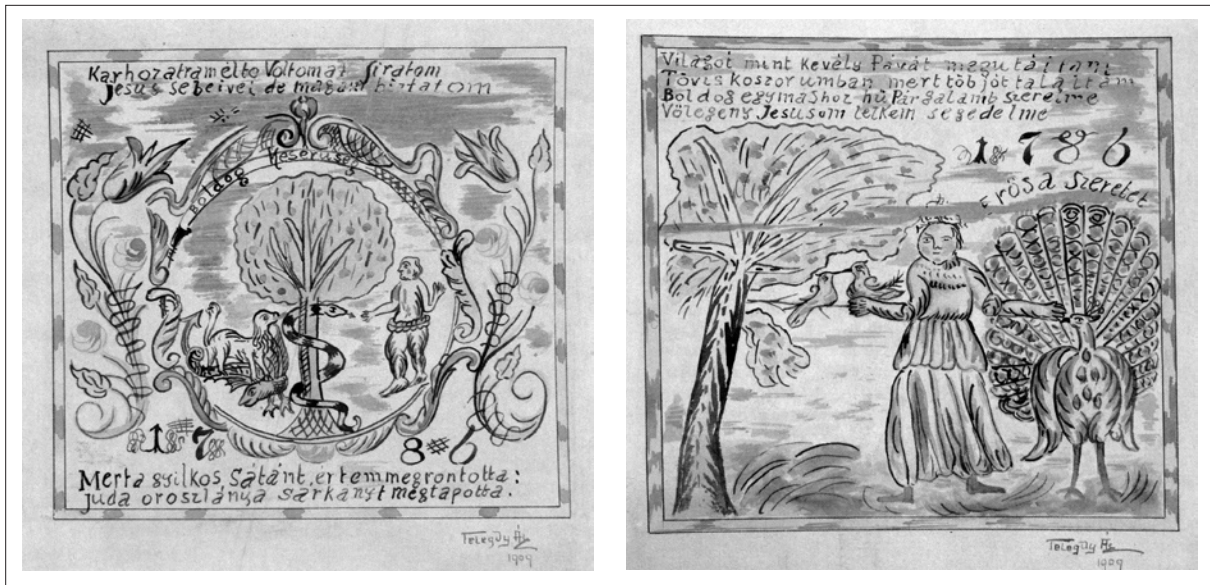

Abb. 28 Das Tal der Lilien in der Kirche von Magyarókereki, Komitat Kolozs, Zeichnung von Árpád Telegdy, 1909
(nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

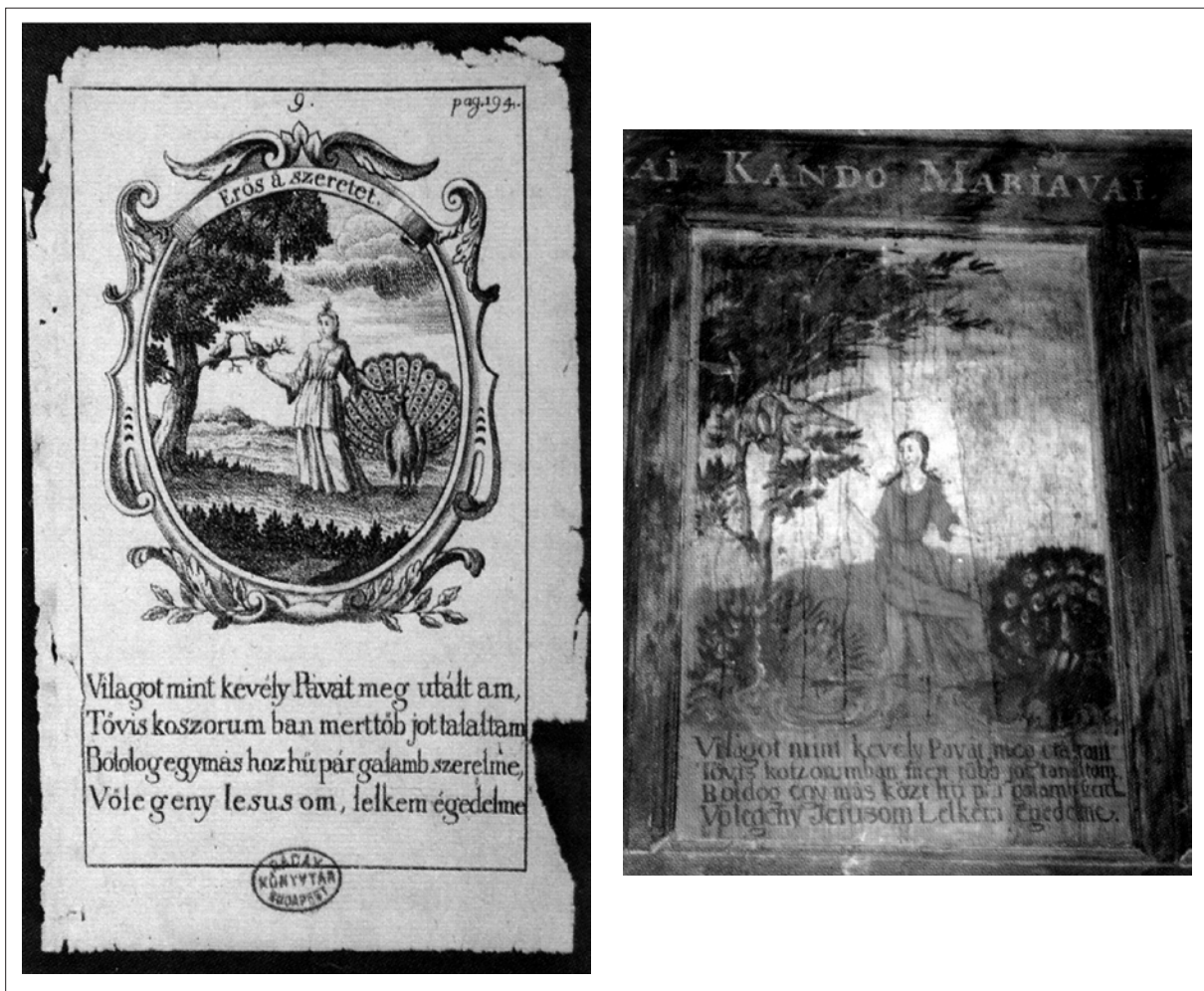

Abb. 29 Bild und Vers aus dem Tal der Lilien und Schutztafel des Chors Magyaróköblös, Komitat Kolozs, Arbeit von József Bodoni, 1778, „Die Welt wie ein stolzer Pfau...“ (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

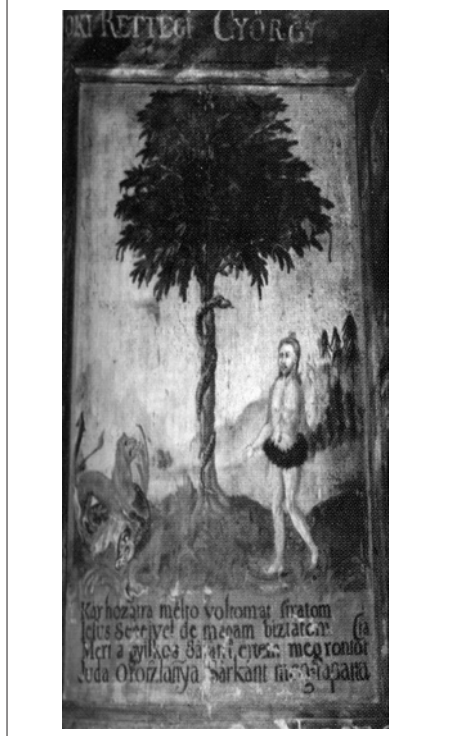

Abb. 30 Bild und Vers aus dem Tal der Lilien und Schutztafel des Chors Magyarköblös, Komitat Kolozs, Arbeit von József Bodoni, 1778, „Ich weine über mein Selbst, der Verdammung würdig...“ (nach KISS Margit – LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2007)

Abb. 31 Kircheninneres, Szilágylompért, Komitat Szilágy, Sámuel Budai, Meister aus Kolozsvár 1778–79 (nach LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2004)

Abb. 32 Kircheninneres, Drávaiványi, Komitat Somogy, 1792 (nach LANTOS Miklós 2005)

Demeter Éva

HÍMZÉS FELSŐRÁKOSRÓL, MINTARAJZOK ALSÓRÁKOSRÓL, VARGYASRÓL

E rövid közlemény célja egymás mellett bemutatni egy sorozat felsőrákosi hímtett párnaveget és lepedősélt a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, illetve a hímtésminta rajzát Alsórákosról Téglás István jegyzetfüzetéből, valamint Vargyasról Huszka József rajzgyűjteményéből. Mindkét rajzminta 1886-ból származik.

A néprajzi gyűjtők rajzai jelentős szerepet töltenek be az ornamentika-kutatásban. A 21. század elején olyan magánszemélyeknél lévő (például Téglás István jegyzetfüzetei) vagy múzeumi gyűjteményekbe került hagyatékok (például Huszka József rajzai) jelentek meg, amelyek a 19. század utolsó negyedének, illetve a 20. század elejének tárgyi világát dokumentálták. Ezek a kiadványok nemcsak megkönnyítik az ornamentika-kutatás számára az összehasonlító elemzést, hanem szembetűnővé téve az egyezéseket, kijelölik magát a feladatot.

1. A rajzoló gyűjtők

Téglás István tanító, tanfelügyelő, magángyűjtő volt.¹ 1853. szeptember 23-án született Sepsiszentgyörgyön. Tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban kezdte, majd Déván a Tanítóképzőben végzett. Bátyja, Téglás Gábor, Déván volt iskolaigazgató, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat alapító tagja. Téglás Istvánnak petrosényi tanítóskodása alatt módjában állt elkísérni bátyját terepjárásaira, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat várhelyi nyári ásatásain rajzolóként vett részt. Az 1885-ös budapesti országos kiállítás háziipari osztályán két, rajzokból összeállított népművészeti albummal (*Hátszeg vidéke* és *Hunyad megye*) szerepelt. Ahol pedagógusi pályája során dolgozott – Nagyszeben, Köhalom, Torda –, ott tovább folytatta a rajzolást, jegyzetelést, tárggyűjtést.

Régészeti, néprajzi és művészettörténeti témákban publikált cikkeket. Halála után magángyűjteménye szétszóródott, régiségkereskedőkhöz került. Kéziratának nagy része azonban megmaradt, Zilahon a család tulajdonában van, Bajusz István régész gondozza. Neki köszönhetően a jegyzetfüzetek anyaga tematikus kötetekké rendezve jelenik meg: *Téglás István jegyzetei*,² *Dél-erdélyi hímes tojások*.³

Huszka József rajztanár, illusztrátor több tudományos társaság tagja volt.⁴ Hagyatéka a budapesti Néprajzi Múzeumba került. *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* című kiállítás⁵ kiváló minőségű, gazdagon illusztrált katalógusában tették közzé ezeket. A hagyatéka a műtárgyak, fotók, kéziratok mellett közel 1200 darab, 1880 és 1926 között készült rajzot tartalmaz.⁶ Huszkat 1885–1888-ban azért mentették fel a tanárkodás alól, hogy összegyűjtse a magyar ornamentika emléktanyáját.⁷ Abban az időszakban járt Vargyason is. 1886-ban már elkezdte letisztázni az anyagot, a kiadását mintaalbum formában, a *Magyar díszítő stíl* folytatásaként képzelte el. Végül 1898-ban *Magyar ornamentika* címmel jelent meg.⁸

2. A hímtésminta-rajzok

Téglás István jegyzetfüzeteinek leírását Bajusz Istvántól, a kéziratok gondozójától idézzük: „Téglás István írott hagyatéka (...) 56 darab, kb. 10 × 16 cm-es jegyzetfüzetet jelent, mindegyik 100 és 250 közötti oldalt tartalmaz (...), és az 1872–1915 közötti időszakot ölelik fel. A jegyzetfüzetek az akkori kereskedelembe kapható, főleg kockás lapú, bőrbe kötött füzetecskéket jelentenek. (...) Az ily módon megőrződött jegyzetek és rajzok őskori, ókori, főleg tordai római leletekről számolnak be, néprajzi vonatkozású feljegyzéseket, épületrajzokat, hímtésmintákat, cigány tárgyakat rögzítenek, falusi iskolákra

¹ Munkásságát Orosz Endre foglalta össze. OROSZ Endre 1915, BAJUSZ István (szerk.) 2005.

² BAJUSZ István (szerk.) 2005.

³ TÉGLÁS István 2006.

⁴ Túlhaladottá vált tudományos szemléletével, munkásságának értékelésével nem kívánunk foglalkozni, erről lásd: FEJŐS Zoltán et al. 2006.

⁵ Néprajzi Múzeum, 2005. május 14. – 2006. március 5., rendezte: Bata Tímea, Fejős Zoltán, Lackner Mónika és Tasnádi Zsuzsanna.

⁶ BATA Tímea – FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika – TASNÁDI Zsuzsanna 2006, 21.

⁷ LACKNER Mónika 2006, 138.

⁸ Uo.

vonatkozó adatokat, rajzokat tartalmaznak, és sok egyéb, Téglás által feljegyzésre érdemesnek tartott információt. A jegyzetfüzetek külön értékei a bennük fellelhető rajzok, melyeknek száma több ezer. Téglás István kitűnő rajztudással rendelkezett, így ezek a képek pontosak, aprólékos kidolgozásúak. Legtöbbjük ceruzarajz, sok színezett, de előfordulnak tusrajzok is.⁹ Téglás István többször is járt Alsórákoson: 1886-ban, 1887-ban, 1888-ban. 7-es számú jegyzetfüzet 5. oldalán található az egyik hímzésrajz *Párnacsúp Alsórákoson* felirattal.¹⁰ (1. ábra) A pirossal színezett rajz kidolgozott, érzékelteti a különböző hímzéstechnikákat: laposöltés, perzsa öltés, levarrott rácskitöltés, ferde laposöltés. Az előző oldalon ugyanonnan hűsvéti tojások rajzát találjuk 1886-os évszámmal. A következő évben is lerajzolta ugyanezt a mintát, a 8-as számú jegyzetfüzet 135. oldalán látható a ceruzával készített vázlatos rajz, „párnacsup veres fejtővel hímezve (régiben)” felirattal. Az előző, 134. oldalon ezt olvassuk: „Alsórákoson az asszonyok a szövésben nagy mesterek, a hímzés azonban nem divatozik, s csak egyes régibbi tárgyon látható”. A két szöveges bejegyzés arra világít rá, hogy a 19. század utolsó negyedében a szövés háttérbe szorította a hímzést, illetve arra, hogy a hímzés régisége miatt rajzolta le Téglás a mintát. Lerajzolt még három szedetttes párnacsúpot is, ezek is elnagyolt ceruzarajzok.

Huszka a falképmásolatok készítésénél követte a műtörténeti leírásokkal szembeni elvárásokat, ügyelt a színvilág, az arányok visszaadására, a tárgy tulajdonosának és a dokumentálás időpontjának lejegyzésére.¹¹ Az díszítmények dokumentálása során azonban nem mindig rajzolta le a minta egészét, annak térbeli elrendezését, és nem tüntette föl a készítés technikáit sem. Huszka 1886-ban járt Vargyason és környékén, akvarellekben dokumentálva a bútorfestést, vászonhímzéseket, fazekastermékeket. Lackner Mónika a következőképpen jellemzi ennek az időszaknak a rajztermését: „...az anyagot nagyméretű akvarell-lapokra rajzolta. A minta és az alapadatok feljegyzésén túl a korábbinál pontosabb adatrögzítés jellemző: néha a használat, a készítés körülményeit is figyelembe vette, illetve a tárgy szerkezetére is utalt, méreteket tüntetett fel”.¹² Abban az időszakban rajzolta le ezt a mintát, a következő szöveget írva mellé: „párnahaj fejtővel Tóth Péterné tul. Vargyason”.¹³

⁹ BAJUSZ István (szerk.) 2005, 12.

¹⁰ Itt szeretném megköszönni Bajusz Istvánnak, hogy Téglás István megjelenés alatt lévő néprajzi jegyzet-kötetéből rendelkezésemre bocsátotta az alsórákosí hímzés rajzait, illetve a vonatkozó szöveges gyűjtést.

¹¹ FEJŐS Zoltán 2006, 12.

¹² LACKNER Mónika 2006, 139.

¹³ FEJŐS Zoltán et. al. 2006, 161, 250. kép. Itt szeretném megköszönni Tasnádi Zsuzsannának a Huszka hímzésrajzának újra-

(2. ábra) A rajzon a mintakompozíció középpontjába a virágtöveket elválasztó tulipánmotívumot állítja, a virágtőnek tulajdonképpen a felét ábrázolja, illetve a másik oldalon csak a mellékágakat. A párnavégék mértani középpontjában és a két szélén valóban a tulipánmotívum áll, de hangsúlyosabb a két virágtő motívuma. Mindenképpen indokolt lett volna a teljes kompozíció lerajzolása. A mintaelemek ívelt vonalúak. Bár Huszka rajzolási módszerére nem jellemző a technikák érzékeltetése, ezen a rajzán kétféle hímzést is különböztet meg. Az egyiket, a levarrott rácskitöltés technikáját ismertük fel: a tulipánok közepe négyzethálós, minden négyzetben egy egyenlő szárú keresztet látunk. A Huszka és a Téglás hímzésrajza között szembeutó különbség az előbbiben a mesterke kacsos tulipánja. A budapesti Néprajzi Múzeum számára Fél Edit és Kresz Mária Budapestről vásárolt ezzel a mintával hímezett vargyasi párnavéget (NM 60.3.102), amelynek a mesterkéje kacsos tulipán. Hofer Tamás Vargyasról gyűjtött be hasonló lepedővéget (NM 68.149.13), melynek mesterkéje a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében található lepedővéget mesterkéjével rokon.¹⁴

3. A hímzések

Velencében, Németországban már a 16. századtól adtak ki hímzéstankönyveket. Ezeknek a rajzai, valamint a külföldi varrasmódok a hivatásos magyar hímzőmesterek vándorlása révén kerültek Magyarországra, ahol a keleti stílussal és a helyi ízléssel ötvözve alakult ki a 17. századra a sajátos magyar hímzőkultúra, az ún. *úrihímzés*.¹⁵ A főurak, nemesek lakáskultúrájának, illetve az említettek adományainak révén az egyházi használat részévé váltak az úrihímzéses textíliák, ahol a parasztasszonyok is merítettek ebből a mintakincsből.¹⁶ Alsórákos, Felsőrákos és Vargyas egymás szomszédságában fekvő falvak, nem meglepő tehát, hogy a hímzéstankönyvet mindhárom helyen ismerték. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében ugyanazzal a szabadrajzú mintával hímezett textíliák találhatók: 6 darab párnacsúp (T. 52, T. 53, T. 54, T. 56, T. 57, T. 58) és egy lepedővéget (T. 55). (3. ábra) Bevetett szokás volt a díszes lepedőket úgy készíteni, hogy külön vászoncsíkra készült a hímzés, amit utólag varrtak a lepedőhöz.¹⁷ A múzeumba sem

közléséhez nyújtott segítségét.

¹⁴ <http://www.neprajz.hu/emir/ari/talalatok.php>

Utolsó letöltés: 2010. június 4.

¹⁵ V. EMBER Mária 1981, 13.

¹⁶ Arról a kérdéstről, hogy a falu népe kikkel érintkezett, honnan, milyen hatások érték, Balogh Jolán értekezik. Lásd BALOGH Jolán 1967, 74–75.

¹⁷ V. EMBER Mária V. 1981, 21.

a teljes darabok kerültek be, hanem a lepedőszél, illetve párnavégek. A mintákat bolti gyolcsra hímezték. A lepedő megőrizte fehér színét, a párnavégek besárgultak. A varráshoz használt vörös színű fejtő fonal minősége is változó: egyes darabokon élénkebb a szín, a többin fakóbb; használtak négy, hat, illetve nyolc szálból sodort fonalat. A leltárkönyvi bejegyzés szerint ezek a textíliák Felsőrákosról származnak, a párnavégek 1958-ban kerültek a múzeum gyűjteményébe, 1910-ből származnak. Ez a datálás nem egyértelmű, jelölheti azt is, hogy akkor került a tulajdonoshoz. A lepedőszéleket pedig 1971-ben vásárolták meg a múzeum számára.

A mintát a T. 56-os leltárszámú párnavég alapján írtuk le.¹⁸ A minta szerkezetét szimmetrikus virágtő adja, a két virágtő között és két szélén egy-egy kisebb tulipánmotívum áll. A virágtő tulipánból ágazik ki, fő ágának csúcsa egy karéjos szélű nagy gránátalma, a száron két apró, félig nyílt gránátalma. A gránátalma motívumot az olasz szöveteken, hímzéseken sokféle változatban alkalmazták, ezek a textíliák import révén Magyarországra is eljutottak. Számptalan változatban terjedtek el a festett bútorokon, kályhacsempéken, hímzéseken, hímes tojásokon.¹⁹ A nagy gránátalma karéját perzsa öltéssel, ennek közepét és a kis gránátalmakat levarrott rácskitöltéssel²⁰ hímezték. A két felfele mutató szárán osztatlan, levarrott rácskitöltéses, kacsokban végződő tulipán van. Ezek száiról kicsi, négyszirmú (egy háromszirmú kivételével) tulipánok, illetve egy levél ágazik jobbra-balra. Ezekből az ágakból indul és lefele hajlik két háromsztatú tulipán, melyek külső hegyes szirma perzsa öltéssel²¹, ívelt középrésze levarrott rácskitöltéssel készült. Ezek a száron két-két kettős karéjú nagyobb levél helyezkedik el, a baloldali levél alá egy csillagot varrtak. A virágcsokrokat elválasztó háromsztatú tulipánok kacsos száron állnak, csak a középső szirmok készült levarrott rácskitöltéssel. Két porzó áll a szirmok között. A középső szirmóból két vízszintes vonallal keresztezett függőleges ág nő, ami kacsokban végződő vonallal ér véget. Erre perzsa öltéssel kört varrtak. A virágtöves kompozíciót vonallal választották el a mesterkétől, amelyen ötszirmú tulipánok és leveles ágak váltják egymást, három tulipán és két ág alkot egy-egy sort. Az ágak, a tulipánok kontúrjai általában száröltéssel készültek, helyenként láncöltésre váltottak. A 6 darab párnavég hímzése nem sikerült egyformára. Olyannyira nem, hogy ezen az egy darabon még a virágtöveket elválasztó

tulipánmotívum két – elvileg szimmetrikus – oldalát is más-más öltéstípussal hímezték: egyik oldalát láncöltéssel, a másikat száröltéssel. Ez a megfigyelés arra enged következtetni, hogy nem egy gyakorlott hímzőasszony keze munkája. Ugyanezen darabon a rácskitöltést a hat szál helyett néhol két, máshol négy szállal végezték. A két nagy gránátalma közül ez egyikén a külső karéj egy kis részét nem vörös, hanem sárga fejtővel varrták, mintha a vörös fonal elfogyott volna és más színnel kellett volna befejezni. A két oldalsó széle nincs összevarrva, de a leltárkönyvi bejegyzés igazolja, hogy ez is párnavég, illetve az alsó szél varrógéppel való eldolgozása is a többi öt párnavég jellemzője, míg a lepedőszélt kézzel szegték be.

A T. 57-es számú párnavég elsősorban abban különbözik az előbbtől, hogy vastagabb fejtővel hímezték, ennek következtében a hím tömöttebb. Az ágakról oldalra ágazó kis tulipánmotívumok szirmainak száma változó: a központi három, a széleken négy, illetve öt. Hiányzik a kis csillag is. A két virágcsokrot elválasztó tulipán csúcscsészét ezen a darabon láncszemmel varrták.

A T. 58-as számú darabon szintén tömöttebb a minta (hat, illetve nyolc szálú a fejtő), itt mindkét oldalon van csillagocska. A mesterkét az ágacskával kezdték, így három ágból és két tulipánból áll. A jobb oldali tulipánoknak négy szirmuk van öt helyett.

A T. 52-es párnavéget szintén vastag fejtővel varrták. Itt is kisebb eltéréseket látunk. A felső mesterkén a középső tulipánnak hat szirma van öt helyett. A jobb szélén a tulipánmotívum tetején a kört száröltéssel keretezték. Ezen is nagyon változó a virágcsokor mellékágain álló kis tulipánok szirmainak száma: három, négy, illetve öt. Szembetűnő az eltérés a T. 53-as és T. 54-es számú párnavégeken, arányaiban ezek térnek el leginkább a Téglás-féle rajzon látható mintától: a virágtövet tartó tulipán, illetve a lefele hajló mellékágon álló tulipánok jóval nagyobb méretűek, emiatt összezsugorodott a virágtő szára a levelekkel, félig nyílt gránátalmakkal. A másik szembetűnő különbség a mesterke: tulipánok nincsenek, öt ág alkotja a sort. Ezek a darabokon a minta kevésbé tömött: a kitöltéseket négyszálú, a vonalakat hatszálú fejtővel varrták. A csillag helyett itt mindkettőre kört varrtak a bal oldali kettős levél alá. A felfele mutató oldalágon egy-egy kis tulipán hímzése is eltérő: a két szélső szirm kitöltetlen, a középsőt varrták a többihez hasonlóan perzsa öltéssel. A többi mellékágon lévő apró tulipánt viszont következetesen négyszirmúvá hímezték.

¹⁸ V. Ember Mária idézett kötetének felhasználásával. Uo., 29–60.

¹⁹ BALOGH Jolán 1967, 155.

²⁰ A budapesti Néprajzi Múzeum textiljeinek leírásában szebeni kereszt, illetve torockói kereszt az öltésmód neve. <http://www.neprajz.hu/emir/ari/talalatok.php?>

Utolsó letöltés: 2010. június 4.

²¹ A budapesti Néprajzi Múzeum textiljeinek leírásában levarrt laposöltés az öltésmód neve.

<http://www.neprajz.hu/emir/ari/talalatok.php?>

Utolsó letöltés: 2010. június 4.

A T. 54-es párnavégen mindkét oldalon az elválasztó tulipán tetején lévő kört láncvarrással keretezték be, a T. 53-as darabon csupán a baloldalt, és melléje egy – tulajdonjegynek is felfogható – másik kisebb kört varrtak, levarrott rácskitöltéssel.

A leghívebben a T. 55-ös számú lepedővégen látjuk viszont az egyes részleteket: a mesterkéket ágak alkotják; a mellékágakon a háromszirmú tulipánnak csak a közepe van kitöltve, a többi kis tulipán mind négyszirmú, a virágtő indításánál a főág és az egyik mellékág összenőtt, a másik mellékág kissé távolabbról indul. A lepedőszélen fehér varrócérnával bevarrt tulajdonjegy van: a szegés öltésmódjával öt lánczemet alakítottak ki. Téglás István rajzán viszont közvetlenül a mellékágak legaljához egy-egy kis levél kapcsolódik, ezt egyetlen hímzésen sem látjuk. Viszont ott van a már említett, a budapesti Néprajzi Múzeumban található vargyasi párnavégen. A mesterkéken az ágak levelei ívelten hajlanak kétoldalra a rajzon, a hímzéseken viszont rézsút felfele mutatnak. Alapvető különbség a hímzés technikája: míg a múzeumi hímzéseken a gránátalmát, a tulipánokat mind levarrott rácskitöltéssel hímezték, addig a rajz szerint csak a lehajló mellékágak tulipánjai készültek így, a többi pedig laposöltéssel.

4. Következtetések

Az a tény, hogy a Székely Nemzeti Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményébe ezzel a mintával hímzett darabok kerültek, azt bizonyítja, hogy mind Huszka József, mind Téglás István rendkívül kifinomult érzékkel választotta ki a legszebb népművészeti darabokat, amelyek megörökítésre érdemesek. Másfelől a muzeológusok számára a gyűjtők rajzai, fotói szolgáltak mutatóul, hogy hol, milyen tárgyak után érdemes kutatni.

A hímzett textíliákat összevetve a rajzokon megörökített mintákkal elsősorban arra a következtetésre jutottunk, hogy nagyon óvatosnak kell lennünk, ha rajzokat elemezve próbálunk következtetni a hímzéskultúrára, az ornamentikára. Egy hímzett textília mintarészletének lerajzolása nem adja vissza a hímzés teljes képét. Elméletileg ugyan a mintarésznek ismétlése során alakul ki a teljes kompozíció, a gyakorlatban azonban csak ideális esetben, gyakorlott és nagyon precíz munkát végző hímző kezéből kerül ki ilyen darab. A mintahűség nem zárja ki a kreativitást, a kivitelező szabadon megválaszthatja a hímzés módját. A választás szabadságának tulajdonítjuk a múzeumi párnavégek és lepedőszél tulipánjainak és gránátalmáinak hímzésmódját:

levarrott rácskitöltéssel készültek, illetve ezt látjuk a Huszka rajzán, a vargyasi párnavégen. Téglás rajza azt tükrözi, hogy Alsórákoson csupán a mellékágak lefele hajló tulipánjait varrták így, a többi laposöltéssel töltötték ki. Egy szabadrajzú hímzésmintának a vászonra való átvitele során sokszor megváltoznak az arányok: az egyes elemek megnagyobbodásával a teljes kompozíció zsúfoltabbá válik. A kompozíció részelemeinek kisebb változtatásával számos mintavariáció keletkezett. A kész textíliák számos apró eltérést mutatnak nemcsak a mintához, hanem egymáshoz viszonyítva is. Ahogy a leírásban kiemeltém: még egyetlen mintaelem hímzésekor is kétféle technikát alkalmaztak. Ezt a változtatást viszont nem a technikaválasztás szabadságának, hanem a következtelenségnek tulajdonítom.

A fonal milyensége nagy mértékben meghatározza a kész munka díszítményét. Eleve rusztikusabbak a fejtővel hímzett darabok, mint a selyemfonal vagy arany- és ezüstsál felhasználásával készített úrihímzések, bár a motívum, a kompozíció ugyanaz. Ráadásul ha a fejtőfonal többszálú, a kész minta tömöttebbé válik. Ezeket a jellemzőket viszont a rajzok nem mutatják.

Ezek a rajzok arra is példát szolgáltatnak, hogy a gyűjtő, a rajzoló nézőpontja nagymértékben meghatározza a dokumentálás eredményét. Téglás rajzán a terjedelemben nagyobb virágtő-motívumra helyezi a hangsúlyt. Huszka a tulipánmotívumot állítja középpontba, bár a két fél virágtőmotívum foglal el nagyobb helyet a rajzon. A múzeumi párnavégeket látva értettük meg ezt a részletkivágást: a szimmetriaközéppontban a tulipánmotívum áll.

Hogy jelen tanulmány szerzőjének nézőpontja se maradjon ki, itt adunk helyet a közölt fénykép készítésének indoklásának. Mindenképpen indokoltnak tartottuk a párnacsúpok és lepedőszél együttes bemutatását. Látva, hogy tulajdonképpen nincs két egyforma darab, felmerült az ötlet, hogy külön-külön is be kellene mutatni a tárgyakat, a szélükön összevarrott párnacsúpoknak minkét felét, sőt a különbségeket szemléltető részletfotókat is. Még az is eszünkbe jutott, hogy az olvasó, felelevenítve a gyermeklapok játékos feladatát, megszámolhatná a különbségeket két-két darab között. Éppen emiatt mondtunk le végül a sok fénykép közléséről. Ezekre a különbségekre részletesen kitértünk a szöveges leírásban. A fényképek alapján a mintaelemek változását igen, de a hímzéstechnikából adódó különbségeket nem biztos, hogy követni lehet, sem a színbeli változásokat a fekete-fehér képeken. Így maradt tehát egy fénykép a hímzésekről a két rajz mellett.

Irodalom

- BAJUSZ István (szerk.)
2005 *Téglás István jegyzetei (Sapientia Könyvek, 42)*, Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- BALOGH Jolán
1967 A népművészet és a történeti stílusok, *Néprajzi Értesítő*, XLIX, 73–165.
- BATA Tímea – FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika – TASNÁDI Zsuzsanna
2006 Huszka József életrajzi adatai és hagyatéka, in: Fejős Zoltán (szerk): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállításkatalógus*, Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest, 18–33.
- FEJŐS Zoltán (szerk.)
2006 *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállításkatalógus*, Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest.
- LACKNER Mónika
2006 „Magyar népies és renaissance díszítmények”, in: Fejős Zoltán (szerk): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállításkatalógus*, Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest, 136–167.
- OROSZ Endre
1915 Téglás István emlékezete, *Erdély*, 24, 7–12.
- TÉGLÁS István (közéteszi Bajusz István és Demeter Éva)
2006 *Dél-erdélyi hímes tojások*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- V. EMBER Mária
1981 *Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

További források

A Székely Nemzeti Múzeum leltárkönyve

A budapesti Néprajzi Múzeum on-line adatbázisa: <http://www.neprajz.hu/emir/ari/talalatok.php?>

Broderii din Racoșul de Sus, desene de motive din Racoșul de Jos, Vârghiș

(Rezumat)

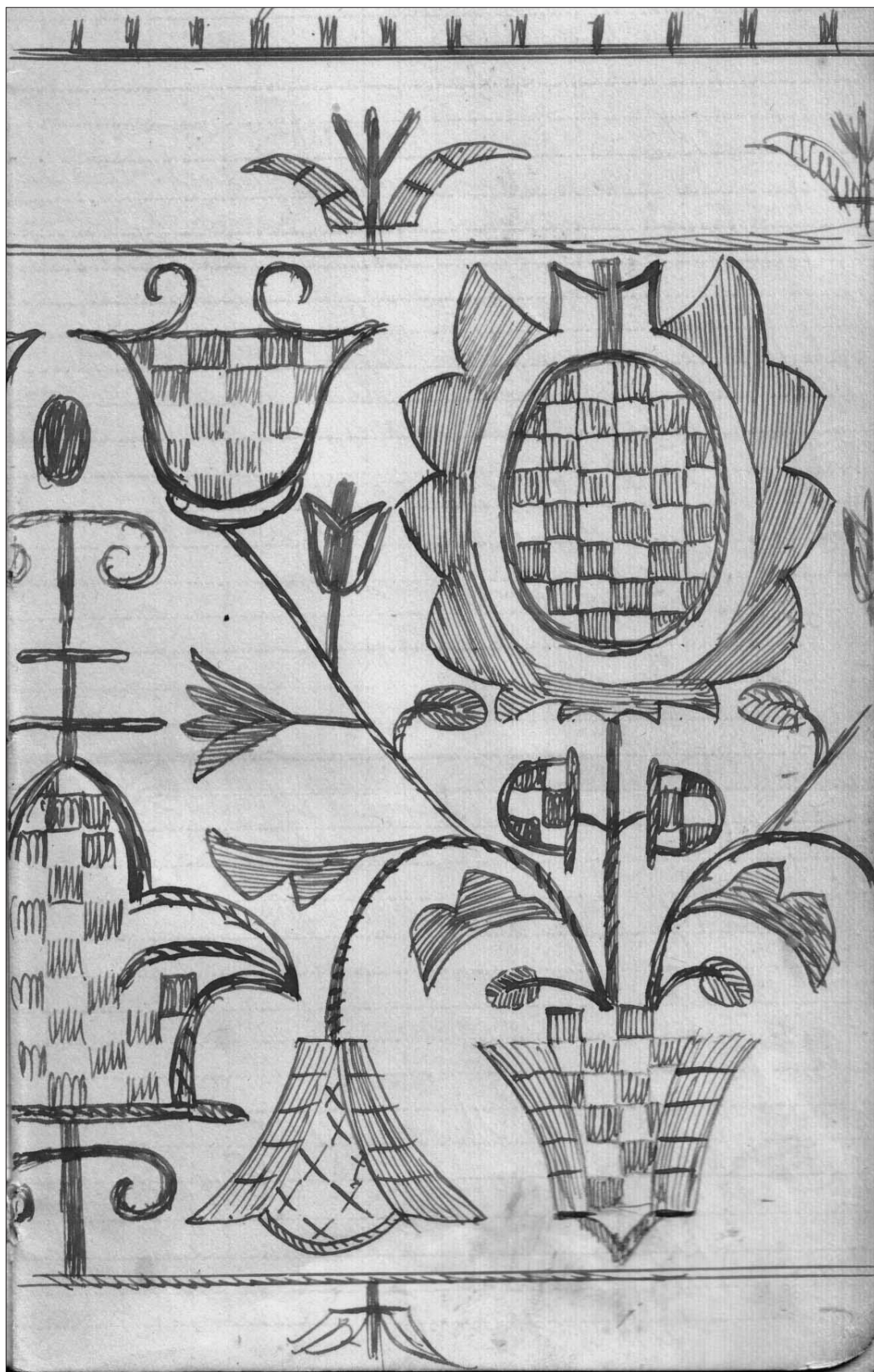
Această scurtă publicație are ca scop prezentarea unei serii de borduri de perne și cearceafuri brodate din Racoșul de Sus, aflate în colecția Muzeului Național Secuiesc, respectiv a desenelor de motive din carnetul de însemnări al lui István Téglás, din Racoșul de Jos, și a colecției de desene a lui József Huszka, din Vârghiș. Ambele modele de broderie provin din 1886. Faptul că în colecțiile Muzeului Național Secuiesc și ale Muzeului de Etnografie din Budapesta se găsesc piese brodate cu aceste motive, dovedește că atât József Huszka cât și István Téglás au ales cu un rafinat simț estetic cele mai frumoase obiecte etnografice, demne de a fi păstrate pentru viitor.

Embroideries from Felsőrákos (Racoșul de Sus, Covasna county) and pattern designs from Alsórákos (Racoșul de Jos, Brașov county), Vargyas (Vârghiș, Covasna county)

(Abstract)

The aim of his short publication is to present, a series of embroidered pillow and bed-sheet tips from Felsőrákos that can be found in the collection of Székely National Museum, as well as pattern drawings from the note-book of István Téglás from Alsórákos and the collection of drawings of József Huszka from Vargyas. Both patterns date from 1886.

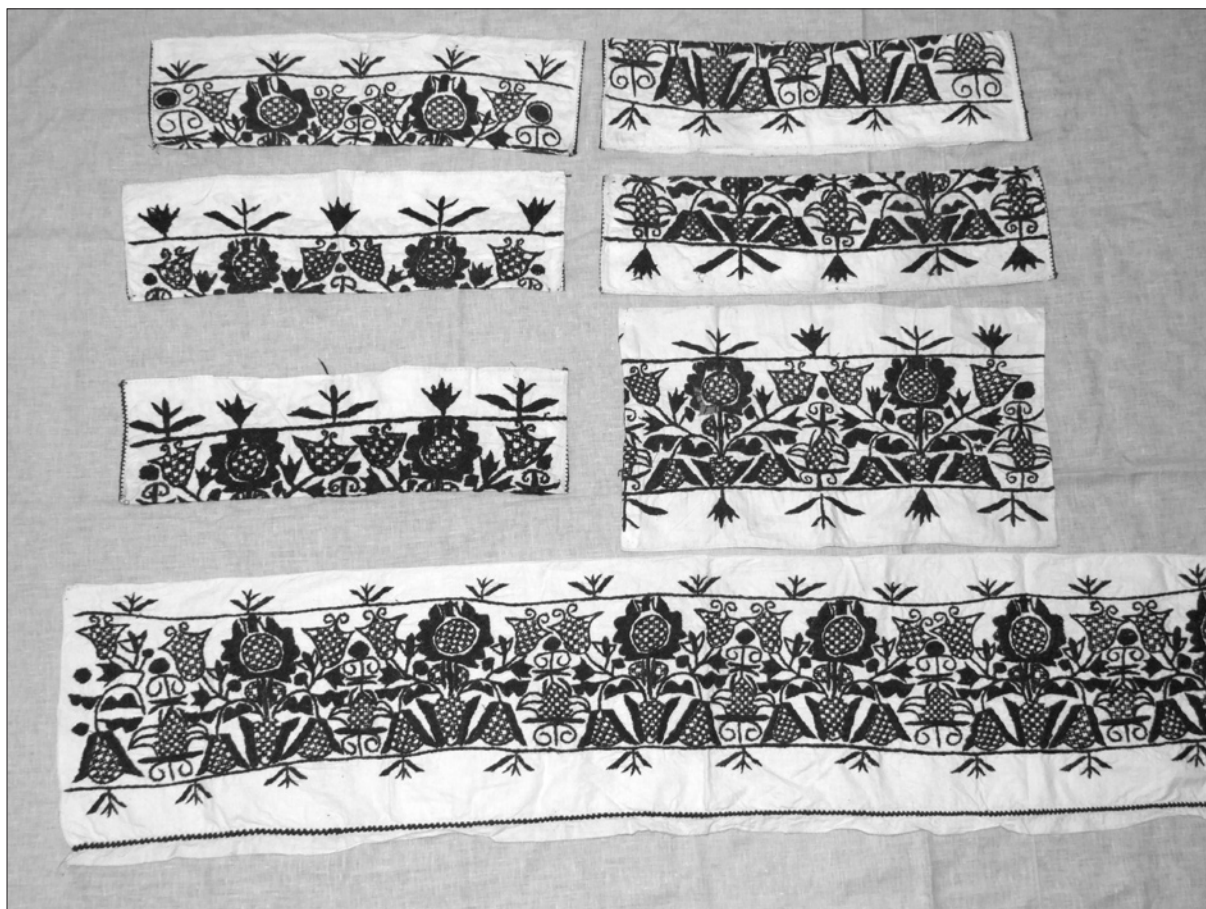
The fact that both the collections of Székely National Museum and Hungarian Ethnographic Museum in Budapest preserve pieces embroidered with these patterns proves that both József Huszka and István Téglás had chosen with a refined taste the most beautiful ethnographic objects worth to be preserved.

1. ábra Párnacsúp Alsórákoson. Téglás István rajza, 1886

2. ábra Párnahaj fejtővel, Tóth Péterné tulajdona, Vargyas. Huszka József rajza, 1886

3. ábra Párnacsúpok és lepedővég a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből: első sor: T. 54, T. 53;
második sor: T. 57, T. 52; harmadik sor: T. 58, T. 56; negyedik sor: T. 55

Lovász Réka

SZEMELVÉNYEK A MEZŐPANITI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG 19. SZÁZADI ÉLETÉBŐL A LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

1. Bevezetés

Tanulmányomban a mezőpaniti református egyház működését, valamint az egyháztagok életét vizsgálom az 1839 és 1869 közötti évekből, az időszakot átfogó *Egyházközségi jegyzőkönyv* alapján. Célom rávilágítani arra, hogy egy korabeli feljegyzéseket tartalmazó irattömb milyen mértékben tükrözi a helyi közösség egyházi életét, szokásrendjét, magatartását. Feltár-e egy egységes képet az egyház és a falu lakossága közötti szerves kapcsolatból, vagy csak néhány töredéket, információt közöl, emlékeztetés végett vagy felsőbb rendelkezések végrehajtásaként. Tudatában vagyok annak, hogy egy történeti korszak közösségi mentalitásának rekonstrukciója akkor lehet többé-kevésbé sikeres, ha a vizsgált forrás elegendő területről tár fel adatot, és ha ezek az adatok elégséges információmennyiséget szolgáltatnak egy történeti antropológiai elemzéshez, ez esetben egy egyházközség működésének feltáráshoz. A kutatónak összefüggéseket kell keresnie, azaz figyelnie kell arra is, hogy mi az, ami összekovácsolja a különálló bejegyzéseket, hogyan rajzolódik meg egy átfogó kép a korszakról, a faluról, vagy hogy mi az, ami megakadályozza a számos részlet összefonódását.

Részletesen elemzem, hogy mennyit árul el ez a 30 évet felölelő jegyzőkönyv az egyház szerepéről, gazdasági helyzetéről, a mindennapokra gyakorolt hatásáról, az egyháztagoknak az egyházi életben elfoglalt helyéről, különösen odafigyelve az ismétlésekre, visszautalásokra és nem utolsósorban a sorok közötti jelentésre, hisz ezek a kohézióteremtő elemek tehetik folytonossá a kisebb-nagyobb különálló egységek olvasatát.

Az írásban kodifikált jog és a szokásjog viszonya sem elhanyagolható kérdés egy rendeleteket tartalmazó jegyzőkönyv esetében. Vajon jelen esetben feltételezhető-e, hogy a hétköznapiakban a szokásjog lépett érvénybe, és a jegyzőkönyvet a problémás esetek megvitatásánál vették igénybe, hisz az írott jog nem fedte le a joggyakorlás teljes területét, azaz e kettő egymást kiegészítve létezett?

A mezőpaniti református egyház kéziratárában, a parókia a lelkészi irodájában található ez a 30 évet átfogó jegyzőkönyv. Az itteni iratmennyiség jelentős, a különböző korszakokból fennmaradt könyvek száma több tucatra tehető.

Az eddigi egyháztörténeti és egyházi néprajzi kutatások többnyire ugyanazon források használatára szorítkoznak, „egyháztörténet és egyházi néprajz, – ugyanannak az érmének két oldala. Az egyháztörténetírás elképzelhetetlen a népi élet, jellem, vallásosság, és szokások megírása nélkül. Az egyházi néprajz az egyháztörténetírás szerves része, s így egy adott egyházközség területéhez kapcsolódó egyházi néprajzi anyagfeldolgozása a gyülekezettörténet-írásnak is feladata.”¹ A néprajzi vonatkozású munkák azonban jóval alulmaradnak az egyháztörténeti munkákhoz képest, és leginkább ezekbe beépülve jelennek meg.

Az egyházi néprajzzal foglalkozók olyan forrásokat tárnak fel, mint egyházlátogatási naplók, jegyzőkönyvek, egyházi, egyházmegyei összeírások, kéziratok prédikációgyűjtemények, kéziratok gyülekezettörténeti munkák, egyházközségi jegyzőkönyvek, lelkészi, tanítói életrajzok, önéletrajzok stb.²

A megjelent munkák közül alább leginkább olyanokat említek meg, amelyekre a későbbiekben is fogok hivatkozni. A források száma jelentős, az ezzel kapcsolatos szervezett néprajzi munkák azonban nem olyan régóta kezdődtek el. Nagy előrelépést jelentett ezen a téren a *Vallási néprajz* kiadványsorozat, amely 1985-ben indult el. A körülötte szerveződő munkacsoport kutatási programokat kezdeményezett a református és unitárius népi vallásosság tudományos kutatása terén. A kutatók jelentős történeti anyagot tártak fel a Küküllői Református Egyházmegye levéltárából, többek között vizitációs jegyzőkönyveket, protokollumokat, synodusi jegyzőkönyveket ismertettek.³ A megjelent tanulmányok közül megemlítem Barabás László eklézsiakövetésről szóló tanulmányát, Szabó György elemzését a pápai gyülekezetben található forrásokról, valamint Sándor Attila közleményét a sövényfalvi gyülekezet vallásos életéről. A református forrásokkal foglalkozó

¹ SZABÓ György 1991, 94–95.

² Uo., 109–111.

³ TÁNCZOS Vilmos 2007, 82–83.

kutatások közül még megemlíteném Csáki Árpád és Szöcsné Gazda Enikő orbaiszéki református egyházlátogatási jegyzőkönyveket közzé tevő munkáját, amelyet azért emelek ki, mert az általam vizsgált jegyzőkönyvek közreadásakor nagy segítségemre volt ennek a munkának a szövegközlési módszere. A katolikus feltárások terén is nagy változás ment végbe az utóbbi években. Igen öröndetes, hogy az *Erdélyi Római Katolikus Levéltárak* sorozat keretében 2006-ban elkezdődött a gyulafehérvári érseki levéltár és a plébániai levéltárak repertóriumainak közreadása. A sorozatnak eddig három kötete jelent meg, Szögi László és Bernád Rita munkái. Korábban katolikus vonatkozásban Kovács András és Kovács Zsolt katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyveket tett közzé, Sávai János szegedi kutató pedig székelyföldi katolikus plébániák levéltári anyagait publikálta.⁴ A katolikus adatokat feltáró munkák közül is kiemelnék egyet, amely nélkülözhetetlen volt munkámban. Bárth János monográfiája a székelyvassági hegyi tanyák népének vallásos életéről nagy segítségemre volt a szerkesztésben, a számos adat csoportosításában.⁵ Munkámmal én is hozzá szeretnék járulni a kutatások eredményeihez, azáltal, hogy egy mindeddig alig figyelembe vett egyházközségi levéltárból közlök és értelmezek néhány jegyzőkönyvet.

A vizsgált kézirat papírkötéses, nagyméretű könyvben található. Mérete: 27 × 41 cm. Kötéstábláján a következő felirat áll: „A Mezőpaniti ev. ref. Szent Ekklesia Jegyző Könyve mely a felsőbb rendeleteket, körleveleket, ekklesiai határozatokat tartalmazza 1840től fogva 1864ig”. A felirat – az írásképből, helyesírásból ítélve – közvetlenül azután keletkezhetett, amikor még bejegyezték a jegyzőkönyvbe, azonban az évszám nem pontos, már 1839-től található adatok, egészen 1869-ig. Az írás az évek során nagyon elhalványodott, mára már alig látható.

A címlapon két bejegyzés is megjelenik, az egyik címként funkcionál: „Felsőbb rendeletek, körlevelek és egyházközségi kebli határozatok jegyzőkönyve. (1839-től–1867-ig)”. A lap alján egy másik a könyv tartalmát és szerkezetét ismerteti:

„E könyv beosztása

1. A felsőbb rendeletek, körlevelek találhatóak e könyvnek első 142 lapján, továbbá e könyv utolsó lapjait képező 143–232 számozású oldalakon.

2. Az egyházközségi kebli határozatok feljegyezve találhatóak közvetlenül a 142ik lap után következő külön számozott 61 oldalon”.

A két bejegyzés egy időben íródott, és valószínűleg utólag, pontosabban jóval később, mint a könyv többi bejegyzései, erre utal a helyesírása, ami már egészen közel áll a maihoz, megfogalmazása, valamint a tinta

épen maradt színe. Ezek a levéltár többi könyvétől való megkülönböztetés miatt íródhattak.

A forráscsoport címe – Egyházközségi jegyzőkönyv – piros ceruzával íródott. Első sorai a keletkezésének körülményeit ismertetik, elmondják, hogy mi is ez a könyv, mit tartalmaz, mikor és mi okból született, és hogy ki készítette: „A M. Paniti Helvetiai vallást Követők Nemes Megyéje Jegyző Könyve, a Megye, és Választmányosság Határozataira nézve, az 1839ik Év, November holnapja 15ik napjától kezdve, mellyet a Nemes Szent Ekklesia kivánságából, a Felsőbb rendeletek nyomán készítettett Fő Számadó Megye Biro, nemes, és vitézlő vitézlő Kis uttzai Bartha István Uram”. Már e rövid, de tömör bejegyzés arra enged következtetni, hogy a továbbiakban is pontos feljegyzések következnek.

A fent említett napon egy ezelőtti, szeptemberi gyűlést is bejegyezték, utólag „a jövőre való megtartás véget” (1. old.). Ekkor, 1839. szeptember 8-án merült fel először a jegyzőkönyv elkészítésének a kérdése, mivel „Jegyző könyv nélkül sok kárai vadnak a nemes Ekklesiának a végzések nagyobb része mint füstbe, és felejtékenysébe merülnek”, és ekkor bízzák meg a megyebíróat az elkészítésével, elhatározzák, hogy jegyzőt választanak, felesketik, aki majd minden alkalommal beírja a „nms Ekklesia, és Előljárosága végzéseit” (1. old.).

Amint a címlapon található két megjegyzés is tudatja, bemásolt körlevelek között található, néhány üresen hagyott oldal választja el őket egymástól. A kötet oldalszámozása három részre tagolódik, ebből a jegyzőkönyvek terjedelme 79 oldal, amelyből hatot kihagytak, valószínűleg azért, hogy majd utólag pótolják, ez azonban elmaradt. Ezt azért is feltételezem, mert az oldalszámzás folytonos, nincs megszakítás, a 21. oldalszám azonban egyértelmű tévedés miatt kétszer szerepel.

A gyűlések időrendi sorrendben vannak bejegyezve, kivéve egy alkalmat, amikor utólag jegyzőkönyveztek. Az utólagos beírást közlik, megindokolják. Néhány év teljesen kimarad. A többi években leginkább három–négy alkalommal gyűltek össze, de az is előfordult, hogy évente hat gyűlést is összehívtak, ha sok volt a teendő. A már említett időszakban ebbe a jegyzőkönyvbe 66 gyűlést jegyezték be, ezek között található megyegyűlés, választmányi gyűlés, közgyűlés és presbiteri gyűlés. A leggyakoribb a megyegyűlés. Az összejöveteleket a tanulószobán, vagyis a tanító házában, a megyebírónál vagy a parókián tartották. Ez alatt az időszak alatt két lelkesze volt a gyülekezetenek, és egy esperest is megemlítenek, Musnai Józsefet. A harminc év magába foglalja az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc évét is.

⁴ TÁNCZOS Vilmos 2007, 83.

⁵ BÁRTH János 2006.

Ha a jegyzőkönyvet összességében nézzük, a dokumentum szerkezeti szempontból változó. Egy ideig összefüggően, folytonosan írták a problémafelvetést, valamint a hozzá tartozó határozatot. A lelkészváltással jól látható a jegyzőkönyv szerkezetének átalakulása, sokkal áttekinthetőbb lesz, és a lényeges dolgokra szorítkozik. Ezután a megvitatandó kérdéseket a jegyzőkönyv bal oldalára írják, a határozatokat meg a jobb oldalára, de nem közvetlenül mellé, hanem ez alá. Így nem csak könnyen áttekinthető, hanem könnyen olvashatóvá, rendszerezetté válik a szöveg, a tájékozást, visszakereshetőséget is nagymértékben megkönnyíti. Már első ránézésre jól látható, hogy milyen gyűlésről van szó, és hány kérdést vetettek fel, illetve oldottak meg aznap.

Ritkábban aláhúzások is előfordulnak a szövegben, erdők nevei, személynevek, pénzösszegek, néha tisztségek (rendes jegyző, táblabíró), nem következetesen aláhúzva jelennek meg, emellett a határozat előtt megjelenő szavakat (határozatott, határozás) is helyenként aláhúzzák. A szövegben néhol utólagos, ceruzával való aláhúzásokat is találunk, ezeket a szövegközlésben lábjegyzetben közöltem.

A kérdésköröket megszámozzák, egy-egy gyűlésen felmerülő kérdéskörök száma változó. Ez az évtől függ, pontosabban az időszak problémáitól, valamint attól, hogy hány gyűlés volt abban az évben, mert ha több, akkor a problémák megoszlanak. Van úgy, hogy csak egy témát fejtegetnek, máskor viszont akár hetet is. Egy ideig minden összefüggés alkalmával újakezdek a számozást, majd később folytatólagosan is írják.

Egy gyűlésen készült bejegyzés felépítése szinte mindig ugyanazzal a bevezető formulával kezdődik, „Follyo 1840ik Esztendő Februarius holnapja 15ik napján ezen Nemes Maros Székben MPanitban, a' Tiszteletes Papi Háznál, a' MPaniti Ev Ref. Nemes Ekkla Választmányági Gyűlése tartatván, Tiszteletes Helybéli Ev. Ref Pap Décsei János Ur Elnöksége alatt, a' mikor is”, ezek legtöbbször variálva jelennek meg, később, a lelkészváltástól kezdődően ez is leegyszerűsödik; ezt követik a problémák, amelyek néha a problémafelvető nevét is közlik, például „Megye Biro Siko Sámuel előterjeszti, hogy...”, majd a gyűlésen született határozat, „Határozatott:”, végül pedig az aláírások. Ez utóbbi a legváltozatosabb, leggyakrabban csak a jegyző írja alá, egy-két alkalommal a lelkész és a tanító is, de olyan is előfordul, hogy megjelenik az egész résztvevő neve. A lelkészcsere itt is látható, a második lelkész időszakában már egy aláírást sem találunk.

Állandó téma az egyház anyagi helyzete, a képevel kapcsolatos problémák, javító munkálatok, karban-

tartások, néhány egyházfegyelmi eljárás. Megjelennek azonban jegyzőkönyvekben kevésbé megszokott problémák is, például a szülők panasza a hiányos oktatásról, újság-előfizetés az eklézsia részére stb.

Betűhűen idéztem a jegyzőkönyv szövegeit, ez ugyanis teljes mértékben érthető azokon a részeken, ahol olvasható. Egy rövid időre azonban az egyik lelképásztor veszi át a jegyzői teendőket, akinek alig olvasható a kézírása, így nem is lehet összerakni a feljegyzés jelentését. A többi jegyző viszont olvashatóan ír, gondolataik jól követhetők, élvezhetők. Gyakori rövidítések a jegyzőkönyvben: aa: atyjafia; D: domesticus; Ekl, Ecl/Ekkl, Eccl: eklézsia; Mfk: mint fent kelt; Mk: mint kelt; Ns/Nms: nemes; N. V.: nemes vitézlő; O: oskola; o. f. / o. fr.: osztrák forint; T: tiszteletes; Visg: vizsgáló.

2. Erkölcs és rendszabályozás

2.1. Paráznaság

Az egyház és a presbitérium széleskörű szerepe az erkölcsi problémák megtekintésekor válik a nyilvánvalóbbá. Az egyházi szigor nemcsak a közösség életét befolyásolja, hanem a család vagy akár az egyén viselkedésmódját is számonkérheti. Ezeket az elvárásokat időről időre megszegi a gyülekezet, s ha nem is túl gyakran, de általánosnak mondható a normaszegés. A legjellegzetesebb vétkekre, a legismertebb parancsolatok megszegésére is találunk példát. A paráznaság, a vadházasság, a káromkodás, a lopás tipikus esetei jelennek meg a szokásos büntetőeljárással, az eklézsiakövetéssel, a pénzbírsággal, börtönnel, a feljelentéssel, a bepereléssel.

Szinte mindenütt előtérbe kerül a paráznaság, ha a korabeli jegyzőkönyvek egyházfegyelmi kérdéseiről van szó. Havadon az egyház szigora elsősorban a nemi erkölcs ellen vétőket sújtotta.⁶ Orbaiszéken szintén „a templomi fenyítések történetében a leggyakrabban büntetett vétek a paráznaság volt. E fogalom a múltban jóval tágabb jelentéssel bírt, mint napjainkban: ide tartozott minden házasságon kívüli nemi élet, az ifjak szerelmeskedésétől kezdve a házasságtörésig, a »megbitangozástól« a vadházasságig és a szó mai értelemben vett paráznaságig, kicsapongásig”.⁷ Varga György szerint Csúzán a 19. században „általában kisebb erkölcsi vétségek miatt került az ügy a presbitérium elé”, „de leginkább a házassággal vannak gondok, és ezeket az ügyeket tárgyalta a gyülekezet presbitériuma”.⁸ A mezőpaniti adatok szerint is túlsúlyban vannak a nemi erkölcs megszegőiről szóló feljegyzések.

Egy 1840-es választmányi gyűlésen felmerült Bartha Zsuzsánna esete, aki megszegte „Moses 7ik

⁶ Vö. NAGY Olga – NAGY Ödön 2000.

⁷ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 52.

⁸ VARGA György 2007, 266.

parantsolatját”, vagyis paráználkodott. Az asszony, akit alaposan körülírnak „Kis uttzai Id. Bartha István leánya, Bartha Súsánna, volt Borbély Lőrinczné”, maga jelentkezik bűnei bevallására. Amint azt sikerült kideríteni, ő nem más, mint a jegyzőkönyv készítettőjének, vagyis a jegyzőkönyv első megyebírójának a lánya. A másik félről semmi említés. Vét-két sem kisebb alapossággal részletezik: „mint erő-telen gyarló asszony ember paráznaság vétkével a' a Fő Gondviselést meg Sértette, a' Nemes Ekklésiát, és annak Tiszta életű Tagjait meg botránkozattta, magát pedig meg bestelenitette” (8. old.).

A büntetés a hosszú évek óta használt eljárás, az ekléziakövetés. Ezt a büntetőeljárást sokan vizsgálták, többek közt Tárkány Szücs Ernő írása szerint „a protestáns egyházfegyelem körébe tartozó büntető szokás, illetve büntetőeljárás. A protestáns vallások elterjedésével 1563 óta az egész magyar nyelvterületen alkalmazták, kezdetben a házasságtörőssel, később szinte minden egyházi és világi bűncselekmény elkövetőivel szemben fő vagy mellékbüntetésként”.⁹ „A XVIII. században nagyon elterjedté váltak az egyházi büntetések, a század elején még gyakoribbak a pénzbírságok, a század végén viszont a leggyakoribb fegyelmezési móddá az ekléziakövetéssel egybekötött testi fenyítés vált. (...) A XIX. század végéig még szórványosan fellelhetünk ugyan egy-egy ekléziakövetésre vonatkozó bejegyzést az anyakönyvekben, ezután teljesen nyoma vész Orbai széken. Ma már a nép tudatából a fogalom-elnevezés is kiesett, ez is jelzi a szokás tökéletes kihalását.”¹⁰

Úgy tűnik, az eljárás itt is fellazult, az érintett „a' nemes anya Szent egyházat meg követni kívánja, ki is a' MPaniti Nemes Ekklésia Előljárosága előtt mint bűnös” (9. old.). Tehát az ekléziakövetés csak a gyűlés tagjainak, vagyis az előljárosoknak a jelenlétében zajlott le, és nem az egész gyülekezet előtt, ahogyan az kezdetben szokás volt.

A szimbolikus szokássá vált büntetőeljárás a mezőpaniti egyházban is veszített körülményességéből, mint más helyeken, például Havadon, a parókia irodáján zajlik, a lelkész és egy-két presbiter jelenlétében, az orbaiszéki adatokkal ellentétben azonban a mai napig él. Kósa László szerint a „menyiségi és minőségi elértéktelenedés végleg értelmét veszítette, időszerűtlenné tette e korban az egyházfegyelmet”.¹¹ Jelen esetben csak annyiban nem értelmetlen az egyház szigora, amennyiben fontos a mezőpaniti ember számára a jó híre, márpedig a falun élő embernek még ma is fontos, a mezőpanitinak meg különösen.

2.2. Törvénytelen házasság

A következő, nemi erkölcshez tartozó probléma csak évek múlva bukkan fel, annak ellenére, hogy a kérdés eddig is jelen volt a gyülekezet életében. A törvénytelen házasságban élőkről van szó. A jegyzőkönyvben ez az egyetlen bejegyzés erről, és úgy tűnik, az eset elő sem kerülne, ha nem kapnának erre vonatkozó felsőbb utasítást. A „partiális szék határozata” szerint „kimutatást” kell készíteni a vad-házasságban élőkről. Valószínűleg ott azonnal össze-számolták és írták az érintett párokat, valamint csoportosították is az alapján, hogy jogos-e a törvényes házasság elmaradása, vagy akadálytalan. Az öt felsorolt kapcsolat közül három valóban indokolt, mivel az egyik fél előző házastársától még nem vált el. Dániel József házasember együtt él „Barta Ágnes meg-esett személyel, de öszve nem kelhetnek”, vagy ahol az asszony férjes: Kis Eszterrel „együtt tart” Telmann János „tartalék seregben szolgáló katoná” (53. old.). A harmadik eset is indokolt, bár a magyarázat nem világos: „Mezei Boldizsár egy Szálteleki nővel, ki 22 évet betöltötte ugyan de a' jövő Januárig tövény értelmében meg nem eskettethetik”. Az azonban nem derül ki, hogy milyen törvényre utal, és milyen kapcsolatban áll ez a törvény a nő életkorával. A másik két pár „megeskettethetnének de nem teszik” (52. old.). Magyarázat lehet az egyik esetre az a jogi ok, miszerint a hadi özvegy, jelen esetben Bodó Julianna, Fogarasi János özvegye elveszíti nyugdíját a törvényes egybekeléssel. De ez csak egy feltételezett ok az indokolatlan együttélésre. Büntetésül fel kell őket jelenteni, ha nem intézkednek az egybekelés érdekében.

2.3. Lopás

1853-ban egy lopás is megítélésre kerül az egyik megyegyűlésen. Ez az egyetlen adat, ami a lopásra vonatkozik, ami vagy azzal magyarázható, hogy ritkán volt hasonló eset a harminc év alatt – ez elég valószínűtlen –, vagy azzal, hogy nem jutottak el az ügyek a gyűlésekig, esetleg nem jegyzőkönyvezték ezeket. Az utóbbit látszik igazolni az a tény, hogy a kifosztott személy nem más, mint a tanító. Az ügy ezáltal egyházi ügy, és a lopást már ezért is nyilván vizsgálják. Az eredmény sikeres, a hasáb cserefa „motozás uttyán meg találtatott Deák László pajtá-jaba” (22. old.).

A büntetés típus kiterjedne a lakosságtól való lopásra is, nemcsak az egyház, iskola közvetlen dolga-ira. A kár „fizettettessen meg kettő szerént- # a kőz bátorságsértésért át iratik hosszas ideig valo börtönözésre #” (22. old.). Deák László büntetése mégsem volt ilyen egyszerű, ő ugyanis presbiter volt. Neve

⁹ Tárkány Szücs Ernőt idézi BARABÁS László 1995, 142.

¹⁰ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 50.

¹¹ Kósa Lászlót idézi BARABÁS László 1995, 142.

már 1839-ben megjelenik az első jegyzőkönyvezett gyűlésen, az aláírások között. Később, az 1841-es presbiteri választáson nem az újonnan választottak, hanem a hivataluk folytatására felesketettek között említik, tehát legalább 3 éve, azaz 1839-től már presbiter. Ezekon kívül még egy alkalommal, 1845-ben, szintén csak aláírása szerepel.

A legkevesebb 15 éve szolgáló presbitert utoljára 1853-ban, a lopás kiderítése után említik. Az ügy természetesen a tisztségéből való felmentésével végződik. Még aznap megválasztják helyébe idősebb Barabási Istvánt, és fel is esketik. Nem lehetett tovább a testület tagja, hisz „presbiternek olyanokat választanak, akik az egyházi törvények szerint feddhetetlenek”.¹² Nem is részletezik presbiter voltát, csak a következő pontban szereplő újraválasztásból derül ki.

2.4. Káromkodás

Egy másik, nem ritka bűn is felmerül, a káromkodás, ugyanazon a választmányi gyűlésen, amelyen Bartha Zsuzsánna vétke. Ez az egyetlen jegyzőkönyvezett eset. Arról, hogy milyen gyakran fordult elő a szitkozódás, abban az időben semmi más utalást nem találunk.

A káromkodás szónak több jelentését különböztet meg. Szűkebben értelmezve az istenkáromlás értik alatta, ami magába foglalja a Szentlélek, a szentiségek, a szentek és az egyház szidalmazását is, tágabb értelemben pedig minden durva, trágár beszédmódot. Már a régi korok emberei is különválasztották ezt a két kategóriát, az „Isteni káromkodást” és az „egyszerű káromkodást”, leginkább a büntetés kiszabása végett.¹³ Valószínűleg ez a megkülönböztetés élt a mezőpanitaiak gondolkodásmódjában is, hisz épp emiatt kerülhetett ez az egyházat is káromló eset a gyűlés elé; ha csak egyszerű szidalmazás lett volna, büntetőeljárásra nem került volna sor.

Albert Ernő összefoglalójából jól látható, hogy mennyi minden tekinthető káromkodásnak, ha a legtágabb értelemben vesszük. Míg Mózes könyvében ez még kizárólag az Isten személyét, nevét sújtotta, a kör jól láthatóan kitágult. Újabban a káromkodást összekapcsolják a szidalommal, szidalmazással, gyalázzal, s mindegyiknek közös tartalma, hogy valakit vagy valamit indulatos, goromba, durva, túlzó szavakkal, kifejezésekkel gyaláznak, becsmérelnék.¹⁴ Jelen esetben sem Istent káromolják a bűnösök, az embereket éri a szitokszó, de szintén nem akárcikket. Ahogy a lopás is az iskolamestert érintette, a szidalmazás is az egyház embereinek szól.

A káromkodást pénzbírsággal kellett megváltani, és „a’ vizsgálodo Biztosság Határozatanyomán, és a’ Nemes Szék végzése, és Felsőbb rendelések szerént, hivatalos Kötelességeknél fogva, a’ T. Papi, és oskola Mesteri Bért Cum executione hajtották fel”. Ugyanezért a bér begyűjtéséért több egyháztag is durván kinyilvánította véleményét. Ócsároltak mindenkit, akiknek közük lehetett az adóbehajtáshoz: „a Nemes Ekklésiának némely tagjai, az választmányáságot Kutyaáknak, és az anyaszent egyházát Pakulárnak nevezték”. Ezek az emberek nem átkozódnak, nem említik Istent, az ördögöt, és más tipikus, káromkodásokkor használatos szavakat, trágár kifejezéseket, legalábbis ezeket nem jegyzik fel, és nem is utalnak arra, hogy elhangzott volna más is. Ők valójában csak haragjukat, indulataikat engedik szabadjára „becsmérlés-, sértő, megalázó, gyalázó kifejezésekben”.¹⁵ Ezek közül is az egyik nem tűnik annyira jelentősnek, a másik valamivel indulatosabb, gyalázóbb, lévén, hogy az Anyaszentegyházat illeti ezzel a nem szokványos szitokszóval.

Eperjessy Ernőnek a káromkodások funkciója és tartalma szerinti rendszerezését tekintve egyértelműen a becsmérlés kategóriába sorolhatók ezek a szitkok, mivel ez a csoport tartalmazza a sértést viselő személy triviális szövegekörnyezetben való emlegetését.¹⁶

A káromkodó szavakban megjelennek az ősi hitvilág képzetei, a lélekhiedelmek is.¹⁷ Az érintettek egy másik csoportja nem éri be néhány szitokszóval, „mások ismét éppen a’ fenn irtt okokért olyan gaz embereknek oltásárolták a’ Presbyteriumnak egy részit, hogy olyan részegesek, hogy még a’ Kristus Palástját is megiszák”. A magyar szólások között sok hasonló alakú, jelentésű kifejezést találunk, ezek közül a „Beinná a Krisztus köntösét is”, „Krisztus palástját is beinná”, „Elinná a Krisztus palástjáról a csatot” alakokhoz áll a legközelebb.¹⁸ Büntetésükről pontosat nem tudunk meg, csak magáról a szokásos eljárásról „pereltessenek, és a’ fő szám ado megye bironak, kötelességévé tétetett, hogy azokat ki nyomozván, Citáltassa és hivatalánál fogva perelje meg” (9. old.).

A káromkodás nem ritkán más presbitériumi jegyzőkönyvekben is előfordul. Például Varga György csúzai forrásaiban is megjelenik egy ehhez hasonló eset, miszerint egyik lakos szidta a papot, az egyházat, az egyházi vezetőséget.¹⁹

2.5. Hanyagság

A hanyagság mint mulasztás a bűnelkövetés egyik formája, az engedetlenség erkölcsi kérdéséhez tartozik

¹² NAGY Olga – NAGY Ödön 2000, 392.

¹³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994, 173.

¹⁴ ALBERT Ernő 2007, 44.

¹⁵ Uo.

¹⁶ EPERJESSY Ernő 1999, 411–412.

¹⁷ ALBERT Ernő 2007, 44.

¹⁸ MARGALITS Ede 1990, 477.

¹⁹ VARGA György 2007, 266.

jelen esetben. Illyés Endre szerint „a magyar ember legszoribb fősvénykedésre képes ott, ahol munkájának, kiadásának rögtöni, közvetlen előnyét és hasznát nem érzi”.²⁰ Az eljárások a többi erkölcsstelséghez hasonlóak, ebből is látszik, hogy a mezőpanitiak is a bűnök közé sorolták. Az első esetben felvázolták a bűnt: „az az ekklesiái épületek ujtására fogadott mesteremberek ételét ekklesiánk tagjai közül többen hanyagul vagy éppen 1850 nem is Szolgáltatók ki mikor kirendeltetnek” (26. old.), valamint a büntetés: „hog minden egyes ételt kinem szolgáltak kötelező 20 azaz husz ezüst frt fizetni – s ezen büntetés díjt a megye Biro a maga erején mint tiszt adosságot minden külső evőkörben jötte nélkül felvehesse” (27. old.). A munkások intenzív mellőzése mehetett végbe, ha a megye elé került az ügy, s nem lehetett feddással megoldani, hanem pénzbírságra került sor. Nagy valószínűséggel maguk a munkások panaszkodhattak, hisz nemcsak az „ételt ki nem szolgáltak”, hanem maga a munkás is ugyanolyan tipikus magyar ember, aki „megnézi, hogy jó kosztot ad-e a gazda; ha nem, úgy nem is szegődik el”.²¹

De nem csak az ételért felelősök, vagyis az aszszonyok akarnak kibújni feladataik alól, hanem a falubeli munkás férfiak is. A kurátor szerint „mind a gyalog mind a marhával kirendeltettek közül többen sem jelennek meg a megye dolgán s emiatt ekklesiánk sokszor nagy kart vall”. Ezt a kérdést is komolyan kezelik, s látva, hogy másképp nem működik a munka, most is kiszabják a büntető összeget, „még pedig a Szekerrel rendeltettek egy ezüst Rforintig a gyalog napszámot tenni nem akarok 10 ezüst Ftig” (27. old.).

Egy ezekhez hasonló, de nem teljesen kifejtett ügyről is olvashatunk. Két bejegyzés utal arra, hogy úgy általában a különféle ellenszegülésekért konkrétan megszabott büntetés jár, pontosabban egy forint. Az első említés szerint ezt akkor kell alkalmazni, ha „az Eklési Tagjai Közül ennek utánna a kármi Szin alatt Szovával vagy tselekedetivel a Gyülekezetett meg botránkozottatná valakit megsértene” (20. old.), majd a már említett hanyagságért: „az Eklésia dolgai folytatására némely egyének teljességgel kiállani nem akarnak; tehát meg határozottattott, hogy mindenki aki ennek ellenszegül, az eddigi mod szerint egy ezüst magyar forintig büntetessék”, ezen kívül pedig a „Papi és Mesteri meg kívántato dolgokra is az irt büntetés kiterjendő” (25. old.).

A hanyagság, ha nem is jelenik meg a jegyzőkönyvben mindegyre, az eddigiekből, pontosabban a büntetőeljárásból levonhatjuk a következtetést, hogy gyakran fordult elő. Az egyháztanács addigi

tapasztalataiból is tudhatta, hogy az embereknek nem sokat jelent a felszólítás, figyelmeztetés, feddés, és ha látható előremozdulást akar, akkor komolyan, a törvényeknek megfelelően kell kezelnie a hasonló eseteket.

3. Az egyház és az oktatás

3.1. Tanítók

A jegyzőkönyv csak két tanítót említ, ezek közül az első Kádár Márton, kinek neve már az első oldalon megjelenik, ugyanis az 1839. szeptember 8-i megyegyűlésen alelnökké nevezték ki erre az alkalomra, valószínűleg azért, mert a lelkész aznap nem volt jelen; ezt a feltevést igazolja az is, hogy az 1840-es gyűlésen már csak mint résztvevőt említik. 1841-ben egy kurátorválasztáson őt is „Votatum Collector”-nak (11. old.) nevezik ki, ez az utolsó bejegyzés róla. A mezőpaniti falumonográfia szerint Kádár Márton 1834–1842 között volt tanító, ezután pedig 1842–1844 között Kádár István került helyére,²² erről viszont itt semmit nem olvashatunk, bár ez időből nincs is csak egyetlen 1842-es feljegyzés. 1847-től már Balogh Mózes neve jelenik meg, mint „o. Rector” (16. old.) a megyegyűlés aláírásai között. Az 1848-as áprilisi megyegyűlésen „ki kiáltották Jegyzőnek Helybeli Rector Balog Uratt”, ezen kívül az 1848-ban megrendezett másik két gyűlésén, valamint az 1850-esen ő látja el a jegyzői teendőket. 1848. július 13-án tartott megyegyűlésen az erdőből begyűlt összeg biztosának nevezik ki két másik személy mellé (19. old.). Az 1865. november 1-jén tartott presbiteri gyűlésen jelenik meg a neve a résztvevők közt utoljára (52. old.). Ő egészen 1871-ig volt tanító, azaz 27 éven keresztül.²³ Bár a jegyzőkönyv nem említi, de ők mindketten kántorok is voltak, tehát kántortanítóként töltötték be tisztségüket. A tanítókat, mint tanult embereket szükség esetén több, alkalmilag megüresedő helyre ki lehetett nevezni, a fő hivatásuk betöltése mellett.

3.2. Oktatás az iskolában

Az iskola az egyházközség fenntartotta és működtette intézmény, a vele és az oktatással kapcsolatos kérdések végigvonulnak az egész jegyzőkönyvön. Már 1839-ben utalnak a később állandóan felmerülő problémákra, utoljára pedig 1868-ben jegyezték be erről, vagyis az utolsó jegyzőkönyvezett gyűlésen. Az 1868-as népiskolai törvénnyel kezdődően az oktatást állami rendelkezések sora szabályozza. Az új, állami oktatási formák megjelenésén és elterjedésén kívül a felekezeti oktatást is szabályozzál, ez

²⁰ ILLYÉS Endre 1931, 55.

²¹ Uo.

²² KONRÁD Béla 1996, 99.

²³ Uo.

alól a református létesítmények sem kivételek. Ezt az időszakot, a népiskolai törvény megjelenése utánit vizsgálja pl. Boldizsár Zeyk Zsuzsa szakdolgozatában, négy kalotaszegi református falu levéltári forrásai alapján.²⁴

Már a jegyzőkönyv első oldalán előkerül az oktatásügy, bár csak utalásszerűen, de már itt megfogalmazódik a két legfontosabb probléma, azaz, hogy a gyerekek nem járnak iskolába, ezért megszorításokat kell tenni, valamint, hogy az „oskola Házok jó moddali elkészítése” (1. old.). Az utóbbiról egyelőre még nincs semmi határozat, csak jóval később, 24 év múlva tűnik fel ismét az iskolaépítés problémája.

1862-ben egy presbiteri gyűlésen kiderül, hogy az oktatási viszonyokkal nem csak a tanítók, hanem maguk a szülők is elégedetlenek. Itt természetesen nem a gyerekekkel van gond, hanem magával a tanítással, vagyis a tanítóval, mégpedig a tanító szigorával. A szülők „panaszolták az ők gyermekeiknek hiányos tanításáról”, és elvárásukat is tolmácsolják a presbitériumnak: „ohajtának hogy az iskolába nagyobb rend és figyelem hozattatnék bé”.

A kérdés nem elhanyagolható, a presbitérium nagyon komolyan kezeli az esetet. Meg is jegyzik a határozatban, hogy azért intézkednek ilyen becsületesen, mert az ügy fontos, tehát nemcsak azért, mert több szülő is elégedetlen; emellett úgy vélik, hogy jobb az óvintézkedés, mint később a „hanyagságból eredhető káros következmények” orvoslása. A magyarázkodás érthető: ők is felelősek a tanító munkájának a számonkérésében. A határozatból ki is derül, hogy a presbitérium belátja a tanító körüli problémát, mivel lelkiismeretesen eljár az ügyben, és nem hárítja el a panaszt: „helybeli iskola tanító, atyánkfia kéressék föl barátságosan a gyermekek körüli szorosabb vigyázatra és a tanításnak szorgalmasabban való folytatására” (43. old.).

Ezzel még nem elégednek meg, megbíznak tizenkét presbitert, hogy „naponként egy egykét szer dél előtt és dél után tartsa Kötölösségének az iskolaházba meg fordulni”, hogy a tanítást és persze a gyermekek magaviseletét is megfigyelhessék. Annak ellenére, hogy a tanulólétszám nagyon alacsony, hat év múlva sem éri el az ötvenet, viszonylag nagy presbitercsoport van megbízva az ügygel. Ez is azt jelzi, hogy az egyház nagy figyelmet fordít az oktatásra. A gyűlésen nemcsak a helyzet javításáról gondoskodnak, hanem a változás bizonyítására is gondolnak. Utólag le kell jegyezni, vagy jegyeztessék a történeteket, „hogy így a tanítás sikere valósággal Kitűnnyék” (44. old.). Úgy tűnik, a jegyző készített külön erre a célra való jegyzőkönyvet.

3.3. Az iskola építése

1862-ben a vizsgáló bizottság küldötte, Péterfi József, miután elolvasta a bejegyzéseket, megjegyzésében kiemelte az iskolaépítést, amelyet ő is szükségesnek látott, és „annak tellyesedésbe vételét” ajánlotta” (45. old.). 1863-ban, egy év múlva az új iskola építése is előhozódik a templom fedelének kicserélése mellett, vagyis az ezekkel járó pénzügyi problémák.

Csak három év múlva, 1866 januárjában jelenik meg ismét az építkezés, egy „derekas megye gyűlésen”, és egyre türelmetlenebbek már az emberek: „eklésiánkra nézve sürgető szükség lenne egy tanuló gyermekek számára építendő alkalmas tanuló helyiségről gondoskodni” (54. old.). Ezúttal valóban tettek valamit az ügy érdekében.

Sikerült biztos pénzforrást találniuk, de az eljárás körülményes és láthatóan sok időbe fog telni. A Tyúkszó erdő alját adnák el, de ehhez engedélyt kell kérniük: „találtassék meg Eklésiánk által az illető egyházmegyei tanács egy okiratos kérelmében”. Az érv sem maradhat el a kérésből, amiből szintén jól látható, hogy komolyan kezelik az ügyet: „mi a mostani pénz szűk volta mellett is hajlandok vagyunk egy jó alkalmas iskolaház építésére” (54. old.).

Ebben a kérelemben tehát nemcsak egy új ügyről, az iskolaépítésről akarnak szólni, hanem egyúttal, ha már írnak a tanácsnak, egy három (vagy négy) évvel ezelőtti problémát is le akarnak zárni. Ez szintén pénzzel kapcsolatos, az egykori cserepezésre kivett összeget még nem fizették vissza, és azt szeretnék, ha az egyházmegyei tanács elengedné a tartozást, egyszerűen azzal érvelnek, hogy a „jelen pénz állásában azt visszafizetni képtelenek” (55. old.). Ezek szerint már hozzákezdene egy újabb építkezéshez szükséges pénz beszerzéséhez, csak még az eddigi ügyek sincsenek befejezve.

Ez év következő megyegyűlésén, márciusban kiderül, hogy „Február hava másodikán” már el is küldték az említett „kérelmet”, s már a válasz is visszaérkezett, ez azonban nem biztató, „csak készpénzért engedtetik meg az elárverezés így pedig vásároló bajosan találtatik”. Így hát újabb kérelemhez folyamodnak, megpróbálnak legalább májusig engedélyt kérni a pénz kifizetésére.

Szintén 1866-ban, októberben egy presbiteri gyűlést is tartottak, valószínűleg csak emiatt a kérdés miatt, mert más témát meg sem említenek. Kiderül, hogy még márciusban megkapták a választ, ezúttal a tanács beleegyezett az árverésbe. A sikeres dolgokat ritkán jegyzik fel konkrétan, leginkább egy újabb probléma kapcsán derülnek ki, ahogy jelen esetben is. Hiába a „felsőbb beleegyezés”, mert „vásárlók tellyességgel nem jelentkeztek”. Ezúttal az esperesi

²⁴ BOLDIZSÁR ZEYK Zsuzsa 2010.

hivatalt is bevonják az ügybe, megkeresik, azért, „hogy most mig másutt nem adnakel addig adodjék el a kérdés alatti erdő alya” (56. old.). Úgy tűnik, abban reménykednek, hogy az esperes segíti őket, hogy erről a területről adódjanak el előbb a fák.

A következő évben, 1867 januárjában megszármolták a Tyúkszó erdőben levő „szálasfákat”, 1048-at találtak. A márciusi közös megyegyűlésen újra előkerül a lehetőség. Most azonban elhatározzák, hogy kivágják ők maguk a fákat: „gyéríteni igen hasznos lenne”, nemcsak az erdőnek, hanem a szóban forgó építéshez szükséges pénz beszerzéséhez, enélkül ugyanis „főleg az építendő iskola házhoz anyagokat szerezni lehetetlen” (59. old.). Ehhez ismét az egyházmegyei tanács beleegyezését kell kérni.

Ugyanebben az évben, a májusi megyegyűlésen már a munkálatok körülményeiről egyezkednek, valószínűleg a pénz beszerzésének a gondjain s az engedélykéréseken egy évi próbálkozás után sikerült túllépni. Újabb problémák sorakoznak: „jó eleve gondoskodjék a nemes ekklá helyiségről, hogy hol, és egyénekről a kik a kőmives pallér által készített tervben meg kívánható mennyiségű téglát kivessék”, de a munka beindult, „két ahoz értő maros szt királyi téglá vető u. m. Varga Zsiga és Grekuj Andris ajánlkoznak” (60. old.), kitűzik a munka elkezdésének a dátumát is, a szerződés kötést meg a presbitériumra bízják. Ezen az összejevetelen is csak ez az egy ügy került vitatás alá, és a továbbiakban is már csak ezzel foglalkoznak.

A következő és egyben az ezzel foglalkozó utolsó megyegyűlésen a téglavetés kérdése kerül a központi helyre. A júliusi feljegyzésekből kiderül, hogy valóban megkezdődött a téglavetés. A soron következő ügyek már nem is tekinthetők igazi problémáknak, közülük az első az, hogy „az ekklésia szalmája nem fog elégséges lenni” a téglavetéshez. Ezek könnyen meg is oldhatók, nem is igen bajlódnak vele, tömören megfogalmazzák a határozatot, jól látható, hogy a munka bonyolultabb felén már túlestek. A második szintén a tüzelőanyaggal kapcsolatos, az e célra kivágott fák ugyanis még nincsenek beszállítva az erdőről, és „az erdő pásztor több ízben panaszt, hogy az ottjárók tördelik a fák ágait”. A határozatot még az előzőnél is rövidebben fogalmazták: „Kötelességévé tétetik gondnok aanak a levágott fákat 3 nap alatt betakaríttatni” (61. old.).

Az utóbbi évek gyűlésein szinte csak az iskolaépítéssel foglalkoztak, a pénzszerzés, az engedélykérés, a munkások felfogadása, a munkálatokba való besegítés lefoglalta a presbitériumot és a gyűlések tagjait. Ebben azonban az is benne van, hogy a hétköznapi életben is az oktatás foglalta el a központi szerepet. Viszonylag sokan kapcsolódtak az ügybe,

szülők, munkások, az egyházmegyei tanács, az esperes. S hogy észlelhető-e a várt javulás, arra választ ad a jegyzőkönyv utolsó bejegyzett adata.

Az utolsó bejegyzésről nem tudni, mikori, csak az esemény dátumát jelölik meg, valószínű, hogy a bejegyzés is épp ekkor keletkezett. 1868. április 5-én „a M Paniti egyházban az oskolába járt gyermekek vizsgálata megtartatván, az eredmény kielégítőnek találtatott a körülményekhez – nézve”. Így hát nem voltak hiábavalók az erőfeszítések. Néhány adatot még közöl a rövid beírás, hogy „hogy így a tanítás sikere valósággal Kitűnnyék” (44. old.): „120 iskolaköteles gyermek közül vizsgálatra állott 49”; valamint a tantárgyak: „kecskeméti vallás, Györke utazása, számtan, szavalás, írás, olvasás és ének” (68. old.).

3.4. Vallásos nevelés

3.4.1. Legáció

1856. március 24-én, vélhetően vasárnap, a megyebíró megállította a templomból hazafelé induló megyetagokat, és – úgy tűnik – ott helyben, a templom előtt rövid gyűlést rögtönzött. Ezalatt mindkét felhozott problémára sikerült megoldást találniuk. Az első a temetők bekerítésének kérdése. A másik egy olyan ügy, amely eddig még nem jelent meg semmilyen formában. Ez az az egyedüli alkalom, amikor szóba hozódik a forradalom is. A korabeli rendeletek, politikai helyzet kapcsány merülhetett fel, hogy a forradalom előtti időkben „ezen virágzó megyébe” „minden innepre legatusok jártak”, s jó volna folytatni ezt a „jotékony” szokást, mivel ez „egy ifju felsegítettés s képezhetőségét előmozdító gyakorlat” is. Hogy valóban jöttek-e ezután legatusok, az ebből a szövegből nem derül ki, csak az, hogy tervbe veszik a régi hagyomány felújítását, minden ünnepre meghívják egy-egy legátust, ahogy ezelőtt is „a Vásárhelyi ev: ref. főtanodából”, fizetésük pedig „2 azaz két pengő rforint” (26. old.) ünnepenként, egyelőre. Az, hogy mikor jegyezték be ezt a templom előtti összejövetelt, akkor, helyben, vagy utólag, szintén nem következtethető ki.

3.4.2. Katekizáció

A legáció mellett a kátétanulást is megemlíti, 1856 augusztusában, egy presbiteri gyűlésen. Látszólag az új lelkész a hitéletben is változásokat okozott, vagy legalábbis megpróbálta fellendíteni, az eredményekről ugyanis nem szerzünk ismeretet. De már az is újdonságként hat, hogy szóba kerül összesen három alkalommal a hívek hitbeli gyarapodása is, mivel az előző lelkész idejében csak néhány erkölcsi áthágás került megvitatásra a számos gazdasági kérdés mellett.

A probléma ugyanaz, mint az iskolába járással, ha nincs erre vonatkozó hivatalos törvény, megszorítás,

nem tekintik sem a fiatalok, sem a szüleik kötelességüknek az ezzel való komolyabb időtöltést. Bár a lelkész többször is felszólította az érintetteket a vasárnapi templomozás után tartandó órán való részvétellel, semmi változás, nem „akarnak részt venni a katekizációban. Illyés Endre szerint a magyar református földművelő nép „nem szereti a haszontalan tanulmányozást, nem becsüli azt, aminek hasznát hamar nem látja”.²⁵ A példa szegedi, de ez esetben akár releváns is lehet.

A lelkipásztor, miután megelégtelt, hogy figyelemztetését, utasításait semmibe veszik, felkéri a presbitériumot, hogy az erre vonatkozó „törvényeket fogamatba venni tarcsa legszentebb előljárai kötelességnek”. A határozatból is jól látszik, hogy itt a dolgok nem működnek semmilyen téren zökkenőmentesen, a keményebb megszorításokra, fenyegetésekre még a hit terén is szükség van. A megyebírónak és az egyházfiknak meghagyják, hogy „mind azon ifjakat kik tanításra jární kötelessék felszollitása nem csak hanem szüleiket is hogy ha gyermekeik nem akarják a tanításra bocsátani keményen meg büntetettnek, mely büntetés rajtok, fel is fog vétetni” (28. old.).

Nyolc év múlva, 1864 nyarán egy megyegyűlésen ismét előhozódik a kérdés. A probléma ugyanaz, a helyzet nagyon keveset változott, de ez a kevés is arra utal, hogy bár lassan, de jó irányba haladnak a dolgok a gyülekezet lelki életében. Hogy miért csak ennyi idő múlva kerül elő a téma ismét, annak az is lehet az oka, hogy ez egy tipikus nyári ügy, az összejöveteleket meg leginkább tavasszal tartják. Az előző találkozó is nyáron történt, a mostani is, és bár volt a kettő között 18 gyűlés, ezekből csak négyet rendeztek a nyári hónapokban, a többi mind tavasszal vagy télen volt összehívva.

A megfogalmazás is hasonló az előzőhöz, csak a lelkész most nem előadja, hanem panaszkolja, hogy „a nyári vasárnapokon isteni tisztelet után tartando catechizatoria köteles ifjak közül néha keves máskor egy sem jelenik meg s így az oktatásba részt nem vévén a vallásos életben nem gyarapodhatnak”. Nemcsak az iskolába járást, hanem a vallásos oktatást is komolyan veszi az egyház, a hívek viszont annál komolytalanabban. A határozatból nem tudjuk meg pontosan, hogy hogy is akarnak hatni a gyülekezetre, csak az első lépésbe kapunk betekintést, elrendelik, hogy „12 presbyter aai oszszak föl magok közt az ekklesiát hat részre s párosan járva el írják föl az ifjak neveit s egszersmint

intsék meg mind őket mind szülőiket, hogy ezen szent kötelesség teljesítését fő dolgoknak tartsák. – A névsort pedig adják át T. Papnak” (50. old.). Úgy tűnik, a fenyegetés, büntetés helyét átveszi a rábeszélés, a lélekre való hatás gyakorlása, de hogy a névsorral valójában mi is történik ezután, az nem derül ki.

4. Összegzés

A jegyzőkönyv első soraiban azt olvashatjuk, hogy a könyv egy bizonyos célt szolgál, az emlékeztetést; ha beleolvassuk a tartalmába, látjuk azt is, hogy jegyzőinek állandóan meg kell felelniük a felsőbb rendelkezéseknek, vagyis folyton utasításokat követnek. Ha azonban egészében elolvassuk, rájövünk, hogy ezt a könyvet nem lehet csupán a felsőbb rendeletek okán készült emlékeztető eszközre le redukálni.

Úgy gondolom, hogy ezek a feljegyzések nemcsak töredékeket közölnek, adathalmazt tartalmaznak, és nem is csak bepillantást engednek a közösségi élet számos területére, helyzetébe, hanem folyamatában mutatják be az eseményeket, s ezáltal sikerül hűen körvonalazniuk a korabeli egyházi életet. Nemcsak hogy elegendő adatot, információmennyiséget tár fel a forrás, hanem megérteti velünk a kor eseményeit, rendszabályzatát, azáltal, hogy nemcsak a gyűlések kivonatait közli, kényszerűségből, hanem részletekbe menően, alaposan, helyenként mondhatni jókedvvel vagy épp ironikusan ábrázolja a történeteket. Így megismerhető több különböző perspektívából az egyház és a gyülekezet közötti sokrétű kapcsolat, kezdve a magánélettől el egészen a politikáig, hogy csak két szélsőséget említek.

Ami megakadályozhatná a részletek megértését, az a néhány kimaradt év lehetne, azonban annyira gyakoriak a visszautalások, hogy szinte azt is tudjuk, hogy mi történt azokban az években, amelyekről semmi feljegyzés sincs. Ezenkívül több az elírás, amelyeknek ha utánaszámolunk, tisztázódnak a félreértések, vagy a néhány kihagyásos bejegyzés a számos hasonló esetből szintén kikövetkeztethető. Nem egy rész van azonban, amely nem érthető, és nem is következtethető ki. Úgy vélem, hogy épp ezekkel, az érthető és érthetetlen, feltételezhető és kikövetkeztetett, vélt vagy félreérthetetlen adatok segítségével lehet összerakni a kusza utalásrendszer és rekonstruálni a mezőpaniti református egyházközség korabeli életét.

²⁵ ILLYÉS Endre 1931, 69.

Irodalom

- ALBERT Ernő
2007 Káromkodás. Csíki és háromszéki adatok, in: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 7, II, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 43–58.
- BARABÁS László
1997 Eklézsiakövetés a székely „protestáns Szentföldön”, in: Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz*, 7, Akadémiai Kiadó, Budapest, 141–160.
- BÁRTH János
2006 *Jézus dicsértessék! A székelyvassági hegyi tanyák népének vallási hagyományai*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, 59–122.
- BERNÁD Rita
2006 A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzések. Canonica Visitatiok mutatója, *Erdélyi Római Katolikus Levéltárak*, 2, Gyulafehérvár–Budapest.
2009 Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma, *Erdélyi Római Katolikus Levéltárak*, 3, Gyulafehérvár–Budapest.
- BOLDIZSÁR ZEYK Zsuzsa
2010 *Felekezeti iskolák átalakulása a XIX–XX. század fordulóján. Négy kalotaszegi település iskoláinak átalakulása levéltári források tükrében*, Szakdolgozat, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (közvetteszi, bev., jegyz.)
2001 *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, I., 1677–1752*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- EPERJESSY Ernő
1999 Szitkok – átkok – káromlások. Adatok a káromlások néprajzához, *Ethnographia*, CX, 2, 399–414.
- ILLYÉS Endre
1931 *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*, Szeged.
- KONRÁD Béla
1996 *Mezőpanit. Falumonográfia*, Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- KÓSA László
1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák, in: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz*, VII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 443–481.
- MARGALITS Ede
1990 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 477.
- NAGY Olga – NAGY Ödön
2000 Havad erkölcsi élete, in: Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 387–410.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1994 Régi hatóságok harca a káromkodás ellen, in: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 173–184.
- SÁNDOR Attila
1991 Sövényfalvi adatok a Küküllői Református Egyházmegye Kézirattárából, in: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz*, 5, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 203–226.
- SZABÓ György
1991 A pápai gyűjteményben található vallási néprajzi források, in: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz*, 5, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 94–120.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2001 Orbai széki eklézsiakövetés a XVII–XVIII. században, in: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 5, II, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 49–56.
- SZŐGI László
2006 A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára, *Erdélyi Római Katolikus Levéltárak*, 1, Gyulafehérvár–Budapest.
- TÁNCZOS Vilmos
2007 Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben (Tudománytörténeti összefoglaló), *Ház és ember*, 20, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 79–118.
- VARGA György
2007 Egyházfegyvelmezés Csuzán a XIX. században, in: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 7, I, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 265–270.

**Din viața bisericii reformate din Pănet în secolul al XIX-lea
în oglinda surselor arhivistice**

(Rezumat)

În lucrarea mea cercetez funcționarea bisericii reformate din Pănet și viața membrilor bisericii în perioada 1839-1869 pe baza registrelor parohiale existente în colecția de manuscrise a Bisericii Reformate din Pănet. Analizez în mod detaliat cum relevă aceste registre – ce cuprind 30 de ani – rolul bisericii, rolul în educație, viața morală, reglementarea vieții cotidiene, locul membrilor bisericii în viața religioasă. Scopul meu este de a releva viața bisericii în perioada respectivă, de a examina relația dintre biserică și enoriași.

**From the religious life of the church of Mezőpanit (Pănet)
in the 19th century from the perspective of archive sources**

(Abstract)

In my paper I study the function of the calvinist church of Mezőpanit, as well as the life of the members of the church in the period between 1839–1869 according to parochial registers covering this period from the archive of manuscripts of this church. I make a detailed study of how much these registers – covering 30 years – tell us about role of the church, the influence it had on education, moral and everyday life, the members' place in the religious life. My aim is to reveal the life of the church in this period.

Pozsony Ferenc

ORBAISZÉKI TELEPÜLÉSEK TÁRSADALMÁNAK VÁLTOZÁSA

Dolgozatomban azt mutatom be, hogy a polgárosodás és a modernizáció miként rendezte át Orbaiszék demográfiai és társadalmi szerkezetét.¹ Habár 1850 előtt ebben a térségben nagyon kevés rendszeres összeírást készítettek, a fejedelmek által elrendelt 17. századi lustrák és a bécsi udvar utasítására végzett 18. századi népességösszeírások alapján felvázolom a polgárosodás kibontakozását megelőző korszak alapvető demográfiai és társadalmi változásait is.

Az egyházak által helyben őrzött anyakönyvek és a hivatalos népszámlálások adatainak segítségével rendre bemutatom az orbaiszéki falvak legfontosabb demográfiai folyamatait (természetes gyarapodás/fogyás, migráció, endogámia, exogámia) és természetét.

Alapvető hipotézisem az, hogy az 1848-as jobbagyfelszabadítást kísérő folyamatok jelentős demográfiai gyarapodást idéztek elő a vidéken, ami csakhamar összekapcsolódott a 19. század végén kibontakozó ígéretes vasútépítéssel és iparosodással is. Ugyanakkor a polgárosodással járó individualizmus, család- és életminták a 20. század elejétől kezdődően jelentős mértékben átrendezték az itt élő magyar családok szerkezetét, majd a második világháborút követő kommunista berendezkedés és az 1989 után kibontakozó globalizáció már gyökeresebb változásokat is eredményezett a térség belső és külső kapcsolatrendszerében, valamint demográfiai struktúráiban és viselkedésében.

A dolgozatban megfogalmazott megállapításokat elsősorban az elmúlt években végzett néprajzi terepmunkára, résztvevő megfigyelésre, másodsorban pedig egyházi levéltári kutatásokra alapozom.² Azoknak keretében diákjaimmal együtt rendre megvizsgáltuk a szék falvaiban működő magyar egyházközségek levéltárait.³ Habár a bécsi udvar utasítására a vidék falvaiban is már a 18. századtól kezdve egyre rendszeresebben kezdték vezetni a megkeresztelt, házasságot kötött és elhalálozott személyek adatait, a román

belügyminisztérium emberei a legrégebbi anyakönyveket közvetlenül az 1956-os magyarországi forradalom leverése után összegyűjtötték, majd az ötvenes évek elején létrehozott állami levéltárakban helyezték el azokat. A totalitárius hatalom azonban nem tudta teljes sikerrel megvalósítani ezt a programot, éppen ezért a helyi egyházközségek parókiáin napjainkban különböző korokból származó iratokat találunk. Mivel a 18–19. századi egyházi anyakönyvek kutatása állami intézményekben a program idején problematikus volt, ezért csak a helybéli parókiákon megőrzött, nagyrészt a 20. század második feléből származó anyakönyvek adatsorait jegyeztük ki az elmúlt években. A keresztlési és az elhalálozási anyakönyvek segítségével elsősorban a helybéli népesség természetes alakulását mutatom be, a házassági anyakönyvek adataival pedig a felekezeti, a lokális és az etnikai mobilitások természetét vázolhatom fel.

1. A terület természeti viszonyai és erőforrásai

A Háromszéki-medence délkeleti peremének települései (pl. Zágón, Papolc, Csomakőrös, Vajnafalva, Páva, Zabola, Haraly, Gelence és Hilib) elsősorban a havasokból lefutó patakok völgyében, mások pedig (pl. Barátos, Páké, Orbaitelek, Szörccse, Székelytamásfalva, Petőfalva, Imecsfalva) közvetlenül a Feketeügy síkságán, a folyó bal partján található *Mezőföldön* alakultak ki. Míg az utóbbi helységek lakossága elsősorban növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott, addig a *hegyalatti* falvak népessége a gabonatermesztésből és az állattartásból származó jövedelmét évszázadokon át erdőkiéléssel is kiegészítette.

A kedvezőbb természeti adottságoknak és erőforrásoknak is része volt abban, hogy Háromszék népességének jelentős része (90%) még a 19. század közepén is mezőgazdaságból élt.⁴ Tehát az ökológiai

¹ A dolgozat keretében az orbaiszéki terület Bodzaforduló környéki román lakosságú települései (Zágónbárkány, Szitabodza, Zabratópatak, Kraszna) nem kerülnek részletes tárgyalásra.

² Terepkutatásainkat az MTA Határon Túli Magyar Tudományok Ösztöndíjprogramja is támogatta.

³ Az egyházi levéltárak vizsgálatában Boldizsár Zeyk Zsuzsanna,

Daniel Rita, Farkas Beáta, Farkas Margit, Kató Mária, Lázár Tamás, Nagy Ákos, Nagy Áron, Virginiás Tar Emese, a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének egyetemistái vettek részt szakmai gyakorlat keretében. Szakszerűen végzett munkájukat ezúton is köszönöm.

⁴ EGYED Ákos 1979, 13.

viszonyoknak is köszönhető, hogy a falusi parasztcsaládok jelentős része a Feketeügy és az Olt folyó síkságán fokozatosan picra is odafigyelő gazdálkodást honosított meg a század második felében. Habár később legtöbbször rendre szakítottak a szűkebb család szükségleteinek kielégítésére összpontosító gazdaság- és háztartásszervezéssel meg önellátással, a térségben mégsem bontakozott ki intenzívebb, például monokultúrára szakosodó gazdálkodás az első világháború előtti évtizedekben. A gazdacsaládok jelentős része továbbra is elsősorban gabonatermesztéssel meg állattenyésztéssel foglalkozott.

Mivel Háromszék országos szinten is jelentős erdős területekkel rendelkezett, a helyi falusi lakosság,

Terület	Szántó (h)	Rét és kert (h)	Legelő (h)	Erdő (h)	Terméketlen (h)
Háromszék	125 439	61 870	15 588	336 982	15 693
Csík	112 178	200 063	123 819	406 253	15 865
Udvarhely	111 710	96 007	57 168	190 294	15 305

A fenti táblázat adatai szerint Háromszék területének akkor 22,4%-a, Csíknak 13%-a, Udvarhelyszéknek pedig 23,7%-a szántóföld volt.⁷ A földműves társadalom húzóerőjét alkotó közép- vagy gazdaréteg különösen Háromszéken, de azon belül Orbaiszéken is, igyekezett maximálisan kihasználni ezeket a helyi természeti erőforrásokat, valamint a szomszédos városok (Brassó, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely) piacainak elérhetőségéből fakadó előnyöket.

*

A vasútépítés a 19. század végén elérte a vidéket, de Székelyföld területén felemásan fejeződött be. Habár a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely vonalat már 1891. november 30-án megnyitották, azt később sem vezették át az Ojtozi-szoroson Moldva felé. Ugyanakkor a Kárpát-kanyarban lévő erdőségekből csakhamar keskeny nyomtávú vasutakon szállították a faanyagot a Feketeügy síkságán vezető fő vasútvonalhoz. Orbaiszék területén Barátos, Gelence–Zernye, Kommandó, Kovászna, Papolc, Páva, Zabola és Zágón csakhamar a fakitermelés és -feldolgozás jelentős helyi központjává vált. Az addig elérhetetlen erdőségek faanyagát tőkés vállalkozók termelték ki. Különösen a fűrészüzemekben és a vasutaknál nagyon sok idegenből érkezett mestert és szakembert alkalmaztak, de ezek az ipari létesítmények foglalkoztatták azokat a környékbéli falusi férfiakat is, akik az agráriumban már nem találtak becsületes megélhetésre, nem tudtak előrelépni. Orbaiszék számos településének lakossága, elsősorban a vendégmunkásoknak

elsősorban télen, fakitermeléssel egészítette ki a család jövedelmét. A hatalmas háromszéki erdőségek ugyanakkor a sajátos havasi legeltetésnek is kedveztek. A gazdák rendszerint tavasztól (Szent György napja, április 24.) egészen őszig a havasi füves platókon legeltették állataikat, majd azokat késő ősztől egészen kora tavaszig a hegyek lábainál fekvő völgyeségi falvakban, istállóikban teleltették.⁵

Kósa László szerint a táji, természeti adottságok is alapvetően meghatározták Székelyföld gazdasági életét és belső tagolódását. Az 1867-es kiegyezés után, Kozma Ferenc adatai szerint, a keleti székely székely területe természetrajzi és gazdasági szempontból jellegzetesen tagolódott.⁶

köszönhetően, látványosan megnőtt a századfordulón, 1890–1914 között. Ezek a messzi vidékekről érkezett szakmunkások a helyben kialakult életmódtól sokszor gyökeresen eltérő, sajátos, polgárisultabb életmintákat honosítottak meg.⁸

A gazdasági életben bekövetkezett változások azonban csakhamar a vidék kultúrájában is lecsapódtak, előidéztek a térség polgárosodását, az archaikus elemek elhalványulását, majd eltűnését is. Érdekes jelenség, hogy Háromszék színekatolikus vidékein 1867–1920 között is jóval archaikusabb kulturális elemek maradtak fenn, mint a délebben fekvő protestáns részeken.⁹

2. A társadalomszerkezet változása a rendiség idején

A rendiség századaiban Orbaiszék falvainak társadalomszerkezetét elsősorban a körendű szabad székelyek határozták meg. Elsődleges társadalmi feladatuk az ország keleti határainak folyamatos őrzése és védelme volt, de azzal egyidőben olyan gazdasági terheket illetően is sajátos rétegcsoportot alkottak, mely a székely ősöktől kapott örökséget, földet nemzedékről nemzedékre igyekezett megőrizni, megművelni és tovább gyarapítani. Sajátos státusszal és kiváltságokkal rendelkeztek, és sajátos kapcsolatban álltak az ugyancsak nagyon összetett nemesi és jobbagy-, illetve zsellér rétegekkel és csoportokkal is.¹⁰

Érdekes jelenség, hogy a hajdani társadalmi struktúrák nyomai egészen a 20. század derekáiig fenn-

⁵ A völgyeségi falvak és szomszédos havasaik közötti, lokális kerekék között zajló vándorló juhászatot Földes László *Alpwirtschafts*-szerű juhászatnak nevezte. Lásd FÖLDES László 1982.

⁶ KOZMA Ferenc 1879, 251–252. Idézi KÓSA László 1990, 364.

⁷ KÓSA László 1990, 364.

⁸ EGYED Ákos 1981, 158.

⁹ KÓSA László 1990, 365.

¹⁰ Vö. EGYED Ákos 1981.

maradtak a térség településeinek templomi ülérendjében, házassági szokásaiban és a fiatalok párválasztásában. Háromszék korábbi, sajátos rendi társadalomszerkezete 1867 után is jelentős mértékben meghatározta népi kultúrájának arculatát, szerkezetét és annak alakulását meg változását.

Háromszéken 1614-ben a jobbágy családok száma 1694 (24,57%), a zselléréké 560 (8,13%), 1750-ben a jobbágyoké 2558 (37,11%), a zselléréké 854 (12,39%), 1848-ban pedig a jobbágy familiáké már 7248 (48,94%) míg a zselléréké 628 (4,18%) volt.¹¹

Miközben Maroszákon és Csíkbán a jelzett időszakban viszonylag csökkent a jobbágyok meg a zsellérek száma, valamint társadalmi súlya, addig Háromszéken az alávetett réteg aránya 1614–1848 között 32,70%-ról látványosan gyarapodott, míg végül a 19. század közepére már 53,12%-ra emelkedett.¹²

Az első erdélyi népszámlálásra (1784–1787) egy jelentős politikai-társadalmi fordulat, a székely határőrezredek megalakítása (1763–64) után került sor. Orbaiszék társadalmi struktúrája igencsak összetett volt a 18. század végén.¹³

Helység	Házak száma	Családok száma	Jogi népesség	Távollévők	Idegenek	Tényleges népesség	Férfiak	Nők
Barátos	35	46	247	8	3	242	123	124
Cófalva	33	34	172	5	5	172	82	90
Csomakőrös	13	15	70	3	-	67	40	30
Gelence	142	159	825	19	6	812	410	415
Haraly	26	29	148	8	1	141	76	72
Hilib	14	14	70	6	4	68	41	29
Imecsfalva	56	53	310	18	4	296	159	151
Kovászna	88	109	515	19	3	499	251	264
Orbaitelek	26	26	128	4	7	131	59	69
Papolt	103	115	583	9	6	580	299	284
Páké	27	31	144	6	2	140	77	67
Páva	50	51	265	8	3	260	142	123
Petőfalva	26	25	151	10	8	149	74	77
Székelytamásfalva	32	31	159	7	8	160	76	83
Szőrcse	88	90	480	12	3	471	246	234
Zabola	115	122	621	30	5	596	313	308
Zágon	247	250	1309	25	2	1286	658	651
Összesen	1121	1200	6197	197	70	6312	3126	3071

Mivel a bécsi udvart ekkor különösen a hadköteles székely férfiak száma érdekelte, a kérdezőbiztosok

elsősorban a férfi társadalom belső tagolódását rögzítették Orbaiszék falvaiban is.¹⁴

Helység	Pap	Nemes	Tisztviselő	Polgár	Paraszt	Polgár és parasztorököse	Zsellér	Egyéb	Szabadságolt katona	1–12 éves	13–17 éves	Összesen
Barátos	1	10	-	-	24	22	16	15	-	25	10	123
Cófalva	1	14	-	-	18	13	7	4	-	14	11	82
Csomakőrös	1	-	-	-	2	2	12	1	-	17	5	40
Gelence	2	12	-	-	75	53	103	33	-	95	37	410
Haraly	-	7	-	-	16	13	11	9	-	14	6	76
Hilib	-	3	-	-	5	4	10	5	-	10	4	41
Imecsfalva	1	15	-	-	32	27	21	25	-	22	16	159
Kovászna	3	44	-	1	15	7	73	24	-	70	14	251

¹¹ EGYED Ákos 1981, 105.

¹² Uo., 106.

¹³ DANYI Dezső – DÁVID Zoltán 1960, 306–311.

¹⁴ Uo.

Helység	Pap	Nemes	Tisztviselő	Polgár	Paraszt	Polgár és paraszt örököse	Zsellér	Egyéb	Szabadságolt katona	1–12 éves	13–17 éves	Összesen
Orbaitelek	1	7	-	-	14	10	7	5	-	10	5	59
Papolc	2	4	-	-	54	44	55	27	-	89	24	299
Páké	1	9	-	-	17	16	8	7	-	17	2	77
Páva	1	26	-	-	19	14	14	18	-	23	24	142
Petőfalva	-	-	-	-	20	14	7	9	-	12	12	74
Tamásfalva	-	19	-	-	17	9	9	5	-	11	6	76
Szőrcse	1	25	-	-	51	41	28	16	-	57	27	246
Zabola	2	2	-	-	55	46	68	38	1	62	39	313
Zágon	3	27	-	-	129	99	121	47	-	152	80	658
Összesen	20	224	-	1	563	434	570	288	1	700	322	3126

A fenti táblázat adatai szemléletesen tükrözik, hogy városi központ hiányában csak egy polgárt számoltak össze a szék területén, s azt is Kovásznán, a vidék nagyobb, de akkor még falusias jellegű, vásáros

településében. Az alávett (jobbágy- és zsellér-) családok száma pedig Orbaiszék falvaiban is folyamatosan változott a 17–18–19. századokban.¹⁵

Település	1614			1750			1848		
	Jobbágy	Zsellér	Együtt	Jobbágy	Zsellér	Együtt	Jobbágy	Zsellér	Együtt
Barátos	6	3	9	22	6	28	61	1	62
Cófalva	-	6	6	10	2	12	41	-	41
Csomakőrös	14	5	19	7	6	13	23	1	24
Gelence	86	15	101	89	40	129	241	-	241
Haraly	39	4	43	13	-	13	39	-	39
Hilib	5	6	11	9	7	16	25	-	25
Imecsfalva	5	10	15	33	1	34	37	1	38
Kovászna	51	19	70	1	50	51	150	85	235
Orbaitelek	10	8	18	10	5	15	62	-	62
Papolc	75	16	91	59	24	83	170	22	192
Páké	18	6	24	1	50	51	46	1	47
Páva	32	20	52	27	19	46	70	7	77
Petőfalva	-	-	-	7	3	10	50	-	50
Székelytamásfalva	7	2	9	17	1	18	58	1	59
Szőrcse	14	-	14	55	5	60	96	9	105
Zabola	89	18	107	86	15	101	188	19	207
Zágon	158	15	173	117	41	158	461	104	565
Összesen	609	153	762	563	275	838	1818	251	2069

A fenti táblázat adatai azt is jelzik, hogy míg a jobbágyok és a zsellérek száma 1614–1750 között jelentősen nem változott a vidék településeiben, addig 1750–1848 között, a Habsburg-birodalom kereteiben, a keleti székely székek militarizálása után, már látványosabban növekedett, különösen Gelencén, Kovásznán, Papolcon, Zabolán és Zágonban. Ez a jelentős gyarapodás nem csak azzal magyarázható, hogy a szabad státusú székelyek időközben (pl. a francia

háborúk, súlyos aszályok, járványos betegségek idején) tömegesen „fejüket kötötték” volna. Véleményünk szerint elsősorban a románság betelepődése, másodsorban pedig ennek a közösségnek a magas természetes gyarapodása okozhatta ezt a látványos demográfiai többletet. Ugyanakkor Albert Ernő levéltári kutatásai arra is felhívják a figyelmet, hogy ebben az időszakban egyre fokozódott a cigányság spontán betelepődése Háromszékre.¹⁶

¹⁵ EGYED Ákos 1981, 113–115.

¹⁶ ALBERT Ernő 2000.

Mivel az osztrákok elsősorban Csíkban és Háromszéken, tehát Székelyföld északkeleti felében szervezték meg a határőrséget, a térség militarizálása (1764) után a szabad székelyek Orbaiszéken is jellegzetes katonai fennhatóság alá kerültek.¹⁷ „A katonai parancsnokság a határőrnép egész életének irányítását kezében tartotta. A határőrkatona tiszteje engedélye nélkül nem volt szabad birtokát eladnia, s arra pénzkölcsönt sem vehetett fel. A legnagyobb sérelmek közé tartozott az, hogy a határőr csak felettesei engedélyezésével küldhette gyermekeit az ezred területén kívül levő iskolákba, vagy mesterséget tanulni. Számталanszor megtörtént, hogy a határőr család fiát iskolai tanulmányainak félbehagyására kényszerítették.”¹⁸

A feudális struktúrák Háromszéken a határőrséghez nem tartozó rétegekben bontakoztak ki a legteljesebben, még a többi székely székhez viszonyítva is. 1821-ben a nem katonáskodók 80,01%-át jobbágyok, 9,13%-át zsellérek, 4%-át szabadparasztok, 0,30%-át taxalisták, 6,56%-át pedig egyéb csoportok alkották. Az egész Székelyföld szintjén ekkor 53,27% volt a jobbágyok és zsellérek együttes aránya.¹⁹ Közvetlenül a jobbágyfelszabadítás előtt pedig Háromszék összlakosságának 49,9%-át katonarendiek, 4,3%-át nemesek, 0,3%-át polgárok és honoráciorok, 45,5%-át pedig jobbágyok és zsellérek alkották.²⁰ Kiemeljük, hogy ezek a társadalmi csoportok az 1848-as jobbágyfelszabadítás után, a 19. század második felében kibontakozó polgárosodás folyamatába is már eleve eltérő esélyekkel, értékrendekkel, életmintákkal és gazdasági stratégiákkal kapcsolódtak be.

A korábbi rendi struktúráknak, valamint az úgynevezett arányosítási törvénynek köszönhetően a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben Háromszéken alakult ki a legnagyobb területű kapitalista jellegű magánbirtok, mely pár família (Apor, Kálnoky, Mikes, Mikó, Szentkereszty) kezében koncentráldott.²¹ Az orbaiszéki nemesek közül pedig elsősorban a Mikes családnak volt jelentős szerepe a fakitermelés és -feldolgozás, valamint az üveg- és szövetgyártás, a korszerű, gépesített földművelés, valamint a szakszerű állattenyésztés kibontakoztatásában.

A dualista Magyarország azonban nem fordított különösebb figyelmet Székelyföld fejlesztésére és iparosítására. Ennek hozadéka, hogy a jelzett korszakban Háromszék vármegyében nagyon kevés ipari

egység létesült. Kiemeljük, hogy az olcsó, nagyipari árucikkek dömpingje csakhamar elérte ezt a vidéket is a 19. század utolsó évtizedeiben.²²

A kommunikációs csatornák kezdetlegessége, felemás, részleges kiépítése, a központi befektetések és a helyi polgári, vállalkozó réteg alapvető hiánya csakhamar összeroppantotta a székelyföldi kisvárosok gazdasági életét is. Ugyanakkor az Osztrák–Magyar Monarchia és a Románia között kirobbant vámháború még tovább súlyosbította a térség gazdasági helyzetét, hosszú évtizedekre megszakította és elnapolta még a legközelebb fekvő, céhes hagyományaiiba bezárkózott Kézdivásárhely fejlődését is.²³ Ezek a tényezők végül is azt eredményezték, hogy még a szerényebb léptékű ipari vállalatok (pl. textil- és dohánygyár) is mind Sepsiszentgyörgyre, tehát a vármegye adminisztratív központjába telepedtek, koncentráldtak.

Kovácsna, Orbaiszék egyik legjelentősebb településének látványosabb fejlődése elsősorban a polgári korban, tehát a 19. század második felében bontakozott ki, amikor itt rendre különböző helyi erőforrásokra támaszkodó kisüzemek, fa, gyapjú és bőr feldolgozására szakosodott kis manufaktúrák alakultak. Borvízforrásai, deszkával bélelt medencéi és mofettái révén Kovásznán csakhamar sajátos fürdőélet bontakozott ki.²⁴ A két világháború közötti évtizedekben már ebben a járási központban is látványosan megerősödött az itt élő románság gazdasági potenciálja, akik elsősorban bőr- és gyapjufeldolgozással foglalkoztak. A második világháborút követő mesterséges urbanizáció keretében 1958-ban középiskolát alapítottak, mely jelentős hatást gyakorolt nemcsak helység, hanem az egész vidék oktatási, művelődési életének kibontakozására is. A települést végül csak 1962-ben nyilvánították várossá.

3. Az etnikai szerkezet változása

A terület etnikai szerkezetét elsősorban a spontán migráció, másodsorban pedig a szervezett telepítések módosították. A 17. század elején készített népeségösszeírások, lustrák már rögzítették, hogy havasalföldi személyek és családok előbb szóróványosan, majd egyre nagyobb számban érkeztek a régióba.²⁵ A 16–17. századok idején megtelepedett román közösségek a bécsi udvar által szorgalmazott vallási unió keretében (1690–1699) fokozatosan beépültek

¹⁷ A bécsi udvar elsősorban a határ mentén fekvő székek militarizálásában volt érdekelt, s éppen ezért Udvarhely- és Marosszéken nem is erőltette ezt a folyamatot. IMREH István 1994.

¹⁸ EGYED Ákos 1979, 14.

¹⁹ IMREH István 1973, 17.

²⁰ KÓSA László 1990, 364.

²¹ Uo.

²² KOZMA Ferenc 1879; POTSA József 1899; EGYED Ákos 1979; 1981.

²³ FÖLDI István 2004.

²⁴ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2006; 2007a; 2007b.

²⁵ DEMÉNY Lajos 1998, 474; BÁRDI Nándor – HERMANN Gusztáv Mihály 1999; PÁL Judit 1999, 27–30.

a görögkatolikus egyházba. A felekezeti hasonulás, valamint Róma fennhatóságának elismerése Erdélyszerte hatékonyan elősegítette kulturális, társadalmi és etnikai adaptációjukat, Székelyföldön pedig pedig etnikai beolvadásukat is.²⁶

Az osztrák adminisztráció által elrendelt népességösszeírások is ezt az egyre kiteljesedő, folyamatos betelepülést dokumentálják. Míg Háromszék területén 1750-ben csak 4107 (13,23%), 1762-ben pedig 6852 ortodox és görög katolikus vallású személyt írtak össze, száz évvel később, az első

hivatalos népszámlálás idején (1850) már összesen 15 317 (14,44%) román valláson élő, tehát görögkeleti és görög katolikus felekezetű személyt regisztráltak.²⁷ A népszámlálási adatok azt jelzik, hogy 1750–1850 között a háromszéki románság száma szinte négyszeresére nőtt. Például az orbaiszéki Zabolán 1699-ben 95, 1733-ban 59, 1762-ben 113, 1850-ben pedig összesen 130 román felekezeten élő személyt számoltak össze.²⁸

A románok létszáma Orbaiszék településeiben 1699–1850 között is folyamatosan változott.²⁹

Település	1699	1733	1750	1762	1766	1850
Barátos	23	32	-	104	-	5
Cófalva	18	27	-	23	20	8
Gelence	99	131	600	261	-	233
Haraly	5	9	-	18	-	1
Hilib	14	9	-	36	-	36
Imecsfalva	45	23	-	14	-	1
Kovászna	95	77	-	261	111	666
Csomakőrös	-	-	-	5	-	0
Orbaitelek	5	9	-	9	-	12
Páké	32	36	-	23	-	19
Papolc	68	86	-	153	-	248
Páva	59	68	-	99	121	40
Petőfalva	-	-	-	18	-	0
Szitabodza	-	-	-	-	-	1015
Szőrcse	41	23	-	18	-	3
Székelytamásfalva	18	-	-	-	-	4
Zabola	95	59	-	113	102	130
Zágon	176	185	500	473	330	518
Összesen	793	774	-	1162	-	2938

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy a románság beszivárgása folyamatos volt már a 17. század idején is. Majd a következő évszázadban elsősorban a hegyalatti, erdőségekhez közel fekvő települések (Gelence, Zabola, Kovászna, Papolc, Zágon) szomszédságában jöttek létre számottevő román juhász közösségek. A 18. század közepétől, 1762–1850 között látványosan tovább gyarapodtak a Kovásznával összenőtt Vajnafalván, továbbá Papolcon, Zágonban és Zabolán. Végül a Zágon szomszédságában fekvő Bodzaforduló környékén (pl. Szitabodzán) 1850-re már etnikailag homogén, létszámában nagyon jelentős román faluközösség, majd falucsoport alakult ki. Érdekes jelenség, hogy a telepések nem a Kárpátoktól keletre fekvő Moldvából érkeztek ide tömegesebben, hanem

elsősorban a Déli-Kárpátok hágói (pl. Töröcsvár, Fogarasföld) mellett már korábban kialakult többségi román vidékekről vándoroltak Székelyföld, Háromszék felé. Egyesek azonban innen tovább vándoroltak, s Moldvában (pl. Bákó és Vrancea megyékben) alapítottak újabb román juhász falvakat.³⁰

A vidék társadalmi és etnikai szerkezetének módosításában elsősorban a románok, majd később a cigányok játszottak meghatározó szerepet. Jelentősebb betelepítés és betelepítés Orbaiszék falvaiba első ízben csak a 18. század közepén bontakozott ki, amikor a románság létszáma 1740–1760 között szinte megkétszereződött a térségben.³¹ Mivel az Erdélytől délre fekvő Havasalföldön, meg a keletre fekvő Moldvában, elsősorban az oszmán-török fennhatóság

²⁶ ILYÉS Zoltán 1998; PÁL Judit 1999, 69–74.

²⁷ PÁL Judit 1999, 67–68.

²⁸ PÁL Judit 1999, 85.

²⁹ Uo.

³⁰ METEŞ, Ştefan 1977, 71–194.

³¹ PÁL Judit 1999, 52; SZŐCS János 1999, 136–145; HERMANN Gusztáv Mihály – KOVÁCS Pirokska 1999, 166–182.

miatt, még akkor is nagy bizonytalanság uralkodott, sok ottani román család inkább a békésebb Erdélyt választotta lakóhelyül. Ebben a nagyon jelentős migrációs gyakorlatban Orbaiszék területén nagy szerepet játszottak a székelyföldi nemesi (pl. Mikes) családok is, akik a román juhászok segítségével a szövetséggyártást akarták tudatosan fellendíteni.³² Éppen ezért elsősorban a nemesi famíliáknak köszönhető, hogy Zágónban, Papolcon, Vajnafalván és Zabolán jelentősebb román közösségek alakultak ki, akik közvetlenül letelepedésük után, a 18. századtól kezdődően jellegzetes havasi juhászattal foglalkoztak.

A cigányok csendes betelepődése egyre fokozódott a 18. században, majd tovább folytatódott a 19. században. Amikor 1859 után, a román fejedelemségek egyesülése után felszabadították őket a korábbi alávetett, röghöz kötött „rabszolga” státuszukból, már tömegesen jelentek meg Erdély, Székelyföld, Orbaiszék kapujában is. Mivel viszonylag kis létszámú csoportjaik telepedtek le egy-egy székely falu szomszédságában, azok már a 19. század végére nyelvileg, felekezetiileg legtöbbször integrálódtak. Megjegyezzük, hogy azok a közösségeik, amelyek 1920 után érkeztek erre a területre (pl. Zágónba), már nem adaptálódtak,

nem hasonultak nyelvileg, kulturálisan és felekezetiileg a többséget alkotó székelységhez.³³ Az Orbaiszék területén élő cigányok kisebb része, az 1989-es rendszerváltozást követő két évtizedben fokozatosan betagoledni kezdett különböző neoprotestáns közösségekbe. Azok a személyek, akik például Kovásznán román nyelvű csoportokba integrálódtak, rendre diszsimilálódnak a szomszédos magyarságtól.³⁴

Orbaiszék területén csak egyetlen település, Kovászna nyert városi rangot 1962-ben. Az erőszakos kollektivizálás után felszabadult falusi munkaerő foglalkoztatására Kovásznán különböző ipari létesítményeket, fűrész-, bútór- és préseltlemez-gyárat alapítottak. Ennek a mesterséges iparosításnak még az volt célja, hogy a távolabbi vidékeken kiképzett fiatal szakmunkások betelepítésével tudatosan megváltoztassák a kisváros társadalmi, felekezeti és etnikai szerkezetét. A románság száma és aránya, Varga E. Árpád adatai alapján, a terület egyetlen várossá nőtt településén 1850–2002 között jelentős mértékben megváltozott, gyakorlatilag megduplázódott.³⁵

Az első világháborút követő évtizedekben pedig tovább folytatódott a vidék peremterületén fekvő falvak csendes fragmentálódása.

Év	Román nemzetiségű személyek száma	Román nemzetiségű személyek aránya
1850	638	16,78%
1880	552	13,04%
1910	1105	18,20%
1930	1461	23,6%
1941	1236	19,66%
1966	1940	24,82%
1992	3928	31,76%
2002	3672	32,30%

4. Etno-demográfiai folyamatok

Háromszék területén a 16. század idején összesen 96 helység létezett. Sepsiszéken 45, Kézdiszéken 33,

Orbaiszék területén pedig csak 18. A szék lakosságának száma Dávid Zoltán adatai szerint 1567–1992 között az alábbi táblázat szerint változott.³⁶

Szék	1567 porta	1614 családfő	1786 népesség ³⁷	1850 népesség	1868 népesség	1910 népesség	1941 népesség	1992 népesség
Kézdi	808	2579	(11 568)	37 200	44 536	41 701	46 331	54 276
Orbai	402	1556	(6070)	19 189	20 571	29 734	28 016	31 049

³² BÁRDI Nándor – HERMANN Gusztáv Mihály 1999.

³³ ALBERT Ernő 2000, 5–20.

³⁴ KINDA István 2007b.

³⁵ VARGA E. Árpád 1998, 71. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

³⁶ DÁVID Zoltán 1997, 47.

³⁷ A II. József császár által elrendelt népszámlálás adatai hiányosak Orbaiszéken is, mivel azok csak a polgári népesség adatait tartalmazzák. Dávid Zoltán kiegészítésükre a kétszeres szorzó alkalmazását javasolta. Mivel a 30 195 főnyi polgári népesség mellett akkor még 34 805 fő katonai meglétével számol, Háromszék területén 1786-ban kb. 65 000 személy élhetett. Lásd DÁVID Zoltán 1997, 44.

Szék	1567 porta	1614 családfő	1786 népesség	1850 népesség	1868 népesség	1910 népesség	1941 népesség	1992 népesség
Sepsi	897	2042	(9747)	25 928	31 317	35 723	43 634	89 794
Miklósvári	477	710	(2810)	11 172	12 264	14 306	15 422	14 779
Összesen	2584	6887	(30 195)	93 489	108 688	121 464	133 403	189 898

Az orbaiszéki települések lakossága, a különböző alapján, 1567–1992 között fokozatosan változott, népességösszeírások és a hivatalos népszámlálások átrendeződött.³⁸

Település	1567 porta	1614 családfő	1786 népesség	1850 népesség	1868 népesség	1910 népesség	1941 népesség	1992 népesség
Barátos	24	60	242	980	996	1427	814	641
Cófalva	3	14	172	340	391	360	359	201
Csomakőrös	14	44	67	625	683	619	612	451
Gelence	61	186	812	2417	2478	3663	3629	4380
Haraly	13	62	141	429	553	406	523	274
Hilib	14	53	68	600	599	704	751	317
Imecsfalva	21	51	296	503	493	422	393	287
Kovászna	61	207	499	3177	3151	5451	6286	12 064
Orbaitelek	14	30	131	577	738	773	842	641
Papolc	19	153	580	1351	1406	4377	3311	2441
Páké	20	66	140	687	702	587	615	335
Páva	22	120	260	898	874	1089	1009	-
Székelypetőfalva	4	-	149	328	342	342	371	160
Székelytamásfalva	10	15	160	334	430	590	793	586
Szörce	6	18	471	652	774	623	722	624
Zabola	45	196	596	2006	2157	3166	2757	3555
Zágon	51	281	1286	3285	3804	5135	4229	4092
Összesen	402	1556	6070	19 189	20 571	29 734	28 016	31 049

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy 1786–1850, majd 1868–1910 között a terület népessége látványosan emelkedett. Miközben a kiegyezés és az első világháború között igen jelentős volt a demográfiai gyarapodás, addig az első világháborút követő évtizedekben pár falu népessége (Barátos, Imecsfalva, Papolc, Zabola és Zágon) már számottevő módon csökkent. Összeg-

zsképpen megállapíthatjuk, hogy a terület népessége a 20. század idején csak kis mértékben növekedett.

4.1. Barátos

Barátos etnikai szerkezete³⁹, a hivatalos népszámlálások nemzetiségi/anyanyelvi adatai szerint, 1850–2002 között a következőképpen változott:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	980	0	969	0	9	0	2
1880	890	1	861	0	0	0	28
1890	893	0	893	0	0	0	0
1900	861	0	861	0	0	0	0
1910	1427	119	1280	4	18	0	6
1920	1043	10	1017	0	0	15	1
1930	824	21	802	0	0	0	1
1941	814	3	809	1	0	0	1

³⁸ DÁVID Zoltán 1997, 69–70.

³⁹ VARGA E. Árpád 1998, 84. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1956 ⁴⁰	812	?	?	?	?	?	?
1966	738	7	729	1	0	0	1
1977	672	11	660	0	0	0	1
1992	641	6	635	0	0	0	0
2002	615	-	612	0	0	0	3

A falu lakosságának száma elsősorban a 19. század végén növekedett látványosabban, amikor a vasútépítés elérte ezt a térséget is, s a Kommandó–Papolc–Zágon térségből a keskeny vágányú gőzmozdonyok segítségével jelentős faárut szállítottak a barátosi állomásra. A Trianont követő politikai változások és a korábbi nagyobb vállalkozások összeroppanása miatt a térségben fakitermelésben és iparban dolgozó munkások jelentős része elhagyta a helységet és a vidéket.

Habár az első világháború után a falu népessége hirtelen 400 fővel csökkent, továbbra is meg tudta

őrizni etnikai homogenitását, szerkezetét. Az 1962-es kollektivizálást ebben a településben is csendes demográfiai apadás követte. A fiatal nemzedékek elvándorlása csakhamar azt eredményezte, hogy Barátos népessége több mint 100 fővel fogyott. Érdekes jelenség, hogy ebbe a *mezőföldi* helységbe a környékbeli cigányok nem telepedtek be még a demográfiai apadás után sem.

A református egyház helyben megőrzött anyakönyvei szerint a természetes szaporulat/fogyás Barátoson 1957–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1957–1965	84	64	20
1966–1989	197	198	-1
1990–2008	84	178	-94

A keresztelési és az elhalálozási anyakönyvek adatainak összesítése azt tükrözi, hogy az 1962-es erőszakos kollektivizálás utáni időszakban már folyamatosan fogyott a település lakossága.

Barátos felekezeti szerkezete⁴¹ 1850–2002 között így alakult:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Ev.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	980	8	9	18	945	0	0	0	0
1880	890	1	3	32	842	0	4	8	0
1890	893	2	0	38	842	2	0	9	0
1900	861	0	4	33	809	1	3	11	0
1910	1427	79	73	195	1034	3	5	37	1
1930	824	18	8	54	738	0	6	0	0
1941	814	2	0	64	738	0	10	0	0
1992	641	6	0	80	549	1	5	0	0
2002	615	5	0	77	530	0	3	0	0

A keskeny vágányú vasutakon zajló fakitermelés és szállítás következtében a térségbe a 19–20. századok fordulóján más ajkú és felekezetű személyek érkeztek. Például Barátoson római katolikusok, unitáriusok és izraeliták telepedtek meg. Ez a

munkamigráció csakhamar azt eredményezte, hogy a korábban református többségű falu felekezeti szerkezete megszínesedett. Az első és a második világháború után azonban újra helyreállt a falu korábbi felekezeti szerkezete.

⁴⁰ A kommunista hatalom a második világháborút követő évtizedekben az etnikai és felekezeti adatokat nem közölte.

⁴¹ VARGA E. Árpád 1998, 133. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

4.2. Cófalva

Cófalva etnikai szerkezete⁴² a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai szerint 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	340	2	317	0	21	0	0
1880	320	0	302	0	0	0	18
1890	361	0	361	0	0	0	0
1900	401	1	400	0	0	0	0
1910	360	0	360	0	0	0	0
1920	363	0	363	0	0	0	0
1930	357	0	357	0	0	0	0
1941	359	0	359	0	0	0	0
1956	331	?	?	?	?	?	?
1966	262	0	262	0	0	0	0
1977	221	6	215	0	0	0	0
1992	201	7	193	1	0	0	0
2002	224	12	212	0	0	0	0

A falu lakossága az első világháború előtti időszakban volt a legnépesebb. Az 1962-es kollektivizálást követő migráció azonban már látványosabb apadást okozott.

A helybeli népesség természetes szaporulata/fogyása a református egyház helyben megmaradt anyakönyvei alapján így alakult 1951–2008 között:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1951–1965	55	64	-9
1966–1989	120	95	25
1990–2008	263	250	13

Kinda István kutatásai azt jelzik, hogy a politikai hatalom az 1970-es évektől kezdődően, az úgynevezett szisztematizálás, erőszakos falurendezés keretében Cófalvát tudatosan meg akarta szüntetni,

és ennek az adott időszak demográfiájában is egyre hangsúlyosabb lenyomata keletkezett.⁴³

Cófalva felekezeti szerkezete⁴⁴ 1850–2002 között a következőképpen változott:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	340	8	0	12	320	0	0	0	0
1880	320	9	0	7	304	0	0	0	0
1890	361	10	0	4	346	1	0	0	0
1900	401	5	0	14	381	1	0	0	0
1910	360	3	6	19	329	0	3	0	0
1930	357	1	0	25	329	0	1	0	1
1941	359	1	0	26	330	1	1	0	0
1992	201	7	0	7	185	0	0	0	2
2002	224	11	-	24	187	1+1	0	0	0

⁴² VARGA E. Árpád 1998, 84. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁴³ KINDA István 2006a, 2006b, 2007a, 2007b, 2007c.

⁴⁴ VARGA E. Árpád 1998, 133. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Miközben a falu lakosainak száma a 20. század második felében szinte a felére csökkent, felekezeti és etnikai homogenitását azonban továbbra is megőrizte. Az utóbbi két évtizedben már egyre nagyobb a számuk a magyar ajkú cigányoknak és a máshonnan beköltözötteknek.

4.3. Csomakőrös

Csomakőrös etnikai szerkezete⁴⁵, a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai szerint, 1850–2002 között így alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	625	0	625	0	0	0	0
1880	604	0	576	0	0	0	28
1890	683	1	671	0	0	0	11
1900	666	0	666	0	0	0	0
1910	619	0	302	1	0	0	16
1920	595	0	595	0	0	0	0
1930	577	4	573	0	0	0	0
1941	612	3	609	0	0	0	0
1956	?	?	?	?	?	?	?
1966	527	4	518	1	3	0	1
1977	509	2	419	0	88	0	0
1992	451	1	450	0	0	0	0
2002	433	-	432	-	1	-	-

A népesség száma ebben a kis faluban is a 19–20. századok fordulóján volt a legnépesebb. Mivel alig két kilométerre fekszik Kovásznától, a faluból nem indult el olyan mértékű elvándorlás, mint a távolabbi településekből. Az itteni fiatal és középnemzedék

tagjai 1962 után is inkább a napi ingázást vállalták hétköznapijaink során.

Csomakőrös természetes gyarapodása/fogyása a református egyház helyben őrzött anyakönyvei alapján 1945–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1945–1965	166	113	53
1966–1989	195	147	48
1990–2008	67	139	-72

A falu népessége csak a rendszerváltozás után kezdett hirtelen apadni. A megüresedett házakat napjainkban már tehetősebb városi családok vásárolják meg hétvégi, szabadidős, vakációs programjaik számára.

Csomakőrös 1850–2002 között is megőrizte korábbi felekezeti szerkezetét, napjainkban is többségében református magyarok lakják.⁴⁶

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	625	0	0	11	614	0	0	0	0
1880	604	0	6	8	590	0	0	0	0
1890	683	0	7	5	671	0	0	0	0
1900	666	0	0	14	651	0	1	0	0
1910	619	0	1	9	609	0	0	0	0
1930	577	3	1	26	547	0	0	0	0
1941	612	2	0	33	556	20	0	0	1
1992	451	1	1	32	411	0	0	0	6
2002	433	1	0	34	395	2	0	0	1

⁴⁵ VARGA E. Árpád 1998, 72. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁴⁶ VARGA E. Árpád 1998, 126. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

4.4. Gelence

A falu etnikai szerkezete a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai szerint 1850–2002 így alakult:⁴⁷

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	2417	53	2228	-	123	2	11
1880	2397	6	2391	-	-	-	-
1890	2506	63	2443	-	-	-	-
1900	2817	87	2599	5	-	-	126
1910	3663	93	3357	44	-	-	169
1930	3395	67	3318	5	-	-	5
1941	3629	4	3404	1	216	-	4
1966	3414	32	3382	-	-	-	-
1977	4023	55	3951	1	-	-	16
1992	4380	58	4320	2	-	-	-
2002	4510	63	4442	-	-	-	5

Orbaiszék egyik legnagyobb falusi településének lakossága még az 1962-es kollektivizálás vagy a rendszerváltozás után sem apadt. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy Gelencén az 1970–80-as években intenzív kőolajkitermelés bontakozott ki, de

ugyanakkor a nagyléptékű fakitermelés is látványos anyagi felemelkedést és jó megélhetést biztosított a fiatal nemzedéknek.

Gelence felekezeti szerkezete 1850–2002 között jelentősebben nem változott.⁴⁸

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Ev.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	2417	71	162	2153	29	-	-	2	-
1880	2397	1	196	2141	54	5	-	-	-
1890	2506	7	219	2205	73	2	-	-	-
1900	2817	3	251	2465	90	1	4	3	-
1910	3663	27	362	2988	236	18	19	13	-
1930	3395	13	348	2885	135	2	2	8	2
1941	3629	1	37	3435	127	15	4	9	1
1992	4380	60	-	4218	93	1	4	-	-
2002	4510	63	3	4332	96	2	4	-	10

A település felekezeti szerkezetét elsősorban a szomszédságában 1890–1910 között létrejött fatelepek népessége árnyalta, de a 20. század során ide betelepülő, férjhez jött református menyecskék is tovább gyarapították a helybéli református közösséget, mely a rendszerváltozás után már önálló kis imaházat létesített. Az 1970–80-as években kibontakozó kő-

olajkitermelés azonban ortodox román személyeket is ide vonzott.

4.5. Haraly

Haraly etnikai szerkezete, a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai alapján, 1850–2002 között így változott:⁴⁹

⁴⁷ VARGA E. Árpád 1998, 94. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁴⁸ VARGA E. Árpád 1998, 140. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁴⁹ VARGA E. Árpád 1998, 95. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Más
1850	429	-	426	-	3	-	-
1880	505	3	482	-	-	-	20
1890	496	8	488	-	-	-	-
1900	472	2	470	-	-	-	-
1910	406	-	406	-	-	-	-
1930	489	1	488	-	-	-	-
1941	523	-	523	-	-	-	-
1966	393	1	392	-	-	-	-
1977	342	3	339	-	-	-	-
1992	274	2	272	-	-	-	-
2002	264	-	260	-	-	-	4

A Gelence és a Zabola között fekvő kis település lakossága még 1880–1941 között sem változott látványosabban. Azonban a második világháborút kísérő erőszakos kollektivizálás után népessége hirtelen felére csökkent. Haraly a 20. század végén csendes hétvégi faluvá változott. Ezt a folyamatot egy kézdívasárhelyi

művészháaspár indította el. Az előregedett helységbe csak az utóbbi években kezdtek magyar ajkú cigányok is betelepülni. Az itt működő kádároknek köszönhetően számos magyarországi turista is látogatja a falut.

Haraly felekezeti szerkezete és római katolikus jellege 1850–2002 között változatlan maradt.⁵⁰

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Ev.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	429	1	-	426	2	-	-	-	-
1880	505	1	2	489	13	-	-	-	-
1890	496	8	-	481	7	-	-	-	-
1900	472	-	7	461	4	-	-	-	-
1910	406	-	-	404	2	-	-	-	-
1930	489	-	-	485	4	-	-	-	-
1941	523	-	-	516	7	-	-	-	-
1992	274	2	-	263	8	-	-	-	1
2002	264	2	-	253	9	-	-	-	-

4.6. Hilib

Hilib etnikai szerkezete⁵¹ a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai alapján, 1850–2002 között, így változott:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Más
1850	600	7	585	-	8	-	-
1880	663	5	625	-	-	-	33
1890	599	35	545	-	-	-	19
1900	695	16	679	-	-	-	-
1910	704	15	689	-	-	-	-
1930	691	31	658	-	-	-	2
1941	751	16	735	-	-	-	-
1966	433	1	432	-	-	-	-

⁵⁰ VARGA E. Árpád 1998, 140. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁵¹ VARGA E. Árpád 1998, 140. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Más
1977	390	1	389	-	-	-	-
1992	317	-	317	-	-	-	-
2002	296	-	295	-	-	-	1

Orbaiszék legészakibb, hegyalatti kis falujában az első világháború előtt laktak a legtöbben. Mivel viszonylag távol esett a fontosabb közlekedési folyosóktól,

1962 után már sokan városra távoztak ebből a faluból is. Hilib felekezeti szerkezete, a hivatalos népszámlálás alapján, 1850–2002 között így változott:⁵²

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Ev.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	600	7	29	563	1	-	-	-	-
1880	663	12	-	646	5	-	-	-	-
1890	599	43	7	542	7	-	-	-	-
1900	695	49	1	637	8	-	-	-	-
1910	704	20	4	669	11	-	-	-	-
1930	691	30	5	653	1	-	-	-	-
1941	751	17	1	725	8	-	-	-	-
1992	317	-	-	316	-	-	-	-	1
2002	296	3	-	290	1	-	-	-	2

4.7. Imecsfalva

Imecsfalva etnikai szerkezete 1850–2002 között nem változott jelentősebben.⁵³

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Más
1850	503	-	476	-	27	-	-
1880	397	-	377	-	-	-	20
1890	410	-	409	1	-	-	-
1900	436	-	432	-	-	-	4
1910	422	2	420	-	-	-	-
1930	387	5	381	-	-	1	-
1941	393	-	393	-	-	-	-
1966	282	7	275	-	-	-	-
1977	285	-	285	-	-	-	-
1992	287	3	282	-	-	-	2
2002	306	5	301	-	-	-	-

A római katolikus egyház helyben megtalálható anyakönyvei szerint a természetes gyarapodás/fogyás

Imecsfalván 1929–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1929–1940	90	56	34
1941–1944	48	19	29
1945–1965	144	84	60
1966–1989	142	82	60
1990–2008	52	78	-26

⁵² VARGA E. Árpád 1998, 146. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁵³ VARGA E. Árpád 1998, 89. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Mivel a falu a Kovásznát Kézdivásárhellyel összekötő megyei út mentén fekszik, népessége a kollektivizálás után sem csappant, de a rendszerváltozást követő időszakban, 1990–2002 között elkezdődött csendes fogyása.

A Zabolától északra fekvő Imeccsfalván kezdődik a színekatolikus *szentföldi* falvak vidéke. A kis helység felekezeti szerkezete 1850–2002 között gyökeresebben nem változott.⁵⁴

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Ev.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	503	1	-	498	3	1	-	-	-
1880	397	-	5	373	19	-	-	-	-
1890	410	-	-	387	23	-	-	-	-
1900	436	1	4	397	32	-	1	1	-
1910	422	2	-	386	34	-	-	-	-
1930	387	5	-	327	53	1	-	1	-
1941	393	-	-	343	48	-	2	-	-
1992	287	3	-	259	25	-	-	-	-
2002	306	-	1	286	12	-	-	-	-

4.8. Kovászna

Orbaiszék egyetlen vásáros, városi központjának etnikai szerkezete, a hivatalos népszámlálások

nemzetiségi adatai szerint,⁵⁵ 1850–2002 között már lényegesebben módosult.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	3177	638	2446	7	0	78	8
1880	3628	552	2936	6	134	0	0
1890	3873	651	3179	28	0	0	15
1900	4497	769	3560	37	0	0	131
1910	5451	1105	4154	48	0	0	144
1920	4947	1008	3845	16	0	57	21
1930	5630	1461	4100	37	0	4	28
1941	6286	1236	5019	21	0	0	10
1956	7290	1821	5235	21	195	6	12
1966	7304	1940	5345	13	0	0	6
1977	8799	2310	6471	11	0	1	6
1992	12 064	3928	8001	15	102	1	17
2002	10 936	3672	7107	10	117	-	30

Népességének látványosabb gyarapodása elsősorban az erőszakos és a mesterséges urbanizációnak, valamint a turizmus kibontakozásának köszönhető.

Kovászna település felekezeti szerkezete⁵⁶ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	3177	664	2	154	2356	1	0	0	0
1880	3628	578	0	247	2781	15	6	0	1
1890	3873	628	36	312	2817	15	52	13	0
1900	4497	767	142	436	3036	33	56	27	0

⁵⁴ VARGA E. Árpád 1998, 136. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁵⁵ VARGA E. Árpád 1998, 71. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁵⁶ VARGA E. Árpád 1998, 126. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1910	5451	1058	173	625	3429	38	43	84	1
1930	5630	1427	61	780	3029	221	22	66	24
1941	6286	1265	49	1220	3580	45	27	83	17
1992	12 064	3422	32	2629	5481	32	66	1	401 ⁵⁷
2002	10 936	3302	29	2326	4851	1+6	50	3	368

Az utóbbi 150 év alatt a város magyarságának felekezeti szerkezete is látványosan megváltozott. Míg a szabadságharc elbukását követő évben a helyben élő római katolikusok még csak elenyésző felekezeti kisebbséget alkottak, a 19. század végi fakitermelés hozadékaként már egyre nagyobb közösséggé gyarapodtak. Ez a folyamat 1930–1941 között is tovább folytatódott, amikor számuk szinte megduplázódott. A második világháborút követő migrációs gyakorlat, valamint

a népesebb családmodell hatására számuk fokozatosan megháromszorozódott. A hivatalos népszámlálások adatai szerint a kovásznai ortodox románok száma a 20. században szintén megháromszorozódott.

4.9. Orbaitelek

Télek etnikai szerkezete a hivatalos népszámlálások nemzetiségi adatai szerint⁵⁸ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	577	0	570	0	7	0	0
1880	644	0	623	0	0	0	21
1890	648	0	648	0	0	0	0
1900	743	0	743	0	0	0	0
1910	773	0	757	0	0	0	16
1920	783	0	782	1	0	0	0
1930	833	0	832	1	0	0	0
1941	842	0	842	0	0	0	0
1956	831	?	?	?	?	?	?
1966	848	0	848	0	0	0	0
1977	755	4	723	0	28	0	0
1992	641	1	640	0	0	0	0
2002	610	5	605	0	0	0	0

Habár a faluban számos magyar ajkú cigány él, az 1992-ben és a 2002-ben megszervezett népszámlálás idején sem rögzítettek cigány személyt a helységben.

A helybeli népesség természetes gyarapodása/fogyása Orbaiteleken, a református egyház helyben őrzött anyakönyvei alapján, 1950–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1950–1965	217	112	105
1966–1989	252	265	-13
1990–2008	132	208	-76

A falu lakossága elsősorban az 1970-es évek elejétől kezdett jelentősebben apadni. Mivel a településben már nem működtek önálló intézmények (helyi tanács, felső tagozatos iskola, orvosi rendelő), az iskolaköteles gyermekekkel rendelkező családok közül

sokan Kovásznára költöztek. A demográfiai apadás azonban tovább folytatódott a rendszerváltozást követő évtizedekben is.

Télek felekezeti szerkezete⁵⁹ 1850–2002 között lényegesebben nem változott.

⁵⁷ Egyéb közül 1992-ben 277 óhitű ortodox + 42 baptista + 2 pünkösdisták személy.

⁵⁸ VARGA E. Árpád 1998, 85. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁵⁹ VARGA E. Árpád 1998, 134. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	577	0	12	20	545	0	0	0	0
1880	644	0	5	18	617	0	0	4	0
1890	648	1	1	10	632	0	0	4	0
1900	743	4	3	30	702	0	0	4	0
1910	773	1	1	23	743	0	0	5	0
1930	833	0	0	20	805	0	0	0	8
1941	842	0	2	25	814	0	1	0	0
1992	641	1	0	8	604	0	2	0	26
2002	610	5	0	17	553	0	0	0	35

4.10. Papolc

Papolc etnikai szerkezete 1850–2002 között gyökeresen megváltozott.⁶⁰

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	1351	248	1085	0	15	0	3
1880	1468	184	1225	0	0	0	59
1890	2701	270	2019	98	0	0	314
1900	3377	287	2766	95	0	0	229
1910	4377	544	3635	59	0	0	139
1920	2643	371	2120	3	0	45	104
1930	1609	348	1244	0	12	5	0
1941	1561	321	1239	0	0	0	1
1956	1613	?	?	?	?	?	?
1966	1346	475	871	0	0	0	0
1977	1394	569	825	0	0	0	0
1992	1321	649	672	0	0	0	0
2002	1302	718	565	0	19	0	0

A 19. század végén kibontakozó vasútépítés idején 314 más ajkú, elsősorban 57 ukrán és 190 szlovák munkást rögzítettek. Ugyanakkor még 98 német munkás is dolgozott a fakitermelésben.

A fenti táblázat adatai jól szemléltetik, hogy miközben az utóbbi 150 év alatt a magyarság felére csök-

kent, a román közösség száma megháromszorozódott. A helyben élő magyarság száma a második világháború utáni időszakban fokozatosan a felére csökkent.

A helybeli magyar népesség természetes gyarapodása/fogyása 1945–2008 között, a helyben őrzött anyakönyvek adatai alapján, így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbség
1945–1965	244	216	28
1966–1989	266	303	-37
1990–2008	98	235	-137

A papolci református egyház anyakönyveiből kijegyzett adatok azt szemléltetik, hogy a magyarság apadása ebben a faluban is csak az 1962-es kollektívizálás után bontakozott ki.

Papolc felekezeti szerkezete⁶¹ 1850–1992 között a következőképpen alakult:

⁶⁰ VARGA E. Árpád 1998, 119. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁶¹ VARGA E. Árpád 1998, 155. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	1351	248	0	50	1053	0	0	0	0
1880	1468	192	0	47	1221	1	0	7	0
1890	2701	249	101	665	1586	12	6	82	0
1900	3377	230	144	761	2030	71	41	100	0
1910	4377	296	380	1027	2408	98	44	123	1
1930	1609	345	1	45	1211	0	2	5	0
1941	1561	15	1	430	1104	5	4	2	0
1992	1321	646	0	48	608	0	0	0	19
2002	1302	708	0	62	515	0	0	0	0

Érdekes jelenség, hogy a római katolikusok száma 1890–1910 között hirtelen megnövekedett: 665–761–1027. Ez a látványos gyarapodás elsősorban a vasutakon bonyolított fakitermeléshez fűződő munkamigrációnak volt köszönhető, amikor a térségbe messzi földről sok római katolikus felekezeti munkás érkezett. Mivel a fakitermelés közvetlenül Trianon után összeroppant, az 1930-as népszámszefrás idején már csak a korábban is helyben élő fél-száz személy vallotta magát katolikusnak.

Az ortodox, görög katolikus és a római katolikusok között a második világháború idején és után lát-

ványos átrendeződés történt. Miközben a helyben élő görög katolikusok a második bécsi döntés után a hivatalos statisztikákból szinte eltűntek, a római katolikusok száma hirtelen 45-ről 430-ra növekedett, majd ugyanazt a közösséget 1992-ben már az ortodoxoknál találjuk regisztrálva. Itt újra megjegyezzük, hogy a kommunista hatalom a második világháborút követő évtizedekben a felekezeti adatokat nem közölte.

4.11. Páké

Páké etnikai szerkezete⁶² 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	687	1	675	1	9	0	1
1880	623	0	603	0	20	0	0
1890	630	0	630	0	0	0	0
1900	580	1	579	0	0	0	0
1910	587	2	585	0	0	0	0
1920	590	0	587	0	0	3	0
1930	620	2	617	1	0	0	0
1941	615	0	614	1	0	0	0
1956	539	?	?	?	?	?	?
1966	495	1	494	0	0	0	0
1977	440	0	440	0	0	0	0
1992	335	0	335	0	0	0	0
2002	323	8	315	0	0	0	0

A magyar népesség természetes gyarapodása/fo-gyása, a református egyház helyben őrzött anyaköny-

vei alapján, 1940–2008 között Pákében így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1940–1944	41	45	-4
1945–1965	172	188	-16
1966–1989	142	190	-48
1990–2008	59	139	-80

⁶² VARGA E. Árpád 1998, 85. A 2002-re vonatkozó adatok for-rása: VARGA E. Árpád é. n.

Habár a 20. század második felében folyamatos volt a népesség csendes apadása és előregedése, ezeket a folyamatokat egészen napjainkig még nem kísérte más ajkú, felekezeti személyek, családok betelepédése. Azonban a rendszerváltozást követő évtizedekben

a tehetősebb vajnafalvi román juhász családok már jelentősebb ingatlanokat vásároltak a helység belső és külső területén.

Páké felekezeti szerkezeté⁶³ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	687	9	10	19	649	0	0	0	0
1880	623	5	2	35	576	0	0	5	0
1890	630	9	0	25	592	0	0	4	0
1900	580	1	1	17	558	0	0	3	0
1910	587	2	1	8	573	0	0	3	0
1930	620	2	0	16	598	3	1	0	0
1941	615	0	0	12	601	2	0	0	0
1992	335	1	0	23	310	1	0	0	0
2002	323	11	0	18	294	0	0	0	0

Habár a második világháború után népessége látványosan fogyott, Páké továbbra is megőrizte korábbi, hagyományos magyar és református jellegét.

4.12. Páva

Az 1964-ben Zabola községközpontba olvadt Páva etnikai szerkezeté⁶⁴ 1850-től a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	898	39	814	0	45	0	0
1880	870	18	822	0	0	0	30
1890	807	30	753	2	0	0	22
1900	777	27	718	1	0	0	31 (cig.)
1910	1089	36	1024	3	0	0	26
1920	949	49	893	0	0	6	1
1930	941	58	881	0	0	0	2
1941	1009	44	962	1	0	0	2
1956	897	?	?	?	?	?	?
1966	865	79	786	0	0	0	0

A magyar népesség természetes gyarapodása/fogyása, a református egyház helyben maradt

anyakönyvei alapján, Páván 1921–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbszet
1921–1940	50	41	9
1941–1944	55	30	25
1945–1965	200	126	74
1966–1989	207	187	20
1990–2008	103	151	-6

Mivel ez a kis település Kovászna város és Zabola nagyközség között fekszik, népességét még a második világháború vagy a kollektivizálás után sem veszítette látványosabban. Terepkutatásaink alapján hangsúlyozzuk, hogy ehhez a jelenséghez a helyben

élő magyar ajkú cigányság viszonylag magas természetes gyarapodása is hozzájárult.

Páva felekezeti szerkezeté⁶⁵ 1850-től a következőképpen alakult:

⁶³ VARGA E. Árpád 1998, 133. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁶⁴ VARGA E. Árpád 1998, 120.

⁶⁵ Uo., 156.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	898	40	0	298	560	0	0	0	0
1880	870	9	20	219	621	0	0	0	1
1890	807	0	30	264	509	0	0	4	0
1900	777	27	0	260	484	2	0	4	0
1910	1089	39	10	440	587	3	2	8	0
1930	941	57	3	376	489	0	7	7	2
1941	1009	36	1	411	540	0	1	5	15

Páva felekezeti szerkezetét elsősorban a 19. század végi fakitermelés alakította át, amikor itt számos római katolikus személy telepedett le. Ez a folyamat azonban tovább folytatódott a második világháborút követő évtizedekben is, amikor a felekezeti exo-

gám házasságok száma viszonylag magas volt.

4.13. *Petőfalva*

Petőfalva etnikai struktúrája⁶⁶ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	328	0	328	0	0	0	0
1880	395	0	383	0	0	0	12
1890	366	0	366	0	0	0	0
1900	333	0	333	0	0	0	0
1910	342	0	342	0	0	0	0
1920	362	1	361	0	0	0	0
1930	353	0	353	0	0	0	0
1941	371	0	371	0	0	0	0
1956	289	?	?	?	?	?	?
1966	266	0	266	0	0	0	0
1977	216	0	216	0	0	0	0
1992	160	0	102	0	58	0	0
2002	168	0	164	0	0	0	4

Petőfalva lakossága 1962 után látványosan lecsökkent. A fokozatosan elöregedő faluba azonban a környékről magyar ajkú cigány családok telepedtek be.

A népesség természetes gyarapodása/fogyása, a helyben őrzött anyakönyvek adatai alapján, 1929–2009 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1929–1940	71	38	33
1941–1944	31	12	19
1945–1965	78	66	12
1966–1989	66	83	-17
1990–2009	58	71	-13

A római katolikus egyház anyakönyvei szerint az 1990 után keresztelt csecsemők jelentős része cigány

családokból került ki. Petőfalva felekezeti szerkezeté⁶⁷ 1850–2002 között sem változott gyökeresebben.

⁶⁶ VARGA E. Árpád 1998, 120–121. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁶⁷ VARGA E. Árpád 1998, 156. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	328	0	0	325	3	0	0	0	0
1880	395	0	0	379	16	0	0	0	0
1890	366	1	0	357	8	0	0	0	0
1900	333	0	0	320	13	0	0	0	0
1910	342	0	1	325	16	0	0	0	0
1930	353	0	0	323	30	0	0	0	0
1941	371	0	0	340	30	0	1	0	0
1992	160	0	0	147	12	0	0	0	1
2002	168	1	0	149	15	0	0	0	3

4.14. Székelytamásfalva

Tamásfalva etnikai szerkezete⁶⁸ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	334	3	319	0	12	0	0
1880	437	0	418	0	19	0	0
1890	505	1	496	0	0	0	8
1900	502	0	502	0	0	0	0
1910	590	1	589	0	0	0	0
1920	646	0	646	0	0	0	0
1930	729	6	721	0	0	0	2
1941	793	3	789	0	0	0	1
1956	907	?	?	?	?	?	?
1966	857	3	854	0	0	0	0
1977	691	2	689	0	0	0	0
1992	586	1	585	0	0	0	0
2002	529	5	524	0	0	0	0

Habár ez a *mezőföldi* település a második világháborút követő évtizedekben is megőrizte etnikai homogenitását, népessége az 1962-es erőszakos kollektivizálás után hirtelen 300 fővel csökkent.

A népesség természetes gyarapodása/fogyása, a református egyház helyben őrzött anyakönyvei alapján, 1945–2008 között így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1945–1965	226	87	139
1966–1989	225	171	54
1990–2008	85	160	-75

A falu népessége a 20. század közepén volt a legnagyobb, majd a kollektivizálást követő elvándorlás hatására már folyamatos csökkenés figyelhető meg. Az artikulált magyar öntudattal rendelkező faluba még a fogyás ellenére sem költözött be más ajkú lakosság

egészen a 20. század végéig. Az utóbbi években azonban már magyar ajkú cigányok kezdtek betelepülni a szomszédos Zaboláról.

Tamásfalva felekezeti összetétele⁶⁹ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

⁶⁸ VARGA E. Árpád 1998, 121. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁶⁹ VARGA E. Árpád 1998, 156. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	334	3	1	88	242	0	0	0	0
1880	437	0	0	73	364	0	0	0	0
1890	505	1	0	90	414	0	0	0	0
1900	502	0	1	100	401	0	0	0	0
1910	590	1	0	111	478	0	0	0	0
1930	729	8	0	130	578	3	0	0	10
1941	793	3	4	154	615	2	2	0	13
1992	586	0	1	114	462	0	0	0	9
2002	529	0	0	101	420	0	0	0	0 (4 bap.)

4.15. Szörcse

Szörcse etnikai szerkezete⁷⁰ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	652	1	643	0	8	0	0
1880	543	1	525	0	0	0	17
1890	581	1	580	0	0	0	0
1900	605	1	604	0	0	0	0
1910	623	1	615	0	0	0	7
1920	617	0	617	0	0	0	0
1930	649	5	640	0	0	4	0
1941	722	2	720	0	0	0	0
1956	717	?	?	?	?	?	?
1966	720	1	716	3	0	0	0
1977	738	8	727	3	0	0	0
1992	624	5	617	1	0	0	1
2002	655	9	645	0	0	0	1

A népesség természetes gyarapodása/fogyása, a református egyház helyben található anyakönyvei alapján, 1945–2008 között Szörcsén így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1945–1965	200	91	109
1966–1989	251	177	74
1990–2008	139	145	-6

Habár Szörcse viszonylag elzárt, nehezen megközelíthető falu, népességének fogyása még a második világháború után sem volt jelentős. Ezt elsősorban a falut jellemző közösségi összetartozással, sajátos mentalitással magyarázzuk. Azonban a rendszervál-

tozást kísérő migráció már a falu csendes fogyását eredményezte.

Szörcse felekezeti szerkezete⁷¹ 1850–2002 között lényegesebben nem változott.

⁷⁰ VARGA E. Árpád 1998, 121. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁷¹ VARGA E. Árpád 1998, 156. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	652	0	3	53	596	0	0	0	0
1880	543	2	2	27	509	0	2	0	1
1890	581	7	0	49	516	1	2	6	0
1900	605	2	1	47	549	0	2	4	0
1910	623	1	0	46	568	1	0	7	0
1930	649	4	3	90	518	0	4	4	26
1941	722	4	1	103	583	3	3	1	24
1992	624	3	0	76	528	1	0	0	16
2002	655	0	0	75	552	1	0	0	0 (13 bap.)

4.16. Zabola

Zabola etnikai szerkezete⁷² 1850–2002 között, a nemzetiségi adatok alapján, a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	2006	127	1844	0	32	0	3
1880	2425	199	2109	7	0	0	110
1890	2325	226	2090	9	0	0	0
1900	2525	289	2213	3	0	0	20
1910	3166	425	2650	29	0	0	62
1920	2697	452	2239	0	0	3	3
1930	2776	541	2223	8	0	0	4
1941	2757	477	2269	11	0	0	0
1956	2864	?	?	?	?	?	?
1966	2855	800	2050	2	0	3	0
1977	3505	804	2593	4	103	0	1
1992	3555	934	2427	1	190	0	3
2002	3462	888	2352	0	221	0	1

A település lakossága 1900–1910 között összesen 641 fővel gyarapodott, ami elsősorban a gróf Mikes család fakitermelésre és annak feldolgozására irányuló nagyvállalkozásainak volt köszönhető. Például a Zernye hegység lábainál és a nagyállomás fűrésztelepein dolgozó, ideiglenesen letelepedett vendégmunkások okozták e látványos gyarapodást. A Trianont követő impériumváltozás előbb félbeszakította, majd végleg leállította a grófi család nagyléptékű vállalkozásait,

ami csakhamar azt eredményezte, hogy az ott dolgozók jelentős része eltávozott a településről és a vidékről. Míg a románok 1850-ben Zabola összlakosságának 6,33%-át alkották, addig 1992-ben már több mint egynegyedét (26,30%), miközben a magyar ajkú lakosság száma a faluban nem csappant látványosabban.

Zabola felekezeti szerkezete⁷³ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	RKat	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	2006	127	3	597	1279	0	0	0	0
1880	2425	208	1	788	1427	1	0	0	0
1890	2325	202	27	751	1345	0	0	0	0
1900	2525	290	3	857	1375	0	0	0	0

⁷² VARGA E. Árpád 1998, 120. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁷³ VARGA E. Árpád 1998, 156. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat	Ref.	Evan.	Unit.	Izr.	Egyéb
1910	3166	405	49	1085	1586	10	5	26	0
1930	2776	531	3	1003	1214	7	9	4	5
1941	2757	484	10	1038	1199	11	13	1	1
1992	3555	908	14	1158	1415	0	3	0	57
2002	3462	872	0	1150	1361	0	0	0	0

Zabola felekezeti szerkezetében az utóbbi százötven év alatt látványos változások és átrendeződések történtek. Míg az ortodoxok 1850-ben a falu 6,33%-át alkották, addig közösségük 2002-ben a település 25,64%-át jelenti. Szintén abban az időszakban a magyar ajkú római katolikus közösség megduplázódott, míg a reformátusok száma csak enyhén növekedett.

A 20. század második felében vezetett ortodox román, valamint római katolikus és református magyar anyakönyvek alapján azt látjuk, hogy a zabolai ortodox románság folyamatos gyarapodásához képest jóval szerényebb a római katolikus magyarok demográfiai növekedése. A reformátusok mutatói azonban már az 1940-es évek végén és az 1960-as évek elején jelentős veszteséget mutatnak. Ez a lassú fogyás tovább fokozódott az 1970-es és az 1980-as évek közepén, majd látványosabbá vált az 1990-es években. A 20. század utolsó évtizedében már a római katolikus magyarság mutatói is folyamatos veszteséget jeleznek, de számuk 2004-től újra szerényen növekedni kezdett. Míg a zabolai román közösség 1995-től minden évben enyhén növekedett, 2000 után már körükben is újra fogyás és ingadozás tapasztalható.⁷⁴

A természetes gyarapodás mellett a folyamatos betelepedés is hozzájárult a zabolai románság számának látványos emelkedéséhez. Az ortodox egyház házassági anyakönyvei egyértelműen ezt a tendenciát tükrözik: a helybéli románság párválasztását sajátos exogámia jellemzi, mivel a lányok jelentős része következetesen a szülőfalun kívülről választott férjet, akik házasságkötés után rendszerint Zabolán telepedtek le. Zabolán egészen az 1962-es kollektivizálásig a román fiatalok párválasztását alapvetően a szülők határozták meg, akik elsősorban etnikai, felekezeti, társadalmi és vagyoni szempontok alapján szemelték ki gyermekeik élettársát. A helybéli ortodox templomban 1850–1950 között összesen 325 esküvőt kötöttek, azok közül pedig 137 esetben a férj más településről származik, ami voltaképpen a házasságkötések 42,15%-át jelenti. E kisebb létszámú román közösség ezzel a rendszeres lokális exogámiával voltaképp tudatosan megakadályozta a rokonházasságokat. Másrészt pedig a falu gazdagsága, polgárosult világa folyamatosan vonzotta az

idegen helységekből származó fiatal legényeket, akik elsősorban ezért a státuszváltozásért vállalták a vőül menéssel járó későbbi ugratásokat, élcelődéseket és csípős megjegyzéseket.⁷⁵

Spontán beszivárgás jellemezte a cigányság betelepését is. A 18. század idején számuk jelentősen gyarapszik Háromszéken. Elsősorban fémművesek, kovácsok érkeztek Zabolára, ahol viszonylag gyorsan beépültek a helység társadalmába. Ezeket a letelepedett és adaptálódott családokat házi cigányoknak nevezték, akik jól megtanultak magyarul, sokan pedig házasságra léptek szegényebb magyar lányokkal. Számuk jelentősebben emelkedett a 19. század közepén, amikor a rabszolga sorsból felszabadított cigányság Moldva irányából előzönlötte Erdélyt. A 19. végén és a 20. század elején családon belül is csak magyarul beszéltek.⁷⁶ A 20. század első felében csak a legidősebbek emlékeztek hajdani cigány nyelvű folklórszövegekre. Sajátos közösségi értékrendjüket, tér- és időhasználatukat, a tulajdonhoz fűződő viszonyulásukat (pl. közösködés), tisztasági tabuikat napjainkig megőrizték. A teljes nyelvi asszimiláció után száz évvel még mindig csak formális a keresztény egyházakhoz fűződő viszonyulásuk. Habár napjainkban nagyon sokan magyarként definiálják önmagukat, székely-magyar környezetük határozottan megkülönbözteti őket. 1850-ben a falu összlakosságának csak 1,59%-át, 1941-ben 2,75%-át, 1977-ben 2,93%-át és 1992-ben már 5,34%-át alkották. A közösségükben végzett vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a sokgyermekes családi modellt egészen a 20. század végéig megőrizték. Számuk 1977–1992 között szinte megduplázódott, ami elsősorban a gyermekáldás vállalásával, a gyermekhalandóság visszaszorulásával, harmadsorban pedig a lokális exogámia iránti nyitottsággal magyarázható, mivel ők is jelentős számban kötöttek házasságot a környező falvakban élő magyar cigányokkal, akik esküvő után szintén Zabolán telepedtek le. A hivatalos népszámlálások adatai szerint 1992-ben közösségük közel 200, míg 2002-ben 243 személyből állt. Reális számuk azonban napjainkban meghaladja a 400-at is, mivel az utolsó népszámláláskor is közel kétszázán tudatosan magyarnak vallották önmagukat.⁷⁷

⁷⁴ POZSONY Ferenc 2003, 115–116; Uő 2007, 246–249.

⁷⁵ POZSONY Ferenc 2003, 117; Uő 2007, 250–253.

⁷⁶ POZSONY Ferenc 2003, 117.

⁷⁷ Uo., 117–118; Uő 2007, 253–254.

4.17. Zágon

Zágon etnikai szerkezete⁷⁸ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	3285	507	2679	24	26	1	48
1880	4152	1140	2785	38	0	0	189
1890	4605	1517	3029	12	0	0	47
1900	4849	1748	3099	2	0	0	0
1910	5135	2108	2984	9	34	0	0
1920	5796	2493	3297	0	0	6	0
1930	4037	1188	2820	0	22	5	2
1941	4229	772	3152	4	299	0	2
1956	4232	?	?	?	?	?	?
1966	4171	1562	2602	2	5	0	0
1977	4301	1749	2440	0	109	0	3
1992	4092	1849	2237	0	6	0	0
2002	4187	2004	2163	0	16	0	4

A falu magyaságának száma 1850–2002 között alapvetően nem változott, de a helybéli románok száma megnégyszereződött. Ezt a látványos növekedést elsősorban a román ajkú cigányság magasabb természetes gyarapodása idézte elő.

A magyar református népesség gyarapodása/fogyása, a helyben megmaradt anyakönyvek adatsorai alapján, 1921–2008 között Zágonban így alakult:

Időszak	Kereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1921–1940	1041	826	215
1941–1944	267	197	70
1945–1965	940	675	265
1966–1989	895	797	98
1990–2008	398	612	-214

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy az utóbbi két évtizedben a zágoni magyarság száma több mint 200 fővel apadt.

Zágon felekezeti szerkezete⁷⁹ 1850–2002 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Ort.	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	3285	516	2	441	2316	10	0	0	0
1880	4152	1219	0	465	2460	7	1	0	0
1890	4605	1531	1	433	2623	3	5	9	0
1900	4849	1782	1	363	2681	2	7	11	2
1910	5135	2118	9	416	2569	2	8	13	0
1930	4037	1163	20	339	2492	3	3	9	8
1941	4229	719	15	643	2832	14	6	0	0
1992	4092	1848	3	274	1945	3	1	0	18
2002	4187	1976	0	264	1889	4	5	0	0

⁷⁸ VARGA E. Árpád 1998, 119. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

⁷⁹ VARGA E. Árpád 1998, 155. A 2002-re vonatkozó adatok forrása: VARGA E. Árpád é. n.

A táblázat adatai azt jelzik, hogy a Zágónban élő ortodox közösség az utóbbi százötven év alatt gyakorlatilag négyszeresére növekedett. A 20. század második felében, 1941–1992 között egészen látványosan, 1129 fővel gyarapodott. Ez a folyamat egyrészt a folyamatos betelepedésnek, másrészt pedig a magasabb természetes gyarapodásnak köszönhető. Érdekes jelenség, hogy míg a nagyközségben 1930-ban csak 339 római katolikus személyt regisztráltak, addig a második bécsi döntést követő évben szinte megduplázódott közösségük. Ugyanakkor a román ortodoxok száma 1930–1941 között 444 személlyel apadt. Megjegyezzük, hogy a második bécsi döntés után a magyar nyelvű római katolikus egyházba átirított román személyek egy része 1948-ban „visszatért” román vallására.

5. Összegezés

A térség falvainak életét a rendi korszakban főként a szabad státuszú, de közrendű székely családok határozták meg. Az alávetett rétegek (jobbágyság, zsellérek) száma azonban Háromszéken 1614–1848 között látványosan gyarapodott, 32,70%-ról 53,12%-ra emelkedett. Ez a folyamat elsősorban 1750–1848 között bontakozott ki látványosabban, amikor Orbaiszék területére nagyon sok olyan román személy telepedett be, aki elsősorban a jobbágyság számát gyarapította a szék falvaiban. A különböző természeti csapásokat (pl. aszály) meg a súlyos járványokat (pl. kolera, pestis) követő elszegényedés, valamint a francia háborúk veszteségei is felgyorsították a szabad székelyek eljobbágysodását a 18–19. századok fordulóján. Ugyanakkor egyre több cigány család telepedett át a szomszédos román fejedelemségek területéről Háromszékre. Habár írott források pontosan dokumentálják a románok és a cigányok 17. századi spontán beszivárgását, Orbaiszék etnikai szerkezete elsősorban a 18. század derekától módosult. Ez a folyamat azonban tovább tartott 1867–1920 között is, amikor elsősorban a magas természetes szaporulatnak meg a további betelepődőknek köszönhetően közösségeik száma látványosan gyarapodott.

Kiemeljük, hogy a jobbágyszabadítás idején a térség lakosságának fele alávetett réteghez tartozott. Mivel városi központ hiányában a kézművesek és a kereskedők száma itt elenyésző volt, 1867 után alapvetően hiányzott az a társadalmi csoport, mely a polgárosodás közép-, húzórétegét alkothatta volna. A rendi korszaknak, valamint az 1867-es kiegyezést követő arányosítási törvényeknek köszönhetően itt alakultak ki a legnagyobb területű magánbirtokok, melyek pár nemesi família (pl. Mikesek, Aporok,

Szentkeresztyek) kezében összpontosultak. Sajátos háromszéki jelenség, hogy ezek a családok a vidék iparosodásának kibontakozásában is jelentős szerepet játszottak. Ugyanakkor azt is kihangsúlyozzuk, hogy Orbaiszék sajátos rendi társadalomszerkezete döntően meghatározta a kiegyezést követő gazdasági, társadalmi folyamatok kibontakozását is, mivel a különböző társadalmi rétegek (pl. a lakosság felét alkotó korábbi jobbágyság- és zsellérrétegek), még a jobbágyszabadítást követő évtizedekben is, eltérő életstratégiákkal és esélyekkel kapcsolódtak be a polgárosodás alapvető folyamatába.

A terület falvai a 19–20. század fordulóján voltak a legnépesebbek, de a Trianont követő politikai változások csakhamar összeroppantották a vidék ígéretesen kibontakozó iparosodását, ami tömeges elvándorlást idézett elő.

A fiatalabb nemzedékek tagjai a két világháború közötti időszakban kibontakozott migrációs folyamat során, terepkutatásaink szerint, már elsősorban az óromániai városokat (pl. Bukarest, Galac, Brăila stb.) és ipari telepeket (pl. Prahova és Tatros völgye) részesítették előnyben.

Már kihangsúlyoztuk, hogy a vidéken élő arisztokraták a 19–20. századok fordulóján milyen jelentős szerepet játszottak a vidék iparosításában. Azonban ezt az ígéretes folyamatot csakhamar megállította az 1920-as impériumváltás, majd közvetlenül 1945 után a nemesi családok kiemelése, deportálása és el lehetetlenítése.

Az 1962-es kollektivizálást itt is újabb migrációs gyakorlat követte. A falvak fiataljai a második világháborút követő két évtizedben előbb Brassóba, majd 1968 után Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy ipari centrumai felé távoztak. Az 1968-as megyésítés után Kovászna főrdővárosba nemcsak a környéken fekvő magyar falvakból, hanem különböző román településekből is érkeztek. A folyamatos migráció fokozatosan megbontotta még a falusi települések korábbi felekezeti és etnikai endogámiáját is. A szocialista évtizedek azonban felszámolták az orbaiszéki falvak korábbi kasztos jellegét is, ami elsősorban a párválasztás nyitottságában nyilvánult meg. Mivel a terület Erdély, Székelyföld legkeletibb peremvidékén fekszik, egyre inkább kiteljesedik a térség szélein fekvő falvak csendes etnikai, felekezeti és kulturális fragmentálódása. A vidék települései közül elsősorban Kovászna főrdőváros etnikai szerkezete módosult a leglátványosabban. Mivel a térségben élő román családok már 1989 előtt meghatározó szerepet játszottak a vidék politikai, gazdasági és társadalmi életében, majd a rendszerváltozást követő években, kiváló kapcsolatrendszerüknek köszönhetően is csakhamar megszerezték a helyi termé-

szeti erőforrások jelentős részét, napjainkban már egyre nagyobb szerepet játszanak a vidék gazdasági életében.

A rendszerváltozást követő évtizedekben az elöregedő és az elnéptelenedő falvakban elsősorban magyar ajkú cigányok, újabban már városban élő, román és magyar családok vásárolnak telkeket. A modernizációt kísérő individualizáció eredményeképpen megkezdődött a történelmi magyar és az ortodox egyházak gyökeres átrendeződése. Voltaképp térségünkben is megkezdődött és fokozatosan kiteljesedik a vallásosság egyfajta „privatizálódása”, ami ugyanakkor hatékonyan elősegíti és előidézti a neoprotestáns közösségek térhódítását is. Az utóbbi évtizedben az is megfigyelhető, hogy miközben

a magyar ajkú cigányság egyre nagyobb számban betagozódik a neoprotestáns közösségekbe, megkezdődött közösségeiknek a szomszédos székelységtől való eltávolodása és disszimilációja is.

Az 1989-es rendszerváltozást kísérő nemzetközi munkamigrációba orbaiszéki fiatalok is cselekvően bekapcsolódtak, akik a külföldön látott életminták jelentős részét, hazatérésük után, szülőföldjükön is meghonosították. Érdekes jelenség, hogy a legújabb kommunikációs csatornák (internet, kábeltelevízió) segítségével ebben a térségben is viszonylag gyorsan megjelentek olyan globális modellek, melyek a vidék korábbi demográfiai szerkezetét, társadalmi életét és alapvető intézményeit (pl. család, rokonság) meghatározzák, gyökeresen átrendezik.

Pozsony Ferenc – Babes–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár;
pozsonyferenc@yahoo.com

Irodalom

- ALBERT Ernő
2000 *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- BÁRDI Nándor – HERMANN GUSZTÁV Mihály (szerk.)
1999 *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- DANYI Dezső – DÁVID Zoltán
1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- DÁVID Zoltán
1997 *A székelyek száma 1567–1992. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetei*, 16, Budapest, 7–74.
- DEMÉNY Lajos
1998 *Székely Oklevéltár, IV, Új sorozat. Székely népességösszeírások 1575–1627*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- EGYED Ákos
1979 *Háromszék 1848–1849*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FÖLDES László
1982 *A „vándorló Erdély”*. Történelmi-néprajzi vizsgálatok az Erdély–Havasalföld közötti transzhumance-ról, *Ethnographia*, 3, 354–389.
- FÖLDI István
2004 *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- GERGELY Orsolya
2007 Orbaiszéki elíttek – szociális és innovációs vízió, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalmi és kultúrája*, A Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, 1, Sepsiszentgyörgy, 203–220.
- HERMANN Gusztáv Mihály – KOVÁCS Piroska
1999 Udvarhelyszéki románok: a betelepedéstől a beolvasásig, in: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 157–214.
- ILYÉS Zoltán
1998 A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík megyében (19. század közepe – 1948), *Néprajzi Látóhatár*, VII, 3–4, 91–101.
- IMREH István
1973 *A rendtartó székely falu*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1994 Határőr katonatisztek, székbeli eljárások, falutörvények a Székelyföldön a 18. század végén, in: Kisbán Eszter (szerk.): *Pavasztkultúra és a központi irányítás*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 17–24.
1994 A háromszéki Hilib törvényei 1829–1830, *Népismereti Dolgozatok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 29–43.
- KINDA István
2006a Rendszerváltozás utáni gazdasági folyamatok Cőfalván, *Korunk*, XVII, 6, 103–110.
2006b A szocialista éra és a posztkommunista jelen modernizációs változatai. Cőfalva 1986–2006, *Acta (Siculica) 2006*, Sepsiszentgyörgy, 73–88.

POZSONY Ferenc

- 2007a Cófalva az „aranykorszakban” és a rendszerváltozás után, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1, Sepsiszentgyörgy, 175–202.
- 2007b Felekezeti és kulturális disszimiláció egy orbaiszéki falu cigányainál, in: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 15, Kolozsvár, 153–171.
- 2007c Modernizációs változatok. Cófalva a szocializmusban és 1989 után, *Székelyföld. Kulturális folyóirat*, XI, 11, 92–116.
- KINDA István – POZSONY Ferenc (szerk.)
2007 *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1, Sepsiszentgyörgy.
- KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- METEȘ, Ștefan
1977 *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- PÁL Judit
1999 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése, in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 25–83.
- 2003 *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- POZSONY Ferenc
2002 *Zabola, Száz magyar falu könyvesháza* Kht., Budapest.
- 2003 Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán, in: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 109–138.
- 2007 Etnikai és demográfiai folyamatok Zabolán, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, 1, 237–272.
- 2009 Miénk itt a tér... Szimbolikus térfoglalás Székelyföldön, in: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia 2009. október 2–3, Erdély-történeti Könyvek*, 8, Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 97–110.
- POTSA József (szerk.)
1899 *Háromszék vármegye. Emlékönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy
- SZŐCS János
1999 A románság megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó-, Kászonszékben (1614–1850), in: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 98–156.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2006 Adatok Kovászna történeti néprajzához, *Acta (Siculica) 2006/3*, 17–28.
- 2007a Adatok Kovászna történeti néprajzához, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, 1, Sepsiszentgyörgy, 141–158.
- 2007b Kovásznai fürdők és borvizek 19–20. századi leírások alapján, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, 1, Sepsiszentgyörgy, 159–174.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, *Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Schimbări sociale în localitățile Scaunului Orbai

(Rezumat)

În lucrarea noastră prezentăm modul în care modernizarea a reorganizat structura demografică și socială în localități din teritoriul Scaunului Orbai între 1850–2010. Cu ajutorul datelor păstrate la nivel local în registrele bisericilor și a recensămintelor oficiale prezentăm, pe rând, cele mai importante procese demografice (sporul/deficitul natural, migrația, endogamia, exogamia) ale satelor din această regiune și natura lor.

Ipoteza noastră de bază este că procesele începute în 1848 au generat creșteri demografice semnificative, care s-au corelat scurt timp și cu construirea rețelei de cale ferată și de dezvoltarea industriei lansate cu mari promisiuni la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Individualismul ce a urmat modelele de familie și de viață au schimbat, de la începutul secolului al XX-lea, în mod semnificativ structura familiilor maghiare în localitățile Scaunul Orbai, iar perioada comunistă de după cel de-al doilea război mondial și globalizarea de după 1989 au adus schimbări radicale, atât în sistemul de relații interne și externe a regiunii, cât și în structura demografică a acesteia.

Social changes in territory of Orbaiszék (Transylvania)

(Abstract)

In our paper we present the way in which the development of bourgeois lifestyle, modernization have changed the demographic and social structure in settlements of the Székely seat Orbai between 1850–2010. Using data collected from registries preserved by local churches and from official censuses, we present, one by one, the most important demographic processes (natural growth/deficit, migration, endogamy, exogamy) of the region's villages and their nature.

Our basic hypothesis is that the processes following the revolution of 1848, brought forth significant demographic growth which soon also interlinked with the construction of the railway system and industrial developments full of promises, from the end of the 19th century. In the same time, individualism brought in by the bourgeois lifestyle, family and lifestyle models from the beginning of the 20th century changed significantly the structure of the Hungarian families living in the area, while the communist period following the second World War and the globalization after 1989 brought radical changes both in the internal and external relationships of the region as well as in its demographic structure.

1. térkép Orbaiszék az 1870-es évek elején készült Erdély-térképen

Szócsné Gazda Enikő

POLGÁROSODÁS ÉS MODERNIZÁCIÓ ORBAISZÉKEN A KOVÁSZNAI FÜRDŐK PÉLDÁJA¹

A polgárosodáson összetett folyamatot szokott érteni a szakirodalom. Kósa László meghatározása szerint „valóban új minőséget tartalmazó szakaszról van szó. A szájhagyomány visszaszorul az írásbeliséggel szemben. Az irracionális szokások és hiedelmek ereje lanyhul. Lazul a társadalmi intézmények zártsága, a gazdaságok egy részének szakosodásával párhuzamosan megjelenik a kifejezetten piacra termelő, vállalkozni, sőt sok esetben kockáztatni is hajlandó gazda, vele együtt pedig a felhalmozó értékrend”.²

Amennyiben tágabb viszonylatban próbáljuk a székelyföldi polgárosodás irányvonalait és útvesztőit vizsgálni, akkor a következő ellentmondással szembesülünk: Székelyföld a Monarchián belül is az egyik legkevésbé iparosodott vidék volt, ahol a polgárosodásnak csupán külsőségei valósultak meg, mind az iparosodás, mind a vállalkozói szellem háttérben maradt. Ha viszont az archaikumok után kutatunk, Háromszéket mégsem lehet archaikus vonásokat tömegesen őrző, ún. reliktumterületnek tekinteni. A néprajzi szakirodalom ezt a vidéket Székelyföld legpolgárosodottabb csücskeként tartja számon.

Háromszéken belül az orbaiszéki terület egészen a 20. század közepéig nem rendelkezett várossal, így zártabb volt a polgárius hatásokkal szemben. A 18–19. századi székely városok számbavételénél Sonkoly Gábor is legközelebb Kézdivásárhelyt említhette egy városihiányos övezetben valódi központi szerep felé tendáló, iparos koncentráció tekintetében hatalmas haladást bizonyító településként.³ Orbaiszék központi településével, Kovásznával Pál Judit sem foglalkozhatott a székelyföldi 19. századi városiasodási folyamatokat vizsgáló könyvében, térségét sem vizsgálta, hiszen az elemzett időszakban még teljesen falusi vidéknek számított.⁴

A 19. század végén is még a magas gyermeklétszámnak, valamint az alacsony terméshozamnak köszönhetően a boldogulni vágyók inkább az ideiglenes vagy állandó, Magyarországra vagy Romániába, a 20. század elején Amerikába irányuló migrációval, semmint az itthon megvalósítható életmódváltással

kísérleteztek. A migráció egyrészt a túlnépesedés elleni védekezés egyik módja, másrészt a hatékony pénzügyes módszerek egyik gyakorlati próbája lehetett.

Annak, hogy az orbaiszéki székelység nem szülőföldjén kereste elsősorban a boldogulást, több magyarázata van. A helyi mintákkal való szembeszegülés, az itthoni életmódváltási kísérletek már eleve rosszálló viszonyulásba ütköztek. A helyi közösség számára az volt a természetes, hogy a megélhetés alapja a *föld*, és aki nem a mezőgazdaságból akar megélni, az csak azért teszi azt, mert nincs elegendő birtoka, szántója, kaszálója. A mezőgazdaságra alapozott vagyonszerzési stratégiák viszont nem voltak a hegyvidéki gazdálkodás nehézségei miatt kellőképpen sikeresek. A székely közösségen belül a kooperáció csupán az egymás megsegítésében merült ki. A kaláka mint ajándékmunka szigorú visszaadási kötelezettséggel járt, tehát munkával kellett visszafizetni. A pénzorientált életformának nem volt Háromszéken hagyománya, ezért – mint idegen elemet – lenézték és bizalmatlanul fogadták.

Munkámban kísérletet teszek egy olyan faktor elemzésére, amely véleményem szerint jelentősen hozzájárult a terület polgárosodásához és modernizációjához. A Kovásznáról szóló tanulmányok jelentős többsége egyáltalán nem használt fel levéltári jellegű adatokat, és nagyon kevés információ látott eddig nyomdafestéket a település 20. század eleji történetéről, így nagyon fontosnak láttam e folyamatot levéltári információk segítségével is hitelesebben adatolni. Mivel elsősorban a 19. század végének és a 20. század első felének állapotát szerettem volna látni és láttatni, így az idősebb korosztály néhány tagját is kikérdeztem, mélyinterjúk segítségével. Ezzel a módszerrel még az 1930-as évek állapotairól is sikerült információkat gyűjteni. Adatközlőim védelme érdekében csupán nevük kezdőbetűit építettem be a jegyzetapparátusomba, valamennyi esetben jelezve, hogy férfiről vagy nőről van-e szó, és lejegyeztem születésük évét is. Igyekeztem olyan embereket kiválasztani, akik „bennszülöttek”, tehát a helységben születtek, így a változási folyamatokra rálátásuk volt.

¹ A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Ösztöndíjprogramjának támogatásával készült, melyet ezúton is köszönök.

² KÓSA László 1998, 45.

³ SONKOLY Gábor 2001, 252.

⁴ PÁL Judit 1999.

Amennyiben azokat az elemeket próbáljuk megtalálni, amelyek a környék polgárisodás felé való elmozdulásában, modernizálódásában jelentős szerepet játszottak, mindenképpen szem előtt kell tartanunk a fürdők szerepét, mivel Kovásznát ez a természeti adottsága emelte ki a környezetéből. Az erdélyi fürdőkultúra fejlődése nemcsak a Habsburg-birodalom viszonylatában, de még a magyarországi fürdők történetéhez viszonyítva is késésben volt, és csupán a 19. század közepére indult el a fürdőhelyek kiépítésének nagyobb lendülete.⁵

A 19. század közepéről szóló forrásaink még kissé ironikusan szólnak Kovászna, a „nagy székely falu” és fürdője elmaradottságáról. Amint azt Kővári László egy 1847-es írásból idézte, „utczái s piacza a teremtés első napján köveztettek ki”, s bár Kővárinál már említésre kerülnek „a fürdő vendégek számára szánt épületek”-et is,⁶ a település nem lehetett berendezkedve a nagy arányú vendégfogadásra. A „legnagyobb székely”, vagyis Orbán Balázs sem talált még ragyogó állapotokat a kis fürdőhelyen, bár ő már fokozottan érezte, hogy a település gyors ívben indult meg a fejlődés útján: „Mint Orbai széknek főhelysége, postaállomás és nagyon látogatott heti és országos vásárokkal is bír, s mint ilyen arra van hivatva, hogy e fűszék városává fejlődjék ki, mely hivatása felé gyors léptekkel siet. Emelkedésére az itt mind nagyobb mérvet öltő kereskedés mellett igen nagy befolyással vannak fürdői is, mert ezek teszik főleg nevezetessé Kovásznát”.⁷ A vidék fejlesztési stratégiájában az 1880-as évektől kezdett intenzívebbé válni a fürdőkre irányuló figyelem, ami hamarosan meg is indította ezek modernizálási folyamatát, központtá való kiépítését. Ennek mindenképpen jelentős lendületet adott az 1885-ös országos kiállítás, amely kiemelt szerepet szánt a gyógyvizek és fürdőhelyek feltérképezésének is. A kiállítás szervezőbizottságai közt külön szakbizottság foglalkozott az egészségügyi ágazattal, ennek megbízásából Dr. Chyzer Kornél Zemplén megyei főorvos összefoglaló füzetet állított össze a magyarországi gyógyhelyekről és ásványvizekről. Chyzer eléggé terjedelmesen foglalkozott Kovászna fürdőivel és gázömléseivel, de siralmas állapotokra utalt: „mindezen természeti kincsek kiaknázása igen kezdetleges, a források igen szerencsétlen birtokviszonyainál fogva. (...) Lakás mintegy 100 a fogadókban s a községekben kapható. Vendégszám átlag 450”. A kiállítás előkészítő és felmérő munkálatainak idején már létezett fürdőorvosa Kovásznának, és a fürdők kezelése egy *fürdőbirtokosság* kezében volt.⁸ Vélhetően az országos kiállításra való

részvétel nagyban hozzájárult a fürdőre irányuló figyelem megerősödéséhez.

Amennyiben a 19. század végén megjelent kovásznai képeslapokat, fotókat próbáljuk áttekinteni, vizuális anyagunk tipikus rurális környezetet láttat. A szűkös, jellegzetesen falusias házakból álló központ nem jelzi, hogy széles turistatömegeket vonzó települést ismertetnek képeink. A képanyag a történelmi és társadalmi realitást láttatja. Székelyföld ekkorra meglehetősen leszakadt az ország fejlettebb területeitől. Fürdőinek állapota mindenképpen összehasonlíthatatlan volt a jelentősebb fürdőhelyek gazdasági helyzetével.

Az 1891-es esztendőben azonban a modernizálás tudatos jelei mutatkoztak. A fürdők koordinálása és a vendéglétszám fellendítése céljából alakult fürdőigazgatóság Potsa József főispán irányítása és elnöklete alatt megpróbálta a legfontosabb fejlesztési teendőket kijelölni és végrehajtásáról intézkedni. A fürdőigazgatóság olyan intenzív munkásságot fejtett ki, amely az egész környék fellendülését, modernizálódását vonta maga után. Megvalósításairól dióhéjban a marosvásárhelyi székhelyű Kereskedelmi- és Iparkamara is beszámolt, így beláthatunk abba, mit tekintett a 19. század végi ember fejlesztési prioritásnak. Az 1893-as iparkamarai jelentés a Mikes- és az Apor-telkeken kialakított *sétaterek* parkosításáról és rendezéséről, kiránduló- és pihenőhelyek megteremtéséről számolt be. „Az igazgatóság a Horgász kútnál lévő pincze helyiség fölé pavilont építtetett s így nem csak a pinczét védte meg a beomlástól, de egyúttal a fürdővendégeknek kirándulásoknál kényelmes pihenő helyet is létesített.”⁹

A város belterületén kialakított sétaterek már első lépésként is jelzik számunkra, hogy a fürdőigazgatóság kezdeményezése hatására Kovászna a 19. század végére kiemelkedett a szokványosan mezőgazdasági profilú és tereprendezésű települések sorából. A helység területén belül kialakított terek tehát nem az agrár-munka helyszíneivé, hanem a sétálás, a kikapcsolódás, a pihenés színtereivé váltak. A településfejlesztési stratégia a lézengő idegenek jelenlétével számolt. Szükség is volt erre, mert ugyanez a jelentés kiemelte: „Az 1893-ik évben a fürdők nagyon látogatottak voltak és a fürdővendégek száma után ítélve a fürdő látogatottsága évről-évre növekedőben van”.¹⁰

A 19. század végi fürdő számára a vasútvonal kiépítése jelentette az első nagymérvű kihívást. A háromszéki szárnyvonal megnyitása egyik pillanatról a másikra turisták ezrei számára tette elérhetővé az addig elzárt kis fürdőtelepet. Gyanítható, hogy

⁵ MAGDÓ Eszter 2009, 29.

⁶ KŐVÁRI László 1853, 204.

⁷ ORBÁN Balázs 1868, VI, 149.

⁸ CHYZER Kornél, dr. 1885, 78–79.

⁹ *Kereskedelmi és Iparkamara jelentése* 1894, 152.

¹⁰ *Kereskedelmi és Iparkamara jelentése* 1894, 153.

a vasúti megközelíthetőség emelte a 20. század elejére Kovásznát a háromszéki viszonylatban addig nagyon keresett Előpatak elé, ekkortól indult meg a település gyorsuló fejlődése, fürdőtelepének intenzív kiépülése. Az 1899-ben megjelent millenniumi emlékkönyv még úgy vélte, hogy az üdülőhelység azért nem tudott világhírűvé válni, mivel a fürdő és a község nem vált külön, s így „a fürdő jelleg sem őrizhető meg tisztán, zavartalanul”.¹¹ Talán ezzel magyarázható, hogy a település kevésbé beépített, nagyobb szabad telkekkel rendelkező vajnafalvi részét próbálták a leginkább üdülőhellyé átformálni. A fürdőbizottság kiemelte a fürdőket a község gondviselése alól, és új épületeket emeltetett ezek számára. A Vajnafalván lévő két fontosabb és nagyobb fürdő közelében lévő üres telkeket felparcellázták, villasor építése céljából.¹² Az 1890-es évek fejlesztési stratégiájának igen fontos lépése volt a patak szabályozása. Ez a céltudatos lépés szükségszerű volt, mivel a településen áthaladó, rendkívül gyors folyású Kovászna pataka évente vízzel árasztotta el az egész faluközpontot és Alszeget, hordaléka, iszapja hosszú időn át sártengerré formálta a település centrális részét.

A 19. század végén intenzívebbé váló központ-építési munkálatok a fürdők konkrét modernizálását és több fürdő beindítását eredményezték, ez is jelzi, hogy a település lakosságában a külső átalakítások belső változásokat idéztek elő. A beinduló turizmus hatására számos fürdő keletkezett, ezt mind forrásaink, mind pedig a településről kiválasztott, idősebb rendű beszélgetőrsaink megerősítették.

Kovászna legnagyobb hírű fürdője a *Pokolsár* volt. A késővulkáni működésű, iszapos gyógyvizet az erre vonatkozó szakirodalom szerint már 1567-ben fürdőzési célokra használták.¹³ Bizonyára hosszabb időn keresztül ez lehetett a település egyetlen jelentős fürdője, ezzel magyarázható, hogy Kővári László is még csupán ezt említette meg. 1847-ben 3 négyszögöl területű volt e fürdő, „melyet ugyan a mi szemünk sárnak éppen nem talál, de igen olyan kénes kigőzölgésűnek, hogy a szélén padokon ülve is néha alig állhatják ki beteget”.¹⁴ Néhány esztendővel később ugyancsak ő azt hangsúlyozta, hogy ez a fürdő egy közönséges „fortyogó, mely hamuszín vizét morajjal hányja fel s nyeli vissza”.¹⁵ Hogy a század közepén a Pokolsár még eléggé elhanyagolt volt, azt abból is lemérhetjük, hogy Kővári inkább a víz furcsa színéről és ízéről, babonás felhasználásáról szólt, de korántsem szánt akkora teret neki, mint Borszék, Előpatak,

Tusnád, Kiruj vagy Szováta fürdői ismertetésének. Igaz, meg is jegyezte, hogy „keresik még a többek között a Kovásznait, Homorodit sat. de ezekről valamint több apróbb fürdőinkről is hiteles adataink nincsenek”.¹⁶

A Pokolsár gyógyító erejének üzleti célú kihasználása a 19. század végén kezdődött el, és e koncepció alapján indult el a fürdőhely tudatos kiépítése. Ebben a fejlesztési irányban elsősorban a vármegye vezetőségének a hatását kell kihangsúlyoznunk. Pótsa József, Háromszék főispánja, a fürdőbizottság elnöke felmérte azt, hogy a megye rendkívül szegény középületekben, fejlett és korszerű hivatali székelyekben, turisztikai célpontokban. A fürdőt előbb sövénnyel, majd kerttel vették körül. Az 1880-as évek végén a fürdőépület megépítését, ezáltal pedig a fürdő intenzív fejlesztését tűzték ki célként. Az ingatag talajra nehéz volt kikísérletezni az alapozást, először cölöpök beverésével próbálkoztak, ám azokat nagy morajlással lökte ki magából a föld.¹⁷ A háborgó iszapvulkán megfékezésére a lakosság szekerekkel hordta a követ meg gallyat, majd 1890-ben elkészült a csekély alapozású, gerendavázás épület, amely deszkázott tornyával már messziről magára vonta a településre érkező idegenek tekintetét. A 20. század 30-as éveiben *belül fával vót, deszkával békerítve a strand, a Pokolsár strand, s deszka járda körbe kereken, s fából, deszkából kabinok... rendes fődött kabinok, ötözni, vetközni*.¹⁸ A fürdőzők ellátása céljából a század első felében cukrászdát is működtettek a Pokolsár fürdő mellett. A 40-es években, a visszatérő Erdély természeti kincseinek számbavételénél a Pokolsár fürdőről már csupán múlt időben emlékeztek meg, ez jelzi azt, hogy vizét ekkor már nem használták fürdési célokra. Eltűnését azzal magyarázták, hogy az utolsó erupció nyomán a forrás ereit nagy kövekkel eltömték, így csupán néhány négyzetméternyi területre szorítva vissza a háborgó, vulkáni eredetű iszapos, szénsavas medencét.¹⁹ A fürdő területének drasztikus csökkenésével olyan erőssé vált a gáz kiáramlása, hogy életveszélyessé vált a háborgó iszapfürdő megközelítése.

Az országos kiállítás fürdőügyi felelőse, Chyzer Kornél 1885-ben kiemelte, hogy a „Pokolsáron kívül van itt több udvarban meleg kádfürdő, hol a vasas vizet czélszerűtlenül melegítve szolgáltatják”.²⁰ Ezek az elegáns fürdők nagyrészt Vajnafalvában voltak, magánkézből. S bár a fürdőzési viszonyokat siralmasnak tartották a 19. századi szerzők, mégis ezekben a magánbefektetésekben kell látnunk Orbaiszéken

¹¹ GYÁRFÁS Győző 1899, 240–241.

¹² Uo., 241.

¹³ ZEPECZANER Jenő 2009, 37.

¹⁴ KŐVÁRI László 1847, 55.

¹⁵ KŐVÁRI László 1853, 204.

¹⁶ KŐVÁRI László 1847, 55.

¹⁷ GYÁRFÁS Győző 1899, 243.

¹⁸ P. G., férfi, sz. 1922.

¹⁹ KÁDÁR László 1941, 22.

²⁰ CHYZER Kornél 1885, 79.

a helyi polgárosodás gyökereit. A település társadalmi-gazdasági háttéréből adódóan ezek a gyógyfürdők még első körben a nemesi réteg kezében voltak, mivel nekik volt a fürdők kiépítésére fordítható tőkéjük. Míg a Pokolsár fürdő a település tulajdonában és gondviselésében volt, így nem teremtette meg egyetlen családnak sem az egyéni-családi boldogulás alapjait, a kisebb kádfürdők a természeti adottságok kielézési igényének megjelenéséről szóltak.

A 19. század végén az elegánsabbnak számító vajnafalvi *Mikes-fürdő*ről emlékeztek meg leginkább az írott forrásaink. Ennek már elnevezése is mutatja, hogy a telek, amelyen a Mikes-forrás vasas savanyú vize bugyborékol, valamikor a Mikes grófok birtokában volt. Amint azt Vajna Mihály feljegyzéseiből megtudhatjuk, a 19. század második felében nagyobb mérvű bővítést próbáltak megvalósítani e fürdő környezetében, amelyet a szomszédos Vajna-féle nemesi telek megvásárlásával, parkosításával, illetve a zenészek számára megtervezett zenepavilon kiépítésével értek el.²¹ A fürdő az 1890-es években jutott a kovásznai fürdőbirtokosság gondviselése alá. Legbőségebb leírása a millenniumi emlékkönyvben található: „A telek egy beültetett, parkszerű, csinos kis kert. A vasas medence-fürdő mellé, mely két tükörré van osztva, a szintén újból épített melegfürdő csatlakozik”.²² Vajna Mihály „deszkafallal kerített hideg fürdő”-nek nevezte, amelyben a nők és a férfiak meghatározott időben, külön fürödtek, mivel a medence nem volt ketté osztva. Bizonyára szimmetrikus felépítése miatt emlékeznek még ma is úgy erre a fürdőre a kovásznaiak, mint amely *tükröfürdő* volt.²³ Kedveltségét nem pusztán a szép környezetének, a fürdő körüli parkosításnak köszönhetette, hanem annak is, hogy közvetlenül mellette volt a *Cifra kút*, vagyis egy jelentős gyógyhatású ivóborvíz. Bár az 1885-ös országos kiállítást előkészítő felmérés név szerint még nem említette a Mikes-fürdő meglétét, a vajnafalvi „czifravíz”-nek szentelt nagyobb teret, megjegyezve, hogy „Ez itt a főkút, mellette egy kis séta. Vize vasas savanyuvíz”.²⁴ Ez is azt jelzi, hogy nagyobb mérvű kiépítése a századvégen történhetett meg.

Az Apor-telek szomszédságában, a bőségesen fakadó források vizének kihasználására több apró fürdő keletkezett, amelyeknek ma már emlékét is alig őrzik a helybeliek. Ezek mind magánkézben voltak, és igen korán megszűntek. Ezek közül az egyik fürdő, amint azt Vajna Mihály 1930-as években keletkezett tudósításából ismerjük, a *Mész-patak partján* volt.

„Oldalait deszkafalazták s két vetkezőkabint is hevenyésztek. 10–12 °C hőmérsékletű szénsavas, vasas, különféle sókat (legtöbb konyhasót) tartalmazó vize majdnem földszintig emelkedett.”²⁵

Szintén a vajnafalvi részen, a Mész-patak közelében említik a *Kónya-fürdőt*.²⁶ Sajnos eddig semmilyen levéltári dokumentum nem került elő ezekről az apró vajnafalvi fürdőkről, és bővebb információk hiányában még az is elképzelhető, hogy különböző néven ugyanazt a fürdőt említik a különböző leírások. A Mész-patak közelében lévő fürdőt a mai legidősebb generáció sem érte már, viszont emlékeztek a medencéjére, amely a 30-as években már csupán esővízzel teli tócsa volt.

A családi vállalkozásokként működő, tehát témánk szempontjából legérdekesebb fürdőkről a 20. századból vannak adataink, azoktól az emberektől, akik családi emlékezet vagy személyes élmények alapján fel tudják ezek múltját idézni.

Legtöbben a *Veres Tamás fürdőjét* emlegetik, amely a híres gázfürdők (mofetták) közelében, a Petőfi utca aljában helyezkedett el. A levéltári források szerint 1934-ben kapott működési engedélyt,²⁷ ez volt az egyik legintenzívebben látogatott fürdője Kovásznának. Bár ismert számunkra az 1934-es évszám, úgy tűnik, hogy ez az év csupán egy „román világbebi” megújított engedélynek az éve, a fürdő közelében lakó idős emberek régebbinek, az első világháború körül keletkezettnek tudják ezt a fürdőt. Az idősebb generáció még jól emlékszik ennek helyére és berendezésére: *7–8 kád vót, s olyan kádak voltak abba az időbe... süllyesztettek. Úgy értem, gödör vót cimentből csinálva, lépcső lejárni. (...) A borvíz is ott vót a telken, most rea van építve a kazánház. Az a kazánház (a Hephaistos szálló) arra a helyre van építve. (...) S olyan vörös vót a vízünk, hogy mint a rozsdá, olyan színe vót a víznek. A lepedők olyanok vótak, hogy soha nem vótak fehérek, mint ez a csempekályha ne, soha nem fehéredtek meg, annyira rozsdás vót a víz. De jó vót, hogy mondják, gyógyító hatása vót. (...) Hát a reumát, főleg a reumát (gyógyította).*²⁸ A fürdő közelében lakók úgy tudják, Veress Tamás, Lina és Zsuzsa az özvegy édesanyjuktól örökölték, és az államosításig használhatták azt. A 30-as években a vizét kazánnal melegítették, tulajdonosai a nyári szezonban működötték. *Jaj, rengeteg vót a fürdővendég... A Veress fürdőnél reggel fél 4-kor már sort álltak a vendégek. Hogy tudjanak bejutni... S egész este sötétig... 7 órakor nyitották, de mán 4 órakor s 5 órakor mán odaálltak. Bukurestből s mindenünnet szertesztét jöttek.*²⁹

²¹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2007, 171.

²² GYÁRFÁS Győző 1899, 243.

²³ V. G. K., nő, sz. 1943.

²⁴ CHYZER Kornél 1885, 78.

²⁵ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2007, 171.

²⁶ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1995, 126.

²⁷ SÁLvt, F. 156, 38-as dosszié, 1.

²⁸ P. G., férfi, sz. 1922.

²⁹ P. G.-né, nő, sz. 1928.

A fürdőt 1941-ben modernizálta tulajdonosa, erre utal az 1941. március 8-án kiadott építési engedély.³⁰ A Veress család nem gazdagodott meg különösebben a fürdő birtoklásából és működtetéséből. A fürdőház melletti házban éltek le életüket, és bár karrierjük nem ívelt fel különösebben, de biztos megélhetést nyújtott a kisvállalkozás a családdal nem rendelkező három testvér számára. E fürdő kedveltségét az is növelte, hogy a település azon részében volt, ahol a legtöbb vendégfogadásra berendezkedett ember élt, így mind a szálláshelyeiktől, mind a mofettáktól elérhető távolságban helyezkedett el.

A *Csutak-fürdő* a Sanitas forrás vizének sósfürdőben való hasznosításából keletkezett. Az öregebb rendűek emlékei szerint Csutak Gergelyné tulajdonában volt, a levéltári források szerint működtetésére a magyar hatóságok adtak engedélyt. Sajnos forrásaink nem jelzik, hogy 1918 előtt, vagy pedig a „kicsi magyar világban”, vagyis 1940 és 1944 közti időszakban kapta-e meg az engedélyt.³¹ A visszaemlékezések szerint ez a fürdő eredetileg nyílt strandként működött. *Azt a strandot legelőre nem rontották el, s osztán beton lábakra köréje építették a Kovászna szállót. Az lábra, beton oszlopokra van építve. S akkor benne vót, ahol a strand vót, benne vót két szénsavgyár. Egyik a Vajnáké s másik a Pánzarué. A fürdő az megvan, mondom, csak épületnek kibővítették erre-arra, de ugyanaz a fürdő, ott elöl megmagasították.*³²

A Csutak család nyáron egy másik fürdőt is működtetett, amely az *Árpád-fürdő* nevet viselte. Ez annak a vajnafalvi Árpád-forrásnak a vizét használta, amelyről már régi feljegyzéseink révén is tudomásunk van.

Mind a Veres-, mind a Csutak-fürdő közepes vagyonú családok kezében volt, ezek a famíliák már nem a hajdani vagyonos nemesek leszármazottai voltak. Hasonlóan közepes vagyoni állapotú család építette ki a *Benke-fürdőt* is, amely a mai Kőrösi Csoma Sándor Iskolaközpont közvetlen közelében épült, a Csutak-fürdő szomszédságában. Ennek csupán a helyét sikerült felkutatni, a fürdő épületét nem tudták már az idősebbek sem felidézni. Abból kiindulva, hogy a telkén kazánházat is említettek, gyaníthatóan meleg kádfürdő lehetett a Benke-fürdő is. Valahol ennek a közelében lehetett egy másik kis fürdő is, a Fürdő utcában lévő *Kapitány feredője*,³³ ez Ignác Rózsa szerint a 20. század elején, a Pokolsár fürdő visszaszorításával és szabályozásával tört a felszínre. A *Naturalis fürdő* Fábián Ferdinánd felügyelete alatt

a „kicsi magyar világban”, a 40-es évek elején nyitotta meg kapuit.

Ugyanekkor kapott nagyobb lendületet a *Hankó-forrás* sós vizének fürdési célra való felhasználása is Poteica Nicolae vajnafalvi vállalkozó jóvoltából.³⁴ Úgy tűnik, a 40-es években a kovásznai tanács stratégiájában kiemelt szerepe volt a Hankó-fürdő környékének nagymérvű kiépítésének, fürdőteleppé alakításának. Erre utal az, hogy az ott házat építeni akaró embereknek a kérését 1945-ben „a képv. Testület tekintettel arra, hogy a Horgász környékén házhely igénylésnek helyt nem adott már előzőleg sem, amiatt, hogy ott szem előtt kell tartani a jövőbeli építkezéseket, melyek nagyban fogják befolyásolni a község fürdő jellegét, sőt el is határozta azt, hogy minden erre vonatkozó kérést már előre el kell utasítani.”³⁵

A település másik természeti adottságát, a pincékben jelenlévő gyógyító gázfürdőket is jópár család próbálta jövedelmi forrásává tenni. Tudunkkal a legkorábban a *Bardocz-mofetta* nyitotta meg a kapuit 1880 körül, ez a gázfürdő a „román világban”, 1939-ben újította meg az engedélyt. Bene József 1937-ben, 154-es szám alatti engedélyével intezte el annak a „mofettának” a megnyitását, amely a Petőfi utcában ma is látható. A „Viktoria” gázfürdő nyitási idejéről nem rendelkezünk pontos információkkal, ez a világháború alatt súlyos károsodásokat szenvedett, így be kellett szüntetnie működését. A gázfürdőket – a tulajdonosok szerencséjére – nem államosították, így megmaradtak magántulajdonban napjainkig. A tulajdonosok számára a nyári hónapokban jelentős kereseti forrást jelentettek e kisvállalkozások, mivel egyszerre 25–30 ember élvezhette ezeknek a gyógyhatását. A vendégek orvosi előírások szerinti hosszabb-rövidebb időt töltöttek a gőzlőkben. Amint azt egy 40-es évekből összegzésből tudhatjuk, elsősorban a reumatikus és csúzos bántalmak ellen használták ezeket.³⁶

Bár a vállalkozások száma, amint láttuk, jelentős volt, a vendégek fogadásának és elszállásolásának gondja már nagyobb nyűgöt jelentett. A helység lakói többnyire berendezkedtek ugyan a vendéglátásra, de az igényesebb vendégeket nem tudták kiszolgálni. Mivel a fürdőszezon beindulásakor sok idegen jelent meg a kis üdülőhely utcáin, így ezek ellátására, kiszolgálására a helybeliek próbáltak megoldásokat találni. Roediger Lajos a 19. század végi állapotokat taglalva 300 szállásadó gazdáról beszélt. 1947-ben is

³⁰ SÁLvt, F. 156, 1/96-os dosszié, *A kovásznai tanács tktató jegyzőkönyve*, 45. old.

³¹ SÁLvt, F. 156, 38-as dosszié, 1.

³² P. G., férfi, sz. 1922.

³³ A nevét arról kapta, hogy a Pokolsár vize továbbvándorolt, és Deák Dezső huszárkapitány telkén tört fel. (IGNÁCZ Rózsa

1939, 97.)

³⁴ Valamennyi adat forrása: SÁLvt, F. 156, 38-as dosszié, 1.

³⁵ SÁLvt., F. 156, *Kovászna község tanácsi jegyzőkönyvei*, 1-es leltár, 7-es dosszié, 33.

³⁶ KÁDÁR László 1941, 22.

még csupán egyetlen szállodája volt a kis fürdőhelységnek, amely hét szobában fogadta a látogatókat.³⁷ 1950-ben az állomás utcájában az 5 szobás Perdi szállodát említik, de ennek is csupán másod- és harmadosztályú, egy és két ágyas szobái voltak.³⁸ A helység tanácsának 1947-es kimutatása szerint több mint 200 ember volt Kovásznán, akik a vendégek fogadására rendezkedtek be, ezeknek lakásaiban 1000–1200 idegen számára tudtak fekvőhelyet biztosítani.³⁹ Ehhez a hivatalos statisztikai adathoz mindenképpen hozzá kell még adnunk azokat a gazdákat, akik az adózási kötelezettségük elkerülése érdekében hivatalos engedély hiányában, a helyi tanács tudta nélkül adták ki lakásaikat a fürdőzők számára. A pénzért bérbe adott lakás bebútorozására természetesen nagyobb gondot kellett fordítani, így kialakult a lakótér funkcionális elkülönítése. A ház legnagyobb része az idegenek fogadására szolgált, a család pedig a nyári hónapokban többnyire a nyárikonyhába (sütőházba) szorult.

Néhány olyan háztulajdonossal sikerült még beszélgetnem, akik a 40–50-es években kiadták a lakásaikat idegenből jövő fürdővendégeknek. A vendég beszerzése az emberek közti kooperációra alapozott. Mivel központilag nem szervezte meg a helység tanácsa vagy a fürdőfelügyelőség a vendégek szétosztását ebben a periódusban, a vendéget fogadó házak tulajdonosai maguk alakították ki a vendégszerzés legfontosabb stratégiáit. Egy olyan család, amely folyamatosan kiadta a lakását, erre így emlékezett: *Voltak fiákeres lovak s kocsi. S amikor valaki szobát akart kiadni, szólott az egyiknek, hogy osztán hozzad a vendéget. S kapott tőlünk es, mondjuk úgy, tőlünk es kapott, s az illető kifizette a fuvar, mert az állomástól akkor busz... (nem járt) Vót Kovásznáról vagy 5–6 fiákeres kocsit, akik minden személyvonathoz, éjjel-nappal a személyvonatokhoz kinn vótak. S azok hozták. (...) Ez vót a legtöbbször, hogy a fiákeres meg vót kérve, hogy na, holnapután üres szobánk lesz, hozhassa, s hozta.*⁴⁰ A fiákereseken kívül voltak nők, akik ilyen... vendéget szereltek.⁴¹ Az ő tevékenységük elsősorban azokat a fürdőzni akarókat vette célba, akik nem vonattal érkeztek a helységbe. Ők többnyire az idősebb asszonyok közül kerültek ki, akiknek nem kellett munkába vagy mezőre menniük, és ráértek a város központjában tartózkodni. A bizonytalanul nézelődő, izgatott, ideges idegent gyorsan ki lehetett szűrni a békésen sétálók közt, ezeknek a megszólítása a *vendégszerelő* asszonyokra hárult. Amennyiben beigazolódott az a feltevés, hogy a vendég szállást

keres, a *szervő asszonyok* megragadták a csomagját, és indultak is a kiadó szoba bemutatására. Tevékenységüket kisebb pénzzel, ajándékokkal honorálták a vendégvárók. *En mán fiatalokomból tudtam, ezek a vendégek hogy mennyien vótak, úgy vót, hogy húztak ki a szobából. Nem vótak igényesek, egyszerű emberek vótak. Tizenkét–tizenöt naponként jöttek, mennyien jöttek... Nem egy hónapra jöttek. Amikor elment, jött a másik. Nálunk es itt a két szoba rendesen ki vót adva. Jöttek, egyik ment, másik jött. Úgy es vót, hogy a csomagokkal vártak az udvaron, míg a szobát rendbetették. Tavasztól őszig, folyton...*⁴² A vendégek jelenléte nem volt a család számára kellemes, de az így bekerülő anyagi többlet miatt mindenki eltűrte: *Olyankor felfordult az egész család élete. Jaj, igen! Anynyit kötöztünk, hogy sokat! Mert összehúzódtunk egy szobába itt, s egyet-kettőt kiadtunk. Még úgy es vót, hogy egy... valahova összehúzódtunk. Még a végén kikerültünk aludni oda a külső konyhába... Még onnat es el kellett menni, kiküldtek! Mert osztán tetszik-e tudni, úgy vót, hogy amelyik vendégek jöttek egy évbe, két évbe, azok állandóan visszajöttek, s azoknak kellett szoba. Úgy es vót, még nem vót megürülve a szoba, s odaadtuk a mienket, s mi kimentünk. Mentünk a szénába aludni. S úgy es vót, hogy éjjel a szénába aludtunk, hogy ne küldjük el...*⁴³

A nagy számú idegen az egész lakást birtokba vette, így megszűnt a házakon belül a családi és egyéni intimitás. A vendégekkel szemben tanúsított magatartás már egyértelműen jelzi azt a mentalitásbeli változást, amely a fürdőváros stabil lakosságában kialakult. Az egyéni boldogulás alapfeltételévé a pénzszerzés vált. A vendéget nem szabadott elutasítani, hogy ne vigye rossz hírért a fürdőnek. A hosszútávú tervezés lépett az egyik napról a másikra tengődő létforma helyébe. Ebben a stratégiában kulcsszerepe volt annak, hogy a vendéget vissza kell csalni, meg kell fogni, jó körülményeket kell neki teremteni, mert tudták, ez a feltétele a saját boldogulásnak is. Furcsa paradoxon alakult ki tehát a település lakosságának életében: a saját kényelmet periodikusan háttérbe utalták a hosszú távú saját kényelem megteremtése érdekében.

A fürdőzők élelemmel való ellátása nem pusztán a helybeliek fantáziáját vette igénybe. A többszáz vendég párhuzamos jelenléte virtuális pénzszerzési módokat jelentett a környékbeli faluk lakossága számára is. A nyári hónapokra mindenki igyekezett a mezőgazdasági munkák révén többletet előállítani, s ezáltal az önellátásról a mások ellátására helyezni

³⁷ SÁLvt, F. 156, *Kovászna község tanácsi jegyzőkönyvei*, 38-as dosszié, 2.

³⁸ SÁLvt, F. 156, *Kovászna község tanácsi jegyzőkönyvei*, 87-es dosszié, 1.

³⁹ Uo.

⁴⁰ P. G., férfi, sz. 1922.

⁴¹ V. G. K., nő, sz. 1940.

⁴² P. G., férfi, sz. 1922.

⁴³ P. G.-né, sz. 1928.

a hangsúlyt. A hajnali órákban a Kovászna vonzáskörzetében lévő helységek lakossága szintén elindult Kovászna felé, hozták a piacra azokat az élelmiszereket vagy nyersanyagokat, amelyekből a fürdővendégek főztek. A 30-as években nem pusztán zöldségekkel, de összekötözött lábú élő csirkékkel, tyúkokkal volt tele a kovásznai piac. A barátosiak, szörccsiek, telekiek özönlöttek Kovászna felé. Barátosról *gyalog is felmentek, szekérrel is Kovásznára, vitték a mindent, ott árultak. A főd nem vót túl jó itt Barátoson, de azért mégis mindenki azzal foglalkozott. Én es a főd mellett maradtam, nem mentem sehová. A férjem es idevalósi, ők mán sokan vótak testvérek, 11-en születtek, egy kotlóalja. A főd eltartotta, s mikor Kovásznára mentek, s egy kicsi pénzt összegyűjtöttek pityókából, ebből-abból, örökké vettek egy-egy kicsit (ti. földet). Így vergődtek.*⁴⁴ A főzőterek, konyhák, étkezésre alkalmas zugok használatában is a vendégé volt a prioritás, ami a család alkalmazkodó képességét sok esetben erőteljesen próbára tette: *Vettünk jó sok edényt, tányért, tálat, s vödört víznek, s a konyhába úgy vótak, bé vótak szokva már, hogy mindent vettek elé, s főztek. Igaz, amikor ők mentek főzni, akkor nekem helyem nem vót. Hát így vót. Úgy kellett csináljam, hogy mikor hazajönnek a mezőről, legyen mit enni, addig valahogy tudjak hozzaférni a fűttőböz.*⁴⁵

Az igényesebb, gazdagabb fürdővendégek a vendégvárókat a főzésre is igénybe vették, bár az ilyen esetek ritkábban történtek meg. A legtöbb család nem is vállalta a főzést, mivel a vendégfogadás mellett sohasem hagytak fel az agrártevékenységekkel sem. A kierőszakolt főző szolgáltatásról így kuriózumként számolnak be a mai öregek: *Amikor én gyermek vótam, vót egy bukuresti fürdővendégünk, éveken keresztül jött, én nem es emlékszem, mikor maradt el. S az az anyámmal főzetett. Az megvett mindent, ment a piacra venni, met minden nap a zödségpiacon árultak csirkétől, zödségtől kezdve ami egyszer ennivaló vót, mindent árultak. Ő vásárolt, s édesanyámmal főzette meg.*⁴⁶

A zágoni cigányasszonyok speciális szolgáltatásként a havasi gyümölcsszezon beindultával málnával házaltak Kovásznán, ismerve az alföldi románság ujjongását az erdei málna iránt: *Jaja, itt nálunk es... Nagyba csinálták itt nálunk es a málnából a dzsemet, az osztán mániájok vót, amíg itt vótak, minden második nap egy lábas dzsemet főztek, vitték baza. De akkor a zágoniak egymásnak adták a kaput, annyi málnát árultak a zágoni – mü úgy mondjuk – kalányosok. A zágoniak azok úgy hordták a málnát, epret, málnát, szedret, s abból mindenből... mindent főztek meg a fürdővendégek. Hát a zágoniak abból éltek... Akkor nem vették a boltba a dzsemet ők se, a városiak, hanem főzték, jöttek ki ide, s főzték.*⁴⁷

A helység életében tehát a fürdők és a mofetták nem pusztán ezek tulajdonosait juttatták jelentős plusz keresethez, hanem a vendéglátókat és a környék mezőgazdaságból élő lakosságát is. Bizonyosan a vendéglátó ipar fokozott jelenlétével magyarázható, hogy a település központi részében, ahol több idegen kereste a szálláslehetőséget, a 20. század elejétől 3–4 szobás, hosszú házak alakultak ki, ahol a tulajdonos a szobák valamelyikét, sokszor többet is, vendégfogadó térére tudta átalakítani. Mivel a vendégek jelenlétére számítottak, ezért a lakás kiadásra ítélt szobáiba több ágy, valamennyi szobába szekrény, fogas, mosdótáartó került. Ezeket a család egyáltalán nem vette birtokba, hogy vendég érkezése esetén azonnal lehessen a rendelkezésére bocsátani. A kényes ízlésvilágú idegenek indirekt módon átalakították a fürdőhelység bútorkultúráját. A család sajátos ízlésű bútorzata kiszorult a nyárikonyhába, ahol a legtöbbször a háziak a nyári hónapok alatt az életüket tengették. A lakóház „tiszta szobák” sorozatává alakult át, ahová politúros, vagy később lakkos bútorzat került, olyan bútorok, amelyek a többnyire városi vendégsereg ízlésszintjét elégitették ki. A vendégfogadással nem foglalkozó családoknál továbbra is fennmaradt a hagyományos bútorkultúra (a ruhák tárolására szolgáló ládákkal vagy kanapékkal, a szalmazsákos ágyakkal, a kamarás vagy nagy fiókos asztalokkal, az edénytartó rácsokkal), ezzel szemben a vendégfogadók a bútorzatban is a „fogyasztói magatartás” megtestesítőivé váltak. A sajátosan helyi, vagyis tipikusan székelyes jellegű bútorzat helyét átvette a polgári stílbútor, a zsúfolt szobabelsők helyét a levegős, kellemes lakásberendezés. A vendégszobákban a funkcionális, az asztal higiénijának megőrzésére szánt abroszok helyét átvették a horgolt csipketerítők, amelyeknek már nem funkcionális, hanem esztétikai szerepet szántak. A lakások folyamatos, tervszerű modernizálása miatt Kovászna környékén modern igények szerint dolgozó stílbútorasztalosok megtelepedésével is számolni lehetett. Már a 20. század első évtizedeiben kiemelte a marosvásárhelyi székhelyű Kereskedelmi- és Iparkamara, hogy Kovászna településen a legkényesebb ízléseket is kielégíteni képes asztalosok élnek. Külön, név szerint is kiemelték Némethy Árpádot, aki elegáns faragott bútoraival nem pusztán a helyi vendéglátó ipart szolgálta ki, de külföldi szállításokat is lebonyolított. A Székely Nemzeti Múzeum üvegnegatív tárának egyik felvételén lefényképezték Némethy mester néhány bútoradarabját. A fotón látható tárgyakon már nyoma sem maradt a tipikusan székelyes díszítő stílusnak, Némethy Árpád bútorai akármely budapesti, bukaresti, kolozsvári lakásban állhattak volna. Az idegen ízlésvilághoz való

⁴⁴ B. B.-né B. E., sz. 1935, Barátos.

⁴⁵ P. G.-né, sz. 1928.

⁴⁶ P. G. sz. 1922.

⁴⁷ V. J., sz. 1931.

alkalmazkodás potenciális irányt szabott a térségbeli hagyományos ízlés alakulása számára is. A bútorok összhangja olyan fontos szemponttá vált, amelyhez a 19. század végétől és a 20. század elejétől kezdődően valamennyi ember próbált alkalmazkodni.

A fürdővendégek, mint potenciális vásárlók jelenléte számos iparág felívelését indította el. Amint azt a millenniumi emlékkönyv is összegezte, Kovásznán 1899-ben 179 kisiparos tevékenykedett, ezzel a számmal Kézdivásárhely 560, Sepsiszentgyörgy 441, Barót 229 iparosa nyomán Háromszék negyedik legiparosodottabb központja volt a település.⁴⁸ Amint azt a Kovászna és vidéke ipartestület 1941-es felmérése jelzi (*1. táblázat*), ekkorra ugrásszerűen megnőtt az iparosok száma. Ezek legnagyobb része a fürdőhelységben tevékenykedett. A város területén különösen jelentős volt a száma a cipészeknek, szabóknak, varrónőknek, mivel az unatkozó idegnek közül került ki a legtöbb vásárló. A 40-es évekre Kovásznán 30 cipész, 31 csizmadia, 22 férfiszabó működött.⁴⁹ Egy 1946-os kimutatás szerint ekkorra a fürdőtelepen 15 vegyes kereskedés, 4 ruhaszaküzlet, 4 cipőkereskedés, 16 kocsma és 4 vendéglő működött. Ezeken kívül a román közösség egy Miorița nevű, a magyarság pedig egy Kaláka nevű fogyasztási szövetkezetet működtetett.⁵⁰

A vendégek szórakoztatására már a 19. század végén megalakult Kovásznán a polgári életforma egyik

fontos intézménye, a kaszinó. Működését már 1883-ban jelzik a forrásaink, ekkor „politikai, szépirodalmi és élclapokat” lapozgathattak a helybeli érdeklődők és a szórakozásra vágyó fürdővendégek.⁵¹ A fürdőhelység kaszinóbálgjai megyszerte híresek voltak, a helység határain túlról is vonzották az idegeneket, a megyei előljárók is nemegyszer megjelentek e bálkon. Mivel a kovásznai kaszinó nem is leplezte magyar nemzeti jellegét, az 1920-as évek végén a román hatóságok betiltották működését.

A környék polgárosodása biztosan jóval később kezdődött volna el, ha nem szembesült volna az itteni lakosság idegen mintákkal. Amint az elemzésből kitetszik, egyrészt a kis terület egyetlen fürdőhelységébe zarándokló, szórakozást, üdülést, gyógyulást kereső idegen turisták, másrészt a meggazdagodást megcélzó, sokszor kalandvágytól fűtött vállalkozók ébresztették rá az itt lakókat arra, hogy a közösségi modellek bizonyos szintig biztonságot jelentenek, de bármely kitérési lehetőség elől elzárják az utat. Voltaképpen a 19. század legvégén, valamint a 20. század legelején érezhető a változásnak az első kézzelfogható jelei. Megjelennek az állandó lakosok között is a közösségi normákat háttérbe utaló, az egyéni boldogulást kereső emberek. A fürdők és gázkitörések a természet tudatos kihasználására, a turizmus által kínált pénzforrások megszerzésére biztatták az embereket.

Szőcsné Gazda Enikő – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; szocsnegazdaeniko.sznm@gmail.com

⁴⁸ NAGY Elek 1899, 173.

⁴⁹ SÁLvt., F. 155, *Kovászna és Vidéke Ipartestület iratai*, oldalszám nélkül.

⁵⁰ SÁLvt., F. 156, *Kovászna község tanácsi iratai*, 1-es leltár, 22-es dosszié, 55.

⁵¹ *Székely Nemzet*, 1883. augusztus 14.

Függelék

1. táblázat A Kovászna és Vidéke Ipartestület kimutatása a területén lévő iparosokról, 1941⁵²

Mesterség megnevezése	Mester	Segéd	Tanonc
Asztalos	63	11	7
Ácsiparos	20	4	-
Bádogos	2	-	-
Cipész	95	13	11
Cserépkályha-készítő	1	-	-
Cukrász	1	-	-
Fényképész	2	-	1
Férfiszabó	73	11	13
Fodrász	17	2	3
Hentes	1	-	-
Kalapos	1	-	-
Kádár	4	-	-
Kárpitos	2	-	1
Kéményseprő	1	1	-
Kovács	46	1	17
Kőfaragó	3	1	-
Kőműves	3	5	1
Kötélverő	1	-	-
Lakatos	8	2	5
Mázoló	2	-	-
Mészáros	20	3	5
Molnár	26	1	-
Női divat és kalap	2	-	-
Nőiszabó	23	-	14
Órás	2	-	1
Sütőiparos	2	-	1
Szijgyártó-nyerges	5	-	1
Szobafestő	2	-	-
Szűcs	2	1	-
Takács	11	-	3
Timár	7	-	2
Vendéglős	6	-	-
Kerekes	27	2	1

⁵² SÁLvt, F. 155, *Kovászna és Vidéke Ipartestület iratai*, oldalszám nélkül.

2. táblázat Kimutatás a Kovászna területén lévő kereskedőkről és üzletekről, 1946⁵³

Cég neve	Címe	Neme (fajtája)
Kállay Albert Pál	Kossuth tér 1.	Vegyeskereskedés
Puskás Ödön	Erzsébet u. 6.	Vegyeskereskedés
Özv. Mihály Andrásné	Erzsébet u. 8.	Rövidáru üzlet
Kelemen György	Kossuth tér 34.	Szszkereskedés
Imreh Béla	Kossuth tér 26.	Rövidáru üzlet
Kulhavy Ferenc	Kossuth tér 12.	Rövidáru üzlet
Maák Gyula	Petőfi u. 34.	Vegyeskereskedés
Bodor Ivánné	Kossuth tér 9.	Vegyes- és porcelánkereskedés
Balogh Mózes	Kossuth tér 21.	Lisztkereskedés
Turóczi Zoltán	Kossuth tér 2.	Könyv- és papírkereskedés
Körmöczky Jánosné	Kossuth tér 17.	Vegyeskereskedés
Kovács Dénes	Kossuth tér 22.	Cipő- és bőrkereskedő
Özv. Márton Kálmánné	Kossuth tér 11.	Vegyeskereskedés
Bartha B. Emil	Kossuth tér 25.	Illatszertár
Kozma Samu	Kossuth tér 23.	Vegyeskereskedés
Butyka Károly	Hunyadi u. 60.	Vegyeskereskedés
Bene Józsefné	Kossuth tér 25.	Rövidáru üzlet
Holinka Géza	Hunyadi u. 89.	Vegyeskereskedés
Serban Constantin	Fűrészmalom 4.	Vegyeskereskedés
Héjja Jenő	Kossuth 25.	Cipő- és bőrkereskedés
Ugron István	Sétatér 37.	Cipő- és bőrkereskedés
Kaláka szövetkezet	Sétatér 1.	Vegyeskereskedés
Áda Mihály	Petőfi u. 3.	Vegyeskereskedés
Simon Sándor	Vajnafalvi főtér 11.	Vegyeskereskedés
Magyari Rezső	Kálvin tér 16.	Vegyeskereskedés és rövidáru üzlet
Munteanu N. Ioan	Kossuth tér 19.	Vegyes- és textilkereskedés
Hegedűs Sámuel	Vajnafalvi főtér 11.	Vegyeskereskedés
Mátyás Lajos	Horgász u. 10.	Vegyeskereskedés
Olosz Sándor	Vajnafalvi főtér 20.	Vegyeskereskedés
Borzási Sándor	Kossuth tér 32.	Vendéglő, szeszital
Pitroff Aladár	Sétatér 8.	Vendéglő, szeszital
Záray Géza	Kossuth tér 1.	Buffet, vendéglő
Fábián László	Állomás 15.	Fűszerkereskedés és korcsma
Kovács Gyula	Hunyadi u. 60.	Korcsma
Perdi Miklós	Vasút u. 5	Szálloda, vendéglő, szeszital
Lőrincz Jeromos	Vasút u. 9.	Műszaki cikkek kereskedése
Hadnagy Gyula	Kossuth tér 3.	Bazár
Bara Lajos	Kossuth 37a.	Bazár és rádiókereskedés
Pap Gézáné	Apafi u. 3.	Kalap és női divatcikkek
Czipa Gábor	Vasút u. 3.	Vendéglő és szeszital
Jakab Lajos	Sétatér 15.	Péküzem és bolt

⁵³ SÁLvt., F. 156, *Kovászna község tanácsai iratai*, 29-es dosszié, 3–4 verso.

Cég neve	Címe	Neme (fajtája)
Vén Antal	Butykák u.	Korcsma és vegyeskereskedés
Csibi Péter	Kossuth u. 15	Korcsma
Vajda József	Kossuth u. 32	Korcsma
Özv. Kovács Istvánné	Fürdő u. 10	Korcsma
Zágoni András	Kossuth 2.	Korcsma és vendéglő
Kanabé Gyárfás	Vajnafalvi főtér	Vegyeskereskedés
Vajna Gyuláné	Petőfi u. 43	Korcsma
Barla Ioan	Horgász u. 17.	Szeszesital-kereskedés
Ana Barla	Állomás	Vendéglő
Miorita Szövetkezet	Vajnafalvi főtér	Vegyeskereskedés
Burghez Alexandru	Fűrészmalom u.	Vegyes- és rőfkereskedés

Kimutatás a Kovászna területén lévő fürdőtulajdonosokról, 1948⁵⁴

1. Fábíán Ferdinánd – Kovászna, magánház. Kádfürdő – 4 kád. Csupán nyáron működik. Lepedők szükségeltetnek.
2. Imreh Lajos – Kovászna, magánház. Kádfürdő – 10 kád. Öltözőkabinok csak nyári használatra. Általános javítást igényel.
3. Poteică Nicolae – Kovászna, magánház. Kádfürdő – 5 kád. Öltözőkabinok csak nyári használatra. Általános javítást igényel.
4. Szénsavgyár – Kovászna, magánház. Kádfürdő – 8 kád. A kádak elromlottak, a felszerelések úgyszintén.
5. Kovásznai Egészségügyi Kör – A kör területén. Zuhanyzó – 8 zuhanyzó. Általános javítást igényel.
6. Veres Ferenc – Kovászna, magánház. Kádfürdő – 5 kád. Egyáltalán nincs vendége.

⁵⁴ Román nyelvű kimutatás magyar fordítása. SÁLvt, F. 156, *Kovászna község tanácsi iratai*, 47-es dosszié, 32.

Levéltári források

SÁLvt – Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy.

F. 155: *Kovászna és Vidéke Ipartestület iratai (1926–1952)*.

F. 156: *Kovásznai tanács levéltára*.

1-es lelt., 7-es dosszié: *Tanácsi jegyzőkönyvek, kimutatások, 1944–1945*.

1-es lelt., 18-as dosszié: *Gyárak és mesterségek kimutatása, 1945*.

1-es lelt., 22-es dosszié: *A községi tanács végrehajtó bizottságának jegyzőkönyvei és végzései, 1946*.

1-es lelt., 24-es dosszié: *Adminisztratív iratok, 1946*.

1-es lelt., 29. dosszié: *Gyárak és mesterségek kimutatása, 1946*.

1-es lelt., 47-es dosszié: *Gyárak és mesterségekre vonatkozó kimutatások, 1948*.

1-es lelt., 87-es dosszié: *Kovászna község tanácsi jegyzőkönyve*.

1-es lelt., 96-os dosszié: *A kovásznai tanács iktató jegyzőkönyve*.

Irodalom

CHYZER Kornél, Dr.

1885 *Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei*, Zemplén Nyomda, S.-A.-Ujhely.

CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos

1995 *Fürdőélet Háromszéken. Viața balneară în Trei Scaune, Székely Nemzeti Múzeum Füzetek*, II, 2, Sepsiszentgyörgy – Sfântu-Gheorghe.

GYÁRFÁS Győző

1899 *Fürdők, ásványvizek*, in: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy, 225–251.

IGNÁCZ Rózsa

1939 *Kovászna, a borvízkutak hazája*, in: *Uő: Levelek Erdélyből*, Dante Könyvkiadó, Budapest.

KÁDÁR László

1941 *Székely fürdők, székely tájak*, Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest.

KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA JELENTÉSE

1894 *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1893. évben*, Kereskedelmi és Iparkamara, Marosvásárhely.

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Planétás Kiadó, Budapest.

KÖVÁRI László

1847 *Erdélyország statistikája*, Ev. Ref. Kollégium nyomtatása, Kolozsvár.

1853 *Erdély földje ritkaságai*, Róm. Kath. Lyc. Nyomtatása, Kolozsvár.

MAGDÓ Eszter

2009 *A vízaknai fürdő*, *Korunk*, III, 8, 29–35.

NAGY Elek

1899 *Az ipar*, in: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy, 160–184.

ORBÁN Balázs

1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, VI, Pest.

PÁL Judit

1999 *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca.

POTSA József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.

SONKOLY Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, L'Harmattan, Budapest.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2007 *Kovásznai fürdők és borvizek 19–20. századi leírások alapján*, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó vársadalma és kultúrája*, Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 159–174.

ZEPECCZANER Jenő

2009 *Fürdők a Hargita nyugati oldalán a dualizmus korában*, *Korunk*, III, 8, 36–45.

Dezvoltare civică și modernizare în scaunul Orbai

Exemplul băilor covășnene

(Rezumat)

Zona Covasna nu a avut niciun oraș până la mijlocul secolului al XX-lea, astfel a fost mai închis față de influențele burgheze. Căutând elementele care au jucat un rol important în începuturile dezvoltării civice și a modernizării în această zonă, trebuie să luăm în considerare rolul băilor, deoarece centrul zonei, Covasna a reușit să iasă în evidență datorită avantajelor sale naturale. Dezvoltarea culturii balneare din Transilvania a întârziat chiar și față de stațiunile balneare din Ungaria, construirea stațiunilor balneare ardelenne, luând avânt doar pe la mijlocul secolului al XIX-lea.

Civil development and modernization in Orbaiszék (Orbai Seat)

The Example of the Covasna Spas

(Abstract)

Kovászna area hadn't had any towns until the middle of the 20th century, thus it had been more closed to bourgeois influence. Looking for the elements that played an important role in the move of this region towards civil development and modernization, we have to consider the role of spas, because Kovászna stepped in front of its region thanks to its natural facilities. Transylvanian balnear culture being generally in delay compared to the Hungarian spas, the construction of bath resorts had gathered momentum only at the middle of the 19th century.

1. ábra A kovásznai Árpád-forrás épülete, ennek vasas vizét használta fel a Csutak család fürdőzési célokra, 20. sz. eleje.
Székely Nemzeti Múzeum fototékája, azonosító: 170-es kat. sz.

2. ábra Kovásznai főtér a patak nagymérvű szabályozása előtt, 20. sz. eleje.
Székely Nemzeti Múzeum fototékája, azonosító: 489-es kat. sz.

Buzás Miklós – Vass Erika

KÉT KÉP. LOZSÁD NÉPI ÉPÍTÉSZETE, 1908, 2008

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársaiként először 2006-ban jártunk Hunyad megyében, hogy a leendő Erdély épületegyüttes koncepciójának kialakításához¹ feltérképezzük a vidéket. Így jutottunk el Lozsádra és Rákosdra is, s mivel e két településen találtuk a legtöbb archaikus épületet, 2007 augusztusában ide szerveztünk felmérő tábort.² A terepmunka során az építészek Rákosdon 4 lakóházat és 4 csúrt, Lozsádon 5 lakóházat, 1 ólat és 3 csúrt mértek fel, a néprajzosok pedig az egykori életmód részleteit örökítették meg. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával 2008-ban vásárolt meg egy lozsádi házat és egy rákosdi csúrt, melyeket 2009-ben bontottunk le és hoztunk el a majdani múzeumi bemutatás céljával. Vass Erika 2008 óta a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának keretében végez gyűjtést a térség magyarságának múltjáról és jelenéről.

Mindezen tapasztalataink alapján az alábbiakban bemutatjuk Lozsád népi építészetének 20., illetve 21. század eleji képeit, kitérve a bekövetkezett változások társadalmi és gazdasági hátterére. Az előzőhöz Szabó Imre 1908-ból származó fényképei nyújtottak alapot, melyekre a budapesti Néprajzi Múzeum fotótárában bukkantunk. Ezt az állapotot írta le Kolumbán Samu 1894-ben született tanulmánya is.³ Sajnos a térség néprajzi kutatása igen gyér, így a változásokról nincs szakirodalom, csupán két munkát emelhetünk ki: a *Néprajzi Atlasz* egyik kutatópontja Lozsád volt, melyhez 1968-ban Kósa László végzett gyűjtést,⁴ illetve 2000-ben Messel Balázs írt szakdolgozatot a településről az ELTE földrajz szakán.⁵

A falu a Maros és a Sztrigy találkozásától kb. 5 km-re helyezkedik el, a Magura-patak völgyében. Hunyad megyén belül az adta a sajátos helyzetét,

hogy ez és Csernakeresztúr volt egészen a 20. század végéig magyar többségű. A 19. század végén lejegyzett monda szerint a falu eredetileg közelebb helyezkedett el a Maroshoz és a Déva–Szászváros közötti főúthoz, ám a török pusztítások idején erre a dombok övezte, védett helyre menekültek az emberek. A főbb lozsádi nemzetségek mostani helyükre mint adományozott nemesi birtokokra költöztek, melyekért fegyveres szolgálattal tartoztak.⁶ A 20. század közepére azonban ez az elzártság azt eredményezte, hogy a kollektivizálás elől elvándorolt fiatalok beköltöztek a közeli városokba, és a falu előregedett. A románság aránya megnőtt, a jobb megélhetés reményében sokan jöttek Máramarosból, s így a magyarság számára kedvező arány megbomlott, a fiatalok körében itt is a egyes házasságok a dominánsak.

A jelenlegi Lozsád település az 1. katonai felmérésen még három külön részre bontható volt. A református templom és környéke a tulajdonképpeni Lozsád, a kismemesek által lakott halmazos település, a vele átellenes dombon helyezkedik el a jelenlegi ortodox templom és környéke – Szamos (1.), Cornetu (2.) Somos (3.) –, a két domb között, a szomszédos Mártinești román faluba vezető út mentén alakult ki a harmadik településrész (Büster (1–2.), Bústér (3.)) –, mely tulajdonképpen együttes falunak tekinthető.

Az 1908-ban rögzített képek értékelésénél nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a kor néprajzkutatói nem a jelen állapotot rögzítették, hanem a számukra érdekesebbnek vélt, régebbi épületeket keresték fel, és így az általuk bemutatott építési gyakorlat egy korábbi állapotot tükröz. Ezt igazolja az is, hogy különösen a személyeket ábrázoló képek mögött a háttérben feltűnő épületek már a változás jeleit mutatják. Hosszas keresgélés során sikerült Lozsád községben még fellelnünk az egyik utolsó, ezzel

¹ VASS Erika – BUZÁS Miklós 2007, 227–266.

² A terepmunkán a szerzőkön kívül a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építész hallgatói (György Gabriella, Kovács Zsófia, Veres Orsolya) és a kolozsvári Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék hallgatói (Bíró Emese, Csoma Imola, Fazakas Orsolya, Lőrinczi Tünde, Lukács Andrea, Niczuly Enikő és Ternei Orsolya) vettek részt. A 2007. évi tábort a Múzeum saját költségvetéséből finanszírozta, 2008 óta

pedig az *Erdély néprajzi képe a 19–20. században. Alap kutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez* című OTKA (72428. sz.) kutatás keretében végezzük az erdélyi terepmunkákat.

³ KOLUMBÁN Samu 1894, 238–254.

⁴ KÓSA László 1968.

⁵ MESSEL Balázs 2000.

⁶ KOLUMBÁN Samu 1894, 245–246.

a technológiával épült lakóházat, melyet lebontottunk a leendő Erdély épületegyüttes részére egy vele egykorúnak vélt rákosdi csúrral egyetemben. Mindkettőt elhagyatott állapotban találtuk, helyben már pusztulásra ítéltettek. A korabeli leírások és az épületek bontása rögzítik számunkra a 20. század eleji kiinduló állapotot.

Az alapvető szerkezeti megoldások akkor a következők voltak: a lakóépületeket, de a melléképületeket is talpas-vázás faszerkezettel készítették, jellemzően fenyő felhasználásával. A talpgerendák, esetenként az épület alatt elhelyezkedő pincék födémgerendái tölgyből készültek, és különösen a pincei födémgerendák nagy keresztmetszetűek voltak. (Míg a lakóház kötőgerendái általában 15–18/15–18-as méretűek, addig a pince gerendázata 25/30 méret körül került kialakításra. Ennek oka az volt, hogy hőszigetelő réteg gyanánt 8–10 cm sártapasztást helyeztek el ebben a rétegrendben.) A talpas-vázás szerkezet kitöltő falazata vízszintes vesszőfonás, bontási tapasztalataink szerint általános volt az a megoldás, hogy a függőleges, nagyjából karvastagságú karókat a felső lezáró gerendába fűrt lyukakba illesztették be, míg alul általában 45 fokosan vezetett vajatot készítettek a talpgerendában, melybe a karó elhelyezése után a karó kimozdulását elkerülendő faszeget ütöttek be. Az így elkészült vázat fonták be vesszőkkel, majd két oldalról sártapasztással látták el.⁷ A lakóépületek esetében a századfordulón a falfelületeket fehérre meszelték, míg a gazdasági épületekről készült fényképek egyszerű sártapasztást mutatnak. A követ ekkor csak alapozásra használták, téglá használatáról Kolumbán Samu leírásában nem esik szó, mivel csak a régi épületeket írta le, de az 1908-ban készült fotókon már szerepelnek téglafalás épületek is.

Sajnos korabeli belső fotók nem készültek, így a födém szerkezetéről csak a megmaradt épületek alapján állíthatjuk azt, hogy általában mestergerenda nélküli porfödémeket alkalmaztak. Egyes helyeken ütköztetett deszkafedést használtak, melynek hézagait lécekkal takarták, de bizonyos épületeken a háगतott vagy kétrétegű deszkafedés is megtalálható. Szintén csak a bontási tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy a tetőszerkezet egyszerű szarufás kialakítású volt, érdekessége a viszonylag nagy szaruközök alkalmazása; nagyon gyakran éltek azzal a megoldással, hogy csak minden második

födémgerendára jutott egy szaruállás. Ennek a ritka kiosztásnak az oka az volt, hogy igen könnyű fedőanyagokat használtak, lakóházakra, de a gazdasági épületek egy részére is zsindefedés készült. A helyi zsindefedés érdekessége az, hogy viszonylag hosszú, de keskeny és igen vékony, gyakran csak 5–7 mm vastag zsindefezést készítettek, ilyen darabokat találtunk a lebontott, már cseréppel fedett ház padlásán. A rákosdi csűr bontásakor figyeltük meg, hogy a fedési mód tulajdonképpen egy rövid deszkafedés volt, mert a zsindefeket nem hornyolták egymásba, amint az más vidékeken általános volt.⁸ Gazdasági épületeken időnként egyrétegű fedést is vélelmezhetünk a fényképek alapján, lakóépületeken jellemzőbb volt a szabályos, kétrétegű kialakítási mód. Tetőformaként egyértelműen a minden oldalról kontyolt nyeregetető terjedt el. A padlástérbe kerülő füst elvezetése miatt általában szellőzőket alakítottak ki a zsindefedésben: a kis magasságú, többnyire ökörszem ablakelven⁹ szerkesztett szellőzőnyílások két-három zsindefesor alatt simultak be a fedésbe. A gazdasági épületek gyakran szalmával fedettek (mint eredetileg a lebontott rákosdi csűr is, mert olyan lécezés furatai maradtak meg, ami a szokásos szalmafedés léctávolságának felel meg), a fényképek tanúsága alapján taposott szalmafedés volt az általánosan használt technológia. A gerinc leterhelését rudakkal biztosították, s habár ez a leterhelési mód egyes épületekről hiányzik, a fotók alapján feltételezhetjük, hogy a gerincsarazást is ismerték.

Érdekességként említjük a tűzkárookra vonatkozó statisztikát: az 1895. évi új építkezésű lakóházaknak Hunyad megyében (városokkal együtt) az épületek 60%-a zsindefe- vagy deszkatető alatt létesült, 25%-a zsúp- vagy nádtető alatt, míg falszerkezetben uralkodó a fával vegyes, illetve tiszta boronafal, mellyel az épületek 58%-a rendelkezett.¹⁰ 1896-ban a megye 118 751 darabot kitevő épületállományának 67%-a növényi fedésű volt, és 83% falszerkezete tartalmazott fát is. Mindez annak ellenére, hogy 223 község (közel a községek fele) tiltotta a nád- vagy zsúptető alkalmazását.¹¹

Az utcai kerítések általában deszkából készültek: zárt, kb. embermagasságú deszkázatot kialakítva a telekhatáron. Sajnos kerítésekről, kapukról kevés kép maradt fent, a látható pár elem egyszerű: két oszlop között elhelyezett kiskapu esetenként kis esővédő

⁷ A technológiáról részletesen lásd KOLUMBÁN Samu 1894, 240–241.

⁸ Kolumbán Samu is hasonló tapasztalatról írt: a fenyőfa zsindefe mellett létezett a *prestylla*, amely vékony, durvább kialakítású, csak néhol megfaragott fenyőfa lemez; valamivel hosszabb, de nem szélesebb a zsindefelynél, és szegényebb családok alkalmazták. A 19. század végén még a románok körében előfordultak szalma-

fedésű házak, de ilyet már nem találtunk. (Uo.)

⁹ Egyötödnyi magasságban megemelt, tetőre merőleges vagy függőleges síkú deszkafelületen nyitottak szellőzőt, a segédszaruzatot a szellőző felső síkjára illesztették, mely két ellenívvel határolt; a lécezést az így kialakított szarufákra hajlították rá.

¹⁰ *Tűzkárok...* 1898, 42–43.

¹¹ *Tűzkárok...* 1898, 50–51.

tetővel, és mellette – esetleg különállóan elhelyezkedő – dísztelen, enyhe emelkedésű, egyenes záródású deszkakapu. Telken belüli kerítésként több helyen megfigyelhetünk a falszerkezethez hasonlóan készített sövényfonásos kerítéseket, de találhatunk például a függőleges sövényfonásra is, amikor általában három vízszintes vezető rudat fontak be állított vesszőkkel. Egyik képen (F9283) igen archaikus, egyszerű megoldású kerítést látunk: a leásott vesszők tetején egy vízszintesen vezető rudat helyeztek el, a vesszőket felváltva a rúd egyik, illetve másik oldalára hajtották, és a rudat valószínűleg kötözéssel rögzítették. A csoportkép háttéréként megjelenő, akkor új építésűnek mondható iskola kerítésének viszont már két vezető hevederes, egyszerű léckerítése volt (F9286).

Sajnos a telkek beépítési módjáról csak a leírásokból tájékozódhatunk, a fényképek csupán utalásokat tartalmaznak. A napjainkig megőrződött telekstruktúra, mely a katonai felmérések szerint fokozatosan alakult ki, szabálytalan telkekből álló, a telepviszonyokhoz alkalmazkodó halmazos települést mutat. A településen belül vegyesen helyezkedtek el utcavonalra merőleges „szalag jellegű” és utcavonallal párhuzamos telkek, melyek mindkét esetben két részre oszlottak: a telek lakóház körüli része a tulajdonképpeni gazdasági udvar, melyen a fent felsorolt építmények helyezkedtek el, a telek másik részét pedig a gyümölcsös, veteményeskert alkotta. A két részt általában kerítéssel választották el. A lakóházak – ha a lejtésviszonyok lehetővé tették – a telek északi oldalán előkertesen helyezkedtek el.¹² Az utcavonalra már említetten csak kisebb gazdasági épületek kerültek, elsősorban kamrák, a kisebb ólak pedig általában a házzal átellenes oldalon helyezkedtek el, és a csűr is többnyire ezen az oldalon kapott helyet.

A porta jellemző épületei ekkor a többnyire tornácós lakóépület (1. ábra)¹³ és az általában a telek első részében elhelyezkedő, faváz (gyakran zsilipelt deszkafalú) kamra. A telken hátrébb, a házzal párhuzamos gerinccel helyezkedett el a szekérszint és gyakran istállót magába foglaló, kertelt falú csűr (2. ábra). A szekérszín kapuinak jellegzetessége az volt, hogy gyakorta jármósan alakították ki. Ezzel a megoldással emelték ki a szelemengerendát, hogy a magasan rakott szekér is beállhasson a szín alá. A csűrök mellett több fényképen (F9283, 9282) véletlenszerűen elhelyezkedő, vázas szerkezetű színeket láthatunk az udvarokon: az általában földbe ásott oszlopokra áll-

lított, egyszerű építmények alatt a házból kiszorult dolgokat, illetve szénát is tartottak. Ezek a csak fedett tároló színek annyira hozzátartoztak a kor szükségletéhez, hogy nemcsak ideiglenes fedésekkel, hanem egyes példákon zsindegyel fedetten is kialakították. Az egyik képen (F9284) látható példánál külön szénabedobó ajtót készítettek a padlástérben az egyébként zárt tető megközelítésének céljából. Az általunk bontott rákosdi csűr udvarán egymással közel szemben elhelyezkedve két szín is állt: az újabb csűr istállóval egybeépített, míg az általunk lebontott régebbi kamrát foglalt magába.

Kolumbán Samu leírása szerint a lakóház az utca felé helyezkedő nagy házból (tisztaszoba) állt, mögötte a konyha kapott helyet (innen volt a feljáró a padlásra), melynek hátsó részét kamrának rekesztették le, végezetül az épületet a használt lakószoba zárta.¹⁴ Ezzel ellentétben mind az általunk lebontott lakóház, mind a mellékelt 1908. évi fényképen látható lakóház alaprajzi elrendezése más, és ezt igazolják a Kósa Lászlónál szereplő alaprajzok is. Az egy bejáratos megoldás a téglaszerkezetes épületekkel terjedt el, a talpas-vázás szerkezetnél mind a két-, mind a háromhelyiséges esetekben a konyha előtt lopott tornácot alakítottak ki, melyből a helyiségek nyíltak, illetve általában innen közelítették meg a padlást is. A konyha füsttel teli volta miatt közvetlen átjárás a helyiségek között nem volt. Ez látszik az archív képen is, és ilyen volt az eredeti alaprajz is a bontott épületünknek, továbbá a Kósa László által készített alaprajzi vázlatok is ezt rögzítették. Az épület teljes, általában déli homlokzatán faoszlopos tornácot futtattak végig, amely mellvéddezkázattal készült, és amely előtt általában csak egy pincebejárat helyezkedett el. Az említett fényképfelvételen a pincebejárat fölött egy elsősorban tárolási funkciókat ellátó teraszt alakítottak ki. Ez az alaprajzi elrendezés megfelel a szamosi házvidék típuselrendezésének. Kolumbán Samu is leírta, illetve a Néprajzi Fotótár Hunyad megyére vonatkozó képeit áttekintve egyértelmű, hogy Lozsádon kívül a környék magyarok és románok által lakott településein még 1908-ban igen gyakori volt a kéthelyiséges háztípus, amely csak egy szobából és egy előtornácós konyhából állt.¹⁵ Ettől teljesen eltérő típust képviselnek a dévai csángók háromhelyiséges, középbejáratos lakóépületei,¹⁶ ezekkel tanulmányunkban nem is foglalkozunk, melyek sokkal inkább a Lozsádon az 1930-as években elterjedő

¹² KOLUMBÁN Samu 1894, 239.

¹³ Kolumbán Samu 1894-ben még megemlítette, hogy az akkor réginek számító házaknál a pincegádor fölül fedélkiugrással magtáru szolgáló kamrát helyeztek, mely azonban az akkor új házaknál már nem épült fel, hanem különálló gabonást kezdeni építeni, gyakran az utcai kerítésben elhelyezve. A publikált

fényképen 1908-ban még megfigyelhetjük ezt a felépítményt, de ezt már akkor sem használták kamra funkcióval, csupán nyitott verandaként szolgált. (Uo., 240.)

¹⁴ Uo., 240, 242.

¹⁵ Uo., 242.

¹⁶ SZABÓ Imre 1903, 210.

lakóháztípus párhuzamának tekinthetők. Ott hamarabb jelent meg a viszonylag modern technológia, megtörtént a kontyolt tetőről nyeregtetőre váltás, megjelentek az oromfalak és a vakolatdíszítések.

A felvételen lévő épület (1. ábra) romjaiban most is áll (3. ábra); a pincelejáratot, a fölötte elhelyezkedő tornácot és a mögötte levő egy helyiséget még nem bontották el. A pincegádor kőfalazata, a kövek elhelyezkedése egyértelművé teszi, hogy a jelenlegi épületrom a részletek nagybani eltérésének ellenére azonos a fényképen szereplő házzal. Ez mindenesetre elgondolkoztat bennünket, hogy a ma fellelt, számkra részleteiben archaikusnak érzett megoldások a finom részletekben rengeteget változtak az elmúlt 100 év alatt. Lehet-e a ma első ránézésre réginek érzett épületek alapján azt mondanunk, hogy azok korábban is ilyenek voltak, hiszen a könnyen pusztuló elemek, mint pl. egy tornácmellvéd élettartama csak 20-25 év, és a cserélésük során nem mindig törekedtek a korábbi állapot megőrzésére, hanem a kor divatja szerint új megoldásokat alkalmaztak. Ugyanez figyelhető meg az általunk bontott épület tornácoszlopain is, ahol korábbi mellvédkorlát véseit is megtaláltuk, vagyis egy felújítás során a mellvédet új síkra helyezték.

A ház tüzelőberendezése Kolumbán Samu tanulmányában némi fogalomzavarral szerepelt ugyan (a nyitott, erdélyi típusú tüzelőberendezést is kemencének nevezte), de leírása egyértelműen értelmezhető. Ez alapján a konyha és a szoba közötti falon helyezkedett el az egyes helyeken akkor még megtalálható, nyílt tűzterű tüzelőberendezés, melynek füstjét kürtővel a konyhatérbe vezették át. Leírása szerint a modernebb megoldás ebben az időben az volt, hogy ezt a hagyományos tüzelőberendezést elbontva, annak helyére takaréktűzhelyet építettek. A konyhában csak akkor főztek, amikor a szobában nem volt szükség a fűtésre. Ugyanezen fal konyhai oldalán kenyérsütő kemencét írt le Kolumbán, ahonnan a füst kürtőn keresztül (valójában nem kürtő, hanem szikrafogó) távozott a tetőtérbe.¹⁷ Az általunk bontott épületnél a leírásnak megfelelő falban több periódusra vonatkozó füstjáratokat találtunk, melyek a szobában keletkező füstöt a konyhatérbe vezették át. A konyha födémszerkezete a korábbi szikrafogó helyén pótolta, egyértelműen cserélt födémdeszkákból állt, amely azt igazolta, hogy korábban az általunk lebontott épület is megfelelt ennek a leírásnak. Kolumbán a harmadik helyiség tüzelőjéről semmit nem említett, de a lebontott házban egy érckályhát találtunk, és a kaláni kályhagyár közelsége miatt feltételezhető, hogy ez a kályhatípus ezen a területen

viszonylag korán elterjedt. Természetesen az sem kizárható, hogy ezt a helyiséget is takaréktűzhellyel fűtötték. Az általunk bontott épület egy későbbi átalakítása során a konyha és a hátsó szoba közötti sövényfonásos falat elbontották, így azon részletek megismerése céljából falkutatást nem tudtunk végezni. Sajnálatos módon a teljes konyha padlózatát becsléseink szerint 25-30 éve felásták, és vastag, 15-20 cm-es rétegben újra döngölték. Így az itt feltételezett kemencének nem találtuk meg a nyomait, és mivel a tulajdonosok a házhoz öröklés útján jutottak, az épület korábbi állapotáról információval nem szolgáltak.

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve természetéből adódóan a 19–20. század fordulójára hegyezte ki a gyűjtést, Kósa László a szóbeli hagyománnyal akkor gyűjthető állapotokat rögzítette. Ezen adatok megegyeznek Kolumbán Samu gyűjtésének eredményével. A gyűjtés során készült fényképeken is ezt az archaikus világot igyekezett rögzíteni Kósa László, de egy-két képen már a téglából épített tornácszerkezet is megjelent. A szerző által följazolt alaprajzi szisztémák egyértelművé teszik, hogy a módosabb középréteg házai háromhelyiségűek voltak, és középen visszahúzott konyhával rendelkeztek. Kósa László ekkor még egy darab teljes konyhai tüzelőberendezést talált a faluban, melyet részletesen leírt: „A hagyományos konyhai tüzelőberendezést egy helyen találtam, de még nagyon szépen gyűjthető az emléksanyaga. Egységesen a következő mutatkozik: A pitvar bal oldalán, a sarokban nagy lapos sütőkemence van, teljesen körül fogja a padka, neve pank. A kemence mellé épített tűzhelyek újabb eredetűek. Eredetileg a főzés a kemence előtti pankon történt vaslábon és láncon lógó üstben... A pank gyakran az egész pitvart betöltötte úgyhogy oda csak éppen egy személy fért be. A pitvar lepadlásolatlan volt, a füst kiszállt és a tető résein távozott. A pitvarra fonott tapasztott búra borult a cserény, melynek két oldalán ment fel a padlástérbe a füst”.¹⁸ Ez is azt támasztja alá, hogy a kemence, annak elhelyezése és füstfogó berendezése beillik a szamosi házterületbe. Ez a leírás megfelelt az általunk bontott épület konyhájának, tüzelőberendezésének is, melynek nyomát sajnos teljesen eltüntették. Kósa László szobai tüzelőt is igyekezett kutatni, de a kandallónak még az emlékét se sikerült megtalálnia, szobai tüzelőként takaréktűzhelyet, illetve kályhát említettek az adatközlői.¹⁹

Az 1910-es évek környékén a szerkezetváltással párhuzamosan a kemence kikerült a lakóházból az udvarra, és mellé helyenként külön helyiségbe nyári konyhát is építettek, de ez nem vált általánossá.

¹⁷ KOLUMBÁN Samu 1894, 241.

¹⁸ KÓSA László 1968, 31.

¹⁹ Uo., 37.

Napjainkra a házi kenyérsütés megszűnte miatt az udvari kemencék többségét is elbontották.

1968-ra a korábbi gazdasági épületek teljesen eltűntek, helyüket az újabb típusú építmények vették fel, ezek közül kettőről is közölt fényképet a gyűjtő. A csűrök mellett két kisebb tyúkólat és egy disznóól–tyúkól–szín együttesét dokumentálta. Ez utóbbi érdekessége, hogy boronafallal készült, de ezt a falszerkezetet az akkori adatközlők már nem érezték jellegzetes épületnek a 19–20. század fordulójára. Összegzésként azt látjuk, hogy az 1960-as évek végén az épületállományban a korábbi épületanyag lakóépületei kisebb módosításokkal még fellelhetőek voltak, de az 1908-ban oly jellemző gazdasági épületek, udvaron elhelyezkedő, szalmával fedett színek, jármos, kapus csűrök és az udvari, gabona tárolására szolgáló kamrák eltűntek a településről. A modernizáció ugyanis először a gazdasági épületeken jelentkezett: az 1910–20-as években az új gazdasági épületek első példányait közvetlenül a századforduló után kezdték építeni, uralkodóvá az 1930-as évekre váltak, és kutatásunk tapasztalatai szerint a 21. század elejére teljesen eltűntek a régebbi típusú gazdasági épületek.

A település beépítési módja a 3. katonai felmérés óta nem sokat változott, mai napig jól elkülönül a három falurész. A Büstér és a református templom környéke közti területen egy korábbi uradalom bővítéseként a kollektivizálás során állattartó telepet alakítottak ki, mely napjainkra használaton kívül került, de a lozsádi településrész jelenlegi megközelítése a telepen át haladva biztosított. A falut körbejárva sehol nem találtuk nyomát a 100 évvel korábbi állapotoknak. Az I. világháborút követően a település képe teljesen átalakult, az alapvető építéstechnikák megváltoztak. A technológiai váltás alapja a korábbi sövényfalas építési módot felváltó téglaszerkezet volt. Ez a váltás valószínűleg már korábban is elkezdődött, de csak a háborút követően érezzük általánosnak téglahasználatát.

Az általunk felmért 127-es számú lakóépület érdekes átmenetet képvisel (7. ábra). A korábbi, valószínűleg kéthelyiséges, sövényfalú épület – melynek első szobája a szokásoknak megfelelően alapincézett volt – került bővítésre az utca irányába egy újabb lakószobával. Az épület új része már téglafalazatos, ugyanakkor a megmaradó részen a korábbi falazatot nem bontották el, hanem ahol szükséges volt, plusz fal húzásával erősítették meg a meglévő szerkezetet. Az átalakítással párhuzamosan a korábbi, feltételezhetően faoszlopos tornác helyére mellvédes, téglapilléres tornác került, melynek első pillérkötét a későbbiek során kamrának falazták le. Az utcai homlokzaton már az 1960-as évek ablaktípusával találkozunk, de ez valószínűleg egy felújítás során került az

épületbe. Míg a régi épületrésznel megtartották a látható födémgerendás porfödémét, addig az új részen már stukatúrozott mennyezet készült. A tetőszerkezet szerkesztési módja hagyományos: két oldalról kontyolt nyeregtető maradt, melyet vízcsendesítővel zártak. Az épület érdekessége, hogy az utcai homlokzaton a magasság emelése céljából füles húzott párkányt létesítettek. A fedése jelenleg cserép. Az új szobát már valószínűleg az építés során falba vésetten kialakított orosz kéménnyel látták el, de a régi épületrészen a födémbe még megfigyelhető a korábbi füstcső áttörés helye.

Felméréseink alapján a 76. számú ház (4. ábra) már téglaszerkezettel épült, oromfali datálása szerint az 1920-as években – esetlegesen korábbi épület helyén. Eredeti állapotában csak kéthelyiséges volt: az utcai oldalon helyezkedett el a szoba, mely alatt igen keskeny pince található, szélessége 1,3 m. Az épület első két helyisége nyílászáróiban teljesen egységes kialakítású, a szoba utcai ablakai, illetve a tornácra nyíló harmadik ablak pallótokos szerkesztésű, külső szárnyai lamellázottak, míg a belső üvegezett kialakítású. A tornácra nyíló ajtók borított kettős ácsokosak, míg az erre néző ablakok csak egyrétegűek. A tornác jelenleg 60-as években készült szerkezettel beüvegezett, de korábban az utcai ablak ellenére nyitott lehetett. Az épületet az 1960-as években az utcával átellenes oldalon szintén a tornácra nyílóan egy lakószobával bővítették, ezt tanúsítja a mindkét homlokzati irányban elhelyezett kapcsolt gerébtokos hármas ablakszerkezet alkalmazása. A ház régi részének tetőszerkezete székállásos, két állószékes, födémei alulról borítottak, a második helyiség ajtaja fölött helyezkedik el a padlásfeljáró, és a második helyiség előterében falitékát találhatunk, továbbá a szobában is megfigyelhetünk egy üres almáriumfülkét. Jelenleg az első két helyiséget szobaként, míg az újonnan létrejövő harmadik helyiséget konyhaként használják. Az itt elhelyezkedő tüzelőberendezés füstjét az egykori oromfal mellett kialakított, utólag épített orosz kéménybe vezetik, melyet valószínűleg csak a hátsó helyiség építésével egy időben alakítottak ki. Az épület cserépfedésű, a cserépfedést az oromfalak fölé habarcsolással rögzítetten kifuttatták, így feltételezhető, hogy az építéskori. Az épület külön érdekessége az utcai homlokzat viszonylag míves kialakítása, az ablakok fölött elhelyezkedő, nem teljesen végigfutó, húzott szemöldökpárkány, és a lezáró, illetve az ablakokat követő keretezés. Ugyanakkor az egykor épült lakóházakra sokkal inkább a háromhelyiséges kialakításmód jellemző, de előfordulnak négyhelyiséges épületek is. A helyiséghasználatban megfigyelhető, hogy a konyha – vagy nevezzük inkább főzésre alkalmas helyiségnek – általában az épület végében került

kialakításra, ami ellentétes a közép-magyar háztípus gyakorlatával, ahol a konyha a középső helyiségben helyezkedik el.

Összegezve megállapítható, hogy az 1920-as években elkezdődő változás a falszerkezet váltása mellett a tornácok átalakulásával is járt: a korábbi favázás-mellvédes szerkezeteket a téglapilléres szerkezet váltotta föl. Általánosnak mondható a tornác végében a kettős, esetenként kettősnél kicsit szélesebb pillérlezárás és a tornác végében, az utca irányába ablak elhelyezése. A tornácritmusok érdekessége, hogy a bejárati részen, ahol az alápincézettesség miatt általában pár lépcsőfokkal áthidalt szintkülönbség van, egy szűkített, a bejárati ajtó méretéhez igazodó pillérközt helyeztek el, míg a megmaradó részeket egyenletes pillérostást alkalmaztak. Több helyen előfordul, hogy egy-egy lezáró pillérközt utólag építettek be, de olyannal is találkoztunk, ahol a tornác mindkét végét helyiséggel zárták le.

Hasonlóan látványos a gazdasági épületek átalakulása is. A korábbi, gyakran hevenyészett csűr- és istállószerkezeteket a lakóépületekhez hasonlóan a téglafalazatú, általában precíz kőművesmunkával megépített melléképületek (csűrök) váltották föl. A csűrök a keleti nyelvterület szokásainak megfelelően kettős funkciót látnak el: a gabonátároláson túl magukba foglalják az istállót (a nagyállattartó istállót is). Az istálló belmagassága általában alacsonyabb a csűrkapu szemöldökszintjénél, és a fölötte levő teret tárolásra használják ki. A 104. számú ház csűrjénél (5. ábra) a vakolatdíszítés szecessziós motívumokat tartalmaz, az istálló bejárata a csűrkapu oldalán helyezkedik el, míg az oromfali oldalon etetőnyílást alakítottak ki a két szellőzőablak között. Az 1920-as évek lakóházához hasonlóan a korábban általános, kétoldalt kontyolt megoldást az egyszerű nyeregteret váltotta föl cserépfedéssel. A cserépek közül a hullámcserep terjedt el leginkább, melyet a korábbi bon cserép mintájára készítettek.

A jelenlegi lakóépületek többségét 1920–1940 között építették, illetve a korábban álló épületeket a kor divatjának megfelelően alakították át. Az építészeti képből még egy jelentősebb épületállomány szelete ismerhető fel, mely az 1960-as évek fellendülését követő újabb típusú, a korábbi hagyományokat nem követő alaprajzi struktúrájú lakóházakban ölt képet (6. ábra). Ezekben az esetekben a kor igényeinek megfelelő típusterveket vettek át: megjelentek az

alacsony tornyos, padlástérre szellőzőablakot nyitó, jellegzetes román típusú homlokzatok, és az alaprajzi szervezés is átalakult: gyakran háromnál több helyiséges házakat építettek, melyeknél megjelent a középfolyosó. Ezeknél a házaknál sem új telepeket vontak beépítés alá, hanem a korábbi épület telkén alakították ki az új lakóépületet.

Az 1960-as éveket követően a migráció igen jelentős mértéket öltött, a munkaképes fiatalság többsége a nehéz közlekedési viszonyokat nem vállalva a közeli városokban talált komfortosabb lakóhelyet, ahol abban az időben könnyebbnek tűnt a megélhetés. Ennek következtében újabb építkezések kevés kivételtől eltekintve nem történtek a településen. Egyedüli az az YTONG téglából épülő ház, melyet 2010 nyarán láttunk: a máramarosi származású család fia Olaszországban dolgozik vendégmunkásként, az általa hazaadott pénzből készül az emeletes ház. A rendszerváltás után is inkább csak a korábbi meglévő épületeket korszerűsítették, egyre több helyen megjelent a házban belüli fürdőszoba, de ez még napjainkra sem mondható általánosnak a településen. A rendszerváltás nem javított a munkakörülményeken, így különösen a magyarok által lakott településrészekben csak az idősebbek maradtak helyben, a fiatalok, ha tehetik, továbbra is az elköltözést választják. Az egyedül maradt idősöknek pedig a meglévő házak is nagynak bizonyulnak, s többnyire a mindennapi élettér csak a konyhára terjed. Mezőgazdasági munkával csak kevesen foglalkoznak, a földek nagy része parlagon áll, így a csűrök nem töltik be egykori funkciójukat, inkább csak a felesleges tárgyak tárolására használják azokat.

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy Lozsád építészeti képe az elmúlt 100 évben jelentősen átalakult, az 1894-ben, illetve 1908-ban még megfigyelhető épületállomány az életmód változásával szinte teljesen elpusztult, viszont a felsorolt dokumentumok és az épületbontás révén jól rekonstruálható. Az I. világháborút követő fellendülés éveiben a kor igényeinek megfelelően új építészeti karakter jelent meg. A falu 1960-as évekbeli átalakulásának nyomait még megtalálhatjuk a településen, de az elvándorlás miatt a későbbi időkben új ház szinte alig épült. Napjainkban olyan új telepítő erőt nem éreztünk, mely az épületállomány újrahaznosítását eredményezné (üdülő, intenzív mezőgazdasági termelés), így a falu előregedése és a lélekszám csökkenése lassan odavezet, hogy a település elnéptelenedik.

Irodalom

- KOLUMBÁN Samu
1894 Lozsád és népe, *Ethnographia*, V, 238–254.
- KÓSA László
1968 Lozsád, *Magyar Néprajzi Atlasz*, Kézirat, MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattára, R. 49.
- MESSEL Balázs
2000 *Egy erdélyi magyar zsákfalú, Lozsád bemutatása társadalomföldrajzi és gazdaságföldrajzi jellemzői alapján*, Szakdolgozat, ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest.
- SZABÓ Imre
1903 A dévai csángó-székely telepések lakása és lakásberendezése, *Néprajzi Értesítő*, IV, 208–221.
- TÜZKÁROK...
1898 *Tűzkárok 1895. és 1896. évben*, Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- VASS Erika – BUZÁS Miklós
2007 Az Erdély épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Telepítési koncepció 2006. november, *Ház és Ember*, 20, 227–266.

Două imagini. Jeledinți, 1908, 2008

(Rezumat)

În 2006 am fost pentru prima oară în județul Hunedoara în calitate de colaboratori ai Muzeului Etnografic în Aer Liber din Szentendre (Ungaria) cu scopul de a prospecta regiunea pentru realizarea viitoarei concepții a patrimoniului construit din Ardeal. Așa am ajuns și la Jeledinți și Răcăștia; dat fiind că în aceste două localități am găsit cele mai multe clădiri arhaice, aici am organizat o tabără de prospectare în august 2007.

În studiul nostru prezentăm cât de mult s-a schimbat în ultimii 100 de ani imaginea arhitecturală a localității Jeledinți din județul Hunedoara, patrimoniul construit existent în 1894, respectiv în 1908, s-a distrus aproape în totalitate în urma schimbării stilului de viață. În anii de prosperitate de după primul război mondial, conform cerințelor epocii, a apărut un nou stil arhitectural. Localitatea încă păstrează urmele transformărilor din anii 1960, dar din cauza emigrărilor, în perioada următoare nu s-au mai construit case noi aproape deloc. În zilele noastre se pare nu că nu există forță nouă care să realizeze revalorificarea patrimoniului construit, iar îmbătrânirea satului și scăderea numărului locuitorilor vor conduce în timp scurt la depopularea satului.

Two images. Lozsád (Jeledinți, Hunedoara county), 1908, 2008

(Abstract)

We went for the first time to Hunyad (Hunedoara) county in 2006 as collaborators of the Open-Air Ethnographic Museum in Szentendre (Hungary) to make a survey of the region for completing the future conception of the architectural patrimony of Transylvania. This is how we got to Lozsád (Jeledinți) and Rákost (Răcăștia) too; since in these two villages we had found the highest number of archaic buildings, we organized the survey camp here in August 2007.

In our study we present that the architectural image of Lozsád, in Hunedoara county has significantly changed in the last 100 years. The built patrimony that existed in 1894 and in 1908 has been almost totally destroyed due to changes in lifestyle. During the years of prosperity following the first World War a new architectural style appeared according to the demands of the era. The settlement still preserves traces of changes it underwent in the 1960's, but due to the emigration of the inhabitants new houses have rarely been built in the latter period. There is no settling force that could revalue the built patrimony (resort, intensive farming), and this way the aging of the villagers and decrease in the number of inhabitants will swiftly lead to depopulation of the settlement.

1. ábra Lozsádi lakóház 1908-ból. Szabó Imre felvétele, 1908.
Néprajzi Múzeum Fotótára, F9280

2. ábra Lozsádi csűr 1908-ból. Szabó Imre felvétele, 1908.
Néprajzi Múzeum Fotótára, F9281

3. ábra Az 1908-ban még ép állapotában fotózott ház maradványa.
Lozsád, 62. Buzás Miklós felvétele, 2006

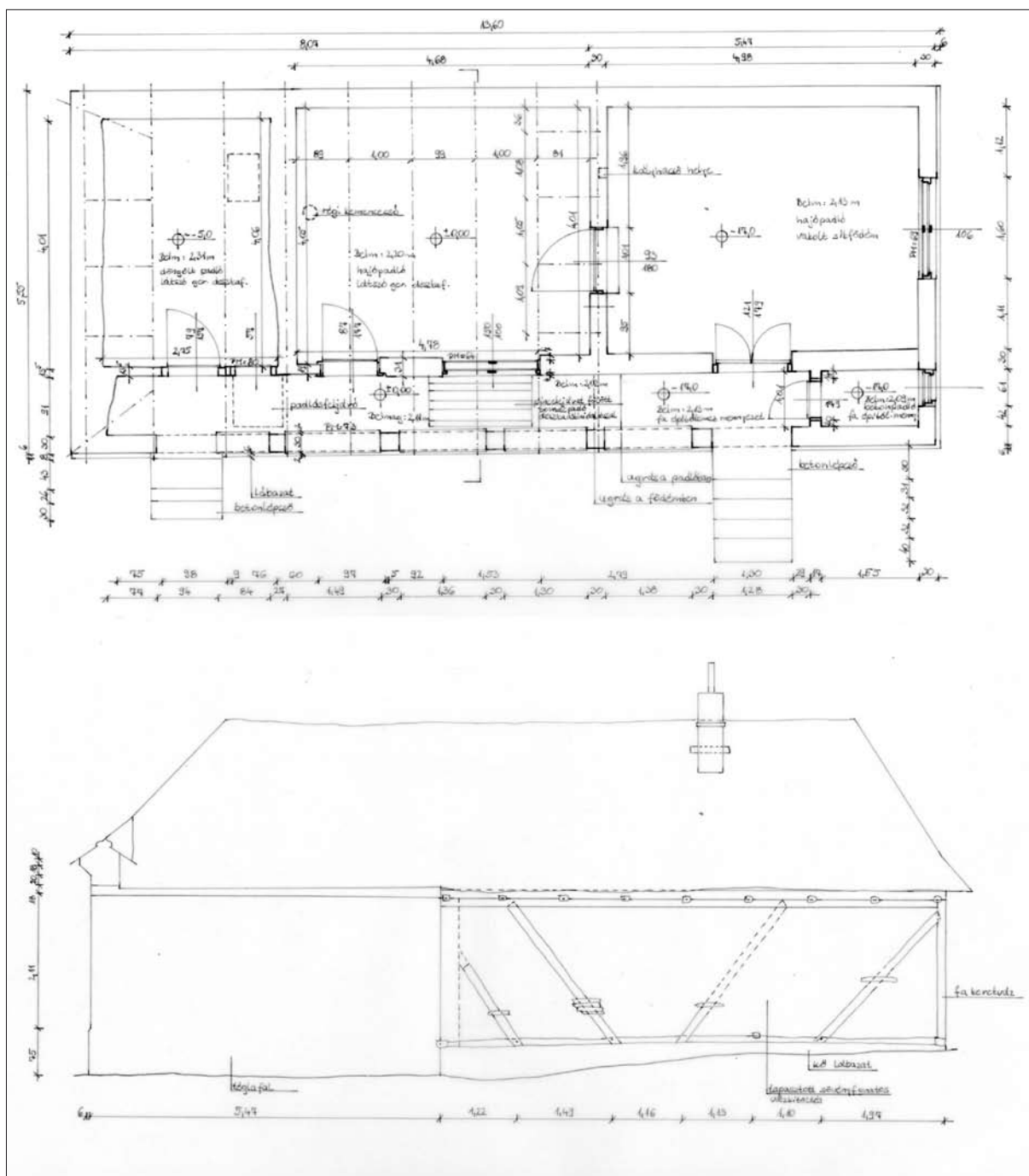
4. ábra Lozsád, 76. sz. lakóház. György Gabriella felvétele, 2007

5. ábra Új típusú csűr, Lozsád, 104. sz. telken.
Buzás Miklós felvétele, 2007

6. ábra Utcakép. Vass Erika felvétele, 2009

7. ábra Lozsád, 127. sz. ház alaprajza és hátsó homlokzata

Kinda István

AZ ÉLETTÉR ÉS LAKÁSKULTÚRA FŐBB SAJÁTÓSSÁGAI A HÁROMSZÉKI CIGÁNYOKNÁL

1. Előzmények

A székelyföldi magyar ajkú cigányság társadalma, gazdasági helyzete, népi kultúrájának különböző aspektusai, életstratégiái, identitása, mentalitásának összetevői főként az utóbbi két évtized folyamán váltak (főleg történeti, néprajzi, szociológiai, antropológiai) elemzések fontos tárgyává.¹ Bár a cigányság létszáma és régió belüli etnikai aránya indokolttá tenné az alaposabb kutatásokat, egy, a Székelyföldön belüli regionális lehatárolás – például a háromszéki cigányságra vonatkozó – a székelyföldi cigányság meglehetősen impozáns szakirodalmát több mint megtizedeli. Háromszék² cigány népessége viszonylatában a területi lefedettséget tükröző sporadikus vizsgálatok jelzik, hogy a térségben mindmáig nem került sor átgondolt, nagyobb léptékű társadalomtudományi kutatásra.

A háromszéki magyar ajkú cigányság néprajzi vizsgálatokban való felbukkanása az 1970-es években vidékünkön kibontakozott folklorisztikai kutatásoknak köszönhető, tulajdonképpen az egész 1989 előtti háromszéki cigánykutatás csupán két itteni szakember nevéhez fűződik. Albert Ernő, majd Pozsony Ferenc szellemi kultúrát feltáró terepmunkáik során a klasszikus magyar népballadák cigányok körében végbement zárványosodására és ritualizálódására figyeltek fel, e folklór-produktumok ugyanis a halotti virrasztókban funkcionális szerepet nyertek.³

Tekintettel a totalitárius diktatúra cigányokat is megcélzó asszimilációs törekvéseire, a magyar anyanyelvű cigányok társadalmának, kultúrájának kutatása a rendszerváltás utánra tolódott, és a publikációk tükrében kijelenthető, hogy további évtizedig jórészt a fent említett néprajzkutatókhoz köthető. Albert

Ernő tovább folytatta folklorisztikai tevékenységét, amelyet levéltári kutatásokkal egészített ki,⁴ Pozsony Ferenc pedig társadalmi és gazdasági néprajzi összehasonlító elemzéseket is végzett,⁵ majd egy orbaiszéki településre fókuszálva átfogó eredményeket felmutató állomásozó kutatószemináriumot szervezett.⁶

Albert Ernő és Pozsony Ferenc saját és szerkesztett kötetein kívül az 1990-es évek végétől Fosztó László a háromszéki peremvidék egy településének (az erdővidéki Székelyszáldobos) román nyelvű cigány társadalmát és vallásosságát elsősorban szociológiai módszerekkel tárta fel.⁷ Deák Ferenc a csernátoni cigányok temetkezési szokásait figyelte meg.⁸ 2004-től kezdődően Kinda István előbb egy sepsiszéki település (Nagyborosnyó) cigány többségének megélhetési stratégiáit, társadalmi, gazdasági és felekezeti tagolódását kezdte vizsgálni,⁹ majd az orbaiszéki Cófalva és az erdővidéki Vargyas cigány közösségeinek hagyományos gazdálkodásba és természetkiélő népi mestersegekbe való kapcsolódási pontjait mutatta be.¹⁰ Kiss Tamás a népszámlálási statisztikákból, illetve a polgármesteri hivatal adataiból kiindulva Sepsikőröspatak korántsem homogén lakosságának etnikai térképre vetítését végezte el, igen jelentős létszámú cigány kolóniájának integrációs problémáit tárta fel szociológiai és demográfiai módszerekkel.¹¹ A szintén szociológus Kiss Dénes pedig ugyanabban a tanulmánykötetben közölte a magyarhermányi cigányok pünkösdista felekezettel való viszonyáról, közösségi életükre gyakorolt hatásáról írott elemzését.¹²

A felsorolt munkák a társadalmi tematikák közül főként az együttélés mintáit, a szimbolikus térfoglalást, az identitást, etnopolitikai tényeket és lehetőségeket, a gazdaságra irányuló vizsgálatok leginkább a láthatatlan gazdaság, a hagyományos megélhetési

¹ Néhány átfogó tanulmánykötet, a teljesség igénye nélkül: POZSONY Ferenc – ANGHEL Remus Gabriel (szerk.) 1999; BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna (szerk.) 2002; ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc (szerk.) 2007; KISS Tamás – FOSZTÓ László – FLECK Gábor (szerk.) 2009; FOSZTÓ László 2009.

² A történelmi Székelyföld tájegysége, egykori területét nagyjából az 1968-ban létrehozott Kovászna megye öleli fel.

³ ALBERT Ernő 1973; POZSONY Ferenc 1980, 1981, 1984.

⁴ ALBERT Ernő 1993, 1998a, 1998b, 2000, 2001.

⁵ POZSONY Ferenc 1993, 1998, 2003.

⁶ POZSONY Ferenc – ANGHEL Remus Gabriel (szerk.) 1999. A magyar–román kapcsolatok elemzése mellett a kötet több dolgozata foglalkozik a zabolai cigányság helyzetével is.

⁷ FOSZTÓ László 1997a, 1997b.

⁸ DEÁK Ferenc 1999.

⁹ Lásd pl. KINDA István 2005, 2007a.

¹⁰ KINDA István 2007b, 2009a, 2010.

¹¹ KISS Tamás 2009.

¹² KISS Dénes 2009.

technikák és a migrációs tendenciák kérdésköreit, a kultúrávizsgálatok pedig a folklóralkotásokat és a szokásjog különféle megnyilvánulásait járták körül.

A prioritásként kezelt felsorolt kutatási területek miatt a székelyföldi, azon belül a háromszéki cigányok tárgyi kultúrájának szegmensei – élettere, tárgyi környezete, eszközhasználata – fölött elsiklott a tudományos érdeklődés.¹³ Ebben a dolgozatban ezt a hiányt kívánom legalább részlegesen feloldani.¹⁴ Háromszék magyar anyanyelvű cigány lakosságának építkezését, lakáskultúrájának és -berendezésének változatait a leggyakoribb gazdasági helyzetekből kiinduló modellek egybevetésén keresztül az áttekinthetőség miatt nagy vonalakban, általánosítva mutatom be, magam számára is megteremtve az alapot az itt vázolt struktúra egyes fejezeteinek későbbi kibontásához. Dolgozatom 2004-től végzett háromszéki terepmunkára épül, következtetéseim háttérben pedig azoknak a néprajzi interjúzásoknak és szociológiai felméréseknek a tapasztalata áll, melyeknek köszönhetően a vizsgált régió száznál is több cigány családját kerestem fel saját otthonában.¹⁵

2. Háromszéki helyzetkép

Kultúrakutatók, demográfusok számára már régóta nyilvánvaló, hogy a hivatalos népszámlások adatai nem relevánsak az egyes településeken élő cigányok számát illetően. Nagyborosnyó esetében például, ahol jó másfélezres az összlakosság, és a cigányság aránya a polgármesteri hivatal adatai, valamint saját megfigyelések szerint 60–70%-ra becsülhető, a 2002-es népszámlálási adatok mindössze 142 cigány főt, azaz 9,1%-ot jeleznek.¹⁶ A szomszédos Cőfalván pedig egyetlen cigányt sem tüntetnek fel, holott ezen a kis településen is évtizedek óta egyre markánsabban jelen van a cigány etnikum, aránya mára jó 15%-os.¹⁷ A szociológusok azonban az utóbbi években elindították Kovászna megye szintjén a népszámlálási adatok etnikai mutatóinak korrigálási folyamatát, a cigány

lakosság statisztikai megjelenítését a tényszerű, lokális ismeretek bevonásával. A 2002-es statisztikákban rejtve maradt és a helyi adminisztráció által ismert valós etnikai struktúrák összevetését Kovászna megye 30 településére (községek és városok szintjére) vonatkozóan nemrég közölték.¹⁸ Becsléseik Kovászna megyére vonatkozóan a cigányság arányát 12–15% körülinek mutatták ki¹⁹ (a 222 449 lakosból²⁰ ezek szerint legtöbb 33 367 cigány nemzetiségű). Ezen belül a magyar nyelvű vagy magyarul is beszélő cigányok arányát illetően valamivel magasabb rátában, 15,9%-ban (5305 fő eszerint) határozták meg felméréseik alapján.²¹

Az adatokból látható, hogy meglehetősen nagy arányú cigány lakosságról beszélhetünk Háromszéken, amelyet nem nyelve vagy specifikus viselete, hanem elsősorban közösségi kultúrája és sajátos élet-szervezése különbözteti meg az itteni magyaroktól. Létszámuk egyenetlenül oszlik meg a térségben. Néhány kivételes településtől eltekintve, ahol a helyi közösség vezetői és/vagy a lakosság ellenállásába ütközve nem telepedtek meg/elköltöztek a cigányok – Barátos, Árkos, Várhegy, Szacsva, Hatolyka –,²² a legtöbb településen egyre fokozódó hangsúllyal vannak jelen.

A háromszéki falvak etnikai térszerkezetében a cigányság néhány szembetűnő demográfiai-térszerkezeti formációba szerveződik, melyek közül egyszerre akár több is megfigyelhető egy-egy településen, a cigány lakosság létszámától és gazdasági rétegzettségétől függően:

1) a cigány lakosság kompakt közösségként jelenik meg valamelyik térrészre koncentrálódva, gyakran periférikus tömbben, az ún. Hegyen, Cigányoknál, Cigányszerben vagy Cigányréten (például Bükszád, Oltszem, Köröspatak, Hidvég, Zabola, Szörccse, Nagyborosnyó, Kisborosnyó, Zágón, Csomakörös, Sepsibesenyo, Vargyas stb. falvakban);

2) az utcák utolsó, szegényes házaiban élnek (Székelytamásfalva, Imecsfalva, Szentkatolna, Szörccse, Orbaitelek, Torja, Kézdiszentlélek);

¹³ Miklós Zoltán a korondi lakáskultúra változásait vizsgálva külön kitért a cigányok élettereinek bemutatására is. Lásd MIKLÓS Zoltán 2007; 2010. Háromszék viszonylatában konkrétan egyetlen cikk foglalkozott ezzel: KINDA István 2009b.

¹⁴ A meglehetősen szerteágazó lakáskultúra-kutatás (főleg székelyföldi) szakirodalmának bemutatásával nem szeretném a jelenlegi, elsősorban tereptapasztalatokon alapuló beszámolóim kereteit szétfeszíteni, csupán utalok arra, hogy az utóbbi években kollégám ezeket elég átfogóan már ismertette: MIKLÓS Zoltán 2007.

¹⁵ E munka mélységét vizuálisan érzékelteti a dolgozathoz csatolt képanyag. Megjegyzendő, hogy az alább tárgyalásra kerülő szegényebb csoportok sokkal befogadóbbnak mutatkoztak az elzárkózó újjgazdagokkal szemben, akiknek az életterét nem rögzíthettem fényképeken.

¹⁶ VARGA E. Árpád é. n. (Nagyborosnyó).

<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetn02.pdf>.

Utolsó letöltés: 2010. július 28.

¹⁷ Saját mérésű terepadat. Lásd még KINDA István 2007, 182.

¹⁸ KISS Tamás 2009, 101–103.

¹⁹ KAPITÁNY Balázs – KISS Tamás 2009, 299.

²⁰ 2002-es adat. VARGA E. Árpád é. n.

<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetn02.pdf>.

Utolsó letöltés: 2010. október 3.

²¹ Lásd KISS Tamás 2010, 21.

²² A direkt kiutasítás mellett a passzív ellenállásnak az a formája a leghatásosabb, amely során a helyiek a faluba érkező cigányokkal nem bonyolódnak semmiféle gazdasági kapcsolatba: nem vásárolnak tőlük, nem adnak el házat nekik, meggátolják és ellehetlenítik berendezkedésüket a faluban.

3) a kommunizmus idején a településszerkezet központibb részein is lakóházhoz jutottak egyes cigány családok, ám az egy-két generáció óta lakott cigány porta a székely falu utcaképebe nem simul bele, kiugró színfoltként tűnik fel (Cófalva, Lécfalva, Egerpatak, Komolló, Réty, Angyalos, Előpatak, Árapatak, Kézdimárkosfalva, Mátisfalva, Kézdimartonfalva, Haraly, Gelence, Dálnok, Kézdiabíbis);

4) az 1989-es változások után elindult a cigányok beköltözése a faluba a periférikus részokról, és újabban nagyméretű házakat, alpesi típusú villákat építenek, amelyeken keresztül a közösség szimbolikus értékmezéjében egyre előkelőbb helyet követelnek maguknak (Zabola, Páva, Nagyborosnyó, Zalán).

E kategóriák mentén egyféle mobilitási irány is kirajzolható a kibocsátó kolóniák lakóitól a saját építészeti ingatlanal rendelkező cigány családokig, ám csak annak szem előtt tartásával, hogy egy-egy ilyen önállósodási út teljes bejárása általában két-három generáció alatt megy végbe. Általában ez a mobilitás megbontja a külön térfelre tömörülő zárt etnikai struktúrákat és a település térszerkezete fokozatosan vegyessé válik, anélkül azonban, hogy a diaszpóraszerű beszívargás együtt járna a kibocsátó kolónia felszámolásával, hisz annak törzslakossága helyén marad és számban tovább gyarapodva fokozatosan betölti a kilépők által keletkezett demográfiai réseket.

A fentebb meghatározott településszerkezeti sajátosságokat, a követett életstratégiákat, a családtagok számát és a megvalósított jövedelmeket, valamint a családi törekvéseket figyelembe véve napjainkban a háromszéki cigány családok élettéréként:

a) a kolóniabeli cigány családok régi faházai, viskói;

b) a falvak belső utcáin álló, mára már roskatag, egykor átlagos parasztházak;

c) a jobban szituált réteg által felvásárolt székely házakból, vagy a 60–70-es évek kockaházaiból átépített; valamint

d) a legtehetősebb cigány réteg saját építésű, többemeletes palota vagy alpesi villa típusú új házai funkcionálnak.

Ezeknek az élettereknek a berendezése a család anyagi helyzetén túl az ideálszerűen követett életminták meghonosítását is jelzi, legtöbbször túlreprezentálva azokat. Kérdéseim ennek alapján a gazdasági állapot és az életterek/lakáskultúra összefüggéseire, a tervezett és tényleges megvalósítások összevetésére, a cigány családok mintakövetésének építészetben és lakberendezésben megmutató példáira irányulnak.

²³ Egy székelyföldi cigány kolónia szegregált életformáját, faluhoz kapcsolódó viszonyát, belső hatalmi struktúráját Miklós Zoltán önálló dolgozatban elemezte. Székelykeresztúr környéki

3. Életterek

3.1. A kolónia, cigánytelep viskói

Számos faluban a 20. század utolsó negyedéig a cigányok a periférikus részeken, homogén telepen, a *senkiföldjén* éltek. A térfoglalás kezdeményezői a valamikori gyepmesterséget ellátó személyek, a falu cigányai, a számkivetettek voltak. A kollektív emlékezet szerint a 19–20. század fordulóján ezeken a marginális területeken egy-két család telepedett meg, és belső gyarapodásuk, illetve a további beköltözések vezettek a jelenlegi népes kolóniák kialakulásához.

Ezek a csoportok a túlélő életmód megtestesítői. Megélhetésük alapja legtöbbször a gyűjtögetés, fuvarok bonyolítása lószekérrel, különféle kézműves mesterségek időszakos művelése (téglavetés, seprűkészítés), de környezetük szerint leginkább a meghatározatlan tartalmat fedő „szerzés”.

A kolóniába tömörülő cigány etnikus tömböknek a térhasználatára jellemző, hogy közösen birtokolt doméniumként működnek: az elszórtan épített faházak között nem húzódik kerítés, a tér belátható és átjárható. Legfontosabb magának a telepnek a körülhatárolása: patak, mezsgye, sövény képez természetes határt, de sokfelé ennél erősebb a cigány és a magyar közösségek által tiszteletben tartott mentális határvonal, amelynek átlépése informális módon már beszámolási kötelezettségekkel jár a másik etnikum tagjai felé. A cigánytelepekre a falubeli magyarok azonban sosem teszik a lábukat.²³ A kerítés nélküli házak közötti tereket ideiglenes ösvények kötik össze, amelyek az időjárás és a természet tájformáló hatásának tulajdoníthatóan állandóan változnak.

Például a zabolai és a kőröspataki Hegyen, vagy a nagyborosnyói Cigányréten a vályog- és faházak esetlegesen elhelyezésűek, a széldezkákból összeállított kerítésdarabok tulajdonképpen csak ruha- és edényszárításra szolgálnak, birtokjelölő szerepük gyakorlatilag nincs. Egymás ingó és ingatlan tulajdonát, illetve a gazdaságok határait az itt lakók a közös tudás révén tartják számon. A magyar lakosságtól eltérően, amely a kerítéssel a saját birtok térbeli konszolidációját valósítja meg, a cigányok úgy tartják, hogy a kerítések csak elválasztásra alkalmasak, ez pedig ellentétes a kultúrájuk közösségi jellegével. *Minek tegyünk kerítést? Hogy válasszuk el egymást? Úgyes tudjuk, ki hol lakik.* A közös területen élők közti társas viszony valami megfoghatatlan körvonalú gazdasági közösséget, laza reciprok viszonyt is jelent, s egyben egyfajta nagycsaládi integrációs formát is feltételez.

(Fiatfalva) eredményei feltűnően egybecsengenek saját tapasztalataimmal. Lásd MIKLÓS Zoltán 2005.

A paraszti étellel legszorosabb kapcsolata a háznak van, amely keretet ad a benne lakók teljes életének, az élet minden megnyilvánulásának. Az ember érzelmi kötődése a házhoz a legerősebb, amely az értelmi és az akarati megnyilvánulást is befolyásolja²⁴ – írja a klasszikus néprajzi szakirodalom a magyar parasztságra vonatkoztatva. Ebből fakadóan a ház és a berendezése egyöntetűen utal az életvitelre, a benne lakók életszemléletére, és értelemszerűen tükrözi a család gazdasági helyzetét is.

A többnyire vegetáló-túlélő életmódot folytató csoport legfontosabb élettereként azonban nem a házak, hanem a tagolatlan szabad terek funkcionálnak: az élet kora tavasztól a tél beálltáig a szabadban zajlik, a főzés, a mosás, sok esetben a tisztálkodás és általában az étkezés²⁵ is. A rendszerint bontott épületanyagból felhúzott ház az alvás, pihenés, a közöségtől történő elvonulás idejére biztosít intimitást. Az itteni háztípusok változatosak: megtalálható az egysejtű, a két- vagy háromszobás, beépített tornácos, boronafalú és tapasztott ház. Ha nincs állat a tulajdonukban, a kolóniák lakói melléképületekkel egyáltalán nem rendelkeznek. Pincét egy háznál sem találunk, egyszerűen azért, mert az aktuális szükségletekre korlátozódó felülő életforma azt nem követeli meg. A kolónia több családja közösen használ egy-egy fából összeállított illemhelyet, de az sem egyedi példa, hogy a ház mögött vagy a közeli erdőbe, bozótba húzódva végzik szükségleteiket.

Jellemző az infrastruktúra részleges vagy teljes hiánya: legtöbb házban jó esetben csak a villany van bevezetve, vízvezeték, csatornázás nincs, a fűtést az erdőből és környezetükből gyűjtött fával oldják meg.²⁶ A házak legnagyobb részébe az elektromos áram saját készítésű hálózaton fut: a réten egymástól 20–30 méterre felállított 2,5–3 méteres karók tartják azt a rétván szaladó toldott-foldott vezetékét, amely a „tehetős” családok számára lehetővé teszi a világítást, esetleg a parabola-antennával fogott műsorok élvezetét. Életmódra gyakorolt mély hatását és jelentőségét tükrözi, hogy az áramvezeték tabuzónaként reprezentálódik még a legkisebb gyermekek mentális térképén is, közvetlen közelét elkerülik. A kábel kiinduló vége a hivatalosan közművesített utcák utolsó házaitól, minden esetben cigányok által lakott házaktól indul. Akik nem engedhetik meg ezt a luxust, azok petróleumlámpával világítanak, vagy serpenyőbe helyezett, zsiradékba áztatott rongydarabot gyűjtanak meg, ezzel varázsolnak hosszabb-rövidebb ideig fényt a kunyhóikba.

A ház belső beosztását a rendelkezésre álló tér, a család létszáma és a szükségletek határozzák meg. Általában a konyha lakószobai funkciót is kap, és nappaliként is szolgál. Többsejtű házak esetén jellemző egy alvási elkülönített szoba megléte, amelyben az értékesebb lakásdíszítő tárgyakat is elhelyezik. A mindennapi tárgykultúra darabjaival a külső helyiségben találkozunk: külön sarok ad helyet az étel elkészítésének és a mosogatásra váró edények tárolásának, míg a szemközti fal mellett ülésre alkalmas vetett ágyat, előtte pedig az étkezésre is használt asztalt találjuk. Ebben a *living*-ben átlagban egy üveges kredenc és egy szekrény áll, amelyeknek a polcozott felülete alkalmas a színes képek, művirágok, vázák, aranyozott órák és nem használt fényes edénykészletek elhelyezésére.

3.2. Cigányházak a faluban

A *falusi cigányok* abban különböznek a kolónia tagjaitól, hogy a települések magyarok lakta utcáiban, elszórtan állnak szegényes házaik. Faluba költözésük egyik periódusa a kommunizmus ideje volt, amikor szociális alapon a helyi tanácsoktól megkaptak egy-egy gyengébb állapotú ingatlant, vagy hallgatólagos beleegyezést kaptak a gazdátlan, rendezetlen tulajdonviszonyú házak elfoglalására, esetleg a térszben végzett szolgálataikért jutányos áron hozzájutottak egy-egy olcsóbb házhoz. A rendszerváltás után, 1991-ben a 18-as törvény alapján a nincstelen cigány családoknak is mértek 50 ár földet, és ennek eredményeként olyan is előfordult – polgármestertől függően –, hogy a falu közepén jutottak építkezésre alkalmas telekhez.

Gyökeres életformabeli váltást és szimbolikus felértékelődést feltételez az a tény, hogy a lakott ház önálló társadalmi-gazdasági egység, a család individuális térfele a kolónia kollektivitáson alapuló életvitelével szemben; továbbá szimbolikus jelentőségű a saját házsám deklarálása azzal a teleppel ellentétben, ahol – jó esetben – mindenki egyetlen házsám alatt regisztrált. Ha a cigány kolónia kunyhóit és a falubéli cigányok házait ellentétpárként kezeljük, akkor ennek az összevetésnek az életvitel szempontjából is megvan a megfelelő oppozíciója: a közösségi-ség az atomizációval áll szemben.

A régebbi parasztházak cigány lakóinak élete a falubéli közösség előtt transzparenssebb, mint a kolóniabeli cigányoké. Míg a tömbben élő cigányokat nemigen veszi munkásként igénybe a települések gazdátársadal-

²⁴ DANKÓ Imre 1992, 139; S. LACKOVITS Emőke 2006, 103.

²⁵ Az étkezésnek ebben a társadalmi közegben nincs semmiféle kötött, ritualizált jellege (mint pl. asztalhoz ülés a családtagokkal együtt); megfigyeléseim szerint mindenki akkor fal valamit, amikor megéhezik, vagy amikor sikerül beszerezni valami enniivalót.

²⁶ Egy nagyborosnyói téglavető család feje például 2009 telének legkeményebb időszakában a ház előtt álló hatalmas eperfát vágta ki, hogy a fűtést valahogy megoldja pár napra. 2010 nyarán a népes gyermekcsereggel együtt sajnálkozva emlékeztek vissza mint a környezetükben fellelhető egyetlen gyümölcsfára.

ma, a falusi cigányokat rendszerint napszámos munkákra vagy az állatok mellé gondozóként alkalmazzák. Gyakran regisztrálható patrónus–kliens típusú huzamos gazdasági kapcsolat a napszámos munkát vállaló falusi cigány és a székely gazda között.

A falu utcáiban élő cigányok gazdálkodás szempontjából átmenetet képeznek a kolónia és a falubeli magyar háztartások gazdasági gyakorlatai között. Legtöbb esetben megtartották a régi tulajdonosok által felhúzott melléképületeket, így nem ritka, hogy csűr, pajta is rendelkezésére áll ezeknek a családoknak, melyeket rendszerint ló vagy tehén tartására használnak is. A meglévő pincéket megtartották, bár nem mindig eredeti rendeltetésük szerint használják. Kutatásom során megfigyelhettem, hogy ahol nincs pince, ott egy-két évig használható alkalmi vermeket ásnak az udvar sarkában, amelyekben szózt káposztát, burgonyát és egyéb terményeket tesznek el télire. A visszafogottabb gazdálkodásban és a tartalékoló megnyilvánulásokban a tervezettség, a jövőorientált életvitel jól tetten érhető.

Mint ahogyan a szóbeli folklór műfajai legtöbbször ennek az etnikumnak a kultúrájában maradtak fenn, azt tapasztaljuk, hogy ez a tárgyi kultúrára is érvényes. Házaik berendezése általában nem sokkal későbbi az építéskor divatban volt lakáskultúrájánál, az azóta eltelt idő újításait a kisebb tárgyak reprezentálják. Rendszerint a helyi lakosság használt bútorait és kidobott tárgyait is ezekben az enteriőrökben látjuk viszont. A lakóterek sötét, zsúfolt zugokként tárulnak elénk. A televízió, a színes műanyag csecsebecsék, a díszítő céllal prezentált üdítő és sörösdobozok a magyar családok körébe másfél-két évtizede betört termékdömping lakáskultúrára gyakorolt hatásaival szembesítenek. Jellemző a színes portékák, újságokból, magazinokból kivágott képek zsúfolt megjelenítése a falakon és a polcként használható szekrények tetején. Ezek a cigányok nagyobb felújításokat nem végeznek, sokszor az elmaradhatatlan javításokat is késve végzik el, így lakott épületeik lassú pusztulásnak vannak kitéve.

3.3. Cigányok a kockaházakban

A rendszerváltozás után számos háromszéki faluban színre lépett egy olyan csoport, amelynek tagjainak sikerült annyi pénzt gyűjteniük, hogy módosabb magyar gazdák, vagy – például Nagyborosnyón – az egykori tehetős zsidó kereskedők házaikat is meg tudták vásárolni. Ezáltal megléphettek nemcsak a kolóniától, hanem a falusi cigányházak szegénységétől való elszakadás leglényegesebb fokát is. Míg a tapasztos házak cigány családjai relatív szegénységben élnek

szerényen berendezett hajlékaikban, a feltörekvők csoportja az utóbbi 20 évben megvásárolt téglaházakat saját ízlés szerint kezdte berendezni, amely során markáns tendencia a faluban vagy idegenben látott modellek alkalmazása.

A megszerzett házakat rendszerint részleges átépítéssel és felújítással teszik kényelmesebbé és mutatósabbá. Ezek többnyire egy 4-6 évtizeddel ezelőtti komfort-konceptió jegyében épültek, melyekben az előszoba, a konyha, a szoba, a kamra és a pince helyiségei voltak funkcionálisan elkülönítve. Ezeknél a házaknál már nemcsak csürt és istállót találunk, de több helyen az autó számára garázs is áll.

Belsőépítészeti megoldások során igyekeznek úgy bővíteni a belső tereket, hogy a kisebb zugok felszámolásával nagyobb, átláthatóbb helyiségeket képeznek ki, például az egykori konyha nappalivá alakításával, a kamra konyhává építésével, vagy az ereszfalazásával. Míg eredetileg a lakás folyóvízzel való ellátását a falra akasztott, csappal felszerelt, feltölthető tartály jelentette, mely kézmosásra és ivásra is alkalmas volt, ezeknél a családoknál a fürdőszoba és a víz bevezetése már létszükségletként tételeződik, és azt leginkább a központi fűtés kiépítésével együtt valószínűsítjük meg. A fürdőszoba reprezentativitását és főleg csak tisztálkodásra való használatát jelzi, hogy a család az udvar hátsó felébe épített illemhelyet használja.

Az átalakítás után az első nagyobb tér reprezentációs célokat is szolgál: a nappaliban az étkezésekre, a tévészere és a vendégek fogadására kerül sor. A belépő a nappali berendezésén mérheti le a család anyagi helyzetét és gazdasági aspirációit, hiszen a tárgyi kultúra kicserélése nem egyszerre megy végbe, hanem folyamatosan valósul meg. Ezeknek a folyamatosan épülő-átalakuló házaknak a tárgyi világa leginkább az 1970–80-as évek politúrozott bútoraiból, a 90-es, 2000-es évek plüssel bevont ülőgarnitúráiból, valamint az utóbbi időszak elektronikus felszereléséből, tévéből, rádióból, elemmel működtetett kínai faliórákból és műanyag vízesésekből áll. A lakásbelső összképe még mindig zsúfoltnak hat, amely az utóbbi 30 év gyorsan cserélődő lakberendezési tárgyainak együttes megjelenítéséből, hivalkodó reprezentációjából adódik.

3.4. Cigány villák

Az újgazdag cigányok nyomortól való sikeres eltávolodása és gazdasági kiugrása az 1990-es évek közepétől a 2000-es évek elejéig követhető, és makrogazdasági okokkal magyarázható.²⁷ Külföldön szerzett jövedelmeiknek és tartalékoló-befektető életstratégiájuknak köszönhetően látványosan jobb anyagi

²⁷ POZSONY Ferenc 1998; POZSONY Ferenc – ANGHEL Remus Gabriel (szerk.) 1999; KINDA István 2005; 2007a.

helyzetben élnek az előző csoportok tagjainál. A szerényebbek közt tapasztalt nagyfokú kollektivitás itt már individuális érdekekkel cserélődik fel, a családok a mindennapi kapcsolatokban az elit közösség összetartozását, a kasztosodást hangsúlyozzák, ám rejtett attitűdként a gazdasági rivalizálás, a javakkal való versengés jellemző. Ezt a versenyhelyzetet a papíron tisztázott tulajdonviszonyok, a gazdaságok rögzített határai és az ezeken belüli folyamatos szimbolikus építkezés, a családtagok autóinak felvonultatása, valamint a háztartás külső arculatát meghatározó impozáns székelykapuk emelése is visszatükrözi.

A villa típusú új házak építésekor az életfunkciók alapján kerülnek leválasztásra az egyes helyiségek. Egy modern család villájában több előszoba, amerikai típusú, pulttal, boltívvel ellátott konyha, mellette kamra, ebédlő, tágas nappali, gyerekszoba, hálószobák, igényesen felszerelt fürdőszoba, valamint – a felsőbb emeleteken – reprezentációs céloknak is megfelelő szobák találhatóak, amelyeket központi-igazán fűtenek. Az ablakok kiképezésekor a méretes, tükörfóliázott, hőszigetelt megoldásokat kedvelik, a világos, pasztell meszelés mellett a belső fényeket beépített világítótestekkel, energiatakarékos égőkkel hangsúlyozzák. Fontos szempont, hogy a ház előtti udvaron edénybe ültetett mediterrán növény, épített grillező, árnyékolt, hintázó ülőalkalmatosság, vagy szökőkút legyen. A benti toalett mellett továbbra is megtartják a kinti favécét.

A lakás berendezésekor azt tartják szem előtt, hogy minden bútor és felszerelés új legyen. A rendezettséget és a tisztaságot illetően deklaráltan igyekeznek túltenni a legfelszereltebb és a legtisztább magyar háztartásokon is. A belső dekorációk alkalmazása során az ízléses, szellősebb, visszafogottabb kompozíciókat részesítik előnyben. Az előbbi csoportok színes szőnyegeit és lakástextíliáit ebben a környezetben a padlószőnyeg és vastag perzsaszőnyegek, illetve a nem kirívó színezésű apróbb kézimunkák váltják fel.

4. Összegző

Ha megfigyeljük a háromszéki székely falvakban a magántelek határhasználatának gyakorlatát, láthatjuk a két ellenkező pólust: a székelyek arra törekednek, hogy a *bennvalót*, az *életet* minél egyértelműbben bekerítsék, ezzel szemben a kompakt cigány tömb lakossága egyáltalán nem használ kerítést. Érdekes tény, és a két kultúra közötti átmenetként értelmezhető, hogy a falu belső utcáira költöző cigány családok arra törekcsenek, hogy az utca frontján a szomszédos magyarokéhoz hasonló kertet, netán székelykaput emeljenek, amely sokszor még magát a tervezett házat is megelőzi. A telek teljes bekerítése azonban ritkán valósul meg, hiszen gazdáinak mélyebben fekvő hátsó részeit továbbra is szabadon, kötöttségektől mentesen szeretik használni.

A házak berendezésének szervező elve alapján megfigyelhető, hogy a szerényebb hajlékban élőknel – a kolónia, a tapaszos házak, részben a régebbi kockaházak lakóinál – a hagyományosabb (párhuzamos és sarkos) lakberendezés dominál. A legújabb építésű cigány villákban többnyire az egész családot egy központi helyre, egy asztalhoz ültető centrális lakberendezési megoldást alkalmaznak.

Akár a népi építészet, akár a lakáskultúra felől elemezzük a háromszéki cigányok életterét, azt látjuk, hogy a gazdaságilag jól elkülönülő csoportok lakóház-típusai nem illeszkednek szervesen a székely falu összképébe. A két véglet között – ahol egyrészt a kolónia épületei periférikus, leszakadt közösségnek adnak otthont, másrészt a villák építészeti megfogalmazásukban és kihívó berendezésükben messze túltesznek a székely közösség által ízlésesnek tartott ház- és lakáskultúra elvárásain – a falusi cigányok csoportjai valamivel jobban belesimulnak a település külső arculatába, ám a kifejtett erőfeszítések és az adaptációs tendenciák ellenére az elhanyagolt épületek vagy a merész újítások között továbbra is megőrzik, illetve újradefiniálják és felmutatják életterük és lakáskultúrájuk etnikus jegyét.

Irodalom

ALBERT Ernő

- 1973 *Háromszéki népballadák*, Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye, Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel, szerkesztette Albert Ernő és Faragó József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1998a *Sok szép cigánylány. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népdalok és balladák*, Népi Alkotások Háza, Sepsiszentgyörgy.
- 1998b *A cigányok útja Háromszékre és itteni életük*, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*, Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 81–91.
- 2000 *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- 2001 *Sír az út előttem. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

BODÓ Julianna (szerk.)

- 2002 *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, Pro-Print Könyvkiadó – KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda.

DANKÓ Imre

- 1992 *Az ember és a ház érzelmi kapcsolatáról*, *Ház és ember*, 8, Szentendre, 139–142.

DEÁK Ferenc

- 1999 *Cigánytemetés*, *Korunk*, X (9), 107–111.

FOSZTÓ László

- 1997a *Interetnikus kapcsolat Székelyszáldoboson. Cigány–magyar egymás mellett élés*, *Acta 1996/2*, Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum – Erdővidéki Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 233–250.
- 1997b *Pünkösdistá cigányok Háromszéken*, *Keresztény Szó*, VIII (4), 25.
- 2009 *Colecție de studii despre romii din România*, Editura ISPMN–Kriterion, Cluj–Napoca.

KAPITÁNY Balázs – KISS Tamás

- 2009 *Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben*, in: Spéder Zsolt (szerk.): *Párbuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*, KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 2009/2, 297–309.

KINDA István

- 2005 *Tradicionalis mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelemszerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben*, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, KJNT, Kolozsvár, 147–170.
- 2007a *„A téglavetéssel erősen nagy baj van...”* Fejezetek a nagyborosnyói cigányok gazdasági és társadalomnéprajzi kutatásából, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 597–622.
- 2007b *Cófalva az „aranykorszakban” és a rendszerváltozás után*, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1, KJNT – Pro Museum Egyesület – KMKK, Sepsiszentgyörgy, 175–201.
- 2009a *Patronok és napszámosok. Hierarchikus magyar–cigány viszonyok a vargasi mészégetés erőterében*, *Néprajzi Látóhatár*, 2009/3, 20–37.
- 2009b *Háromszéki cigányok ház- és lakáskultúrája*, *Transsylvania Nostra*, III, 11 (3), 22–26.
- 2010 *Hagyományos mesterségek vonzásában (háromszéki és erdővidéki példa)*, in: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti–néprajzi konferencia előadásai (Gödöllő, 2009. február 18–20.)*, Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem GTK, Budapest–Gödöllő, 155–163.

KISS Dénes

- 2009 *Romii din Herculian și rolul religiei pentecostale în viața comunitară*, in: Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor (red.): *Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, Editura ISPMN–Kriterion, Cluj–Napoca, 119–143.

KISS Tamás

- 2009 *Categorizarea etnică și statut social la Valea Crișului, județul Covasna*, in: Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor (red.): *Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, Editura ISPMN–Kriterion, Cluj–Napoca, 83–117.
- 2010 *Népesedési folyamatok és a népesedéspolitika lehetőségei Erdélyben*, *Pro Minoritate*, 2010/tavasz, 10–32.

LACKOVITS Emőke, S.

- 2006 *Köznapok és ünnepek a házban. A dunántúli németek lakáskultúrája, életmódja, szokásai – különös tekintettel a Bakony, Balaton-felvidék német közösségeire*, in: Márkusné Vörös Hajnalka – Mészáros Veronika (szerk.): *Ház történetek. A dunántúli németek kulturális jellemzői*, Konferencia Veszprémben 2004. október 14–15., Veszprém, 103–142.

MIKLÓS Zoltán

- 2005 *„Cigányból pap nem lesz.” Szegregáció és passzivitás a magyar–cigány kapcsolatokban*, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 171–192.
- 2007 *Lakáskultúra-váltás a sóvidéki Korondon. A korondi lakásbelső történeti fejlődése*, *Acta Siculica 2007*, Székely Nemzeti Múzeum – Délkeleti Intézet, Sepsiszentgyörgy, 657–676.
- 2010 *Korond gazdasági-társadalmi átalakulása*, PhD-disszertáció kézirat, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

- 1980 *A hajdúkkal útnak induló lány balladájának újabb változatai*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIV (1), 69–80.
- 1981 *Virrasztóbeli keserves nótáink. Népballadák közössége és szertartása*, *Korunk*, XL (10), 735–738.
- 1984 *Alomvíz mariján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák*, Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc, A dallamokat lejegyezte és a zenei részt gondozta Török Csorja Viola, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

- 1993 A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos hitélete, in: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*, *Cigány Néprajzi Tanulmányok*, 1, Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó, Budapest–Salgótarján, 76–80.
- 1998 Változások az erdélyi cigány társadalom életében, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*, Petöfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 111–118.
- 2003 Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán, in: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 109–138.
- 2007 Három korszak az erdélyi cigányközösségek kutatásának történetében, in: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *KJNT Évkönyve 15. Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*, KJNT, Kolozsvár, 9–26.
- POZSONY Ferenc – ANGHEL Remus Gabriel (szerk.)
- 1999 *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala*, Asociația Etnografică Kriza János, Cluj.

Particularitățile spațiului vital și ale culturii de habitat la comunitățile de țigani din Treiscaune (jud. Covasna)

(Rezumat)

Disciplinele de specialitate au trecut cu vederea până acum segmentele culturii materiale a romilor – spațiul vital, mediul material, instrumentele folosite. Prin acest studiu doresc să acopăr măcar parțial acest hiat. Prezint aici generalizat, prin compararea modelelor bazate pe cele mai frecvente situații economice, variațiile construcției caselor, culturii și amenajării de locuință a țiganilor de limbă maternă maghiară din Treiscaune, punând bazele posibilității de a discuta în detaliu capitolele structurii schițate în acest studiu. Lucrarea mea se bazează pe munca de teren ce am efectuat în Treiscaune începând din 2004, iar concluziile sunt construite pe experiența acelor interviuri etnografice și cercetări sociologice, mulțumit cărora am vizitat prin regiunea studiată peste o sută de familii de țigani în căminul lor.

Characteristics of the living space and habitation culture of the Gypsies from Háromszék (Covasna county)

(Abstract)

Academic interest has been neglecting so far the segments of Gypsy material culture: issues like living space, material environment, use of tools. In this study I wish to cover that gap, at least partially. I present here, through the comparison of the models based on the most frequent economic models, the variations of house building, dwelling culture and home accommodation of the Hungarian-speaking Gypsy communities from Háromszék, thus laying down the fundamentals of the possibility to explicate later in detail each chapter of the structure sketched here. My study is built on the fieldwork I have effectuated since 2004 in Háromszék, and the conclusions drawn are backed up by the experience of those ethnographic interviews and sociological surveys thanks to which I could visit in the studied region more than one hundred Gypsy families in their homes.

I. Kolónia

1. ábra Kolónia, előtérben a villanyvezeték. Nagyborosnyó, 2010

2. ábra Udvar. Nagyborosnyó, 2010

3. ábra Egysejtű boronaház. Nagyborosnyó, 2010

4. ábra Az egysejtű ház belseje. Nagyborosnyó, 2010

5. ábra Egysejtű téglaház. Nagyborosnyó, 2010

6. ábra Az egysejtű téglaház belseje és lakói. Nagyborosnyó, 2010

7. ábra Konyhaként használt előszoba. Nagyborosnyó, 2010

8. ábra Hálószoba reprezentatív tárgyakkal. Nagyborosnyó, 2010

9. ábra Lakószoba reprezentatív része. Nagyborosnyó, 2005

10. ábra Lakószoba ebédlő része. Nagyborosnyó, 2005

11. ábra A szükségleteknek megfelelően bővített sorház. Nagyborosnyó, 2010

12. ábra Kolóniára jellemző tipikus konyha. Nagyborosnyó, 2010

II. Falusi cigányok

13. ábra Bekerített ház az utca végében. Nagyborosnyó, 2010

14. ábra Utcavégi ház, kerítéssel. Nagyborosnyó, 2010

15. ábra Boronaház és lakói a falu Sepsiszentgyörgy felőli végén. Nagyborosnyó, 2005

16. ábra Sorház a falu kisborosnyói végén. Nagyborosnyó, 2005

17. ábra Pinceként használt verem az egyik udvaron. Nagyborosnyó, 2010

18. ábra Lakószoba épített tüzelővel. Nagyborosnyó, 2010

19. ábra Lakószoba főzésre használt része. Nagyborosnyó, 2010

20. ábra Lakószoba reprezentatív fele. Nagyborosnyó, 2010

21. ábra Zsúfolt sarok. Nagyborosnyó, 2010

22. ábra Konyha és ebédlő. Nagyborosnyó, 2010

23. ábra Szoba mennyezetről lelógó műfenyő karácsonyfával.
Nagyborosnyó, 2010

24. ábra Rendezett lakásbelső. Nagyborosnyó, 2005

25. ábra Takaros cigány porta székykapuval. Nagyborosnyó, 2004

26. ábra Magyaroktól vásárolt ház székykapuval. Nagyborosnyó, 2004

27. ábra Felújított ház székykapuval. Nagyborosnyó, 2004

28. ábra Tehetős cigány gazda új háza. Nagyborosnyó, 2010

29. ábra Kolóniából a faluba. Felújított ház. Nagyborosnyó, 2010

30. ábra Gazdálkodó cigány család (apa és fia). Nagyborosnyó, 2010

31. ábra Kockaház lakói. Nagyborosnyó, 2005

32. ábra Lakberendezés. Nagyborosnyó, 2005

33. ábra Kockaház tisztaszobája. Nagyborosnyó, 2005

34. ábra Rendezett udvar. Nagyborosnyó, 2010

35. ábra Új igények szerint átépített kockaház. Nagyborosnyó, 2004

36. ábra Nappali részlete. Nagyborosnyó, 2004

37. ábra Újgazdag cigány háza. Nagyborosnyó, 2004

38. ábra Fialat cigány család konyhája. Nagyborosnyó, 2005

39. ábra Újgazdag cigány villa. Zabola, 2009

40. ábra Újgazdag cigány villa. Zabola, 2009

Olosz Katalin

ÚJABB ADATOK A MEGGYILKOLT CSENDŐR (BUTYKA IMRE) BALLADÁJÁHOZ

1. Amióta Vikár Béla példát mutatott arra, hogy miként lehet egy új stílusú helyi ballada keletkezéstörténetét, történelmi-társadalmi beágyazottságát vizsgálni, változatainak alakulását, ismertségét, elterjedtségét nyomon követni,¹ több szerző is vállalkozott egy-egy helyi népballada hasonló szándékú bemutatására. A hosszabb-rövidebb írások természetesen nemcsak terjedelemben különböznek egymástól, de dokumentáltság, szakirodalmi ismeretek, szövegváltozatok vagy éppen terepismertet tekintetében is. Közös viszont bennük az, hogy mindegyik írás szembesíteni igyekszik a megtörtént eseményt a költői megfogalmazással, a valós történetet annak balladai tükrözésével. Néha a szerzőknek sikerült megnevezniük azt a népi verselőt is, akinek nevéhez a rendkívüli esemény verses megörökítése köthető, s akinek közszájon forgó verséből alakultformálódott, viszonylag rövid idő alatt, egyik-másik helyi ballada.

A 20. század elején Vikár Béla vállalkozása még kuriózumnak számított, napjainkban azonban akár külön szakirodalmi jegyzéket állíthatunk össze azokból a tanulmányokból és cikkekből, melyek a lokális balladák keletkezéstörténetét, életjelenségeit, változatait és változásait vizsgálják, s amelyek az utóbbi negyven-ötven évben láttak napvilágot.² A sort Antal Árpád nyitotta meg a Balog Józsi balladájáról írt példaértékű tanulmányával,³ s bár az ő monografikus teljesítményét hosszú ideig nem sikerült senkinek sem utolérnie vagy meghaladnia, számos értékes tanulmány és adatközlő cikk született e tárgykörben a 20. század második felében. Elég, ha Almási István

Bajka Sándor balladájáról írt kiváló tanulmányára,⁴ Faragó József idevágó írásaira hivatkozunk,⁵ vagy ha a teljesség igénye nélkül utalunk további szerzők tanulmányaira és cikkeire, melyekben egy-egy helyi ballada bemutatására került sor,⁶ illetve egy vidék lokális balladáinak összefoglaló jellemzésére.⁷

Az utóbbi két évtizedben újabb lendületet vett a helyi balladák kutatása. Ennek magyarázatát elsősorban abban kereshetjük, hogy az 1989-es fordulat után magyar kutatók számára is megnyíltak az addig hét lakat alatt őrzött levéltárak, s ezzel lehetőség nyílt anyakönyvek, tanúvallomások, periratok tanulmányozására, vagyis olyan források feltárására, melyek a szájhagyományban őrzött lokális történelem emlékeit és a helyi balladákban megénekelte eseményeket adatszerűen hitelesítik, vagy éppen cáfolják.⁸ Levéltári adatok bevonásával írta meg Tófalvi Zoltán rövid ismertetését *Butyka Imre balladájáról*,⁹ elmélyült levéltári kutatások nyomán született meg Albert Ernő két kitűnő tanulmánya Váradai Jóska és Dancsuj Dávid balladájáról,¹⁰ és levéltári adatok, valamint a korabeli sajtó híradásainak felhasználásával tárta fel legújabbban Demeter Lajos is két helyi ballada – *A meggyilkolt postáslegény* és *A meggyilkolt csendőr* – változatainak valóságelemeit.¹¹

Az utóbbi két évtized jelentős előrelépést hozott a lokális ballada sajátosságainak elméleti vizsgálatában is. Ebben a vonatkozásban Keszeg Vilmos kutatásait kell kiemelnünk, aki két tanulmányban is foglalkozott a lokális ballada születésének és terjedésének vizsgálatával, valamint ezeknek a balladáknak a helyi közösségben betöltött szerepével.¹²

¹ VIKÁR Béla 1905a, 1905b.

² Néhány ilyen jellegű kezdeményezésről korábbról is vannak adataink: egyik-másik gyűjtő rövid tájékoztatást csatolt a közölt balladához, melyben vázolta a balladai történések valós hátterét. Vö. SZABÓ Sámuel, F. 1863, 483; DOMOKOS Pál Péter 1933.

³ ANTAL Árpád 1962.

⁴ ALMÁSI István 1977.

⁵ FARAGÓ József 1958, 1960, 1973, 1975, 1977a, 1979.

⁶ Lásd OLOSZ Katalin 1971; TÓTH Ferenc 1979a, 1979b; VASAS Samu 1981; HALÁSZ Péter 2004; ISTVÁN Lajos 2008.

⁷ Lásd FARAGÓ József 1977b.

⁸ Ezúttal csupán a romániai helyi balladák kutatásában elért eredményeket vesszük számba, nem térünk ki a más vidékek helyi balladáiról készült írásokra. Jelezni kívánjuk viszont, hogy a közelmúltban szép monográfia jelent meg egy Győr környéki lokális balladáról. Lásd LANZENDORFER Zsuzsanna – GÜLCH Csaba 2003.

⁹ TÓFALVI Zoltán 1992. A sok értékes, új adatot felvonultató tanulmány a korondi Firtos Művelődési Egyesület folyóiratában, a *Hazanézőben* jelent meg. A vidéki folyóiratban tudományos apparátus nélkül jelent meg a dolgozat.

¹⁰ ALBERT Ernő 1996, 2007.

¹¹ DEMETER Lajos 2008, 2009.

¹² KESZEG Vilmos 2002, 2004.

2. A helyi balladák kutatásának legújabb eredménye Demeter Lajos nevéhez fűződik, aki *A meggyilkolt csendőr* balladatípusról közölt tanulmányt a Székely Nemzeti Múzeum 2009-es évkönyvében.¹³ Ehhez a tanulmányhoz szeretnék a továbbiakban kiegészítő megjegyzéseket fűzni, újabb adatokkal alátámasztani, esetenként továbbgondolni szerzőjének helyénvaló megállapításait. Előre kell bocsátanom, hogy Demeter Lajos Butyka Imre balladájáról írt tanulmánya alapos, körültekintő kutatáson alapszik, gondosan felépített, szerkezetében, nyelvi megformálásában, tudományos tartásában egyaránt igényes írás. Észrevételeimet tehát nem a hézagos dokumentáltság, a felületes kommentárok, vagy hanyag szövegszerkesztés miatt vetem papírra, hanem részben abból a megfontolásból, hogy kár volna elhallgatni egy sor olyan adatot-információt, melyekhez a leendő balladakatalógus építgetése közben jutottam, s melyeknek jó részét Demeter Lajosnak nem volt honnan ismernie, hiszen még kéziratban lappangtak, amikor tanulmányát írta, illetve kéziratban lappangnak mind a mai napig.

Másrészt azért is szükségesnek véltem a megszólalást, mert *A meggyilkolt csendőr* típusú balladát – csaknem egyedülállóan a magyar folklórban – egyszerre két, egymástól távol eső vidék helyi balladájaként ismerjük. Udvarhelyszékinek és háromszékinek egyaránt tekinthető annak okán, hogy a balladahős Butyka Imre távol szülőföldjétől, az udvarhelyszéki Korond közelében esett rablógyilkosság áldozatául, származását tekintve viszont Kovászna szülötte volt, s így tragédiája emlékét családja/rokonsága révén Háromszéken is napjainkig fenntartották.

Demeter Lajos eredményeit a ballada udvarhelyszéki kötődéseivel kapcsolatban írott forrásokból – könyvészeti, kéziratári és levéltári adatokkal – tudom kiegészíteni, a háromszéki változatokra vonatkozó észrevételeim viszont többnyire személyes jellegűek, lévén, hogy én is kovásznai vagyok. Nyomban hozzá kell tennem azonban, hogy szégyenszemre, én nem Kovásznán ismertem meg a balladát, noha – mint utólag kiderült –, családom és tágabb rokonságom tagjai közül többen ismerték és ismerik ma is a balladát, kettő közülük adatközlőként is szerepel Demeter Lajos „seregszemléjén”.

Az Adalékok a meggyilkolt csendőr (Butyka Imre) balladájához című tanulmányában Demeter Lajos öt kérdéskör vizsgálatára vállalkozott: a) rekonstruálta az 1888. február 15-én elkövetett gyilkosság történetét és következményeit; b) az írott forrásokból kirajzolódó eseménysort szembesítette a korondi lokális történelem narratívumaival; c) bemutatta a szakiro-

dalomban énekmondó balladaként számon tartott epikus éneket (jellemző kezdőformuláját, sajátos szövegfordulatait), vázolta földrajzi elterjedtségét, ismeretének időbeli koordinátáit; d) közölte a ballada általa felkutatott 15 változatának szövegét; e) számba vette a balladaváltozatok valóságelemeit, vagyis összevetette a balladai történéseket a valós eseményekkel.

Tekintettel arra, hogy mind az öt kérdéscsoporthoz újabb adatokat/adalékokat tudok társítani, a fenti sorrendben tárgyalom én is azokat.

A valós esemény, ami alapul szolgált a ballada megszületéséhez, s amelyet Demeter Lajos tárt fel részleteiben, 1888. február 15-én, a reggeli órákban történt. A Székelyudvarhelyre igyekvő parajdi posta, mely a jó szánút következtében egylovas postaszánból állott, s melyen a postakocsison kívül Butyka Imre nevű csendőr ült fedezetül, a Korond és Pálfalva közötti útszakaszon haladtában a Kalonda tetőn pihenőt tartott. A rablók ekkor támadták meg a postakocsit: egyetlen, hátból leadott lövéssel leterítették a csendőrt, a menekülő kocsist futni hagyták, a szállítmányt, mely azon a napon a községi adó mellett a parajdi sóbánya jövedéki adóját is tartalmazta, magukhoz vették, s mielőtt elillantak volna, fejszével még összevagdalták a halott csendőrt, s leszúrták a postalóvat is. A rémült kocsis visszafutott Korondra, riasztotta a csendőröket, akik azonban a Kalonda tetőn már csak a halott Butyka Imrét és a feltört és kifosztott postaládát találták. Üldözőbe vették a rablógyilkosokat (akik a kocsis elmondása szerint hárman voltak), de rossz irányban indultak el, s emiatt a rablók egérutat nyertek. Az intenzív nyomozás és egy véletlenül felbukkanó információ¹⁴ folytán a tettesek – három Beszterce-Naszód megyei férfi: a nagysajói Emerich Márton és sógora, az ugyancsak nagysajói Maurer János, valamint a monori Puj Dumitru – hamarosan kézre kerültek: február utolsó napjaiban már a székelyudvarhelyi fogház „vendégszeretetét” élvezték. Bűnrészesség gyanújával a postakocsist is letartóztatták, de miután elfogták a valódi bűnösöket, s azok vallomást tettek, bebizonyosodott a kocsis vétlensége, s így ellene nem indult eljárás. A meggyilkolt csendőrt a korondi katolikus temetőben temették el, hol vasráccsal körülvett, sírkövel megjelölt nyughelye ma is látható.

A történet mozzanatainak rekonstruálásában Demeter Lajos írott – nyomtatott és kőbe véselt – forrásokra támaszkodott. A gyilkosság pontos időpontjának megállapításában azok az adatközlések voltak segítségére, melyek szó szerint közölték Butyka Imre sírkövének feliratát, illetve annak az emlékkőnek a feliratát, melyet a gyilkosság színhelyén, a Korond

¹³ DEMETER Lajos 2009.

¹⁴ Az egyik tettes elejtett egy olyan megjegyzést, hogy régebben ő is Korondon szolgált csendőrként.

és Pálfalva közötti régi út mentén a Kalonda fennsíknak arra a helyére állítottak, melyet a korondiak máig „Butykánál” néven tartanak számon.¹⁵

Demeter Lajosnak gondot okozott a két felirat eltérő dátuma: a sírkőn 1888. február 15. szerepel, az út melletti emlékkövön viszont – egy 1972-ben készített másolat szerint – február 13.¹⁶ A kétnapnyi eltérést – Faragó József jegyzetére és István Lajos cikkére hivatkozva¹⁷ – Demeter Lajos azzal magyarázza, hogy a mára már teljesen olvashatatlan kalondai emlékkő feliratát 1972-ben is nehezen lehetett kibetűzni; ennek következtében elképzelhető, hogy a kopott útszéli emlékkövön a másoló tévesen február 13-át olvasott február 15. helyett. Ezt a feltételezést annál is inkább valószínűnek tartja, mivelhogy mind a sírkövet, mind pedig az út melletti emlékkövet a csendőrbajtársak állították kegyeletük jeléül, s a feliratokból ítélve úgy véli, hogy „mind a két emlékjelt egyazon időben, a kalondai emlékkövön olvasható 1897. esztendőben állították”.¹⁸

Demeter Lajos okfejtése logikusnak és meggyőzőnek tűnik, néhány idevágó újabb adat azonban elgondolkoztat a két emlékjel feliratában mutatkozó eltéréseket illetően. Elgondolkoztat azért, mert a kalondai emlékjel feliratát korábban, az 1960-as években még két másik odalátogató érdeklődő is lemásolta. A korondi Tófalvi Zoltán és a farkaslaki Jakab Rozália egymástól függetlenül írta le a kalondai emlékkő szövegét, s mindkét másolatban február 13. szerepel a gyilkosság napjaként.¹⁹ Én ebből arra következtetek, hogy a kővön eredetileg is február 13. szerepelhetett, nem téves olvasat folytán került forgalomba ez a dátum.

Nem értek egyet Demeter Lajossal abban a tekintetben sem, hogy a két emlékjelt egyazon időben, 1897-ben állították volna. Nincs módomban az ellenkezőjét bizonyítani, de azt gyanítom, hogy – a szokásoknak megfelelően – a sírkő nem 1897-ben, hanem korábban került a korondi temetőben lévő sírra, s csak a gyilkosság színhelyét megjelölő kalondai

emlékkövet állították 1897-ben. Elgondolásomat arra alapozom, hogy a máig általános szokás szerint az ideiglenes sírjelt a temetést követő egy-két éven belül rendszerint maradandó síremléssel helyettesítik, s mivel a halál – temetés – sírkőállítás rendje így természetes, nem jelölik meg külön a sírkőállítás időpontját. Ha viszont a szokottnál később kerül az emlékhelyre valamilyen jel, állításának időpontját is feltüntetik. A kalondai emlékkő tanúsága szerint tíz évvel a rablógyilkosság után jelölte meg a „csíkszeredai szárny legénysége” az egykori bajtárs értelmetlen halálának színhelyét. Elképzelhető tehát, hogy tíz év távoból rosszul emlékeztek Butyka Imre halálának napjára, s ezért került február 13. az emlékkőre, mint ahogy az is joggal feltételezhető, hogy a sírkövön, melyet „a 2. csendőr szárnybeli bajtársak” emeltek, a hiteles dátum szerepel.²⁰

E téren minden kétséget eloszlatott az a cikk, melyet Demeter Lajos a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Nemzet*-ben fedezett fel. A lap 1888. február 21-i számában *Parajdi postarablás* címen beszámolt a „megdöbentő rablógyilkosságról”, mely „e hó 15-én, szerdán délelőtt 9-10 óra között” történt.²¹ E híradás és két további tudósítás alapján Demeter Lajos nemcsak a gyilkosság napja körüli bizonytalanságot oszlatta el, de részletesen ismertette a Kalonda tetőn lezajlott tragikus történetet, valamint a tettesek kézre kerítésének eseményeit.

3. A bő évszázaddal korábban történt véres históriát Demeter Lajos úgy elevenítette fel, hogy a *Székely Nemzet* tudósításaiból hosszú részleteket szó szerint idézett. Eljárásának köszönhetően alkalmam nyílt annak megállapítására, hogy a *Székely Nemzet* nem saját tudósítójának értesüléseit továbbította olvasóinak, hanem a *Kolozsvár* című napilap három vonatkozó cikkét vette át csaknem változtatás nélkül.²² A ma embere számára ez annyiból érdekes és figyelemre méltó, hogy három nappal a gyilkosság után Erdély legnagyobb napilapja már hírt adott

¹⁵ ISTVÁN Lajos 2008.

¹⁶ Az 1972-es másolatot Demeter Lajos tévesen Albert Ernőnek tulajdonítja, mivel az emlékkő feliratának szövege a *Háromszéki népballadák* jegyzetanyagában jelent meg (ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 535). A jegyzeteket azonban nem Albert Ernő írta, hanem Faragó József. Amikor tehát azt olvassuk a Butyka Imre balladájához fűzött jegyzetben, hogy „1972. június 23-án Kacsó Andrással és Lakatos Imrével fölkerestem az emlékművet és a régi országot felé eső déli lapján nagy nehezen sikerült kibetűznünk a kőbe vésett feliratot”, nem Albert Ernő, hanem Faragó József tájékoztató sorait találjuk a kötetben. ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 534–535. (Köszönet Albert Ernőnek a hibaigazításért. A szerk. megj.)

¹⁷ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 535; ISTVÁN Lajos 2008.

¹⁸ DEMETER Lajos 2009, 643.

¹⁹ TÓFALVI Zoltán 1992, 24; JAKAB Rozália 1999, 131. Tófalvi Zoltán – István Lajossal egybehangzóan – megemlíti, hogy a napjainkban „már teljesen olvashatatlan feliratot” 1966-ban, korondi tanárkodása első esztendejében jegyezte le.

²⁰ Megint más kérdés, hogy „a 2. csendőr szárny” és a „csíkszeredai szárny” megnevezés azonos csendőr-egységre utal-e?

²¹ Idézi DEMETER Lajos 2009, 643.

²² A Demeter Lajos által idézett szövegrészletek és a *Kolozsvár*-ban megjelent cikkek összevetése során egy helynév- és egy szóelérést találtam. A *Kolozsvár*-ban Pálfalva helyett Papfalva szerepel az első tudósítás elején, ezt a *Székely Nemzet* szerkesztője helyesbítette. Ugyanabban a cikkben a „Butyka Imre nevű csendőr” szövegrész a *Székely Nemzet*-ben „Butyka Imre nevezetű csendőr”-ként szerepel.

a távoli postarablásról, s hat nappal később a háromszéki olvasók is tudomást szerezhettek a helyi lap jóvoltából a „megdöbbenő rablógyilkosságról”. Vagyis: a modern hírközlés eszközei – telefon, rádió, televízió, internet – hiányában is meglepően gyorsan szerzett tudomást a kolozsvári lap a történetekről, s általa meglepően gyorsan szétterjedhetett a hír Erdély egész területén.²³ A kolozsvári lap „egyik parajdi levelezőjétől” értesült az eseményekről, aki arról is beszámolt, hogy a nyomozást nagyban hátráltatta az a körülmény, hogy a Parajd és Székelyudvarhely közötti útvonalon akkor még nem volt távíró-összeköttetés. Emiatt a „kolozsvári első csendőrségi kerületi parancsnokság”-ot kellett először értesíteni, hogy az távirati úton elrendelhesse a csíkszeredai csendőrségnek a nyomozás haladéktalan elkezdését.²⁴

A korabeli hírközlési viszonyok ismeretében a kolozsvári napilap teljesítményét – a gyors tájékoztatást – érdemes kellőképpen méltányolnunk, annál is inkább, mivel az esemény színhelyéhez földrajzilag sokkal közelebb eső Marosvásárhely hírlapja csak két héttel a történetek után közölt egy rövid összefoglalót a gyilkosságról és a tettesek elfogásáról. Ennek a tudósításnak azonban megvan az az előnye, hogy korondi levelező számolt be olyan részletekről is, melyekről nem volt tudomása a *Kolozsvár* tudósítójának. A Korondról, 1888. február 29-ről keltezett rövid tudósítást a marosvásárhelyi *Marosvidék* című lapból az alábbiakban szó szerint idézzük:

„Miután már az e hó 15-én, reggeli 8–9 óra között történt parajdi posta-rablógyilkosságról tiszta adatokat közölhetek, megírom Önnek becses lapjába, mint hozzánk legközelebb megjelenő újságba a lefolyt vérlázító esetet – indítja tudósítását a B. A. szignó mögé rejtőzködő korondi levelező. Majd így folytatja: – Parajdról a sóbánya hivatalától minden hónap 7, 14, 21 és 30-án szállítatik be Udvarhely felé az összegyűlt pénz az állam pénztárába postán, egy csendőr fedezete alatt. Ezúttal a fennebbi napon indult a posta fedezet mellett 3092 frt 08 krral. Parajdtól kezdve kísért egy szán, melyen három fehér csuhás szürbe burkolt férfi kísért, kik a Kalonda egyik emelkedettebb pontján, az említett időben végrehajtották kannibáli kegyetlenségüket. A hivatalos boncolásból kitűnt, hogy a hátba lőtt, s fejét fejszével összetört jó székelyfi csendőrnek – a kovásznai Butyka Imrének haldokló kezeiből kiesett fegyverének szuronyával öt-hat helyen halálosan beledöftek bal oldalába s aztán a véres szuronyt

belevérték a postás lóba, mely szintén a napon kiadta páráját. A postakocsis, ki hatlövetű töltött revolverrel volt felfegyverkezve, futással menekült, holott, ha fegyverét használja, aligha megtörténik ily alakban a vérengző gyilkosság. A postakocsis fogva van. A hivatalának áldozatul esett becsületes csendőr 16-án d. u. temettetett el Korondon kétezret meghaladó sajnálkozó kíséretében. Azelőtti nap e temető mellett haladott el a jó székely fiú. Vajon gondolta-e, hogy másnapon, e hóval fedett sírhantok között egy frissen hantolt sír fog emelkedni, mely alatt ő fog nyugodni! Béke poraira! A rablógyilkosokat, kik Bukovinába szándékoztak, Nagysajó és Beszterce között fogták el a csendőrök. 26-án már Udvarhelyt voltak. Az elrablott pénzből idáig csak 230 frt s az átlukasztott 500 ftrosokból 70 frt találatot meg. A gyilkosok nevei: Emerich Márton, ki több évvel ezelőtt Korondon csendőrösködött és sógora Maurer János, mindkettő nagysajói, Puj Dumitru pedig monori. Két száz és egy oláh a Székelyföld közepén mer rabolni és gyilkolni! E gyilkosok már többször fordultak meg a Sóvidéken, kedves tartózkodási helyük volt Parajd. Nagy a gyanú, hogy e vidéken van az intéző kéz.”²⁵

A korábbi tudósításokat kiegészítve vagy helyesbítve, a *Marosvidék* cikkírója a gyilkosság történetének új elemeit tárta fel: a postaszánt Parajdtól követte egy szán három utassal; a sóbánya pénzét előre meghatározott napokon szállították Székelyudvarhelyre, a tettesek tehát tudhatták, hogy mikor indul nagyobb pénzüsszeggel a posta, annál is inkább, mivel többször megfordultak a Sóvidéken, s azon belül Parajd volt a kedvenc tartózkodási helyük; a kocsisnál töltött fegyver volt, de nem használta, futással menekült; a gyilkosság reggel nyolc és kilenc óra között történt; az áldozatul esett csendőr halálának okát, a gyilkosok különös kegyetlenséggel végrehajtott tettét hivatalos boncolás hitelesítette; Butyka Imrét február 16-án temették el Korondon, a község- és környékbeliek hatalmas részvéte mellett; a kézre kerített gyilkosok február 26-án már a székelyudvarhelyi fogdában voltak.

A fenti új adatok annyiból fontosak a Butyka Imre balladáját kutatóknak, hogy helyén tud kezelni néhány, a lokális történelemben megőrzött vagy további írott forrásokban feltűnő epikus elemet. Tófalvi Zoltán például idéz egy énlaki poéta verses emlékiratából, melyben a rablógyilkosság körülményeit így mondja el a szerző:

²³ Vö. Rablógyilkosság a székely földön. *Kolozsvár*, II, 40, 1888. febr. 18. (szombat) = Parajdi postarablás. *Székely Nemzet*, IV, 29, 1888. febr. 21.; A parajdi rablógyilkosság tárgyában [kezdősor] *Kolozsvár*, II, 45, 1888. febr. 24. (péntek) = [A címet/kezdősort nem ismerem] *Székely Nemzet*, IV, 33, 1888. febr. 28.; Kézre került

rablógyilkosok. *Kolozsvár*, II, 47, 1888. febr. 27. (hétfő) = Kézre került rablógyilkosok, *Székely Nemzet*, IV, 34, 1888. márc. 1.

²⁴ *Kolozsvár*, II, 40, 1888. február 18. (szombat).

²⁵ B. A. 1888. – A tudósítást bekezdések nélkül és a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük.

„A parajdi bánya felügyelősége,
Törvények alapján rendezett tisztsége
Összepakolt néhány ezer forintokat
Hogy a rendelt helyre elküldje azokat.
Rendszerint bezárva a posta-ládába,
S egy jámbor csendőrnek hagyva oltalmába.
Székely-udvarhelyi megyei pénztárba
Indítja, nem félve hogy ütköznek kárba.
[...] A posta-kocsis a csendőrrel indulnak,
Ámde a rablók is gyorsan megmozdulnak;
Három rablótolvaj, kétlovú szekéren,
Felkíséri őket a sófalvi téren.
Korondot elhagyva már ketten leszállnak,
S a jámbor csendőrrel társalgásba állnak.
A csendőr is hozzuk nyújt baráti kezét,
Szoros kötelméről mert elfelejtkezett.
Minő szívtelenség és álnok tervezet!
Egyik szorít vele barátságos kezét,
A másik hátulról ártatlan fejére
Egy éles fejszével halálcsapást mére.
A kocsis félrefut, mihelyt észreveszi,
Nállya a tűzfégyver, de nem védelmezi,
Úgy látszik, ezt csakis gyávaság okozta,
A rablókkal való cinkosság nem hozta.
A rablók a ládát ostromolják
Feltörik s tartalmát gyorsan kirabolják.
A legyilkolt csendőrt haldokolva hagyják,
S az elrabolt pénzzel útjokat folytatják.
Kecset irányában a nagy útból kitérnek
Remélve, hogy így majd céljukhoz érnek.”²⁶

A *Marosvidék* tudósításának ismerete nélkül az idézett versrészletben elmondottakat akár *poetica licentiának* is tarthatnánk, így viszont meggyőződhattünk arról, hogy az énlaki szerző az események pontos, hiteles elmondására törekedve verselte meg a történetet.

Érdekes módon a három rablógyilkos és áldozatuk személyes találkozásának emlékét a szájhagyomány is megőrizte. A korondi özvegy Molnos Lajosné Hegedűs Julianna (szül. 1958-ban) százhusz évvel a gyilkosság után arról beszélt István Lajosnak 2008-ban, hogy „Kovács Dániel [a kocsis] nem tudott Butykanak a küzdelemben segíteni, mert a gyilkosok hárman voltak. Egy szekérral, kettő pedig a postakocsival.”²⁷

A *Marosvidék*ben közölt tudósítás még két további vonatkozásban is segítségünkre van a balladai megfogalmazás, illetve a lokális történelem bizonyos elemeinek értelmezésében. A népballadában gyakran a gyilkosság időpontját óra-pontossággal megjelölik, ilyenformán: „Még Korondon hét órákor kávézott, / Nyolc órákor piros vére kiomlott”, vagy: „Reggel hétkor még a kávé megitta, / S nyolc órákor piros vére kifolya”. A *Kolozsvárban* (s annak nyomán a *Székely Nemzetben*) délelőtt 9-10 órá

említett a lap parajdi levelezője. A balladaváltozatokban viszont nem fordul elő ez az időpont. Azokban – ha van egyáltalán utalás a gyilkosság megtörténeke időpontjára – rendszerint a korondi tudósító adatához közelítő reggeli órát emlegetnek. Minderre azért tértem ki, hogy érzékeltessem a Butyka Imre balladájában, és általában a lokális balladákban észlelhető proxemikai (topográfiai és temporális) hitelességre való törekvést.

A *Marosvidék* tudósítása segítségünkre volt abban is, hogy szembesítsük a csendőrgyilkossággal kapcsolatos lokális emlékezet egyik elemét az egykori valósággal. Tófalvi Zoltán szerint „a korondi szájhagyomány [...] úgy tartja, hogy a jelenlegi római katolikus temető első halottja Butyka Imre volt.”²⁸ A szájhagyomány valós tartalmának igazolására Tófalvi két írott forrásra is hivatkozik. Egyrészt a korondi katolikus egyház *Domus historiáját* említi, mely „azt bizonyítja, hogy Butyka Imre impozáns síremlékével avatták fel az új temetőt.”²⁹ Másrészt egy kézirat *Verses könyvecskére* utal, melyet Lőrincz Dániel korondi versfaragó állított össze 1887-től kezdődően. A kézirat egyik, félig versben – félig prózában fogalmazott darabja a csendőrgyilkosság történetét mondja el. Ebből idézi a következő két verssort: „Meg van ásva a kalondai temető, / Abban pedig én leszek a legelső”³⁰ – annak bizonyítására, hogy már a kortárs is úgy tudta, hogy Butyka Imre volt a helyi katolikus új temető (melyet a korondiak ma is kalondai temetőnek neveznek³¹) első halottja. Ezek a bizonyítékok azonban – megítélésem szerint – gyenge lábon állnak. A *Domus historia* csak arról beszél, hogy Butyka Imre síremlékével avatták fel az új temetőt, arról nem, hogy a temető első halottja a meggyilkolt csendőr lett volna. Az idézett versrészlet pedig egy ismert dal kezdő sorainak helyi adaptációja – az adott vers-sémába behelyettesítették a korondi új temető nevét –, s ekképpen aligha tekinthető bizonyítéknak. A kétséget végül a *Marosvidék* korondi levelezője oszlatta el, aki tudósításában a pusztá tényközlésen kívül – empátiájának hangot adva – olyan információt is közvetített, mely a vitatott kérdésre ad választ. „A hivatalának áldozatul esett becsületes csendőr 16-án d. u. temettetett el Korondon kétezret meghaladó sajnálkozó kíséretében – olvashatjuk a tudósításban –. Azelőtti nap e temető mellett haladott el a jó székely fiú. Vajon gondolta-e, hogy másnapon, e hóval fedett sírhantok között egy frissen hantolt sír fog emelkedni, mely alatt ő fog nyugodni!” Vagyis: a helyszínt ismerő korondi levelező két héttel a temetés után akarva-akaratlanul arról is tájékoztatott,

²⁶ Idézi TÓFALVI Zoltán 1992, 25.

²⁷ ISTVÁN Lajos 2008.

²⁸ TÓFALVI Zoltán 1992, 24.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Tófalvi Zoltán szíves szóbeli közlése.

hogy a gyilkosság áldozatául esett csendőrt már használatban lévő temetőben helyezték örök nyugalomra, abban a temetőben, melynek hóborította sírhantjai mellett egy nappal korábban gyanútlanul haladt el.

4. Az ártatlanul, szolgálata teljesítése közben meggyilkolt csendőrt – mint a fenti idézet is bizonyítja – hatalmas részvét mellett temették el. Nem csoda hát, ha a brutális gyilkosság történetét hamarosan versben is igyekeztek megörökíteni. Tófalvi Zoltán tanulmányából tudjuk, hogy helyben, Korondon is megpróbálkozott egy versfaragó – a már emlegetett Lőrincz Dániel – a történet verses megfogalmazásával, de csak addig jutott, hogy félig versben, félig prózában bejegyezte az eseményeket *Verses könyvecskéjébe*.³² Ugyancsak Tófalvi Zoltán találta meg Butyka Imre kovásznai rokonainál annak a verses emlékiratnak egy másolatát, melyet Énlaki Vass József írt a postarablás történetéről, s mely a rablógyilkosságot követő esztendőben, 1889-ben nyomtatásban is megjelent Székelyudvarhelyen.³³

Lőrincz Dániel verskezdeményét nem ismerjük, következésképpen nem tudjuk megítélni, hogy Butyka Imre balladájának szövege kapcsolatba hozható-e az események színhelyéhez legközelebb lakó poéta verspróbálkozásával, a verses emlékirat ismeretében viszont biztosan kizárhatjuk annak lehetőségét, hogy a szájhagyomány abból formálta-alakította volna a népballadát. Sokkal valószínűbbnek – csaknem biztosnak – tűnik, hogy egy harmadik népi verselő bábáskodott a ballada megszületésénél és elterjedésénél, aki az események színhelyéhez közeli Kibéden élt és tevékenykedett. A szerzőség „gyanúját” Harmath Lujza terelte Kibédi Domokos Ferencre, akit 1897-ben így mutatott be az *Aranyosvidék* olvasóinak: „A székely nép poétikus nép, és fájdalmát, örömet dalba önti. Itt a Nyárád és Maros mentén vagy az égbe nyúló hegyek lábainál születik a dal, és ritkán van falu, melynek ne lenne lantosa. Nagyobb események, égi jelek, víg vagy szomorú szerelmi históriák énekek kerülnek a nép ajkára és néha igazán bámulatot keltő poézis van bennök. A mi vidékünknek³⁴ Kibédi Domokos Ferenc a poétája, s a »verses nótá«-it (így nevezi a nép) úgy szólva kapkodják kezeiből. Maga írja – ez egyszerű földműves székely

– és Vásárhelyt kinyomatván maga árulja vásárok alkalmával 5–10 kr[ajcár]ért. És mondhatom, hogy a mai kor reális poétái, azok a nagyhangú, s rettenetes öntelt és hírnevet *kierőszakolt* [kiemelés a szerzőtől] urak nem bírnak ekkora olvasóközönséggel, mint a mi egyszerű dalnokunk. Soh'se nyomathat annyit, hogy abból egy példány a nyakán maradjon. (Hány hírneves ember megirigyelhetné ezt a dicsőséget tőle). Nyáron leteszi a tollat és kapát-kaszát veszen a kezébe, s ha a költészet istenasszonya ilyenkor végigsimítja puha kezeivel a munkától izzadt homlokát, dalba önti ki lelke sugallatát, lelke melegét. Így teremnek a népdalok itt, a Nyárád mentén. Domokos Ferenc inkább a balladákat és leíró költeményeket kultiválja. Minden nagyobb esemény megragadja lelkét, és pár nap alatt megszületik a »verses nóta«, melyet már alig vár közönsége. Itt küldök egyet mutatoul, melyet egy csendőr halálára írt, kit útközben megölték, míg a pénzes postát, melyet a szerencsétlen ember kísért, kirabolták.

Hallottad-e, hogy Pálfalván mi történt?
Szegény csendőrt más pénzért megölték.
Vérét vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Hét órákor még Korondon jól ivutt,
Nyolc órákor piros vére kicsordult,
Piros vére kicsordult a nagy hóba,
Maga pedig ráesett az útdombra.

Vele volt még a gyáva posta-kocsis,
Ki fut, hogyha él, talán még mostan is.
De ha Butyka tudta volna elején,
Meg nem ölte volna őt úgy tíz legény.

[...] Így dalol az egyszerű természet dalnoka – fűzi tovább a szót Harmath Lujza –, és én annyi költészetet találok benne, hogy féltő gonddal gyűjtöm, dédelgetem őket, mint a fősvény a hozzá vetődött kincseket”.³⁵

A vers láttán a 21. századi olvasó első gondolata az, hogy a kibédi poéta nem sokat teketóriázott: a gyilkosság történetének megörökítésére használatba vette az úgynevezett énekmondó balladák jellegzetes fordulatait, a már kialakult szövegstruktúrákba behelyettesítette a csendőrgyilkosság – a lokális

³² TÓFALVI Zoltán 1992, 24.

³³ Uo., 25. Vass József emlékiratának eredeti, nyomtatott szövegét nem ismerjük, Tófalvi Zoltán sem azt találta meg Kovásznán, hanem egy kézírásos másolatot. Megkeresésemre Tófalvi Zoltán elmondta, hogy hosszas keresés-kutatás után édesapám, Olosz Ferenc nyugalmazott kovásznai tanító segítségével talált rá a másolatra a hetvenes években (1972–76 között), azt másolta le a maga számára. Itt köszönöm meg Tófalvi Zoltánnak, hogy jegyzetei közül – nem kis erőfeszítés árán – előkereste és rendelkez-

zésemre bocsátotta Énlaki Vass József emlékiratát, és hozzájárult a vers teljes szövegének közléséhez. Lásd a *Függelékben*.

³⁴ A tordai születésű Harmath Lujza a nyolcvanas évek közepétől a Nyárád menti Mosonban élt. A „mi vidékünk” tehát tágabb értelemben Marosszéket jelenthette.

³⁵ HARMATH Lujza 1897. Harmath Lujza cikkének idézett részét folyamatosan, bekezdések nélkül és a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

történet – specifikus elemeit (megnevezte a gyilkosság helyét, idejét, az áldozat nevét, származási helyét, s azt, hogy „más pénzéért” kellett meghalnia a szerencsétlen csendőrnek, vagy, hogy a kocsis futásban keresett menedéket), s már kész is volt a helyi bűntényballada, melyet aztán vásárokon terjesztett. Nem véletlen tehát – morfondírozhatunk –, hogy Harmath Lujzával ellentétben Seprődi János nem volt túl jó véleménnyel falubelijéről, akit egyebek mellett plagizálással vádolt. A maroszekei énekmondókról készült írásában egy fiatal népi verselő bemutatása során néhány szót ejt a népszerű poétáról is: „Mátyus József – tájékoztat Seprődi – kibédi születésű, s anyai ágon unokája annak a Kibédi Domokos Ferencnek, akit iszonyúan erőltetett, tudákos s legnagyobb részt plagizált verselményei révén elég széles körben ismernek, s aki népszerűségben tán Hazafi Verai János és Honfi Keresztes Pál országos hírnevével nem vetekedhetik, de kisebb körben sikeresen felveszi a harcot az egy személyben távgyalogló, cipész és költő Nagyenyedi Bende Alberttel. Mátyus József unokája ugyan a nagyapjának, de mint költő nem hasonlít hozzá. Inkább a Péter András fajtájából való, akit nem annyira az országjáró szédelgés, mint inkább annak ellenkezője: szerény bátortalanság, s helyzete visszasságának erős érzete jellemez”.³⁶

Nem tudjuk, mennyire megalapozott Seprődi János Kibédi Domokos Ferencről kialakított lesújtó véleménye: a Butyka Imréről írt balladáján és egy, a balladával egyszerre közölt másik versén kívül több munkáját nem ismerjük.³⁷ Az viszont kétségtelen, hogy Seprődi tudott Domokos Ferenc „országjáró szédelgéséről”, akit „verselményei révén elég széles körben” ismertek. Mindezek fényében egyszeriben érthetővé válik, hogy miért nincs nyoma Seprődi János 19. század végi – 20. század eleji kibédi és udvarhelyszéki gyűjtésében a meggyilkolt csendőr balladájának. Faragó József a Ráduly Jánossal közösen készített tanulmányában úgy vélekedik, hogy Butyka Imre balladája a századforduló táján még annyira lokális jellegű volt, hogy a Korondtól mintegy harminc kilométerre fekvő Kibédig sem jutott el.³⁸ Ezzel szemben a valós magyarázatot abban látjuk, hogy Seprődi – ismerve versfaragó falubelije „verselményeit”, s azok között talán a Butyka Imre haláláról írt balladát is –, még ha történetesen jónak találta volna Kibédi

Domokos Ferencnek ezt a versét, akkor sem vette volna fel folklórgyűjteménye darabjai közé, hisz nem tarthatta népköltészeti darabnak. Megint más kérdés, hogy mennyire ismerték/ismerhették a kibédek Butyka Imre balladáját? És mennyire ismerték el Domokos Ferenc költő-mivoltát? Meglehet, hogy „senki se próféta a maga hazájában” alapon a poéta nem tudta kivívni falusfelei elismerését, mint ahogy azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy a település lakói ismerték és tudták Butyka Imre balladáját, csupán Seprődi mellőzte a rögzítését a fent említett okok miatt.

Kibédi Domokos Ferencnek a meggyilkolt csendőről írt verse minden bizonnyal gyorsan népszerűvé vált és elterjedt a környéken: negyven évvel Butyka Imre halála után Solymossy Sándor már a róla szóló ballada kezdő soraival példázta, hogy az új stílusú bűntényballadák „Hallottátok, (itt és itt) mi történt?” típusú vagy ehhez hasonló kezdő formulái az énekmondói gyakorlatból kerülhettek át a népköltészetbe, s hogy az ilyen kezdő formulájú balladák „az egykori hegedős énekek emlékét” őrzik.³⁹ A balladát, melyből Solymossy idézett, Vikár Béla vette fonográfhengerre az udvarhelyszéki Nagykedén, s jöllehet Solymossy nem utal a ballada rögzítésének időpontjára, bizton állíthatjuk, hogy Vikár a 20. század elején gyűjtötte: akkor volt ugyanis terepmunkán Udvarhelyszéken.⁴⁰

A háromszéki helyi balladák sajátosságait vizsgálva Faragó József az énekmondó balladák további jellegzetességére világított rá. Felfigyelt arra, hogy a bűntényballadák többségében nem csupán az a két kezdősor állandósult, melyekre korábban Solymossy is utalt: a balladai expozíció csaknem törvényszerűen az egész első strófára kiterjedő, állandósult szövegstruktúrában bontakozik ki. A hallgatóság figyelmének felkeltésére szolgáló „hallottátok, hogy x helyen mi történt” típusú kezdősor után, „mely a cselekmény pontos földrajzi helyét jelöli meg”, a második sor – olvashatjuk Faragó József tanulmányában – „a balladahős nevét, valamint halálának körülményeit” jelzi. A második sor ezen kívül gyakran további információt is tartalmaz, „valami fontosat vagy érdekeset” a hősről vagy halála körülményeiről – kettőtől négy szótag erejéig – azért, hogy az első sorhoz viszonyított szótagszám-különbséget kiegyenlítsék.⁴¹

³⁶ SEPRŐDI János 1906, 71. Az említett Péter András a közeli Székelyszentivánon élt; a 19. század 60-as éveiben versei kötetben is megjelentek Marosvásárhelyen.

³⁷ A verset, melyben egy szerencsétlen apát vigasztal, aki három gyermekét veszítette el, ugyancsak Harmath Lujza közölte. HARMATH Lujza 1897.

³⁸ FARAGÓ József 1977, 338.

³⁹ SOLYMOSSY Sándor 1929, 884–665. Az idézett két sor:

„Hallottátok, Korond mellett mi történt? / Szegény zsandárt a pénzé megölték...”

⁴⁰ Solymossy Vikár Béla 96. sz. fonográfhengeréről vette át az idézett két sort. Demeter Lajos „a megölt zsandár balladájának legelső rögzített változata”-ként tartja számon Vikár gyűjtését, melyből azonban csak a Solymossy által idézett két sort ismerhette. Vö. DEMETER Lajos 2009, 646.

⁴¹ FARAGÓ József 1977b, 383.

„A kétsornyi kezdő-formula – figyelmeztet Faragó – ugyanazon balladatípus keretében is állandó változást mutat.” Példaként a Butyka Imre balladájának pávai, illetve rétyi változatából idézi a kezdő sorokat:

„Halod, babám, hogy Korondon mi történt:
Kovásznai Butyka Imrét megölték...

Hallották-e, Korond-hegyen mi történt:
Háromszéki Butyka Imrét megölték...⁴²

„A kétsornyi formula után – folytatja Faragó – a változatok egy része rátér a történet részletezésére, ez azonban csonkult forma. A variánsok másik részében ugyanis a harmadik-negyedik sor szintén formulaként folytatódik. A harmadik sor minden esetben ugyanaz a költői hasonlat: *Vérét vették, mint a fogolyadárnak*. A negyedik sor megismétli, megerősíti a balladahős kiletét, de valamilyen minősítést is fűz hozzá, mint ahogy a második sorban láttuk. Például Butyka Imre balladája így folytatódik:

„Vérét vették, mint a fogolyadárnak,
Kovásznai Butyka Imre zsandárnak...⁴³

Faragó József további példákat idéz Háromszék-ről a négysoros kezdő-formula gyakori előfordulására, s a példák számát – bár sokkal szerényebb mértékben – tovább lehet gyarapítani a többi székely székben vagy Erdély más vidékein gyűjtött helyi büntényballadák, melyek ugyanezzel az állandósult strófászerkezettel indulnak.⁴⁴ Területi megoszlás tekintetében szembeötlő, hogy az énekmondó balladák formula-versszakával jobbra csak Székelyföldön találkoztak a gyűjtők, s azon belül is

leggyakrabban Háromszéken.⁴⁵ Székelyföldön kívül eső területekről teljesen esetlegesen, véletlenszerűen került elő néhány elszórt adat.⁴⁶

Mindezt látva-tapasztalva, csaknem biztosra vehetnők, hogy Kibédi Domokos Ferenc úgy „írta” meg Butyka Imre balladáját, hogy a kialakult formulákba/sémákba beillesztette a helyi történet szignifikáns elemeit. Van azonban egy meggondoloztató tényezője ennek az gondolatmenetnek: a korondi csendőrgyilkosságot megelőző időből – 1888 előtről egyetlen olyan balladaszöveget sem ismerünk, mely a fent bemutatott formula-versszakkal indulna. A példaként szóba került szövegek – a Solymossy által idézett nagykedei Vikár-adattól⁴⁷ kezdve Faragó József példaanyagáig s a magunk hivatkozásaiig – kivétel nélkül 20. századi gyűjtésekből és kiadványokból származnak. A 19. századi gyűjtemények egyikében sem találtam olyan balladaszöveget, mely egy teljes strófát kitevő, az előbbieken tárgyalt négysoros formulával indult volna. A hegedősök, énekmondók gyakorlatából átöröklött formula előfordul ugyan régi stílusú balladában és betyárballadában egyaránt – jórészt ezekre utalt Solymossy Sándor is idézett tanulmányában⁴⁸ –, de a formula mindig csak két sorra terjed, tovább egyedi megoldások következnek. Ez a megfigyelés vezetett el a felismeréshez, hogy Kibédi Domokos Ferenc is hasonlóképpen járhatott el: az énekmondó balladák jól bevált, figyelemfelkeltő két kezdősora után maga-alkotta sorokkal folytatta Butyka Imre tragédiájának megénekelését. Az ő költői leleménye volt tehát a harmadik sor, mely az ártatlan csendőr halálát a vadászon leölt fogolyadár pusztulásához hasonlítja, s mely – Faragó József megállapí-

⁴² FARAGÓ József 1977b, 384.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Hangsúlyozni szeretném, hogy a számvetés kizárólag a kötetekben megjelent balladaanyag alapján készült és csak a négysoros, formulaszerű kezdőstrófával induló lokális balladákra vonatkozik. Nem vettem figyelembe sem a Székelyföld, sem az azon kívüli régiók vonatkozásában azokat az énekmondó helyi büntényballadákat, melyek csak kétsornyi formulával indítanak. A megkülönböztetés oka a továbbiakban hamarosan kiderül.

⁴⁵ Érdekes képet mutat a Székelyföldön belüli megoszlás: a kezdőstrófára kiterjedő négysoros formula Háromszéken a legismertebb, Csíkban és Marosszéken fel-felbukkan, Udvarhely- és Aranyosszék balladaköltészetében viszont ismeretlen. Ez a kép azonban – megítélésünk szerint – nem reális, a balladakutatók egyenlenségeiből következik: a háromszéki balladának a 20. században három kiváló gyűjtője-kutatója is akadt, kiknek a gyűjteménye meg is jelent (Lásd KONSZA Samu 1957; ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973; POZSONY Ferenc 1984), Udvarhelyszék balladairól viszont nagyjából ma is azt tudjuk, amit Kriza János és munkatársai a 19. század közepén-második felében feltártak, lévén, hogy Vikár Béla itt gyűjtött 20. század eleji anyagának kiadása napjainkig késett (VIKÁR Béla

2009); Csík–Gyergyó balladatermése Bartók Béla és Kodály Zoltán 20. század eleji gyűjtése és szétszórt közlése óta önálló kötetben először az új évezredben jelent meg Albert Ernő jóvoltából (ALBERT Ernő 2004), s Marosszéket csaknem napjainkig egyetlen település és annak két kiváló kutatója, Seprődi János és Ráduly János kibédi gyűjtése képviselte (SEPRÓDI János 1974; RÁDULY János 1975), mert Szabó Sámuel marosvásárhelyi diákjainak 19. századi balladagyűjtése száznegyvenöt éves késéssel csak a közelmúltban látott napvilágot (SZABÓ Sámuel – OLOSZ Katalin 2009). Aranyosszék balladaismeretéről úgyszintén csak az utóbbi tíz-tizenöt évben szerezhettünk tudomást Demény Piroska és Keszeg Vilmos kötetei révén (DEMÉNY Piroska – PÁVAI István 1998; KESZEG Vilmos 2004).

⁴⁶ Lásd SERES András 1984, 85/64. sz. (Apáca); KALLÓS Zoltán – SZABÓ T. Attila 1970, 501/194. sz. (Szék), 502/195. sz. (Szék).

⁴⁷ Solymossy Sándor csak a két első sorát idézte a nagykedei változatnak, a Vikár-gyűjtések megjelenése után azonban meggyőződhattünk arról, hogy az is a formula-versszakkal indul. Vö. 10. sz. ballada.

⁴⁸ SOLYMOSSY Sándor 1929, 664–665.

tása, s a 20. századi gyűjtemények tanúsága szerint – a lokális büntényballadák egy részében csaknem kötelező formulaként állandósult, mint ahogy a negyedik sor költői megoldása is használható formulának bizonyult a szájhagyományban. Lapozzunk vissza Harmath Lujza cikkéhez, olvassuk el még egyszer Kibédi Domokos Ferenc versét, hogy meggyőződhesünk: a kibédi verselőnek sikerült olyan „verses nótát” szerkesztenie, melynek két első strófája lényegi változtatás nélkül honosodott meg a szájhagyományozó költészetben. Mi több: a két strófa modellként szolgált a későbbiekben helyi gyilkosságok, büntények költői megörökítésére. És az sem véletlen, hogy csak a két első strófa vált modellértékűvé: a versnek ebben a részében Kibédi Domokos Ferenc rendkívül lényegre törően és összefogottan mondta el a történetet, olyan jó ritmusú sorokban, melyekben a földrajzi helymeghatározás és a balladahős megnevezése mellett a körülményekre utaló egy-két szó kicserélésével bármilyen helyi büntény lényegét könnyűszerrel el lehetett mondani. A harmadik versszak első két sorában viszont egy mellékes körülményre tért ki, a csendörgyilkosság olyan részletére, mely már a Butyka Imre halála szempontjából sem volt igazán lényeges (ez a két sor nem is fordul elő a népi változatokban), a következő két sor pedig Butyka Imre tragédiájának egy sajátos vonatkozását villantja fel, s emiatt kevésbé volt alkalmas az adaptációra.

5. Ha másvalakinek a tanulmányában olvasnám a fentieket, előbb-utóbb kikíváncoznék belőlem egy piszkálódó ellenvetés: biztosak lehetünk-e abban, hogy Harmath Lujza valóban Kibédi Domokos Ferenc versét közölte és nem egy már folklorizálódott szöveget?

Harmath Lujza szavainak hitelességében nincs okunk kételkedni, közleményével kapcsolatban mégis számolnunk kell néhány vitatható körülménnyel. Mindenek előtt figyelembe kell vennünk, hogy Harmath Lujza 1897-ben, tíz évvel a gyilkosság után tette közzé a kibédi poétáról szóló ismertetését s benne Butyka Imre balladáját, és nem egyértelmű, hogy milyen forrásból hozta nyilvánosságra a verset. Sejtteni engedi ugyan, hogy olyan nyomtatvány jutott el hozzá, amilyent a kibédi poéta vásárokon szokott árulni, de ezt a sejtetést nem erősíti meg. Azt sem tudhatjuk, hogy mikor készült a vers és mikor a nyomtatvány – ha egyáltalán arról reprodukálta a verset. Énekmondó poétáról lévén szó, nyilvánvaló, hogy Kibédi Domokos Ferenc igyekezett minél hamarabb tájékoztatni közönségét a legújabb szenzációról. Harmath Lujza is említi, hogy a kibédi verselőnek

„minden nagyobb esemény megragadja a lelkét és *pár nap alatt* [kiemelés tőlem: O. K.] megszületik a »verses nóta« melyet már alig vár közönsége”.⁴⁹ Minden bizonnyal így járt el a csendörgyilkosság esetében is: röviddel Butyka Imre halála után forgalomba hozta a róla szóló versét.

Kibédi Domokos Ferencsel egy időben azonban mások is megénekelték a csendőr tragédiáját, mi több, nyomtatásban is megjelentették szerzeményeiket. Legalábbis így tudja Énlaki Vass József, aki munkája *Előbeszédében* így ír:

„Egy nagy merényletről célom itt verselni,
S iszonyú voltáról emléket emelni,
Mely e vidék népét rémülésbe hozta,
S egy jámbor csendőrnek halálát okozta.
Hallom, hogy már erről többen énekeltek,
Kiknek írásaik sajtót érdemeltek;
De őket bírálni nincs hajlandóságom,
Az illem határát soha át nem hágom.
Ám mégis utolszor én is megkísértem,
S lejegyzem egyszerűn, amennyire értem;
S amikor a munka nagyon sokra terjed,
Nyelveddel az író azért meg ne verjed!”⁵⁰

Nem tudhatjuk, hogy kik és mit írtak a csendörgyilkosságról, hol publikálták, hogyan terjesztették munkáikat, egy dolgot azonban biztosra vehetünk: a Butyka Imre halálát követő egy-két évben versek születtek a tragikus eseményről, s közöttük volt olyan, ami sajtónyilvánosságot is kapott. Például a Kibédi Domokos Ferencé, aki maga terjesztette verseit a vásáros helyeken, s akinek verseit szétkapkodták. Mindebből az következik, hogy tíz évvel a gyilkosság után, amikor Harmath Lujza bemutatta a kibédi poéta versét – már folklorizálódott szövegek is előfordulhattak akár Domokos Ferenc, akár más poéta verse nyomán. Kérdés tehát, hogy a Harmath Lujza által közzétett vers Domokos Ferenc eredeti szövege volt-e, vagy egy, a közösségi használatban már csiszolódott, a közösség igényeinek megfelelően módosult, letisztult szöveg? Még az is elképzelhető, hogy – ha szó szerint vesszük Seprődi János elmarasztaló véleményét – a folklorizálódás útján elindult balladát a vándorpoéta visszaplágizálva újból kiadta saját neve alatt.

Ehhez azonban ismernünk kellene a ballada korai népi változatait.

6. Demeter Lajos körültekintő alaposággal kutatva fel és vette számba e balladatípus nyomtatásban megjelent változatait. Legkorábbi feljegyzésként Vikár Béla nagykedei változatát említi, de abból csak azt a két sort ismerte, melyet Solymossy Sándor 1929-es tanulmányában talált; a ballada teljes

⁴⁹ HARMATH Lujza 1897.

⁵⁰ VASS József, Énlaki 1889.

szövege elérhetetlen volt számára. Ennek következtében az időrendben bemutatott balladaváltozatok sorában Demeter Lajos legkorábbi adata 1933-ból, Sepsibodokról való. Azt követően további tizennégy szövegváltozatot közöl, melyeket 1959 és 2008 között jegyeztek le a gyűjtők. A tizenöt változat közül legtöbb szöveg Háromszékről és Marosszékről származik – hat-hat ballada vagy balladatöredék –, Udvarhelyszékről mindössze két változat került elő, egy pedig Csíkszékből. Demeter Lajos adattárában olyan változatok szerepelnek, melyek fél- vagy háromnegyed századdal a gyilkosság után kerültek feljegyzésre, ennek következtében feltehetően a balladatípus kialakult, többé-kevésbé állandósult szövegszerkezeteit, sztereotípiáit mutatják. De az is lehet, hogy a sorvadás, a lassú elhalás jeleit hordozzák magukon ezek a késői szövegek. Demeter Lajos közleményéből a késői változatokat ismerheti meg az olvasó, arra nem talál adatot, hogy milyen kísérletek, milyen próbálkozások folyamán alakult a ballada olyanná, amilyennek a 20. század második felében gyűjtött változatai láttatják.

A ballada korai népi változatainak megismerésében Kanyaró Ferenc (1859–1910) hagyatékának feltárása hozott áttörést. Ez – a kéziratári és levéltári állományban három helyen lappangó hagyaték – őrizte meg a kolozsvári unitárius főgimnáziumi diákok mintegy másfél évtizeden át folytatott folklórgyűjtő tevékenységének eredményeit, annak a kitarató munkának az eredményeit, melyet Kanyaró Ferenc szervezett és irányított 1892 és 1906 között. Nincs itt helye annak, hogy részletesen kitérjünk a hagyaték mibenlétére, sorsára, feltárásának történetére – különben is több alkalommal foglalkoztunk vele⁵¹ – elég, ha röviden vázoljuk, miként oszlanak meg Kanyaró Ferenc diákjainak gyűjtései a három intézmény állományában.

A hagyatékban az a része, mely a diákok 1892–1896 közötti balladagyűjtését tartalmazza, Budapesten található, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.⁵² A kiadásra előkészített kéziratot Kanyaró Ferenc 1896. május 18-án postázta a Kisfaludy Társaságnak, abban a reményben, hogy a Társaság még abban az évben megjelenteti a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában. A gyűjtemény sem a millennium évében, sem később nem jelent meg, a kéziratot azonban Kanyaró Ferenc nem tudta visszaszerezni, noha többször is tett erre kísérletet. Ennek következtében a balladák egy része, azok

a szövegek, melyeknek nem maradt Kolozsváron másolata, Kanyaró Ferenc számára örökre elvesztek. A kézirat, noha csupán három-négy év gyűjtőmunkájának eredményét foglalja magában, a kolozsvári diákok balladagyűjtésének legnagyobb és legmarkánsabb részét tartalmazza, s emellett számunkra azért is különösen fontos, mert a többnyire datálatlan balladalejegyzéseket legalább hozzávetőlegesen el tudjuk helyezni a diákgyűjtések másfél évtizedes folyamatában: ha a Kisfaludy Társasághoz felküldött gyűjteményben szerepel egy szöveg, arról biztosan tudhatjuk, hogy 1896. május 18. előtt került feljegyzésre.⁵³

Okulva a Budapestre küldött kézirat visszaszerzhetetlenségéből, a 20. század elején Kanyaró Ferenc másolatot készített és erről további másolatot készíttetett a diákoktól beérkezett balladákról. A másolatokon rendszerint nincs feltüntetve a gyűjtő neve és a gyűjtés éve, csupán a helységneve szerepel, ahonnan a balladát gyűjtötték, s esetenként Kanyaró Ferenc rövid magyarázó jegyzete. Az egykor a kollégiumi nagykönyvtárban elhelyezett második másolatot (nevezzük *Biztonsági másolatnak*) ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius állománya őrzi néhány diákgyűjtő eredeti folklórgyűjteménye és Kanyaró Ferenc letisztázott kéziratának és másolatainak társaságában. A Biztonsági másolatban többnyire azok a szövegek találhatóak, melyeket a kolozsvári diákok 1896 után gyűjtöttek, de találunk közöttük olyan szövegeket is, melyek a budapesti kéziratban is szerepelnek.

Kanyaró Ferenc tulajdonképpen hagyatéka, az a hatalmas kéziratöreg, melyet halála után a lakásán találtak, s az unitárius egyház mentett meg az elkallódástól, ma Kolozsváron, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában található. A rendezetlen állományban ideiglenesen elkülönített folklórcsomagok rendszerezés nélkül tartalmazzák a diákok eredeti folklórgyűjtéseinek kéziratait, Kanyaró másolatait és jegyzeteit, téma szerinti balladacsoportosításait és adatgyűjtéseit. Az itt található kéziratokból lehet megtudni, hogy kinek a gyűjtéséből származik egyik-másik ballada, hányadik osztályos volt a gyűjtő, s ennek ismeretében a gyűjtés évét is ki lehet következtetni az iskolai értesítők segítségével.

A három különböző intézményben őrzött Kanyaró-hagyaték darabjai néha fedik egymást, olyan helyzettel is találkozhatunk, hogy mindhárom helyen megtalálható egy adott ballada szövege, néha csak két-tőben, de az is előfordul, hogy csupán egy helyen őrződött meg a balladák egy része. Különösen jellemző

⁵¹ Vö. OLOSZ Katalin 2003, 31–45; 2008; 2009.

⁵² KANYARÓ Ferenc [1896].

⁵³ A felső határ Kanyaró Ferenc kísérő levelének dátuma. A kiadásra előkészített kéziratban a balladák rendszerezve, tipológiai sorrendben és az adott típus valamennyi változatával követik

egymást, folyamatos sorszámozással és lapszámozással. Ebből arra lehet következtetni, hogy a gyűjteménybe legkésőbb az 1895-ös karácsonyi szünet idején gyűjtött szövegek kerülhettek be, melyeket Kanyaró Ferenc 1896 januárjában kapott kézhez.

ez a budapesti kéziratra, melynek darabjai közül sokat a diákok eredeti kézírásában úgy küldött el Kanyaró Ferenc, hogy nem maradt Kolozsváron másolata. A több kéz írásában fennmaradt szövegek összevetése azzal az előnnyel jár, hogy tiszta képet alkothatunk Kanyaró Ferenc munkamódszeréről: publikálásra szánt másolataiban nyomon követhetők kisebb-nagyobb beavatkozásai a szövegekbe, máskor pedig meggyőződhetünk szövegűségeire való törekvéséről, ragaszkodásáról a diák által feljegyzett eredeti szöveghez.

Butyka Imre balladájának kilenc változatát találtam meg Kanyaró Ferenc hagyatékában, s mind a kilenc ép- vagy töredékes szövegről pontosan megállapítható, hogy 1896-ig feljegyzésre került: hármat, melyeknek a gyűjtőjét is ismerjük, külön is datált a diák vagy az irányító tanár, a másik hat pedig szerepel az 1896-ban Budapestre küldött *Székely népbaladák és románcok* című kéziratban. A datált kéziratok közül egyen 1896-nál korábbi évszám szerepel: Homoródszentpálon 1894-ben jegyezte fel a balladát egy nyolcadikos nagydiák. Mai ismereteink szerint Butyka Imre balladájának ez a legkorábban feljegyzett népi változata. Tulajdonképpen azonban a Kanyaró Ferenc diákjai által gyűjtött további nyolc ballada is a legkorábbi feljegyzések közé sorolható. Ezek a feljegyzések egyben arról is hírt adnak, hogy hat-nyolc évvel a gyilkosság megtörténte után már nemcsak az események színhelyének közvetlen közelében ismerték a balladát, de Székelyföld egész területéről és azon kívüli településekről is szállingóztak adatok a ballada ismertségéről. Az egymástól nagy távolságra lévő gyűjtőpontok felbukkanása tulajdonképpen annak köszönhető, hogy a kolozsvári iskola az unitáriusok egyetlen főgimnáziuma volt Erdélyben, ennek következtében távoli vidékekről is (mint például Háromszékről) oda vitték gyermekeiket tanulni az unitárius szülők. A nagy területi lefödöttség egyben a Kanyaró Ferenc által irányított gyűjtőmozgalom behatároltságát is jelentette: az adatok túlnyomó többségét, csaknem teljes mennyiségét unitárius vidékeken – szülőfalujukban vagy annak környékén – gyűjtötték a kollégium tanulói, s csak véletlenszerűen került feljegyzésre olyan adat, mely az unitáriusok szálláshelyein kívül eső vidéket képviselt.⁵⁴ További arányeltolódásokat eredményezhetett az a körülmény is, hogy azokban az években, amikor a népköltészeti gyűjtőmozgalom kibontakozott, honnan származó diákok népesítették be a kollégium osztályait, s közülük kik vállalkoztak folklórgyűjtésre.

Kanyaró Ferenc diákjainak korai feljegyzései arról győznek meg, hogy Kibédi Domokos Ferenc verse gyorsan és nagy területen vált ismertté: a vers kezdő strófája csaknem minden változatban megtalálható, s a másik két versszak részletei is gyakran felbukkannak építőelemekként, melyeket más-más megoldást találva hasznosítottak. E korai változatokat szemlélve arra is rá kell döbbernünk, hogy Domokos Ferenc verse – jöllehet ritmusában, versépítésében, hangvételében egyaránt meglepően jó alkotás (melyről hamarabb elhihető, hogy a szájhagyományban csiszolódott olyanra, amilyen, s nem egy falusi versfaragó kreációja) – a szájhagyományban jelentős változásokon/változtatásokon ment át: a kollektív népi ízlés alakított rajta, a valós vagy valósnak vélt eseményekhez próbálták igazítani, szükségét érezték, hogy érzelmi viszonyulásuknak is hangot adjanak, s eközben nem mindig találták meg a legjobb költői megoldást. Mindez azt is jelenti, hogy sokféle próbálkozás, sokféle megoldási kísérlet nyomán stabilizálódott az a szövegszerkezet, melyet ma *A meggyilkolt csendőr* balladatípus jellegzetes konstrukciójaként tartunk számon.

Az alakítgatás folyamatára Kanyaró Ferenc is felfigyelt, aki Harmath Lujza cikkét megelőzően is tudott arról, hogy népi verselő alkotása került forgalomba. Mi több, kellett ismernie Kibédi Domokos Ferenc versét, különben nem fűzte volna az alábbi magyarázó jegyzetet az 1894-ben feljegyzett homoródszentpáli változathoz (1. sz. ballada) a Kisfaludy Társasághoz 1896-ban elküldött gyűjteményben: „Egyszerű székely ember műve ez, ki egy-egy versét ki is nyomtatja, s maga elterjeszti a sokadalmak alkalmával. *A nép alakító költői tehetsége már megkezdte munkáját példányunkon.* [Kiemelés tőlem: O. K.] A ballada hőse, Butyka Imre valami hat vagy hét éve a korondi postát kísérte télvíz idején Udvarhelyre. Ez útjában a Kalonda nevű hegyen támadta meg három oláh legény, kiket egy volt postaszolga biztatott fel e vállalatra. A postakocsis elszaladt és megmenekült. Butyka Imre mindvégig helyt állott. A nép számos balladában örökítette meg a bátor csendőr emlékét. Úgy értesülök, hogy egy r. kt. diák is írt balladát ugyan e tárgyról Háromszéken, s művét maga készítette dallamával együtt szintén elterjesztette a nép között. Mennyiben való ez, nem tudom eldönteni”.⁵⁵

Kanyaró Ferenc jegyzete nemcsak azért fontos számunkra, mert hitelesíti Harmath Lujza közlését a kibédi poétát illetően, de abból a szempontból is, hogy általa megsejthetünk valamit a szájhagyomány

⁵⁴ A kollégiumban tanuló más felekezettű diákok révén kerülhetnek elő ilyen adatok, de a Kanyaró-hagyaték egészében előfordulnak olyan szövegek is, melyeket utazás közben jegyeztek le a diákok, vagy Kolozsváron találtak más vidékről származó adatközlőkkel.

⁵⁵ Kanyaró Ferenc [1896], 139/88. sz. Az utolsó két mondatot („Úgy értesülök, hogy...”-től kezdve) Kanyaró Ferenc utólag áthúzta, feltehetően azért, mert a közölt tartalom valós voltát nem volt módjában igazolni. Az utókor számára azonban érdekes információ, ami további kutatásra kínál alkalmat.

útján tovaterjedő információ-áramlás természetéről: arról, hogy miként keverednek valós és valótlan elemek a reális történet elmondása/továbbadása során.

A Kanyaró Ferenc diákjai által összehordott kilenc szövegváltozat pedig annak beszédes bizonyítéka, hogy sok próbálkozás árán alakul ki, születik meg egy népballada – még ha kiindulásul adva is van valamilyen kezdő megszövegezés. E korai feljegyzések révén tanúi lehetünk annak a „küzdelemnek”, mely a tartalom megfelelő elemeinek kiválasztásáért és a tartalmi elemek adekvát formában való elmondásáért folyt. A tartalom – a csendőrgyilkosság és az ahhoz való érzelmi-etikai viszonyulás – és a forma – ez esetben Domokos Ferenc verse, valamint a szájhagyományban élő, balesetek és bűntények elmondására meghonosított formulakészlet – óhatatlanul szembekerült egymással a valós esemény időbeli közelsége és atipikus volta miatt: ismert volt a gyilkosság története egészen az apró részletekig, ezek ismeretében viszont Butyka Imre halála sokkal inkább egy véletlen balesethez volt hasonlatos, mint a bűntényballadákban megénekelte gyilkosságokhoz. Emiatt aztán nehezen lehetett eldönteni, hogy a szájhagyományozó költészetnek mely elemei alkalmasak Butyka Imre tragédiájának maradóktalan elmondására. Következésképpen a korai balladaváltozatok egyikében például egymás mellett fordul elő a kibédi poéta kezdő versszaka és a balesetballadák jellemző kezdőformulája: „*XY mit gondoltál, mikor hazul elindultál...*” (lásd a 2. számú, alsóbencédi változatot). Hasonló okból fogadhatta el az erdélyi falvak népe – egyből és egyöntetűen – Domokos Ferenc később emblematikussá váló sorát („*véret vették, mint a fogolyamadárnak*”); és ezért vették át a kibédi verselő alkotásából azokat a részeket is, melyek a hős vétlenségét és az esemény váratlan bekövetkeztét emelték ki (Butyka Imrét „más pénzéért” ölték meg, illetve, hogyha ő ezt tudta volna előre, nem következnek be a tragédia).

Atipikus volt a kalondai gyilkosság olyan szempontból is, hogy a gyilkosok nem a székely közösség tagjai voltak: kívülről jövő orv támadás folytán ártatlanul veszítette életét a fegyveres csendőr – ismét olyan motívum, mely sokkal inkább a véletlen szerencsétlenség áldozatául esett balesetballadák hőseit juttatta eszébe a korabeli embereknek, mint a bűntényballa-

dák szereplőit. Ez utóbbiakban a népi jogérzet mindig igazságot szolgáltat bűnösnek és áldozatnak egyaránt: sajnálkozik azon, hogy valamilyen oknál fogva megölték a balladahőst, de elégtétellel veszi tudomásul, hogy a gyilkos tömlőbe vagy akasztófára jutott. A kalondai gyilkosság „forgatókönyvéből” ez az elem is hiányzott. A gyilkosok elfogásáról még hírt adtak a korabeli újságok, a balladaváltozatok némelyike is tud a gyilkosok kilétéről, büntetésükről azonban aligha vett tudomást a korabeli társadalom.⁵⁶ Mint ahogy a ballada változataiban sincs nyoma a gyilkosok bűnhődésének. A balladai kompozícióban a „gyilkos elnyeri méltó büntetését” mozzanat helyett a sajnálkozásnak, a részvétnek adtak hangot, különösen kiemelve azt a tényt, hogy az áldozatnak még csak az sem adatott meg, hogy szülőföldje temetőjében nyugodjék. Ennek az érzésnek a kifejezésére a baleset- és bűntényballadákban egyaránt előforduló kedvelt formulát („*XY nyisd kapudat / halva hozzák szép fiadat*”) alakították úgy át, hogy Butyka Imre tragédiájáról szóljon.

A korai lejegyzések arról is árulkodnak, hogy olykor-olykor egy másik balladatípus – *A megszólaló halott, A meggyilkolt huszár* – struktúrájába, szöveggörnyezetébe próbálják belegyömöszölni Butyka Imre történetét.⁵⁷ A későbbi gyűjtések bizonyítják, hogy ezek a próbálkozások nem bizonyultak életképesnek.

Az alábbiakban közöljük *A meggyilkolt csendőr* típusú balladának azokat a változatait, melyeket Kanyaró Ferenc kolozsvári diákjai gyűjtöttek a 19. század utolsó évtizedében. Tekintettel arra, hogy a változatok egytől egyig megtalálhatók Kanyaró Ferenc 1896-os összesítő gyűjteményében, s csupán három változatnak ismerjük az eredeti lejegyzését is (a diák kéziratát), közlésünkben egységesen a *Székely népballadák és románcok* című budapesti kézirat szövegeit vesszük alapul, megtartva annak korabeli helyesírását és jelezve, ha az eredeti lejegyzésben jelentős eltérések mutatkoznak.⁵⁸ A gyűjtő nevét, a gyűjtés pontos idejét minden esetben a diákok eredeti kézírata alapján volt módunkban feltüntetni. Esetenként hivatkozunk a „Biztonsági másolat”-ra is, részben azért, mert rendezett kéziratári állományban Romániában ez elérhető, részben pedig Kanyaró Ferenc esetleges újabb jegyzeteiért.⁵⁹ A változatoknak csak abban az esetben van címük, ha a forrásul használt kéziratban is címmel szerepel.

⁵⁶ A rablógyilkosok ügyét első fokon a székelyudvarhelyi királyi törvényszék tárgyalta 1889. április 29. – május 7. között. A vég tárgyaláson hozott ítélet szövegét Tófalvi Zoltán találta meg és tette közzé. Lásd TÓFALVI Zoltán 1992, 24–25. Első fokon Emrich [sic!] Mártont halálra ítélték, a másik kettőt életfogytig tartó fegyházra. Az elítéltek 1889. november 7-ig fellebbezhetek. A perről és az első fokú ítéletről nem találtam híradást a *Kolozsvárban*. A per további fejleményéről nincs tudomásom.

⁵⁷ Lásd a marosvásárhelyi (9. sz.) változatot.

⁵⁸ Az eltérések szemlézése nem terjed ki a helyesírási hibákra, melyeket Kanyaró Ferenc mindig kijavított a kor helyesírási szabályainak megfelelően.

⁵⁹ Hivatkozásainkban a megszokott könyvészeti utalások mellett a következő rövidítéseket használjuk: *Lvtár* = Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Kanyaró Ferenc hagyatéka; *Biztonsági másolat* = Kézirat-kolligátum. XIX–XX. század. Kanyaró hagyatéka, ismeretlen kéz írása. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: MsU 2105.

1.

Butyka Imre

Hallották-e, Korondfalván mi történt?
A korondi csendőrkáplárt megölték.
Vérét vették, mint a fogoly madárnak
A korondi Butyka János fiának.

Hej de szépen szól a korondi harang;
De még szebben az erdei vadgalamb:
Azt kesergi egész Korond falúja:
Kit megölték künn a hegyen a porba'.

Künn a hegyen mossa holló a fiát:
Ezen percben a búbánat itt talált.
Ha előre tudta volna istentől,
Nem félt volna három oláh legénytől.

Négy óraker Korond falván kávézott,
Estve hétkor piros vére kiomlott.
Butyka János, nyitsd ki a te kapudat:
Halva hozzák a te csendőr fiadat.

De nem ide, a magad szállására;
Hanem a korondi nagy kaszárnyába...
Homoródszentpál, Udvarhely m.
Gyűjtötte: Székely Ferenc, 1894.⁶⁰

2.

Butyka Imre

Hallod rózsám, Kalondába' mi történt?
Butyka Imrét más pénzéér' megölték.
Vérít vették, mint a fogoly madárnak,
Butyka Imre háromszéki zsandárnak.

Butyka Imre, te akkor mit gondoltál,
Mikor hazul utadra elindultál,
Én egyebet akkor nem is gondoltam:
Bánatos út, amelyre én indultam.*

Korond közül hét óraker kiindult,
Nyolc óraker piros vére megcsordult.
Nem félt volna ő tizennyolc legénytől,
Mínthogy három száz vagy oláh embertől.

Butyka János, nyisd kapudat, kapúdat,
Halva hozzák szép fiadat, fiadat;
De nem ide a te kis szállásodra,
Hanem a nagy korondi kaszárnyába.
Alsóbencéd, Udvarhely m.
Gyűjtötte: Mikó Imre, 1896.⁶¹

* A második strófát így is lehet hallani:
Butyka János mit gondoltál,
Mikor hazul elindultál?
Én egyebet nem gondoltam:
Bánatos útra indultam.

[Kanyaró Ferenc megjegyzése]

3.

Hallod pajtás, Pálfalvában mi történt:
Háromszéki Butyka csendőrt megölték.
Vérét vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Butyka csendőr elindula messzire,
Pálfalváról Magyarország szélire.
De hogyha ő tudta volna Istentől,
Nem félt volna három oláh legénytől.

⁶⁰ KANYARÓ Ferenc [1896], 139/88. sz. Kanyaró Ferenc ehhez a balladához fűzte a már idézett megjegyzését. A ballada eredeti lejegyzése: SZÉKELY Ferenc 1894, 13–14/17. sz. Az eredeti kéziratban a 7. sorban *Korond faluja* helyett *Korond falúja* szerepel, a negyedik strófa utolsó két sorában a *kapudot–fiadat* rímpárban a rímhívót Kanyaró Ferenc változtatta *kapodat*-ra.

⁶¹ KANYARÓ Ferenc [1896], 140/89. sz. A ballada eredeti lejegyzése: Lvtár, 18. csomag. Mikó Imre kéziratának ismeretében megállapítható, hogy Kanyaró Ferenc a második és a negyedik versszakot ritmikailag átszerkesztette, az első versszak ritmusához igazította. A második strófa az eredeti kéziratban úgy szerepelt, ahogy Kanyaró mint változatot feltüntette a ballada után, a negyedik strófa pedig csonka volt és ritmus-hibás: „Butyka János nyisd kapudat, nyisd kapudat, / Halva hozzák szép fiadat, szép fiadat, / De nem ide szállásodra, a korondi kaszárnyába”. – *Biztonsági másolat*: 376. lap. Eltér mind a főszövegben közölt 1896-os szövegtől, mind a Mikó Imre eredeti lejegyzésétől. A három strófára terjedő szöveg két első verszaka egyezik a Kanyaró és Mikó-kézirat első és harmadik versszakával, a harmadik strófa pedig így szerepel: „Butyka János nyisd kapudat, / Halva hozzák szép fiadat. / De nem ide szállásodra: / A korondi kaszárnyába”. Ezt a filológiai változatot a 20. század elején készíthette Kanyaró Ferenc, mert a balladához a következő jegyzetet csatolta: „Butyka Imrét valami 20 éve, mikor a pénzes postát kísérte, megölték a Korond fürdő melletti Kalonda hegyen. Nagy feltűnést keltett a székelyek közt a fegyveres csendőr nyomorult elveszése. Még ma is ritka helyen nem éneklék a reá költött balladákat. A fennebbihez hasonló

balladát Harmath Lujza szerint kibédi Domokos Ferenc készítette, ki vásárokon 5-10 krért árulja »Verses nótáit«, köztük a csendőrrel szólót is. A kibédi változat eltérő része így hangzik:

Hét óraker még Korondon jól ivutt,
Nyolc óraker piros vére kicsordult,
Piros vére kicsordult a nagy hóba
Maga pedig ráesett az útdombra.

Vele volt még a gyáva postakocsis,
Ki fut hogyha él, talán még mostan is.
De ha Butyka tudta volna elején,
Meg nem ölte volna őt úgy tíz legény.

Csak ennyi, ily homályos és befejezetlen a néppoéta műve. Lásd *Aranyosvidék*, 1897. 23. sz.” A ballada alsóbencédi szövegének filológiai változatai bepillantást engednek Kanyaró Ferenc szöveggondozói eljárásába, melynek során igyekezett kijavítani az eredeti lejegyzés ritmushibáit. 1896-os másolatában kiegészítette a kevesebb szótagszámú sorokat a második versszakban, s meg rövidítette a hosszabb sorokat a negyedik strófában. A 20. század elején, nem emlékezve arra, hogy miként járt el korábban a ritmushibák eltüntetése érdekében, az eredeti szöveg második versszakát elhagyta, az utolsót pedig más ritmusú, rövidebb soros strófává alakította. Jegyzetében a kibédi poéta versének első versszakát elhagyta, mivel azzal – a helymegjelöléstől eltekintve – szó szerint egyezett a bencédi változat első strófája.

– Nyisd ki, anyám, tulipántos kapudot:
Halva hozzák a szép csendőr fiadot.
De nem hozzák a szülő falujába,
Háromszéknek temető sírdombjára.
Bölon, Háromszék m.
Gyűjtő és évszám nélkül, 1896 előtt⁶²

4.
Hallod, rózsám, Pálfalvában mi történt?
Csíkzsögödi Bocskor Endrét megölték.
Vérét vették, mint a fogoly madárnak,
Csíkzsögödi Bocskor Endre zsandárnak.

Vérét vették az útnak a porába;
Testét vették egy ibolya bokorba.
Csíkdelne, Csík m.
Gyűjtő és évszám nélkül, 1896 előtt⁶³

5.
Hallod pajtás, a Kalondán mi történt:
Szegény csendőrt más pénziért megölték.
Vérít vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.
Héjjasfalva, Nagyküküllő m.
Gyűjtő, évszám nélkül, 1896 előtt⁶⁴

6.
Hallottátok, hogy Pálfalván mi történt:
Szegény csendőrt más pénziért megölték,
Hat órákor még Korondon kávézott,
Hét órákor piros vére mind elfolyt.

Fejszét vágtak az ő gyenge fejébe,
Bajnétot ütöttek gyenge szívébe.
Ha ő eztet tudta volna istentől,
Nem félt volna három szolga legéntől.
Szentgerice, Maros-Torda m.
Gyűjtő és évszám nélkül, 1896 előtt⁶⁵

7.
Hallod, pajtás, Fejérváron mi történt?
Egy szép zsandárt megölték a pénzéért.
Hat órákor kávéházba kávézott,
Hét órákor piros vérebe' gázolt.
Vérét vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Bakó Imre zsandárnak.
Várfalva, Torda-Aranyos m.
Gyűjtő nélkül, 1896.⁶⁶

8.
Hallod, pajtás, Bánfifalván mi történt?
Megölték egy zsandárt a más pénziért.

Nyolc órákor még a kávéházba volt;
Tíz órákor piros véreben aludt.
Torockó, Torda-Aranyos m.
Gyűjtő, évszám nélkül, 1896 előtt⁶⁷

9.
Hallod, pajtás, Vásárhelyen mi történt:
Butyka Imrét megölték a pénzéért.
Ottan feküdt Vásárhely határszélén
S megtalálták harmadnapnak reggelén.

II.
Vérbe fekke
Feküdt ott agyon verve.
Arany sarkantyúja
Vérébe volt fagyva.
Hímezett ruhája
Le volt róla húzva.
Az ezüst órája
Is el volt rabolva.
Hímezett mellénye
El volt tőle véve;
Mikor megtalálták,
Véreből kihúzták,
Nem ismertek rája:
Úgy el volt változva.

III.
Oda megy az édes anyja,
Költi, de nem hallja,
Oda megy az édes apja,
Költi, de nem hallja.
Oda megy édes rózsája,
Költi és meghallja:
– Kelj fel, kelj fel, Butyka Imre,
Borulj a vállamra.
– Felkelnék én, édes rózsám,
Csak a két lábamot bírnám.
Csináltatsz-e nekem
Ezüstből koporsót?
– Csináltatok, édes rózsám,
Aranyból koporsót.
Marosvásárhely, Maros-Torda m.
Gyűjtötte: Kovács Gyula, 1896.

Kanyaró megjegyzése:
Úgy látszik három ballada töredékéből van össze-
rakva. A középső rész eredetileg valami megölt hu-
szárról szólhatott.⁶⁸

⁶² KANYARÓ Ferenc [1896], 142/91/I. sz. A 91. szám alatt Kanyaró Ferenc Butyka Imre balladájának töredékeit közölte. A böloni változatnak további két másolata van: Lvtár, 50. csomag, Kanyaró kézírása és az arról készült *Biztonsági másolat* 377. lap. Ezekben a második versszak második sora – „Pálfalvától Magyarország szélire” – így szerepel: „Három falu, Magyarország szélire”.

⁶³ KANYARÓ Ferenc [1896]: 142/91/II. sz. – A hagyatékban további másolatot nem találtunk.

⁶⁴ KANYARÓ Ferenc [1896]: 143/91/V. sz. – Másolata nincs.

⁶⁵ KANYARÓ Ferenc [1896]: 143/91/III. sz. – Másolata nincs.

⁶⁶ KANYARÓ Ferenc [1896]: 143/91/VI. sz. – Eredeti kézírata: *Lvtár*, 18. csomag. A balladatöredék után megjegyzés: „Várfalvi nóta, 1896.”

⁶⁷ KANYARÓ Ferenc [1896]: 143/91/IV. sz. – Eredeti lejegyzése: *Lvtár*, 51. csomag (gyűjtő és a gyűjtés évének megjelölése nélkül); *Biztonsági másolat*: 378. lap.

⁶⁸ KANYARÓ Ferenc [1896], 141/90. sz. A szöveg eredeti lejegyzése: *Lvtár*, 50. csomag. Kovács Gyula II. osztályos tanuló 1896-ban jegyezte le a balladát. A kisdíák nehezen küzdött meg a lejegyzés nehézségeivel, íráskészsége kezdetleges, durva helyesírási hibáktól hemzseg a szövege, melyet strófákra tagolás ⇒

Kanyaró Ferenc hagyatékában találtunk néhány olyan szöveget is, melyek nem a Butyka Imre haláláról szólnak, de világosan kivehető bennük, hogy a Kibédi Domokos Ferenc verse szolgált modellként a helyi esemény elmondására. E szövegek közül kettőben csak az első versszak szerepel indító formulaként; pontosabban: egy strófára terjedő töredékekről van szó, melyekben a helyi eseményhez idomítják a kibédi poéta első versszakát. A két töredéket Kanyaró Ferenc úgy vette fel 1896-os gyűjteményébe, mint a *Hosszú Pálné leánya* változatait.⁶⁹ Számunkra azért különösen fontos e két töredék felbukkanása a kolozsvári diákok gyűjteményében, mert félreérthetetlenül jelzik a kibédi poéta versének gyors elterjedését és első strófájának formulává alakulását. Még érdekesebb egy alsórákosi bűntényballada, mely nagyon közel áll Butyka Imre balladájának eredeti, Kibédi Domokos Ferenc által megfogalmazott szövegéhez, s melyet a kolozsvári diákok ugyancsak a 19. század 90-es éveiben (1896. május 18. előtt) rögzítettek. A ballada szövege a következő:

A fogarasi Solymosi Eszter

Hallod, rózsám, Fogarasba mi történt?
Azt a szegény datki leányt megölték.
Vérit vették, mint a fogoly madárnak,
Annak a szegény datki leánykának.

Nagypénteken hét óraker kávézott,
Este tízkor piros vére kiomlott.
Piros vére kiomlott a fazékba,
Gyenge teste leromlott a templomba.

⇒ nélkül írt le. Az eredeti lejegyzésben a balladahős Butka Imre néven szerepel. Kanyaró Ferenc két másolatot készített a kisdíák példányáról, ezek egyike szerepel az 1896-os kéziratban (nálunk: a főszövegben), a másikat feltehetően a 20. század elején készítette (Lvtár, 50. csomag). Kanyaró második másolata került be a *Biztonsági másolatba*: 378–379. lap. Nem lévén kéznél az 1896-os másolat, Kanyaró ettől eltérő, más megoldásokat talált a ritmushibák, szövegromlások kijavítására a második másolatban. Nem térünk ki a három filológiai változat részletes összevetésére, csupán a minket közelebről érdeklő első strófát közöljük a diák kéziratából és Kanyaró Ferenc második másolatából.

Diák kézírata (Lvtár, 50. csomag)

Hallod pajtás, Vásárhelyen mi történt,
Megölték Butka Imrét a pénzéér
Ott feküdt Vásárhelynek határszélén
S megtalálták harmadnapnak reggelén.

Kanyaró F. második másolata (Lvtár, 50. csomag)

Hallod, pajtás, Vásárhelyen mi történt?
Butka Imrét a pénzéér' megölték.
Ott feküdt a város határa szélén
S megtalálták harmadnapnak reggelén.

Piros vérit évegbe pecsételték,
Gyenge testit az Oltba belevették.
Hogyha ő ezt tudta volna Istentől,
Nem félt volna három zsidó legénytől.

De ő eztet nem tudta az Istentől,
Megijedett három zsidó legénytől.
Alsórákos, Nagyküküllő m.⁷⁰

A hasonlóságot Kanyaró Ferenc is észrevette, meg is jegyezte a ballada végén: „Úgy látszik, e csonka balladát a korondi csendőrkáplár, »Butyka Imre« nótája után, s tehát alig két-három éve, hogy készítették.”⁷¹

7. Aligha van a magyar népköltészetben még egy olyan népballada, melynek alakulását születése „pillanatától” az első évtizedekben végbemenő változásokig olyan gazdag dokumentációval követhetnénk nyomon, mint *A meggyilkolt csendőr* balladáját. Életének első évtizedéről a kolozsvári unitárius kollégium diákjai gyűjtöttek adatokat, a következő évtized Vikár Béla erdélyi gyűjtéseinek köszönhetően gazdagítja ismereteinket a ballada formálódásának alakulásának folyamatáról, valamint dallamáról. 20. század eleji erdélyi gyűjtőútjai során Vikár Béla több helyen is rátalált Butyka Imre balladájára, melyeket a közelmúltban közzétett Vikár-adatbázis⁷² jóvoltából ismerhetünk és tanulmányozhatunk. Vikár Béla a század első éveiben elsősorban Udvarhelyszéken gyűjtött, feljegyzései között azonban véletlenszerűen felbukkannak más vidékekről származó adatok is. Következzenek most a Vikár-gyűjtés darabjai.⁷³

Kanyaró Ferenc megjegyzése a második másolat végén: „Érdekes példája, mint olvasztják össze a székely csendőr egyszerű balladáját a régi, s talán legnépszerűbb Tisza melléki legszebb balladával: Megöltek egy legényt / Hatvan forintjáért, stb.”

⁶⁹ KANYARÓ Ferenc [1896], 145/93/I–II. A két töredék szövege:

Hallották-e, Patakfalván mi történt?
Hosszú Pálné legszebb lányát megölték.
Véret vették, mint a fogoly madárnak,
Hosszú Pálné szőke-piros lányának.
(Homoródszentpál)

Hallod, rózsám, Kalondába mi történt:
Csaplárosné barna lányát megölték.
Vérit vették, mint a fogoly madárnak,
Csaplárosné barnapiros lányának.
(Székelykeresztúr)

⁷⁰ KANYARÓ Ferenc [1896], 144/92. sz.

⁷¹ Uo.

⁷² VIKÁR Béla 2009.

⁷³ A balladákat folyamatosan számozzuk a későbbi hivatkozások megkönnyítése érdekében.

10.
Hallád pajtás, hogy Korondon mi történt?
Szegény csendőrt más pénziért megölték.
Vérit vették, mint a fogoly-madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Még a feje ketté nem vala vágva,
Hátra nézett és egy nagyot sóhajta:
Jaj Istenem, látom-e még hazámat,
Az én édes jó apámat s anyámat?

S nyolc órakor még Korondon kávézott,
S most kilenckor piros vére kiomlott.
S piros vére kiomlott a nagy hóra,
Maga pedig leborult az utmartra.

Harmadnapra édesapja megtudta,
Hogy a fia a kalandon meghala,
A nagy Isten bizonyíték ott az égbe,
Hogy a testyit belétötték a földbe.

(1888-ban történt a dolog)*

Nagykede, Udvarhely m.
Adatközlő: Ambrus Jánosné
Gyűjtötte: Vikár Béla, 1900. márc. 14.⁷⁴

* Az utolsó versszak és a történet datálása ismeretlen adatközlő kiegészítése.

11.
Hallottátok a faluban mi történt?
Szegény csendőrt más pénzéért megölték.
Vérit vették mint a fogoly-madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Négy órakor Korond felől megindult,
Nyolc órakor piros vére locsogott,
Piros vére a nagy úton mind elfolyt,
Gyöngé testje a sánc martjára borult.

Gyere, pajtás, hiszen testvérek vagyunk,
Vaj megélünk, vagy az úton meghalunk!
Hosszú szurony szúrta meg a szívemet,
A nagy Isten hogy megáldjon tégedet.
Rugonfalva, Udvarhely m.
Adatközlő: Forgács Juli, cigányasszony
Gyűjtötte: Vikár Béla, 1902, augusztus⁷⁵

12.
Hallod pajtás a Korondon mi történt?
Butyka Imrét más pénziér' megölték.
Vérit vették, mint a fogoly-madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.
Rugonfalva, Udvarhely m.
Adatközlő: Szóke Juli 32–34 éves
Gyűjtötte Vikár Béla, é. n.⁷⁶

13.
Butyka Imre
Hallod pajtás, Korond táján mi történt:
háromszéki Butyka Imrét megölték.
Véret vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.
Szentábrahám, Udvarhely m.
Adatközlő: Tóth Vilmos
Gyűjtötte: Vikár Béla, é. n.⁷⁷

14.
Hallottátok, az Kaládon mi történt?
Szegény legényt más pénziér' megölték.
Vérit vették, mint a fogoly madárnak
A pálfalvi legügyesebb zsandárnak!
Hat órakor még Korondon kávézott,
Hét órakor piros vére kicsordult.
(vagy: a Kaládon locsogott)
Szováta, Maros-Torda m.
Adatközlő: Dénesi Jóskáné Szabó Róza
Gyűjtötte: Vikár Béla, 1904. július 16.⁷⁸

15.
Hallod pajtás, Szerédában mi történt?
Azt a szegény Butyka Imrét megölték,
Véret vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.
Hely nélkül, Csík megye (Kolozs m.)
Adatközlő: Kokas István
Gyűjtötte: Vikár Béla, é. n.⁷⁹

16.
Hallották-e, Korond mellett mi történt
Buttyka Embre zsandár legényt megölték
Véret vették mint a fogoly madárnak
Buttyka Embre háromszéki zsandárnak.
Hely nélkül, Csík megye
Adatközlő: Gözsy Géza
Gyűjtötte: Vikár Béla, é. n.⁸⁰

⁷⁴ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallád pajtás, hogy Korondon mi történt. – Dallammal, kottával – Az elektronikus adathordozón (DVD-n) összesített Vikár-adatbázis felőleli a Vikár-hagyaték teljes hangzó-, szöveg- és fényképanyagát. A Sebő Ferenc szerkesztésében, Küllős Imola szöveggondozói közreműködésével készült adatbázis hozzáférhetővé teszi Vikár Béla hangfelvételeit, a hangfelvételek kottáit, a különböző intézmények kéziratárában tárolt, gyorsírásból folyóírásba áttett szövegeit – lehetőséget teremtve (sok minden egyéb mellett) a több helyen előforduló szövegek egymáshoz való viszonyának tisztázására, s tág teret biztosítva a több szempontú és gyors keresésnek. Tekintettel arra, hogy jelen esetben a szövegek állnak érdeklődésünk előterében, a kezdősorok (Incipit) szerinti keresés lehetőségével élünk.

⁷⁵ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallod rózsám, a falunkban mi történt? – Dallama nincs.

⁷⁶ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallod pajtás a Korondon mi történt? – Dallammal, kottával.

⁷⁷ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallod pajtás, Korond táján mi történt. – Dallammal, kottával.

⁷⁸ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallottátok, az Kaládon mi történt? – Dallama nincs.

⁷⁹ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallod pajtás Szerédában mi történt. – Dallammal, kottával. – Vikár Béla – úgy tudjuk – nem járt Csíkban, valószínű, hogy gyűjtőútjai során máshol találkozott csíki adatközlőjével, talán Kolozs megyében.

⁸⁰ VIKÁR Béla 2009. Incipit: Hallották-e Korond mellett mi történt. – Dallammal, kottával.

Vikár Béla gyűjtésén kívül Butyka Imre balladájának további két változata került elő a 20. század elejéről, mindkettő Udvarhelyszékről. Az egyiket Székely-szentkirályon rögzítette a falu tanítója 1900-ban:

17.

Székely ballada

Tudod rózsám, Kalondában mi történt?
Szegény csendőrt más pénzért megölték.
Vérét vették, mint a fogolyadárnak
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Hét órákor még Korondon kávézott,
Nyolc órákor piros vére megcsordult.
Piros vére megcsordult a nagy hóban,
Maga pedig leborult az útmarra.

Hogyha ő azt tudta volna Istentől,
Nem félt volna három oláh legénytől.
Hosszú kardját puskájára helyezi,
Maga előtt Udvarhelyre kíséri.

Székelyszentkirály, Udvarhely m.

Gyűjtötte: Elekes István tanító, 1900. aug. 20.⁸¹

A másikat a korondi katolikus egyház *Domus historica*ja őrizte meg 1912-ből, s Tófalvi Zoltán közleményéből ismerjük:

18.

Hallod, pajtás, a pálfalvin mi történt:
Butyka Imrét más pénzér [sic!] megölték.
Vérít vették, mint a fogolyadárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Hét órákor Korond között haladott,
Nyolc órákor piros vére csorogott.
Piros vére kiomlott a nagy hóra,
Gyenge testje leesett az útmarra.

Korond, Udvarhely m.

Énekelte Lőrincz István molnár 1912-ben⁸²

Butyka Imre balladájának mintegy negyed század alatt gyűjtött korai változatai beszédesen bizonyítják és ismételtlen meggyőznek arról, hogy rengeteg próbálkozás, sokféle elgondolás, sikertelen vagy sikertelen költői megoldások közötti válogatás folytán alakul ki egy népballada szövege, válik stabillá és karakterisztikussá, vagy sorvad el életképtelenül. Butyka Imre balladájának 19. század végi – 20. század eleji változatai bepillantást engednek a szájhagyományozó költészetben végbemenő folyamatokba, a folklóralkotások alakulásának „konyhatitkaiba”; követhetővé teszik azokat a szövegalakítási kísérleteket, melyek során új tartalmi elemeket próbálnak beépíteni a ballada szövegébe, hogy minél jobban közelítsék a balladai szüzsét a valós történethez, eközben

azonban lehet, hogy megroppan a ballada szerkezete, mellékes körülmények kerülnek előtérbe, vagy éppen ellenkezőleg: rátalálnak egy-egy olyan költői megoldásra, mely állandósul a ballada szövegében. A kísérletek legtöbbször sikertelennek bizonyultak: a későbbi gyűjtések igazolják, hogy nem tudtak meghonosodni a szájhagyományban, nyomtalanul kikoptak az emlékezetből.

A szöveg labilitásának lehet a következménye az is, hogy tíz-tizenöt évvel a ballada megszületése után feltűnően sok az egystrófás töredék.⁸³ Az első versszak hangütése, stabil szerkezete, célratoró fogalmazása, jól sikerült költői hasonlata egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a balladának ez a része gyorsan elterjedjen az erdélyi szájhagyományban. A további versszakok esetében megmutatózó variálódási készség (vagy kényszer?) és a mögötte meghúzódó bizonytalanságok viszont nem kedveztek a balladai szövegstruktúra állandósulásának – egy olyan stabil szövegszerkezet kialakulásának, melyet – Kanyaró Ferenc felismeréséhez hasonlóan – egyből azonosítani lehet Butyka Imre balladájával, még ha más balladahősről szól is a történet. Tegyük azonban mindehhez hozzá azt is, hogy Kanyaró Ferencnek könnyű dolga volt: ismerte a kibédi poéta eredeti szövegét, ennek következtében első pillantásra felismerhette a két szöveg közötti szoros összefüggést.

Ahhoz, hogy kialakuljon egy többé-kevésbé stabil szövegszerkezet, kiválasztódnak a balladatípusra jellemző szövegfordulatok, tipikus megfogalmazások, sok időnek kell eltelnie, sokat kell közszájon forognia a „verses nótának”, vagyis létre kell jönnie egy „hallgatóságos megegyezésnek” a tekintetben, hogy mi tartozik szervesen – tartalom és szövegszerkezet vonatkozásában egyaránt – az adott balladához. Az élővilágban végbemenő természetes szelekcióhoz hasonlóan a szájhagyományozó költészetben is kiválasztódnak az életképes elemek azáltal, hogy közkedveltté válnak, a közkedveltség pedig első rendű biztosítéka annak, hogy megszilárduljon a balladai kompozíció. Ehhez pedig – mint már előbb is utaltunk rá – a népszerűség mellett időre is szükség van.

A stabilizálódás felé mutató változásokat/módosulásokat, mint folyamatot nem áll módunkban nyomon követni a gyűjtések hézagos volta miatt. Egy-két véletlenül felbukkanó adat azonban jelzi, hogy korán megindult ez a folyamat. A 20. század elején már rögzítettek olyan változatokat, melyekben félreérthetetlenül megmutatkozik a ballada „végleges” formája, az a kompozíció, mely tartalmazza *A meggyilkolt csendőr* balladatípus legfontosabb tartalmi és formai rekvizitumait (lásd a 17. és 18. sz. változatot).

⁸¹ ELEKES István 1900, 10. – Dallammal együtt rögzített szöveg.

⁸² TÓFALVI Zoltán 1992, 25.

⁸³ A kolozsvári diákok gyűjtésében a kilenc változatból négy egystrófás, a Vikár-gyűjtésben pedig hétből négy.

E korai változatokban ugyanakkor egyértelműen megmutatkozik az is, hogy a típus jellemző elemei Kibédi Domokos Ferenc versére vezethetők vissza.

Onnan származnak, de nem azonosak a kibédi poéta minden sorával, minden költői leleményével. Domokos Ferenc versének egy-két részlete nem honosodott meg a szóbeliségben, s a kihagyott részek – megítélésünk szerint – legalább annyira árulkodnak a befogadás-elutasítás mechanizmusáról, az elvárásokról, mint maguk az átvett és elfogadott szövegszerkezetek.

A népi változatokban például nyoma sincs a harmadik strófa első két sorának („*Vele volt még a gyáva posta-kocsis, / Ki fut hogyha él talán még mostan is*”). Ebben a két sorban – mint utaltunk rá korábban is – olyan részletkérdésre tért ki a kibédi poéta, mely Butyka Imre halála szempontjából nem volt lényeges mozzanat. De feltehetően nemcsak ezért maradt ki a folklórszövegekből: nehézkes mondatszerkesztése sem kedvezhetett szóbeliségben való meghonosodásának. A másik részlet, ami úgyszintén egyetlen népi változatban sem fordul elő, a második versszak első sora: „*Hét órakor még Korondon jól ivutt*”, noha ezt és a rákövetkező sort szemmel láthatóan jó költői leleménynek érezték a ballada megszólaltatói, annak érzékeltetésére, hogy milyen gyorsan, milyen váratlanul következett be a csendőr tragédiája. A sorpár jó ötletéről nem is mondtak le a balladát alakítóformáló közösségek, csupán igyekeztek valamilyen más megoldást találni a „jól ivutt” kifejezés helyett. A nép etikai elvárásának megfelelően ugyanis a balladahősnek, aki ártatlanul lett áldozata a rablógyilkosságnak, minden szempontból feddhetetlennek kellett lennie. Márpedig a csendőr, aki szolgálat idején „jól ivutt”, következésképpen ittasan kísérte a postaszállítmányt, szabálysértést követett el. Ezt a szabálysértést pedig semmiképpen nem akarták felemlíteni a balladahőssel rokonszenvezők, feltehetően ezért próbálkoztak a kibédi poéta kifejezésének helyettesítésével. A helyettesítés olykor a kérdéses két sor vagy az egész strófa kihagyását és új tartalom-új szövegszerkezet beiktatását jelentette (lásd a 2., 3., 6., 10., 11., 18. számú változatokat). De egyben azt is, hogy megbomlott a vers gondolati és szerkezeti építménye. Ezek a kísérletek nem is váltak népszerűvé: egyszeri előfordulásuk legalábbis erről árulkodik. Szerencsé-

sebb megoldásnak bizonyult csak annak a két szónak a helyettesítése, melyeket etikai megfontolásból nem tartottak elfogadhatónak. A korai változatok tanúsága szerint hamar rá is találtak a „kávézott” / „kávéházban volt” / „kávéházban kávézott” kifejezésekre, vagy valami más alkalmas megoldásra,⁸⁴ s általuk használhatóvá lett a kibédi poéta eredeti ötlete, olyannyira, hogy a második versszak két első sora Butyka Imre balladájának jellemző fordulataként állandósult.

8. Az 1912-es korondi változat után Butyka Imre balladájáról alig hallunk a 20. század első felében. A ballada meglétét egyetlen egystrófás töredék jelzi, az a sepsibodoki változat, melyet Konsza Samu diákja 1933-ban írt le, és amelyet Demeter Lajos a ballada legkorábbi feljegyzéseként tart számon. Utána újabb hiátus következik, csak jó negyed század múlva, az ötvenes évek végétől kerülnek elő a ballada újabb változatai, zömmel Háromszékről, Udvarhelyszékről és a marosszéki Kibédéről, melyeket Demeter Lajos példás pontossággal vett számba és közölt említett tanulmányában.⁸⁵

Demeter Lajos tizenöt darabot felölelő adattárát néhány további, 20–21. századi változattal tudjuk kiegészíteni, melyek egy kivételével nyomtatásban itt jelennek meg először.

19.

Hallod, pajtás, Kalandában mi történt:
Butyka Imrét más pénzéért megölték.
Korondon még hét órakor kávézott,
Nyolc órakor piros vére kiomlott.

Vérét vették, mint a fogoly madárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.
Butyka János, nyisd kapudat, kapudat,
Halva hozzák szép fiatal fiadat.

Piros vére kihullott a nagy hóra,
Maga pedig leborult a nagyútra.
Minden csendőr bajtársamnak meghagyom,
Ki pénzzel jár mindenfelé, vigyázzon.

Szép leányok, arra kérlek titeket,
A síromra virágot ültessetek,
Mert én többet nem leszek tiveletek,
Csak a nagy ég maradjon meg veletek.
Farkaslaka, Udvarhely m.
Adatközlő: Miklós Dénesné, öregasszony
Gyűjtötte: Jakab Rozália az 1960-as években⁸⁶

⁸⁴ Lásd az 1. (Homoródszentpál), 7. (Várfalva), 8. (Torockó), 10. (Nagykede), 14. (Szováta) számú változatot.

⁸⁵ Lásd DEMETER Lajos 2009, 647–649.

⁸⁶ JAKAB Rozália 1999, 130–131. A gyűjtő a következőket fűzi a balladához: „A hatvanas években tanítványaimmal kutattunk a farkaslaki szellemi népkincsek után, s az egyik kedves iskolásom találta meg az öreg Miklós Dénesné, aki akkor már hajlott hátú öregasszony volt. Így tőle hallottam a balladát, és ő még két

ember nevét is tudta a tettesek közül: Pécsi Lászlónak és Almási Ábrahámnak hívták őket. Az országút akkor még Pálfalva fölött vezetett el, s ott, a fenyők között állították meg a kocsit. Butykát megölték, a pénzt elvették. Egy pálfalvi tanya lakos vette észre, jelentette az esetet, s így sikerült a tettesek közül négyet elfogni. A ballada nemcsak Farkaslakán él, a környező településeken is feldolgozták” (130. lap).

20.
Hallod, pajtás, a Kalondán mi történt,
Szegény csendőrt más pénziért megölték.
Vérit vették, mint a fogolyamadárnak
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Korondon még hét óraker kávézott,
Nyolc óraker piros vére kiomlott.
Piros vére kiomlott az útmartra,
Maga pedig felbukott a nagy hóban.

Hej, ha ő azt tudta volna Istentől,
Nem félt volna három legénytől.
Hogyha ő ezt tudta volna Istentől
Nem félt volna három legénytől.
Székelyszentlélek, Udvarhely m.
Adatközlő: Szente Dénes, 79 éves
Gyűjtötte Tófalvi Zoltán, 1971.⁸⁷

21.
Hallod, pajtás, a Kalondán mi történt,
Szegény csendőrt más pénziért megölték.
Vérit vették, mint a fogolyamadárnak,
Háromszéki Butyka Imre fiának.

Reggel nyolckor még Korondon kávézott,
Tíz óraker piros vére kiomlott.

Butyka Imre nyisd ki kapudat,
Halva hozzák szép fiadot.
De nem haza szállásodra
A korondi laktanyába.

Puj Dumitru főbe üte,
Így lett életemnek vége.
Alsósófalva, Udvarhely m.
Adatközlő: Fülöp Sámuel, 18-19 éves tanuló
Gyűjtötte Tófalvi Zoltán, 1971.⁸⁸

22.
Hallod pajtás, Pálfalvába mi történt,
Háromszéki Butyka Imrét megölték.
Vérét vették, mint a fogolyamadárnak
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Butyka János, nyisd ki a te kapudat,
Halva hozzák a te édes fiadat.
Hozzák, viszik, de nem a hazájába,
A korondi temető mély árkába.

Minden anyának azt kommandálom,
Kiskertébe ne ültessen virágot.

Ültettem én, gyomláltam meg eleget,
Más pénzéért szenvedtem én eleget.
Kovászna, Háromszék m.
Leírta Olosz Ferenc tanító, 1972–76 között.⁸⁹

23.
Hallod pajtás, Pálfalvában mi történt,
Háromszéki Butyka Imrét megölték,
Vérét vették, mint a fogolyamadárnak,
Háromszéki Butyka Imre zsandárnak.

Butyka János nyisd ki a te kapudat,
Halva hozzák a te édes fiadat.
Hozzák-viszik, de nem a hazájába,
A korondi temető mély árkába.
Magyarfenes, Kolozs m. [Kovászna]
Énekelte Gazda Árpád (Született Kovásznán, 1966-ban)
Gyűjtötte Olosz Katalin, 2010. márc. 13.

9. Az újabban előkerült 20–21. századi változatok – akárcsak Kanyaró Ferenc diákjainak vagy Vikár Béla gyűjtésének adatai – arról győznek meg, hogy a népköltészet kutatásában soha nincs nyugvópont: soha nem lehetünk biztosak abban, hogy nem kerülnek elő újabb adatok, melyek módosítják addigi meglátásainkat; újabb változatok, melyek lehet, hogy alátámasztják a korábbi feltételezéseket, de az is lehet, hogy rácafolnak minden addigi teóriára.⁹⁰ Nem árt tehát, ha mindenkori vizsgálódásaink során megállapításainkat azzal a megjegyzéssel hozzuk nyilvánosságra, hogy mai tudásunk, mai ismereteink, a ma rendelkezésünkre álló adatok alapján formáltunk véleményyt bizonyos jelenségekről.

Szükségesnek vélem ezt a mentegetőző megjegyzést megtenni most is, amikor azt próbálom vázolni, hogy *A meggyilkolt csendőr* balladatípusnak két altípusát látom halványan körvonalazódni a ballada földrajzi elterjedtségének függvényében.

Szóba került már korábban, hogy Butyka Imre „verses nótája” kétpólusú lokális balladává alakult: változatainak túlnyomó többségét a gyilkosság helyszínének környezetében (Udvarhelyszéken és a Korondhoz közeli marosszéki településeken – a továbbiakban: Udvarhelyszéken), valamint az áldozat szülőföldjén, Háromszéken jegyezték fel a gyűjtők. Véletlenszerűen azonban, főleg a korai gyűjtések idején, más vidékekről is került elő néhány szöveg.

⁸⁷ Kézirat Tófalvi Zoltán (Marosvásárhely) tulajdonában. Itt köszönöm meg Tófalvi Zoltánnak, hogy átengedte közlésre az általa gyűjtött balladákat.

⁸⁸ Kézirat Tófalvi Zoltán (Marosvásárhely) tulajdonában.

⁸⁹ Kézirat Olosz Ferenc hagyatékából. A ballada leírására feltehetően akkor került sor, amikor Tófalvi Zoltán Butyka Imre családjának leszármazottait kereste a 70-es évek első felében Kovásznán. Erre enged következtetni az a tény, hogy a ballada mellé ugyanazzal a ceruzával édesapám feljegyezte a három gyilkos nevét. Tófalvi Zoltán határozottan állítja, hogy a tettesek nevét ő diktálta le. Ma már rekonstruálhatatlan a ballada leírásának

indítéka éppen úgy, mint az adatközlő kiléte. Nem tudható, hogy édesapám saját balladaismeretét rögzítette-e, vagy valaki mástól hallotta és írta le a szöveget.

⁹⁰ Az alsósófalvi (21. sz.) változat előkerüléséig például nyugodt lélekkel kijelenthettük volna, hogy Butyka Imre balladájában soha nem nevezik meg a gyilkost vagy gyilkosokat. Nyolcvan s alahány évvel a gyilkosság után talált rá Tófalvi Zoltán arra a változatra, melyben feltűnik az egyik tettes neve, a balladát azonban nem közölte. Közel újabb negyven évnek kellett eltelnie, hogy Tófalvi Zoltán szívességéből most napvilágot lásson ez az egyedülálló változat.

Számokban kifejezve: a jelenleg ismert harmincnegyzet változatból húsz a bűncselekmény elkövetésének körzetéből származik,⁹¹ kilenc Háromszékről⁹² és kilenc más vidékről.⁹³

A nagyfokú arányeltolódásra, melyről a számok árulkodnak, nem nehéz magyarázatot találni. Nyilvánvaló és természetes, hogy bármely ballada azon a vidéken születik meg és válik leghamarább ismertté, ahol a tárgyát képező rendkívüli esemény megtörtént. Az is nyilvánvaló, hogy azon a vidéken őrződik meg és hagyományozódik legerőteljesebben a ballada, ahol a lokális történelem is számon tartja az eseményt, s ahol a lokális emlékezetet tárgyi emlékek, írásos dokumentumok (sírkö, emlékkő és azok felirata, emlékhely/sírhely), valamint a helyismeret is támogatja.⁹⁴ Butyka Imre balladájának udvarhelyszéki elterjedését, udvarhelyszéki lokális balladává alakulását nagymértékben befolyásolta az a tény is, hogy a környék népi verselője alkotta meg a „prototípust”, mely nemcsak szóbeliség útján terjedt, hanem írásos – mi több: nyomtatott – formában is. A versét vásárokon árusító énekmondó poéta természetszerűen a környék vásáros helyeit látogatta. Ezek pedig jórészt abban a régióban képzelhetők el, ahonnan a ballada legtöbb változata származik.⁹⁵ A fentieket figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy a ballada bölcsőhelye és alakulásának fő színtere Udvarhelyszék volt, elsődlegesen ott vált közismert helyi balladává. Ott alakultak ki, szilárdultak meg azok a szövegszerkezetek, amelyek alapján Butyka Imre balladáját külön típusként (*A meggyilkolt csendőr*) tartjuk számon. E balladatípus struktúrájának gerincét, szövegének jellegzetes fordulatait Kibédi Domokos Ferenc versében nagyjából készen kapta a vásárok közönsége, nyomtatott formában is sokfelé eljuthatott, következképpen sokfelé és sokféle formában kelt életre, míg állandósultak benne bizonyos szövegszerkezetek, amelyek csak erre a balladatípusra jellemzőek.

Háromszékre – feltehetően – már csak közvetetten, a szóbeliség rejtett csatornáin jutott el, ugyanúgy, ahogy Csíkba, Torockóra vagy az aranyosszéki Várfalvára. A nagy port felkavaró rablógyilkosság története annyiból jelenthetett többet a háromszékieknek,

hogy a helyi lap tudósításaival egybehangozóan a ballada indító strófája többnyire név szerint megnevezte az áldozatot és azt is, hogy Butyka Imre háromszéki volt. De még így is közvetlen érdeklődésre a ballada csupán Butyka Imre szűkebb páttriájában tarthatott számot. Erre enged következtetni mindenekelőtt az, hogy a kilenc háromszéki változatból hat Kovásznáról és a szomszédos Páváról származik. Százhusz év alatt más háromszéki településről mindössze három szöveg került elő. S tegyük hozzá nyomban azt is, hogy Háromszék népballada-ismerete az egyik legjobban feltárt területe az erdélyi folklórhagyományoknak.

Érdeemes elidőznünk egy kicsit az utóbb említett három változatnál. Egy közülük, a bölöni (3. sz.), a ballada alakulásának/formálódásának idején, a 19. század 90-es éveiben került feljegyzésre – Háromszéknek abból a részéből, mely földrajzilag legközelebb esik Udvarhelyszékhez. A legkorábbi feljegyzések között számon tartott változatnak – kezdőstrófájától eltekintve – csak laza kapcsolata van Kibédi Domokos Ferenc versével: a kibédi poéta versindító strófáját két olyan versszak követi, melyek közül a másodikban feltűnik ugyan Domokos Ferenc két sorának átfogalmazott változata, de két olyan másik sor társaságában, melyekkel más változatban nem találkozunk, a harmadik pedig – amint a továbbiakból kiderül – inkább csak a háromszéki változatokban honosodott meg. Időrendben a következő feljegyzés az 1933-as sepsibodoki töredék⁹⁶: egyetlen négysoros versszakban mondja el a Domokos Ferenc versének két első strófájába foglaltakat. Noha a Rétyen 1971-ben gyűjtött harmadik változat⁹⁷ a késői feljegyzések sorába tartozik, szövegével a változatok korai stádiumát idézi: a két versszakból álló balladában az indító formula-strófát olyan második versszak követi, mely a korai szövegalakítási próbálkozásokra emlékeztet, arra a törekvésre, hogy a történések időkeretének behatárolását szolgáló sorpárt (Domokos Ferencnél: „*Hét órakor még Korondon jól ivutt, / Nyolc órakor piros vére kicsordult*”) valami más megoldással helyettesítsék. Meglehet, nem is véletlen, hogy a ballada alakulásának korai időszakát juttatja eszünkbe ez a szöveg: a ballada adatközlője 1971-ben 76 éves

⁹¹ Tizenhárom változat az egykori Udvarhelyszék területéről, hét a marosszéki Kibédről és Szovátáról.

⁹² A kilenc háromszéki balladából négy a Kovásznával szomszédos Páváról, kettő Kovásznáról, három pedig Kovásznától távolabb eső háromszéki faluból (Bölön, Bodok, Réty) került elő.

⁹³ Ebbe a csoportba négy csíkmezei változatot, s egy-egy marosvásárhelyi, szentgericei, héjjasfalvi, várfalvi és torockói adatot sorolhattunk be. A kilenc adatból nyolc korai gyűjtésből származik.

⁹⁴ Egy korondi vagy udvarhelyszéki ember első hallásra tudja, mi az, hogy „Kalonda”, távolabbi vidékek énekesei „Kalánd”-ot, „a Korond”-ot, „Korond-hegy”-et emlegetnek, vagy más, távoli települések nevével jelölik meg a gyilkosság helyszínét.

⁹⁵ Ha térképre vetítjük az udvarhelyszéki változatok gyűjtőpontjait, három sűrűsödési körzetet különíthetünk el: Korond környékét (Korond, Székelyszentlélek, Farkaslaka, Alsósófalva, Szováta), hol elsősorban a helyi vonatkozások miatt volt érdekes a ballada; Székelykeresztúr környékét (Nagykede, Szentábrahám, Rugonfalva, Alsóbencéd, Tarcsafalva) – feltehetően a vásáron terjesztett nyomtatványok folytán; és Kibédet (hat változat) –, nem annyira azért, mert ott született meg a Butyka Imréről költött vers, mint inkább azért, mert Kibéd népköltészet az átlagosnál sokkal jobban kutatott és feltárt.

⁹⁶ DEMETER Lajos 2009, 646/1. sz.

⁹⁷ Uo., 648/10. sz.

volt, tehát a 19. század utolsó évtizedének közepén született. Ez azt jelenti, hogy gyermek- és ifjúkora idején, amikor feltehetően megismerte a balladát, még javában folyt a „verses nótá” szövegének alakulása/alakítgatása. A rétyi változat megoldása, melyről lerí a terepismeret hiánya, nem bizonyult sikeresnek: egyetlen más variánsban sem talákoztunk ezzel a megfogalmazással.⁹⁸

Amikor Demeter Lajos számba vette Butyka Imre balladájának földrajzi elterjedtségét, háromszéki előfordulásaival kapcsolatban megjegyezte, hogy „Kovásnáról, ahonnan Butyka Imre származott, és emiatt elvárhatóan ismertebb kellett volna, hogy legyen, egy variáns sem került elő, [...] ezzel ellentétben, érdekes módon, a közeli Páváról négy változata is ismert.”⁹⁹ Elgondolkodtató, valóban, hogy olyan átfogó háromszéki gyűjtések, mint a Konsza Samu és Albert Ernő diákokkal végzett több évtizedes kutatása, vagy Pozsony Ferenc rendkívül alapos gyűjtőmunkája során egyetlen kovásznai adat sem akadt a meritóhálóba. A válaszdás kötelezettsége alól az sem mentesít, hogy időközben előkerült két változat Butyka Imre szülőfalujából, sőt Demeter Lajos egyik pávainak hitt szövegéről is biztos állíthatjuk, hogy kovásznai eredetű. Mielőtt azonban rátérnék állításom igazolására, megpróbálok választ keresni a kovásznai változatok hiányának dilemmájára.

Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Kovásznán kegyeleti okokból nem forgott közszájon a ballada: ha tudták is, nem énekelték a gyászoló szülőkre, testvérekre, rokonokra való tekintettel. És idő múltával sem volt ildomos felszaggatni a hegedő sebeket. A használatból-forgalomból kiszigetelődött szöveg aztán, minden bizonnyal, gyorsan sorvadásnak indult, s ha nem is merült teljesen feledésbe, csak passzív emlékkanyagként őrződött meg egy-egy családban. A szomszédos Páván viszont nem kellett a család érzékenységére tekintettel lenniük, szabadon énekelhették a balladát, s ennek következménye meg is látszik a pávai változatok számában.

Elgondolásunknak azonban némiképp ellentmond az a körülmény, hogy Butyka Imre rokonsága

nyolcvan-nyolcvanöt évvel a gyilkosság után is őrizgette Énlaki Vass József *Emlékiratának* kéziratos másolatát, s vele együtt a fiatalon meggyilkolt Butyka Imre emlékét. Az emlékező családtagok körében aligha szült volna ellenérzést egy olyan ballada, mely nagyfokú együttérzésről, a balladahős és családja iránti rokonszenvről tanúskodik.

Különösen jellemző a rokonszenv és együttérzés kifejezése a Kovásznán és Páván gyűjtött szövegekre.¹⁰⁰ Ezekben egy olyan altípust látok körvonalazódni, mely leszármazási rendjét tekintve egyenesági rokonságban van a Domokos Ferenc verséig visszavezethető balladaváltozatokkal, de lokális színezetet kapott azáltal, hogy nem a gyilkosság körülményeit taglalják,¹⁰¹ hanem annak a fájdalomnak adnak hangot, hogy Butyka Imrét szülőföldjétől távol, idegen helyen temették el.

A hat változat kivétel nélkül a formula-strófiával indul, azt követően pedig – ugyancsak kivétel nélkül – olyan második versszak következik, melyben az áldozat apját szólítják meg:

*Butyka János, nyisd ki a te kapudat,
Halva hozzák a te édes fiadat.
Hozzák, viszik, de nem a hazájába,
A korondi temető mély árkába.*¹⁰²

A strófa nem a kovásznaiak leleménye, a baleset- és bűntényballadák egyik formulaszerű fordulatát alkalmazták és alakították a meggyilkolt csendőr történetéhez,¹⁰³ annak elmondására, hogy a szülőknél külön fájdalom gyermekük idegenben való eltemetése.

Érdekes módon ez a szövegszerkezet egyöntetűen elfogadottá vált Kovásznán és Páván, holott a versszak első és második két-két sora ellentmond egymásnak: az apát felszólítják a kapunyitásra, mert halva hozzák a fiát, s rögtön utána közlik, hogy szó sincs arról, hogy hazahoznák a halottat, idegenben fogják eltemetni. Meglehet, hogy az ellentmondás feloldására épült be a szövegbe a „hozzák-viszik” fordulat, annál is inkább, mert ismeretes a balladának olyan változata, melyben ellentmondásmentesen fordul elő a kapunyitásos strófa. A homoródszentpáli, legkorábban feljegyzett vál-

⁹⁸ A szóban forgó strófa így hangzik: „Nyolc órakor Korond-hegyen kávézott, / Kilenc órakor a faluba cikázott. / Nem gondolta, a faluba mi rejlik: / Tíz órakor piros vére megsziklik”.

⁹⁹ DEMETER Lajos 2009, 646.

¹⁰⁰ Lásd a 22–23. számú balladát és DEMETER Lajos 2009, 647/3, 7. sz., 648/12, 13. sz.

¹⁰¹ Nem fordul elő bennük a „Hét órakor még Korondon kávézott / Nyolc órakor piros vére kiomlott...”-jellegű szövegszerkezet.

¹⁰² Demeter Lajos levéltári kutatásai igazolták, hogy a meggyilkolt csendőr apjának neve valóban Butyka János volt. Azt is Demeter Lajos derítette ki, hogy „őspolgár Butyka János és Balog Júlia” fia, Imre 1861. október 21-én született, és október 30-

án keresztelték meg református szertartás szerint. (DEMETER Lajos 2009, 650.) A csendőr felekezeti hovatartozásának viszszejelzését megtaláljuk a verses *Emlékiratban* is: az énlaki poéta megemlíti, hogy Butyka Imrét a sófalvi pap temette el. Korond ugyanis katolikus-unitárius község, református lelkészt Sófalvról kellett hívni.

¹⁰³ Kérdés azonban, hogy egy már létező formulát alakítottak-e Butyka Imre történetéhez, vagy éppen fordítva történt: a meggyilkolt csendőr balladájában feltűnő szövegfordulat vált a ballada népszerűségével együtt ismertté és alkalmassá bizonyos helyzetek megjelenítésére. A kérdés megválaszolására további kutatásokat feltételez, s még akkor sem biztos, hogy megnyugtató módon lehet tisztázni.

tozatban Butyka Imre „korondi csendörkáplár”-ként, és „a korondi Butyka János fia”-ként szerepel, s ilyen kontextusban teljesen logikus a ballada negyedik és ötödik versszakában előforduló kérdéses motívum:

*Butyka János, nyisd ki a te kapudat:
Halva hozzák a te csendőr fiadat.*

*De nem ide a magad szállására;
Hanem a korondi nagy kaszárnyába...
(1. sz. változat)*

A versszak abban a pillanatban ellentmondásossá vált, ahogy Butyka Imre valódi szülőföldjét nevezték meg a ballada kezdő versszakában; s úgy látszik, a későbbiekben nem sikerült jobb megoldást találni az együttérzésnek, a fájdalom átérzésének hangot adó strófa átszövegezésére.

A versszak – különben – nem pusztán a Kovászna környéki változatokban bukkan fel. Ritkábban ugyan, de előfordul a ballada udvarhelyszéki változataiban is – korai és késői lejegyzésekben egyaránt. Az udvarhelyszéki szövegekben azonban nem vált általánossá, többnyire azokban a korai változatokban találkozunk vele, melyek a Domokos Ferenc szövegétől eltérő megoldások kereséséről tanúskodnak (vö. 1. sz. Homoródszentpál; 2. sz. Alsóbencéd), vagy azokban a 20. század második felében rögzített szövegekben, melyek a kibédi poéta versén túlmenő tartalmakat is közölni akartak (19. sz. Farkaslaka, 21. sz. Alsósófalva, illetve Demeter Lajosnál a 8. és 11. számú kibédi változatok¹⁰⁴). A szülői ház kapunyitásának költői képe felbukkan a legkorábbi háromszéki változatban is, a bölöniben (3. sz.), jelezve, hogy hamar eljutott ennek a költői megoldásnak egy változata Butyka Imre szülőföldjére.¹⁰⁵

A hat Kovászna környéki változat közül kettőnek (22. számú kovásznai szöveg és Demeter Lajos 7. számú pávai adata¹⁰⁶) még egy további versszaka is van, egy olyan strófa, melyet feltehetően a szerelmi költészetből adaptáltak – nem túl sok sikerrel.

Áttekintve a négy pávai és két kovásznai szövegváltozatot, bárki arra a következtetésre juthat, hogy Páván a kétstrófás változat a gyakoribb (négyből három), Kovásznán pedig egyik is, másik is előfordul. Egészen más következtetésre jut ellenben az a szemlélődő, akinek az említett hat változathatból négynek az adatközlője szűkebb-tágabb családjának a tagja: apja¹⁰⁷, anyja¹⁰⁸, apjának unokatestvére¹⁰⁹ vagy testvérének gyermeke¹¹⁰. Az adatközlők ismeretében úgy tűnik, hogy eltérések mutatkozhatnak még az egymás tőzsomszédságában fekvő települések folklorismeretében is. Az egyetlen háromstrófás pávai változat adatközlője ugyanis kovásznai születésű, Pávára ment férjhez, ő tehát kétségtelenül a Kovásznán megismert változattal szolgált az egykori gyűjtőnek (Demeter Lajos 7. sz. adata). A kovásznai származású adatközlőtől Magyarfenesen feljegyzett szövegről (23. sz.) éneke se nem tudta ugyan biztosan megmondani, hogy kitől tanulta, de legvalószínűbbnek azt tartotta, hogy anyjától-nagyanyjától kapta örökségül, vagyis balladaismerete valószínűleg ugyanabból a forrásból ered, mint Demeter Lajos 13. számú pávai adata. Maga a kétstrófás szöveg is a Páván gyakoribb változatokra utal. Mindezek ismeretében átrajzolódni látszik a két helysére zsugorodott helyi balladára vonatkozó következtetés: úgy tűnik, Páván a kétstrófás rövidebb változatot kedvelték, Kovásznán pedig a lírába hajló három versszakos szöveget. De levonható egy másfajta következtetés is: Kovásznáról csupán egyetlen család ismeretanyagából került elő a *Meggyilkolt csendőr* balladatípus két változata. Kérdés tehát, hogy véletlenszerűen őrződött meg ebben a családban, vagy lappangva, rejtőzködve előfordul a ballada a település más lakóinak emlékezetében is?

A kérdésre jelenlegi ismereteink szerint nem tudunk válaszolni. Csak reménykedni tudunk, hogy nem ez lesz az utolsó szó Butyka Imre balladáját illetően.

Olosz Katalin – Marosvásárhely, Tudor Vladimirescu u. 170/45., RO-540536; olosz.katalin@gmail.com

¹⁰⁴ DEMETER Lajos 2009, 647, 648.

¹⁰⁵ A bölöni szövegben így szerepel a kérdéses – ott a harmadik – versszak: Nyisd ki, anyám, tulipántos kapudot, / Halva hozzák a szép csendőr fiadot. / De nem hozzák a szülő falujába, / Háromszéknek temető sírdombjára.

¹⁰⁶ DEMETER Lajos 2009, 647/7. sz.

¹⁰⁷ 22. sz.

¹⁰⁸ DEMETER Lajos 2009, 648/13. sz.

¹⁰⁹ Uo., 647/7. sz.

¹¹⁰ 23. sz.

Függelék

Összesítő táblázat

Butyka Imre balladájának földrajzi elterjedéséről
(A zárójelben szereplő számok az adatok sorszámaát jelölik az adott dolgozatban)

	Udvarhelyszék és Korond környéke	Háromszék	Más vidék
Demeter Lajos dolgozatában	Tarcsafalva (2.)	Bodok (1.)	Gyimesbükk (14.)
	Korond (15.)	Páva (3.)	
	Kibéd (4.)	Páva (7.)	
	Kibéd (5.)	Réty (10.)	
	Kibéd (6.)	Páva (12.)	
	Kibéd (8.)	Páva (13.)	
	Kibéd (9.)		
	Kibéd (11.)		
Jelen dolgozatban	Homoródszentpál (1.)	Bölon (3.)	Csíkdeline (4.)
	Alsóbencéd (2.)	Kovászna (22.)	Héjjasfalva (5.)
	Nagykede (10.)	Kovászna (23.)	Várfalva (7.)
	Rugonfalva (11.)		Torockó (8.)
	Rugonfalva (12.)		Csík megye (15.)
	Szentábrahám (13.)		Csík megye (16.)
	Székelyszentkirály (17.)		Marosvásárhely (9.)
	Korond (18.)		Szentgerice (6.)
	Farkaslaka (19.)		
	Székelyszentlélek (20.)		
	Alsósófalva (21.)		
	Szováta (14.)		

Emlékirat

A parajdi bánya pénz elrablásáról s azon alkalommal történt csendőr-gyilkosságról
1888. év második havában
Írta Énlaki Vass József
Becsek D. Bet. Sz.–Udvarhelytt, 1889.

Egy nagy merényletről célom itt verselni,
S iszonyú voltáról emléket emelni,
Mely e vidék népét rémülésbe hozta,
S egy jámbor csendőrnek halálát okozta.
Hallom, hogy már erről többen énekeltek,
Kiknek írásaik sajtót érdemeltek;
De őket bírálni nincs hajlandóságom,
Az illem határát soha át nem hágom.
Ám mégis utolszor én is megkísértem,
S lejegyzem egyszerűn, amennyire értem;
S amikor a munka nagyon sokra terjed,
Nyelveddel az író azért meg ne verjed!

A parajdi bánya felügyelősége,
Törvények alapján rendezett tisztsége
Összepakolt néhány ezer forintokat,
Hogy a rendelt helyre elküldje azokat.
Rendszerint bezárva a posta-ládába,
S egy jámbor csendőrnek hagyva oltalmába.
Székely-udvarhelyi megyei pénztárba

Indítja, nem véelve hogy ütköznek kárba.
Kinek is fért volna a gondolatjába,
Hogy ily közbátorság és béke honába
A jelölt pénznek elrablására nézve
Az álnok tervezet már el van intézve?
A posta-kocsis a csendőrrel indulnak,
Ámde a rablók is gyorsan megmozdulnak;
Három rablótolvaj, kétlovú szekéren,
Felkíséri őket a sófalvi téren.
Korondot elhagyva már ketten leszállnak,
S a jámbor csendőrrel társalgásba állnak.
A csendőr is hozzok nyujt baráti kezet,
Szoros kötelméről mert elfeledkezett.
Minő szívtelesség és álnok tervezet!
Egyik szorít vele barátságos kezet,
A másik hátulról ártatlan fejére
Egy éles fejszével halálcsapást mére.
A kocsis félrefut, mihelyt észreveszi,
Nála a tüzfegyver, de nem védelmezi,
Úgy látszik, ezt csakis gyávaság okozta,
A rablókkal való cinkosság nem hozta.

A rablók tehát a ládát ostromolják
 Feltörik s tartalmát gyorsan kirabolják,
 A legyilkolt csendőrt haldokolva hagyják,
 S az elrabolt pénzzel újtjokat folytatják.
 Kecset irányában a nagy útból kitérnek
 Remélve, hogy így majd céljukhoz elérnek.
 Hagyjuk már őket a ferde úton menni,
 Érdemlett jussokat majd el fogják venni.
 A szegény csendőrhöz forduljunk még vissza,
 A halál poharát ki mérgesen issza.
 A fiu a korondi nemes csendőrséghez
 Beszárnyalt, hogy minő gyilkosság ment véghez.
 Egy kedvelt társukat halálcsapás érte,
 Ki a posta-kocsist egyedül kísérte.
 A csendőrség igen felhevült érzéssel,
 Csendőrhöz illendő föllesküléssel
 A legyilkolt társat haza költöztette,
 S a nemes tisztységnek rögtön jelentette.
 A tisztység a dolog rejtekébe nézett,
 Országos csendőri nyomozást intézett,
 A legyilkolt csendőr törvényeknek nyomán
 Orvosi rend szerint ki is vizsgáltatván,
 Halotti pompával ott eltemettetett,
 E nap gyászünnepeül megünnepeltetett;
 Sófálvi lelkész úr szent beszédet tartott,
 Melyet nagy számú nép figyelve hallgatott.
 A csendőrt is közös sajnálat kísérte,
 A csendőrség s a nép kesergettek érte.

Nyugodj immár Butyka Imre,
 Itt a Parajd vidékén,
 A korondi temetőbe,
 Gyászos sírod fenekén!
 Kovásznai őstemetőn,
 Nemes őseid között
 Nem szenderülsz, mivel sajkád
 Sziklába itt ütközött.
 Már megfojtó mély sebednek
 Fájdalmát nem érezed,
 Erkölcsei szelidségednek
 Már jutalmát élvezed,
 De gyilkosid a rabságnak
 Bilincsein szenvednek,
 Majd, majd végén a fogságnak
 Átkos halált szenvednek!
 A te rémítő eseted
 Példa gyanánt szolgáljon,
 Hogy a csendőr akárkivel
 Társaságba ne álljon.
 Hogy a benne helyezett remény
 Soha ne hiúsuljon.
 A hol ő van, ott a merény
 Kénye szerint ne düljön.
 Ti bús szülők, hiv testvérek,
 Rokonok és barátok,
 Mindkét ágon levő vérek,
 Itt nyugodni hagyjatok!
 Az Úr öntsön égi áldást
 Epedő szívetekre,
 Az ő szelleme már szállást
 Nyert a dicső egekbe.

Vegyük fel már ismét a gonosztevőket,
 Intézzet újtjokon kísérjük el őket.
 De az alvidéken egy keringőt vetnek,
 Mint szokás mondani, utat vesztegetnek;
 Ily keringés után végre haza érnek,
 Nagy-Sajóra saját szállásukra térnek.
 Emerich Márton a legelsőnek neve,
 Kinek vezetésin a gyilkosság leve,
 Maurek Johán és Puj Dimitru a társa,
 Ezek által történt a pénz elrablása.
 Emerich sajói, a résztvevő társai,
 Johán és Dimitru Monor lakosai.
 Ily jeles társulat, két száz _____ [kihúzott szó vagy szavak]
 A közbátorságot szinte kicsufoló;
 Csodaszerű eszme ekként gondolkodni,
 Hogy a napfényt s törvényt ki lehet játszodni!
 Itt már egy körülmény magát közbeveti,
 A mely a nyomozást céljához vezeti,
 Mely az igazságot egyenesen szólja,
 És Emerich Mártont hangosan vádolja.
 Megtörténte előtt a pénz-elrablásnak,
 S azon alkalommal csendőr-gyilkolásnak,
 A rablók már itten többször leskelődtek,
 S a pénz-szállításnál szintén próbát tőnek.
 Ekkor Emerich egy éjjeli szálláson
 Elmondá, hogy ő is ezen állomáson
 Bizonyos ideig viselt csendőrséget,
 És hogy ő ösméri ezen helyiséget.
 A gazda kérdezőn utazásuk okát,
 Nagyon habozólag fejezte ki magát;
 Egyik szava a mást úgy szólva pofozta,
 A mi az utazást gyanú alá hozta.
 Följelentvén a megyei tisztységnek,
 A tisztység a Sajó közti csendőrségnek
 Illó komolysággal rögtön jelentette,
 És Emerich iránt figyelmessé tette.
 A rablók csak mindig együtt társalognak,
 Ugy látszik, hogy újabb keresethez fognak.
 Kétlovú szekéren éjjel kirándulnak,
 A falvakból, s éjszak irányba indulnak.
 Ámde a csendőrök gondosan kísérik,
 Gyors lovas szánukon az úton elérik.
 Itt a csendőröknek csakugyan sikerült
 A cél, mert mindhárom rabló kézrekerült.
 Ám tudnivaló, hogy okos eljárással,
 Csendőrhöz illendő vitéz kitarással,
 Mivel már a rablók igen elszánt ésszel
 Védették magukat fölfegyverzett kézzel.
 No de már a rablók csendőrvason vannak,
 Több ily keresettel talán csak felhagynak.
 Éjszakai útjokat itt megváltoztatják,
 S akaratjuk ellen dél felé fordítják.
 Vitéz csendőröknek hiv kíséretébe
 Kerültek még egyszer Udvarhely megyébe,
 Székelyudvarhelyi megyei fogházba,
 Csendesen mulatnak, öltöztetve gyászba.
 HA ők álnok uton nagy kincset kerestek,
 Nagy büntetés érte, már hálóba estek.
 A nép közóhaja óh szálljon reátok,
 Gyalázatos halál, kérlelhetetlen átok!

Irodalom

- ALBERT Ernő
 1996 Ballada Váradi Józsefről, *Néprajzi Látóhatár*, V, 3–4, 86–140.
 2004 *A halálra táncoltatott leány, Csiki népballadák*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
 2007 Ballada Dancsuj Dávidról, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 709–718.
- ALBERT Ernő – FARAGÓ József
 1973 *Háromszéki népballadák* (Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye, Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- ALMÁSI István
 1977 Bajka Sándor balladája, in: Szabó Csaba (szerk.): *Zenetudományi írások*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 87–108. (Ua. in: ALMÁSI István 2009, 255–268.)
 2009 *A népzene jegyében, Válogatott írások*, Az Európai Tanulmányok Alapítvány Kiadója, Kolozsvár.
- ANTAL Árpád
 1962 Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, VI, 1, 27–68.
- B. A.
 1888 A parajdi posta-rablógyilkosságról, *Marosvidék* (Marosvásárhely), XVIII, 12, (márc. 4.) 44.
- DEMÉNY Piroska – PÁVAI István
 1998 *Aranyosszék népzeneje* (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a CD-mellékletet szerkesztette Pávai István), Néprajzi Múzeum, Budapest.
- DEMETETER Lajos
 2008 „Hallottatok, Szemerján mi történt...?” A szemerjai postarablás története, *Acta Siculica*, Sepsiszentgyörgy, 601–609.
 2009 Adalékok a meggyilkolt csendőr (Butyka Imre) balladájához, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 643–652.
- DOMOKOS Pál Péter
 1933 Egy csángómagyar népballada, *Ethnographia*, XLIV, 159–160.
- ELEKES István
 1900 *Népdalok, Székelyföld [Szentkirály, Udvarhely m.]* (Kézirat), Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Jelzete: EA 2149.
- FARAGÓ József
 1958 Farkas István balladája, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, II, 1–4, 19–44. (Ua. bővítve in: FARAGÓ József 1977, 286–327.)
 1960 Petőfi verséből székely népballada, *Igaz Szó* (Marosvásárhely), VIII, 9, 452–456. (Ua. in: FARAGÓ József 2005, 733–740.)
 1965 *Jávorfal-muzsika. Népballadák* (Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József), Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.
 1973 Nóta egy gyilkosságról a Rikában, *Művelődés*, XXVI, 5, 49–51. (Ua. in: FARAGÓ József 1977, 238–248.)
 1975 Költő Agnes nagyajtai balladája, *Utunk* (Kolozsvár), XXX, 44 (okt. 31.), 6. (Ua. in: FARAGÓ József 1977, 252–254.)
 1977 *Balladák földjén, Válogatott tanulmányok, cikkek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 1977a Baga Kata datki balladája, *Művelődés*, XXX, 3, 12. (Ua. in: FARAGÓ József 1977, 249–251.)
 1977b Háromszéki helyi balladák, in: FARAGÓ József 1977, 372–388.
 1979 Vajda István gyimesi balladájához, *Utunk* (Kolozsvár), XXXIV, 40 (okt. 6.), 6. (Ua. in: FARAGÓ József 2005, 397–400.)
 2005 *Ismét a balladák földjén, Válogatott tanulmányok, cikkek*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- FARAGÓ József – RÁDULY János
 1969 A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában, *Ethnographia*, LXXX, 504–513. (Ua. FARAGÓ József – RÁDULY János 1971 – Ua. in FARAGÓ József 1977, 328–342, *A népballadák Kibéd mai köztudatában* címen).
 1971 A népballadák Kibéd mai köztudatában, *Művelődés*, XXIV, 12, 41–49.
- HALÁSZ Péter
 2004 „Bátyám Jánas piros vére...” Egy ballada elindításáról, in: *Uő: Nem lehet nyugtunk...! Esszék, gondolatok, útirajzok a moldvai magyarokról, Magyar Napló*, h. n. [Budapest], 219–229.
- HARMATH Lujza
 1897 Levél a Szerkesztőhöz, *Aranyosvidék* (Torda), VII, 23 (jún.5.).
- ISTVÁN Lajos
 2008 Butyka Imre balladája, *Örökségünk* (Székelyudvarhely), II, 4, 29.
- JAKAB Rozália
 1999 *Nálunk a harangszó elszáll a határig. Népelet és néphagyomány Farkaslakán*, Tamási Áron Alapítvány – Polis Könyvkiadó, h. n. [Kolozsvár].
- KALLÓS Zoltán – SZABÓ T. Attila
 1970 *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák* (Kallós Zoltán gyűjtése, Szabó T. Attila gondozásában), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KANYARÓ Ferenc
 [1896] *Székely népballadák és románcok* (Kézirat), Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Jelzete: EA 2276.
- KESZEG Vilmos
 2002 Népballadák a lokális történelem regiszterében, in: *Uő: Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok*, Ariadné Könyvek sorozat, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 124–145.
 2004 *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok* (Monográfia), I–II, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
 2004a A lokális ballada: beszédmód és kontextus, in: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, III, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 295–324.

KONSZA Samu

- 1957 *Háromszéki magyar népköltészet* (Konsza Samu gyűjteménye, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József), Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.

LANCZENDORFER Zsuzsanna – GÜLCH Csaba

- 2003 *A vérző lilium. Dely Mári balladája a néphagyomány és a költészet tükrében*, Győr.

OLOSZ Katalin

- 1971 Egy népballada tizenöt éve, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XV, 2, 329–336. (Ua. in: OLOSZ Katalin 2003, 11–18.)
 2003 *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
 2008 Háromszéki népballadák Kanyaró Ferenc hagyatékában, *Acta Siculica 2008*, Sepsiszentgyörgy, 581–599.
 2009 *Ne mondd, anyám, főd átkának. Dimény Mózesné Szabó Anna énekei, Szabéd, 1895–96* (Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin), Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

- 1984 *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák* (Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

RÁDULY János

- 1975 *Kibédi népballadák* (Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SEPRÓDI János

- 1906 A maroszéki énekmondók, in: *Az E. M. E. Marosvásárhelyt 1906. június 4–5. napján tartott első vándorgyűlésének Emlékkönyve*, Kolozsvár, 70–77.
 1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése* (A bevezető tanulmányt írta Almási István, Benkő András és Lakatos István, a kötet Benkő András gondozásában jelent meg), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SOLYMOSSY Sándor

- 1929 A székely népballadáról, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 660–668.

SZABÓ Sámuel, F. – OLOSZ Katalin

- 1863 Székely népköltemények, *Koszorú*, I, (I.) 21 (május 24.), 481–486. (Kötetben: SZABÓ Sámuel 2009, 188–189 és 504–505.)

SZABÓ Sámuel – OLOSZ Katalin

- 2009 *Erdélyi néphagyományok, 1863–1884* (Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin), Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

SZÉKELY Ferenc

- 1894 *Népi költemények Homoródszentpálról* (Kanyaró Ferenc tanár utasítása szerint gyűjtötte Székely Ferenc VIII. gymn. o. t. [A gyűjteményt befejezte 1894. április 5-én], Kézirat), Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: MsU 1857.

TÓFALVI Zoltán

- 1992 Butyka Imre balladája, *Hazanéző* (Korond), III, 2, 24–25.

TÓTH Ferenc

- 1979a Ballada és valóság, *A Hét* (Bukarest), X, 19 (május 11.) 4.
 1979b Egy változat változásai, *A Hét* (Bukarest), X, 48 (nov. 30.), 8.

VASAS Samu

- 1981 Egy ballada bölcsőjénél, *Művelődés*, XXXIV, 1, 38–39.

VASS József, Enlaki

- 1889 *Emlékirat a parajdi bánya pénz elrablásáról s azon alkalommal történt csendőrgyilkosságról. 1888. év második havában* (*A székely nép könyvei*, I), Becsek D. Bet. Székelyudvarhelyt (Kézírásos másolat Tófalvi Zoltán (Marosvásárhely) tulajdonában.)

VIKÁR Béla

- 1905a A Szűcs Marcsa balladáról, *Ethnographia*, XVI, 5, 273–290.
 1905b Újabb adatok Szűcs Marcsáról, *Ethnographia*, XVI, 6, 337–345.
 2009 *Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye* (I. munkafázis, Szöveg–hang–kép, szerkesztette Sebő Ferenc, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Küllős Imola, DVD), A Hagyományok Háza, a Néprajzi Múzeum és a MTA Zenetudományi Intézet közös kiadványa, Budapest.

Noi date privind balada jandarmului ucis (Imre Butyka)

(Rezumat)

Cele mai noi rezultate ale cercetării baladelor locale se leagă de numele lui Lajos Demeter care a publicat în anuarul *Acta Siculica 2009*, editat de Muzeul Național Secuiesc, un studiu despre tipul de baladă *Jandarmul ucis*. Lucrarea mea aduce noi date și completări la acest studiu. Am considerat utilă această intervenție, pentru că tipul de baladă *Jandarmul ucis* – în mod aproape unic în folclorul maghiar – este cunoscut ca baladă locală caracteristică în două zone îndepărtate în același timp. Poate fi considerată atât o baladă din Scaunul Odorhei cât și din Treiscaune, având în vedere că personajul principal al baladei, Imre Butyka, căzuse victimă jafului departe de pământul său natal, lângă Corund, și s-a născut la Covasna. Astfel, amintirea tragediei sale a fost păstrată până azi în ținutul Treiscaune prin intermediul familiei și rudelor.

New data regarding the ballade of the murdered gendarme (Imre Butyka)

(Abstract)

The most recent results of studies regarding local ballades are associated with Lajos Demeter who published in the annual *Acta Siculica 2009* edited by the Székely National Museum a paper on the *Murdered Gendarme* ballade type. My paper brings new data and complementary remarks to this study. I considered important to publish it because the *Murdered Gendarme* type of ballade is known – almost uniquely in Hungarian folklore – as a local ballade of two, distant regions in the same time. It can be considered a local ballade both from Udvarhelyszék and Háromszék as well, since the main character of the ballade was murdered far away from his homeland, in Korond (Corund), while he was born in Kovászna (Covasna). Thus the memory of his tragedy has been kept alive in Háromszék through his family and relatives.

Konsza Samu

ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSOK

A közlésről

Konsza Samu (Nagybacon, 1887. december 15. – Sepsiszentgyörgy, 1971. szeptember 15.) mindenekelőtt tanár és folklórgyűjtő volt.¹ 1912-től a szászvárosi Református Kún Kollégiumban tanított, majd 1925-től 1948-ig a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára, 1943–1944-ben igazgatója, később nyugdíjasként egészen 1957-ig könyvtárosa. Párhuzamosan 1927-től 1944-ig a Székely Nemzeti Múzeum munkatársa volt. Nyelvészeti tárgyú doktori értekezése 1916-ban jelent meg, a *Magyar Nyelvőr*-ben. 1927 végétől az akkori Háromszék (közelítőleg a mai Kovászna) megye jó részére kiterjedő gyűjtőmozgalmat szervezett diákjaival, ennek eredményeként jelent meg három évtizeddel később a *Háromszéki magyar népköltészet* kötet (1957). 1948-ig 66 községből 159 gyűjtő mintegy 3100 népköltészeti alkotást gyűjtött, ebből a kötetben 1675 jelent meg, sajnos azok jegyzeteit is elhagyta a kiadó. Konsza Samu a gyűjtemény mesefejezetéből később összeállította *A szegény ember kincse* című, 1969-ben megjelent válogatást, a megye határain kívülről származó anyagából pedig folyóiratban tett közzé.²

Az alábbi két, eddig közöletlen, önéletrajzi vonatkozású dolgozatát a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban találtam meg, miközben a róla szóló szakdolgozatomhoz³ gyűjtöttem anyagot. A levéltárba Albert Ernő nyugalmazott tanár, néprajzkutató elmondása szerint Árvay József nyelvészeti kutató, akkori levéltári igazgató vitte be az egyik Konsza Samu-hagyatékra⁴ rögtön Konsza halála után, nehogy az állambiztonsági szervek gyűjtsék be, mint hasonló, ilyen jellegű hagyatékokat.

Itt szeretném megköszönni Kósa László akadémikus és a közlést lektoráló Tánzos Vilmos segítségét, adatait, helyesbítéseit.

Konsza Júlia

Önéletírás⁵

Születtem 1887. december 15-én, Nagybacon községben, Háromszék megyében, középgazda szülőktől. Szülőfalum és családom is régi eredetű. A Bacon név eredetéről Benkő József *Filius posthumus* c. jegyzeteiben ezt mondja: „Szent István magyar király Sarolta hűgától származott volt Márkárd, Koff, kinek fia volt Bulth Lőrinc, ennek lettenek ím ez öt jeles fiai: Bacon, Bonc, Bence, Csák (Chák) és Bethlen... Ezek közül mindeniknek nevére faluk vannak Erdélyben neveztetve, talán magok lévén azoknak fundátorai... Baconról... a mi Baconunk...” (Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, I.)⁶ – Így a monda szerinti eredete a falumnak.

A történet szerint annyit tudok róla, hogy 1879-ig két faluból állott. Az egyik, Sepsibacon tartozott Sepsiszékhez (Háromszék megye), a másik, Telegdibacon tartozott Erdővidékhez (Udvarhely megye).⁷

A két községnek egy temploma volt, Telegdibacon északi szélén, a Kisbaconba vezető út mellett, egy dombon. Ebbe a templomba jártak régen a kisbaco-niak is. 1879-ben a két községet egyesítették Nagybacon néven. Az egyesítés könnyű volt, mert egymás mellett álltak, csupán a Bacon-patak választotta el [őket] egymástól.

A családom nevééről Melich János a *Magyar Nyelv* c. folyóirat 1943. évf. XXXIX. kötet 279. lapján ezt írja:⁸ „A családnevek nyelvi vizsgálata igen sok

¹ Vö. KÓSA László 1968; Uő 1980; Uő 1981; FARAGÓ József 1994; BOÉR Hunor 2002.

² KONSZA Samu 1968; a dolgozat rajzmelléklete csak a közelmúltban (BOÉR Hunor 2009, 40).

³ KONSZA Júlia 2010.

⁴ SÁL, Fond 413.

⁵ Uo., inv. 476, nr. 8, f. 16'–25', 28'.

⁶ Benkő legkorábbi művének kézirata több erdővidéki református parókián hozzáférhető volt másolatban, azóta meg is jelent, lásd az idézett helyhez BENKŐ József 2004, 132 (a hivatkozott adatokat a *Transilvania specialis*ban is felhasználta, de annak

teljes magyar fordítása csak 1999-ben jelent meg; vö. BENKŐ József 1999, II, 83–84); ORBÁN Balázs 1868, 217–218. Benkő történeti adatai mögött sok esetben a 18. században akár divatterüen hamisított „források” állnak, de a Bacon településnevet mások is pusztán személynévi névadással magyarázzák (vö. KISS Lajos 1978).

⁷ Valójában a Háromszékhez tartozó Miklósvár-fűszék, illetve az Udvarhelyszékhez tartozó Bardoc-fűszék részei voltak 1876-ig, és 1877-ben egyesítették őket.

⁸ MELICH János 1943.

nyelvtörténeti, mai nyelvre vonatkozó tanulással is járhat. Gazdag nyelvjárási, tájnyelvi, régi nyelvi tanulások rejlenek bennük. Ezeknek a megállapítása azonban majd mindig csak a család történetének a figyelembe vételével lehetséges... itt van a székely *Koncza* név. Sem a németből, sem az oláhból a név meg nem fejtethető. A család története azonban rávezet eredetére. 1656-tól megszakítás nélküli a története. Mindig székelyek voltak, csak hogy a 16. században még *Konszának*⁹ nevezték magukat. Bizonyos, hogy itt a *konc* köznév régiebb, *koncz* alakjából lett családnévvel van dolgunk. Azonos etymonában a *Koncz*, *Konczos* (lásd OklSz) családnévvel.¹⁰

Viszont én az 1940-es években, amikor a családi származást és keresztyén-voltot nagyszülőikig visszamenőleg igazolni kellett (a vitézi széknél is), akkor a Székely [Nemzeti] Múzeum Levéltárában Bogáts Dénes levéltáros kutatásai alapján a következőket írtam le a család történetére vonatkozólag:

1. A Székely [Nemzeti] Múzeum 7101. levéltári szám alatt őrzött és a dr. Szádeczky Lajos szerkesztette és Kolozsvárt 1896. évben kiadott *Székely Oklevéltár*, V. kötet 177–220. lapjain levő feljegyzések között található a következő adat: Sepsi-, kézdi- és orbaiszéki nemesek, lófők és szabad székelyek, akiket

⁹ Pais Dezső szerkesztő lapalji jegyzetben megjegyzi: „Ma is! Vö. *Konsza Samu*, a Nagybacon nyelvjárása című értekezés (NyF = Nyelvészeti Füzetek, LXXV.) szerzője”. (*Konsza Samu saját jegyzete.*)

¹⁰ Dr. vitéz Szilágyi László belügyminiszteri osztálytanácsos, aki a székely kérdés alapos ismerője, azt mondja, hogy a *Koncz*, *Koncza*, *Konsza* név valódi székely név. Érvei: 1. A lustrába nem kerülhetett be más, csak székely ember. 2. A székely határőrsebbe sem, csak székely. Vö. *Koncz a török nyelvben Konč = csizmaszár és harisnyaszár* [OklSz, 515.] (Lásd Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél c. művében [a 182. lapon].) (*Konsza Samu saját jegyzete.*) *Konsza Samu* jegyzetere vonatkozóan: dr. Ákosfalvi Szilágyi László genealógus, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság tagja, 1944 előtt magyar belügyminisztériumi referensként a hivatalos nemességigazolásokat intézte. Több megjelent munkájában is foglalkozott a székely nemesi családokkal, de a *Konsza* hivatkozta szöveghelyet még nem sikerült azonosítani (egyelőre az sem kizárt, hogy szóban hangzott el, a *Konsza Samu* felsorolta adatokra reflektálva). Ugyanehhez a bekezdéshez 1963. március 5-én *Konsza* még egy hosszú jegyzetet fűz (SÁL, Fond 413, inv. 476, nr. 8, f. 28°): „Gyallay Domokos *A fehér ló szerepe a székely néphagyományban* c. tanulmányában [GYALLAY Domokos 1962], amelyben *A fehér ló fia* c. népmesét értelmezi, fejtegeti a székely néphagyományban, a *Konsza* családnévet is megemlíti, ilyenformán: »A *Konca* szó különben az okleveles történetben is felbukkan mint családnév. Háromszéken, Zalán község lakói közt 1699-ben szerepel *Koncza András* (SzOkl, VIII, 21). Ám, úgy látszik, a *Konca* szó megszépülési természete a beszélt nyelvben is működött. Egyik érdemes nyelvészünk eredeti *Koncza* nevének megszépítve *Konsza* alakban használja: *Konsza Samu* (Háromszék, Sepsiszentgyörgy)« [GYALLAY Domokos 1962, 396]. Gyallay szerint családnévem a következő fejlődésen ment keresztül: *Kancafi* > *Konca* szép vitézlő [utalás egy Gyallay hivatkozta,

Básta György főgenerális a császár-király hűségére összeíratott és feleskettetett... 1602. augusztus 1-jén *Bacziomban: Konza István*. (Olvasd: *Konca*.)¹¹

2. A Székely [Nemzeti] Múzeum 6287. leltári szám alatt őrzött, Marosvásárhelyen 1914. július hó 1-jén Dersi ifj. Biás István, a gr. Teleki nemzetség főlevéltárosa által bélyegtelen, hiteles másolatban kiadott, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem féle 1614. évi háromszéki rendi jegyzőkönyvben előfordul *Con. Baczonban* a *Pedites Pixidarii* között:

*Konza Peter Petki János idejbeli, Konza Thamas Petki Janos idejbelj.*¹²

3. A Székely [Nemzeti] Múzeumban őrzött bélyegtelen, eredeti, 1635. évi, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem féle háromszéki hadi szemle jegyzőkönyvében fordul elő a *Pedites Pixidarii* között: *Koncza Jakob*.¹³

4. A Székely [Nemzeti] Múzeumban elhelyezett *Háromszék vármegyei levéltárban* 327-1779. szám alatt őrzött bélyegtelen, eredeti, rovatos kimutatásban *Tellegdi Batzon*-ból való (helyesen: *Telegdibacon*) székely határőrök között fordul elő 1779. évben, február 1-jén: *Ladislau Kontza*.

5. A Székely [Nemzeti] Múzeum levéltárában *Törzsgyűjtemény 1781–1800* jelzet alatti köteggben

korondi *Fehér ló fia* mese egyik névváltozatára, vö. Uo., 395] (a *Konca* a *Kancának* szlávos alakja), a nyelv szépítő természeténél fogva (= eufemizmus) lett *Konsza*. Éppígy lett a *Koncz*-ból ugyancsak az eufemizmus alapján, a szóvégi rövid *a* hangzó elhagyásával *Koncz* családnév. Tehát mindkét név (*Konsza* és *Koncz*) őseredeti alakjában a székely nép totemhitéig nyúlik vissza, és a változását (*Kancafi* > *Koncza* > *Konsza* és *Koncz*) az eufemizmus mellett a keresztyén vallás [magyarországi] kezdeti korában arra is vezeti vissza, hogy ezt a pogány szokást, az állatöstől való származás hitét éppígy üldözték, mint az állatáldozatot. (Vö. A turulmadár eredetileg az Árpád-ház állati őseként szerepelt.) – Érdekes okoskodás, de rendkívüli a fantázia működése itt a néprajz körében, éppígy, mint a régiségtanban”. A jegyzet végén még későbbi toldásként, más színű tintával újabb megjegyzés a Gyallay egyik eszmefuttatásához: „Vö. [GYALLAY Domokos 1962, 395] *Lófi* = *Luffi* szintén családnév Sepsiszentgyörgyön”.

¹¹ SzOkl, V, 177, 215. Baconnál szerepel *Konczj Jakob* is, mindketten szabadosok. Szádeczky a forrást a bécsi eredeti lustrapéldányok alapján közölte, és az egyértelműnek vélt névalakokat mai formára próbálta átírni, de Demény Lajosnak az ugyanonnan történt újraközlésében is *Konza Jstuan*, *Konczj Jakob* szerepel (SzOkl Ús, IV, 71). Az idézett hely utóbbi alapján gondozva.

¹² Vö. közölve: SzOkl Ús, IV, 385. Jegyzet hozzá, Uo., 203. *Con*[numerati] = összeírt; *Pedites Pixidarii* = gyalog puskások; *Petki János* [háromszéki kapitány] *idejebeli*, vagyis 1609-ben hadrendbe állított (darabontok). Az idézett hely a SzOkl Ús alapján gondozva.

¹³ Vö. a lustra közölve: SzOkl Ús, V, 15. Demény Lajos itt budapesti másolatról, a *Konczia* alakban közli (*Konczia Jakob*, de rajta kívül is: *Konczia Mihali* m[eg]holt, és házában testvére özvegy Jncze Balasne lakik, valamint szerepel *Konczia Janos* és fia, *Jstvan* is). Az idézett hely jobb híján a SzOkl Ús alapján gondozva.

örzött bélyegtelen, eredeti *Tanúvallatási jegyzőkönyv*ben fordul elő 1796. évben mint tanú: *Josephus Konsza de S. Batzon* (= Sepsibacon) *miles equestres ordinis*, 62 éves.

6. A Székely [Nemzeti] Múzeum levéltárában elhelyezett *Háromszékmegyei Levéltárban* 329-1800. szám alatt őrzött bélyegtelen, eredeti birtokösszeírásban fordul elő 1800. október 25-én mint egy másik birtokossal szomszéd: *Kontza László*.

Ennek lerögzítését szükségesnek tartottam azért, mert a Székely [Nemzeti] Múzeum levéltári adatai az 1944. nyarán, a háborús helyzet következtében történt menekítés alkalmával Zalaegerszegen (Magyarország) bombatámadás következtében elpusztultak, elégték, örökre elvesztek, megsemmisültek.¹⁴

A családnév tehát a története folyamán többféleképpen íratott: *Konza, Koncza, Kontza, Konsza*.

A nagybaconiak ma *Konszának* írják a nevüket. Szárazajtán is vannak *Konszák*. Viszont Zalánban vannak *Konczák*, sőt Sepsiszentgyörgy Szemerja nevű részében is. Ismertem Vajdahunyadon is *Koncza* nevű fiút, aki Szászvároson a Református Kún Kollégiumban 1912–1913-ban tanítványom volt. Ő maga is református volt.

A nagybaconi református egyházközösség anyakönyvéből írta ki az alábbi adatokat Nagy Elek református espereslelkész 1942-ben, amikor keresztyén-voltomat nagyszülőikig visszamenőleg igazolnom kellett:

Keresztelés:

Konsza

Istvánnak

kereszteltetett	Sámuel nevű	fia	1759. II. 21.
Sámuelnek	József	fia	1759. II. 11.
Sámuelnek	József	fia	1761. V. 12.
Istvánnak	Mária	lány	1761. VIII. 2.
Istvánnak	István	fia	1763. I. 9.
Sámuelnek	Judith	lány	1764. II. 26.
Istvánnak	Ilona	lány	1764. II. 26.
Sámuelnek	Judith	lány	1766. X. 5.
Istvánnak	József	fia	1767. XII. 6.
Sámuelnek	Borbára	lány	1769. IX. 23.
Istvánnak	Sámuel	fia	1775. IX. 10.
Józsefnek	Anis	lány	1794. VII. 4.
<i>1 Andrásnak</i>	Sámuel	fia	1809. II. 26.
<i>Andrásnak</i>	József	fia	1810. IX. 23.
<i>Andrásnak</i>	Jákób	fia	1812. IX. 19.
<i>Andrásnak</i>	Julianna	lány	1815. V. 28. († 1853. VII. 24.)
<i>Andrásnak</i>	<i>Benedek</i>	fia	1819. I. 28.
<i>2 Benedeknek</i>	<i>Sámuel</i>	fia	1854. II. 15.

<i>3 Sámuelnek</i>	<i>Sámuel</i>	fia	1887. XII. 15.
<i>4 Dr. Konsza Sámuelnek</i>	<i>Judit</i>	lány	1928. IV. 21. (Sepsiszentgyörgyön.)

Házasság:

Konsza László és felesége, magyarhermányi Boér Judka Konsza István (feleség neve nincs feltüntetve)			1799. XI. 20. 1759. VII. 22.
Konsza József (feleség neve nincs feltüntetve)			1766. VI. 4.
<i>2 Konsza Benedek,</i> felesége	<i>Nagy Ágnes</i>		1848. IX. 25.
<i>3 Konsza Sámuel,</i> felesége	<i>Ferencz Márcella</i>		1882. X. 28.
<i>4 Dr. Konsza Sámuel,</i> felesége	<i>Tulkán Mária Irén</i>		1927. VII. 20. (Sepsiszentgyörgyön.)

Halálozás:

1763. VII. 31.	Konsza József.
1775. VII. 31.	Nagy Konsza Sámuel, 96 éves idős ember, azért van neve előtt a <i>Nagy</i> jelző.
1823. I. 4.	Konsza Istvánné Keresztes Judith, 90 éves.
1832. XI. 20.	Konsza Jákobnak 20 esztendő András fia.
1824. IX. 19.	Konsza László özvegye, Boér Juditta, 72 esztendő.
1861. VIII. 4.	<i>1 Konsza Andrásné</i> <i>Kovács Judith</i> 75 esztendő.
1934. III. 14.	<i>3 Konsza Sámuel</i> , 80 esztendő.
1938. VII. 31.	<i>3 Konsza Sámuelné</i> <i>Ferencz Márcella</i> , 79 esztendő.

Ezek volnának azok az adatok, amiket annak idején (az 1940-es években) felhasználásra a családra vonatkozólag össze tudtam szedni.

A kiemelték a magam szűkebb családfája *dédnagyapáig* visszamenőleg. Az adatok mutatják a *családnév* írásának a különböző korokban való változását.

Édesapám neve Konsza Sámuel, édesanyámé Ferencz Márcella.

Három gyermekük született: én a legnagyobb, Anikó, aki 15 éves korában, 1905-ben meghalt, Ignác, aki négy gimnáziumi osztály elvégzése után gazdaemberként folytatta az édesapám foglalkozását otthon, Nagybaconban. (Anikó született 1889-ben, Ignác született 1893-ban.)

¹⁴ A Sepsiszentgyörgyről 1944. szeptember 2-án evakuált múzeumi anyag valójában csak 1945. március 28-ról 29-re virradólag semmisült meg a zalaegerszegi pályaudvaron, illetve veszett

nyoma pár tárgy kivételével annak is, ami esetleg túlélte a bombatámadást. (A témához lásd HERPEI János 2004.)

Öt elemi osztályt végeztem Nagybaconban: 1894. szeptember 1-jétől 1899. június 30-ig.

Második elemista koromban, 1896-ban az ezredévi ünnepélyen volt első szereplésem, amikor a tanító bácsi az iskola udvarán egy asztalra felállított, és én elszavaltam a *Kedves hon* c. költeményt, amit úgy emlékszem Pósa Lajos írt.

1899. szeptember 3-án édesapám elvitt a székelyudvarhelyi kollégiumba.

A falumból hárman mentünk az első gimnáziumi osztályba: Benke Bandi, a lelkészünk¹⁵ fia, Hegyi András rokonom és én, mindketten gazdagyerekek. Mindhárman jeles tanulók lettünk, Bandi és András színjelesek nyolc éven át, nekem egy-egy kettesem volt, sőt a hatodik osztálytól kezdve kettő-három is. Mindhárman a Kiss József-féle alapból 50-50 korona jutalomban részesültünk jó magaviseletünk és jeles előmenetelünk jutalmazására, és ösztöndíjasok voltunk mindhárman, én pl. fél internátusi, tápintézeti és tandíjkezdvevényben részesültem.¹⁶

1905-ben valami politikai tüntetésbe keveredtünk, aminek következtében kettes magaviseleti jegyet kapott az egész osztály, s így kedvezményünket is egy évre elveszítettük. Vagy húsz osztálytársam nem akarta e büntetésnek alávetni magát, és év közben más iskolába mentek, közülük tizenketten Hajdúböszörménybe. Elment Benke Bandi is, Hegyi András és én ott maradtunk a régi iskolában, minthogy szüleink nem egyeztek bele az eltávozásunkba.¹⁷

1907 júniusában tettem érettségi vizsgát. Az érettségi kormánybiztos egy költő, Jakab Ödön¹⁸ budapesti gimnáziumi tanár volt. Érettségi bizonyítványom kelte 1907. június 20. Eredmény: *jól érett* fokozat.

1907. szeptember elején felmentem Budapestre Benke Bandival együtt, és beiratkoztunk mindketten

az egyetem bölcsészeti karán magyar–latin szakos hallgatónak. Hegyi András a kolozsvári református teológiára iratkozott be. Így a három baconi nebuló közül kettő tanári és egy lelkészi pályára lépett. Én a tanári pályát főképp azért választottam, mert szerettem az irodalmat, és író szerettem volna lenni. Írtam is már diákkoromban verseket, egyet egyetemi hallgató koromban beküldöttem az egyik napilapnak álneven, amire az apróhirdetések rovatban azt a választ kaptam: *Nem sokat érnek*. Ez annyira lehangolt, hogy bár a versírással sokáig nem hagytam fel, sohasem próbálkoztam többé a nyilvánosság elé kerülni.

Voltam már 1905 tavaszán, VI. gimnazista koromban Budapesten az országos tornaversenyen, amelyen egy medáliát is nyertem,¹⁹ de a város nagyszerűsége, világváros volta, a fenséges Duna és Gellérthegy most is meglepett, elbűvölt. És négy gyönyörű, feledhetetlen egyetemi év következett a szegény falusi bölcsész-hallgató életében.²⁰ Sőt az önkéntesi katonaevémet is ott töltöttem, s így öt évig élveztem a világváros feledhetetlen élményeit.

Legkedvesebb tanárom Riedl Frigyes²¹ volt. Egy európai, világirodalmi műveltséggel rendelkező, szellemes előadó, eredeti felfogású, megnyerő, lenyűgöző modorú professzor. Egy nagy teremben adott elő. Hallgatói között nemcsak magyar szakosok, hanem jogászok, orvostanhallgatók, sőt városi polgárok is voltak. Belénk szuggerálta nemcsak az előadásmódját, hanem gesztusait, hangját, modorát, úgyhogy fiatal tanár koromban még a fogásait is utánoztam a tanteremben. Riedl volt a legkedvesebb, de nem kevésbé híresek voltak: Beöthy Zsolt, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József²², Ponori Thewrewk Emil, Hegedűs István, Némethy Géza, Alexander Bernát, Pauer Imre.

¹⁵ Benke Ferenc 1883-tól volt nagybaconi református lelkész. (GULYÁS Pál 1940, 1120.)

¹⁶ Konzsnának az évek során 1–6 kettes érdemjegye volt évente, egyszer egy hármas is. A két említett osztálytárs közül Benke András általában színjeles volt, Hegyi Andrásnak pedig inkább csak énekből, tornából, rajzból, szépírásból csúszott be alacsonyabb osztályzat. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Konzsa viszont rendkívüli tárgyként épp gyorsírásból (Gabelsberger–Markovits rendszere) volt jeles diák III. gimnáziumtól, ún. vitairással versenyt is nyert. Az iskolát különben számos alapítvány segítette, 1902-ben pl. a Bottáné-féle pályadíjat gazdaságföldrajzi témájú dolgozattal a majdani jeles néprajztudós, akkor VIII. gimnazista Viski Károly nyerte. Ösztöndíjakat, segélyeket a nagybaconi fiúk a Gaál–Teleki-, Gidófalvi-, Kiss József-, Teleki Miksa-alapból kaptak az évek során, I. gimnáziumban pl. mindhárman csak a Gaál–Teleki-alapból, egyenként 50 korona 40 fillért. Konzsa valóban a Kiss József-féle alapból kapott legtöbbször, általában évi 50 koronát, de abból a fegyelmi ügyes évben is. III. gimnáziumban nem volt az alap támogatója, ekkor viszont mindhárman jutalomkönyvet kaptak, ugyancsak egyenként 50 korona 40 fillér értékben, a Gaál–Teleki-alapból. (SzRKÉ 1899–1907.)

¹⁷ Valójában 1906. február 24-én. Február 19-én a király feloszlatta a magyar országgyűlést, erre válaszként országszerzte politikai megmozdulások kezdődtek. Az iskola vezetősége igazából nem a politikai állásfoglalást helytelenítette, annak tartalmát éppenséggel mentőkörülményként értékelte. A minimális büntetést azzal indokolták, hogy a diákok az intézet kapuját feltörték, hogy kimehessenek, és nem adták ki a zár feltörőjét. Az osztály kétharmada kapott kettes osztályzatot, vagyis 24 fiú, közülük tizenhárman hagyták el inkább az iskolát, semhogy ezt elfogadják. (SzRKÉ 1905–1906.)

¹⁸ Jakab Ödön, a MTA levelező tagja, marosszéki születésű volt.

¹⁹ 1905. május 26–28-i országos tornaverseny. (Szabad- és szergyakorlat, távolugrás; a kollégium csapata bronzérmet nyert. SzRKÉ 1904–1905, 75–76.)

²⁰ 1907–1911-ben volt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának hallgatója.

²¹ Régi „ismerős” Konzsnának: *Poetikáját* már hatodik gimnáziumban kézikönyvként használták Székelyudvarhelyen.

²² Magyar nyelvtan- és olvasókönyvéből már első gimnazista korától tanult.

Szaktárgyaim: magyar nyelv és irodalom, latin nyelv és irodalom.

Alapvizsgát tettem 1909. szeptemberben, szakvizsgát 1911. szeptemberben. Ekkor bevonultam katonának, mint egyéves önkéntes. Budapesten, a 44. gyalogezredben²³ szolgáltam 1911. október 1-jétől 1912. szeptember 30-ig. Az ezred hadkiegészítő kerülete Kaposvár és környéke [volt]. Az I. és II. zászlóalj Budapesten, az Aréna úti²⁴ kaszárnnyában, a III. zászlóalj Kaposváron, a IV. zászlóalj Bileken (Bosznia)²⁵ állomásozott.

Katonaszolgálatom után kiléptem az életbe. A székeludvarhelyi Református Kollégium főgimnáziumához, volt iskolámba, és a szászvárosi Református Kún Kollégium főgimnáziumához választottak meg helyettes tanárnak.

Én az utóbbit fogadtam el, mivel éppen kétszer annyi fizetéssel járt, évi 1600 korona, mint az udvarhelyi állás, ahol csak 800 korona volt a fizetés.

1912. október 1-jén foglaltam el állásomat. (Lásd *A tanár úr állásba megy* c. hangulatos prózai lírámat.) Minthogy a pedagógiai vizsgát csak egyévi gyakorló tanári munka után lehetett letenni, ezért csak 1914 márciusában szereztem meg az okleveletem.

Az egyetemen végig tandíjmentes voltam.

1914 nyarán, július 28-án kiütött az első világháború, és nekem azonnal be kellett vonulnom. Be is vonultam Kaposváron, a 44. gyalogezred 11. századához. Reggel érkeztem meg, és este már indult a zászlóalj Szerbia felé. A szerb határon vagy négyöt ütközetben vettem részt, mint zászlós szakaszpáncsnok.²⁶ Szeptember 4-én ezredemet visszavonták a szerb határról, és Galíciába, az orosz harctérre irányították. Szeptember 8-án érkeztünk meg, és 9-én, másnap Komarnovnál²⁷ súlyos felsőcombsérülést kaptam. Szeptember 13-án ért a sebesültszállító vonatunk Budapestre, és engem a Chevra Kadisha zsidó kórházba²⁸ szállítottak.

A szállítási nehézségek – Galíciából egy hétig jött a vonat, amíg Budapestre ért – és a szállítás alatti orvosi ellátás hiányossága miatt a sebbe került

piszok, ruhaszövetneké következtében csontvelőgyulladás és általános vérmérgezést kaptam, ami a gyógyulást nehezé, csaknem kétesé tette. Nem is gyógyultam meg teljesen, egy kis bicegés a járásomban halálomig kísér.

Tizenegy hónapot töltöttem a kórházban, az első három hónapban élet-halál közt lebegve. A tizenegy hónap alatt négyszer operáltak meg.

1915 augusztusában egy évi betegszabadságra mentem. Közben 1916 júniusában kiújult a sebem gennyesedése, csontszilánkok kívánczoltak ki belőle, és be kellett feküdnöm Szászvárosra a katonakórházba.

Így augusztusban, Románia háborúba lépésekor a katonakórház betegeivel Pozsonyba vittek, ahonnan egy hónap múlva a kassai helyőrségi kórházba kerültem. Ott szintén megoperáltak, most már ötödször.

A hosszú gyógyulási idő alatt minden három hónap végén felülvizsgáltak. A végén 1917 nyarán hadi szolgálatra alkalmatlannak, helyi szolgálatra alkalmasnak nyilvánítottak, minősítették és beosztottak ezredemhez Reichenbergbe²⁹. Az ezredem törzse ti. a háború alatt Reichenbergbe került, minthogy a cseh ezredtörzseket a Monarchia más-más tartományába (főképp Magyarországra) kellett áthelyezni.³⁰ Így került Kaposvárra a reichenbergi cseh ezredtörzs, és helyébe Reichenbergbe a kaposvári 44. gyalogezred törzse.

Reichenbergből egy hónapi szolgálat után visszahelyeztek Kaposvárra, a 44. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságához, ahol mint beosztott főhadnagy a katonák civil ruházatát javító szabó- és cipészműhelyben, egy népfelkelő főhadnagy vezetése alatt teljesítettem szolgálatot 1918. május 15-ig, amikor ideiglenes hatállyal a katonai szolgálat alól – a tanítás érdekében – felmentettek, és visszakerültem Szászvárosra, a kollégiumhoz. Kaposváron az volt a feladatomban, hogy a bevonult katonák ládáit felbontva, a benne lévő civil ruhát kijavítsuk, rendbe szedjük, hogy ha a háború végén visszajönnek a harctérről, a ruhájukat rendben találják. De én egyebet

²³ A közös hadseregben (Das 44. Kaiserliche und Königliche Fußregiment). Az önéletrajzot tartalmazó füzeten található hátrébb egy rövidebb *Önéletrajz* is (SÁL, Fond 413, inv. 476, nr. 8, f. 30–31). Ebben pontosabban megnevezi az alakulatot: 44. *Albrecht főherceg gyalogezred*.

²⁴ A mai Dózsa György út, a Terézváros északkeleti határán.

²⁵ Bileća, (Bosznia-)Hercegovinában, a montenegrói határ közelében.

²⁶ A Monarchiában az általános mozgósítás 1914. augusztus 4-én kezdődött, 12-én indult a Szerbia elleni támadás, de a két napos Drina menti csatában nem sikerült áttörni a szerb arcvonalat. (SZIJJ Jolán – RAVASZ István 2000, 801).

²⁷ Komarno, Ukrajna. A második leMBERGI (a gródek–rawaruskai) csata 1914. szeptember 6–11. között orosz győzelemmel

ért véget, az osztrák–magyar csapatok kénytelenek voltak utána visszavonulni a Kárpátok vonalára, Galícia nagy része elveszett, és Przemysl erőrendszerét az oroszok bekerítették. (SZIJJ Jolán – RAVASZ István 2000, 417; stb.)

²⁸ Chevra Kadisha = Szentegyleti. Mivel Budán, Pesten, Óbudán is volt ilyen zsidó kórház, a szövegből nem eldönthető, melyik létesítmény közülük.

²⁹ Liberec, Csehország. A rövidebb *Önéletrajz*ban, vö. 22. jegyzet, pontosítja: irodai szolgálatra.

³⁰ 1915 novemberében a cseh emigráns mozgalom nyíltan fel lépett a Monarchia ellen. A cseh csapat egységek megbízhatóságával szemben a továbbiakban (többnyire megalapozott) kételyek merültek fel. (SZIJJ Jolán – RAVASZ István 2000, 113–114; stb.)

is találtam a katonaládákban, valami értékesebbet, mint a cipők és nadrágok. Találtam verseskönyveket,³¹ amiket a bileki keserves szolgálat idején írogattak, másolgattak a katonák.

Ezekben a könyvekben talált verseket később, öregkoromban rendeztem, kiírtam, és így keletkezett a *Dunántúli katonadalok az első világháborúban* c. gyűjteményem.³² Itt kaptam én ösztönzést, kedvet, indítást a népköltészeti termékek gyűjtéséhez, amely egész életem kísérője és sok-sok élvezet adója lett. Ennek a gyűjtőszennvedélynek az eredménye a *Háromszéki magyar népköltészet* c. gyűjteményem.

Közben, mint helyi szolgálatos főhadnagy,³³ 1918. márciusában letettem a doktori szigorlatot Budapesten. Ehhez is, mint sok mindenhez, a véletlen segített hozzá. Simonyi Zsigmond, szeretett professzorom, amikor sebesülten a Chevra Kadisha kórházban feküdtem, meglátogatott, és beszélgetés közben megemlítette, hogy kiadná a szakvizsgái dolgozatomat a *Magyar Nyelvőrben*. Én e nem várt kitüntetésnek megörültem, és megkérdeztem, doktori értekezésnek elfogadná-e? Szeretett professzorom nagyon szívesen és készséggel beleegyezett.

Így jelent meg a *Nagybacon nyelvjárása*, amit még 1911-ben készítettem szakvizsgái dolgozatnak, a *Magyar Nyelvőr* 1916. évfolyamában és különnyomatként, mint doktori értekezés a *Nyelvészeti Füzetek* 75. számaként. Így lett belőle doktori értekezés.

Doktori szigorlatomon a főtárgy: magyar nyelvészet; melléktárgyak: magyar irodalomtörténet és latin irodalomtörténet [volt].

Eredmény: cum laude.

Vizsgáztató tanárain: Simonyi Zsigmond, Riedl Frigyes és Hegedűs István.

Tanári szolgálatom: Szászvároson 1912. szeptember 1-jétől 1925. augusztus 31-ig a Református Kún Kollégium főgimnáziumában és felső kereskedelmi iskolájában. 1925. szeptember 1-jétől 1948. augusztus 31-ig a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium főgimnáziumában. Tanítottam mindkét iskolánál magyar nyelv és irodalomtörténetet, latin nyelv és irodalomtörténetet, filozófiát. Ezek voltak a rendes tárgyai. De ezek mellett szükség szerint tanítottam: természetrajzot, történelmet, alkotmánytant, számtant, tornát az alsó osztályokban, gyorsírást a felső kereskedelmi iskolában és az önként vállalkozóknak a főgimnáziumban.

Vezettem hosszú éveken át az ifjúsági önképzőkört mindkét gimnáziumban.

A tanári szolgálat mellett különféle, a református kollégiumoknál szokásos officiumokat (tisztségeket) is viseltem. Így voltam hosszú ideig internátusi felügyelő, internátusi elnök, tápintézet elnök, tanárszéki és előljárósági gyűlések jegyzője, helyettes igazgató és igazgató.

A tanári és officialista foglalkozáson kívül más téren is működtem. Így a Székely [Nemzeti] Múzeum igazgatóválasztmányának tagja voltam mintegy 10 évig. Mint múzeumi munkás egy nyáron elrendeztem és katalogizáltam a Múzeum Könyvtárának 1711. előtt megjelent könyveit.³⁴

³¹ Ezeket a verseskönyveket (füzeteket) a budapesti Néprajzi Múzeumban való elhelyezés céljából elvitte Kósa László néprajzi kutató 1969. augusztus 2-án. (Konsza Samu saját jegyzete.) Az adatot Kósa Lászlónak köszönhetően sikerült pontosítani: „Miután írtam az *Ethnographiába* 80. születésnapjára egy rövid köszöntőt, valóban jártam Samu bácsinál Salamon Anikó kíséretében. Beszélgetésünk nagyot hallása miatt nehezen zajlott. Valóban átadott nekem – ha jól emlékszem – 16 kéziratos füzetet, amiben népies versezetek, kiképzési anyag és különféle obszcén szövegek vannak. Arra nem emlékszem, hogy a Néprajzi Múzeumnak küldte volna, mert akkor átadtam volna, de őrzésre kaptam meg, és a mai napig nálam vannak. Várják, hogy valamelyik közgyűjteménybe kerüljenek. Talán két ízben közöltem belőlük némi kommentár kíséretében. Samu bácsi a háború alatt Kaposváron szolgált. A füzetek parancsnoksága alatt lévő sebesült és abba belehalt somogyi bakák ládáiból valók. Tartalmuk miatt ezek nem voltak szalonképesek”. (Kósa László 2010. szeptember 30-i levele.) A megjegyzés kerekké teszi az 1960. évi önéletírást: a legalább kilenc évvel későbbi bejegyzés arról tanúskodik, hogy Konsza még élete utolsó éveiben is nagyon fontosnak tartotta, hogy a gyűjtött anyag nem fog elkallódni a szakma számára.

³² „...a nálam lévő füzetek eredetiek, de láttam a belőlük összeállított kiadatlan kéziratot.” (Kósa László 2010. október 1-jei levele.)

³³ 1942-ben, miután Erdély északi része visszakerült Magyaror-

szág fennhatósága alá, előléptettek tartalékos századosá és elnyertem a vitézi címet a nagy ezüst vitézségi érem alapján. Hadnagyi kinevezésem: 1915. február 1.; főhadnagyi kinevezésem: 1917. március 1.; századosi kinevezésem: 1942. május 1. (Konsza Samu saját jegyzete.) A rövidebb *Önéletrajzban*, vö. 22. jegyzet, kiegészíté: „1945. február 9-től március 31-ig szintén háborús katonai szolgálatot teljesítettem, a dunántúli Jánosháza nagyközségben (Magyarország), mint a jánosházi körzet gabona-beszolgáltatást ellenőrző tisztje”. Tehát tartalékosként még behívták.

³⁴ 1932-től 1944-ig volt igazgatóválasztmányi tag. A múzeum szakembereit (múzeumőrök) is a Székely Mikó Kollégium biztosította, egy 1890-es szerződés alapján. A rövidebb *Önéletrajzban*, vö. 22. jegyzet, pontosítja: „1927-től 1944 szeptemberéig a Székely Nemzeti Múzeum őre”. Ez alatt, írja, katalogizálási munkák értendők (a régi magyar könyv gyűjteményt katalogizálta), előadások a múzeum működéséről és életéről, évi beszámolók. 1940. áprilisban háromszéki népköltészeti gyűjtését is felajánlja múzeumi munkának (akkor 700 tétel körüli az anyag, 50 helyről, már rendezett, és gépelni, lektorálni kell csak – HEREPEI János 2004, 128), a nagybaconi fazekasság tárgyi anyagát, valamint Nagybacon monográfiáját, mely részben közölve van már. Ennek folyamánként „1969. szeptember 16-án a Székely Nemzeti Múzeum 90 éves fennállásának emlékünnepe során megkaptam az Ordinul »Meritul Cultural« clasa a IV-a [a romániai művelődési érdemrend negyedik fokozata] kitüntetését”.

Csutak Vilmos elhalálása után egy évig ügyvezető igazgatója voltam a Múzeumnak, 1937-ben.³⁵ A Református Férfi Szövetség Sepsiszentgyörgyi tagozatának éveken keresztül elnöke. Az Erdélyi Református Tanárok egyesületének jegyzője.

Tagja voltam a Károli Gáspár Református Irodalmi Társaságnak (Kolozsvár) és az Erdélyi Múzeum-Egyesület Irodalmi Szakosztályának (Kolozsvár).

1948. szeptember 1-jén nyugdíjba vonultam. Mint nyugdíjas dolgoztam az 1. sz. Fiúközépiskolában (volt Mikó Kollégium³⁶), mint a tápintézet vezetője, később mint az iskola könyvtárosa, 1957. március 15-ig.

1957–58. években elrendeztem a Református Sepsi Egyházmegye levéltárát.

Megnősültem 1927. július 20-án. Feleségem neve: Tulkán Mária Irén. Született egy leányunk, 1928. április 19-én. Neve: Judit. (...)³⁷

Szerettem a költészetet. Szerettem az irodalmat. Szerettem a könyvet. Szeretem még ma is mindhármát.

Irodalomszeretetem vitt a tanári pályára. Sajnos, a sok officium megakadályozott abban, hogy úgy áldozzak ezen irodalmi szenvedélyemnek, mint ahogy szerettem volna, mint ahogy készültem egyetemista koromban. A versírástól visszaretentett az a bizonyos „Nem sokat érnek!” kritikus. Bár azután is

a fiókom részére egyszer-másszor a kívánczós hangulatot lerögzítettem. Annál többet áldoztam azon írók-költők emlékének, akiket szerettem. – 1917-ben Kaposváron eszméltem rá arra, hogy képességemnek legjobban megfelel a népköltészet termékeinek a gyűjtése, és 1927 után ez volt életemnek – a tanítás mellett – másik főcélja. Segítségül hívva kedves tanítványaimat, évről-évre gyűjtöttem a háromszéki népköltészet gyöngyeit. Egy része megjelent *Háromszéki magyar népköltészet* címen a marosvásárhelyi Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó gondozásában és kiadásában, 1957 végén.

Másik része kéziratban van. Összeszedtem a *Dunántúli (Magyarország) katonadalokat* is. Ez is kéziratban van.³⁸

Amiket költőkről, írókról és máségyéb tárgyról összeírtam, azoknak a jegyzéke megvan az életrajz végén, *Mellékletként*.

Egy hosszú élet sok nehézség között, de örömmel és élvezettel végzett, szerény munkájának az eredményei ezek a *Mellékletben* feltüntetett írások. Az ifjú képzelet szárnyán valamikor magasabbra gondoltam repülni, de a földön végzett gyűjtögető munka szerény eredményével meg kellett elégednem.

És én – az öregkor bölcsességével – megelégszem.

Sepsiszentgyörgy, 1960. február 12.

³⁵ A Csutak Vilmos Mikó kollégiumi és múzeumigazgató halála után (1936 tavasza) következő múzeumi interregnumban valóban ügyvezető-igazgatóór két évig (de már legalább 1934-től *igazgatóór* = osztályvezető) a múzeumban – az igazgatói állást majd csak Herepei János tölti be újra, 1938 nyarától. (BOÉR Hunor 2002a.)

³⁶ 1990-től újra Székely Mikó Kollégium a hivatalos neve is.

³⁷ Lánya betegségére, a testvérével és családjával való viszonyára vonatkozó rész. Nagybaconi sírhelyére vonatkozó jegyzete hoz-

zá: „1961. június 15-én eladtam a házamat és kertemet Bogdán Sándor tanítónak, 1959. december 20-án adtam el a kertből 1000 négyszöglet Máthé Gyula volt tanítványomnak. A családi örökségemből így mindössze néhány négyszögöl területet hagytam meg, ahol szüleim és testvérem vannak eltemetve, s ahová engemet és feleségemet is temessenek majd, ha véget ér a földi életünk”.

³⁸ Egyik kéziratanyagot sem sikerült azonosítani a hagyatékban. Vö. 22. jegyzet.

Melléklet az Önéletíráshoz³⁹

1. Megjelent írásaim

Sorszám	Cím	Hol jelent meg?	Mikor?
1.	Miért szeretem a Karácsonyt?	<i>Szászváros és Vidéke</i> (Hetilap).	1913. XII. 21.
2.	Amit a karácsonyest diktált.	<i>Uo.</i>	1914. XII. 27.
3.	A Holnap.	<i>Uo.</i>	1915. I. 31.
4.	Karácsony ünnepén.	<i>Uo.</i>	1916. XII. 24.
5.	<i>Nagybacon nyelvjárása</i> (Doktori értekezés).	<i>Magyar Nyelvőr</i> , 1916. évf., ⁴⁰ és <i>Nyelvészeti Füzetek</i> , 75. szám [1916, 38 o.].	1916.
6.	Arany. Emlékezés születése 100 éves fordulóján.	<i>Szászváros és Vidéke</i> (Hetilap).	1917. XII. 24.
7.	Nyelvészeti adatközlések.	<i>Magyar Nyelvőr</i> , 1917, 1918. évfolyamban. ⁴¹	-
8.	Járjunk színházba!	<i>Színházi Élet</i> .	1924. II. 1.
9.	Dr. Nagy Sándor <i>Jókai</i> c. könyvének ismertetése.	<i>Szászváros és Vidéke</i> (Hetilap).	1925. III. 29.
10.	Az iskola élete.	<i>Szászvárosi református Kún Kollégium Emlékkönyve</i> , Kolozsvár.	1925.
11.	Péter, hazamegyünk (Elbeszélés).	<i>Uo.</i>	1925.
12.	Octavian Şireagu: <i>Pe aripa sufletului</i> c. verseskötönyvének ismertetése.	<i>Ellenzék</i> (Napilap), Kolozsvár.	1926. VIII. hó
13.	Paul Gerald: <i>Szeretni</i> (Dráma ismertetés).	<i>Székely Nép</i> (Hetilap). Sepsiszentgyörgy.	1926. X. 24.
14.	Csutak Vilmos: <i>A Bach-korszak Erdélyben</i> (Múzeumi előadás ismertetése).	<i>Uo.</i>	1931. IV. 30.
15.	Katonadalok a székely népköltészetben.	<i>Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27–29. napján tartott tizenkettődik vándorgyűlésének Emlékkönyve</i> , Kolozsvár.	1934 [52–58. lap].
16.	Tavaszi Sándor: <i>Erdélyi tetők</i> (Ismertetés).	<i>Erdély</i> c. folyóirat (szerk. Szabó T. Attila), Kolozsvár.	1938. november–decemberi szám, 148–150. lap.
17.	A Székely Nemzeti Múzeum	Bányai János: <i>Székelység</i> c. folyóirata (Havi folyóirat), Székelyudvarhely; S. Nagy László <i>Erdélyi Szemle</i> [c. folyóirata], Kolozsvár.	1938. június–július [63–64. lap]. 1939, 3. szám.
18.	Kosztolányi Dezső (Tanulmány).	<i>Erdélyi Múzeum</i> .	1938, 1. szám [27–42. lap].
19.	Adalék a népköltészeti termék születéséhez.	<i>Erdélyi Múzeum</i> .	1939, 3. szám [291–293. lap].
20.	A betű és a lélek.	<i>Üzenet. A református egyházközség üzenete</i> , Sepsiszentgyörgy.	1943. októberi szám.
21.	Csutak Vilmos.	<i>Üzenet</i> .	1946. májusi szám.

³⁹ SÁL, Fond 413, inv. 476, nr. 8, f. 20–25.⁴⁰ *Magyar Nyelvőr*, 1916, 62–71, 104–113, 162–170, 231–236.⁴¹ Közmondások, *Magyar Nyelvőr*, 1917, 65; Káromkodás, *Uo.*, 1917, 192; Menekít, *Uo.*, 1917, 236; Loamék, hűgomék, bírómék, *Uo.*, 1918, 44; Szólások, *Uo.*, 1918, 190–191.

Sorszám	Cím	Hol jelent meg?	Mikor?
22.	Háromszéki magyar népköltészet.	Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.	1957.
23.	Kakaslövés Apácán. ⁴²	<i>Művelődés.</i>	1968. májusi szám [33–35. lap].
24.	A szegény ember kincse.	Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.	1969. VII. 15.

2. Meg nem jelent írásaim Tanulmányok

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
1.	Ibsen <i>Rosmersholm</i> jának alapeszméje, tárgya.	Asztalfiók részére.	1917. III. 15.
2.	Madách <i>Ember tragédiájának</i> tragikuma.	Uo.	1920. I. 22.
3.	Gondolatok Szabó Dezső <i>Elsodort falujáról.</i>	Uo.	1920.
4.	Gondolatok Szabó Dezső írásművészetéről.	Uo.	1920.
5.	Madách Imre.	Szászvároson 100 éves születési évfordulóján, Sepsiszentgyörgyön a Református Nőszövetség estjén.	1923. V. hó. 1941. III. 16.
6.	Szabó Dezső: <i>Az elsodort falu.</i>	Asztalfiók részére.	1924. II. 11.
7.	Arany János emlékezete.	Szászvárosi Kún Kollégium Arany-ünnepélyén.	1924. VI. 1.
8.	Három modern lírikus: Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László.	Sepsiszentgyörgy, vallásos estélyen.	1928. III. 1.
9.	Jókai: Emlékezés 100 éves születési évfordulóján.	Szászváros, Kaszinó ünnepélyére készült. Nem olvastam fel.	1925. III. 24.
10.	Ady Endre emlékezete.	Sepsiszentgyörgy, Református Polgári Leányiskola irodalmi délutánjára.	1928. III. 29.
11.	Az erdélyi magyar irodalom.	Nem olvastam fel.	1929. IV. 4.
12.	Irodalmi irányok a magyar irodalomban az utolsó 100 évben.	Református Nőszövetség irodalmi délutánján, Sepsiszentgyörgy.	1929. VI. 14.
13.	Népköltészet és népirodalom.	Nem olvastam fel.	1930.
14.	Arany János életrajza és műveinek méltatása.	A nagyszalontai Arany János Emlékegyesület pályatételére készített pályamű.	1930.
15.	Kazinczy Ferenc.	Asztalfiók részére.	1931. XII. 11.
16.	Erdélyi Lajos.	Uo.	1932. III. 11.
17.	Az erdélyi magyar irodalom 1918-tól napjainkig.	Uo.	1934.
18.	Ady Endre, a vallásos költő.	A Ref. Nőszövetség vallásos estjén, a Vártemplomban, Sepsiszentgyörgy.	1935. III. 3.
19.	Kőrösi Csoma Sándor.	A Székely Nemzeti Múzeum előadás-sorozatában.	1935. tavaszán.

⁴² Eredetileg a meg nem jelenteknél is feltüntette: Sepsiszentgyörgy, [Magyar Autonóm] Tartományi Múzeum[ok] Évkönyve részére – az *Évkönyv* végül nem jelent meg (lásd BOÉR Hunor 2009).

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
20.	Székely hangok a XVII–XVIII. század népköltészetében.	Uo.	1936. VIII. hó.
21.	Ady Endre.	Ifjúsági Keresztyén Egyesület Ady-estjén, Sepsiszentgyörgy.	1937. III. 21.
22.	Juhász Gyula.	Asztalfiók részére.	1937.
23.	Orbán Balázs.	Ifjúsági Keresztyén Egyesület-konferencián, Köpecen.	1937. VIII. 4.
24.	Gróf Mikó Imre.	A Székely Mikó Kollégium Mikó-ünnepélyén.	1938. V. 25.
25.	Petőfi Sándor.	Az Unitárius Nőszövetség estéjén, Sepsiszentgyörgy.	1939. I. 23.
26.	Az új romantikus drámaírás. Rékasi Jenő.	A Székely Nemzeti Múzeum előadás-sorozatában.	1942. XII. hó
27.	Az építő. Csutak Vilmos emlékezete.	Csutak Vilmos halálának 10 éves évfordulóján.	1946. V. 14.
28.	Tolsztoj, Nyikolaj <i>Háború és Béke</i> c. regénye.	Asztalfiók részére.	1947. XI. hó.
29.	Riedl Frigyes.	<i>Előre</i> napilap (Bukarest) részére. Nem közölte.	1956. VIII. 29.
30.	Ady Endre emlékezete születése 80. évfordulóján.	Magyar Színház Ady-estjén, Sepsiszentgyörgy.	1957. XII. 5.
31.	Tájékoztató a <i>Háromszéki magyar népköltészet</i> c. mű gyűjtőmunkájáról.	<i>Nyelv és Irodalomtudomány</i> folyóirat részére (szerk. Szabó T. Attila). ⁴³	1958. V. 10.
32.	Eötvös József társadalomszemlélete.	Asztalfiók részére.	1944.
33.	Kölcsey Ferenc.	Uo.	1938.
34.	Arany János életrajza és műveinek ismertetése.	Pályamunka a nagyszalontai Arany Emlékegyesület pályázatára.	1930.
35.	Gróf Zrínyi Miklós.	Asztalfiók részére.	1918. XII. 29.
36.	Vitéz Keresztes Balázs.	Uo.	1926. VIII. 12.
37.	A költészet haszna.	Uo.	[?]
38. ⁴⁴	A népballada.	Bevezető egy irodalmi esten.	1937.

Könyv- és előadás-ismertetések

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
1.	Medgyaszay Vilma-est.	Asztalfiók részére.	1926. VI. 26.
2.	Gál Lajosné: <i>A jószág jutalma</i> .	Uo.	1930. XII. hó.
3.	A Református Nőszövetség műsoros estje.	Uo.	1930. VI. 27.
4.	A sumírok. Szalay Mátyás előadása a Székely Nemzeti Múzeumban.	Uo.	1936.
5.	Mohács. Herepey János előadása a Székely Nemzeti Múzeumban.	Uo.	1937.
6.	Gyallay Domokos: <i>A fehér ló szerepe a székely hagyományban</i> .	Uo.	1965.

⁴³ A második, alább közölt önéletrajzi írás. Vö. 49. jegyzet.

⁴⁴ Kónsza Samu külön sorszámú táblázatokba csoportosított dolgozatai helyenként keveredtek a kéziratban. A közöletlen tanul-

mányok két ilyen csoportja itt összevonva jelenik meg. További két írását is ezek végére tette, de minden adatolás nélkül: *Rovás, Mussolini*.

Ismeretterjesztő [előadások]

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
1.	A reformatio emlékezete.	Szászváros és Sepsiszentgyörgy.	1919. X. 31. 1928. X. 31.
2.	A múlt ereje a mi erőnk is. Reformáció emlékünnepe.	Uo.	1922. X. 31. 1928. X. 31.
3.	A népszínmű. Bevezető egy színházi előadáshoz.	Sepsiszentgyörgy, Csepreghy Ferenc: <i>Piros bugyelláris</i> c. népszínművéhez.	1926. VI. 26.
4.	Bevezető Babits Mihály <i>Ladomeia</i> c. költeményének előadásához.	Sepsiszentgyörgyi Nőszövetség estjén.	1928. II. 19.
5.	A középfokú iskoláztatás kérdése falusi viszonylatban.	Bodos és Füle erdővidéki községekben.	1929. III. 1.
6.	Nyelvében él a nemzet.	Asztalfiók részére.	1930.
7.	Az alkoholizmus ellen.	A szemerjai Nőszövetség vallásos délutánján, Szemerján.	1932. V. 8.
8.	Nemzetiség és nemzetköziség.	Református Nőszövetség vallásos estjén, a Vártemplomban, Sepsiszentgyörgy.	1933. II. 12.
9.	Megnyitó Kálmán Imre <i>Csárdáskirálynő</i> c. operettjének előadásán.	Sepsiszentgyörgy, Színház.	1937.
10.	A Magyar Alföld.	Asztalfiók részére	1937.
11.	Finnország.	Ifjúsági Keresztyén Egyesület-konferencián, Bodokon.	1938. VIII. 5.
12.	Visszapillantás a Székely Nemzeti Múzeum 60 éves történetére.	Asztalfiók részére.	1939. II. 4.
13.	Bevezető a Nyíró József-esthez.	A Református Nőszövetség irodalmi estjén, Sepsiszentgyörgy.	1938. XII. 10.
14.	A népvédelem társadalmi útjai.	Nem olvastam fel	1942. V. 15.
15.	Történelmünk regényeinkben.	Ua.	1942. V. 15.
16.	Hogyan töltsük ki a Személyi Lapokat?	Egy tanári gyűlésen ismertettem.	1941.
17.	Határnevek Nagybaconból.	[?]	[?]
18.	Az írás keletkezése és fejlődése.	[?]	[?]
19.	Háromszékről indultak.	[?]	1963. VIII. 11.

Önképzőkori és évnyitó beszédek

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
1.	Önképzőkori évzáró beszéd.	Szászváros, Kún-Koll. önképzőkörében	1924. VII. 1.
2.	Önképzőkori évnyitó beszéd.	Sepsiszentgyörgy, Mikó-Koll. önképzőkörében	1926. IX. hó
3.	Hármas vezérmondattal. Tanári székfoglaló.	Uo.	1929. IX. 16.
4.	Iskolai évnyitó beszéd.	Uo., a Vártemplomban.	1942. IX.
5.	Iskolai évnyitó beszéd.	Uo.	1943. IX.
6.	A munka himnusza. Évnyitó beszéd.	Menekülés miatt nem olvastam fel.	1944. VIII. hó.

[Egyéb meg nem jelentek]

Sorszám	Cím	Hol olvastam fel?	Mikor?
1.	Imák és szentbeszéd.	Szászváros, Kún-Kollégium praecesein ⁴⁵ .	1924–1925.
2.	Búcsúbeszéd László József tanár temetésén.	Sepsiszentgyörgy.	1932. VII. 1.
3.	[Háromszéki] Népköltészeti gyűjtemény.	Meg nem jelent darabok [és jegyzetek] és <i>Dunántúli katonaköltészet az 1912–1914. évekből</i> ⁴⁶ , 300 nagy oldal.	1930–1960.
4.	Gyűjtsük népünk dalait!	<i>Gyökerek</i> , K. S. emlékezés.	1967. XII. 15.

(...)⁴⁸

A rólam megjelent írások⁴⁹

Sorszám	Folyóirat és újság	Évszám	Író	Cím
1.	<i>Utunk</i> [Kolozsvár].	1956, 38. szám.	Faragó József.	Konsza Samu népköltési gyűjteménye elé.
2.	<i>Előre</i> [Bukarest].	1956. VIII. 5.	Beke György.	Egy új népköltészeti gyűjtemény születése.
3.	<i>Vörös Zászló</i> [Marosvásárhely].	1956. VI. 28.	[?]	Példamutató tanári munka.
4.	<i>Népszabadság</i> , Budapest.	1957. IX. 27.	Népköltészeti gyűjteményről említés a 7. oldalon.	[?]
5.	<i>Utunk</i> [Kolozsvár].	1958, 10. szám.	Szabó Gyula.	Könyvköszöntő zsörtölődő.
6.	<i>Tanügyi Újság</i> [Bukarest].	1958, 8. szám.	Beke György.	Háromszék Krizája.
7.	<i>Előre</i> [Bukarest].	1958. II. 8.	A Háromszéki népköltészet kiváló gyűjtője (Interjú).	[?]
8.	<i>Uo.</i>	1958. V. 10.	Lőrinczi László.	A halhatatlan forrás.
9.	<i>Munkás Élet</i> [Bukarest].	1958. III. 27.	Hajdu Lajos.	Háromszéki Magyar Népköltészet.
10.	<i>Művelődés</i> [Bukarest].	1958. március.	M. Gy.: <i>Háromszék virágai</i> és Csehi Gyula: <i>Ki az író a gáton?</i>	
11.	<i>Korunk</i> [Kolozsvár].	1958. március.	Szabó T. Attila.	<i>A Háromszéki magyar népköltészet</i> kötetéhez.
12.	<i>Igaz Szó</i> [Marosvásárhely].	1958. október.	Izsák József.	Újból hajtott a vadrózsa.
13.	<i>Előre</i> [Bukarest].	1958. III. 23.	Rövid említés könyvem megjelenéséről.	[?]

⁴⁶ Praeces = Záró istentisztelet.

⁴⁷ A mellékletet is tartalmazó kéziratot füzet lapjai között hagyott piszkozat-íven (vonalas füzetoldal) ceruzával, más, bemásolt tételek mellett ezt tartalmilag is tagolja: „1. Sorozásra és bevonulásra vonatkozóak, 1–21. 2. Katonaéletre vonatkozóak. Az újonc élete, a katonaelet nehézségei Hercegovinában, sóvárgás az otthon, a szülők a szerető után, huszárbüszkélkedés, harctérre vonulás, 22–96/22–83. 3. Verses levelek szülőkhöz, szeretőhöz, 97–157/84–124. 4. Balladás történetek a katonaeletről, 158–178/125–134. 5. Szerelmi dalok, 179–196/135–152. 6. Vegyes tárgyúak, 197–248/153–

198”. Az anyagot eszerint kétféleképpen is leszámolta.

⁴⁸ További tizenhárom szépirodalmi kísérlete, 1917–1926-ból, valamint négy napló (1918-ból; lánya 1934–35-es kórházi tartózkodása idejéből; 1940-ból; az 1944-es menekülésről). Összesen 116 darab, összegezi írásai számát Konsza. Valójában 114 tételt sorol fel, mert a *Kakaslövés*t megjelentként, és meg nem jelentként is, egy szépirodalmi jegyzetanyagát pedig kétszer tünteti fel.

⁴⁹ A mellékletet is tartalmazó kéziratot füzet lapjai között hagyott piszkozaton (sima miniszteri ív), más, bemásolt tételek mellett, tintával, 1969. augusztus 10-re datálva.

Sorszám	Folyóirat és újság	Évszám	Író	Cím
14.	<i>Új Idő</i> [Brassó].	1967, 254. szám.	Domokos Géza.	Konsza Samu születésnapja.
15.	<i>Utunk</i> [Kolozsvár].	1967, 50. szám.	Faragó József.	Konsza Samu 80 éves.
16.	<i>Tanügyi Újság</i> [Bukarest].	1967. 45. szám	Beke György.	Nemzedékek alkotó kortársa.
17.	<i>Uo.</i>	1967, 31. szám.	Beke György.	A tanítás – gondolkodtatás.
18.	<i>Előre</i> [Bukarest].	1967. XII. 17.	Konsza Samu születésnapján – Az ünneplés lefolyása.	
19.	<i>Uo.</i>	1967. XII. 3.	Veress Dániel.	Kakaslovés Apácán
20.	<i>Ifjúmunkás</i> [Bukarest].	1967. XII. 14.	Forró László.	Üzenet a <i>Gyökereknek</i>
21.	<i>Előre</i> [Bukarest].	1967. V. 26.	Beke György.	Mesegyűjtő diákok.
22.	<i>Tanügyi Újság</i> [Bukarest].	1968, 40. szám.	Beke György	Irodalom- búvárlók.
23.	<i>Esti Hírlap</i> , Budapest.	1968. I. 18.	b.b.	Magyar néprajztudós ünneplése.
24.	<i>Művelődés</i> [Bukarest].	1968. május.	Veress Dániel.	Konsza Samu 80 éves.
25.	<i>Korunk</i> [Kolozsvár].	1968, 9. szám.	Szekernyés János és Beke György.	A művelődés csinosodása. Diákújságok.
26.	<i>Ethnographia</i> , Budapest.	1968, 4. szám.	Kósa László.	Konsza Samu köszöntése.
27.	<i>Új Élet</i> [Marosvásárhely].	1969, 13. szám.	Marosi Ildikó.	Látogatóban Konsza Samunál.
28–34.	A <i>Gyökerek</i> ben megjelent cikkek. ([Székely Mikó kollégiumi] iskolai folyóirat [Konsza Samu Emlékszáma, Sepsiszentgyörgy])	[1967, 3. szám.]	Czegő Zoltán. Faragó József. Izsák József. Veress Dániel. Salamon Sándor. Beke György. Kerekes Mária.	Éjféli lecke. K. S. 80 éves. Kisegített K. S. Két emlék egy archoz. K. S. köszöntése. A tanár és az ember. Konsza Samu köszöntő.

Tájékoztató a *Háromszéki magyar népköltészet* c. mű gyűjtőmunkájáról⁴⁹

A sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium Elöljárósága 1925-ben választott meg a [fő]gimnázium tanárává. Ekkor a *falumunka* már javában folyt finn rokonainknál, a szegedi egyetem faluszemináriumában Magyarországon; megkezdődött Gusti professzor vezetésével a románoknál is hazánkban, és az *Erdélyi Fiatalok* c. folyóirat kezdeményezésére nemskára nálunk is fellobbant, de rövid lángolás után kialudt.⁵⁰

Ezen példák után támadt az a gondolatom, hogy a tanulóifúságot milyen jól lehetne használni népdalok gyűjtésére. Akkor még a finneknél is, a szegedi egyetemen is némileg dilettáns gyűjtők gyűjtöttek, s így – egyéb okból is – én is csak ilyen módon indulhattam, foghattam neki a gyűjtésnek. És mindjárt 1927-ben a karácsonyi vakációra menő tanítványai-

mat felkértem, hogy szüleiktől, nagyszüleiktől, testvéreiktől, rokonaiktól, ismerőseiktől, elmenve a fonóba, a fiatalság összejöveteleire is, írjanak le – kiejtés szerint – minél több népdalt. Az eredmény meglepően gazdag volt. Húsvétra már a húsvéti öntözők, a nyári vakáción és azután a többi vakáción balladák, lakodalmi versek, mesék stb. is sorra kerültek. Tíz esztendő alatt⁵¹ tekintélyes anyagot összehordtak a megyében, illetve a Székely Mikó Kollégium sugárkörében lakó tanítványaim. A begyűlt anyagot selejteztem, rendeztettem, s én magam is a gyűjtőmunkában részt vettem (Nagybacon, Csomakőrös, Sepsibesenyő).

Kezdetben csak a szakfolyóiratok részére gondoltam beküldeni az anyag javát. Ebből nem lett semmi. Amint azonban az anyag mind jobban gyűlt, úgy érlelődött meg bennem annak kötetben való közlése. Erős volt ugyanis már kezdetől fogva az a hitem, meggyőződésem, hogy bár a Székelyföldről aránylag

⁴⁹ Készült a Szabó T. Attila által szerkesztett Irodalom és Nyelvtudomány (?) részére, de aztán megszűnt két szám után a folyóirat. Több szám nem jelent meg, s így ez a tájékoztató sem jelenhetett meg. (Konsza Samu megjegyzése az írás végén.) SÁL, Fond 413, inv. 476, nr. 3, p. 387–391. Tiszázatlan, miért értette úgy Konsza Samu, hogy a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (NyIrk,

Kolozsvár), melynek addig (1958) valóban (összevont) két száma (pontosabban évfolyama) jelent meg, megszűnt, és hogy ezért nem hozhatta volna le ezt az írását Szabó T. Attila.

⁵⁰ Vö. KÓSA László 1979; IMREH István 1981.

⁵¹ Vö. 35. jegyzet.

elég tüzetesen összegyűjtötték a népköltészet termését – Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek, Sebesi Jób, Mailand Oszkár, Balázs Márton⁵² –, mégis lehet még mindig újat találni, mert a nép, ha évenként nem is termel köteteket, szellemi, lelki és érzelmi élete, ez a folyton működő erő állandóan virágoztatja és terméshozásra ösztönzi a népköltészet fáját. És gyűjtési munkám közben mind jobban igazolva és támogatva láttam ezt a meggyőződésemet. A népköltészetben ugyanis minden változat újnak számít és gazdagodást jelent, mert a népköltészet egy olyan kincsház, amelynek a kincseit a nép állandóan csiszolja, játszik vele, szétbontja és összeteszi az egyes darabokat, s így a változatoknak rengeteg példányát teremti. 1946 őszén felküldtem a kéziratot Kolozsvárra Faragó József volt kedves tanítványomnak⁵³, és megkértem, hogy mutassa meg Gunda professzornak. Gunda Béla akkor éppen Magyarországon lévén, nemsokára végleg el is hagyta Romániát,⁵⁴ nem tudta átnézni, s így minden eredmény nélkül kaptam vissza. És eltettem tovább pihenni az asztalfiókomba. Meggyőződésem volt, hogy amit csináltam, az irodalmi érték, *népköltészet*, amelyhez időnként megújulásért, felfrissülésért mindig visszatér a műköltészet (Balassa Bálint, Csokonai, Petőfi).

Sokszor olvasunk olyan panaszt, hogy itt az utolsó óra a népköltészet termékek összegyűjtésére, mert a rohanó idő nagy ellensége ennek a költészetnek, egyre jobban sorvasztja, mállasztja, pusztítja azt. Én inkább szeretném úgy látni, hogy csak mássá teszi, hogy a végbemenő folyamat egészen természetes. Minden, ami van, állandóan változik, állandó átalakulásban van. Így van ez a népköltészetben is. A civilizáció és a műveltség fejlődése és terjedése következtében a népművészetnek ez az ága is változik, módosul, tükrözi a megváltozott életmódnak a sajátosságait.

Igaz, hogy a modern civilizáció rádiójával és egyre szaporodó modern eszközeivel a népköltészetet

a maga *régi* romantikájával, ízével és zamatával, külön sajátos érzés- és gondolatvilágával mind inkább visszaszorítja. De meg nem semmisíti, csak módosítja, formálja, átalakítja, mássá teszi.

A kuruc korban *bujdosott a szegény kuruc*, a múlt században *a gözösnek hat ablakán Miklós-buszár nézett ki*, 1928-ban pedig már *taxi* (autóbusz) *viszi a regrutát bé a Regátba*.

A múlt században még bocskorban hajtotta a székely földműves a két ökröt a barázdában, ma a lovasok és a hét ökör mellett lábszárvédős-bakancsos szántóvetőt és traktort lehet látni a háromszéki Szépmezőn⁵⁵, s ezek a sajátosságok természetesen hangot kapnak a népköltészetben is.

Bár a népköltészet termékek legtokéletesebb gyűjtési módja (legalább ez idő szerint) a hangszalagra⁵⁶ való felvétel, mert így megmarad nemcsak a szöveg, hanem az ejtés és hang is, ahogy éneklük és meséljük (szóbeliség), mégis a tiszta szövegyűjtés sem elavult és haszontalan munka ma sem. A hanglemezre való gyűjtés és sokszorosítása ugyanis nagyon drága, éppen ezért mindenüvé nem is juthat el; viszont a tiszta szövegyűjtés és kiadás olcsó, mindenki által megszerezhető. Irodalmi, néprajzi, néplélektani szempontból éppen nélkülözhetetlen. Ugyanis a nép szemérmes és zárkózott legbensőbb érzelmeit és gondolatait illetőleg. Lelkébe csak dalain és meséin keresztül enged bepillantást.

A gyűjtési terület Háromszék vármegye területe, illetve a Székely Mikó Kollégium sugárköre, tehát egy pár Brassó-, Csík-, Udvarhely-megyei, Háromszékkal szomszédos, összesen öt községből is gyűlt anyag. Könyvembe azonban a szerkesztő helyes érzéssel csak a Háromszék vármegye területéről gyűlt anyagot vette be.

A gyűjtés nem arányos az egész megye területéről. Kézdiszék Kézdivásárhelytől keletre és északkeletre gyengén van képviselve. Ennek oka az, hogy annak a vidéknek a tanulói Kézdivásárhelyen tanulnak, kevés tanulónk volt onnan, s azok a községek,

⁵² KRIZA János 1863; KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882; MAILAND Oszkár 1905; BALÁZS Márton 1942; stb. Kriza a közeli Nagyajta szülőtte volt, és gyűjtése jelentős részét ugyanebből a térségből végezte. Benedek Elek Kisbaconja 1940–1944-ben ugyancsak Háromszékhez tartozott. Mailand 1883-ban rövid ideig a Székely Mikó Kollégiumnak is tanára volt. Balázs Márton, bár Kézdivásárhelyen tanított, és gyűjtése a Konszáét kiegészítő háromszéki katolikus vidékről származott, Sepsiszentgyörgyön halt meg, gyűjtésének közlésében is a Székely Nemzeti Múzeum támogatta.

⁵³ Faragó József, a későbbi akadémikus folklorista, akkor még mint Fábri József, a második bécsi döntés után, az 1940–41-es tanévben volt Konsza Samu tanítványa a Székely Mikó Kollégiumban. (SzMKÉ 1940–41.) Nem érdektelen talán annak nagyobb tudatosítása sem, hogy dr. Kós Károly viszont négy évig

volt Konsza-tanítvány, 1935–1939-ben.

⁵⁴ Gunda Béla 1943–1948-ban volt a kolozsvári magyar tudományegyetem néprajz professzora. 1948 nyarán, mivel a román állampolgárságot nem vette fel, szerződését a román hatóságok felbontották, és el kellett hagynia az országot. 1943 őszén ő indította, és ő is szerkesztette végig kolozsvári évei alatt az egyetem néprajzi kiadványsorozatát (*Erdélyi Néprajzi Tanulmányok*). *Vadrózsák* címen egy ifjúsági néprajzi folyóirat indításában is fantáziát látott, „részint a néprajzi nevelés, de főleg az ifjúsági néprajzi gyűjtőmozgalmak szolgálatára”. (FARAGÓ József 2001, 42, 45–46.)

⁵⁵ Háromszék legjobb termőterülete, Sepsiszentgyörgytől keletre, az Olt és mellékfolyója, a Feketeügy közötti nagy hordalékkúpon.

⁵⁶ Eredetileg itt is *hanglemezt* írt, mint a következő mondatban, de ceruzával kihúzta, és fölé írta, hogy *hangszalagra*.

amelyekből tanulónk nem volt, kiestek a gyűjtési területből.⁵⁷

Az anyag elrendezésében a költészetanok szokásos műfaji felosztását vettem irányadónak. Ezért csoportosítottam a dráma, epika és líra főcsoportjai alá a különféle műfajokat, jól tudva, hogy különösen a dráma csoportja kissé erőszakolt, mert hiszen a betlehemes játékok és lakodalmi rigmusok kivételével a többi, ebbe a csoportba osztott műfaj (Jánosozás, aprószenteki rigmusok, újévi kántálók, húsvéti öntözők, halotti búcsúztatók) alig viselik magukon a drámai jelleget. Összesen húsz gyűjteménnyel hasonlítottam össze gyűjteményemet, és készítettem mintegy száz írott oldal jegyzetet hozzá! A szerkesztő⁵⁸ azonban, nagyon sok érdemes darabbal együtt, ezt sem tartotta méltónak a közlésre, ami a mű tudományos színvonalát kétségtelenül csökkenti. Az *Ethnographiában* vagy más néprajzi természetű folyóiratban közölt anyaggal nem hasonlítottam össze gyűjtésem anyagát, minthogy az ilyen szétszórt anyagot a nyilvánosság és az egység szempontjából nem tartottam gyűjteménynek, és ezért mellőzhetőnek véltem.

Népmesegyűjteményem 185 mesét, 31 adomát és 9 mondát tartalmaz.

A meséket a következő csoportokba osztottam: 28 állatmese (kb. 15%), 73 tündérmese (kb. 40%), 52 tréfás mese (kb. 30%), 13 legendaszerű mese (kb. 5%), 19 egyéb mese (kb. 10%).

Egyes mesetípusok nagyon kedveltek, s ezért gazdag változatúak.

Így: *Sárkányölő* típus 9, *Fejérlófia* típus 5, *Jancsi és Juliska* típus 8, *Rászedett ördög* típus 6, *Halász és felesége* típus 6, *Okos leány* típus 4, *Térülj asztalkám* típus 4 változatban, illetve rokonfajtaban fordul elő.

Az anyag nem teljes, de mégis elég gazdag ahhoz, hogy tájékozódni tudjunk belőle a háromszéki mesekincs mai állapota felől. Elrendezésében az Antti Aarne által megalkotott és Stith Thompsontól kiegészített típusrendszer⁵⁹ tartottam szem előtt, bár számos mesekutatónk megállapította, hogy a magyar meseanyag csak nehézségek árán illeszthető bele ebbe a rendszerbe. S ha igaz az a megállapítás, hogy a mese a mesélő ajkán mindig újjászületik, és soha-

sem azonos formában – ebben áll a hagyományszerűsége, ami élesen elválasztja az írásbeliséget jellemző sajátosságoktól –, éppen így igaz az is, hogy minden nemzet ráüti a maga sajátosságainak bélyegét a maga meséire, tartalmi és formai tekintetben egyaránt. Ezért nagyon nehéz olyan meserendszert alkotni, amelybe minden nemzet meséi könnyen belehelyezhetők legyenek.

Minthogy azonban magyar mesetípus-katalógus nem volt – Berze Nagy Jánosé bár több mint tíz éve készen volt, és nem kevesebb, mint 228 mesetípus megállapításával és körülhatárolásával gazdagítja az eddigiek számát (302), a háborús nehézségek miatt már csak nagy terjedelménél fogva is (70-80 ív) még nem tudott megjelenni 1948-ban, 60 amikor mesekéziratom már készen volt –, ezért kénytelen voltam az Aarne–Thompson-rendszer szerint elrendezni meseanyagomat. Az elrendezésbe nem egy hiba csúszhatott be, hiszen a mese, mint örök mozgásban álló valami, már ezen sajátosságánál fogva is nehezen helyezhető bele előre elkészített formába. Meg kellett elégednem azzal, hogy az Aarne–Thompson-rendszer csak vezérfonalul használjam.

Amelyik mesét megfelelő típusszám alá nem tudtam behelyezni, azt a rokontípus körébe osztottam be, típusszám nélkül.

A 225 darab mesét, adomát és mondát 90 gyűjtő gyűjtötte, 46 községben.

Az egész anyag: 66 községből 159 gyűjtő mintegy 3100 népköltészeti terméket gyűjtött, amiből selejtezés után kb. 2400 darabot vettem be a gyűjteményembe, ebből viszont a szerkesztő további selejtezés, rostálás után 1675 darabot vett be. Kihagyta mind a nem patinás népi termékeket. Én viszont bevettem mindent, ami a nép ajkán szájról-szájra szállt, nótáskönyvből-nótáskönyvbe íródott. Tehát a nézőpontunk különbségéből is származik a selejtezés nagy száma.⁶¹

Végül hálás köszönet: Kedves tanítványaimnak, akiknek elsősorban érdeme a *Háromszéki magyar népköltészet* c. gyűjteményes kötet létrejötte. Faragó Józsefnek, aki a szerkesztés nehéz munkáját végezte, gyűjteményemet sok darabbal bővítette, Antal Árpádnak, Könczei Ádámnak, akik szintén több

⁵⁷ A háromszéki „Szentföld” néprajzi tájról van szó, gyakorlatilag tiszta római katolikus településekről. Innen csak kevés diákja akadt a döntően református jellegű sepsiszentgyörgyi középiskolának.

⁵⁸ Faragó József.

⁵⁹ AARNE, Antti 1910; AARNE, Antti – THOMPSON, Stith 1928.

⁶⁰ BERZE Nagy János 1957.

⁶¹ Kónsza Samu tágabban, egy mai értelmezéshez közelebb állva értelmezte a folklór fogalmát. Mégis, Faragó álláspontjának

árnyalásához idézzünk az ő *Bevezetőjéből* is: „a mellőzött 465 [dalszöveg] a legjobb esetben népies dal, javarészt azonban értéktelen, sőt ízlésromboló műdal, »hallgató«, »magyar nóta«, románc, sláger és a századforduló tájától napjainkig városról városra hullatott más zenei és irodalmi kacat meg szemét volt... Ha ezek továbbra is így hódítanak, Háromszéken lassanként egészen fölfalják a hagyományos folklórt. ...találtunk még 110 emlékkereset is... a legcsekélyebb népi jelleget sem sikerült bennük fölfedeznünk, nem közöltük őket. »Evezz, evez az élet tengerén...«” (FARAGÓ József 1957, 9–10, 16. jegyzet).

darabmal bővítették, és Antal Árpád a válogatás szempontjait tisztázó munkában is részt vett.⁶²

F. Halay Hajnal díszítőművésznőnek a könyv gyönyörű illusztrálásáért. Tóth Samunak a kötet nyomdai képének kialakításában való munkájáért.

Tóth Istvánnak a gyűjtőpontokat szemléltető térképábrák készítéséért. És végül, de mégis elsősorban

az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó marosvásárhelyi munkatársainak, akik sem költséget, sem fáradságot nem sajnáltak, hogy a könyv úgy jelenjen meg, ahogyan megjelent.

[Sepsiszentgyörgy] 1958. július 2.

Konsza Júlia – Gaál Mózes Általános Iskola, Barót, Kossuth Lajos u. 172., RO-525300; konszajak@yahoo.com

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)

Fond 413: *Fond Familial Konsza* (inv. 476)

Irodalom

- OkISz = SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár*, Budapest, 1902–1906.
 SZMKÉ 1940–41 = *A sepsiszentgyörgyi ref. Székely Mikó-kollegium gimnáziumának és leányközépiskolájának évkönyve az 1940/41. tanévről, fennállásának 82. évéről* (között. Demeter Béla), Sepsiszentgyörgy, 1941.
 SzOkI, V, VIII = *Székely Oklevéltár*, V. (szerk. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1896;
Székely Oklevéltár [VIII] 1219-től 1776-ig (Magyar Történelmi Tár, XXVIII; szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.
 SzOkI Ús, IV–V = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, IV–V. (közl. Demény Lajos), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998–1999.
 SzRKÉ 1899–1907 = *A székelyudvarhelyi államilag segélyezett ev. ref. kollégium Értesítői az 1899–1900 – 1906–1907. iskolai évekről* (szerk. Gönczi Lajos), Székelyudvarhely, 1902–1905.

*

- AARNE, Antti
 1910 *Verzeichnis der Märchentypen (Folklore Fellows Communications, 3)*, Helsinki.
 AARNE, Antti – THOMPSON, Stith
 1928 *The Types of the Folk-Tale: A Classification and Bibliography (Folklore Fellows Communications, 74)*, Helsinki.
 BALÁZS Márton
 1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*, Sepsiszentgyörgy.
 BENKŐ József
 1999 *Transsilvania specialis [1789]* (ford., bev. és jegyz. Szabó György), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
 2004 *Filius posthumus (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 14, Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszéke, szerk. Buzogány Dezső, műszaki szerk. Bálint Lajos, gond., elősz. és jegyz. Csáki Árpád és Demeter László [Délkeleti Intézet – Gaál Mózes Közművelődési Egyesület], Kolozsvár.*
 BERZE Nagy János
 1957 *Magyar népmesetípusok, I–II*, Pécs.
 BOÉR Hunor
 2002 Konsza Samu, in: Bodó Sándor – Viga Gyula (főszerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest, 488.
 2002a *A Székely Nemzeti Múzeum ügyvezető-tanácsi jegyzőkönyvei, 1937–1940* (közlő: Boér Hunor), in: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára [Aluta, XXV], 2 (Acta (Siculica) 2000/2)*, 215–239.
 2009 Egy fél évszázaddal ezelőtti kísérlet: a Székelyföld múzeumi évkönyve, 1957–1959, *Acta Siculica 2009*, 31–40.
 FARAGÓ József
 1957 Bevezető, in: *Háromszéki magyar népköltészet. Konsza Samu gyűjteménye*, Marosvásárhely.
 1994 Konsza Samu, *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, III, 100–101.
 2001 Gunda Béla, a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem néprajzi professzora, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 9, Kolozsvár, 42–48.
 GULYÁS Pál
 1940 *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat, II*, Budapest.

⁶² Adalékként: bár mindkettő Faragó József révén kapcsolódott be a kötet véglegesítésébe, Antal Árpád, akkor kolozsvári egyetemi tanár, maga is háromszéki születésű volt, Könczei Ádám pedig, aki 1958-ban a kolozsvári Folklórintézet munkatársa, há-

romszéki származású, édesapja, Köntzei Gerő a Székely Nemzeti Múzeum egyik legjelentősebb külső munkatársa a két világháború között.

- GYALLAY Domokos
1962 A fehér ló szerepe a székely néphagyományban, *Ethnographia*, LXXIII/3, 389–403.
- HEREPEI János
2004 A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára [Aluta, XXV]/3 (Acta (Siculica) 2003/3)*, 37–132.
- IMREH István
1967 A bálványosváraljai falukutatás, *Korunk*, 25/9, 1190–1197.
1981 Falukutatás, *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. (főszerk. Balogh Edgár), 541–544.
- KISS Lajos
1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONSZA Júlia
2010 *Konsza Samu életpályája és munkássága* (államvizsga-dolgozat, szakirányító Pozsony Ferenc), Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KONSZA Samu
1968 Kakaslövés Apácán, *Művelődés*, 1968/5, 33–35.
- KÓSA László
1968 Konsza Samu köszöntése, *Ethnographia*, LXXIX, 626–627.
1979 Falukutatás, *Magyar Néprajzi Lexikon* (főszerk. Ortutay Gyula), II, 34–40.
1980 Konsza Samu, *Magyar Néprajzi Lexikon*, III, 255.
1981 Konsza Samu, *Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1990* (főszerk. Kenyeres Ágnes), <http://mek.nif.hu/00300/00355/html/> (utolsó módosítás: 2003).
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, I, Kolozsvár.
- KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób
1882 *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, III, Budapest.
- MAILAND Oszkár
1905 *Székelyföldi gyűjtés (Magyar Népköltési Gyűjtemény, Új sorozat, VII)*, Budapest.
- MELICH János
1943 Családneveinkről, *Magyar Nyelv*, XXXIX, 265–280.
- ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása*, I, Udvarhelyszék, Pest.
- SZIJJ Jolán – RAVASZ István
2000 *Magyarország az első világháborúban*, Petit Real Könyvkiadó, Budapest.
- VÁMBÉRY Ármin
1914 *A magyarság bölcsőjénél. A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése*, Budapest.

Manuscrise autobiografice

(Rezumat)

Samu Konsza (1887-1971) a fost profesor de liceu la Orăștie, iar din 1925 la Sf. Gheorghe. Împreună cu elevii săi a realizat între 1928-1948 una din cele mai importante culegeri de folclor din zona orașului Sf. Gheorghe (în special fostul județ Treiscaune). În paralel a fost și custode, respectiv custode-diriginte al Muzeului Național Secuiesc (1927-1944). Cele două manuscrise autobiografice publicate aici, cu mai multe date necunoscute sau puțin cunoscute pentru istoria folcloristicii, s-au păstrat în arhivele de stat din Sf. Gheorghe, datorită fostului său coleg, director al instituției, József Árvay.

Autobiographic manuscripts

(Abstract)

Samu Konsza (1887–1971) was a professor at a high-school in Szászváros (Orăștie) and after 1925 in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe). Between 1928 and 1948 together with his pupils he had made one of the most important folkloric collections from Sepsiszentgyörgy region (especially in the former Háromszék). In the same time he was also the curator as well as the curator-director of Székely National Museum (1927–1944). The two autobiographic manuscripts published here with many unknown or less known data to ethnographic history have been preserved in the National Archives in Sepsiszentgyörgy thanks to his former colleague, director of the institution, József Árvay.

Szócs Levente

„ÉLETRAJZOM A SZINPADON”
A GYERGYÓCSOMAFALVI KÖLLŐ TERÉZ
NÉPI ÖNÉLETRAJZÁNAK ÉRTELMEZÉSE

1. Bevezetés

A népi önéletrajz írásáról elmondható, hogy mint írásfolyamat, szerzői aktus, tulajdonképpen egyfajta kilépés az egyéni életvilágból, a lokális közösségből, olyan rituális cselekvés, mely az író egyén életpályája során tölt be funkciót.¹ Walter J. Ong vetette fel azt a kérdést, hogy miként interpretálható egy írott szöveg akkor, ha orális hagyományokra támaszkodik. Fontos megállapításainak egyike, hogy a fokozatosan textualizálódó kultúra nem rombolja szét az oralitás hagyományát, habár meglehetősen felforgatja azt. Továbbá, az oralitástól az írás felé való elmozdulás korántsem egyirányú folyamat, az írás elterjedése nem számolta fel a kultúrának a szóbeliségre tartott igényét.² Éppen ezért Köllő Teréz népi önéletrajzának szövegével kapcsolatos lehetséges olvasatot esetenként a közösség szűkebb vagy tágabb beszédmódjával, véleményalakító stratégiáival kívánom ütköztetni. Láttatni szeretném, hogy az önéletrajz írójának az önmagáról írásban kialakított attitűdje nem minden esetben, esetleg nem minden részletkérdésben, vonatkozásban egyezik a közösség által róla szóban forgalmazott képpel. Ez leginkább azért fontos, mert annak a ténynek az elfogadására ösztökél, miszerint a népi önéletrajzban megfogalmazott, a szerző személyes identitására vonatkozó állítások nem használhatók a néprajzos számára egyértelmű valóságalappal rendelkező, kritika nélkül elfogadható, „tiszta” forrásként. Az önéletrajzok szövegéből nem a szerző egyénisége, és nem a szerzői egyéniség, hanem a szerzőnek a saját maga által, saját magáról alkotott identitása olvasható ki direkt módon. Ez az önkép legtöbbször éppen a közösség által általánosan elfogadott véleményekre adott válaszként értelmezhető, függetlenül attól, hogy a közösség receptálta-e vagy sem.

A hagyományos beszélőközösségek kereteinek fellazulása, az írni tudás elterjedése, általánossá válása hozza az új kommunikációs csatornák megjelenésével azokat az új lehetőségeket, beszédhelyzeteket, melyek

által a folklórtermelés újra beszélőközösségre, pontosabban hallgatóságra lelhet.³ Mihelyt azonban az adott közösség, csoport kommunikációs folyamataiban valamiféle szerephez jut egy olyan szöveg-entitás, mint a népi önéletrajz, mihelyt ebben a folyamatban részt kíván venni forgalomba hozása révén, a szerzőjének egyéni emlékezeteként olvasott szöveg az illető csoport kommunikatív emlékezetével (avagy az olvasók saját egyéni emlékezetével) kerül összevetésre; a kommunikatív emlékezet kontextusában olvasott szöveg értelmezése pedig esetenként konfliktushoz vezethet. Ilyen esetre ad jellegzetes példát Győri Klára önéletírásának publikálása nyomán a szerző lokális közösségében kialakult konfliktus is.⁴

Az önéletírás ilyen helyzetben szerzőjének személyes identitása és a mások által róla kialakított (egyéni vagy kollektív érvényű) kép közötti szakadékot teremtheti meg. Így vagy úgy, az önéletrajz szerzője a tapasztalatok többségében nem önmaga számára veti papírra életének eseményeit, hanem azon beszélőközösség számára, mely a szöveg potenciális olvasójává válhat; ettől a (virtuális vagy valós) közösségtől pedig visszaigazolást vár. A kulturális emlékezet számára ugyanakkor, amint Jan Assmann mondja, az „emlékezetes”, és nem a „tényleges” történelem számít.⁵

A narratív identitás vizsgálata könyvtárnyi szakirodalmat hozott létre. A pszichológiai kutatás az 1990-es években a személyes identitás narratív-élet-történeti megközelítésére tett kísérleteit számítógépes elemzéssel rendkívül felgyorsította, és olyan fontos eredményeket fogalmazott meg, mint például a személyes identitás és a szociális identitás összefüggéseiben a csoport és a másság tapasztalásának szerepe,⁶ vagy a történelmi tudásról való narratívák nélkülözhetetlen szerepe a csoportos identitás fenntartásában.⁷

A személyes identitás több ezer narratívumát feldolgozó Pataki Ferenc az önéletrajzírást komplex pszichológiai jelenségként definiálja.⁸ A szerző a gyakorlati tényezőt hozza összefüggésbe a leírt vagy

¹ KESZEG Vilmos 1997.

² Vö. ONG, J. Walter 1998.

³ KESZEG Vilmos 2003, 129–130.

⁴ Vö. NAGY Olga 1995; KESZEG Vilmos 2002, 160–174.

⁵ ASSMANN, Jan 1999, 53.

⁶ Vö. LÁSZLÓ János 1998, 140–141.

⁷ Vö. LÁSZLÓ János 2003; PATAKI Ferenc 2004.

⁸ Vö. PATAKI Ferenc 2007.

elmondott élettörténetekkel, biografikus narratívumokkal: „Minél többféle és minél változatosabb helyzetekben s minél gyakrabban kényszerül (vagy vállalkozik) az egyén önreflexióra, annál bejáratottabb az önelemző és önértelmező gyakorlottsága”.⁹

László János mellett Pólya Tibor is úgy érvel, hogy az élettörténetek sajátosan narratív jellemzői reprezentációs struktúrákról és folyamatokról informálnak, ezeket az elbeszélések *narratív perspektívája* foganatosítja elsősorban, az elbeszélőnek lehetősége nyílik arra, hogy – az élettörténet sajátosságaként – a saját nézőpontja helyett egy szereplő nézőpontját (ti. az elbeszélő mint szereplő nézőpontját) is *narratív pozícióként* érvényesíthesse.¹⁰

Az ember jelenlegi identitása, mondja Kenneth J. Gergen és Mary M. Gergen közös tanulmányában, nem egy pillanatszerű és titokzatos esemény, hanem az élettörténet törekeny eredménye. Ugyanakkor, mivel az emlékezet alapvetően szociális (és nem individuális) folyamat, tehát valamilyen kommunikációt feltételez, az énről szóló narratívumok egyben *érthető narratívumok* is kell hogy legyenek. Az érthető narratívum kritériumai közé a szerzőpáros a következőket sorolja: 1. egy értékelt végpont létezése; 2. releváns események kiválasztása a célállapothoz; 3. az események rangsorolása. Ezen narratív komponensek alkalmazása mintegy az énről szóló narratívum valóságosságát teremtheti meg.¹¹ Az első kritérium szerint egy érthető narratívum egy bizonyos, szükséges célt feltételez: az ilyen történetnek valamiféle kulturális jelentőségű végkimenetele, végkövetkeztetése, tanulsága van. Az érthető narratívum végkifejlete éppen ezért ilyen vagy olyan értékkel telítődik általában. A cél elérése érdekében kerül sor (tudatosan vagy kevésbé tudatosan) az emlékezetben tárolt olyan események kiválogatására, melyek a cél szempontjából relevánsak. A kiválogatott, vagy mondjuk úgy, kiválogatásra került események a cél szempontjából nem egyformán fontosak, a narratívum ebből a szempontból nem homogén. A narratívum ugyanakkor többféle reprezentációt egyszerre hozhat létre.¹²

A továbbiakban Köllő Teréz kéziratát elemzem, majd az asszonyról a lokális közösségben (Gyergyócsomafalván) kialakult általános vélekedést mutatom be.¹³ Összegezve a bevezetőben elmondottakat, egy írásbeli szövegben, valamint egy szóbeli közegben (Köllő Teréz ismerőseinek, közösségének mindennapi történeteiben, beszédaktusaiban) kerül összevetésre két olyan szövegrepertoár, melyekben az a legfontosabb, s ugyanakkor talán az egyetlen közös vonás, hogy mindkettő a Köllő Teréz személyiségét hivatott interpretálni.

2. Köllő Teréz (1909–2008) életpályája és az önéletrajz keletkezése

Köllő (sz. Borsos) Teréz Gyergyócsomafalván született, nyolc testvére között harmadikként. Szülei és nagyobb fiútestvérei gazdálkodók voltak, gazdasági helyzetük átlagosnak volt mondható, sem túlságosan szegények, sem számottevően módosak nem voltak: földműveléssel, állattartással, illetőleg erdei munkával (fagyújtással, favágással) foglalkoztak, hasonlóan a legtöbb akkori gyergyócsomafalvi családhoz. A család kezdeti életét az első világháború eseményei zökkenettség ki a megszokott kerékvágásból. Az apa a fronton harcolt, eközben az itthon maradt asszony gyermekeivel együtt menekülésre kényszerült. A falun átvonuló seregek elől Erdély nyugati határához közel eső vidékre, Mezősámsondra vándoroltak, sok más családdal együtt. Borsos Teréz ekkor hat éves volt. A háború végetértével a családnak új életet kellett kezdenie, hiszen távollétük alatt szinte mindenkik odaveszett. A hazatérő, sebesült családfő sokáig nem találta helyét az új körülmények között. Ekkor már jócskán kivette részét a munkából Borsos Teréz is: kisebb testvéreit gondozta, segített a háztartásban. Tanulni szeretett volna, de nem sok ideje volt rá. Idős korában is így gondolt vissza erre az időszakra: *Költő szerettem volna lenni* – mondta 2003-ban, kilencvenhat évesen.

Szülei tizennégy éves korában döntötték el, hogy a gyergyószentmiklósi katolikus leánynevelő intézetbe íratják, így biztosítva neki megélhetést. Úgy gondolták, hogy a zárdai élet, az apácáság egyszer s mindenkorra biztonságot jelent a fiatal lánynak. Köllő Teréz úgy emlékezett erre az időszakra, mint élete első nagy konfliktushelyzetére, bár a konfliktus inkább belső, mint külső tényező volt. Úgy fogta fel a zárdába való belépést, mint az élettől való elszakadást, mint egyfajta halált, végül is azzal a reménnyel győzte meg magát, hogy az intézetben legalább azt teheti, amit leginkább szeretne: tanulhat. A tanulás azonban nem úgy sikerült, ahogy ő szeretne volna, a zárdába való belépésekor ugyanis a főnövér konyhai szolgálatra osztotta be, és ettől kezdve évtizedeken keresztül a főzés és házvezetés lett a hivatása. Évekig végezte a konyhai feladatait Gyergyószentmiklóson, alig több mint 10 kilométerre otthonától, úgy, hogy szülőfaluját igen ritkán láthatta viszont. Ezután került Szatmárnémetibe, a rend székhelyére. Itt újabb reményt táplált, ami a tanulást illeti, de ez a reménye is szertefoszlott, szakácsnőként folytatta ottani életét is.

⁹ PATAKI Ferenc 2006, 31.

¹⁰ PÓLYA Tibor 2004, 342.

¹¹ GERGEN, Kenneth J. – GERGEN, Mary M. 2001, 79–83.

¹² Vö. PLÉH Csaba 1986, 40.

¹³ Előzményként lásd az ugyancsak gyergyócsomafalvi önéletrajzíróval, Czirják Gergellyel kapcsolatos elemzést: SZŐCS Levente 2009.

Zárdai élete során több emlékezetes konfliktusba keveredett. Az egyik legfontosabb ilyen konfliktus akkor adódott, amikor ideiglenesen a gyulafehérvári papneveldehez helyezték, éppen nagykorúvá válásának idején, hogy az ottani házvezetésben segítsen. Az egyik papnövendékkel közelebbi kapcsolatba került, olyannyira, hogy már a szökésük terveit is kidolgozták, azonban a feletteseik véget vetettek a kapcsolatnak, Borsos Terézt visszahelyezték Szatmárra, ahol ettől kezdve még nehezebben viselte a bezártságot, nem érezte otthon magát az apácák között, ugyanakkor a történetek folytán társai, felettesei is némiképp más-ként ítélték meg, gyanakvóbbak lettek vele szemben.

A második világháború kezdetekor ismét Gyergyószentmiklóson teljesített szolgálatot, majd az itt dúló harcok miatt társaival újra Szatmár felé menekült, úgy, hogy már nem volt egyértelmű számára, melyik helyszín jelenti az otthont, és melyik a távollétet. A háború vége felé azonban végső elhatározásra szánta el magát, és a zűrzavaros helyzetben, mely főképp abból is adódott, hogy a szatmári zárda épületét lebombázták, hazatért szülőfalujába. Hazatérésekor tudatosult benne, hogy rendes életre otthon nem sok esélye van, ezért újabb elhatározása az volt, hogy Budapestre megy, és ott azzal foglalkozik, amit végül is mindig csinált, jól meg is tanult, a főzéssel. A szülei azonban más megoldást találtak számára, egy két gyermekét nevelő özvegy embert, akihez férjhez adták. Így kezdődött el Köllő Teréz életének harmadik szakasza, a házasság, a gyermeknevelés, évtizedekkel később, mint általában a többi falubeli asszony életében szokott. Férje földműves volt, ő a háztartással foglalkozott. A kollektivizálás során vagyunk javát elvette az állam, ezt azonban már nem fogalmazta meg akkora tragédiaként, mint életének korábbi fordulóit.

1980-ban Köllő Teréz megírta önéletrajzát, és ettől kezdve a 2008-ban bekövetkezett haláláig az általa „könyv”-nek nevezett kéziratot élete egyik legfontosabb vívmányaként tartotta számon. A kézirat befejezésének pillanatától számítva Köllő Teréz már nem saját életét mesélte, hanem a „könyv” életét, ő és a kézirat elválaszthatatlanok lettek egymástól. Fel-tett szándéka volt, hogy életének történetét kiadatja, azonban többször is csalódás érte. 1998-ban a köz-ség plébánosa, miután megígérte, hogy kinyomtatja a könyvet, hirtelen meggondolta magát. *Mit nyom-tassak ki, azt, hogy apáca volt?* – idézte Köllő Teréz a plébános szavait. Ennek ellenére az idős asszony-nak néhány alkalommal sikerült „belopnia” szövegeit a falu életébe. Egy március 15. alkalmával rendezett ünnepségen versét szavalták, valamint a faluban ki-adott folyóirat (*Délhegyalja*) is tudósított arról, hogy az asszony verseket, novellákat ír.

A kézitról jómagam is ennek köszönhetően, 2002-ben hallottam először, 2003-ban egyetemista-ként szakdolgozatom témájául választottam az ön-életrajzot. Első perctől tisztában voltam vele, hogy Köllő Teréz bennem a kézirat publikálásának újabb reményét látja. „Tanár úr”-nak szólított, és ha hosz-szabb ideig nem jelentkeztem nála, mindig meg-kereste a módját az érdeklődésnek: mi lesz a sorsa a kéziratnak? Élete utolsó éveiben egy Temesvár mel-letti településen élt, mostohaleánya gondozása alatt. 2008-ban halt meg, 99 éves korában.

Első találkozásunk alkalmára, 2002-ben, külön szöveggel készült, amint beléptem az ajtón, meg sem várta, hogy leüljek, jóformán köszönés helyett, szinte szavalva mondta el. A szöveget sikerült hangszalagon rögzíteni. *1909-be születtem, Gyergyócsomafalván, bölcsöm ringott. Benne a kisbaba. Nőttem, növekedtem, míg 5 éves nem lettem. Ekkor már édesanya felhasznált a kis... a második kisbaba nevelésére. Nőttem tovább, 14 esztendő lettem, akkor beszálltam a kis csónakomba, amit a jó munkaadó kertész, Jézus Krisztus maga, nekem akkor rendelt, amikor születtem. Ekkor beszálltam abba a kis csónakba, eveztem tovább, amíg megint... amíg más munkakör akadt a családban. Akkor oda be-iktatott édesanyám, hogy jó férjem legyen, betett a zár-dába. A nővérekhez, apácának. Huszonöt évet leéltem ott, mint szerzetesnő, akkor jött a háború, Szatmár-németit lebombázták, s akkor szétverték a nővéreket, s én hazakerültem. Itthon pedig két évet ha voltam, még addig se, férjhez kellett mennem. Már akkor negyven-két éves voltam. De mivel úgy operáltak, hogy nem lesz nekem gyermekem, nem akartam férjhez menni, hogy a Jóistennek úgy éljek csak, mint a... úgy hakárhogy, no, úgy, hogy ne neveljek gyermeket. Akkor találtam egy olyan férfit, aki két gyermekkel árván maradt. S én idejöttem akkor, beléptem ebbe a jószágba, de olyan keserű életet kaptam... a jó elhatározásom mellett, mer' én azt akartam, hogy, jaj, olyan gyermeket neveljek meg... Két kis... egy fia vót, s egy kislánya. A kislány két éves vót. Olyan jó elhatározásokkal jöttem ide... Úgy örvendtem, hogy én kapok egy kislányt, akit úgy nevelek, amilyen én vagyok. Igen ám, de visszafelé for-dult az élet. Nehéz lett, olyan nehéz a mostohaanyának! S a mostohagyermeknek is! Így felneveltem, de a szom-szédok durván nevelték, még azt is megmondták neki, fiam, ha anyád szid, menj, s körméncseld le, s töpdösd le! Akkor ebből el lehet képzelni, milyen életet éltem. Nehéz vót a sorsom, osztán teltek az évek, múltak, el-jött a... kilencvennégy esztendő életet leéltem, urammal özvegy maradtam... hányba es... tehát hét esztendeje, hogy özvegy vagyok. Nehéz vót a sorsom, egyedül, ilyen idősnek. Így éltem mostanig, most meg... eveztem a csónakon, egész életemen keresztül, de nem vót könnyű, hol a nagy viharok, hol ezek, hol azok. Alig várom most,*

ennyi idős koromba, hogy eljussak a partra. Azaz part-ra szálljak, kiszálljak a csónakomból, s a jó munkaadó mesteremmel találkozok, Jézussal, aki rám vár, minél előbb, me' má' nem bírom. Sokszor négykézláb viszem a keresztemet, most, utolsó napjaimba, de most már kiszálltam a kicsi csónakomból, az bezárult, és örökre ott maradtam Jézussal, aki megjutalmaz, vagy büntetni fog. Amen.

Az idézett szöveg az önéletrajz legfontosabb üzeneteit rendre összefoglalja. Elsősorban azt, hogy Köllő Teréz három szakaszát különítette el saját életpályájának: hat éves korától, első emlékeitől számítva 13 éves koráig, zárdába való lépésének pillanatáig tart a gyermekkora; a második életszakasz a zárdai életét öleli fel; végül a zárdai élet végétől, házasságának kezdetétől számítja a harmadik, utolsó életszakaszt. Az önéletrajzát ennek megfelelően három fejezetre osztotta, ezek közül a legerjedelmesebb a második. A három nagy fejezet kisebb-nagyobb alfejezetekre oszlik. A prózai részek mellett ugyanakkor számos vers is szerepel a szövegben; a legtöbb vers egy-egy alfejezet zárataként summázza az illető szövegrész mondanivalóját.

3. És a függöny legördülve multamat takarja!

Az önéletrajz első fejezete címoldallal kezdődik: *Kilenc Éves Koromba A Család Öröme! Mivel három féle Életem volt Azért szeretném, hogy mindegyiknek külön címe – legyen.* A következő oldalon az írást előkészítő összefoglalás olvasható, alternatív címetek ajánlva a kéziratához:

Változatos Jelképek!

Igérem Amennyire töllem telik, igyekezni fogok öntudatosan feltüntetni ez idáig leélt életemnek, minden napját.

Hatvanöt Év! A Dokumentumok Élet Színpadán (Életrajzom a Színpadon!)

Háromféle életkorral fog lejártszodni s ugyan úgy átis-élni, teljes őszinte-önzetlen valósággal, amelybe semmiféle elkalandozás nem fog becsuszni egyszer sem.

1). *Csomafalván születtem 1909 be. 6 éves koromtól kezdtem visszaemlékezéseim leírását 14 éves koromig Szüleim házában a családdal együtt.*

2.) *Tizen-négy éves koromtól – – – !*

Társadalomként 23 évet szolgálatba töltöttem ahová először a Gyergyó-szentmiklosi Kongregációról elnevezett Intézetbe 1924 be léptem be. Az Irgalmas-nővérek csoportjába.

3). *Végül – és egybe utoljára is.*

Férjes nő lettem. – – – Két árva gyermek nevelésére, gondozására vállalkoztam, a fiu 12 éves a kisleányka

10 éves. 1946 – XI 2 án: most pedig 1980-ant [1998¹⁴] irok ez idáig.

A színpad-motívum időről időre előbukkan az önéletrajz szövegében. Az egyes fejezetek végén „a függöny legördül”, egy-egy új alfejezet tulajdonképpen az élettörténetnek mint színdarabnak egy-egy újabb felvonása. A szövegben az események ismertetése mellett legalább olyan fontos szerepet játszik az *önjellemezés*. A legtöbb történetnek afféle tanulságként olvashatók azok a megjegyzések, melyek a személyiség valamilyen tulajdonságát mondják el, így az önéletrajznak már az első történetében, ahol a világháború közben való menekülésről van szó: *Amiért én még kicsi voltam, nagyon szomorú bánatos szívvel éreztem együtt édes anyámmal, – – S montam! ne sirjon édesanyám! – – Ejsz-e – hátha megsegít a jó Istenke!?*

A gyermekkort ismertető első fejezet a munka, az iskola és a családban történt fontosabb vagy érdekesebb, emlékezetesebb események köré épül. Ezzel párhuzamosan Köllő Teréz jellemének három legfontosabb dimenziójával szembesülünk: dolgos kéz, iskolai szorgalom, szülők és testvérek iránt tanúsított korrekt viselkedés: *Öröm és boldogság a családukba – – – Mert a mi kicsi Terézkénk aranyos kicsi kezecskéjei megkönnyíti elfeledteti szüleinek napi terhes munka fáradalmaitól. – – Már alig várják, hogy bejőjenek a kapun –! édesanyám a kályha felé tekint, kifedi a fazekat! – – Mit főztel édes gyermekek? Felelem én! Oh édes anyám, csak tárkonyos pityoka levest, akartam annál jobbat főzni, de a kicsi öcsi beteg volt s nagyon el voltam foglalva, – – Nem baj fíjam, csak épen főtt étel legyen Ennél nagyobb örömet nem szerezhetnél volna nekem semmivel*

Ugy igyekeztem a tanulást illetően, hogy minden tiz-percet kihasználjak az iskolai szünetek alatt meghuzodtam valamilyen rejtek helyen, hogy senki ne vegye észre, hól átnéztem feladataimat, és máskor sem töltöttem el haszontalanságokkal egy percet sem, ha csak szerét-tehettem mindig a tanulás volt az első, – – Igy aztán hála Istennek mégsem voltam lemaradva a közepesektől,

– – A magaviseletemről, mi mást mondhatnék mint hogy szerény visszahuzódó, de amellet mindig mosolygó és kedves, Ezt a magaviseletemet, másoktól hallottam, azért irtam le, tehát nem dicsekvésből!!! – – Ilyen körülmények között is, de mégis elvégeztem a négy-elemi iskolát, – – – ezuttal kétévi megszakítással nem volt további lehetőség

Az első fejezet eseményei két fő helyszínen zajlanak: a faluban (főként a szülői háznál), illetőleg az erdőn. Ami a falut illeti, kevés helyszínt ismerünk meg a szövegből. Egy kisebb alfejezetben esik szó a kora-

¹⁴ Az évszámot akkor javította, amikor a község plébánosának készült megmutatni a kéziratot.

beli táncszóról, ezen kívül azonban minden a családi ház eseményei körül forog. Az erdőn való tartózkodásokról (a feladat a férfiak számára való főzés volt) mind nosztalgikus hangnemben olvashatunk, hogy miért, azt a második nagy fejezetből érthetjük meg. Az első fejezet ugyanis végig azt a benyomást kelti, mintha valami fontos fordulat készülődne a főszereplő életében, mintegy előkészíti a második fejezetben leírandó eseményeket, azáltal, hogy szinte túlzottan is szépnek állítja be az egyébként nehéz munkáktól terhes gyermekkort.

A két fejezet közötti átmenetet az a szövegrész képezi, amely elmondja, hogy az alig tizenhárom éves lány hogyan érzi meg, hogy szülei az ő sorsáról fontos döntést készülnék hozni. Édesanyja és két nagynénje többször igyekeznek rábeszélni a zárdai életre, a szöveg szerint mindig olyankor, amikor a lány épp szomorú, vagy az apa viselkedésével épp azt bizonyítja, a családos élet egy asszony számára nem könnyű dolog. Végére is a rábeszélés sikerül: *De megdöbbenve egyszerre minden megváltozott bennem úgy éreztem mintha egész-lényemet lelkemet valamilyen fény megvilágította volna, – Elkezdődött bennem valami megmagyarázhatatlan lelki-zavar – amely soha nem lett világos előttem, csak a kételyekbe maradtam, Amelyet egy szóba foglalva azt éreztem, talán nem születtem zárdai életre!?! – – Noha mégis mindazok dacára is – – Kislányka eszemmel – Bánatos-teli szívem-lelkemmel – Elhatároztam, – –! Hogy mégis belépek –, Mert édesanyám ohajának nem szerettem volna ellenszegülni – Mikor Ő azért akarta így dönteni, – Hogy nekem boldog életem legyen, – Nehogy othon rossz sorsom legyen ezért is sajnált sírt értem, – – Hogy talán mégis jó volna a zárdai élet, mert ott angyali élet van. – – Ezt a külvilág is úgy tudta – A négy falközötti életről ez volt a véleménye, – A külvilágnak – Kislányka életem első – kalangya kezdete, Amelytől megittasult szeretetem kis családi otthonából új hazájába, Új életet kezd – ...Amely új élet kezdete alatt sebzett szívem sebe talán mindvégig soha nem fog begyógyulni?! – –*

Köllő Teréz tehát megalkotja azt az én-képet, mely a második, a tulajdonképpeni lényeges mondanivalót hordozó rész főszereplője lesz. A tizennegyedik évében járó fiatal lány azokkal a tulajdonságokkal felvértezve indul egy számára teljességgel ismeretlen milióbe, melyekre addigi rövid életében tett szert, az elbeszélte események, kisebb történetek tanúsága szerint. Az imént idézett szövegrész ugyanakkor a szöveg további részének a legfontosabb mondanivalóját is előrevetíti, és pedig azt, hogy az évtizedekig tartó életszakasz, a zárdai élet állandó kétségek között fog eltelni. A nem kívánt sors, az adaptáció kényszerűsége mindvégig konfliktusban lesz a főszereplő azon fő tulajdonságával, hogy minden helyzetben és helyzetnek megfelelni, minden

feladatot lelkiismeretesen elvégezni, mindent a lehető legjobb lelkiismerettel végezni kíván. Az első nagy fejezet végén búcsúvers olvasható, mely nem eseményeket, hanem érzéseket mond el:

*(...) Történjen bármi Vélem
Drága jó édesanyám s apám
Nem tudna meg soha
Hogy értem érzett szív sebét
Fölne ujítsam többé
Bucsuzásul megcsokolom kezetek
Hogy kislányotok emléke ott ragyogjon örökké!!!?*

A második fejezethez a szerző egy utólag betűzött cédulán két címet is javasol, utána a megjegyzéssel, mely egyértelműen ahhoz a szerkesztőhöz szól, aki majd publikálja a kéziratot: *Tövisék Könnyei a Néma Csendbe! (vagy) Könnyebb a Kereszt – Jézussal / Amelyiket a Jellemem igényli.* A jellem továbbra is kulcsfogalom a szövegben, melynek eseményei az életszakasz újabb két fontos helyszíne köré épülnek: többnyire a gyergyószentmiklósi intézet és a szatmári zárdai falai között játszódnak. Az eseményeket megelőző újabb önjellemzésre is érdemes odafigyelni: *Itten mindjárt már irásom elején, jelzem is az alap-természetemet vagyis vérmérsékletemet – Szángxvinikus a maga teljességébe – Amelyhez társként szegődik a kollerikusságnak legalább is a háromnegyede, – , Igy jön létre bennem a valóságos közép uton haladó természetem, Amelyet önmagamnak nagyon jónak könyvelhetem el életem jellemességén, – –*

Ezen valóságnak tükrét – Korekt szimpatidám is nem egyszer fogja igazolni –, – – Mert itt-ott röpke hullámokba is át fog térni – Amelyből egy kicsi adag büszkeségemre lehet itéletet v véleménynt levonni, Temperamentumommal kapcsolatosan

*Noha büszke is voltam
Az alázat győzött is afelett!
Ezért lettem oly szelíd
A szeretetnek láng-hőse!*

A büszkeség és alázat belső konfliktusa határozza meg az apácánövendék viselkedését a fejezetben, az idézett szöveg nem véletlenül ezekkel a fogalmakkal indítja útjára az olvasót. Köllő Teréz életfilozófiájaként nemcsak a szövegben fogalmazta meg, hanem több beszélgetéskor is hasonlóan fejezte ki magát: „A szív vérzik, de az arc nevet.” A zárdai élet nem könnyű, a konyhai munkák megerőltető, ráadásul elveszik az időt, lehetőséget a tanulástól. A két kulcsfogalom mellett a harmadik, a szigorú vallásosság is hamar előtérbe kerül a fejezet elején. A vallásos érzés minden nehézségben, konfliktusban, minden sorsforduló alkalmával jelen lesz a továbbiakban a bele-törődés, belenyugvás eszközeként:

*Ki tudná fölmérni talán?!
Jó cselekedeteimet – amelyek*

*A szent Szűz anya Dicsfényét
Tündöklőbbé tették
S az Ő Jézusának szent szívét
Azért cserébe az én szívemnek
Jutalmul nekem örökségbe adta!?*

Köllő Teréz leírt életének, megrajzolt személyiségének másik jellemzője az állandó magányosság, a befele fordulás. Pozitív emberi kapcsolatokról ritkán tudósít a szöveg, nincs egyetlen személy sem kitüntetve a nagyjából százoldalnai fejezetben, mint igazi lelki társ, jó barát. Sőt, az emlékezetesebb események éppen az emberi kapcsolatok visszasságáról tudósítanak, így az első helyszínen, a gyergyószentmiklósi intézetben a főnöknő zsarnokságáról szóló történetek vannak túlsúlyban; egy alkalommal pedig egy nővértársának számára furcsa, férfias közeledése zavarja meg lelkiállapotában. Az emberi kapcsolatok inkább a közösség szintjén pozitívak: *Ujból csak folytatnom kellett a munkaköröm beosztottságát a főzést, – – tehetségem szerint végeztem is kifogástalanul! – – Jól-eső érzés volt részemre az a nagy elismerő szeretet – amelyel elhalmozott az intézetnek összes konventje, személye, ami nagy segítségemre volt a lelkiéletbe való betekintésre.*

Másfél évnyi szolgálat után tevődik át a helyszín Szatmárnémetibe. A szülőföldről való távozás körülményei kettős érzelmet váltanak ki. Az egyik érzés megrázó: szakítás mindennel, ami addig értéket jelentett; a másik reményteljes, új életéről szól. A remények egy ideig bizonyos mértékig valóra is válnak: *Azért kerültem Itten Szatmáron is a konyhára, – Hogy úgy informált már jóval azelőtt a szentmiklósi Főnéni, – – Hogy neki milyen ügyes kicsi Terézkéje volt a főzés-művészetét illetően –, Bizony nehezen váltam meg az izletes főztjétől! Mind ezeket a beszámolókat, a Főnéni adta le a kedves Tisztelendő-Anyának, – – Ilyen és hasonló dicsérek révén, Tapadt a főző-kavargató fakánál a jobb kezemhez mintha szurokkal oda a kezem közé ragasztva lett volna, Szint úgy itt is –! Mint ottan a múltba – Ugy ragaszkodtak munkám (tehetségem)ért, – Csak nem olyan körülmények közt mint ottan, a két különbség egyik a másiktól akko volt – Mint az Ég – a földtől – Itten csak a jót a szépet ismertük mindenben – és mindenkiben – Az egymásközi Testvéries szeretet honolt.*

Az időközben lánnyá cseperedő növendék Szatmárnémetiről időről időre kiküldetésre távozik. Máramarossziget után Gyulafehérvárra kerül, itt azonban szerelmi kaland gyanújába keveredik, ettől kezdve pedig rosszabbra fordulnak a dolgok, az egyén marginalizálódik, még inkább befele fordul. Újabb lelki konfliktusról tanúskodik az az eset, amikor – évekkel később – egy „csúnya betegséggel” (belsőzúlással) gyanúsítja meg a felettese. Ezek a kisebb, de

az önéletrajz szövegéből láthatóan kiemelkedő részek határozzák meg az egységes történet fő vonalát, egészen addig, amíg ki nem tör a második világháború.

A második világháború idején a főhős ismét Gyergyószentmiklóson tartózkodik, így a hazatérés élménye helyett a háború borzalmi határozzák meg az időszakról beszélő szövegrészt. Úgy adódik, hogy az otthoni tájakról másodszer is el kell távoznia, ezúttal azonban teljesen más körülmények, érzések közepette: *Stop! Ismétlődik a katasztrófális – Tragédia! A szerelvény megáll –! S fölöttünk kegyetlen bömbölő zugással, bombázó gép cirkál a vak sötétségbe az ébren alvó éjszakán -, Hol a szétrobbano bomba villám cikázó fény szikráji szorják a meg-meg csillanó fényüket – S a félelmes retteggetett fájdalomtól elcsigázott emberek keserves – jajj sikoljuk vegyülnek bele a repülők zugásába!?!? – – – Jajj! Istenünk! Segíts! – Nehagyd a vesztünket! – –, A háború Szatmárt is eléri, ezért az apácákat és a növendékeket biztonságuk érdekében a zárda vezetősége vidékre küldi. Ekkor, 1945 nyarán érik meg végérvényesen a szöveg főhősében a szándék, hogy otthagyja a rendet, így rövidesen szülőfalujában látja viszont szüleit, testvéreit. *És a függöny legördülve mutat takarja! –* írja a fejezet végén.*

A szöveg utolsó része (*A hosszú Élet Összegyűjtött kincsei*) új élethelyzetet, életszakaszt ismertet. A huszonöt évnyi zárdai szolgálat után nehéz a család, a falu életébe való újbóli beilleszkedés. Egy évi otthon tartózkodás alatt azt tervezi, hogy Magyarországra utazik munkát keresni, új életet kezdeni. A szövegnek ez a része csupán néhány rövid eseményt villant fel, előhírnökeként az utolsó nagy (és ezúttal sem kívánt, hanem kényszerítetten vállalt) fordulópontnak, a házasságnak, melyet az első adandó alkalommal szülei igyekeznek a lehető legrövidebb időn belül nyelbe ütni: *Aminő kegyetlenség után! Két nap eltelte után már meg lett kérve a kezem, a gyűrű az ujjamon csillogott – ? – Aminő csillogása – szívem éles nyiláival találtam szemben önmagam! Az özvegyembernek, akihez férjhez megy, két gyereke van. A munka nehézségei mellett a mostohagyermek nevelése is komoly gondként jelenik meg a szövegben. A tízéves lány és a tizenkét éves fiú nehezen fogadja el nevelőjének az asszonyt. A kislánnyal sikerül megbarátkoznia, azonban a fiúról így ír: *Ami a fiu magatartását érintené! Aról nincs mit följegyezsek – mivel hózám iránti viselkedéséről nem irhatok jot – Az ellenkezőjét pedig nem lehet soha a jelenbe még kevésbé nem a halálom után sem soha! Ő most is nagyon jól tudja ha lelki-ismerete egyáltalán van!? Hogy miért, Részemről csak anyit tartok nála megemlíteni, az ő gyermekkori élete részemre a szenvedések kimeríthetetlen mély kut vizét zuditotta rám, –**

A családos élet az utolsó adaptációs kényszer a történetben. Az asszony élete úgy alakult, hogy

idős korában a közben Temesvár környékére, Végvárra költözött lánya gondozta, erről azonban már nem szól a szöveg, az utolsó bekezdések hirtelen felgyorsítják az eseményeket. A kollektivizálás ideje egyben Köllő Teréz nyugdíjba vonulásának ideje, valamint a szövegben megírt utolsó eseménysor is. A szöveg által ismertetett utolsó nagy sorscsepás minden előző fordulóponthoz hasonlóan a kényszerű belenyugvás is egyben: *Ez által orvendetes az én egyéni részemre is hogy bár anyit is kapok, - Amiért hálával tartozom Jeleni dicső Államunknak. Az önéletrajz ezzel a mondatnál zárul: Hát megköszönöm – hálámat nyilvánítva – Dicső-Államunk Gondoskodását – Életem boldogítását, idős előre haladt koromra!* A mondatot az egyik beszélgetésünk alkalmával önrónóának nevezte, mondván: *Örültem, hogy megkaptam azt a kicsi szar nyugdíjat.*

4. Az asszony a lokális közösség emlékezetében: *Rossz asszony volt*

A szövegben megfogalmazott énképet összevetve a Gyergyócsomafalván Köllő Terézről kialakult általános véleménnyel, meglepetésben volt részem. A szerző által lerajzolt szerény, szelíd, jóságos, hívő lélekkel szemben a faluban egész más képet formálnak róla.

D. V. (asszony, 1932) rokona Köllő Teréznek, akinek haláláig gyakori látogatója volt, verseit a faluban másoknak is megmutatta. Engem az úton is gyakran megállított, rákérdezve Köllő Teréz kéziratának sorsára, vagy éppen átadva az idős, otthonról kimozdulni nem tudó asszony üzenetét. Mégis Köllő Teréz 2008 végén bekövetkezett halála után rövidesen egész másként kezdett beszélni, mint addig: *Kénoztá a mostohákat. Jaj, nagyon. Nehéz időkhöz vette feleségül Köllő István öt, s ott vót a két gyermek, le es írta ő a könyvbe, s nagyon szigorúan lépett fel, úgyhogy még Mihály [Köllő Teréz fogadott fia], amelyik meghalt, még öngyilkosságot es akart csinálni, a szomszédok vették észre. Annyira kegyetlen vót, hogy odament édesapám, s azt mondta, hogy a fászládán ették a hagymát s a pityókát a gyermekek, s István bácsi s ő tojásrántottát. S kérdezte édesapám, hogy hogy tud lemmenni neked a torkodon ez, s aszondta, hogy a tehén elpusztult, s ki kell spórolni a gyermekeken. Ilyen vót. S mennyiszor megverte. A körtefához kötötte Eszti [Köllő Teréz fogadott lányát], s Pál Mártonné futott fel, hogy menjen édesapám, me ott ütötte csihánnyal. Ó, borzasztó, miket csinált. De hát, megtanította. Ha húzta a haját, s odakapott Eszti, hát véres vót a körmei. Addig ütötte. Vót egy ilyen eset, hogy idejött kötni. Leánykák vótunk mi, mind nagyobbacska, s a hugommal ment ki, s jácodtak, s hógolyóztak, s egyszer sír Eszti, s kérdi*

édesanyám, hogy ne, milyen bajod van. S látom, hogy mennek s jácodnak, s keresztmámi nem szól semmit, s nekem, aszondja, ki van hagyva, hogy estig mennyit kell kössek. Aszongya édesanyám, vegyétek el tőle, te. S elvette a testvérem, Teréz, s ök: menj ki s jácodjál. Aszondja, hogy vótak a mezőn, aratni, és öneki má elég vót, aszondta, estig Eszti le tudja a többit aratni, az árpát, s ő jött el. A vizet kiöntötte! Azt mondta Eszti, hogy ott nedves vót valami, olyan poroka eső vót, aszondja, s a szárán ami víz vót az árpának, abból enyhítette a nyelvit. (...) S kiválasztotta, hogy Eszti szereti, s a fiút nem, s... S osztá meg kellett engedjen, mikor Eszti férjhez ment. S osztá el is kellett onnan kötözzenek Esztiék, me először ott vótak náluk, s el is kellett kötözzenek onnan. Feri azt mondta, hát ő a szélszélyinek nem teszi ki magát. S elmentek. (...) Mihály megfogta, s kihanyította a bőrdíjat, amivel jött.

D. V. olvasta Köllő Teréz kéziratát. Bár az abban megfogalmazott énkép nem egyezik az ő véleményével, mégis azt állította, hogy ami a szövegben meg van írva, az mind igaz, ha nem is a teljes igazság: *Hát leírta a valóságot, s egy kicsit szépítette is, hogy ő mennyire akarta s jól nevelni a gyermekeket. A sok gonoszságát nem írta le. Hát a könyvbe amit írt, az igaz vót. A gonoszságait nem írta le, de amit leírt, az igaz. (...) Muszáj vót István úgy csinálja, ahogy ő mondta, s egy nagyon tiszta, pedáns asszony vót. Eszti, ami ruhákat kiterített, újratette, s utánamosogatott. Testvéreivel se vót jóba. Ha Eszti a konyhát felsúrolta, azt még egyszer felsúroltatta, met elsőben nem vót jó. Főzni kiválóan tudott. Jártak hozzá a tanárok, főzött nekik. Vagy öt-hat tanár ment oda. S akkor idegenből akik jöttek, akkor nem vót ilyen étkezde, mint most, azok es odamentek. Hát azt mondta, hogy öneki nem vót kedve odamenni, az apácához, s a szülei adták oda. (...) Befogadták a szomszédok. Csodálkoztak, hogy hogy viselkedik. Mindegyik után megmondta a véleményit. Hát még a tyúkokat is megtanította, azt mondja K. A-né, hogy pofonverte a tyúkokat. Megfogta, s pofon verte, igen. (...) Hazahozta Eszti neki a libákat. S hazajött, s há úgy össze vótak törve a csontjaik. Addig ütötte őket. S kárimkodott. Apáca vót, s méges úgy tudott káromkodni. (...) Öneki jól esett, hogy tudta kínozni. Hát milyen egy kicsileánka. Lefeküdt, s elpurcolta magát, s felkapta a lepedőt, s vizet öntött a fenekibe. Na. Ilyent csinált. Szadista vót. Élvezte azt, hogy tudja kínozni. Nemtom, ha sajátja lett vóna, milyen lett vóna. De meg is vótak tanítva Esztiék. Úgy féltek, s a tisztaság, s a főzés. (...) De amikor veszekedett is a szomszédasszonnal, egyszer hallottam, hogy olyan radikális szavakat használt. Nem kompromittáljuk semmihez senki becsületit, elhallgat! Ilyeneket mondott.*

M. R. (asszony, 1944, nyugalmazott banki tisztviselő) gyermekkorát Köllő Teréz szomszédságában

töltötte, ebből az időszakból maradtak a következő emlékei: *Kicsik voltak, mondjuk nálamnál idősebbek voltak, Mihály és Eszter. Egy csetepaté után Eszternek a játékjait átdobálta hozzánk. Hát ezt biztos bosszúból. Mert gyermekszemmel nézve, ilyen kicsi világos kékre festett asztal, szekrény volt, aminek én ugyan örvendtem, de tudtam, hogy Esztié. Ez volt egy ilyen epizód. Akkor még egy másik volt olyan, hogy mondjuk, mi is szegények voltunk annak idején, és a körtefa ága áthajlott az udvarunkra. S egyik reggel mikor mentem ki, akkor egy körte lepottyant, s fel akartam venni, de azt mondja, hogy: Van ott egy körte, s vedd fel, s a többi ami lehullott, az a tiéd. De közbe nem volt semmi lehullva. (...) A kanapéhoz meg voltak kötözve, s a víz oda volt téve egy hokellire, vagy székre, s persze azok még el se érték. Mindenesetre ahogy visszaemlékszek én is az elmondásokból, ugyebár a nagyok beszéltek, mi hallgatóztunk, hogy voltak ilyen csetepaték. S nagyon-nagyon bántotta a két gyermeket. Mihályék talán azért is mentek el, mert itt sem tudtak kijöni, amikor megnősült, ők azért mentek el Pítestre annak idején.*

SZ. I. (óvónő, 1951) régen Köllő Teréz szomszéd-ságában lakott, albérletben. Az asszonynak nem csak kegyetlenségét, hanem szexuális devianciáját is megemlítette: *Egyszer úgy verte a disznókot, R. néni, P.-né, engem kiáltott, hogy jöjjön csak ide, I., s nézze meg, most nézze meg, milyen, azt mondja. Úgy verte a disznót egy órán keresztül, hogy mi úgy sajnáltuk, az én szívem így vert, ne. S azalatt egy csomó mindent mesélt, csak hát má elfelejtettem. Azt mondta, hogy a testvérivel haragba volt, mert meggyanúsította, hogy a testvérükkel szexuális kapcsolatot létesített. A pap behívatta, s akkor egyik mondta, hogy igaz volt, s a másik, hogy nem igaz, s akkor mind a kettőt kikergette, me nem tudott igazságot tenni. S mikor meghalt a testvére, akkor mondta, hogy hál' istennek, többet legalább nem jár a szája.*

A szexuális devianciát mint a Köllő Terézről a faluban általánosan elterjedt képet D. V. is megerősítette: *Hát az igaz vót, mert akkor az egész falu beszélte, s hogy a testvérivel. S aztá a paphoz kerültek. Elkerültek a paphoz, s ott letagadta, hogy nem tudom, métt kellett B.-né béjelentse a papnak, hogy ne, micsinál a testvére. (...) Hát E. es micsinált. Hát E. [egy gyergyószentmiklósi férfi] es... Mennyiszter küldött neki fel, Eszti hazajött, s kellett vigyen fel neki [Gyergyószentmiklósr] tyúkot, s E. születésnap képet küldött, s névnapit, s időnként lejött, s aztán a szomszédok mondogatták, hogy métt jövőget E., s azt, hogy biztos megmókászta, s tetszik neki az öregasszon, s fizet. Hát tudjuk, E. micsinált, milyen vót.*

K. R. (asszony, 1933), Köllő Teréz fogadott lányának közeli ismerőse, Gyergyócsomafalván született, de ugyanazon a Temesvárhoz közeli vidéken él, ahol Köllő Teréz is utolsó napjait töltötte: *Hát eleget*

panaszkodott Eszti, ténleg sokat. Abhoz, hogy apáca vót, nagyon-nagyon gonosz vót. (...) Nagyon szerelmesek vótak a férfiak belé, nagyon szép vót. Nekem aszondta. Aszondta, féltékenységgé tették, kitették, nem ő hatta ott, aszondta. Nekem örökké aszondta. Nagyon szép leány vót, s elég jó téren a fiak... Hát ott mennyi fiú lehetett, az apácáknál? Mind szerelmesek vótak belé. (...) Emlékezőtehetsége nagy vót, azt, amit leírt, most es el tudná mondani, ha élne. (...) Emlegette, hogy írt. (...) Aszondta nekem egyszer, én csak azt szeretném megérni, hogy addig ne haljak meg, hogy tudjam, hogy hányan vették meg. Mondom, mama, azt honnat tudja meg maga? Azt nem csak csomafaliak veszik meg, ha ki lesz bocsájtva, mondom. Azt megveheti még más es, a városba es, vagy mit lehet tudni, hogy hova bocsássák ki. Nem csak Csomafalán bocsássák ki.

D. V.: *Azt mondta nekem, hogy a családnak hagyja. Hát mind örvendezett, hogy kiadják, s megveszik, s...*

E. M.-t (asszony, 1936) Köllő Teréz férjének első feleségéhez rokon szálak fűzik: *Azt soha el nem felejttem, hogy a... Aztán a nagyanyám meghalt, s akkor István bácsi, sógorbácsi, megnősült, s elvette ezt az apácát, és akkor, amikor mentem én Esztihez, Eszti a nevelt lánya, s Mihály a nevelt fia vót ennek az apácának, hát Eszti meg vót kötve az asztal lábához, s egy hokelli melléje vót téve, egy csupor víz, s egy szelet száraz kenyér. Meg vót kötve, s reggeltől estefelég ott vót. S meg vót kötve, hogy ne tudjon elmenni hazulról. S ezt soha meg nem tudtam bocsátani. Én temetésire se jártam el. Nem tudtam neki megbocsátani azt, hogy... S akkor jöttem haza, s sírtam, hogy édesanyám, Eszti hozzuk ide nálunk, mert ott enni sem adnak, s megkötik az asztalhoz. Szóval jót nem hallottam róla soha. (...) Nem azt adta ennük. S egyáltalán nem vót szabad... Hát akkor lehet, hogy az vót a divat, hogy a gyereket külön asztalhoz ültették, de azok a gyerekek együtt a szülőkkel nem ettek soha, és nem azt ették, amit a szülők. Száraz kenyér, s egy csupor víz, s az vót egész napra nekik kitéve. S megkötözve az asztal lábához. S ütötte, s verte. Ez is igaz. Senkinek jó véleménye nem vót róla. Igaz, hogy hát vót egy idő, amikor azt is figyelembe vették, hogyhát egy, tudja Isten, az ilyen rendbéli apácáktól s papnövendékektől s a többi hát elvárta vóna s elvárná a nép, hogy azok különbek s rendesebbek, mint a másik, az egyszerű falusi ember, és hát jó véleménnyel nem vótak. És mindenki csak rosszat mondott, hogy hát apáca, s hogy tud ilyen lenni, kegyetlen, s fősvény, s rossz, s ezeket mondták. (...) Nem vót leesve az alma a fáról, s a gyermekek szedtek le, s ő megszidta, s seprével futott utánok. Ott a szomszédok mondták. Ez is igaz vót.*

SZ. M. (tanárnő, 1953) Köllő Teréz távolabbi rokona: *Apáca Teré, úgy hívták nálunk a családban. Úgy tartották róla, hogy rossz asszony. Egyszer jött édesapámhoz, s valamit magyarázott, hogy mikor s miért*

jött el az apácaiktól. Amikor elment, apám azt morogta utána, magában, hogy akkor, akkor, az anyád picsáját.

Alkalmam volt beszélgetni Ambrus Eszterrel is, Köllő Teréz fogadott leányával. Kiderült, hogy Köllő Teréz nem mutatta meg neki a kéziratot, habár sokat beszélt arról. *Kolozsvárra van beadva* – mondta neki egyszer, rám utalva. Végvárra sem vitte magával, otthon őrizte az éjjeliszekrényben. A családnak a szöveghez fűzött véleményére így még várni kell. Mindazonáltal Ambrus Eszter nem nyilatkozott a fent beszélőkhöz hasonlóan, azt mondta, hogy mostohaanyjáról a halála óta csak az utolsó percekben tanúsított hálás viselkedése jut eszébe. Helyette menyee, Köllő Teréz unokája vette át a szót: *Mama [A. E.] sok mindent tudna mondani, csak nem mondja.* Tudniillik, hogy Köllő Teréz a szomszédokkal nem tartott kapcsolatot. *Nem vót olyan, hogy átmenjen egyet beszélgetni. A szomszédok csak a rosszat tudnák mondani róla.* Zárkózott, szigorú asszony volt, nem érdekelte senki és semmi. Az albérlőit jobban szerette saját nevelt gyermekeinél, azok gyermekeit szívesebben nevelte, főzött rájuk. *Mihályt elűzte. Inkább idegeneknél lakott Mihály, ott a hidegben nevelték a gyermekeket [K. T. unokáit].*

5. Összefoglalás

Köllő Teréz önéletrajzának értelmezése során az *élettörténet* és *életpálya* fogalmainak egymástól való szétválasztása, szembesítése válik szükségessé. Ez a problematika a szakirodalomban nem új keletű. Niedermüller Péter az életpályát mint a valóság egyéni birtokbavételét, az élettörténetet mint ennek szimbolikus megjelenítését értelmezi.¹⁵ Elmélete voltaképp azt kísérli meg interpretálni, hogy az emlékező egyén hogyan szelektál emlékei között: ennek morfológiai modelljét David G. Mandelbaum vázolta fel, az egyéni élet fordulópontjait véve alapul. E modell szerint az egyén életének története nem más, mint a sorsfordulók során az *adaptációra* (tehát az életút során adódó krízishelyzetek, fordulópontok következtében keletkező új élethelyzetekhez való kényszerített vagy önként vállalt alkalmazkodásra) tett kísérletek folyamata.¹⁶ Ettől az elmélettől némiképp eltér Biró A. Zoltán véleménye, miszerint az élettörténet

elmondásának eseményszerűségét mint interpretációs gyakorlatot kell vizsgálni, ugyanis az *életút* a modernizációnak köszönhetően a társadalmi intézmények és a személyes életvilág, a személyes cselekvés metszéspontján keletkezik. Az intézményesült életút a saját életvilágból való *kilépés*, az *idegen világ* tapasztalása és a *közösségi interpretáció* kontextusában, az egyéni interpretáció gyakorlatában fogható meg.¹⁷

Két gyökeresen eltérő jellem rekonstruálható Köllő Teréz önéletrajzának olvasata és a szerző környezetének véleménye alapján. Az egyik karakter, melyet az asszony vázol önmagáról – szorgos, szelíd, öntudatos, istenfélő, környezetének ártatlanul kiszolgáltatott –, gyökeresen eltér a másiktól, melyet a lokális közösség gyarló, kegyetlen, makacs, rosszindulatú asszonyként tart számon. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a Köllő Terézről kialakult beszédmodot forgalmazó beszédközösség ott kezdi mesélni történeteit, ahol a szöveg jóformán abbahagyta: az asszony férjhezmenéséről annak haláláig. A két eltérő valóságreferenciát termelő szöveg (a szöveg kijelentései versus az emlékezők történetei) nem foglalhatók olyan egységes keretbe, mely valamiféle „valós” képét adná annak, hogy ki is volt ez az asszony. Csak feltételezni tudnám, hogy Köllő Teréz visszahallotta a róla forgalmazott információkat, történeteket. Kéziratát éppen ezért mint ezekre a vádakra válaszként megalkotott szöveget értelmezhetjük: nem volt alkalmam, lehetősége szembeszállni a rokonsággal, a szomszédsággal, a falu közösségével, ezért íráshoz folyamodott. Ezen túl pedig igyekezett szentesíteni mondanivalóját a publikálás iránti folyamatos érdeklődése által. A kiadott, nyomtatásban megjelent könyv ellen nehezebb lett volna vádat emelni, mint az elzárkózása, illetőleg marginalizálása folytán tőle elszakadt közösség előtt, annak kiszolgáltatva. Életének leírásával ideális önképét alkotja meg, afféle színpadi előadás gyanánt, színpadias beszédmodot alkalmazva, ezzel ellensúlyozva mindazt, amit élete során hasztalanul kívánt elérni. Köllő Teréz nem csak személyiségéről alkotott a lokális megítélésel ellentétes, idealizált képet, hanem szövegével bebizonyította saját maga számára, hogy elérte élete fő célját, képessé vált megalkotni azt a szöveget, mellyel szerzővé avatta önmagát. A szöveg további élete arról szólt, hogy ezt a tényt másokkal is elfogadtassa.

Szöcs Levente – Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós, Rákóczi Ferenc u. 1., RO-535500;
szocslevente@tmmuzeum.ro

¹⁵ NIEDERMÜLLER Péter 1988, 379.

¹⁶ Mandelbaum modellje magyar fordításban: MANDELBAUM, David G. 1982.

¹⁷ A szerző kutatási módszertant fogalmaz meg: BIRÓ A. Zoltán 1994.

Irodalom

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- BIRÓ A. Zoltán
1994 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya, *Antropológiai Műhely*, II, Csíkszereda, 55–72.
- GERGEN, Kenneth J. – GERGEN, Mary M.
2001 A narratívumok és az én mint viszonyrendszer, in: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, Kijárat Kiadó, Budapest, 77–119.
- KESZEG Vilmos
1997 Az írás a populáris kultúrában, *Néprajzi Látóhatár*, VI, 1–4, 45–52.
2002 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”, in: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 135–148.
2003 A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézírata ürügyén (Utószó), in: Zsigmond Erzsébet: *Sírató. Életem panaszos könyve*, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 128–143.
- LÁSZLÓ János
1998 Identitás és narratívum, in: Uő: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*, Scientia Humana, Budapest, 137–145.
2003 Történelem, elbeszélés, identitás, in: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 156–171.
- MANDELBAUM, David G.
1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi, in: Küllös Imola (szerk.): *Documentatio Ethnographica 9. Az életrajzi módszer*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 29–46.
- NAGY Olga
1995 *Pályakép fényel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékezései*, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
- NIEDERMÜLLER Péter
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés, *Ethnographia*, XCIX, 3–4, 376–390.
- ONG, Walter J.
1998 A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta, in: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron Kiadó, Budapest, 143–165.
- PATAKI Ferenc
2004 Történelem és élettörténet, *Pszichológia*, XXIV, 3, 223–232.
2006 Önéletrajzi emlékezet – önismeret – önéletírás, *Pszichológia*, XXVI, 2, 97–151.
2007 Az önéletírás pszichológiája, *Pszichológia*, XXVII, 3, 3–68.
- PLÉH Csaba
1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÓLYA Tibor
2004 Miről informál az élettörténet narratív perspektívája? in: László János – Kállai János – Bereczki Tamás (szerk.): *A reprezentáció szintjei*, Gondolat Kiadó, Budapest, 341–355.
- SZŐCS Levente
2009 Czirják Gergely: népi önéletírás és lokális emlékezet, *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 17, Kolozsvár, 101–122.

**„Biografia mea pe scenă”
Interpretarea biografiei populare a lui Teréz Köllő din Gheorgheni**

(Rezumat)

În acest studiu autorul prezintă analiza manuscrisului unei femei din Gheorgheni și opinia generală a comunității locale despre această femeie. Prezentarea textului (a biografiei populare) nu are ca scop principal reconstituirea vieții autorului textului, ci interpretarea istoriei vieții imortalizate (scrise) în text, acele procedee unice cu care autorul prezintă viața ei proprie și atitudinea ei legată de aceasta. Într-un text scris și într-un context verbal, autorul compară două repertorii de texte, în care cel mai important lucru și poate unica asemănare este faptul că ambele încearcă să interpreteze reprezentarea paradoxală a personalității lui Teréz Köllő.

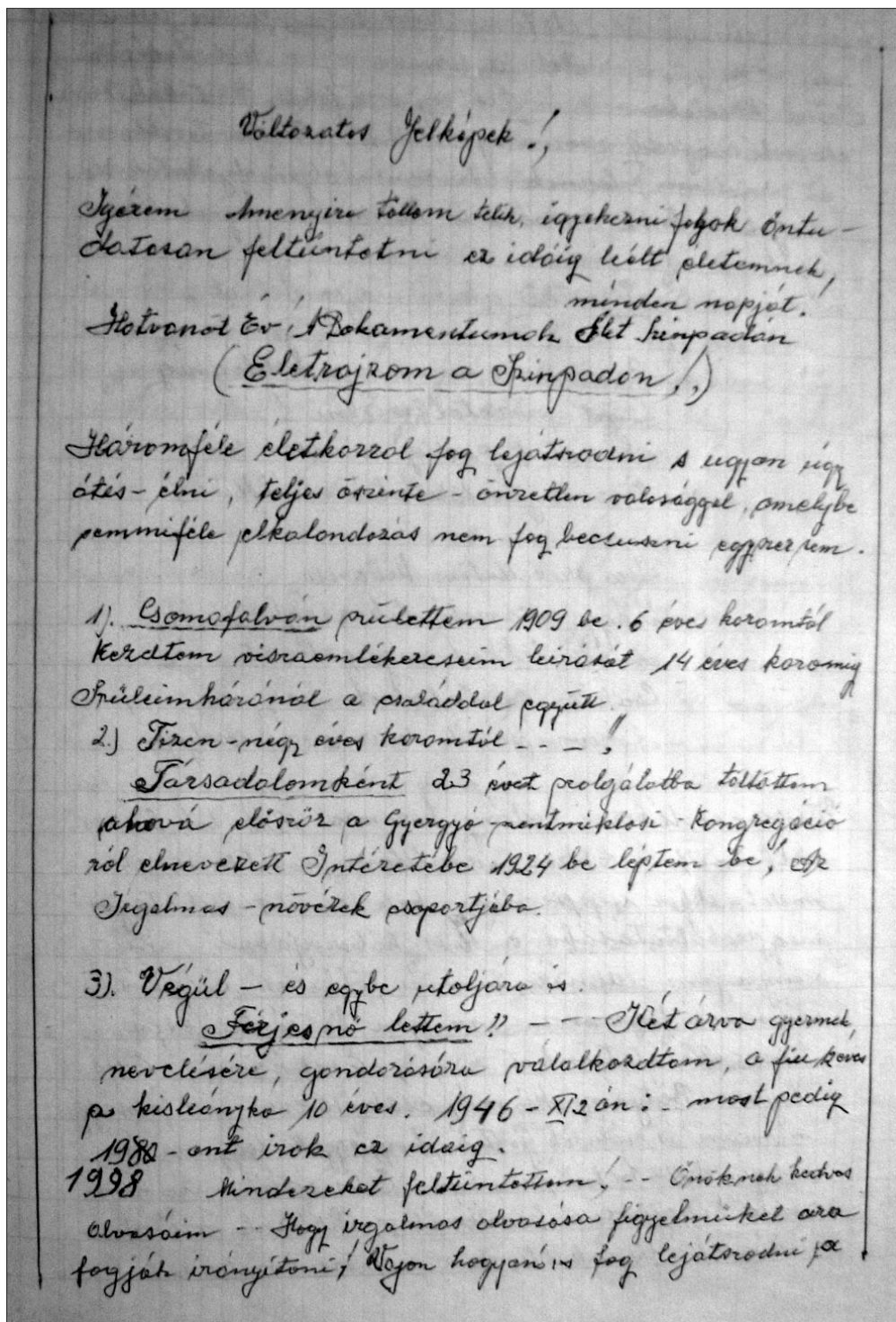
**“My Biography on Stage”
Interpretation of the popular biography of Teréz Köllő
from Gyergyószentmiklós (Gheorgheni)**

(Abstract)

In this study the author presents the analysis of a manuscript written by a woman from Gyergyószentmiklós and the general opinion consolidated about her in the local community. The aim of presenting the text (popular biography) is not to reconstruct the course of the text author's life, but to interpret the history of her life immortalized (written) in the text and her attitude towards it. The study compares, in a written text and oral context, two textual repertories in which the most important aspect, and at the same time maybe the only common characteristic, is that both of them intend to interpret the paradoxically represented personality of Teréz Köllő.

1. ábra Köllő Teréz, 2003. A szerző felvétele

2. ábra Kolló Teréz önéletrajzának első oldala. A szerző felvétele

Albert Ernő

A CSÍKDÁNFALVI HUSZÁR LUKÁCS KÁROLY NÉPI KÉZIRATOS FÜZETE (1910–1913)¹

1. A 20. században egyre gyakrabban elhangzott, hogy a népköltészet bővebb megismeréséhez szükséges a népi kéziratok füzeteinek vizsgálata is. Nem véletlenül fogalmaztak úgy a *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. kötetében, hogy „a népköltészet hagyományos, szóbeli megnyilatkozási formája elvesztette korábbi kizárólagosságát”.²

És folytathatjuk azzal is, hogy amikor 1969. május 28–29-én Budapesten a szájhagyományozás törvényszerűségeit nemzetközi fórumon vizsgálták, megfogalmazták azt is, hogy „...dialektikus történelmi összefüggés és állandó kapcsolat van a szóbeliség és írásbeliség között”.³

Ma már úgy is fogalmazhatunk, hogy az írásbeliség a népi alkotások szinte mindegyik műfajában egyrészt „alkalomszerűen, olykor pedig törvényszerűen” megjelenik. De azt is hangsúlyozhatjuk, hogy egyes műfajokban vagy alkotásokban a megjelenési forma írásos, amely, eljutva a szájhagyományozáshoz, „valódi folklór alkotásként jelenik meg, vagy ilyeneket hozhat létre”.⁴

A szóbeliség és írásbeliség szoros kapcsolatát bizonyítja az is, hogy amelyek a szóbeliségre jellemző sajátosságok, döntő részben vonatkoztathatók az írásos népköltészetre is, legfeljebb azzal egészíthetjük ki állításunkat, hogy találunk olyan műfajokat, amelyek csak az írásbeliség sajátjai.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy amíg a szóbeliség szinte általános jellemzője volt a népköltészetnek, addig alkotói és megőrzői döntő részben írástudatlanok voltak, mára pedig az emberek elsajátították az írást-olvasást, az írás életünk szerves részét képezi. Ezért az írásos népköltészet vizsgálatát egyre többen szükségesnek látják. Az 1990-es évek végén Keszeg Vilmos külön kötetet szerkesztett a népi írásbeliség vizsgálatára, amelyet *Írás, írott kultúra, folklór* címen jelentetett meg,⁵ legutóbb pedig önálló egyetemi jegyzetet adott ki.⁶ Sok más mellett érdemük ezeknek a köteteknek, hogy rávilágítottak számos

olyan műfaj sajátosságaira, amelyek írásban léteznek, és szerves részét képezik a folklórnak.

Azt is meg kell említenünk, hogy a szájhagyományozás és írásbeliség kölcsönös hatásának olyan kapcsolatára is utalhatunk, amelynek során az írott alkotás szóbelivé alakul, bizonyos terjedési és formálódási út után ismét leírják, továbbterjesztik, majd visszatér a szájhagyományozódáshoz. Máskor pedig a szájhagyományban korábban élő szöveg idő teltevel feledésbe merül, de leírt formában megmarad, majd újból feleledhet.

Születtek népi alkotások oly módon, hogy léteket írásos formának köszönhették. Kedvező körülmények között ki lehetett mutatni, hogy első megismert alkotója versként írta meg művét, azután szóbeli úton formálódott, csiszolódott későbbi kedvelt énekké. Ezen folyamatok vizsgálatában úttörő szerepet vállalt Vikár Béla, aki kiderítette, hogy a népszerű Szűcs Marcsáról szóló ballada 1822 körül valóban megtörtént eseményhez kapcsolódott, s amelynek első megfogalmazója Új Péter volt, aki ismerte a helyi népköltészeti hagyományokat, azok szellemében írta meg a gyilkosságtörténetet. A szóbeliség folytán azonban azokat a részeket, amelyek nem illeszkedtek a hagyományos formákba, elhagyták az éneklők, egyes részeket pedig átalakítottak. Kimaradtak azok az elemek is, amelyeknek éneklése nehézkes volt.⁷

Antal Árpád a Balog Józsiáról szóló ballada keletkezési körülményeit vizsgálta.⁸ Megállapította, hogy Balog Józsi 1829-ben 22 éves korában sócsempészség ürügyén osztrák tisztnek Kézdi-polyánban „ezrek szemelattára” kivégeztették. Az esemény az egész vidéket megrendítette. Szántó Ferenc 1831-ben versben írta meg a történetet, mégpedig a népballadák stílusában, de a históriás énekszerzők apró részletességével. A későbbiek során az énekből kimaradtak azok a részek, amelyek az esemény szempontjából nem voltak fontosak, de egyes verssorok is átalakultak.

¹ A füzetet Ambrus-Mátyás Mária tanárnő juttatta el hozzám, köszönet érte.

² KÜLLŐS Imola – SZEMERKÉNYI Ágnes 1981, 182–183.

³ ORTUTAY Gyula 1974, 102.

⁴ VOIGT Vilmos 1984, IX, 234–235.

⁵ KESZEG Vilmos (szerk.) 1999.

⁶ KESZEG Vilmos 2008.

⁷ VIKÁR Béla 1905, 273–290; 337–345.

⁸ ANTAL Árpád 1962, 27–67.

A fentiekből kiderült, hogy mindkét ballada első megfogalmazója a népi alkotások ismeretében írta meg a szomorú történetet, de a folklór törvényszerűségeinek érvényesülése folytán a terjedés, éneklés során az éneklők szűkítették, ha kellett, átalakították az eredeti szöveget.

Hasonló szerepet töltenek be a históriások, hírversírók is. Az általuk fontosnak vélt és a közérdeklődésre számot tartó történeteket megírták, kinyomtatták, éneklés kíséretében a lapokat árusították, amelyeket a hallgatók megvásároltak, a hallott dalmra énekeltek. Ha népszerűvé vált az ének, beilleszkedett a folklórhagyományba.⁹

A népköltészet írásos létének és terjedésének számos formája, lehetősége közül a népi kéziratos füzetekre összpontosítjuk figyelmünket. Meghonosodásának, elterjedésének egyik feltétele az írás-olvasás elsajátítása.

2. Az egyház kimutathatóan évszázadokon át szűkebb körben terjesztette az írásbeliséget, de a falvak életében a döntő fordulatot az 1848-as forradalomban gyökerező, 1868-ban Eötvös József közoktatásügyi miniszter által előkészített XXXVIII. törvény közzététele jelentette, amely az iskolai tanulást megszabott életkorban kötelezővé tette. Bár eredménye csak később mutatkozott meg, az 1880-as években a korábban tömeges írástudatlan lakosság fele elsajátította az írást-olvasást.

Az analfabetizmus felszámolása terén igen sok tennivaló mutatkozott Csíkban is. Az 1891-es népszámlálás szerint Csík vármegye 114 110 lakosa közül 26 698 férfi és 39 102 nő, vagyis 55 800 személy még mindig nem ismerte az írást. Ha bizonyos javulás kimutatható az 1910-es népszámlálás adataiból, még mindig igen nagy az írástudatlanok száma. Ekkor, 1910-ben, a Csík vármegyében élő 145 720 lakos közül 22 967 férfi és 26 779 nő, vagyis 49 746 személy sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁰

Csíkdánfalván 1880-ban a 2266 lakosból 295 tudott írni-olvasni, de 1910-re lényeges javulás tapasztalható, ugyanis ekkor a 2700 lakos közül 1464-en elsajátították az írást-olvasást.¹¹ A későbbiek során a statisztikák szerint teljesen eltűnt az írástudatlanság.

Tanulásgként meg kell említenünk, hogy Trianon után az új hatalom képviselői erőszakkal próbálták eltüntetni a magyarnyelvűséget. Egyik lépésként mind az óvodai, mind az iskolai oktatást román nyelvűvé alakították. Intézkedésüket úgy akarták megerősíteni, hogy az 1924-es 176. számú tanügyi

törvény 159. paragrafusában szerint, ha román tanítók vállalnak állást például Csíkban, teljesen magyarok lakta falvakban, 50 százalékos béremelésben részesülnek mindaddig, amíg ott tartózkodnak, magasabb fizetési fokozatba 4 évenként léphetnek. A tanítók, ha házasság, háromszoros havi fizetésben részesülnek beiktatási jutalomként, ha magányosak, akkor két havi fizetés a jutalom. Akik pedig elkötelezik magukat arra, hogy véglegesen letelepednek, fokozat szerinti fizetést 3 évenként kaphatnak, és részesülnek még 10 hektár földjutalomban.¹²

Beszédes bizonyítékai az elrománosítási törekvéseknek Márton Áron beszámolójának adatai az 1939. november 16-án tartott Egyházmegyei Tanács közgyűlésén: „Elemi iskoláink tanulóinak száma 1921-ben 45 000, 1939-ben 14 879. Az utolsó 20 esztendő alatt a katolikus gyermekek 70 százaléka maradt iskoláink falain kívül.” A román hatóságok rövid idő alatt több mint ezer magyar tannyelvű iskolát szüntettek meg.¹³ A korábban említett feltételek mellett tömegesen jelentkeztek a magyarul egyetlen szót sem tudó román tanítók szintiszta magyar községekbe tanítani. De a család és a közösség szívósan őrizte a magyar nyelvet.

3. Az írásos népköltészet meghonosodásában az is szerepet játszott, hogy Csíkból, más székely megyékből is, számos leány messze városokba távozott szolgálonak. Eljutottak többnyire Brassóba, de szolgáltak Budapesten, Bukarestben, számos erdélyi és moldvai, havasalföldi városban. A felcsíki falvakból, Dánfalváról is, legalább 100–150 lány már zsengekorban szolgálatot vállalt, szolgáltak a legények is. A szülőföldtől távol kerültek azok a legények, akiket a 19. században lehetőleg osztrák környezetbe, nemegyszer Bécsbe vittek katonának, 1868-tól épenséggel három évre. A minél távolabbi katonai szolgálatot érvényesítették a két világháború között és az azutáni években is. Idegen nyelvi környezetbe kerültek, ahol legtöbbször a nyelvi ismeretek hiánya miatt megalázták őket.

A családtól és ismerősöktől távollétben a fiatalok korábban üzenetekkel tartották a kapcsolatot. Amikor a levél is mint üzenetközvetítő ismertté vált, érkezése hosszú ideig nagy eseménynek számított a falu közösségi életében. A 19. és 20. században az írásbeliség elterjedése folytán már gyakrabban sor került levélírássra, így meggyorsulhatott az üzenetváltás. Tán ennek is tulajdonítható az új műfaj, a verses levél kialakulása.

⁹ TAKÁCS Lajos 1951, 1–49; 1988, 381.

¹⁰ *Statisztika*, 1893, 34, 246–147, 152–158–164; uo. 1916, 18, 168.

¹¹ BÁLINT Gyula é. n.

¹² Forrás:

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Kult%C3%BArz%C3%B3na>
Utolsó letöltés: 2010. június 1.

¹³ OSVÁTH Judit 2002, 439.

4. A 19. század végén fokozatosan szokássá vált, hogy a katonának vitt vagy szolgálónak álló legények, leányok arra törekedtek, hogy valamely emléket őrizzenek meg életük ezen szakaszáról, s ezért füzeteket vásároltak, abba egy-egy emléket elsősorban maguk írtak, de füzetüket átadták barátaiknak, ismerőseiknek is, hogy köszöntő szavakat, legtöbbször egy-egy éneket vagy más szöveget írjanak bele. A tulajdonos inkább azt írta le, amit korábban nem ismert, vagy barátai füzetében leírva látott. Mivel a szolgálók különböző vidékekről gyűltek egy-egy városba, a szabadidőben, „kimenőkor” találoztak egymással, énekeltek, táncoltak is, s ilyenkor elsajátították egymás énekeit, hazatérve tovább terjesztették. De a fontosabbakat, kedveltebbeket le is írták, így megőrizték, másokkal is megismertették. Ezek a füzetek arra is bizonyosságok, hogy egy-egy időszakban milyen énekek vagy más népi alkotások voltak közkedveltek. A kaszárnyákban szintén gyakran összegyűltek a katonák, s elmondták panaszukat, a vásárolt füzetekbe beírták emlékeiket, énekeiket. Ezekben a füzetekben található emlékkersek, népdalok, katonadalok, nóták, verses levelek, néha a városon hallott operett-részletek is.

A füzetek többsége vegyes tartalmú, de bizonyos műfajok a kor divatja vagy a környezetben kialakult szokás következtében túlsúlyba kerülnek. Találunk olyan füzetet, amelybe népdalokat írtak, emlékkerseket is, gyakran balladákat, külön írták le a lakodalmi szokások verseit, rigmusait, esetleg életrajzokat, kiemelkedő történeteket, ritkán meséket is.

E füzetek arról is tudósítanak, hogy hová távoztak hazulról a fiatalok. Dánfalvi leányok, legények bejegyzései: *Írta 1936. II. hó 26-án Brassóba Gál Veronika*. Vízi Erzsébet füzetében: *Édes kis Annuskám 1942 VIII. 20. Budapest*. 1944-ben *Én írtam, Bíró Regina egy szomorú délután, Dánfalva*. Gergely Borbála füzetében: *Írta Márton János 1950, Jasi. Jegyezte Ferencz Vera Karcsinak Bukarestbe, 1953. VI. 27.*

*

Ujváry Zoltán 1960-ban azt írta, hogy a „kéziratok könyvek felé csak az utóbbi időben fordult a kutatás figyelme”. Egyik megállapítása, hogy a kéziratok füzetek a népi alkotások „hagyományozódásában” igen fontos szerepet töltenek be: kiegészítik a szájhagyományt, a népi alkotásokat őrzik, terjesztik.¹⁴

Katona Imre hasonlóképpen felhívja a figyelmet ezekre a füzetekre, megállapítása: nélkülük szegényebb volna népköltészetünk.¹⁵

A fentieket egészítsük ki még egy idézettel: „A kéziratok könyvek forrásul szolgálnak a parasztság szellemi életének, kultúrájának kutatásához. Fontos dokumentumok ezek a sárguló lapok, mert megállapíthatjuk belőlük, hogy milyen hatások érték a népköltészetet, s ezekből a hatásokból mi az, ami lerakódott, és mi az, ami csak a népi kultúra felszínéig jutott el.”¹⁶

5. Lukács Károly Dánfalván született 1889-ben, onnan vonult be katonának, három éven át Bécsben volt huszár. Házát a Lukácsok utcájában 713. szám alatt építette, később az eredeti formáján módosítottak, ma unokája, Lukács Zoltán lakik benne. Unokája és Both Vilmosné visszaemlékezése szerint földművelésből élt, szerette munkáját. Jó humorú, nótás kedvű emberként ismerték, kedvelték a faluban. Két gyermeke: Barnabás és Vilma.

A korabeli szokás szerint ő is készítettett huszár sablonba elhelyezett képet, a családban mindmáig megőrizték. Emlékeztek arra is, hogy fatengelyű óráját kedvelte, sokat javította, később a kultúrház igazgatója múzeumban helyezte el. 1968-ban távozott az élők sorából, a dánfalvi temetőben nyugszik.¹⁷

Dánfalván a Lukács család régi keletű. 1614-ben a lófők között Lukács István és Márton, a gyalogok között Lukács György neve szerepelt, továbbá Lukács Márton zsellére volt Tót Bálint, viszont Lukács István a Kerekes Mihály, Lukács Simon a Horvát Tamás zsellére volt.¹⁸

I. Rákóczi György, Erdély fejedelme 1627. szeptember 27-én közölte, hogy szenttamási Damokos Istvánné Lázár Judit peres ügyeinek védelmezésére szentdomokosi Literati Jánost és dánfalvi Lukács Pétert ügyvédül bízta meg.¹⁹ 1643-ban Lukács István, Pétert, Mihályt a régi lófők között, Lukács Györgyöt hadi szolgálatra alkalmatlan „öreg ember”-ként írták össze.²⁰ 1681-ben a lovas századhoz tartozott Lukács István, aki a falu bírása volt, valamint Lukács Márton.²¹ 1699. május 11-én Lukács Péter és István „lófő nemes” személyek jobbágyukat „lekötik” „8 próbált körmöczi aranyakért, amely teszen mostani üdőben flor. hungaricales 40”.²² Lukács Péter és István lófő 1702-ben a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban is részt vett.²³ 1750-ben a szabad székelyek között találjuk Lukács Mihály, Tamás, Balázs nevét.²⁴

¹⁴ UJVÁRY Zoltán 1960a, 155–156.

¹⁵ KATONA Imre 1977, 552.

¹⁶ UJVÁRY Zoltán 1960b, 111–146.

¹⁷ Az adatokat Ambrus-Mátyás Mária közölte.

¹⁸ SzOkl Ús, IV, 530–531.

¹⁹ SÁNDOR Imre 1910, 27.

²⁰ SzOkl Ús, VI, 223–226; uo. 276–277.

²¹ SzOkl Ús, VIII, 31.

²² SzOkl, VII, 39:1378. sz.

²³ ENDES Miklós, dr. 1994 (1938), 520–540.

²⁴ GARDA Dezső 1999, 175–178.

A Lukács család tagjait Dánfalván a későbbiek során is számon tartották, egyik utcát, nem tudni mióta, Lukácsok utcájának nevezték el. Hogy a népes, folyamatosan Dánfalván élő Lukács család melyik ágához tartozott huszár Lukács Károly, nehezen lehetne megállapítani.

A füzet tulajdonosa, Lukács Károly sorozás után a Brassó melletti Feketehalomba vonult be katonának, amely a füzet borítójából derül ki, onnan vittek Bécsbe, ott katonáskodott 1910 és 1913 között. Füzetét bevonulásakor vásárolta, amelynek mérete 20 × 16 cm és *Buchhandlung Wilh. Hlemenich* nyomtatott feliratú címke található rajta. Abba jegyezte az írásunk kezdetén leírt tulajdonost igazoló szövegét. Az oldalakat megszámozta, a 76. szám az utolsó. Bár ezen a katonai szolgálat befejezésére utaló szöveg található, mégis úgy tűnik, hogy néhány lap még lehetett a füzetben, hisz az utolsó már különálló. A nem számozott első tiszta lapra két korabeli bélyeget is ragasztott, amelyen fiatal nő látható, kisgyermekét ölében tartja, mellette kislánya áll. Felirata: felül: *Asilmaeke des R. V.F.K.*, alul: *Für Obdchlose Kinder*.

A számozatlan első oldalon piros tintával írott olyan vers olvasható, amelyet akkor jegyzett le, amikor befejezte a katonaságot:

*Dal a komisz életből
jertek fiuk menyünkki a kantinba
ígyunk egyet a szabadulásunkra
ígyunk egyet, esem hitük ezelőt
hogy letelik eza három, esztendő
(fekete tintával)
Lukács Károly 1910beli
öreg szenvedő.*

Lukács Károly a füzetbe néhány helyre külön is beírta nevét: *Lukács Károly 1910béli* az első oldalon, a másodikikon ezt kiegészíti *Bécs* beírásával. Az 59. oldalon: *Irta Lukács Károly 1913 ban február 2 án. Vasárnap délután három orakor az istáloba. 1910 béli öreg szenvedő kinek két kis agyusztált hónap a komisz élet; 72. oldalon: írtam mind öreg szenvedő 1913 ban Lukács Károly vén. Az egyik verses levél megírása után a 11. oldalon található: Irta Fodor Sándor 1912. Május 5 én este 7 orakor Bécsben a krikisulban; az 54. oldalon: Irta Már András 1910béli Öreg Szenvedő kinek már csak 3 kis agyusztált hónap komisz élet Háromszék megye Dá[l]nok Gele András, Lukács Károlyjal együtt szenvedtünk a krigisulba mint öreg csontok.*

A füzet szerkezete egységes, hisz a bevezető első lap után kihagyás nélkül sorba írta az egymást követő szövegeket, vegyesen a különböző műfajokat, majd elbúcsúzott a katonaelettől. Balladák, népdalok, verses levelek, a katonaköltészet imádságai felváltva sorakoznak a füzetben, összesen 7 ballada, 4 népdal,

18 verses levél egy-két dalbetéttel, tréfás imádságok és lakodalmi rigmusok.

Bevezető (1. old.):

a ki eszt el lopja huzák fel

az akasztó fára, – kezdősor, amelyhez hasonló más énekes füzetekben is lehet találni, s amelynek gyökerei messze időkbe nyúlnak vissza. Úgy tűnik az újonc katonát kioktatták a katonaeletről, annak nehézségeiről, mert már kezdetben jól tudja, milyen élet vár rá a kaszárnnyában. Ennél valószínűbb, hogy korábban bevonult katonatárs füzetéből másolta első szövegeit. Így folytatja, megjelölve füzete vezetésének célját, azt, hogy olvasóinak és barátainak írja:

*mert ez a kis könyv sok félét
megtud mondani, hogy minden féle jo és
keserü napjaimot kit ez nélkül, sem
felejténék el soha de azért csak bevezetem
ezen kis könybe mert, kedves, olvasoim,
és barátaim, higyétek el hogy sok
baja van egy huszárnak de még egy
regutának akit minden este jol meg, finánczolnak
és vele sok ferverczbajgent, csináltatnak.
demielőt hozzá fognék e hozadalmas
dolognak, melyben, három évi szenvedésem,
és rabságot, akarom kinyilvánítani,
s előb fogok imádkozni és eszt csak azután
akarom irni hogy az Isten meg segítsen
kérni fogom minden perfczen, kezdem a*

(2. old.) *huszár miatyánkot és így tovább üdvözlétreis
át térek, hiszekegyis, megvaneben minden
féle miből ál, a huszár, élete napja éjszakája.
bánat az egész világa bánatában imádkozik,
vagy pedig káromkodik, ez a huszár
miatyánkjá (folytatja a Miatyánkkal)*

1. Balladák

1.
(52. old.) A megszólaló halott
Dal
*Megölték a csikost 30 forintjáért,
Bele lökték, Tiszába szép nyerges lováért
Tisza be nem vette partjára vettete,
Ara járt egy hajos legén hajóba vette,
Partjára kivite mindjárt izent az anyának
Meghot a gyermeke kimegyen az anya.
Költi de nem halja válig erő gondör
(53. old.) *haja homlokára fagyva Kimegy a babája.*
Költi de nem halja Kelfelj. kej fel.
*Kis angyalom Borulj a válaímra.
Borulj a válamra Had vigyelek haza.
Had tegyelek oda haza Márvány koporsoba.
Csináltatole hát diofa koporsot.
Csináltatok kis angyalom ezüstből koporsot.
Meg húzatode hát A három nagy harangot.
Meg húzatom kis angyalom mind a tizenhatot
Meg siratole hát Apád Anyád előtt,
Meg siratlak kis angyalom egész világ előtt.
Ki kisirsze hát temető kapuig.
Ki kisirlek kis angyalom egész a sirodig. vége.**

A megszólaló halott típusú ballada 328 változatának lelőhelyét Vargyas Lajos sorolta fel. Csíki helységek: Csíkkarcfalva, Csíkmenaság 2, Csíkrákos, Csík-szentmihály, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalu, Gyergyótekerőpatak, Gyimesfelsőlok 2, Gyimesközéplok.²⁵ Újabban 108 változatát és adataikat közöltük.²⁶ 2004-ben: Csíkdánfalváról 2, Kászoniimpérből 1, Ditróból 3, Gyimesfelsőlokról 1 teljes szövegét írtuk le,²⁷ és 17 változatnak az adatait soroltuk fel.²⁸

2009-ben Olosz Katalin közreadta Szabó Sámuel gyűjteményét, amelyben 1876-os lejegyzés található, ez egyben a harmadik híradás a ballada erdélyi (székelyföldi?) előfordulásáról.²⁹ Ebben a kötetben a jegyzetek között található még egy változat. Mindezek után az eddig közreadott változatok és adatok száma: 328 + 188 + 7 + 17 + 2, az itt közölttel +1 = 543.

Székelyföldi elterjedtségére utal Olosz Katalin jegyzete, amely szerint Nesselfeld Miklós 1876-ban arról írt, hogy szolgáló leányuktól évtizedekkel korábban tanulta.³⁰ Terejedésére utal, hogy a székely leány a 19. század közepén Tordára vitte, Lukács Károly a Bécsben lejegyzett éneket 1913-ban Dánfalvára hozta.

A megszólaló halott típusú ballada szereplőjét többnyire a Tiszába dobták, előfordult, hogy a Balatonba és más helyre, de az egyik csíkdánfalvi változatban a Nyesterbe. S a rossz hír a dorohoji kaszárnyába behallatszott. (A dánfalviak egyik részét bizonyos időben Dorohojba vitték katonának.) A Gyimesfelsőlokon, Komját-patakán leírt változatban a Tiszába vetett legényt a csíkszeredai szanatóriumba vitték, az egyik ditrói változatban a legényt a Dunába vetették, gyilkosa pedig Rózsa Sándor.³¹

2.

(62. old.) Három öreg huszár

Dal

*Csárda Csárda fedeleetlen csárda aba mulat
három öreg huszár egynek sin csen a
akard az öldalán. Szabadságra menek
honap után. Ara jár a Csendörök káplára
aszt kérdi. Csaplárosné ki van a csárdába
feleléa csaplárosné lánya három öreg
huszár menek szabadságra, kügyeki hát
asztaz öreg huszárt mutasameg az
igazolmányát itvan csendör a Belső
zsebembe három évet le szolgáltam érte*
(63. old.) *Note Czigány huzrú a notára ne
Szomorisd az édes anyámat mongyad hogy
a babám felé megyek gyenge szive
Csak meg ne repegjen. vége.*

²⁵ VARGYAS Lajos 1976, II, 448–449.

²⁶ ALBERT Ernő 2004, 317.

²⁷ Uo., 157–162: 58–64. sz.

²⁸ Uo., 279.

²⁹ SZABÓ Sámuel 2009, 149: 12. sz.

A Lukács Károly füzetébe leírt ballada dalban csak a csendörök igazolványkérése utal *A betyár utazólevele* típusra, de a balladai konfliktus hiányzik belőle, a mulató, szabadságra menő huszárok a csendörök kérésére megmutatják igazolványukat. Hasonló változat található Kálmány Lajos gyűjteményében is.³²

A jegyzetek készítője, Katona Imre megállapítja, hogy a betyárballadából származó újonnan alakult dal lehet, hisz az addig ismert első feljegyzés 1906-ból való. Még ismeretes egy változat 1910-ből, egy pedig a harmincas évekből Baranyából.

A Kálmány Lajos kötetében található változat három első versszakával egy-két szó eltéréssel azonos a szintén Csíkdánfalván, 1952-ben leírt szöveg.³³

3.

A vízbe fült huszárok

(41. old.) *Dal a bozniai katonákról
Hidegen fu Bécs felől az őszi szél.
Bécs Búrokból megérkezet a lefel
Kilencz ezred magyar baka haptákba.
Masérozik Boszniai határa,*

II

*Hegyes völgyes görbe ország Bosznia,
Magyar vére fáj most megint a foga.
Átkozot légy görbe ország örökre,
Sok magyarnak omlot itt mán a vére.*

III

*Bucsúzik a magyar baka útjára kél.
Sír az anya sír a rokon a testvér.
Sok kis lány siraja a babáját,
Verd meg Isten eszt a görbe Boszniát.*

*Füstölög a gozmasina Kéménye,
Készületben a legények eleje.
Szivszorongva ál mindányi haptákba*
(42. old.) *Meni kel az anekszios országba.*

*Gyorsan megy a goz masina lefele.
Minden kocsi magyar fiuval tele
Ez mutatja nincs a magyarnak párja.
Mert oda lent ember kel most a gátra.
Ne búsuljál édes kincsem galambom
Visza térek nem sokára ha mondom
Csak a szerbnek viszet kissé a háta,
Azt ki porolom. Osztán jövök hazámba*

*Dráva hidnál megy a gozós lefelé,
De sok magyar huszár halálát lelé,
Kit meg nem ölt bozniaába a gojó,
Eltemeté a sebes Dráva fojó.*

*Dráva partján eszék városa melet.
Ferencz Jozsef egy sírkövet emeltett*
(43. old.) *Avan ara aranybetűvel írva,
Ittvan húszonbét huszárnak a sírja,*

³⁰ Uo., 459.

³¹ ALBERT Ernő 2004, 159–160: 61–62. sz.

³² KÁLMÁNY Lajos 1952, 702–703: 292. sz.

³³ ALBERT Ernő 2004, 182: 94. sz.

*Bosznia ország körös körül füstölög,
Fertencz Jozsef vér ágyuja ott dörög,
Szol az ágyu ropognak a fegyverek,
Most láczik meg hogy ki a magyar gyerek,*

*Hul a gojo mint a zápor a földre,
Magyar huszár bátran nyomul előre,
Baloldalán kard és puska és fegyver,
Jaj Isztenem hogy meg szánya az ember.*

*Hul a goljo mint a zápor a földre,
Tizen hatos bátran nyomul előre,
Éles goljo hasogatja a fák ágát,
De sok kis lány ott vesztí a babáját.*

(44. old.) *Megálj tatár megály török megály ott
Nem ugy van már mint ezelőt régen volt.
Mert mi keten hárman vagyunk testvérek
Regedében mink vagyunk a Legények.*

Több évszázados török megszállás után a 1870-es évek második felében széles körű lázadás tört ki Hercegovinában, Boszniában is. Bonyolult viszálykodás után 1878. június–júliusban a berlini kongresszusra került sor, ahol úgy döntöttek a résztvevő hatalmak, hogy Bosznia és Hercegovina Ausztria–Magyarország fennhatósága alá kerüljön. A berlini határozatot 1878. július 13-án írták alá, és az osztrák–magyar hadsereg július 29-én már átkelt a Száván. Mintegy 73 000 gyalogos és 13 000 huszár indult harcba, de a szakértők kevesellték ezt az erőt, mivel bujtogatás révén erős ellenállásra lehetett számítani.

A hadsereg vezetői azt tervezték, hogy a tél beállta előtt befejezik ezt a hadjáratot. A katonáknak járatlan hegyszorosokon, gyakran zuhogó esőben, éjjelenként szabad ég alatt tartózkodva kellett előre vonulniuk. A lázadók megközelíthetetlen, fedett állásokból, sziklák, fatörzsek rejtkehelyeiről kíméletlenül lőttek rájuk. Orozva támadtak, a sebesülteket is meggyilkolták.

1878. augusztus 31-én mind a császár, mind a császárné felhívással fordult a magyar lakossághoz, azt kérték, hogy gyűjtéssel segítsék a szenvedőket. Erzsébet aláírással, Kedves Tisza megszólítással a császárné arra kérte Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt, hogy segítsék azokat, akik „megsebesülve vagy rendkívüli fájdalmak folytán betegen szenvednek”. Azzal zárta levelét: „Meg vagyok győződve, hogy szavam nem fog siker nélkül elhangzani, midőn kedvelt Magyarországom mindenkor áldozatkész hölgyeihez a szenvedők érdekében fordulok”.³⁴

A boszniai harcokról a Sepsiszentgyörgyön megjelenő, Málík József szerkesztette *Nemere* újság

³⁴ SIMON Péter 1895, 37–70.

³⁵ *Nemere*, 8, 76. (1878. szeptember 1.); uo. 79. sz. (1878. szeptember 12.); uo. 108. sz. (1878. december 22.).

³⁶ PENAVIN Olga 1978, 63.

³⁷ KATONA Imre – LÁBADI Károly é. n. [1980], 315–317.

rendszeresen tájékoztatta háromszéki és csíki olvasóit. 1878. szeptember 1-jén írták: „Szidják a kormányt, a kamarillát Bosznia elfoglalásáért. Hangsúlyozzák, hogy a Monarchia és Magyarország érdeke, nem engedhetik, hogy a szomszédságban „akkora szláv birodalom alakuljon, mely az Adriától a Fekete-tengerig terjedjen”. Hírekben gyakran, legtöbbször megszüpítve tájékoztatnak a harcokról. 1878. augusztus 25-én írták: előző este három vonat érkezett Boszniából, 93 sebesülten, közöttük egy százados. Bécsi közlés augusztus 27-én: Laibich város három kórházában 300 sebesültet helyeztek el. Augusztus 28-án közölték, hogy a 23-i küzdelemben 4 halott és 15 sebesült, 26-án 2 halott és 21 sebesült, közülük hárman meghaltak. Továbbra is halottokról, sebesültekről írtak, külön is megemléstettek az 53. ezredet, amelyből a tisztek mellett körülbelül 150 közlegény megsebesült. December 22-én írták a harcokról: „felizgatva a muszka emissariusok által, egyszerre fegyveresen bukkan egy szikla mögül a mit sem sejtő osztrák magyar baka elé”.³⁵

A ballada valós történetéről írták, hogy 1879-ben Eszék mellett a Dráván átvezető híd egy katonákat szállító vonat alatt beszakadt. Huszonhét vagy talán annál több magyar huszár a Dráva vizébe fulladt. Azt is több változatban tudni vélik, hogy szabolcsi katonák voltak.³⁶

Az eddigiek során, 1980-ig a ballada kilenc változatát jegyezték le, beleértve a háromszéki két közlést is. Teljes egészében közölték a Vikár Béla gyűjtötte szöveget, mivel a „legtöbbet őrizhet az eredeti megfogalmazásból”.³⁷

A közlők megállapítása, hogy a tragikus eseményt korabeli históriások írhatták meg, de megtörténhetett, hogy katonaságtól leszerelt altisztek verselhettek meg, az terjedhetett el az eseményt követően. Mindenképpen félnépi alkotásként terjedt el, és vált népballadává vagy balladás dallá.

A korábban már részletesen ismertetett változatok sajátosságait³⁸ csupán annyival egészítjük ki, hogy a *Vízbe fült huszárok* ballada változatai a valós eseményt követően korán eljutottak a Székelyföldre is. Egy Torján őrzött füzetbe már 1892-ben leírták,³⁹ majd 1896-ban a Kanyaró Ferenc gyűjtésében is rögzítették változatát.⁴⁰ Olosz Katalin a Kanyaró-hagyatékban talált rá, megjegyzése: „Másfél évtizeddel a valós történet után tehát Kanyaró diákjai három különböző vidékről dokumentálták a ballada erdélyi előfordulását, mégha töredékesen is”.⁴¹

³⁸ PENAVIN Olga 1978, 63; KATONA Imre – LÁBADI Károly é. n. [1980], 315–319.

³⁹ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 344: 257. sz.

⁴⁰ Kézirat, jelzete: EA. 2276. 258. lap, 195. sz.

⁴¹ Ezúttal is köszönöm Olosz Katalinnak, hogy a Kanyaró Ferenc kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Székelyföldi elterjedtségéhez kapcsolódik a Lukács Károly füzete, aki 1913-ban juttatta el Csíkdánfalvára. A következő változatot 1959-ben Vargyason írták le.⁴²

A székelyföldi négy változat bizonyos vonásait a Vikár Béla közölte nyolc versszakos változattal hasonlítjuk.

1. Albert Ernő – Faragó József (1973). Torja (Háromszék), 4 versszak, 1892.

2. Kanyaró Ferenc. Marosvásárhely–Székelykeresztúr–Bágyon, 5 versszak, 1896.

3. Vikár Béla. Jakabfa (Zala megye), 8 versszak, 1906.

4. Lukács Károly füzete. Csíkdánfalva, 12 versszak, 1910–1913.

5. Albert Ernő – Faragó József. Vargyas (Erdővidék), 1 versszak, 1959.

Az évszámok arra is bizonyosságul szolgálnak, hogy az eseményt követően született ballada viszonylag rövid idő alatt, alig másfél évtized teltevel a Székelyföldre is eljutott. Bizonyára a Bécsben és környékén szolgáló katonák hallhatták, olvashatták, másolhatták, hazatérve az írásokat megőrizték. Erre utal a torjai és a csíkdánfalvi változat. De terjeszthették énekként is, amelyet nem jegyeztek le. Azt nem tudhatjuk, hogy a Székelyföldön a század elején mennyire vált ismertté ez a ballada, mindenképpen nagy területre eljutott, hisz mind az öt (ekkor már csak négy) székely székben, illetve Torda-Aranyos megyében felbukkant.

Ha csak a motívumokat, azoknak versszakban létét követjük, megállapíthatjuk: a Vikár-féle változat 4. verszaka kevés módosítással mind a négy székelyföldi változatban megtalálható.

*Dráva partján, Eszék városa mellett,
Ferenc József egy sírkövet emeltet.
Föl lesz arra aranybetűkkel írva:
„Itt van huszonhét huszárnak a sírja.”*

A Vikár-féle szöveg 1. verszaka, a *Boszniából jön a gözös Pécs felé* kezdéssel a vargyasi változattól hiányzik. Szabolcs megye csak a Vikár-féle változatban szerepel, ellenben a *Dráva vizi...* megtalálható a torjaiban, a Kanyaró-szövegben több változtatással. A Vikár-változat 3. verszaka, az *Édesanya szemedet kisérik* változtatásokkal megtalálható a torjaiban, a Kanyaró-félében.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a ballada terjedésével a fő figyelem a Dráva vízébe fúlt huszárok történetére, az anyák, a kislány siratására irányult. A csíkdánfalvi változatban viszont nagy teret szenteltek a kilenc ezred baka harctérre indulására, a búcsúzásra, a harcra készségre „ember kell most a gátra”,

a gyors győzelemre, a záporozó golyók közötti bátor harcra stb. Tulajdonképpen a 12 versszakos csíkdánfalvi változatban csak két versszak, a huszárok halála és a sírkőállítás található meg az említett változatokból.

Arra a következtetésre juthatunk, hogy ha a Vikár-féle változat 8 verszaka „a legtöbbet őrizhet az eredeti megfogalmazásból”,⁴³ akkor a csíkdánfalvi szöveg sokkal közelebb áll az eredeti szöveghez, hisz az eddig ismert változatok közül az egyedüli, amely a legkevésbé haladt át a népi változatok alakulása felé vezető úton. Így tehát segítségével bizonyos mértékig nyomom követhetjük azt is, hogy a történelmi énekesek vagy verskedvelők első megfogalmazása milyen lehetett, hogyan folklorizálódott, esetleg több megfogalmazásban is megszülethetett.

Nyomatásra vagy az eredeti sorokba jól rendezett kéziratoss szövegre utal az is, hogy Lukács Károly a szövegek többségében nem tartotta be a szokásos verssorok beosztását, hanem folyamatosan írta a füzet soraiba, addig a *Dal a boszniai katonákról* címen leírt ballada sorbeosztása pontosan követte a versszakokat, minden sort nagybetűvel kezdett, a versszakok csak két esetben nem váltak külön.

4.
(16. old.) *szomorú hír*
Szomorú hír amit most el beszéltek
szép csendesen mindenki, figyeljen
székelyfalva mel takács laczirol szol
és kedves szöke kis juliskáról, takács
lászlo, csinos barna legényki szöke
kis juliska volt, a kedvese szerete
szereteis tisztaszívűből igazám éljel
napal, eszébevolt a legény de már
sors aszt neki nem engete hogy
szöke lány barna legényt szeretne
más legénynek, ata tehát a
kezét meg szomorította babája szívét
Azal?: takács laci szerete a kedvesét
(17. old.) *nem tudta hogy másnak, adja a*
kezét. meg szomorította babája
szívét takács laci. szerete a kedvesit
nem tudta hogy másnak adja a
kezét. szegény legény sem gulyája tanyája
gazdagabat. választott a babája kedves
édes kis juliskám, felkérlek, nead kezedet
más legének mert megszomorított az
én szívemet. fájdalmában te utánad
reped minek nekem a csinos barna
legény hogyha nincsen vagyona és
oly szegény nem kelesz már elmehecz
már magadnak, találtam én náladnál
gazdagabat a nagy utcán muzikaszó
halakik kis juliskát esküvőre most
viszik melete meg a völegény párjas
utánok megy sírva meg a babája
takács laczi könyeit törülgeti fehér
(18. old.) *zsebkendőjét aba fürdeti fáj a szíve*

⁴² ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 345: 258. sz.

⁴³ KATONA Imre – LÁBADI Károly é. n. [1980], 1980, 318–319.

*továb már kisen bírja esküvőre másal
megy a juliska megály megály kis
juliska megcsaltál azért cserencsétlen
napra viradtál, gyászba bolul: borul
midjár a te esküvöd temetésre, fordul,
majd a menyegződ. leorverét a kezébe
szoritja és hűtlen menyaszonya fogja
egy dörenés és a templom ajtóban
halva bukot a menyaszonya porba
most aszt monda. takács laci.
sajnálom hogy oly hűtlen letél
hozám, angyalom hanem Isten hozátok
jo barátom. röviden mondom el
bucsuzásom, és egy goljot repít saját
melébe és azonal földre eset a vérbe
csak aszt monda jaj Istenem
énekiem, mind szejel fojt már én
(19. old.) piros véren lányok, lányok. esztet
meggondoljátok kot szeretek soba elne
hadjátok lám engemet elhagyot a
kedvesem a sirba visz érte a szerelem.
Irtam én Huszár, Lukács Károly 1910béli.*

E ballada változatát a Kallós Zoltán – Szabó T. Attila-kötetben találhatjuk, amelyet Vicén, a Mezőségen írtak le. Szabó T. Attila a jegyzetekben azt közölte,⁴⁴ hogy e típushoz tartozó ballada a Kovács Ferenc – Faragó József: *Iratosi kertek alatt*, 116–117, valamint az Ortutay – Kriza 784. kötetekben is megtalálható,⁴⁵ azonban ez esetben a felsorolt balladák sem szerkezetben, sem a történetben nem hozhatók kapcsolatba a Takács Laci balladával, legfeljebb abban, hogy a szerelmes fiú megöli kedvesét, majd magával is végez, és a két fiatal egyszerre temetik.

Az 1910–1913 között leírt csíkdánfalvi szöveget Lukács Károly katonai szolgálata alatt Bécsben írta le. Ez a ballada még sok vonatkozásban őrzi az első, még kevésbé folklorizálódott ének megfogalmazását. Tudomásunk szerint Erdélyben e két változat ismeretes.

Lukács Károly a következő oldalakon rövid, tömör szövegezésben újból leírta e gyilkosságtörténetet:

5.
(19. old.) *Két Szerelmes Temetés.*
*a toronyba harangok konganak esküvőről
temetésről indulnak, most temetik szöke
kis juliskát ki elhata a régi hü
babáját más legénel, ment el az esküvőre
takács laczi kérését, megvetete temetőbe
halva most a szép legény, hat szép
legény visz a koporsóját. gyászba borult
székelyfalvai nagy utcán. két koporsot
kisirnek, ott ki rajta. ki a lányát
ki a fiát síratja szép fiatal korogba
szálnak, a sirba gyilkos, goljo vete el
(20. old.) *életüket síratják a rokonok és
a népek takács laci most azért
halva viszik mert juliska másnak
ata a szívét. vége.**

A Lukács Károly füzetében újabb balladás szöveg található.

6.
Történet.
(11. old.) *magyar népek most ide halgasatok
e siralmas verset amit elmondok.
ismét történt egy szomorú, gyilkosság
amelyről hirt vett az egész magyarság
a hevesi püstában van egy tanya
rozsza lászló anak a gazdája a külseje
fehére van meszelve, a belseje. vérel van
beszenyezve, de szomorú lett a neve
napja. rozsza lászló és családjára, nem
(12. old.) *gondoltál, hogy neve napjára
gyilkos. kezek éleltüket kioltja éjjél,
előt tizenegy ora tájba akor mentek
gyilkosok, a tanyára. fegyverek aso kapa
és fejsze gaz gyilkosok nem gondoltak
istenre, rozsza lászló kutyái ugatnak
a kik észre veték a gyilkosokat észre
veték mert erősenugatak kutyaugatásra
kiment a juhász azt kérdezi a juhász
mit akarnak, senit mást nem nem
csak mond meg a gazdának hogy
a pénztét a micsak van hozza
ki: mert hanem, hát az életét oltjuk
ki a juhász e szavakat meg meg
értete a fegyvet a válárol le
emelte (folytatódik a Fodor Sándor írásával)
közzéjük lött, de a golyo nem
talált, három gyilkos a juhászt
meg rohanták.
(13. old.) *Most a juhász kegyetlenül megverték a
pénztét hova tette kérdezték, de a ju-
hász meg mondani nem tudta. A nagy
zajra kiment maga a gazda, a gyilkosok
a gazdát holtan terült a földre. Megáz-
tatta a földet a piros vére. fájdalomban
felsohajtott az égre. Jaj istenem mit is kel-
lett megérnem. A lánya hogy e szava-
kat hallotta rémült sikoltással fu-
tott a házba, Ráborult a kis test-
vére nyakára, kedves hugom meggyilkol-
nak még máma. A gyilkosok bementek a
szobába, egyenesen rárohantak a lányra.
Attól kérdezték hogy a pénzek hol van
de a leány meg mondani nem tudta,
(Lukács Károly folytatja)
a gyilkosok most a leányt meg
fogták es kegyetlenül összeszurgálták
cserencsétlen leány aszt kiáltota
(14. old.) *isten átka száljon a gyilkosokra
most 5 éves kis lányt is megfogták
mint a nényjét asztis összeszurgálták,
de a juhász a kis leányt meg fogta
vele együtt bedobták a kuckoba a gyilkosok
nem tetek most egyebet, mint hogy házaban
mindent megkerestek meg találtak
három, száz busz koronát aval szépen
othagyták a tanyát pásztor, fiu a ki
el volt bujva hogy mi történt aszt****

⁴⁴ KALLÓS Zoltán – SZABÓ T. Attila 1970, 477: 177. sz. jegyzet, 642.

⁴⁵ KOVÁCS Ferenc – FARAGÓ József 1958; ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó 1968.

nem is gondolta csak mikor már,
kilépet az udvara ott tanálta az
apját meggyilkolva, pásztor fiut
rémület el fogta nagy sietve át
szalat a szomszédba hogy mi
történt odabaza elmonta valaki
az apámot meggyilkolt azután
kérdézték hogy kik a gyilkosok
(15. old.) pásztor fiut felülteték a lora hogy
menyenbe a csendörökért a laktanyára
a csendörök hajnalra megérkeztek,
gyilkosok, nyomozására, sietek a
gyilkosokat hamar kinyomozták, dér péter
s anak károly nevű fia a gyilkosoknak
erősen valtak gyilkos őket először tagaták
de a csendörök eztet el nem bíték a
rozsa tanyara kisírték, gazdaszonytól
kéldézték a zsandárok ugyan ezek
voltak gyilkosok csendő urak
szépen kérem magokat a gonoszak
a gyilkosok ok
voltak, a gyilkosokatg, hamar megvasalták
gonosz tetekeket mindjárt kivaloták
nemtudták ok előre meggondolni
gyilkosságok ugyis kifog kerülni
magyar népek ezektől tanuljatok
(16. old.) hogy ti ilyet soha megne gondoljatok
mert az isten egyformara teremtet
aszt adjameg kiki amit érdemel. vége:

Nincs tudomásunk arról, hogy e szöveg ballada-
ként valahol megtalálható lenne.

A Lukács Károly füzetében még külön lapon leír-
ták a Bíró Janiról szóló balladát. Mivel újabb változa-
ta ezen elterjedt balladának, leírjuk:

7.
Az idő rövidre volt mérve
Bíró Jani voltam én so-
kaig, éltem huszonkét éves koro-
míg de rövidre volt az idő mér-
ve kikel költöztem a temetőbe, ás-
nak egy új sirt a melybe Bíró
Jani teszük nyitva van a temető
kapuja sírva kísérnek a sírba
csak az esi nékem keservesen, ily
koran mért kelet el menem, bár
egy gonosz tevő letemvolna, nem
sajnálna sénki afaluba, temetésre
szépen harangoznak jó barátim ko-
porsomhoz áltak késérjeteke, ki a temetőbe
bucszam el toletek örökre Édes any-
am az első kérésem gyász kocsi-
val temetesen engem kísérjenek ki a
siralomaba úgy semkísérnek többet
senki kezem szenjét nem hordozta
Bálint Feri véretem ontota éles
bicskát szurta amejetem egy szomét
(2. old.) eszt érdemletem
töle lányok és jó
legény barátaim sze-

pen kérlek mid
meg bocsásatok mert
én mostan toletek el
válok nyugodalmat
a sírba találok Édes
anyám második kéré-
sem mármány kö
keresztet tegyen néke-
m marván kö keresz-
tet fejem följi irasa
fel itvan Bíró Jani
Isten veled drága
Édes Apám felejt
hetetlen jó
Édes Anyám merén
mostan toletek el
válok jó fiatal...

Változatai és a kísérő jegyzetek megtalálhatók
A halálra táncoltatott leány című kötetben.⁴⁶

2. Ének 1849. október 6-ról

más.
(44. old.)
1 Az aradi nagy nap esemény az 1849
Október 6. Tizen három vértanúk notája.
Jaj de busan süt az őszi nap sűgára,
Az aradi vártömlöcznek ablakára.
Szánya azt a tizen három magyar vitézt
Kia tömlöcz felekénis (!) halára kész.
2 Mindenik volt magyaroknál gerals
Diadalmas győzedelmes száz csatánis.
Bátran mennek szemközt a halálra,
Hiszem vele nem csak egyszer szembe száltak.
3 Elitelték mindnyájukat nagy titokban
Szötek fonttak a nyakokba hamis ságot a nyakokra
Bejegyezték felségsértőpárttütöknek.
(45. old.) Hogy a tiport szabadságért harcra keltek.
4 Uram fia az ítélet gyászbitófa.
Mintha rablok uton allok leték volna.
Mintha méltok sem volnálnak egy lövésre,
Ki a katonához vagy egy férfit megiletne.
5 Zörög mán a tömlöcz ajtó vasazárja,
Jertek Jertek hüvitézek a halálra,
Búcsúzni kelit egymástol mindörökre,
Megvan ásva uratoknak néma gödre.
Kijövének vérző szível halaványlet
Kezet fognak Könyeznek is egy néhányan,
De az a köny nem a bánat gyengek habja.
Egy sínc köztök ki a hitét megtagadja,
olig is lébdelgél a keserves útra sorba
A vértanúk dicső ülő kis csoportja
Csak egy lépést a bitorol a menyő tájra
Elrepülő szellemeket angyal várja.
Most a búcsú, márcsak egy két katonásszo
(46. old.) Föld zajából fela magasba mesze hangzo,
Isten áldjon együtt leszünk fent az égben.
Élő tanúk árva hazánk szent ügyébe.
mind pibenek már egy marat még önmagába
Hősök hőse fél ittevolt egy magába.

⁴⁶ ALBERT Ernő 2004, 260–263: 185–187. sz., vagyis 3 teljes szöveg
és 11 adat (286.), majd a jegyzetekben (334.) utaltunk a balladára.

*Damgánicsra (!)...? a vér biroja.
Hej előtte egykor megsem bírtakegykor állani,
Itt áll köztök béne mankon támaszkodva,
Mint leomló félten álló Templom tornya,
Mint oroslány mely vasközé vagon zárva.
Ingerkedő bivaj sereg játékára. Első voltam
én a harczban jól tudjátok Utolsó nak miért
hagyatok. Jól van úgyis mindenüt csak azt kerestem
Hogy ha esem ó szabadság érted esen.
Bátran föllép égi fény gyul a hős szemébe
hohérra még reszket sáppadt félelmében.
Bátorodjál szegény pára mit félsz nállam
jól vigyáz hogy fél ne borzold a szakállam.
(47. old.) És repítő szelemét angyal szárnyra
A kit nyílik melybe csokodik ő utána.
Arad fellett zalik sürrü öszi fellek,
Bene vihar bene villám harcra kelnek.
Aradi vár aradi vár halál völgye.
Hon szeretet vértanúság szentelt völgye.
Viruljon a környékeden vérvirágok örök emlék.
S halál könyek sírni rájuk. vége.*

Az aradi vértanúk kivégzése megrendítette az egész nemzetet. A magyarság mindmáig emlékezik az 1849. október 6-i eseményekre. Feljegyezték, hogy a tragikus eseményt követően a lakosság tömegesen kereste fel a kegyetlen kivégzés színhelyét. Orbán Balázs írta: „Arad véres drámája óta a bitófa a szabadság jelvényévé, a vértanúság szent szimbólumává emelkedett, azért lettek az aradi bitófák ereklyeszerűvé, s a kegyelet oly tárgyává, hogy ki azoknak egy darabját bírhatta, az amulettként tisztelte, s hölgyeink az ily fából készült karpereceket vagy melltüket többre becsülték az ezreket érő gyémánt ékszereknél.”⁴⁷

Nagy művészek alkotásaikkal emlékeztek a szabadság áldozataira. Liszt Ferenc *Funérailles* című műve alá azt írta: 1849. Október, Thorma János *Az aradi vértanúk* című festményét készítette el, amelyet titokban terjesztettek. Jóval később Zala György méltó emléket állított Aradon a *Szabadság szoborral*, amelynek kalandos sors jutott egészen napjainkig. Utcákat, tereket neveztek el október 6-ról.

Amikor 1909-ben országos mozgalmat indítottak azért, hogy az aradi vértanúk kivégzési helyét megvásárolják, a Székelyföldön is, Csíkbán is március 15-én arra kérték a megemlékezőket, „nyissa meg mindenki erszényét e napon”⁴⁸

Már az 1850-es években titokban terjesztett ének bejárta az egész országot. Mái büszkeséggel mutatják sokan, akik leírták. Amint később kiderült, a vers eredeti címe az *Aradi nap*, szerzője pedig Lévy József (1825–1918) miskolci tanár, költő. Az énekről még el kell mondanunk, hogy a költő csak 1870-ben sorolta művei közé. 1861-ben Vahot Imre és Gánoczy Flóris

Honvédek könyve című kötetbe bizonyos „szelídített” szöveggel megjelentették, kihagyták a *németeket*, *bírákat* kellemetlenül érintő szavakat. A verset terjesztették ponyván, az énekes füzetekben, külön lapokon is. Később ünnepségeken énekkarok vagy egyéni énekesek is gyakran énekelték. Bartók Béla 1907-ben *Honnan jössz te oly leverten jó pajtás...* kezdősorral változatát Gyergyócsomafalván is lejegyezte.

A népköltészet gyűjtői ugyan leírták mint a nép közt terjedő éneket, de fenntartásokkal, nyilvánvaló műköltői eredetére figyelve. Háromszéken, Csíkbán manapság is előkerül egy-egy füzetben. A Sepsibenyőn 1939-ben lejegyzett szövegről Konsza Samu, a Székely Mikó Kollégium tanára már ekkor bizonyította, hogy eredetije a Lévy József verse.⁴⁹ A későbbiekben több kiváló kutató foglalkozott a tizenhárom aradi vértanúról szóló ének eredetével, folklorizációjával, elterjedésével.⁵⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy a Székely Mikó Kollégium, akkori 1. számú Líceum gyűjteményében még néhány változat található az 1970-es évekből. Magunk is Ditróban 1972. október 22-én Csibi Istvánné Bajkó Rozália 73 éves asszony éneklésében rögzítettük magnószalagon.

Ha hasonlítjuk a Lukács Károly füzetében lejegyzett szöveget a Lévy József versével, megállapíthatjuk, hogy az eredeti 16 versszakból álló műből a füzetben 14 található. Kimaradt a 10. és 14. versszak, a *Hű bajtársai...* és az *Oly vígan megy...* kezdetű. A füzet szövege az eredeti sorrendjét is követi, csupán a 8.-at írta a 7. elé. A folklorizáció vagy a hibás másolás folytán cserélődtek ki szavak, de lényegében pontosan követi a Lévy József versét.

3. Népdalok

Lukács Károly különböző helyeken füzetébe népdalokat is beírt.

1. (8. old.) *Katona Dal.*
*Októberbe el kel meni Huszárnak
három évet Szolgálni a császárnak,
bucsut mondok az én kedves
babámnak, volt már nekem
egyszer, is tízz babám is ha kedvem
jött volna, megnyit el hagytam
mitérne most ha százezer lene is
bucsut mondok még anak az egynekis*
(9. old.) *megjötek a szabadságos vitézek
szomoruk, reguták, most hula a
könye minden, barna kis lánynak.
hejde magas a Nagy Bécsi kaszárnya.
oda leszek három évre bezárva, de*

⁴⁷ ORBÁN Balázs 1869, III, 44–45.

⁴⁸ *Csikvármegye*, V, 18, 3. (1909. február 17.)

⁴⁹ KONSZA Samu 1939, 291–293.

⁵⁰ SÁNDOR István 1953, 159–168; Uő 1967, 507–522; UJVÁRY Zoltán 1965, 91–95.

szívem gyázba, kis anygyalom, el
vagy tölem zárva, ament.

2.

(59. old.) *Huszár életéről*

Szép a huszár ha fel ül a fekete lovára,
Be buza csákoját gyászos homlokára,
hogy ne lása senki hónan hula könye,
hulasa a könyeit a lova sörényira vajon te,
Barna kis lány jutoke eszedbe hogy ne jutnál,
Kedves babám el sem vagy felejtve rozsa,
Bimbo vagy a csákom teteén.

Nisdki Anyám régen bezárt kapudot
ereszbé a a rég Nem látot fiadot béereszlek
édes fiam vártalak három véve hogy
Sohasem látalak. édes Anyám ki a huszár
ha énem ki nyergeli fel a lovam haénem.
Meg nyergeli az a kurva reguta a kinek
van még harminczbat kis hónapja.

Irta Lukács Károly 1913 ban február 2 án
vasárnap délután három orakor az istállóba.
1910 béli öreg szenvedő kinek két kis agyusztált hónap
a komisz élet.

3.

(63. old.) más

Mikor menyek aférolni lovam

lesz az első meleteegy bús reguta úgy sir
Mind az eső nesír fiam ne sir letelik az
idő nekemes volt demá letőt a három
esztendő. gyere muszka fog meg a kantár
Szárát aféroljam kis pej lovam szerszányát
it a nyereg ot a kantár szűgyelő a jo
Isten legyen a gondviselőd. kis pej lovam
busan nézle a földre mert szegént jól gondozta
Gazdája, kis pej lovam nekesereg ém
értem három évig gondodot viseltem
Busan megyen világos pejaripám

(64. old.) *Szabadságra megy őszel a gazdája kapáj*
lovam úgy sem kapálsz töb nyáron
a nagy bécsi hegyes völgyes határon
Búsan nyerit az én lovam a négy lábát
éles gójo találta száj le huszár veele
Rolam a nyeret fáj a lábom nem bírja
már a terbet. 3 dik, Búsan nyerit a
Huszárnak a lova mert nem tudja
hova lett a gazdája amot van egy rezgő
nyárfa tövébe három éles góljó vana
szívébe löve. vége.

4.

(68. old.) *Szerelmes vers.*

Kedves rozsam de el hagyta engemet nagy
Bánatot hagyál nekem a szívemre, tömöt
ágról mesze el szál a madár szép szeretöm jajde,
Mesze el hagyál ügyel hatál kedvesrozsam
Engemet mint a csilag ki el hagyja az
egyet, homájosan süt a nap ha le

(69. old.) *Nyúgzik bús a leány is ha a kedvesit*
elviszik. Öröm hejet büt, hagyok a szemébe,
Isten hozád egyetlen egy kedvesem. mesze
Visznek töled egyetlen kedvesem
Álgon meg az Isten, mint jo kedvesemet

4. Vegyes

(53. old.) *Dal*

Maséroznak a ketős huszárok.
Siratják azt Regedében a lányonk,
Siratja azt egy barna lány
Azt az egy napot hogy a magyarhuszár
(54. old.) Örökösön itt hagyot. búszárbácsi ne hagyon
itt engemet. Vigyel engem szabadságra.
ha lehet, Elvinelek te barnalány,
Csak hogy nem lehet mert a zupás.
Örmesterur Semi áron nem enged.
Pénzem az nekem sincsen vanegy furujám.
Drága kis jóság örökbe hagyta nagy
Mamám Isten veled szép kedvesem
Én már el megyek látni több engem
Már nem lehet. Mert a sors engem
tölled mesze elvezet Isten veled szép
kedvesem Már én elmegyek Szerusz.

Irta Már András 1910 béli Öreg
Szevedő kinek még csak 3 kis agyusztált
honap komisz élet Három szék megye
Dánok. Gele András, Lukács Károly
Jal együt szenvedünk a krigsubba,
Mint öreg csontok.

5. Kaszárnyai imádságok

(2. old.) *ez a huszár miatyánkja*
ami atyánk a király a ki
lakik Bécsbe, kinek szent neve, hozot ez
életre szenteltesék meg az ő neve mert, öött
gyászolja sok anya, gyermeke. legyen meg
az ő akarátja, miénkel együt, öneki a palotában
minékünk a kaszárnyában, ad meg nekünk
menázsinkat, hogy hamarab elteljenek a
napok, hogy szülőföldem szép határára
hamar mebesek hogy hajthasam le kis
fejemet babám gyenge válára
áment.

(57. old.) *A huszár Miatyánk.*
Mi atyánk a ki ülsz a tronon három.
Geverheroz jár neki Mindenkor.
Ha pedig közénkbe jössz vizitálni.
Akor muszály nekünk szépen jonczólkodni
A mit parancsolsz azt pontosan meg teszük
(58. old.) *Ha ép úgy akarják a vasat is megeszük.*
Ad meg nekünk menázsinkat a husal
együtt. A profontra nincs oly nagy szükségünk.
Ne haragudj ha ki rúgunk a hámbol,
A lo is ki rúg néha a szerszámbol,
Ne vigy minket az egyes vagy a felseft,
Áristomba de szabadíss meg a kúrta,
Vastol, ez a mi Atyánk a ki lakik
Bécsbe kinek szent neve hozot ez életbe
szenteltesék meg az őneve met öött gyászolja
sok anya gyermeke, legyemeg az ő akarátja
miénkel együt öneki palotába, minékünk
a Kaszárnyába.

(3. old.) *A huszár tiz parancsolat*
 1 *Én vagyok a te urad királyod. kinek feltétlenül tartozol engedelmeskedni, Idegen elenségél ne társalogj, mert. fejedbe kerül ha tölem elpártolsz,*
 2 *Királyod és feljeb valód nevét, hijába nékül meg tanuld mert másképem, sokat kapsz és fogsz álni a káplárúr ágyánál.*
 3 *Jason eszedbe hogy mi voltál mikor az Apád házánál voltál és a lányok hoz jártál bizon nagy legén voltál.*
 4 *Tiszteljéd apádot és anyádot hogy sok jo pakot és pénzt küldjenek melyet hűségel osztjál meg velünk akkor biztos lehetsz hogy míg a pagba, tart adig nemlesz semi bajod.*
 5 *Viseld gondját risztungodnak, hogy elég legyen minden ivadékodnak*
 (4. old.) *kenyeréből keveset egyél mert ha el fogy neked senki sem fog adni ha pedig el mégy a kantinba igyálbort vagy pálinkát. de ne fizes hanem iparkodjál, milyél előb el szökni migvalaki, meg nem lát, ezeket már magadtolis meg tanulod mert ha nem tudod a mentédet verik a hátadon ha valamit szerzel tedel jól nemond senkinek mer...? két napi egyes kapsz és kemény fekvést melytől, uram, irgalmaz ha haza kerülsz neigyekez masnak kedvesét elcsábitani mert Katonaiknál rosz fegyverel vert meg az Isten ne átkoz a kantinost mert elég anak a maga baja reguta katona amit meg találsz a mi az Öregé, adjál tul rajta mert más kép szorulsz mint a marha mert aszt mondja a hogyel csaptad tőle*

(33. old.) *Huszár mikor jo regelt köszön egymásnak Adjon az Isten Páva ttoas szegfűszeges Majoranás Csapos tüskes, Bojtorjános, Boczifántos Sárga veres Rézsarkantyus vejorligányos, mákos Csuszás, kivilágos jo regelt az 1912 bélieknek, jaj nektek. 1912. Bélieknek. Hiszek egy pontba. Hiszek a Legfelsőbe Batalionba, Kardom és Karabélyom Biztos. Halálomba, jo termet, lovam, járásábam Minden ható. Ezredes úr komendojában A zupásörmszter ur komoly parancsában. és a lányok Parancsába, és csalfaságába és a Jézus Krisztusba. Minden ött napi lézung fizetésbe, megfogantatik az irodában és a mánikulánt által ki is fizetetik a kantin ajtoján gang A közös barátságba és fel mene Az öreg Huszár fejébe Onan*
 (34. old.) *ttisztelet a reguta csizmájára és Mandurjára és a felső heveder csatos végével. Hiszem a 2 Huszárnak. dicsőséges fel álását a szent hazánk felet. Hiszem a valo virágzását, az elenség, legyőzését. A magyar név örökös hívét Hiszem a Menyek Színűségét. A ment.*

6. Tréfás vers

(56. old.) *A huszár és a Menyecske.*
Szívem huszár de szép maga áljon velem.
Csak egy szora. magam vagyok nincsen párom
Néze ott van a lakásom dehogya álok,
Nem álhatok móstis Menyecs két vigyázok
Ha akarja szerelmemet csokolyon meg,
Most engemet igen kedves de sötét van.
Rajtam csak egy szoknya van.
Hát ha nem lát és felborít a szoknya közé czomja
 (57. old.) *Be szorit ne fély tölem kis menyecske.*
Hisz azért csaltalak ide hogy téged.
Szépen kérjelek és a jóra vezeselek várjon hát
akor egy sepet hogy az ágyomba le fekszek.
Ot a szoknyámat le teszem gyolcs ingembe
meléd fekszem. No hát menyüink kis menyecske
Szégyenünket tegyük fere.
Mutasuk meg hogy mit tudünk.
Most már szépen briformájunk Emlékül.

Az irodalomban az ilyen jellegű alkotásokat *travesztizációnak* nevezik, amely a gúny tárgyává tesz torzított formában, bizonyos tiszteletet követelő alkotásokat. Alkalmazása visszanyúlik az ókorba.⁵¹

Nálunk a diákirodalomban honosodott meg, közkedvelté vált a kaszárnyákban élő katonák körében. Terjedése folytán népi ihletésű változatok sokasága alakult ki, többnyire kéziratban, katonák vezette füzetekben őrzik mindmáig.⁵²

A Lukács Károly füzetében található változatok bizonyítják, hogy a 20. század elején elterjedt műfaja volt a katonaköltészetnek, bizonyos tájékoztatást nyújtanak arról is, hogy a kaszárnyákban milyen életforma, gondolkodásmód alakult ki.

7. Verses levelek

I.
 (5. old.) *Reguta bucsuja*
Kedves jo szüleim Tudom fáj szivetek hogy három évig nem látok engemet Nékem is fáj szivem mint jo gyermeketeknek hogyijjen meszire eljöttem három évig töletek Oh köszönöm, Anyám ajo szivetségedet Hogy husz éves koromig gondomot viselted Minden féle bajtol engemet megmentetél. Kedves édes Anyám, ki a világra szültél engemet karjaidközt szépen fel növeltél
Pokálgatásidal sokszor megöletél hogy ha pedig sirtam karajczáral bitegetél hogy ha szökdöstem engem fenyegetél hog ha beteg voltam engem sítatál Szomszéd bodbol czukrot hoztál
Köszönöm jo Anyám Sok jo szivedséged
 (6. old.) *Mert Edes apám sokszor növeltetek a rosztol mindig őriztetek egy szoval*

⁵¹ SZERDAHELYI István – VOIGT Vilmos 1993, 794.

⁵² UJVÁRY Zoltán 1960a, 166–168; Uó 1973.

*mindég a jora kérteték. Szép viholában (!)
jártam Csinos fiu voltam a komisz
életre nemis gondoltam, nemis gondoltam
aszt még gyerek koromban hogy a kard
szij szorisa derekamot. Azt e sem gondoltam
katona legyek. Mindig aszt gondoltam
hogy el felejteneK Kedves jo test testvéreim
ozátok is szolok Mert közületek feledni
a karok Elmegyek Közületek a komisz
életre holmár sok háromidő nékem*

II.

(6. old.) *Kicsit Szomorú lesz.
Szegén legének veszet az élete Meg
csokolak titeket, kedves jo testvérek.
Isten veletek tisztelt rokonaim
Hatok is szolok mert látom
szemetekből hogy egem sajnáltok
(7. old.) Több ünepnap nem megyek el
hozátok, Sajnos életemnek csak hírét
haljátok Fogjátok hát kezet velem
mikor most megyek közületek Isten
most már Veletek Tisztelt jo szomszédok
kik a kapuban áltok könyes szemel
néztek rám Számatokra az Istentől minden
jot kíválnok. Mert már három évig
engem nem látok. Kedves pajtások
hozátokis Szolok, mert több, Karácsonyba
nem megyek hozátok. Drága szép
lányok, hozátokis, szolok, látom
Szemetekből, hogy engem sajnáltok.
mik mentem a faluból lányok kiseritek
az álamás felé, Aldjanmeg az Isten
minyátakat. Bucsut senkitőlsem
vetem. Midőn a házból kijötem
Nem mert gondoltam hogy több soha
(8. old.) vissza sem jövök Hátvagy meguntál
hogy nem jössz vissza. Miért néztél hogy
nincs ugya ki bus, özvegvet tarsa
édes anyádot nem éred ez oráb életben.
Mert egyetlen lányádot soha
Több meg nem látod. az esik nekem
nehezen milrt, kel hogy temes engem
De légy nyugot a jo Isten meg halgatja*

III.

Bizonyos eltérésekkel azonos a VIII. sorszámú levéllel
(9. old.) *Katona életről!
Irom leveletemet a boldog életről,
Melyet meg próbáltam, mondhatom...
.....
(11. old.) boldog nem lehet. Szégyelje meg az a
legény is magát, Ha nem képes hogy
szolgálja a hazát.
Irita Fodor Sándor.
1912. Május 5 én. este 7 orakor
Bécsben a krikisulban.*

IV.

(22. old.) *Szerelmes vers
érted nem talál szívem nyugodalalmát
tebened egyedül minden bizadalmam
kérek, hű kedvesem ezen
levelemben hogy csak egy évig légy*

*már türelemben hosszú lesz néked
én jól tudom egy évet el várni
dehogya igazán szerecs anyit értem
(23. old.) csak meg tehez mertén igiretem
adom inkább hazámat el hagyom
de téged még sem hagylakel míg
szemeimet, bémem hunyom
hüszerelemeknek csilagom feltűnt,
nékem az éjszaka hogy írjak, neked
levelet, nefelezzd életedbe engemet
az én régi jóságomat nékem
meg nem szolgálhatom mert én
érted sokat fáradoztam sok édes álmat
érted leszagatam bizom is ám az Istenbe
hogy tám megsegít időre, a sok fáradtságom
után enyim leszél te kedves babám
ej ha énasztat meg érném amit még
most e sem remelek hogy meg nyerhetem
szüvedet meg hosszabítom, életemet
hanem adig busszivembe zárlak
emlékezetemben tiszteltem zengő
(24. old.) szavakait néked ezeket kívánom
légy hű és boldog angyalom míg csak
élsz anagy világon tbt már nem írok
bezárom levelem írását álgyameg az
Isten a felolvasját.*

V.

(24. old.) *Lányhoz levél.
Kelt levelem 1912. évben. május havában
ezen leveletemet el küldöm meszire szép
magyar országnak kelő középében
írom leveletemet busmagánosságal ezer
kilencszáz ketöbe, május havában
amint leveletem asztalomra tetem
könyezet szemekel az égfelé néztem
Istenem teremtiom hogy kelenek
leni tehát kedves rozsám küldök
egy levelet a kiből meg értheted
kevés kérésemet met az én bus
(25. old.) szívem elvan keseredve, mert az én
bus szívem csak azért fáj mostanbogy
töled rozsám nagyon el maradtam
mert én éjel mindig veled álmodok
mert hará gondolok sokvíg
napjaimra el szomorult a szívem
a nagy fájdalomban mert, te kis angyalom
vagy egy szabad madár aki egyik
ágról a másikra szál mert nekem
a gyöng (!) világ nem engedti mert csak
madár, volnék hogy repülni tudnék
minden áldot este ablakodra szálnék
de hát mit csináljak hogy el
vagyok zárva a nagy bécsi magas
huszár kaszárnyába, mert énvagyok
talán a világon árva mint a
zöld erdőben kesergő madár
nemis tanalok vigasztalást míg kedves
(26. old.) rozsám nem öleljük egy mást mert
azén szívemben csakvan zárva, el rejtve
téged elnem hagylak életben, tenger
fenekének, könyeb, kiszáradni, mint
töled kedves rozsám el
maradni mert a meg zavar minket
szíve münk be átkozt legyek az életibe*

mikor én nem talállok már el mult két éve olvasd el kedvesem két kezem írását ha lehet kügyél röktön más virágot a tavasz megszokta. nyitni nám vigasztalása nem bír már érni engemet csak babám, kebled, vigasztald, kérem az jó Istent, életben tarcsony bushalvány könyvek, mossák kétt arczomot miata nemlátom a kedves, rozsámot tehát kedves rozsám arolis tudatlak, irdmeg leveledbe (27. old.) minden szándékosod mert én vagyok rozsám ojan igaz mint az magas égen a ragyogo csilag te is ird meg nekem szivednek szándékát ne hervagy sokáig életem, fonását kedves kis angyalom, mikor töled váltam gyenge szived, mindig, sirdogálni látam eszembe jutnak mostt mind aza vígnapok a melj hirtelen szomorura fordul mert nincsen senkim a kihez forduljak a kinek nyutanám, panaszzomat, nemhalgatja senki szívem, zokogását azér kérek töled levelemnek mássoljátját

VI.

(27. old.) Szerelmes Levél.
midön penámot felvetem, indujmeg hát penám levelem írni kedves (28. old.) szeretőmnek vigasztalására, szeretet kedvesem fogadbe, írásom nem lesz nékem töb válásom szép nefelejcsét ird be szivedbe kedves babám, arakérlek jusak, még eszedbe te kegyes termélél nékem eligedet fel szivedbe kedves babám ara kérlek áldozom érted egész életemet érted dobog szívem érted rebeg lekem, érted dobog szép lányi keblem mert mikor téged meg látlak szomorura perceim akor el multak, mikor látám, arcod, szép piros rozsáját ugy dobogot a szívem hogy nemis gondolod, most te hát ajálom levelem tenéked hogy rajtad kívül soha senkit nem szeretek hiábais porolnék (!) szerzeni mot (!) nincsen kívüled ki bebina (29. old.) fogadni mert mikor szememel szemed közü néztem foro, szerelemel egészen elteltem ne kételkegy kedves babám szavaim, igazak, szívem, szelyei szivedbe be hatnak álnokságot, nincsen szívemben vagy szerelemben de legyen hát, álando te szivedben de hogy ha te is igaz volnál bizon mint a harmat el jöhetnél én hozám kedves babám most csak aszt sajnálom hogy madár nem vagyok nemjárhatok szárnyon hogy ha az lehetnék szárnyon hozád menék terített karodal egymást, ölelnénk remélem hogy meg így egykor valahára meg segít az isten szívem szép virága most csak ara kérlek hogyne légyrolam el felejkezve mert nem vagy szívemben

el felejtvé ha te tudnád, szöke fátyu (30. old.) miért élsz te mástkis lányt meg ölelni hej a szive nem a tized akoris más van az eszibe, mikorneked, a job kezét nyujtá node hijába, a kis fa sem nő magába anakis más gyökere, a kik stáplája! szeretet kedvesem enyém ezohajtás tenéked, most mind, előszámlálom, szívemnek, gondolatját hogy legyünk egymásé, mert, a szívem aszt ohajtja ezen levelem azér irtam hogy szerelmet nyujtot egy pár felejtelek a szívemben, fehérozsa, hulatja a levelét, kedves babám, ne felesdel a nevem, et éna tiéd soha el nem felejttem, mesze földre visz engem a szerelem küldöm levelem egy szép huszárnak, tölem távol eset kinyilyt tulipántnak magasan, repül a veréb egyijen szerelmes lapra ezis elég isten veled meg a gyönygy harmat már többet nem irok isten veled vége.

VII.

(31. old.) Szerelmes vers.
Irom levelemet tenéked anyalom szívemenek álasztott kedves virágom, érzem kezemek lasu mozdulását indítom, tolamnak. csöndös harjogását (!), segid meg istenem reszkető karomat hogy irhasam, sororomat gyenge galambomnak, tisztelek csokolak, kedvesem, mindenkor, csak te vagy jo eszemben, fáj a szívem hogy veled nem beszéllek drága kedvesem nálad nem lehetek, mert a hogy szeretlek aszt az Isten tudja aki a világot bölcsen kormányozza a ki voltam, én azis maradok hozád kedves rozsám igaz és hü vagyok, így hát kedves rozsám szívem kívánatát. tagad meg bus szívem érted dobogását reszkető karomnak szomorura írását keserü könyvem (32. old.) nek gyöngö hulatását kélek ved szívesen ezen szavaimat oh drága Galambom csokolom a szadat eszt kívánom neked vigasztalásodra, gyászba van életem egészen borulva, mesze estem, buval, töltöm napaimat nincsen semi kedvem, nemis találhatom még szívemre várt enyhe vigasztalást nem hoz még kedvesem keten nem öleljük egymást, mert csak akor érzem magamot boldognak, mikor téged gyengén át karollak. vége. Irtam. 1912 Junius ho 20 án Huszér Lukács Károly 1910 béli Bécs ben.

VIII.

(34. old.) Katona életéről.
Irom levelemet, boldog életemről Melyjet Megporobáltam, mondhatom, eből. Tudokis beszélni, csak jól figyeljete. Megtudjátok, mondani. Kinek van jobb dolga mint a hatkoronásnak, Kinek

bár nem volt jó teste katonának,
fizet, hat koronát minden esztendőben
s jajgat hogy megint kel, neki fizetni
(35. old.) Mind ebbena nagykaszárnnyában
szenvedni Node sem baj. Katona: job
nyugotton, othon míg én szenvedek a
házáért hol ott verejtékem, Szolbat
Hogy elviték Regutát batár szélére
Marat othon hatkoronás legénnye
Vigasztalja a jó Anya a lányát Hogy ne
szerese katona babáját édes Anyám
nevigasztaljon engemet. Ne hagyam el
a katona szeretőmet Mert az ügyes ha
poros is a füle a házáért nem maradok
othon és ha valahol, elvész a csatába
Dicső neve, fent marad a házába
meg könyezem, még meg is Síratom és
gyászolom, édes anyám míg ott el
nemhagyom Szégyelje meg minden leány
ön magát. Mert a mely lány
ilyjeneket szeret el nem, és ez
(36. old.) életben soha boldog nem lehet.
Szégyeljem az a legén is magát
hanem képes hogy szolgálja a
Császárt vagyis a Hazát!

IX.

(36. old.) Levél A Lányhoz.
Szeretet Kedvesem. Ezen levelemet
írom teneked miként, kezdjem
hogy szívem, fájdalmait egy kisé
meg szüntesem Egy pár soraimmal
Meg lepem szívedet mert
a távolban sem felejtlek tégedet.
Halgatom a csengő fának a zugását
De nem halom a babám vigasztalását,
Bizonitom soraimmal, hogy ha szerelmem
holtig hümarad, Kedvesem, rolam
emlékezél az én bus szívemről el ne
felejtkezél, Tele van a szívem
(37. old.) fájdalommal, telve mint
a mely kis madár el veszti a
párját és nem találja seholse
nyugalmát én is elvesztetem, az én
kedvesemet seholse találom
hiába Keresem. Mikor kedves
babám te jutsz az eszembe nehéz
bánat, fekszik a szívemre.
nem virágozik a rozsa most szép
rozsát nem gondolok soha másra
csakreád, mint a tiszta nyári
égen a csilag, egyre hul érted szívem
gondolatja, véletlenül fel tekintet az
égre nincs csilag mind lebulot
a földre lebulot menyí Reménységem
csilaga, hogysis lenék, boldog én
hát valaha, Fel tűnik még remény-
ségem csilaga nem lesz mindég
(38. old.) életem ily nostoha el mulik
majdm a bánat felbő egemről
és új szerenycse kerül akkor
énis. Boldog leszek teveled nem
zavarja, bus fájdalom keblemet
Szelid felbő égi, sohatás végig hat
szívemből, el oszlik a fájdalom.

Az ákácza hulatja a levelét nem
ismerk én most náladnál más
Lányt, nekem a szívem fáj de
csak teérted és most egy egylevelet
tehozád, bocsátokj Öröm találkozást
bus szíved maradok Hogyha a szíved
huz ere akkor választ várok. Szerető
kedvesem, írom levelemet a Melyben
írom minden szerelmemet olvasd fel
hát hü kedvesem, ezen levelemből,
a mit beleírtam bánatos Szívemből
(39. old.) nem kívánok. kedves babám egyebet
csak úgy szeres egem mint én szeretlek
tágedet. Szerető kedvesem midőn ezen
levelemet írom a szívem fájalmát
én már alig Bírom mert az én szívem
berég bevan kerítve, mint a szép piros
rozsa a zöld fának levelébe, nem hervadsz
ki soha a szívemből míg csak halom
nevedet neked. Ha te szeretsz én is úgy
szeretlek a siring elsem is felejtlek
Reszkető két kezem miért nem írsz
ojat, hogy az Én babámnak a szíve meg
meg lányújon. Tám nem lányul meg soha
hogy meg vigasztaljon hogy, szívemről,
a bánat hogy már el oszolyjon És hát
szépen. Kérlek kedves babám zárd szívedbe
szerelmemet, az én szívem nem választ
mást sohase helyjeted. Reszkető a szívem
(40. old.) is mert eszembe jutál eszembe
vagy mindig, nem tudlak feledni
Álgyonmeg az Isten minden féle jokal, mint
a búza szálat arany harmatjával mágem
irtam szívemnek titkát, melynek sorainbol
meg értheted hogy igazán szeretlek hate
szeretsz én is úgy szeretlek a siring végig
elsem is felejtlek. vége.
Írtam ezer kilenszáz tizen ketőben
Lukács Károly, 1910 béli öregszenu
dő kinek még csak tizkis agyusztált
honap a komisz élet.

X.

(47. old.) Vers
Sír a madár mert elhagyta fészékét.
Sír a magyar mertelhagyta Szülőföldjét,
Kerülünk a hunczut Szerb kezébe,
Piros vérünk ki folyék a földre. Ne csügedjel
Magyar fiuk végképen. Megsegít még
minket is a jó Isten. De a vérünk ha ki
folyik a földre Piros vérbe leszünk mi
eltetve. Elposztulunk mint őszel a falevél.
(48. old.) A ki több több tavaszt már nem remél.
Mert az Isten minketugy meg szeretett.
A nagy veszéljtől ki kerülni nem lehet,
Mert mik aztat szívesen kikerülnénk.
Ha a császár szép vitéze nem lenénk.
E nagy útnak mostan neki indulúltunk,
Jo szüleim töletek el búcsúzóink.
Szüleim és testvéreim. Az Isten minket
is álgyonmeg Jo Szüleim ha valamit vétetem,
Igen nagy sorban engedjete meg nekem.
Ha majd egyszer megsegít a jó Isten,
Hogy még egyszer meg nezem Szülőföldem.
Merha mostan elpusztulok híremetsem haljátok,

*Néha néha eszkebejut hogy volt magoknak
fiok. A ki nagy csatába vég kép elbukott.
Utolsó páér sorom ezel bezárom.
Kedves jo Szüleiim Több választ nem várok. vége.*

XI.

(49. old.) Szómoru Búcsú.
*Ha a falún végig megyek mindenkitől
búcsút veszek. Nem tudom engem valaha
láttnak többé vagy soha. De kavicsos, nyújtom
mindenkinek úgy ajálom az Istenek,
Nekem is jo utat mondanak. De ase még
nemvigasztalnak. Öntöm könyveim záporát.
Meg ásztatom hazám porát. Csendes hazám
megérdemli. Érte könyvet hulasztani
Zöld az útnak a kétszéle. De kavicsos a közepe.
Masérozom búsan rajta, Sűrű könyvet hulatva
Kedves rozsám ne siras meg engemet. Hogy a
császár katonájaletem. Visza jövök három
esztendőre. Adég selég a más szeretője,
Levelet irsz. Regede városba. Fecske madár
Legyen a postája. Könyeidel írd fel a levélre,
Hogy állandó a szived hűsége. Kapitány úr
álasan meg klérem olvasael mivan írva
(50. old.) levelembé. Az van fiam a levélbe írva.
Hogyszómoru érted a ki írta. Kapitányur
meg köszönöm szépen Irja visza rózsza
piros szín levélbe. Aki írta ha eljőne
hozzám. Hervad arczám pirosra csokolná
Késő este tekincs ki az utra Ha kutya
egy idegent ugatna Hátba bizony nem
ugat hiába, Én leszek a házad kapujába.*

XII.

(50. old.) Szülőkhöz ves!
*Szívem fájdalmi közt írom leveletem.
Az által tudatom kedves Szülőimet.
Kedves Édes Apám és Kedves Édes Anyám.
Áldjon meg az Isten felnevelő dajkám.
Felnöveltetek engem húsz éves korpomig.
És még a fuvo szelötől is féltetetek mindig.
De már én magoktól mostan bucsut vettem.
Az ország védője lettem Karjaik közül mikor ki indultam.
(51. old.) Én is nagy keserűségembe sírásra fakadtam.
Most azért fáj szívem miért távol vagyok.
Nem tudom otthon hogy mi a változások.
Mert én csak vándorlok mint őszel a gólya.
Eltelelnék Soknak nincs párja vagyis pártfogója
Kedves jo Szüleiim a kik emegetek,
Köszönöm hogy edig híven neveltetek
Az úrnak áldása maradjon veletek.
Kedves Édes Anyám ki a világra hoztál.
Az ég viharától mindég ol talmaztál.
Az én Istenemet én szivemből kérem,
Hogy halgassa meg ezen dicső könyörgésemet,
Hogy egykor magamat hasznába láthatnám,
és bánataimból meg vigasztalhatnám.
Töltöm minden napjaimat,
Mert Szivemből várom Szabadulásomat,
Hogy ne írjak többé ilyen gyászos sorokat.
Hogy borulhasak még keblkére Édes Anyámnak
(52. old.) Hogy meg vigasztaljam az Édes Anyámat,
Hazámnak földére küldöm sórsaimat,
Mert a katonasság mesze távollított,
Kedves Szüleiimnek gondait réám*

*bánatot hozot, Kedves Szüleiim a kik felneveltetek,
Húsz évig engem híven őriztetek.
Német szolgájának, áltol engedtetek,
Mikor kellett volna hasznamot vegyétek.
Hű gyermeketek szeved a hadseregnél.
Szép hazámért testem be teszem a földbe.*

XIII.

(55. old.) Lánynak vers
*Szárnyára eresztem ezen leveletem.
Küldöm kedvesemnek szómorú életmet,
Kívánom ezen pár sor irásom a legjobb
Egészségben találjon kedves rozsám tudom szived
meg könyezik midőn E levél hozád érkezik.
halgasd meg, Szivemnek sűrű sobajtását
Szememből, sűrű könyveim húlását kedves rozsám
Nem sajnálom töled leveletem köszöntelek.
Szívből mint hű kedvesemet. Az Isten
tartson meg sokáig tégedet. Kívánságom
szerint adjon Isten egészéget. Elbervad
a virág meghal a remény is ha madár
lehetnék hozád el repülnék Meg hervadt
arczodra foro csokot raknék, kedves kis
Angyalom midőn eszembe jutol,
Ketős bánat érkezik szivemre mert rajta
Kívül mást nem is szeretek még a
(56. old.) míg a sötét sírnak. Fenekén nem leszek
de még azért hiszem Az egek úrát hogy még
idővel meg láthastjuk egymást.
Bécs város a mijen nagy,
Te galambom oljan szép vagy,
Ha téged csokolhatnálak
Bécs városér nem adnálak emlék.
Vége.*

XIV.

(64. old.) Levél a lányhoz.
*Szeretet kedvesem Bocsánat mielőt pár
soraim tehozád intézem de szivem
Nem tarthatja, igaz szerelmedet nagy
szerencsébe részesülnék ha ezen soraim méltó
lene szivednek, le csilapito felelet ere
(65. old.) mert minden madárnak szabad szárnyán
járni csak Nekem nem szabad veled
múlatozni mert mikor két édes szív
egy mástól elválik még az édes mézis
keserűé válik Angyalom edesem szivem
Árvaságát csak nálad keresem, te vagy a
Drága szerelem virága melyre életemnek,
látszik ki látása mert minden minden
Kikeletben fa és virág csak egyszer nyilik
Angyalom fája szivem, még mostis
utánad vágyik, nem tudom el feledni
azon boldog napokat melyben el
tőtötünk oráinkat mint
Menyben az angyalok ályyon meg
az Isten szeretet kedvesem.*

XV.

(66. old.) Más
*Mesze távolból vetem fel Penámat
hogy hozád kedvesem levelet indicsat
Indítom soraim reszkető kezemel,
jaj Istenem penám miképen indicsam
Hogy éltém sorát vele le írhasam*

Gyenge ujaimal nem tudom le írni Reszkető
kezemel asztot lerajzolnom Mert nekem
azota nem volt egy vig óram miota nem
látlak tégedet kedves rozsám Reszket
gyenge kezem bágyat minden részem
Midön kedves rozsám e levelet írom
mert nem ragyog anyi csilag fent az égen
Mint a hányszor eszembe jutsz csak egy
napis nékem Sötét gyászba borúlt feletem
az égis hervad érted hervad mán azén
Ifjuságom nem birlak egy perczig sem
felejtteni kedvesem szívem érted a bánat
(67. old.) repesztí bár nincs semi bajom mégis
csak bus vagyok hogy töled kedvesem
Ijen mesze vagyok a távolba töltöm
a szép ifjuságom így nincsen nékem
soha egy vig napom majd ha egykor
találok tégedet, angyalom a kor fogja
Szívem bánatát leteni ha szívem a szíved
Dobogását erzi szenvedek éreted kedvesem
SZívesen feláldozom érted utolsó csep vérem
Jaj Istenem mitérnekem az az élet ha
nem ölelhetlek kedvesem tégedet feljön
Még valaha életem csilaga ha akarom
Szívemet szívedhez szorítja fehérr galamb
Két szárnyára kelhetnek ablakodon
Rozsám berepülnék tudom meg halgatnád
Rozsám panaszomat megenyhítnéd
az én szívemnek fájdalmát bár csak
Szívem buját ide leírhatnám hogy leg
(68. old.) kiseb bajom lerajzolni tudnám penám nem
Irhatja szívem nem monthatja Mert
Érted a bánat szívemet elfogja úgy
érzem magamot mint párja vesztet madár
Amely egyik ágról a másikra száll A
Szerelmed bántja mardosa szívemet mert
te vagy egyedül életem csilaga Csilag nélkül
Pedig sötét az éjszaka tisztelek tégedet
mint hü kedvesemet az Isten áldása
Maragyon veled Kedvesem.

XVI.

(69. old.) Szerelmes vers.
Szeretet kedvesem ezen levelembé
Köszöntlek mid hü szeretőmet,
Midön be ültem asztalomhoz írni.
A könyeim elkezdtek peregni.
Írom leveletem egy szép virágszálnak.
Tölem a távolba lako hervadonak.
Az én hervado rozsámnak ezen pár
szavamat indítom hozzája álgyon meg
Az Isten szívem rozsája indítom
Penámot gyászos indulatal,
Számllálom napjaim buval és bánatal.
(70. old.) Mert miota a sors töled elszakított.
Azota mindig bus és árva vagyok.
Mint a bus gerlicze mely párját elvesztete,
Szeretet kedvesem ha ne talán úgy
Történe hogy szívemnek nem kelenél,
Által adnám inkább magamot a
Halálnak bujdosója lenék e nagy világnak,
Ezel Bezárom.

XVII.

(70. old.) Lányhoz
Töled kis angyalom úgy el vagyok zárva nem
Tudom hoghy mikor jutsz gyenge klt karomba.
míg meg nem lesz számomra a sir verem.
Ásva Isten úgy segítsen mit a hogy gondolom
Velem legyel, boldog kedvesem angyalom,
Mert teveled leszek boldog evilágon szomorú
szívemnek, vigasztalo párja nyílt igaz
Szível veszem fel Penámot kinyilatkoztatom
Leg főb huzalmamot mejet egybevéve
(71. old.) Időnek múltja elragadot egen a te hü
kebledről a melyre aszt bitem szerelmünk
Vizbedől ha sirba bukok az igaz szerelem,
Akor nekem oda az életem az elmúlt
Időben ha semit sem tudok viruló tavaszra
ha nem tekintenek a kor el mene a
Reményöm és aszt mondanám, oda
Az életem nincs mán töb tulipánt
Száráz koro lene nekem a szép rozsá
A hejet a mit egy igaz szív meg nem
érdemelhet pelda csak elcsábitanak.
szava megis az a két szív mindezt letipolja.
Mert a két igaz szív mindenüt győzelem,
Nálad is az legyen hát az igaz tudat,
Minden szozatod szívembe van verve nem
is felejtlek el csak egy a mejet
eljegyeztem ha feletünk néha lángolo
szívembe fel tünik éjel jut eszembe
(72. old.) Néha mert mijánad történik szívem
Fájdalmába mesze vagyok töledd Fekete
városba hogysis leszel ezen a világon
Minyár most sohajtom neked lediktálom
Irtam ezen versemet a hitván levélre,
Hogy köszön joban a rozsám szívére,
Mert eztet egy hü szív rajzolta reja,
Sokszor ezen könnycsepje hulot is
Reája míg én munkálkodtam ezen
Verseimbe unalmas oráim jutotak
Eszembe legyel hűségemnek tanu
Bizonsága szívem az árva szívemnek
Felemása nem írok most töbet
Levelem bezárom álgyameg az
Isten, szeretet kedvesem!
Bécs városa a mijen nagy kisangyalom
ojan szép vagy hatéged csokolthatnálak
Bécs városér nem adnálak, irtam mind öreg
szenvedő 1913 ban Lukács Károly vén.

Arcképhez írt verses levél

XVIII.

(20. old.) Katona vers
kedves jó szüleim mint egy vándor
madár hozátok beszéllek hogy
meglásátok az én szépségemet meszeföldről
és most tihozátok szolok mot inen
nem utazok kívánok meg látni e
kedves, szüleimet és testvéreimet
kedves jó szüleim mesze vagyok
hozátok de azért vegyetek, mint ha
épen veletek beszélnék ha bár most
szolni nem tudok mert csak
papíron vagyok, hej csak szolni
tudnék fíjuji szavakat át ölelném

(21. old.) *vitéz karjaimal de nagy öröm
lene kedves szüleimnek haigy hát
látnálak ép szememmel demiel
iten csak, rajzolva vagyok azért, ajkaimal
egy szotsem monthaton vegyéték
szívesen, nem vagyok idegen, fogadjátok
esztbe, tiörökötire (!) jöten hisz mint vándor
én hozátok, szüleim házába, majdcsak
hejet kapok, tündér képrml veletek
beszélni szüleim és testvéreimet és
rokonaimot egészébe élnek épezetek
csak aszt bajom hogy szüleim
velök nem beszélhetek és csak azért
kültem azén arc képemet hogy
felkeresem kedves szüleimet
hogy felölem mindig nyugatan
legyenek míg fíjuji szavakat
velek beszélhetek kívánom istentől
(22. old.) *álgymeg mind minyádot
kérem hát hogy ezen arc képet vegyéték
szívesen fogadjátok ötbe
hajlékotokba, sorozátok az atyafi sorba
hoza az isten majd aszt az időt
kinél elhata helit majd vissza jön
álgymeg az isten kik kívagytok
látni, kik ezen levelet fogadjátok
fogjátok olvasni végig irtan egy vers.**

A már említett Keszeg Vilmos szerkesztette *Krizsa János Néprajzi Társaság 7. Évkönyvében* a szerkesztő az írást, írott kultúrát és a folkór kapcsolatát vizsgálva külön fejezetet jelentetett meg a népi verses levelekről.⁵³

László Gyula megállapítása, amelyet 1943-ban közölt: „Érdemes dolog lenne a népi levelezés és a kéziratot leleveleskönyvek minél teljesebb összegyűjtése, mert enélkül a népi magatartásvizsgálat adattára csonka.”⁵⁴

Nos, éveken át próbáltuk számba venni a népi verses leveleket: a nyomtatásban megjelentek közül 132-nek ismerjük forrását, közöttük egy dánfalvit találtunk.⁵⁵ Jelentősen szaporodott a kéziratot verses levelek száma, többnyire háromszéki és csíki gyűjtés eredményeként. Összesen összegyűjtöttünk 266-ot, amelyből csíkdánfalvi 148, a közölt 18-al együtt 166. A füzetekben általában néhány, a tulajdonos által kedvelt vagy megismert levelet találtunk, de a dánfalvi Dobos János füzetében 23-at, a Kovács Albertében 11-et.

Külön csoportba soroltuk az arcképhez csatolt verses leveleket: nyomtatásban 3-at, kéziratban ketőt találtunk. Itt kell megjegyeznünk, hogy a verses leveleket füzetekbe írták le Dánfalván is, de egyetlen esetben nem a leírt szöveget másoltuk le, hanem a dánfalvi Albert Mihály első kérdésünkre 1972. június 16-án, 56 évvel később, azonnal elmondta

az 1916-tól ismert verses levelet. Sajátos utat járt be. Albert Mihály Csíkdánfalván 1894. május 5-én született, innen vonult be katonának az I. világháború idején, 1916-ban már fogságban volt. Mint foglyot, egészen Közép-Ázsiáig szállították. Taskentben négy és fél éven át tartózkodott több fogolytársával együtt. Ma már nem tudjuk kideríteni, hogyan írta le, vagy tanulta meg azt a verses levelet, amelyet emlékezetből mondott el, s amelyet arcképhez csatolva katonák szoktak küldeni elsősorban szüleiknek. Így mondotta el:

*Kedves jó szüleim, jó napot kívánok,
Mint egy vándormadár, eljöttem hozzátok.
Messze földről jövök család körötökbe,
Arcomot lássátok ezen az arcképen.
És mint vándormadár, veletek maradok,
Legyetek szívesek, fogadjatok híven,
Sok számos évemben tartatok meg engem,
Mikor hazajövök, megszolgálom néktek.
Ambár szólni tudnék néma ajkaimmal.
Most pedig azt mondom, az az ember boldog,
Ki nem próbálta a katonaságot.
Szeretett gyermeketeknek mondhatom magamot,
Idegen országban töltöm napjaimot.
Idegen országban nem látom az én hazámot,
Éltesse az Isten, kedves jó atyám,
Aki bánatimban gondot visel reám.
Hogyha elgondolom ezen esetemet,
Szemeimből záporoként könnyek hullanak.
Küldöm ezen fényképet, hogy emlékezzetek meg rólam,
Mert falon látjátok arcmásom képét.
Ezzel végzem soraim írását,
Áldja meg az Isten a felolvasóját!
Írtam Albert Mihály 1916, nem tudom melyik hónapban,
Üzbekisztán megye, Taskent.*

Ilyen arcképhez csatolt verses levél a Lukács Károly füzetében a 20. oldalon található, itt a XVIII. számú. A legtöbb levélre nem a népdalok gyakori idézése, vagy részletek beírása a jellemző, mégis találunk olyanokat, amelyekbe egy-egy szép népdal valamely részét illesztették. Csupán néhányat idézünk:

*Szerethettél volna, ha szép nem voltam is,
Mert én szerettelek, ha szegény voltál is.
Megélhettünk volna még a kősziklán is,
Elfekhettünk volna ketten egy párnán is.
(Székely Nemzet, I, 58, 1883. április 17.)*

A dánfalvi Zsók József, aki katona volt, és távol élt kedvesétől, 1906-ban balladai hangvételű levelében írta:

*Köztetek kedves, szerelmes virágom,
Szépen nevelt gyenge tulipántom.
Bárcsak, édesanyám, ne is szültél volna,
Rengő bölcsöm helyett sírba tettél volna,*

⁵³ ALBERT Ernő 1999, 30–56.

⁵⁴ LÁSZLÓ Gyula 1943, 89.

⁵⁵ ALBERT Ernő 1969. május 25., 3.

Szemfődelem helyett liliom nőtt volna.

Hej de bajos a szerelmet titkolni,
Mint a rózsát tövis közül kiszedni,
Hej de bajos olyan szívet találni,
Kivel holtig meg lehessen nyugodni.

Még néhány sort idézzünk dánfalvi verses levelekből:

Mért kell a madárnak ősszel messze szállni,
Két szerető szívnek egymástól elválni?
(Dobos János füzete – 1936)

Mint a bús gerlice elveszti a párját,
Ki nem találja fel az ő kedves társát.
Ki búsán turbékol elveszett társáért,
Én is úgy búsulok az én kedvesemért.
(Kovács Albert füzete – 1938)

Könnyebb kösziklának lágy viasszá válni,
Mint az én szívemnek tetőled elválni.
(Kovács Albert füzete – 1938)

Búsul a madár is, ha messze van a párja,
Hát az én bús szívem érted hogyné fájna.
(Kovács Albert füzete – 1938)

Mivel a verses levelek írás útján terjednek, úgy tűnik, hogy megmerevedett szövegek jutnak el egyik füzetből a másikba. A felsorolt eléggé nagyszámú verses levelek azonban arra bizonyítják, hogy a másolók akár nyomtatott, vagy akár barátoktól, ismerősöktől kézírásos füzetből másolt szöveget nem szó szerint veszik át. Oka lehet, hogy nem tudják jól kiolvasni a már leírt szöveget, de az is, hogy sajátos helyzetükhöz igyekeznek igazítani az előző leírást. Korábban a 342 levél 6306 sort tartalmazott, közöttük 1050 olyan sor szerepelt, amelyben a levélről, írásáról, küldéséről írtak. Ezek között csupán 70 esetben találtunk azonos sort, de ekkor is a levél többi része eltérő. Megállapítható, hogy a kézírásos füzetekben található verses levelek is változatokban élnek. Jó példa a Lukács Károly füzetében található két levél: az egyiket, a III. számú Fodor Sándor írta, amelyet helyszűke miatt csak két kis részletben közöltünk, a másikat Lukács Károly írta le, némi változtatásokkal.

A verses leveleket bizonyos költői tehetséggel rendelkező falusi néptanítók, kántorok, históriások, ponyvaírók jelentették meg, amelyeket lemásoltak az idegenbe szakadt fiatalok. Félnépi termékek, de bizonyos időszakban közkedveltek voltak a fiatalok körében. A népi líra részét képezték.⁵⁶

8. Lakodalmi rigmusok

(60. old.) *Völegény a menyaszónyját kéri.*
Édes Apám, Édes Anyám szivből most
kesereg azt hiszem. Mert már gyönyörűségök
nek virágát elviszem. Mert gyönyörűségök
ez vala. Mióta e világ bimbóját kinyilta
Ámde a virágot is a kertész palántálja.
De hiába fáradozott másé lesz virága
Igy van egy anyának egy kedves lánya,
Más kezébe kerül a legjobb korába, Anyám is
A lányát szépen fölnevelte de az Isteni gondviselés
Őt nekem rendelte, Segítő társamnak őt elis
folgadtam szívemnek szándékát neki
átal adtam, Szentül megesküdtem az
Isten házába, hogy ezen kis lánynak
én leszek hű párja, szépen megköszönöm
felnevelésüket. Az úr kormányozza
E földön életüket. Jútalmaza visza
Fáradozásukat, Hogy nekem nevelték föl
(61. old.) *kedves lányukat, ti pedig tartozó jo testvérek,*
Az Istentől reátok sok bö áldást kérek.
Hogy a testvériség köztünk fínt maradjon
Béke és jo akarat köztünk virágozon,
Szivemből kívánom
Mikor esketőre menek a menyaszonyosháztol
Eljött azóra melyben készüljenek.
Egem ez és ez küldöt követnek.
Hogy lányok adnák át hitvesének.
Bocsássák el vélem de nem mit végtére,
Hanrm a hitnek és szeretetnek egybekötésére
Jelenyűk meg tehát az Anyakönyvezetőnél,
És az Istennek Szent Házában.
A hit letételnek meghalगतásán.
De minek előtte itt bagynád e házat.
Ad át szüleidnek mostani búcsodat.
Ejcsél ő nájok egy kétt búcsú könyvet
Hiszen ők tégedet gondosan felnöveltek
(62. old.) *Mert gondold meg hogy mávaltozik*
meg a sorsod jora vagy roszra.
Holtig tarto boldog vagy holtig tarto boldogtalanságra
Kívánom tehát én is hogy hittel és szeretettel
Áldjon meg az Isten szerencsés életel
Szivemből Kívánom.

9. Búcsúzás

(73. old.) *Az 1910 beli öreg harcosok nevében.*
A ki nem evet komisz kenyeret nem ült
búsúlva struzsakja melet nem állt
örséget, viharban esőben nem jártas
a katona életben, mélyen megrendülve
a 3 évi valamint a sok 24 orai nehéz
szolgálatot megtört szomorodot szivel
adjuk tudtára Bécs szolgáló 1910
beli szent és sértehetelen öreg csontok,
minden szülőnek, sogornak, unokanővér
és fivérnek, rokonak, barátoknak és ismerősnek,
valamint szakácsnőnek
szobaciczáknak férhez menő szende
lánynak, csinos kis bakfisnak
elválni készülő aszonynak, gyászfátyolt

⁵⁶ KATONA Imre 1970, I, 870–871.

levetét özvegynek, legkedveseb választottnak és mind az it nem említetnek, hogy a foron szeretett feledhetetlen és a sok keserőségre (74. old.) emlékeztető folyó évi június hó 24-én éljel 12 orakor a felvállukusok (?), pakatáskák és polczok keserves siránkozása és a szerencse váro 1911 beliek eget verő rémitő indiánus üvöltésel és a nagyon sok idejü 1912, beliek marha és bivaly orditása melet hosszu és kínos olvasgatás után végre jobb létre szendeduült, a drága maradványok katonai pompával a nagy egreczér placzra fognak kivitetni, a szegény szerencse vár 1911 beliek, de még a sok idejü 1912 bekiek kíséreteben, tekintetel, a gyászolók gyenge pénz készletére a végtisztesség és a lakoma költségeit a kantinos fedezi, most adjatok kezet fiatal pajtások, bucsuzni akarok, hogy a bucsúzásom nehezemre nem esik már az is bizonyos sok szép időt rosztat éltem itt veletek én is (75. old.) megérdemlem a czabil életett, de tik maradjatok mert az időtök sók, hogy az menyi lebet lizsámitani igen bajos, most már búcsúzásom veszem kedves lovam töled, húséges voltál hozám azt feledni nem tudom, egy amiért a rácsujba sokat piszkoltok meg érted a másik meg, hogy a hátam gerinczít igen sokszor megfogatad, Isten veled lodungtáskám

téged sem felejtelekel gyomrom éhségtől sokat szoritotad el, kardom karabélyom tinektek mit szóljak, kik fegyver vizitnél soha be nem váltatok, kedves kengyelvasam téged is szeretelek mert a rozsdától sokszor alig ösmertelek meg, kedves paktáskám rolad sem feledkezek meg tebened volt minden reménységem nehéz gyakorlatkor pucsolo szert és a komiszt beléd tettem, kedves foltos csizmám tikteket nem (76. old.) igen szeretelek, mert vacsora bejet sokat keféltelek, tikteket kedves mandurjaim az Isten áldjon meg menázi helyet sokszor vartalak meg, és most utoljára kedves struzsákom megemlékezek rolad, mer a derekamba a fájást sokat bele hoztad, ezel bucsúzásom végzem most már komisz élet Isten veled áment. Egy eltöröt lámpa fényeskedjék az elhult Sirja felet, az 1913-ban szabadságot váro öreg csontok nevében, Zug a vihar csapkod a kaszárnya felet ifju huszár posztot áll az áristom elöt, bent meg az egyesben öreg csont álmodik, Oly édes az álma, otthonról álmodik azt az álmodta éppen öllelte kedvesét felébredt mert haja a kulcsok zörgését kejfel öreg bátyám o szol az ifjabik eredj aferolni, letelt a három év, vége.

Albert Ernő – Sepsiszentgyörgy, Benedek Elek u. 8, 4A/9, RO-520067, alberterno@vipmail.ro

Irodalom

ALBERT Ernő

1969 Dánfalva, *Hargita*, II, 122 (390), május 25., 3.

1999 A népi verses levelek, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 7, KJNT, Kolozsvár, 30–56.

2004 *A halálra táncoltatott leány*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

ALBERT Ernő – FARAGÓ József

1973 *Háromszéki népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

ANTAL Árpád

1962 Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, VI, 1, 27–67.

BÁLINT Gyula

é. n. *Statisztika*, (kézirat).

ENDES Miklós, dr.

1994 (1938) *Csik-, Gyergyó-, Kászsanszék (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

GARDA Dezső

1999 *Főnépek, lőfők, gyalogkatonák Csikban és Gyergyóban. Csik és Gyergyó gazdasági fejlődése és népességének alakulása 1750-ig*, Státus Kiadó, Csíkszereda.

KÁLMÁNY Lajos

1952 *Történeti énekek és katonadalok*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.

KALLÓS Zoltán – SZABÓ T. Artilla

1970 *Balladák könyve*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KATONA Imre

1970 Verses szerelmi levelek, in: Ortutay Gyula – Katona Imre: *Magyar népdalok*, I, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 870–871.

1977 Daloskönyv (szócikk), *Magyar Néprajzi Lexikon*, I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 552.

KATONA Imre – LÁBADI Károly

é. n. [1980] *Erdők, mezők, vadligetek. Drávaszögi magyar népballadák*, (tanulmány és jegyzetek kíséretében közzéteszi Katona Imre és Lábadai Károly, a dallamokat lejegyezte és rendezte Olsvai Imre), Fórum Könyvkiadó, h. n. [Szabadka].

KESZEG Vilmos

2008 Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség, *Néprajzi Egyetemi Jegyzetek* 3, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

- KESZEG Vilmos (szerk.)
1999 *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 7, KJNT, Kolozsvár.
- KONSZA Samu
1939 Adalék a népköltészeti termék születéséhez, *Erdélyi Múzeum*, XLIV, (X) 3, 291–294.
- KOVÁCS Ferenc – FARAGÓ József
1958 *Íratosi kertek alatt. Kisíratosi népköltészet*, (szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József), Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- KÜLLŐS Imola – SZEMERKÉNYI Ágnes
1981 *Paraszti írásbeliség* (szócikk), *Magyar Néprajzi Lexikon*, IV, Akadémiai Kiadó, Budapest, 182–184.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 Verses népi szerelmeslevelek, *Termés* (ősz), Kolozsvár, 89–93.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, Pest.
- ORTUTAY Gyula
1974 Szóbeliség és írásbeliség kölcsönhatása, in: Voigt Vilmos (sajtó alá rendezte): *A szájhagyományozás törvényszerűségei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 100–104.
- ORTUTAY Gyula – KATONA Imre
1970 *Magyar népdalok*, I–II, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- OSVÁTH Judit
2002 Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola, *Magyar Könyvszemle*, 118, 4, 431–439.
- PENAVIN Olga
1978 *Korógyi (Szlavónia) népballadák, balladák történetek, balladák dalok*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- SÁNDOR Imre
1910 *A csikszentsimoni Endes család levéltára (1544–1848)*, Kolozsvár.
- SÁNDOR István
1953 Világos és Arad a magyar néphagyományban, *Az MTA Társ. Tört. Tud. Oszt. Közl.* III, 159–168.
1967 Az aradi vértanúk nótájáról, *Ethnographia*, LXXVIII, 4, 507–522.
- SIMON Péter
1895 *Király és nemzet. Visszapillantás I. Ferencz József Magyarország apostoli királyának uralkodására 1875-től 1879-ig*, Kosmos Műintézet nyomása, Budapest.
- Statisztika*
1893 *A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredménye*, I, Budapest, 34, 246–147, 152–158–164.
1916 *A magyar korona országaiban az 1910. év elején végrehajtott népszámlálás eredménye*, I, Budapest, 18, 168.
- SZABÓ Sámuel
2009 *Erdélyi hagyományok 1863–1884*, Szabó Sámuel és gyűjtőinek hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin, Európai Folklór Intézet – Mentor Könyvkiadó, Budapest–Marosvásárhely.
- SZERDAHELYI István – VOIGT Vilmos
1993 *Travesztia* (szócikk), *Világirodalmi Lexikon*, XV, 794.
- SzOkl
1872–1934 *Székely Oklevéltár*, I–VIII, Kolozsvár.
- SzOkl Ús
1983–2006 *Székely Oklevéltár, Új Sorozat*, I–VIII.
- TAKÁCS Lajos
1951 Népi verselők, hírversírók, *Ethnographia*, LXII, 1–2, 1–49.
1988 Paraszti történelmi költészet, in: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz*, V, *Népköltészet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 381–397.
- UJVÁRY Zoltán
1960a Tasnádi Lajos botpaládi kéziratok könyve, *Különnyomat a Jósza András Múzeum Évkönyvéből*, III, 155–175.
1960b Népi kéziratok verseskönyveink, *Műveltség és Hagyomány*, Tankönyvkiadó, Budapest, 111–146.
1965 Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredete, *Ethnographia*, LXXVI, 1, 91–95.
1973 A Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat travesztíái a néphagyományban, *Különnyomat a Hajdúsági Múzeum évkönyvéből*, Hajdúböszörmény, 169–182.
- VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa*, I–II, Zeneműkiadó, Budapest.
- VARGYAS Lajos (főszerk.)
1989 *Magyar néprajz*, V, *Népköltészet*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIKÁR Béla
1905 A „Szűcs Marcsa” balladjáról és Újabb adatok Szűcs Marcsáról, *Ethnographia*, XVI, 5–6, 273–290; 337–345.

VOIGT Vilmos (sajtó alá rendezte)

1974 *A százéghagyományozás törvényszerűségei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1984 Népköltészet (szócikk), *Világirodalmi Lexikon*, IX, Akadémiai Kiadó, Budapest, 234–235.

Caietul-manuscris popular al husarului Károly Lukács din comuna Dănești (Rezumat)

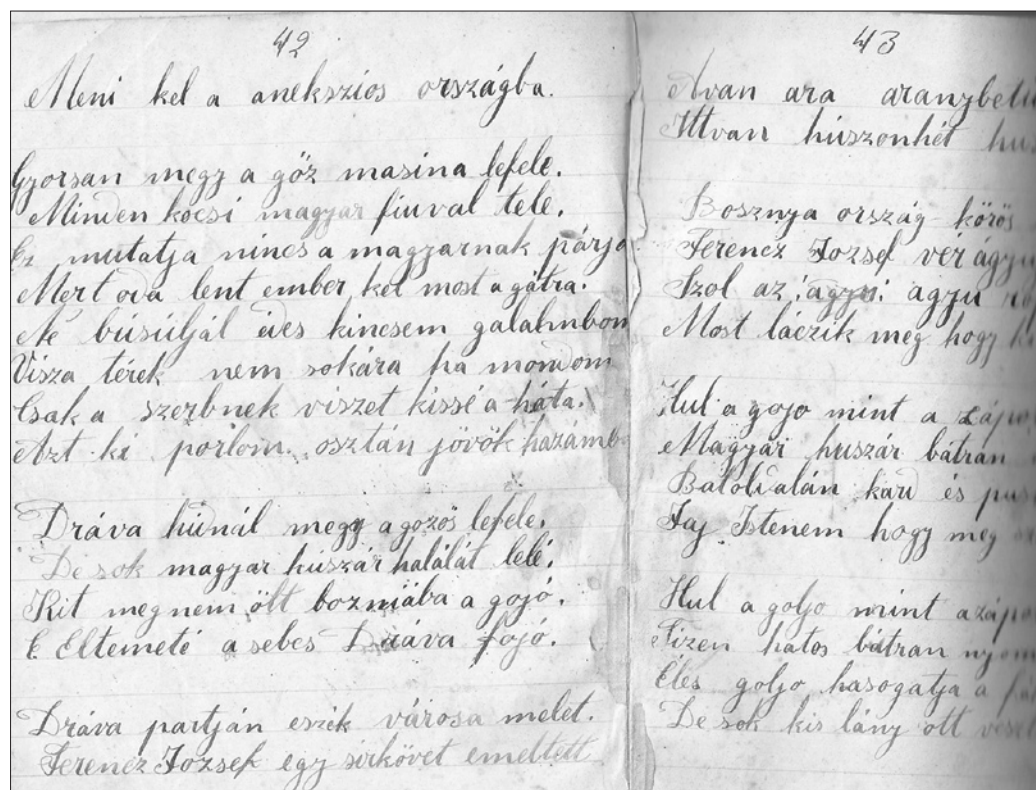
La sfârșitul secolului al XIX-lea era la modă atât la flăcăii înrolați în armată sau aflați în ucenicie, cât și la fete, să păstreze amintiri din această perioadă a vieții lor. De aceea, au cumpărat caiete în care și-au scris amintirile, dar le-au dat și la prieteni și cunoștințe care au scris cuvinte de felicitare, cântece sau alte texte în acest caiet. Autorul lucrării analizează și interpretează caietul-manuscris al husarului Károly Lukács, scris între 1910-1913.

Popular manuscript booklet of the hussar Károly Lukács from Csíkdánfalva (Dănești) (Abstract)

At the end of the 19th century it became fashionable among boys enrolled in the army or those that served their apprenticeship, as well as among girls to keep memories of this period of their life. So they bought booklets in which they wrote down their memories, but they also gave them to their friends and acquaintances to write good wishes, songs or other texts in it. The author analyzes and interprets the manuscript booklet of the hussar Károly Lukács written between 1910 and 1913.

1. ábra A füzet borítója. Huszár (olvashatatlan) Lukács Károly 1910 béli 2 huszár ezred 6 század fekete halom.
A borító belső oldalán: Lukács Károly 1910 béli Bécs

2. ábra Lukács Károly kézírása

3. ábra Lukács Károly kézírása: Lukács Károly 1910. Szolgálatom emléke. Fényképezte Ambrus-Mátyás Mária

4. ábra Lukács Károly sírja a dánfalvi temetőben. Fényképezte Ambrus-Mátyás Mária

5. ábra Lukács Károly átalakított háza, Lukácsok utcája 713. szám

Zsigmond Júlia

KÉZIRATOS FÜZET MÁRKOSFALVÁRÓL AZ 1940-ES ÉVEKBŐL

E tanulmány tárgya egy vegyes tartalmú kéziratos füzet, mely a 20. század közepén íródott. A bejegyzett szövegek részben más nyomtatott termékekből származnak, részben pedig a szerző fogalmazta őket, így a füzet mint művelődéstörténeti prizma tanúságot tesz kora szellemi beállítottságáról, szépirodalmi hozadékáról, a lényeges politikai és társadalmi eseményekről, történelmi változásairól,¹ ugyanakkor írója személyes tapasztalatairól, ízléséről, értékrendjéről is. Mindez átszűrődik az egyéni tudaton, és ezáltal sajátos értelmezést nyer,² ekképpen a füzet elemzése hozzájárulhat az egyéniségkutatás eredményeihez is. Ugyanakkor nemcsak az egyéni tudás és emlékezet,³ nem csak egy személy gondolatai tárulnak elénk, hanem egy családé, egy társadalmi osztályé, egy népcsoporté is azáltal, hogy a tollforgató lány azonosul velük.

1. A füzet szerzője

Bende Mária 1924-ben született a felsőháromszéki Márkosfalván, ötgyermekes családban, harmadikként. Szülei a helyi iskolában tanítottak. Első osztályos volt, mikor édesapja meghalt. Édesanyja akarata szerint mindannyian a Székely Mikó Református Kollégiumban tanultak tovább. A gimnáziumi évek után, 1942 őszétől Bende Mária tanítóképzőbe iratkozott.

A nagyváradai tanítóképzőben kötelező volt mindenkinek önművelődési naplót vezetnie, melynek lényege, ahogy a neve is utal rá, hogy segédeszköz legyen a tanulásban, a fejlődésben, a gondolatok kifejezésének begyakorlásában, tudatos szövegválogatásra és -alkotásra,⁴ írásgyakorlásra, olvasásra, szépirodalmi ízlésük kiművelésére készítse a tanulókat, jövődöbéli tanítókat.

Bende Mária másodéves volt, amikor 1944 áprilisában a háborús körülmények miatt felfüggesztették az oktatást, a tanulókat pedig hazaküldték. Az önművelődési naplót az iskolai elvárásoknak megfelelően vezette továbbra is, függetlenül attól, hogy ott hon napról napra közeledett hozzájuk a frontvonal,

a szorosokon (Ojtozi-szoros, Úz-völgye) vonultak át az orosz csapatok, s már Brassóba is eljutottak. A család augusztus végén, a legutolsó pillanatban döntött úgy, hogy elmenekül budapesti rokonaikhoz. De az utolsó vonat, amelyet még épphogy elértek, más útvonalon haladt, mint az előzőek, és Budapestet nem érintette. A végállomás Szombathely volt. Innen költöztek folyamatosan nyugatabbra, Ausztriába, egyik menekülttáborból a másikba.

Bende Mária a menekülés hosszú útjára is magával vitte füzetét. Az itt bejegyzett szövegek már nem hivatás- vagy kötelességtudatból születtek,⁵ de nem is a közlés szándéka, nem a nyilvánosság keresése motiválta. Megváltozott a füzet jelentése: tárháza lett a szerző személyes emlékeinek.

Ausztriából 1945 szeptemberében indulhattak haza. Márkosfalván újra fel kellett építeni a szétdőlt otthonot, mindenkit lefoglalt a kemény fizikai munka. Bende Mária sem gondolt többé arra, hogy tanítónő legyen. Füzete üresen maradt oldalaira olyan tudnivalókat jegyzett le, melyeket háztartásbeliként fontosnak minősített.

2. A füzet mint tárgy

A füzet gazdája egy-egy diskurzust próbál meg rögzíteni, az írás által viszont eltávolodik az egyes helyzetektől, külső szemlélőként, leíróként vagy értelmezőként viszonyul hozzájuk, s amikor összecsukja a füzetet, megszakítja az eredeti kontextusából már kiemelt diskurzust, mely akkor folytatódik, mikor (valaki) újra olvassa, meséli, viszonyul az oldalak tartalmához. Azaz a szövegek csak annyiban bírnak jelentéssel, amennyiben extratextuális elemekké alakulnak át. Walter J. Ong szerint addig, amíg nem figyelünk a betűk értelmére, minden szöveg csupán egy tárgy, vizuális konstrukció, és nem üzenet,⁶ azonban a formai jegyek is gazdag magyarázattal szolgálhatnak, struktúrájukkal üzennek.

A füzet szélessége 17 cm, hossza 25 cm; negyven lapból áll, ezek egyike sem hiányzik. Puha fedőlapjai

¹ A kéziratos füzetek szerepéről lásd UJVÁRY Zoltán 1960, 40.

² NIEDERMÜLLER Péter 1988, 378.

³ KESZEG Vilmos 2008, 140.

⁴ Komáromy Sándort idézi KESZEG Vilmos 2008, 150.

⁵ KESZEG Vilmos 2008, 145.

⁶ ONG, Walter J. 1998, 146.

közül az elülsőn a tulajdonos (*Bende Mária*) és a füzet megnevezése (*Önművelési napló*), valamint a használatba vétel évszáma (1943), a hátulsón a Szent Korona emblemikus megjelenítése található. A címlap matyó virágmotívumos díszítése sajátkezű munka, akárcsak a szövegek közti rajzok, virágok, különálló szabásminták, mindezekben megfigyelhető, hogy biztos kézzel húzza a vonalakat. Írásképe is kiforrott, a zsinórírásban ugyancsak magabiztos, bár ez nem automatizálódott, csak tudatosan gyakorolja néha, hiszen a Magyarországhoz tartozó Erdélyben ezt is tudnia kellett.

Otthonosan mozog a papír felületén a szövegek elrendezésében is. A címeknek, versszakoknak, kivonatoknak, lábjegyzeteknek, listáknak mind megvan a helyük.⁷ A forma átlátható, rendezett, esztétikai élményt is nyújt. A kompozíció is rámutat az időhatárookra: az első húsz lap összefüggő egészet alkot, egységes stílusú – a tanítóképzőben íródott, a következő húsz lap kitöltés, elrendezés, eszközhasználat szempontjából is változatos – a tanítóképzőt elhagyva készült. Vannak a füzetet megfordítva írt sorok is, ahol a forma közli, hogy a téma eltér a szöveggörnyezetben uralkodótól.

A tulajdonos néhány oldalra virágokat ragasztott, esetenként melléírva a helység nevét és az időpontot is, ahol és amikor szedte. A többszöri lapozás okán azonban a növények megsérültek, részlegesen vagy teljesen kihullottak. Hangsúlyos számárfülek és utólagos szövegbetoldások jelzik, hogy a füzetet a közepétől hátrafelé sűrűbben felütötték. Pecsétek, foltok is mutatják, hogy mely részekhez nyitották ki leggyakrabban (pl. a kristálygolyós jóvendölést tartalmazó oldalak igen használtak tünnek).

3. A füzet tartalma

Bende Mária kéziratos füzete az 1943 őszétől körülbelül két évet átfogó időszakban íródott. A kutató olvasatában szerkezetileg tökéletes pontossággal két rész választható el: az első negyven oldal a tulajdonképpeni önművelési napló, a másik negyven oldal azután készült. E két rész újabb kettőre osztható: az önművelési napló nagyobb része a nagyváradi tanítóképzőben született 1943 szeptembere és 1944 áprilisa között, kisebbik része a kényszervakáció alatt, az elmenekülést megelőzően (1944. április–augusztus). A menekülés alatt íródott (1945. április–szeptember) és a menekülésből való hazatérés utáni szövegek

(ezek datálás nélküliek) szintén külön egységeket alkotnak.

A szerző nem állapodik meg egyetlen szövegtípus mellett:⁸ az első és második részben a szépirodalmi szövegek, a harmadikban a személyes elbeszélések dominálnak, a negyedikben az irodalmi és a személyes jelleget is nélkülöző, egyszerűen hasznosnak vélt tudnivalók.⁹

3.1. Nagyváradi önművelési napló

Az iskolán kívüli művelődés nyomait őrzi a tanítóképző diákjai által kötelező módon vezetett önművelési napló. Ezzel is ösztönözték a tanulókat, hogy irodalmi érdeklődésük az iskolai olvasmányokon kívülre is kiterjedjen, járjanak könyvtárba, forgassanak színvonalas folyóiratokat, olvassanak minél több verset, novellát, regényt és kritikát. Megjegyzendő azonban, hogy minden könnyen hozzáférhető olvasmány a nemzeti kultúrából merített és azt propagálta, az oktatási intézmények pedig szintén az ezirányú fogékonyságot fejlesztették a diákokban, eltérően a mai társadalmi trendtől.¹⁰

A Bende Mária füzetébe kerülő versek között szerepelnek már akkor klasszikusnak számító költők versei (Vörösmarty Mihály, Ady Endre), kortársaké, akik ma már klasszikusoknak számítanak (Juhász Gyula, Reményik Sándor, Áprily Lajos), és kortársaké, akik neve ma kevésbé ismert (Lampérth Géza, Sinka István, Gulyás Pál). Vannak olyan művek, amelyek magyar nyelverületen általánosan ismertek, évszázados hagyománnyal bírnak, és az újra Magyarországhoz csatolt Erdélyben ismét népszerűek lettek: *Ének Szent László királyról*; *Ah, hol vagy magyarok...*; *Hymnus szűz Máriához (Boldogasszony anyánk...)*. A többnyire hazafias versek tükrözik a korabeli oktatás szellemiségét, azt a lelkiületet, amelyről úgy vélték, bele kell nevelni a következő generációba; tükrözték azonban a hazaszeretet mellett a társadalmi problémákat is (pl. később versbéli utalások háborúra, vereségre).

Néhány vers tanúskodik a magyar–finn rokonszenvről: Madai Gyula: *A finn testvérekhez*; Takáts Gyula: *Késő tanács a hóhalálról, Oulu*; Aleksis Kivi: *A mokus* (fordította Képes Géza); Eino Leino: *A magyarokhoz* (fordította Bán Aladár). Nemcsak verseket másolt be a magyar irodalom finnbarát és a finn irodalom magyarbarát alkotásaiból, hanem akkori hetilapokból, folyóiratokból is kapcsolódó cikkeket, ismeretterjesztő írásokat: *Finn testvéreink irodalma*

⁷ NEUMER Katalin 2003, 238; és GOODY, Jack 1998, 189–221.

⁸ A kéziratos füzetek általában több szövegtípust tartalmaznak. KESZEG Vilmos 2008, 361.

⁹ A füzet felosztását a dolgozat végi táblázat tartalmazza.

¹⁰ Egy Magyarországon készült felmérés szerint a tankönyvek nem járulnak hozzá, hogy az iskolásokban kikristályosodjanak nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos fogalmak. LÁSZLÓ Mónika 1996.

(*Székeley Nép*, 1944. július 16.), *Látogatás Lönnrot Il-
lés szülőházában (Magyar Lányok Lapja)*.

Egy-egy elolvasott regény tartalmát is másolhatta valahonnan, de ezt csak egy esetben jelzi: Tolsztoj: *Feltámadás* – Porzolt Károly nyomán. A többit elképzelve saját szavaival fogalmazta meg: Harsányi Zsolt: *Ecce homo*; Somogyvári Gyula: *A Rajna ködbevész*; Jósika Miklós: *Abafi*; Nyíró József: *Havasok könyve*. Önálló véleményt csak a legutóbbi mű ismertetések fogalmaz meg, miután pár mondatban összefoglalja azt, közli benyomását is: *Nagyon tetszett, ahogy a társai az egyedül maradt, megkeseredett embert vizsgáltni akarják*.

Találunk cím-listákat is (tizenkilenc Tamási-novelláról és két versről: Erdélyi József: *Téli rapszódia*, Szentiványi Kálmán: *Téli képek*), ezek már elolvasott műveket jelölnek.

Mondhatjuk, hogy ez a gyűjtemény az akkori élő irodalom egy kisebb raktára.¹¹ Ehhez a raktárhoz tartoznak az idézetek is Voltaire-től, Zrínyi Miklóstól, Kölcsey Ferenc-től (többnyire innen: *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*), Deák Ferenc-től, Madách Imrétől (*Az ember tragédiája*) és Katona József *Bánk bánjából*.

Nem csak irodalomtörténeti szempontból érdekes ez a gyűjtemény,¹² hanem az egyéniségkutatás szempontjából is, hiszen érvényesülnek benne a szerzői preferenciák: abból, amit a társadalom felkínál a nyomtatványokon keresztül, a füzet vezetője szelektál.¹³ Amikor pedig kiválaszt egy szöveget, és azt betűről betűre lemásolja, kiemelve az eredetiből egy új szövegkörnyezetbe, huzamos, intenzív, élményült kapcsolat jön létre a szöveg és olvasója, másolója között; sajátos formája ez az olvasásnak, a műélvezetnek, a stílus ízeletésének, az interiorizálás gyakorlásának, lehetőséget teremt az értelmezésre, a memorizálásra, a megfogalmazás, a megformálás értékelésére és a szépírás tökéletesítésére is.¹⁴

3.2. Otthon írt önművelési napló

A háború miatt félbeszakadt tanév nem vetett azonnal véget a szépirodalmi művek lejegyzésének, bár a törés formailag és tartalmilag is érzékelhető. Egyrészt szembeütő, hogy két oldalnyi kihagyással, fekete tintával folytatódnak a bejegyzések, másrészt mindegyik vers a vesztes háború közelségét jelzi. Kilóg a sorból az utolsó bekezdés, amely Tolsztoj *Feltámadás* című alkotását méltatja a „Bevezetés-ből Porzolt Károly után”.

Reményik Sándor *Átok* című verse tiltakozik az ellen, hogy más birtokolhassa az „ősi jusson, hon-szerző vér jogán” magyarok által megszerzett földet,

ugyanakkor jelzi az ellenséges csapatok győzelmének lehetőségét, és súlyos átkot szór rájuk: „Akik nyomunkba jönnek, / Hordják szívükben idők tengerén / Fullánkját tört erőnknek.” Áprily Lajos *Tetőn* című verse is újra aktualitást nyert, „Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan”, „zsibongott még a völgy a láztól”. A többi négy versszakot nem másolta be. Ezek a sorok, pont így – mondhatni – információértékűek, ami a történelmi helyzetet illeti, és kétségbeesett, fájdalmat kifejező, indulatos, hol reményvesztett, hol reménykedő hangvételükkel tükrözik a nemzet lelkiállapotát. Éreztetik a Magyarországra, Erdélyre, a háromszéki családokra, személyesen a fiatal márkosfalvi lányra is nehezedő politikai helyzet súlyát. Bende Mária két fivére tiszti iskolát végzett, a Ludovika Akadémiára járt, egyikükről 1944. augusztus elején kaptak hírt, hogy meghalt, a másiról nem tudtak semmit. Mindezek mellett egyre közeledett a frontvonal. Egyértelmű, hogy a lány teljes mértékben azonosulni tudott a bemásolt versekkel, könnyedén helyezhette el a saját horizontjában, személyes univerzumában a szövegeket,¹⁵ s ezek alátámasztották, megerősítették, megideologizálták életszemléletét, világlátását. Reményik Sándor *A legszebb szó* és Tóth Kálmán *Lengyel anya* című verse mintha az ő családjáról is szólna: az előbbi a testvér és a testvériség fogalmát magasztalja, az utóbbi a lengyel–orosz forradalmat idézi, ezen belül a lengyel anya képét, aki büszkén fogadja hazájáért elesett három fia halálát.

Bende Mária idősebb fivérét nem ellenség fegyverre ölte meg. Balesetben hunyt el, mert bár „az angol bombák elkerülték”, de „mint minden évben, úgy most is a Ludovika nagy gyakorlata megkövetelte a maga áldozatát” – közli halálának körülményeit a levél, melyben értesítették a családot a történetekről, s melyet bemásolva találunk a füzetben. A levél az elhunyt egyik katonatársa, jó barátja írta saját szüleinek, akiket megkért a hír továbbítására. „Most az áldozat szegény Bende Sanyi lett. Nem is tudom, hogy történhetett meg ez velem, nem is jön, hogy elhiggyem, hogy az én szeretett jó barátom már nincs az élők sorában. Elköltözött közülünk, ifjú lelkét visszaadta teremtőjének. Pedig – Istenem, milyen lelkesen készült erre a pályára. Olyan rendes, jó fiú volt, és íme. Adjátok át szüleinek a legőszintébb és legmélyebb részvétet. Mondjatok egy imát ifjú lelkének üdvéért, aki olyan hamar eltávozott az akadémia tüzeinek sorából. Hullassatok egy könnyet, ő már megérdemli, oly közel állott hozzánk, megérdemli.

Most Sanyi alszik csendesén, a lelke itt lebeg valahol a közelben, vagy ott szárnyal a drága szép

¹¹ UJVÁRY Zoltán 1960, 42.

¹² Uo., 40.

¹³ KESZEG Vilmos 2008, 95.

¹⁴ Uo., 148–149, 150.

¹⁵ Uo., 148.

Székelyföld fölött, a Hargita és fenyvesek felett, melyeket úgy szeretett, úgy várt viszont látni, és mégsem adatott meg Neki. (...) Sirasd, Hazám, s add, hogy itt a távolban is örökre nyugalmasan aludja katona álmát.” A keltezés helye Hajmáskér, ahol a baleset történt, dátuma 1944. július 28., ezt később megvasztították, hogy ki ne kopjon.

3.3. *Napló a menekülés idejéből*

A füzetnek körülbelül negyede íródott a menekülés alatt: hét oldalnyi szöveg született ezidőben, és hét oldalon található megjegyzésekkel ellátott, beragasztott virágok. Ebben a részben az előzőektől (a képzőben, majd otthon) és a következőktől (a menekülésből hazatérve) is teljesen eltérő írói megnyilvánulás tapasztalható, egy más, személyesebb műfaj alkalmazása, melyre magyarázat az új élethelyzet. Az is indokolja a műfajválasztást, hogy a történetek természetükből adódóan epikusak, narratív természetűek. Naplóbemjegyzések formájában, feltüntetve a dátumot, prózában, saját szavaival örökíti meg tapasztalatait, érzéseit, gondolatait Bende Mária.

A feljegyzések ösztönzője a megörökítés, az emlékezet áthagyományozásának, az emlékidezés megkönnyítésének szándéka.¹⁶ A textuális formát kapott tudás mankója az emlékezőképességnek, az írás formájában kihelyezett emlékezet a jövőben bármikor előkereshető.¹⁷ Érvényesül az előretételezés, a jövőre fókuszálás.¹⁸ „Az írás a messzeség nagy szimbóluma; nem csak a távolságé, de mindenekelőtt a tartamé: a jövőé, az örökkévalóság igenlése” – mondja Spengler találóan,¹⁹ és így gondolkodhatott a füzet tulajdonosa is, reménykedve egy jövőben, amikor már csak emlék lesz, ami az írás pillanatában a jelen valósága.

Ebben a szerkezeti egységben bontakozik ki előtűnk leglátványosabban a füzet szerzőjének egyénisége. Beszámolót készít a menekülés fél évéről, közben láttatja, hogyan szembesül személyes tapasztalataival, élményeivel, az eseményeknek a rá gyakorolt következményeivel és hatásával.²⁰ A világ láttatásában a nagy dimenziók is fontosak számára a kis lépték mellett: utal az innen-onnan kapott hírekre a menekültek hozzátartozóiról, a hazakészülésre, költözéseikre, de Ausztria angol–amerikai megszállására, Hitler halálára is; a társadalom, nép, család helyét nem veszi át az individuuum világa: végig többes szám első személyben ír, csak négy helyen alkalmaz én-elbeszélést.

Először, amikor leírja, hogyan költöztek egyik helyről a másikra, s az esőben csúnyán bőrig ázott, tönkrement a cipője is, így mezítláb érkezett az új tanyára, ahol saját kezűleg készített magának új cipőt:

„Két csoportban indultunk: akik saját fogattal rendelkeznek, és akiket autón szállítanak. Akik autón szállítódnak, azokat a fogatosok leviszik a keresztútig reggel 8 órára. Oda fognak megérkezni az autók. Mi türelmesen várunk egész délelőtt, habár az éhség kezd környékezni, s a meleg is alig bírható. A szekerek 10 óra körül már mind elvonultak. Mi csak du. 5 után szálltunk fel a tehergépkocsira. Ti. Eltévessztették a címet, és egyebütt kerestek. Az autózás nem a legkellemesebb volt a csukott és túl zsúfolt kocsiba, a girbe-gurba hegyi úton.

Knapenberg rendes helynek ígérkezett. Minden 20 személy kapott egy szobát a barakk lakásban, és eléggé kényelmes berendezést. Az úri élet csak pár napig tartott. Csomagolni kellett ismét, és Hüttenberg-től délre a Mose völgyébe vert sátor táborba szállásoltak el.

Minden két személy kapott egy sátrat. Ez már nem volt a legkellemesebb. Sem felülni, sem felöltözni nem lehetett. Mint a kutyák a pajtában négykézláb jártunk ki és be. Hol rekkenő hőség, hol váratlan eső. Boldogság volt, akinek a sátra át nem ázott.

Július 1-jén vasárnap, alig megébredtünk, kihirdetik, hogy egy órán belül mindenki útra készen álljon. Az eső is megeredt, hogy jobb legyen. Amíg a sárba a hegyen kihordtuk a csomagokat, átáztunk teljesen, még a cipő is, úgyhogy amikor Hefbe megérkeztünk mezítlábra kerültem. A megjegyzések olyan formák voltak, rajtad sem látszik, hogy prepa kisasszony voltál. Hogy érdekesen nézhettem ki, valószínű, mert a Főtörzs úr egy tükröt tartott elém. Így vonultam be Hefbe mezítláb először, másodszor egy málnaszedésből hazajövet. Magam fogtam hozzá lábbeli készítéshez (ti. A hivatásosok nem dolgoznak, mert nincs értelmű pénzért, csak élelemért). Faltalpat kerítettünk, és addig kopácsoltam, amíg valami használható sült ki. Idáig itt volt a legkellemesebb és jobb. Mindenre megvan az alkalom, csak a Rigler udvar melletti tanyák hiányoznak, hogy egy kis tejet vagy vajot lehetne beszerezni.”

Másodszor méltatja az augusztus 20-i szónoklatot: „Nagyon tetszett a szónoknak az az elgondolása, hogy ne ítélkezzünk azokon a bűnösnek kimondott munkában megöregedett öszfejekken, akik talán többet nem is térhetnek vissza az édes hazába – bármennyire is gyötri és fojtogatja a vágy –, mert (én úgy éretem) talán a háború rémeiért nem ők a hibások.”

Harmadszor beszámol egy olvasmányáról és gondolatairól, melyeket az ébresztett: „A múlt héten egy könyvet olvastam. A Felvidék visszatérését írja le. Elgondolkodtam, amint a várakozó napokat

¹⁶ KESZEG Vilmos 2008, 140.

¹⁷ ASSMANN, Jan 1999, 23.

¹⁸ KESZEG Vilmos 2008, 285.

¹⁹ SPENGLER, Oswald 1994, 210.

²⁰ KESZEG Vilmos 2008, 285.

olvastam, Istenem, 1940 augusztusában milyen más-
képpen láttuk a jövőndőt. A döntés, a felszabadulás
pillanatai könnyeket csal, s fáj, hogy csak egy szép
álom volt. A tavaly már nem úgy volt, az idén sem,
s ki tudja, hogy az örömkönnyekek helyett milyen sok
ember szíve szakad meg.

Végül pedig akkor ír még egyes szám első sze-
mélyben, mikor hírt kapnak a biztos hazaszállításról:
„Boldogsággal tölt el az a hír, még ha nem is igaz,
hogy otthon minket szeretettel várnak”.

A többes szám első személybe, amelyet leggyak-
rabban használ, s amelyben nem csak létezik, cselek-
szik, hanem érez is, közeli hozzátartozói és a mene-
külők közössége tartoznak. Így a történetek nem csak
individuais élettörténetek, hanem családtörténetek
is, s ideiglenes közösségek történetei, a történelem
mikrostruktúrájának részei.

A személyesség foka nem érinti a szentimentaliz-
must. Leírja, hogy valami kellemes vagy kellemetlen:
az idő, az utazás, a szálláshely, a tanya („az idő ked-
vezőre fordult”, „finom volt a gurmand leves”, „az
autózás nem a legkellemesebb volt” stb.), de mintha
mindig igyekezne távolságot tartani önmaga legben-
sőbb érzésvilágától, mintha még önmaga előtt is ti-
tok lenne az.

Inkább a külvilág felé fordul, abban keresi az
egyedit, azt tartja lejegyzésre méltónak. A szerző
a ciklikus, kalendáriumi időt veszi alapul, a kollek-
tív időt s az évszakok és különböző vallásos, nem-
zeti, nemzetközi ünnepek rendjét követi²¹: „1945.
május 20-án, anyáknapját rendeznek (pünkösöd va-
sárnapja), a magyarok és a német háziak műsor után
közadakozásból megvendégelik a gyermekeket”; „Rá
egy hétre 27-én Szentháromság vasárnapja, a hő-
sök emlékére szentelünk délután egy kis időt. Szé-
kely kopjafa szimbolizálja az emlékoszlopot, melyre
nemzetiszín szalaggal ellátott koszorú helyeződik, és
azonkívül mindenki odateszi saját mezei virágból
kötött csokrát”; „Holnap lesz egy hete, Szent István
király napját ünnepeltük... Ha visszagondolunk arra
az időre, amikor a trianoni határok kezdtek leomla-
ni, és a honvéd vérözön nélkül foglalhatta vissza a le-
szakított területeket. Ketté tört a harcmezőn a kard,
egyik fele otthon maradt, a másik itt van. A magyar
nép össze kell találkozzon, egymásra kell találjon”;
„Augusztus 30-án a Szent László hadosztály műsoros
estet rendezett 20 óra 30 perces kezdettel. Merény-
letet terveztek a nevető izmok ellen, de csak az ásító
izmokon sikerült a merényletet végrehajtani. A zené-
szek játék közben elaludtak mind, csak azzal lehetett
felébreszteni a bandát, hogy vagoníroznak hazafelé”;
„Szeptember 13-án kaptuk először a hírt a biztos
hazamenésről. Szinte hihetetlennek tűnik, hiszen

annyiszor, de annyiszor mondtak ezt meg azt”; Szeptem-
ber 15-én búcsúistentisztelet: „A X. parancsola-
tot magyarázta végig a lelkész és az Úr imáját. Mi
mikor ide érkeztünk, a hetedik parancsolatnál tar-
tottak. A Miatyánk még nem fejeződött be. »Jöjjön
el a Te országod!« Ez volt az utolsó részlet. És most
arra várunk, hogy otthon folytassuk”; „Szeptember
21-én reggel 8 órakor vagoníroznak. Mindenkit egy
vagyakozásteljes boldog és félelmes rettegős érzés fog
el. Mivel fogad a jövő, mi az, amit még előttünk a ti-
tok ködfátyola, a határ, a messzeség eltakar.”

A datálás a történelmi érzékenységgel összefüg-
gő viselkedési forma: a szöveget, az írásszerkesztést
időbe, az egyén (szerző, tulajdonos) élettörténetébe
helyezi, vagy pedig egy tárgy történetének egy forduló-
pontját nevezi meg (a beragasztott virág leszakítá-
sa). A datálás hol a tárgy, hol a szöveg történetének
hosszú időtartamát kívánja hangsúlyozni, megala-
pozni, hol pedig a szöveg frissességét, aktualitását,
kontextusát emeli ki.²²

A naplószerű bejegyzések 1945. május 14-én, au-
gusztus 26-án, szeptember 15-én íródnak. A bennük
elmesélt idő május elejétől szeptember végéig tart.
Május 14-én egy kalandos utazásukat örökíti meg:

„Rettenetes havazóba érkeztünk ebbe a községbe.
Az előbbi pár napot Pöls mellett egy tanyán töltöt-
tük. Az irányítás Bad-Ansee volt, de csak Hohenta-
uerig engedtek, így Trieben előtt megtértünk és Kla-
genfurt felé irányítottak. Kora este érkeztünk meg,
átfázva, behavazva. A község tele volt német és ma-
gyar katonákkal, és vissza kellett menjünk a legköze-
lebbi gashausig, ahol megháltunk. Majd egy beér-
kező transzporthoz csatlakozva visszafele indultunk.
Szt. Georgen előtt egy tanyán kötöttünk ki. Három
napot töltöttünk ott. Szt. Georgenen túl egy község-
ben ismét elöltöttünk egy éjszakát. Másnap ismét
rettenetes havazó volt. Ember, állat csontig dermedt.
Neumarcktól 3 km-re egy tanáyn meghálás. Mi bent
háltunk egy háznál. Itt két napig voltunk. Egy ökröt
szétütöttek és úgy indultunk délután a Lagerba. Kü-
lönösen a lovakat megkínozta az új otthonunk útja.
Azt hittük soha meleg és jó idő nem lesz, annyira
fújt a hideg szél, de hála Istennek pár nap múlva kel-
lemes meleg idő állott be. Az élet egyhangú és mégis
változó. Egy-egy jó hír vagy rossz hír bolygatja fel
a kedélyeket. Ma május 14-én azzal állnak elő, hogy
innen el kell menni, angol-amerikai parancsra a ma-
gyarokat egy helyre tömörítik. Nem volna rossz, csak
mivel, mert ahogy idejöttünk, a lovaknak és szeke-
reknek egy részét elszedték a németek, s kámfort ját-
szottak, ahogy az angol megszállás megkezdődött.”
A lap alján egy utólagos beoldásban jegyzi meg: „Itt
tudtuk meg Hitler halálát.”

²¹ KESZEG Vilmos 2008, 283.

²² Uo., 145.

A kezdetet tehát nem az otthon elhagyása vagy az idegenbe érkezés jelentette, hanem egy olyan nap, amikor már biztosan tudták, véget ért a háború, következnek a hazaút. Ugyan még nem volt világos, hogyan és mikor indulhatnak el, de kilátásba helyezték a lehetőséget. Augusztus 26-án „már másodszor írták össze az embereket három csoport szerint: a) ki akar minden körülmények között hazamenni, b) rendezettebb viszonyok, c) soha sem hazamenni.” („Legtöbben az a) pontba iratkoztak. Mi Irmika kivételével a b) csoportba iratkoztunk”) Az első összeírás időpontját nem jegyzi fel, de akár már májusban megtörténhetett, miután elrendelték a magyar menekültek egy helyre tömörítését. A naplóíró tehát egy ilyen fordulóponton kezdi el életének és az idő múlásának dokumentálását.

Nem határozható meg, hogy mikor is kezdődik ez a dokumentálás pontosan, mivel a füzetben vannak tárgyi dokumentumok is, vagyis beragasztott növények, melyekről nem tudni, mikor kezdődött gyűjtögetésük, hisz nincs mindegyik datálva. A legkorábbi időpont viszont, ami a menekülés során került bejegyzésre, egy virág mellett szerepel: 1945. április. Nemcsak dátumok, de helynevek és események is olvashatók virágok mellé jegyezve: „Utolsó neumarkti nap emlékére”; Hohentauer, 1945. május 1.; Judenburg-i erdő, 1945. április; „Amikor Keresztmamával eprészni voltunk”, és a legtöbb mellett szerepel, hogy „lágeri emlék”. Tehát az emlékezés serkentőiként kerültek a füzetbe.

A menekülés alatt hangsúlyossá válik mind az idő, mind a tér konkrét bemérése, számontartása. Mindkettőre figyelve a mai olvasó számára is összeállhat egy része az útvonalnak, melyet a menekülők bejártak. Íme, hogyan bontakoznak ki az események az időben, térben, hogyan teszik láthatóvá az egymás után következő bejegyzések a történések szukcesszivitását:²³ Judenburg (1945. április), Pöls mellett egy tanyán (valószínűleg április végén), Hohentauer (későbbi beírás szerint május 1-e volt), Sankt Georgen mellett egy tanyán (néhány nap), Neumarkt mellett egy tanyán (pár nap, kb. május 14-ig), Rigler-udvar (kb. május közepétől június végéig), Knapenberg, Hüttenberg-től délre a Mose völgyében (június), aztán Heft (július 1.–szeptember 21.). Aprólékosan írja le az utazásokat, hogy honnan hová irányították őket, aztán hová jutottak, mikor fordultak honnan milyen irányba. Az események láttatásának ez a részletek bemutatásában elmerülő módja a prezentizmus.²⁴

A megörökítés idején az esemény, mármint az utazás még lezáratlan. Csak abból gondoljuk, hogy a beígért napon a vonat valóban elindult haza, hogy

nincs több bejegyzés ezzel kapcsolatban, de a füzet nem árulja el, hogyan jutottak vissza egyik-másik országon, határon át, és mi várta otthon a hazatérőket. Ezt csak a szóbeli közlés egészítheti ki.

„Nemcsak a történet tényeiből, hanem abból a módból is tanulhatunk, ahogyan ezek kifejezésre jutnak. A történet tényei lehetővé teszik annak megfigyelését, hogy miképpen működnek a társadalmi viszonyok. A formák láthatóvá teszik a gondolkodásformát, a kulturális és ideológiai struktúrákat.”²⁵ A tanítónői pályára készülő lány stílusa az értelmiségi réteg kifejezőmódjához társítható, és miközben fel-felvillantja egy-egy mozaikját a kis- és nagyléptékű társadalmi viszonyoknak, a harcban álló nemzetekkel és a menekülők csoportjával kapcsolatban, az általa készített elbeszélések és bemásolt szépirodalmi alkotások tükrözik a saját, de rajta keresztül egy szélesebb réteg gondolkodásmódját, kulturális és ideológiai struktúráit is.

Szépirodalmi alkotásokat a menekülés ideje alatt csak ritkán olvashatott, a helyszínen beszerzett újságokból vagy mástól kölcsönzött könyvekből. Innen másolhatta ki a következő idézeteket: „Hibázni és meg nem javulni: ez az igazi hiba. (Konfuciusz kínai vallásreformátor); Akiben nincs meg korának szelleme, azt korának minden szerencsétlensége sújtja. (Voltaire, (!) francia filozófus); A semmit nem gondolkodónak élete a legkellemesebb (Sophokles); Ha rövid a kardod, told (!) meg egy lépéssel (gróf Zrínyi Miklós költő); Részlet Kölcsey író-barátaihoz írt 1832. dec. 12-i leveléből: De boldog, kinek van valakije, bár távolban is, hogy a magány óráiban érte sóhajtson; hogy a messzeségbe hív emlékezettel kísérje! El van ő távolodva kedveseitől, de nem elszakadva. Oh az a lánc, mely lelkeket fűz együvé, csak akkor pattan el, midőn szeretet, barátság és erény elsüllyednek; s ezek tiszta kebelben nem süllyednek el. (Heft. 1945. aug. 20. Szent István király napja)”

A lírát csupán három alkotás képviseli ebben az időszakban: Dalmady Győző *Föltámadunk* („Akik itt szenvedtek, vigasztalódjatok! / csak próbára tesznek a reánk mért bajok. / Ne essünk kétségbe, hisz az örvény széle / maga is egy lépcső a mérhetetlen égbe – / Föltámadunk!”) és Revicky Gyula *Imakönyvem* című verse („Az Úr imáját ütöm fel, / Kísérom a nehéz úton – / S vigasztalást vegyít a kínhoz / A te imád, óh Jézusom! / Imádság kell a szenvedőnek, / Akit a sors árván hagyott, / Úristen, én nem zúgolódom: / Legyen meg a te akaratod. / Föl nem panaszolom a világnak, / Csak szellemednek, jó apám, / Hogy mily kopár volt ifjúságom, / s hogy mennyi bánat szállt reám. / Túrtem, reméltem megalázva, / Idegenek

²³ Uo., 284.

²⁴ Uo., 285.

²⁵ NIEDERMÜLLER Péter 1988, 382.

közt éltem én [...]”). A versek által Bende Mária tanúságot tesz hitéről és éretté válásáról: a haza készülő lány visszatekint a menekülés időszakára, megbékülten nyugtázza szenvedéseit, azzal a tudattal, hogy mindez javára válik, s reménykedik a szebb jövőben, az otthon újrakezdhető jobb életben.

Dalmady Győző verse alatt keltezés (Heft, 1945. aug. 1.) és egy utólag berótt megjegyzést („Ahol menekültünk”) olvashatunk. Ez a vers és az idézetek a képzőben és az otthon bemásolt versek közé kerültek. Műfajukat és a lány gondolkodásmódját kifejező erejüket tekintve be is illenek ebbe a sorba, csak a datálás miatt emelkednek ki mégis. Reviczky Gyula verse nincs datálva, de az íráskép és a betűszín alapján, mely megegyezik az idézetekével, feltételezem, hogy 1945. aug. 20-án íródott. Azt csak a szöveg tartalmából gondolhatjuk, hogy szintén nyáron, talán épp augusztusban került bejegyzésre a *Kinn a fákon újra szól a vág kakukkmadár* kezdetű dal, mely az utolsó lapon, a szeptember 15-i beszámoló után olvasható. A menekülteknek, miután véget ért a háború, és biztos ígéretet kaptak hazaszállításukra, voltak tehát vidámabb napjaik is, amikor felszabaldultan énekeltek együtt.

3.4. Tudnivalók egy háziasszony számára

A füzet negyedik, időben jól elhatárolható és műfajilag is különálló szerkezeti egysége a hazaérkezés után keletkezett. Az ide tartozó szövegek is különböző jellegűek: idézeteket, recepteket, jóslási módszereket és szabásmintákat is találunk itt.

A szabásminták három teljes oldalt foglalnak el és az utolsó oldalon egy sávot. A ruha, ágykabát, blúz, hálóing elkészítésének módját és egy ujjmintát – felsorolva és bejelölve, hogy mi mindent kell mérni – szakszerűen rajzol le a húszéves lány, aki felsőfokú végzettség nélkül kerül haza, és azt fontolgatja, hogy talán varrással fog pénzt keresni.

A bizonytalan jövő a valószínűsíthető magyarázata annak is, hogy jóslási módszereket jegyzett le a füzetébe. Az egyik egy kristálygolyóval végzendő, válaszokat ad szerelemmel, házassággal, szerencsével, meglepetésekkel, vagyonnal és az otthonnal kapcsolatban. Egy másik pedig napokra, hetekre, hónapokra vonatkozóan számozott tanácsokat és ígéreteket fogalmaz meg. Ennek hiányzik a használati utasítása. Egy-egy válasz számát aláhúzta, megerősítette, némelyiket többször is, tehát a jóslást időnként ismételte.

A két leírás után egy-egy beékelte idézet található, mindkettő ismeretlen szerzőtől. Az előbbi egy rövid gondolat arról, hogy az ember akarata irányítja életútját („Egy ember sorsát nem a végzet, hanem mindig saját akarata intézi. Minden ember élete edényét

a kezeiben hordozza.”). Az utóbbi egy vers az otthon és a távol kontrasztjáról („Bokrétát kötöttem mezei virágból / Küldeném is messze idegenbe / Messze messze távol / Büszke szép asszonynak aranyos kehelybe fényes úri házhoz / Nézegetem az én tarka bokrétámat / Jobb lett volna itthon kis üveg pohárba / Ne menj el, ne hadj itt kék ibolyám kehelye / Mezei virágnak kunyhóban a helye.”).

Az utolsó oldalon recepteket olvashatunk: három sütemény (a köményes kifli, a jogász falat és az egytojásos torta) elkészítési módját jegyezte le röviden, szinte csak a hozzávalókat felsorolva, de összefüggő szöveggé, kerek mondatokban megfogalmazva az utasításokat. Ezek a szövegek jelentették neki akkor a hasznos ismereteket. Bizonyára minél többször olvasta és követte a leírásokat, annál inkább megjegyezte akaratlanul is, de ha belefelejtett vagy elbizonytalanodott, emlékezetét kisegítették a megőrkített szövegek.

4. A füzet és tulajdonosának további sorsa

Bende Mária hazatérése után néhány hónappal értesítést kapott, hogy Marosvásárhelyen a tanítóképzőben felvételit hirdetnek azoknak, akiknek a háború miatt abba kellett hagyniuk tanulmányaikat. Ő is jelentkezett. Ott azonban már nem volt kötelező önművelési naplót vezetni, abba is hagyta.

Mind a füzet, mind tulajdonosa életében a legközelebbi nagy változást az hozta, hogy Dálnokba (szülőfalujától nem messze) helyezték ki tanítani, ahová férjhez is ment, és az új családi házba került át a füzet is. Az utolsó oldal folytatásaként új füzetet illesztett mellé, melybe recepteket gyűjtött, s inkább ezért volt fontos, hogy kézügyében legyen, a konyhakredenc tetején.

Néha azonban időt szakított a recepteket megelőző részek újraolvasására is. Mikor unokája (a kutató) már több ízben egyre részletesebben faggatta a menekülés történeteiről, átnyújtotta a füzetet szabad használatra.

Rendkívüli élmény a 21. századi embernek, főleg ha társadalomkutató, amikor egy második világháború idején készült kéziratot lel fel, vagy egy családtag számára, amikor egy nyolcvanöt éves szeretett hozzátartozójának hatvan évvel ezelőtti feljegyzéseit olvashatja. Kivételes értékűek az írott dokumentumok, melyek a múlttól, a személyes és a kollektív, a genealógiai és a történelmi időről tesznek bizonyosságot. Ennek egyik oka, hogy az írott szöveg képes a létrejötté és az újrafelfedezése közötti idő tartamát, távolságát, a két idősíki másságát érzékelhetővé tenni.²⁶ A másik oka, hogy képes közel hozni egy letűnt

²⁶ KESZEG Vilmos 2008, 95.

korszakot, ez esetben nagy történelmi folyamatok személyes vonatkozásait is feltárva.

Bende Mária fiatalságának egy rövid szakaszát fémjelzi a kéziratos füzet, a szépirodalom, a mesélés, a varrás és a gazdasszonykodás iránti fogékonysága, szeretete azonban egész életét jellemzi.

Naplót sem korábban, sem később nem vezetett, és hiába is próbálták meggyőzni, hogy le kellene írnia, amire emlékszik, soha nem fogott hozzá. Úgy érkezem, kissé távolságtartóan kezelte a naplóírást, önmagáról elsősorban a más településen, illetve országban lakó néhány rokonának, és tanulmányaik miatt otthonról elkerülő gyerekeinek írt, levelek formájában. A betűvetés szorosan kötődött munkájához, része volt tanügyi teendőinek, de kedvtelésből nem írt – inkább olvasott, bár

asszonyként azt is egyre ritkábban, főleg este, amikor a lefekvésen kívül nem látott már más feladatot maga előtt.

A kéziratos füzetnek is mint tárgynak, akárcsak az embernek, élettörténete van, s ahogy az ember is élete során kapcsolatban van a világgal, jelzéseket küld felé, és az érkező impulzusokra reagál, úgy az írott alkotások is jelentéssel bírnak, hatással vannak használóikra, használóik is rájuk, kapcsolatban állnak különböző személyekkel, objektumokkal és szövegekkel, s szerepük időnként változik.²⁷ Bende Mária füzete áthagyományozódott unokájára, a dálnoki konyhakredencről átkerült egy sepsiszentgyörgyi könyvespolcra, vigyáznak rá, őrizgetik, és bár-mikor alapjául szolgálhat újabb beszélgetéseknek, írásoknak.

Függelék

Táblázat a füzet szerkezetéről

Egységek	Oldalszámok és tartalom
Nagyváradai önművelési napló	1–2. Vers: Lamperth Géza: <i>A mélységből</i> ; 3. Idézet: Kölcsey Ferenc: <i>Parainesis Kölcsey Kálmánhoz</i> ; versek: Vörösmarty Mihály: <i>Emlékkönyvbe, Magyarország címere</i> ; 4–5. Regényleírás: Harsányi Zsolt: <i>Ecce homo</i> ; 5–7. Vers: Tóth Kálmán: <i>Előre</i> ; 7. Vers: Szabolcska Mihály: <i>Erdélyben</i> ; 8–10. Vers: <i>Ének Szent László királyról</i> , a Peer-kódexből; 10–11. Vers: <i>Ah, hol vagy magyarok...</i> ; 11–12. <i>Hymnus szűz Máriához</i> – a XVII. századból (Boldogasszony anyánk...); 12–13. Regényleírás: Somogyvári Gyula: <i>A Rajna ködbevész</i> ; 14. Részletek: Madách Imre: <i>Az ember tragédiája</i> ; 15–16. Ismertetés másolata: <i>Látogatás Lönnrot Illés szülőházában</i> , a <i>Magyar Lányok lapjában</i> írta Péchy Horváth Rezső; 17–18. Vers: Madai Gyula: <i>A finn testvérekhez</i> ; 18–19. Vers: Takáts Gyula: <i>Késő tanács a hóhalálról, Oulu</i> ; 19. Rövid ismertetés, szereplők felsorolása: Katona József: <i>Bánk bán</i> ; 20. Idézetek Kölcsey Ferenc-től, Deák Ferenc-től; 21. Regényleírás: Jósika Miklós: <i>Abafi</i> ; 22. Vers: Ady Endre: <i>Sirasson meg...</i> ; 23. Vers: Juhász Gyula: <i>Ének Kupa vezérről</i> ; 24. Ismertetés és véleményezés: Nyíró József: <i>Havasok könyve</i> ; Tamási-novellák listája (19 db); 25. Vers: Sinka István: <i>Alszik</i> ; 26–27. Versek: Erdélyi József: <i>Téli rapszódia</i> , Szentiványi Kálmán: <i>Téli képek</i> (csak a címek); Sinka István: <i>Pusztai karácsony</i> ; 27–28. Vers: Gulyás Pál: <i>Krisztus útja</i> ; 29. Vers: Gulyás Pál: <i>Már egy éve... – Móricz Zsigmondnak, a föld alatt is élőnek</i> ; 30–31. Vers: Reményik Sándor: <i>Kegyelem</i> ; 32–37. Ismertetés másolata: <i>Finn testvéreink irodalma</i> , a <i>Székely Nép</i> 1944. július 16-i számából; <i>Suomi himnusza</i> ; Aleksis Kivi: <i>A mókus</i> (fordította Képes Géza); Eino Leino: <i>A magyarokhoz</i> (fordította Bán Aladár);
Otthon írt önművelési napló	40–41. Versek: Reményik Sándor: <i>Átok</i> ; Áprily Lajos: <i>Tetőn</i> ; 42. Vers: Reményik Sándor: <i>A legszebb szó</i> ; 43. Vers: Tóth Kálmán: <i>Lengyel anya</i> ; 44. Ismertetés: Tolsztoj: <i>Feltámadás</i> ; 59. Bemásolva a levél, amelyből értesülnek a legidősebb testvér haláláról.
Napló a menekülés idejéből	38. Idézetek; 39. Vers: Dalmady Győző: <i>Feltámadunk</i> ; 61. Beragasztott virág helye, felirattal; 62. Beragasztott virág, felirattal; 63. Beragasztott virág, felirat nélkül; 65. Beragasztott virágok, felirattal; 67. Beragasztott virágok, felirattal; 69. Beragasztott virágok, felirattal; 70–71. Reviczky Gyula: <i>Imakönyvem</i> ; 73–74. Beragasztott virág, felirattal; beszámoló (1944. máj. 14.); 75. Beszámoló (1944. aug. 26.); 75. Beragasztott virágok, felirattal (1944. aug. 26.); 76–77. Beszámoló (1944. aug. 26.); 78. Beszámoló (1944. szept. 15.); 79. dalszöveg: <i>Kinn a fákon újra szól a víg kakukk madár...</i>
Hazatérés utáni bejegyzések	45–47. Szabásminták; 49–53. Jóslás; 54. Idézet ismeretlen szerzőtől; 55–56. Jóslás; vers ismeretlen szerzőtől; 80. receptek, szabásminták.

Zsigmond Júlia – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; zsigmond_julia@yahoo.com

²⁷ FEJŐS Zoltán 2003, 86–87.

Irodalom

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- FEJŐS Zoltán
2003 Tárgyak az időben, in: Uő: *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*, Budapest 83–92.
- GOODY, Jack
1998 Nyelv és írás, in: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron Kiadó, Budapest, 189–221.
- KESZEG Vilmos
2002 Homo narrans, in: Uő: *Homo narrans. Emberek, szövegek és kontextusok*, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 5–26.
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- LÁSZLÓ Mónika
1996 Interkulturális ismeretek az általános iskolai tankönyvekben, *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 7, 1, 171–190.
- NEUMER Katalin
2003 Wittgenstein könyve – hangosan és magunkban olvasva, in: Uő (szerk.): *Kép, beszéd, írás*, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 236–263.
- NIEDERMÜLLER Péter
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés, *Ethnographia*, XC (3–4), 376–389.
- ONG, Walter J.
1998 A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta, in: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron Kiadó, Budapest, 146–166.
- SPENGLER, Oswald
1994 *A Nyugat alkonya*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- UJVÁRY Zoltán
1960 Népi kéziratok verseskönyveink, *Műveltség és Hagyomány*, I–II, 36–54.

Manuscris din anii 1940, de la Mărcușa

(Rezumat)

Utilizarea scrisului poate să aibă mai multe motivații, forme, percepții, în funcție de epocă, context istoric, ciclul de viață, educație, cultură, rol social, personalitate. Manuscrisul studiat (caietul) provine de la o fată născută în Mărcușa în 1924, care în școala normală începe să scrie jurnalul său, apoi în cel de-al II-lea război mondial, în timpul refugierii, îmbogățește broșura cu niște însemnări, iar mai târziu, când se întoarce acasă, notează în caiet diferite informații legate de gospodărie. Broșura, cu un conținut variat și o funcție de prismă culturală, constituie o mărturie despre atitudini intelectuale ale epocii, influențe literare, evenimente politice și sociale, schimbări istorice, respectiv experiențele personale, sistemul de valori, personalitatea, gustul autorului.

Manuscript from the 1940's, from Márkosfalva (Mărcușa)

(Abstract)

The motivations, forms and perceptions behind writings can differ according to historical background, life cycle, education, culture, social state and personality. The studied manuscript was written by a girl born in 1924 in Háromszék, who started her journal in a teaching-school, but continues to enrich its entries even on the run because of the Second World War, and later, after coming back home she uses her brochure to note down the things concerning the household. The notebook having various functions and contents, sheds lights to the cultural settings of her age as a prism, giving witness to the political and social events, the historical change, the past age's intellectual attitudes, literary fashions and her personal experiences, personality, taste, set of values.

Boér Hunor

A TÖRTÉNETI ERDÉLY MAGYAR NÉPESSÉGÉNEK
TERÜLETI TAGOLÓDÁSA 2002-BEN¹1. Módszertani lehetőségek nemzetiségi
statisztikák térképes megjelenítésére,
előnyök és hátrányok

Több etnikai közösség szállásterületének egyazon térképen való ábrázolása számos problémát vet fel. Azal, hogy a vonatkozó statisztikák mennyire hitelesek, és hogy az ábrázolás nagyon is lehet tendenciózus, politikafüggő, az alábbiakban nem foglalkozunk.² 2002-re vonatkozóan a hivatalos romániai népszámlálás népességi adatait mindenképpen a valóságot legjobban megközelítőnek tekintjük, hiányosságai elsősorban objektív, módszertani problémákból adódnak.³

Ezzel szemben, egyrészt *milyen területi egységek* (milyen mélységű közigazgatási felosztás) szerint tagoljuk a tárgyalt területet? A „székelyföldi” „magyar tömb” határai máshol és máshol húzódnak, aszerint hogy településsoros, (nagy)községsoros vagy *megyesoros* tagolás mentén rajzoljuk ki őket. (A „Har-Kov”-megyék is egyféle magyar tömbterület Románia közepén, persze esetleges határu, és egy területi közigazgatási reformmal akár fel is számolható.)

Mástsz, *mit* próbálunk megjeleníteni? A továbbiakban elsősorban a *nemzetiségi* hovatartozást emelve ki,⁴ az adott területre nézve *többségi* nemzetiség már egyszerű szintagolással is ábrázolható, és ez

világos határokat ad, de nem tudja érzékeltetni a tényleges nemzetiségi arányokat: az akár jelentős *kisebbség* is eltűnik a térképről.⁵ Alkalmazhatunk területspecifikus (nemzetiségi összetételnek megfelelően csíkszélesség-arányos) csíkozást, ez esetben jól követhetővé válik minden részterület tényleges nemzetiségi összetétele, de továbbra is kisebb vagy nagyobb torzulást eredményez a térképalap éppen használt, különböző mélységű területi tagolása.⁶

Ezeknek a térképtípusoknak az is hibája, hogy – a népsűrűséget homogénnek feltételezve – nem képesek visszaadni a tényleges lakosságárányokat. A népsűrűséget figyelembe vevő térképek ugyanakkor rendkívül szemléletesek és tudományosan is hitelesek, viszont nem ábrázolhatóak rajtuk konkrét közigazgatási területi kisebbségek viszonyai.⁷

Végül, a település nemzetiségi adatainak kördiagramos megjelenítése akár a kataszteri területtel nem jellemezhető telepek lakossága esetén is ábrázolni tudja, a nemzetiségi stb. arányokon túl is, a tárgyalt közösség(ek) nagyságát, viszont végleg elvesznek rajta a konkrét (rész)területi határok.⁸

Maradnának az összetett (pl. szintagolások + kördiagramos) ábrázolások: ezek jelentősen növelik ugyan a megjelenítés hűségét, de a szemléletességet nézve használatuk kétélű.⁹

¹ Az Acta Siculica 2010 múzeumi évkönyvben megjelent dolgozat javított változata. A dolgozat váza, térképlapjai és adatsorai a 2010. június 2–3-i gyergyószentmiklósi történetészkonferenciára készültek. A meghívásért B. Garda Dezső történészt, a BBTE gyergyószentmiklósi turisztikai földrajz tagozatának tanárát illeti köszönet, észrevételeiért, segítségéért Kinda István szerkesztőt.

² Vö. pl. RELkK 1942.

³ A legsúlyosabb szakmai kihívást e téren nyilván egy adott közösség etnikai identitásának összetettsége vagy éppen bizonytalansága jelentheti. Ilyen térségünkben a csángókérdés esete, ahol pl. a felekezeti hovatartozás meghatározóbb etnikai ismérvvé válhat az anyanyelvnél, és létezik ugyan megfelelő, pontos adatfelvétel, csak épp kérdéses, mennyire, milyen határokon belül általánosítható egyik vagy másik etnikai ismérv érvényessége. Még nehezebb ügy a cigánykérdés, ahol a „minek vallja magát?” (önmeghatározás, önbevallás) alapú statisztika is jelentősen különbözhet pl. egy „cigánynak tekinti-e a szomszédja vagy egy szakértő?” (külső csoport általi meghatározás, kérdezőbiztosi besorolás) alapútól, holott a kutatás céljától függően mindkettőnek lehet objektív

jogosultsága. Országos adatfelvétel utóbbi alapon, érthető módon, nem is történt. A jelzett problémák ingoványos terep, és elemzésük, figyelembe vételük természetesen meghaladná egy ekkora dolgozat lehetőségeit. Vö. pl. a Kovászna–Hargita–Maros megyei cigány lakosság 2000 körüli tényleges számarányához és azon belül a „magyar cigány” / „román cigány” megoszláshoz SEPSISZÉ-KI NAGY Balázs 1998–2006, a cigány asszimiláció/disszimiláció térségünkbeli és módszertani kérdéséhez pedig KAPITÁNY Balázs – KISS Tamás 2009, valamint KISS Tamás 2010.

⁴ Ha a „magyar cigányok” kérdésétől jobb híján, mert a kérdés megfelelő szakmai feldolgozottságának hiányában eltekintünk, akkor a Kárpátokon belüli magyarság mint etnikum statisztikailag nagyon jó közelítésben vizsgálható a *nemzetiség* ismérv mentén, ezt az *anyanyelv* adatsorai is inkább csak árnyalják.

⁵ Vö. pl. VSKÖUdl 1867.

⁶ Vö. pl. MET é. n.

⁷ MSzKONift 1909; „Carte Rouge” 1920.

⁸ Vö. EET 1992.

⁹ Vö. pl. KDKENT 1998.

A fentiek ismeretében a statisztikai (esetünkben etnikai, azon belül is kiemelten nemzetiségi) adatsorok térképes megjelenítését tekintve a következő módszertani kihívás előtt állunk: Egyrészt lehetőséget kell rá teremtenünk, hogy *a statisztikai összegezéseket tetszőleges területhatárok között* is elvégezhesünk. Másrészt *úgy kell megválasztanunk az összegezésre kijelölt részterületeket, hogy az összegezés releváns következtetésekhez vezethessen.*

Konkrét kérdéseink tehát így fogalmazódnak meg: ha *xxx* összefüggő területen az *yyy* nemzetiség százalékos aránya mindenütt eléri a *zz* értéket, és azon kívül nem (a részterület tehát ennyiben objektíve homogén, kiemelése *nem önkényes*), akkor ennek az összefüggő területnek *valójában* hány százaléka *yyy* nemzetiségű? Hogy *az adott összefüggő terület tényleges vagy lehetséges funkcionális egység-e* ilyen vagy olyan megoldandó feladatokhoz (közigazgatás és/vagy igazságszolgáltatás és/vagy gazdasági fejlesztés stb.), az természetesen más kérdés, és elemzése nem ennek a vizsgálatnak a dolga.

2. Operacionális fogalmak: „történeti Erdély”, tömb és szórvány

Bármelyik tárgyalt nemzetiségi („néprajzi”) térképtípust nézzük, annyi indulásból is egyértelműen kimondható, hogy a romániai magyar településterületen legalább három nagy, különböző jellegű csoportot különböztethetünk meg: 1. a Kárpát-medencei *központi* magyar településterületnek a trianoni határokkal levágott, partiumi peremeit;¹⁰ 2. azt a Királyhágótól keletre található településcsoportot, melyet közelítőleg a *Kalotaszeg–Küküllő mente–Hétfalu–kárpáti főgerinc–Gyergyó–Kis-Szamos mente–Kalotaszeg sokszöggel* írhatunk le; 3. *egyéb* romániai magyar közösségeket.

Valamennyi módszertani felvetésünk ki nem mondott kiindulópontja ez volt: a magyar népesség Románia területén *nem homogén*. Meg kell tehát találnunk az *eseti elemzés* lehetőségeit, és elvégzése előtt nem szabad általános (pl. Románia-szintű) következtetéseket megfogalmazni.

A továbbiakban a „történeti Erdély” magyar népességének területi tagolódására szorítkozunk, tehát mindenekelőtt a második említett csoportot vizsgáljuk, és ezt az *egyéb* romániai magyar közösségek csoportból is csak a „történeti Erdély” területére eső közösségekkel vetjük egybe.

¹⁰ A csoportosítást itt úgy véljük, bőven elegendő földrajzi-topológiai szempontokkal indokolnunk: a Királyhágón inneni és túli, jelentős magyar népességű területeket az Erdélyi-szigethegység és a Meszes-hegység vonalán színromán lakosságú településterület választja el egymástól. A „történeti” Erdély és a Partium persze

„Történeti Erdély” (szűkebb értelemben vett Erdély) alatt, operacionális fogalomként (és az idézőjelt éppen ezért a következőkben elhagyva) kilenc mai romániai megye területét értjük (Hunyad, Fehér, Kolozs, Beszterce-Naszód, Maros, Hargita, Kovászna, Brassó, Szeben), kiegészítve néhány, ma Szilágy megyéhez tartozó kalotaszegi (nagy)község, valamint néhány, ma (vagy 1918 előtt is) Bákó megyéhez tartozó gyimesi vagy Gyimessel szomszédos település területével.¹¹

Másfelől, számos konfúzió forrása, elsősorban a közbeszédben, és kiemelten a politikai diskurzusban, de esetenként szakmai körökben is, hogy a *tömb* és *szórvány* fogalmait átgondolatlanul (pl. egyazon dimenzió menti két szélső értéként) használjuk. A jelen tanulmányban a következőket értjük alattuk:

(Népességi) *szórvány* = egymástól elszigetelt (közigazgatási területi vagy sem, pl. városi szórványok), de még környezetétől megkülönböztethető közösségként működő csoportok

(*fő probléma*: a reprodukciós képesség, vagyis önmagukban képesek-e demográfiaiban, kulturálisan, intézményeikben stb. újratermelni magukat a csoportok, lényegi vonásaiknak – pl. *etnikai szórvány* esetében az *anyanyelv, felekezeti, kulturális sajátosságok* stb. – megőrzésével;

negatív jövőképek: a reprodukciós képesség elvezetésével a közösség felszámolódása).

(Népességi) *tömb* = nagyobb összefüggő területen bizonyos szempontból homogén, de *nem feltétlen* többségi népesség

(*fő probléma*: az összefüggő területhez adaptált, az illető közösség számára optimális területi közigazgatási stb. szervezet megtalálása / politikai megszerzése / megőrzése;

negatív jövőképe: a tömb feldarabolódása/elszórványosodása, ezáltal a közösség számára előnyös területi közigazgatási stb. megoldások ellehetetlenülése).

Még egyszer kihangsúlyozva: *a tömb az pusztán bizonyos paraméter(ek) szerint homogén és éppen ezáltal a környezetétől elkülönülő térbeli entitás*. Alkalmazásként: ha magyar (területi) tömbről beszélünk, mindig világossá kell tennünk, mire gondolunk: *többségi tömbre* (ahol más nemzetiségekhez képest a magyarság legalább viszonylagos többségben van), vagy valamely, bizonyos szempontból homogén, összefüggő településterületre (mint pl. amelyen belül a magyarság mindenütt eléri az országos – Romániában 2002-ben a 6,604%-os – nemzetiségi arányát).

történeti fejlődésében is számos különbséget mutat.

¹¹ Így közelíthetjük meg viszonylag legkezelhetőbben akár a középkori Erdély területét, akár az 1876-os közigazgatási reform utáni, Monarchia-korabeli erdélyi vármegyékét. A történeti Erdély tényleges változásaihoz lásd pl. BARTA Gábor 1987.

A történeti Erdély területén ugyanis a magyarság tényleges területi *szöve*te leginkább még egy természetföldrajzi hasonlattal érzékeltethető, egy „nemzetiségdomborzati” térképpel (1. ábra.). Ezen a többségi területek szárazföldként jelennek meg, a kisebbségi magyar jelenlét pedig egyféle, az „óceáni aljzattól” világosan elkülönülő kontinentális platformként.¹²

A nagyobb kiterjedésű nagyon magyar (pl. 6,604% alatti román lakosságú) vidékek mintegy „magasföldet” sugallnak. Keleten ilyen a „székelyföldi” (tkp. *keleti magyar többségi*, de az 1876 előtti, történeti közigazgatási terület *Székelyföld*del valóban meglehetősen jó egybeesést mutató,¹³ lásd 2. ábra) tömb legnagyobb része.

Nyugaton a „magyar szárazulathoz” kapcsolódó „kontinentális platformon” különösen a Mezőségen látványos a többek által „szigetmagyarságként” jellemzett jelenség (egymással nem szomszédos, de önmagukban erős magyar többségű/közösségű települések: Szék stb.). Északon (Óradna), délnyugaton (Déva környéke, Zsíl-völgye) stb. már csak „elsülylyedt szigetekként” jelenítődik meg egy szűkebb értelemben *területi szórvány*, ahol a magyar közösség a térségben sem számottevő, és ritka kivétellel településen belül sem meghatározó.

3. A keleti magyar többségi tömb és a keleti magyar nemzetiségi tömb további nézetei (zz%-os tömbök)

Egy rövid megjegyzés: a keleti magyar többségi tömb nemcsak a belső/közép-erdélyi (Kalotaszeg–Kis-Szamos mente–Felső-Maros mente–Küküllő mente) térséghez képest *egy keleti* (-délkeleti), hanem egyáltalán a Kárpát-medencei, központi magyar többségi tömbhöz képest *a keleti*, lévén csak ez a két nagy magyar többségi tömb az egész medencében. Az említett, jelentős magyar népességű erdélyi területekkel kiegészülve pedig ugyanígy, *a keleti magyar nemzetiségi* tömbnek tekinthető.

Közelebbről, inhomogenitásaiban megvizsgálni ennek a történeti Erdélyhez tartozó területnek a nemzetiségi viszonyait, tehát a szövetét tanulmányozni, mindenekelőtt alkalmas (és természetesen a vizsgált időpontra, ezúttal 2002-re érvényes) elvi kulcsszá-

mok szükségesek. Kézenfekvőek a *Románián* (mint román többségi tömbön) *belüli magyar százalékarány* (6,604%), ennek mintájára a településsoros („falusoros”) *romániai* („székelyföldi”) *magyar többségi tömbön belüli román százalékarány* (9,61%, tehát közel 10%, lásd 3. ábra), valamint a kisebbségi nyelvhasználat érvényes romániai szabályozásából a 20%-os közöbérték. Utóbbi véletlen egybeesésként nagyon közeli érték a 2002-es (nagy)községsoros *romániai* („székelyföldi”) *magyar többségi tömbön belüli román százalékarányhoz* (19,49%, lásd 8. ábra).

A továbbiakban előbb a 2002-es romániai népszámlálás *településsoros*, majd (*nagy*)*községsoros* magyar és román nemzetiségi adatait összegezzük,¹⁴ rendre a legalább 6,604%-ban, 9,61/10%-ban, 19,49/20%-ban magyar nemzetiségű nézeteire, valamint a legalább relatív magyar többségű nézetére az összefüggő *keleti magyar nemzetiségi* területnek (tömbnek). Az egyes területek belső enklávéit együvé összegezzük a területtel.

Az így nyert adatsorokhoz mindig hozzárendeljük az eredményként kapott össz-, román és magyar lakosságnak a *romániai* össz-, román és magyar lakosságon belüli százalékos arányát, érzékeltetendő, hogy *a tárgyalt terület* román–magyar nemzetiségi kérdése *mint részprobléma milyen súlyú* az országos román–magyar nemzetiségi kérdéshez képest (gyakorlati alkalmazásként pl. valamilyen, a területre esetleg kidolgozott, méltányos lokális/regionális rendezés mennyiben járulna hozzá országos szintű kérdés rendezéséhez¹⁵). Az adatsorokat a megfelelő térképlapok alján jelenítjük meg.

A 2002-es állapotot nem vetjük egybe más időpontbeli állapotokkal, ez természetesen elvégezhető, mindössze idő- (munka)igényes, tekintettel arra, hogy a kutatott időpont megváltoztatásával nemcsak statisztikai adatsorok, hanem egymással összefüggésben célterületek és kulcsszámok is változnak. Kitérünk viszont egyetlen, népességdinamikai szempontból sem mellékes, 2002 utáni fejleményre: milyen részterületeket is érint a tárgyaltakból és miképpen, a lokális/regiónális román–magyar nemzetiségi arányt illetően, az ún. *nagyvárosi övezeteknek* (*zone metropolitane*) az aktuális területi közigazgatási viszonyokat részben felülíró létrehozása¹⁶, ha visszavetítjük a 2002-es állapotra.

¹² Az évkönyv elektronikus változatában (<http://www.sznmm.ro>) a térképek színesek.

¹³ A kérdés elemzését lásd BOÉR Hunor 2002.

¹⁴ Varga E. Árpád adatai és Sebők László közigazgatási térképei (VARGA E. Árpád 1998–2002, valamint VARGA E. Árpád 2007). A történeti Székelyföld pontos határaihoz felhasznált adatokat lásd még esetenként GÁMÁN Zsigmond 1861; EnftHL 1861; EthKT [1871 k.]. Az összegezés Excel-adatoszlopokon történt.

¹⁵ Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy függetlenül ilyen típusú rendezések politikai realitásától: 1. itt jelentős részben nyelvhasználati kérdések merülhetnek fel; 2. tehát a rendezés elsősorban életünk bizonyos területein méltányos nyelvhasználat biztosítását jelentené; 3. ami viszont megfelelő politikai szándék esetén pénzkérdésre redukálódik, felértékelve a lokális, ezáltal költségkímélő megoldásokat.

¹⁶ A tárgyalt területen az utóbbi években Kolozsvár, Brassó és Marosvásárhely alakított körülötte található községekkel/városokkal ilyen fejlesztési társulást.

Az 1. ábra térképét már tárgyaltuk, egyféle természetföldrajzi hasonlatként a felmerült kérdés lényegét segített megragadni.

A 2. ábra térképét a történeti Székelyföld és a keleti magyar többségi tömb viszonyánál már használtuk, de ez a térkép, ezúttal mozaikszerűen, újra megjeleníti (településsoros bontásban) mindazokat a kisebb-nagyobb részterületeket is a történeti Erdélyben, ahol a 2002-es romániai népszámlálás szerint a magyarság eléri az országos százalékarányát. A 6,604% / 10% / 20% / 30% / 40% fölötti magyar lakosságú, valamint a (legalább viszonylagos) magyar többségű közigazgatási terület-egységeket mind sötétebb színnel ábrázoltuk.

4. Román–magyar nemzetiségi arányok a tényleges (településsoros közelítésű) keleti magyar nemzetiségi tömbben, 2002 (értékelés)

A következő ábrák térképei a 2. ábra mozaikjának a bizonyos szempontból homogén területeit emelik ki, hogy statisztikai összegezésükkel megvizsgálhassuk az ottani tényleges nemzetiségi arányokat. Vegyük sorra ezeket az eseteket, lényegében a keleti magyar nemzetiségi tömb nézeteit, előbb a településsoros (tehát a közigazgatási határok által viszonylag legkevésbé torzított) közelítésben:

A 3. ábra már szintén említett térképe a keleti magyar többségi tömböt ábrázolja. Valahányszor a jelenlegi politikai diskurzus és kevés kivétellel (pl. természetföldrajzi vonatkozások) a mai egyéb közbeszéd „Székelyföldet” emleget, valójában ezt az erős magyar többségi tömböt érti alatta. A világosabb két folt (Kóródszentmárton és Mezőcsávás) kivételesen csak anyanyelvében magyar többségű, de a magyar cigány identitás már jelzett összetettségéből adódóan (pl. a mezőcsávási, 2002-ben román nemzetiségüként megjelenő, de magyarajkú közösség ráadásul református vallású) a magyar többségi tömbhöz számoltuk (az összegezésnél természetesen a hivatalos nemzetiségi adatokkal dolgoztunk), így a Székely Mezőség magyar többségű csoportja sem szakadt le a tömből.

A nézet két lényeges meglátáshoz segít: Ebben a területileg Vallónia nagyságrendű magyar többségi tömbben luxemburgi lakosságú magyar nemzetiségű állampolgár között él egy 9,61%-os román kisebbség, mely, mivel a terület Románia része, *alanyi jogon használhatja anyanyelvét hivatalos nyelvként* ebben a környezetben (ami különben nagyon is helyeseltető). Másrészt a romániai magyarság közel kétötöde él itt, közel 90%-os arányban, míg a „Har-Kov” politikai hisztériát évtizedig az ország központi kérdésévé emelő (vagy annak ürügye) közösség az ország román lakosságának ekkor a 0,3%-a volt.

A 4. ábra a 20%-os keleti magyar nemzetiségi tömböt jeleníti meg, a legnagyobb összefüggő romániai területet, amelyen belül elvileg érvényesülhetnek kisebbségi nyelvhasználati jogok. A világosabb folt Tancscsal kibővítve pedig a már említett 19,49%-os keleti magyar nemzetiségi tömböt látjuk. Ez durván a Kovászna–Hargita–Maros megyei magyarság településterülete, ahol már a romániai magyarság közel fele él, mintegy 70%-os arányban, 25%-os (a romániai román lakosságot nézve pedig még mindig alig több, mint 1%-os) arányú románság mellett (közeleltően egyezik a történeti Székelyföld mai magyar/román, valamint a történeti Erdély mai román/magyar százalékarányával – utóbbi 73% / 23%).

Az 5. ábra térképén a 9,61%-os keleti magyar nemzetiségi tömb a világosabb színű mezőkapusi és hollósarki kis kiegészítéssel a 10%-os tömbre egészül. Földrajzilag ez durván a Kovászna–Hargita–Maros megyei magyarság településterülete, a hozzákapcsolódó Küküllő mente–Aranyosszék–Kalotaszeg korridorral, utóbbi mentén olyan városokkal, mint Segesvár, Medgyes, Nagyenyed, Torda, sőt Kolozsvár. Ezen a területen a magyarság mindenütt eléri az anyanyelvét alanyi jogon hivatalos nyelvként használó „székelyföldi” románság 9,61%-os arányát, de a terület egészét nézve valójában egy magyar–román paritás a meghatározó (a romániai magyarok több mint fele él itt, relatív többségben, közel 800 000 magyar, a romániai románok nem egészen 4%-át érintő mindennapokban).

A 6. ábra térképén az előző terület a Szamosok menti és mezősei, valamint a barcasági magyar településterülettel egészül ki a 6,604%-os keleti magyar nemzetiségi tömbbé. Két nagyobb exklávé látunk indokoltnak több szempontból is ideszámolni (Kis-Szamos mente, valamint egykori Kelet-kolozsvármegyei Mezőség). Ezen a területcsoporton a magyarság mindenütt eléri romániai országos százalékarányát, a romániai magyarok 60%-a él itt, és a történeti Erdély területén ezt leszámítva a romániai magyarságnak már csak kevesebb mint 5%-a él, egy szűk értelemben vett szórványban (7. ábra). Az országos százalékarányú keleti magyar nemzetiségi tömb(csoport) árnyaltabb nemzetiségi valóságát pedig az teszi érzékletessé, ha pl. a mindenképpen sajátos gyakorlati megoldásokat kérő (sötétebbel színezett) nagyváros Brassó nélkül összegezzük: a háromszázezer lakos közeli nagyváros nélkül enyhén relatív román többséggel, de román–magyar paritást találunk

5. Román–magyar nemzetiségi arányok a jelenlegi önkormányzati tagolás mentén (nagyközségsoros közelítésben) kirajzolódó keleti magyar nemzetiségi tömbben, 2002 (értékelés)

A (nagy)községhatárok mentén kirajzolódó, tárgyalt tömbök természetesen torzítják az adott településterület tényleges nemzetiségi valóságát, viszont működő közigazgatási egységek valósága szerint tagolnak, ezért alkalmasabbak pragmatikus (pl. nyelvhasználati) megoldások keresésére:

A 8. ábra térképén a községsoros torzítással újra a keleti magyar többségi tömbbe összegeződik az ezredforduló táján többségi magyar jellegét veszített Marosvásárhely (mint egy, a vaslábihoz hasonló enklávé). A románok aránya ezúttal is 1% alatt marad a romániai románsághoz képest, a területen pedig az említett, 20%-közelű 19,49%-os. A véletlen egybeesésnek köszönhetően tehát a mai érvényes kisebbségi nyelvhasználati küszöb akkor is érvényes maradna a létező romániai közigazgatásban, ha azt *paritás-alapon*, a magyar többségi tömbbeli románok százalékarányához igazították volna.

A 9. ábra térképe nem mutat jelentősebb eltérést a 4. ábrán láthatótól: a 20%-os nemzetiségi tömb esetén minimális a kisebb felbontásból származó torzulás.

A 10. ábra térképe a 6. ábrára emlékeztet: a kisebb felbontásból származó torzulás felerősödött, és a (nagy)községsoros 10%-os keleti magyar nemzetiségi tömb inkább a településsoros 6,604%-osra emlékeztet. A torzulás valójában még hangsúlyozottabb, ugyanis ezúttal a (nagy)községsoros, Brassót eleve nem tartalmazó 10%-os terület román–magyar nemzetiségi aránya (54,28% / 41,79%) közelíti a Brassót tartalmazó 6,604%-os területét (51,74% / 43,77%).

A 11. ábrán, a 6,604%-os keleti magyar (nagyközségsoros) nemzetiségi tömb területén a romániai magyarok 61,61%-a (882 262; a lakosság 37,27%-a), a romániai románok 7,13%-a (1 383 377; a lakosság 58,44%-a) jelenik meg. Ebben az esetben már eleve egy árnyaltabb közelítést alkalmaztunk: ezúttal mindkét háromszázezer lakos közeli nagyvárost (sajátos megoldásokat kérő) külön esetnek választottuk le. A 23 000-es brassói magyar közösség százalékaránya városában az országos magyar százalékarányt közelítő, a 60 000-et meghaladó kolozsvári magyaroké kevéssel a 20%-os, érvényes kisebbségi nyelvhasználati küszöb alatti. A fennmaradó területen ismét sajátos paritás figyelhető meg: a román lakosság csak relatív többségben van (49,47% román, 45,27% magyar) az itt élő 800 000 magyarhoz képest, sőt a terület két összetevője között is sajátos az arányok paritása

(a magyar többségi tömb adatai a már ismertetett 19,49% román és 77,14% magyar, míg a komplementer területen a kolozsvári arányokra emlékeztető 73,81% a román és 19,39% a magyar).

Végül a 12. ábra a nagyvárosi övezetek már ugyancsak említett kérdését illusztrálja: Nagy-Brassó esetében 2002-ben ez nem befolyásolta volna érdemben a román–magyar nemzetiségi arányt, Nagy-Kolozsvár esetében felmerül, hogy az övezet kialakítása célzottan figyelt ugyanerre (pl. Tordaszentlászló kimaradása, ellentétben Csürülyével), Nagy-Marosvásárhely esetében pedig ugyancsak felmerül, hogy nem véletlenül egészül ki általa épp olyan nagyvárosi övezetté a román többségű Marosvásárhely, amely övezet területe 2002-ben relatív magyar többségű volt. A 6,604%-os magyar nemzetiségi tömb fennmaradt területén a 10%-os helyzethez hasonló paritás mutatkozik, annyi különbséggel, hogy a többségi tömbhöz tartozó részen magasabb a magyarok százalékos részaránya (Nagy-Marosvásárhely területéhez magyar többségű, de viszonylag vegyes nemzetiségű területek kerültek).

6. Összefoglalás

A romániai magyar népesség területi megoszlása nemcsak a teljes Románián, de annak Kárpátokon belüli területén is inhomogén. Érdemes volna megvizsgálni, milyen eseti, épp ezért költséghímélő (mert lokális vagy regionális) megoldások könnyíthetnék meg a közösség nyelvhasználati jogainak intézményes biztosítását. Ez első lépésben térképészeti-statisztikai, tehát módszertani kihívást jelent, ugyanis egy adott terület valós nemzetiségi viszonyait gyakran sem a szokásos nemzetiségi térképek, sem a közigazgatási területi egységek szerint felvett-összegezett népszámlálási adatsorok nem érzékeltetik a szükséges mértékben. A dolgozat használta módszer olyan, összefüggő nemzetiségi területeket határol le, amelyek bizonyos szintű homogenitást mutatnak (pl. a terület minden településén legalább 20%-os a magyar népesség aránya), majd ezeknek a területeknek számolja ki a 2002. évi tényleges nemzetiségi arányait. A történeti Erdélyben például egyetlen olyan összefüggő tömbben él a teljes romániai magyar lakosság háromötöde, amely tömb annyiban homogén, hogy minden településén eléri a magyarság az országos 6,604 százalékos arányát, de amelyben az amúgy is sajátos nyelvhasználati megoldásokat kérő két nagyvárost (Brassó, Kolozsvár) leszámítva valójában paritás áll fenn a román és magyar közösség között. Az említett tömbre specifikus nyelvhasználati megoldások Románia román lakosságának alig több, mint 7%-át érintenék.

Irodalom és térképek

- „Carte Rouge” 1920 = *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján. Az 1910. évi népszámlálás alapján* (szerk. Gróf Teleki Pál), Budapest, 1919
- EET 1992 = Kocsis Károly: *Erdély etnikai térképe, 1992*, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1997.
- EnfThHL 1861 = *Erdély nagyfejedelemség törvényhatóságainak és helységeknek laistroma*, Kolozsvár, 1861.
- ERTHnt [1806] = *Erdély és a Részek térképe és helységnevtára* (szerk. Herner János), Szeged, 1987.
- EthKT [1871 k.] = *Erdély törvényhatósági térképe*, 1:144 000, 25 lapon [?, 1870–1872 között].
- MET é. n. = *Magyarország ethnographiai térképe*, Posner Károly Lajos és Fia, Budapest, é. n.
- MSzKONift 1909 = *A Magyar Szent Korona országainak néprajzi iskolai fali térképe* (szerk. Dr. Bátky Zsigmond), Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1909.
- KDKENT 1998 = Sebők László: *Közép- és Délkelet-Európa nemzetiségi térképe, 1989–1992*, Südost-Institut München – Teleki László Foundation – Institute for Central-European Studies, 1998.
- RELKk 1942 = *Rumänische Ethnographische Landkarten und ihre Kritik*, Staatswissenschaftliches Institut, Buapest, 1942.
- VSKÖUdl 1867 = *Völker und Sprachen Karte von Österreich und den Unter-Donau-Ländern* (zusammengestellt von Kiepert, H.), bei Reimer, D., Berlin, 1867.

*

- BARTA Gábor
1987 A történeti Erdély és határai, in: ERTHnt [1806], 207–215.
- BOÉR Hunor
2002 A Székelyföld és a keleti magyar többségi tömb 1992-ben, *Acta (Siculica)* 2001/2, 409–413.
- GÁMÁN Zsigmond
1861 *Helység-nevtár. A Királyhágón inenni rész (Erdély) minden községének betűrendes nevtára*, Kolozsvár.
- KAPITÁNY Balázs – KISS Tamás
2009 Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben, in: *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón* (szerk. Spéder Zsolt), KSH, Népeségtudományi Kutatóintézet, 295–309.
- KISS Tamás
2010 Népesedési folyamatok és a népesedéspolitikai lehetőségei Erdélyben, *Pro Minoritate*, 2010 / Tavasz, 10–32.
- SEPSISZÉKI NAGY Balázs
1998–2006 *Székelyföld falvai a XX. század végén*, I–IV, Nap Kiadó, Budapest.
- VARGA E. Árpád
1998–2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*, I–V, Pro-Print, Teleki László Alapítvány, Budapest – Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereida.
- 2007 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–2002*, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> [utolsó frissítés: 2009].

Distribuția teritorială a populației maghiare din Transilvania s. s., în 2002

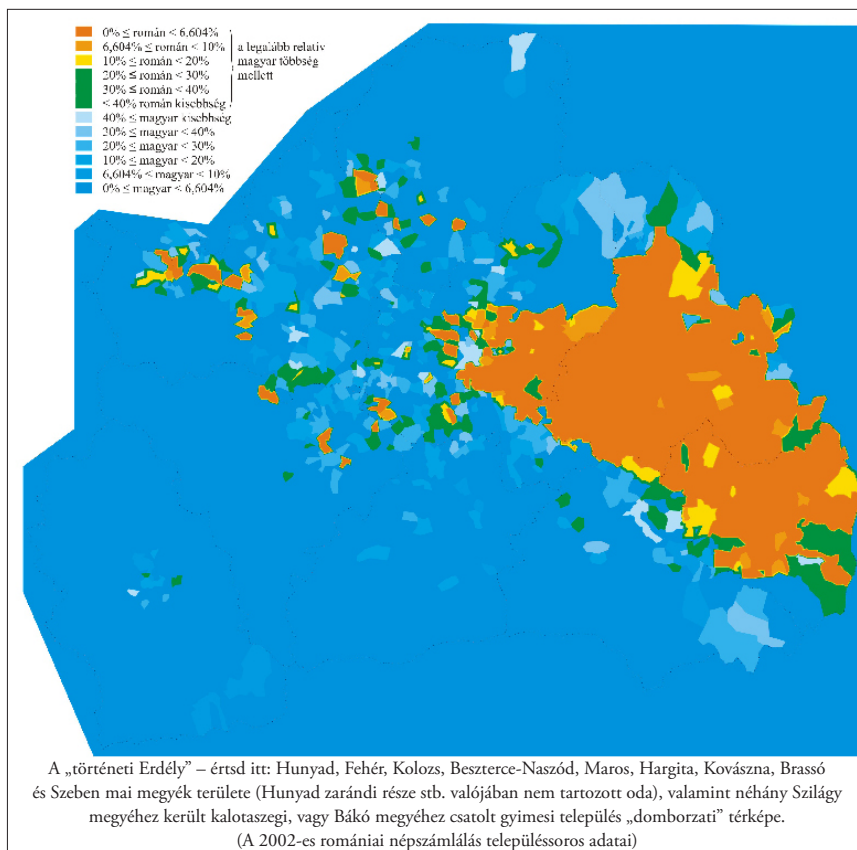
(Rezumat)

Populația maghiară din România prezintă o distribuție teritorială neomogenă, chiar dacă ne limităm asupra teritoriilor intracarpatiche. Folosirea oficială a limbilor minoritare în anumite domenii, respectiv în anumite zone ale României implică în primul rând costuri suplimentare. Ar fi util un studiu asupra posibilităților de soluții locale și regionale, vizând minimalizarea costurilor aferente. Primul pas în acest sens ne confruntă cu probleme metodologice, de domeniul cartografiei și statisticii: deseori nici hărțile etnografice obișnuite și nici datele de recensământ prelevate și prelucrate la nivelul unităților administrativ-teritoriale nu reflectă în suficientă măsură realitatea etnică dintr-un teritoriu anume. Lucrarea încearcă metoda de a delimita zone etnografice pe baza unei valori procentuale minime a naționalității maghiare, valoare care să fie valabilă pentru *fiicare* localitate din teritoriul respectiv, și calculează pe urmă procentajul minorității maghiare din 2002 din zona astfel delimitată. Spre exemplu, în Transilvania s. s. („istorică”, fără Banat–Bihor–Sălaj–Maramureș) a anului 2002, se putea delimita tranșant o zonă cu populația maghiară ce depășește peste tot în cuprinsul acestei zone procentajul său național (6,604%). Aici locuiau peste 60% dintre *maghiarii din România*, alături de abia mai mult de 7% dintre *românii din România*. Mărimea a două orașe din zonă, Brașovul și Clujul impune oricum soluții specifice, iar restul teritoriului se poate caracteriza printr-o *paritate* între români (49,47%) și maghiari (45,27%).

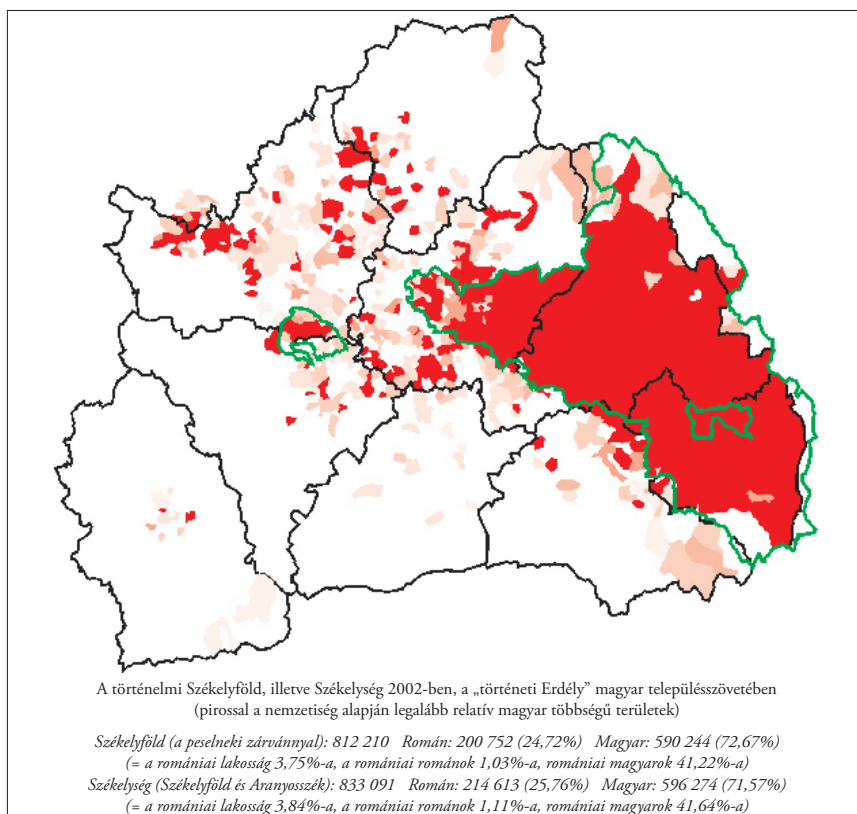
Territorial distribution of the Hungarian population in Transylvania in 2002

(Abstract)

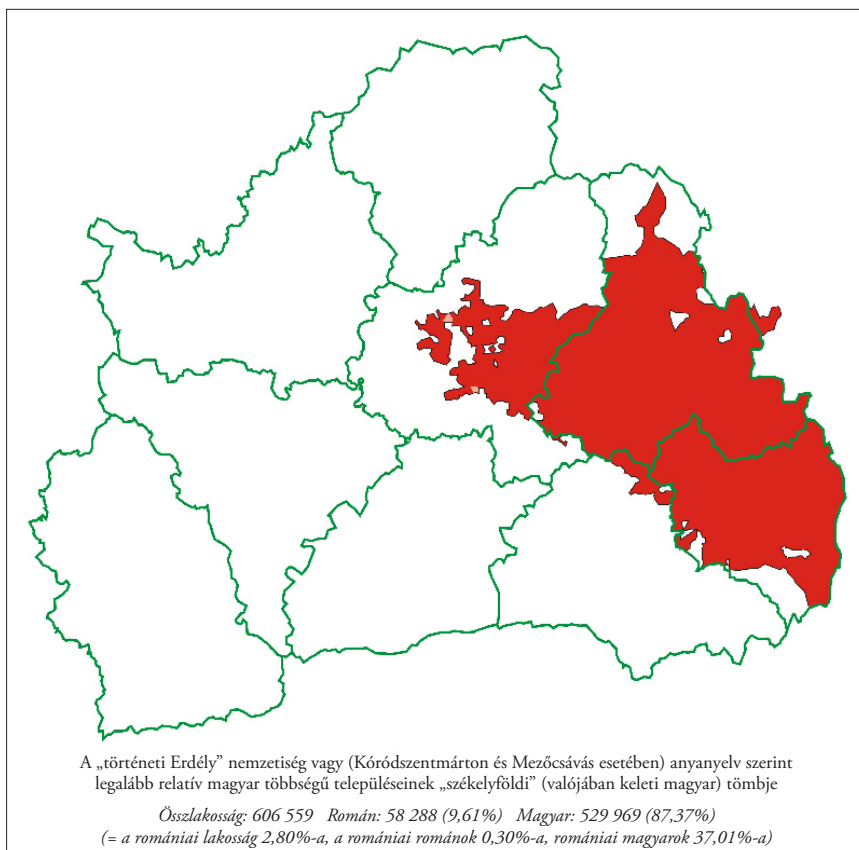
The Hungarian population in Romania has a non-homogenous territorial distribution even if we focus on the Intra-Carpathian territories. The official use of minority languages in certain domains and regions of Romania implies, first of all, extra expenses. A study on local and regional solution possibilities, reduction of costs would be more than welcome. The first step into this direction raises methodological questions from the domain of cartography and statistics: quite often neither the usual ethnographic maps nor census data extracted and processed on the level of territorial-administrative units reflect clearly enough the ethnic reality of a certain territory. The study tries the method of delimiting ethnic regions based on minimal percentage values of the Hungarian nationality, a value that is valid for *each* locality in the respective territory and it is calculated according to the percentage of the Hungarian minority in 2002 in the respective region delimited this way. For example, in (the “historical”) Transylvania s. s. (not including Bánság–Partium/Banat–Bihar–Sălaj–Maramureş) of the year 2002 we could delimit an area inhabited by ethnic Hungarians that exceeds in all its compounding regions its own national percentage (6,604). More than 60% of the *Hungarian minority from Romania* lived here together with a bit more than 7% of *Romanians from Romania*. The size of two of the cities of the region, Brassó/Braşov and Kolozsvár/Cluj-Napoca (anyhow) imposes specific solutions while the rest of the territory can be characterized by parity between Romanians (49.47%) and Hungarians (45.27%).

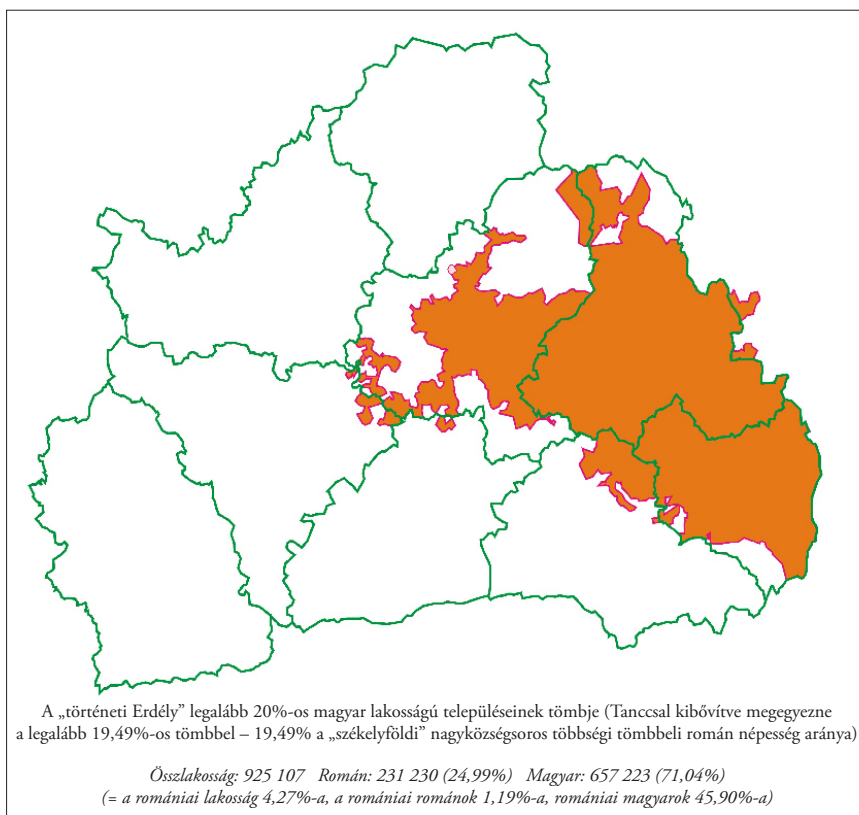
1. ábra

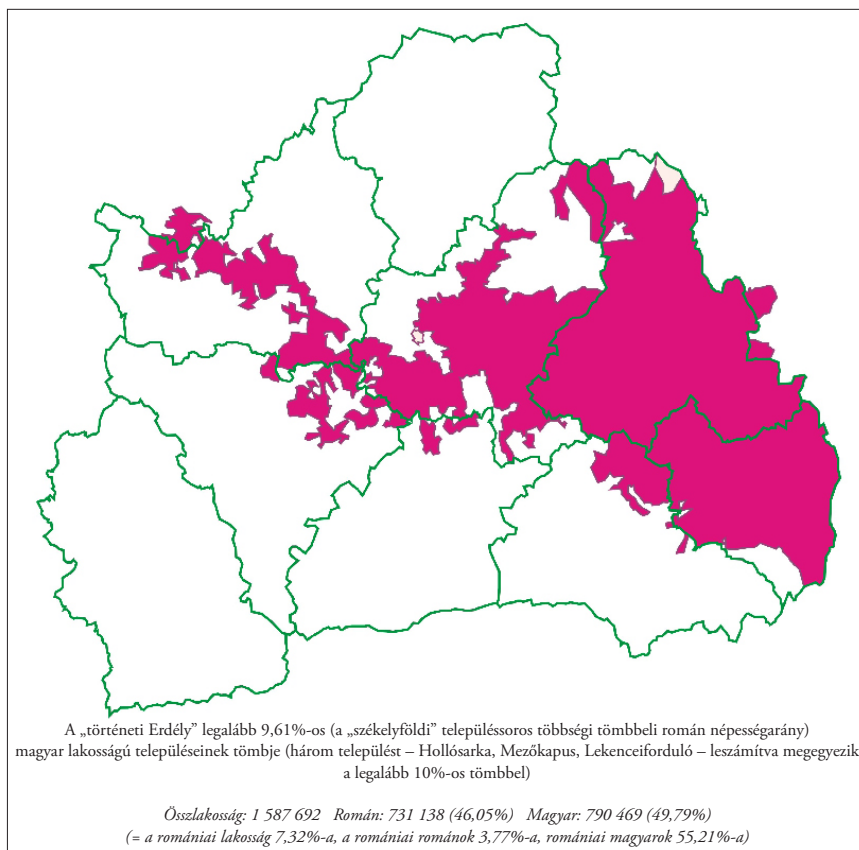
2. ábra

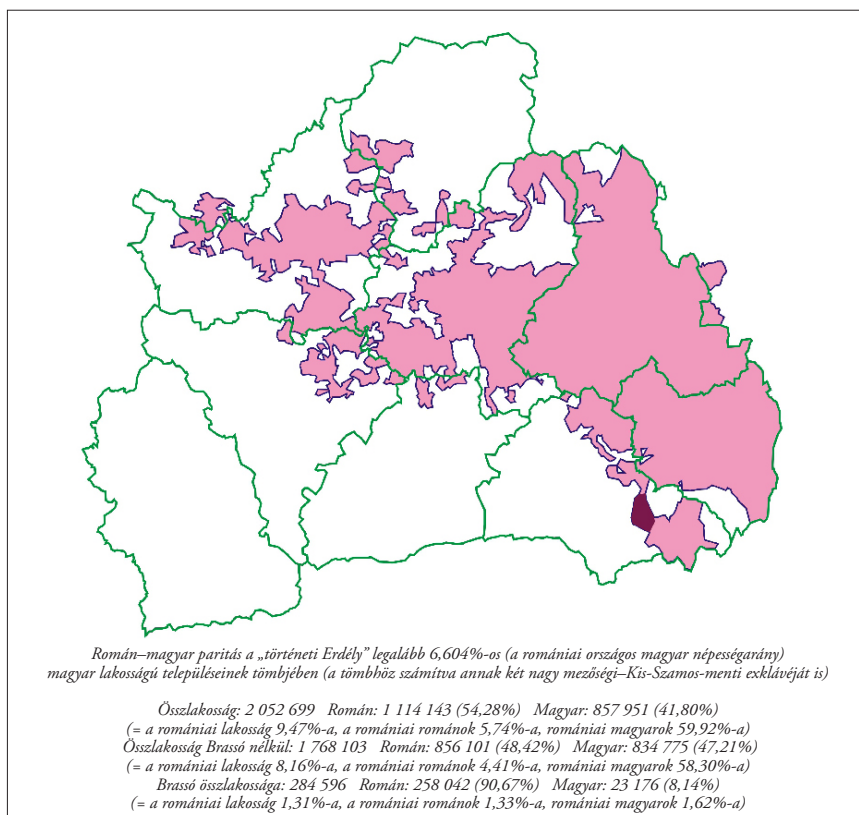
3. ábra

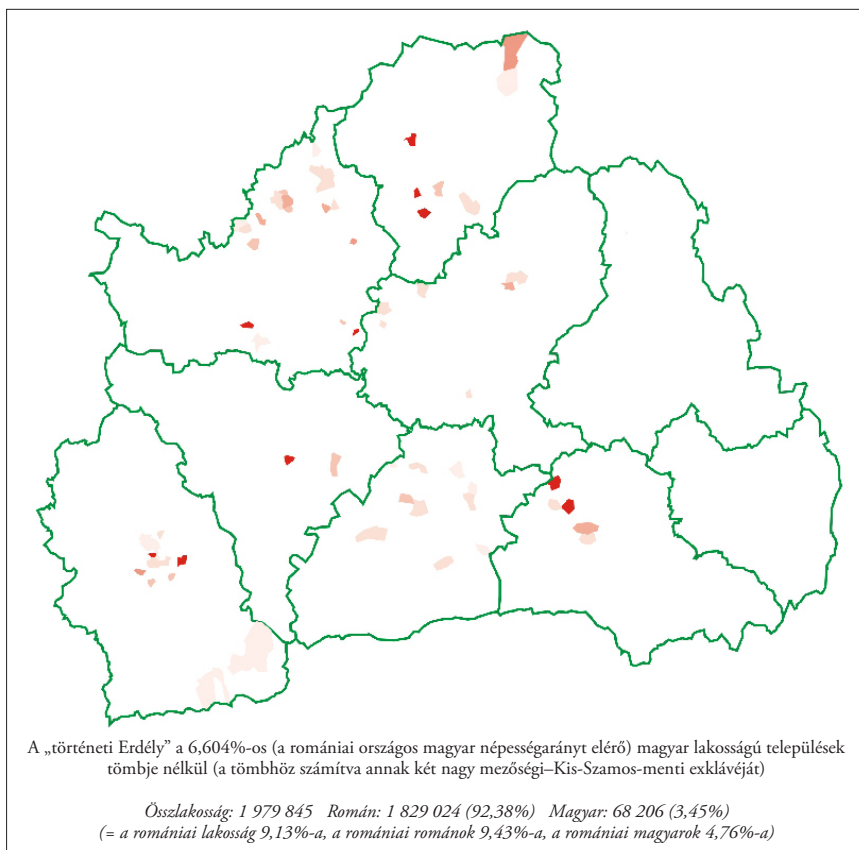
4. ábra

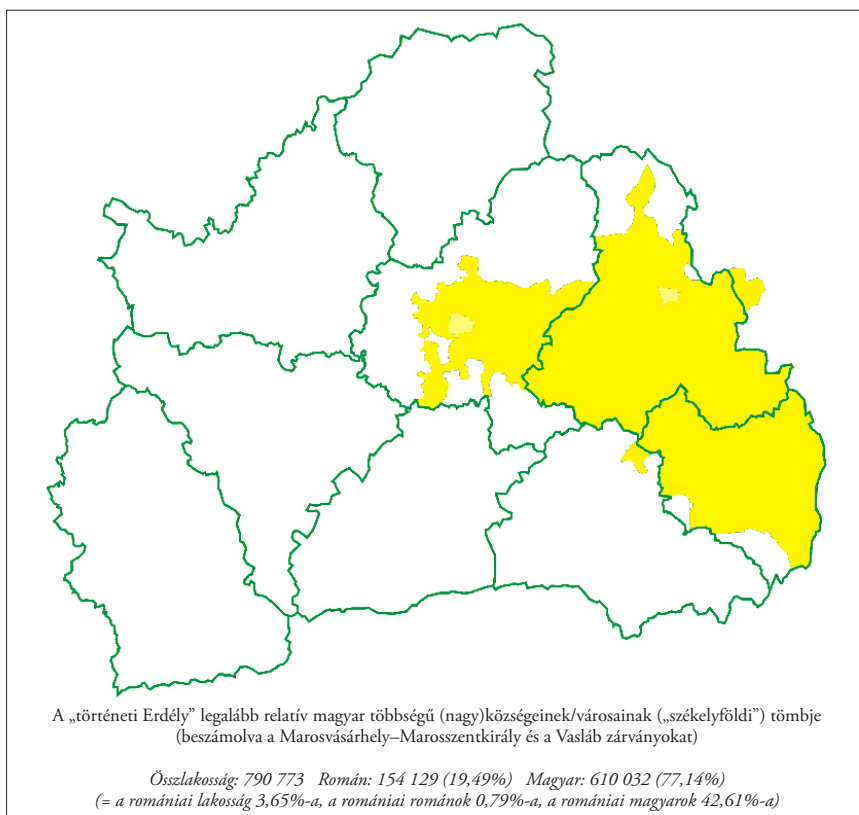
5. ábra

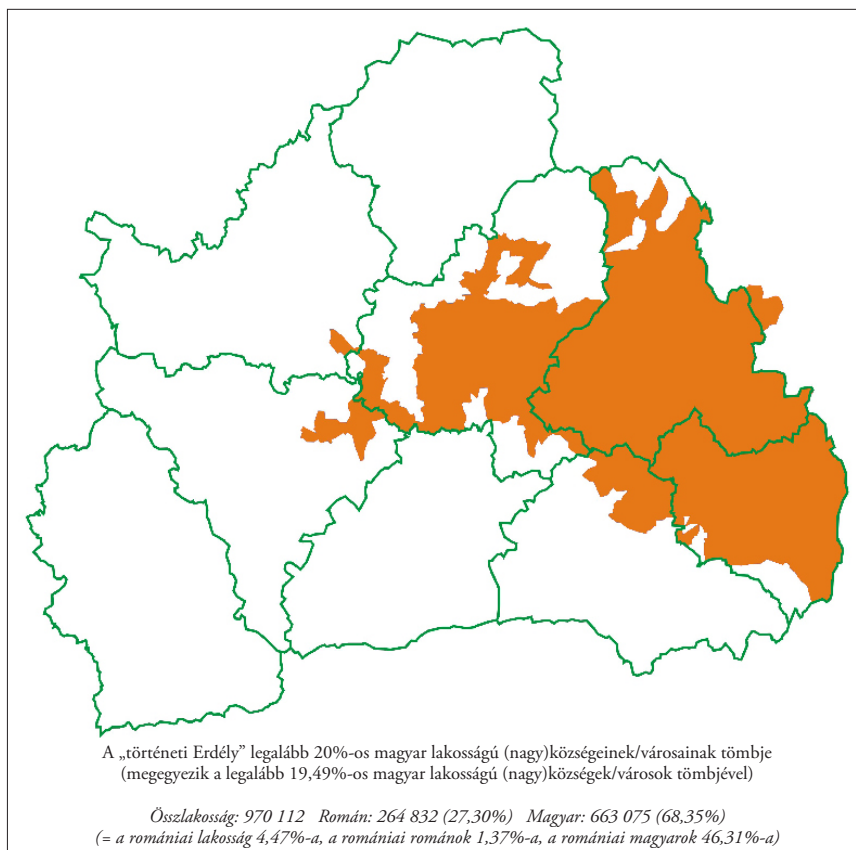
6. ábra

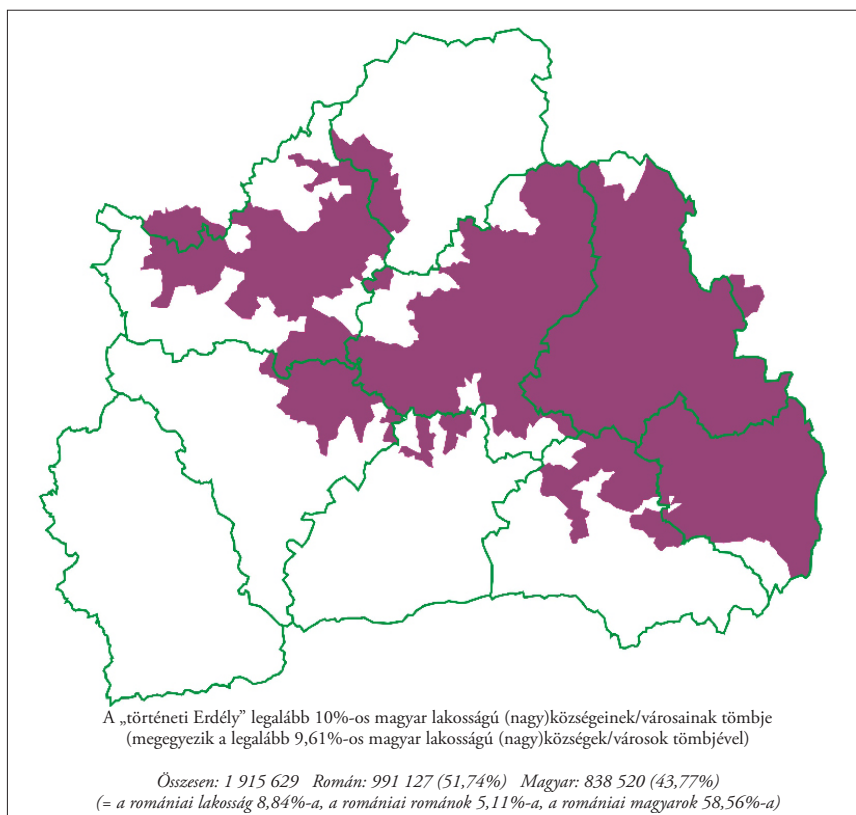
7. ábra

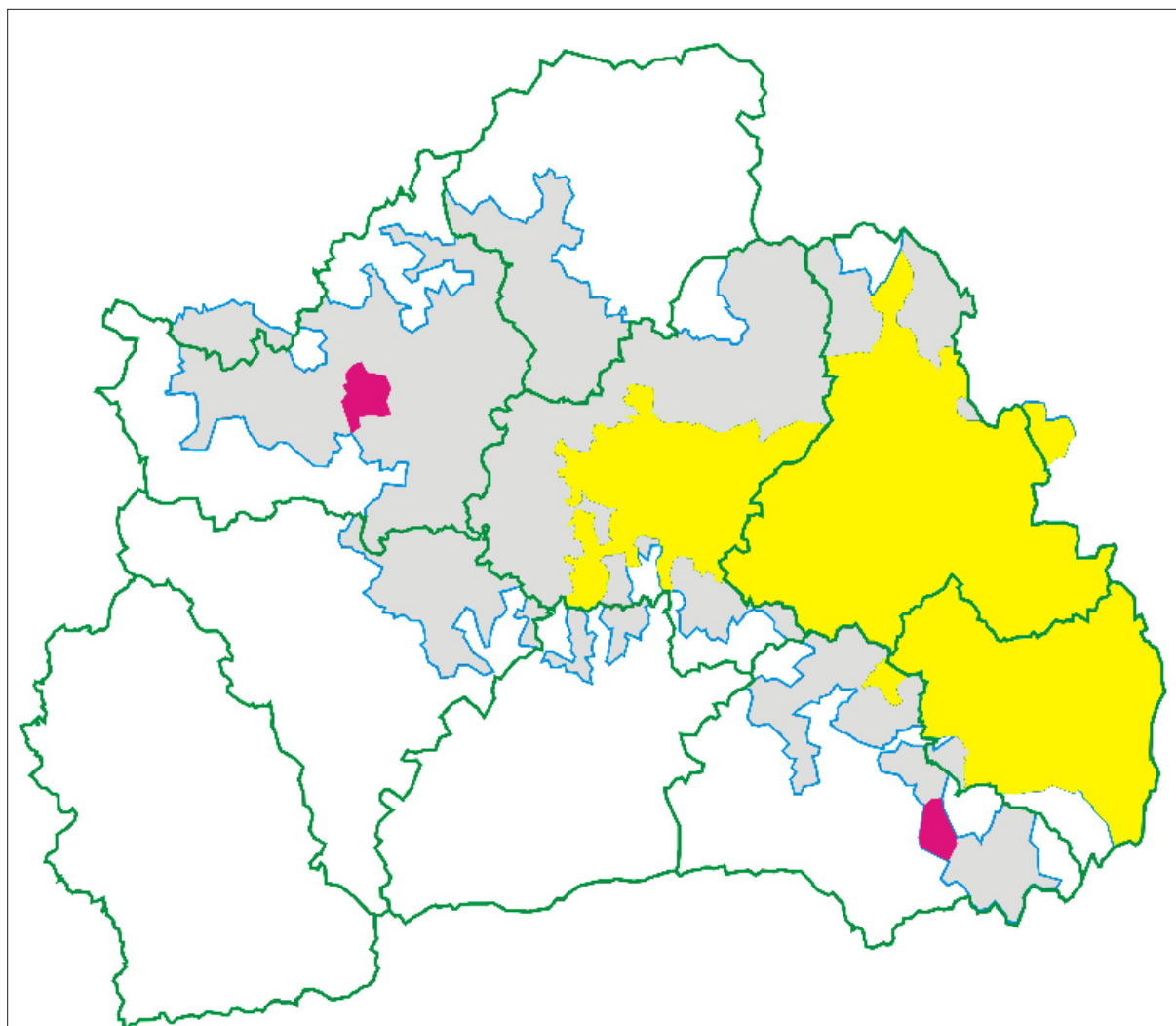
8. ábra

9. ábra

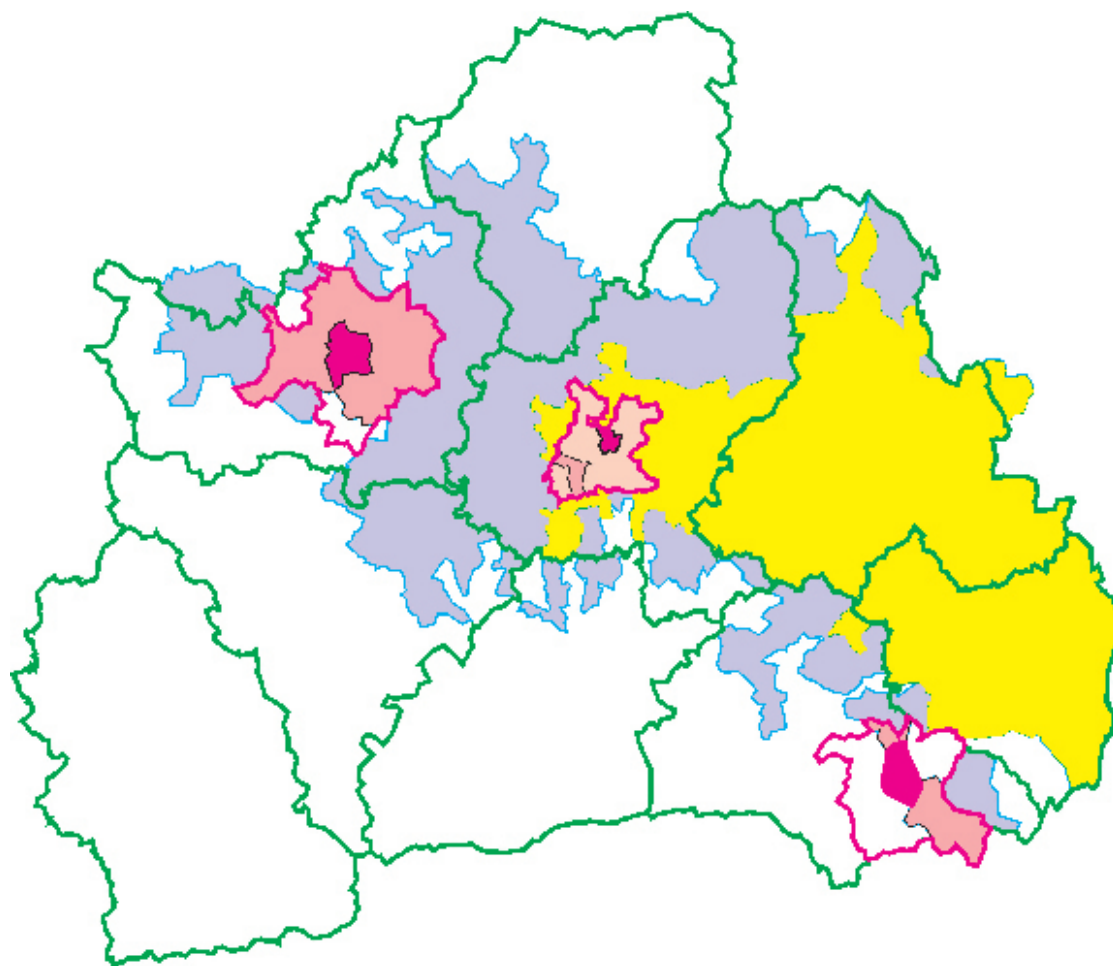
10. ábra

Román–magyar paritás a „történeti Erdély” legalább 6,604%-os magyar lakosságú (nagy)községeinek/városainak tömbjében Brassó és Kolozsvár nagyvárosok kiemelésével

Brassó nagyváros lakossága: 284 596 Román: 258 042 (90,67%) Magyar: 23 176 (8,14%)
 (= a romániai lakosság 1,31%-a, a romániai románok 1,33%-a, a romániai magyarok 1,62%-a)
 Kolozsvár nagyváros lakossága: 317 953 Román: 252 433 (79,39%) Magyar: 60 287 (18,96%)
 (= a romániai lakosság 1,47%-a, a romániai románok 1,30%-a, a romániai magyarok 4,21%-a)
 A maradék 6,604%-os magyar tömb lakossága: 1 764 535 Román: 872 902 (49,47%) Magyar: 798 799 (45,27%)
 (= a romániai lakosság 10,92%-a, a romániai románok 7,13%-a, a romániai magyarok 61,62%-a)
 Utóbbiból a magyar többségi tömbé: 790 773 Román: 154 129 (19,49%) Magyar: 610 032 (77,14%)
 (= a romániai lakosság 3,65%-a, a romániai románok 0,79%-a, a romániai magyarok 42,61%-a)
 Valamint komplementer területé: 973 762 Román: 718 773 (73,81%) Magyar: 188 767 (19,39%)
 (= a romániai lakosság 4,49%-a, a romániai románok 3,71%-a, a romániai magyarok 13,18%-a)

11. ábra

A „történeti Erdély” többségi, illetve legalább 6,604%-os magyar lakosságú (nagy)községeinek/városainak tömbje, valamint Nagy-Brassó, Nagy-Kolozsvár és Nagy-Marosvásárhely szerveződése

*Nagy-Brassó lakossága: 404 748 Román: 360 119 (88,97%) Magyar: 36 226 (8,95%)
 (= a romániai lakosság 1,87%-a, a romániai románok 1,86%-a, a romániai magyarok 2,53%-a)
 Nagy-Kolozsvár lakossága: 385 959 Román: 302 534 (78,39%) Magyar: 73 506 (19,05%)
 (= a romániai lakosság 1,78%-a, a romániai románok 1,56%-a, a romániai magyarok 5,13%-a)
 Nagy-Marosvásárhely lakossága: 212 758 Román: 95 920 (45,08%) Magyar: 106 058 (49,85%)
 (= a romániai lakosság 0,98%-a, a romániai románok 0,49%-a, a romániai magyarok 7,41%-a)
 A maradék 6,605%-os magyar tömb lakossága: 1 441 867 Román: 698 360 (48,43%) Magyar: 668 623 (46,37%)
 (= a romániai lakosság 6,65%-a, a romániai románok 3,60%-a, a romániai magyarok 46,70%-a)
 Utóbbiból a maradék magyar többségi tömbé: 584 569 Román: 63 450 (10,85%) Magyar: 504 573 (86,32%)
 (= a romániai lakosság 2,70%-a, a romániai románok 0,33%-a, a romániai magyarok 35,24%-a)
 Valamint komplementer területé: 857 298 Román: 634 910 (74,06%) Magyar: 164 050 (19,14%)
 (= a romániai lakosság 3,95%-a, a romániai románok 3,27%-a, a romániai magyarok 11,46%-a)*

12. ábra

NEKROLÓG

COROI ARTUR (1948–2010)

Coroi Artur Nagyenyeden született 1948. december 5-én. Szülővárosában a Bethlen Gábor Középiskolában (közismertebb neve: Bethlen Kollégium) érettségizett 1966-ban reál tagozaton.

A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen – egyetemes történet szakon, középkor-történelmi szakképesítéssel – szerzett történész oklevelet 1971-ben Kolozsvárott. Később is szakmai kapcsolatban állt volt egyetemi tanáraival, valamint erdélyi és magyarországi kutató történészekkel, műemlék-restauráló szakemberekkel és néprajzkutatókkal.

Anyanyelvi szinten beszélt románul, jól ismerte a román népet és kultúráját. Középfokú angol nyelvvizsga-bizonyítványt szerzett, jártas volt a francia nyelvben. Spanyol, olasz, orosz, valamint latin nyelveken olvasott.

1971-től 1993-ig a háromszéki (Kovászna megyei) Torja nagyközségben tanított történelmet, alkotmánytant, társadalmi ismereteket, földrajzot. (Az oktatás területén dolgozók számára elérhető minden szakmai-didaktikai fokozatot megszerzett.) Diákjaival rendszeresen táborozott, túrázott és kirándult. Jól ismerte Romániát, Erdélyt, de leginkább a Székelyföldet. Alkalmilag idegenvezetőként is tevékenykedett. Iskolai munkája és közművelődési tevékenysége (színhátszócsoport vezetése, történelmi megemlékezések szervezése stb.) mellett 1978-tól 1990-ig a községi könyvtárosi teendőket is ellátta: könyvtárosként író-olvasó találkozót szervezett.

1989 decemberének végétől 1992 márciusáig Torja nagyközség polgármestere volt. Helytörténelmi kutatásainak köszönhetően 1982-től 1990-ig évente a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum torjai és kézdikővári ásatásait készítette elő (adatgyűjtés a helyi lakosoktól, terepbejárás, felszíni leletgyűjtés, szakirodalmi tájékozódás, munkaerő-toborzás, szállás és étkezési lehetőség biztosítása stb.) és irányította a múzeum szakembereivel együtt. 1992-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület ajánlásával ösztöndíjasként egy hónapot dolgozott Visegrádon egy kisebb római erőd és egy 10. századi magyar település feltárásán.

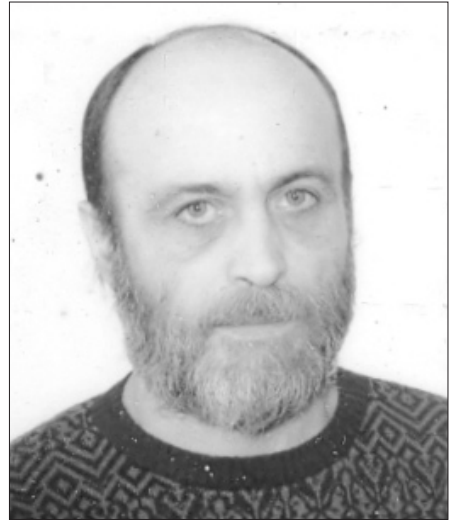
Az 1980-as években és az 1990-es évek elején szakmai kiadványokat ismertetett és ismeretterjesztő írásokat közölt a romániai magyar sajtóban.

1993-tól 2004-ig az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziuma Kollégiumának nevelőtanára volt, múzeumlátogatásokat szervezett, kollégiumi szakköröket vezetett, kezelte a kollégium könyvtárát. Emellett időnként az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumában és egy óbudai általános iskolában tanított történelmet. Idegenvezetőként, illetve kísérőként több erdélyi, magyarországi és egy párizsi osztálykiránduláson vett részt, több ízben táborozott diákjaival az iskola tiszainokai táborában.

Az Irodalomtudományi Intézetben Apor Péterről, a Kossuth Klubban – két alkalommal – Bethlen Gáborról tartott előadást az 1990-es években Budapesten. Néhány éve a feltorjai református templomban egy altorjai lófőcsalád, a Könceiek történetét ismertette.

1999-ben és 2004-ben a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógus kutatói pályadíját, 2000-ben és 2003-ban a debreceni Erdély-történelmi Alapítvány pályadíját nyerte el tudományos dolgozataival.

A jelentősebb magyarországi és erdélyi könyvtárakban fellelhetőek levéltári és könyvtári kutatásokon alapuló, 1998 és 2010 között közzétett tudományos munkái.

- Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézményeinek története című könyvébe, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 225, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998.
- *Altorja – a római katolikus egyházközség története*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.
- Adalékok Altorja és Háromszék történetéhez, *Székely falvak sorozat 1*, Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2001.
- Adalékok Háromszék történeti néprajzához, *Magyar András emlékkönyv*, Kolozsvár, 2002, 48–63.
- Adalékok Délkelet-Erdély 17–18. századi művelődéstörténetéhez, *Acta (Siculica)* 2003/1, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2003, 121–133.
- Egy futásfalvi jobbágyasszony önmegváltása 1851-ben, *Erdélyi Múzeum*, LXVII, 2005/1–2, 86–94.
- A torjai nemzetőr csapatok 1848–49-ben, *Acta* 2006/2, Székely Nemzeti Múzeum – Délkeleti Intézet, Sepsiszentgyörgy, 113–136.
- Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései, 1702–1734, in: S. Lackovits Emőke – Szöcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi valóság a Kárpát-medencében 7*, Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005 szeptemberében, 1, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy, 2007, 59–173.
- A háromszéki írástudókról, *Csernátoni füzetek*, 2007, 39–40, 23–25, 27.
- Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára, *Acta Siculica* 2007, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2007, 373–404.
- A dálnoki magánerdő-birtokosok 1804-béli erdőrendtartása, *Acta Siculica* 2008, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008, 319–345.
- A háromszéki kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713, 1. rész, Imreh István születésének 90. évfordulójára, *Acta Siculica* 2009, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009, 311–362.
- Benedek Elek levelezése L. Gyárfás Gizellával. Benedek Elek születésének 150. és halálának 80. évfordulójára, *Acta Siculica* 2009, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009, 513–524.
- Baróti Cserei János deák élete és pályája, in: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki Breviárium*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 2009, 167–187.
- Gál Sándor ezredes nyugtája, *Csernátoni Füzetek*, 51, 2010, 3.

Coroi Zsolt

Artur Coroi (1948-2010)

(Rezumat)

Artur Coroi s-a născut la Aiud pe 5 decembrie 1948. A luat bacalaureatul la Liceul „Bethlen Gábor” din orașul său natal în 1966 la profil real. Studiile universitare le-a terminat în 1971 la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj Napoca, Facultatea de Istorie Universală, obținând diploma de licență cu specializarea în istoria evului mediu. Și-a menținut legăturile profesionale cu foștii lui profesori universitari, precum și cu cercetători istorici, arhitecți restauratori și etnografi din Transilvania și din Ungaria.

A fost premiat pentru lucrările sale științifice în 1999 și în 2004 de către Academia Ungară de Științe, iar în 2000 și 2003 a primit premiul Fundației pentru Istoria Transilvaniei din Debrecen. Cele mai importante lucrări științifice ale lui Artur Coroi bazate pe cercetări efectuate în arhive și biblioteci, publicate între 1998 și 2010, se regăsesc în cele mai importante biblioteci din Ungaria și Transilvania.

Artur Coroi (1948–2010)

(Abstract)

Artur Coroi was born in Aiud on December 5, 1948. He took his final exam in his hometown, at Bethlen Gábor High School, on science section, in 1966. He finished his university studies in 1971 at Babeș-Bolyai University of Cluj Napoca at the Faculty of Universal History, obtaining his bachelor degree in Medieval History. After graduating he maintained a professional relationship with his former university lecturers, researchers in history, architects-restorers and ethnographers from Transylvania and Hungary.

The Hungarian Academy of Sciences awarded him the title Researcher – Educator for his scientific work in 1999 and in 2004. In 2000 and 2003 he received the prize of the Foundation for History of Transylvania from Debrecen (Hungary). His most important scientific works based on researches made in archives and libraries, published between 1998-2000 can be found in the most important libraries of Hungary and Transylvania.

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel/fax: 0267-312442, e-mail: office.sznm@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a Sámán Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a Sámán Kiadó
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 20,5 × 29 cm
Ívterjedelme 92 (A4)
ISSN 1843-8385